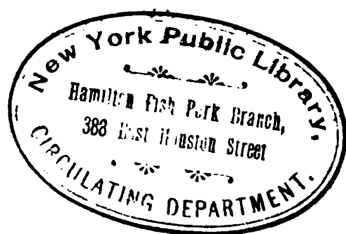
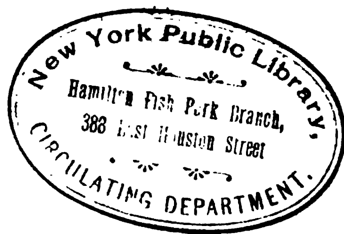

This Book is a Gift of the Hungarian Government
New York Public Library

EGYETEMES
IRODALOMTÖRTÉNET
III.

New York Public Library,
Hamilton Fish Park Branch,
388 East Houston Street
CIRCULATING DEPARTMENT.

New York Public Library,
Hamilton Fish Park Branch,
388 East Houston Street
CIRCULATING DEPARTMENT.

Egyetemes irodalomtörténet. III.

PHILIPP SIDNEY.

(Oliver Izsák miniature képe után. Windsor-Castle.)

EGYETEMES IRODALOMTÖRTÉNET

SZERKESZTI

HEINRICH GUSZTÁV

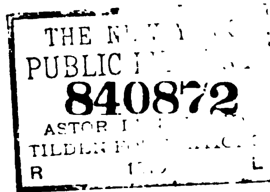
HARMADIK KÖTET

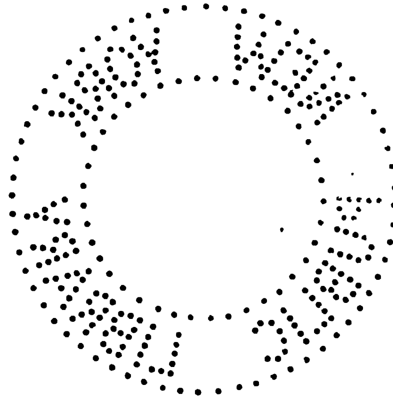
KELTÁK ÉS GERMÁNOK

35 MŰMELLÉKLETTEL ÉS 148 SZÖVEGKÉPPEL

A VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSI M. K. MINISTER TÁMOGATÁSÁVAL

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.
1907.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

A HARMADIK KÖTET TARTALMA.

Lap

BEVEZETÉS:

KELTÁK ÉS GERMÁNOK, irta: HEINRICH GUSZTÁV ... 1—29
A kelták története 3. l. — Bárdok 7. l. — Kelta hősmonda 7. l. — Ossian 10. l. — Ossian költészete 13. l. — Az írek 15. l. — Ír népmesék 17. l. — Artus 18. l. — Germán őskor 21. l. — Tacitus 22. l. — Ősköltészet 25. l.

I. SKANDINÁVOK.

SKANDINÁVOK ... 30—160

ELSO RÉSZ: KOZÉPKOR, irta PETZ GEDEON ... 31—49
Bevezetés. Történeti áttekintés 31. l. — *Az Edda dalai és a szkáldok költészete* 33. l. — Nibelungok 39 l. — Az Edda alakja 42. l. — *Történetirás és sagairodalom* 45. l. — Fridthiof 47. l.

MÁSODIK RÉSZ: ÚJKOR, irta: ERDÉLYI KÁROLY ... 49—160
I. **Izland.** *A reformáczió kora* 49. l. — *XVIII. század* 50. l. — *XIX. század* 52. l. — Lyra 54. l. — Dráma 56. l. — Novella, regény 57. l. — Tudomány 58. l.
II. **Dán-Norvég irodalom** (1500—1814). *A reformáczió kora* 60. l. — *A tudós korszak* (1560—1710) 63. l. — *Holberg és kora* (1710—1750) 67. l. — *A fölvilágosodás kora* (1750—1814) 72. l. — Ewald 77. l. — Heiberg 79. l.
III. **Dánia a XIX. században.** *A nemzeti irodalom aranykora (1800—1870)* 81. l. — Steffens 82. l. — Oehlenschläger 85. l. — Grundtvig 86. l. — Hauch 89. l. — Winther 90. l. — Andersen 92. l. — Paludan-Müller 93. l. — Hostrup 93. l. — *Ujabb áramlatok (1870—1900)* Brandes 96. l. — Drachmann 98. l.
IV. **Norvégia.** *A szabadság korszaka (1814—1830)* 100. l. — *A norvégség korszaka (1830—1840)* 101. l. — Wergeland 102. — Welhaven 103. l. — *A nemzeti romantikus korszak (1840—1869).* Népmesék 105. l. — Munch, Jensen, Collett, Asbjœrnsen, Moe 107. l. — *A legujabb kor 1870-től* 109. l. — Björnson 109. l. — Ibsen 112. l. — Lie 116. l. — Kielland 116. l.
V. **Svédek.** *A reformáczió kora (1520—1611)* 119. l. — Messenius 121. l. — *A nagyhatalmi korszak (1611—1718)* 122. l. — *A szabadság korszaka (1719—1772)* 125. l. — Franczia hatás 127. l. — Bellmann 129. l. — *III. Gusztáv korszaka (1772—1809.)* 130. l. — Kellgren 133. l. — Franzén 135. l. — *Az új államalakulás korszaka (1809—1830)* 138. l. — Új áramlatok 138. l. — Atterbom 141. l. — Geijer 142. l. — Tegnér 143. l. — Ling 147. l. Stagnelius 148. l. — *Az ujabb kor (1830—1860)* 150. l. Almquist 151. l. — Runeberg 152. l. — A dráma 156. l. —

Lap

A regény: Bremer, Knorring, Flygare-Carlén stb. 157. l. — *A legujabb kor, 1860 óta* 158. l. Rydberg, Snoilsky 159. l. — Strindberg 160. l.

II. ANGOLOK.

ANGOLOK … 161—342

ELSŐ RÉSZ: KÖZÉPKOR, irta: PETZ GEDEON … 163—200

I. **Ó-angol korszak** (500—1066). *Bevezetés. Történeti áttekintés* 163. l. — *Legrégibb lyra* 166. l. — *Epikus költészet Beowulf* 169. l. — *Vallásos költészet. Cynewulf* 174. l. — *Próza* 177. l.

II. **Közép-angol korszak** (1066—1500). *Politikai és közművelődési állapotok* 178. l. — *Vallásos és tanítóköltészet* 180. l. — Orrmulum 181. l. — *Epika. Chaucer.* Lovagi költészet 183. l. — Chaucer 184. l. — Canterbury Tales 188. l. — *Népköltészet. Balladák* 192. l. — «Willie szelleme» 195. l. — «A cheviotі vadászat» 196. l. — «Edvárd» 199. l.

MÁSODIK RÉSZ: ÚJKOR, irta: VOINOVICH GÉZA … 201—342

I. **Könyv. A renaissance és a reformáczió.** *A renaissance.* A versköltészet 201. l. — Sidney 203. l. — Spenser 204. l. — A színjáték. Eredete. Shakespeare elődei és kortársai 205. l. — Lily 207. l. — «Gorboduc» vagy «Ferrex és Porrex» 208. l. — Marlowe és társai 209. l. — Ben Jonson 211. l. — Marlowe Greene, Massinger drámái 213. l. — Shakespeare 217. l. — Szonettjei 222. l. — Drámái 223. l. — A szinpad 225. l. — Shakespeare jellemei 227. l. — Nyelve 230. l. — A Shakespeare-Bacon-kérdés 230. l. — A próza 231. l. — Sidney 232. l. — Morus 234. l. — Bacon 235. l. — *A vallásos visszahatás. A puritánok.* Bunyan és a költők 236. l. — Milton 238. l. — Eposza 240. l. — A visszanyert paradicsom 241. l. — Milton egyéb művei 241. l.

II. Könyv. Classikus kor. *A restauráczió.* Erkölcse és költői 242. l. — A szinház 243. l. — Dryden 244. l. — Otway és Wicherley 246. l. — Congreve 247. l. — *A szabad gondolkozás és tiszta erkölcsök kora.* A gondolkozók: Locke, Hume stb 248. l. — A költészet. Pope. 249. l. — Young 253. l. — Az erkölcsös színdarabok 253. l. — Addison és Steele 254. l. — A sajtó. Addison és Steele lapjai 257. l. — Az első nagy regények. Swift 258. l. — Defoe 261. l. — «Robinson» 263. l. — *A polgárság emelkedése.* Állambölcselők és közgazdák 264. l. — Junius (Francis) 265. l. — Az erkölcsös és szatirikus regény 265 l. — Richardson 266. l. — Fielding 267. l. — Sterne 269. l. — A polgári színmű és bohózat. Garrick. 271. l. — Sheridan 272. l. — Aesthetikai elméletek; a kritika 273. l. — Johnson Sámuel 273. l. — A népies költészet. Percy 275. l. — Macpherson Ossianja 276. l. — Burns 277. l.

III. Könyv. A XIX. század. *A költészet.* A romantikusok. 281. l. — Coleridge 283. l. — Southey 284. l. — Hunt és Keats 285. l. — A szabadság énekesei 286. l. — Moore 286. l. — Shelley 288. l. — Byron 291. l. — A társadalmi problémák költői 298. l. Hood 299. l. - Browning és neje 300. l. — *A regény.* A történelmi regény 301. l. — Scott 302. l. — A társadalmi regény 305. l. — Bulwer 305. l. — Disraeli 306. l. — Az erkölcsös regény. Dickens 308. l. — Thackeray 311. l. — Ujabb regényirók és irónők 313. l. — Elliot 315. l. — Collins, Haggard, Besant stb. 317. l. — Stevenson és Meredith 318. l. — Kipling 319. l. — *A vers és színmű a század végén* 319. l. — Tennyson 320. l. — Robert Browning, Swinburne 322. l. — Rossetti 323. l. — Kipling versei 325. l. — A színpad 325. l. — *Az irodalom egyéb fajai.* Tudományos és essay-irók. Buckle és Macaulay 328. l. — Carlyle 329. l. — Darwin 331. l. — Ruskin, Mill és Spencer 332. l. — Hirlapok. Irodalmi vállalatok 333. l.

Lap

IV. Könyv. Az észak-amerikai angol irodalom 334. l. Longfellow 335. l. — Poe 336. l. Whitman 337. l. — Cooper 338. l. — Becher-Stowe és Bret Harte 339. l. — Mark Twain 340. l. — Emerson 341. l.

III. NÉMETALFÖLDIEK.

NÉMETALFÖLDIEK, irta: NAGY ZSIGMOND — — — — — — — — 343—398
Bevezetés. Törzsmondák és ó-germán költészet. — Az irodalmi nyelv fejlődése. — A művelt társalgási nyelv 345 l.

ELSŐ KORSZAK: KÖZÉPKOR. XIII. ÉS XIV. SZÁZAD — — — 346—352
A lovagregények. A klasszikai regény 346. l. — A frank regények 347. l. — A brit regények, keleti regények, állatmese és állateposz 348. l. — Vallásos elbeszélések. Az első lantos és tanköltők 349. l. — Mærlant és iskolája 350. l. — Ministreelek és regemondák. A középkori próza 351. l.

MÁSODIK KORSZAK. XV. ÉS XVI. SZÁZAD — — — — — — 352—355
A rhetorikusok. Az egyházi szinészet. Rederijkerskamers 352. l. — Anna Bijns és a reformáczió 353. l. — Marnix és a zsoltárosok. A renaissance hatása 354. l. — Dirk Volkertszoon Coornbert 355. l.

HARMADIK KORSZAK. XVII. SZÁZAD — — — — — — — — 355—366
A németalföldi irodalom aranykora. Spiegel és Visscher 355. l. — Heinsius és a classikusok 356. l. — A classikus és romantikus irány harca 357. l. — Jacob Cats. A dordrechti iskola 358. l. — Hooft és a muideni kör 359. l. — Vondel 360. l. — Huygens és társai 363. l. — Regényirodalom. Szini irodalom. 364. l. Brandt és a történetirás. Lantos költők 365 l.

NEGYEDIK KORSZAK. 1680—1780. — — — — — — — — — — 366—371
Az irodalom elfrancziásodása. A korszak jellemzése 366. l. — Elbeszélő és lantos költészet. Van Effen és a Spectatorok 368. l. — Langendyk. Feitema és köre 369. l. — Van Haren és Van Winter 370. l. — A történetirók 371. l.

ÖTÖDIK KORSZAK. 1780—1830 — — — — — — — — — — — 371—378
Az irodalom ujraéledése. A korszak jellemzése 371. l. — A nemzeti visszahatás első képviselői 372. l. — Wolff és Deken 373. l. — Willem Bilderdijk 374. l. — Van der Palm. Tudományos próza 375. l. — Hazafias irodalom 376. l. — Tollens és iskolája 377. l.

HATODIK KORSZAK. 1830 ÓTA — — — — — — — — — — — 378—398
Az új irodalom. Korviszonyok 378. l. — Az ujabb próza atyjai 379. l. — Da Costa és a Bilderdijk-iskola 380. l. — Jacob van Lennep 381. l. — Kisebb költők. A «De Gids» emberei 382. l. — Bernard Ter Haar 383. l. — Beets 384. l. — A történelmi regény 386. l. — Az ujabb próza 387. l. — Az ujabb költészet 388. l. — Ten Kate és De Genestet 389. l. — A Spectator-Club 391. l. — Novellák és erkölcsregények 392. l. — A mai irodalom 393. l. — A flám mozgalom 396. l.

IV. NÉMETEK.

NÉMETEK, irta: HEINRICH GUSZTÁV — — — — — — — — — — 399—650
Első fejezet — — — — — — — — — — — — — — — — 401—409
Bevezetés. A hősmonda. Pogány költészet. A népvándorlás 401. l. — A hősmonda 404. l. — Hildebrand-dal 407. l. — Merovingek 409. l.

Lap

Második fejezet — — — — — — — — — — — — — 409—413

Nagy Károly kora. Keresztény költészet. Nagy Károly kora 409. l. — Heliand és Otfrid 412. l.

Harmadik fejezet — — — — — — — — — — — — — — 413—421

Az Ottók kora. Nemzeti latin költészet. Középkori renaissance 414. l. — Waltharius 415. l. — Ruodlieb 416. l. — Állateposz 417. l. — Hrotsuit 418 l. — Latin lyra 420. l.

Negyedik fejezet — — — — — — — — — — — — — — 421—437

A XI. és XII. század. A franczia hatás kezdete. 421. l. — Legendák 424. l. — Császárok krónikája 425. l. — Ernő herczeg 428. l. — Orendel, Oszwald 430. l. — Károly. Mondája 433. l. — Roland-dal 434. l. — Nagy Sándor 436. l.

Ötödik fejezet — — — — — — — — — — — — — — 437—443

A középkori költészet fénykora. Hohenstaufok 439. l. — Lovagi költészet 440. l.

Hatodik fejezet — — — — — — — — — — — — — — 443—471

A lovagok udvari költészete. Heinrich von Veldeke 443. l. — Moriz v. Craon 444. l. — Hartmann von Aue 446. l. — Artus-monda 446. l. — Wolfram 450. l. — Parzival 453. l. — Wolfram művei 455. l. — Gottfrid 456. l. Epigonok 459. l. — Novellák 461. l. — Lovagi lyra 462. l. — A kürenbergi 464. l. — Walther 463. l. — Dalnokverseny 468. l. Tanítóköltészet 469. l.

Hetedik fejezet — — — — — — — — — — — — — — 471—480

A nemzeti epika. Nibelung-ének 472. l. — Nibelung 473. l. — Kudrun 477. l. — Lombard-monda 478. l.

Nyolczadik fejezet — — — — — — — — — — — — — 480—497

Polgári költészet. A reformáczió. Polgári epika 481. l. — Polgári lyra 482. l. — Sebastian Brant 483. l. — A dráma kezdetei 484. l. — Reformáczió 486. l. — Luther 487. l. — Hans Sachs 490. l. — Fischart 493. l. — Népkönyvek 495. l.

Kilenczedik fejezet — — — — — — — — — — — — — 497—517

Az önállótlan utánzás korszaka. Opitz 498. l. — Logau 501. l. — Gryphius 502. l. — Simplicissimus 505. l. — Moscherosch 507. l. — Gottsched 508. l. — Bodmer 511. l. — Haller 512. l. — Bremer Beiträge 514. l. — Anakreonisták 516. l.

Tizedik fejezet — — — — — — — — — — — — — — 517—541

Klopstock, Wieland, Lessing. Klopstock 518. l. — Messiás 519. l. — Klopstock művei 521. l. — Klopstock iskolája 522. l. — Bürger 524. l. — Wieland 526. l. — Wieland munkái 528. l. — Oberon 530. l. — Lessing 532. l. — Lessing művei 535. l. — Lessing drámái 536. l. — Lessing köre 538. l. — Bécsi színügy 540. l.

Tizenegyedik fejezet — — — — — — — — — — — — 541—550

Herder. Sturm und Drang. Herder 542. l. — Kant 545. l. Sturm und Drang 546. l. — A lángelmék 549. l.

Tizenkettedik fejezet — — — — — — — — — — — — 550—579

Goethe és Schiller. Goethe és Schiller 551. l. — Goethe ifjusága 553. l. — Götz, Werther 556. l. — Charlotte v. Stein 558. l. — Iphigenie, Tasso 560. l. — Schiller ifjusága 562. l. — Schiller első művei 564. l. — Goethe balladái 567. l. — Wilhelm Meister 568. l. — Schiller drámái 569. l. — Goethe aggkora 573. l. — Goethe és Schiller 575. l. — Kotzebue 577. l. — Iffland 578. l.

Tizenharmadik fejezet — — — — — — — — — — — — 579—605

A romantika. A romantika 580. l. Schlegel testvérek 582. l. — Tieck 584. l. — Német philologia 587. l. Grimm testvérek 587. l. — Kleist 591. l. — Immermann 593. l. — Végzetdráma 595. l. — Platen 596. l. — Rückert 597. l. Uhland 597. l. — Chamisso 599. l. — Pyrker 601. l. — Grillparzer 602. l. — Raimund 603. l. — Nestroy 604. l.

Lap

Tizennegyedik fejezet ... 605—622

Az ifju Németország. Hegel 606. l. — Börne 609. l. — Heine 609. l. — Laube 612. l. — Shakespearománia 613. l. — Gutzkow 615. l. — Politikai lyra 617. l.— Lenau 618. l. — Beck 621. l.

Tizenötödik fejezet ... 622—650

Formalismus. Realismus. Naturalismus. Geibel 623. l. — Heyse 624. l. — Realismus 627. l. — Otto Ludwig 628. l. — Hebbel 629. l. - Anzengruber 632. l. — Falusi történetek 634. l. — Spielhagen 637. l. — Keller, Meyer 638. l. — Naturalismus 641. l. — Nietzsche 641. l. — Naturalista regény 645. l. — Sudermann 646. l. — Wagner Rikárd 648. l. — Hauptmann 649. l.

KÉPEK JEGYZÉKE.

Lap

Philipp Sidney (Oliver I. miniature képe után, Windsor-Castle) (Színes melléklet a czímlap mellett)
Bevezetés Kelták és germánok (Czímkép) — 1
A kelták elterjedése (Térkép) — 4
A Fingal-barlang Staffa szigetén 9
Macpherson Jakab (Reynolds képe után) — 11
Ossian «Fingal»-jának első kiadása, 1762. (Czímlap) — 12
Fábián Gábor magyar Ossiánjának czímlapja — 13
Skandinávok (Czímkép) — 29
Oldal az Edda legrégibb kéziratából. XIV. század. Kopenhága (Színes melléklet) — 33
L. Holberg (Melléklet) — 67
A. G. Oehlenschläger (Olajfestmény után 1846) — 83
Hans Christian Andersen — 92
Frederik Paludan-Müller (Fénykép után) — 94
Björnstjerne Björnson — 110
Henrik Ibsen (Fénykép után) — 113
Ibsen szánon tulajdon szobra előtt a christiániai szinház mellett (Fénykép után.) (Melléklet) — 115
Gustav Adolf (Melléklet) — 122
Esaias Tegnér — 144
J. L. Runeberg (Melléklet) — 153
Angolok (Czímkép) — 161
Angolszász zenészek. Egy zsoltárkéziratból. VIII. század (British Muzeum) — 168
Egy lap a Beowulf-kéziratból (British Muzeum) — 170
Minstrelek (Kőfaragvány Beverleyben, a templomban) — 181
LapTroilus and Cryseide Kelmscott-kiadásából — 185

Lap

Geoffrey Chaucer (Houbraken rézmetszete után) — 187
A southwarki vendéglő — Tabard — (A Canterbury Tales egyik színhelye) — 188
Percy népdalgyüjteményének czímlapja 1765 — 200
John Gower síremléke (Southwark) 202
Edmund Spenser — 203
E. Spenser (Vertue metszete után.) (Melléklet) — 204
Ben Jonson — 210
Templom Stratford-on-Avon-ban (Fénykép után) — 217
Shakespeare szülőháza Stratfordban megujítása előtt — 218
A Globe-szinh. Londonban Shakespeare idejében (Melléklet) — 219
A szonettek czímlapja — 221
Az első folio Shakespeare-kiadás czímlapja 1623 (Melléklet) — 225
A Swan-szinház belseje (Wett 1596-ban készült vázlata után. Utrecht. Egyetemi könyvtár) — 226
Ó-angol szinpad — 227
Shakespeare (Menzel rajza) — 228
Shakespeare sírja a stratfordi templomban (Festett kőszobor) — 230
Thomas Morus — 234
Francis Bacon (Somer arczképe u.) 235
Milton (Olajfestmény után) — 239
J. Milton (Fær festménye után.) (Melléklet) — 240
Alexander Pope (Houbraken metszete után) — 250
Jonathan Swift — 258
Daniel Defœ — 261
Stothard illusztrácziója: Robinson Crusoe — 263
Fielding. (William Hogarth rajza után) — 267

Lap

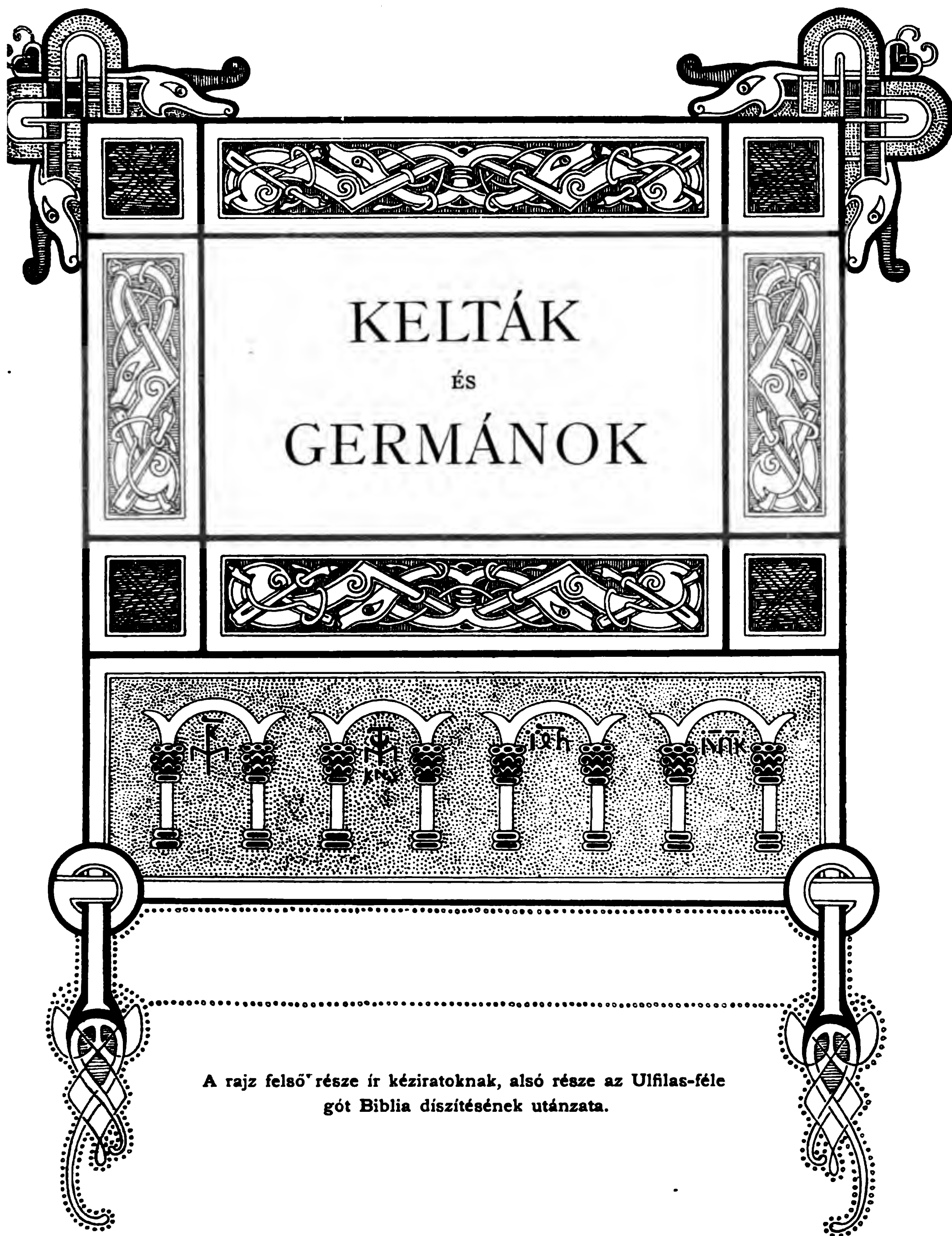
L. Sterne (Reynolds képe után.) (Melléklet) ... 269
Oliver Goldsmith (Korabeli olajfestmény után.) (Melléklet) ... 270
R. B. Sheridan (Gainsborough festménye után.) (Melléklet) ... 271
R. B. Sheridan (Reynolds festménye után) ... 272
Samuel Johnson (Korabeli metszet után) ... 273
Robert Burns (Nasmyth után.) (Melléklet) ... 277
William Cooper (G. Romney arczképe után.) (Melléklet) ... 277
R. Burns szülőháza ... 278
R. Burns (Skirving czeruzarajza után) ... 280
W. Wordsworth ... 282
Samuel Coleridge ... 283
R. Southey ... 284
Thomas Moore ... 286
P. B. Shelley ... 289
Shelley sírköve (Róma) ... 291
Tájkép a harrowi kollégium környékéről (Byron-kilátás.) (Melléklet) ... 291
Byron (egy 1823-ból való rajz után) 292
Byron ... 294
Byron albáni öltözetben (1810) (Philips festménye után) ... 296
Csarnok Walther Scott abbotsfordi kastélyában ... 301
W. Scott (Th. Lawrence festménye után.) (Melléklet) ... 301
W. Scott ... 302
Kenilworth tornya ... 303
Walter Scott dolgozó szobája Abbotsford kastélyában ... 304
Dickens (Maclise képe után) ... 308
W. M. Thackeray (Rajz után) ... 311
George Eliot (Burton arczképe után) ... 315
A. Tennyson (Watts festménye után) ... 320
Robert Browning ... 321
Elizabeth Browning ... 323
Macaulay ... 327
Th. Carlyle ... 330
John Ruskin ... 331
Ruskin lakóhelye (Coniston Lake, a hol 1871-től haláláig lakott) ... 332
Edgar Allan Poe (Fénykép után) 336
Mark Twain (Fénykép után) ... 341

Lap

Németalföld (Czímkép) ... 343
Rézmetszet Rœmer Visscher Sinnepoppen-jéből. Amsterdam 1614. 356
Jakob Cats (Rézmetszet P. Duberdieu képe után.) (Melléklet) ... 358
Cornelis Pieter Hooft (Lamsvelt rézmetszete után) ... 360
Metszet Hooft Emblemata amatoria czímű művéből. Amsterdam 1611. 361
Vondel lakóháza Amsterdamban (1658—1668) ... 362
Kép Vondel Luciferéből (Amsterdam 1854) ... 363
Joost Van den Vondel 50-ik évében (J. Sandrart képe után)(Melléklet) 363
Constantyn Huygens (Rézmetszet után) (Melléklet) ... 364
W. Bilderdyk (Rézmetszet után) 374
Da Costa (Rézmetszet után) ... 380
Jacob van Lennep (Rézmetszet után) 381
B. Ter Haar (Aczélmetszet után) 384
Nicolaas Beets (Melléklet) ... 386
Ten Kate (Fénykép után) ... 389
P. A. de Genestet (Metszet után) 390
H. Conscience (Aczélmetszet után) 397
Németek (Czímkép) ... 399
Ulfilas bibliájának (Codex Argenteus, Upsala) egy oldala. V. század (Markus ev. VII. 3—7.) (Szines melléklet) ... 402
Konrad Celtes átadja Frigyes szász választófejedelemnek Hrotsuit műveit (Metszet Celtes Hrotsuit kiadásából) ... 419
Hartmann von Aue (A Manesse-féle kéziratból) ... 447
«Der arme Heinrich» kezdete (A Manesse-féle kéziratból) ... 449
«Von Kürenberg» három versszaka a Manesse-féle kéziratból ... 465
A Hohenems-Lassberg-féle Nibelung-kéziratból a 667—679. versszak) (Szines melléklet) ... 472
Dietmar von Aist (A Manesse-féle kéziratból) ... 466
Sebastian Brant ... 483
Johan Geiler von Kaisersberg (A «Postill» cz. művének czímlapjáról. Strassburg, 1522) ... 484
Luther bibliafordításának czímlapja (Wittenberg, 1534.) (Melléklet) 487
Martin Luther (Cranach képe után, Firenze) ... 488

Lap
Wartburg vára ... 489
Ulrich von Hutten («Gesprächbüchlein» czímű művének fametszete után) ... 490
Philipp Melanchton szobra ... 491
Melanchton (Dürer rézmetszetének hasonmása) ... 492
Hans Sachs (Korabeli metszet után) 493
Jost Amann fametszetei Hans Sachs «Beschreibung aller Stände auf Erden» czímű művéhez ... 494
Martin Opitz (Rézmetszet után) ... 499
Paul Fleming ... 500
Andreas Gryphius (Kilián rézmetszete után) ... 503
Albrecht von Haller (Studer képe után) ... 513
G.W. Rabener (Graff arczképe után) 516
F. G. Klopstock utolsó éveiben 518
A «Messias» első kiadásának czímlapja ... 519
Gessner «Idyllen»-jének czímlapja (1756) ... 522
G. A. Bürger (Rézmetszet után) ... 524
C. M. Wieland (Jagemann festménye után) ... 527
Az «Oberon» első kiadásának czímlapja ... 530
A «Hamburgische Dramaturgie» első kiadásának czímlapja ... 533
Lessing műveinek (első kiadás) czímlapja ... 535
G. E. Lessing 42 éves korában (Melléklet) ... 537
Chodowiecki illustrácziója Lessing «Minna von Barnhelm» cz. vígjátékához (V. 11.) ... 539
Herder 41. évében (Graff festménye után.) (Melléklet) ... 541
Kant ... 545
Christian Daniel Schubart ... 547
Nagy Frigyes (Melléklet) ... 550
A Goethe-ház Frankfurtban, átépítése előtt ... 552
Schönkopf Katalin (Korabeli rézmetszet után) ... 553
Friderika lakóháza Sesenheimban 554
Brion Friderika ... 555
Goethe Lotteja (A család birtokában levő pasztell kép után) ... 556
Charlotte von Stein (1790) metszet után ... 559

Lap
Goethe arczképe (Angelika Kaufmanntól) ... 560
Schiller «Die Räuber» cz. drámájának czímlapja ... 563
F. Schiller (Graff festménye után.) (Melléklet) ... 565
Charlotte von Lengefeld, Schiller felesége (Melléklet) ... 566
Schiller Karlsbadban ... 567
Goethe kerti háza Weimarban ... 568
Goethe lakóháza Weimarban ... 572
Goethe szobra Trippeltől ... 573
Goethe és Schiller emléke Weimarban Ritscheltől (Melléklet) ... 575
A. Kotzebue ... 577
Friedrich Schlegel ... 583
L. Tieck ... 585
Grimm Jacob és Wilhelm ... 588
W. von Humboldt ... 589
G. G. Gervinus ... 590
H. v. Kleist ... 592
J. Kerner, G. Schwab és L. Uhland (Korabeli rajz után.) (Melléklet) ... 597
F. Rückert 31. évében (Melléklet) 597
A. v. Chamisso (Reinick Róbert képe után) ... 599
Pyrker László (Kovács M. festménye Egerben) ... 601
F. Grillparzer (Kriehuber képe után) (Melléklet) ... 603
Hegel, dolgozószobájában ... 607
L. Burne ... 608
Heine (1827) ... 610
Heine (1829) ... 611
Laube (Rézkarcz után) ... 613
K. Gutzkow ... 616
Eduard Bauernfeld ... 617
Lenau ... 619
Lenau szobra Csatádon (Radnai Béla műve (Melléklet) ... 620
Geibel (Rézmetszet) ... 623
Paul Heyse ... 625
Fr. Hebbel ... 630
B. Auerbach (Fénykép után) ... 633
G. Keller (Fénykép után) ... 636
K. F. Meyer (Stauffer-Bern képe után) ... 638
G. Hauptmann mint ifju, római műtermében (Melléklet) ... 644
H. Sudermann ... 646

A rajz felső része ír kéziratoknak, alsó része az Ulfilas-féle gót Biblia díszítésének utánzata.

BEVEZETÉS.

KELTÁK ÉS GERMÁNOK.

Irta: HEINRICH GUSZTÁV.

Európa őslakóit nem ismerjük: nyelvöknek legkisebb nyoma sem maradt reánk; a hegyek és vizek nevei sokféle magyarázatot engednek meg, a földből kiásott csontvázak és eszközök nem nyujtanak kellő fölvilágosítást. Nem lehetetlen, hogy ez őslakók, a czölöptelepek építői, az ural-altáji népcsaládhoz tartoztak; tény, hogy a történeti korszak kezdetén már nem ők a világ urai, hanem a kelták (a. m. a fenségesek), a kikről a Kr. előtti VI. század óta tudunk. Az ő birtokukban vannak ekkor már Közép-Európa összes nyugati és északi tartományai: Németország, Ausztria és Magyarország nagy része, Francziaország, az Alpesek északi és déli lejtői és síkjai, a brit szigetek. Első bevándorlásuk idejét nem tudjuk pontosan meghatározni; a nép maga azt mesélte, hogy a sziget őslakói Keletről, a nyár országából vándoroltak be a ködös tengeren át; később, már római hatás alatt, azt tartották, hogy Brutus, Trójából menekülve, sok kaland után került Albionba, mely tőle nyerte nevét: Brutannia vagy Britannia. E mondák természetesen semmit sem bizonyítanak, mert tudákos szerzetesek csinálmányai. De már a történeti korszakba esik a keltáknak három nagy vándorútja, mely új hódításokra vezetett: a Kr. előtti VI. század végén elfoglalják a pyrenæi félszigetet (Numantia, a keltiberek); a Kr. e. IV. század elején birtokukba ejtik északi Italiát, melyet akkor nagyrészt etruszk népek laktak; és Kr. e. 284 és 278 közt lenyomulnak a Duna partjain vagy hullámain a Balkán-félszigetre egészen Görögországig és átkelve a tengeren, letelepednek Kis-Ázsiában: a galatok, kikhez Szt. Pál apostol levelet írt és kik még Szt. Jeromos idejében (Kr. u. IV. század) is gall nyelven beszéltek. De Livius (V, 34) följegyzése, hogy Kr. e. 590-ben, Tarquinius Priscus uralkodása idejében, kelta népek Sigovesus vezérlete alatt bevándoroltak Közép- és déli Németországba, csupán monda.

Német földön a kelták keletre egészen az Elbáig laktak: északon a belgák, délen a walchok (Volcae, die Welschen). De a germánok mindenütt elűzték vagy meghódították és magukba olvasztották őket, a mit délről a rómaiak még erélyesebben végeztek. A kelta birtokok egymásután kerültek római kézre: már a III. században (Clastidium m. csata, 222) lesz északi Olaszország, a II. század végén a Rhône vidéke és déli Francziaország (Gallia Narbonensis) a rómaiak zsákmánya; Spanyolország már előbb lett római tartomány. Cæsar 53 és 51 közt római provinciává teszi egész Galliát, Augustus az alpesi tartományokat, későbbi császárok Kr. u. 43 és 85 közt Britanniát (Agricola, 77—84 helytartó). A rómaiak romanizálták, a germánok germanizálták őket, a mi a Bretagneban és Angliában még ma is tart. Az idegen népekbe beolvadásuk következtében, úgy látszik, még testi typusuk is módosult. A régi források ugyanis szőkéknek, kékszeműeknek, magas testalkatúaknak írják le a gallusokat, a mi a mai kelta törzsek közül már csak a skótokra illik.

A kelták elterjedése.

A kelták történetéről bajos beszélni, kivéve a brit szigetek lakóit. Úgy látszik, a nagyszámú kisebb törzsek, melyek soha egységes államot nem alkottak, folyton czivakodtak és hadakoztak egymással, a mi leigázásukat a rómaiak és germánok részéről nagyon megkönnyítette. Ez apró összetűzéseiket senki sem jegyezte föl és így emlékezetök teljesen elveszett volna, ha a számos helynév és rúnaféle Ogam-írásban (mely csupa egyenes vonalból áll) fönmaradt nehány nehezen megfejthető fölirat fönn nem tartja.

Kelta nevek a Rhein (Rajna, ófelnémetül Rîn) és Majna (Main, régebben Moin); kelta eredetűek a -dûnum, -magus, -âcum és -hall végű nevek: «dûnos», mondja Plutarchus, az ő nyelvökön kimagasló helyet jelent és egy ír glossza szerint dûn a. m. castrum, arx. Tehát kelta alapítások pl. Augustodunum: Autun, Lugdunum: Lyon és Leyden, Mellodunum: Melun, Noviodunum: Nyon, Singidu-

num: Belgrád. «Magus» a. m. mező, térség: Brocomagus: Brumat, Carantomagus: Charenton, Rigomagus: Remagen, Noviomagus: Nimwegen. Kelta szó rejlik âcum-ban is: Laureacum: Lorch, Camaracum: Cambray, németül Kamerik, Mogontiacum: Mainz, Tolbiacum: Zülpich, Eboracum: York. És «hall» a. m. só: Hall, Hallein, Friedrichshall stb. Kelta város Acincum (a mai Ó-Buda) is, melyet a rómaiak Aquincummá alakították át, de mind a két név «vizivárost» jelent.

A kelták az indogermán népek közül legközelebb állottak az italiai törzsekhöz, nem a germánokhoz, kikkel a görögök és rómaiak oly sokszor összecserélték, hisz még a XVIII. század (Klopstock és kortársai) is azonosította a két népfajt, úgy hogy a «Messias» költője Ossiant «német dalnoknak» nevezhette. Régen lakhattak Európa nyugati tartományaiban, mert már a történeti kor kezdetén fejlett műveltségök volt és jóval előbbre voltak, mint a germánok. Már városokban laktak és kitünően értettek a fémek földolgozásához: a felső-magyarországi bányászatot a kelta tauriskok alapították, kiket még Kr. e. 400 körül is találunk hazánkban. Vallásukról mondja Grimm Jakab, hogy ennek «minden maradványa még töredékeiben is finomabb szellemi műveltségről tanuskodik, mint a német és skandináv mythologia». Ellenben politikai tekintetben igen tehetetlenek voltak. Mommsen, a ki őket e szempontból igen találóan jellemzi, a kis-ázsiai népekkel hasonlítja össze a keltákat. Ez itélet alaposságát bizonyítja Gallia állapota Cæsar idejében, valamint az a körülmény is, hogy e művelt és nagytehetségű nép, mely Rómát és Delphit, Byzantiumot és Pergamont megrettegtette, nagy száma és tehetsége ellenére nem volt képes hosszabb ideig fennálló államot alkotni, és hogy előbb a rómaiak, utóbb pedig a germánok igen könnyen legyőzték Európa akkori urait, a kik annyira teljesen beleolvadtak a hódítókba, hogy ma már azt sem állapíthatni meg, hogy az egyes törzsek mily nyelvet beszéltek és hogy nyelvjárásaik milyen viszonyban voltak egymáshoz és a kelta ősnyelvhez. Az öreg Cato találóan mondja róluk, hogy két dologra helyeznek fősúlyt: a katonai ügyre és a szellemes beszédre, tehát a gloirera és az espritre. A rómaiak általában nem épen hizelgő képöket rajzolják: a kelták rendkívül hiúk, nagyzók, dicsekvők; könnyelműek és változékonyak, ujdonságok után vágyók és kitartás nélküliek. Hűség, fegyelem, türelem ismeretlen náluk; nem tudnak uralkodni magukon; egy ügyet állhatatosan szolgálni, magukat alárendelni. Semmi politikai érzésök, de annál több az egyesekben a szereplési vágy. Víg gondatlanság és mystikus hajlam vegyülnek a nép jellemében.

A kelták virágzása általában igen rövid tartamú volt. A gallusok Kr. e. 388-ban foglalták el Rómát, Brennus vezérlete alatt (ázsiai hadjáratukban is egy Brennus vezette őket: a név talán a. m. király, fővezér); egy századdal később (Kr. e. 229—220) újra kitört a háború a rómaiak és kelták közt, de ekkor az utóbbiak már nem voltak képesek a

rómaiak hatalmának ellentállani. Ez időtől fogva óriási birodalmuk (ha ugyan összefüggéstelen tartományaik a birodalom nevére méltók) déli része a rómaiaknak, északi része a germánoknak kerül hatalmába. A nép végső maradványai az Atlanti-tenger felé szoríttattak, hol, úgyszólva, a szélső partokon függnek és napról napra nagyobb és rohamosabb mértékben tünnek el, — ma még vagy három millió ember ért valamely kelta nyelven, — pedig a kelták két évezreddel ezelőtt nagyobb területnek voltak urai, mint a milyet a latin, görög és germán népek és nyelvek együttvéve birtak. Hogy a római műveltségre és szellemre sem maradhattak hatás nélkül, könnyen érthető volna, ha nem is tudnók, hogy Vergilius, Catullus és Statius, Varro, Livius és Nepos kelta származásúak voltak. A «vates» (költő) szó is kelta eredetű.

A fenmaradt, illetve emlékekből ismeretes kelta nyelvek — van ilyen hat — két csoportra oszlanak, melyekbe három-három nyelv tartozik, mind a brit szigeteken, mert a szárazföldi keltákról, a gallusokról és nyelvökről, jóformán semmit sem tudunk:

I. A gael vagy goidel csoportban: 1. az ír nyelv Írországban, gazdag prózai irodalommal; — 2. a skót (szorosb értelemben vett gael) nyelv a skócziai felföldön, Kaledoniában, Ossian nyelve; — 3. a manx nyelvjárás Man szigetén. A skótok Irországból jöttek át északi Britanniába és már a Kr. u. IV. században nyugtalanítják a piktekkel (Skóczia régebbi kelta lakóival) szövetkezve a rómaiakat, kiket ép ekkor a birodalom szivében, Rómában, a győztesen előre haladó gótok veszélyeztetnek.

II. A brit csoportban: 1. a kymri vagy welsh nyelv Walesben, a kelta Mabinogion (népregék) nyelve; — 2. a korni nyelv, mely még a mult század kezdetéig Cornwallisban élő nyelv volt (az utolsó korni nő 1778-ban halt meg); — 3. a breton vagy aremori nyelv a Basse-Bretagneban, a IV—VI. századokban Angliából Armoricába (Bretagne és Normandia) átjött britek nyelve, mely leközelebb a korni nyelvhez áll. E csoporthoz tartozott talán a gall nyelv is, melyet csupán tulajdonnevekből és szófukar feliratokból ismerünk. A kelta nyelvek indogermán jellegét Bopp Ferencz ismerte föl és mutatta ki 1838-ban. Régebben majd a héberhez közel álló sémi nyelvnek tekintették a kelta nyelvet, majd az emberiség ősnyelvének, melyből mulatságos hóborttal minden nyelvet és minden nevet megmagyaráztak: e beteges «keltománia» szerint Attila és Homeros, Ábrahám és Romulus, sőt Ádám és Éva is kelták voltak és kelta nyelven beszéltek

A kelták műveltségéről és irodalmáról keveset tudunk. A nép egymástól elzárt osztályokra oszlott, melyek közt első helyen állt a papok, *druidák*, osztálya. Vallásuk, melynek tanait nem volt szabad följegyezni, a természet imádásán alapult. A brit szigeteken nagy számmal maradtak fönn óriási kőtömegek («cairns»), melyeket áldozataikhoz használtak és néha nagy körben állítottak föl («cromlech»). A második osztályt tették a lovagok, kiknek sorából választották fejedelmöket, és mélyen ezek alatt görnyedt a nép, mely földmivelést és állattenyésztést, kereskedelmet és bányászatot űzött, természetesen az urak számára. A druidákhoz

közel álltak a *bárdok*, dalnokok, a kik mint az angolszász skópok és a skandináv szkáldok, a királyok kiséretéhez tartoztak, a régi mondák föntartói, a jelenkori nagy tettek dicsőítői, de egyúttal a fejedelmek tanácsadói és követei voltak. A hárfához (chrotta) énekelték dalaikat, melyekben uraik tetteit és a régi mondákat tárgyalták, de daloltak (középkori latin elbeszélések alapján) a trójai háborúról és Nagy Sándorról, Aeneas és Ulysses bolyongásairól is. Örökös czéhet alkottak, mely nagy földbirtok alapján rendkívüli hatalomra és befolyásra tett szert. A rómaiak már a Kr. e. II. században tudnak róluk (Festus: bardus gallice cantor), de a Tacitus említette «barditus» (melyen a Klopstock-féle lehetetlen «Bardiet» alapszik) germán dolog, melynek neve csak véletlenségből hasonlít a kelta bárdok nevéhez. A bárdokat minden kelta népnél megtaláljuk: Galliában korán tüntek el; Angliában 940-ben megerősítették jogaikat és kiváltságaikat; I. Eduárd 1282-ben elfoglalta Walest és üldözte őket (Arany János, «A walesi bárdok»), de azért megvoltak még Erzsébet királyné korában is; Irhonban ők az ország függetlenségének főhirdetői, miért sokat üldözték és Erzsébet alatt hivatalból megszüntették; később 1748-ban eltörölték őket Skócziában is. Walesben 1819-ben megújították a bárdok dalnok-versenyeit (Eisteddfod), melyek azonban nem irodalmi vagy költői, hanem csupán nemzetiségi szempontból érdemelnek figyelmet. Ez időszerűtlen játékoknál fontosabb dolog, hogy a kelta utódok nagy lelkességgel foglalkoznak régi irodalmukkal és nyelvökkel, ha tudományos kutatásaik sokszor nem is eléggé mentesek nemzeti elfogultságtól és naiv hiszékenységtől.

A mit a kelta költészetről tudunk, mind a brit szigeteken maradt reánk, első sorban a *kelta hősmonda,* melyet ó-ír hősmondának is nevezhetünk. Két főága van: az elsőnek, a *Cuchulinn-mondának*, középpontja Conchobar, Ulster királya; főalakjai: Aillil, Medb, Fergus és első sorban Cuchulinn; ideje, a középkoriak számítása szerint, néhány évtized Krisztus születése előtt és után; főmozzanata a «barna bika» elrablása. Medb, Connaught királynéja, óhajtja e (valószínűen csodás erejű) páratlan állatot, melyet Ulster királya nem akar kiadni. Most háború támad, melyben Cuchulinn, Ulster hőse, hatalmas párbajokban fényes győzelmeket arat; de Medb mégis hatalmába keríti a bikát. Connaughtban a bika iszonyú ordítozással követeli Aillil király «fehér» bikáját, melylyel oly iszonyú birokra kél, hogy a föld remeg és az emberek rémülten menekülnek. Végül győztes marad a barna bika, mely fehér vetélytársát halálra döfi, mire visszafut hazájába, hol egy nagy sziklát ellenséges bikának néz és oly erővel támad meg, hogy összeroncsolja fejét. A keltákat e monda az «Ilias» tárgyára emlékezteti: Helena elrablására; de nem születvén Homerosa, mélyen alatta maradt a görög hősmondának.

E régibb monda, mely az V. század végén nyerhette befejezett alakját, de csak, talán a IX. század nyelvén, XII. századi kéziratokban maradt reánk, nem tartalmaz semmi pogány elemet, de világosan fölismerhető keresztény elemeket sem. Annál föltünőbb a germán hatás. Ez elbeszélések germán hősvilágot rajzolnak és germán szellemet lehelnek. A víking korszak hatása kétségtelen, és kétségtelen a Szígfrid-mythosz és a nibelung-monda befolyása is. Cuchulinn alakját lényegesen befolyásolták Szigfrid és Hagen alakjai. És nem a régibb nibelung-monda, mely az eddai dalokban és a Völsunga-sagában maradt reánk (ez a VI. században került északra), hatott a Cuchulinn-mondára, hanem a monda ifjabb német változata, melyet a víkingek a IX., legkésőbben a X. században vittek hazájukba, hisz ők 810 és 891 közt nemcsak Alsó-Németország partjait pusztították, hanem összecsaptak frízekkel, szászokkal és frankokkal is, kiknél az ujabb nibelung-mondával megismerkedhettek. Ennek hatása alatt nyerte az ó-ír hősmondának ezen ága a XII. századból reánk maradt alakját.

Az ó-ír hősmondának második ága, a *Finn-* vagy *Ossian-monda*, mely Macpherson átdolgozásában az egész világon rendkívüli népszerűségre jutott, összefüggőbb és terjedelmesebb elbeszélésekben, de csupán XV-ik századi kéziratokban maradt reánk. Ez elbeszélések nyelve is a XIV. és XV. századi ír nyelv. Kétségtelen, hogy az Ossian-monda eredetileg ír monda: Irországban van őshazája, ír nyelven maradtak fönn legrégibb forrásai. Skócziában Barbour csak a XIV. század második felében tesz először említést Finnről és Carlswell püspök 1567-ben fölszólal a róla szóló hazug, csábító világi dalok ellen, melyeket a nép annyira szeretett. Az ír évkönyvek szerint e monda eseményei a Krisztus utáni második és harmadik századba esnek, pontosan a 174 és 283 közti évekbe: Finn mac Cumaill, Ossín atyja, e följegyzések szerint 273-ban esett el. Ez adatokra nem nagy súly helyezendő; de nincs semmi okunk Finnnek és társainak történeti valódiságát tagadni, noha pontosan be nem bizonyítható és a monda történeti elemeinek kiválasztása alig lehetséges többé; más oldalról pedig bizonyos, hogy az Ossian-monda fiatalabb ugyan, mint a Conchobarról és Cuchulinnról szóló hagyomány, de mindenesetre régibb, mint a kereszténység behozatala Irországba.

E monda középpontjában a feniek állnak. Ezek alkották — a hagyomány szerint — a nemzeti csapatot, melynek föladata a királyi hatalom erősítése és az országnak védelme külellenség ellen volt. Béke idejében a vadászat volt főfoglalkozásuk; később csupán ők voltak a vadászatra följogosítva. Azonkívül a költészetet is kedvelték és csakis oly vitézeket vettek föl testületökbe, a kik költői tehetséggel is meg voltak áldva. Minden tartománynak megvolt a maga feni serege (ó-ír nyelven

A Fingal-barlang Staffa szigetén.

fiann) és a maga királya; egész Irország azonkívül egy főkirály alatt állt, a ki Tara (ír nyelven Temair) városában székelt. Conn főkirály idejében (ez a hagyomány kiinduló pontja) a feni sereg fővezére Cumall, a király nagybátyja volt. Ez megszereti egy druidának szép leányát, Murnit, a kit megszöktet, midőn atyja megtagadja tőle a leány kezét. Murni atyja elégtételt követel a főkirálytól, a ki Cumallnak megparancsolja, hogy vagy adja vissza a leányt, vagy hagyja el Irországot. Cumall visszautasítja e követelést, mire Conn és Cumall közt háborúra kerül a dolog. Cnucha mellett vívják a döntő csatát, melyben Goll, egy Mornából származó vitéz, agyonüti Cumallt, 174-ben Kr. után. Murni, a kit atyja tűzhalállal fenyeget, ha vissza mer térni, nővéréhez menekül, a kinek házában fiat szül. Ez a fiú Finn mac Cumall (azaz: Finn, Cumall fia) vagy Finngal (azaz: Finn, az idegen), a ki hatalmas vitézzé fölnőve, elégtételt követel és nyer atyja haláláért. (Ez elbeszélés czíme: *A cnuchai csata oka*; kézirata 1100 körül iratott). Finn később utódja lett atyjának a feniek vezetésében. Róla számtalan kalandot mesél az ír nép, de történetei általában nem oly fantasztikusok, mint az első mondakörnek némely részletei. Csak később hatottak ezek a régibb hagyományok, a Conchobarról és köréről szóló elbeszélések, az ifjabb Finn- és Ossian-mondára is, és a népköltészet idővel régibb kalandokat és mythikus hagyományokat is átruházott Finnre és Ossianra, Skótországban pedig utóbb az ó-ír monda két főága egészen összevegyült és összekeverődö

A feniek mind nagyobb hatalomra jutottak, úgy hogy idővel a főkirály jelentéktelennek tünt föl mellettük. Ők parancsoltak, ők intézkedtek; az ő vezérök volt az ország igazi ura. Ez természetesen ellenségeskedésre vezetett a királyság és a nemzeti csapat közt, melynek egy iszonyú vĕrontás vetett véget. A monda a feniek kiirtását következőleg beszéli el: A feniek kiváltságai közt a legfontosabbak egyike az volt, hogy senkinek sem volt szabad leányát férjhez adnia, mielőtt háromszor nyilvánosan kérdést nem tett, hogy vajjon feni vitéz nem kivánja-e a leányt, és a feni harczos kivánsága nem volt visszautasítható. Egyszer Carbre főkirály egy kisebb írországi királyhoz adta nőül leányát, még pedig a feniek megkérdezése nélkül. Ezeknek fővezére akkor Ossín vagy Oisin, Finn fia volt. A feniek elégtételt, illetőleg kárpótlást követeltek, mire Carbre annyira felbőszült, hogy élethalál-harczra határozta el magát a királyság és a feniek közt. Ez utóbbiaknak egy része, a Morna-vidékiek, most is, mint régen a cnuchai csata idejében, midőn Goll agyonütötte Cumallt, a királyság pártján volt. Gabair vagy Gabra mellett vívatott a döntő ütközet (a hagyomány szerint 283-ban Kr. után), mely a feniek teljes kiirtásával végződött, — de Carbre is elesett. Elesett Oscar is, Ossín fia. De Ossín maga, Finn fia, életben maradt. Ez ese-

ménynyel végződik Irország hőskora. Egy századdal később fellép Szent Patrik († 493 körül), a ki az íreket a keresztény vallásra téríti.

Eddig a nemzeti hagyomány. Ha az ír mondát összevetjük a történelem tényeivel, nyomban észrevesszük, hogy a hagyomány X. századi eseményeket és viszonyokat helyezett át a II—III. századba. Feniek a X. század előtt nem szerepelnek s a szó eredeti értelme a. m. tengeri rabló, germán víking. Ilyen volt Caur Find a IX. század közepén, a ki 857-ben esett el Amlaib dublini király ellenében, és ez alakból alkotta meg a monda Finn királyt, kit a III. század fejedelmévé tett.

Ossín gyorsan lett a monda hősévé. Némely hagyományok szerint megélte Szt. Patrik működését, a kivel a népköltészet ismételve összehozza, illetőleg szembeállitja: Ossín mesél a szentnek a letűnt, fényes múltról, midőn még Finn és Oscar is éltek és ő maga ifjú erővel forgatta a fegyvert; Patrik pedig meg akarja őt nyerni az új hit számára. Mind e költeményekben a népköltészet a régi idők fényét és nagyságát fájdalmas vágygyal festi. Más elbeszélések szerint egy szép nő fehér lovon megszökteti Ossínt a túlvilágba, «az ifjúság országába». De Ossín visszakívánkozik hazájába és végre engedélyt nyer, hogy fehér lovon visszatérhessen a zöld szigetre; a lóról azonban nem szabad leszállnia, lába ne érintse a földet. Ossín megfeledkezik e föltételről és midőn számos emberre akad, a kik egy óriási követ helyéből kimozdítani törekszenek: leszáll a lóról, hogy segítse őket; — de e perczben eltűnik lova, ő maga pedig itt marad a földön, egy gyönge, vak aggastyán, a ki soha sem térhet többé vissza «az ifjúság országába».

Macpherson Jakab.
(Reynolds képe után.)

De mint költő nem játszik Ossín az íreknél, főleg a régibb hagyományokban, nagy szerepet. Csak később tulajdonítanak neki több költői művet, olyanokat is, melyeket régibb kéziratok mint Finnnek, Fergusnak vagy Conallnak műveit közölnek. Nem nehéz belátni, hogy Ossín miképen lett kiváló költővé, a régi hagyományok legjelesebb és leghíresebb szerzőjévé.

Ossín volt az egyedüli hős, a ki a hagyomány szerint a régi

dicső kort túlélte: ki mesélhetett és énekelhetett volna annak jeles hőseiről és fényes eseményeiről méltóbban? Ő tudósította Szt. Patrikot a letűnt idők dolgairól: talán a többi dalok, melyek e nagy korról szólnak, szintén tőle származnak? Kitől is származhatnának mástól, hiszen a hőskornak többi feni tanúi mind elestek Gabar síkján! Így jutott a hagyomány arra, hogy a nép ajkán élő dalokat, melyek a régi fényes hőskor dicsőítését tartalmazták, idővel mind Ossian ajkára adja és a régi népköltészet maradványait mind neki tulajdonítsa. Ez legkövetkezetesebben Skótországban történt, hol a két ír hősmonda összevegyült, rendkívüli népszerűségre jutott és számos költeményben művészi alakot nyert. E költeményeket 1760–65-ig kiadta, lefordította, átdolgozta egy skót számazású fiatal theologus, Macpherson Jakab, a XVIII. század közepén, és ekkor a művelt világnak legünnepeltebb és legkedveltebb költője lett Ossian, kit a kor legnagyobb emberei még Homeros fölé is helyeztek és az ifjú költőnemzedék versben és prózában utánzott.

FINGAL,
AN
ANCIENT EPIC POEM,
In SIX BOOKS:
Together with several other POEMS, composed by
OSSIAN the Son of FINGAL.
Translated from the GALIC LANGUAGE,
By JAMES MACPHERSON.
Fortia facta patrum. VIRGIL.

Ossian »Fingal«-jának első kiadása, 1762.
(Czímlap.)

A XVIII. század hetvenes éveiben mindenfelé találkozunk Ossian alakjaival és képeivel, tárgyaival és hangulatával. Ossian e nemzedék fölfogása szerint a költő eszménye, művei a költészet netovábbja.

És midőn Kazinczy Ferencz Ossian dalait, egy kissé elkésve, 1815-ben magyarúl kiadta, e költemények nálunk is nagy tetszésben részesültek, ha, egészen eltérő körülmények közt, nem is tehettek már oly óriási hatást, mint megjelenésök első idejében, egy félszázaddal korábban, Európa többi népeinél; de korabeli kiváló költőink művein könnyen észlelhető Ossian hangulatának befolyása, Petőfit (1847) és

Aranyt (1850) pedig még jóval későbben is megragadó versszakokra ihlette a «gael bárd» alakja.*

És mi teszi az ossiani költemények tartalmát? Dicső harczok és boldogtalan szerelem, egy fényes letűnt múltnak változatos képei. Ossian, a dicső Finngal király fia, a daliás Oscar atyja, népének legjelesebb dalnoka, megénekli e költeményekben atyjának és fiának, saját magának és hős társainak dicső tetteit. De dalának alaphangja a fájdalom; az eposz az ő hárfáján elegiává lesz. Meghalt Finngal, elesett Oscar, letűnt Kaledonia dicsősége, és Ossian, távol hazájától, az óczeánnak egy félreeső szigetén magára maradt, elhagyatva és elfeledve: szeme fénye kialudt, reszkető kézzel pengeti a hárfát, alig hogy az új nemzedék reá hallgat, énekét és keservét érti. De fölemelkednek a tenger habjaiból és a derengő távol ködéből és a sziklák nyilásaiból jeles társainak szellemei, súgnak neki a régi időről és a régi dicsőségről, és felköltik a letűnt fényes világ képeivel a veszteség mély fájdalmát is lelkében. E fájdalom borús világot vet a múltnak rajzaira. Árnyékokká válnak a hősök, köd borítja a tájat, az emberek érzései és tettei félhomályban tűnnek föl; sírokkal tele a völgy, elesettek csontjait hömpölygetik a tenger hullámai, és a holdvilágos éjben bús szellemek lebegnek a fényes hajdan szomorú

OSSIAN'

ÉNEKEI.

Az eredeti gael mértéken

fordította

FÁBIÁN GÁBOR.

Első Kötet.

BUDÁN, 1833.

A' Királyi Egyetem' betűivel.

Fábián Gábor magyar Ossiánjának czímlapja.

* Másod ízben teljesen és versben fordította magyarra az ossiani költeményeket Fábián Gábor, 1833, három kötet. Tartalma: I. köt. Finjál, Kálódún, Konlük és Kúhon, A klúhai Kálin, Lúmoni Szulválla. — II. köt. Tyimóra, Ojnamórúl, Gülnándűne, Króma, Kálhon és Külvála, Innishonnai háború. — III. köt. Kárhon, Küvvála, Karrighúra, Lámon, Ojhonna, Háború Kárósszal, Selmai dalok, Kukulin halála, Gyárdúl, Lórai csata, Bárhonna.

emlékei fölött. És Ossian egyedül maradt; ő nem érti az újkort, nem érez az új emberekkel; szíve és lelke a halottaknál van, hozzájok kívánkozik vissza, velök óhajt egyesülni. A vak dalnoknak minden könnye, mely barázdát váj arczába, egy-egy égő fohász, hogy mielőbb ő is mint dicsőült szellem lebeghessen Kaledonia erdős halmai fölött. E bús világ, e borongós hangulat, e megindító félhomály elragadta a XVIII. századot, mely a hatvanas és hetvenes években (első sorban Richardson és Rousseau hatása alatt) a túltengő érzés, az érzelgősség kora volt. Az emberek kéjelegtek a fájdalomban, sanyargatták szivöket és kierőszakolták a könnyeket. A kor e hangulatának a világirodalomnak egyetlen költője sem felelt meg annyira, mint Ossian. A kelta bárd dalaival szemben Homeros hideg és Vergilius mesterkélt volt; az epikus költő művészi tárgyilagossága érzéketlenségnek, kedély és érzés hiányának tetszett, míg az ossiáni művek minden sorát a mélyen érző, megindított szív melege hatotta át.

És ma? Ossian neve él még az emberek emlékezetében, költeményeit nem olvassa senki, és a kik véletlenségből vagy kiváncsiságból reájok akadnak, rendszerint igaztalannak, mesterkéltnek és unalmasnak találják a kelta bárdot. A köd, mely Kaledoniát elborítja és hőseit bizonytalan árnyékokká átvarázsolja, elfojtja a modern olvasó lélekzetét; a fájdalom, mely e dalokat átrezgi, egyhangúnak tetszik a jelenkornak, a hősök könnyei nem indítják meg a mi századunkat. Csak nagy nehezen tudjuk megérteni, hogy nagyapáink e ködös világért szenvedélyesen rajongtak, hogy az emberiségnek legnagyobb fiai a költészet netovábbját ismerhették föl e dalokban. Az izlés teljesen megváltozott és Ossian e megváltozott izlés áldozatává lett, mihez hozzájárult az a mind erősebben hangoztatott fölfogás, hogy «Ossian az újkor leghatalmasabb irodalmi csalása», mert a neve alatt megjelent költemények «kétségtelenül Macpherson modern tákolmányai». Mind a két állítás túlzás. A skót irodalmi társaság kiadta 1807-ben e költemények gael eredetieit és ezzel be volt bizonyítva, hogy az ossiani műveket nem Macpherson «csinálta»; de csakhamar kiderült az is, hogy az angol fordító (kinek költői hivatottságát kár tagadni) elrontotta e költeményeket, melyeket a nép ajkáról és régi kéziratokból ismert: igen sok helyen a badarságig félreértette az eredetit, melybe számos bibliai képet és szólamot csúsztatott be, melyet túlságosan modernizált és érzelgőssé tett, melynek ködös hangulatát és elmosódó stílusát izléstelenül túlozta. Ossian sohasem volt kelta költő, de a már régen neki tulajdonított költemények valóban a kelta költészet termékei, ha reánk maradt alakjukban nem is régebbiek mint a XII. század. És nem is oly értéktelen ez a mythikus «gael bárd», mint az első elragadtatással szemben szóhoz jutott egyoldalú kritika állította. A mai

kor nem fogja e költeményeket már oly lelkesedéssel, oly elragadtatással olvashatni, mint a XVIII. század, mely, első sorban Rousseau befolyása alatt, kikívánkozott a kultura korából, a század rothadt viszonyaiból, melyeket a lángeszű genfi gondolkodó megdöbbentő merészséggel a műveltség rovására írt, — kikívánkozott egy kultura előtti, egyszerű, naiv világba, melyről mi manap nagyon jól tudjuk, hogy sohasem létezett, de melyet a XVIII. század naivul föltételezett s az ártatlanság és bűnnélküliség eszményeivel töltött meg. Ily elveszett édent vélt a XVIII. század Ossianban fölismerhetni. Innen az a túlzó lelkesedés, melylyel fogadták, melylyel az ossiani világ eszményies szépségében kéjelegtek. Ez érzelgős fölfogás elmúlt és vele a lelkesedésnek egyik fő alapja. De még egy másik körülmény is ártott Ossiannak: a classikus ókor behatóbb ismerete, a görög remekeknek mélyebb fölfogása. Méltán látjuk az ókornak, főleg a hellén ókornak fönmaradt költői alkotásaiban az emberi költészet legragyogóbb termékeit; de mert Shakespeare nem Sophokles, azért még nem értéktelen, és Ossian is megállhat Homeros mellett, mint megállhatnak mellette a *Sáhnámeh* és *Nibelungének*, a *Roland-dal* és a *Cid-romànczok,* melyek mind igen lényeges vonásokban térnek el a páratlan görög eposztól, a nélkül, hogy sajátos jellemök s alakjok miatt értéktelenekké válnának. De persze, ma nem is fogjuk többé fölvetni azt a kérdést, hogy melyik nagyobb: Homeros-e vagy Ossian, mert e költőknek eltérő vonásai majdnem lehetetlenné teszik a mérlegelő összehasonlítást. Ossiannak is megvannak a maga sajátos bájai, melyeknek elismerése és méltánylása nem esik haladottabb æsthetikai belátásunk rovására. A mulandóság költészete lengi át ezeket az elégiai verseket, mintha a kelta nép szelleme, sejtve rohamosan közeledő végső enyészetét, élete utolsó órájában kifejezést talált volna fájdalma számára. Sejtelme igaz volt: a kelták letüntek; a nép utolsó maradványai, melyeket a nyugat felé törő germánok és románok az Atlanti óczeán végső partjaira szorítottak, ma-holnap végkép kihalnak, és az a hatalmas nemzet, mely a germánok megjelenése előtt egész Európának ura volt, melynek vére a legtöbb európai nemzet ereiben lüktet, melynek műveltsége az összes modern népek műveltségének egyik alapját teszi, — e hatalmas nemzet teljesen kivesz. Történetéről alig tudunk valamit; emlékét néhány világhírű mondája és költészetének csekély terjedelmű maradványai tartják fönn. E maradványok közt pedig az úgynevezett ossiani énekek, bármely századból származzék is eredeti, elveszett alakjok, kétség kívül az első helyet foglalják el.

Azonban e költői érdemök csekélynek tünik föl azon nagyszabású és mély hatású működés mellett, melyet az írek a kereszténység szolgálatában, mint az európai népek térítői és tanítói kifejtettek. Hogy

ők maguk mikor és hogyan fogadták el a Krisztus vallását, erről mondák és legendák regélnek, de történeti tény kevés áll rendelkezésünkre. A brit szigetek Arimathiai Józsefet tekintik apostoluknak: az Úr halála után Angliába jött és a glastonburyi apátságban végezte be szent életét. (E legendához kapcsolódik utóbb a grál-monda.) Más hagyomány szerint Eleutherus római pápa a II. században nyerte meg Lucius brit királyt az új hitnek, a mi azért sem tekinthető történeti ténynek, mert ily nevű pápát vagy brit királyt a források nem ismernek. Ellenben kétségtelen, hogy a keresztény vallás korán került a keltákhoz, úgy a szárazföldön, mint a brit szigeteken és ide esetleg Galliából. Egyes keresztény hívők bizonyára már az I. században akadnak brit földön, hová ekkor egy római legió Jeruzsálemből helyeztetett át. Innen magyarázható talán az a föltünő jelenség is, hogy a keresztény egyház szervezete a keltáknál nem római, hanem keleti jellegű még a VII. században is. A II. század végén már egyházatyák is tudnak a brit keresztényekről, kik közöl a Diocletianus alatt dühöngött üldözések alkalmával a hagyomány szerint hárman haltak vértanú halált: Alban Verulamban s Aaron és Julius a walesi Caerleonban. Irhon igazi megtérítője Patrik az V. században, a ki oly lelkes keresztényekké avatta az íreket, hogy nyomban akadtak, a kik az új hitet a szigeteken és a szárazföldön terjesztették. Itt *Scotti* (skótok) volt a középkorban nevök. A német népek megtérítése első sorban az ő érdemök. Irhon a középkornak korai századaiban a kereszténységnek fontosabb és befolyásosabb központja volt, mint Róma, és többet is tett az új népek térítése terén. De nemcsak lelkes keresztények voltak az írek, hanem az antik műveltségnek buzgó tanítványai is: görögül csak ők tudtak északi és nyugati Európában. Columbanus teljes erélylyel terjeszti a Megváltó hitét, de ajánlja egyúttal a régi költők olvasását is; a keresztény tanok helyességét nemcsak az egyházi atyákból, hanem Juvenalis szatiráiból is bizonyítja; sőt maga is Sappho mintájára görög szakos verseket ír és ismételve czéloz irásaiban antik mythoszokra és mondákra. Columbanus († 615), az alamannok térítője, a VI. század vége felé kerül a Merovingek frank birodalmába, melyben három kolostor az ő alapítása: Anegray, Luxeuil és Bobbio, a keresztény müveltségnek mindmegannyi góczpontja. Tanítványa, Gallus, alapítja a vadon kellő közepén, a Steinach zord völgyében St. Gallent, a keresztény hit és műveltség fő tűzhelyét déli Németországban; más írek másutt terjesztik az új vallást és az új kulturát, így Fridolin a Rajna mentében; Pirmin, a reichenaui kolostor alapítója, a Bodeni tó körül; Kilian a frankok közt Würzburgban. Az új hittel a műveltség és tudomány alapjait is ők rakták le: alapítottak kolostorokat és iskolákat, gyűjtöttek és másoltak kéziratokat, melyeket gyakran gyönyörű festményekkel díszítettek. Egészen

önálló alakban használták a latin betűket és rajzaik is könnyen fölismerhetők: a szinek eleven tarkasága és az arabeszkek fantasztikus vonásai jellemzik.

Az írek mellett irodalmi szempontból fontosak a kymrik, a kik nagy hatással voltak a szárazföldi népekre, főleg a francziákra és németekre. Műköltészetök mesterkélt, nehezen érthető és rendszerint költőietlen, úgy a bárdok költeményei, mint az ú. n. triadok, melyekben háromhárom sort foglalnak össze egy egészszé. A legrégibb bárdok Aneurin, Taliessin, Llywarch, Hen és a későbbi monda és költészet egyik legkedveltebb alakja, Merddin (Merlin), kiknek versei alig maradtak reánk eredeti alakjukban. Mesterkéltség stílben, verselésben, képekben és gondolatokban jellemzi e régi bárd költészetet, mely szigorú szabályokhoz kötve, nem engedte meg a költői tehetség és képzelet szabad kifejlődését. Nem kiválóbbak a későbbi bárdok sem, kik közül a kelták szerint Gwalchmai és Howel ab Owain (XII. század), Rhys Goch ab Rriccert és Danydd ab Gwilym (XIV. század) a legjelesebbek.

Sokkal értékesebb a kelta népköltészet, melynek főterméke a népmesék (Mabinogion). Ezek prózában vannak elmesélve és sokkal egyszerűbbek, elevenebbek és költőiebbek, mint a bárd verselés. A kelta népnek rendkívül erős és fesztelen képzelete, mely a lehetetlent is ténynek tudja venni és feltüntetni, érdekessé teszi ezeket az elbeszéléseket, melyeknek középpontjában Artus (a keltáknál mindig Arthur) király daliás alakja és leventéinek tarka kalandjai állanak. De a Mabinogiont sem bírjuk eredeti alakjukban; a mint reánk maradtak, kétségtelenül a franczia epika hatása alatt többé-kevésbbé lényegesen módosúlva tartalmazzák a régi népköltési anyagot s valószinűen csak a XIV. századból valók. Vannak e mesékben bizonyára ősrégi hagyomány elemei is, de annyira idegen hatásoktól átidomítva, hogy forrásokúl nem használhatók, ha azt kérdezzük, hogy ki volt Artus király? és miben van a középkori romantika e legfényesebb és legunnepeltebb alakjának története?

A legrégibb brit krónikás, Gildas († 512), maga is walesi ember volt, a ki terjedelmesen beszéli el a kelta britek és germán szászok közt folyt százados harczokat, melyek az ő korához még oly közel estek; de Artusról nem tud, még nevét sem említi. Nem tud többet a britek második jeles történetírója, Baeda Venerabilis († 735) sem, a ki pedig nemcsak régi kéziratokból merít, hanem a nép ajkán élő nemzeti hagyományt is fölhasználja. Csak a harmadik forrás, Nennius († 858), említi Artust, a brit seregek jeles vezérét, ki némelyek szerint Jeruzsálemben is járt, honnan egy szent keresztet hozott magával, melynek első sorban köszönhette győzelmeit. Nennius szerint tizenkét hadjárata volt a germánok ellen; utolsó csatáját, melyben ő maga 840 szász vitézt ölt meg, a Bado hegye

mellett vívta és e hatalmas ütközetben súlyosan megsebesült. Eddig a történet, mely rendkívül sovány anyagot szolgáltat. Sokkal többet tud a hagyomány, melynek letéteményese Gruffud ap Arthur, kit inkább Galfredus de Monmouth néven ismerünk. Monmouth városában, Walesben született és 1152-ben halt meg szülővárosában mint monmouthi archidiakonus és asaphi püspök. Ez a Galfréd tizenkét könyvre terjedő nagy munkát írt Britannia királyaínak történetéről, melyet 1135 körül, tehát a XII. század első felében befejezett.

A britek történetét Brutussal, Aeneas unokájával, Ascanius fiával kezdi, a ki szerencsétlen véletlenségből atyját a vadászaton megöli, mire Görögországba menekül. Itt számos trójai vitézzel találkozik, kiket Albionba vezet, hol a nevéről elnevezett brit (brut) királyságot alapítja. Ez Silvius Aeneas idejében történt, midőn Judában Eli pap uralkodott. A szigeten óriások laktak, kiknek vezére Goemagot (Gawr Madog a. m. Madog óriás) volt, kit Brutus egyik társa, Corineus, legyőz és Cornwallisban egy magas szikláról a tengerbe dob. E két alak, Goemagot és Corineus, voltak a középkorban London városának védő hatalmai, kiknek szobrai már 1432-ben, mikor VI. Henriket franczia királylyá koronázzák, az ünnepi menetben részt vesznek. Még ma is állnak a londoni városházában 1707-ben fából készült szobraik, csakhogy már a XVII. század vége óta a kelta Goemagot neve Gog és a római Corineus neve Magog, a biblia hagyománya szerint.

A II. könyvvel kezdi Galfréd a britek történetét Brutus halálától, elmondja Cæsar megjelenését a szigeten, a kelták és rómaiak végleges eltávozását, a kelták keresztény megtérítését Lucius királyuk alatt, végre az angolszászok betörését Hengist és Horsa vezérlete alatt. A III. könyv tartalmazza Merlin jövendölését és az angolszászok ellen folyt hosszas és véres harczokat. Csak most következik Artus története, mely a munka hátralevő részét teszi. Befejezésül elmondja, hogy az angolszászok, Cadwallader király idejében, végleg elfoglalják Albiont.

Brutusnak egy késő utódja, Uther Pendragon (Sárkányfő), megszereti egyik vazallusának, Gorloisnak leányát, Igernát, a ki Merlin varázsló segítségével tőle Tintagelben (Cornwallisban), melynek romjai még ma is láthatók, Artus anyjává lesz. Ez az Artus 15 éves korában Anglia trónjára jut. Vitézsége, bőkezűsége, szépsége páratlan. Ekkor megtámádják a germánok Britanniát; Artus egymaga 6000 szász vitézt vág le, egy másik ütközetben 470 katonát öl meg. A szászok leverése után elfoglalja Hyberniát, Götlandot, Izland szigetét és az orkád szigeteket; utóbb Norvégia és Dácia (Dánia?) is meghódolnak neki. Hire kiterjed a föld kerekségének minden részére; a világ összes jeles férfiai Artus vitézeinek mintájára öltözködnek és fegyverkeznek. Udvaránál a legfinomabb erkölcsök dívnak, melyek távol lakó népeket is meghódítanak és utánzásra serkentenek. Utóbb elfoglalja Artus Galliát, Skandináviát, Németországot és e hódítások befejeztével Glamorgantiában egy fényes nagy ünnepélyen, mely első pillanatra is föltünően emlékeztet a lovagregényeknek ismeretes gazdag rajzaira, az összes elfoglalt tartományok királyává koronáztatja magát. Ezentúl rendesen Walesben, Kaerleon várában lakik.

Most Lucius Tiberius római császár hadat üzen Artus királynak. Ez utóbbi sereget gyűjt, mely 183,200 vitézből áll, a gyalogságot nem számítva, mire nejére, Guanhumarára, és unokaöcscsére, Modredre, bízza országát és hajóra száll Róma ellen. Előbb egy, Spanyolországból megszökött óriást győz le, ki Hoelus unokahugát, Helenát elrabolta volt, azután megtámadja a római sereget, mely végkép

megsemmisül; Tiberius császár is elesik. E hábcrúban Artus, kinek zászlaja alá az összes keresztény népek sietnek, mint a keresztény világ feje szemben áll a pogány római császárral, kinek táborában Kelet és Nyugat pogány nemzetei együtt vannak. Nagy győzelme után Artus a telet gallisi tartományában tölti. Itt hallja, hogy Modred elcsábította a királynét és Britannia urává tette magát. Artus rögtön útnak indul Albionba, legyőzi és megfutamítja unokaöcscsét és ismét meghódítja az országot. Guanhumara a «legiók városában» Julius vértanú kolostorába megy és apácza lesz. De a döntő főcsata Modred és Artus közt csak ezután következik. Cambula folyó partjain Camelford közelében (Cornwallisban) találkoznak az ellenséges csapatok; az iszonyú csatában a vezérek majd mind elesnek; Artus veszélyesen megsebesül, mire hivei Avallon szigetére (az «Alma-szigetre») viszik, hol 542-ben sebeiben meghal. Utódjává Konstantinust, Kornubia herczegét nevezte ki.

De már a Galfréd kortársa, Guilelmus de Malmesbury, a ki kevéssel a monmouthi krónika megjelenése után szintén megirta a britek történetét, korholja és helyreigazítja Galfréd elbeszélését, hevesen kikelve azon haszontalan mesék ellen, melyekkel némelyek e hazája védelmében nagy érdemeket szerzett hadvezér történetét fölczifrázzák. Ezen írónál találjuk először azt az adatot, melyet a XIII. óta század egész Európa ismer, hogy t. i. Artus nem halt meg, hanem még most is él a tündérek országában vagy az Aetna mélyén, és hogy valamikor vissza fog térni, hogy újra uralkodjék és a régi brit dicsőséget ismét megalapítsa. És Alanus ab Insulis, szintén még a XII. század első felében, irja, hogy a britek megköveznék azt, a ki kétségbe merné vonni, hogy Artus még él. «Ki nem beszél róla?» deklamál Alanus, «hiszen Ázsiában még ismeretesebb, mint magában Britanniában, mit a keletről hazatért zarándokaink megerősítenek. Az egész Nyugat, az egész Kelet tele van vele, Egyiptom és a Bosporus nem hallgatnak róla. Róma, a városok királynője, megénekli tetteit, Antiochia, Arménia, Palæstina dicsérik dicső dolgait.»

Galfréd az Artus-monda igazi megteremtője, bizonyára nemzeti hagyományok fölhasználásával, melyeket azonban nem ismerünk és művéből többé kihüvelyezni nem tudunk. Az ő művén alapulnak a fönmaradt kelta Mabinogion is. Ő maga mondja, hogy Artus történetének anyagát honnan vette: Walther oxfordi archidiakonus (Gualterus Calenius, a ki I. Henrik király alatt, 1120 körül élt) átadott neki egy bretagnei nyelven írt igen régi munkát, melyet a nevezettnek kérésére latinra lefordított. Brit vagy franczia volt-e ez a munka? kétes, ellenben valószínű, hogy Artus királyban a történeti Arthurral egy mythikus alak, a tavasz istene olvadt össze, kinek halálát és újra föltámadását a legtöbb nyugati nép mythosza ismeri. A monda fejlődésében tehát három korszakot lehetne megkülönböztetni. Első a kelta korszak: a tavasz-istennek fényéről, hatalmáról, bőkezűségéről szóló pogány mythikus hagyományok az angolországi briteknél, melyek főleg Hódító Vilmos kora óta Európa többi népeihez is eljutnak. Második a bretagnei korszak: e tavasz-isten a ke-

reszténység befolyása alatt fényes, hatalmas, bőkezű királylyá, a királyok ideáljává lesz, a ki utóbb, midőn, főleg a normannok kezdeményezése és szerepe óta, a lovagiasság szelleme mind jobban kifejlett, a középkori lovagnak ideáljává, mértékévé alakul át. Harmadik az angol korszak: e bretagnei, illetőleg már franczia fölfogás Galfréd közvetítése útján átkerül Angliába, hol a lovagi monda Artusa a való történet Arthurjával egy alakká olvad össze és utóbb a meghódított walesiek politikai reményeinek hősévé lesz. A mythikus Arthur csak kapcsolat nélküli, elszórt, de azért nem megfejthetetlen hagyományokban maradt életben Angliában és Anglián kívül; az angol korszak Arthurja, a walesi kelták politikai reményeinek ez ideálja, csak Galfréd könyvében és e könyvnek átdolgozásaiban szerepel, félig a nép alkotó képzeletének, félig a szerzetes történetíró tudákos okoskodásának terméke; a világirodalom birtokává csak a bretagnei korszak Artusa lett, a fényes és hatalmas király példányképe, utóbb a lovagi szellem legideálisabb megtestesítése. Galfréd alapján francziák alkották meg ez alakot: Wace Robert bayeuxi kanonok († 1174) 1150-ben dolgozza át az angol krónikát verses lovagregénynyé («Roman de Brut»), melyben első ízben történik emlités Artur asztalköréről, és ugyanez időben írja a franczia Robert de Boron az első grál-regényt. A középkori mondának Artus királya tehát a franczia szellem alkotása, de kelta hagyományokban gyökerezik, úgy hogy a kelták méltán tekintik nemzeti hősüknek és költészetök legfényesebb gyöngyének. Alakja és története életben maradt századokon át és ismételve megihletett nagy költőket. A középkori udvari epikának Artus lesz sokat dicsőített főalakja, kinek halhatatlanságát újabb költők is hirdetik. Spenser Ödön, Erzsébet korának legnagyobb lyrikusa, «Tündérkirályné» cz. regényes eposzát (1590—96) az ő alakjához fűzi, Milton János róla tervez nagy epikai művet, Tennyson Alfréd bájos «Királyidylljeiben» (1858) ő a központ és a német Hertz Vilmos «Lancelot és Ginevra» (1860) cz. szép regényes elbeszélésének tárgyát szintén Artus király mondaköréből veszi. A kelta szellem tehát az ő közvetítésével ma is érvényesül az egész művelt földön.

Midőn Pytheas, a massiliai (marseillei) nagy görög tudós, Nagy Sándor korában Kr. e. 330 és 325 közt tengeri utat keres, melyen az ónt és borostyánkövet hajón lehessen az északi tartományokból délre szállítani, az Atlanti oceán partjain mindenütt keltákat talál, kikkel tolmácsai segélyével könnyen boldogul. De az Ems torkolatánál és a mai fríz szigeteken idegen népre akad, teutonokra, és e fölfedezéssel belépnek a germánok a történetbe. Legrégibb történetök homály és mythosz, melyben a nyelv segítségével is bajos eligazodni. Valószínű, hogy a germánok mint

egységes nép, kiválva az indogermán ősnépből, a legősibb időben a Fekete- és Keleti-tenger közt elterülő roppant síkságon laktak, bizonyára már ekkor számos néptörzsre oszolva, melyek szójárási sajátságokkal is különböztek egymástól. Innen Skandinávia déli részébe kerültek, hol a nép törzsekre vált szét és ezzel az egyes nyelvek kialakultak. Elsőben a későbbi «nyugati germánok» (a németek) hagyták el ez őshazát és vándoroltak délre, mai hazájukba, hátra hagyva a népnek azt a részét, mely később gótokra és skandinávokra oszlott s melyet a tudomány «keleti germánok» névvel jelöl. A gótok a népvándorlás hatalmas hősei; hozzájuk tartoznak a keleti és nyugati gótokon kívül a gepidák, burgundok, vandálok, herulok, rugiok, alanok és szkirek. Nagy országokat alapítottak, átalakították a régi világot, halhatatlanságot nyertek a mondában és az eposzban; de mint nemzeti egyediségek elvesztek: részben elpusztultak a szakadatlan harczokban, részben beleolvadtak a római birodalom lakosságába, melylyel összevegyülve a modern román nemzeteket megteremtették. A német irodalom történetében Ulfilas bibliafordítása biztosít nekik fényes helyet. A skandinávok megmaradtak az őshazában, melyben önálló politikai és irodalmi életet folytatnak.

Az őskor homálya csak Julius Cæsar föllépésével kezd oszlani, a ki velök nemcsak Galliában, hol germánok nagy számmal laktak, hanem a Rajna jobb partján is megismerkedett (Kr. e. 55 és 53), mélyebb érdeklődését azonban nem keltették föl. Másképὡ Tacitus, a ki 99-ben Kr. u. irta páratlan kis könyvét a germán földről és népről, mely a történeti irodalomnak elsőrangú remekei közé tartozik. A világhódító római népnek rohamos hanyatlásával szemben örvendetes tünemény, de egyuttal ijesztően fenyegető veszély szinében tünt föl Tacitus előtt a germánok friss ősereje és egészséges romlatlansága. Sejtette, a mit már Sallustius is kimondott, hogy hazáját e nép részéről fenyegeti a megsemmisülés veszélye. Kis könyvével talán föl akarta rázni nemzetét erkölcstelen tespedéséből és fölébreszteni benne bűneinek tudatát. De e törekvése nem volt sikeres: kortársai nem értették meg intő szózatát és a végzet óriási lépésekkel közeledett.

Európa területén a germánok a keltáknak lettek utódai, kiket legyőztek és magukba olvasztottak, kiktől bizonyára sokat tanultak, ha műveltségöknek kelta elemei ma már ki nem mutathatók is. Németország helyneveinek egy tetemes része kelta eredetű; a német mythologiának egyes fantasztikus vonásai is kelta hatásra utalnak; a keltáktól nyerték a németek a «germán» nevet is, melylyel a történetbe beléptek és melylyel a rómaiak a számtalan néptörzsből álló népet «egy» nemzetté foglalták össze. E «germán» szó valószinűleg a. m. a «kiáltók», «kiáltással a csatába rohanók» és ez elnevezés talán azokra a dalokra is vonatkozik,

melyeket a germánok főleg a csata előtt énekeltek és melyeknek vad, félelmet keltő hangját még a száj elé tartott pajzszsal («bardhi», innen az ily dal eléneklése: «barditus») is növelték. A germán nép az őskorban valószínűen nem birt egységes nemzeti névvel, mely az összes törzseket összefoglalta volna. Hisz a németek ez időben sohasem lépnek föl mint egységes nemzet: minden törzs önálló, és az egyes germán népek akárhányszor ellenségkép állnak egymással szemben. Későbbi nemzeti nevök: Deutsch (a. m. népies, nemzeti), mely az egész népet ellentétben az idegenekkel mint egységes nemzetet jellemzi, csak századok mulva keletkezik: a IX. században, midőn a verduni szerződés (843) a frank birodalmat felosztja és a németeket elválasztja a francziáktól és olaszoktól.

Tacitus leirásában a germán törzsek a műveltségnek oly magas fokán tünnek föl, mely csak hosszas fejlődésnek lehetett eredménye. De e fejlődés maga az őskor homályába vész és csak mythikus hagyományokba burkolt költői képekben hagyott épen nem hiteles nyomokat. Az országot vadnak, erdőkben és mocsarakban gazdagnak, vad állatokban bővelkedőnek, zordnak rajzolja Tacitus. A nép, számos törzsre oszolva, már műveli a földet, de főfoglalkozása az állattenyésztés. Gazdagságát nyájai teszik; az aranyat és ezüstöt nem ismeri; a kereskedelem fényes sikerei nem vonzzák. Nem nomád többé, bár nem városokban, hanem csak falvakban lakik, itt is kiki lehetőleg elkülönítve szomszédjától. Már az éles szemű római irónak is föltünt az a sajátságos makacs individualismus, az egyéniség jogainak az a túlzó hangsúlyozása és ervényesülése, mely a germánokat első föllépésöktől a mai napig jellemzi és az államalkotásban ép úgy mint a nyelvben, hitben és szokásokban csodálatos sokféleségre vezetett. Házaikat fából építik; a kővel építést csak utóbb tanulják meg a keltáktól és rómaiaktól. Főszenvedélyök a harcz, békében pedig a háború képe: a vadászat. Egyéb munkát lenéznek: henyélés az úr joga; a koczkajáték és az ital, mind a kettő iszonyú mértékletlenséggel, főszórakozásai. De nemzeti jellemöknek e csúf kinövéseit ragyogó erények ellensúlyozzák. Családi életök tiszta; a házasság szentség, a férfiaknak is fő dicsőségök a hűség; a nőket, kikben (mint a többi árja népek is, mielőtt erkölcsileg elfajultak) isteni erőt gyanítanak, nagyon becsülik; vendégszeretők, egyenesek, igazak. A hűség erkölcsiségök központja: a vezér föláldozza magát embereiért, a kik viszont életöket örömmel koczkára teszik magokválasztotta főnökükért. Az ősárja vérbosszú és váltságdíj még mindig dívnak. A társadalom már világos alakot nyert volt: a lakosok szabadok vagy nem-szabadok; az elsők vagy főnemesek (*Edeling*), a leggazdagabbak és legjelesebbek, vagy egyszerű nemesek; a nem szabadok: bérlők, a kik saját birtokkal nem birnak, vagy rabszolgák. A község maga intézkedik közgyűléseken; a főnökök mellett már

királyok is föltünnek. A papoknak kiváló az állásuk, de semmiben sincs döntő befolyásuk.

Vallásukban fölismerjük az árja ősvallás alapját és főelemeit, de mind a kettőt fejlettebb alakban. A régi főisten (Djaus) helyébe nemzetiségi istenek léptek, kikben az ég ura más meg más módosulásban fölismerhető. Mert három főkorszakot különböztethetni meg a germán mythosz fejlődésében. Az elsőben főistenök az árja Djaus, a fény és ég ura, a német népeknél Tius, Tyr, Ziu vagy Eru. A hét harmadik napja volt neki szentelve: Dienstag (skand. Tystagr), a sváboknál ma is Ziestag, a bajoroknál Ertag; az ő tiszteletére járták a fegyvertánczot. Idővel elhomályosult e főisten képe; Ziu a háború istenévé lesz, és az egyes törzseknél nemzeti istenek tünnek föl mint főistenek. Így imádtak a vandálok és gótok egy isteni testvérpárt, így az északi tengerpart lakói Nerthus (Freya) istennőt. Végre fő befolyásra és legnagyobb tekintélyre jutnak a német törzsek közt a frankok, kiknek nemzeti istene, Wodan, az összes germánok istenei fölé emelkedik. Wodan eredetileg a vihar istene, a ki a megholtak szellemeivel a levegőn átrohan; utóbb a harcz ura, kitől a győzelem, a javak java, és minden egyéb jó származik; végre a bölcseség, a költészet, a boldogság adományozója. Tőle származik a harczos győzelme, tőle a költő dala, tőle a tudomány: az írás (a rúnák). Mellette Tyr, a háború istene; Donar, a zivatar istene, ki a bősz óriásokkal küzd. Kevésbbé világosak az istennők alakjai, kik közül Frigga (béke), Wodan neje, és Bertha (a ragyogó), az ég és föld istennője, emelkednek ki. A kereszténység korán megsemmisítette a régi mythosz alakjait; a skandináv mythologia tovább maradt ugyan életben a nép hitében és a népköltészet emlékeiben, valamint a műköltők termékeiben; de az északi népek mythoszait nem szabad a németek hitregéivel azonosítani. Közös forrásból származik mind a kettő, de a népek elütő jelleme és hazájuk meg fejlődésök eltérő befolyása más meg más alkotásokra vezettek északon és délen. A skandinávok világnézete sötét, zord: képzeletök féktelen, alakjaik iszonyúak; Németországban a mérsékeltebb éghajlat mérsékelte a kedélyeket és zabolázta a képzeletet.

A népvándorlás és a keresztény térítők lelkes működése kiirtotta a régi hitet és megsemmisítette emlékeit. De a nép nem tud megválni isteneitől, kiket szeretett, kikben bízott; azért ezek csak nagy nehezen alakulnak át gonosz szellemekké, milyeneknek az egyház őket föltüntetni törekszik. A kedves alakok, a régi történetek, a megszokott ünnepek és szokások teljesen ki nem irthatók; még ma is fölismerjük a régi mythoszokat, bármennyire módosultak is két évezred lefolyása alatt, a nép ajkán élő regékben és mondákban, a népnél elterjedt babonákban és szokásokban. Főleg gazdagok a népmesék mythikus elemekben. Minden

ősnép képzeletét első sorban az évszakok váltakozása foglalkoztatja. A napisten szereti a földet, a ki télen álomba merül, míg a tavasz közeledtével a napisten csókja új életre ébreszti. E régi mythoszt tartalmazza a német népmesék legszebbike: Dornröschen (Csipkerózsa) álomba merül, melyből a királyfi csókja ébreszti föl. A rege még a pontosabb magyarázatot is kiállja: a csecsemőt megajándékozó tizenhárom tündér az ó-germán évnek tizenhárom hónapja; az orsó, mely a királyleány hosszú álmát okozza, a nornák (a végzet istennőinek) jelképe; száz évig alszik a hajadon, mert a tél száz napig tart; a királyi vár kihal, mint a természet tél idején; a szűznek kastélyát tüskebokor és lángtenger veszi körül, mert a máglyát, mielőtt fölgyujtották, tövisfonadékkal vonták be; a királyfi fölébreszti kedvesét, mint az újra hatalomra jutott nap új életre kelti a földet. De nemcsak a népmesében akadunk e szép mythoszra; a hősmonda is ismeri: Szígfrid és Brynhilda viszonya a napisten és a föld szerelmének képe. Wodan villáma már a mythoszban lándzsává vagy karddá alakul át, mely a győzelmet kivívja; a népmesében bűvös veszszővé lesz, mely útmutatóul szolgál rejtett kincsekhez. Wodan maga, valamint a többi istenek is, királyfiúkká, pásztorokká, szabólegényekké lesznek; de szerepelnek ők mint keresztény szentek és apostolok, sőt mint a keresztények Istene, mint a megváltó Krisztus is. Számos a régi pogány világnézlet töredéke, de e töredékekből nem alakul egész. A német mythologia rendszerét nem tudjuk már megalkotni, és minél többet merítünk a skandináv vagy épen a többi árja népek mythikus hagyományaiból a tátongó hézagok betöltésére, annál kevésbé bízhatunk a heterogén elemekből emelt épület biztosságában és eredetiségében.

A régi istenek elbuktak, mint a germán mythosz maga is hitte. Mert a germánok istenei folyton küzdenek óriások és sárkányok ellen, míg e küzdelemben meggyúl a föld és lángba borul az egész világ, és e világtűz (*Muspilli*) megemészti magokat az isteneket is. Ez az istenek alkonya («Götterdämmerung»), melyet a skandináv költészet oly hatalmas képekben rajzol. Az óriási tűzből új szépségben megszületnek az istenek, kikkel az örök béke kora lesz uralkodóvá a földön, — ez a régi germánok hite, mely nem teljesedett, vagy, jobban mondva, nem abban az alakban teljesedett be, melyben várták. A végtelen harczokban megedzett zord vitézek sóvárgó tekinteteket vetettek a béke édenébe, melyet távol jövőben sejtettek és kivántak, míg a keresztnek vallása igazolta sejtelmöket.

A régi germánok nyelvéről nem szól Tacitus, nem is maradt a népvándorlás előtti korból német nyelvemlék az utókorra. Mégis kettőt biztosan tudunk ez ősrégi kor nyelvéről is. Először bizonyos, hogy Tacitus korában az összes germán népek egyazon nyelvet beszélték, ha különböző

területeken némi csekély szójárási módosításokkal is. Norvégok és dánok, ánglok és szászok, az északi tenger és a Rajna, a brit hegyek és az Alpok lakói még megértették egymást. Germán és germán közt a népvándorlás koráig, sőt jó ideig későbben is, soha tolmácsnak semmi nyoma. Csak midőn a népvándorlásból kifejlett német államok egymástól elválni, önálló politikai egyedekké fejlődni kezdenek, — csak akkor indulnak eltérő fejlődésnek a régi szójárások, míg végre az egyes törzseknél az irodalom eszközeivé lesznek és szerves nyelvegyedekké válnak. Tacitus korában az összes törzseket még összetartja a közös nyelv egysége, mely bennök, a keltákkal és rómaiakkal szemben, a nemzeti érzésnek egyetlen forrása és jele volt. És másodszor kétségtelen, hogy e nyelv hangokban és alakokban sokkal gazdagabb és tökéletesebb volt, mint bármely fennmaradt német nyelv. Mert a germán nyelvek története folytonos, szakadatlan romlás és kopás, általános hang- és alaktani elszegényedés. Azért: minél régibb valamely germán nyelvemlék, annál tökéletesebb nyelvének külső meze; legtökéletesebb bizonyára a német őskor nyelve volt, melynek emlékei azonban nem jutottak reánk. Ez alaki tökéletesség kiváló jelessége a nyelvnek a költészet szempontjából, de nem teszi a nyelvet az emberi gondolkodásnak legalkalmasabb eszközévé. Német földön is az alaki romlással párhuzamosan halad a nyelv mondattani művészetének kifejlése, mely nem pótolja az eredeti szép hangzást, de az emberi gondolkodásnak és érzésnek bámulatosan fejlett eszközévé alakitja át a nyelvet.

Végre szól Tacitus a germánok költészetéről is. E költészet hymnikus volt, melyben lyrai és epikai elemek vegyültek, de úgy, hogy ez utóbbiak tették a főelemet. A költészet volt egyúttal a történetírás egyetlen módja: a régiek emlékét nem a prózai történetíró tolla, hanem az éneklő dalnok verse tartotta fönn. Dalaik tárgyuk szerint ismét kétfélék voltak: mythikusok és történetiek. Az előbbiekben a mennydörgés hatalmas istenét (Donart vagy Thort) énekelték meg, a mint sujtó kalapácsával leveri az óriásokat, és dicsőítették Thuistot, a legelső embert, és ennek fiát Mannust, kitől a germán törzsek magukat származtatták. E Mannusnak ugyanis három fia volt: Irmino, Ingväo és Istväo, és ezektől származnak a dalokban élő monda szerint az *irminonok* Németország belsejében, a felnémetek (alamannok és suebek, chattok és thüringek, longobardok és bajorok), az *ingväonok*, a tengermellék lakói (az alnémetek: ánglok, szászok és frízek) és az *istväonok* a Rajna mindkét partján (a későbbi frankok). Világos, hogy e genealogia nem vonatkozik az összes germánokra, hisz a gót és skandináv germán törzsek teljesen hiányzanak belőle, hanem csak a szorosb értelemben vett németeket foglalja össze, miután ezek a germán ősnépből kiváltak volt. Politikai jelen-

tősége sohasem volt e fölosztásnak, melynek alapját talán az isteni tiszteletet tette. A népvándorlás százados hullámaiban az isteneknek és népeknek e nevei, valamint a róluk szóló dalok is teljes feledésbe merültek. Ugyane sors érte az ősgermán dalok második csoportját is, melyet Tacitus említ: a történeti dalokat, melyekben Arminiust († 21. Kr. után) dicsőítették (kit utóbb minden alap nélkül Hermannak neveztek el), a nép fölszabaditóját a római járom alól, a ki ifjan veszett el, dicsősége tetőpontján, irigy rokonai gyűlöletéből, mint a hősmonda Szigfridje, kivel ujabbkori tudósok ismételve azonosították. Emléke és a nagyságát hirdető dalok Tacitus szerint még az első század végén is éltek a nép ajkán. E dalokat is megsemmisítette a népvándorlás, mely teljesen átalakította a régi germánok politikai és művelődési viszonyait. Arminius emlékét csak a renaissance újította meg, mely az új életre ébredt ókor történeti forrásaiban (Tacitust csak a XV. század végén fedezték föl) meglepetve lelte meg a régi germánoknak e sokat dicsőített, főleg tragikus pusztulásával is vonzó szép alakját.

E dalaikat a germánok főleg a háborúban, csaták előtt énekelték, és e szokásuk érvényben maradt az egész középkoron keresztül, mit pl. a IX. századi «Lajosdal» is bizonyít. De béke idején is kedvelték a régi germánok a dalt: esküvők és temetések, áldozatok s egyes vallásos vagy világi ünnepek alkalmával fölhangzott a nép éneke, és ez a szokás is megmaradt az összes német törzseknél egészen a jelenkorig. Sőt a tánczhoz is énekeltek, főleg a fegyvertánczhoz, melyben némelyek a drámának legegyszerűbb és legeredetibb csiráját vélik fölismerhetni. Dalaikat hangszerekkel kisérték: említik a hárfát vagy cziterát, később a kürtöt és sípot. Már a gót nyelv is megkülönbözteti a dicsőítő dalt, a hymnust («hazeins»), a gúnyos költeményt vagy szatirát («nateins») és az epikus mesét («spill»). E költemények alakja valószínűen az ős-árja nyolcz-ütemes vers, zenei eleme kétségtelenül az alliteratio volt, a kezdő mássalhangzók azonossága, mely a vers főütemeit még jobban kiemelte és a versnek két felét egymáshoz fűzte. (A magánhangzókat mind alliterálóknak vették). Az alliteratio régiségét bizonyítják a mythikus és mondai neveknek azonos kezdő mássalhangzói is: Vodan Vili Ve a három főisten, Ask és Embla az első emberpár, Ingo Isto Irmino a germánok törzsfejei; és a későbbi hősmondában: Gunther Gernot Giselher a nibelung királyok, Hettel Herwig Hartmut a Kudrun-eposz hősei, Hengist és Horsa az angolszászok vezérei stb. De nemcsak a dal alapult az alliteratión, a germánok törvényei is ez alakban éltek a nép ajkán és azok a ráolvasások, melyekkel már az árja ősnép is a természeti erőket fékezni és akarata szerint irányítani törekedett, szintén alliteratiós versekben szálltak szájról szájra. E költemények és egyéb verses alkotások

alig jegyeztettek föl valaha, bár volt a germánoknak irásuk is, a *rúnák*, melyeknek eredetét a mythosz a germánok főistenére, Odinra, vezette vissza. Ezt az irást azonban nem a mindennapi életben közdolgokra, hanem csak fontos állami ügyekben és főleg jóslásokra használták. A legrégibb időben az összes germán törzseknek közös, huszonnégy betűből álló rúna-irásuk volt, mely utóbb sokféle módosuláson ment keresztül. A fönmaradt rúna-írás alapja az Augustus császár korabeli latin abc: a rúnák létrejötte a római kulturának első hatalmas hatása a német népekre. E rúnákkal jósoltak is, még pedig, mint Tacitus írja, a következő módon: levágják egy gyümölcsfának (főleg a bükknek) ágát és ezt kis vesszőcskékre szeldelik, melyekbe egy-egy rúnát belerónak. Azután egy fehér lepedőre szórják a rúnákkal megjelölt fadarabkákat, mire a főpap vagy a családfő az elszórt vesszőcskéket fölszedi és a beléjök rótt rúnákból a jövendőt kimagyarázza. E leirás megmagyarázza az irás és olvasás német kifejezéseit: *Buch* (könyv: *Buche* bükkfa), *Stab*, *Buchstab* (betü), *reissen* (írni, melynek helyébe utóbb a latin *schreiben* lépett, de v. ö. *der Riss*, *Abriss*, *Grundriss* stb.), *lesen* (fölszedni és olvasni).

Ezt a régi világot megsemmisítette a népvándorlás. Az őskor néptörzsei eltünnek, helyöket a német népeknek egészen új csoportjai foglalják el. A mythoszokból csak népregékben és babonákban maradnak fönn összefüggéstelen töredékek; a nyelv különböző ágakra oszlik, melyek mind jobban eltérnek egymástól, mire az önállókká lett szójárások önálló nemzetek irodalmi nyelveivé válnak; a régi költészet tárgyai feledésbe mennek: sem Tuistóról sem Arminiusról nem tudnak az V. századon túl a német népek; új hősök, új események foglalkoztatják a nemzet képzeletét. Csak az ősrégi vers alakja, a nyolcz ütemes epikai «hosszú sor», és az alliteratio élnek még a népvándorlás lezajlása után is. Német nyelven e germán őskorból egyetlen egy emlék maradt fönn változatlanul, eredeti alakjában, a kereszténységtől meg nem érintve: a két *merzeburgi ráolvasás*, melyeket egy X. századi szerzetes jegyzett föl. Mind a kettő varázsige: az elsővel a foglyok bilincseit vélte a nép megtörhetni, a másodikkal a lovak sántaságát meggyógyíthatni. Azonos alakúak, a mennyiben két részből állanak: az első rész elmeséli azt az esetet, melyben közvetlenül isteni hatalmak közbelépése idézte elő azt a sikert, melyet a nép minden ismétlődő esetben a ráolvasás elmondásával elérni kivánt; a második rész tartalmazza az egyes esetre való alkalmazást. A két rész együtt teszi a varázsigét. Ime a második merzeburg ráolvasás:

Phol és Wodan az erdőbe menének.
Ekkor Balder lovának megbicsaklott a lába.
Most megáldta Szinthgunt és testvére Szunna,
Most megáldta Volla és testvére Frija,
Most megáldta Wodán, ki legjobban tudta,
Ugy a csontficzamlást, mint a vérficzamlást, és a tagficzamlást:
Csont a csonthoz, vér a vérhez,
Tag a taghoz, mintha enyű kötné.

Az ily babonás kuruzsló ráolvasással való gyógyítás még ma is szokásos a népnél és főleg a házi állatok külső betegségeinél is használatos. De a ráolvasások, melyeket a nép ma alkalmaz, többnyire összefüggetlen, értelemvesztett szavakból és mondatokból állnak, melyeknek régi jelentőségteljes értelme rég feledésbe ment. Eredetileg mind ősrégi emlékek, melyek a pogány korszakból fönmaradtak, de rendszerint a pogány vallás eszméi és alakjai teljesen elhomályosulván, igazi értelmöket elveszítették, elferdíttettek és teljesen értelmetlenekké lettek. Más esetekben keresztény alakok és fogalmak léptek a pogány istenek és eszmék helyébe. Bámulatos az ily ráolvasások szívós fönmaradása, mely legjobban bizonyítja, hogy e pogány hagyományok mily mélyen gyökereznek a népben. A modern nemzetek pogány korszakából származnak, de néha még régibbek, mint pl. a fenti ráolvasás is teljesen azonos alakban megvan a szanszkrit népnél, az Atharva-védában (IV, 12), de megvan a mi magyar népünknél is a következő félegyházi változatban:

Elindula urunk Jézus Jerikóból Jeruzsálembe, általmene kőhidon ő lován, ő szamarán, haragos gazdasszonya jámbor gazdája, gyékényágya, kőpárnája, kő-kenyere, fa-kése; ez az isten mondása: ezen jószág semmiféle tagjába ficzemlet vagy nyilamlás meg ne maradhasson, hús húshoz, csont csonthoz, tag taghoz, ín inhöz, vér vérhöz, ér érhöz. Krisztus Jézusnak maga szájából származott szent igék által gyógyuljon meg. Fuss, fuss meredek, istennek hírével, boldog asszony parancsolatjával, innen tisztulj, innen pusztulj, itt neked semmi helyed sincs!

A keresztény papság Németországban is, nálunk is oly erélylyel lépett föl ez «ördögi mesterségek» és a «pogány» világnak minden emléke ellen, hogy alig egyes nyomok maradtak, ezek is csak elferdített alakban vagy keresztény változatban, amaz őskorból a jelenkorra. Német földön e régi emlékek közül a merzeburgi ráolvasások a legrégibbek és legeredetiebbek, míg a többi nagy számmal fönmaradt hasonló varázsigét csak keresztény szellemben módosított alakban birjuk, — egyúttal az egyetlen irodalmi emlékek a népvándorlást megelőző német őskorból.

SKANDINÁVOK

SKANDINÁVOK.

ELSŐ RÉSZ: KÖZÉPKOR.

Írta PETZ GEDEON.

1. Bevezetés. Történeti áttekintés.

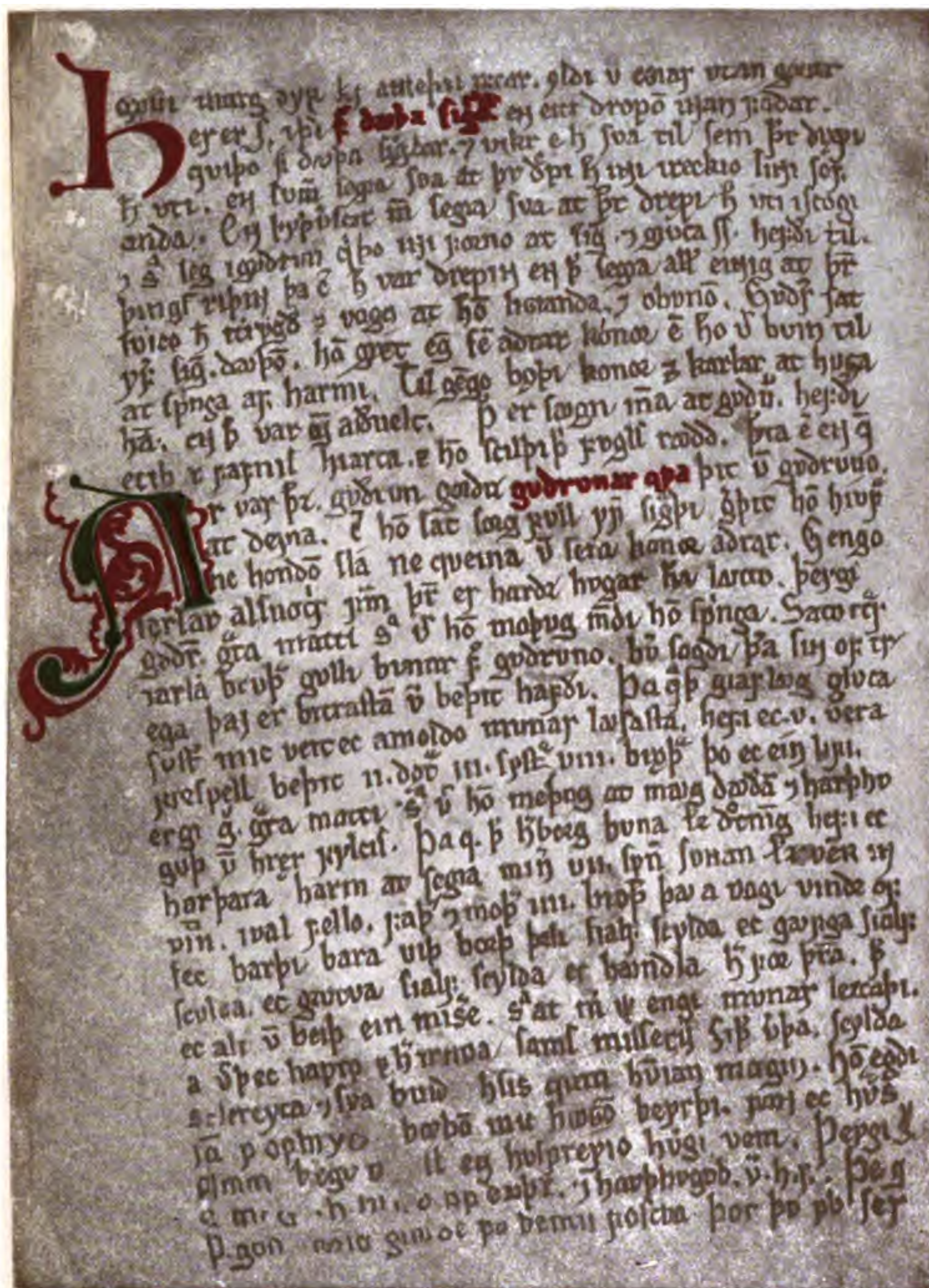
Skandinávia hosszan elnyúló félszigete, a melyen kopár sziklahegyek és kietlen hómezők, mélységes tavak és sötét fenyveserdők váltakoznak, a termőföldnek gyér volta miatt mindenkor csak szűkös eszközeit szolgáltatta a megélhetésnek. De azért az ember e zordon természet ölében is már ősidőktől fogva hajlékot keresett és talált: a mint a tudományos kutatás kiderítette, a félszigetnek már több évezreddel Krisztus születése előtt volt emberi lakossága. Nem bizonyos, hogy ez a legrégibbnek kimutatható népesség milyen fajú volt, de már a régibb vaskorszakbeli lakosság kétségkívül nagyobbrészt ahhoz a *germán* fajhoz tartozott, mely a félszigetet egész a mai napig lakja. Az északi germánoknak e népe, bár ethnographiai tekintetben korán feloszlott a *svédek, norvégok*, *gautok* és *dánok* törzseire, még a Kr. utáni első századokban is egységes nyelven beszélt. Már e régi nyelvnek is fennmaradtak emlékei: kőbe, fém- és faeszközökbe vésett *rúnafeliratok,* a melyek ha nem is igazi irodalmi emlékek, mégis becses tanuságát adják az írás használatának és nagyfontosságú adatokat szolgáltatnak a nyelvtörténetnek.

Abban az időben, mikor Közép-Európán a népvándorlás viharai zúgnak végig, bizonyára Skandinávia félszigetén is voltak kisebb-nagyobb vándorlások, küzdelmek és hódítások, de mindezekről kevés biztos adatunk van. A történelem színterére Kr. u. 700 körül lépnek a félsziget lakosai. Ekkor veszi kezdetét a víking-járatok kora (*víking* a. m. harcz, főkép tengeri harcz; *víkingr* tengeri harczos, kalóz). Észak emberei, a *normannok*, a mint őket többfelé nevezték, kalandra, harczra, hódításra vágyódva Európa legkülönbözőbb vidékeit járják be, feltünnek a brit szigeteken, Francziaországban és Németországban, megvetik lábukat keleten, Oroszországban és délen, olasz földön, sőt ők fedezik fel először

(már a X. században) Amerikát. Ez időtájt megszűnik a nyelv egyöntetűsége is s a nyelvjárások mind nagyobb önállóságra tesznek szert. De míg e téren ekkép kisebb egységek válnak ki a nagyobbakból, addig társadalmi és politikai téren ép megfordítva új, nagyobb egységek alakulnak. A társadalmi rend eladdig a családon alapult, a családapa volt az igazi úr. Idővel a nemzetségek válnak politikai egységekké s kiskirályok állnak ezeknek élére. E kiskirályok egyike, Széphajú Harald az utolsó lépést is megteszi az egységesités felé s 866—872-ig tartó küzdelmek után egész Norvégia urává lesz. A függetlenséghez szokott norvégok közül azonban sokan nem birtak beletörődni a dolgok ez új rendjébe s inkább elhagyták őseik hazáját, semhogy az új fejedelmet elismerték volna. Nyugatra hajózva Izland szigetén — a hol addig legfeljebb ír származású remeték élték csendben napjaikat — telepedtek le s ott igazi kis parasztköztársaságot alapítottak. Ez eseménynek nagy jelentősége volt az irodalom történetére nézve is: e kivándorlók őrizték meg s ápolták leghívebben nemzetük régi költői hagyományait. Az anyaországot, Norvégiát, azontúl is sűrűn felkeresték, de politikai függetlenségüket évszázadokon keresztül sikeresen megőrizték. Az 1000-ik évben Izland szigetén a keresztény vallást hivatalosan állami vallásnak jelentették ki.

A kereszténység terjedésével Skandinávia félszigetén is újabb átalakulások jártak. Norvégiában főleg a két Óláf király buzgólkodása gyökereztette meg az evangélium vallását s ép oly sikerrel járt el egy ugyanily nevű svéd király a maga országában (XI. század), mig a rokonfajú dánok országában Ansgar már jóval előbb, a IX. században apostolkodott. Az északi országok a következő századokban hol békében, hol háborúskodásban éltek egymással, míg az 1397-i kalmári únió száz és egynehány évre egyesítette őket, mindaddig, míg a reformatióval egyidőben politikai újjáalakulások is keletkeztek ez országokban.

Izland szigete egész a XIII. századig megőrizte függetlenségét Norvégiával szemben, az 1261—1264. években azonban politikailag egyesült az anyaországgal s mikor 1380-ban a dán király foglalta el a norvég trónt, Izland is Dánia fönhatósága alá került. A kis szigetország politikai szereplésénél azonban jóval jelentősebb fiainak az irodalom terén való munkássága. A mint nyelvük, a norvég nyelvtől különválva, lassúbb menetben fejlődött s ma is jóval régiesebb szinezetű, mint többi fajrokonaik nyelve, úgy régi irodalmuk is a közös skandináviai hagyományok anyagát aránylag híven tartotta fenn s később is első sorban az izlandi irodalom örökítette meg a történeti események emlékét s a hősmondának alakulatait. Ekkép az ó-skandináviai irodalom gyűjtőneve alatt első sorban az izlandi irodalmat kell értenünk, csak másodrendű fontossága

Egyetemes irodalomtörténet. III.

OLDAL AZ EDDA LEGRÉGIBB KÉZIRATÁBÓL. XIV. SZÁZAD. KOPENHÁGA.

(A 13-ik sorban kezdődik a Gudrun-dal).

van a norvég irodalomnak s egészen alárendelt jelentőségű a középkori svéd és dán irodalom.

2. Az Edda dalai és a szkáldok költészete.

Az ó-skandináv költői irodalom legbecsesebb termékei azok a mythoszi és mondai tartalmú énekek, a melyeket az évszázados gyakorlat az *Edda* néven foglal egybe. Nagyobb részüket a kopenhágai udvari könyvtárnak egy pergament-kéziratából, az úgyn. Codex Regiusból ismerjük. E kéziratnak a XVII. század közepe táján való felfedezése nagy lendületet adott az ó-skandináv irodalmi tanulmányoknak. 1643-ban fedezte fel az addig lappangó codexet Bryniólf Sveinsson skálholti püspök s azzal a czímmel, melylyel a tudós férfiú a névtelen kézirat másolatát ellátta, kifejezte a gyűjteményről és szerzőjéről való vélekedését is. «A nagytudományú Sæmund Eddájá»-nak *(Edda Saemundi multiscii)* nevezte el ez énekek összeségét. Sæmundról, a kit ekkép az énekek szerzőjének vagy gyűjtőjének tartottak, még meg fogunk emlékezni, mint a XI.—XII. században élt tudós történetíróról, az *Edda* nevet pedig Snorri Sturluson († 1241) költészettani kézikönyve, a melynek ugyancsak *Edda* volt a hiteles czíme, szolgáltatta. Már régen föltették, hogy Snorri munkája valamely régi dalgyüjtemény felhasználásával készült s hogy a Snorri idézte verseket az tartalmazza teljesebb alakban: midőn tehát a kopenhágai kézirat napfényre került, önként kinálkozott az a föltevés, hogy az a Snorri Eddájának forrása s azért azt is az *Edda* czímmel látták el, a pontosabb megkülönböztetés kedvéért legfeljebb a *Saemund Eddájának* vagy *régibb Eddának* nevezve azt.

Ma, gyakorlati okokból, az *Edda* vagy az *Edda dalai* megszokott elnevezését megtarthatjuk, bár tudjuk, hogy az *Edda*-név voltakép csak a Snorri munkáját illeti meg, s tudjuk azt is, hogy erre sehogy sem illik rá magának a szónak az a magyarázata, melylyel még a XIX. században is támogatni igyekeztek a XVII. század nézetét. Az ó-izlandi *edda* szónak t. i. egyik jelentése «ősanya, nagyanya» s a régibb magyarázók nagyon találónak és költőinek vélték azt a felfogást, hogy e mű a régi eseményeket, istenek és hősök dolgait ép úgy fentartja az utókor számára, mint a hogy a nagyanya regél gyermekeinek és unokáinak rég elmult időkről. E magyarázatnál tárgyilag jogosultabb az, a mely az *edda* szót költészettannak értelmezi: ebben a jelentésben a szó csakugyan kifejezhette Snorri munkájának mivoltát.

A Sæmund szerzőségéről való föltevés csak önkényes hozzávetésen alapúlt s így azt a mai tudomány teljesen elejtette. De más írót sem nevezhetünk meg a gyüjtemény szerzőjéül, sőt a tudományos kutatás ki-

derítette, hogy nem is szólhatni csupán *egy* szerzőről: az egyes dalokat a nép egy-egy költői tehetségű fia vagy egy-egy vándorénekes költötte. Az ily énekeseknek, a kik a hegedősök módjára adták elő és terjesztették a költészet termékeit, megvoltáról hiteles adataink vannak: a skandináv népek e rhapsodosainak *thulr* és *skald* volt a szokásos nevök. De ez énekek nemcsak hogy különböző szerzőktől valók, hanem nagyon különböző időben és más-más helyen is keletkeztek. A kéziratnak kora e tekintetben természetesen nem lehet döntő: a Codex Regius a XIII. századból való, a költemények azonban már jóval régibb időben keletkezhettek és sokáig csupán szájról-szájra szállva éltek, a míg végre feljegyezték és egybegyüjtötték őket. Keletkezésüket régebben az V. és VIII. század közötti időnek tulajdonították a tudósok; a mai tudomány kétkedőbb lett s vizsgálatai valószínű eredményének azt mondhatjuk, hogy a legrégibb dalok a IX. századból valók, a legujabbak a XI. századból. Mert föltehetjük, hogy e dalok abban a korban keletkeztek, a mikor a germán őshit és a keresztény vallás küzdelemben voltak egymással, a régi emlékek még elevenen éltek s az új felfogás még nem terjedt el a maga egész tisztaságában. Ekkép az énekek keletkezésének helye sem egy és ugyanaz: a legrégibbek még Norvégiában keletkeztek, de a vándorlások korában már az új hazában is ölthettek költői alakot a régi hagyományok, jó részük Izland szigetén, egyesek Grönlandon, sőt talán az Orkney-szigeteken is.

Tartalmukat tekintve az Edda dalainak egyrésze az istenek tetteiről, másrésze a hősök dolgairól szól s így meg lehet különböztetni *mythikus* és *mondai tárgyú* énekeket. A mythikus énekek leghíresebb és legfontosabb darabja az, a mely a Codex Regiusban is első helyen van: a VŐLUSPÁ czímű, a mely körülbelül a X. század közepén keletkezhetett, a mikor az ősi hit napja már leáldozóban volt. Egy *völva*, egy bölcs jósnő szólal meg benne, szűkszavú, sejtelmes előadásban, kerülve a részletezést. A világ kezdeteiből indul ki, az ősidőkből, a mikor az óriások ősei éltek; majd arról a korról szól, a mikor az ázok isteni nemzetsége megalkotta a földet s mikor az istenek derűs, békés napokat éltek az Ida mezején s megteremtették az első emberpárt. De a békét csakhamar felváltja a háború, a melybe az istenek ellenségeikkel, az óriásokkal keverednek. Az ázok vára ledől és hibáik, főleg Thór esküszegése, az istenek bukását idézik elő. A valkyriák, a harczi szűzek, megjelennek, Höd leteríti Baldrt, Ódin fiát. Az istenek székhelye vértől piroslik, de a föld bűnös fiai között is vész pusztít. Heimdall kürtjébe fuj; Yggdrasil, a világ fája, megrezdül, sziklafalak omladoznak, az égboltozat leszakad, az istenek harczolva odavesznek. A nap elsötétűl, a föld a tengerbe zuhan, a csillagok lehullnak az égről s a mindenséget láng és füst tölti be. De a világ megint újjászületik: a föld friss zölddel borítva bukkan fel a tengerből, az ázok

ismét összegyülnek az Ida mezején s a multakról beszélgetnek. Aranyos teremben lakoznak a jelesek és örök boldogságban van részök. Felülről pedig hatalmas uralkodó száll le, hogy itéletet tartson.

Hatalmas költői erő és képzelet nyilatkozik meg a *Völuspá*ban és egészen sajátos világnézet tükröződik benne. De ép e világnézetnek s a költemény egész mythikus tartalmának *eredetisége* lett hosszas tudományos vitáknak tárgyává. Két nézet áll egymással szemben: az egyik, a melynek ujabban Müllenhoff volt a főképviselője, a germán pogányság szellemének utolsó hamisítatlan termékét látta ez énekben, a másik kisebb vagy nagyobb mértékben idegen hatásokat igyekezett benne kimutatni. Igy Bang a régi Sibylla-jóslatokat tartotta a költemény forrásainak; Bugge szerint egyrészt zsidó-keresztény hagyományok, másrészt görög-római mythoszok és mondák elemei vegyültek a germán képzetekkel; legtovább megy Meyer Elard Hugó, a ki a költemény szerzőjének magát Sæmundot tartja s azt véli, hogy abban a kereszténységnek a világ teremtéséről, a paradicsomról s az első emberpárról, továbbá Krisztus (a költeményben Baldr) haláláról, az utolsó itéletről és a jók jutalmazásáról való tanai vannak a szkáldok képes nyelvén, a szokásos mythologiai képzetek formájában előadva. Mind e tudós viták végső eredményeképen azt vonhatjuk le, hogy a *Völuspá* alapjában véve a régi germán vallásfelfogást tükrözteti vissza, — azt a felfogást, a mely fővonásaiban egyezően nyilatkozik meg a régi német költői termékekben is, — de alakulására bizonyára hatással voltak már keresztény képzetek is. E magyarázatot, a melytől már Grimm Jakab sem idegenkedett, valószínűvé teszi az a körülmény, hogy a költemény abban a korban keletkezett, a midőn a pogány és keresztény felfogás minden téren találkozott, s egyúttal abban a korban, mikor a víkingjáratok bőséges alkalmat adtak arra, hogy a skandinávok a már keresztényekké vált más népek felfogásával megismerkedjenek. Egyébként a pogány és keresztény motivumoknak ily egybeszövődésére ép a német irodalom régi termékei is szolgáltatnak nem egy példát. Az a magyarázat azonban, mely a *Völuspá*ban egyszerűen a keresztény tanoknak a «szokásos» képes beszédben való előadását látja, már csak azért is tarthatatlan, mivel eleve sem gondolható, hogy keresztény költő a keresztény hit tanításait oly eltorzított formában akarta volna népe körében «ismertetni», a mely formából még a mai tudományos kutatás is csak ügygyel-bajjal próbálja ama tanokat kihüvelyezni.

A *Völuspá*val tartalmára nézve rokon a Baldr álmairól szóló költemény *(Baldrs draumar* vagy *Vegtamskvida)*: itt is a völva jósolja meg Ódin istennek fia, Baldr, gyászos sorsát, de egyúttal megboszulását is. Ugyancsak Ódin — a vihar és a győzelem, de egyuttal a szellemi erő

istene, a bölcseség és a költészet adományozója — szerepel a *Hávamál* cz. költeményben. Jó tanácsot, gyakorlati életszabályokat ád az embereknek, óvatosságra, okosságra és mértékletességre inti őket, ajánlja a barátság megbecsülését s a jó hírre való törekvést. De azért vannak benne kevésbbé eszményi utasítások is, pl. ez: «Vitorlázásra való a hajó, védelemre a pajzs, vágásra a kard, csókra a leány». Közben arról is megemlékezik Ódin, hogy ifjúkorában kilencz éjszakán át függött a széljárta fán (kétségkívül az Yggdrasil fáján) lándzsától sebzetten, magát önmagának feláldozva, éhen-szomjan, s akkor sajátította el a rúnák titokzatos bölcseségét. (Bugge és Meyer az éneknek e részletében is a keresztrefeszített Krisztus képének hatását akarják felismerni). Sok a tanító elem a *Vafthrúdnismál* és a *Grímnismál* cz. költeményekben is, a melyek a kosmogoniát tárgyaló részeikkel a *Völuspára* emlékeztetnek s kiegészítik annak előadását.

Míg az Edda eddig említett énekeiben Ódin istennek van főszerepe, addig a mythikus dalok egy másik csoportja a mennydörgő Thórnak, a nyers testi erő istenének kedvelt alakjához fűződik. A két főisten közötti ellentét alapmotivuma a *Hárbardslióð* cz. éneknek, a melyben Ódin Hárbardnak, a szürke szakállú révésznek alakjában szóharczba elegyedik Thórral, a kit nem akar átvinni csónakjával a vizen. Mindketten viselt dolgaikkal kérkednek, végül Thór gyalogszerrel kénytelen hazavándorolni. Míg ez énekben Thór rövidséget szenved, a *Hymiskvida* czímű dalban egészen érvényre jut a nagyerejű isten alakja. Az istenek sört akarnak főzni s Thór útnak indul, hogy Hymir óriásnak roppant nagy üstjét szerezze meg. Az óriás hatalmas alak, puszta tekintetével gerendákat és oszlopokat repeszt meg, de Thór ereje is fölér az övével: egymaga két ökröt költ el vacsorára s végül kalapácsával — kétségkívül a villám jelképe ez — agyonüti az óriásokat s az üstöt elhozza az ázoknak. Ehhez csatlakozik a *Lokasenna* cz. költemény, a melynek prózai bevezetése már az üst körül lakomázó ázok körébe vezet bennünket. Thór eleintén nincs otthon, az istenek Lokival veszekednek, a ki mindegyikökről tud valami gáncsolni való vagy nevetséges dolgot. Szemrehányással fogadja a hazaérkező Thórt is, de ez csakhamar elhallgattatja a szájaskodót, kalapácsával fenyegetve meg őt. Ez a kalapács szerepel az Edda egyik legsikerültebb dalában, a *Thrymskvidában*. Thór felébredve nem leli kalapácsát s csakhamar megtudja, hogy Thrym óriás lopta el. Az óriás kijelenti, hogy csak akkor adja vissza, ha Freyja istennőt nőül adják neki. Freyja hallani sem akar erről s így aztán maga az esetlen Thór ölti magára az istennő ruháját s elmegy az óriásokhoz. Thrym azonnal ünnepi lakomát rendez s persze elámul, mikor menyasszonya egy egész ökröt és három hordó méhsört fogyaszt el. S a mint aztán kezébe kapja

a kalapácsot, Thór agyonüti az óriásfejedelmet és egész faját. A költeményen vidám humor ömlik el s előadása helyenként a drámai dialogus magaslatára emelkedik. A mythosz természeti alapja világos: Thrym óriás kétségkívül a tél megszemélyesítője, a ki a kalapácsot, azaz a villámot, földbe rejti, de Thór tavaszszal megtöri az óriás hatalmát és visszaszerzi fegyverét. Míg a *Thrymskvida* egészen a régi néphitnek megfelelőleg rajzolja Thór alakját, addig a kétségkívül későbbi eredetű *Alvissmál* költője nem a nyers erő, hanem inkább az okosság és furfangosság képviselőjéül mutatja be őt. Thór egy törpével való párbeszédben a föld és ég, hold és nap, felhő, szél és levegő stb. elnevezései iránt érdeklődik s ez alkalmul szolgál arra, hogy a költő a képes kifejezéseknek nagy számát sorolja fel. Tudákos szinezetű a *Rigsthula* cz. töredékes költemény is, a mely az ázok egyikétől, a földön járó Ríg-től származtatja a szolgák, parasztok és nemesek három rendjét. Ránk maradt utolsó versszakai a dán királyok leszármazását kezdik előadni s ezért egyes tudósoknak az a véleménye, hogy a költemény valamelyik dán király tiszteletére készült. A *Skírnismál* czímű költemény párbeszédek alakjában azt adja elő, hogy miképen szerzett meg Skírnir, Frey isten hű szolgája, ura számára egy szép óriásleányt.

Mellőzve az Eddának néhány kevésbé fontos vagy csak töredékesen fennmaradt mythikus dalát, még a *Vőlundarkvidat* említjük meg, a mely tartalmánál fogva már a hősmondai dalokhoz való átmenetűl szolgál és valószínűleg egyike az Edda legrégibb dalainak. Hőse Vőlund, az angolszász Wéland, a német Wieland, a monda varázserejű kovácsa. A költemény prózai bevezetése őt és két testvérét a finn király fiainak mondja. Egyszer egy tó partján három valkyriára akadnak s haza viszik őket. Egy pár év mulva a nők elkivánkoznak dél felé, a honnan jöttek: harczvágy fogja el őket s hattyuszárnyaikon elrepülnek. Az elhagyott férjek közül ketten nejeik keresésére indulnak, Vőlund otthon marad a Farkasvölgyében, egyre várva szép nejének visszatértét. Azonban Nidud a niárok királya, hatalmába akarja keríteni a kovácsművészt.

Vadat űzni járt Vőlund s kimerülve került haza
Kemény hajtás után üdűlést keresve.
Lobogó szilánkon éledt tüzet szított legott,
S szél-szárította fenyünek szikrázó lángja fölött
Medvehúst forgatva pihente ki fáradalmit . . .
Soká kerülte szemét, míg ráakadt a szender;
Ó de minő szomorú lett szegénynek ébredése,
Hogy bilincsbe kelle látni két kezét,
S lábait kegyetlen gúzsba kötözve! (Ford. *Katona Lajos*).

Vőlund térdcsuklóinak inait elvágják és egy szigetre viszik őt, ott a király számára kell kovácsmunkát végeznie. De nemsokára megbosszulja magát: a királyfiakat, a kik a fényes ötvösmunkát nézik, megöli, a király leányát pedig, a ki kettétört gyűrűjét akarja vele megcsináltatni, elaltatja és megbecsteleníti. Erre a levegőbe száll s a felhőkből kiáltja le a királynak, hogy mit követett el gyermekeivel. S a király hiába szeretné megbüntetni: lovas nem éri utól, íjász nem találhatja el a magasban szállót.

A Vőlundról szóló monda az Edda e dalán kívül az ó-skandináv prózai irodalomban is, de meg egyéb germán népek irodalmában is fel van dolgozva. Valószínű, hogy mind az ó-skandináv, mind az ó-angol hagyomány (l. a *Déor panasza* cz. ó-angol költeményt) alnémet forrásból ered: alnémet területen egész mostanig él a néphitben a mondaszerű kovács alakja. A monda abban a korban keletkezhetett, a mikor az ércz-öntés újszerű mestersége valami természetfelettinek látszott s a népies felfogás varázserővel ruházta fel és a mythoszi valkyriák társaságában léptette fel a démoni kovácsot. Újabban Simrock Károly szép eposzban önállóan dolgozta fel a Wieland-mondát (1830).

A valkyriák, Ódin isten harczi szűzei, még inkább szerepelnek az Edda hősi énekeinek egy csoportjában, az úgynev. *Helgi-dalokban*. Két Helgi nevű hősről szólnak e dalok: az egyik Hjörvard király fia, a ki egy Sváva nevű valkyriának esküdött hűséget, a másik Sigmund király fia, a ki sokban emlékeztet a német monda Sigfridjére. Ez a Helgi már ifjúkorában megölte Hundingot s azért a Hunding-ölő *(Hundingsbani)* melléknevet viseli; ő is egy valkyriát, Sigrúnt, Högni leányát jegyzi el magának. Különösen szép az utolsó Helgi-dal befejező része. Helgi elesett s emlékére sírhalmot emeltek. De az elesett hős éjjelenként elhagyja Valhöll csarnokát s megjelenik a földön: Sigrúnnak egy cselédje látja, a mint lován a halom felé vágtat. Helgi beszédbe ereszkedik vele s odakéreti Sigrúnt, hogy a sebeiből patakzó vért elállítsa. Sigrún elmegy, hogy még egyszer megcsókolja a halovány hőst, a kinek vértől nedves a haja, verejtékes a teste és fagyos a keze. Erre Helgi így szól:

Te vagy az oka, Sigrún, Sevafiöll asszonya,
Hogy ellepte Helgit a hullák harmata,
Kegyetlen könnyekkel keseregsz éjente,
Árva nyoszolyádba nyugalomra térve,
S valamennyi könyűd vércseppé változik,
Feltépve fájdalmát fagyos kebelemnek.

Az éjszakát együtt töltik, de napkelte előtt Helgi búcsút vesz kedvesétől:

Ideje hazatérnem a hajnal ösvényén,
S felhőkön futtatnom fehér paripámat.
Túl kell haladnom a tejút hídján,
Mikor Valhöll kakasa a vitézeket költi.

Helgi elvágtat, Sigrún hajlékába tér. Másnap este megint várja Helgit a sírhalomnál, de hiába; szolgálója így szól hozzá:

Már eljött volna, ha eljönni akarna,
Ódin lakából leszállva leventéd.
Hiába várod hősöd hazatértét;
Elültek a sasok kőrisfák sudarán
S az emberek sietnek álom országába. (Ford. *Gábor Ignácz.*)

Ekkép e versszakok a szerelemnek a halálon is győzedelmeskedő hatalmát zengik s a népköltészetnek azt a régi és elterjedt motivumát szövik be az elbeszélésbe, hogy a szerető halott nem talál nyugtot sírjában, éjjel haza lovagol s kedvesével egyesül, — az a motivum ez, a mely főkép Bürger *Lenore* cz. balladájából, de magyar népköltészetünk termékeiből is ismeretes.

Az Edda hősi énekeinek túlnyomó részét azok a költemények teszik, a melyeknek tárgyául a *Nibelung-monda* szolgál. E mondai hagyományok kétségkívül Németországból vándoroltak át Skandináviába, bizonyára nagyon különböző időszakokban, de jórészük már oly korán, hogy a mondának a fővonásokra nézve régibb, eredetibb alakját tüntetik fel, mint a német költői feldolgozások. A monda hősének, a német Sigfridnek nevét az Edda dalaiban a Sigurd (= német *Sigwart*) név helyettesíti. Sigurdot — a *Reginsmál* czímű ének elbeszélése szerint — egy Regin nevű törpe neveli, ő mondja el neki ama bűvös, átkos kincsnek történetét is, a melynek az egész mondában oly végzetes jelentősége van. E szerint Ódin, Hőnir és Loki istenek egy patak partján ráakadtak Otr-ra, a ki vidra alakjában szeretett a vízben tartózkodni. Loki követ dobott rá s agyonütötte. Az ázok megörültek a jó fogásnak és lehúzták a vidrának bőrét. Este Hreidmarhoz tértek be s megmutatták neki zsákmányukat. Azonban Hreidmar ép a megölt Otr apja volt s most ő és másik két fia, Regin és Fáfnir, megkötözték az isteneket s váltságdíjul azt kötötték ki, hogy a vidra bőrét egészen teletöltsék szinaranynyal és a felületét is aranynyal borítsák. Az ázok elküldik Lokit, hogy aranyat szerezzen. Loki csukát fog, a csuka képében Andvari törpe rejlik, a ki váltságdíjul csakugyan hajlandó neki tömérdek aranyat s csillogó kincset adni. Egy gyűrűjét azonban meg akarja tartani, de Loki azt is elveszi tőle. Ekkor a törpe egy sziklahasadékba bujik s dühösen felkiált:

«Mit tőlem raboltál, a ragyogó arany
Két fivérre hozzon hirtelen halált,
Nyolcz királynak szerezzen szörnyű veszedelmet!
Kincsemnek soha ne örüljön senki!»

Ime az átok, mely a kincshez fűződik. Az ázok most lerójják Hreidmarnak a váltságdíjat, de Loki erre is rámondja, hogy:

«Vesztetekre válik, valahányan birjátok;
Háromszoros halált viszen hajlokodba!»

S az átok hatása csakhamar nyilvánul. Fáfnir és Regin megölik atyjukat, Hreidmart, majd Regin felbujtogatja Sigurdot, hogy Fáfnirt ölje meg. Sigurd — a mint azt a *Fáfnismál* cz. ének elmondja — Fáfnirnak, a ki sárkány alakjában a kincsen fekszik, szivébe döfi a kardját, de azután megöli tanácsadóját, Regint is, mindkettőjük véréből iszik, Fáfnir szivét nyárson megsüti és megeszi s magával viszi Fáfnirnak temérdek kincsét.

Látnivaló, hogy az Edda előadása a Nibelung-mondának több oly jelentős részletét tartotta fenn, a mely a német hagyományban már elhomályosult vagy egészen feledésbe ment, de a mely az egésznek megértésére nézve nagyon fontos. Itt megértjük a kincsnek átkos természetét (bár ez elbeszélés egyes részletei, pl. az ázok közreműködése, valószínűleg skandináv bővítmények) s látjuk a hőstől megölt sárkánynak — a melyre a *Nibelung-ének* is czéloz — eredeti mivoltát is.

Sigurd ezután — a skandináv költői hagyomány szerint — egy hegytetőn álló várba hatol s ott egy pánczélos nőt, egy valkyriát ébreszt fel mély álmából, a melyet Ódin isten küldött szemére, mivel a csatában nem teljesítette parancsát. Sigurd és a valkyria szerelmet esküsznek egymásnak. Az Edda-beli hagyomány ekkép a német monda Brunhild királynéjának eredeti mythoszi természetét tünteti fel (az Edda egyes dalaiban maga a Brynhild név is előfordul) s azt a Nibelung-énekben már elhomályosult viszonyt is, a melyben eredetileg a hőssel állott.

Az Edda előadása szerint — a mely azonban ép itt meglehetősen hézagos — Sigurd ezután Giúki (a német Gibich) király udvarába kerül s miután egy varázsital hatása alatt megfeledkezett Brynhildről, a király leányát, Gudrúnt (a ki a német monda Kriemhildjének felel meg) jegyzi el magának, — fiának, Gunnarnak pedig segítségére van Brynhild megszerzésében. Brynhild Gunnar nejévé lesz. De Brynhild sértődött szívében bosszút forral és Sigurd halálát idézi elő. A kegyetlen gyilkosság mély gyászba borítja Gudrúnt:

Egy pillantást vetett a vitézre Gudrún,
Látta halaványan vérbeborult hajjal,
Tündöklő szemét homályba takarva,
Mellét a kardtól keresztül szúrva.
Legottan lerogyott a patyolat párnára,
Fürtjei felbontva, arcza felhevülve,
S hatalmas könyzápor hullott az ölébe.
Zokogott Gudrún, a Giúki leánya,
Konok könnyeinek kútfeje megeredt.
Az alvó lúdcsapat lent az udvarban
Rémült gágogással rebbent szanaszéjjel.

(*Gudrúnarkvida I.*, ford. *Gábor Ignácz.*)

De Brynhild is megtartja a hűség esküjét, a melyet Sigurdnak fogadott: a halálba követi őt s utolsó kívánsága, hogy holttestét az ő oldalán, vele egy máglyán hamvaszszák el.

A kincs most a Giúki-nemzetségnek birtokába kerül, de átkos ereiét itt is csakhamar érezteti s a végzetes átok végrehajtójául Atli, a történelem Attilája lép fel. Ő Brynhild testvéréül van feltüntetve s jellemének rajza nagyon eltér attól, a melyet a Nibelung-ének ád róla. Az Edda erőszakos, kapzsi fejedelemnek rajzolja, a ki a giúkungok ellenségéül lép fel, minthogy ők okozták Brynhild halálát. Váltságdíjat kér, de egyelőre megnyugszik, mikor az özvegyen maradt Gudrúnt adják nejéül. Valósággal azonban tovább is a giúkungok vesztére tör s hogy tervét végrehajtsa, magához hívja őket. Gudrún — a ki az övéivel tart — óvja őket, de hiába. El is pusztulnak mindnyájan s most Gudrún kötelessége, hogy vesztükért bosszút álljon: megöli Atlit s palotáját lángba borítja. Majd a tengerbe veti magát, de a hullámok tovaviszik, Jónakr országában partra ér és a király nejévé lesz: ily módon a Nibelungmonda északon összekapcsolódott az Ermanrich-mondával.

Az Edda dalai közül a régebbiek a Nibelung-monda hagyományait meglehetősen eredeti állapotukban tüntetik fel — mindenesetre jóval eredetibb alakban, mint a középkori német költemények, — s föltehető, hogy e hagyományok még a VIII. század folyamán (mások szerint már a VI. században is) jutottak a skandináv félszigetre. A mondai hagyományok vándorlása a következő századokban is egyre tartott s az Edda ujabb keletű dalai már a monda újabb alakulatainak hatását tüntetik fel. Mindez arra mutat, hogy e német eredetű monda mind a skandináv félszigeten, mind Izland szigetén nagy kedveltségre és népszerűségre tett szert. S e monda nem is marad idegen eleme a skandináv költészetnek: egészen áthatja azt az északi népek sajátos szelleme, gondolkodásmódjukhoz és költői felfogásukhoz hasonul. A német monda hősei kapcsolatba kerülnek az északi mythosz alakjaival — Ódin isten az ő val-

kyriáival és a többi ázok is tevékeny részt vesznek a cselekvényben — s a színhely és helyzet leírásának egyes motivumai («hófedte hegyek» és «hideg éjszakák») az északi vidék viszonyaira emlékeztetnek.

Az Edda dalainak költői értéke nagyon különböző, vannak köztük egyesek, a melyek nem egyebek száraz névsornál vagy versbeszedett tartalomjegyzéknél, de vannak köztük valóban elsőrangú költői termékek is, pl. a *Võluspá* pathetikus részleteivel, a *Thrymskvida* egyszerű s mégis eleven előadásával, a *Võlundarkvida* a hangulatok sikerült rajzával, a *Skírnismál* és a hősdalok jórésze a kesergő és a boldog szerelem ecsetelésével. És mintha valami vészes légkörben mozognánk mindenütt s az ősi germánok szenvedélyes szelleme szólalna meg minduntalan: vadság és vérengzés közepett a düh és gyülölet, féltékenység és kétségbeesés hangja hallatszik. Ime pl. Sigrún átkozódása, melylyel kedvese gyilkosát sújtja:

«Hajó ne haladjon, mely alattad halad,
Bár vidám szelek verdesnék vitorláit.
Paripa se fusson, mely alattad fut,
Bár ellenség kardjától kellene menekülnöd!
Vért se védjen, mely testedet védi,
Bár súlyosan sujtana a suhogó kard,
Fegyver se fogjon, melyet karod forgat,
Hanemha hasítva tenfejedre hullna!»

(*Helgakvida Hundingsbana II.*, ford. Gábor I.)

S míg a skandináv költő a lelki állapotok rajzában a részletezést épen nem kerüli, addig a külső cselekvénynek fontos mozzanatait még gyakran egész balladaszerű rövidséggel veti oda. Igy pl. az egyik eddai dal elmondja, hogyan tanácskoztak Sigurd meggyilkolásáról, kit szemeltek ki a tett elkövetésére s aztán így szól: «Gyorsan rávették a gyáva gyilkosságra és Sigurdnak szivébe szúrta a kardját» (*Sigurdarkvida en skamma*). A költő itt egy-két szóval mondja el azt, a mit a Nibelung-ének hosszasan, egy egész âventiurében, beszél el. A leírásokban olykor egy-egy valóban festői vonással találkozunk, így mikor a *Võlundarkvida* elmondja a harczosok éjjeli menetét s hogy «pajzsaik megcsillantak a fogyó hold fényében», egy más dalban egész realisztikusan írja le a költő Gudrun fájdalmának hangos kitörését, a melyre még az udvarban lévő lúdcsapat is «rémült gágogással rebbent szanaszéjjel». A skandináv költészet kedvelt stilisztikai eszközei közül már az Edda dalaiban is igen gyakoriak a képek és hasonlatok. A meggyilkolt Sigurdról Gudrún azt mondja, hogy annyira kimagaslott a királyok körében, mint hatalmas fenyő fűszálak között és «mint gyöngyök között a gyönyörű gyémánt, fényesen tündöklött a fejedelmek fölött». És mikor Sigrún az ő kedvesének, Helginek, halálán kesereg, ő is festői hasonlatokkal magasztalja az elesett hőst:

Remegett Helgitől, a rettenetes hőstől,
Minden ellensége messze vidéken,
Valamint a farkas elől felriadva futnak
Egymáson keresztül könnyűlábú kecskék.
Kimagaslott Helgi a királyok körében,
Mint sugár kőrisfa tüskebokrok között,
S mint harmatcseppektől csillogó szarvas
Messzire megelőzi valamennyi vadat,
Felhőkbe felnyujtva fényes agancsát.

(*Helgakv. Hundigsb. II.*, ford. Gábor I.)

Az efféle hasonlatokból fejlődött idővel a skandináv költői stílusnak egy sajátossága, a *kenningar* («ismertető jelek») néven ismeretes képes kifejezések használata. Valamely személy vagy tárgy neve helyett egyszerűen a hozzá hasonlítottnak nevét használják ilyenkor, pl. «hajó» helyett «a hullámok paripája», vagy körülírással fejezik ki a fogalmat, pl. vihar helyett «az ágakat tördelő». Az *Alvíssmál* cz. eddai dalban a törpe egész sereg ily képes kifejezést sorol fel: a mit az emberek «felhő»-nek mondanak, annak az isteneknél «a zivatar reménye», a vánoknál a «szél játéka», az óriásoknál «a vizethozó», az álfoknál «a vihar ereje» a neve stb. De míg az eddai dalok névtelen költői csak szórványosan élnek a kenninggel, addig azoknál a költőknél, a kiknek rendszerint neveit is ismerjük, valósággal burjánoznak már az efféle szerkezetek. Ezek a költők azok, a kiket szoros értelemben *szkáldok*nak szokás nevezni (a szkáld szót alkalmilag az eddai dalok költőire is értik). E szkáldok is gyakran mythoszi és mondai tárgyakat dolgoznak fel, mint az eddai dalok költői, de mindig csak valami történeti alappal biró eseménynyel kapcsolatban. Izland szigetén és Norvégiában találjuk őket; a középkori hegedősök módjára fejedelmi udvarokban adják elő éneküket az összegyült hallgatóság előtt, ők is elkisérik uraikat a harczba s azután dalaikban megörökítik a királyok és vitézek tetteit. Verselményeiknek rendszerint nagyobb is a történeti értékük, mint a költői becsök. A versformára különös gondot fordítanak; a versmértékben általában véve szigorúbb szabályokat követnek, mint az eddai dalok költői; többféle, gyakran egész mesterkélt szerkezetű versszakokban írnak s az ősi alliteratio mellett a rímnek más fajait is alkalmazzák. De különösen jellemző rájuk nézve a képes kifejezéseknek szertelen használata. A régibb szkáldok e képes kifejezéseket és körülírásokat még elég ízléssel alkalmazzák, de ez írásmód idővel valóságos játékká, szintelen képek ízléstelen halmozásává fajul s a képek nem szemléltető díszül szolgálnak, hanem mint tudákos találós mesék legfeljebb fejtörést okoznak. A szkáldok költészetének kezdetei már a IX. században mutathatók ki, azután főleg a X. században virágzik — e század leghíresebb szkáldja Egil Skallagrímsson volt; a kereszténység terjedésé-

nek korszakában mindinkább hanyatlásnak indul e költészet s a XII—XIII. században már elvesztette régi jelentőségét.

A szkáldok közül igen soknak nemcsak a neve, hanem életrajzi adatai is maradtak reánk. Soraikból — a melyekben királyok is találkoznak mint e «költészet» művelői — azonban csak egyet emelünk ki s őt sem verseinek költői értéke miatt, mint inkább azért az elméleti művének kedvéért, a mely a szkáldok költészetének valóságos kézikönyve akart lenni: SNORRI STURLUSONT. Snorrit (1178—1241) joggal mondták Izland legnagyobb fiának; minden tekintetben kivált kortársai közül és rendkívül sokoldalú tevékenységet fejtett ki: működött mint harczos és politikus, mint tudós és költő. Versei nem tanuskodnak nagyobb költői tehetségről s nem igen emelkednek felül más szkáldok költeményeinek színvonalán. De nagyfontosságú az a már említett műve, a melyet voltaképp egyedül illet meg az *Edda* név s a melyet a dalos Eddától való megkülönböztetésül ifjabb Eddának vagy Snorri Eddájának szokás nevezni. E «költészettan» (valószínűleg ez az *edda* szó jelentése is) egyben adja mindazt, a mire a szkáldoknak szükségük volt. *Gylfaginning* czímű első részében Gylfi király és az ázok beszélgetnek s e beszélgetés keretében a szerző a régi mythoszok áttekintését adja; a második rész *(Skaldskaparmál)* a költői nyelv sajátságait tárgyalja, példákkal megvilágosítva a szokásos képes kifejezéseket, alkalmilag egész elbeszélésekkel — a melyek mondatörténeti szempotból is értékesek — megmagyarázva egy-egy kenningnek mélyebb értelmét. Igy pl. a Hilde- és Gudrun-monda szempontjából rendkívül fontos a *Skaldskaparmál* ama helye, a hol Snorri megmagyarázza, hogy miért használják a költők a «csata» egyszerű neve helyett a «Hiadningok (azaz Hedin utódainak) vihara vagy fergetege» körülírást, a «fegyverek» értelmében pedig a «Hiadningok lángjai» vagy «vesszői» kifejezést.

«Erről — úgymond — a következő történet szól. Egy Högni nevű királynak Hild nevű leánya volt. Ezt egy nap, midőn Högni a királyok gyűlésébe ment, Hedin, Hiarrandi fia, fogolyként magával vitte. Mikor Högni meghallotta, hogy országát elpusztították s leányát elrabolták, haddal üldözőbe vette Hedint. Megtudta, hogy észak felé vette útját. Elérkezett Norvégiába, de itt azt mondták neki, hogy Hedin a nyugati tengeren áthajózott. Ekkor Högni követte őt egész az Orkney-szigetekig s mikor Haey szigetéhez ért, ott lelte Hedint seregével. Ekkor Hild felkereste apját s Hedin nevében egyezkedést ajánlott, de ha erre nem állna rá úgymond, akkor Hedin kész a küzdelemre s akkor Högni ne várjon tőle kíméletet. Högni kurtán felelt leányának s mikor ez Hedint felkereste, elmondta neki, hogy atyja nem hajlandó az egyességre s így hát készüljön fel a harczra. Ezt meg is tette mind a két fél, azután partra szállottak és csatasorba állították csapataikat. Hedin ekkor rákiáltott apósára, Högnire, egyességet ajánlott fel neki és sok aranyat bírságul. «Elkéstél békeajánlatoddal, — ekkép felelt Högni, — kirántottam már kardomat, Dainslefet, hüvelyéből, azt a kardot, a melyet törpék ková-

csoltak és a mely, valahányszor kihúzzák, mindig halált hozott valakire; soha csapást nem mértek vele hiába, soha nem gyógyul az a seb, melyet ütött.» Hedin erre így szólt: «Nagyra lehetsz a kardoddal, de még nem a győzelemmel: az a kard jó, a mely híven szolgálja urát». Erre elkezdték a csatát, a melyet a Hiadningok viadalának neveznek; egész nap harczoltak, este pedig visszatértek hajóikra. Éjjel azonban Hild elment a csatatérre és bűvös erejével megint életre ébresztette mind a harczosokat, a kik az nap elestek. Másnap a királyok megint a harcztérre mentek és harczoltak, és velük mindazok, a kik az előző napon elhullottak. Így folytatták a harczot nap nap után s a harczosok mind elestek, fegyverük és pánczéljuk pedig kővé vált. De mihelyt hajnalodott, a halottak megint felkeltek és harczoltak s fegyvereik ismét használhatókká váltak. És így fogják ezt a Hiadningok folytatni az istenek uralmának végéig.»

A mint Snorri e mythosszal, mely valószínűleg a napfény s a sötétség mindennap megujuló küzdelmének jelképezése, a «csata» költői nevét magyarázza, úgy szövi bele munkája e második részébe egy-egy kenninghez fűződve a skandináv mondák és mythoszok jórészét. A mű harmadik része (*Háttatal* vagy *Háttalykill*) a versmértékre vonatkozó fejtegetéseket és példákat tartalmaz.

Snorri irodalmi munkássága a szkáld-költészet gyakorlati mívelése s e költészet elméleti tárgyalása mellett a történeti próza körébe esik, a saga-irodalom körebe, a mely a XII. és XIII. században mind nagyobb kedveltségre tévén szert, mindinkább háttérbe szorítja a szkáldok költészetét.

3. Történetírás és saga-irodalom.

A prózai irodalom első nagyobb termékei mint más népeknél, a skandinávoknál is a történetírás körébe tartoznak. A legrégibb történetíró, a kit néven ismerünk, Izland szigetének már többször említett nagytudományú fia, Saemund Sigfússon, a kit népe «a bölcs» melléknévvel tisztelt meg. 1056-ban született, majd külföldön járt, Párisban tanult, azután hazatérve egyházi és tudományos téren nagy munkásságot fejtett ki 1133-ban bekövetkezett haláláig. Irodalmi munkásságáról azonban csak mások nyilatkozataiból tudunk egyet-mást; nem maradt ránk legfontosabb munkája sem, a melyben Norvégia történetét tárgyalta. Ugyancsak mint történetíró működött a régi Izlandnak egy másik nagytudományú papja: Ari Thorgilsson (1067—1148), a ki *Islendinga bók* czímű művecskéjében Izlandnak politikai és egyházi történetét tárgyalja az 1130. évig egészen hiteles adatok alapján. Arit tartják némelyek a *Landnámabók* szerzőjének is, de bizonyára helytelenül; e könyv — mely eredeti alakjában egyébként sem maradt ránk — Izland gyarmatosításának történetét s nemzetiségeinek jegyzékét akarta megörökíteni.

Ebből a legrégibb történeti irodalomból, főleg Ari *Islendinga bók*jából, indult ki később egy gazdag prózai irodalom, az úgyn. saga-iroda-

lom. Saga voltakép «az, a mit elmondanak», tehát elbeszélés, történet; a szó jelentése épen nem azonos a német «Sage» (monda) szóéval. Olykor a skandináv saga mondák és mythoszok feldolgozását is adja, de eredetileg való történetet akar nyujtani s az újabb kutatások valószínűvé tették, hogy az elbeszélő prózának e műfaja, mely az északi, első sorban izlandi szellemnek sajátos terméke, szóbeli elbeszéléseken alapul, a melyek első sorban igaz, megtörtént tényekről akartak hírt adni. Ez a szóbeli híreken alapuló saga a XI. században szintén csak élőszóval terjedt; művelői, az úgyn. *sagamenn*, úgy adták elő elbeszéléseiket egy-egy izlandi majorban vagy egy-egy norvég udvarban, mint a szkáldok versezeteiket. A sagák azután úgy terjedtek, mint egyebütt pl. a népmesék; később — a XII. század második felétől kezdve — irásba is foglalták őket. Ez elbeszélések tehát az események főmozzanataira nézve megbízható hitelességűek, előadásukba azonban belejátszik szerzőjük képzelete és költői alkotótehetsége: az egyik sagában több a való, a másikban több a költészet. A történeti sagák egy része általánosabb nemzeti érdekű s a régi hazának, Norvégiának, eseményeit, a királyok viselt dolgait beszéli el *(Konunga-sögur)*, másik része szűkebb körben mozog s az Izland szigetén szereplő nemzetségekhez, családokhoz, egyes kiváló személyekhez fűződik *(Islendinga-sögur)*. A költői sagák részint az eddai dalokéival rokon tárgyakról szólnak s a régi mythoszokat és mondákat dolgozzák fel *(Fornaldar-sögur)*, részint idegen történeteket, a lovagkor kedvelt tárgyait adják elő.

E sagák első csoportja, a mely a norvég királyok alakjaihoz kapcsolódik, mindig nagy kedveltségnek örvendett Izland szigetén. Különösen a két Óláf királynak, a kikhez a kereszténység behozatalának eseményei fűződnek, Óláf Tryggvasonnak († 1000) és Szent Óláfnak († 1030) élete története iránt volt nagy az érdeklődés s a rólok szóló elbeszélések különféle feldolgozásokban terjedtek el. De nemcsak egyes királyok életrajzai, hanem Norvégia összefüggő története is kedvelt tárgya volt a saga-iróknak. Az effajta munkák közt ismét a már többször említett Snorri Sturluson *Heimskringla* («Világkör») cz. műve válik ki, a mely kezdőszavairól kapta nevét, 1230 előtt fejeződött be s az 1177-ig lefolyt történeti eseményeket tárgyalja.

Nemcsak történeti, hanem költői értékük is van ama sagák jórészének, a melyek Izland egyes családainak vagy kiváló férfiainak dolgait tárgyalják. Ezeknek is rendszerint történeti hátterük van s a mennyiben a színhelynek s a közviszonyoknak megbízható rajzát adják, mívelődéstörténeti jelentőségűek is, de bővelkednek mythoszi és mondai részletekben is. E sagák közül egyesek ép egy-egy izlandi szkáldnak életével foglalkoznak. Ilyen a XIII. század kezdetéről való *Egilssaga*, mely a már em-

lített Egil Skallagrímsson nevű szkáldnak élete történetét beszéli el s a melyet az irodalomtörténetírók számos jelessége alapján a saga-irodalom klasszikus példájának mondanak. Ennek mintegy folytatása a *Gunnlaugs-saga*, a mely tragikus végű szerelmi történet: a daliás Gunnlaug s a szép Helga szeretik egymást, de Gunnlaugnak vetélytársa akad, Hrafn, a ki szintén szkáld, mint ő maga. Gunnlaug soká távol vidéken jár s ezalatt Hrafn nőül veszi Helgát. Hazatérve Gunnlaug párbajra hívja Hrafnt. A párbajt megvívják egy szigeten (a helyzet a német irodalomban Tristan és Morold párviadalára, a magyarban Toldi Miklósnak a Duna szigetén vívott viadalára emlékeztet), de az eredmény kétes. Azért később megismétlik küzdelmüket s ekkor Hrafn elesik, Gunnlaug néhány nap mulva belehal sebeibe. Helga később megint férjhez megy, de gondolatai halálos órájáig mindig első kedveséhez, Gunnlaughoz szállnak. Az izlandi sagák közül költőiség és lélektani elemzés szempontjából főhelyen áll a *Niáls-saga*, a mely a XIII. század második feléből való: az ifjú Gunnar s az öreg, bölcs Niálnak hűséges barátsága, feleségeik viszálykodása s a két család tragikus pusztulása alapmotivumai e sagának. Ezek az elbeszélések és a többi nagyszámú, itt fel nem sorolható saga afféle czéloknak szolgáltak, mint napjainkban a történeti regény, s nagyon érthető, hogy ép a modern történeti regény nagyhírű művelője, Scott Walter, nagy kedvteléssel tanulmányozta az ó-izlandi *Eyrbyggja-sagát*, a mely legszemléletesebb rajzát adja az izlandi életnek s ama kor viszonyainak.

E történeti alappal biró sagák mellett nagy számmal vannak olyanok is, a melyekben a mythikus, mondai és mesei elem az uralkodó, ezeket a *Fornaldarsögur* («az ősidő sagái») néven szokás összefoglalni; ránk maradt feljegyzéseik javarésze már a XIV. századból való. E csoportba tartozik az úgyn. *Völsunga-saga* és a hozzá csatlakozó *Ragnars-saga*; az előbbi a német eredetű hősmondát tárgyalja, részben az Eddából ismeretes dalok felhasználásával. Említendő a *Hervarar-saga*, a melyben különböző eredetű mondai elemek vannak összefoglalva; a cselekvény jórészt a húnok dunamenti országában játszik. Értékes egy közbeszőtt ének, mely az eddai dalok méltó párja: a húnok és gótok harczát énekli meg, a mely nyolcz napig tartott «*á Dúnheidi*», a Duna-síkságon (kétségkívül az Alföldet értve rajta) és a húnok vereségével végződött. Némely kutatók nézete szerint e hagyomány történeti alapja a catalaunumi ütközet (451), a melynek színhelyét később a Duna mellékén képzelték.

Minden valószínűség szerint a költött tartalmú elbeszélések közé tartozik a szélesebb körben is ismeretes *Fridthiófs-saga*, mely Fridthiófés Ingebiörg hűséges szerelméről szól s a mely a XIX. századi svéd költőnek, Tegnér Ézsajásnak (1825), szolgált ismeretes szép költeménye forrásául. Míg ez elbeszélés még idegen hatásoktól mentes, addig más sagák

kisebb-nagyobb mértékben idegen hagyományok nyomait tüntetik fel. Jórészt idegen eredetre vall pl. a *Thidreks-saga* (1250 körül), melynek főhőse a német hősmonda veronai Detréje, de a mely e mellett a legkülönbözőbb mondai alakokat is szerepelteti. Hogy pl. csak egy érdekes részletét említsük: közbe van szőve a Wielandról szóló monda is, hősének (a kinek itt Velent a neve) testvére Egil, a legjobb vadász (a ki az Edda *Völundarkvidá*jában is előfordul). Egilnek lövő ügyességét próbára teszi Nidung király: felszólítja, hogy hároméves kis fia fejéről almát lőjjön le. Egil három nyilat vesz ki kezéből s miután a lövés sikerült, a király faggató kérdésére azt feleli, hogy a másik két nyilat ő neki szánta, az esetre, ha az elsővel eltalálta volna gyermekét. Látnivaló, hogy itt annak az északon többfelé ismeretes mondának régi alakulatával van dolgunk, a mely idővel — kétségkívül irodalmi úton — svájczi krónikákba is belekerült és ismeretes epizódja lett a Tell-mondának. A *Thidreks-saga* keretében sok efféle mondai hagyományt szerkesztettek össze, a mint a munka maga mondja, német emberek elbeszélési és német énekek alapján is; a források sorában szerepelt valószínűleg maga a Nibelung-ének is.

De nemcsak a rokon germán népek mondái, hanem más idegen eredetű tárgyak is találtak a norvég és izlandi sagákban feldolgozásra. Igy a francia lovagregények hatása is kimutatható bennök s egy-egy sagában helyet talál az Artus- és a Grál-monda, feltünnek Tristan és Parzival alakjai s a Károly-monda is megszólal a *Karlamagnus-sagában*. Majd latin legendákat dolgoznak át s a latin hymnusok hatása alatt a rímes forma is mindinkább elterjed a XIV. századi izlandi költészetben s azóta tovább él ott a *ríma* formája.

A norvég és izlandi irodalom mellett jóval csekélyebb jelentőségű a svédek és dánok régibb irodalma. Aránylag későn tünnek fel ez irodalmak termékei s általános irodalmi értékük majdnem ép oly kevés, mint önállóságuk. A leginkább kimagasló munka itt SAXO GRAMMATICUS latin nyelven írott dán históriája (*Gesta Danorum* vagy *Historia Danica*), a mely a XII. és XIII. század határán keletkezett s a melynek nemcsak történeti, hanem mythologiai és mondatörténeti értéke is van; munkája első fejezeteinek megírásánál valószínűleg szóbeli hagyományok és régi dán énekek voltak a szerző forrásai.

A dán és svéd irodalomnak a reformatio előtti korszakában még csak a balladaköltészet termékei érdemelnek említést: a *Folkeviser*. Ez a műfaj is részben német hatás alatt kezdett itt fejlődni s főleg a XIV. és XV. században virágzott; az énekek reánk maradt följegyzései azonban — kevés kivétellel — jóval későbbi időből valók.

Ekkép a skandináv népek irodalma, mely régente oly sajátos és ér-

tékes termékeket hozott létre, mint az Edda dalai és a sagák, a középkor vége felé mindinkább külföldi minták befolyását tünteti fel s azontúl már nem vonhatja ki magát amaz irányok hatása alól, a melyek a többi európai népek irodalmában uralkodnak.

MÁSODIK RÉSZ: ÚJKOR.

Írta: ERDÉLYI KÁROLY.

I. IZLAND.

Az «izzó jégszigeten», Izlandon, lelkes norvég eredetű nép lakik, a mely csekély különbséggel még manap is az ó-északi nyelvet beszéli s jelenleg mintegy 80,000 lelket számlál. Ragyogó középkori irodalmi multra tekinthet vissza, a melyhez fogható egy északi germán nép sem dicsekedhetik. Ámde politikai elhanyatlása után szellemileg is fokról-fokra szállt alá. Dánia rendszeresen kizsákmányolta a sziget lakóit, a kik azonban a százados nyomorúság közepette is rajongóan ragaszkodtak nyelvökhöz és nemzeti szokásaikhoz. Hatalmas nemzeti érzés lelkesíti ezt a kis népet, a melynek új irodalmát a reformácziótól szokás számítani, de a mely csak a XIX. században élte meg szellemi ujjászületését és hozott létre egy tiszteletet gerjesztő nemzeti és tudományos irodalmat, makacs és soha nem csüggedő politikai harczaival pedig elérte azt, hogy az 1904 febr. 1. életbelépett új alkotmánynyal csaknem teljes politikai függetlenséget vívott ki magának és önmaga lett sorsának intézője.

Az irodalom iránt való hajlandóság mindig nagy volt e népben, különösen a költészet és a történelem terén. Olyan felötlő tulajdonsága ez e népnek, hogy e mögött a gyakorlati életföladatok iránt való érzék nála messze elmarad. Még az irodalom legnagyobb elhanyatlása korában is megmaradt ez az érdeklődés és a szapora termelés, bár az ízlés elromlott, a nyelv elvadult és tele volt dán fordulatokkal, s a közélet minden terén teljes hanyatlás mutatkozott. Olyan tehetségek, a kik az irodalmat fölemelni és új ösvényeken előbbrevinni tudták volna, csak a XIX. században támadtak.

Addig az izlandi irodalomról kevés a mondanivaló. A reformáczió eszméi a szigetre is mihamar elhatottak. Első könyvsajtóját 1530-ban kapta, a mely azonban első sorban a katholiczizmust szolgálta, JÓN ARASON alatt, a ki utolsó katholikus püspöke Izland szigetének. Hatalmas, de erőszakos jellem, a cœlibatusnak maga is megvetője, a kit 1550-ben két fiával együtt elfogtak és vérpadra hurczoltak. Utána nagy fölkelés támadt, a mely a dánok lemészárlásával járt, de már 1551-ben hivatalo-

san elfogadtatott a lutheránus hitvallás, a mely azontúl mind jobban elterjedt és mihamar összeforrott a nép gondolat- és érzelemvilágával.

Már azelőtt lefordította ODD GÚDISKALKSSON (1540) az újszövetséget; Luther bibliáját pedig GÚDBRAND THORLAKSON adta ki (1584). Az izlandiak buzgón olvasták az evangéliumot és az ószövetséget, ámde nemzeti költészetükben nem háboríttatták magukat a szentírástól. Akadtak ugyan, a kik nemzeti formájú biblikus elbeszéléseket költöttek, de ezek nem nyerték meg a nép tetszését. A mit egy alkalommal egy öreg asszony mondott, azt vallotta az egész nép: «az evangélium nem mulattató; nincsen benne csata».

A régi *rímköltészet* (ríma, rímur) annál jobban virágzott és száznál több nevet mutat föl. A rímköltészet régi mondáknak, meséknek és lovagregényeknek versbe foglalása, élvezhetetlenül modoros, bonyodalmas leírásokkal, a legtöbbször minden költői érzék híján. S mégis művelődéstörténeti fontossága van a rímköltésnek: megőrizte a mult emlékeit és gazdagította a mesekedvelő nép költői tárgyait idegen népekéivel (van magyar tárgyú ríma is). Sajátságosabb és költőibb forma a népdal és a *vikevakának* (tkp. esti mulatság) nevezett tánczdal, a mely különösen népünnepeken, vasárnapi estéken volt divatban s nagyrészt voltaképen epikai dal.

A protestantizmus természetesen a *zsoltárköltés* felvirágzásával járt, a mely eleinte idegen nyomokon haladt, de későbben HALLGÍMUR PÉTERSOONNAL (1614—1674) szokatlan tökéletességre emelkedett. Az ő 50 zsoltárja korunkig 40 kiadást ért, s az izlandiak nem .tudnak e művekkel betelni, a melyeket páratlanoknak és utólérhetetleneknek tartanak. Valóban igaz és mély vallásosság és költői felfogás szól belőlök. Fordításuk szinte lehetetlen, de egyébként is nem egy modoros kifejezésük és metaforájuk idegen érzést kelt a délszaki emberben. Péturssonnak van egy kiváló bordala is, a melyet az izlandiak még manap is énekelnek. Kortársai közül STEFÁN ÓLAFSSON (1620—1688) kiváló költője az életörömnek és a vidám kedvnek. Számos sikerült humoros bor- és szerelmi dala van, mestere a formának s különösen a nép alsó rétegeivel szeret foglalkozni. Tárgyainak megválasztásában egyátalán nem válogatós; megénekli a bort, a sakkjátékot, a lovaglást és a tubákot is. Költészete vidám életkedvével sajátságosan elüt az ezen korban annyira szokásos *angyalvértek*től és *ördögijesztők*től, a mely költeményfajok varázslatok és sátáni támadások elhárítására szolgáltak.

A XVIII. században EGGERT ÓLAFSSON (1726—1768) érdemel említést. Fölötte sokoldalú szerző s nemcsak jelentékeny költő, hanem egyúttal tudós is. Költeményeit mély gondolatok, éles megfigyelő tehetség és lángoló hazafias érzés jellemzik. A hajdankor nagy emlékei által

akarja a haza szeretetét emelni. Az általános hanyatlást keserű kritikákkal lobbantja honfitársai szemére s arczukba kergeti a vért. Különösen fájlalja a hazai nyelv elhanyatlását és annak tisztaságáért buzog. *Utazás Izlandon át* czímű nagy munkája hazájának kitűnő leírása. Művei csak 1832-ben jelentek meg összegyűjtve, ámde kéziratban már előbb is elterjedtek.

A prózai irodalom szintén felette egyhangú volt e hosszú időn át s terjedelmes vallási és épületes tárgyakon kívül különös előszeretettel fordul a történet és a régészet felé. Nyelve jobbára latin. Kiválóak: ARNGRÍMUR JÓNSSON (1568—1648), a vallásos irodalom jeles művelője; THORMÓDHUR TORFASON (Torfaeus, 1636—1719), történetíró, a ki tudós latin műveket írt az észak ókoráról; FINNUR JÓNSSON (1704—1789), a ki alapvető nagyértékű munkában írta meg az izlandi egyház történetét 1740-ig.

A XVIII. és XIX. század mesgyéjén több kiváló író élt Izland szigetén, a kik a maguk módja szerint mind azon voltak, hogy az irodalomba új életet öntsenek. Ők az új irodalom előkészítői és ők adják meg a XIX. század első harmadának irodalmi jellegét.

E korszak legkiválóbb költője JÓN THORLÁKSSON (1744—1819), a ki élete föladatául azt tűzte ki, hogy idegen irodalmi mintákkal hozza, érintkezésbe honfitársait. Járatos lévén több európai irodalomban, dán, német és angol költeményeket fordított le. Ezek között találjuk a XVIII. században annyira tisztelt Klopstockot is Messiásával és Milton Elveszett paradicsomának fordítását, a melybe az Eddából kölcsönzött fordulatokat és kifejezéseket vitt bele. Nagyon sok eredeti költeményt írt és ezek révén nagy népszerűségre tett szert. Ezek igen különböző értéküek, de a legjobbakban ékes és mégis természetes a nyelv és mély az érzés; izlandi voltát a költő soha sem tagadja meg. Szatirikus költeményei a nemzeti érzés emelését czélozzák. A kornak másik kiváló írója SIGURDUR PÉTURSSON (1759—1827), a ki Dániában tanult és sokáig ott időzött, úgy hogy hazatérve ujra meg kellett tanulnia anyanyelvét. Költői nyelve e miatt nem is egészen tiszta, hanem dán kifejezésekkel kevert. Legtöbb költeménye szatirikus, de olyan különleges izlandi állapotokra vonatkozik, hogy kommentár nélkül érthetetlen. Komédiákat is írt dán minták után a dánok ellen, s ezekben találó és elmés a párbeszéd, de egyébként gyarlóak.

Igen vonzó költő BENEDIKT JÓNSSON GRÖNDAL (1762—1825), a kire különösen a régi klasszikus költők, az ó-északi szkáldok és Pope hatottak. Eredeti költeményeinek tárgya sokszor jelentéktelen; legfölebb művészi nyelvük által tűnnek ki. Fordításai, különösen *A dicsőség temploma*-é (Pope), annál nagyobb hatással voltak.

Az izlandi irodalomnak a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. első évtizedeiben igazában MAGNÚS STEPHENSEN (1762—1833) volt zászlóvivője.

Ellenmondásokkal teljes egyéniség. Kozmopolita és a fölvilágosodás lelkes apostola; rendkívül sokoldalu író. Bámulatosan sokat fáradt és írt népe érdekében. Művei között történeti értekezések, mulattató és tanító munkák, jogi és természettudományi értekezések vannak az ehető mohokról, a juhtenyésztésről, a földmívelésről stb. Sok költeményt és zsoltárt írt és egy új zsoltárkönyvet adott ki. Idegen írók műveit fordította és fordíttatta. Az ország egyetlen könyvsajtójával rendelkezvén, egyremásra szórta a nép közé a jó és hasznos könyveket. Országos műveltségterjesztő egyesületet alapított. Írt a zenéről, javított az egyházéneken és behozta az első orgonát. S a ki népeért ennyit tett, egyoldalú kozmopolita és felszínes raczionalista. Költeményei felette gyarlóak s úgy ezek, mint egyéb művei nyelvi tekintetben veszedelmesekké válhattak volna, ha az izlandi népben nem volna olyan nagy a ragaszkodás minden apró vonáshoz és sajátsághoz, a mely nemzeti. Stephensen izlandúl ír, de a legcsekélyebb mértékben sem törődik a nyelv sajátságaival és derüre-borura ülteti át az idegen kifejezéseket. Minden vallást egyforma jónak nézett, ha a kornak erkölcsi igényeit kielégítette. Egyik zsoltárját így kezdette: «Istenünk, Jehova, Jupiter!» — a mi általános megbotránkozást keltett. A vallást ő különben csak a nép fékentartására alkalmas eszköznek tartotta.

Stephensen mellett ujabb irányzatok nem is kerültek fölszínre, csak a franczia júliusi forradalom után. Annál jobban forrongtak a lelkek egyes ifjakban, kopenhágai egyetemi hallgatókban, a kik tanui voltak a dán irodalom nagy föllendülésének, az ideálizmus uralomrajutásának, és a kik egy ragyogó idegen műveltség láttára annál fájdalmasabban érezték saját hazájuk elmaradottságát. Ez ifjak indították meg az izlandi irodalom ujjászületését a *Fjölnir* (Odin egyik neve, a «sokoldalú») czímű folyóiratban, a melynek első évfolyama 1835-ben jelent meg s kiadója négy fiatal izlandi volt: *Tómas Saemundsson* theológus, *Jónas Hallgrímsson* költő és természetbúvár, *Konrád Gíslason* nyelvész és *Brynjúlfur Pétursson* jogász. Munkatársul szegődött hozzájuk mihamar *Bjarni Thórarensen* költő. A folyóirat czélja volt az izlandi irodalmat reformálni, harczolni a szellem- és izléstelen rímaköltészet ellen, a nyelvet tisztítani és nemesíteni, a nagy hajdankor iránti tiszteletet és szeretetet fölébreszteni s ezáltal a nép nemzeti érzését és izlését emelni. Ezt vallja czélul a folyóirat bevezető czikke. Ezt követi Hallgrímsson *Izland* czímű hires költeménye:

Izland, szép szigetem, dús, dérkoszorúzta anyám te!
Hajdan erős, szabad és hős, hova tünt a hired?
Gyorsan forg a világ! Ragyogó kor fénye lehúnyt rég,
S éjjeli villámként villan egy ezreden át.

Szép vala ez ország: havas ormai messze a kék ég
Boltjain átnyúltak s tengere mélyen alant
Csillámlott; a dicső szabad ősök fürge hajói
Új hon partjaihoz rajta lelék az utat.
S a gyönyörű völgyek mentén épültek a házak,
S munka, dicső harcz, mind lelkes öröm vala itt.
Ott láttak törvényt az atyák, hol zúgva leomlik
Almannagjánál Öxara bérczi patak.
Thorgeir bölcsen szólt s a keresztet vallani kezdék,
Gunnar, Hjédinn, Njáll ott va'a, Geirr s Gizur is.
Hősök száguldoztak e honban, a büszke hajósok
Gazdag zsákmányát hozta a hősi hajó.
Nincs megállapodás; az emberek hátra, előre
Mozdúlnak, s a mi nem halad, elmarad az!
Eltűnt hat század; s mi haszonnal róttuk e földet?
És helyes ösvényen jobb-e ma, több-e e nép?
Szép még ez ország; havas ormai messze a kék ég
Boltjain átnyúlnak, s tengere fénylik alant.
S rég nem látnak — hajh! — törvényt, hol zúgva leomlik
Almannagjánál Öxara bérczi patak.
Snorri sátra cserény, s a suhancz a cserje bogyóin
Lögberg szent ormán varjuval összepöröl.
Férfiak és ifjak! Ez a hon azt kérdezi tőlünk:
Régi dicsőségünk meghala s vissza se tér?

A ‚Fjölnir' vezeti be *az izlandi irodalom megujhodásának korszakát, a melyet 1830—1880 szokták számítani.* E megujhodás bekövetkezésére egyes régibb jelenségek is utaltak. Thórarensen nem egy hazafias költeménye forgott már közkézen. *Sveinbjörn Egilsson* költő és nyelvbúvár, a megujhodás fiatal nemzedékének tanítómestere, úgy a régi szkáld költészet kitünő fordításával, mint a homéroszi költemények mintaszerű nyelven való átültetésével igen nagy hatással volt a fiatal írókra. *Rasmus Rask*, a híres dán nyelvész és az izlandiak nagy barátja, izlandi irodalmi társaságot alapított, a mely nagyon előmozdította az izlandiak önállósági érzelmeinek megerősödését és irodalmi érzéküket. E társaság adta ki Rask halála évében (1832) *Eggert Ólafsson*nak hazafias költeményeit, a melyekben szent buzgalommal szólítja fel a költő honfitársait, hogy tisztítsák meg nyelvüket, és megmutatja, hogyan lehet azt megnemesíteni és megifjítani, úgy t. i., hogy visszamennek a régi izlandi nyelv aranybányáihoz. A megujhodást előkészítő fontos mozzanat volt a *Királyi Északi Régi Irodalmi Társaság* megalapítása is (1825) és a *Fornmannasögur*nak (ó-északi mondák, 12 kötetben) ezen társaság által eszközölt kiadása. Az akkori 50,000, egyáltalán nem jómódú izlandi között több mint 1000 előfizető jelentkezett, s ezeknek több mint fele paraszt ember, szegény zsellér, szolga és szolgáló. Ezek a sagák természetesen nagy mértékben növelték

az irodalom és a nagy mult iránti érdeklődést és a nemzeti büszkeséget. A ‚Fjölnir' megindítása TÓMAS SÆMUNDSSONnak (1807—1841) köszönhető. Tanult fő, világos elme, mélyen hazafias lélek s talán a legnagyobb egyéniség, a melylyel Izland a XIX. században dicsekedhetik. Izlését Európa nagy részére kiterjedő utazásai nemesítették meg. Berlinben, Rómában, Athénben, Párisban, Londonban tartózkodott. Nemzetét első sorban gazdasági és politikai tekintetben akarta emelni s ezekkel az elvekkel ellenkezésbe jutott a ‚Fjölnir' költőalapítóival, a kik a kritikai, æsthetikai és nyelvészeti oldalra helyezték a fősúlyt. Izlandra visszatérvén, az utóbbi irány kerekedett fölül. Utazásai közben mellbetegségbe esvén, 34 éves korában meghalt. Halála után a ‚Fjölnir' gyorsan hanyatlott és néhány év mulva meg is szünt.

A megujhodás első sorban a költészetben nyilvánult ugyan, de politikai téren is hatalmas erőt kezdett kifejteni a lelkes izlandi nép. A költészet nagy mértékben ideálisztikus lett és a nemzeti érzéstől duzzadt. Megénekelte a hazát, a mondai kor dicsőséges, szabadsággal teljes életét, a szigethon fenséges szépségét és félelmet gerjesztő vadságát. Nem szünt meg a hajdankor utánzására buzdítani és a lelkes munkássággal elérhető nagy és független jövőt rajzolni. Megénekli az általános emberi érzelmeket, s ezek mellett sokszor a halottak emlékezetét, a mi az izlandi irodalom sajátságos vonása, a mely a régi szkáld költésben is föltünő. A vallásnak szintén jelentékeny hely jut. E tartalmi megujhodással nagy formai reformok is járnak; az antik versformák a modern népek költői formáival együtt meghonosodnak. A hajdankori költészet hatása különösen a költői nyelvben nyilvánul: körülírásokban, mythikus képekben, alliteratiókban, a mondatok sajátszerű fűzésében; mindez a költői nyelvet nagyon eltérítette a társalgási nyelvtől és ez az idegeneknek nem csekély mértékben nehezíti meg az izlandi költemények megértését, ha még annyira járatosak is az izlandi prózai nyelvben.

Az izlandi költészet legfőbb ereje a lyrában van. A megujhodás két legnagyobb lyrikusa, s általában Izland első költői: Bjarni Thórarensen és Jónas Hallgrímsson. BJARNI THÓRARENSEN (1786—1841), életének utolsó éveiben Izland északi és keleti kerületének főnöke, már kopenhágai tanuló korában írta meg *Eldgamla Ísafold* (Ősrégi Izland, 1805) kezdetű hazafias énekét, mely valóságos nemzeti ének lett. Nagy mintákon képezte magát; kedveltjei voltak: Tegnér, Heiberg, Shakespeare és Schiller; rajongott Oehlenschlägerért, a ki a legnagyobb hatással volt reá. Izland első újabbkori nagy tehetsége. Eszmékben való gazdagság, bensőség, erő és mélység jellemzik. Minden ízében izlandi s külföldi mintái egyáltalán nem vetkőztetik ki eredetiségéből. Képzelme gyakran féktelen, képei túlzottak és keresettek s a formára, különösen a rímre kevés gondot for-

dít. A hazát, a sagák országa iránt való szeretetet senki sem énekelte meg bensőbben nálánál. Elhalt kiváló emberekre vonatkozó költeményei közül gondolatokban gazdag több van, de talán legkiválóbb a *Saemundur Magnússon Hólmra* vonatkozó. Szerelmi költeményei közül honfitársai nem tudják feledni a *Csókolj meg, Dal Sigrúnhoz, Csókolj meg újra, A nyugati szél, Freya macskái* stb. czíműeket. Elmélkedő *A halál;* kiváló leíró költemények *A tél, Az éj* stb. A nép manap is úgy olvassa költeményeit, mintha azok a saját szivéből fakadtak volna. A mi nemes vonás van az izlandi jellemben, úgyszólva mind föltalálható benne. Egészben véve, költeményeinek legnagyobb részét honfitársai, a tartalmat tekintve, remekműveknek itélik, de a formában nagyobb mesternek kell mondani nagy költőtársát, JÓNAS HALLGRÍMSSONT (1807—1845), a ‚Fjölnir' egyik alapítóját, a ki mint tudományos kutató is kivált, habár eredményeit korai halála miatt nem tudta irodalmilag értékesíteni. Korán jelentkezik költői tehetsége, a melyet hazai költőkön kívül Schiller, a német romantikusok és Heine tápláltak. A dán költők és Horatius is nagy hatással voltak rá. Mindezekből sokat és mesterien fordított. Költeményeiben megénekli a hazát, a természetet, a népéletet, a szerelmet és kedves halottjait. Mint hazafias költő rajongva csüng a hajdani izlandi szabadállam dicsőséges multján, és siratja a jelenkor politikai és szellemi elhanyatlását. A *Huldáról* szóló dal hazája vidéki szépségeinek lelkesült rajza; szintolyan szép leírások *Dal a völgyről, Gunnarshólmi.* Az izlandi nyelv dicsőítése *Asta.* Szerelmi költeményei *(A leányka szeme, Üdvözlet, Vágy* stb.) mély érzésüek. Általában a formának utól nem ért mestere, de olyannyira izlandi, hogy költeményei idegen nyelven szárított növényekhez hasonlítanak. Természeti leírásaiban inkább a külsőségekhez tapad, de a külső szépségeket nála szebbben senki sem írja le. Egyuttal kiváló kritikus és természetvizsgáló, az izlandi prózai mese *(Leányka a toronyban)* és a novella *(Mohkeresés közben)* egyik megalapítója. Honfitársai előtt sokkal népszerűbb, mint Thórarensen. Az izlandiak két legnagyobb költőjüket rendesen túlbecsülik és egyéb európai kritikusok is nagy mértéket alkalmaznak rájuk, pl. mikor Schweitzer Goethével és Schillerrel méri őket; ez a hasonlítás teljesen elhibázott. Ám azért a két költő kiváló tehetség, a kiknek munkáival az idegennek is mindenkor érdemes foglalkozni.

A két nagy költőnek nyomában egy nagy csapat kisebb lyrai költő haladt. JÓN THÓRODDSEN (1819—1868) könnyed, bájos és humoros költeményeket írt, de nagyobb jelentőségű mint novellaíró. GÍSLI GÍSLASON BRYNJÚLFSSON (1827—1888), kopenhágai egyetemi tanár, kiváló szerelmi költő, a politikai költészet egyik leglelkesebb művelője. Költeményei között van egy *Magyaraljód* czímű cziklus, a mely a magyar szabadságharczot és Kossuthot dicsőíti. GRÍMUR THOMSEN (1820—1896) balladás köl-

teményeivel tűnt ki; egyuttal dán író. SIGURDUR BREIDFJÖRD (1798—1846), szegény kádár, a rímaköltés utolsó és legjobb képviselője, a kit a köznép jobban kedvel, mint bármely más izlandi költőt. KRISTJÁN JÓNSSON (1842—1869) szegény parasztfiú, a kit első költeményei után irodalmi pártfogók iskolára fogtak. Vándortanító lett s korán halt el. Általánosan kedvelt költeményeit legnagyobbrészt pesszimista, néhol humoros felfogás jellemzi. Méltó társa HJÁLMAR JÓNSSON (1796—1875), egy sajátságos autodidakta, a ki a formának is kiváló mestere, de különösen a régi költészetet utánzó műveivel keltett nagy hatást. BENEDIKT GRÖNDAL (sz. 1826), unokája a hasonnevű költőnek, kiváló tehetség, de sokszor fantasztikus és dagályos. PÁLL ÓLAFSON (sz. 1827), parasztköltő, a formának és a humoros előadásnak mestere. STEINGRIMUR THORSTEINSSON (sz. 1830), kiváló philologus, jeles fordító, kitünő szatira- és epigrammköltő. MATTHIAS JOCHUMSSON (sz. 1835) kiválik tüzes szelleme és szenvedélyes nyelve által; kiváló lyrai költő, de több színdarabot is írt és kiterjedt hirlapírói munkásságot is fejtett ki. JÓN ÓLAFSSON (sz. 1850), hirlapíró és politikus, a norvég költők tanítványa s a reálizmus előfutárja. Legjobbak politikai költeményei. Ezen költők legtöbbje, de különösen Thorsteinson és Jochumsson, egyuttal kiváló fordítók.

1880 táján egy új, *reálisztikus irány* kezd érvényesülni az izlandi irodalomban, és ez alkalommal is a kopenhágai izlandi diákkolónia az, a mely a mozgalmat megindítja. És miként annak idején az ideálizmusért való harczot egy folyóirat vezette be, most (1882) is négy fiatal diák, a kik *Brandes György* előadásait hallgatták és lelkesedéssel csatlakoztak az általa vallott nézetekhez, egy új folyóiratot adtak ki *Verdandi* czímen (neve az északi mythologia három sorsistennői, vagyis nornái egyikének, a ki a jelen időt jelképezte), a melynek földieik számára az új æsthetikai elveket kellett hirdetnie. Ezen irány lyrai költői közé tartoznak: THORSTEIN ERLINGSSON (sz. 1858) szerkesztő, a kinek költészete részben radikális és támadó szocziálisztikus elveket hirdet, részben pedig finomra csiszolt versekben a gyöngéd emberi érzelmeket zengi; EINAR HJÖRLEIFSSON (sz. 1859), töprengő, busongó, de igazi humánus érzésről tanuskodó költeményeket írt s mint novellaíró is kivált; HANNES HAFSTEIN (sz. 1861), a kinek jócsengésű verseiben az életöröm lüktet. A század legjelentékenyebb vallásos költője VALDEMAR BRIEM (sz. 1848), Dávid zsoltárainak fordítója s egy 209 énekből álló bibliás költeménynek szerzője.

A *drámai költészettel* Izland szigetén csak a XVIII. század derekán és a XIX. században találkozunk. A dráma egyébként is mindig alárendelt szerepet játszott, a mi természetes következmény is volt, mert az országnak a legutóbbi évekig nem volt állandó szinháza. Mindazáltal ebben az irányban is különböző, többé-kevésbbé sikerült kisérlet történt,

de valami nagyon jelentékeny munka mindezideig nem jelent meg. Mint a legszerencsésebb drámai szerzők említhetők SIGURDUR PÉTURSSON, MATTHIAS JOCHUMSSON és INDRIDI EINARSSON (sz. 1851). Az utóbbinak drámái közül egy történetit lefordítottak dán és német nyelvre ('Kard és pásztorbot'). Társadalmi drámája *A hajó sülyed* (1902). Idegen drámák izlandi fordításából egész sorozat van. A drámai költészet és a szinészet első nyomai a XVIII. század 50-es éveire utalnak. Bizonyos, hogy 1791-ben a reykjaviki latin iskolában vígjátéki jeleneteket adtak elő, s nemsokára színre került ugyanott *Geir Vidalin* «Brandur» czímű egyfelvonásos drámája; ezt követte ugyanott 1796-ban *Sigurdur Pétursson* «Hrólfur» czímű vígjátéka. Ugyanez évben jelent meg az első nyomtatott izlandi nyelvű drámai mű (fordítás, ifjúsági dráma). Azóta a drámai költészet és a színészet nagyban haladt Izland szigetén. A 8000 lakost számláló fővárosnak két állandó színháza van; az egyiket *Breidfjörd* kereskedő építtette 1893-ban; a fővárosi iparososztály emeltette 1897-ben a rendes városi színházat (leikhús; egyúttal vigadó), a melyben minden télen folynak előadások, de rendesen csak vasárnaponkint. Az előadott darabok háromnegyed része idegen. Állandó színészete azonban még nincs Izlandnak. Műkedvelők rendezik az előadásokat mellékkereset gyanánt; ezek a legkülönbözőbb társadalmi osztályokból állanak össze. A fővároson kívül a nagyobb vásárhelyeken, sőt a föld népénél is találkozunk színi előadásokkal; a nép azonban csak különös ünnepi alkalmakkor rendez ilyen előadást, pl. nyári napfordulatkor, a melyet Izlandon különben is megünnepelnek. Talán nincs messze az idő, midőn Izlandnak állandó színtársulata is lesz.

A drámai költészetnél is fiatalabb Izland szigetén a *novella és a regény*, ha csak a régi sagák közül nem sorolunk egynehányat ide. A novellaírás terén 1840 táján az első kisérlet *Jónas Hallgrimmsoné*, a jeles lyrai költőé (Mohkeresés közben stb.). Egy évtizeddel később lépett föl a szintén lyrikus JÓN THÓRODDSEN két novellával, a melyek közül elhíresült s korszakot kezdő lett a *Legény és leány* czímű. Thóroddsen mestere Auerbach; eleven nyelv, ékes s a mellett egyszerű előadás és az izlandi népélet sajátosságainak kitünő rajza jellemzik; le van fordítva sok európai nyelvre. Követői PÁLL SIGURDSSON (1839—1887) és a meglehetősen termékeny TORFHILDUR HOLM asszony (sz. 1845) és több más. 1880 után reálisztikus irány kezd érvényesülni a novellában is. A költő czélja már nemcsak a mulattatás, hanem a jelenkor társadalmi életének megértéséhez adalékokat akar nyujtani s a gúny ostorával akarja a közéleti ferdeségeket megszüntetni. A legjelesebb új irányú novellaíró GESTUR PÁLSSON (1852—91) hirlapíró, egy izlandi lap szerkesztője Canadában, a ki ott is halt meg. A norvég Kielland és az orosz Turgenyev nyo-

main indúl. *A szerelem otthona* cz. első novellája egy csapásra híressé tette; ezt követték *Grímur kereskedő haldoklik, Tavaszi álom, Sigurd a révkalauz* stb. Könnyed és tetszetős stílus mellett ügyes meseszövés, pompás leírások és minden szenvedővel és jogeltiprottal való rokonszenv jellemzik. Jellemrajzai jobbára mintaszerűek, s a lelki harczok ecsetelésében éles és rendkívül finom megfigyelő tehetségről tanúskodik. Művei (lyrai költeményei is vannak) több nyelvre vannak lefordítva. Pálsson mellett a lyrikus EINAR HJÖRLEIFSSON és JÓNAS JÓNASSON (sz. 1856) tünnek ki; az előbbi kiváló psychologus, az utóbbinak erőssége a régi és újabb idők társadalmi viszonyainak korhű rajza. Mellettük az ifjabb írói nemzedék soraiban számos a tehetséges prózai elbeszélő. Azonban az izlandi nép mindeddig nem tudott még teljesen megbarátkozni a modern prózai elbeszéléssel; jobban ragaszkodik költői hagyományaihoz.

A *tudományos irodalom* terén az izlandiaknak első sorban a hazai tárgyú szakokban, a régiségtudományban, történetírásban, nyelvészetben, földrajzban és geológiában és a politikai irodalomban vannak kitünő képviselőik: FINNUR MAGNÚSSON, SVEINBJÖRN EGILSSON (1781—1852), KONRÁÐ GÍSLASON (1808—91), GUDBRANDUR VIGFÚSSON (1827—89) jeles philologusok és régészek; JÓN THORKELSSON (ifjabb, sz. 1859) a Diplomatarium Islandicum kiadója és irodalomtörténetíró; VALTÝR GUDMUNDSSON (sz. 1860) kopenhágai egyetemi tanár, műveltségtörténetíró, szerkesztő, dán nyelven kitünő munkát írt ‚Izland kulturája a XIX. század végén' czím alatt, mely hazája összes anyagi és szellemi állapotát tárja elé. Folklorista gyűjtemény a XIX. század folyamán egész sorozat jelent meg. Nevezetesebb JÓN ARNASONnak (1819—88), a reykjavíki országos könyvtár igazgatójának, *Izlandi népmondák és mesék* czímű gyűjtése, mely nagy elismeréssel találkozott külföldön is és több fordítóra talált. Folytatója ÓLAFUR DAVIDSSON (sz. 1862), ki az izlandi népmulatságokról, szokásokról, ügyességekről, régi tánczdalokról stb. közölt hű értesítéseket. 1890 óta «Huld» czím alatt folklorista folyóirata van Reykjavíknak. *Thorvaldur Thoroddsen* (sz. 1855) európai hírű földrajzi író («Izland földrajza»). A nemzetgazdászatot külön folyóirat képviseli az izlandiaknál. A politikai írók között mindenek fölé emelkedik JÓN SIGURDSSON (1811—79), Izland Deákja, a múlt század legnagyobb izlandija. Nagyon sokoldalú író: sagák és egyéb régi irodalmi munkák kiadója, történetíró (Adalékok Izland történetéhez és irodalmához), oklevélgyűjtő (Diplomatarium Islandicum), a hazai törvények kiadója (17 kötet), újabb költők bevezetője az irodalomba (Thorláksson, Thóroddsen); írt ezenkívü nemzetgazdasági munkákat (az izlandi táplálkozási módokról, a halászatról, a kereskedelemről). De legfontosabb mint politikus és politikai író. Ezen a téren nemcsak mindenki által elismert vezér volt, hanem az egész nép-

nek tanítómestere. 30 éven át adta ki *Ný félagsrit* (Új társadalmi iratok) czímű folyóiratát, a melylyel valósággal politikai érettségre nevelte nemzetét. Nagyon érdemes *Izland államjogi viszonyáról* czímű munkája. Alapos tudás mellett egészséges és gyakorlati észjárás által válik ki; de valamennyi jeles tulajdonságainak koronája soha nem szunnyadó hazaszeretete és megingathatatlan jellemereje. Hazája függetlenségének kivívásában az oroszlánrész őt illeti. Az izlandi népképviselet nagy érdemeiért évi tiszteletdíjjal (3200 korona) tüntette ki s egyúttal megvette értékes könyvtárját (25000 korona), a mely az országos könyvtárba kebeleztetett. Tetemeit halála után elvitték Izland szigetére (legnagyobbrészt Kopenhágában élt volt és küzdötte nagy nemzeti harczait) és ott temették el állami költségen népének egyetemes részvétele mellett. Butorait az országháznak egy külön szobájában őrzik, a hol a látogatók megtekinthetik. Munkáját jórészt folytatta Benedikt Sveinsson (1827—99).

Egyéb tudományokban is sok derék munkást mutat föl Izland; így különösen a theologiában és egyháztörténelemben (Pétur Pétursson püspök, Helgi Hálfdanarson, Magnús Eiríksson). Hogy az izlandi népnek a képzőművészetek iránt is van hajlandósága, mutatja a többek között az is, hogy a nagy dán képfaragó, *Bertels Thorvaldssen,* izlandi eredetű.

Mélységes hazafisága és jeles tehetségei mellett az izlandi népre még szép jövő vár.

Ezen vázlat első sorban Gudmundsson, Pœstion, Köchler és Bogi Th. Melstedh idevágó műveit követi.

II. DÁN-NORVÉG IRODALOM

1500—1814.

Norvégia Dánországgal 1387—1814 volt egyesítve. Ez az egység irodalmi nyelvközösségre is vezetett. A reformáczió ideje óta különösen a dán nemesség, hivatalnokság és az új eszméket hirdető dán könyvek révén ez a nyelv mindjobban terjedt, első sorban a városokban, a hol eleinte egy keveréknyelv képződött, a mely lassan-lassan egészen átengedte a tért a tiszta dán nyelvnek. A köznép mindazonáltal tovább beszélte a maga szójárásait és még manap is első hallásra is észrevehető, hogy az a nyelv, a melyet a norvég hegyi lakók beszélnek, egyenesen az óészaki nyelvből származik. Az eredeti óészaki (ónorvég) nyelv lényegében változatlanul Izland szigetén maradt fönn. A dán és a norvég nemzetnek közös irodalmi nyelve tehát a dán. A két nép kiejtése azonban nagyon különbözik egymástól. Az ezen a közös irodalmi nyelven létesült irodalmat a dánok és a norvégok egyformán *faelleslitteraturen (közös irodalom)* névvel nevezik. A különválás óta Norvégiában a tájszavak nagy

szerepet játszanak, sőt az a szeparatisztikus törekvés is fölmerült, hogy a norvég tájszólások egy magasabb egységbe vonva, irodalmi nyelvvé emeltessenek.

A dán-norvég közös irodalom történetében általánosan a következő korszakokat különböztetik meg a reformáczió óta: 1. a reformáczió kora 1500—1560, 2. a tudós korszak 1560—1710, 3. Holberg kora 1710—1750, 4. a fölvilágosodás kora 1750—1814.

I. A REFORMÁCZIÓ KORA 1500—1560.

A dán-norvég irodalom tulajdonképen a reformácziótól datálódik.

Dániában az út ehhez el volt készítve a Németországgal való közvetetlenebb érintkezés és a humanizmus által. Luther föllépése hamar keltett figyelmet és rokonszenvet Dániában, tanai pedig mindent magukkal ragadó gyorsasággal terjedtek. A wittenbergi egyetemen megfordult dán ifjak hazatérve, honfitársaik között az új hit hirdetői lettek. Sok követőre találtak, különösen a polgári elem között, sőt a nemesség egy része is — részben meggyőződésből, részben pedig kapzsiságból — meghódolt az új eszmék előtt. I. Frigyes 1527-ben szabad vallásgyakorlatot adott a lutheránusoknak, de csak véres harcz után tudta Frigyes utódja magának a trónt és a reformácziónak a győzedelmet biztosítani. A kopenhágai országgyűlés 1536-ban rendelte el az új tannak végleges behozatalát mind a két országban. Hozzájárult Luther tanának elterjedéséhez az 1495-ben Dániába behozott könyvnyomtatás és a németségnek nagy befolyása az országban. Minden társadalmi osztályban, az udvartól a földmívelőkig, nagy számban volt képviselve a németség s a német nyelv a felsőbb körökben gyakran volt társalgási nyelv, s mint ilyen egyúttal nagy hatással a dán irodalmi nyelvnek kifejlődésére.

A dán reformátorok természetesen Luther példáját követték, a nagy tömegre kivántak hatni, tehát a nemzeti nyelvet szólaltatták meg. Lefordították a bibliát, zsoltárokat költöttek, bibliai magyarázatokat és ájtatos lelki gyakorlatokat adtak a nép kezébe s a mellett egy-egy keményhangú hitvitázó iratot, a mely sokszor durva erővel támadt a katholikus vallásra s azt lassanként annyira gyűlöltté tette, hogy dánul *blive catholsk* (tulajdonképen: katholikussá lenni) a közbeszédben annyit tesz, mint eszelősködni. Ilynemű műveikben a szerzők első sorban német mintákra voltak utalva és anyanyelvük ingadozóbb volta miatt gyakran kölcsönöztek szavakat és fordulatokat németből, a mi nagy nyelvromlással járt. Azért mégis ebben a korban vert gyökeret a dán irodalmi nyelv. A reformáczió korának irodalma egyoldalúan vallási. Más irányban csak többé-kevésbbé rosszul sikerült kisérletezésről beszélhetünk. Száraz év-

könyvek, orvosi háziszerek gyűjteménye, számoló füzetek nem tesznek irodalmat. A míg teljesen uralomra jutott, addig a dán nyelvnek nagy harczokat kellett vívnia a holt latin nyelvvel az iskolában és az életben egyaránt.

Norvégiában a reformáczió behozatala nagy nehézségekkel járt. Az új tant hirdető papokat a parasztok eleinte vagy elkergették, vagy agyonverték, mert nem akartak semmiféle változást az ő katholikus vallásukban. Akadt egyházi kerület, a hol egy-kettő, de olyan is, a hol hét lutheránus papot ütöttek le. Az új hit terjedésének nagy akadálya volt különben az is, hogy a parasztság nem tudott dánul, pedig ezen a nyelven prédikáltak és írtak minden könyvet.

Luther tanának egyik legelső vallója volt HANS MIKKELSEN, II. Keresztély király hűséges embere, a ki végre birtokát és hivatalát, feleségét és gyermekeit is elhagyta, csakhogy a királyt a számkivetésbe követhesse. Luther tanítványa, a ki külföldön elsőnek fejezte be az újszövetség dán fordítását (Lipcse 1524), a melyben a király is közreműködött. A fordítás nehézkes, sőt homályos nyelvénél fogva mihamar feledésbe ment. «A dán irodalom atyja» nevet KRISTJERN PEDERSEN (megh. 1554) érdemelte ki, szintén hű embere II. Keresztélynek; Párisban tanult, azután lundi kanonok lett, végre protestáns hitre tért s egy könyvsajtót állított Malmöben. Különféle munkáiban bámulatos ügyességgel és népiességgel ír; nyelvérzéke ritkán hagyja cserbe és helyesírása sem olyan ingadozó, mint másoké. Hazaszeretetét tanúsítja Saxo Grammaticus-kiadása, a kinek műve az ő buzgalma nélkül valószinűleg elveszett volna. Még katholikus korában írta híres postilláját, a mely általánosan elterjedt a nép között is. Azután Luther német bibliája alapján lefordította a teljes szentírást, a mely *III. Keresztély bibliája* név alatt ismeretes (1550) és a reformáczió korának legnevezetesebb műve. «Senki se higyje, hogy az evangéliumok egyik nyelven szentebbek, mint a másikon; ha az apostolok közül egynehány Dánia számára írt volna evangéliumot, bizonyosan jó dán nyelven írták volna meg; mert hiszen az evangéliumot minden embernek a saját nyelvén kell ismernie», vallja Pedersen. A tanításügy emelésére szánta *A gyermekeket iskolára és tanulásra kell fogni és jó iskolamestereket kell hozzájuk küldeni* czimű röpiratát, a melyben a nevelésügynek akkori vigasztalan állapotát érdekesen rajzolja. Ezenkívül kiadott régi népkönyveket és közmondásokat, valamint orvosságos könyveket, melyek nagy szolgálatot tettek, a mikor az egész birodalomban csak egy gyógyszertár volt.

Inkább nagy szónok, mint író HANS TAUSEN (megh. 1561), a dán Luther, a kit katholikus szerzetes korában katholikus egyetemekre küldöttek, de megismerkedvén Luther irataival, azt ment el hallgatni és

a legbuzgóbb követője lett. Mozgalmas és tevékeny életet élt, mindenütt hirdetve az új evangéliumot és vitázó iratokat bocsátva közre a katholikusok ellen. Papok és világiak számára írt postillája és zsoltárai szintén kiválnak. A zsoltárokat az új hit követői latinból vagy németből dolgozták át, de mihamar eredetiekkel is találkozunk.

Katholikus részen Povel Helgesen (sz. 1480) a legnevezetesebb ember, a ki Luthert eleinte örvendezve fogadta, de mivel csak a visszaélések megszüntetésére törekedett, a német reformátoroktól mihamar elfordult. A lutheránusok «köpönyegforgató Pálnak» csúfolták, s midőn egy ízben a király előtt kellett védelmeznie nézetét és nyiltan megmondotta, hogy egyik párt sem józan, mind a két részen van hiba, menedéklevele ellenére, majdnem megkövezték. Mindig kész volt az irodalmi támadásra Mikkelsen, Tausen és a svéd reformátorok ellenében. Nyelve erővel teljes, szókincse nagy, de a szót csak úgy nem kíméli, mint ellenfelei.

Mikor a harcznak vége volt, akkor az új egyháznak szervezőre volt szüksége; ezt megtalálta Peter Palladiusban (megh. 1560), a német reformátorok tanítványában. Ő volt Sjælland első püspöke, a ki jelentékeny irodalmi munkásságot is fejtett ki, kézikönyveket és utasításokat írt lelkészek és esperesek számára, prédikácziókat adott ki s a népet istenfélelemre és jó erkölcsökre igyekezett szoktatni számos munkájával. A norvég és az izlandi papok számára szintén írt külön útmutatásokat.

A költészet nem szorítkozik pusztán a német nyomokon fejlődő zsoltárokra. Történeti énekekkel és középkori lovagregények fordításaival is találkozunk. Jelentékenyebbek a szatirikus költemények, a melyekkel különösen a protestánsok támadják a katholikusokat. A legjelesebb szatira mindenesetre *Reineke Foss* (1555), fordítás németből. Néhány iskoladrámája is van e kornak s ezek között egy hazai tárgyú Szent Kanutról. Nyoma van annak is, hogy a templom környékén és köztereken nyilvános drámai előadások folytak. A régi népdalköltészet forrása úgyszólva teljesen kiszáradt; a reformáczió a mult idők emlékének nézte és a feledésnek szánta.

Norvégiának semmi része sincs a reformáczió által előidézett új irodalomban. Ez ország aránytalanul elhanyatlott, nemessége megfogyatkozott, azelőtt oly erővel teljes parasztsága nem érdeklődött többé a közügyek iránt, városai sülyedtek, kereskedelme csaknem teljesen idegen kézre jutott. Egyetlenegy munkát sem termelt az új idő Norvégiában. De még élt a régi északi irodalom emléke, hanem most már annak termékeit dán nyelvre kezdték fordítani. E fordítások kéziratban terjedtek el, mert Norvégiának nem volt könyvsajtója még egy hosszú századig.

II. A TUDÓS KORSZAK 1560—1710.

Az előző korszak meglehetősen élénk szellemi mozgalmat idézett föl s az irodalom iránt való érdeklődés elterjedt úgyszólva minden néprétegben. Az így keletkezett irodalom egyoldalúan vallási, sőt theologiai volt ugyan, de határozottan népies. A tudós korszakban mindez megváltozik. Maga a theologia tudománynyá lesz és uralkodása alatt a többi tudományágaknak is mindig több művelője támad. Ámde a nemzeti nyelv helyébe a latin nyelv lép és az ezen való tudóskodás divattá lett az udvarnál és a nemességnél. IV. Keresztély órákhosszat beszélt latinul az idegen követekkel és III. Frigyes részt vett a professzorok disputáczióiban és a vártemplomban latin hitszónoklatot tartatott. A királyi udvar példáját követte a nemesség, a melynek tagjai közt sok volt a tudományos egyén, a ki külföldi egyetemeken megfordult és hazatérve, tudománypártoló lett és könyvtárt alapított. A kopenhágai egyetem föllendülése daczára a dán és norvég ifjak még egyre látogatták a német egyetemeket, különösen a wittenbergit és a rostockit, sőt az utóbbit jobban, mint a kopenhágait. Az iskolában kizárólag a latin nyelv járta. A fiúknak büntetéspénzt kellett fizetni minden dán szóért, a melyet kiejtettek. A tankönyvek mind latinok voltak. Sikertelenül hangoztatta nehány józan ember, hogy az anyanyelven kell kezdeni az ismeretszerzést. Még botbüntetést is kaptak a tanulók néhány kiejtett dán szóért. A köznép gyermekei csak szóbeli tanításban részesültek a keresztény hittanból. A templomszolgának jutott rendesen a tanító tiszte, a ki iskola híján hetenkint néhányszor magához hívta a gyermekeket előmondás szerint való tanításra.

A régi dán nemesség számára ez az idő 1660-ig a virágzás korszaka. Gazdag, hatalmas, művelt és hazafias ez a nemesség s a hazai nyelvnek is sok lelkes híve akad soraiban. De általában és későbben a nemességnél is a nemzeti érzés hovatovább hanyatlik. Még II. Frigyes tetőtőltalpig dán, és neje a dán népdalokért érdeklődik; ugyanolyan IV. Keresztély. De már III. Frigyes latin tudóskodás mellett nyelvére és gondolkozására nézve német, V. Keresztély mindig németül beszél. Ezt a hanyatlást tünteti föl az 1660-iki alkotmányválság után a nemesség is, a mely ellen a papság és a polgárság a királylyal szövetkezett, kit korláttalan és örökös hatalommal ruházott föl. A nemesség ezentúl elvesztette minden politikai befolyását és hihetetlen gyorsan pusztult. Az új német udvari nemesség durva és tudatlan volt, és megvetette azt a nemzetet, a melynek kenyerét ette. A hadsereg is mind idegenebb lett; német lett a vezényszó; a tisztek túlkapóak és műveletlenek voltak. A polgárok

fiaikat külföldi utakra küldötték, a hol elfrancziásodtak és fényűzők lettek. A föld népe sohasem szenvedett nagyobb szolgaságban. A tudomány pedantériává sülyed. Csupa Holberg-féle alakkal találkozunk a dán fővárosban. A nemzet önmagát kezdi megvetni, s a dán utazó külföldön holsteininak mondja magát, hogy a német-római birodalom tagja gyanánt szerepelhessen. A sülyedés mind nagyobb lesz; midőn Bignon abbé (1709) Weghosst tanár segítségével a párisi királyi könyvtár számára dán könyveket akar szerezni, azt kapja válaszul, hogy 1700 óta nem jelent meg új könyv. De a hanyatlás nyomában jelentkezik a vágy egy szebb jövő iránt. Ezen általános nemzeti szükségletnek Holberg lett a tolmácsa, a ki egyúttal alapvetője és első remekírója lesz nemzete irodalmának.

Norvégiában sem valami örvendetes a szellemi élet állapota, különösen a korszak első felében. Csekély számú s azonfölül idegen származású a nemesség, a mely mindjobban eldánosodik. A polgári elem, megszabadulva a német Hanza-városok befolyásától, lassankint mindjobban emelkedik jólétben és műveltségben 1660 után, a mikor Norvégia egyenrangúvá lesz Dániával. Az Angliával való élénk összeköttetésnél fogva a németség nem tud Norvégiában elhatalmasodni. 1644-ben kapja végre az ország első könyvsajtóját. S bár irodalmi téren még e korszakban keveset mutathat föl Norvégia, mindazáltal néhány jeles fia jobb jövőt sejtet.

A tudományos irodalom terén a *theologia* vezet, a mennyiben minden tudósnak egyúttal theologusnak is kellett lennie e korban. Kizárólagos lutheránizmus érvényesül e téren, a mely felette türelmetlen, még a protestantizmus más felekezeteivel szemben is. A legszigorúbban ellenőrzött igazhitűség mellett szerte uralkodott a babona; a boszorkánypörök az egész tudós korszak alatt virágzottak. A babonának megvolt a maga irodalma is, a melynek sok olvasója akadt. Magasan kiemelkedik theologus kortársai közül NILS HEMMINGSEN (megh. 1600), «Dánia egyetemes tanítója».

Luther és Melanchthon tanítványa, egyetemi tanár, a ki először tárgyalta a német reformátor tanait rendszeresen s ezáltal európai hírnévre tett szert; későbben azonban a kálvinizmus gyanújába esvén, megfosztatott tanszékétől és a fővárosból száműzetett. Műveit latin nyelven írta és ez lett ezután a theologia nyelve. JESPER BROCHMANN (megh. 1652) püspök kitűnt Norvégiában még manap is olvasott házi evangéliummagyarázatai által. A kor papjai általában a szószékről is gyakran száraz tudományos értekezéseket mondottak, oly hosszasan, hogy ismételten el kellett rendelni, hogy a prédikáczió nem tarthat tovább egy óránál. De még így is kénytelen volt IV. Keresztély hivatalos költögetőket

rendelni, a kik az elszundító híveket az Isten igéje hallgatására figyelmeztessék.

A legnagyobb név a tudomány terén Tyge Brahe (megh. 1601), a híres csillagász, egyetemi tanár, a ki híres Uranienborgjában (Stjerneborg nevű csillagvizsgálójában) számos nevezetes fölfedezést tett. Később elvesztette az udvar kegyét és II. Rudolf császárnak lett udvar csillagásza Prágában. Számos tanítványa volt, a kik az ő szellemében folytatták tudományos kutatásaikat. Egy századdal utána élt Ole Roemer (megh. 1710), a fény sebességének fölfedezője.

Az orvostudomány terén Thomas Bartholin (megh. 1680) kiváló anatomus, a kit fölfedezéseiért egész Európa csodált. Fölfedezte a ductus thoracicust, a nyirkedények viszonyát a chilusedényekhez stb. Előadásait külföldiek is hallgatták. Nils Stensen (Steno, megh. 1686), szintén jeles anatomus, az izzadásmirigyek fölfedezője és a geologia megalapítója. Később a katholikus vallásra tért, Észak-Németország apostoli vikáriusa lett s önfeláldozó élet után halt meg.

A történetírás terén szerény helyet vív ki magának a hazai nyelv. A dán történetírás alapvetője Anders Soerensen Vedel (megh. 1616) udvari pap, Saxo Grammatikus fordítója. Hosszú éveken át gyűjtötte az anyagot dán történelméhez, a melyet azonban, kegyvesztetté lévén, nem dolgozhatott föl. Nevezetes mint a népköltészet kedvelője, a ki «száz válogatott dán népdalt» adott ki; egyébként is rajong nemzetéért és a «pompás régi dán nyelvért». Az utolsó hazai nyelvű történetíró Arild Hvitfeld (megh. 1609), a ki 10 kötetben megírta Dánia történetét III. Keresztély haláláig, a mely manap is nélkülözhetetlen mint forrásmunka, mert számos azóta elveszett oklevelet tartalmaz. Hvitfeld után az ú. n. királyi történetírók latin nyelven írnak, de a történetírás velök csak hanyatlik. Norvégiában több író foglalkozott a hazai történettel. Kivált Absalon Pedersoen (megh. 1574) és Peder Klaussoen (megh. 1614). Az első «A norvég birodalomról» czimű munkájában hazafias lelkesedéssel dicsőíti a nagy multat és fejtegeti kora hanyatlásának okait; a jelen lethargiát ideiglenesnek tartja, a melyből az ország egykor fel fog ébredni. Egy másik, Bergenről szóló munkája tulajdonképen napló, a mely mély bepillantást enged a Hanza-város kortörténetébe. Klaussoen lefordítja a régi norvég királymondákat, megírja az első norvég természetrajzot és bámulatos tárgyszerűséggel írja le hazáját.

Dániában a történetírás mellett a régiségtudomány és a hazai nyelv kutatása is föllép. Ole Worm (megh. 1654) kitűnt az előbbiben, Peder Syv (megh. 1702) pedig a dán nyelvészetnek lett atyja, kiadva az első dán grammatikát dán nyelven; egyúttal dán közmondásoknak és dán népdaloknak kiadója.

A költészet ebben a korban nagyon alacsony fokon áll. A legtöbb költemény szellemtelen és ízléstelen rímes próza. A hazai nyelv oly csekély mértékben volt kimûvelve, hogy a tehetségtelen verselők légiója leküzdhetetlen nehézségekbe ütközött. A kor különben a költészetet tudománynak tekintette, a melyet mindenki megtanulhat; ez eredményezte aztán a sok alkalmi verset. Kiválnak mégis ANDERS ARREBO (megh. 1637), Dávid zsoltárainak jeles fordítója és a teremtés hat napjának (Hexæmeron) költője. E munkája alexandrinekben van írva, és e vers ezentúl uralkodó lesz hosszú időre az elbeszélő és drámai költészetben. Arrebo főmestere a német Opitz. Honfitársai «a dán költőmûvészet atyjának» nevezik. ANDERS BORDING (megh. 1677), a kit kortársai Homerosszal, Shakespearerel és Tassoval vetettek össze, alkalmi, szerelmi és bordaloknak írója és «Den danske Merkurius» czimû első politikai ujságnak kiadója. THOMAS KINGO (megh. 1703) zsoltárait még ma is énekelik; dallamaikat maga szerzette. PETTER DASS (megh. 1708) Norvégiának első népköltője, a kinek *Nordlands trompet* cz. költői leírásait még korunkban is olvassa és tudja népe, s maga Björnson azt mondja: «minden északi utazónak magával kell vinnie Dass trombitáját, de csak bevégzett utazása után olvasnia, hogy lássa, milyen hasonlíthatatlanul hûek leírásai». Ezenkívûl kiadta versekben Luther kis katekizmusát dallamokkal és egy «Lelki időtöltés» czimû munkát, a mely most is kedvelt olvasmány a köznépnél. Vallásos költészete erővel teljes, benső, szokatlanul önálló. A norvégeknek talán azóta sem támadt olyan népszerû költőjük, a kire azonban kora mûvelt osztályai nem sok ügyet vetettek. A kornak híres norvég költőnője volt DOROTHEA ENGELBREKTSDATTER («Bergen múzsája», † 1716); zsoltárai között néhány jeles darab is van, a melyeket a norvég parasztok most is ismernek. Még Holberg is dicsérettel emlegeti, bár mûveinek legnagyobb része bámulatosan költőietlen.

Ezen korban is divatosak voltak az iskolai drámai előadások a templomok környékén, nyilvános tereken vagy a tanácsházban, de mindig ritkábbak lesznek. Most azonban már a dán nyelvû színmû nem ritkaság. Jóbbára németből fordított drámákkal találkozunk, de akad eredeti is. *Peder Jensen Hegelund* (megh. 1614) és *Hieronimus Justesen Ranch* (megh. 1607) a legnevezetesebb fordítók. Magára álló drámai szatira *A gróf és a báró komédiája* bizonytalan szerzőtől, a melyet Holberg jellemvígjátékai előfutárjának tekintenek s a mely az új, idegen nemességet sok elmésséggel gúnyolja.

Egyetemes irodalomtörténet III

L. HOLBERG.

III. HOLBERG ÉS KORA 1710—1750.

Több mint másfél század múlt el a reformáczió óta és ugyanannyi idő óta várt Dánia a nemzet lelkét kifejező irodalomra; ámde nagyon kevés volt eddig az az irodalmi munka, a mely az egész nemzetet megragadta. A különböző tudományok terén kiváló tudósok támadtak, a kik azonban hovatovább eltávolodtak a nagyközönségtől és külön kasztot képeztek. Olyan embernek kellett végre föllépnie, a kiben a hazafiság, az éles elme és a költői tehetség a tudományos műveltséggel egyesült s a ki ezek alapján úttörője lehetett egy formájában nemzeti tudománynak; megteremtője olyan prózai és költői stílusnak, a melyet mindenki megértett; nevelője és tanítója nemzetének. Ez a férfi Ludvig Holberg volt. Élete hazájának összes korabeli viszonyaira a legélénkebb világot veti és annak legnemesebb tartalmát képezi a XVIII. század első felében.

Ludvig Holberg norvég ember, 1684 deczember 3-án született Bergenben. A kiterjedt kereskedelemmel biró város élénk kikötőjével nagy hatást gyakorolt a gyermekre. Német iskolába járt s az utczai gyerekektől tanult meg dánul. Korán ébredezett benne a vágy idegen földet látni. 1702-ben lesz egyetemi hallgató, de mihamar hazaűzi a szükség, házinevelő lesz, azután visszatér az egyetemre, leteszi theologiai s egyéb vizsgálatait s a francia és olasz nyelvet tanulja. Majd újra házitanító lesz, hogy 60 megtakarított tallérral útrakeljen Hollandiába s eljusson Aachenig, a honnan kénytelen hazatérni. Mindenütt sokat tanul, a könyvtárakat látogatja, de első sorban az emberek szokásaira és erkölcseire ügyel. Hazájában nyelvtudása miatt Mithridatesnek nevezik. Nemsokára újra útrakél, ezuttal Angolországba. Itt Oxfordban tanul, sok jó barátot szerez, nyelv- és zenemester lesz, hogy föntarthassa magát. Két esztendő mulva hazavágyik, de megállapodik Kopenhágában s hazáját nem látja többé. Egy előkelő fiatal úrral mint nevelő Németországba indul s Lipcsében és Halleban az egyetemet látogatja. Újra hazatér s öt esztendő mulva kiadja első munkáját: *Bevezetés az európai országok történetébe* (1711). Ezzel megalapítván hirnevét, nemsokára fizetéstelen rendkívüli tanár lesz a dán főváros egyetemén, majd utazási ösztöndíjat nyervén, negyedszer kel útra, most is, régi szokását követve, a hol lehetett — gyalog. Több ideig tartózkodik Párisban, azután elmegy Rómába s tanulmányai kedvéért kiállja a legnagyobb szükséget. Folytonos láz gyötri, de azért Róma minden nevezetességét megtekinti és könyvtáraiban kutat. Visszatértében Turint látogatja meg, a melyet a világ legszebb városának tart, s az Alpeseken és Lyonon keresztül újra Párisba ér, a hol kigyógyul gyötrő lázából. Végre Amsterdamon és Hamburgon keresztül hazaér s magával hoz annyi tudományt s annyi emberismeretet, a mennyi az ő

tehetsége mellett egy nemzet nevelésére valóban hivatottá teszi. Sokat tanult az angoloktól, de többet a hollandusoktól. A francziák Molière-je lett mintája, habár vígjátékírói hivatásáról ekkor talán önmagának sem volt még sejtelme. A németek közül Pufendorf és Thomasius jogbölcselők a mesterei, s különösen az utóbbihoz szinte fiúi hála fűzi.

Még öt esztendeig gyötrődik és éhezik s ekkor megkapja a metaphysika tanszékét. El kell fogadnia, hogy megélhessen; pedig gyűlöli e tudományt, és mikor első előadásában kötelességszerűen az általa előadandó tudomány dicséretét kell hirdetnie, akkor hallgatói úgy találják, hogy halotti beszédet mond. A metaphysikát nemsokára fölcserélte a latin nyelvvel, de mint magánember leginkább történelemmel, nyelvtudománynyal és a népek törvényeivel szeretett foglalkozni. Az élet, a melyet maga körül lát, sok tekintetben elszomorító. A dőreségek s a nevetséges esztelenségek egész raja jelentkezik szinte naponkint a világlátott férfiú előtt. Az ördög és a boszorkányok a dánok szellemi életében ekkor még nagyon nagy szerepet játszottak, és Holbergnek egyik tanítványa nagyon rosszul járhatott volna, ha Holberg a dolgot el nem simítja. Az egyetemen a hallgatók a rhodusi kolosszusról, Dáriusz király sarlós hadi szekeréről, a görögök lábbelijéről, Homerosz születése helyéről, Krisztus töviskoszorújáról és Mercurius hirnöki pálczájáról tartanak vitatkozásokat. A hadsereg hajporozására e korban évenkint 45,000 font buzaliszt kell. Német és franczia szokások járják mindenütt. A latin nyelvű pedantéria és vaskalaposság uralkodik az iskolában és a szószéken. A társadalom minden rétege a komikus alakok kitünő példányait nyujtja, a melyek csak lefényképezésre várnak. S mindezekhez hozzájárul a legelszomorítóbb tényűl az, hogy a nemzet nagy részéből kihalt a nemzeti önérzet, a nyelv képtelenül elvadult, maga a kiejtés is modoros, szinte siránkozó, elannyira, hogy egy franczia író úgy találta, hogy egy nyelv sem annyira alkalmas a koldulásra, mint a dán. Mindezek a hibák a lángszellemű költő lelkét a legfájdalmasabban érintik. Hazafisága irodalmi munkásságra serkenti és saját vallomása szerint hármas czélt akar elérni: a hazának dicsőséget akar szerezni, a nemzeti nyelvet ki akarja fejleszteni és népe javát előmozdítani. És mivel lelke a gúny és a szatira felé hajlott, czélját első sorban ilyen hangú művek által hitte elérhetni.

A ki nemzetének egyik legnagyobb költője lett, a költészetre 30 éves koráig vajmi keveset adott s ásítás nélkül nem igen tudott végig hallgatni bármilyen szép költeményt. A verselésben még nem próbálkozott meg, s halálosan untatta az alkalmi költés évenkinti szapora termelése. Nem is tekinti a költészetet másnak, mint kellemes mellékfoglalkozásnak. Azonban nagy czéljai költővé teszik s 1719-ben egy nagy komikus hősköltemény első énekét adja ki, a melyet a következő évben a többi követ.

A czíme *Peder Paars*. Formájára nézve parodia, az eposz nagyszerűségét és isteni gépezetét a legközönségesebb mindennapi események előadásában alkalmazza. A költemény jelentősége, hogy szerzője benne sujtó szatirát ír korára. S ez a szatira olyan hatást gyakorolt, hogy vele a dán irodalomnak egy új korszaka kezdődik. Nem egy fonákságot gúnyol itt ki a költő, hanem a régi meggyökerezett balitéletek és félszegségek egész kĕrét pellengérezi ki, a melyeket későbben egyes vígjátékaiban külön tárgyal; úgy hogy azt mondhatni, Peder Paarsban Holberg összes komédiáinak alapvonásai megvannak. A tudósok pedantériája, a városi polgárok korlátoltsága, balitéletek, erkölcsi fogyatkozások, babona, az egyetem, a papság és a birói kar ferdeségei, szóval a mi félszegség csak található, mindaz kimélet nélkül lesz nála nevetség tárgyává. Holberg szatirája általános; ő korának hibáira czéloz és nem személyekre. De mivel ő előtte csak a személyes szatirát ismerték, akadtak emberek, a kik gyanus hasonlóságot fedeztek föl maguk vagy barátjaik és Peder Paars egy-egy alakja között. Ilyképen nem csoda, ha a költemény valóságos vihart keltett. A tudós és befolyásos *Rostgaard,* Anholt ura, a mely föld nagy szerepet játszik a költeményben, bepanaszolta Holberget a királynál s azt kérte, hogy műve a hóhér által égettessék el. IV. Frigyes király fölolvastatta magának a munkát és nagyon mulatságosnak találta. Ilyképen a vád csak növelte a költemény hirét; mindenki csak róla beszélt, és a dánországi németek megtanultak dánul, hogy olvashassák.

Mióta az iskolai dráma kezdett kimenni a divatból, azóta Dániában és Norvégiában nem ismertek más színműveket, mint a melyeket az országot bejáró *német és holland komédiások* adtak elő. Ezek rendesen a tanácsházban vagy valamely czéhnek szállójában játszottak. De 1722-ben egy vállalkozó ember szinházat épített Kopenhágában. Ez az *első dán szinház,* a melynek szinészei mind dánok vagy norvégek voltak. Eleinte Molière-fordításokat adtak elő. Ennek a színpadnak számára írt Holberg öt vígjátékot; ezek között van *A politikus rézöntő, Jean de France, Hegyi Jeppe.* «A politikus rézöntő» volt az első dán komédia, a melyet színpadon előadtak; bámulatos sikere volt. Már a következő évben Holberg meglepő termékenységgel újabb tíz darabot nyujtott. Akadtak, a kik a komédiaírást nem tartották egyetemi tanárhoz méltónak; mások Holberg gyűlölködő hajlamának tudták be azt, hogy szeret másokat nevetségessé tenni. Mondják, hogy egy tiszt az utczán megállította a költőt e szavakkal: «Bolondnak nem térek ki», mire Holberg azt felelte: «De én igen!» és kitért neki. A ki az emberi gyöngeséget ostorozza, annak az emberek gyűlöletével számolnia kell. A dán szinház mihamar pénzügyi zavarokkal kezdett küzdeni. Kopenhága közönsége még nem fogta föl a nemzeti színpad jelentőségét, többre tartotta a kötéltánczosokat és vasgyúrókat. A szin-

házat 1725-ben adósságai miatt bezárták. Holberg ekkor ötödik és utolsó külföldi útjára indult, hogy a megfeszített munka után üdülést találjon. Párisban töltött egy telet. A szinházat nemsokára ugyan újra megnyitották, de csakhamar újra be kellett zárni és VI. Keresztély pietista kormánya alatt vígjátékok előadására gondolni sem lehetett.

Holberg czélja vígjátékaival a nemzet erkölcseinek megjavítása, ízlésének kiművelése és a nemzeti nyelv fejlesztése. Mintáit külföldön kell keresnünk. Molière egyik mestere, de a nagy franczia udvari költő volt, Holberg pedig a népé; azért minden hatása mellett is nagy, lényeges különbség van Molière és Holberg között. Sok vígjátéki anyagot nyujtottak Holbergnek Plautus és Terentius, valamint az olasz vígjátékok. Nem egyszer hangzott föl ellene a plágium vádja; de a mit kölcsön vett s a mit egyszerüen átírt, az elvégre is csekélység eredeti oldalai mellett, s még a kölcsönvételben is nagy szelleme nyilvánul. Vígjátékaiban a jellemrajzra helyezi a fősúlyt. Az életből veszi alakjait, a politizáló kézművest, a szolgaságban nyögő parasztot, a tudós pedánst, a Párisban megromlott polgárfiút, a nagyhangú, gyáva katonát stb. A komikus helyzetek föltalálásában kimeríthetetlen. Kevésbbé erős oldala a cselekmény. Vannak állandó alakjai, a melyek komédiáiban vissza-visszatérnek: a régi jó időket dicsérő öreg nyárspolgár, az elmés szomszéd, az öreg polgárasszony, az ostoba szolga, a kik mind a régi világ emberei; az újabb idő gyermekei: a jókedvű és vidám szolga, a ki minden csalafintaságra kész; az eszes, de kotnyeles komorna, cselszövő szolgák, a szerelmes ifjú és leány. Ezen állandó alakok ellenére is föl-föltünik a finom különbség és változatosság bennük darabok szerint. Valamennyi jóformán a közép- és alsóosztályokhoz tartozik; a felsőbb osztályokkal a költő vajmi keveset foglalkozik. S alakjai oly igazak és élettel teljesek, hogy igazat kell adnunk Oehlenschlägernek: ha Kopenhága elsűlyedne és néhány század mulva csak Holberg komédiáit ásnák ki, azokból csak oly jól lehetne tanulmányozni a kopenhágai azon időbeli életet, mint a hogy Pompeji romjain tanulmányozzuk a kor római életét.

A német Haupt- und Staatsaktionen képtelenségei ellen küzdött Holberg *Ulyssus von Ithacia*, a francziák éretlen majmolása ellen *Jean de France* czímű darabjaiban, ezzel is népe szellemi fölszabadításán munkálkodva. Legjobb művei az elősoroltakon kívül: *Az ingadozó, Jacob von Tyboe, Johannes (Erasmus) Montanus, Don Ranudo* stb.

VI. Keresztély halála után új világ köszöntvén be Dániában (1746), a mulatóhelyek újra megnyíltak s a szinházat újra megnyitották «A politikus rézöntő»-vel. Ekkor a költő újabb hat darabot írt, a melyek azonban gyöngébb alkotások. A közönség ízlése is nagy változáson ment keresztül. Holberget laposnak és nagyon polgáriasnak kezdték találni, legalább

is márkikat és lovagokat kivántak látni a szinpadon. Első «poeticus raptus»-a után a költő visszatért történeti munkásságához.

Megírta *Dánia és Norvégia leirását* (1729). Egy évre rá elnyerte a történeti tanszéket. Történeti főműve *A dán birodalom története* (1732—35). E munkájával is úttörő volt. Ez volt az első dán nyelven írt hazai történet, a melyet az egész nép kezébe vehetett. Később sem írtak Dániában történeti művet, a melynek korára oly nagy hatása lett volna, mint Holbergénak. A történeti kritika nem erős oldala. A homályos és kétes régiségeket nem hajhászsza, de éles esze rendesen meg tudja különböztetni a valót a képzelttől. Az egyes korok állapotainak rajza s a jellemek kidomborítása főczélja, s ezt el is éri teljes mértékben. Vegyük még ehhez folyékony stilusát és bámulatos tehetségét, a melynél fogva mindent mulattatóan tud előadni, s akkor megértjük a munka rendkívüli hatását. Gyarló egészsége mellett valóban csodálni való, hogy olyan nagy termékenységet tudott kifejteni, és e mellett nem szabad elfelejteni egyik jelmondatát: semmiféle tanulmány nem oly fontos, hogy miatta szabad volna az embernek hivatalos kötelességét elmulasztani. Leírja szülővárosát, Bergent; egyéb munkái: *Általános egyháztörténet*; *Nagy hősök és hires férfiak összehasonlító történetei; Hős nők és hires asszonyok.* Költői munkái között találunk latin epigrammákat, egy latin önéletrajzot (3 levélben) s végre ugyancsak latin nyelven ott van *Niels Klim földalatti útja,* a mely Lipcsében jelent meg, mivel a szerző egész Európának szánta. Ebben a költött útirajzban korának politikai és egyházi, társadalmi és irodalmi állapotait szatirikus bírálatnak veti alá. A könyv sok európai nyelvre lefordíttatott; így orosz és magyar nyelvre is. Holberg *levelei* és *Morális gondolatok* czímű műve szintén kortörténeti értéküek; az erkölcsiség emelésére írta utolsó művét, *meséit* is, melyeket Lessing kedvezőtlenül birált.

Holberg rendesen maga adta ki munkáit s takarékos életmódja mellett lassankint tekintélyes vagyonra tett szert. Családja nem lévén, egy lovagi akadémiára hagyta vagyonának legnagyobb részét, hogy hazája nemes ifjait visszatartsa a kóros utazási vágytól. 1747-ben báró lett. Hosszas betegség után halt meg 1754-ben.

Nemcsak hazája tiszteli egyik legnagyobb fia gyanánt, hanem a nagyobb nemzeteknél is talált fordítókra és utánzókra. A nagy Lessing jórészt az ő nyomdokain halad; a svédek egy egész korszakon keresztül egyre adták és utánozták darabjait; nálunk «A politikus csizmadia» (rézöntő helyett) volt a legnépszerűbb; Simai Kristófra is hatott; sok olvasója akadt Klim Niels földalatti utazásának is.

Holberg mellett a XVIII. század első felének költészete sivár. Sok a név, de nincs köztük nagyobb költő. Az előző költészet ízléstelen

alkalmi verseivel és otromba szatiráival találkozunk most is. Három költő említhető: JOERGEN SORTERUP (megh. 1723); HANS ADOLF BRORSON (megh. 1764) kiváló zsoltárköltő; AMBROSIUS STUB (megh. 1758), a kit kora mint rögtönzőt becsült.

A tudományos irodalom terén a theologia háttérbe szorul. A pietizmus Németországból behatol s a nép tömegéhez fordulva, nincs szüksége tudós fejtegetésekre. Hatása eleinte valóságos áldás; neki köszönhető a konfirmáczió behozatala. Későbben hivatlan emberek révén a pietizmus is elfajult. Legkiválóbb képviselője PETER HERSLEB kitűnő hitszónok, a kinek prédikáczióira a nép özönlött. Érdemes író ERIK PONTOPPIDAN (megh. 1764), a ki a theologiában, a történetírásban, a nyelvészetben értékes munkásságot fejtett ki, részben német nyelven. Kitűnő philologus KRISTIAN FALSTER (megh. 1752). Ugyane téren európai hírnevet szerzett HANS GRAM (megh. 1748), nagy polyhistor, a kit kortársai csodának néztek; kiválóak történeti értekezései, melyek addig ismeretlen kritikai elmeéllel vannak írva. JACOB LANGEBEK (megh. 1775) a dán nyelv és a dán történelem megjavítása végett egy tudományos társaságot alapított; «*Danske magasin*» (6 kötet) czimű társasági folyóirata valóságos kincsesháza a dán és norvég históriai adatoknak. Mint aggastyán kezdte *Scriptores rerum Danicarum medii aevi* czimű gyűjteményét, a melynek utolsó kötete csak 1878-ban jelent meg és a dán történelem legfontosabb forrásgyűjteménye. Az izlandi ARNE MAGNUSSOEN (megh. 1730) különösen a régi nyelv és sagák gyűjtésére és tanulmányozására adta magát. Ő volt az első izlandi, a ki egyetemi tanár lett, de ő soha sem tartott előadást és nem is adott ki semmit, azonban hasonlíthatatlanul gazdag gyűjtést végzett, a melyet halálakor a kopenhágai egyetemnek ajándékozott s a melyet ennek könyvtárában manap is mint külön osztályt kezelnek.

IV. A FÖLVILÁGOSODÁS KORA 1750—1814.

A század nagy jelszavai: szabadság, egyenlőség, általános fölvilágosodás, a melyek Francziaországból indultak világhódító körútjokra, Dánországban is mihamar elterjedtek. Azonban a csábító gondolatszabadság itt is, miként másutt, szabadossággá fajult. Az apák hite tünedezett, Krisztus e nemzedék előtt megszűnt Megváltó lenni és a jövendő életben való hitet igen sok ember elvetette. Az eleven hit helyébe száraz erkölcstan lépett, a melyben a főczél a földi jólét. A földi boldogság tana lépett a túlvilági boldogság helyébe. Sokan a pillanat könnyelmű élvezetének adták át magukat, mélyebb elmék azonban a polgári erények és az emberi közjó érdekében működtek. De a közjó csak általános szabadság és fölvilágosodás útján volt elérhető; e miatt a régi köteléke-

ket mind szét kellett szakítani s a maradiságot teljesen ki kellett irtani. A reformok és tervezgetések kora állt be, és különösen Struensee alatt érte el tetőpontját. A sajtó, a táplálkozás, a kereskedelem, a parasztság szabadságának kellett a régi korlátok helyébe lépnie. Hathatósabb közreműködés végett egyre-másra alakultak társaságok philanthropistákból, miként a kor vidám polgárai a társas örömök növelése végett szintén alkottak egyesületeket. De az általános fölvilágosodás érdekében tényleg sok történt. Már az 1736-ban behozott konfirmáczió is kötelezővé tette az írás-olvasás tudását. Most nagyterjedelmű s minden ismeretkörre kiterjedő népszerű irodalom fejlődött ki. A tudósok a tudomány népszerűsítésén fáradoztak; általában az egész irodalomban észrevehető a törekvés a közérthetőségre. Soha annyi folyóirat nem támadt Dániában, mint e korban. Az iskolaügy is sok vita tárgya lett; a szakrendszer hozatott be, a nemzeti nyelv és az újabb nyelvek; de a természettudományok is helyet nyertek a tantervben. A kor szellemében való túlzásokkal itt is találkozunk; a leányiskolák mellett ott vannak a polgári erények iskolái stb.

Nem szabad azonban feledni, hogy a hitetlenség közepette a régi keresztény hitnek is sok vallója maradt. A pietizmus és a hernhutizmus közreműködött föntartásában és a .század vége felé a laikusok a hitélet emelésén nagyban fáradoznak, sőt Norvégiában a paraszt Haugénak (megh. 1824) föllépése állandó sikerrel járt.

A dán nemzetiség kifejlődésére nézve ez a korszak fölötte nevezetes. A Holberg halála és Struensee bukásal közti időben igen nagy a német bevándorlás. Mint békés hódító ekkor jött be utóljára a németség Dániába; de most majdnem elfojtotta a meggyengült dán nemzeti érzést. V. Frigyes és VII. Keresztély teljesen németek voltak, udvaruk és minisztereik azonképen. Ha V. Frigyes valamely Holberg-féle darab meghallgatására színházba jött, páholyában mindig ott volt a német fordítás. Tudósok, költők, tanárok, orvosok és katonák özönlöttek az országba délfelől, hivásra és hivatlanul. Sokan lettek hasznára az országnak és mindannyi szerencséjére jött be. Tárt karokkal fogadták őket s származásuknál fogva a benszülöttekkel szemben előnynyel birtak. Azonfölül a legtöbb ügyes, tehetséges és munkás ember volt, s nem lehet eléggé megbecsülni azt a jó hatást, a melyet a dán kulturára és irodalomra gyakoroltak. Dán emberek német lapokat és folyóiratokat olvastak a fővárosban s a dán történetet német nyelven írták. Azon hosszú idő alatt, a míg Dánia kenyerét ette, Klopstocknak eszébe sem jutott az ország nyelvét megtanulni. A legtöbb német a felvilágosodásnak volt a híve; közreműködtek a jobbágyság fölszabadításában, de egyúttal a kinyilatkoztatott keresztény vallás lerontásában is. Azonban Struensee bukása után (1772) fordulat áll be. Ewald nyiltan bevallotta: *minden bajunk a*

német. És szava általános visszhangra talált. Guldberg miniszter megértette és magáévá tette a dán nép és nyelv természetes jogát; az ő kormánya alatt új honosítási törvény hozatott be az idegenek beözönlése ellen, később pedig egyszersmindenkorra elejét vették törvény útján a németesedésnek. A németség hatását a dán nyelv is érezte, kevésbbé a stílusban, a melyben a franczia hatás érvényesült, mint — és pedig annál erősebben — a szókincsben. Igen sok új szó alakult e korban német mintára, a mely végleges polgárjogot nyert; még a puristák is közönségesen csak a franczia szókat üldözték és nem a németeseket. A dán stílus nagy fejlődésnek indult és kiváló tökélyt mutat föl, de elég gyakran mesterkélt és modoros.

Norvégia már az előző korszakban is nagyban emelkedett, kivált harczi téren; nagyon fejlődött az egyházi élet is, Holberg pedig első írója volt a kettős országnak. E korszakban is egyre erősödött Norvégia anyagi és szellemi téren. Az Angol- és Francziaországgal való folytonos összeköttetés megakadályozta a németség elhatalmasodását. A városok és a polgárság jólétnek örvendettek és büszkék lettek norvég voltukra; a hivatalnoki osztály is legnagyobb részben a norvég népből kapta tagjait. A norvég nemzeti érzés egyre emelkedett. Magában az irodalomban is mindig erősebben különödik el a norvég a dántól. Norvég szavak és kifejezések kerülnek forgalomba irodalmi művek által, sőt vannak írók, a kik a norvég parasztok nyelvén írnak. Ám azért a norvégek jól érzik magukat az enyhe dán királyok alatt s össze tudják egyeztetni királyhűségüket hazaszeretetükkel. De valamennyi norvég író a Kopenhágától való szellemi függetlenségért és egy norvég egyetemért rajong. Mind a kettő bekövetkezik a korszak végén; s bekövetkezett az ország elkülönödése is Dániától.

A Holberg után bekövetkezett első időkben részben az ő nyomdokain haladt JENS SCHELDERUP SNEEDORF (megh. 1764). A polgári kormányzatról szóló művében Holbergre és franczia mintákra emlékeztet s kiválik kitünő stílusa által. JENS KRAFT (megh. 1765) önálló mathematikus és bölcselő, a ki a klasszikus nyelvek védője és kiváló népszerűsítő. Különálló már JOHAN ERNST GUNNERUS (megh. 1773), európai hírű norvég tudós, a ki tizenhárom éves külföldi tartózkodása alatt Jenában is tartott előadásokat. Trondhjemben tudós társaságot alapít a hazai történet és a norvég természeti világ leírása érdekében. Ép oly járatos a természetrajzban, mint a bölcseletben és a theologiában. Természetrajzi munkái európai hírre tettek szert, és Linné egy növényt az ő nevéről nevezett el. A dán egyetem ujjászervezésére is meghívta őt Struensee, azonban ebben a miniszter bukása megakadályozta. TYGE ROTHE († 1795), a franczia encziklopedisták tanítványa, a jobbágyság fölszabadításának

egyik előharczosa, írt a kereszténység hatásáról az európai népek állapotára, Norvégia alkotmányáról, s e munkájában sajátságosan keveredik a keresztény hitvallás iránt való hűség és a franczia mintákon alapuló szabadelvűség. Egyházi téren majdnem teljes feloszlással találkozunk. «Boldogságtan és erénytan», ez lett a kor jelszava a pozitiv hit helyett. «Tökéletesedést» hirdetett mindenki s akadt bölcselő, a ki a dán erdei madarak énekének megjavítására javaslatot tett. A lelkészek néptanítók lettek s az «erény» mellett a szószékről a szántás-vetés, baromtenyésztés, burgonyaültetés, váltógazdaság, himlő-oltás stb. szabályait hirdették. Guldberg miniszter zsoltárkönyve (1778) jobbára hideg, merev és dagályos darabokból áll; «Evangélikus-keresztény» zsoltárkönyvére (1798) pedig azt mondották, hogy sem nem keresztény, sem nem evangélikus; még legtöbbet használták a régi Kingo-féle zsoltárokat. A raczionalista irány főképviselője KRISTIAN BASTHOLM (megh. 1819) udvari pap, a ki előtt Krisztus nem más, mint egy nemeslelkű ember. «Papi ékesszólástan»-a hazáján kívül is elterjedt, pedig a lelki ékesszólás mesterségét valóságos színészetté sülyeszti. Ámde a régi keresztény hitnek is akadt még számos kiváló vallója. A dán NIKOLAI EDINGER BALLE (megh. 1816) élete a kereszténység ellenségeivel való harczban telt el; a gúny és a megvetés nyilai záporesőként hullottak rá, de ő nem ingadozott és irataival («A biblia önmagát védi», «Evangéliomi tankönyv») és prédikáczióival védi Krisztus vallását. A norvég JOHAN NORDAL BRUN (megh. 1816) szellemi rokona és barátja.

A vallás oktalan és lelketlen megtagadása mellett a legélesebb hangok emelkedtek a «népek jogaiért» és a «népszabadságért». Struensee, az új eszmék leghatalmasabb, de egyúttal legkevésbbé előrelátó képviselője *teljes sajtószabadságot* adott (1770). Egy kor sem érdemelte meg kevésbbé ezt a szabadságot. Tartalmi és formai tekintetben egyaránt lehetetlen iratok egész raja került mihamar forgalomba. Semmi sem volt olyan szent, hogy a kor be ne szennyezte volna. Guldberg miniszter már korlátozni volt kénytelen a sajtót (1773); későbben pedig (1799) szigorú czenzura hozatott be.

A természettudományokban a kor Linnétől és más kiváló íróktól sokat tanult és többen ezek nyomdokaiba léptek. HAAS STROEM (megh. 1797) kitűnt az állattanban; MARTIN WATL (megh. 1804) Norvégia legnagyobb növénytudósa, a kinek *Flora Danica*-ját csak 120 év mulva fejezték be.

A jogtudományban érdemes férfiak KOFOD ANCHER (megh. 1788) és *Kristian Colbjoernson* (megh. 1814), a jobbágyság felszabadításának örök érdemű harczosa. A történetírásban kivált a norvég GERHARD SCHOENING (megh. 1780) «Norvégia történeté»-vel és a dán PETER FREDRIK SUHM (megh. 1798) «Dánia történeté»-vel, a mely különösen mint forrásgyűjte-

mény manap is nélkülözhetetlen. Hatalmas könyvtárát a közönség rendelkezésére bocsátotta.

A nemzeti nyelvet művelték JAKOB BADEN (megh. 1804), egy «Rendszeres dán nyelvtan» szerzője, a ki először tartott a dán nyelvről egyetemi előadásokat. A német WERNER ABRAHAMSON (megh. 1812), a ki teljesen eldánosodott, kivált mint nyelvművelő és folklorista gyűjtő.

A költészet terén élénk munkásságot és csaknem általános érdeklődést találunk. A költőktől a kor első sorban értelmes előadást és igazságot követelt; a költészet czéljának az ismeretterjesztést és az erkölcsök megnemesítését vallották. Társaságok alakultak a szépirodalom fejlesztése végett; különösen nevezetes a «Szép és hasznos tudományokat terjesztő Társaság.» A kopenhágai németek voltak e társaság leglelkesebb tagjai és alapvetői. E társaságot tekintették a kortársak a legfőbb irodalmi törvényszéknek; nála nyerni pályadíjat, képezte az írók fő becsvágyát. A németek közül Klopstockot, a ki 1751-ben hivatott az országba, a hol húsz esztendeig maradt, nagy, utólérhetetlen mesternek tekintették s szinte szentként tisztelték. Nagy hatással volt a dán írókra keresztény érzülete, mély erkölcsisége, hazájáért való lelkesedése. Hibáival együtt utánozták a kisebbek; a nagy tehetségeket is jórészt bűvös körébe vonta. Egyik első utánzója volt PETER KRISTOFER STENERSEN (megh. 1770), a rímtelen versek nagy védelmezője. Függetlenül a németektől a norvég KRISTIAN BRAUNMANN TULLIN (1728—1765) angol minták után indul. *Maidagen* czimű költeménye általános feltünést keltett és a német Lessing csodálatát is kivívta. Más művei *a tengerészetről, a teremtés kiváló voltáról* szóló pályanyertes tanköltemények Pope modorában. Tullin az újabb dán-norvég lyra kiindulópontja, Dass óta első nagyobb költői tehetsége Norvégiának, a kinek egész lénye norvég.

A dráma terén Holberget elavultnak tekintették és míg az előkelő közönség elragadtatást, éneket és zenét kívánt a színházban, addig a köznép kötéltánczosok és bajazzók után áhitozott, a kikkel a dán nemzeti színház szolgált is neki. Azonban daljátékuk még a németeknek sem igen lévén, a dúsgazdag franczia irodalomhoz kellett folyamodni. A norvég NILS KROG BREDAL (megh. 1778) írta az első eredeti dán daljátékot *Gram og Signe* czím alatt, a mely nagy sikert aratott. *A sidoni trónörökösödés* czimű daljátéka felett a közönség két részre szakadt (tisztek és diákok), s midőn egy diák kemény kritikáját a szerző egy «utójáték»-ban nevetségessé tette, valóságos harcz keletkezett a színházban a tapsolók és a kifütyölők között, a minek vége az lett, hogy a tisztek a diákokat a színházból kidobták. Ezt az eseményt a nagy Ewald «A durva tapsolók» czimű darabjában örökítette meg. E botrány véget vetett Bredal írói munkásságának; mindazáltal mint színházigazgató élete végéig küzdött a franczia dalmű érdekében. A dán tragédia sem váratott sokáig magára.

Nevezetes az 1772-iki év, a melyben megjelent az első eredeti dán tragédia, Brun «Zarine»-ja, megalakult a «norvég társaság» és Wessel «Szerelem harisnya nélkül» czimű bohózata keltett általános tetszést.

JOHANNES EWALD (1743—1781) szintén kivált mint drámaíró, de ő minden Klopstock-tisztelete és utánzása ellenére is nemzetének egyik legnagyobb költője. Német nevelésben részesült, a mely azonban nemzeti érzését nem tudta elfojtani. Kalandos természet, a ki 17 éves korában már sok csatát végigküzdött porosz és osztrák szolgálatban. 1760-ban hazaszökik és ezentúl az irodalomnak szenteli életét. Érzékenysége, betegsége és búskomorsága sok bajt hoztak rá és megkeserítették életét. Gyenge jellemű s fölötte engedékeny természet másokkal és önmagával szemben; bánata ellen erős italokban keresett feledést. Első költeménye *A boldogság temploma,* egy allegorikus álom, melyet a szépirodalmi társaság munkálatai közé fölvett. Egyhangú tetszést aratott V. Frigyes királyt sirató elégiája. A költő szép jövőnek nézett eléje, hogyha kitartó és munkás tudott volna lenni. Képezte is magát olvasmány útján, s a latin klasszikusok, a franczia Corneille s különösen a német Klopstock lettek mesterei. Az utóbbinak példájára írta *Ádám és Éva* czimű bibliai drámáját és *Rolf Krage* hazai őstörténeti szomorújátékát, a melylyel azonban kudarczot vallott. Ekkor kezdődött betegsége is, a melyet rendetlen élete állandóvá tett. Nyomorba sülyedt s kenyérkeresetből alkalmi költő lett. *A durva tapsolók* és *A hazafias Harlekin* czimű komédiái egyes sikerült részletek mellett általában csak azt mutatják, hogy Ewaldnak nincsen komikai tehetsége. *Rungsted boldog órái* czimű szép lyrai költeménye általános tetszést aratott, *Balder halála* czimű heroikus dalművét pedig a szépirodalmi társaság rendkívüli jutalomban részesítette. *Életrajzi töredékei*ben szinte egyedülálló őszinteséggel tárja föl egész valóját. Most újra meghódította a közönséget és ‚Balder halála' ujjongó sikert aratott. *A halászok* czimű daljátéka egyike a dán irodalom legjelesebb műveinek. Betegsége 37 éves korában vitte sírba. Legnagyobb mint lyrikus, drámai sikerei mellett is. Ő előtte ismeretlen volt a formának és a gondolatoknak teljes összhangzata és senkinél sem találjuk előtte azt a nemes és szép költői nyelvet s a nyelvnek azt a széphangzatát. Nagy gonddal és nehezen dolgozott; legtöbbet bajlódott a forma keresésével s addig nem nyugodott, a míg a nézete szerint legjobbat meg nem találta. Klopstock hatása alatt ő is gyakran dagályos és mesterkélt, de a hol a saját nyomon jár, ott kifogástalan. Különösen hivatott tolmácsa a vallásos érzés emelkedettségének, a töredelemnek, a gyásznak és a busongásnak; soha sem énekel zavartalan örömről s az élet élvezeteiről. Halászainak néhány dalát még manap is éneklik. Drámái formai tekintetben korszakot kezdenek az ötös jambus használatával.

Johan Nordal Brun (megh. 1816) a franczia klasszikusok hatása alatt írta az első dán tragédiát *Zarine* czím alatt, a mely minden hibái ellenére is nagy tetszéssel találkozott. Felsőbb figyelmeztetésre Brun *Einer Tambeskjaelver* czimű hazai tárgyú tragédiát írt, a melyet azonban a kopenhágaiak túlságosan norvégnek találtak. A költő ezután visszatért északi hazájába és a lelki élet ápolása terén aratta legnagyobb sikereit (szent beszédek, zsoltárok). Kisebb költeményei között sok a hazafias és a társas dal, a melyek közül több még manap is él a nép ajkán.

A norvégeknél mindig jobban föltetsző a különálló nemzeti érzés. Közülök Ove Gjerloev Meyer 1772-ben egy *Norvég társaságot* alakított, a melynek czélja volt a haza javán irodalmi és társadalmi úton közreműködni. Ezt a norvég szövetkezetet követte 1775-ben a *Dán irodalmi társaság* megalakulása, a mely azonban Klopstock és Ewald szolgai utánzatainál nagyobbat nem igen tudott alkotni. A Norvég társaság különösen a német hatás ellen küzdött és inkább Franczia- és Angolországban nézett minták után; természetességre, egyszerűségre, világosságra s formai szépségre törekedett s gúnyolta Klopstockot, Ewaldot és azok utánzóit. E Norvég társaságban találkozunk egyúttal a Holberg óta szinte kihaltnak látszó élczczel és szatirával. Az alapítón kívül tagjai voltak Bredal és Brun is. Ide tartoznak: Johan Vibe (megh. 1782) jeles népdalköltő; Thomas Stockfleth (megh. 1808), a ki hazája tájszólásaiban írta *Heimatkomsten* czimű manap is általánosan ismert költeményét; Soeren Monrad kiváló szatirikus. Nagyobb hírnévre tett szert Johan Herman Wessel (1742—1785), a ki *Szerelem harisnya nélkül* (1772) czimű bohózatával, a melyben a franczia tragédia pompázó stílusát gúnyolja ki, példátlan sikert aratott; a franczia tragédiának szabályait és modorát a legkisebb részletekben is a legpontosabban utánozza és teszi nevetségessé. Másik jeles vígjátéka *Többet ér a szerencse, mint az ész;* de komoly költeményeivel (Óda az álomhoz, Megelégedés) is sikert aratott. A költő sokat betegeskedett, de azért a Norvég társaságban sok boldog órát töltött. Későbben «Votre Serviteur» czimű lapjában valóban mintaszerű víg elbeszéléseket is közölt (A kovács és a pék, A posta, A kutyagyilkosság) sok szükségbeli, kényszeredett munka mellett. Wessel irodalmi munkássága rövid idejű és nem nagy, mindamellett felette emlékezetes: a franczia tragédiát, a heroikus vígjátékot, a Klopstock-féle mesterkélt ódai szárnyalást az ő szatirája számüzte az irodalomból. A költészetet kellemes játéknak nézte és nem életfeladatnak. Claus Fasting (1746—1791) francziás modorú «elegáns» poéta, kiről Wessel azt mondotta: még ittas állapotában is franczia. Kitűnt a szatirában és az epigrammban. «Provincialblade» czimű lapjáról az volt a kortársak véleménye, hogy a «kétségbeejtésig jól szerkesztett». Ebben remek prózájával

keltett feltűnést. Peter Harboe Frimann (megh. 1839) *Hornel* czimű leíró költeménye és *Axel og Valborg* czimű romántza által vált ki, de még fiatal korában búcsút mondott a költészetnek. Claus Frimann (1746—1829) igazi népköltő. *A dalos tengerész* és *A nép dalai* czimű gyűjteményei, szintúgy több zsoltára még manap is kedvelt olvasmányai, illetőleg dalai a norvég köznépnek. Mesterien rajzolja az északi haza nagyszerű szépségeit is. Edvard Strom (1749—1794) gudbrandsdali tájszólásban írt dalai most is élnek a nép ajkán; híres *Sinklarvisa* czimű népéneke is. Igazi norvég természet. A fiatal költői nemzedékre, különösen Oehlenschlägerre nagy hatással volt. Jonas Rein (1760—1821) az igazi búbánat hasonlíthatatlan költője, honfitársai szerint; *Jens Zetlitz* (1761—1821) ellenben az öröm vidám énekese és hazafias költő. Envold Falsen (1755—1808) termékeny drámaíró, ki a norvég egyetem ügyét irataival nagyban előmozdította; prózáját honfitársai nagyrabecsülik későbbi harczi dalaival együtt. — A következő négy író első sorban gyakorlati czélokért küzd; a két első, Pram és Rahbek a népies műveltségnek békés terjesztői; ellenben Heiberg és Brun, franczia forradalmi eszméken táplálkozva, erőszakos támadásokat intéznek a fennálló társadalmi rend és a vallás ellen.

Kristen Henriksen Pram (1756—1821), kinek *Minerva* czimű folyóirata ismeretterjesztő és mulattató, s mérhetetlen erkölcsi hasznot hajtott, kitűnt a vidám elbeszélésben, a társas dalban, a drámában és a szatirában. Nagyon sokoldalú és költői működése mellett tömérdek gyakorlati kérdésről értekezik lapjában. Knud Lyne Rahbek (1760—1830) a Minerva főmunkatársa, néhány évi németországi tartózkodás után az æsthetika tanára és a *Den danske tilskuer* hetilapnak szerkesztője, melyet legnagyobb részt maga írt. Rahbek vendéglátó háza valóságos irodalmi középpont és gyülekező hely volt, a melynek a lelke *Karen Kamma Heger,* a házigazda neje. Társasdalok és bordalok őrzik ezenkívül emlékezetét; népdalok gyűjtője és kiadója. Drámái és elbeszélései kevésbbé értékesek. Felette szorgalmasan fordított német szerzőkből.

Peter Andreas Heiberg (1758—1841) harczias szellem, a ki maró szatirájával első sorban a németség és a nemesség ellen fordul. Egészen eltelve a franczia szabad eszmékkel, egy alkalmat sem mulasztott el, hogy azokat megszólaltassa. Vígjátékaiban Holberg nyomdokait követi s kora nyárspolgárait és fonák embereit gúnyolja; nagy sikerei voltak, de a jellemzésben nagyon gyönge lévén, hatása inkább a jobbra-balra sűrűn osztogatott oldalvágásoknak tulajdonítandó. Szabadszájúsága sok pörbe keverte; a trónörökös nászakor azt írván: «Érdemrendeket raknak az idiotákra és csillagot csak a nemesek kapnak», keményen megbüntették. Minden fennálló rend ellen támadt; a király szerinte védőfal, a mely mögött minden gaz büntetlenül űzheti játékait; a kor-

mányforma, a papok (népámítók), a vallás (hülyék lelki szükséglete), a tisztek és a nemesek ellen néha valóságos handabandát űz. Utoljár már egyes magasállású egyének ellen személyes támadásokat intézvén, végre 1799-ben száműzték. Azóta Párisban lakott, a hol mint hivatalos fordító nyert alkalmazást. Irodalmi munkásságát itt is folytatta. Szellemi rokona MALTE CONRAD BRUN (megh. 1826), a kit *Arisztokrata katekizmusa* miatt száműztek az országból. Francziaországba költözvén, ott mint földrajzi író tűnt ki, miután fiatalkori lázas álmai szertefoszlottak. A XVIII. század végén feltünő sok költő közül megemlíthetők még: JOHAN CLEMENS TODE (megh. 1806), német létére igen termékeny dráma- és regényíró, szatirikus és dalköltő. THOMAS THAARUP (megh. 1821) kivált mint alkalmi költő (Az arató-ünnep) és dalművek írója. OLE JOHAN SAMSOE (megh. 1796) az első hazai tárgyú tragédiát nyújtotta *Dyveke* czimű művében. Egy évvel utána LEVIN CHRISTIAN SANDER (megh. 1816) hasonló tárgyú szomorújátékot adott ki.

Igen érdekes szellem és igazi átmeneti alak JENS BAGGESEN (1764—1826), a ki korán kitűnt *Komikus elbeszéléseivel*, a melyekért Wessel őt utódjaként üdvözölte. Szatirák, társasdalok, elégiák és költői levelek megerősítették korán elért költői hírnevét. Formás föllépése és személyes szeretetreméltósága sok barátot szerzett neki az irodalomban és a felsőbb körökben. Ily pártfogók szereztek neki egy tekintélyes évi utazási díjat bizonytalan időre. Utazása előtt még lefordította Nils Klimet és a *Holger Danske* czimű operához szöveget írt. Útra kelve bejárta Franczia- és Németországot és Svájczot. Visszatérve *A labirinth* czím alatt leírta uti élményeit és tapasztalatait, a mely munkája még manap is páratlanul áll a dán irodalomban; korának legjobb prózai műve. Nemsokára újabb útnak eredt, a német bölcseletet és költészetet tanulmányozta és föllépett német költőnek. Visszatérte után színigazgató lett és egyre írta lyrai költeményeit dán, német és franczia nyelven; nagyobb művek alkotásához nem volt sem ideje, sem kitartása. Később nagy irodalmi vitákba keveredett, minek oka nyilván az, hogy hosszasabban távol lévén hazájától, az abban támadt új szellemet nem tudta többé teljesen megérteni, és sértette az is, hogy most már nem őt, hanem Oehlenschlägert tekintik a kor legnagyobb költőjének, a ki tényleg egész új korszakot nyit meg a dán költészetben. Baggesen elmés és találó támadásai ellenére a közönség Oehlenschläger pártjára állott, a ki maga nem is védekezett, hanem ezt a munkát barátaival végeztette el. Baggesen csillaga halványodott, barátai elhagyták, maradása Dániában nem volt többé. 1820-ban örökre elhagyta hazáját; ezentúl első sorban németül írt. Később elbetegesedett, majd megszállta a honvágy s haza akart térni, azonban útközben Hamburgban meghalt. Valóságos cha-

mæleon-természet; hiú és ingerlékeny, szeszélyes és állhatatlan, nagy tervezgető, a ki nagyon keveset hajt végre. A költészet rá nézve a pillanat játéka, komoly czél nélkül. Szereti hazáját és annak nyelvét; de könnyű neki új hazát és új nyelvet találni; Németországban német, a francziák között franczia. Mint fiatal embert túlbecsülték, öreg korában méltatlanul feledték. Költészetének alapvonásai a könnyedség, elmésség, tisztult ízlés és báj (a grácziák költőjének is nevezték); hasonlíthatatlan ura a nyelvnek; de nem ritka nála a dagály és a mesterkéltség sem, szatiráiban pedig olykor valósággal gyűlölködő. Nyugtalan, elaprózó és felszínes szellemével nem volt hivatva új ösvényeket nyitni, de ragyogó módon zárja be a régi korszakot, mint annak legízlésesebb stilisztája és legszellemesebb költője.

A következő kor már külön találja a két testvérnemzetet irodalmi és politikai téren egyaránt.

L. e korszakra nézve különösen P. Hansen nagy illusztrált irodalomtörténetét; Erichsen, Broch-Seip és Ström kézikönyveit; G. Brandes irodalmi arczképeit.

III. DÁNIA A XIX. SZÁZADBAN.

Az eszményiség föltámadása és diadala (1800—1825), a realizmussal szövetkezett idealizmus kora (1825—1850), e korszak vége (1850—1870), ujabb áramlatok (1870—1900): azok a korszakok, a melyeket a XIX. századi dán irodalomban megkülönböztetnek. Idegenre nézve ez a felosztás nagyon részletes. Egyszerübbnek mutatkozik ezt a hatalmasan fölvirágzó irodalmat két részre osztani: a nemzeti irodalom aranykorára (1800—1870) és az ujabb áramlatok korára (1870—1900), a mely fölosztásnál figyelembe veendő, hogy a külön dán irodalmat, valamint a norvégot is, a politikai különválás évétől, 1814-től szokás ugyan számítani, de a dán irodalom fölvirágzása és nemzeti iránya már a század első éveiben kezdődik.

I. A NEMZETI IRODALOM ARANYKORA 1800—1870.

A dán nemzeti irodalom föllendülése első sorban német eszmék hatása alatt történt. Lessing és Winckelmann helyesebb irányba terelték a görög-római művészet és költészet felfogását; Goethe és Schiller úgy Klopstock, mint a franczia klasszikusok költészetét a kortársak szemében meghaladottnak tüntették föl. Az ő költészetük klasszikus és nemzeti elemei, s különösen a romantikus iskola eszméi meghódították a legkiválóbb dán szellemeket. Schelling természetbölcseletének rendkívüli hatása volt a dánokra. A költészet önálló hatalommá lett és nem volt már a kellemest a hasznossal összekötő mellékfoglalkozás. A böl-

cselet is a változatosban kereste az egységet, a természet tüneményei között az összefüggést, a természetben a szellemet. A német romantikusok az egységet és az összhangzatot nem találván meg a kor életében, előszeretettel fordultak a középkorhoz, a melynek vallásos szelleme, lovagisága, költői félhomálya vonzotta őket. Rajongtak a régi mondákért és a népdalért. Ezekből merítették tárgyaikat. Szerették a fantasztikust, a csodást, a sejtelmest. Még tudományos téren is hódítottak; csak a Grimm-testvéreket kell említeni. Mindezen eszmék átalakítóan hatottak a dánok szellemi életére; de ők mentek maradtak a német romantikusok szertelen túlzásaitól. Pezsgő irodalmi élet indult meg a megifjuhodott nemzet kebelében; jeles írók egész raja támadt, a kiket a dánok büszke hite szerint nagyobb nemzetek is megirigyelhetnek tőlük. Mindenesetre csodálatraméltó, hogy egy manap is csak két millió lelket számláló nép annyi és oly sok jeles írót tud felmutatni. Ezek között van nem egy, a ki nem állt közetlenül német hatás alatt, de a német eszmék termékenyítő befolyása alatt írótársaik révén ők is állottak. A német hatást azonban első sorban csak elmemozdítónak kell vennünk, mert utánzót csak a csekélyebb jelentőségű írók között találunk.

Nem szabad feledni a kor politikai és művelődési viszonyait sem. A hosszú béke ideje alatt a nemzet látóköre összezsugorodott, mert nem lebegtek előtte nagy példák és események. Miként a költészetben is a társadalom jórésze csak a társasdalon kapkodott, akként tüntek el a nemzeti nagyság ideáljai is. De ezen korszak elején nagy dicsőség és lesujtó gyász várt a nemzetre, a mely álmadozásából fölriasztotta. A dánok nem tudják feledni 1801 ápril 2.-át, a midőn a gyönge dán hajók fölött a kor legnagyobb tengeri hőse, Nelson sem tudott diadalt aratni. Ez a dicsőséges harcz büszkeséggel töltötte el minden dán lelkét. S most már kiváló férfiak támadtak egyre-másra, a kik nagy eszmékkel tudták táplálni a mindinkább emelkedő nemzeti életet.

Irodalmi téren a kor vezető szelleme Adam Gottlob Oehlenschläger, német szülők gyermeke és az előbbi században föltámadó dán visszahatásnak egyik legkiválóbb példája. 1779—1850 élt. A szegény fiú csak Storm költő pártfogásával juthatott iskoláztatáshoz. Egyetemi hallgató korában ébredezett benne a szépirodalom és a színház iránt való hajlam. Abbahagyva tanulmányait, színész akart lenni, de a színpadon nem vált be. Ujra diák lett és egyre-másra írta az előző költők modorában verseit. Senki sem, vagy csak kevesen sejtették, mily nagy hivatás vár reá. De 1802-ben Kopenhágába jött az a férfiú, a ki a benne rejtező tehetséget fölébresztette és termékeny irányba terelte.

Ez a férfiu Henrik Steffens (1773—1845), születésére norvég, nevelésére dán, a ki azonban teljesen elnémetesedett és mint berlini egye-

temi tanár halt meg. Schellingtől természetbölcseletet hallgatott és a romantikus iskola hívének vallotta magát szívvel-lélekkel. Valóságos áhítatos tisztelettel csüngött a költészeten, a melynek jelentőségét bámulatos, magával ragadó ékesszólással tudta fejtegetni. 1802 októberében jött Kopenhágába, a hol nyilvános előadásokat tartott s a német romantika és természetbölcselet eszméit hirdette ezen és a következő télen. A dán egyetemen soha sem hallottak olyan kimeríthetetlen szellemet, annyi lelkesült ékesszólással. A kor legkiválóbb emberei közül sokan voltak tanítványai és elmosódhatatlan benyomásokat nyertek tőle. Oehlenschläger vallomása szerint mint valami új Ansgar (a dánok apostola) új irányba akarta terelni a dán szellemeket s azt hitte, hogy ő benne segítőre talál, ha meg tudja keresztelni. Első ismeretségük futólagos és véletlen volt. De egy ízben délelőtt 11 órakor látogatást tett Oehlenschläger Steffensnél, mely éjfél után 3 óráig tartott. Ezalatt az idő alatt nyílt meg Oehlenschläger előtt tulajdonképeni hivatása; és Steffens arra is tanította, hogy a költészet nem szép mellékfoglalkozás, a melyet az ember szabad óráiban más kötelességek elvégzése után űz, hanem önmagában is megvan a saját értéke, szemben az ember szellemi életének bármely más irányaival. Másnap reggel írta Oehlenschläger *Guldhornene* (Az arany szarvak) czímű költeményét, a mely az új dán költészetnek kiinduló pontja. Két aranyszarvról van benne szó, a melyet 1639-ben Schleswigben találtak s a melyek a népvándorlás korából valók (560 tájáról). A kisebbik szarvon runák voltak, mindakettőn képletes ábrázolások, kigyók, csillagok, a melyeket különbözőképen magyaráztak. A két szarvat tizenhatezer koronára becsülték. Egy aranyműves azonban a királyi kincstárból ellopta és beolvasztotta őket. Ezt az eseményt Oehlenschläger szimbolikusan fogja föl: a régi istenek észak régi korának hűséges kutatóit ez aranyszarvakkal jutalmazták meg; de mivel az emberek csak kiváncsiságból és valódi értékük fölfogása nélkül bámulták azokat,

A. G. Oehlenschläger.
(Olajfestmény után 1846.)

azért az istenek ujra eltüntették őket. Mikor a költő Steffensnek felolvasta költeményét, ez fölkiáltott: «Ej, hiszen ön valóban költő!» Oehlenschläger nem kételkedett ebben, lemondott teendő vizsgálatairól s mint költő akart élni-halni. Eddigi költeményeit nagyrészt megsemmisítette, de a megtermékenyített szellem gyors termelésével mihamar egy egész új kötetre való költeményt írt össze, a melyek 1803-ban jelentek meg s melyek között ott találjuk Az aranyszarvakat, gyönyörű románczokat és a *Szentivánesti játék* czímű drámai idyllt, a mely a kopenhágaiak állatkertbeli nyári mulatságainak eleven, fantasztikus rajza. 1805-ben adta ki két kötetben költői munkáit, a melyek között ott van a *Vaulundurssaga* és *Aladdin vagy a csodálatos lámpa* czímű drámai költeménye, a mely az Ezeregy éj egyik legszebb meséjén alapul és a germán északnak egyik legkiválóbb költői műve. A közönség meg volt lepetve és lelkesedésben tört ki és Oehlenschlägert mint a haza legnagyobb költőjét üdvözölte. A legtöbb művelt dán tisztában volt azzal, hogy költészetüknek új korszaka nyílott meg.

Oehlenschläger 1805-ben külföldre utazott. Meglátogatta a három skandináv ország tanítómesterét, Steffenst, s megismerkedett Goethével. Uj benyomásai alatt kettős vágy ébredt benne: épen a távollét emlékeztette legélénkebben nemzete nagy multjára, míg másrészt vágyavágyakodott német költő is lenni. Tragédiái hosszú sorában az első, *Hakon Jarl*, a legjobb; ebben a pogányság harczát rajzolja a kereszténység ellen. Az északi mythologiából vette *A jó Baldur* tárgyát. Weimarban lefordította Goethe számára németre Aladdinját és Hakon Jarlját és megnyerte a nagy költő tetszését. Ám a német költészet terén nem vitte nagyra, első sorban elégtelen nyelvtudása miatt, bár (1809) németül írt *Correggio*-ját több német színpadon sikerrel adták. Németországból Párisba ment s itt írta *Palnatoke* czímű tragédiáját és *Tor utazása Jotunheimba* czímű epikai költeményét; az előbbinek tárgya germán őskori, az utóbbié mythologikus. Párisban találkozott Baggesennel, a kivel legjobb barátokként érintkeztek, a mint hogy az akkori nehéz idők össze is hoztak minden külföldön időző dánt. *Aksel és Valborg* czímű tragédiája szintén párisi termék, a mely a szerzetesi és a lovagi világ aranykorában játszik és a hűséges szerelem erejét rajzolja. Egy művét sem fogadták otthon nagyobb elragadtatással, mint ezt. 1808-ban hosszabb ideig tartózkodik Svájczban s a következő esztendőben Rómában, a hol Thorvaldsennel, a jeles képfaragóval, és más hirneves emberekkel naponkint érintkezik, a múzeumokat látogatja és az albánói hegyekbe kirándulásokat tesz. Négy esztendei távollét után hazatér s harmincz esztendős korában az æsthetika tanára lesz az egyetemen, a hol a többi között Ewaldról és Schillerről tart előadásokat. Költői fejlődése befejeződött;

annyi remekművet, oly kevés év alatt, kevés költő hozott létre. Ifjúi heve hatotta át költészetét és minden szívet megnyert számára. Fantáziája élettel teljes, érzése mély, egész természete csupa lelkesedés; kevésbbé mély gondolkodása, a kritikát nem szereti. A forma változatos szépségére, a nyelv erejére és hangzatosságára nézve is fölülmúlatlan mester. A német romantikus iskolával későbben, jórészt Goethe hatása alatt, szakított, mert egészséges természetével ellenkezett annak szertelensége. Északi költő volt, inkább mint bármely elődje. Népének szemét ő fordította a régi mythologiára s a népköltészetre. Az ifjabb nemzedék lelkesedve követte. Egy-egy régi mondatöredékből fantáziája gyönyörű korképet alkotott, régies nyelven, a melyet mindazonáltal mindenki megértett. Minthogy azonban az ő korában kevésbbé ismerték a nemzeti ókort, azért a mai olvasó idevágó tárgyu műveinek nem egy részlete ellen alapos kifogást tehet, a mi természetesen a költő érdemét egyáltalán nem csökkenti.

Költői működését mindegyre folytatta, komédiákat és dalműveket írt, a melyek sem az olvasók, sem a nézők előtt nem állták meg helyüket. De egy-egy közben kiadott műve bizonyságot tett arról, hogy ha költői ereje nem emelkedett, de legalább nem is fogyott. Nehány későbbi tragédiája (Margit királyné, Sokrates, Szent Olof, Dina, Hagbarth és Signe, Yrsa, Erik és Ábel sat.), *Helge* és *Észak istenei* czímű románczciklusai, meg a remek lyrai költemények hosszú sorozata biztosították régi hírnevét. Baggesennel való irodalmi harczát helyette tizenkét hive vívta. A harcz több éven át tartott, de midőn 1818-ban *A kis pásztorfiú* cz. idylljét kiadta, akkor Baggesen is az ujra föltámadt költőt üdvözölte benne. Később a fiatal Heiberggel is támadt irodalmi vitája. Mindez azonban keveset ártott hírnevének. Köztisztelet környékezte s mindenki az ő szavát leste. Kevés költő részesült annyi ünnepeltetésben. Norvég és svéd utazásain szokatlan hódolattal fogadták s 1829-ben egy promóczió alkalmával Tegnér babérkoszorút tett a fejére s az északi dalnokkirályt, a költészet birodalmának trónörökösét üdvözölte benne, hozzátéve, hogy a trón jelenlegi birtokosa Goethe. Költői művei között, melyekből itt csak a legnevezetesebbek említtetnek, nagy az ellentét érték tekintetében. Sikerében elbizakodva gyakran kontármunkát nyujtott; de értékes, időt múló műveinek száma is nagy, s így nem csodálnivaló, ha a skandináv észak szokatlan tisztelettel környékezi mind máig. Speczifikus északi germán, azért nem igen hódított külföldön, de ez nem is mértéke a költő értékének, a minthogy a magyar Arany Jánosnál sem az.

A midőn Oehlenschläger még első fejlődésben volt, akkor lépett föl egy nagytehetségű lyrai költő, a ki az ujabb szellem iránt teljes fogékonysággal bírt. Adolph Wilhelm Schack von Staffeldt (1769—1826)

volt ez, a dánok egyik legnagyobb lyrai költője. Született német, egyúttal német író is, de politikai hitvallására és költői becsvágyára nézve dánabb a született dánnál. Még Oehlenschläger előtt lépett föl szép költeményeivel, de teljes öntudatra tulajdonképen ez ébresztette. Néha a dán költőkirálylyal versenyez s vele azonos tárgyakat dolgoz föl, a nélkül hogy egyáltalán azt lehetne mondani: ő a vesztes a versengésben. Mély, rajongásra hajló természet, de gyakran küzd a nyelvvel, sőt nem egy költeményében grammatikai hiba is kerül. Két költeménykötetet adott ki (1804 és 1808). Kiválóak szerelmi költeményei, szonettjei és sok más (A trubadúr, Egy év Páduában, A görög virágárus lány, A természet leánya, Camoens, A vándor madár, A holtakhoz stb.).

Nikolai Fredrik Severin Grundtvig (1783—1872) a XIX. sz. dán irodalmának egyik legnagyobb tehetsége és legnépszerűbb alakja. Igen sokoldalú író, a ki eleinte Oehlenschläger hatása alatt állt, későbben azonban mind önállóbb lett. Az irodalomtörténet a többi írókat Oehlenschläger fiainak, őt pedig öcscsének nevezte. Csendes, álmatag gyermek volt, a kire első sorban a biblia olvasása hatott, aztán történeti művek és mindenféle népkönyvek. Ifjúkori hitbeli válsága után mindvégig bensőséges hitvalló volt. Rendkívül sokat tett a nép vallásos nevelésének és műveltségének érdekében. Mint czímzetes püspök halt meg 89 esztendős korában, egy eredményekben szokatlanúl gazdag irodalmi és emberbaráti élet után. Első nevezetesebb iratai a régi északi világ iránti lelkesedéséből fakadtak. *Észak mythologiájá*ban (1808) a mythoszokat bölcseleti és költői úton igyekszik megmagyarázni, szintúgy *Észak hőskori életének rajzai*ban, a mely a pogányság és kereszténység harczát tünteti föl. A költészet, történeti tanulmányok és vallási kérdések foglalkoztatták s mindezen irányokban gazdag és önálló irodalmi működést fejtett ki, mint egyházi szónok pedig egyre nagyobb hirnévre tett szert a többi skandináv tartományokban is. Több mint száz könyvet írt. Lefordította *Saxót* és *Snorrét*, megírta *a világtörténet kézikönyvét; Vasárnapi könyve* predikácziók gyüjteménye; híresek *Énekei*, *Krónikái* a gyermekek oktatására; elsőrangú *zsoltárgyűjteménye*. Grundtvig első sorban a tett embere. Bár kevés kortársa volt olvasottabb és szorgalmasabb író, azért gyakorlati élete sokkal fontosabb s irodalmi működése is első sorban a népnevelésnek állt szolgálatában. A keresztény hitéletet, a dán népet, a nemzeti nyelvet szolgálja hasonlíthatatlan munkaerővel úgy, hogy működésének eredményei még utána is sokáig voltak érezhetők. Ifjúkorában más istenigét nem ismertek, mint az észt. Grundtvig, a kit a saját szava szerint «hatalmas szellem» ösztökélt, a raczionalizmusnak végig harczra mindig kész ellenlábasa maradt. Küzdött a biblia méltóságáért, az apostoli hitvallásért, a vallási bensőség érdekében. A közoktatás terén korláttalan

szabadságot és a főiskolákon az élőszóbeli tanítást sürgette. Mint történetíró nagyon sokat tud ugyan, de művei nem tudományos értéküek. Mindig a történet szellemét és a történeti események legfőbb összekötő elvét kutatja s e közben sokszor válik egyoldalúvá és önkényessé. Különös a római nép és a latin nyelv iránt való gyűlölete, a mely követőire is átragadt. Nyelve képekben gazdag s olykor nyers, néha egészen köznapi és tájszólásokkal terhelt. Költészetének czélja szintén a dán nép szellemének emelése és a keresztény élet megerősítése. Azért találunk költeményei között annyi történeti és vallási tárgyat. Az volt a meggyőződése, hogy Dánia régi mythoszai és hősmondái legalkalmasabbak népének megifjítására és lelki megedzésére. Azért találkozunk is költeményeiben annyiszor a korára vonatkozó tanítással. Költeményeit jóhangzás, bensőség, erő és szinesség jellemzik; de zsoltárai képezik a legnagyobb kincset, a melylyel népét megajándékozta. A későbbi kor nagy szellemét és kiváló művelődéstörténeti jelentőségét elismeri, de egyébként nem helyezi nagyra, különösen Brandes óta.

Bernhard Severin Ingemann (1789—1862) korán lépett föl egy kötet költeménynyel, a mely feltünést keltett s melyet gyorsan követtek ujabb gyűjtemények és *A fekete lovagok* (1814) czímű nagyobb eposza. A költő mindezen művekben igazi romantikus, de érzelemvilágra nagyon lágy, szinte beteges, s jellemeiben nincsen élet. Bámulatos termékenységgel írt ezután rövid idő alatt egy egész sor drámai művet, azután külföldi utat tett, majd hazatérve, a dán nyelv és irodalom akadémiai tanára lett Soroeban. Negyven évig élt itt gyönyörű otthonában boldog, bensőséges családi életet, a melyet a kritika támadásai nem tudtak megzavarni, mert ezekért bőven kárpótolta őt népének meg-megnyilatkozó szeretete. *Nagy Valdemár és emberei* czímű nagyobb epikai költeménye után Dánia középkorát történeti regényekben dolgozta föl (A győztes Valdemar, Menved Erik gyermekkora, Erik király és a bujdosók, Ottó dán herczeg); s ezek befejezéséül írta ‚Margit királynő‘ czímű epikai költeményét. Ezen művei a dán nép minden rétegében elterjedtek; regényeinek népszerűségét növelte, hogy régi hősei az ellen a Németország ellen küzdöttek, a mely e korban is hadilábon állott hazájával. Mestere Walter Scott, de annak nyomába sem hághat; sem történeti hűségről, sem valódi jellemrajzról nem lehet szó nála; s bár Dánia alsóbb néprétegei még most is olvassák műveit, a művelt osztály jórészt még életében elfordult tőle. Meséi és elbeszélései sikerültebbek, későbbi drámái is gyöngék; de kortörténeti tekintetben mindezek a művek mellőzhetetlenek, mert annyi világosságot vetnek a dán nép irodalmi műveltségére, mint semmiféle más. Szerencsés kisérletet tett a társadalmi regényben. Nevét eleven emlékezetben tartják valódi érzéstől áthatott formás lyrai költeményei. Hetven

éves korában a dán hölgyek egy aranyszarvval ajándékozták meg, a melyre műveiből vett jelenetek voltak rávésve. Andersen gyönyörű szavakban emlékezett meg a tagadhatatlanul végtelen nemeslelkű költőről.

Steen Steensen Blicher (1782—1848) változatos sorsú ember, a ki sokat küzdött a nyomorral s nyolcz esztendeig szegény földmives is volt. Majd pap lett, benső hivatás nélkül. Legkedvesebb foglalkozása a vadászat és a költészet volt. Ossian-fordítása és néhány kötet költemény kiadása után megtalálta végre a nemzeti tárgyú novellában a tehetségének megfelelő mezőt. Különösen a jütlandi élet rajzában válik ki, a melyben manap is páratlanul áll (Az ég hegye, Mária, A ruhaárus, A három szent este stb.). A jütlandi tájszólásban is megpróbálkozott.

Johan Ludvig Heiberg, P. A. Heiberg költő fia, élt 1791—1860; sokoldalu szellem, a ki korán foglalkozott költészettel és e mellett zenével, bölcselettel, természettudománynyal, csillagászattal és orvostudománynyal. Némi ingadozás után a szépirodalomnak szentelte életét. Három évig tartózkodott Párisban, majd Kielben a dán nyelv lectora, azután kopenhágai színigazgató volt. Élete végén a csillagászat volt kedvelt foglalkozása. Már 1814-ben lépett föl «Bábszínház»-ával, de aztán sokat olvasta a spanyol Calderont s az lett egyik mestere. Az ő modorában vannak írva: *Bátran merj és félig győztél* és *Psyche* czímű drámái; aristophanesi modorú a *Karácsonyi tréfa és újévi csinyek* czímű vígjátéka; franczia mintákon indulva lett a nemzeti vígjáték folytatója *vaudeville*-jeivel. 1825-ben írta első ilynemű művét, a melyet gyorsan egymásután követett egy egész sorozat (Salamon király és György a kalapos; Április bolondjai; Az elválhatatlanok; Igen; Nem; A kritikus és az állat stb.). Megpróbálkozott a történeti romantikus színműben is és *Az elfek hegye* czímű ilynemű műve nagy sikert aratott. Drámai szatirája *Egy lélek a halál után.* Drámai regéi *Az alfok*, *A hosszúalvók napja.* Legnépszerűbb művei a vaudevillek. A dán vígjáték hosszú időn keresztül nem talált tehetségesebb művelőre és csak Heiberg műveivel vonult be ujra a nemzeti színházba, a közönség ujjongása mellett. E vaudevillek nem egyebek, mint helyzetkomédiák, vázlatos jellemekkel. Dal és zene emeli hatásukat, a dialóg pedig rendkívül élénk. Jelenetei a mindennapi életből vannak véve s hemzsegnek bennük a kortörténeti vonatkozások. Heibergben kitünő a formaérzék, az izlés és a szinpad ismerete. Jártassága az æsthekában félelmes kritikussá is tette *A repülő pósta* czímű kritikai hetilapjában, a melyhez hasonló nem volt Dániában. A szerkesztőnek és munkatársainak szellemre és ízlésre valló fejtegetései a színügyről, a művészetről, a tudományról és a költészetről általános figyelemben részesültek. Heiberg egyuttal mint Hegel egyik kiváló tanítványa is említendő. Neje, *Johanne Lujse Pätges*, a leghiresebb dán szinésznők egyike.

JOHANNES CARSTEN HAUCH (1790—1872) dán apának és norvég anyának fia, a ki a természettudományok és Schelling bölcseletének tanulmánya közben korán került Oehlenschläger és a német romantikusok hatása alá; ámde első költői kisérleteivel maga sem lévén megelégedve, kételkedni kezdett költői hivatásában és annál buzgóbban adta magát a természettudományokra. Olaszországi útja alkalmával sulyos betegség támadta meg, a melynek áldozatául esett egyik lába. Szenvedései közben vigasztaló angyalául ujra a költészet jelentkezett. Hazatérve, először a természettudományok tanára lett Sorœban, majd Oehlenschläger halála után az æsthetika tanára Kopenhágában. Déli Olaszországban írta *A Hamadryas* cz. drámai regét és *Bajazed* cz. tragédiáját; Rómában: *Tiberius* és *VII. Gergely* cz. drámáit. Valamennyi költői, de még nem érett tehetségről tanúskodik. Hat évi távolléte után hazatérvén, láthatta, hogy mind e műveit a közönség nagy tetszéssel fogadta. A harminczas évek derekán kezdette írni kitűnő történeti regényeit (Vilhelm Zabern, Az aranycsináló, A lengyel család, Robert Fulton stb.). Az izlandi saga hangját utánozza *Elbeszélés Haldorról* és *Rege Thorvald Vidförleről* czímű elbeszéléseiben. Későbbi drámai művei közül többet nagy sikerrel adtak a színpadon (A kinnekullei nővérek, Tycho Brahe ifjúsága, Svend Grathe stb.). Egyuttal kitünő lyrikus s néhány dala a dán irodalom legszebbjei közé tartozik. Késő vénségeig nem pihent üde szelleme, mit két nagy románczcziklusa, *Valdemar Atterdag* és *Valdemar Sejr* bizonyítanak. Élete végén meglátogatta szülőföldjét, Norvégiát s megujult gyermekkori emlékeiről szól egyik utolsó műve. A dél napsugaras tájai még egyszer magukhoz vonzották; Rómában is halt meg. Mély erkölcsi komolyság s nemes, ideális gondolkodás jellemzik Hauchot. Igazi romantikus, a ki sötét hatalmakat lát lebegni az emberi élet fölött. De ezek nem tévesztik meg nemes törekvéseiben. Kitünő jellemfestő. Költeményeit kerekded s finom forma jellemzik, de prózai stílusa rendesen terjengő. Mindenesetre egyike Dánia legkiválóbb fiainak, a kiről azt mondották, hogy Oehlenschläger orchesterjében az övé a legmélyebb hang.

POUL MARTIN MOELLER (1794—1838) Oehlenschläger egyik leghivebb követője, a kinek költészete a pillanatnyi hangulat bélyegét viseli magán. Legszebb hazafias költeménye *Örömöm Dánia fölött*. *Égi levelé*ben kitünően utánozza Grundtvig modorát. Befejezetlen, de kiváló kisérletet tett a novella terén is. Az Odysseia hat első énekének első fordítása tőle való. Lyrai költeményei közül néhány minden anthológiában megtalálható. Mint a bölcselet egyetemi tanára néhány kiváló idevágó értekezést írt.

CHRISTIAN HVID BREDAHL (1784—1860) öt kötet «drámai jelenet»-et adott ki. Ezekben nem helyez súlyt a drámai szerkezetre; a jelenetek lazán függenek össze, mindeniknek zárt cselekvénye van, valamennyi

mély költői lélekről tanuskodik. Forma tekintetében is kiválóak. Ámde a kortársakra nem tévén hatást, a költő elkeseredetten vonult vissza s mint egyszerű földmívelő élte le hátralévő napjait (1824—60). Az utókor igazságot szolgáltatott neki és nagy tehetségét föltétlenül elismeri.

HENRIK HERTZ (1798—1870) az ujabb dán vígjáték egyik megalapítója, a ki eleinte Holberg és Heiberg hatása alatt állott, de később mindig nagyobb önállóságot fejtett ki (A takarékpénztár, Látogatás Kopenhágában, Ninon stb.). *René király leánya* cz. romantikus drámája Európaszerte nagy hatást tett. *Svend Dyring háza* cz. romantikus tragédiájában bámulatosan találja el a régi hősiénekek hangját. *Egy föltámadt levelei vagy költői episztolák a mennyországból* czím alatt æsthetikai nézeteket fejteget, a melyek Heiberg iskolájára vallanak. Kiváló Hertz mint lyrikus; bensőség és dallamosság költeményeinek legjellemzőbb vonásai.

THOMASINE GYLLEMBOURG (1773—1856) csak későn lépett az írói pályára. *Mindennapi történet* cz. novellája jellemzi egész irányát: a mindennapi életben rejtező költőiséget akarja föltárni, s e mellett nagy ismerője az emberi szív legtitkosabb gerjedezéseinek. Jellemrajza igaz és egészséges; szellemes a föltalálásban és finom a formában (A szélsőségek, Ifjabb Montanus, Álom és valóság, Két emberöltő). Műveinek drámai formában való földolgozásai nem sikerültek.

ANDREAS DE SAINT-AUBIN (1798—1865) *Carl Bernhard* álnév alatt ismeretes; tisztán írói munkásságának élt. Novelláiban ő is a köznapi életet festi, olykor humorosan (A gyermekbál, A szerencsefi, A bizományos). A történeti regényben is sikerrel próbálkozott (Régi emlékek, II. Keresztély idejéből stb.).

CHRISTIAN WILSTER (1797—1840) kiváló lyrai költő, de nevezetesebb mint az Ilias és Odysseia fordítója. THOMAS OVERSKON (1798—1873) kedvelt szinműíró, de hasonlíthatatlanul érdemesebb *A dán szinház története* cz. irodalom- és művelődéstörténeti munkája. HANS PETER HOLST (1811—1893) az egész nemzet érzelmét fejezte ki *Ó haza mennyit vesztettél* kezdetű kis költeményével, a melyben VI. Frigyes halálát siratja. *A kis trombitás* cz. románczciklusa egyszerű népies hangon ad elő harczi epizódokat. Kitünőek verses elbeszélései is (Ifjúkoromból). EMIL AARESTRUP (1800—1856) lángoló szerelmi dalok írója, a melyeken hazai költők mellett Heine hatása érezhető. Föltünő e dalokban az érzéki vonás s az olykor nyers humor. Költői stílusa a legjobb költőkével versenyez (Egy barátnőmhöz). Csak halála után fedezték föl nagy tehetségét.

CHRISTIAN FERDINAND WINTHER a dánok egyik legkedveltebb és legnemzetibb költője. 1796-ban született, theologiára készült és házitanításból élt, majd nagyobb örökséghez jutván, utazásra adta magát. 1841-ben a dán trónörökösnének, egy mecklenburgi herczegnőnek, dán nyelvmes-

tere, 1850-ben megnősült, 1851-től kezdve évi járadékot nyert költői érdemeiért. Élete utazás és költői munkásság közt telt el. Meghalt Párisban 1876-ban. Tetemei hazája földjében pihennek. Első költemény-gyűjteménye 1828-ban jelent meg s nevét rögtön népszerűvé tette, különösen a benne foglalt *Fametszetek* cz. cziklus. Ezt gyors egymásutánban követték: «Költemények, régiek és újak» (1832), «Néhány költemény» (1835), «Dalok és mondák» (1840), «Vázlatok» (1840), «Költői művek» (1843), «Lírai költemények» (1849), «Új költemények» (1853), «A szarvas futása» (1855), «Tarka Levelek» (1865) stb. Költeményein kívül számos jelesnél jelesebb novellát írt (Esti jelenet, Két barát, A mesgyekő, A két iskolás fiú stb.). Mint fordító és ifjúsági író is kedvelt volt. Winther egyike Dánia legnemzetibb szabású költőinek. Fő jellemvonása a könnyed, üde természetesség és szeretetreméltóság. Egyszerű, de jellemző és festői szavakkal rajzolja érzelmeit, hazáját, Sjaelland szépségeit, a szerelmet. Feltünő költeményeiben a széphangzat, annál is inkább, mert a dán nyelv nem euphonikus, különösen idegen fülnek nem az. Winther mindenek felett a természet költője, mint senki más Dániában. Kedvelt időszaka a nyár, mikor az erdő, a mező és a tó teljes pompájában van; ekkor dalol a legszívesebben, s tárgya a nagyszerű úgy mint a kicsinység; egy rét nehány tehénnel és juhhal neki elég tárgy egy elragadó költői rajzra. Egy falusi utcza, parasztudvar, falusi pocsolya libákkal és kacsákkal, meg gólyával a templomtornyon, nála egy-egy szép képpé varázsolódik. Különösen «Fametszetei» szolgáltatnak, más művein kívül, idevágó jeles példákat. Ha látni akarjuk, mint rajzol meg szavakkal a költő egy igazi dán vidéket, akkor csak Winther Sjaellandját kell elolvasnunk; ha pedig az évszakok változó színében akarjuk ugyanazt látni, akkor olvassuk el ‚A szarvas futásá‘t, a melyben bájos és vonzó a tavaszi nap, a korai nyári reggel, az őszi nap stb. leírása. Ámde Winther az erdőt és a patakot, a mezőt és a halmokat, szóval a szép földet nem önmagukért szereti, hanem mert azon emberek laknak, és mert a természet iránt való vonzódás és öröm az emberi lélekkel vele született és azt megnemesíti. A tavasz növeli az életkedvet, a nyár egyre újuló örömeket nyújt, mindkettő az ifjúság kedvelt évszaka és a szerelemé: azért szereti a költő e két évszakot is első sorban. Nála úgyszólva örökös a tavasz és nyár, ő Dánia 9 hónapos télvizéről nem tud. Az ifjuságnak, az életörömnek és a szerelemnek is hasonlíthatatlan dalosa. A szerelem nála az élet középpontja, varázslatos vonzalom, mely a férfit és a nőt összefűzi boldog ölelésben. A szellő és a csillagok, az erdő állatjai és az ég madarai majd hírvivői, majd tanúi a szerelmi boldogságnak és vágyakodásnak. Ám a szenvedélynek örvényei is vannak; Winthernél bájos bohóskodás mellett sötét búbánattal és kétségbeeséssel is találkozunk szerelmi dalaiban. De nem ez az ő igazi területe, a melyen otthonos; jól

mondja Brandes: «W. olyan mint az ifjúság és a nyár, virágzó és üde, tele verőfénynyel és virágillattal.» A természet, a szerelem, az ifjuság mellett forró szeretettel csüng hazáján és nemzeti nyelvén, a melyeket lelkes dalokban és románczokban énekel meg. Költészete az idő változásait nem érzi; a harmadik nemzedék gyönyörködik bennök, s népszerűségök ma is ugyanaz, mint a múlt század huszas éveiben.

Mióta Szendrey Júlia Andersennek meséit lefordította hazánk nyelvére, azóta Magyarország ifjai és leányai is sokat gyönyörködnek e remekművekben. Hogy az öregebbek és a tanultak is olvassák, arról is van tudomásom; másutt az idősebbek szinte nagyobb örömmel olvassák mint a gyermekek, mert e mesék ritka szépségekben bővelkedők és világirodalmi jelentőségűek. Irójuk, HANS CHRISTIAN ANDERSEN, a dán költők között az egyedüli, a ki világhírre tett szert. Alig van nyelv, melyre le ne volna fordítva egyik-másik műve, különösen mese- és regegyűjteménye. «A haldokló gyermek» olvasható grönlandi nyelven. Az «Egy anya történeté»-t különösen Kelet-Indiában szeretik, s egy polyglott kiadás tizenöt nyelven foglalja magában. 1805—1875 élt a költő, a ki azt mondja a saját életéről: «Életem egy szép, dús és boldog mese». A nyomorból küzdötte föl magát a vagyonossághoz és a hírnévhez. A dán fővárosban látható érczszobra: a költő ülő helyzetben, derült arczkifejezéssel; balkezében mesekönyve, jobb kezével mesélgetés közben gesztikulál. Andersen nagyobb tárgyakkal is megpróbálkozott, mint a bolygó zsidó mondájával, de siker nélkűl. Dalai gyöngédek és bensők; románczaiban nem nyilatkozik a skandináv erő, de némelyikben a humor. Regényei közűl *Az improvizátort* tartják a legjobbnak; a lélektani rajz kitünő benne, de hiányzik belőle az olasz vidéknek megfelelő színezés. Viszont *O. T.* cz. regényében a nemzeti szokások rajza kiválóan sikerült. Andersen csak mint meseíró nagy költő. A gyermekek számára a ki valódi hivatottsággal tud írni, az a legnagyobb mester s annak van

Hans Christian Andersen.

leghálásabb és legkitartóbb közönsége. Andersenről el lehet mondani, hogy alig volt valaha író, a ki annyira tudott volna beszélni a gyermekek nyelvén s annyira ismerte volna azok érzelem- és álomvilágát, mint ő. A hol a gyermekek sírnak, nevetnek, dadognak, ott megjelen Andersen, maga köré gyűjti őket és ők csendes, majd zajongó örvendezéssel, bájos sietséggel gyűlnek köréje. Előadásában a naivitás elve a döntő. Úgy beszél, mint a gyermek, s közbe gesztikulál, nagy szemeket mereszt, megriad, aggodó arczot vág, fújtat, trombitál, nevet, zummog, a mint a helyzet követeli. Gondolkodása, hasonlatai, szófordulatai, álmai — mind, mind a gyermekektől vannak ellesve. Andersen meséit nem írja, hanem úgyszólva előttünk előadja; meséi beszélnek és bennünket is beszédre késztetnek. Soha sem ír ihlet nélkül. A valóságra alapítja meséit, mert azt tartja, azok a legszebb mesék, a melyek a valóságból nőnek ki. E mesék rendesen valamely életrevaló, sőt mély tanulságot rejtenek magukban. *A rút kis kacsa* a nyomorból magát fölküzdő lángelmét példázza némely helyütt utólérhetetlen művészettel; *Az árnyék* a másodkézből való emberek valóságos epopéája; *A harang* azt magyarázza, hogy a tudomány és a művészet az Isten templomában, a nagyszerű természetben összetalálkoznak; *A császár új ruhái* kitünő humorral rajzolja a társadalmi alakoskodást és hazugságot a gyermek naiv igazmondásával szemben. Az *Egy anya története* az anyai szeretet utánozhatatlan rajza, a melyet egy délszaki virághoz, a kallához lehet hasonlítani, mely magasztos egyszerűségében csak egy levélből áll. Jobbára formás és tartalmas meséi mellett találkozunk olyanokkal, a melyekben a jelképezés mesterkélt, a tanító hang előtolakodó, a feltalálás gyarló; de ez ritkán esik meg Andersennel. Meséivel vetekszenek *Képeskönyv képek nélkül* cz. apró, természetes és hangulatos rajzai.

Magyar nyelven olvashatók: nehány regénye, a Képeskönyv képek nélkül és meséi, a melyek azonban koránt sincsenek teljesen lefordítva, s a java akárhányszor értelmetlenül meg van rövidítve.

Frederik Paludan-Müller (1806—1876) a dánok egyik legkiválóbb költője, a ki eleinte jogásznak készült, de mihamar teljesen az irodalomra adta magát. Visszavonult, magábazárt életet élt. Első költői művei néhány hazafias románcz és *Szerelem az udvarnál* czímű elmés vígjátéka nagy reményeket támasztottak. Még nagyobb sikert aratott két következő nagyobb költeménye: *A tánczosnő, Amor és Psyche.* Az első lyrai eposz, valláserkölcsi tartalommal, tárgya az életből van véve; föltetsző a műben a költő szatirikus hajlama. A másiknak tárgya antik. Mindakét művet ideális fölfogás jellemzi. A két mű egyúttal föltünteti azt a két főirányt is, a mely költői műveiben észlelhető. Szatirikus irányának legérettebb gyümölcse *Adam Homo* cz. komikus eposza, az ujabb dán irodalom egyik legnevezetesebb

terméke, a melynek tárgya rokon a Délibábok hőse-ével. A világlátott költő, a ki mélyen bepillantott az emberi szívbe és ismeri annak nemes és aljas gerjedezéseit, haraggal és elkeseredéssel telik el az emberek nyomorúsága miatt. E hangulatból fakadt a nagy költemény, a melynek hőse kiváló tehetségekkel van megáldva, de önzése, erkölcsi gyöngesége, sőt hitványsága miatt nem tud egész emberré fejlődni s mint sivár lelkű, önmagát sem becsülő tuczatember hal meg. Hogy a fölszines és hasonló gyöngeségekben bővelkedő társadalom ezt a végre előkelő hivatalba jutott embert megbecsüli a maga módja szerint, magától értetik. A hitványságában elmerülő férfi mellett a költő testileg és lelkileg szép nőalakot rajzol. A hős végre titkos tanácsos lesz, a nagy érdemkereszt birtokosa és egy bukott leányok számára alapított intézet igazgatója, a míg az ő általa elcsábított szegény leány tönkrejut. Az eposz ellen a kritika sok kifogást emelt, és nem alaptalanul. A költő azt a sülyedést akarván rajzolni, a melyre nemes tehetségek mellett is képes az ember, hőse jellemének fejlesztésében gyakran nem elég következetes; olykor meg nagyon is czéltudatos; erkölcsi komolysága, a lelki nyomorúság fölött érzett elkeseredése olykor igazságtalanná és egyoldaluvá is teszi. «Halandó létünk czukrozott epéje»: ez Arany János költői meghatározása a humorról; a dán költőnél azonban olykor tiszta epét kapunk. Mindazáltal Paludan-Müller mély emberismerete, erkölcsi komolysága s költői szelleme teljesen feledtetik hibáit. Ugyanolyan valláserkölcsi tárgyuak: *Ábel halála*, *Nursiai Benedek*, *A paradicsom*, *Ahasverus*, *Calanus*. Az utóbbiban a költő a szépség után törekvő görög szellemet szembeállítja a töprengő és mysticzizmusra hajló hindu szellemmel; az előbbinek képviselője a világhódító Nagy Sándor, az utóbbié az istenséget kereső bölcs Calanus. A bölcs a maczedon hódítóban lelkesedve üdvözli az oly sokáig keresett istenséget, de végre gyarló embert födöz föl benne, s hogy a megsértett istenséget

Frederik Paludan-Müller.
(Fénykép után.)

megengesztelje, önkényt hal meg máglyán. Sajátságos, majd vonzó, majd visszariasztó, de legmélyebb megalázkodásában is érdekes alak Nagy Sándor. A költőnek a két világot feltüntető képei olykor hasonlíthatatlanul igazak és szépek. Az antik mythologiából merített tárgyakat Ámor és Psyche mintájára rendesen drámában dolgozta föl Paludan-Müller (Venus, Tithon, A dryad menyegzője); lyrai eposz a nem sokkal halála előtt írt *Adonis*. Egyéb költői elbeszélései inkább szép formájuk, mint tartalmuk által válnak ki. Rajtok, miként Adam Homon is, különösen Byron hatása érzik, míg a német hatásnak alig akadunk nyomaira költőnknél, a ki e tekintetben úgyszólva valamennyi kortársától különbözik. Mint lyrai költőt ugyanaz a formaérzék s komoly és nemes, olykor szatirikus tartalom jellemzi (Tánczzene, Viszontlátás, Sírbatétel, Virrasztás, A tavasz, A románcz, A nyolczadik művészet, Szonettek). Paludan-Müller prózai művei az elősorolt költőiekhez képest jelentéktelenek. *Az ifjúság forrásá*ban és *Ivor Lykke történeté*ben kevésbbé ismerünk a nagy költőre; az utóbbi ellenképe Adam Homónak, a mennyiben a költő itt korának vonzóbb oldalait rajzolja. A költő utolsó éveiben mind vallásosabb lett, a mi csak természetes fejleménye volt szelleme korán megnyilatkozó irányzatának.

Parmo Karl Ploug (1813—1894) a júliusi forradalom hatása alatt politikai irányba terelődött és a skandinávizmus legtüzesebb előharczosa maradt élete végéig. Diáktársai között úgy politikai, mint æsthetikai tekintetben zászlóvivő volt. A diákok táborában vert először gyökeret ez a politikai hitvallás. Ploug volt a dán diákok vezére az upsalai skandináv gyűlésen is. Körülbelül akkor vette át a *Faedrelandet* (A haza) czímű lapnak szerkesztését s így alkalma nyilt politikai nézeteit a nagyobb közönség között is terjeszteni. A diákok között veszi kezdetét költői működése is, s vidám, úgy mint komoly dalai ezek útján mihamar a nagyközönség között is elterjedtek. Különböző drámai műveiben maró szatirával támadja a kor politikai és irodalmi állapotait. Nemsokára azonban az egész nép dalnoka lesz, és lelkesedve szavalják és éneklik hangzatos, de erővel teljes hazafias és egyéb dalait. A *Norden* czímű kis dal mind a három skandináv nemzetnél élénk visszhangot keltett és a skandinávizmus valóságos jelmondatává lett. Megénekli a dán hazát és nemzetet, a dán nyelvet és a dán dalt, a haza hőseit, természeti szépségeit s az örök emberi érzéseket. Szerelmi költeményei között különösen a nejéhez intézettek mély érzésüek (Szeretsz-e majd? . . .).

Christian Hostrup (1818—1895) Ploug szellemi rokona és e mellett a diákegyesület kedvelt vígjátékírója (Az átellenes szomszédok, Cselvetések, Katonatréfák, Veréb a darvak között, Mester és inas). Vígjátékaiba és vaudevillejeibe kitünő dalokat sző, népszerű dallamokra; drámai mű-

veit még most is sűrűn adják. Hazafias költeményeit nemes hevület jellemzi. 1855-ben feleségül vette Hauch leányát és pap lett, s azontúl csak keveset írt.

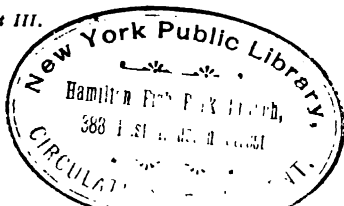
MEIR GOLDSCHMIDT (1819—1887) szerkesztő, novellaíró és sok költemény szerzője. Novellái stílus és jellemrajz tekintetében válnak ki (A zsidó, Hazátlanul, Szerelmi történetek stb.). *Életem emlékei és eredményei* (1877) rendkívül tanulságos és eredeti eszmékben bővelkedő mű. Egyike volt Dánia legolvasottabb és legtermékenyebb íróinak. Mint született zsidó, előszeretettel fordul népének erkölcseihez és társadalmi állapotaihoz. ERIK BOEGH (1822—1899) szerkesztő, termékeny drámaíró, kimeríthetetlen a komikus helyzetek föltalálásában és a víg és szatirikus dalban. Kitünt a komikus elbeszélésben is. HANS VILHELM KAALUND (1818—1885) dalait és egyéb költeményeit *Egy tavasz* czím alatt adta ki, a melyekkel nagy népszerűségre tett szert. Kitünőek gyermekek számára írt meséi. JOHAN CARL CHRISTIAN BROSBOELL (1820—1900) *Carit Etlar* név alatt híresedett el számos elbeszélése által, a melyeknek tárgyát a dán történetből veszi (A királyné őrmestere, A gjöngök főnöke). A társadalmi regényben és a drámában kevésbbé szerencsés. HERMAN FREDRIK EWALD (szül. 1821) kiváló novella- és regényíró, a kinek művei gondos történelmi tanulmányon alapulnak és valósággal művelődéstörténeti fontosságuak. VILHELM BERGSÖE (szül. 1835) sokat olvasott novellaíró, a ki szereti az olasz tárgyakat (A piazza del popoloról, Róma IX. Pius alatt; A régi gyárból, A rörvigi menyasszony). CHRISTIAN KNUD FREDERIK MOLBECH (1821—1888) Dante fordítója és jeles, különösen formájuk által kiváló lyrai költemények szerzője. THOMAS LANGE (szül. 1829) kitünő természetfestő. E korszaknak még számos kisebb jelentőségű írója van, a kik azonban egyik-másik művük által többé-kevésbbé tartós népszerűségre tettek szert.

II. UJABB ÁRAMLATOK 1870—1900.

GEORG MORRIS COHEN BRANDES (szül. 1842), az európai hírű író, a dán irodalomban egy újabb iránynak úttörője és középpontja. Sokoldalú műveltség, nagy nyelvtudás, kitünő æsthetikai érzék jellemzik; első sorban nemzete irodalmán finomult szelleme; de saját vallomása szerint különösen az angol és franczia íróknak tanítványa, ámbár a németeknek is nagyon sokat köszön és mint német író is kiváló. Először kritikái, *Aesthetikai tanulmányai* (1868) és *Kritikai és irodalmi arczképei* (1870) által keltett általános feltünést. Egy nagyobb külföldi út megérlelte a benne forrongó eszméket, s fáradhatatlan szorgalommal tanulmányozva az irodalmat és a művészetet kapcsolatban a társadalmi és politikai viszonyokkal, azon meggyőződésre jutott, hogy a dán szellemi élet mintegy meg-

merevedett és megállapodott olyan ponton, a melyet a többi Európa rég meghaladott. Hogy ezt honfitársai előtt is bebizonyítsa, fölolvasásokat tartott *A XIX. század főbb irodalmi áramlatairól.* 1871 nov. 3. tartotta meg első felolvasását. Mihamar magával ragadta az egész közönséget, férfiak és nők vetekedve siettek hallgatására. Összehasonlító irodalmi tanulmányai alapján igyekszik megállapítani, hogy a XVIII. század fölvilágosodásának eszméit győzedelmes haladásukban meggátolta a XIX. század elején egy általános visszahatás, a melyet a nagy kulturnépek régen leküzdöttek, de a melynek hatása alatt hazája még most is áll. S ez az oka, hogy a dán irodalom lethargiába sülyedt, a mely fölött maholnap maga a nemzet is elcsodálkozik. A szabad gondolatnak vissza kell adni szerinte régi jelentőségét; szabad kutatás és szabad szó legyen a jelige, s az irodalom a nemzetet és az emberiséget érdeklő problémákkal foglalkozzék, mert különben halálra kárhoztatja önnönmagát; az írók és műveik legyenek szervek és csatornák, a melyeken keresztül árad az egyedül életadó eszme: az emberi nem szabadságának és haladásának eszméje. A költészetben valóság szükséges és nem álom. Az élet való rajza szükséges, a melyet nem gátol semmiféle balitélet. *Realizmus, naturalizmus, szabadság, haladás:* legyen a jelszó. Az eszmék, a melyeket Brandes hirdetett, hatalmas mozgalmat idéztek elő; de míg az ifjabb nemzedéket magukkal ragadták, a mult műveltségében gyökerezők közül sokakat éles ellenmondásra bírtak. S ez nem is volt csoda; mert Brandes szenvedélyes, fiatal hévvel támadott meggyökerezett eszméket. Kevés tisztelettel volt a vita hevében elismert valódi nagyságok iránt s azonfölül kiterjedt műveltsége és európai látóköre ellenére is reformátori törekvésében sok a hézagosság és a rombolás, a melynek helyébe nem tud építeni. A harcz végre oly elkeseredett lett, hogy Brandes önkénytes számkivetésbe ment s hosszú éveket töltött külföldön. De annak ellenére, hogy idegen nyelveken is írt műveket, anyanyelvéhez mindig hű maradt és hazája maradt első szerelme. Hogy mekkora hatása volt, mutatja az, hogy hazatértekor otthon mindig lelkesedve fogadták, az irodalom egészen új irányt vett s műveit a többi skandináv nemzetek is lelkesedve olvasták; sőt a távoli Izland irodalmának is új irányt adott. Működése és hatása Steffenséhez hasonló a század elején.

A realizmus, Brandes egyik alapelve, már regebben is föltetszett egyes írókban; de bármely élethű volt is a költő jellemzése és leírása, mindig felette lebegett az ideális gondolkodás. «Malet das Laster, doch malet den Teufel dazu», volt a jelszó. Brandes nyomán többé nem az előre megfogalmazott eszmét vitte bele a költő az eszménybe, hanem abban magában kereste azt, s a mi igazságot talált benne, azt fejtegette és igyekezett közérthetővé tenni művészeti eszközökkel. A régi költészet

tényleg sok tekintetben színtelen- és vértelenné lett. Már Paludan-Müller panaszkodott volt: «Kelleténél többen vannak irodalmunkban olyanok, a kik polyvában turkálnak és azt szellőztetik; törekedjetek mindig olyan alkotásra, a mely fenmaradhat az irodalomban, a minek jövője lehet.» A legbiztosabb eszköz ennek elérésére a költészetben szerinte az, ha a költő egyéni személyiségek és életsorsok rajzában mutatja be az általános emberi typust. De ő a kivételesnek, a bizarrnak ellensége és szellemet és ízlést vár a költészettől, nem beteg testet és lelket önmagáért. Így lett ő a realizmus bevivője a dán irodalomba; ámde a Brandes nyomán támadt realizmus és naturalizmus sokszor vét Paludan-Müller józan elvei ellen és fertőbe téved, máskor pedig a tendenczia kedvéért alkotott jellemeket, a melyek így psychologiai feladványok erőszakolt megfejtéseivé lettek. Az új irodalomban sok az új név, de csak kevés íróról mondhatni, hogy megállapodott hírneve van.

Köztük Holger Henrik Herholdt Drachmann (szül. 1846) egyike a jelesebbeknek. Tengeri orvosnak lévén a fia, korán megösmerkedett a tenger szépségeivel, melyeket mint kitünő festő is megörökített. Az irodalomban eleinte Brandes rendületlen híve; az új mozgalomnak egyik vezére lett. *A határon túlról* cz. rajzai keltettek először általános tetszést; ezekben az utolsó dán-német háború dán katonáinak hősiességét rajzolja megragadó képekben. Azután valóságos czigányéletet folytatott és megfordult a legtöbb európai fővárosban. Ez idő alatt nézetei nagy változáson mentek keresztül; a naturalizmustól megundorodva, elhatározta, hogy az «ifjabbak» iránya ellen küzd. Hazatérve, mihamar beleúnt az áldatlan politikai pártviszályokba is, minek folytán teljesen magára maradt és az anyagi, sőt szellemi tönk szélére jutott. Ámde épen ezen szenvedések közepette, egyszerű halásznép körében érlelődött meg lelke. *Régi és új istenek* cz. költeménykötete mutatja e lelki átalakulást. Lassankint Brandestől is mindinkább eltávolodott, mert annak kozmopolitikus irányától féltette a dánok nemzeti jellegét; a személyes barátságot azért fentartották mindketten. Hosszabb utazás után hazatérve, nemzete évi költői tiszteletdíjjal tüntette ki. Azóta függetlenül él boldog családi körben, és bámulatos írói tevékenységet fejt ki. Legkiválóbb a dán erdőtájék s különösen a tengerpart rajzában. E nemű elbeszélései a dán irodalom legjobb művei közé tartoznak. Joggal nevezték «a tenger költőjének». Műveiben sokszor szólal meg a tendenczia és a szatira. Elbeszélésein és rajzain kívül, kivált a drámában és különösen lyrai költeményeiben is (Tengeri dalok stb.). Költeményei között van magyar tárgyú is.

Sophus Christian Frederik Schandorph (1836—1901) elbeszéléseiben szeret a nép alsó rétegeivel foglalkozni (Középpont nélkül, Fris Tamás története, Az erdőmester gyermekei, A vidékről). Olykor a verses

formához fordul (Fiatal napok). Költeményei és «lyrai arczképei» is sok barátot szereztek neki.

Jens Peter Jacobsen (1847—1885) a dán irodalom legnagyobb szinezője. «A hogy ő fest, úgy még nem festettek szóval éjszaki nyelven», mondja róla Brandes. Első jelesebb munkája a *Lövés a ködbe* cz. kisebb elbeszélés. Ezt követte *Grubbe Mária asszony, Niels Lyhne, Foens asszony* és egyéb elbeszélések, a melyek mind a dán irodalom legjobbjai közé tartoznak. Kevésbbé jeles mint versesköltő.

Vilhelm Topsöe (megh. 1881) szerkesztő, kedvelt utirajzok és jeles elbeszélések írója. Erik Skram (szül. 1847) kitünő elbeszélő (Képek úri házakból, Gertrude Coldbjörnsen, Agnes Vittrup, Hellen Vige), ki a nőkérdéssel is foglalkozott. Ernst von der Recke (szül. 1848) kiváló drámaíró (Bertran de Born, Linvigild király és fiai, Archilochos, Knud és Magnus, A burgundi herczegnő, Eigra királynő), ki a színpadon is kiváló sikereket ért el. Mint lyrai költő is népszerű. *A dán metrika elvei annak történeti fejlődése szerint,* valamint *A dán verstan alapvonalai* szintén jeles, tudományos becsű művek.

A dán nemzet a XIX. században sem feledkezett apái kiváló tudományos érdemeiről. A theologiában Grundtvig mellett kitünt Jacob Peter Mynster (megh. 1854), a ki a raczionalizmussal szemben a kereszténység művelődéstörténeti termékeny hatalmát hangoztatta. Vele szemben *Henrik Nicolai Clausen* (megh. 1877) Grundtvig rendszere ellen küzdött. Hans Lassen Martensen (megh. 1884) a keresztény hit- és erkölcstan kiváló rendszeresítője. Dánia egyik legnagyobb és legsajátosabb szelleme Sören Kierkegaard (1813—1855), a ki theologusnak készült, de soha hivatalt nem vállalt. Első bölcseleti értekezése *Az irónia fogalmáról* szólt (1841). Ezután külföldön utazott. Hazatérve a fővárosban élt mint agglegény, egymagára, figyelve és tépelődve, és nehány év alatt nagy irodalmi tevékenységet fejtett ki. *Vagy-vagy* (Enten-eller, 1843) cz. munkájában, melyet «Victor eremita élettöredékének» nevez, az æsthetikai és az erkölcsi világnézet között fenforgó különbséget fejtegeti és magyarázza; az elsőnek czélja az élvezet, az utóbbinak a kötelesség teljesítése; mindkettő tévúton jár, önmegsemmisülésre, szellemi halálba vezet; csak az igazi vallásos élet biztosítja a fenmaradást. E munkáját értekezésekben folytatta, rendesen álnév alatt. Saját neve alatt épületes iratokat adott ki, többnyire beszédformában. Czélja az egyes keresztény embert az Istenbe vetett hitre és az istenes életre előkészíteni. A hit, tanítja Kierkegaard, az emberi okoskodás előtt képtelenség és felfoghatatlan valami; de a végtelen igazságoknak semmi közük a mi gyarló eszünkhöz, a mely fölött végtelen magasságban állanak; ezen örök igazságok csak a hívő odaadás útján foghatók föl. A keresztény életben az egyénnek el kell válnia a

tömegtől és egymagában állani Isten elé, lemondva az ideiglenes gyönyörűségekről és egy szenvedéssel és lemondással teljes életre vállalkozva. Kierkegaard eredeti, erővel teljes és szellemes ékesszólással írt munkái hallatlan föltünést keltettek. Sokat olvasták és bámulták. Azonban megtámadva a «hivatalos kereszténységet», a papság egyértelműen ellene támadt. Irodalmi harczai közben halt meg 42 éves korában.

A természettudományokban világhírű név HANS CHRISTIAN ÖRSTED (1777—1854), az elektromágnesség felfedezője. Fitestvére, Anders Pandoe (1778—1860) kiváló jogtudós. A nyelvtudományban örök hírre tett szert RASMUS KRISTIAN RASK (1787—1832), Grimm lángeszű előfutárja. A klasszszika philologia terén általánosan ismert JOHAN NIKOLAI MADVIG (1804—1886) neve. A történetírásban Grundtvigen kívül Rasmus Nyerup (1759—1829), Peter Erasmus Müller (1776—1834), Fin Magnussen (1781—1847), Erik Christian Werlauff (1781—1871) tüntek ki Carl Ferdinand Allennal (1811—1871). Christian Molbech (1783—1857) és Nils Mathias Petersen (1781—1862) a hazai nyelvnek és irodalomtörténetnek kitünő művelői sok más mellett.

IV. NORVÉGIA.

A norvégek nemzeti és irodalmi önállóságra való törekvései voltakép már a XVIII. században kezdődnek, de külön norvég irodalmat, miként államot is, csak 1814 óta szokás számitani. Ebben az ifjú irodalomban meg szoktak különböztetni több korszakot, úgymint a szabadságért való lelkesedés korszakát 1814—1830; a norvégség korszakát 1830—1840; a nemzeti romantikus korszakot 1840—1870 s a legújabb kort.

I. A SZABADSÁG KORSZAKA 1814—1830.

A dán irodalom felette gazdagon kezd fejlődni és bámulatosan felvirágzik a XIX. század első évétől kezdve; Norvégiában ellenben nagyon csekély szellemi és irodalmi élettel találkozunk. A norvégek hozzá voltak szokva, hogy Dániából födözzék szellemi és anyagi szükségleteiket. Ám az összeköttetés az Angol- és Svédországgal folytatott hosszas háborúk alatt majdnem teljesen megszünt. A norvég nemzet kénytelen volt eleve hozzászokni ahhoz a gondolathoz, hogy magának kell sorsát intéznie s a szellemi különválásnak mindig több és hangosabb híve támadt. Midőn pedig ez 1811-ben a krisztiániai egyetem fölállításával bekövetkezett, nyomában a politikai függetlenség is mihamar ténynyé vált. A nemzet erőit most már első sorban a politikai berendezkedés foglalta le. S ez a gyakorlati irány annál könnyebben maradt egyedül uralkodó hosszú éveken

át, mivel a norvég a német s az általa megtermékenyített dán irodalom hatását immár kevéssé érezte. A különválás első harmincz esztendejében a norvég költészet jórészt a régi nyomokon haladt és kevéssé fejlődött. Termékenyebb író alig akad. A hivatalok s egyéb állások lefoglalták a szellemeket. A régibb költők nem fejlődnek újabb irányban; a régi hazafias költészet hangjai ismétlődnek náluk; Norvégia szikláiról, az ősrégi Norvégországról hangzatos énekeket zengenek, a nélkül, hogy akár az országot, akár annak népét alaposan ismernék. A haza szabadsága és önállósága mellett képzeletük visszatér a hősi hajdanba, teljesen mellőzve az évszázados összeköttetést a testvér Dániával. De mindezen költészetben igaz és üde lelkesedés mellett gyakran találkozunk dagálylyal és üres nagy szavakkal, melyeket sem a jelen, sem a mult életének, népének és történetének ismerete nem táplál eléggé.

A korszak költői közül első sorban Lyder Sagen (1777—1850) érdemel említést, ő is inkább azért, mert mint tanár ébresztő hatással volt az ifjabb nemzedékre; a következő írói nemzedék számos jelese volt az ő tanítványa. A hazafias költészetnek főképviselői Johan Storm Munch (1778—1832), Conrad Nicolai Schwach (1793—1860), Simon Olaus Wolff (1796—1859); mindegyiküknek néhány dalát kiválóan szerették és énekelték a kortársak. A népéletet választotta költői tárgyul a termékeny Maurits Christoffer Hansen (1794—1842), a kire a német romantika fantasztikus világa és a dán Ingemann voltak nagy hatással. A mondai korból vett elbeszélései és hazai tárgyú drámái nem sikerültek. A norvég parasztéletet rajzoló novelláiban föltetsző, hogy nem ismeri a föld népét. De ha a kisvárosi életet és a középosztályt festi, akkor kiváló költőnek mutatja magát (Az anya, Polykarp kézirata, A lahellei vámos, Birthe asszony, Lille Alvilde). Vele rokon Henrik Anker Bjerergaard (1792—1842), az ‚Ősrégi Norvégország fiai' kezdetű pályanyertes nemzeti ének szerzője; ő tette az első kisérletet jelenkori nemzeti tárgyak drámai földolgozásában, ámde ezek közül csak a *Fjeldeventyret* (Hegyi kaland) cz. dalmű keltett nagyobb hatást s ez is jórészt Valdemar Thrane kitünő zenéjének volt köszönhető.

II. A NORVÉGSÉG KORSZAKA 1830—1840.

A fiatal államban kisszerűek voltak az összes viszonyok. Hiábavaló volt az ujjongás azon, a mi történt, mert fölötte sok tennivalója maradt a jelennek és a jövőnek úgy politikai, mint szellemi téren. A hazai irodalom szegénysége miatt az olvasóközönség a hatalmasan fölvirágzott dán s most már a svéd irodalomhoz is fordult. A Dániához való viszony a különválás után is általában barátságos maradt. Hiszen még Dániában

nevelkedett a kor sok vezető embere és a testvériség tudata még mindig eleven volt. Ámde a Dánia ellen való gyűlölet is kezdett jelentkezni. Akadtak, a kik a társországnak nem tudták megbocsátani a mostoha bánásmódot, a melyben Norvégia a hosszú egyesülés ideje alatt részesült. Ennek a dánellenes hangulatnak legszenvedélyesebb kifejezése Nicolai Wergeland «Dánia politikai vétségei Norvégia ellen» cz. műve, a mely felette sok politikai ellenszenvnek lett az okozója, de nem ellenmondás nélkül. Hiszen hiábavaló volt minden nemzetieskedés; a norvégek *norsk*nak nevezték ugyan nyelvüket, a mely azonban csak olyan dán volt, mint az előző század norvég származású íróié; a krisztiániai színházban csupa dán szinész lépett föl; szóval a politikai önállóság ugyan örvendetesen haladt s még a ruházkodásban is érvényesült, de a szellemiről mintha megfeledkeztek volna a norvégek legtöbbjei. Nevezetes a parasztságnak mind nagyobb térfoglalása a politikai életben. Ez a néposztály az állami alaptörvény által biztosított politikai jogaival egyáltalán nem élt, mert azokat nem ismerte; engedte magát vezettetni a hivatalnokok által. De 1830 után a parasztság öntudatra ébred, politikai jogait érvényesíti és a hivatalnokokkal szemben ellenséges állást kezd foglalni. Nála is, mint a lakosság minden rétegében mind jobban terjed a dángyűlölet; írtóháború kezdődik az idegen szokások és erkölcsök ellen; mindenki norvég akart lenni a táplálkozásban, a ruházatban, cselekedeteiben. S mivel a hamisítatlan norvéget első sorban a régi szabad paraszt képviselte, azért a kor nemzeti és politikai irányzata is mindinkább ezt tolta előtérbe s a parasztság mihamar elsőrangú politikai tényező lett. Az irodalomban is a politikai életre támaszkodó két párt alakult: az ú. n. hazafias vagy norvég párt és az értelmiség pártja. Az előbbinek elvei az imént vázoltak, irodalmi térre átvive; az utóbbiak fönn akarták tartani a dán szellemi élettel való kapcsolatot. Amannak zászlóvivője Henrik Wergeland, emezé Welhaven.

Henrik Wergeland (1808—1845), a fönt említett Nicolai Wergeland fia, a fiatal Norvégia egyik legnevezetesebb irodalmi férfia, zabolátlan, sőt erőszakos természet, dús szellemi és költői tehetséggel. Eredeti, lelkesült szellem, a ki a szépért és fönségesért rajong, de a szokatlanon és kirivón is kapkod. A pillanat embere s azért életében sok a meggondolatlan ballépés. Rajong a természetért, de a mellett sok benne a mesterkéltség. Első költeményeiben a nő isteni képmását zengi. *A természet, az ember és a Messiás* cz. művét később is mindig főművének nézte. Ebben egy erővel teljes és egy szerelemben égő szellem Ádám és Éva alakját ölti, aztán az állati ösztönök mind mélyebbre sülyesztik az embert, a míg Krisztusnak a felebaráti szeretetre alapított társadalma az állati életet alája nem veti a lelkinek. Ez a szerző által világeposznak neve-

zett mű kevés olvasóra talált; meglepő erő tanuságjelei mellett hiányzik benne a forma szépsége és a kerekdedség, csupa fantázia és kép; de a fantázia zabolátlanul csapong s a képek között sok az alszerű és érthetetlen. Az eszmék sem tudnak plasztikailag kialakulni és nincsen meg bennük kialakult világnézeten alapuló egység.

A júliusi forradalom Norvégiában is nagy mozgalmat idézett elő. Wergelandot vágya a következő évben Párisba vitte. A szerencsétlen Lengyelország iránt való rokonszenvét *Caesaris*, a spanyol Bourbonok iránt való gyűlöletét *Spaniolen* czimű művei tolmácsolják. Ezt a kozmopolitikus időszakot azonban mihamar felváltja Wergelandban a norvég hazafiság. A norvég diákok ebben a korban mind élénkebb részt kezdtek venni az ország politikai és szellemi életében; azt hitték, hogy a nagyobb vidéki városok fölé alig emelkedő ifjú fővárosban ők lehetnek a hangadók. A diákság között volt valóságos melegágya a norvég rajongásnak. Wergelandot, mint a hazafias mozgalom lelkesült szónokát és költőjét, körülrajzották. Sok erő és önbizalom nyilvánult e mozgalomban, de akadt benne sok túlzás, kihivó hetykeség és üres frázis is. Ámde a társadalom csak kisebb számú részének volt elég éles szeme a norvég lelkesedés kevésbbé vonzó oldalainak észrevevésére. A nemzet fejlődésére is aggasztónak látszott azon országgal való szakítás, a melylyel Norvégia azelőtt egy úton járt, s a melyet most sem nélkülözhetett.

Johan Sebastian Cammermeyer Welhaven (1807—1873) volt e mérsékelt pártnak vezető férfia. Wergelanddal egy időben tanult s a míg ez diákéletét áttombolta, addig Welhaven tiszta erkölcsei és nemes jelleme által tünt ki. Ismeretlen maradt, a míg Wergeland világeposzán meg nem botránkozva, szatirát nem írt ellene ily kezdettel: «Meddig fogsz még az ész ellen dühöngeni? Don Quijotei dárdádat meddig forgatod?» Wergeland válasza éles volt; s az így kifejlődött irodalmi harcz mihamar két táborra osztotta a diákságot. A mérséklet és az irodalmi fegyverek biztos kezelése mindenesetre Welhavennek és társainak biztosították a győzelmet, ámde Wergelandék oldalán volt a kort annyira jellemző lelkesedés és rajongás, a mely a tömeget magával ragadta. Welhaven ellenfele költészetét tette éles birálat tárgyává s nem látott abban egyebet, mint kétségbeesett harczot a szépség és a természetes ész minden szabálya ellen. Majd *Norvégia szürkülete* cz. alatt tökéletes formájú szonetteket adott ki, a melyekkel korának hibái ellen fordul s különösen a nagyszámú szájas és nagyhangú hazafiakat ostorozza; ámde e szonettekben nagyon keserű volt a hang és sokkal több a nyilvánvaló túlzás, semhogy igazi sikerük lehetett volna. Az ellenfelek Welhavent szívtelennek és arczátlannak itélték, a kinek nincsen érzéke semmi szent iránt; úgy beszéltek róla mint hazaárulóról s iratait több helyütt nyilvánosan el-

égették. Ezzel szemben Wergeland mind jobban emelkedett a közvéleményben és a hazafias párt hallgatagon elismerte vezérének. Nem is tudott senki annyira a nép nyelvén beszélni és nem is szerette senki a népet annyira, mint ő. Egymást érték a nép fölvilágosítására szolgáló füzetei s nagyhatású volt *For arbeidsklassen* cz. hetilapja. Későbben, mint lapszerkesztő, valósággal a durvaság képviselője lett a műveltebb osztály szemében. Az ellene való gyűlölet 1838-ban egy színházi este alkalmával tört ki, a midőn ellenségei fütyülőkkel, csörgetyűkkel és gyerektrombitákkal jól fölszerelve már-már győztek Wergeland párthíveinek helyeslésén és tapsain, a mikor végre az utóbbiak türelmüket vesztve botozás és öklözés közben kidobálták ellenfeleiket.

A sok keserű harczot végre Wergeland is megelégelte s kezdett visszavonulni a pártélettől. 1838-ban a Krisztiániába érkező Károly János királyt szép költeménynyel üdvözölte. A király elfelejtette multját és évi díjat juttatott neki. Ezért nemcsak ellenfelei gúnyolták udvari nyugdíjasnak, hanem párthivei közül is sokan elfordultak tőle. Wergelandot mindez nem bántotta; boldog házaséletet élt s mindinkább tisztuló lelke a legszebb költői alkotásokra tette képessé. Különösen 1838 után írt lyrai költeményei a norvég irodalom legszebbjei közé tartoznak. A gondolatok merész szárnyalása, élénk fantázia és mély érzés jellemzik e művek legtöbbjét, bár olykor visszaesik régi hibáiba. Lelkesedve énekli meg hazáját s annak természetvilágát, mély érzéssel elhalt barátjait s Károly János betegségét és halálát; jelesek tengerészdalai és gyermekversei is. Egyéb, nagyobb művei: *Huysumi János virágénekei, A hajókalauz* czimű gyönyörű kis novella, *A zsidó* és *A zsidonő* czimű költeményczikluszok, a melyeket a zsidók érdekében írt, a kiket az ország alaptörvénye Norvégiából kizárt. Több drámája is van, ámde sokkal kizárólagosabb lyrikus, semhogy jellemezni tudna. Még legjobban kivált a bohózatban. *A norvég alkotmány történeté*ben híres honfitársainak életrajzát nyujtja sok lelkesedéssel s, a mi jellemével jár — túlzással. Halálos ágyán írta *Emlékiratait,* a melyek tele vannak élettel és derült világnézettel. Ugyancsak akkor írt költeményei (A tavaszhoz, A szép család) költészetének legszebb virágai. Temetésén akkora gyászkiséret volt, a minőt nem látott addig Krisztiánia. A hálás zsidók síremléket állítottak neki.

Ellenfele, Welhaven, csak lassan ébredt költői hivatásának tudatára; de azután legjobb tehetségét annak szentelte. Később a bölcselet tanára lett, de azért megszakítás nélkül foglalkozott a költészettel. Egy kisebb elbeszélésen és útirajzon kívül 1839—1860 öt kötet költeményt adott ki, a melyek szinte kizárólag lyraiak. Szigorú önbiráló lévén, kiváló tehetségének csak érett gyümölcseit nyujtotta. Mindenütt biztosság, világosság és ízlés jellemzik; teljes tudatában van a költői forma és tarta-

lom kivánalmainak. Régibb harczias hangulata még olykor-olykor megcsillan a fiatal főváros félművelt osztályai ellen írt szatiráiban; de a politikai pártéletbe többé bele nem elegyedik s a Dániával való szellemi kapcsolatnak hűséges őre marad. Tankölteményei, vidám diákdalai, elhalt barátjainak emlékére írt költeményei meleg szívről és kitünő formaérzékről tanuskodnak. Megénekli emlékeit és vágyait, örömét és búját, a keresztény lemondást s különösen mesterien a természet világát. A természeti jelenségek rendesen érzelmeinek jelképei; e képeken mély komolyság, nem ritkán bánatos álmadozás borong. A negyvenes években megjelenvén a norvég népköltési gyűjtemény egy része, kora tudósaival és költőivel együtt Welhaven előtt is a költeszet új és termékeny mezeje tárult föl; s a népköltés hatása újabb költeményein, különösen mesteri románczain, nyilvánul. Kiváló egyúttal mint irodalomtörténetíró; különösen Norvégiának norvég-dán közös irodalombeli munkarészét kutatja s éles szemmel mutatja ki a legrégibb kortól kezdve. Hazafiságát eleinte sokan kétségbevonták, pedig a skandinávizmus egyik leglelkesebb képviselője volt, és egyetemi hallgatói rajongva tisztelték, különösen ünnepi hazafias beszédjeiért.

Wergelandon és Welhavenen kívül csak néhány író érdemel még e korban említést. Nils Mathias Aalholm (1811—1894) Theodor Reginald álnév alatt népies tárgyú novellákat írt, a melyek a jellemrajzban válnak ki. Wergeland hatása alatt állnak: Kristian Monsen (1815—1852) és Sylvester Sivertson (1809—1847), vidéki lapszerkesztők, a kik lyrai költeményeik által lettek népszerüek. Más e korban fellépett írók működésének súlypontja a következő korszakra esik.

III. A NEMZETI ROMANTIKUS KORSZAK 1840—1869.

Már a XVIII. századi norvég származású írók is törekedtek költészetüknek nemzeti tartalmat adni és folyton szemük előtt lebegett északi hazájuk sajátságos természete, a régi hősi korszak és a tősgyökeres, vegyületlen norvég nép élete. Ámde eddig mindezeket inkább csak dicsőítették, de nem rajzolták, nem hatottak le mélyre, s élő képek helyett általános hazafias szólamokból állott inkább költészetük. 1830 után a parasztság politikai érvényesülésével némi fordulat állott be, de gyökeres változást a nemzeti költészetben csak a negyvenes évek hoztak. Ez a változás rokon a német és a dán irodalmakban észlelhető új áramlattal, a midőn e nemzetek multjukat egyrészről s népük életét és költészetét másrészről jobban kezdették ismerni. A norvég népköltészetet is kiváló gyűjtők kiragadták a feledés homályából. A hazai föld és népének élete mohó kutatás tárgya lett s az egész nemzet érdeklődése az

eddig elrejtett kincsek felé fordult. A norvég népköltészet, a mely a parasztság évszázados szellemi munkáját tükrözteti, közkincscsé vált: mesteri szerkesztésben jelentek meg a népmesék és népmondák, a melyekről a német Grimm azt vallotta, hogy szebbeket nem ismer; a nép dalait gondos gyűjtők tájszólásbeli sajátságukkal teszik közzé; összegyűjtötték a nép dallamait, melyek mihamar visszhangzanak a színpadon is; a norvég ház és népélet a festőművészet kedvelt tárgya lesz, a régi történet és művelődés, szintúgy a régi nyelv legjelesebb kutatói norvég földön támadnak s Krisztiánia lesz mihamar ezen tudományágak középpontja, a melyekhez az élő tájszólások tudományos feldolgozása is csatlakozik. Ez a nemzeti mozgalom mélyen belenyúlik a költészet fejlődésébe. Addig csak babonát és tudatlanságot hittek a nép költészetében föltalálhatni s csak most lett szemmelláthatóvá ez a dúsgazdag aranybánya. A hatás mihamar mutatkozott s Welhaventől kezdve a kornak egy költője sem maradt tőle érintetlenül. Maga az irodalmi nyelv is megérezte e hatást, mert mentül több norvég szó és szólam került bele, a melyek mihamar teljes polgárjogot nyertek.

Ennek az újonnan ébredt szellemnek a skandinávizmus egyik főjelensége. 1845-ben találkoztak először Kopenhágában a norvég diákok dán és svéd testvéreikkel s hazajövetelük után a találkozás hatása alatt «az apák emlékezetére» a skandináv ünnep napját, január 13.-át évenkint megünneplendő nemzeti ünneppé avatták.

A kor költői közül ANDREAS MUNCH (1811—1884) már az előző korszakban keltett föltünést, de virágzása a Wergeland halála és Björnson föllépése közötti időszakra esik. Jogásznak készült, de különösen Oehlenschläger hatása alatt az írói pályára lépett. *Efemerer* (1836) czimű első kötete eddigi tanulmányainak és mintaképeinek bélyegét viseli magán; de van benne néhány sokat igérő önálló költemény. *Sverre király ifjusága* cz. ünnepi játékával Wergeland elül nyerte el a díjat; ezt követték *Az énekesnő* és *Donna Clara* cz. darabjai. A negyvenes évek elején eljutván vágyainak országába, Itáliába, költői szelleme hatalmas fejlődésnek indult, a mit *Régibb és ujabb költeményei* (1848) mutatnak. *Képek északról és délről* (1849) cz. műve a prózai stílus remeke. Felerészben képeket nyujt az északi természetből és történetből. A déli vázlatok közül az egyik Versailleslal, a többi három Itáliával foglalkozik s az utóbbiak közül *Capri* és *Tiberius* császár korának rajza talán legkiválóbb műve a költőnek. *Új költeményei* (1850) remek románczokat nyujtanak (A királyleány nászútja). *Gyász és vigasz* (1852) megható kifejezése szeretett neje halála fölött való busongó gondolatainak; ezt a kötetet tartják a norvégek a költő legszebb műveinek. Lyrai költeményeiben nincsen meg Wergeland tüze és Welhaven gondolatgazdagsága, de mély bennük az érzelem s

élénk és szines a fantázia. 1854-ben újra a dráma felé fordult (Salomon de Caus, Egy este Giskén, Lord William Russell, Skule herczeg), a melyek azonban nem nagy szerencsével állottak meg a színpadon, kivéve az elsőt. *A norvég leány* cz. történeti regénye a középkorban játszik.

Peter Andreas Jensen (1812—1867) Welhaven tanítványa, a kit a könnyű verselés sok értéktelen vers írására csábított. Értékes azonban vallásos költészete (Az egyházi év). Emlékiratai kortörténeti becscsel birnak. Ugyancsak Welhaven nyomdokain halad Theodor Kjerulf (1825—1888) kiváló mineralogus, borongó lyrai költemények és szines turistarajzok szerzője. Camilla Collett (1813—95) Wergeland nagytehetségű huga, bátyja irodalmi harczában férjével együtt Welhaven híve. Több sikerült kisebb elbeszélés (A királyi ház, Viszontlátás) után névtelenül adta ki *A hivatalnok leányai* cz. korregényét (1855), a mely a norvég szépirodalom egyik legnevezetesebb terméke és kiválik a társadalmi ferdeségek találó rajza és kitünő jellemfestés által; kevésbbé szerencsés a regény a nő szerencsétlen társadalmi helyzetének bizonyításában. *Hosszú éjek alatt* cz. művében emlékiratot nyujt, a mely az ő és bátyja fejlődésére élénk világot vet. Egyéb művei: *Elbeszélések*, *Emlékek és vallomások*, *A némák táborából*, a mely utóbbi a nők társadalmi jogaiért küzd. Utolsó éveiben sok elismerés érte honfitársai részéről.

A kor népies nemzeti irányának legfőbb képviselői Peter Christen Asbjoernsen és Joergen Moe. Asbjoernsen (1812—85) erdőmester már ifjúkorában kedvelője volt a gyalogos kirándulásoknak, hegyet-erdőt szeretett bejárni és vándorlásain alaposan megismerte az északi természetet s a nép élet- és gondolkodásmódját. Korán ébredt benne a vágy régi mondákat és meséket leírni és pedig rendesen a nép tájszólásán. Gyűjteménye egyre növekedett s midőn ifjukori barátja, Moe, szintén előállt egy nem kevesebb buzgalommal és ügyességgel följegyzett gyűjtéssel, akkor közösen kiadták *Norske folkeeventyr* (1842, norvég népmesék) cz. alatt mindakét gyűjtést, a mely megbecsülhetetlen kincset rejt magában. A nép ajkáról ellesett meséket irodalmi nyelven adják ugyan, de Grimm módjára ritka ügyességgel lesve el a nép beszédmódját s olykor szavait és fordulatait, sőt tájszólását is megtartva. 1840—1848 kiadta Asbjoernsen ‚Norvég tündérmesék és népmondák‘ cz. gyűjteményeit. A mesék szólanak az erdei tündérekről, sellőkről s földalatti szellemekről; a népmondákban a szerző föllépteti magukat a mesélőket, ezzel nem csekély mértékben emelve az előadás közetlenségét. E népmondákhoz fűződik aztán a leírásoknak és a népéletből vett jeleneteknek egész sorozata, a melyekben Asbjoernsen utólérhetetlen mester, a ki hazája egyes vidékeinek minden zegét-zugát ismeri s minden állatnak és növénynek a nevét is tudja. Kitünő e férfiú, mint természettudós is, a ki népe gya-

korlati szükségleteiről is gondoskodott a gazdaság körébe vágó népszerű művek kiadása által.

JOERGEN MOE (1813—1882) az előbbinek munkatársa, a Norvég népmesék szellemes és tudós bevezetésének írója. Különösen értékesek bámulatos ismeretre valló megjegyzései a mesék vándorlásáról és azok nemzeti sajátosságairól. Költeményeit természetes humor, de egyúttal bensőség és művészi kerekdedség jellemzik; nyelve tősgyökeres norvég. Kitünőek a gyermekek számára írt meséi és történetei is. Későbben a lelkészi pályára lépvén, gyűjtését teljesen átadta barátjának, a melyből az egy újabb kötetet bocsátott közre (1871). Moe későbbi éveiben teljesen vallásos irányt vett, a mi föltetsző lyrai költeményeiben is.

A népélet rajzában kiválnak: HARALD MELTZER (megh. 1862), a ki azonban a külvárosok életét is humorosan festi (Apró képek a népéletből, Iszákosság); HANS SCHULZE (megh. 1873) a szigetek életének eleven képeit nyujtja (A Lofotoktól a Soloerig); a hegyi nép- és vadászélet hű másolóra talált JENS ANDREAS FRIISben (megh. 1896).

Az a nemzeti és művészeti irányzat, a mely a nemzeti élet mentül mélyebb kiaknázását czélozta, egyúttal az ú. n. *maalstraevre* vezetett, vagyis azt a törekvést eredményezte, hogy sokan a különböző paraszt tájszólásokból táplálkozó *landsmaal* (az ország nyelve) megalapításán fáradoztak. Vezérök és irányadójuk IVAR AASEN (megh. 1896), a híres nyelvész volt, a ki a mellett tájszólásban írt jeles költeményeket is szerzett. Nevezetesebb költő nála AASMUND OLAVSSON VINJE (megh. 1870), a nép által kiválóan kedvelt szép lyrai költeményeknek, egy *Ferda-minni* (Uti emlékek) cz. útirajznak és egy *Storegut* cz. epikai költeménynek tehetséges szerzője, a ki tele van természetes elmésséggel, északi humorral és sok eredeti vonással. KRISTOFER JANSON (sz. 1841) paraszt elbeszélései festői és mély érzelmű előadás által tünnek ki; a történeti regényben (A dán korszakból), lyrai (A hegyeken) és epikai költeményekben is sikerrel próbálkozott. Mindezen művek landsmaalban vannak írva. Janson későbben kivándorolván Amerikába, az amerikai életből vett költői rajzaiban újra az irodalmi nyelvet kezdte használni.

Mint érdemes írók említendők még a következők:

MAGNUS BROSTRUP LANDSTAD (1802—1880) népdal formájú romániczoknak és néhány kötet kiváló vallásos költeménynek szerzője. Különösen érdekes e költőnek nyelve: talán senki sem gazdagította a norvég irodalmi nyelvet annyi régi és tájszóval. *Norvég népdalok* (1853) cz. gyűjtése méltán sorakozik az előbbiekhez, *Zsoltárkönyve* általános használatnak örvend. BERNHARD HERRE (1812—1849) kitünő vadászrajzait *Egy vadász emlékei* czím alatt Welhaven és Asbjoernsen adták ki. NICOLAI RAMM OESTGAARD (1812—1873) *Hegyi tájék* (1852) cz. műve a norvég iro-

dalom egyik legelterjedtebb könyve. Kevésbbé jelesek *Erdőn-hegyen* cz. rajzai. A fölébredt s mindjobban terjedő turistaság tömérdek leírást és rajzot termelt, a melyek mellett azonban a hazai flórának, topografiának és faunának is nagy haszna volt.

IV. A LEGUJABB KOR 1870-TŐL.

Miként a dán, úgy a norvég irodalom is 1870 táján mindig reálisztikusabb irányt vesz. Már Asbjoernsen mélyen belenyult a népéletbe és onnan vette alakjait. Más írók követték az ő példáját, a mely mindenfelé termékenyítően hatott. Ámde 1870 után a romantikus kortól eltérően a költők nem rajzolják szinte kizárólag a természet szépségeit és a népélet vonzó oldalait, hanem most már a természet mostoha oldalaira fordul tekintetök s a népnél is első sorban annak a létért való küzdelme, munkája és életföntartásának módja ötlik szemükbe. Most már az élet bajai és hátrányos oldalai jutnak előtérbe. Ezenfölül az előbbi kor első sorban a parasztság életével foglalkozott; most már az egész társadalom lesz a költészet tárgya, alsó és felső rétegeivel, és a lelki élet, a jellemrajz egyik főtörekvése a költőnek. Az írók azonfölül nagyon szeretnek foglalkozni a különböző társadalmi kérdésekkel és a maguk részéről azok megoldásához hozzájárulni; az ily irányú munkák nem ritkán belemarkolnak a napi vitákba, az egyik vagy a másik párt érdekében. Ilyképen a költészet újra az erkölcsi irányzat szolgálatába áll, mint a fölvilágosodás korszakában, azzal a különbséggel mégis, hogy az újkor költészete mélyebben hatol bele az emberi életbe; a szatirikus irány azonban most is gyakori. A reálizmus költői ezenfölül sokszor fordulnak a kereszténység ellen. E korban éri el a norvég irodalom virágzása tetőpontját, különösen Björnsonnal és Ibsennel, a kik mellett a kiváló írók egész sora támad, úgy hogy Norvégia lesz irodalmi tekintetben a skandináv északnak vezére és kiváló költőivel meghódítja a művelt világ nagy részét.

BJÖRNSTJERNE BJÖRNSON (szül. 1832) egy parasztcsaládból származó hatalmas termetű, nyers és hithű papnak fia, a ki apjának testi és lelki tulajdonságaiból sokat örökölt. Midőn eszmélkedni kezdett a gyermek és esténkint nézte, mint játszik az áldozó nap sugara a gyönyörű vidék hegyein és erdein, olykor sírásra fakadt, máskor pedig végtelen vágygyal váltakozó csüggeteg bánat fogta el. Ez a korán jelentkező érzékenység a természet szépségeivel szemben a későbbi nagy költőnél is föl-föltetszik. Nehezen tanult; szülői nem is akarták taníttatni, de mégis kisérletet tettek vele. 1852-ben lett egyetemi hallgató s a milyen rettenthetetlen és harczias volt, mihamar éles hirlapi vita közepett látta magát. A dán

színészek alkalmazása ellen harczolt és ezek elüzése végett fütyülőkonczerteket rendezett a színházban, a melyben néha hatszáz fütyülő is összekerült. Az eredmény az lett, hogy többé dán színészt nem alkalmaztak. Björnson nemsokára a bergeni színház művezetője lett, később

Björnstjerne Björnson.

pedig a krisztiániai színház igazgatója. A költészet iránt való hajlama korán jelentkezett, de költői hivatása csak egy upsalai diákgyűlés (1856) alkalmából a skandinavizmus hatása alatt lett világossá előtte. Megirta két hét alatt *Csaták közben* cz. drámáját és avval Kopenhágába utazott. Azonban első nagy sikereit a prózai elbeszélés terén érte el. *Synnöve*

Solbakken cz. elbeszélése nagy feltünést keltett s Dániában talán nagyobbat, mint Norvégiában, mert volt benne valami új, üde és sajátságos vonás. Úgy ezen, mint egyéb paraszt-elbeszéléseiben (Arne, Egy vidám fiú, A nászinduló, Az atya stb.) a parasztéletet eszményíti ugyan, mindazáltal bámulatos bennük az életigazság, a melylyel a szereplő személyek éreznek, gondolkoznak és beszélnek. Különösen jellemzetes nála a hallgatag és magábazárkózott paraszt és az ifjúság azon vágyának rajza, hogy igyekszik kijutni a nagyvilágba erőit megpróbálni. Nyelve erővel teljes s rövidségével a régi sagákéra emlékeztet. *Magnhild* czimű novellája mutatja egyebekkel együtt, hogy Björnson a középosztály rajzában egyáltalán nem olyan erős, mint a parasztságában. Míg paraszt-novellái korszakot kezdettek, addig egyéb tárgyú elbeszélései csak egyes kiváló részletek által tünnek ki.

Synnöve Solbakken kiadása után kapta Björnson a bergeni színházhoz való meghivást. Közben nagy irodalmi tevékenységet fejtett ki, a mely részben belenyúlt a politikai életbe is. Majd krisztiániai lapszerkesztő lett, de tömérdek hirlapi vitába elegyedvén, végre kiragadta magát a viszálykodásból s külföldi útra indult. Hosszabb ideig tartózkodott Kopenhágában, másfél évig Rómában, a honnan egyre-másra küldte haza elbeszéléseit és drámáit, a melyek Franczia- és Németországon keresztül történt hazatérte után a storting által megszavazott évi költői tiszteletdíjat szereztek neki. Majd újra színigazgató és szerkesztő lett, ismételten meglátogatta Dániát, a hol mindig sok volt a tisztelője és bámulója, s későbbi éveiben leginkább falusi birtokán tartózkodott.

A norvég történetírás egyes kiváló tudósok által a nemzet hajdankorára nagy fényt vetett, a mely sok költőt csábított a földolgozásra. Ezek között ott látjuk Björnsont és Ibsent is; de az ő történeti fölfogásuk Oehlenschlägerével szemben haladást jelent a korhűség szempontjából, a mire épen a történeti kutatás eredményei képesítették őket. Björnson még Synnöve Solbakken előtt írta *Csaták közben* cz. első drámáját, a mely Sverre király korában játszó élettel teljes genrekép. A hazai régi kort tükröztetik későbbi nagyobb drámái is: *Halte Hulda, Sigurd Slembe* nagyszabású trilógia, *Sverre király* és *Sigurd Jorsalafar.* Azonban történeti drámái közül egy sem aratott nagyobb sikert, mint *Stuart Mária Skótországban.* Mindezen drámáival Björnson a mult korszakhoz tartozik s az abban támadt szellemnek hódolt.

Mint lyrikust a norvégok Björnsont igen magasra helyezik. Lyrai költeményeit és románczait rendesen eredetiség, kifejezésbeli erő és hangulatos melegség jellemzik. Híresek *A norvég tengerész, Kiséretem, Titkos szerelem.* A leghangulatosabbak közé tartoznak a novelláiba szőtt dalok: *Az anya éneke, Synnöve éneke, Ingerid Sletten, A magas sziklák fölött.* Híres

románczai *Olaf Trygvason* és *Vak Magnus*. Verseit Björnson *Költemények és énekek* czím alatt gyűjtötte össze (1870). Hazafias dalai felette elterjedtek. A leghíresebb köztük a *Ja, vi elsker dette landet* (Igen, szeretjük ezt a földet), a melynek négy első sora lehető röviden szabatos és költői képét adja a norvég hazának. Híres a Halászleány czimű novellába szőtt *Jeg vil verge mit land* (Védni akarom hazámat) kezdetű dal. Björnson költeményei közül bel- és külföldi zeneköltők sokat zenésítettek meg. Björnson a nagyobb epikai költeményben is megpróbálkozott (Arnljot Geline) és a pogányság és a katholikus kereszténység közötti átmeneti időszaknak nagyszabású rajzát adta. Korán kezdett társadalmi drámát is írni, de tulajdonkép csak 1873 után mélyed bele a realisztikus modern drámába, a mivel fejlődésében egy újabb korszak kezdődik. Első ilynemű műve, *Az új házasok*, finoman kidolgozott szalondarab. *A csőd* nagy sikert aratott a hazai és a külföldi színpadokon. Politikai és társadalmi nézeteit tolmácsolja *A szerkesztő* és *A király*. Kiválóak még *Leonarda*, *Az új rendszer*, *Egy keztyű*, *Erején fölül* (két részben), *Földrajz és szerelem*, *Paul Lange és Tora Parsberg*, *Laboremus*, *Dagland* stb. E drámák korántsem állanak a szerző novelláival egy tökéletességi fokon; nem találjuk meg bennük ugyanazt a művészi szerkezetet. Ámde nem szabad feledni, hogy ezen művekben is annyi a költészet, mint a milyen kiváló legtöbbször a jellemrajz és plasztikus az előadás. A költő újabb elbeszélései között sok jeles mű van.

Björnson jellemében sok a vonzó sajátság. Szíve melegen érez az elnyomottakért, lelke nyilt és bátor, tele temperamentummal és lelkesedéssel. Sok a barátja és csodálója, de hevességével, kiméletlen harcziasságával sok ellenséget is szerzett. Mindazáltal ő rendesen az ügyért küzd és nem a személyek ellen. Kiváló szónok; ékesszólásával hatalmába keríti hallgatóit s elbájolja azokat új és eredeti nézeteivel és a formával, a melyben ezeket előadja. Azzal szemben, a ki értelemre, a gondolkodás világosságára és az elemzés finomságára nézve fölötte áll, egyéniségének imponáló súlyával lép föl, a mely rendesen megszerzi neki a győzelmet. Björnson optimista és hisz az emberek jóságában. Égőn szereti hazáját s ha külföldi útjain valami az édes otthonra emlékeztette, akkor napja el volt rontva. Manap az egész germán világ egyik legnagyobb alakiát tiszteli benne.

Még Björnson előtt lépett föl nagy barátja, Henrik Ibsen (1828—1906). Atyjától örökölte éles elméjét és gúnyolódó hajlamát, anyjától azt az idealizmust és sötét alaphangulatot, a mely műveit áthatja. Szülői szegénysége miatt tanulmányait nem folytathatván, gyógyszerésznek készült. Korán kezdett írni szatirákat s elégikus merengéseket. Az 1848.-i világesemények hatása alatt írta első színművét, *Catilinát*, a melynek elő-

szavában a magyar szabadságért lelkesül. A darabot sem előadásra nem fogadták el, sem harmincz nyomtatott példánya el nem kelt. 1850-ben Ibsen Krisztiániába jött egyetemi tanulmányokra. Itt sokat küzdött a nyomorral és sokszor nem volt betévő falatja. Egy a nemzet őskorából vett tárgyat drámában földolgozván, a krisztiániai színháznál e mű előadásra került és a figyelmet ráterelte. Mint szerkesztő is működvén, a nép, különösen a munkások életét tette tanulmányai tárgyává. Majd a

Henrik Ibsen.

(Fénykép után.)

bergeni nemzeti színház dramaturgja lesz s külföldi utazásra a színházi viszonyok tanulmányozása végett ösztöndíjat kap. Megfordul Kopenhágában és Drezdában, a mely városokban sokat tanul. Az elmélettel nem sokat törődött, ő mindent magán a színpadon tanult meg. Bergenben minden esztendőben egy-egy drámai munkát adott Ibsen, szerződése értelmében. E darabok a *Szentivánéj, Hősök sirja, Inger asszony, A soulhougi lakoma* és *Olaf Liljenkrans*. ‚A soulhougi lakoma' ért el nagyobb sikert. A szerzőt a zenekar és a közönség lakására kisérte, és Ibsen nagyon boldog volt.

Ibsen Krisztiániába a norvég színházhoz kapván meghívást, nem újította meg a bergeni színházzal való szerződését. A fővárosba követte szerető neje, boldogságának, szenvedéseinek és dicsőségének osztályosa. *A helgolandi hadviselők* volt első egyöntetű és érett gyümölcse drámaírásának, a melynek tárgya a sagák köréből van véve. Ez a dráma egyszerűségével és erejével a görög tragédiára emlékeztet, a melyet Ibsen ezen időben tanulmányozott. Olyan hatást ért el, a minőt ‚Synnöve Solbakken' a novella területén. Ugyancsak régi hazai tárgyú *A trónkövetelők*, a melyben felette gyakori a színváltozás és feltűnő a sok epizód, de a mely mint mű egészben fölötte áll mindannak, a mit Ibsen addig írt. Alapgondolata: csak az új kor királyi eszméje győz és annak nem lehet reménye a trónhoz, a ki legfölebb a régi történeteket tudja tettei által újra életre kelteni. A műben, a mely a történetet ugyan némileg eszményíti (és mélyíti), de egészben véve hű marad hozzá, Ibsen saját lelki küzdelmei és gyötrelmei tükröződnek. A költő kétkedett a saját hivatásában, és a sok bántalom, a melyben osztályrésze volt egyes sikerek mellett is, egy-egy fájó sebet nyitott bensejében. Ibsen valósággal Skule gyötrelmeit élte át: ő is még hiányát érezte a nagy, a királyi gondolatnak. De épen ennek a munkának megírása közben győződött meg a saját ingéniumáról. Mindazáltal a keserűség pohara megtelt nála, és midőn *A szerelem komédiája* óriási föltünést, sőt megbotránkozást keltett mindenfelé, akkor a szerző elkivánkozott kortársai köréből, hogy idegen nemzetek között a napi érdekektől és harczoktól távol élhessen múzsájának. ‚A szerelem komédiája', a mely még a ‚Trónkövetelők' előtt jelent meg, elfogadja azt a tételt, hogy a házasságnak szerelmen kell alapulnia, de fölveti egyúttal azt a kérdést: hol hát az igaz szerelem? hol hát az az erős érzés, a mely két lelket egy egész életre boldogitani tud? Ibsen azt a nagy szenvedélyt sehol sem találja. Kortársai művét a házasság szentsége ellen való rút támadásnak itélték s a szerzőre záporként hullottak úgy a társaságban, mint az irodalomban a kárhoztató itéletek. Keserítette a költőt nyomorult anyagi helyzete is, és egyetlen politikai ideáljának, a skandinávizmusnak kudarcza, a mennyiben a híres testvériség nem tudott egy védő szövetséget létrehozni a kis Dánia mellett. Ily viszonyok között a költő nem tudott tovább hazájában élni és ennélfogva utazási ösztöndíjért folyamodott. Meg is kapta barátjainak támogatásával. Megkezdette hosszú önkénytes számüzetését, a melyben a költőre nézve egy új, igazán korszakos működés várt.

Rómába érve Ibsen első gondolata az volt, hogy klasszikus tanulmányait és benyomásait felhasználva, az antik világ tönkrejutását írja le egy nagy drámában. Azonban mentül jobban tisztultak az otthonról hozott legutóbbi hatások, annál inkább ösztökélték a társadalmi dráma-

IBSEN SZÁNON TULAJDON SZOBRA ELŐTT A CHRISTIANIAI SZINHÁZ MELLETT.

(Fénykép után.)

írás folytatására. Ennélfogva félbeszakította *Császár és Galilei*ját és megírta *Brand*ot. Arra a kérdésre, hogy miért olyan szánalmas a jelenkor nemzedéke, Ibsen így felel: mert nincsen benne egyéniség, akaratereje törékeny, kitartása nincs, megalkuvás az egész létele. Brandban oly férfiút rajzol, a ki saját akaraterejével akarja törekvéseit megvalósítani s ezért a viszonyok kényszerítő hatása alatt még a legkedvesebbet is föláldozza, hogy egészen «önmaga» lehessen. Másik, rokon drámájában, *Per Gynt*ben viszont az önelégült egoistát rajzolja, a kit fantasztikus észjárás és félbemaradt jellem bélyegez. Saját honfitársai typusát akarta megrajzolni Per Gyntben, a mely minden furcsasága, idegenszerűsége, sőt költői lehetetlenségei mellett is nagyszabású mű. Ezután egymást követték társadalmi drámái *A fiatalok szövetségé*vel (1869) az élükön. E művel a költő a realizmus szolgálatába lép s ily irányú, kötetlen formában írt drámáival mindazon hazugság, gyávaság, önzés és hitványság ellen lép föl a legélesebb szatirával, a mely a modern társadalomban föllelhető. *A fiatalok szövetségé*ben és *A nép ellenségé*ben a politikai élet gyarlóságait ostorozza; *A társadalom támaszai*ban a kereskedelmet, *Nórá*ban és *A kisértetek*ben a házaséletben található bűnöket. Hasonló czélzattal írta későbbi drámáit: *A vadkacsa, Rosmersholm, A tengeri asszony, Hedda Gabler, Solness, Lille Eyolf, John Gabriel Borkmann* és *Ha mi holtak fölébredünk*. Ezen műveiben sokan démoni romantikát látnak. Nőalakjai között több van, a mely ezt az állítást igazolni látszik (Inger asszony, Ellida Wangel, Rebekka West és Hedda Gabler). Ámde sok nőalakja a szelid, odaadó s a mindenről lemondó szerelem példaképe (Dagny, Margrete, Agnes, Solveig és Martha). A férfiakkal Ibsen mostohábban bánik; élesen ostorozza bennök a jó és nagy vonások hiányát és a nyomorult megalkuvást. Társadalmi drámái mellett egy nagy történeti drámát is írt a *Császár és Galilei*ben, a melyben a cæsarismus őrültségét rajzolja a hősben, Julianus apostatában. Ibsen az alapeszmét illetően nagyon különbözik Björnsontól. Az utóbbi egy határozott eszmét állít föl s a mellett vagy az ellen harczol; Ibsen ellenben azt vallja magáról: «*én legszivesebben kérdezek, felelni nem hivatásom*». Feltünő megvetése az önző tömeg iránt egyik hősének szájába azt a híres kijelentést adja: *az igazság soha sincs a többség részén.* Mint lyrai költőt is nagyrabecsülik honfitársai. Lyrájának legszebb alkotásai drámáiban találhatók. Kiválóak hazafias költeményei; nevezetes a *Levél a léghajóról,* a mely a németeknek a francziák fölött kivívott győzelmeit becsmérli, a mit a németek a közöttük sokáig lakó költőtől rossz néven is vettek. *Terje Viken* remek, erővel teljes költői elbeszélés.

Mint jellem Ibsen ellentéte Björnsonnak: a tömeget nem állhatja, magábazárkózott és előkelő; a napi harczokba nem elegyedik és csak

költői művei útján közlekedik nemzetével. Ez a nemzet a későn visszatérő költőt szeretettel és tisztelettel fogadta; jólét környékezte most már ott, a hol annyit nyomorgott s annyit küzdött a létért és költői hivatásáért. A művelt világ nagyrészt csatlakozott a nemzet itéletéhez s a jelenkor egyik legnagyobb költője gyanánt tiszteli. Halála óriási hatást tett az egész művelt emberiségre, temetése fejedelmi pompával ment végbe

JONAS LIE (szül. 1833), a két nagy költőnek iskolatársa, a tengerészélet festésében vált ki, de egyébként is jeles író. Első elbeszélése *A jövőbe látó* egyszerű és megható novella, a mely a fiatal szerzőt jelentékeny költőnek mutatja. Ezután teljesen a költészetre adta magát, megosztatlan erővel. Kiváló művei: *A háromárboczos, Elbeszélések és rajzok Norvégiából, A hajókalauz és felesége, Rutland.* A realisztikus iránynak hódolnak: *Az élet rabszolgája, A giljei család, A forgatag, A parancsnok leányai, Az együttélés, Sötét hatalmak, Niobe, Ha a nap leáldozik.* Mindezekben a mindennapi életet meggyőző igazsággal rajzolja. A ‚Sötét hatalmakról' azt mondották: «soha sem írt senki érettebbet, mélyebbet, melegebb érzésűt, élénkebben elbeszéltet, mulattatóbbat, művészien kerekdedebbet, gondolkozásunkat lebilincselőbbet és érzésünket megragadóbbat». Mindez nyilván sok a dicséretből, de Lie kiváló írói tehetségét egyéb műveinek elolvasása után is be kell vallani. Kitünőek meséi, kevésbbé értékesek drámái. Miként Björnson és Ibsen, ő is a storting által megszavazott évi költői tiszteletdíjat húz. Jobbára külföldön tartózkodik, de honfitársai nem lettek idegenek előtte; a tengerésznépet, a parasztságot, az ügyvédeket, a kisváros kolomposait, a tengerésztiszteket, a varróleányokat és a felsővidéki hivatalnokcsaládokat stb. nálánál jobban alig ismeri valaki.

MAGDALENE THORESEN (szül. 1819) Björnson hatása alatt áll. Elbeszélései és rajzai legtöbbet a vestlandi parasztsággal foglalkoznak. Szereti a szokatlant, sötétet s rémületeset. Sok elbeszélésének gyászos a vége. Alakjai sokszor szokatlanok s nem ritkán mesterkéltek. Jobb művei: *A diák, Signe története, Az éjféli nap országából. A Lukne-ház, Háromszori találkozás.*

ALEXANDER LANGE KIELLAND (1849—1906) francziás, szatirára hajló költő. Novelláiban és regényeiben mindazt az ürességet, önzést és bűnt ostorozza, a mely az iskolai, egyházi, politikai, családi életben előfordul. A maguk nemében kis remekművek találhatók *Kis novellái*ban. Nagyobb regényei: *Munkásnép, Worse hajós, Gift, Fortuna, Garman és Worse.* Regényeinek egyes részletei a kor művelődéstörténetének forrásai maradnak. Művei a külföldön is kiváló hatást értek el, különösen a németeknél. 1891 óta a Stavanger polgármesterévé kinevezett Kielland letette az írói tollat. A storting műveinek szabadabb iránya miatt az évi költői tisztelet-

díjat megtagadta tőle, bár ezen eljárás csak a politikai élet elfajulásának tulajdonítandó. Meghalt 1906-ban. Utolsó éveiben történeti tanulmányoknak élt, melyeknek gyümölcse egy Napoleonról szóló nagy történeti tanulmány, melyben sokszor fordúl a svéd királyi család ellen.

Kristian Elster (megh. 1881) elbeszéléseiben eredeti tehetségnek mutatkozik, de korai halála miatt ez a tehetség teljesen nem fejlődhetett ki. Arne Garborg (szül. 1851) kiváló kritikus és újságíró s fölötte termékeny költő landsmaalban. Műveiben az utóbbi évtizedek minden irányzata képviselve van, a realismus, a naturalismus, a fin de siècle. Tagadhatatlanul nagy tehetség s népének egyik legkedveltebb jelenkori írója. Jeles művei: *A parasztdiákok, Elbeszélések és mondák, Férfinép, Az engesztelhetetlenek, Otthon a mamánál, A béke, Fáradt emberek* stb.

Amalie Skram (szül. 1847) írónőről joggal mondották, hogy művein mint valami vörös fonál, az igazság után való könyörületlen törekvés huzódik végig. A képmutatás, a megszokott mozdulatlanság s az aljasság minden neme ellen harczolt, de a fájdalom és a hevesség gyakran elragadja. Sokan csalódott romantikusnak is mondották, de csalódásai nem tették a társadalom számkiűzöttjévé; sujtó haraggal ostorozza az élet és a tanítás, a szó és a tett között való ellenmondást, szóval mindazt, a mit Max Nordau konvenczionális hazugságnak nevezett. Művei közül, a melyek sokszor méltán keltettek nagy vihart és ellenmondást, *Constance Ring, Sjur Gabriel, Két jóbarát, Lucie, Elárulva, Innés asszony, Dr. Hieronymus* és *Szent György* válnak ki. Az általa hirdetett igazságok nem ritkán féligazságok és gyakran nem is igazságok. Ám az egyéni meggyőződés gyakori modorosság és hatásvadászat daczára sem tagadható meg tőle.

Knut Hamsun a norvégek egyik legeredetibb írója a legújabb korban, a kinek első jelentősebb műve *A modern Amerika szellemi élete.* A szerző néhány évig Amerikában tartózkodott, mialatt sokat szenvedett, de a legkülönbözőbb állásokban föntartotta magát, azonban otthont nem tudott találni. Egyáltalán nem vonzó a kép, a melyet a modern Amerikáról nyújt, sőt sokszor egyoldalú és méltatlan. A könyv erővel teljes tiltakozás az amerikanizmus túlkapásai ellen. Ugyanilyen negativ irányúak azon *nyilvános előadásai* is, a melyeket Norvégia nagyobb városaiban a norvég irodalomról tartott s a melyekben porba dönti a nemzet irodalmi nagyságait, Ibsent, Björnsont, Liet s Kiellandot. Szerinte az egész modern norvég irodalom egy nagy balfogás, mert nem rajzol valódi embereket, hanem a probléma kedvéért kieszelt typusokat. Azért új és élő irodalmat kell teremteni, új ösvényeket törni, a problémafejtő költés poros országútját elhagyni és belehatolni a lélek titkaiba, meglesni az emberi szív öntudatlan rezgéseit, belemélyedni annak meglepő zeg-zugaiba; de emellett soha sem szabad a napi tekintetek szolgála-

tába állani. Szóval Hamsun a *psychologikus költészetet* vélte felfödözni. Ámde feledte, hogy egyes helyes észrevételei mellett voltaképen csak nagyon is szubjektiv benyomásokat hirdetett és nem irodalomtörténetet. A gondolkodók itélete nagyon eltérő volt; azonban a közönség nagyrészt helyesléssel fogadta eszméit. Művei: *Az éhség, Mysztériumok, Pán, Az élet játéka* és annyi sok más (Siesta, Esti pír, A regék országában, Tamara királyné stb.) nagy közönségre találtak. Sokan kiváló írónak tartják, mások kisebbnek az általa annyira kigúnyolt Kiellandnál. Viszonylagos értékű összegező birálatot is csak jövőben lehet hozni róla.

Jens Tvedt (született 1857) a landsmaal jelentékeny képviselője. *A fjordok között, Árnyékok és verőfény, Vanheppa, Aranyemberek* stb. ismertebb művei, a melyek közül az utolsó igazán költői és mélyen átérzett novella, a mely a kor első írói közé emelte szerzőjét.

Ezen írók mellett Norvégiában még számos tehetséges költővel találkozunk a jelenkorban. Ám róluk honfitársaik itélete is gyakran nagyon eltérő.

A norvég szellem a század tudományos munkálkodásából is kivette a maga részét. A theologiában sok író jeleskedett. Nils Treschow (megh. 1833), Markus Jacob Monrad (megh. 1897) a filozofiában váltak ki. A norvég történelmi iskolának megalapítói Rudolf Keyser (megh. 1864) és Peter Andreas Munch (megh. 1863). A nyelvészetben európai hírnevet szerzett Sophus Bugge és Ivar Oasen. Az irodalomtörténetben jeleskedtek az említetteken kívül Lorentz Dietrichstein és Henrik Jaeger. Híres csillagvizsgáló Kristoffer Hansteen (megh. 1873). Sok kitünő művelője volt a természetrajznak. A mathematikában Nils Henrik Abel (megh. 1829-ben, 27 éves korában) világhírre tett szert.

A legjelesebb norvég irodalomtörténet a Henrik Jaeger nagy illusztrált műve (3 kötet).

V. SVÉDEK.

A svéd irodalomnak a reformáczió után való történeti fejlődésében több korszakot szoktak megkülönböztetni, némileg eltérő felosztási alappal. Legjobbnak látszik Schück-Warburg nagy irodalomtörténetének fölosztása. Ezen szerzők 1520—1611 számítják a reformáczió korszakát, 1611—1718 a nagyhatalmi korszak irodalmát, 1719—1772 a szabadság korszakát, 1772—1809 III. Gusztáv korszakát, 1809—1830 az új államalakulás korszakát. Azontul ujabb korszak különböztethető meg 1860-ig, mire a modern, részben még most is uralkodó irodalmi irányok érvényesülnek a svédeknél.

I. A REFORMÁCZIÓ KORA 1520—1611

A svéd nép egyáltalában nagyon vallásos szellemű és a katholikus vallás teljesen kielégítette lelki világát. A dél ragyogó műveltsége, vallástalan irányzatai és romlottsága ide el nem hatoltak. Kötelességtudó jámbor papok vezették a népet s a kolostorok a műveltség fészkei voltak. Igaz, hogy a papság itt is gazdag volt, de ezt jótékonyságra, a műveltség terjesztésére és humánus intézetek alapítására fordította. A reformácziónak szükségét a hazai állapotokra való tekintettel svéd földön nem érezték. A XV. századi svéd műveltség teljesen német alapokon nyugszik. A kor tanultjai és tudósai mind német egyetemeken jártak s ha egy-egy eszme termékeny talajra talált is bennük: az ő hazájuk állapota egészen más volt, mint a német földé, a melyen már a renaissance műveltsége is terjedezett.

Megváltozott ez az állapot a XVI. századdal. A hatalmas és nemzeti szabású német reformmozgalom svéd férfiakban is a gyökeres változás vágyát idézte föl. Ehhez járult egy nagy politikai szükséglet. A királyi hatalom teljesen elhanyatlott és legfélelmesebb ellenlábasai épen a gazdag katholikus papság köréből kerültek ki. Ennek megtörésével és birtokainak szekularizácziójával gyökeres politikai változást is lehetett előidézni. A legnevezetesebb szellemi harcznak, a melyet valaha svéd földön vívtak, a reformácziónak legnagyobb embere Olavus Petri (1493—1552). A svédek úgy tisztelik, mint művelődéstörténetük egyik legnemese és leghatalmasabb egyéniségét. A német reformátorok tanítványa volt. Wittenbergából (1516—1519) mint az új eszmék rendületlen híve tért vissza hazájába. Andreæ prépostnál ismerkedett meg az új eszméket terjesztő férfiú Wasa Gusztávval és a gyakorlati eszű királyt mihamar megnyerte a reformácziónak. Királyi pártfogás mellett kezdette kifejteni hatalmas reformátori működését, a mely valóban tiszteletreméltó. Nincsen a nemzeti műveltségnek az az ága, a melyre ezen erős és élettel teljes embernek figyelme rája nem fordul és a melyben nemzetének haladásán alapvetően nem működnék. Főtörekvése a nagy és tudatlan tömeget, az egész svéd népet, «az olvasásra és a gondolkodásra megtanítani». E czélból ír, prédikál, tanít, izgat szüntelenül, tele lelkesedéssel és hazafisággal. 1495-ben jelent meg az első svéd nyelvű nyomtatott könyv; 19 esztendővel későbben jelent meg a második, a melyet 1515-ben 22 lapra terjedő három kis füzet követett; 1523-ban kettő és 1525-ben egy svéd könyv látott napvilágot. Olavus Petri föllépésekor ez volt a teljes svéd nyelvű nyomtatott irodalom, a melyből a latin nyelvben járatlan nép okulást szerezhetett. Olavus Petri föllépésének négy első esztendejében kétszer akkora irodalommal ajándékozta meg nemzetét. S a svédek úgy

találják, hogy az ő népük nyelvén talán azóta sem tudott senki úgy beszélni, mint ő. Különösen nevezetes 1526-ban megjelent *Új testámentoma, evangéliomi magyarázatai, hitvitázó iratai.* A svéd népnek mindenkor feltünő erős nemzeti érzése kifejezést nyer *Svéd krónikájá*ban. Figyelme a családi életre és a nevelésre is különösen kiterjed; nem szünik meg hirdetni, hogy a házasság nemesebb czélja a nevelés. Az igazi házasság példáját adja *Tóbiás komédiája* czimű bibliai drámájában. *Biról szabályai* annyira józanok és bölcsek, hogy a svéd törvénykönyv elejére manap is mindig újra lenyomatják. *Zsoltárkönyve* ugyan elveszett, azonban egyes zsoltárait manap is énekli a svéd nép, így pl. «Vår Gud är oss en väldig borg» (Erős várunk nekünk az Isten).

Olavus Petri az ingadozó jellemek ezen korában szilárd és tántoríthatatlan egyéniségnek bizonyult. Igazságérzete és szókimondása miatt királya kegyét elvesztette; sőt a király később állítólag azért, mert egy reá bízott titkot nem akart elárulni, halálra is itélte, de aztán megkegyelmezett neki. Olavus mellett kortársai viszonylag jelentéktelenek s különösen feltünő, hogy utána az ő szabad és nyilt fölfogása mindinkább tünedezik, hogy a szellemet formulákba verő vaskalaposságnak adjon helyet. De a svéd nép nem is volt azon a műveltségi fokon, hogy Olavus Petri szabad szellemét követhette volna.

Olavus testvéröccse, LAURENTIUS PETRI, Svédország első lutheránus érseke, szintén felette termékeny vallásos író. A nagy svéd *bibliafordítás* (1540—1541) az ő vezetése alatt készült. Zsoltárai és prédikácziói szintén számottevők. Különös buzgalommal ügyelt a nemzeti nyelv tisztaságára.

A kinek Svédország reformálása legnagyobbrészt köszönhető, Wasa Gusztáv (1520—1560), 1527-ben nyerte meg az alsóbb rendek beleegyezését abba, hogy a protestáns hit behozassék s a főpapság és a kolostorok vagyona és birtokai lefoglaltassanak. Azután még sokat kellett harczolnia az új hitért, de rendületlen maradt és az átmenet az új hitre egyes lázadások és ellenmozgalmak daczára is lassan-lassan végbement. Ennek oka nagyrészt a király megnyerő egyénisége volt. I. Gusztáv nagyon sokat tett népe műveltségének előmozdítására. Sok új iskolát alapított s különös gondot fordított arra, hogy a nép tanítására kiküldött férfiak alkalmas emberek legyenek. Nem restelte maga vizsgálat alá vetni őket s az iskolákat személyesen meglátogatni. Svédországban ezidőben nem lévén főiskola, a svéd ifjak csapatosan voltak kénytelenek Wittenbergába és Rostockba menni, a mi később az upsalai egyetem ujjászervezésével (1595) alábbhagyott. Gusztáv király mint irodalmi férfiú különösen a szónoklat terén tünt ki; kiválóan a rendekhez 1527-ben intézett beszédje s ugyanazoknak szóló 1560-iki búcsúbeszéde érdemelnek említést.

Utódai az ő szellemében folytatták az uralkodást, de János király

(1568—1592) alatt sokan kezdtek fáradni a katholiczizmus visszahozatalán. Az új vallás azonban mindinkább erősödött s midőn János fia és utóda, Zsigmond lengyel király, a protestantizmust elnyomni készült, akkor a svéd rendek siettek 1593-ban az upsalai országgyűlésén az ágostai hitvallást elfogadni. Ez időtől fogva a protestantizmus megingathatatlanul áll fönn Svédországban.

A vallásos töprengésnek és belső harcznak typikus alakja JOHANNES MESSENIUS (1579—1636), a ki lengyel jezsuitakolostorban nevelkedett, majd német egyetemen tanult, aztán hazájába visszatérve elhagyta a katholikus vallást, upsalai tanár lett, de később újra — állítólag hazaáruló — összeköttetésbe lépett a katholikusokkal, a mi miatt fogságba vettetett, a hol húsz esztendei sinylődés után meghalt. Összeférhetetlen és alattomos természetnek rajzolják e férfiút, a kinek mindazáltal a svéd irodalom körül kiváló érdemei vannak. Tervezett ötven színműve közül, a melyekkel hazája történetét akarta szinpadra hozni, hat készült el, a melyek közül érdekes a *Disa* czimű, a melyet a svédek első nemzeti drámájuknak tartanak s melyet 1611-ben upsalai diákok előadtak; és *Signill,* a mely egy régi nemzeti mondát tárgyaz és szintén színpadra került. Érdekes vonás Messenius drámáiban, hogy népies jeleneteket, sőt népdalokat is találunk bennök. Sokkal nevezetesebb azonban Messenius mint történetíró. Fogsága évei alatt irta *Scandia illustrata* czimű híres történeti művét latin nyelven.

A svéd irodalomnak legjobb szerkezetű vígjátékát e korban MAGNUS OLAI ASTEROPHERUS irta; tárgya *Pyramus és Thisbe* mondája. A darab állítólag a németországi «angol komédiások» hasonló czimű elveszett darabja után készült. E drámákon kívül e korból fönmaradt számos iskolai dráma, a melynek divatja német eredetű. Ezeknek, valamint egyéb drámai kisérleteknek a biblia és hazai történet a forrásuk s különösen Terentius hatása érzik sokon, első sorban az úgynevezett *diák-komédiákon*, a melyeket rendesen egyetemi hallgatók adtak elő és a melyekben a népéletből vett rajzokkal és képekkel találkozunk, néha meglehetősen realisztikus vonásokkal.

Miként a svéd zsoltárköltés, akként a világi lyra is nagyobbrészt német befolyás alatt áll. A középkorban a svédeknek úgyszólván nincs lyrájuk és a ballada volt az eposzuk. A reformáczió korában jóformán elveszett az érzék az epika iránt és annál inkább lép föl a lyra, a melyben azonban nem sok a költészet. Sokszor úgy tetszik, mintha a szerző itélet nélkül svéd nyelvre irta volna át a legutóljára olvasott német költeményes könyvet. A lyrai költés örök forrása, a szerelem, e költeményekben nagyon józan. Csak egyes versekben lüktet elevenebb vér, mintha a nagy Pán svéd földön is fölébredt volna.

A külföldről különösen Németországnak népkönyveit és a *Reineke*

Vost is lefordították svéd nyelvre; az utóbbinak ügyes verses fordítása azonban csak 1621-ben jelent meg. Közmondások, illemszabályok és hasonlók bőviben jelentek meg e korban. Ilynemű gyűjtemény MARTIN ASCHANEUS *Egy kis házi régula* czímű elmés költeménye, a mely tele van egészséges életbölcseséggel.

II. A NAGYHATALMI KORSZAK 1611—1718.

Ez a korszak több tekintetben folytatása és kiegészítése az előbbinek; különösen Gusztáv Adolfnak és részben leányának, Krisztinának, kora átmeneti időszakul tekinthető művelődési tekintetben. A harminczéves háború, a mely a lelkiismeret szabadságáért kezdődött s utóljára teljesen politikai harczczá vált, a lelkekben is nagy változást idézett elő. A reformáczió korának kizárólagosan vallásos szelleme mindinkább háttérbe szorult, helyet engedve az életörömnek és a világias szellemnek. A nagy háború után eleinte az erkölcsök iszonyú elvadulása észlelhető; a régi egyszerű életet hallatlan fényűzés váltja föl. Később újra beáll az egyensúly, de a svéd természetben van valami könnyelmű vonás, a mely a gazdasági föllendülést alig teszi lehetővé s azért a háborúnak nagy anyagi nyereségei kárbavesztek. Annál nagyobb volt a szellemi haszon. A svédek úgyszólva először a harminczéves háborúban láttak világot. Új európai kulturáramlat járta át az országot s uralkodott Krisztina és a Károlyok alatt. A vallási érdekek mellett a művelődés egyéb ágazatai iránt is kezd érdeklődni a nemzet s a renaissance, a mely előbb nem igen hagyott nyomot a svéd műveltségben, ezen korszak végén valósággal uralkodóvá lett svéd földön.

Gusztáv Adolf nemcsak külsőleg tette nagygyá hazáját, hanem a svéd művelődésért is igen sokat tett. Különös gondját képezték az iskolák s ő a svéd felső oktatás tulajdonképeni ujjáalkotója. Ez időben erősödik meg s fejlődik ki az upsalai egyetem s új egyetemek alapulnak Dorpatban (1632), Åboban (1640) és Lundban (1668). Sok új középiskola állíttatik föl és a reális tantárgyaknak nagyobb szerep jut ezekben. A népnevelés is, különösen XI. Károly idejében nagyban emelkedik. A nép tanítói azonban most is első sorban a papok voltak. Bizony szerte nagy volt a tudatlanság és a babona és sok munka akadt. A boszorkánypörök iszonyú lelki kórsága Svédországban is dühöng. Éles ellentétet képez a kor hátramaradottságával szemben Krisztina tudomány- és művészetkedvelő udvara, a melyben nem egy elsőrangú európai szellem fordult meg, mint Descartes és Hugo Grotius. Igaz, hogy ezek nem voltak hatással az ország műveltségére, de más idegenek annál mélyebb nyomokat hagytak. XI. és XII. Károly is érdeklődtek a tudomány hala-

GVSTAVVS ADOLPHVS D.G. REX SVEC GOTH:
ET VAND. MAGNVS PRINCEPS FINLANDIÆ DVX.ETC,

Paul. Pontius sculp *Ant. van Dyck pinxit* *G. H.* *Cum privilegio*

Egyetemes irodalomtörténet. III.

GUSTAV ADOLF.

dásáért. A nemesség művészet- és tudománykedvelő lett, különösen mióta Stockholm valósággal székhelye és szellemi középpontja lett az országnak. Axel Oxenstierna, Johan Skytte, Per Brahe, Magnus Gabriel de la Gardie, Erik Lindschiöld főnemesek hatalmas pártfogói voltak a tudománynak és művészetnek egyaránt. De a középosztály is addig hallatlan érdeklődést kezdett mutatni a költészet iránt.

Vallási téren a régi, mindenen uralkodó buzgalom eltünt, inkább a svéd természetnek megfelelően fenékhullámmá lett a lelki életben. Külsőleg a társadalom a hitvallás egységére törekedett s az eltérő nézeteket vallók keményen bűnhődtek, a mi ellenhatásképen a kor végén pietista irányzatot szült. A kornak tudományos irodalma nagyrészt a külföldi mozgalmakon alapul s nyelve jobbára a latin. Hazafias irányzata van a régiségtudománynak és a nyelvészetnek, a mely azonban bámulatos tévedéseket is mutat föl. A hazai történetet idegenek művelték, első sorban a német Pufendorf. A svédek különösen a régiségtudományt, a mint ők nevezték, vagyis nemzetük őstörténetét szerették művelni. Ezen a téren Johan Bure, Verelius, Schefferus, Peringskiöld és Hadorph tüntek ki; az első Gusztáv Adolfnak és Stiernhielmnek tanítója, az utolsó izlandi mondákat fordít és a runák emlékeit gyűjti, meg régi okleveleket ad ki. Az ábrándos hazafias lelkesedésben Olof Rudbeck (1630—1720) upsalai orvostanár vitte legtöbbre, a ki különben úgyszólva minden tudományhoz ért. *Atlanticá*ja, a mely hallatlan föltünést keltett, megállapítja, hogy a paradicsom Svédországban volt s hogy az egész nyugati műveltség őshazája Svédország. Valóságos svéd Horvát István, a kivel rendkívüli hatására nézve is vetekszik. A svéd jogtudománynak, a jogtörténetnek atyja Johan Stiernhöök. E korban készült (1686) a most is érvényes svéd egyházi törvény is. A klasszikus nyelveket nagy szorgalommal művelték. Laurentius Norrman e téren európai hírnévre tett szert; a latin ékesszólásban kitünt Johan Upmarck. A theologia mellett a bölcseletet is kezdték a svéd egyetemeken tanítani és pedig Descartesét, a mi nagy vitára adott alkalmat, a mely azzal végződött, hogy legalább elvben kimondatott a tanítás szabadsága. Mellette a természettudományoknak is akadt már művelőjük; e téren különösen a fönt említett Olof Rudbeck tünt ki.

A költészet terén az első évtizedek átmenetül szolgálnak. A régi irányzatok folytatódnak, de részben új úttörők támadnak, új irányokkal, a melyek Krisztina óta uralkodókká lesznek. Igazi költői szellem Lars Wivallius; a kornak első embere költői téren Georg Stiernhielm, a svéd metrikának megalapítója s az antik versmérték meghonosítója. A költészet mind művésziebbé lesz s nem egyszer mesterkéltté. Német (Opitz, Lohenstein), olasz (marinismus) s franczia hatások (Ronsard, a tragikusok) mutatkoznak; eleinte túlnyomóan a német, később mind hatalma-

sabban a franczia. A dráma eleinte iskolai irányban halad, később sokszor találkozunk énekes játékokkal, ú. n. ballettekkel. 1700 felé már döntő befolyást kezd gyakorolni a franczia klasszikus dráma.

Ebben a korban is találkozunk különösen németből fordított népkönyvekkel (Grizeldis, Amor és Psyche), a melyek mind máig kedvelt olvasmányai még a köznépnek.

A mi a svéd nyelvet illeti, az ennek a zűrzavaros kornak műveltségi áramlatait tünteti föl; német, latin és franczia szavak és fordulatok éktelenítik el a szép svéd nyelvet, a melynek tisztaságáért azonban a kor elsei buzognak, de csak részleges sikerrel. XII. Károlynak 1703-ban megjelent bibliája nyelvi tekintetben is jelentékeny munka s a régibb svéd nyelvnek véghatárát jelöli.

A kor legnevezetesebb irodalmi férfiai: GUSZTÁV ADOLF a maga korában kiváló stilista volt, leveleiben és saját kora történetének bevezetésében. Mint szónokról azt vallják a svédek, hogy «hatalmasabban, becsületesebben és nemesebben senki sem beszélt abban a korban». Mellette AXEL OXENSTIERNA is kitünik, mint levél- és történetíró.

A kornak legigazibb költője LARS WIVALLIUS (1605—1669). Sajátságos természet; egyrészről ravasz számító, minden becsületérzés nélkül, erkölcsi nihilista, a ki hidegvérrel képes bármily gonosztettre; másrészt a fantázia embere, a ki nemcsak szeretett álmadozni, hanem az álmokat át is kivánta élni, a miért sokszor kisérlette meg még a lehetetlent is. Csavargó- és kalandoréletet élt. Költészete üde és eredeti, tele élettel és természetességgel. Rajong a természet szépségeért, a szabadság áldásaért s vallásos énekei tele vannak érzéssel; e mellett vannak vidám és bánatos szerelmi dalai is.

GEORG STIERNHIELM (1598—1672) a nagyhatalmi korszak svéd költészetének legnagyobb neve. Működése nem szorítkozik egyedül a költészetre, hanem korának úgyszólva egész tudományára. Mint költő csak negyven éves korában lépett föl, de ekkor kiérdemelte a «svéd műköltés atyja» nevezetét. Költészetében erővel teljes, tartalmas költői lélek s igazi svéd gondolkodás nyilatkozik. Legjelentékenyebb költői műve a *Herkules* czimű, a mely a görög hérosznak az erény és az érzéki gyönyör között való választását tárgyazza, de tulajdonképen allegorikus rajza a költő korának s tele van a kor ifjuságának szánt erkölcsi tanításokkal. A munka formai tekintetben korszakot kezd: hexameterekben van írva, a mely versforma ekkor szerzett polgárjogot a svéd költészetben. Stiernhielm meghonosítója a zengzetes román formáknak is. Krisztina udvarában tartózkodva, Stiernhielm balletrendező is lett s több ballethez svéd verseket írt. Legszebb e nemű költeményei *A fogoly Cupido* czimű balletjében vannak, a melyben maga Krisztina királynő is föllépett. Stiern-

hielm rokonszenves, vidám lelkű ember, a ki sírkövére azt vésette: vixit, dum vixit lætus. Tanítványa SAMUEL COLUMBUS, hangzatos s érzéssel teljes lyrai költemények és egy nagyobb vallásos tankölteménynek szerzője, egyuttal az első, a ki a svéd zsoltárköltészetbe igazi költői formákat igyekezett behozni.

GUSTAF ROSENHANE *Venerid* czím alatt az első svéd szonettgyűjteményt adta ki, a melyen a franczia Ronsard hatása érzik. LASSE JOHANSSON (Lucidor den olycklige, a szerencsétlen Lucidor, így nevezte magát, 1640—1674) ügyes versfaragó, a kinek bordalai és zsoltárai között nem egy sikerült, mély érzésű költemény van. PETER LAGERLÖF latin és svéd költő, a kinek *Elisandra*hoz intézett énekét évtizedeken át gyönyörrel olvasták a szerelmes szivüek; egyuttal jó zsoltárköltő. Az antik verselésnek nagy ellensége lévén, nagy verstani harczot idézett föl. URBAN HJÄRNE, a ki mint a boszárkányperek nagy ellensége is nevezetes, *Rosimunda* czimű tragédiájával, a mely az ismert langobard mondát tárgyazza, a francziás tragédiának első képviselője. HAKON SPEGEL nevezetes mint zsoltárszerző. Megirta a teremtés történetét egy eposzban. Egyuttal kitünő egyháztörténetíró, szótáríró és egyházi szónok. Ugyane téren kitünt JESPER SVEDBERG, valamint JAKOB ARRHENIUS.

Stiernhielm után a kor legkedveltebb költője lett JOHAN RUNIUS (1679—1713), a ki a rímelésben és a realisztikus költői rajzban tünt ki; vidám lelkű költő, a kinek néhány társasdala általánosan kedvelt volt. Ugyancsak a társasdal terén lett rendkívül népszerű ISRAEL HOLMSTRÖM, a ki először művelte franczia minták után a szatirikus erkölcsi rajzot is.

A marinismusnak főképviselője GUNNO DAHLSTIERNA, a kinek legnevezetesebb műve a XI. Károly halálát sirató költeménye ottava rimákban, a melynek képtelenül dagályos metaphorái gyakran komikus hatásuak. A román kisebb versformákat KRIST. FFER LEIJONCRONA művelte. SAMUEL TRIEVALD a franczia Boileau és Lafontaine utánzója, a ki *Szatira a mi ostoba poétáink ellen* czimű költeményével egyuttal a marinismus ellenfeleként lépett föl. Ő, valamint a finn JAKOB FRESE, igazi átmeneti alakok. Az utóbbi mélyen vallásos lélek, a ki mindazáltal a kor pietisztikus és orthodox irányával szembeszállt.

III. A SZABADSÁG KORSZAKA 1719—1772.

Svédországot XII. Károly kalandos hadjáratai a tönk szélére juttatták, de egyuttal egy nagy tanulságot rejtettek magukban, azt, hogy sem anyagi segédforrásainál, sem lakosainak számánál fogva Svédország nem képes állandó nagyhatalmi szerepet vinni. A politikai álmadozások szertefoszlottak; a királyi hatalom aláhanyatlott s tulajdonképen a ne-

messég uralkodott, azért nevezték a svédek ezt a korszakot a szabadság korának. Gyakori belviszályok és zavargások gyengítették az ország erejét; oktalanul kezdett s szerencsétlenül végződő háborúk lealázó békével fejeződtek be. A királyi hatalmat csak III. Gusztávnak sikerült helyreállítania. Ebben a zürzavaros korban művelődéstörténeti tekintetben is új időszak kezdődik Svédországban. E kornak sok a sötét oldala, de szellemi műveltség tekintetében Svédország egyik legragyogóbb korszaka. Ekkor veszi kezdetét az új svéd irodalom és a svéd művészet, és a tudomány valósággal aranykort ér meg. A ragyogó tudományos nevek olyan sorát sem előbb, sem utóbb nem találjuk Svédországban; úgy látszott, mintha az ország szellemi tettek által akarta volna visszahódítani azt, a mit XII. Károly háborúi folytán külső hatalomban elveszített.

A virágzás csak lassan állott be. A nemzetnek magához kellett térnie s erőre kellett kapnia a pusztító háborúk után. Szerencsére Orvid Horn bölcs kormányzata alatt hosszú békeidőnek örvendett az ország s így a tudomány és a műveltség terjedhetett és megerősödhetett; a pártszenvedély ugyan nem egyszer gátat vetett a szellemi haladásnak, de nem annyira a költői és a tudományos, mint inkább a politikai irodalomnak. Nagy szerencse volt, hogy a kor vezető emberei jobbára tudomány- és művészetkedvelő férfiak voltak. Ezt bizonyítják az ezen korban alakult akadémiák és tudós társaságok. Nemsokára a poltavai csata után az ifjabb Erik Benzelius érsek Upsalában néhány hasonló szellemű barátjával egy tudományos társaságot alapít, a mely később Vetenskapssocieteten név alatt nagy virágzásnak indul. 1739-ben alapítja Linné a természettudományok művelésére a Vetenskapsakademien-t, 1753-ben veti meg alapját Lovisa Ulrika királynő egy szépirodalmi akadémiának (Vitterhetsakademien), a mely a költészet és a szónoklat mellett a történetírást is műveli. Ezeken kívül több más társaság is alakul e korban. Egy nagy műbarát, Karl Gustaf Tessin, 1735-ben egy rajziskolát alapít, a melyből egy festő- és szobrászakadémia fejlődik. A szabadság korának utolsó évében alakul III. Gusztáv kezdeményezésére egy zenei akadémia. 1737-ben királyi svéd színház létesül, a mely sok eredeti darabot is nyujt, azonban 1750-ben az udvartól kegyelt franczia szinésztársaság elnyomja.

Tudományos téren e kor első sorban a gyakorlatit, a hasznosat keresi; a költészetben is ez a jelszó. Svédország legragyogóbb nevei a természettudományokban e korban Linné (egyúttal kitünő utirajziró és népszerűsítő), Cronstedt, Bergman és Schéele, szintúgy Celsius és Rosenstein. Olof Dalin és Sven Lagerbring a történetírásban tüntek ki, s az előbbi század csodálatos fantazmagóriái után a tudományos nyelvészetnek mestere Johan Ihre. Anders Rydelius a svéd nyelvű bölcseletnek első mestere s mint ilyen korszakalkotó; tanítója egyuttal a kor legnevezetesebb

embereinek. Leibniz, Wolff és Locke rendszereit tanítják és hirdetik első sorban ezen korszakban. A vallásos irodalom terén kitüntek Erik Tollstadius, Anders Nohrborg és Emanuel Svedenborg (1688—1772), a híres szektaalapító és látnok (Arcana coelestia).

A szépirodalom terén új irányok kerülnek fölül, a melyeket kiváló férfiak képviselnek. Már az előbbi korszak végén kezdődött a franczia ízlésnek uralma, a mely ebben a korban úgyszólva egyedül uralkodó lett egész Európában és a svédeknél is mind mélyebb gyökeret vert. Ezen franczia költői irány szerint a költészet első sorban az értelem műve s a költői mű főkellékei: a szabatosság és az ízlés. A hasznos döntő czélja a költészetnek, a melynek megragadó módon kell igazi és találó gondolatokat kifejeznie. Az egész költészet udvari szabású lett, a legfelsőbb osztályok életét rajzolta. Olykor az urakat és a delnőket átöltöztette pásztoroknak, nem változtatva gondolati és érzelmi világukon. Az alexandrin volt az uralkodó versforma, a mely azonban a svéd nyelvben jobbára fölötte nehézkes. A drámában a sokszor természetellenes hármasegység volt kötelező, s az eposzban a régi istenek és felsőbb lények helyét személyesített erények és bűnök és allegorikus alakok váltották föl. A kor szerette a bölcselkedő éneket és a tanköltemény, de ezekben jobbára szónoki prózát nyujt. A franczia ízlés ezen elveivel nagyobbrészt igen jó hatással volt a svéd költészetre, rendet, szabatosságot, világosságot vitt abba, a forma kultuszát felette kifejlesztette és a szépséges svéd költői nyelv kialakulásának egyik főforrásává lett. Csak össze kell hasonlítani a szabadság korának költőit a nagyhatalmi korszakéival és a franczia ízlés nemesítő hatása előtt meg kell hajolnunk.

A franczia irodalom mellett az angol is hatással volt ezen korban a svédekre, azonban ez is nagyrészt franczia nyomokon járván, legfölebb módosítólag hathatott. Az angol irodalom nyomán fejlődik első sorban a svéd széppróza. A svédek kiválóan kedvelik az angol ‚Spectator' mintájára készült folyóiratokat, a melyek a legváltozatosabb és a legélvezetesebb tartalmat nyujtják szép formában. Dániából áthatolnak a nagy Holbergnek művei, a melyek szerte elterjednek, s melyeket lefordítanak és utánoznak. Ilyen sok idegen irányzat mellett nem vész ki azért az eredeti svéd költészet sem. A népköltés, a melyet az előző kor nem tudott eléggé megbecsülni, ámbár olykor dalformáiban utánozta, ujra fölvirágzik és mind sűrűbben érvényesül a műköltészetben. A svéd dalt oly nagy mesterek mint Dalin és Bellman művelik s az utóbbi szinte utólérhetetlen tökéletességre emeli. Ám a franczia chanson hatása olykor érezhető e dalokon.

1763 táján a szabadság korának több nevezetes írója hal el, vagy abbanhagyja költői működését; de épen abban az időben lép föl a leg-

önállóbb svéd költők egyike, Bellman. A kor nevezetesebb írói a következők:

OLOF DALIN (1708—1763), a kornak úttörő szelleme, költő, szatirikus, az új svéd széppróza alapvetője és mestere, s népszerű tudós. *Then Svenska Argus* (1733—34) czímű heti folyóiratában angol minták után ostorozza a kor dőreségeit, tiszta és erővel teljes nyelven. Ezzel a folyóirattal valóságos korszakot kezd. Azelőtt az időszaki sajtó csak ujsághireket s hasonlókat hozott, Dalin ellenben önálló, eleven és játszi módon tárgyal egy sereg erkölcsi, társadalmi, művészi, tudományos, politikai kérdést. Folyóirata oly kedvelt volt, hogy a csütörtököt, a melyen megjelenni szokott, Argus-napnak nevezték el, s maga az országgyűlés 1734-ben a folyóiratot különös ajánlásra érdemesnek találta, ámbátor a szerkesztőt senki sem ismerte, mert Dalin folyóiratát névtelenül adta ki. Folyóiratában Dalin elmésen gúnyolja a képzelt őskor iránt való képzelgő lelkesedést, az idegen szavak rút hajhászását s hasonlókat. *Mese a lóról* (Saga om hästen) czímű szatírájában a svéd nép sorsát írja le XII. Károly haláláig. Ezt a művét a svédek manap is szivesen olvassák és sokan utánozták. Nagyobb költői művei közül *A svéd szabadság* czímű eposza a leghiresebb, a mely a szabadság történetét beszéli el svéd földön és a pártviszálytól óv; alexandrinekben van írva és olyan hatása volt, mint hét évtizeddel későbben Tegnér ‚Svea' (Svédország) czímű költeményének. Az új királyi svéd színház részére egy régi északi mondát dolgozott föl tragédiának *Brynhilda vagy a szerencsétlen szerelem* czím alatt franczia minták szerint, és *A féltékeny* czímű vígjátékot Holberg nyomán; az előbbi nagyon száraz, de az utóbbiban igen eleven a dialóg. Korunkra nézve élvezhetőbbek kisebb lyrai költeményei, a melyek a svéd népdal mintájára vallanak, ilyen pl. a *Szarka ül a templom tornyán* kezdetű tréfás dala. A történetírást is kiváló sikerrel művelte.

KARL GUSTAF TESSIN (1695—1770) különösen mint a képzőművészetek pártolója tünt ki mint író; előkelő szónok, politikai és irodalmi téren. ANDERS JOHAN VON HÖPKEN szintén kiváló szónok és politikai író. JACOB HENRIK MÖRK (1714—1763) az első svéd regényíró. Kimért, kenetes rövid mondatú stílusban írt. *Adalrik och Götilda* czímű regényének tárgya a skandináv őskorból vett szerelmes történet, a melybe Dugonics módjára korára való vonatkozásokat sző. Másik regénye, *Tekla,* egy keresztény vértanú történetét rajzolja. Mintái a franczia Fénelon és a német Ziegler. JAKOB WALLENBERG (1746—1778) *Fiam a gályán* czímű humoros útinaplóját a svédek még manap is gyönyörrel olvassák. KARL GYLLENBORG *A svéd arszlán* czímű vígjátéka az első eredeti darab, a melyet a királyi svéd színházban előadtak. REINHOLD GUSTAF MODÉE (1689—1752) franczia és dán hatás alatt áll; a kornak legkiválóbb vígjátékírója (A rangkóros

asszony, A fösvény, A bolondok háza). ANDERS ODEL (1718—1773) mint fiatal diák írta a híres *Malcolm Sinclair dala* czímű költeményt, a melyet még a XIX. században is hosszú 90 strófája ellenére is az egész országban énekeltek. Meggyilkolt hőse Eliziumba jut és ott találkozik Svédország hőseivel, különösen XII. Károlylyal, a kikkel kortörténeti vonatkozású párbeszédeket folytat. Hasonló népszerű ének szerzője OLOF CARELIUS (A csirkekofa éneke). OLOF BERGKLINT szintén jeles lyrai költő (Óda a balsorsról, A vak), egyuttal műbiráló és emlékbeszédíró.

HEDVIG CHARLOTTA NORDENFLYCHT asszony (1718—1763), egy szépirodalmi körnek volt a középpontja, a melyhez többek között Gustaf Filip Creutz (1731—1785) és Gustav Fredrik Gyllenborg (1731—1808) tartoztak. Ez a kör, a mely Dalinékkal szemben a merészebb fölvilágosodottság híve, költői tekintetben elegánsabb formára és arisztokratikus modorra törekszik Dalinnak a népies felé hajló formáival szemben. Ilyképen III. Gusztáv korának közetlen előfutárja. Nordenflycht asszony eleinte gyöngéd, idyllikus és érzelmes költeményeket írt (A búsongó gerlicze, Női gondolatjáték czímű gyűjteményeiben); későbben egy fiatalabb írói kört gyűjt maga köré, a melylyel együtt formai szépségre törekszik s elmerül a korabeli fölvilágosultság irodalmában. CREUTZ költői működése csak egy évtizedre terjed; *Atis och Camilla* czímű pásztorkölteménye korában olyan föltünést keltett, mint később Tegnér Frithiof-mondája. Atis egy fiatal oroszlánvadász, Camilla pedig Diana papnője, a kiknek szerelme hosszas megpróbáltatások után diadalt arat. A költemény alexandrinekben van írva, a melyeknél szebbeket nem írtak svéd nyelven. Költői nyelvének szépségei mellett cselekménye el-elakadozik, hosszadalmas természet- és személyleírásai minduntalan megakasztják. Másik híres költeménye *Dafne*. GYLLENBORG *Évszakai* a kor divatozó leíróköltészetének terméke, *Embergyűlölője* kitünő szatira, *Meséi* a legjobb svéd mesék közé tartoznak. Egyéb költői művei viszonylag jelentéktelenek. Műveiben nagy a formatökély s föl-föltetszik bennök bizonyos keserű világfájdalom.

E kornak legnagyobb költője s általában a svéd költészetnek egyik legeredetibb szelleme KARL MIKAEL BELLMAN (1740—1795). Költői működésének jó része III. Gusztáv korára esik, a kinek egyik kedvencze volt; azonban már 1772 előtt teljes kifejlettségében látjuk sajátságos költészetét; már ekkor írta nagyrészt dalait, a melyek híressé tették és olyan népszerűek voltak, hogy az egész országban énekelték. Mikor III. Gusztáv trónralépett, akkor a «vad énekesmadarat» kertjébe fogadta.

Bellmant, a ki igen vidám, de nagyon rendetlen és sokszor dőre életet élt, igen különbözőképen itélték meg. Egy kis ideig egészen el is felejtették, úgy hogy ujra föl kellett fedezni. Manap mindenki elismeri elsőrangú költői szellemét s a svédek azt vallják Tegnérrel, hogy nincsen

ország, a melynek hozzája hasonló költője volna. Költészete tele van élettel és igazsággal, a vidám fővárosi élet alsóbbrendű komikus (csapszéki és hasonló) alakjai elevenednek meg benne páratlan természethűséggel.

Legjobb dalai két sorozatba vannak gyűjtve *Fredman levelei* és *Fredman dalai* czímen, legnagyobb részüket 1767—1777 költötte, kéziratban szerte elterjedtek, de nyomtatásban csak 1790-ben jelentek meg. Ezekhez járúl harmadik sorozatúl a *Bacchusi rendi káptalan tárgyalásai* és negyedikül *Fredman testámentoma.* Bellman humorista, az öröm és a bánat hangjai együtt csendülnek meg énekeiben. Változatos és felette komikus, olykor durván bohózatos alakjainak vidámsága mögől föl-föltetszik egy-egy búbánatos gondolat, egy-egy lemondó töprengés a földi élet silánysága és mulandósága fölött. S az örömpohárban, a melyet a vidám költő ránk koczczint, van bizony nem egy csöpp bánat és gond is. Ezért beszélt Tegnér a Bellman költészetében föllelhető «rózsapiros búbánatról.» Ám azért ez a szomorú vonás csak olykor-olykor tetszik föl; a költő jobbára az élet és a természet szépségén örvendez és magával ragadó természetes vígsága az, a mely a svéd lakosság összes rétegeiben népszerűvé tette. Különös érzéke van a valószerű iránt s érzelmeinek szeret elbeszélő hátteret adni. Kedveli az idylli hangot, különösen mikor a természet szépségeit énekli meg. Költészete a legszorosabb kapcsolatban áll a zenével; eredeti és kölcsönvett, de sokszor átalakított dallamok szerint énekelte dalait, a melyeket a nép ajkára vett. E dallamok is sok kiadásban forognak közkézen. Nemcsak a svéd nép, hanem skandináv testvérei is elragadtatással élvezik Bellman költészetét. Kitünő festőknek szolgált alapul egy-egy festményhez a költő egyik-másik rajza. Emlékét is a szokottnál különb módon tiszteli a svéd nép. A királyi állatkertben áll kolosszális mellszobra 1829 óta. A leleplezésen megjelent a király és a trónörökös s a nemzet minden rétege; s a leleplezés napja, július 26., a svéd főváros lakói számára még most is népünnep. 1872 óta ugyanott, azon a helyen, a hol a hagyomány szerint sokszor énekelt cziterája mellett, bronzszobra áll. Idegen nyelvre lefordítva nagyon sokat veszt, nagyrészt nem is igen fordítható. Bellman kitünő vígoperai alak, s csodálni való, hogy eddig nem akadt nagyobb zeneköltő, ki életét és dalait színpadra vitte volna.

IV. III. GUSZTÁV KORSZAKA 1772—1809.

Ez a korszak kiterjed III. Gusztáv (1771–1788), a kormányzóság és IV. Gusztáv Adolf (1792—1809) idejére. III. Gusztávnak csak 1772-ben sikerült a hatalmaskodó nemesség erejét az alsóbbrendek (s részben ál-

lamcsiny) segítségével megtörni, azért uralkodásának első évét még a szabadság korához szokták számítani a svédek.

Gusztáv korszaka nagyobbrészt folytatja és betetőzi az előző kornak irodalmi irányzatait, a melyekhez most ujabbak járulnak. A franczia felvilágosodásnak, a franczia encziklopédistáknak eszméi III. Gusztáv pártfogása alatt és sok kiváló szellem által hirdetve, Svédországban mind mélyebben és általánosabban vernek gyökeret. A kor szellemi prófétája *Voltaire*, minden erényével és tévedésével. Az értelmen alapuló műveltség és művészet lett a jelszó; csak az értelem fölvilágosítására törekedett mindenki, az érzelmi világ háttérbe szorult, a történelmi érzék úgyszólva kiveszett s a mult idők teljesen a kor szempontjából estek itélet alá. Mindazonáltal a fölvilágosodásnak köszönhető sok zavaros képzetnek és babonának tünedezése, a vallási türelemnek uralomra jutása; a törvényhozásban és a társadalmi együttlétben az emberek egyenlőségére alapított nézetek lettek mértékadók. Ezen iránynak olykor élesen föltetsző egyoldalúsága ellen támadtak *Rousseau* svéd tanítványai, a kik olykor túlozva hirdették az érzelmi világ jogait és többre becsülték az ideális természeti állapotot, mint a túlfinomodott műveltséget.

Tisztán tudományos tekintetben Gusztáv korszaka nem olyan ragyogó, mint az előbbi, ámbár a szabadság korabeli tudósok nagy része most is élt és működött, s különösen *Schéele* ezen korban tette legnevezetesebb fölfedezéseit. A történetírásban és a nyelvészetben kivált a finn *Henrik Gabriel Porthan*, a jogtudományban a szintén finn *Mattias Calonius*.

Szépirodalmi tekintetben ez a kor a svéd irodalomtörténet egyik legszebbje. Igaz, hogy tisztán irodalmi tekintetben nem különödik el élesen az előző kortól, már csak azért sem, mert legkiválóbb férfiainak műveltsége az előző korban gyökerezik. Ámde a trón pártfogása mellett a költészet, az ékesszólás s a képzőművészetek mindig szélesebb köröket nyertek meg és részben elhatottak az alsó néprétegekig. A király maga ugyan első sorban franczia ízlésű ember volt, de nem zárkózott el a más æsthetikai nézeteket vallóktól, minden tehetséget nagy szeretettel karolt föl, a mi jellemének egyik legvonzóbb oldala. Egyúttal ügyelt arra, hogy a hazafias irány érvényesüljön a költészetben, első sorban ugyan csak a tárgyválasztásban, de a nyelvtisztaságra is gondot fordított s nem szerette a költői irodalomban a svéd felsőosztályoknak franczia szókkal és fordulatokkal kevert beszédmódját. 1773 elején nyittatta meg Gusztáv a *svéd szinházat,* a mely eleinte csak az operát művelte. A 80-as években egy újabb színház a komoly drámát, majd egy vígszínház a népies vígjátékot művelte első sorban. 1786-ban alapította III. Gusztáv a *Svéd akadémiát,* a mely szerinte «minden időtöltés legnemesebbjeinek», az ékesszólásnak és a költőművészetnek szenteli működését; első és főczélja a svéd nyelv

tisztaságát, erejét és kimívelését előmozdítani; ezenkívül tiszte az akadémiának a szellemi és művészeti nagyság képviselőit tiszteletben és emlékezetben tartani. Az akadémia jelmondata: *Snille och smak* (szellem és ízlés). Tagjainak száma 18, a kik közül tizenhármat a király nevezett ki, a többi ötöt pedig a tagok választották. Az akadémia pályázatokat hirdet és kiváló műveket jutalmaz. Az első szónoklati pályázatban maga a király is résztvett névtelenül egy emlékbeszéddel s a díjat el is nyerte.

A Svéd akadémia alapításával egyidőben Gusztáv király átalakította Lovisa Ulrika akadémiáját, a melynek czélja első sorban a történeti és az archæologiai kutatásnak művelése volt.

Azok a költők, a kik az akadémiai körhöz tartoztak, első sorban az ódát, a tankölteményt, a szatirát és a víg elbeszélést művelték; ezenkívül az emlékbeszédet, a melyben azonban nem annyira a tárgyszerű tartalom, mint inkább a szónokias nyelv volt a főtörekvés. Ezzel az akadémiai iránynyal szemben lépett föl *Thorild*, Rousseau, Klopstock és Goethe követője. A nagy Bellman e korban is folytatta költői működését.

III. Gusztáv halála után némi változás állott be az irodalomban, a mennyiben a kiváló írók egy része szintén elhalt; de ekkor *Lenngren* asszony fejtette ki rendkívüli költői tehetségét. A kormányzóság, mely a kiskorú IV. Gusztáv Adolf helyett intézte az ország ügyeit, nem mutatott nagy hajlandóságot az irodalom iránt. Egész Európában nyomott lett a hangulat a franczia forradalom túlkapásai miatt. Reuterholm kormányzó, a kit nem választottak be az akadémiába, ez iránt ellenszenvvel viseltetett és működését két évre fel is függesztette. Úgy látszott, hogy az új király alatt szabadabb szellem tör magának utat, de csakhamar kitűnt, hogy a király korlátolt zsarnok. Megtiltotta az ujságíróknak, hogy ilyen kifejezéseket használjanak: nyugtalanul várjuk a hírt, kemény telünk van; mert ez a többesszám szerinte beavatkozás a királyi jogokba. Sorsára vonatkozó jóslatokat olvasott ki az Apokalypsisből. Nagyon gyűlölte a könyveket, és nem titkolhatta el örömét, ha egy könyvkereskedő megbukott; a biblián és az Exerzierreglementen kívül nem olvasott könyvet. Őrülten gyűlölte Napoleont, a mi Stralsundba, Rügenbe és Finnországba került neki. A svéd elmék egyik elseje, Benjamin Höijer, nem kaphatott alatta tanszéket politikai nézetei miatt, de még egy tudományos folyóirat kiadására sem kapott tőle engedélyt, mert szerinte az ő birodalmában elég lenne egy folyóirat. Nem csoda, hogy 1809-ben megfosztották a tróntól.

A nagyközönség ezenközben is kíváló érdeklődést mutatott az irodalom iránt, annál is inkább, mert a még élő régi szerzők mellett újabb erők is jelentkeztek, mint Franzén, Wallin és mások. Különösen jó ha-

tású volt a 90-es évek alatt a dán-norvég irodalom barátságos érintkezése a svéddel. A kor nevezetesebb íróit több csoportba lehet osztani.

Ilyen csoport mindenekelőtt *az akadémiai kör*. Ebbe tartozik első sorban maga III. GUSZTÁV, a ki kiváló szónok, drámaíró vagy inkább drámatervező és emlékbeszédíró. A kor több színrekerült operájának tervezetét ő adta kiváló írók kezére, így *Gustaf Vasa*-ét, a melyet Kellgren dolgozott ki. Irt történeti drámákat és komédiákat. Leghíresebb darabja *Siri Brache och Johan Gyllenstierna,* igen hatásos, élénk cselekményű vígjáték. Külföldi darabokat is alkalmaztatott a svéd viszonyokhoz. Akadémiai jutalmat nyert a Torstensson felett tartott emlékbeszéde.

JOHAN HENRIK KELLGREN (1751—1795), publiczista és királyi titkár, a kor egyik legkiválóbb írója. Működése sokoldalú; korának első műbirálója, kiváló szatirikus, lyrikus s prózaíró. *Stockholmsposten* cz. lapjában fejtette ki szabadelvű politikai nézeteit, hirdette Voltaire eszméit és harczolt a babona és a balvélemények ellen, különösen a kornak beteges miszticzizmusa és szellemlátása ellen. Kritikáival pedig az irodalmi ízlés fejlesztésére igen jó hatással volt. E lapban vívta irodalmi harczait is és hívta föl a közfigyelmet a külföldi irodalmi mozgalmakra, különösen a fejlődő dán irodalomra. Mint szatiraíró a különböző társadalmi osztályok ferdeségeit ostorozza (Mina löjen, Tréfáim); német minta után a világosság ellenségeit állítja pellengérre (Ljusetsfiender); egy régi franczia dal után a nyárspolgárias észjárást csúfolja ki (Dumboms lefverne, Dumbom életbölcsesége). Lyrai költeményeiben a széphangzat, a finom költői fölfogás szembetűnő tulajdonság; köztük a legszebb *Az uj teremtés* cz., a melyben a szerelemnek az egész kedélyvilágot átalakító hatalmát zengi Gusztáv királynak munkatársa volt operaszövegek kidolgozásában, a melyekben egyes kiváló lyrai költemények találhatók. Mint ember is nemeslelkű, meleg szívű volt, a kinek az irodalmi foglalkozás vérévé vált.

KARL GUSTAV AF LEOPOLD (1756—1829), államtitkár, Kellgren legbensőbb barátja s az akadémiai irányban leghívebb követője. Hosszú élete a svéd fölvilágosodás egész történetére kiterjed, látta annak uralomrajutását s túlélte annak bukását, és az ellenkező irányok képviselői első sorban őt szerették támadni. Mint költő szónokias szerelmi dalokat, ódákat és költői leveleket írt, későbben azonban mindinkább tanító irányú lett költészete. *A prédikátor*ban életbölcseletét fejti ki, a *Gondviselés*ben azt magyarázza igen költői nyelven, hogy a természet ura előtt semmi sem jelentéktelen, és csak az ember tesz különbséget a hulló levél és a leütő villám között. Szatirái s különösen víg elbeszélései korában igen kedveltek voltak. III. Gusztáv biztatására drámaírással is foglalkozott. Mint gondolkodó és műbiráló közérthető szép nyelven fejtette ki francziás ízlésre valló nézeteit, különösen az ízlésről szóló értekezésében.

Johan Gabriel Oxenstierna (1750—1818) a divatos leíró költészetet művelte (Az aratás, A nap órái). Egyes rajzai, pl. a napkeltéé és a napszállaté különösen sikerültek. *Disa* czímű víg elbeszélése a hajdankor egy leánykájáról szól, a ki okos tanácsával megmentette az országot az éhségtől. Kitünő művei ,Az elveszett paradicsom' fordítása és *Naplójegyzetei.*

Gudmund Göran Adlerbeth (1751—1818) államtanácsosnak *Cora och Alonzo* cz. operájával nyitották meg 1782-ben a svéd királyi operát. Nagy jelentőségüek Vergilius-, Ovidius- és Horatius-fordításai, a melyekkel nagyban hozzájárult a svéd metrika végleges megállapodásához.

Nils von Rosenstein, Gusztáv Adolf trónörökös nevelője, jeles prózaíró és műbiráló, a ki vonzó egyéniségével valóságos összekötő kapcsa volt a korabeli íróknak. Mint æsthetikus és emlékbeszédíró vált ki. Magnus Lehnberg püspök kiváló akadémiai szónok; világosság, nemes és mély fölfogás jellemzik. Az akadémiai körhöz számítható annak «láthatatlan» tagja, Anna Maria Lenngren (szül. Malmstedt, 1755—1817) is, a ki azon kevés régibb svéd szerzők közé tartozik, a kik népszerűségüket mindmáig megőrizték. Ennek a kedveltségnek okát úgy a tárgyak választásában, mint eredeti előadásmódjában kell keresnünk. Világosság és természetes észjárás, csapongó jókedv és érző szív, ezek jellemzik műveit. Szereti az idyllt és a szatirát. Stílusa egyszerű és mesterkéletlen, kevés találó szóval rajzol egy-egy helyzetet vagy személyt, s rövid és szabatos szentencziái közül nem egy lett szállóigévé. Mint hajadon operaszövegeket, alkalmi költeményeket s egy epikai művet írt, de csak szatirái (Tekonseljen) mutatják igazi hivatottságát. E mellett a nők szellemi jogainak bátor előharczosa. Férjhezmenetele után, nagyrészt a dán-norvég költészet hatása alatt, különösen a szatirát és az idyllt műveli nagy sikerrel. Költeményei névtelenül jelentek meg. *A forrás, Ecloga, A vár és a kunyhó, A vidám ünnep* cz. idylljei a csendes rejtett boldogságnak meglepően szép rajzai. Szatiráiban gúnyolja a nagyok előtt való meghunyászkodást (A grófnő látogatása) és a születési gőgöt. Kortársai mint nemének mintáját dicsőítik, a ki irodalmi tevékenysége mellett hűséggel és kedvvel teljesítette asszonyi kötelességeit. Kiválóan szerette a gyermekeket; utolsó éveinek nagy szenvedéseit ritka lelki erővel viselte.

Egy *második csoportot* alkotnak a kor azon írói, a kik a *komikai költészetet* művelték. Köztük a legnagyobb az ebbe a korba átnyúló *Bellman.* Olof Rudbeck sikerrel műveli a parodizáló hőskölteményt; Karl Israel Hallmannak *Az alkalom teszi a tolvajt* czímű drámája az első svéd vaudeville, mely a falusi népéletnek sikerült rajza; Olof Kexél franczia minta után élénk szellemű jellemvígjátékot ír (Puff kapitány vagy a nagyzás hóbortja); Karl Envallson (1756—1806) vagy száz víg- és énekes-

játékkal látta el a svéd színházat, a melyek ugyan legnagyobbrészt átdolgozások, de a *Slåtterölet* (Az aratók söre) czímű̋t manap is előadják.

A *harmadik irói csoport* ellentétbe helyezkedik a száraz értelmi műveltséggel, s különösen Rousseau hatása alatt az *érzlemek előjogát* hangoztatja. A legnevezetesebb Tomas Thorild (1759—1808) greifswaldi egyetemi tanár, a ki mint költő csekélyebb jelentőségű, mert költeményei formailag kevéssé szépek, stílusa pedig gyakran homályos és dagályos. Nevezetesebb mint gondolkodó, kritikus és prózaíró. Vallásban, erkölcsben, politikában és szépirodalomban a természetesség és az érzelem jogát hangoztatja, s ezen elveivel ellenkezésbe jutott Kellgrennel, a kivel hosszú éveken át folyó irodalmi harczot vívott. A franczia klasszikai dráma ellen jobbára a német Lessing fegyvereivel küzdött. Zavaros és szélsőségekbe tévedő politikai nézetei miatt végre száműzték és ekkor véglegesen átköltözött Németországba. Itt latin és német nyelven nagy irodalmi munkásságot fejtett ki, egy *Archimetria*nak nevezett eredeti bölcseleti rendszert dolgozott ki és a «Kanterei» és «Fichterei» ellen küzdött. Rendszere fölött a német Kuno Fischer később lesujtó itéletet mondott. Legnevezetesebb svéd prózai műve *A kritikák kritikája, a szellem világa törvénykönyvének tervezetével,* a melyben sok az új, eladdig svéd földön nem hangoztatott igazság. Benkt Lidner (1757—1793), a kit a gyöngéd érzelmek költőjének neveznek honfitársai, Rousseau és Goethe Wertherének hatása alatt áll, a természetes érzést határtalanul istenítí s ezt tartja az élet egyedüli vezércsillagának. Egyetlen büszkesége, hogy szíve van, mondja ő maga. Ezen elveinek megfelelő dőre és zabolátlan élete is. Mély érzését táplálta gazdag képzelete. Mint költő kiváló tehetség, de olyan mint az æolhárfa; a legkedvesebb hangokat hallatja, szívszaggató panaszokat zeng, de ingadozó és változékony, a szellők járása szerint. Legjobb és legismertebb költeménye *Spastara grófnő halála,* a melynek hősnője egy 22 esztendős grófnő, a kit kimentenek a lángokból, a melyekbe azonban gyermeke megmentésére visszarohan és ottvész. *A végitélet* cz. epikolyrai költeményében a hatalmas kezdetnek nem felel meg az egyenetlen és elmosódó vég. *Medea* cz. operája és *A Messiás Getsemánéban* és *Jeruzsálem pusztulása* cz. oratóriumai korukban kedveltek voltak; *XIV. Erik* czímű tragédiájában jórészt a franczia ízlésnek hódol ugyan, de egyúttal a részletekben világos jeleit adja annak, hogy szabadabb drámai forma után törekszik.

A kor fiatalabb írói alkotják a *negyedik csoportot* s részben messze benyúlnak a következő korszakba, résztvéve annak heves irodalmi küzdelmeiben. Nemsokára III. Gusztáv halála után lépett föl a finn Frans Mikael Franzén (1772—1847), előbb åboi egyetemi tanár, a ki hazájának orosz tartománynyá létele után Svédországba költözött, a hol mint hernősandi

püspök halt meg. Dalaival és kisebb lyrai költeményeivel az elsőrangú svéd költők közé küzdötte föl magát. A Stockholmspostenben lépett föl s oly időben, a mikor Európa visszhangozott a forradalmi és háborús zajtól, ártatlanságot, békét és engesztelékenységet hirdető zengzetes költeményeket írt. Mikor az emberi társadalom kötelékei mindenfelé szakadoztak, akkor ő a családi érzés bensőségét és a tiszta szerelem örök hatalmát hirdette és a mindent tagadó szkepticzizmusszal szemben az örök igazságokat hangoztatta. Első költeménye *Az ember arcza* (Menniskans anlete) a materialisztikus világnézet ellen támad. Hasonlóan szép költeményei *Selmához, Az öreg szolga, Szt. György lovag* stb. Tiszta életörömet hirdetnek *Ifjú leányka tavaszodban; Jó fiú, ürits pohárt; Az öröm percze* stb. Miként ezek, úgy bájos formájukkal és tiszta hamisítatlan érzésükkel elragadó költeményei *A virág, Anya a bölcső mellett, Ujév reggelén, A csillagos ég, Egyetlen csók, A fecske, A falusi élet.* 1797-ben a svéd akadémia nagydíját nyerte el Creutz íróról szóló énekével. Ettől az időtől fogva az akadémikusok ízlése hat rá; költeményei reflektálóbbak, tanítóirányuak lesznek, sőt ilyen irányban dolgozza át sok régi költeményét is. Néhány nagyobb költeményt is írt ez időszakban (Emilia vagy egy este Lapplandban, Columbus), a melyek egyes szépségek daczára is egészben véve kevésbbé sikerültek. Jobb *Gusztáv Adolf Németországban* cz. bevégzetlen költeménye, mely kitünő hexameterekben van írva, s melyben sok a szép leíró részlet. Franzén egyúttal jeles zsoltáríró; 23 zsoltárját vették föl az 1819-ben megjelent zsoltárkönyvbe. Mindenikben megragadó egyszerűség, gyermekded áhítat és idylli szépség nyilvánul. Mint egyházi és világi szónok (A svéd királynők, székfoglaló beszéd a svéd akadémiában, emlék- és egyházi beszédek) is kivált helyes történeti fölfogásával és nemes stílusával. Finn költőtársai iránt gyöngéd barátsággal viseltetett s ezek között Runebergre nem csekély hatást gyakorolt. Költeményei közül néhányat Győry Vilmos fordított magyarra.

Johan David Valerius (1776—1852) akadémikus ízlésre valló tanköltеményeivel és ódáival díjakat nyert (Az igazság, A türelem, A férfierő, A nő); ezekben különösen sok a meglepő ellentét és a szép gondolat. Hírneve mindazáltal első sorban dalain és énekein alapszik, a melyek között sok a hangulatos, idyllikusan bájos és hazafias költemény; egy részük idegen minták után indul. Híresek *A hajózás, Az est, Tavaszi dal* és néhány bordala. Dalai közt sok megzenésíttetvén, szerte elterjedt a nép között. *Massilia ostroma* czímű fordítása (Lucanusból) akadémiai jutalmat nyert. Néhány eredeti és sok fordított drámai műve is van.

A finn Mikael Choraeus mint Franzén és Runeberg előfutárja említendő; nevét néhány elégikus költeménye tartja fönn. Axel Gabriel

SILVERSTOLPE tankölteményeket, sikerült víg elbeszéléseket, szatirákat és kitünő társadalmi dalokat írt, s különösen mint politikai író nevezetes; résztvett az 1809-iki alaptörvények szerkesztésében is. KARL LINDEGREN életében és költészetében a szétfolyó szentimentalizmus embere, a kinek Kotzebue iskolájára valló drámáit, különösen *A megengesztelt atyá*-t, kortársai nagyon kedvelték.

A kornak legnevezetesebb prózaírói közé tartoznak: KARL AUGUST EHRENSVÄRD (1745—1800) tengernagy. *Olaszországi út*-ja és *A szabad művészetek bölcselete* czímű műveit sokat olvasták. Stílusuk rövid, találó, szabatos; a művészi szépről szóló fejtegetései mélyek és lelkesek. Nagy hatással volt reá Winckelmann. A görögök iránt való lelkesedése miatt utószülött hellénnek is nevezték. BENJAMIN HÖIJER (1767—1812), egyetemi tanár, talán legélesebb elméjű bölcselője Svédországnak. Kant és Fichte tanaihoz csatlakozik, de azért önálló gondolkodó, a ki tanait tiszta, cziczomátlan és szabatos nyelven adja elő. Szabadelvű gondolkodása miatt sokáig nem juthatott tanszékhez. Tanítványaira bámulatos hatást gyakorolt, de nagyon korán halt el. JONAS HALLENBERG (1748—1834) országos főlevéltáros, a kor legnevezetesebb történetírója; II. Gusztáv Adolf történetéből, a mely széleskörű és tüzetes kutatáson és forrástanulmányon alapul, öt kötet készült el. KARL KRISTOFFER GJÖRWELL történeti oklevélkiadásaival és folyóirataival szerzett érdemeket. GEORG ADLERSPARRE irodalmi, politikai és nemzetgazdasági gyűjtő czikkeivel nagy hatással volt korára, különösen a népre. GUSTAF ABRAHAM SILFVERSTOLPE, könyvkereskedő, később lelkész, irodalmi folyóirataival hatott. Emlékirataikkal tűntek ki: FREDRIK AXEL VON FERSEN és GUSTAF JOHAN EHRENSWÄRD.

V. AZ UJ ÁLLAMALAKULÁS KORA 1809—1830.

IV. Gusztáv Adolf szerencsétlen orosz háborúja és elűzése után a svéd állam új, szabadabb alkotmányt kapott, a melynek egyik vívmánya a csaknem korláttalan sajtószabadság volt. A hatalmasan föllángoló nemzeti érzés a nemzet költőire és íróira is termékenyítően hatott; a nagy szellemek egész sora támadt, a kik bármely irodalomnak díszére válnának; köztük világhírre tett szert Tegnér, a ki megjósolta volt, hogy Svédország a saját határai között vissza fogja hódítani Finnországot; tényleg a finn nemzet legjelesebb fiai közül néhányan a svéd költészetnek díszei a lettek XIX. század folyamán. Az európai politikai és szellemi mozgalmak egy-egy hullámcsapása elhatott Svédországba is. A fölvilágosodás eszméi mindegyre terjedtek. A nemzeti eszme megragadta az egész svéd népet és rányomta bélyegét nemcsak a költészetre, hanem az egész irodalomra. A politikai reakcziónak ugyan Svédországban is akad-

tak emberei, azonban erőre soha sem tudott itt kapni s oly nagy szellemek, mint Tegnér, emelték föl ellene szavukat.

Tudományos téren Károly János ideje alatt nagy föllendülés észlelhető. *Jöns Jakob Berzelius* (1779—1848) a kémiának nagy átalakítója és rendszeresítője, *Karl Adolf Agardh* és *Elias Fries* hírneves botanikusok, *Anders Retzius* ethnologus a tudomány történetében állandó nevet biztosítottak maguknak. *Erik Gustaf Geijer* a nemzeti történetírás nagy mestere s általa az ifjabb nemzedéknek ujjáalakítója. Az irodalom- és a művelődéstörténetet e korban kezdik nagy sikerrel művelni. Az egyházi irodalom terén *Wallin, Samuel Ödmann* és *Henrik Schartan* a zsoltárköltészet, valamint az egyházi szónoklat korszerű átalakítására döntő hatással voltak. A bölcseletet *Nils Fredrik Biberg* és a kitünő stilista *Samuel Grubbe* művelik sikerrel, az államtudományokban pedig *Hans Järta* tűnik ki.

A szépirodalom terén ez a korszak nagy harczokkal kezdődik, a melyekből a svéd nemzeti költészet megifjodva került ki. Három főirány állott egymással szemben: a régi akadémiai vagy francziás irány, meg egy német és egy nemzeti iskola. A harczban egyes kíváló írók kevésbbé vevén részt, rendesen a «semlegesek» neve alá foglaltatnak.

Az ujabb német irodalom hatalmas föllendülése hamar keltett figyelmet Svédországban is. Lessing harcza a franczia klassziczismus ellen és a nemzeti szellemi önállóság mellett, Schiller és Goethe költészete buzgó svéd olvasókra és utánzókra talált. A német romantika vezetőszellemeinek (Tieck, a Schlegel testvérek, Novalis) eszméit lelkesedve tették magukévá és hirdették egyes svéd írók. A német irodalom hatását előmozdította az is, hogy Dániában a költészetre átalakítóan és termékenyítően hatott. Schelling bölcselete lett a svéd romantikusoknak is hitvallásuk a szépirodalom terén. 1803-ban alakult egy társaság *A széptudományok barátai* czím alatt, mely először kezdte átültetni svéd földre a német romantika eszméit. Ez a társaság mihamar megszünt, de néhány tagja 1807-ben *Auróra-szövetkezet* cz. alatt új egyesületet alkotott, amely, ugyancsak a német romantika eszméivel, heves harczot folytatott a svéd akadémia ellen. Az új kör *Polyphem* és *Phosphoros* (1810—13) czímű folyóirataiban vívta a küzdelmet, s az utóbbi folyóirat után tagjai *foszforistáknak* neveztetnek; majd (1813—24) *Svéd Irodalmi Folyóirat* cz. lapjában küzdött a németektől tanult eszmékért. A német költőkért, Shakespeareért és a román dél nagy költőiért lelkesedett. Mélyebb és igazabb tartalmat, szabadabb és elevenebb formát, több érzelmet és képzelmet követelt a költészetben. Ámde német mintái módjára gyakran homályba tévedt s elhagyva a való talaját, mesés ábrándokba és zürzavaros fantazmagoriákba merült; nyelve is gyakran homályos és dagályos. Azért lett ez a szó ‚foszforizmus' sok svéd előtt egyértelmű a zava-

ros és homályos gondolkodással és a dagályos stilussal. Ez a német iskola egyoldalú és csipős, sokszor igazságtalan kritikáival is kihívta maga ellen az ellenszenvet. Költői részben a Phosphorosban, részben a *Poetisk Kalender*ben (1812—1822) adták ki gyakran szép, de sokszor meg nem érett műveiket. Ezt a költői kalendáriumot a svéd költészet evangéliumos könyvének szánták; a dal «mennyei hangjával», a költő «isteni tehetségének tüzével» akarták átteremteni «a hideg hazát» és tovaűzni «a kháoszi sötétséget». Önérzetük láthatóan elég nagy volt. Mindazáltal nyilvánvaló túlzásaik ellenére is jobbára igen érdemes férfiak, melegebben alig szerette más a hazai irodalmat és fáradhatatlanabbul alig munkálkodott más kör annak emelésén. A régi iskola hívei az ú. n. *akadémikusok* ügyesen és élénken védekeztek s támadóikra nem egy érzékeny csapást mértek, különösen az öreg Leopold. Nem ok nélkül vetették a foszforistáknak szemére, hogy nem igazi protestánsok, mert tényleg — német mintáik módjára — a katholiczizmus felé hajlottak és a középkor intézményeiért lelkesedtek. Alapos volt az a vád is, hogy a foszforisták bölcselete és életnézete összefüggéstelen és ingadozó, hogy stílusuk és eszük járása sokszor ködös. Az akadémikusok főelőharczosa *Per Adam Wallmark* (mh. 1858) *Journal för literaturen och teatern* (1809—1813) és *Allmänna Journalen* (1813—1823) czímű folyóirataiban. Wallmark ifjúkorában néhány költeményével akadémiai díjat nyert s ezek közül különösen egy tankölteményét maró gúnynyal támadták a foszforisták, a kik (1820 és 1821) *Markall álmatlan éjei*ben gyakran igen ügyesen, de egyúttal kegyetlen gúnynyal teszik nevetségessé az akadémia irányát s különösen annak lovagias fegyverhordozóját, Wallmarkot. A harcz 11 évig tartott, míg mind a két irodalmi párt ki nem merült.

A foszforista iskolán kívül volt más nagy szellemi áramlat is, a melyben a kornak gondolatvilága és eszményi törekvései kifejezésre jutottak. A foszforisták közepette az akadémikusok mellett támadt a «gót» mozgalom, a mely szintén romantikus és sok tekintetben rokon a foszforizmussal. A háborús idő alatt és után újra ébredezett a nemzeti köztudat s ez volt a mozgalom szülője és jelentékeny tényező a kornak irodalmában. Ha olvassuk az 1808—1811-ben írt költeményeket és leveleket, bizonyságot szerezhetünk úgy a nyomott nemzeti hangulatról, mint az újra fölébredt nemzeti reménykedésekről is. 1808-ban írta Tegnér az ő harczi dalát, 1810-ben tette közzé Ling egyik hazafias allegoriáját s 1811-ben költötte Geijer első nagyhatású verseit. Épen ebben az esztendőben alakult meg a *Gót szövetség* (Götiska förbundet), melylyel a svéd irodalomban a nemzeti újjáébredést szokták összekötni.

Tekintve a nagy jelentőséget, a melyre a szövetségnek néhány tagja az irodalom fejlődésében szert tett, ennek a nézetnek van is bizo-

nyos jogosultsága. Azonban hangsúlyozni kell, hogy a gót szövetség, a melynek általában hazafias és nem kizárólag irodalmi czéljai voltak, nem képezett abban az értelemben iskolát, mint a foszforizmus, legkevésbbé pedig szépirodalmi iskolát. Közös æsthetikai programmja nem volt; kizárólag a nemzeti czél volt az, a mely ezt a szövetséget megkülönböztette, s tagjai között nagyon elütő irányzatú szerzők voltak. A szövetségben találjuk Geijert, a ki nagyon közel állt a foszforistákhoz és azok irodalmi vállalataiban is részt vett; s ott van a rokonszellemű Afzelius és Gumaelius is. De ott van mellettük Tegnér, a foszforisták (és a német romantika) esküdt ellenfele, a ki legkevésbbé sem akart lenni munkatársuk, ámbár elveik egyikét-másikát helyeselte is. Ott van végre a házsártos, nyers, magára álló Ling, a kinek költészetét gotomániának bélyegezték, s mellette a lágy, Itáliáért hevülő Nicander és az elegáns Beskow. Már 1810 végén néhány fiatal ember, csupa värmlandi akadémiai tanulótárs, összetalálkozva Stockholmban hazafias társaságot alakított «gótok» nevezete alatt; azért jöttek időnkint össze, hogy régi emlékeket felujítsanak és új gondolataikat egymással közöljék. Ezekből az esetleges összejövetelekből képződött az a szoros szövetség, a mely 1811 febr. 11. tartotta első gyűlését «Gót szövetség» czím alatt. Legjelesebb képviselője a történetnek egy 28 éves magántanár volt, Erik Gustaf Geijer. Azonban az összetartó tag, a ki kezdettől fogva a mozgalmat igen komolyan vette s azt erkölcsi és hazafias kötelességnek tekintette, *Jakob Adelberth* (1785—1844) volt. Ő lett, Geijerrel szólva, a szövetségnek «személyes principiuma»; mint író különben jelentéktelen.

Az első, a törzsökös gótok nem voltak irodalmi férfiak; Geijeren kívül találunk közöttük jegyzőket, irodatiszteket, kamarai alkalmazottakat, hadnagyokat, bánya- és gyártulajdonosokat, de egy nevet sem, melynek irodalmi jelentősége volna. Az alapító oklevél a szövetség czéljául kiemeli a gótok emlékezetének felujítását, s hogy vissza kell nyerni azt az erővel teljes jóravalóságot, a mely az elődöknek volt tulajdona. Idegen bűnök révén hanyatlott el a nemzet s csak úgy menthető meg, ha újra visszaszerzi eredeti nemzeti jellemét, s ez csak úgy lehetséges, ha újra felébred benne az a szabadságszeretet, férfias bátorság és jóravaló érzület, a mely a gótokat annyira kitüntette. Ezen czél elérésére a szövetség tagjainak kötelességévé tétetett, hogy a germán észak régi tetteit és mondáit kutassák és gyűjtsék, hogy ez által világosság derüljön arra a korra, a melynek egyes erényeit újra vissza akarták szerezni. Kiszámíthatatlan az a kár, a mely abból támadt, hogy Svédország politikailag tehetetlen volt és feledésbe hagyta menni az elődök tetteit, a melyekben annyi a hazaszeretetet és hősi bátorságot felkeltő részlet. A svéd vitézség soha sem hajtott végre csodálatraméltóbb tetteket, mint

XII. Károly alatt s a hajdankor hagyományait soha sem kutatták gondosabban, mint akkor.

A gót iskola sem ment a túlzástól, a mint hogy a forrongó nemzeti érzés sem szokott kellő mértéket tartani, különösen azért, mert kevésbbé belátó hívei a nemzeti multat azonképen szeretnék átültetni a jelenkorba. A régi északi gondolkodásmódot és mythologiát hiába igyekeztek egyes túlzó gótok a maguk teljességében a modern köztudatba beleoltani. A kor halad és a holtak csak egyes kiváló tetteikkel és műveikkel hatnak az élőkre. A gót iskolának legdicsőségesebb tagja Tegnér, a ki kisebb költeményeivel már előbb is meghódította nemzetét, de 1825-ben a magyar Zalán futásával egy évben megjelent Fritiof-mondájával végleg eldöntötte a nemzeti ügy diadalát, épen úgy mint nálunk Vörösmarty. A magasabb szellem sugallta mérték megvolt e nagy költőben, a ki a multból táplálkozva a jelent megtermékenyítette. Vele bekövetkezett a svéd költészet aranykora; az ő nemzeti géniusza előtt meghajolt az egész svéd nép. Ugyanazért ezt a korszakot az ő nevéről is nevezik. A gótok hivatalos folyóirata *Iduna* (1811—1824). A szövetkezet működése 1830-ban véget ért, ámbátor feloszlása csak egy jó évtizeddel későbben következett be.

A foszforista iskolának legnevezetesebb tagjai a következők:

LORENZO HAMMARSKÖLD (1785—1827) volt az első, a ki a német romantika eszméit Svédországban hirdette s azoknak haláláig rettenthetetlen híve maradt. Költői művei jelentéktelenek, de annál nevezetesebb mint az ujabb svéd irodalomtörténet alapvetője (Svéd szépirodalom, történeti és kritikai feljegyzések; A bölcselet története Svédországban) és kritikus. Érdekes jelenség, hogy ha névtelenül írt, akkor nézetei általános helyesléssel találkoztak. Néhány jó szatirája is van.

PER DANIEL AMADEUS ATTERBOM (1790—1855) upsalai tanár, gazdag költői természet s egyuttal egyike a legjelesebb svéd lyrai költőknek, ámbátor allegorizáló hajlamainál fogva soha sem tudott igazi népszerűségre szert tenni. *Blommorna* (A virágok) czímű költeményciklusa költői allegoriák gyűjteménye, a melyben minden egyes virág bizonyos eszmét példáz a Schelling-féle tan értelmében, a mely szerint a szellem és a természet az eszmevilágban egyeznek. E költemények elsősorban bájos, dallamos nyelvük által tűnnek ki, de a bennük nyilvánuló költői felfogás is sokszor elragadja az olvasót. *Minnesängerek Svédországban* czímű cziklusában mesterileg találja el a népdal egyszerű naiv hangját. *Drámai regéin* (A boldogság szigete, Kék madár) ugyan a német Tieck hatása érzik, azonban hosszadalmasságuk és a hangulatot meg-megrontó szatirikus kirohanásaik daczára is gyönyörű részleteket mutatnak fel, különösen apróbb dalokban (A szelek éneke, Lilia tavaszi dala, Leányka a

ligetben). Későbbi éveiben egy nagy irodalomtörténeti munkát írt *Svéd énekesek és költők* czím alatt, a melyben találó írói jellemképeket nyújt. Mikor a munkának első kötete megjelent, a régi harczok már elsimultak s a választófalak a különböző iskolák között ledőltek. Az akadémiában is mint új tagot egyik legnagyobb ellenfele, Tegnér, üdvözölte.

WILHELM FREDRIK PALMBLAD (1788—1852) upsalai tanár, igen sokoldalú és termékeny író, a ki ifjabb korában néhány sikerült novellát írt (Amala). Csekélyebb értékűek regényei, s mint versíró sem kiváló. Annál munkásabb volt mint az iskola nézeteinek előharczosa. Írt ezenkívül földrajzi, neveléstani és politikai czikkeket. Aischylos és Sophokles fordítója. KARL FREDRIK DAHLGREN (1791—1844) az új iskola legtehetségesebb humoristája, a ki Bellmant vallja mesteréűl (Mollberg levelei). Legerősebb oldala a leírás és az idyll; Stockholm szép vidékének rajzai még manap is gyönyörrel olvashatók. Kisebb dalai (Megjött a tavasz, Az esti csillag, A reggel csillaga, Az első pacsirta) általánosan ismertek voltak s részben ma is azok. Humoros regényei közül *Bergström krónikáját* még manap is a legjobbak közé számítják. Dahlgren különben később megvált a foszforistáktól, a kiknek elveivel játszi szelleme nem igen egyezett. KLAS LIVIJN (1781—1844) a foszforisták harczában mint szatirikus élénk részt vett s jeles regényeket és novellákat írt. SAMUEL JOHAN HEDBORN (1783—1849) a természetnek, az otthonnak és az áhitatnak szentelte költészetét; költeményei közül sok emlékeztet régi népdalokra. JULIA NYBERG (1785—1854) EUPHROSYNE név alatt bánatos dalokat írt (A koldusgyermek, Leányka a zöldben). ANDERS ABRAHAM GRAFSTRÖM (1790—1870) *Norrland* czímű párbeszédes dala az északi föld szépségeit hirdeti; a svédek ma is énekelik. *Isten hozott* és *Isten veled* czímű dalai szintén közkedveltségnek örvendettek.

A gót iskola tagjai a következők: ERIK GUSTAF GEIJER (1783—1847), upsalai tanár, költő, történetíró, publiczista és zeneszerző, a kornak egyik legnagyobb embere. A költészet terén ugyan csak vendégnek tekintette magát, határa és értékre nézve azonban nem sok svéd költő vetekszik vele. Nem nagy számú költeményei általánosan ismertek és részben ma is élnek a nép ajkán, és pedig a költő magaszerzette dallamaival. Szereti az északi hajdankort ábrázolni. *Manhem* (Férfiak hazája) az ősök vitézségének és férfias gondolkodásának eszményítő rajza. *Vikingen* (A viking) kifejezi a normann ifjú leküzdhetetlen vágyát a tenger és a kalandok után. *Den siste kämpen* (Az utolsó hős) és *Den siste skalden* (Az utolsó szkáld) a pogányság és a kereszténység harczát tüntetik fel az egyéni lélekben. A daczos hős nem ismer más istent, mint Odent, és más vágya nincs, mint a Walhalla. A szkáld hős és költő egyaránt, de az új idők szellemével nem tud megbékülni, mert nem tudja feledni a régi harczos

isteneket; az új vallást elfogadja ugyan kényszerűségből, de szíve mélyén mindvégig ott marad a pogány istenek tisztelete, a kiket visszakiván.

«. . . Pogány vér mostá
Tyris folyóban
Keresztelének
Meg engem is.
És nyolczvan évig
Elvárakoztam;
De vissza többé
Nem térnek immár
A régi istenek.
Azért nekem kell
Hozzájok mennem.
S a keresztények atyja,
Kit én vallottam,
Ő dús, könyörületes.

Boszúja nem sújt
Szegény halandót,
Ki sírja szélén
Az elfelejtett istenekhez
Imát rebeg.
Ő nem haragszik,
Ha a szkáldnak nem kell
A menny ragyogása,
S inkább elül
Az éj sötétjén,
Oden lakában,
A hősök oldalán,
S ősz Brage mellett
Dalt zeng a multról . . . .»

A kereszténység diadalát hirdeti *Olof Tryggvason* legendája. Egyik legszebb költeménye a Győry Vilmostól kitünően fordított *Szénégető fiacskája,* a mely népköltészeti motivumokon alapúl. Afzeliusszal adta ki az első svéd népköltési gyűjteményt (1814—1817, három kötet, dallamokkal és jegyzetekkel). Mint történetíró *A svéd birodalom története* és *A svéd nép története* czímű bevégzetlen, alapos kutatás és szellemes, mély felfogás által kitünő műveivel s egyetemi előadásaival (1817—1846) az ifjúságra és az egész svéd nemzetre mérhetetlen hatást gyakorolt. Eleinte konzervativ, sőt reakczionárius volt, de a harminczas évek vége felé elég bátorsága volt «önmagától elszakadni»; azontúl szabadelvű irányban működött, a melyet történelmi tanulmányai fejlesztettek ki benne. Az időn győzedelmeskedő szellemét művei és Upsalában emelt szobra hirdetik.

Esaias Tegnér (1782—1846), Svédország leghíresebb költője, Lundban a görög nyelv tanára, 1824-től kezdve vexjöi püspök. Az ő személyében egyesültek a régibb kor hagyományai a korabeli szépízlés elveivel. Egyaránt jeles mint lyrai és epikus költő és mint szónok. Klasszikus műveltségű szellem, Vörösmarty romantikus hajlamaival, a kivel egyébként is sokban egyezik. Senki sem multa őt felül az ékes és színpompás költői és szónoki nyelvben, a képek gazdagságában s a mély érzelmektől táplált világos gondolkodásban. Nemzete nem is szereti és nem is csodálja annyira egy költőjét sem, mint őt, az egyedülit, a ki világhírre tett szert. Fejlődése lassú. Született gusztavianusnak vallja magát és azon kor költői mintáit követi első műveiben. Először *Hadidal a szkoneni nemzetőrség számára* czímű harczias dithyrambjával ragadta el nemzetét. Mint valami vészharang, úgy zendült meg ez a dal az egész országban. 1811-ben *Svea* (Svédország) czímű hazafias költeményével megnyerte az akadémia nagy-

díját és minden svéd szívét. Hatalmas szavakkal fordul ebben a költeményben gyönge korához, a svéd nép elé tükörül tartja az ősök erkölcseit, lelkes szavakkal buzdít a régi nagyok követésére s végül gyújtó szavakban hirdet egy szebb jövőt. Valóságos svéd nemzeti Szózat, a melylyel fenséges felfogása alapján is párhuzamba állítható. Még a formában is ölelkezik a múlt a jelennel : a feddő kezdet alexandrinekben van írva, míg a többi rész szabad dithyrambikus sorokban. 1814-től kezdve a foszforisták ellen lép fel s különösen *Epilogus egy magister-promóczióhoz 1820*

Esaias Tegnér.

czímű költeményében fejti ki nézeteit a kor irodalmi áramlataival szemben, elsősorban a világosságot hirdetve, könnyen érthető czélzással a foszforistákra; azonban egyuttal véglegesen szakít a régi akadémiai iránynyal is. Amíg idáig jutott, nagy szellemét sok tanulmánynyal táplálta. Már gyermekifjú korában nagy lelkesedéssel olvasta a régi ősök tetteit, különösen Frithioféit. A hazai vidékek szépsége elragadtatással töltötte el lelkét. Hazája újabb költőit szorgalmasan olvasta. A külföldiek közül Byron, Goethe és Schiller hatottak rá, de egyik sem annyira, mint a dán Adam Oehlenschläger, a ki a régi északi monda költői feldolgozására mintát nyujtott neki. De mindezeket a hatásokat költői szelle-

ménék erejével magába olvasztotta, úgy hogy eredetiségén csorba nem esett.

Lyrai költeményeit mély érzés s színekben dús, néha szónokias nyelv jellemzi; komoly és ünnepi férfiarcz néz reánk legtöbb e nemű költeményeiből. Híresek a *Májusi dal, A folyó, A hős, Vándormadarak, XII. Károly, Ének a naphoz, Békehangok, Az ének, Kedvesem szülőföldjén, Isten veled, Rezignáczió, Búcsú a lanttól* és sok más, melyeket a svéd nép soha el nem feled. Nagyobb költeményei közül híres a *A konfirmánsok* (1820) hexameterekben írt tanítóköltemény, a mely egy falusi templomban végbemenő konfirmácziót ír le Goethe Hermann és Dorotheájának külső hatása alatt; *Axel* (1822) epikai költemény, a melynek tárgya egy XII. Károly korabeli lovagias szerelmi történet. Világhírét azonban a *Fritiofs-saga* alapította meg. Ez a nagy, 24 énekből álló eposz Tegnér költői műveinek koronája. Egy ó-izlandi saga svéd fordítása révén ismerkedett meg e mondával még gyermekkorában. Mintája Oehlenschläger ‚Helge' cz. romancz-cziklusa, de mélyebb hatása a dán költőnek nem volt reá s a hajdankor korszerű felfogásában határozottan mögötte marad, a minthogy ez irányban később Runeberg is felülmúlta ‚Kung Fjalar'-jában. A költő korában azt állították, hogy a régi kort feltüntető költészet végelemzésben a gondolkodásmód és a társadalmi formák bizonyos durvaságára, a régi barbár félműveltségre támaszkodik, a mely a mai kor költészetével egyáltalában nem egyeztethető össze. Ezt az itéletet különösen a túlzó gótok idézték fel. Tegnér úgy találja, hogy vannak olyan általános emberi viszonyok és szenvedélyek, a melyeknek az idők minden változásában egyenlőknek kell maradniok és a melyeket a költészet alaptárgyának lehet tartani. Czélja a régi északi hősi életnek költői rajzát nyujtani. Első sorban nem Fritiofot, az egyént, akarja rajzolni, hanem azt a korszakot, a melynek képviselőjét látja benne. A régi monda alaprajzát és nagy vonásait megtartja, mind azzal, a mit jellemzetesnek tart; a mi czéljának nem felel meg, azt elhagyja. Ennélfogva mellőzi a régi saga egyes durva és vad részleteit, vagy ha megtartja, enyhít rajtok. Úgy vélte, hogy kora finomabb formáiba és szelidebb gondolkodásába nem szabad beleütköznie eposzának, de megtartotta mind azt, a mi nemzeti szabású, üde, természetes és igaz. Hüvös északi szél fúj a költeményen át, de nem úgy, hogy a kéneső attól megfagyna és a szívnek semmiféle gyöngédebb érzelméről nem lehetne többé szó. Az önmaga által felállított problémát Fritiof jellemén igyekszik megoldani; hősét nagy és tiszta érzés, fenkölt gondolkodás és bátorság jellemzik, a mely tulajdonságok minden valódi hősiségnek alapvonásait teszik. Különleges északi vonás benne az isteneket és embereket kihívó bátorság és dacz és a melancholikus elmerülésre való hajlandóság, az a bánatos vonás,

mely mint valami elegikus alaphang a legtöbb régi norvég, svéd és dán nemzeti dallamban megtalálható. A tiszta szerelem is régi germán vonás. Mindebben legnagyobbrészt igaza van a költőnek, de hogy a kivitel dolgában teljesen igaza legyen, mégis sokat kellett változtatnia az ó-izlandi eredetin; ennélfogva gondosan eltávolította mindazt, a min az olvasó erotikus tekintetben megbotránkozhatnék és szerelmes hőseiből két nagyon jól nevelt jegyest alkot. Ezenkívül mellőz minden bohókás és burleszk vonást, hogy költeménye minden legkisebb részletében pathetikus maradjon. Végre a vétség tekintetében is lényegesen változtat a sagán. Hőse sokkal jobb lelkű, semhogy szenvedélye, haragja, boszúvágya, természetes vadsága túlságra ragadhatná. Nem boszulja meg magát a királyokon, nem fúrja ki azok hajóit, nem szentségteleníti meg Balder templomát, nem gyújtja fel azt szándékosan, oltani igyekszik a tüzet, s a mikor ez nem sikerül neki, sírva távozik. Ez a viking, ez a *varg i véum* (farkas a templomban) nem a saga vikingje többé, ez modern érzéssel és gondolkozással felruházott hős, a kinek valószinűsége iránt hitünk meg-meginog.

A költő szubjektiv érzései meg-megnyilvánulnak az eposzban. Rajongó szerelme későbbi neje iránt tükröződik vissza a Fritiof és Ingeborg bájos idylljeiben. De mikor eposzát irta, akkor a hajdan eszményitett nő már csak jóravaló háziasszony volt s a költő szíve tiltott lángot táplált egy férjezett nő iránt. Isteni és emberi törvények távoltartották tőle, mint Fritiofot Ring király nejétől. De a tilalmas láng ott forr egy-egy kifejezésben, jelzőben, az eposz későbbi jeleneteiben. Miként Fritiof Balder ellen, akként Tegnér is lázadozik a kereszténység ellen daczos és kiforratlan ifjúkorában. Pogánynak mondja önmagát. A kor kijózanította; s miként Fritiof újra fölépítette a megharagított istenség templomát, akként épült föl Tegnér fáradt, a sír felé haladó lelkében is a hitnek megdönthetetlen temploma. És ez a szubjektiv vonás adja meg a költemény fönséges alapeszméjét. Az ifjuság a maga féktelenségében oltárokat dönt le és templomokat szentségtelenít meg; de eljő a férfikor, a vér forró heve csillapul, a megfontolás győz és a férfi vágya-kedve igyekszik fölépíteni azt, a mit egykor nagyzó hevében ledöntött. És ha sikerült az építés, az épület szilárdabb és erősebb, mint az, a melynek helyében emelkedett. Fritiof új temploma is óriási kövekből volt összeróva és örök időkre szólott.

A 24 éneket, tulajdonképen románczot, a közös cselekmény és közös hősök fűzik össze. Forma tekintetében az eposz a svédek legnagyobb büszkesége. Azt vallják róla, hogy a germán északon e tekintetben nincs hozzá fogható s a világirodalomban is kevés. Nyelve olykor túlterhelt, néha rhetorikai, általában képekben dúskodó, sokszor páratlanul színező,

mindig komoly és pathetikus. Talán nincsen a világirodalomban költő, a kihez Tegnér annyira hasonlítana, mint a mi Vörösmartynkhoz. Miként ez, úgy rajongott a svéd költő a szép vitézi dicsőségről szóló hadidal iránt; úgy vitte bele művébe ifjúkori szerelmét; úgy rajzolta benne szerelmi vágyainak és gyötrelmeinek jeleneteit és helyeit s akként lett egy irodalmi harcznak megszüntetője egy nagy, győzedelmes mű által, mely új költői nyelvet honosít meg nemzete irodalmában. Ezt a költői nyelvet Győry Vilmos kitünő fordításában élvezhetjük. Az eposz illusztrált kiadása egyik legszebb díszművünk.

A mikor 1820-ban a Fritiof-monda négy éneke megjelent, lelkesedés szállotta meg a svéd irodalmi férfiak keblét és feledték régi torzsalkodásaikat. Az agg Goethének egyik barátnéja lefordította a négy romanczot s az európai költők fejedelme, mint Byron és Tegnér is nevezte, néhány sornyi dicséretet írt ezekről lapjában. A svédek még manap sem győznek eleget beszélni erről az eseményről. Tegnér költeménye örökéltű s mindig édes kincse lesz egy nemzetnek, a mely szivébe zárta és ajkain hordja csengőn omló sorait. 1825 után Tegnér termékenységében apadás észlelhető, a mi részben püspöki elfoglaltságának, részben mindinkább növekvő melancholiájának tulajdonítandó. Ámde olykor még nyujt egy-egy remeket, a minő a svéd akadémia 50 éves jubileumára írt *Emlékéneke*, a mely a költői stílusnak valóságos remeke. *Kronbruden* (A koronaara) egy menyekzőt tárgyazó gyönyörű idyll.

Tegnér mint egyházi és világi szónok is az elsők közé tartozik Svédországban. Híres a reformáczió emlékezetére 1817-ben tartott beszéde. Iskolai beszédei tele vannak a legszebb gondolatokkal. Mint levélíró szintén az elsők közé tartozik. Olavus Petrin kívül talán senki sem gyakorolt Svédország szellemi életére olyan nagy és általános hatást, mint Tegnér. Utolsó éveiben szelleme elborúlt. Bajából kigyógyulva még egy ideig élt, de már csak mint a régi embernek árnyéka. A sok kitüntetés s népének szeretete nem tette elbizottá. Azt hitte magáról, hogy nem igazi költő, hanem csak dilettáns. Nemzete és a világ másként itélt. Szobra ott áll a róla nevezett téren Lundban.

PER HENRIK LING (1776—1839) néhány évig Kopenhágában tanult és itt ébredt föl szeretete a nemzeti hajdankor iránt. 1805 óta Lundban vívómester, 1803 óta a stockholmi központi tornaintézet tanára, majd igazgatója. Kettős czélt tűzött ki magának: nemzetében a férfias erőt növelni és költői művek által a nagy nemzeti múlt tiszteletére és szeretetére megtanítani. Tornázási rendszere *(svéd gimnasztika)* egy nagy nemzeti tett, a mely a külföldön is elhíresült és elterjedt. Számos költői művén jórészt Tegnér hatása érzik. Manap majd mind el van feledve. *Asarne* czímű nagy epikai költeménye a hajdankor isteneiről szól; a régi

Skandináviába vezet vissza sok drámája közül *Agne* czímű tragédiája. Enyhébb hangokat hallat *A szerelem* czímű pásztori költeményében, a mely népszerűvé tette nevét. ARVID AUGUST AFZELIUS (1785—1871) az Edda fordítója, Geijerrel együtt egy nagy népköltészeti gyűjtemény kiadója; sikerült románczokat és népies nyelvű dalokat írt. GUSTAF VILHELM GUMAELIUS (1789—1877) Walter Scott tanítványa, a ki először írt hazai tárgyú, sokat csodált történeti regényt (Tord Bonde), melyet azonban sohsem fejezett be.

Sok költő az iskolákon és az irodalmi harczokon kívül áll. Ezek között a legnagyobb JOHAN OLOF WALLIN (1779—1839) érsek, Svédország legnagyobb zsoltárköltője, a ki korán nyert akadémiai díjat *A nevelő* czímű nagy tankölteményével, a melyért, valamint Horatius fordításáért a foszforisták sokat gúnyolták. 1811-ben egy zsoltárbizottság ült össze egy új svéd zsoltárkönyv szerkesztése végett, s ennek lelke Wallin lett. Érdekes, hogy eleinte a fölvilágosodás korának szellemében akart írni zsoltárokat; de munka közben mind mélyebb és melegebb vallásosság foglalta el lelkét és így alkotta meg 126 zsoltárját, a melyekért *Észak Dávidhárfájának* nevezte Tegnér. Vannak ezenkívül vidám társasdalai, a melyek között a *Georg Washington* czímű valóságos szabadsághymnusz. Egyéb dalai bánatosak, mint a *Honvágy,* a mely egy szebb haza után való vágyát fejezi ki s mintegy előfutárja zsoltárainak. Nagyszabású és elragadó *A halál angyala* czímű hattyúdala, a melyet kevéssel halála előtt írt s a melyben megragadó módon figyelmezteti az emberiséget a halál hatalmára, s arra, hogy az nyitja meg az örök élet kapuját. Mint hitszónoknak nincs korában párja.

1820 táján lép föl néhány fiatalabb költő, a kik egyben és másban a költői iskolák hatása alatt állottak, de azoknak hibáit nem egyszer gúnyolták. Ilyen mindenekelőtt ERIK JOHAN STAGNELIUS (1793—1823), egyike a legjelesebb svéd költőknek, a kinek kiapadhatatlan képzeletét és izzó érzelmeit klasszikus tanulmányok fegyelmezték. Nagyon sokoldalú, rendkívül termékeny és ritka hatalma van a nyelv fölött. A svédek azt tartják róla, hogy pompás nyelvüknek összes zenei kincse fölött rendelkezett. Beteg és szerencsétlen ember volt, a kinek meggyőződése szerint a föld nem egyéb, mint bukott angyaloknak börtöne. A szél zúgása, a virág illata, a forrás locsogása és a madarak csicsergése mind nem egyéb, mint sóhajtás az ember bukása fölött. A menny ajtaja csak akkor nyílik meg újra az ember számára, hogyha a földi árnyéklét csábításairól lemond. Az elveszett éden után való vágy tárgya Stagnelius legtöbb költeményének. Nyugtalan, gyötrődő szelleme folyton az ég és a föld között bolyong s boldog öröm, égő vágy és sötét bánat váltakoznak benne. Egészen lyrai természet, ámbár sok epikai és drámai müvet is írt. Az

utóbbiakban folyton szembeötlő a költő alanyisága. Legjobb elbeszélő-költeménye *Nagy Vladimir*, a mely hangzatos hexameterekben írja le a hatalmas uralkodó áttérését a kereszténységre. Sokkal gyöngébb *Blenda*, a mely inkább csak formájával hat. Drámai művei közül *A bacchansnők* szerencsésen utánozzák az antik tragédiát. Ó-északi tárgyú tragédiáiba is beleviszi a régi görög dráma formáit. A *Vértanúkat* tartják sokan legjobb tragédiájának. Lyrai költeményei között gyönyörű románczokat, fenséges hymnuszokat és ódákat, bájos idylleket és dalokat találunk, merengő elégiák mellett. *Száron liliomok* czímű dalcziklusa különösen sok remek költeményt foglal magában (A fogoly, A menyasszony, A séta, A liliom, A forrás, Tavaszi dalok, Az est, A föld, A vándormadarak, A teremtés sóhajtása, A sóhajok misztériuma stb.). Műveit több idegen nyelvre is lefordították. ERIK SJÖBERG (1794—1828) mint költő VITALIS név alatt ismeretes. A költő munkás-ember fia s mint ilyen egész életében küzdött a nyomorúsággal és sokszor kellett gyakorolnia a lemondást, a melyet olyan meghatóan énekelt meg. Legeredetibb szatirikus költeményeiben, a melyek a földi nyomorúságot és dőreséget gúnyolják. Egyéb költeményei közt nevezetesek *A remete éneke a nagy sivatagban*, *Betegség közben*, *A tükrök*, *Lemondás* stb. KARL AUGUST NIKANDER (1799—1839) fényes tehetség, melyet a szegénység, gond és betegség mihamar sírba vittek. *Az első lovag* cz. drámai költeménye a pogányság és a kereszténység harczát rajzolja északon és sok reményt gerjesztett a 22 éves szerző iránt, a ki azonban a várakozásnak nem felelt meg. Királyi ösztöndíjjal Olaszországba utazván, azóta ez a föld lett szerelme s költészetének örökös tárgya. Ezt rajzolta a *Hesperidák* czímű novella- és költeményciklusban és *Tasso halálá*ban, valamint *Enzio királyban*; az előbbi megnyerte az akadémia nagy díját, az utóbbi egy románczsorozat, a mely az utolsó Hohenstauf sötét sorsát énekli meg. Lefordította Schiller Orléansi szüzét és Haramiáit s Shakespeare Othellóját. BERNHARD VON BESKOW (1796—1868) mint költő ebbe a korszakba tartozik, mint szónok azonban a következő korszakba. A svéd akadémiának 1834-től haláláig titkárja. Utószülött gusztávianusnak is nevezték. A hazaszeretetet hirdető drámáiban Schillert veszi mintául (Torkel Knutsson, XIV. Erik, Gusztáv Adolf Németországban), de nyomába sem hághat, mert művei csak dramatizált történetek. A hazaszeretetet szónokias nyelvű költeményekben is dicsőítette. Emlékbeszédei kiválnak szép stílusuk által, de nem ritkán eszményítők. KRISTIAN ERIK FAHLKRANTZ (1790—1866) püspök *Noé bárkája* czímű művében föllépteti a vízözön embereit s azokkal csufoltatja ki a kornak különböző szellemi irányait. KARL GUSTAF VON BRINCKMAN (1764—1847) mint svéd követ Németországban úgyszólva teljesen elnémetesedett és német író lett. Hazajövén a hazai nyelv iránt való szeretete újra föl-

ébredt s ekkor kivált epigrammáival és leveleivel. JOHAN ANDERS WADMAN (1777—1837) Bellman követője, a ki a bor örömeit, a természet szépségeit és a visszavonult élet boldogságát énekli meg (Kis szögletem a hegyek közt, A király és a varga). JONAS MAGNUS STJERNSTOLPE Wieland Oberonját, Cervantes Don Quijotejját és Blumauer travesztált Aeneisét fordította svéd nyelvre s humorisztikus költemények szerzője. FREDRIK CEDERBORGH a komikus erkölcsi rajzot művelte és az első svéd regényírók egyike, a kik a regényt a való életre alapítják (Ottar Tralling).

VI. AZ ÚJABB KOR 1830—1860.

Ez a három évtized sajátságos, az előző és a követő korszakétól különböző irányzatokat tüntet föl. Nem jutott neki annyi fény, mint a közetlenül előző korszaknak, csak egy nagy és általánosan elismert neve van, *Johan Ludvig Runeberg*. De e mellett a szerzők hosszú sora lépett föl, a kik terjedelmével imponáló és sok színben csillogó irodalmat létesítettek, a nemzeti műveltségnek új ösvényeket vágtak, új eszményeket állítottak föl, új gondolatokat hoztak forgalomba, néha új formában. Egyikök, *Almquist*, manap is rejtély, de nagy tehetsége fölött ellenségeinek és híveinek egy az elismerő véleményök. Az egész időszak művelődésében mély nyomokat hagytak Hegel tanai; a saintsimonizmus és más társadalmi elméletek egy-egy hullámcsapása Svédországot is érte. Legtermékenyebbek, legalább mennyiség tekintetében, a 40-es évek. Soha azelőtt nem virágzott annyira a svéd irodalom. A politikai lyra kimeríthetetlennek látszott, regény regényt és novella novellát követett. De nagyobb a külső tarkaság, mint a belső tartalom. A legkomolyabb kérdéseket is jobbára frivol és könnyed módon tárgyalják az írók; alig két író, *Talis Qualis* és *Orvar Odd* meri hirdetni a közelgő forradalmi időt s a skandinavizmust. 1848 után hirtelen sajátságos elernyedés áll be. A legkiválóbb írók egyidőre elhallgatnak; de Finnországban *Topelius* folytatja értékes lyráját és megkezdi ‚A felcsér elbeszéléseit'.

A felvilágosodás és a szabadság szelleme egyre hódít. Mind szabadabb elvű eszmék érvényesülnek a szellemi és a társadalmi életben. A sajtó különösen 1830 óta nagyon fölvirágzott; új korszakot kezd történetében *Lars Hierta* az ő ‚Aftonbladet' (Esti lap) czímű hirlapjával. A kormány korlátozni törekszik a mindig szabadabb eszméket hirdető journalizmust, a mi számos sajtópört von maga után; a sok zaklatásnak vége fölkelés volt, a mely ugyan leveretett, de Hierta és lelkes társai 1844-ben végre is diadalt arattak. A sajtó ezután mindig szélesebb rétegekre terjesztette ki művelő hatását. Nagy segítségére van az általános tankötelezettség behozatala — ámbár itt is akadtak férfiak, a kik Renan

példájára a nép felvilágosodásának veszedelmes voltát hirdették — és a népiskola fölvirágzása. Hosszú, megszakítatlan békeidő kedvez az egyetemes művelődés általános terjedésének.

A tudományos munkásság ezen korszakban sem pihent Svédországban; eredményeinek népszerűsítésén sok kiváló elme fáradozott. Nem csoda, hogy ilyképen a tulajdonképeni nemzeti irodalomnak hovatovább kiegészítő alkatrésze lesz a szakirodalom is. A népszerűsítést kiváló tudományos folyóiratok segítik elő. A bölcseletben *Kristoffer Jakob Boström* (1797—1866) új bölcseleti iskolát alapít, mely azonban kizárólagos svéd jelleget akarván ölteni, a szellemi haladás gátja lett. Finnország legjelesebb bölcselője *Johan Vilhelm Snellman* (1806—1881). A történelmi tudományokban *Geijer* most is a vezető szellem; mellette kiválnak *Strinnholm* és *Anders Fryxell*, a ki egyben kitünő történeti elbeszélő (1795—1881). Skandinávia őslakóiról írt kiváló, elmemozdító művet *Sven Nilsson* (1787—1883), a ki mint zoologus is kiváló. A svéd történeti múzeum megalkotója és kitünő numizmatikus *Emil Hildebrand* (1806—1884). Az irodalomtörténetben kivált *Atterbom*, az életrajzban *Klemming*. Német és dán tudósok hatása alatt kutatta *Johan Erik Rydquist* a nyelv törvényeit és *Karl Säve* a svéd szójárásokat. Az akadémia svéd nyelvtana 1836-ban jelent meg és a svéd nyelv átnézetes történetét is magában foglalja (szerzője Lars Magnus Euberg). A természettudományokban, az előző korból átnyuló tudósokon kívül a zoologus *Sven Nilsson*, a physikus *Anders Johan Ångström* tüntek ki. Világhírű *Adolf Nordenskiöld* sarkutazó.

A szépirodalom terén a szellemes *Almqvist* a bizarr újromanticzismusnak, a finn *Runeberg* a nemes realizmusnak és a történeti lyrának, *Böttiger* a gyöngéd érzelmek költője. A regényköltés nagyarányú termékenységet ölt, részben tisztán költőművészeti, részben inkább társadalmi czélzattal; legkiválóbb képviselője *Fredrika Bremer*. A negyvenes években, a régi nagy költők halála körül, egész csapat új költő utóvirágzást idéz elő a svéd szépirodalomban. A világirodalom legkiválóbb alkotásait eze korszakban fordítják svéd nyelvre.

A kor kiválóbb írói a következők: Karl Jonas Love Almqvist (1793—1866) Svédország egyik legsajátosabb szelleme. Ifjú korában Rousseau és Thorild tanítványa, de buzgón olvassa Schiller és a német romantikusok műveit is. Újromantikus ugyan, de ellentétben áll a foszforistákkal különösen szabadelvű, sőt részben forradalmi gondolkodásával. Van valami vonás benne a német Sturm und Drang embereiből: szabados, féktelen szellemű életében és költészetében. Kedvelője az irónikus, szellemes játéknak s így tárgyalja az élet legkomolyabb kérdéseit, szereti a rikító színeket. Termékenységre és különösen sokoldalúságra nézve alig vetekedhetik valaki vele svéd földön. Lyrai, epikai és drámai

költő, regényeket, novellákat, meséket, s történeti, bölcseleti, æsthetikai és nyelvészeti, oktatásügyi és épületes munkákat és tankönyveket írt. Írói munkássága 1814-ben veszi kezdetét, de csak 1830 táján lesz számottevő. Alig van az emberi észnek olyan területe, a melyen képzelme azóta ne barangolt volna. Beleéli magát a legeltérőbb körök, társadalmak és nemzetek gondolat- és érzelemvilágába, s ugyanoly könnyűséggel kezeli a legváltozatosabb formákat. Az emberi érzés összes húrjain játszik, s majd erővel teljesen zeng lantja, mint a gótoké, majd borongó és homályosan sejtelmes, sőt olykor teljes miszticzizmusba téved; iróniája és szeszélyes képzelme azonban sok művét megrontja, egyenetlenné teszi, sőt van műve, mely minden szépnek és ízlésesnek tagadása. Művei közől mindenekelőtt a *Törnrosens bok* (A csipkerózsa könyve) nevezetes (mellékczíme: vagy a bolyongó nősténysarvas), mely gyűjteményes munka 1832—1842 jelent meg. Elbeszéléseket, költeményeket és értekezéseket tartalmaz. A kerete ez: Löwenstierna udvari marsall visszavonúlt a társaságtól és a világtól és egy magános vadászkastélyában él hozzátartozóival. Mulatságokban és kirándulásokban nincsen hiány; de este hat órakor a társaság összegyűl és akkor sorjában mindenkinek szabadon választott tárgyról kell beszélnie, értekeznie, elbeszélnie. A szellemi középpont *Jurumo* szomszéd, egy kissé rejtelmes, nőgyűlölő agglegény. A gyűjtemény epikai művei közől *Artur vadászata* és *Schems el-Nihar* a svéd irodalom legjobb termékei közé tartoznak; drámái közől a legjellemzetesebb *Ramido Marinesco;* prózai novellái közől szép, bensőséges *A kápolna,* a melylyel a falusi novella (Dorfgeschichte) egyik alapvetője lett, s a vele rokon *Araminta May* és *A skällnorai malom.* Hirhedett *Det går an* (Es geht an, Lehet) czímű novellájában a családi életet gyökerében támadja meg, a házasság fölbonthatatlansága ellen súlyos vádakat emelve; a mű hallatlan föltűnést keltett és nagyon sok elleniratot idézett föl, s mindenesetre nagy gyöngéje, hogy a szerző a saját egyéni, egyoldalú tapasztalataira alapítja egész hadjáratát. Almqvist nagy tehetségével nem áll arányban irodalmi munkáinak értéke; valami töredékes, bevégzetlen jellege van legtöbb munkájának. Külső élete is idegenűl hat: végűl csalás és mérgezési kisérlet miatt fogságba került volna, de (1851) Amerikába menekült, a hol Lincoln elnök különféle feladatokat bízott rá; az elnök halála után Európába tért vissza, s Brémában telepedett le, a hol nemsokára meghalt.

Johan Ludvig Runeberg (1804—1877 május 4.) szerkesztő, könyvtáros, gymnasiumi tanár és igazgató, a svéd költészet egyik legnagyobb szelleme. Valóban Runebergnek a skandináv éjszakon és Finnországban olyan neve van, a melynél jobb hangzású nincs is. Két országnak kedveltje. Születésére nézve finn és ezé a népé állhatatos, hűséges és össz-

Egyetemes irodalomtörténet. III.

J. L. RUNEBERG.

hangzatos lelkének egész hevével. A finn népnek ideális képviselője, a kiben fölleljük rokonszenves népe összes vonzó erényeit, s azonfelül olyan egyöntetű és egész, a milyen kevés van a világirodalomban. Nyelvére nézve azonban Runeberg svéd. Abban a korban született, a midőn a svédekkel való összetartozásért vívott dicső küzdelmek emléke naponkinti beszéd tárgya volt a műveltek és a nép között, s midőn a hosszú századokon végbement svédesedéssel szemben még nem emelkedett föl teljes öntudattal a Kalevalán és a népköltészet bőséges kincsein meg nemzeti költők művein megerősödött finn nemzeti szellem. De így is finnek vallja Runeberget minden finn és svéd. És a finn nép az orosz hatalommal vítt nemzeti küzdelemben senkihez sem fordúl olyan szivesen vigasztalásért és buzdításért, mint *Stål zászlótartó regéi*nek írójához, a ki a nemzeti önvédelmi harcz dicső képeivel edzi meg lelkét a nemes, a mindvégig kitartó nemzeti ellenállásra.

Runeberg főműve a *Fänrik Ståls sägner* (Stål zászlótartó regéi, 1848 és 1860), egy nemzeti eposz románczokban. A mi a Kalevala Finnország multjára, az Runeberg e költeménye annak jelenére nézve. Az 1808—1809. finn-svéd-orosz háború hírneves és névtelen hősei vannak ezen elbeszélő költeményekben megénekelve. A zászlótartó egy öreg katona, a ki vénségére egy szűk szobába szorult és hálófoltozással tengeti életét; tőle tudja meg a költő nagyrészt ama háború epizódjait. A gyűjteményt a *Vårt land* (A mi hazánk) czimű hymnus vezeti be, melyet Runeberg 1847-ben közölt, Pacius Frigyes megzenésített és a helsingforsi egyetemi hallgatók majálisán 1848-ban énekeltek először nyilvánosan. A hatás leírhatatlan volt. Az ének egy csapásra, hallgatag megegyezéssel a finnek nemzeti éneke lett. Mint ilyent minden ünnepségen hallhatni, és mindig nagy hatással van a szívekre, mert lelkes és igaz, rámutat a haza dicsőséges multjára és szép jövőjére. Vörösmarty Szózata nyilván hatott ezen hazafias ódára. A »regék» alaphangját e bevezető költemény a legszerencsésebben fejezi ki: a lángoló hazaszeretetet. A románczok a távol állóra is ritka tökéletesség benyomását teszik, az eseményekhez közel állókat pedig okvetetlenül csodás módon elragadják. A kitartásnak, a vitézségnek és a halálmegvetésnek csodáit mutatta be a finn hadsereg és az egész nép; és csakis a király meggondolhatatlan és ellenőrizhetetlen rendszabályai, gyáva és tehetetlen vezérlet és nem utolsó sorban árulás döntötte el a finn háború szerencsétlen kimenetelét. Ez a háttere Runeberg költeményeinek. Ebből a háttérből lépnek elő az élettel teljes alakok: hazai hősök a tábornagytól és a kerületi főnöktől a közkatonáig és a csapatfuvarosig, sőt a markotányosnéig és az ágról szakadt koldusig, a kiket Runeberg kiapadhatatlan érzése és képzelme élethíven állít elénk. Mindazáltal Runeberg műve nem tisztán a harczot dicsőítő

munka; nem, hanem igazán nemes és emberies, egyáltalán nem gyűlölködő szellem munkája. A kiengesztelődés enyhe szelleme lebeg a mű felett. Azok a kemény katonák olyan emberségesen gondolkodnak még az ellenségükről is! Az orosz czenzorról mondják, hogy meg volt hatva a mű ragyogó szépségeitől; Oroszország ellen való gyűlölet nincs a műben. A költő kegyetlenül gúnyolja ki a dőre királyt, a tehetetlen vezért, s a gaz árulót a porba tiporja; de nem beszél elbizakodottan a saját fajáról és megvetéssel másokról. Az orosz Kulneffet szeretettel rajzolja. A haldokló harczosban pedig a megbocsátás és az ellenség szeretete megható kifejezést nyer. Runeberg a harczi vitézséget és dicsőséget mint a hazafiság egyik nyilvánulását dicsőíti. Ő első sorban hazafias költő.

A «regék» között nincsen középszerű költemény; műremekek egytől-egyig, mind a 34. Mégis kiemelhetők *A felhő testvére, A veterán, A tanyai lányka, Sven Dufva, A haldokló harczos, Sandels, Kulneff, A király, Döbeln Juutas mellett, Az idegen látomása, Július ötödike, 15. szám* és *Adlercreutz.*

Ezzel a lyrikoepikai költeményekkel korán sincs vége Runeberg jeles elbeszélő költeményei sorozatának. *A perhói sír* elbeszéli, mint hal meg egy finn pórnak hat fia a hazáért. A *Fjalar király* öt énekből álló kisebb eposz, melynek hőse szembeszáll az istenek hatalmával és azért a saját és gyermekei pusztulásával lakol. E műben megrázó a végzetszerűség tragikuma és megragadó az ó-északi színezés. A *Karácsonyes* hexameterekben írt, három énekes idyll, melyben a nyugalmazott és birtokos őrnagy meghívja az öreg, béna katonát, Pistolt karácsonyestére magához; ekkor tudja meg az öreg Pistol, hogy fia az őrnagy hazaérkező fiának életét megmentve, maga ott veszett a csatatéren. De azért egy panaszszó sem hagyja el ajkait, mert lelke előtt Finnország áll, a hideg, szegény, árva, szent szülőhaza, melyért fiatal korában ő is vérét ontotta. A mű vetekszik Goethe «Hermann und Dorothea»-jával, szintúgy a *Rénszarvasvadászok* és a *Hanna* czimű hasonlónemű költemények. *Nadeschda* hosszabb elbeszélő költemény, a palota és a kunyhó regénye, melyben az agg jobbágynak, Miljutinnak leányát, Nadezsdát megszereti Voldemár herczeg és anyjának meg öcscsének minden kajánsága és üldözése ellenére is hű marad hozzá és utoljára Katalin czárnővel is elismerteti. A költemény gazdag rendkívül szép költői helyekben és különösen nyelve sokszor elragadó. Prózai novellái közül megemlítendő *Karácsonyest a hajókalauz kunyhójában* és *A csempész.* Runeberg a dráma terén is megpróbálkozott. *Kan ej* (Nem lehet) czimű vígjátéka finoman kidolgozott, de kissé jelentéktelen tárgyú. *A szalamiszi királyok* czimű tragédiának vannak lapjai, melyek Sophokles tollára méltók; az antik világnézetben gyökerező végzetszerűséget nagyobb tragikusok sem rajzolták megrendítőb-

ben; szintoly kitünőek a darab jellemei is; nyelvén meglátszik az antik költők tanulmánya.

Runeberg elsőrangú lyrikus költő. Három irány ömlik egybe az ő hatalmas egyéniségében: a finn és a szerb népköltés és a svéd műköltés. Dalait, mert többnyire azokat írt, bensőség és nemes egyszerűség jellemzik. Különösen szépek természeti képei, a melyekkel soha sem bánik pazarul. Runeberg természetfelfogása általában a legépebb érzékről tanuskodik és a svéd költészetet egy ferde iránytól szabadította meg, az allegoria és a szimbolum hajhászatától. Runeberg a természeti képet úgy tekinti, mint a népköltészet; képei önmagukban véve is értékesek, mert józanok, egyszerűek és üdék, de a mellett egy-egy gondolatnak költői indítékai vagy hordozói a nélkül, hogy puszta jelképpé sülyednének. Runeberg megénekli a szerelmet és az életet, a természetet és a hazát A miként a formának mestere, akként tartalomban is mindig emelkedett és nemes. Költészete tiszta, mint a napsugár; ifjú és agg egyforma gyönyörűséggel olvashatja. Lyráját a svédek Tegnéré mellé helyezik. Legjelesebb lyrai költeményei az *Idyll és epigramm* cz. cziklusban vannak. A költő műveinek jórészét Győry Vilmos jeles fordításában birjuk.

Borgâban csendes boldogságban teltek a költő napjai. Hét kitünő fia növekedett föl szeme előtt, köztük Walter, a későbbi jeles szobrász. Idegenek (mint Xaver Marmier) nem kerülhették el soha háza táját. Népe megható jeleit adta iránta való tiszteletének. Az ifjúság ragaszkodása szakadatlan születésnapi tüntetésben és gyakori hangversenyekben nyilvánult. Külső fejedelmek és tudós társaságok vetekedtek a szerény költő kitüntetésében. 1863-ban szélütés érte, a mely mindvégig ágyhoz szegezte; de szelleme ébren maradt. Hitestársa és fiai rajongva csüggtek rajta. Gyakran kellett kedvelt madarainak eleséget szórniok. 1877 május 4. halt meg. Sírját elborították kedvelt virágjával, májusi gyöngyvirággal. Temetése napján félárboczra bocsátották az északi vizeken a zászlókat. Királyi tisztességben részesült, a mint hogy király is volt, a szellem birodalmában.

Karl Vilhelm Böttiger (1807—1878) upsalai tanár, Tegnér veje és életrajzírója. *Lyrai költeményei* szép hangzatúak és gondos formájúak, alaphangjok szelid és gyöngéd, de eleinte nem mindig természetesek; későbben elevenebb és férfiasabb dalokat írt. Legjobb művei a *Madarak* czimű cziklus, az *Emma* czimű szonettkoszorú, *Itália*, *A sanctgalleni idegen, Fantázia, Az Ázák Delfiben, Egy este Tivoliban, A svájczi leány* stb. Kitünő fordítója Dantenek, Tassonak és Uhlandnak. Kiváló becsű tanulmányokat írt svéd és idegen költőkről.

Bernhard Elis Malmström (1816—1865) upsalai tanár, nem termékeny, de tartalmas költő, gondolatainak nemessége, érzelmeinek őszinte-

sége és formatökélye által kiváló (Angelika, A halászleány, Mi sóhajt az erdőben, Julianus stb. költeményei). Kitünő irodalomtörténetíró. JOHAN NYBOM (1815—1889), Tegnér legszerencsésebb követője, dallamos és heves érzelmeket tolmácsoló költeményeket írt (Utolsó éj az Alhambrában, Niagara, Júliusi esti dal, Légy erős, világosság őrsége!). Sok dalát szerte éneklik. *Karl Vilhelm August Strandberg* (1818—1877) TALIS QUALIS álnév alatt tekintélyes és értékes publiczistikai és költői működést fejtett ki. Már mint upsalai diák megénekelte az ifjúság vágyakodását a szabadság után és az elnyomott nép iránt való rokonszenvét. Nagy hatással voltak rá a német szabadharczok költői (Arndt, Körner, Rückert). *Pánczélos dalai* lobogó szenvedélylyel hirdetik a szabadságot és támadnak Oroszország ellen (Vaticinium); e gyűjteményből való *A svédek szíve mélyiről* kezdetű nemzeti dal. *Vadrózsák* czimű és későbbi költeményei érettebbek és formásabbak. Jelesen fordította Byront és Molièret. KARL AUGUST HAGBERG (1810—1864) lundi tanár, Shakespeare hivatott fordítója; fordításáról azt vallják a svédek, hogy az «egyike a legnagyobb betéteknek a svéd művelődéstörténetben, bármely századot tekintsük is». VILHELM AUGUST DETLOF VON BRAUN (1813—1860) eredeti, humoros alaphangulatú költő, a ki néha nyersen is támadt a modoros társadalmi formák és az édeskés akadémiai stilus ellen, de értékes komoly költeményeket is írt (Arczképem, A hős, A női szem). ELIAS SEHLSTEDT (1808—1874) játszi, könnyed dalai révén vált híressé. GUNAR WENNERBERG humoros költő és zeneszerző Bellman modorában; hazafias dalai a nép ajkán élnek (Svéd hazánk, hallgas reánk, Szabadság hona Észak).

ZAKARIAS TOPELIUS (1818—1898) helsingforsi tanár, Runeberg után a legjelesebb finn eredetű svéd költő. Közetlen és dallamos költeményei általánosan kedveltek, egy részüket énekeli a nép is (A puszta virágai, Új levelek, A puszta stb.). Kiválóak drámai művei közül *Ötven év után* és *Regina von Emmeritz.* A harminczéves háború korában játszik remek novellacziklusa *A felcser elbeszélései. Olvasmányok gyermekek számára* czimű műve révén a gyermekszoba legszívesebben látott svéd írója.

A *drámai* költészet terén a negyvenes évek óta többen váltak ki. JOHAN BÖRJESSON (1790—1866), a kit az «utolsó foszforistának» neveztek, mint lyrikus kezdte pályáját, de 1840-ben drámaírásra adta magát (XIV. Erik, A nap leáldozik [Gusztáv Vasa végső évei], XII. Károly ifjúsága stb.). Inkább részletek szépsége és egyes sikerült jellemrajzok által vált ki. AUGUST BLANCHE (1811—1868) politikai író és publiczista, de legkiválóbb mint drámaíró. A III. Gusztáv ideje óta kevésbbé művelt vígjátéknak kitünő művelője, a ki a népies jeleneteknek és vígjátékoknak egész sorát írta, a melyekben eleven és fordulatos a dialog, játszian szellemesek a kuplék és pajzán a jókedv. Legjobb darabjai *Az utazó*

szinésztársaság és *A lelencz*. Komoly drámái csekélyebb értékűek. Blanche ezenkívül írt szívesen olvasott tárczaregényeket; a stockholmi életet rajzolják *Képek a valóságból* czimű vázlatai és humoros meg torzképei. Blanche mint politikai szónok kora elsei közől való. Utánzója JOHAN JOLIN színész (Komédia). FREDRIK AUGUST DAHLGREN (1816—1895) *A värmlandiak* czimű énekes népszínműve évek hosszú során volt a svéd színházak legkedveltebb darabja. Spanyol és franczia darabok fordítója.

A *regény* csak a harminczas és negyvenes években nyert igazi polgárjogot svéd földön. A század elején fordítások pótolták a hiányt. Goethe Wertherje után Lafontaine, majd Spiess és Vulpius német írók képezték a svéd olvasóközönség legkedvesebb táplálékát, a melyet azonban mihamar soványnak találí, miután egyes jelesebb svéd szerzők novelláit és regényeit olvasta (Almquist, Blanche, Palmblad, Gumælius). A svéd regény igazi alapvetője azonban FREDRIKA BREMER (1801—1865) asszony, a ki 1828-tól kezdve *Rajzok a mindennapi életből* közös czím alatt adta ki regényeit és elbeszéléseit, a melyekkel világhírre tett szert. Korábbi művei tisztán szépművek, míg a későbbiekben társadalmi kérdések szolgálatába szegődik. Az előbbi csoportba tartoznak: *A H. család, Az elnök leányai, Nina, A szomszédok, Az otthon, Béke és háború, Egy napló, A völgyekben.* Ezek a művek az otthon csendes örömeit és boldogságát rajzolják és sok kedvelőjük akadt; itt-ott ugyan föltetszik a szerkezet kuszáltsága és a jellemzés fogyatékossága, de e hiányokat feledtetik a részletek vonzó bája és egyes, az emberi szív legmélyéről ellesett érzelmek rajza. Későbbi művei (A testvérek élete, Hertha, Apa és leánya) emberbaráti és társadalmi kérdéseket fejtegetnek, csekély sikerrel és a kritika mindig élesebbé váló ellenmondásai között. Bremer asszony később az emberek megismerése végett nagy utazásokat tett Észak-Amerikába, Keletre és Dél-Európába, a melyeket leírt; ez utirajzai sok tisztelőt szereztek neki, különösen az angolszász faj között. A mélyen gondolkodó és forrón érző nő kétségtelenül megérdemli az utókor tiszteletét.

SOFIA VON KNORRING (1797—1848) kiváló megfigyelő tehetséget és nagy emberismeretet árul el jeles regényeiben, melyeket azonfölül szellem, élénkség és előkelő stílus jellemeznek (Az unokatestvérek, A nők, A barátok, Az illuziók, Axel). EMILIE FLYARE-CARLÉN (1807—1892) a három női regényíró között a legnagyobb hírnévre tett szert. 1838—1851 virágzott. Sok, különösen élénk képzelő tehetség által kiváló regényt írt, a melyekben természetes színekkel festi a svéd parti lakók életét (Tistelő rózsája, A Johannisskär remetéje, Vörning Pál, Kereskedő ház a skäreknél). Két társát képzeletre, találékonyságra és szerkezetre nézve fölülmulja; de Knorring asszonynál szellemesebb a dialog és Bremernél nemesebb a világnézet. Regényeit sok európai nyelvre lefordították.

Magnus Jacob Crusenstolpe (1795—1865) kitünő politikai és regényíró. Mint Károly János király politikai ellenfele felségsértési pörbe vonatván, három évi börtönre itéltetett, a mi azonban semmi befolyással nem volt sem politikai nézeteire, sem irodalmi munkásságára. Regényei viszonylag gyöngék szerkezetben, jellemzésben és történeti valószerűségben egyaránt; korukban azonban kedveltek voltak (Morianea, A Tessin-ház, Károly János és a svédek stb.). Karl Anton Wetterbergh (1804—1889) Onkel Adam név alatt sok elbeszélést írt, a melyek közül legértékesebbek *Genreképei*. Regényeiben (A pénz és a munka stb.) irányzatos. Louis de Geer (1818—1896) regények és különösen finom rajzok írója (S. H. T.). Emlékiratai kortörténeti becscsel birnak. Egyéb kedvelt regényírói a kornak: *Per Sparre, Gustav Henrik Mellin, Per Thomasson, Marie Sofie Schwartz.*

Nevezetesebb Oskar Patrick Sturzen-Becker (1811—69) jeles publiczista és rajongó skandináv, aki Orvar Odd álnév alatt írt. Svédország legjelesebb feuilletonistája, bár franczia és német minták hatása érzik rajta. Kitünő megfigyelő humoros felfogással, fiatalosan hevülő és nagy nyelvművész. Nemcsak prózaíró, hanem költő is. Szépek költői elbeszélései (Gruffiakin grófnő) és kisebb lyrai költeményei, melyek rendesen hazafias tárgyúak. Tárczáinak jórészét *Csoportok és egyéniségek* czím alatt tette közzé; ezek élénken írt irodalomtörténeti rajzok.

VII. A LEGÚJABB KOR, 1860 ÓTA.

A svéd irodalom legújabb koráról legfölebb egyes tagjaiban mondható megközelítően véglegesítő itélet. Általános jellemvonásai ezek: a hatvanas és hetvenes évek nagy irodalmi hanyatlást mutatnak. A hatvanas évek megelégedtek a nagy *Runeberg* költészetével és *Boström* svéd nemzeti, egyébként terméketlen bölcseletével. Boström népszerűsége különben egy füzeten nyugodott, a melyben azt bizonyítgatta, hogy a pokoli büntetések örökkévalósága nem egyeztethető össze az Isten végtelen jóságával; erről a füzetről azután másfél évtizedig mint valami hőstettről beszéltek. A vallási elem előkerülése különben nem esetleges, hanem régebbi német, skandináv és franczia mozgalmakra vihető vissza. A hetvenes évek egyik tanítómestere *Viktor Rydberg* szintén nagy vallási vitát idézett föl azzal, hogy Jézus emberi voltát akarta az evangéliomokból bebizonyítani; másrészt «Az utolsó athénei» czimű regényében a pogányság és a kereszténység harczát tünteti föl s határozottan az első felé hajlik. A hetvenes évek végén és a nyolczvanas években a dán *Brandes*, a norvég *Ibsen* és *Björnson* kezdenek nagy mértékben hatni a svéd irodalomra a franczia naturalistákon kivűl. Nyomukban a realisztikus irány mindjobban hódít, s egyes szerzőknél a társadalmi félszegségeket osto-

rozó szatirával, sőt forradalmi szellemmel van összekötve. A realismus és a vele járó pesszimizmus azon az úton lévén, hogy már csak az élet hű másolására tört, sokan az idealismus után kezdtek vágyakodni. Az «ujjászületés» vált jelszóvá; s külföldi írók hatása alatt egyes írók a fantázia és a szép jogát hangoztatva, új ösvényekre tértek. Ezen különböző csoportokhoz egyes magukraálló költők csatlakoznak:

VIKTOR RYDBERG (1828—1895) publiczista, később egyetemi tanár, egyike a leghatásosabb és legtöbb oldalú íróknak a XIX. század második felében. Első regénye, *A balti tenger kalózai*, tarka, de élénk képeket nyújt a boszorkányüldözés korából; *Singoalla* a fekete halál korának hatásos rajza; *Az utolsó athénei* nagy kulturtörténeti regény a hanyatló pogányság korából; *A fegyverkovács* a reformáczió korának eszmeharczait tárja elénk, nem egy kortörténeti vonatkozással. Jézus Krisztusról szóló munkáján kívül Rydberg értekezett *az utolsó dolgokról* és *a középkor mágiájáról*, szintúgy *a rómaiaknak Péter és Pál apostolokról szóló mondáiról*. Majd újra föltámadván költő kedve, kitünően fordította le Goethe *Faust*ját és egész sor olyan költeményt nyújtott, a melyek a legjobbak közé tartoznak (Dexippos, A harangok). Ezek mellett beható mythologikus tanulmányokat folytatott, a nyelv tisztaságáért buzgólkodott és sok szerencsés új szót alkotott. Tévedései ellenére is szembetűnő az idealismusért való hevülése és az igazság fáradalmatlan keresése nála.

II. OSZKÁR svéd király (szül. 1829-ben) *Ur Svenska flottans minnen* (A svéd hajóhad emlékeiből, 1860) czímű költői elbeszéléseit a svéd akadémia megkoszorúzta. Goethe Tassójának és Herder Cidjének fordítója. Mint szónok is kiváló. Bátyja XV. KÁROLY király (1826—1872) *Kisebb költeményei* (Smärre dikter af C.***) a haza szeretetét, a szerelmet, a női erényeket, az élet nemes bölcseletét zengik (megjel. 1865-ben); e király nemcsak remek költő, hanem kitűnő festőművész is.

VIKTOR ŐMAN kiváló lyrikus és fordító. Mint Petőfi egyik legjobb átültetőjét a Kisfaludy-Társaság tagjai közé választotta (1879-ben). Jeles lyrikus CARL RUPPERT NYBLOM is, ki mint æsthetikai író is kitűnt.

A hatvanas évek elején Upsalában több fiatal költő egyesült két költői naptár kiadására *Dalok és elbeszélések* czím alatt. Köztük néhány termékeny működést fejtett ki későbben. A legnagyobb hírre tett szert CARL JOHAN GUSTAV SNOILSKY (1841—1904) diplomata, majd akadémiai főkönyvtáros. Több kötetre menő költeményei formájukra nézve a legkiválóbbakkal mérkőznek. Tartalmuk is korábban duzzad a fiatalos életkedvtől, úgy hogy az ifjúság nagyon megkedvelte (Meghivó, Nero aranyháza, költemények Lengyelország és Dánia érdekében). A hetvenes években múzsája elhallgat; csak Goethe balladáinak remek fordítását nyujtja. A nyolczvanas években három új kötet költeménye jelen meg, egyes oly

darabokkal, a melyeket Svédországban minden művelt ember tud (A fekete hattyúk, Edelweisz, A telegráf és a madarak, és sok más). Hazafias költeményeit, különösen *Svéd képeit* is lelkesedéssel fogadta a nemzet. Termékenysége haláláig nem apadt el. Kivált mint numizmatikus is.

A nagy norvégek és a francziák hatása alatt állanak a következők: August Strindberg (szül. 1849), nagy tehetség és tanult fő, de ingadozó és szélsőségek között hánykódó. A figyelmet először 1879-ben *A vörös szoba* cz., a stockholmi irodalmi és művészeti világot gúnyoló regényével vonta magára. Nevezetesebb mint drámaíró (A czéh titka, Benkt úr felesége, Az apa, Julia kisasszony, A bajtársak stb.). Ha jobb műveiben gazdag drámai tehetséget, szokatlan nagy leíró képességet, eredeti, sőt olykor lángelméjű felfogást árult is el és stílusa eleven, festői s mindenekfölött egyéni: azért sok hibája is van, a paradoxonokat hajhászsza, gyakran nyers, sőt alacsony s műveiben nem ritka a személyes támadás. Maga mondta, hogy «életem és írói voltom önmagam előtt is rejtvény».

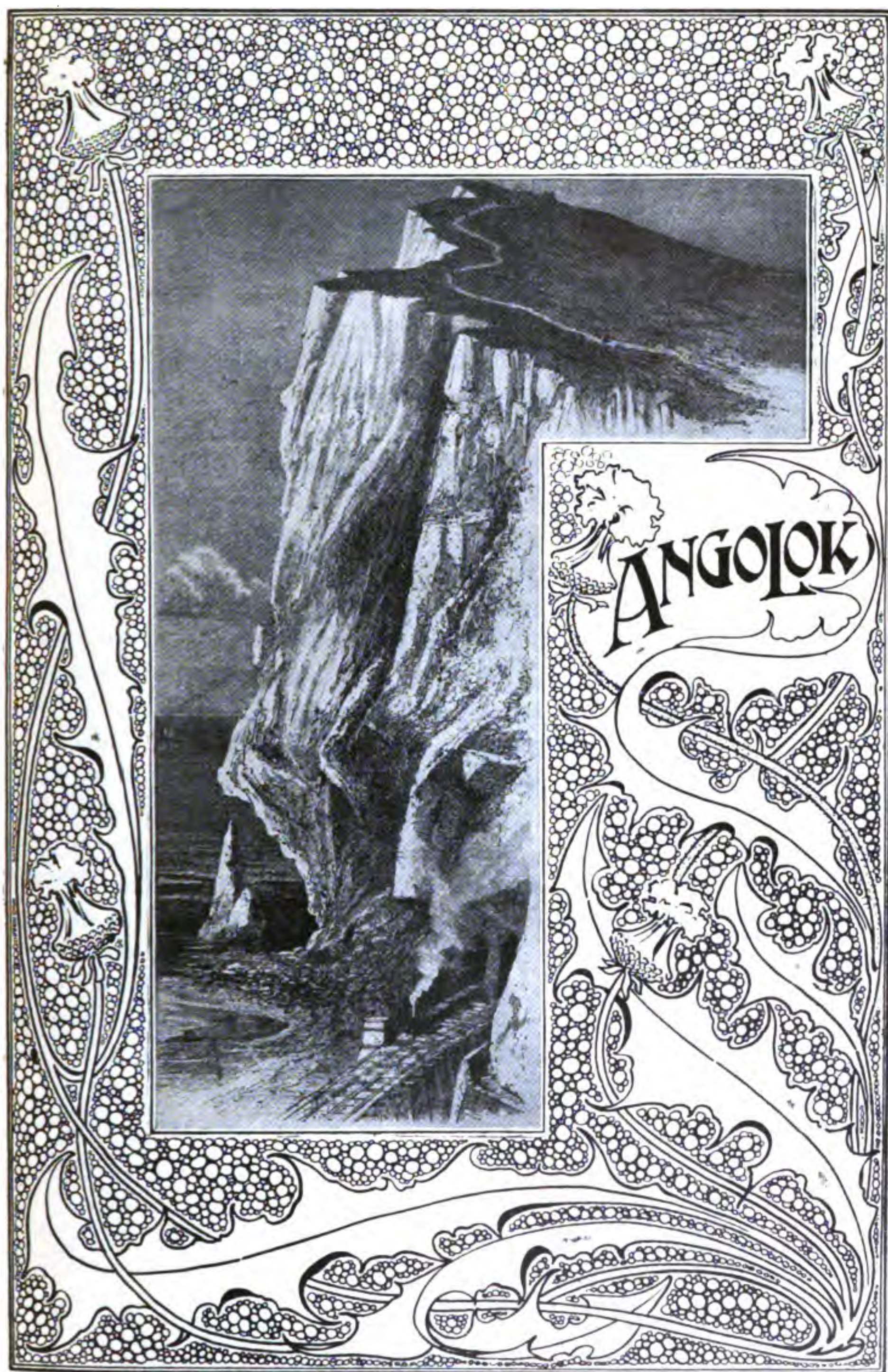
Anna Charlotte Leffler (1849—1892, Cajanello herczegné) naturalisztikus novellákat és regényeket írt, *Az életből* közös czím alatt, a melyeknek éle gyakran fordul a társadalmi előitéletek ellen. Gustav af Geijerstam (sz. 1858) néhány vígjáték mellett értékes és mély lélektani alapon írt rajzokat nyújtott a parasztéletből. Realisztikus regényei és novellái Európaszerte elterjedtek. Számottevő lyrikusok: Melin és Bååth.

Az idealismushoz való visszatérésnek hívei: Verner von Heidenstam (sz. 1859), a ki *Zarándok* és *Vándorének* czimű költeményeivel és több regényével és novellájával harczolt ez irányban. Selma Lagerlöf (sz. 1858) az utóbbi évtizedek szerzői között a legnagyobb fantáziájú, a mely nála gyakran teszi tönkre a művészi formát. Későbbi regényeiben jobban uralkodik a formán (Az antikrisztus csodatételei stb.). Gyönyörű legendákat is írt. Oscar Levertin (sz. 1856) lyrai költő és hangulatos novellaíró, egyúttal kitűnő irodalomtörténetíró. Egyebek (számuk tekintélyes) Gustaf Fröding, Karl August Tavasjterna, Tor Hedberg, Per Hallström stb.

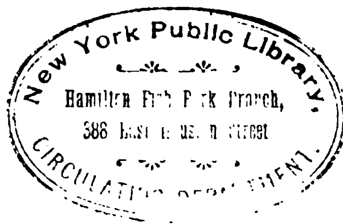
* * *

A svéd irodalomnak ezen rövid történetéből is megállapítható, hogy a svéd nép kiváló költői tehetséggel van megáldva, és kisebb nemzet létére a jeles írók egész raját mutathatja föl. Legkiválóbb a lyrában; epikájának egy része is világraszóló; az ékesszólásban remekel; a dráma terén viszonylag szegény. Tudományos téren mindig került néhány európai tekintélye a XVII. század óta. Ezen kiváló tulajdonságok a svéd nemzetet az európai műveltség értékes tényezőjévé avatják.

A Shakespeare-szirt Dover mellett.

New York Public Library,

ANGOLOK.

ELSŐ RÉSZ: KÖZÉPKOR.

Irta: PETZ GEDEON.

I. Ó-ANGOL KORSZAK. (500—1066.)

1. BEVEZETÉS. TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS.

Az V. század elején Britannia a római birodalom tartománya volt. Ekkor azonban, midőn Rómának hajdan világraszóló hatalma mindinkább ingadozni kezdett, midőn a gót Alarich hadai már a birodalom szívéig hatoltak, a távoleső provincziákban is hanyatlásnak indult Róma tekintélye. Honorius császár végkép haza szólította a római légiókat Britanniából s ezzel a szigetország felszabadult a római uralom alól (410 körül).

Britanniának magára maradt kelta fajú lakossága közt azonban ezentúl is harczok s viszályok dúltak. A bennlakó törzsek — egyrészt a britek, a kiktől a szigetország nevét kapta, másrészt a piktek és skótok — szakadatlan ellenségeskedésben éltek. A mondaszerű hagyomány szerint a szorongatott britek Germánia egy törzséhez, az Északi-tenger partmellékein lakó szászokhoz fordultak segítségért s ezek Hengist és Horsa vezetése alatt hajóikon átkeltek, odaérve azonban csakhamar hódítókul léptek fel. Valószínűbbnek tarthatjuk, hogy az idegen jövevények nem a megszorult britek meghívására jöttek a szigetre: az Elbától északra lakó germán törzsek már a IV. század óta föl-fölkeresték tengerjáró hajóikkal Britannia partjait s a teljes hódítást hosszas, lassú áttelepülés készítette elő. Az egyes törzseket külön-külön megnevezi Beda (I. 15): *Advenerant autem de tribus Germaniae populis fortioribus, id est Saxonibus, Anglis, Jutis.* E törzsek a germánok amaz ágától szakadtak el, melyet a mai tudomány nyugati-germánnak nevez, s e nyugati-germánok körében szorosabban ahhoz a csoporthoz tartoznak, mely Tacitusnál *Ingvaeones* néven fordul elő; nyelvükre nézve a szárazföldi rokon törzsek közül legközelebb a frízekhez állanak. A Bedától említett törzsek közül legfontosabbak voltak az Angli és Saxones, ezért a kivándorlókat egyszóval *angolszászok*nak

szokás nevezni. Az *Angel-seaxan* név, a politikailag egységes nemzetet jelölve, előfordul a királyok czímeiben s okiratokban s azért a tudományban sokan nemcsak a népet, hanem nyelvét is angolszásznak nevezik; megjegyzendő azonban, hogy Britannia germán lakóinak *nyelvét* maguk a nép nyelvén írott emlékek (az irodalomban először szereplő Angli törzsének nevéről) mindig *englisc*nek, azaz angolnak nevezik (csak latin forrásokban fordul elő *lingua Saxonica*) s ezért helyesebb, ha a legrégibb korszak nyelvét *ó-angol*nak mondjuk s az «angolszász» elnevezést rendszerint csak a politikai értelemben vett nemzetről használjuk.

A Britanniába vándorolt germán törzsek körülbelől másfél évszázadra terjedő honfoglalásának részleteit jórészt homály födi. A kelta bennlakókkal még a VI. században is vívott harczaikról többet beszél a monda, mint a történet; a harczok e korszakába teszik a későbbi (IX. századi) írók a mondabeli Arthurus királyt is, a ki mint «dux bellorum» tizenkét csatában ütközött meg az angolszászokkal (520 körül). A küzdelmes hódítás eredménye az lett, hogy a kelta eredetű lakók, a mennyiben nem olvadtak bele a hódító fajba, a sziget nyugati és északi részeibe szorultak, Britannia túlnyomó része azonban germánná lett. A hódítók egyelőre nem alkottak egységes államot, hanem kisebb, egymástól független politikai egységeket külön fejedelmekkel. A *szászok* (*Seaxan)* törzse a Themse folyó partjain vetette meg lábát; innen terjeszkedve alapították Essex, Middlesex, Sussex és Wessex nevű tartományaikat. A *jütek* Kentben, Wight szigetén és Hampshirenek e szigettel szemben levő részén telepedtek le. Az *Angli (Engle)* törzse a szászoktól és jütektől északra terjeszkedett: keleti csoportjuk *(Éastengle, orientales Angli)* Norfolk és Suffolk tartományokat alapította; innen nyugat felé esett Mercia tartománya; a VI. században a Humber folyótól északra terjeszkednek s 547-ben megalapítják Bernicia, 559-ben Deira tartományt; e kettő együtt teszi Northumbria országát, a mely egész Skócziáig terjed. Az úgynevezett *heptarchiát* a következő hét tartomány tette: Kent, Essex, Sussex, Wessex, Éastengle, Mercia és Northumbria.

Az irodalmi emlékekben először az Angli törzsének nyelvjárásai tűnnek fel, később (főleg Nagy Alfréd idejében) a wessexi nyelv kerekedik felül s uralkodó marad az ó-angol korszak végéig.

Britannia javarészét ekkép germánok foglalják el. Az a körülmény, hogy e letelepülők hajósnép is voltak, nagy fontosságú volt ez ország jövendőbeli fejlődésére nézve. Nemsokára azonban még egy másik világtörténeti jelentőségű tény is megváltoztatta az ország képét; a germán Britannia *keresztény*nyé is lett. A germán lakosság azonban nem a szomszéd kelta fajtól vette át az új hitet, hanem Rómából kapta első apostolait. A térítésre vonatkozó első hírek megint mondai szinezetűek. Beda

beszéli (II. 1), hogy Gergely pápa rabszolgáknak szánt szőke pogány ifjakat látva a vásáron, népük nevét kérdezte s miután azt a feleletet kapta, hogy angolok: «*Bene, inquit, nam et angelicam habent faciem, et tales angelorum in coelis decet esse coheredes.*» Elhatározta, hogy megmenti lelkeiket s megbizott egy római szerzetest, Augustinust, Britannia germán lakóinak térítésével. Augustinus sikeresen hirdette az Isten igéjét Kentben; 597-ben megkeresztelte magát Aethelberht királyt is. Állítólag a térítésnek ezt a békés módját, melyet Augustinus az angolszászoknál oly sikerrel követett, követte négyszáz évvel később mintául Piligrim püspök, a ki azt ép Beda művéből ismerte, midőn Géza fejedelmet és Magyarországot akarta a kereszténységnek megnyerni. Az angolszászok megtérítése természetesen nem történt minden ellenszegülés és visszaesések nélkül; a VII. század vége felé azonban Britannia germán törzsei már mind a keresztény hitet vallották.

A kereszténység befogadása a szigetországra nézve annyiban is nagyjelentőségű esemény volt, hogy ezzel megint biztosítva volt a szárazföldi művelődéssel való kapcsolat, mely a római befolyás megszűnte óta mármár megszakadtnak látszott. Az új hit megerősödése idejében, a VIII. században, az angolszász fejedelemségek mind sűrűbb és bensőbb érintkezésbe lépnek különösen a frank birodalommal. Az angolszász Wynfreth (Winfrid) Bonifacius néven a németek valóságos apostolaként munkálkodik (680—754), majd Nagy Károly udvarában Alcuin a tudományos szellem terjesztésében működik közre. S ugyanez időtájt Wessex fejedelme Egbert, a ki maga is 13 évet töltött Nagy Károly udvarában, a politika terén is mintaképül követi őt: 827-ben véget vet a heptarchiának és egész Britannia királyává koronáztatja magát. A kútfő hozzá teszi: «Edixit illa die, ut insula in posterum vocaretur *Anglia,* et qui Juti vel Saxones dicebantur, omnes communi nomine *Angli* vocarentur.»

Azonban alighogy ez egységes állam megalakult, mind az angolszász népnek, mind a már erős gyökeret vert kereszténységnek veszélyes ellenségei támadtak kívülről: a normannok. Norvégiából és Dániából való hajósok, a kik még ősi vallásukhoz szítottak s megőrizték kalandos, harczias, vad természetüket, át meg átcsaptak Irlandba, majd Angliába is. Már Egbertnek sokat kellett harczolnia a dánokkal s azóta mind sűrűbbekké válnak az északi germán törzsek úgynevezett víking-hadjáratai. 855-től kezdve Anglia északi részét elfoglalják a normannok, azonban Nagy Alfréd királynak (871—901) sikerül őket legyőzni, mire Guthorm dán király maga is felveszi a kereszténységet s most egyideig békében élnek Britannia földjén angolszászok és normannok. E békésebb időkben Alfréd gondot fordíthatott a műveltség terjesztésére, sőt London város ujjáalapítója írónak is beáll s e téren is nevezetes munkásságot fejt ki.

Fiának, Edvárdnak (901—925) uralkodása alatt a normannok Rollo (Hrolf) vezérlete alatt a nyugati frank birodalom partvidékeit nyugtalanítják, sőt Együgyű Károly frank király átengedi nekik az északi tengerpartot, a hol megalapítják Normandia herczegségét, idővel egészen elfrancziásodnak s utóbb az angolszász államra is kiterjesztik hatalmukat.

Egyelőre azonban Anglia területén még a dánokkal újulnak meg minduntalan a háborúskodások; egy ily ütközetről, Aethelstan királynak Brunnanburh mellett a normannokon aratott győzelméről (937), egy ó-angol költemény is szól. 994-ben Sven dán király Olaf Tryggvason norvég királylyal szövetkezik Anglia ellen s az új évezred gyászosnak igérkezik. Az angolok különböző úton-módon igyekeznek erőt venni ellenségeiken: szövetséget kötnek Normandiával s királyuk 1002-ben sógorságra lép ennek herczegével. Ugyanez évben, hogy a dánoktól szabaduljanak, vérfürdőt rendeznek s nov. 13-ára az országba telepedett összes dánok legyilkolását határozzák el. De az öldöklésnek ép ellenkező az eredménye: a dán király boszút forralva Angliába csap, Aethelred király Normandiába menekül. Sven király elfoglalja az országot (1014) és halála után fia, Nagy Kanut, mint Anglia királya uralkodik. Kanutot fiai (Harald, majd Hardikanut) követik a trónon; 1042-ben azonban ismét angol fejedelme van az országnak: Hitvalló Edvard, Aethelred fia. Edvard után 1066-ban Harald gróf foglalja el a trónt, de most az egykori szövetséges ellenségkép lép fel: Normandia herczege, Vilmos, a pápától támogatva keresztes hadjáratot indít Anglia ellen, a hastingsi (vagy Senlac melletti) ütközetben legyőzi Haraldot (1066) s véget vet az angolszász királyságnak.

2. LEGRÉGIBB KÖLTÉSZET. LYRA.

Az angol irodalom legrégibb emlékeiben ugyancsak kifejezésre jut az a két tényező, a mely ama nép külső történetének első korszakára rányomta bélyegét: a germán szellem és a kereszténység. Ama legrégibb költészetnek írásban reánk maradt termékei természetesen csak kis részét teszik annak a szellemi kincsnek, mely az ujonnan alakult nemzetnek sajátja volt. Abban a korban, mikor az írástudás csak kevesek birtoka volt, ott is szájról-szájra szállt az ének s ez eleven, szabad költői hagyománynak bizonyos megkötöttsége, állandósulása legfeljebb akképen jött létre, hogy hivatásos énekesek, az ú. n. *scop*ok, adták elő az egybegyűlt hallgatóságnak a másoktól eltanult énekeket és a maguk szerzeményeit. E mellett megvannak nyomai egy másik szokásnak is, mely kétségkívül még az ősidőből öröklődött át: az istenségek ünnepein, szertartások, áldozatok alkalmával, az évszakok beköszöntésekor az egész egybegyűlt nép karénekre zendített rá s valószínűleg rhythmikus mozdulatokkal, tánczlej-

téssel kisérte hymnusát. A londoni British Museum egy kéziratában fenmaradt egy ily angolszász nyelvű hymnusnak szövege: ez énekben lehetetlen fel nem ismerni az ősi pogány költészet nyomait, bár a ránk maradt (részben prózai, részben verses) átdolgozáson már keresztény szellem ömlik el. Ez éneket a szántóföldet bejárva mondták el, az istenek áldását kérték a termőföldre s varázslatszerű szertartásokkal igyekeztek azt megszabadítani vészthozó elemektől. Bizonyosan ősrégi keletűek a hymnusnak eme sorai, a melyeket a megszemélyesített és Erce néven (tehát ugyanazon a néven, melyet skandináv emlékek Attila nejének, Erkának is tulajdonítanak) nevezett anyaföldhöz intéznek:

*Sz*állj*on reád, sz*űz *anyaföld, sz*ívünk *áldása menten,*
*T*ermőerődet *t*ízszerezzék *t*eremtő *istenek,*
*S j*utalmúl *majd a j*ó *magot j*avunkra *hozd meg, oh föld!*

(Ford. Berkovics Miklós.)

A varázslat hatalmába vetett hiten alapulnak az ugyancsak ősrégi eredetű *ráolvasás*ok is, a melyeknek az ó-angol irodalomban számos példájára akadunk. Betegségek gyógyulását, utazások sikerültét, veszendőbe ment marha visszatérését, rajzó méhek beröpültét remélték az efféle angolszász nyelven reánk maradt varázsigék elmondásakor. A keresztény egyház angol földön — Gergely pápa intelmének megfelelve — nem annyira kiirtani, mint inkább keresztény szellemben átalakítani törekedett a pogány felfogás emez emlékeit. Így azután sokáig fenmaradtak, némelyikök módosult alakban az újabb időkig is.

Míg az ősrégi eredetű hymnusokban és varázsigékben kevés a tulajdonképi lyrai elem, többet találunk belőle egy ó-angol dalban, a melyet az irodalomtörténet *A költő vigasza* vagy *Deor panasza* néven nevez. Deor, a költő, szomorú sorsát panaszolja: Heoden fejedelem udvari költője volt, de versenytársa, Heorrenda kitúrta tisztéből. Az a gondolat nyugtatja meg, hogy másoknak is el kellett szenvedniök a sors fordulatát. «Elmúlt az, el fog múlni ez is», így vigasztalódik a költő refrainszerűleg visszatérő szavakkal. A költeményt epikus vonatkozásai, a monda hőseinek említése teszi becsessé: a költőnek Weland, Eormanric (Ermanaricus), Theodric (a hősmonda Detréje) és mások jutnak eszébe, a minthogy Heoden és Heorrenda (Horant) is a Gudrun-monda ismert alakjai. A költemény egy XI. századi kéziratban van feljegyezve, de bizonyára jóval régibb eredetű.

A fájdalmas szemlélődés borúja ömlik el az ó-angol lyra későbbi termékein is. Ezeknek költői azonban már nem a germán hősök életéből merítenek bátorítást, hanem keresztény vallásossággal Istenbe vetik bizodalmukat. A *Vándor* cz. költeménynek szerzője azt panaszolja, hogy nem él senki, a ki előtt bensőjét kitárhatja: elvesztette hazáját, távol van

rokonaitól, urát a sír borítja, nincsenek barátai. Álmában látja hajdani boldogságát, látja szeretett urát, de a mikor felébred, tekintete a tenger halovány habjaira esik, a melyekben sirályok fürödnek. Minden elmúlt, mintha sohasem lett volna; mulandók a föld javai, mulandó az ember maga. Boldog az, a ki mennyei atyánk kezében keresi üdvösségét!

Ugyancsak a tengeri utazás hangulata talál költői kifejezést a *Tengerész* cz. lyrai darabban. Első felében párbeszédszerűen váltakoznak az

Angolszász zenészek. Egy zsoltár-kéziratból. VIII. század.
(British Museum.)

útikedv és az aggódó megfontolás kifejezése. Élénken ecseteli a tenger borzadalmait, a magányos utazás sivárságát. És mégis, mikor a fák virágot hajtanak s a mezők tarkán díszlenek, a tengerész megint csak kifelé vágyódik a magányos vizekre. A költemény vége arra buzdít, hogy a mennyei boldogságot keressük. Szintily elegikus hangulatú egy másik költemény, melynek *A rom* czímét adták; a költő leírja a rombadőlt épületek hajdani fényét, a dögvész kiölte az életet s minden összeomlott. A költemény valószínűleg Bath városra vonatkozik, mely a VI. században elpusztult.

3. EPIKUS KÖLTÉSZET. BEOWULF.

A népvándorlás viharai közepett történeti események emlékeiből és a régi mythos szálaiból összeszövődve s a költészet varázsától áthatva alakúlt ki a germán hősmonda. A Britanniába vándorolt germánok természetesen nem hozhatták még magukkal e hősmonda javarészét: egyes alkotó elemeit csak azután vették át szárazföldi fajrokonaiktól. De aztán gyökeret vert a hősmonda ő náluk is és a germán mondaköltészet legrégibb fenmaradt emléke ép ő náluk keletkezett. Ez a *Widsith* cz. epikus költemény. Költője, a vándorénekesek rendjének jellemző képviselője, elmondja benne, hogy sok fejedelem udvarát járta, hol Scilling nevű társától kisérve hárfaszó mellett zengte énekeit. Semmibe sem véve a történeti időrendet — mint a hogy a monda sem törődik vele — elmondja, hogy megfordult Eormanric (Ermanaricus) gót királynál, ajándékot kapott Guthhere (Gunther) burgund királytól, járt Italiában Aelfwine-nél (Alboin). Leírja a gótok országában való vándorlásait s említi azt a harczot, melyet a gótok a húnokkal vívtak. «Igy vándorolnak — úgymond éneke befejezésében — a mint a végzet akarja, az énekesek sok országon keresztül; elmondják, mit kivánnak s megköszönik az adományt. Délen és északon mindig lelnek olyant, a ki a dalt kedveli, s nem fukarkodik az adománynyal, a ki vitézei szemében gyarapítani akarja dicsőségét, a míg végtére minden letünik, a fény és az élet. De a ki dicső dolgot művelt, annak a mennyek alatt magasztalás a része.»

A költemény kézirata — mely a XI. századból való — kétségkivül nem eredeti alakját óvta meg ez epikus dalnak. Magva sokkal régibb időből, talán még a hódítás előtti korból való; ehhez idővel toldalékok járultak, melyekben későbbi írók történeti és földrajzi ismereteikkel kérkedtek: így kerültek bele a költeménybe Nagy Sándor és Cæsar, a héberek, perzsák, indusok és egyéb népek.

Egy későbbi korból való epikus költemény, a *Waldere*, szintén hősmondai tárgyú. Reánk maradt egyik töredékében Hildguth harczra bátorítja Waldere-t Guthhere ellen, a másik töredék a két küzdőfél párbeszédét tartalmazza. A német Walther-mondának eme feldolgozása a monda alemann változatával rokon, azzal, a melyet a *Waltharius* czímű latin költemény is visszatükröztet, csakhogy az ó-angol költemény a mondának régibb fokát tünteti fel. mint Ekkehardnak a X. század elején keletkezett munkája.

Az ó-angol hősköltészet legterjedelmesebb emléke a *Beowulf* cz. epikus költemény, melynek egyetlen fennmaradt kézirata a British Museum Cotton-féle gyűjteményében van. Különös, hogy ez egyetlen ó-angol eposznak színhelye nem Anglia földje, hősei idegenek s csak egyes mellékes részletek angolszász eredetűek.

werod wearde healdan

V.

Stræt wæs stanfah stig wisode gumum
æt gædere guðbyrne scan heard
hond locen hring iren scir song in searo
wum þa hie to sele furðum in hyra gry
re geatwum gangan cwomon setton
sæmeþe side scyldas rondas regn heard
wið þæs recedes weal bugon þa to bence
byrnan hringdon guðsearo gumena
garas stodon sæmanna searo samod
æt gædere æsc holt ufan græg · wæs se
iren þreat wæpnum gewurþad þa ðær
wlonc hæleð oretmecgas æfter hæle
þum frægn · hwanon ferigeað ge fæt
te scyldas græge syrcan 7 grim helmas
here sceafta heap ic eom hroðgares
ar 7 ombiht · ne seah ic elþeodige þus
manige men modiglicran · wen ic þæt ge for
wlenco nalles for wræc siðum · ac for hige

Egy lap a Beowulf-kéziratból.

(British Museum.)

A cselekvény eleje dán földön játszik. Hrothgar, a dánok királya, pompás csarnokot építtetett s Heorot (‚szarvas') néven nevezte el; ott akar vitézeivel lakomázni, ott akarja nekik ajándékait osztogatni. Örömujjongás közepett folynak ott a napok s a költő a hárfa hangja mellett mondja el énekeit. A gondtalan életet azonban nemsokára bú váltja fel: egy gonosz démon, Grendel, éjjelenként megtizedeli a nyugalomra tért dánokat s a vitézeket magával hurczolja mocsaras ingoványaiba. Így tart ez éveken át s az ősz királynak minden búja és gondja hiábavaló. Végre váratlan segítség érkezik. A vérengzés híre eljutott a geatok országába is s ott Hygelac királynak egy kiváló vitéze, Beowulf, maga is fejedelmi vér, eltökéli magát, hogy segítségére megy a dánoknak. Tizennégy vitézzel átkel a tengeren; Hrothgar király örömmel fogadja. Mindjárt lakomát csapnak dánok és geatok, a hegedős éneket mond, és Beowulf is előadja egy éleményét, hogy egyszer Brecával versenyt úszott s napokig benn volt a tenger hideg árjában, szörnyetegekkel küzdve. A lakoma végeztével álomra dőlnek a vitézek. Ekkor megjelenik a gonosz démon, megragadja s megöli az alvók egyikét és vérét szürcsöli. Meg akarja ragadni magát Beowulfot is, ez azonban puszta kezével megmarkolja Grendelt, a kit fegyver úgy sem sebezhet meg, s a szörnyeteg érzi, hogy emberére akadt. Menekülni akar, zúg az egész csarnok, Beowulf azonban nem bocsátja el s kirántja a gonosznak karját és vállát. Ez halálra sebezve mocsarába ront s ott kiadja páráját. Mikor a nap felkel, a király és dán vitézei hálálkodnak a hős Beowulfnak. Ünnepet ülve gazdagon megajándékozzák, miközben az énekmondó előadja a dánoknak Finn fríz királylyal való küzdelmét.

De a mikor pihenni térnek, új veszedelem támad. Grendel anyja, egy bősz tengeri szörnyeteg, hogy boszút álljon fiának vesztéért, maga a csarnokba ront s a király egy kedvelt vitézét magával hurczolja a tengerbe. Beowulf reggel a tenger hullámaiba veti magát, hogy a szörnyeteget felkeresse. Leér a tenger fenekére s ott Grendel anyja bevonszolja őt házába, a melybe nem hatolnak be a hullámok. A vizi szörnyeteg karmai nem hatolnak át a hős pánczélján, de az ő kardja sem sebzi meg a démont. Ekkor egy óriás kardot pillant meg a falon, lerántja s megöli vele az ádáz női lényt. A házból kimenve, ott látja feküdni Grendel tetemét is, levágja fejét s magával viszi. Föl akarja vinni az óriás kardot is, ez azonban elolvad a rátapadó vértől, csupán markolatja marad kezében. Ezután partot ér; övéi és a dánok örömmel fogadják. Majd elbúcsúzva Hrothgartól, a geatok visszatérnek hazájukba s ott Beowulf elmondja Hygelac királynak élményeit. Hazájában nagy tiszteletnek örvend.

Évek multával Hygelac király háborúban elesik, s nemsokára követi őt a halálban fia, Heardred is. Ekkor Beowulf lesz a geatok királya s ötven évig bölcsen uralkodik. Késő aggkorában egy sárkánynyal gyűlik meg a baja. Ez barlangjában évszázadokon át kincseket őrzött s most egy ember eltulajdonított belőlük valamit. A sárkány haragra lobbanva, tűzet hányva ront az országba s lángba borít mindent. Ekkor az agg Beowulf meg akar küzdeni az országát pusztító sárkánynyal, bár érzi, hogy e küzdelem halálát fogja okozni. Csekély kiséretttel a barlanghoz ér; a sárkány meghallja szavát, gyűrűzve s lángot lövellve neki ront. Beowulf reácsap kardjával, de nem sebesíti meg. Kisérői gyáván elmenekülnek, csak Wiglaf van segítségére. A sárkány Beowulf nyakába harap, de a hős Wiglaffal együtt megöli a szörnyeteget. Azonban érzi, hogy testét a sárkány mérge emészti. Wiglaf a haldokló kivánságára kiteríti előtte a sárkány kincseit, Beowulf örül látásukon, áldást mond Wiglafra, reá bízza népét s kileheli lelkét. A geatok ekkor

máglyát emelnek, elégetik rajta hős királyuk holttestét s a tenger partján messzire látható sírhalmot emelnek hamvai fölé. Ime a költemény befejező sorai:

Emeltek ekkoron erős geatoknak emberi
Dombot, szélest, magast, de ah! nem kedvteléshől,
Hanem hogy messziről meglássák a hajózók;
Az épitése tartott épen tiz napon át.
Sirját a büszke hősnek sánczczal körülvevék, —
Bölcs férfiak tanácsa bizonynyal így kivánta.
Diszűl a sírhalomra diadaljelek kerűltek,
Gyürűk és drága ékszer gyászuk gazdag jeléűl,
Kemény szivű vitézek a kincsből mit vevének.
S a fényes kincseket mind a földre bízni kezdték, —
Aranyt sivár homokra, a honnan az kerűlt,
S hever most újra ottan haszontalan', miként rég.
A halmon átnyargal most hatalmas lovakon
Tizenkét ivadéka, a tiszta vérü sarjak, —
Sikongva sír az ajkuk, siralmuk végre nem jut,
Kifogyhatatlanok mind királyukat dicsérni.
Mondják, milyen vitéz volt, mi bátor és erős; —
Tettit megemlegetvén titokba' folyt a könnyük.
Magasztalák tehát őt, miként hogy illik is,
Urát hogy emlegesse a harczos untalan,
A halál a mikor hatalmat rajta vészen
S lelkétül teste válik, levén a test halandó.
Igy gyászolák a geatok irtó nagy bánatukkal
Halálát hős uroknak, hű tűzhelytársai,
Egymás közt mondogatván: ez volt ám a király!
Hogy nyájas és szelid volt, — hiába, párja nincs:
Dicsőséget keresve diadalt aratott. (Ford. Berkovics Miklós.)

A tudományos kutatás régóta behatóan foglalkozik ez eposzszal, de a hozzáfüződő kérdéseket nem sikerült még mind teljesen tisztázni. Azt bizonyosra vehetjük, hogy az itt feldolgozott mondának mythikus magva van. A hős a világosság herosza volt, a kinek áldásos, tisztító hatása van; neve eredetileg *Beaw* vagy *Beowa* lehetett. Grendel a tenger rohanó árjának megszemélyesítése: tavaszszal vészt hozva zúdúl a partra s lakóira, de ama jótékony herosz megvédelmezi őket. Ez az eredeti mythos később bővült, cselekvénye megkétszereződött: a hősnek a boszút álló anyával (Müllenhoff szerint a tenger mélyének megszemélyesítőjével) is meg kell küzdenie. Élete alkonyán egy másik ellenféllel kell szembeszállania: a sárkányviadal az a harcz, a melyet a fényherosz őszszel harczol a tél hatalma ellen, ebben a küzdelemben aztán ő maga is elpusztul. Ekkép tehát az ó-angol eposz cselekvényének alapja tengeri mythos, mint a hogy az angol fajnak minden időkben a tenger volt igazi eleme. Ebbe a mythikus keretbe idővel történeti alakok és események illeszkedtek: Hygelac király valószinűleg a történelmi Chochilaicus, a ki

520 körül élt s Toursi Gergely szerint a dánok, más források szerint a géták királya volt. Lehetséges, hogy a fejedelemnek volt egy kiváló vitéze, a kinek esetleg *Biw-wolfr* (‚méhfarkas‘) volt a neve, a kire azután, a név hasonlóságánál fogva, ráruházták Beowa herosznak tetteit. Az eposzban említett geatok kétségkívül a történeti gautok (ó-skand. *Gautar*), a mai Götland régi lakói, a kik később egybeolvadtak a svédekkel. A régi mythos valószinűleg a dán félsziget területén keletkezett: hisz ez nemcsak a dánoknak, hanem az Angli törzsének eredeti lakóhelye is volt. Innen jutott a mythos Britannia földjére, a hol az mindjobban kialakult s ama hírek révén, melyeket későbbi bevándorlók a VI. század történeti eseményeiről hoztak, ily vonásokkal is bővült. A monda részeit epikus dalokban énekelték meg, s ezek teszik alapját a fenmaradt eposznak. A költői alakban feldolgozott hagyomány gyökerei e szerint még a pogány kor talajába nyúlnak vissza, de a végleges feldolgozásban már mindenütt meglátszanak a keresztény felfogás nyomai (Grendelt Káin ivadékának mondja a költő stb.).

Az ó-angol eposzra természetesen nem szabad a mai költészettan mértékét alkalmazni: a modern ember főképen szerkezetét nem fogja elég művészinek találni. De nem mérhetjük egybe a homerosi eposzszal sem, pedig ez hasonló művelődési viszonyok között alakult ki. Ten Brink egyebek közt rámutatott arra, hogy míg Homeros a leírást cselekvénynyé szokta változtatni, az ó-angol eposz a cselekvényt jelenetekre bontja fel s ezeket egy-egy képben tárja elénk; ezért azután nem olyan szemléletes, nem olyan festői hatású, mint amaz. A költő itt inkább a kedélyhez szól, hangulatot akar kelteni. Egyáltalában szereti a szereplő személyek lelki állapotát rajzolni, örömöt és fájdalmat, aggodalmat és gyászt. Eleven képét adja a hőskor életének s különös kedve telik viadalok és lakomák leírásában. Stilusa sokban emlékeztet a rokon germán népek hagyományszerűen kifejlődött epikus stilusára. Előfordul a parallelismus, egyazon gondolatnak más-más szavakkal való ismételt kifejezése; gyakoriak a képes kifejezések és körülírások; azok az alakzatok, melyeket a skandináv költészettan *kenning* néven nevez s a melyek sokszor valóságos rejtvények; jellemző, hogy ezek legtöbbje a tenger (‚a czethalak útja‘, ‚a hattyúk útja‘, ‚a sós víz‘, ‚a habok gördülete‘) és a hajó (‚a tenger fája‘, ‚a habokon járó‘ stb.) kifejezéseit váltogatja. A Beowulf-eposz versalakja is ősgermán örökség: az úgynezett epikus hosszú-sor, a mely két félre oszlik, ezeket az alliteratio kapcsolja együvé.

A Beowulf-eposz tulajdonképi cselekvényét több helyütt epizódok szakítják félbe, a melyek rendszerint akképen vannak a költemény egészébe illesztve, hogy valami ünnepi alkalomkor az énekes vagy más személy emlékszik meg egy-egy híres eseményről, melyet a mondai hagyo-

mány fentartott. Van rá eset, hogy ily mondák önálló feldolgozásban, külön emlékekben is maradtak ránk. Így a dánoknak és frízeknek Finn király vára *(Finnsburuh)* körül vívott küzdelmét, melyről az éposz egy epizódja (1070. és köv. v.) megemlékszik, egy külön ó-angol költemény is tárgyalta (ma már elveszett a kézirata, mely különben is töredékes volt). Ez a monda az északi tenger mellékein élt (emléke ma is él Sylt szigetén) s a frízektől jutott az angolszászokhoz. Egy másik monda, a mely a Beowulf-eposz egy kitérésében (1931. v.) foglal helyet, annyiban érdekes, hogy ez az egyetlen angolszász eredetű monda, a mely az ó-angol eposzban előfordul: *Offa és Thrydo* mondája. Offa a IV. században volt az anglok királya, mikor ezek még ősi lakóhelyeiken éltek, s bölcs és győzelmes fejedelem volt (már a *Widsith* is megemlékszik róla). Egy büszke, kőszívű királyleányt vesz nőül, Thrydo nevűt, a ki megöletett minden férfit, a ki szemébe mert nézni. De mióta a hullám Offához hozta s nejévé lett, megszelidült. Ez a monda, melynek személyei később történeti alakok (merciai királyok és királynék) vonásait öltötték magukra, reánk nézve annyiban érdekes, hogy egy későbbi változatának XIII. századbeli franczia (Philippe de Beaumanoir tollából való) feldolgozásában *(Manekine)* a hősnő *magyar* királyleányképen szerepel. Egy másik változatát Chaucer dol gozta fel a *Canterbury-Tales* egy elbeszélésében, a melyben a hősnő Tiberius Constantinus császár leánya. (l. 192. l.)

Míg az eddig említett epikus költemények a hősmonda egyes részleteit dolgozzák fel, addig az epika későbbi termékei már történeti valóságot tükröztetnek vissza. Más harczokat énekelnek meg bennök: azokat, a melyeket az angol fajnak új ellenségeivel, a normannokkal kellett vívnia. Egy ily költemény azt a diadalt énekli meg, a melyet Aethelstan király 937-ben Brunnanburh mellett aratott a skótokkal egyesült normannokon. Egy másik történeti költemény, a *Byrhtnoth haláláról* szóló, a X. század végére eső harczot tárgyal. Egy normann csapat 991-ben egész Mældunig (a mai Maldon) hatolt, ott ütközetre került a dolog. Az angol sereg vezére, Byrhtnoth, maga is elesik; elestében mint keresztény hős hálát mond Istennek s neki ajánlja lelkét; emberei megboszúlják vezérük halálát. A költeményben keresztény felfogás és nemzeti érzés, a történeti hűség és a régi hősmonda harczias szelleme egygyé olvadnak.

4. VALLÁSOS KÖLTÉSZET. CYNEWULF.

A keresztény felfogásnak a régi germán szellemmel való megférését és egybeolvadását nemcsak a világi epika, hanem a vallásos költészet termékei is feltüntetik. Hisz a keresztény térítők egész tudatosan kiméletes figyelemmel voltak a meglevő felfogásra s azon voltak, hogy az új

hitet a régi hagyomány szálaival egybefűzzék és az angol népnek minél bensőbb birtokává tegyék. Beda venerabilis, az ó-angol kereszténység egyik legkiválóbb alakja († 735), egyháztörténetében (I, 30) említi Nagy Gergely pápa amaz utasítását, hogy az angolok régi szertartásai iránt kímélettel kell lenni, és 725 körül Daniel winchesteri püspök hasonló szellemű levelet írt az angol eredetű Bonifatiushoz, a németek apostolához, a melyben a térítés munkájában szerzett tapasztalatai alapján a keresztény tanoknak a pogány hagyományokhoz való kapcsolását ajánlja neki. Az egyházi férfiak kedvelték a nép költészetét: magáról Bedáról egy tanítványa, Cuthbert, említi, hogy «jól ismerte dalainkat» és anyanyelvén irogatott is. Nemcsak fordításairól tudunk (János evangéliomát anyanyelvére fordította), de fenmaradt egynehány sornyi hattyúdalának ó-angol szövege és Cuthbertnél latin fordítása is.

Hogy a régi hősköltészet és a keresztény vallásos költészet között nem űr tátong, hanem benső kapcsolat van, azt e költemények előadásmódja is tanusítja. Istennek és Krisztusnak nevét a germán istennevek jelzőivel díszítik, világbíró fejedelmeknek, mennyei királyoknak mondják őket, az apostolok az Isten harczos daliái: mind oly jelenségek, melyeket a német költészet régi vallásos tárgyú emlékeiben is föllelünk. A régibb angol költők bizonyára azért kedvelik az ótestámentomi tárgyakat, minthogy ezeket a régi hősi epika költői eszközeivel s ennek harczias hangján adhatták elő.

Ez ó-angol keresztény költészetnek első nevezetesebb képviselője a VII. század második felében élt CAEDMON (Kædmon). Ép Beda mondja el egyháztörténeti művében (IV, 24) azt a legenda-ízű történetet, hogy Cædmon miképen jutott költői hivatásának tudatára. Eszerint egyszerű pásztorember volt, a ki a streoneshalhi kolostor (később Whitby) közelében élt. Egy ízben álmában szózatot hallott, hogy énekelje meg a teremtés kezdetét. Követte a mennyei sugallatot s megénekelte az ó- és újszövetség eseményeit. Később szerzetes lett s 680-ban halt meg. Költeményei közül csak egy 9-soros hymnus maradt reánk, ez a legrégibb ó-angol nyelvű vallásos költemény.

Régebben — Beda adatai alapján — Cædmonnak tulajdonítottak egyéb bibliai tárgyú költeményeket is, az újabb irodalomtörténeti kritika azonban ezekre nézve kétségbevonja Cædmon szerzőségét. E költemények, a melyek mint az ó-angol vallásos költészet régi termékei különben is említést érdemelnek: a *Genesis*nek töredékben fenmaradt költői feldolgozása, melynek egy része későbbi toldás s egy ó-szász eredetinek fordítása; továbbá az *Exodus* néven nevezett ó-angol költemény, mely a zsidóknak a Vörös-tengeren való átkelését s az egyiptomiaknak vesztét adja elő és *Dániel* könyvének paraphrasisa. E három költemény minden

valószínűség szerint nemcsak hogy nem Cædmon műve, hanem három különböző költőtől, talán az ő utánzóitól való. Ugyancsak ő neki tulajdonították egy *Krisztus és Sátánnak* elnevezett költői művet is, mely azonban valószínűleg jóval későbbi korból (talán a X. századból) való és — ten Brink föltevése szerint — tulajdonkép három külön költeményre oszlik: az első Lucifernek és híveinek bukását, a sátánnak s a bukott angyaloknak panaszát; a második Krisztusnak pokolbaszállását és mennybemenetelét; a harmadik Krisztusnak a sátántól való kisértését adja elő. Ugyancsak bibliai tárgyat, Judith és Holofernes történetét, adja elő a *Judith* cz. epikus költemény, melyet többen szintén Cædmon művének (mások Cynewulfénak) tartottak. Végül még egy költői emléket fűztek Cædmon nevéhez: a skót Ruthwell falu mellett levő kőkereszt 21-soros rúna-feliratát; ebben a megszemélyesített kereszt maga adja elő Krisztusnak megfeszítését. E felirat valószínűleg nem Cædmon korában, hanem talán a VIII. század elején keletkezett. Hasonló tárgyú — s egyes verseiben a ruthwelli felirattal egyező — egy későbbi IX. századi költemény, melynek szerzője (a kit némelyek, bár kellő alap nélkül, Cynewulfnak tartották) a keresztről való álomlátását adja elő.

Az ó-angol vallásos költészet legkiválóbb képviselője Cynewulf (Kynewulf), a ki a VIII. században élt. Eredetileg vándorénekes lehetett, de mikor pártfogói elhaltak, magára maradt s visszavonultságban, talán kolostorban töltötte életének utolsó napjait. Latin források alapján vallásos költeményeket írt. Miként Cædmonnak, ő neki is tulajdonítottak egyes kutatók több oly fenmaradt költői művet, a melyekre nézve a behatóbb bírálat joggal kétségbevonta szerzőségét. Kétségkívül ő tőle valók a *Crist, Juliana* és *Elene* cz. költői munkák, amelyekben a költő maga nevezi meg magát; valószínűleg övé a *Fata apostolorum* is. *Crist* (azaz ‚Krisztus‘) néven egy hymnusokból álló költeménycsoportot neveznek, mely három részre oszlik: az első résznek hymnusai Krisztus születésére, a másodikéi mennybemenetelére, a harmadikéi az utolsó itéletre vonatkoznak. *Juliana* cz. költői legendájában Cynewulf vértanú-történetet tárgyal: Julianát Maximinianus császár idejében egy pogány ember nőül akarja venni, ő vonakodik s hitéért a legnagyobb szenvedéseket állja ki és vértanúhalált hal. Legköltőibb műve az *Elene* cz. legenda, mely azt adja elő, hogy Helena császárné, Constantinus anyja, hogyan találja meg Krisztus keresztfáját. Minden valószínűség szerint Cynewulf műve a *Fata apostolorum* is, amely Krisztus tanítványainak sorsát adja elő. Érdekes, hogy e vallásos költemény kezdő sorai — a mire Sievers mutatott rá — a Beowulf-eposz hatását tüntetik föl. Már jóval kétségesebb, vajjon Cynewulftól valók-e ama rejtvények, melyeket sokan neki tulajdonítottak és épen nem valószínű az ő szerzősége a *Guthlac* és *Andreas* cz. legendákat illetőleg.

5. PRÓZA.

Az ó-angol próza legrégibb termékei inkább mint nyelvemlékek, semmint irodalmi becsüknél fogva érdemelnek említést. Ily nyelvemlékek a különböző rúna-feliratok, melyeket szerszámokra, kövekre, keresztekre véstek; korukra nézve nem igen régiebbek a VIII. századnál. Összefüggőbb szöveget adnak s részben már a VII. századba nyúlnak vissza az ó-angol törvények, melyek közül a legelsők Aethelberht kenti király nevéhez fűződnek. A VIII. században okiratokat is állítanak ki angol nyelven. Meglehetős régi időbe esnek a történetírás kezdetei is: egy *,szász'* (angol-szász) *krónika*, melyben eleintén röviden, szárazon, később részletesebben jegyezték fel az egyes évek fő eseményeit, sőt idővel e krónika egyes részei a valódi történetírás nevére tarthatnak számot.

Az ó-angol prózaírás első kiválóbb képviselője koronás fő volt: Aelfred király (szül. 849, † 900 vagy 901). Ő nemcsak buzdító hatással volt irodalmi művek létrejöttére, hanem maga is beállott írónak s joggal helyet foglal Anglia klasszikus íróinak sorában. A *Cura pastoralis* fordításához írt előszavában maga kifejti, hogy a papság műveltségét akarta irataival emelni; régente, úgymond, még idegen országokból is jöttek egyházi férfiak Angliába, hogy itt bölcseséget tanuljanak, később azonban hanyatlott a műveltség s mikor ő uralkodásra lépett, csak kevés papnak volt meg a szükséges latin nyelvismerete. A viszonyok azóta javultak, de mivel még mindig sokan vannak, a kik nem tudnak latinul, a király az ő számukra néhány fontos munkát akar lefordítani. Ezért ültette át népe nyelvére Nagy Gergely pápának, a kinek Anglia térítésében kiváló része volt, a papok kötelességeiről szóló munkáját, meglehetős híven alkalmazkodva az eredeti szöveghez. Szabadabban járt el Orosius történeti munkájának átültetésében, egyrészt rövidítve, másrészt bővítve az eredetit. Toldásai közül főleg azok nevezetesek, melyekben a germán népek földjének leírását adja; érdekes két tengerész útleírása is, melyet a király szóbeli előadásuk alapján fogalmazott: egyikök egész a finnek földjéig, a másik az észtekhez (Beormas) jutott s leírja életmódjukat. Nem egészen hű fordítás Boëthius *De consolatione philosophiae* czímű művének, a melyet a középkorban oly nagyra becsültek, átültetése sem; ez valószínűleg Aelfred utolsó éveiben készült, mikor a dánokkal való harczok lecsendesültek. Ugyancsak Aelfred nevével kapcsolják egybe Beda egyháztörténeti művének *(Historia ecclesiastica gentis Anglorum)* ó-angol fordítását; egyes kutatók azonban e fordítás létrejöttére nézve a királynak csak buzdító hatást tulajdonítanak. Nem egészen bizonyos, bár nagyon valószínű, hogy Augustinus *Soliloquia* cz. művének ó-angol átültetése a király műve-e. Az eljárás itt is az, melyet Aelfred egyéb mun-

káiban követett: nem ragaszkodik pontosan az eredetihez, inkább csak szemelvényeket ad, másutt ismét megtoldja a szöveget. Érdekes, hogy a vallásos szellemű elmélkedéseknek kiegészítései is rávallanak az angol emberre, mikor pl. azt, a ki Istent a lélek szemével nézi, oly hajóhoz hasonlítja, a mely szilárd fenékbe veti horgonyát, s hasonlatát még részletezi: a hajókötél az Istenbe vetett hit, a horgony az Isten megismerése.

Aelfred király halála után, a X. század kezdetén, az ó-angol prózairodalomban némi szünet állott be. Kapcsolatban volt ez azzal a sülyedéssel, melyet ez időben az egyházi élet terén észlelhetünk. Ez állapotok akkor kezdtek ismét föllendülni és megjavulni, mikor Dunstan lépett fel a szerzetesi élet reformátoraként. Dunstannak, a ki 961-ben canterbury-i érsekké és Anglia primásává lett, törekvéseiben hű támasza volt Aethelwold püspök, aki irodalmilag is működött: az ő nevéhez fűződik Sz. Benedek regulájának angol fordítása. Ugyanily szellemben működött a X. és XI. század határán Aelfric, a ki mint termékeny prózairó kiváló helyet foglal el az ó-angol irodalom történetében. Munkáinak javarésze természetszerűleg a szorosabban vett egyházi irodalom körébe tartozik: prédikácziók gyüjteménye, szentek életrajzai, az ó-szövetség egyes könyveinek átdolgozása stb.; írt egy latin nyelvtant és szójegyzéket is.

Az ó-angol prózairodalom többi, nem vallásos irányú termékei kevésbbé jelentősek. A tanító próza terén megemlíthetjük a *Disticha Catonis* egy részének ez időből való fordítását; az elbeszélő próza körébe tartozik Nagy Sándor egy Aristoteleshez intézett állítólagos levelének fordítása, ebben Indiáról szól mondai színezettel; ide való a tyrusi Apollonius regényes históriájának fordítása is. Mindezek az emlékek élénken szóló tanúbizonyságai annak a kapcsolatnak, mely a szigetország fejlődő irodalma és az európai szárazföld népeinek irodalma között abban a korban is fennállott.

II. KOZÉP-ANGOL KORSZAK (1066—1500).

1. POLITIKAI ÉS KÖZMŰVELŐDÉSI ÁLLAPOTOK.

A hastingsi győzelem után (1066) Hódító Vilmos foglalja el az angol trónt, egy új államszervezetnek veti meg alapját s minden téren az ország germán lakosságával fajra nézve rokon, de már elfrancziásodott normannoknak kedvez. E politikáját utódai is követik, úgy hogy rövid idő múlva Anglia földjén a franczia nyelvű normann válik uralkodó elemmé. Normannok viselik az egyházi és világi méltóságokat, a birtokok nagy részét ők kapják hűbérül s franczia bevándorlók özönlik el az egész országot. Az angol királyok anyanyelve s az udvar nyelve évszáza-

dokon keresztül a franczia s ez egyenesen államnyelvvé válik: ezzel élnek a törvénykezés és közigazgatás terén s a kolostori iskolákban is a latin nyelv mellett a franczia dívik. A műveltek a franczia irodalom termékeit olvassák, sőt az ó-franczia irodalomnak nem egy terméke ép angol földön keletkezik, az udvarokból pedig az angol énekmondókat kiszorítják a normann eredetű *minstrel*ek és *jongleur*ök. Egy ideig úgy látszik, mintha az angol fajt és nyelvet a pusztulás veszedelme fenyegetné. A nép nyelvén való irodalmat leginkább a papok művelik, a kik a néppel legtöbbet érintkeznek; tárgyra nézve vallásos irodalom.

Azonban az angol faj életrevalósága, önfentartó ereje mégis győzedelmeskedett ama kisérleteken. E korszak első két századában csendes, de szívós ellenállást fejt ki hódítóival szemben. A nemzeti létért való küzdelem olykor nyílt kitörésre is készül, de sikertelenül. Így Blois István uralkodása alatt (1135—1154) összeesküvést terveznek az idegenek ellen, ezt azonban fölfedezik s az angolokra csak annál súlyosabban nehezedik az elnyomás. De épen ez időben, mikor a franczia elem hatalmának tetőpontjára jut s az angol trónon egészen franczia szellemű fejedelmek (mint pl. Oroszlánszívű Rikárd 1189—1199) ülnek, mindinkább megerősödik az angolszász polgári elem. Földnélküli János (1199—1216) idejében Normandia elvesztével (1203) megszakad az a kapocs a mely eladdig Angliát a franczia műveltséggel külsőleg is egybefűzte s 1215-ben létrejön a *Magna charta libertatum*, az angol alkotmány alapja, mely az angolszászokat és a normannokat egységes nemzetté egyesíti. Ez az egybeforrt angol nemzet mindinkább tudatára jut nemzeti mivoltának s a század utolsó negyedében hódító hadjáratot indít a kelta-brit faj ellen: I. Edvárd 1277-ben meghódítja Walest s a hagyomány szerint leöleti a bárdokat, a kelta önérzet élesztőit, — ez amaz ismeret esemény, melyet Arany János megénekelt. Az angolok önérzetének erősödése az irodalomra is hatással van: igyekeznek a normann-franczia irodalom színvonalát elérni, átveszik tárgyait s utánozzák előadása módját.

Míg a XI., XII. és XIII. században nemzeti czélokért folyt a küzdelem, a XIV. században társadalmi kérdések lépnek előtérbe. Az egyház hatalma és a feudalismus ellen demokratikus mozgalmak irányulnak, a század második felében a wiclifismus a pápaság tekintélyét támadja meg; 1381-ben parasztlázadás tör ki, s ez a demokratikus szellem az irodalomban is kifejezésre jut. Közben más nagy események is foglalkoztatják Anglia lakosságát: a XIV. században a pestis járja végig Európát, 1349-ben Angliában is dühöng, s ez is nyomot hagy az irodalomban.

Ugyane században kezdődnek (1345-ben) a világtörténelmi fontosságú angol-franczia háborúskodások: a megerősödött angol királyság

kifelé is hódító actióra vállalkozik. S a hatalmában meggyarapodott királyi udvar fényében egy udvari színezetű költészet fejlődik, melynek legkiválóbb képviselője Chaucer.

A XV. században az új dynastia, a Lancaster-ház, eleinte győzelmesen háborúskodik Francziaországban; de midőn a nemzeti önérzet ott is föllendül s az Orleansi szűzben képviselőt nyer, az angolok mindinkább tért veszítenek. Közben belviszályok dúlják az országot, a Lancaster- és a York-ház, a ‚piros rózsa' és ‚fehér rózsa' küzdelme, míg 1485-ben a Tudor-ház jut uralomra. A század vége felé a renaissance Angliára is kiterjeszti hatását s előkészíti a talajt a reformatio számára.

Az angol és a normann-franczia fajnak e korszakban végbement egybeolvadása nemcsak a politikai viszonyokra és a kulturára, hanem a *nyelvre* is rányomta bélyegét. E nyelv alapja most is az angol-szász, hangtani és alaktani sajátságai az ó-angol nyelv szerves továbbfejlődéséből magyarázhatók, a szókincs azonban számos franczia elemmel gyarapodott. E hatás egészen a mai napig főleg bizonyos fogalomkörökben látszik meg, s míg pl. a földművelésre, állattenyésztésre és a hajózásra vonatkozó kifejezések általában véve a germán eredetű szókincs körében maradnak, addig az udvar és az állami élet, a hadsereg és a lovagi intézmények, a tudomány és a művészet körébe tartozó kifejezések jórésze franczia kölcsönszó. Nagy hatása volt a franczia nyelvnek az angol mondattanra is. Igazán egységes irodalmi nyelvről azonban e korszak javarészében még nem lehet szó: az emlékek a különböző nyelvjárásokban vannak írva s csak a XIV. század második felében kezd kialakulni — főleg Wiclif és Chaucer hatása alatt — az angol irodalmi nyelv. Ez egységes irodalmi nyelvnek bölcsője az ország fővárosa, London; a londoni nyelvjárást kezdik mind szélesebb körben mintaszerűnek tekinteni s az írók is ehhez alkalmazkodnak.

2. VALLÁSOS ÉS TANÍTÓ KÖLTÉSZET.

E korszak elején, midőn a normann-franczia hatás a közélet egész terén érvényesül, a nemzeti irodalom terén igazi termékeny munkásságot alig várhatunk. A néppel leginkább érintkező alsó papság buzgólkodott e téren, s így nagyon természetes, hogy ez irodalom termékei jórészt vallásos tárgyúak. Előadásuk, alakjuk eleintén a régi költői hagyományokra emlékeztet, idővel azonban itt is hatással vannak a középkori latin és franczia költészet termékei, s a rímes verssorok alakja kezd divatossá lenni. Ilyen versalakban írt vallásos elmélkedés az úgynevezett *Poema morale* voltakép rímes prédikáczió, a melyben azonban helylyel-közzel

megcsendül a lyra hangja is. A költő elbúsúl élte napjainak múlásán s inti embertársait, hogy jó cselekedetekkel készítsék elő a mennyei üdvösség útját. Nagyobbszabású gyűjteménye az efféle vallásos elmélkedéseknek az úgynevezett *Orrmulum*. «E könyvnek neve Orrmulum, mivelhogy Orrm szerzette», ezek a mű kezdő sorai. E szerint szerzőjét Orrmnak hitták: a skandináv névalak arra mutat, hogy dán származású volt. Hogy hol és mikor élt, bizonytalan; valószinüleg 1200 körül irta művét, mint Ágoston-rendi szerzetes. Krisztus életéről és működéséről szól józan hangon, rímetlen jambusokban. A XIII. században is keletkezett — mint régebben Cædmon korában — a *Genesis*nek és *Exodus*nak költői feldolgozása, melyeknek lendületesebb előadása sokban még a régi nemzeti epikára emlékeztet, de egyuttal franczia minták hatását is tünteti fel.

Minstrelek.
Kőfaragvány Beverley-ben (Yorkshire-ben) a templomban.

A XIII. század egyéb vallásos irodalmából főkép egy pár legendát emelünk ki: fenmaradt alexandriai szent Katalin, szent Margit és szent Juliana legendája. Későbbi időből, körülbelül a XIV. század első negyedéből, való a *Cursor mundi* cz. terjedelmes (24,000 versből álló) vallásos eposz, a mely czímének megfelelve végig fut a világ történetén a teremtéstől kezdve az utolsó itéletig. Ugyancsak a XIV. század első felében élt egy kiváló egyházi költő, Richard Rolle de Hampole († 1349), a ki a lelkiismeret furdalásairól szól *Pricke of conscience* (Stimulus conscientiæ) czímű költeményében. Míg ez a költemény a magába vonuló szemlélődés szószólója, addig a tevékeny életet ajánlja egy valamivel későbbi kiváló író: William Langland. Született 1331 körül, szemtanuja volt a fekete halál borzadalmainak s a második pestis (1360) után egy nagyobb allegorikus költeménynyel lépett fel. Ez a *Vision of Piers the Plowman,* melyben mystikus hangon látomást ad elő. A világ romlott fiai bánják bűneiket s az igazság útjára akarnak térni. Összegyűlnek a szabad mezőn az igazság tor-

nyánál, de nem akadnak rá a helyes útra. Ekkor egy ott dolgozó egyszerű földmíves, Piers (Péter), vállalkozik vezetésükre. Tevékeny, jámbor élet követését ajánlja nekik s rávezeti őket az igazság megismerésére. Langland munkájának igen nagy hatása volt, különösen Anglia reformatorára, Wiclif Jánosra († 1384) is, a ki Langland után rövid idővel (1366) lépett fel s mint bibliafordító és egyházi író az irodalomtörténetben is helyet foglal.

3. EPIKA. CHAUCER.

E korszak epikája mindenekelőtt a történetírás nyomain halad. Hisz maguk a történetírók is — vagy a kik azok akartak lenni — Angliában, úgymint más népeknél, akarva nem akarva költői, mondai részleteket szőttek bele a historiai előadásba. E történetírók közül főhelyet foglal el Monmouthi Galfrid (Geoffrey = Gotfrid) püspök († 1154), a kinek latin nyelven írt *Historia Britonum* cz. munkájában valóban több a képzeleti elem, mint a történeti igazság. Fényes szerepet juttat Arthur királynak és eleven szinekkel ecseteli udvartartását és hősi halálát. A meseszerű munkának nagy hatása volt s Galfridet még évszázadok mulva kiváló költőnek tekintették: Chaucer a *Fáma házá*ban Homeros közelében ád neki helyet. Így nem csoda, hogy e latin munkát nemsokára a nép nyelvén átültetik: egy WACE nevű normann költő *Estoire des Bretons* czím alatt Galfrid halála évében (1154) franczia nyelven dolgozta át (e munkát később rendszerint *Brut d'Engleterre*nek nevezik; *brut* kymriai nyelven annyi, mint ‚történet'), a XIII. században, 1205 körül, pedig Wace munkája alapján LAYAMON worcesteri lelkész angol nyelven szól Arthurról verses krónikájában, melyet szintén *Brut* néven szokás idézni. Az Arthurról szóló részeket költőibb felfogással tárgyalja, mint elődei, mythikus vonásokat és helyi mondákat sző beléjök s előadása módja helylyel-közzel a régi nemzeti epikára, magára a *Beowulf*ra is emlékeztet. Layamon maga is nemzeti felfogással adja elő hőse életét: Arthur király az angol-szászok ellen küzd, de végül mégis ezeké a győzelem. Érdekes Arthur tragikus halálának elbeszélése is: az utolsó csatájában halálosan megsebesült király Cador fiának, Constantinusnak, adja át királyságát — épúgy, mint a hogy a haldokló Beowulf Wiglafra bizta országát — hogy a briteket védelmezze. «Én, úgymond, Avalunba megyek, a legszebb hajadonhoz, Argante királynőhöz, a gyönyörű tündérhez. Ez meggyógyítja sebeimet, gyógyító italt ád. Később majd visszatérek királyságomba s a britek között nagy örömben élek.» A tengeren sajka jön Arthurért s elviszi, a britek azonban azt hiszik, hogy még életben van s egykor visszatér hozzájuk.

A későbbi rímes krónikák közül említést érdemel Gloucesteri Róbert-

nek 1300 körül irott munkája, melyben azonban nem annyira nemzeti szellem, mint inkább hitbuzgóság nyilatkozik s a hősi mondák helyét legendák foglalják el. A XIII. század végével s a XIV. században az Arthurról szóló monda, melyet eladdig a krónikák tartottak fönn, a lovagi költészet művelőit is kezdi foglalkoztatni. Vándorénekesek, hegedősök voltak e lovagi költészet művelői, a kik városról-városra járva adták elő hangszer kisérete mellett versezeteiket. A franczia műveltségű fejedelmek és nemesek itt persze kevesebb pártfogásban részesítették őket, mint egyéb országokban, s így az angol hegedősök inkább a városi polgársághoz és a tulajdonképi néphez szólottak. E költészet termékei közül több az Arthur-mondakörből veszi tárgyát; említést érdemel közülök a *Morte Arthur*, melynek szerzője némelyek szerint egy Sir Hugh of Eglintoun nevű skót lord († 1381), mások szerint Huchown, — lehet különben, hogy a kettő azonos. (Ugyane tárgyat, Arthur halálát, 1470 körül Sir Thomas Malory egy hasonló czimű prózai regényben dolgozta fel, mely nagy népszerűségnek örvendett, sőt Walther Scott e művet a legjobb angol regénynek nevezte.) Az e mondakört tárgyaló költemények közül legkiválóbb a *Gawain és a zöld lovag* czímű, a melynek szerzőjét nem ismerjük; keletkezésének ideje 1370-re tehető.

A lovagi költészet termékeinek egy másik csoportja a dánokkal való harczok idejében keletkezett mondákat dolgozza fel. E mondák körülbelül a XI. és XII. században alakulhattak ki s később, a XIII. században regényes szinezetű feldolgozásokban jelennek meg az angol irodalom terén. Ilyenek a Havelokról és a Horn királyról szóló mondák. Mind a kettőben rokon motivumok tünnek fel: hősük királyfi, a kit ellenségei megfosztanak örökségétől, a ki idegen földre kerül, de évek mulva ismét elfoglalja országát. A két költeményt egyazon XIV. századbeli kézirat tartalmazza, mely az oxfordi *Bodleian Library* tulajdona.

A *Havelok* cz. költemény hőse nem egy vonásában Toldi Miklósunkra emlékeztet. Havelok Birkabeyn dán királynak a fia. Apja halála után Godard gróf egy halászra bizza, azzal az utasítással, hogy a tengerbe ölje. A halász azonban Angliába megy a fiúval s ennek ott magának kell kenyerét megkeresnie. Ott Cornwall grófjának, Godrichnak, szakácsa fogadja őt szolgálatába s a király fiával alacsony munkát végeztet. Roppant testi ereje csakhamar híressé teszi, egy népünnepen messzibbre veti a követ, mint bárki s hire eljut a grófhoz is. Ez a Godrich gróf az angol királyi trónt bitorolja s azon van, hogy Athelwold király árváját, Goldburgot, a kit fogva tart, mindenképen kizárja az uralkodásból. Most kap az alkalmon s a nagyerejű kuktával házasítja őt össze. Havelok ezután Dániába megy, hol visszanyeri királyságát, megbünteti az áruló Godardot, majd Angliába jő hadával s Godrichot is legyőzi.

Valószinüleg régibb keletű mondán alapszik, de a *Havelok*nál későbbi időben nyerte költői alakját a *King Horn* cz. verses regény. Horn déli Dánia (Suddene) királyának, Murrynak, fia, a ki a pogány szaracénusok betörése alkalmával szerencsésen megmenekül s a westernessei királynak, Ailmarnak, országába vetődik. A király fölnevelteti az ifjút; a király leánya, Rymenhild, belészeret. Horn azonban, mielőtt nőül venné, vitéz tettekkel akarja magát a királyleány szerelmére méltónak mutatni. A király is megtudja szerelmük titkát és számüzi Hornt. Hét év mulva visszatér, épen jókor, hogy Rymenhildet, a kit akarata ellenére egy hatalmas királylyal akartak összeházasítani, nőül vegye. Horn azonban csakhamar ismét búcsút vesz fiatal nejétől: visszatér hazájába s visszahódítja királyságát. Ezalatt azonban nejét, Rymenhildet, magával vitte Fikenhild, Horn ifjukori társa. Horn azonban idejekorán visszajön, véres boszút vesz az árulón s nejével Dániába tér. A monda, mely kétségkívül a dán becsapások korában alakult ki, e verses regényben a lovagi költészet szellemében van feldolgozva és a költő finomabb, műveltebb közönséget tartott szem előtt, mint a *Havelok* költője.

Az e korbeli elbeszélő költészetnek ez a műfaja — az «ancient metrical romance», melyről Percy külön essay-t írt — idővel avatatlan ‚költők' kezében mindinkább sülyedt és elfajult. Vásári énekesekhez méltó hangon dolgozták fel a lovagokról, óriásokról és tündérekről szóló tárgyakat, majd érzelgős, majd együgyű előadással, rendszerint hatsoros versszakokban. E verselményeket már Chaucer sikerült módon tette nevetségesekké a *Canterbury Tales* egyik elbeszélésében *(Sir Thopas)*. E költemények közül csak egyet említünk — magyar vonatkozásánál fogva is — a *Squire of low degree* czímüt. Hőse, az «alacsony rangú» lovag, egy magyar királyleányba szerelmes:

It was a squire of low degree
That loved the kings daughter of Hungarÿ . . .

Miként Horn, ő is hét évig tartó kalandozás közben végez vitézi tetteket, még pedig a nélkül, hogy pánczélját levetné; végre visszatérve, a király neki adja leánya kezét. Chaucer említett *Sir Thopas*ával annyiban is rokonságban van e költemény, hogy mindkettőre hatással volt a *Libaeus Disconus* (‚a szép ismeretlen') czimű költemény.

E korszak legnagyobb epikusa — a kit egyenesen ‚az angol költészet atyjá'-nak is neveztek — GEOFFROY CHAUCER. Valószinüleg Londonban született 1340 körül (ujabban Lynn városát, Norfolkban, mondták szülőhelyének). Családja normann eredetű polgári család volt, atyja borárus volt Londonban. Mint kis fiú szemtanuja volt a pestis pusztításainak. Majd egy herczegnének, III. Eduárd király menyének, udvarába került mint apród *(squier)* s ott az udvari élettel, erkölcsökkel és szoká-

TROILUS AND CRISEYDE LIBER SECUNDUS.

Incipit prohemium Secundi Libri.

OF THESE BLAKE WAWES FOR TO
sayle,
O wind, O wind, the weder ginneth clere;
For in this see the boot hath swich travayle,
Of my conning that unnethe I it stere:
This see clepe I the tempestous matere
Of desespeyr that Troilus was inne:
But now of hope the calendes biginne.

O lady myn, that called art Cleo,
Thou be my speed fro this forth, & my muse,
To ryme wel this book, til I have do;
Me nedeth here noon other art to use.
Forwhy to every lovere I me excuse,
That of no sentement I this endyte,
But out of Latin in my tonge it wryte.

Wherfore I nil have neither thank ne blame
Of al this werk, but pray yow mekely,
Disblameth me, if any word be lame,
For as myn auctor seyde, so seye I.
Eek though I speke of love unfelingly,
No wonder is, for it nothing of newe is;
A blind man can nat juggen wel in hewis.

Ye knowe eek, that in forme of speche is
chaunge
Withinne a thousand yeer, and wordes tho
That hadden prys, now wonder nyce and
straunge
Us thinketh hem; and yet they spake hem so,
And spedde as wel in love as men now do;

Lap Troilus and Cryseide. Kelmscott kiadása.

sokkal ismerkedett meg. Később a hadi életbe volt bepillantása, mikor (1359—60) egy francziaországi hadjáratban vett részt; ez alkalommal fogságba is került, de a király kiváltotta. Majd nőül vette a királynénak egy udvarhölgyét s 1368-ban egy királyi scutifer vagy armiger állását nyerte el. 1372-ben a király Olaszországba küldte, hol még többször is megfordult: az olasz renaissance irodalmával, a Dante, Petrarca és Boccaccio műveivel való megismerkedés nagyfontosságú volt költői fejlődésére nézve. 1374-ben a londoni kikötőben felügyelői állást nyert s lelkiismeretesen végezte tisztviselői kötelességét. 1385-ben a király helyettest adott melléje s így inkább élhetett a költészetnek. 1386-ban a parlament tagjává lett, de ugyanebben az évben elvesztette hivatalát. Rövid ideig a királyi építkezések felügyelője volt, majd nyugdíjából és kegydíjakból élt. 1400 október 25-én halt meg. A westminsteri apátságban temették el: ő volt az első költő, a ki ott a ‚Poets corner'-ben kapott nyugvóhelyet.

Chaucer első irodalmi kisérleteit franczia minták utánzása jellemzi. Franczia hatásra vall pl. *Boke of the Duchesse* cz. elegikus hangú költeménye, melyet Genti János herczeg nejének 1369-ben bekövetkezett halálára írt, álomlátás képében. Olaszországba jutva Chaucer, az olasz írók művein lelkesedett. Így Boccaccio *Filostrato*ja alapján, de más olasz írók, különösen Dante hatása alatt is, irta *Troilus and Cryseide* cz. elbeszélő költeményét, melyben Troilusnak, Priamus fiának, és Cryseidének, Kalchas jós leányának szerelmét, Cryseide hűtlenségét és a boldogtalan Troilusnak Achilles kezétől való elestét mondja el. Chaucernek e költeménye szolgált később Shakespeare *Troilus and Cressida* cz. drámájának (1609) forrásáúl. Ismét álomlátás képében irta Chaucer *A madarak parlamentje* cz. költeményét, újabb föltevések szerint II. Rikárd királynak luxemburgi Annával (IV. Károly leányával) való egybekelése alkalmából (1382). Említést érdemel Chaucernak még egy, az olasz hatás idejéből való allegorikus költeménye: *Fáma háza*. A költő álmában Venusnak üvegből való templomában találja magát. Midőn ebből kilép, kietlen pusztaságba jut. Az égre tekintve egy kóválygó sast pillant meg, ez lecsap s fölemeli őt a levegőbe. A sas elmondja neki, hogy ő Jupiter madara: az isten látta, hogy a remete módjára élő költő nem sokat tud a világról s most okulás és felvidulás végett Fáma házába viteti, a hová minden hír, minden szó eljut. A palota nagy csarnokában Fáma istennő ül trónusán kegyeit osztogatva, hírt és dicsőséget. A költő azonban nem dicsőségre vágyik, sőt azt szeretné, ha holta után nem is emlegetnék nevét, inkább víg dolgokról és szerelemről szeretne egyetmást hallani. Kivánsága teljesül: a völgy mélyén egy különös, lugasszerű házhoz jut, a mely folyton forog. Benne is folytonos sürgés-forgás van, sok nép for-

dul meg benne s mindig beszélnek, suttognak, hírt mondanak; mindenféle ujdonság, igazság és hazugság lebeg a levegőben s minden hír eljut Fámához, a ki majd hosszabb, majd rövidebb életidőt ád nekik és Aeolussal világgá kürtölteti. A költő megfigyeli ezt a pezsgő életet, sokat lát és hall a hírek házában és felébredve tollára bízza tapasztalatait.

Chaucernek e költeménye nemcsak magában véve, mint egy bölcselkedő költőnek elevenen és érdekesen előadott műve, becses, hanem fontos szerepe van az összehasonlító irodalomtörténetben is: egyrészt kimutatható rajta őt megelőző művek hatása: Petrarca *Trionfo della Fama* cz. költeményéé, de még inkább a Dante *Divina Commediájáé*, az ókori írók közül Vergiliusé és Ovidiusé; másrészt hatással volt a később irodalomra: mintául szolgált Pope *The Temple of Fame* cz. művének, közvetetlenül vagy közvetve több német íróra (Pyra, Zachariæ, Uz) s rokon vonások fűzik e sorozathoz Csokonaiinknak *A haza templomának örömnapja* cz. allegorikus költeményét is. Ez utóbbi költeményeket az a közös sajátságuk jellemzi, hogy egy elvont fogalmat istenség képében tűntetnek fel s ez istenség templomába helyezik a cselekvényt.

Geoffrey Chaucer.
Houbraken rézmetszete után.

Álomlátással kezdődik a «Fáma háza» s álomlátás szerepel Chaucer egy másik, költőileg értékes művének prologusában is. Ez «*A jó nők legendája*». Május első napján a mezőket járja be a költő, hogy a természet ébredésében és különösen kedvelt virága, a *daisy*, a százszorszép, kikelésében gyönyörködjék. Este álomra hajtja fejét, de álmában újra a mezőn látja magát s feléje közeledik a szerelem istene, a ki kezénél fogva vezet egy százszorszéphez hasonló királynét. Ámor szemére veti a költőnek, hogy eddig ellenségekép viselkedett s munkáiban a szerelemről és a női hűségről olykor nem a kellő tisztelettel szólott. Azonban a királyné — voltakép Alceste, a kit Hercules az alvilágból kiszabadított — közbeveti magát s a költőnek, hogy hibáját jóvátegye, azt a megbizást adja, hogy magasztaló legendát írjon a jó nőkről, a kik hívek voltak szerelmükben s a kiknek bizalmával csalfa férfiak visszaéltek. E parancsnak engedelmeskedve, megírja a költő tíz ily «jó nőnek» a történetét:

Cleopatra, Thisbe, Dido, Hypsipile, Medea, Lucretia, Ariadne, Philomele, Phyllis és Hypermnestra szerepelnek benne, mint a szerelem mártírjai. A költőnek Boccaccio *Híres nők* cz. műve adta az indítást e bájos részletekben bővelkedő ‚legenda‘ megírására, mintául főleg Ovidiust követte.

Annak a mozgalmas életnek, melybe a költő a Fáma házában bepillantott, eleven rajzát adja fő művében, a *Canterbury Tales*ben (‚Canterbury-i elbeszélések‘). Formájára nézve szintén külföldi minták voltak rá hatással: afféle ‚keretes elbeszélés‘ az, a milyen Boccaccio *Decameroneja* vagy a minők ennek előzői: a *Pancatantra* (l. I. köt. 87. l.), az *Ezeregy éj* (I. köt. 291. l.), a *Historia septem sapientum* (I. k. 696. l.) stb.

A southwarki vendéglő (Tabard).
A Canterbury-Tales egyik színhelye

A költő hangulatos bevezetésében elmondja, hogy egy szép tavaszi napon egy zarándokcsapattal találkozott egy southwarki vendéglőben; ő is meg a többi zarándok is Canterburybe készült: ott volt a vértanúként tisztelt Becket Tamásnak sírja.

Midőn április gyenge zápora
A márczius porába hatola,
És nedvtől duzzad minden élet-ér,
Földből virág virág nyomán kikél,
És Zephyrusnak langy lehellete
Erdőt, mezőt illattal fú tele,
S midőn a büszke és királyi nap
A Kosnak fél-utján is áthaladt,
S a kis madár zeng víg melodiát
(Nyitott szemmel aludt az éjen át)
És minden újul, minden újra él:
Ilyenkor Angolország utra kél.
A szíveket vándor-kedv ejti meg,
Hogy fölkeressék nagy szentjeiket.
Legszívesebben Canterburybe
Sietnek mindenünnen sebtibe'.
A vértanúnak hálát ígyen ad
A nép, a mért most újra nagy s szabad.
Egy szép, napos napon történt ez ép:
Southwarkban, a *Tabard*ban heverék.
Szállást keresni íme megjelen
— Szívökbe jó kedv s istenfélelem —
Huszonkilencz zarándok ugyanitt.

(Ford. Berkovics Miklós.)

A társaság természetesen nagyon különböző elemekből verődött össze, hisz az efféle zarándoklatok mindenféle rangú, rendű és műveltségű embert hoznak egymással kapcsolatba. Chaucer művének egyik főérdekessége már most az, mily találó vonásokkal tudja mind e személyeket jellemezni. Elsőnek egy nemes származású lovagot *(knight)* mutat be, a ki sokat járt-kelt a világban, kardját forgatta, de finom műveltségre s tett szert; vele van fia, a divatosan öltözködő jókedvű úrfi, és egy vadász kisérője. E világias csoport után az egyház képviselői következnek: egy előkelő és érzelgős *prioress*, Eglentyne asszony, kisérőivel, továbbá egy meglehetős világias gondolkozású szerzetes s egy kolduló barát. A polgári rend képviselői egy kereskedő, egy oxfordi *clerk*, a ki mindenét könyvekre költi, egy törvénytudó ember *(man of lawe)* s egy földesúr *(frankeleyn)*, a ki szereti a jó falatot s a jó bort és mindenben Epicurus híve. Majd öt mesterember következik, a kikhez egy szakács és egy hajós csatlakozik. Az egyes rendek képviselőinek eme csoportjai után a költő oly személyeket mutat be, a kiket sajátos jellemvonásaik tesznek érdekes alakokká. Ilyen egy élelmes orvos, a ki nagyon ismeri mesterségének útját-módját s a ki a szíverősítő szerek közül leginkább az aranyat kedveli. Érdekes alak a Bath vidékéről való asszony is, a ki már öt férjét temette el, de azért piros-pozsgás képű és jókedvű. Ez alakoknak erkölcsi tekintetben ép ellentétei egy igazi evangéliomi szellemű lelkész, a ki jószivű, türelmes és szolgálatra kész (a költőnek itt tán Wiclif képe lebegett szeme előtt) és testvére, a becsületes, jámbor szántóvető, a ki Langland költeményének hősét juttatja eszünkbe. A durvább elem képviselője a széles vállú, rőtszakállú molnár, a ki mindig nagyokat mond s a mellett lopja a gabonát, — méltó társa a sáfár *(maunciple)*, a ki megbízóit mindig rászedi, persze a maga javára; ugyanilyen elvei vannak a vézna tiszttartónak *(reve)*, a ki túljár urának, a lordnak, eszén. E csoporthoz sorakozik még egy szolga, az egyházi törvényszék poroszlója *(somnour)*, rút arczú, durva ember, a ki mód felett barátja a szeszes italnak s a ki most akkora koszorút hord a fején, mint a milyet a kocsmákra tűznek czégérül, s barátja, a *pardoner*, a ki bűnbocsátó levelekkel és ereklyékkel kereskedik, az ereklyéket persze maga késziti hol elnyűtt czihákból, hol malaczcsontokból.

Ehhez a zarándokcsapathoz csatlakozik maga a költő, sőt még a «Tabard» vendéglőse is. Ez azt indítványozza, hogy a társaságnak minden tagja az oda és a vissza való utazás közben két-két elbeszélést mondjon el, — a kié a legjobb lesz, azt visszatértükkor közköltségen megvendégelik. Az indítványt elfogadják, másnap a vendéglős vezetése alatt útra kelnek s mikor első pihenőjüket tartják, sorsot húznak s a sors a lovagot jelöli ki első elbeszélőül; őt követik azután többi zarándoktársai. A költő az el-

beszélők egymásutánjában nem a prologus sorrendjét követi, hanem első sorban arra ügyelt, hogy lehetőleg különböző előadású és hangulatú elbeszélések váltakozzanak. A kidolgozás, az elbeszélések számát tekintve, sem felel meg a prologusban előadott tervezetnek: a zarándokok közül többen egyáltalában nem jutnak szóhoz s a többiek sem négy-négy, hanem csak egy-egy elbeszélést mondanak el. Ekkép a munka 120 elbeszélés helyett csak 24-et tartalmaz. Látszik, hogy Chaucer nem egyfolytában, hanem kisebb-nagyobb megszakításokkal dolgozta ki művét s befejezésében a halál gátolta meg.

Ha a *Canterbury Tales* elbeszélésein végig tekintünk: tárgy, hangulat, stilus tekintetében nagy változatosságot észlelünk; a beszélők mindegyike a maga műveltségének, jellemének megfelelő elbeszélést mond el. Az elbeszéléseknek hangjuk és előadásmódjuk alapján való csoportosítása talán alkalmas lesz arra, hogy e változatosságnak némi képét adja. Komoly elbeszélés számba megy a törvénytudónak Constantia római császárleány szenvedéseiről való lendületes, itt-ott tudákos, hétsoros stanzákba foglalt előadása, — az a történet ez, mely Offa és Thrydo följebb (176. l.) említett mondájával egy gyökérből sarjadt s melynek egy franczia változatában a hősnő *magyar* királyleányképen szerepel. Az orvos -- Liviusra való hivatkozással — Virginia történetét mondja el. E komoly csoportba tartozik sz. Cæcilia legendája, melyet a költő az egyik apáczával mondat el, és a *prioress* elbeszélése, mely egy jámbor fiucskáról szól, a kit a zsidók meggyilkolnak, de a ki még keresztülmetszett torkával is az *Alma Redemptoris mater* énekét énekli. Komoly darab, de már nem is elbeszélés, hanem prózában előadott vallásos elmélkedés a mű legvégén levő, melyet a költő a pap szájába adott.

Érzelmes költői darabok: a Palamon és Arcite históriája, melyet az első elbeszélő, a lovag mond el; ez elbeszélés voltakép Boccaccio *Teseide*jének szabad átdolgozása: két fogoly királyfi, Palamon és Arcite, beleszeret Theseus király szép sógornőjébe, Emiliába, a kit — mint a Szendrei névtelen Szilágyija és Hajmásija — tömlöczük rostélyán keresztül pillantottak meg; a börtönből kiszabadulva, párviadalt vívnak, a győztes Arcite megkapja Emiliát, de halálosan megsebesülve barátjára hagyja. Chaucer elbeszélése Shakespearenek is forrásául szolgált a *Szentivánéji álom*ban Theseus és Hippolyta egybekelésének történeténél.

Érzelmes históriát mond el az oxfordi diák is, Petrarcát nevezve meg forrásául: Grisildis történetét, melynek a XVI. században magyar feldolgozója is akadt Istvánfi Pál személyében. Érzelgősség dolgában felülmulja mindezeket a Sir Thopasról szóló elbeszélés, melyet a vendéglős felszólítására maga a költő kezd elmondani. A vándorénekesek módjára zengi Thopas lovag viselt dolgait: hogy ez álmában meglátta a tündérek

királynéját s mindjárt útra kel, hogy megszerezze, majd harczolnia kell egy óriással. A költő azonban nem mondhatja el végig énekét, félbeszakítja őt a vendéglős, a ki tiltakozik ez üres verselmény folytatása ellen. A költő, a ki ez előadásával tehetségtelen költő-társainak szerzeményeit akarta parodizálni, ekkor prózai történetet ad elő: Meliboeusnak és feleségének, Prudentiának épületes, de meglehetős száraz párbeszédét, melynek az a tanulsága, hogy ellenségeinknek is meg kell bocsátanunk.

Az efféle komoly és érzelmes történeteket Chaucer művében ismételten felváltják tréfásabb színezetű, gyakran meglehetős szabadszájú beszédek is. Ilyen a bath-vidéki asszonyság mondókája, melyben először nagyon is őszinte vallomásait adja elő öt férjével való házaséletéről, azután pedig egy Arthur király korabeli történetet mond el, a melynek az a veleje, hogy a nők fő kivánsága az uralkodás. Hasonló szellemű a sáfár elbeszélése, a melynek végső forrása Ovidius egy helye: Phoebust megcsalja felesége, egy varjú elárulja ezt, Phoebus megöli az asszonyt, de csakhamar megbánja tettét és a madáron áll boszút. A férj rászedése alapmotivuma a Január és Májusról szóló történetnek is, a melyet Chaucer valószínűleg egy franczia fabliau alapján dolgozott fel és a kereskedő szájába adott (ugyane történetet Wieland is beleszőtte Oberonjába) és ugyancsak ily rászedés a veleje a hajós elbeszélésének, a melynek alapvonásait Boccacciónál találhatni. Jóval durvább hangúak két ellenfélnek, a koldulóbarátnak és az egyházi törvényszék poroszlójának, elbeszélései; drasztikus történetekkel jeleskednek a részeges molnár és a tiszttartó is, valószínűleg hozzájuk méltó lett volna az utánok következő szakács elbeszélése is, a mely töredék maradt. Meglehetős dévaj hangú az apáczák kiséretében levő papnak mondókája is, de érdekes annyiban, hogy az állatmeséből veszi tárgyát és Chauntecleer kakas viselt dolgairól szól.

A sors nem adta meg Chaucernek, hogy e fő művét tervének megfelelőleg, teljesen kidolgozza. A munka azonban befejezetlenségében is ékesen szóló bizonysága az ő nagy költői tehetségének, alakító s jellemző erejének és éles megfigyelő képességének. A mi e XIV. századi mű olvasásakor a mai olvasót is meglepi, az az előadásnak eleven, majdnem modern frissessége. Jókedvű humor ömlik el elbeszélései jó részén, de épúgy eltalálja bennök a komoly és érzelmes előadás hangját is. Igaz, hogy e históriák jó része épen nem szemérmes, a mint hogy nem az Boccaccio számos novellája sem, s nem az a franczia fabliauk jó része sem. Erkölcstelenséget azonban nem lehet költőnknek szemére vetni s ha igazán híven akarta jellemezni a nép alsó rétegeihez tartozó személyeit, csakugyan nem lehetett teljesen elkerülnie a durvább hangot s egy-egy sikamlósságot sem. Ekkép munkája, mint az akkori angol életnek valódi tükre, művelődéstörténeti szempontból is fontos; a *Canterbury*

Tales ép oly beszédes szószólói a XIV. századnak, mint a *Beowulf* a hőskoré. Voltakép saját korát festi Chaucer akkor is, mikor rég letűnt időkről beszél: a görög monda hőseit ugyancsak középkori lovagok színében mutatja be s azon sem ütközik meg, ha Pluto Jézus Sirák könyvére hivatkozik, avagy ha Proserpina Bölcs Salamont, sőt a *Gesta Romanorum*ot is idézi. Chaucer nagy művével kapcsolatban megemlítünk egy költői elbeszélést, melyet némelyek szintén neki tulajdonítottak, sőt a mely szóban levő főművének egy későbbi redactiójába — a szakács elbeszéléseképen — is belekerült: a *Gamelyn* történetét. Tárgya az, hogy egy roppant erejű fiatal lovag, a kivel bátyja rosszul bánik, az erdőbe menekül s egy ideig ott él mint egy rablócsapat feje. Végre a király megkegyelmez neki s erdőfelügyelővé teszi. E történet annyiban érdekes, hogy ez szolgált — Lodge Tamás *Rosalynde* cz. novellájának közvetítésével — Shakespeare *A hogy tetszik* cz. vígjátékának forrásául, nálunk pedig Greguss Ágost benne — illetőleg egy állítólagos franczia változatában — látta *Toldi*-mondánk eredetét.

Chaucer munkáinak népszerűsége kitűnik abból a tartós hatásból, melyet még az egész XV. században gyakorolt és kitetszik utánzóinak nagy számából is, a kiknek mintául szolgált. Ezek persze inkább csak másodrangú költők. Ilyenek Thomas Hoccleve (vagy Occleve, † 1450 körül), a kinek főműve *The regement of princes* (1411 körül) elbeszélések cyclusa, melyet Henrik walesi herczeg (később V. Henrik király) számára írt. Chaucernek egy másik tanítványa John Lydgate, a ki körülbelül 1370—1450. élt; említést érdemel *Temple of glas* (‚üveg-templom') czimű műve, mely a «Fáma házá»-nak hatása alatt készült, itt Venus osztja ki a hires szerelmeseknek sorsukat; legterjedelmesebb műve a *Falls of princes* («fejedelmek esetei») cz. elbeszélés-cyclus, a melyen Boccaccio és Chaucer hatása mutatkozik. Chaucer hatott a skót irodalomra is, mely a XIII. század vége óta bizonyos önállóságban fejlődött. Ott egy koronás fő: maga I. Jakab király is utánzója ‚A király könyve' *(Kingis Quair)* cz. művében. Ez a befolyás még a XV. és XVI. század határán is észlelhető: William Dunbar (körülbelül 1460—1518) *The thrissill and the rois* (‚bogáncs és rózsa') és Gawain Douglas (1475—1522) *Palice of honour* (‚a becsület palotája) cz. művei Chaucer hatását tűntetik fel.

4. NÉPKÖLTÉSZET. BALLADÁK.

Valószinű, hogy az angolszász fajnak már a normann hódítást megelőző időben is volt igazi népi eredetű és csupán szájhagyományképen élő és fejlődő költészete. E népköltészet megvoltára azonban egész a XIII. századig csak közvetve, reá való czélzásokból vagy egy-egy mű-

költőnek népies hangú utánzataiból lehet következtetni. A nép ajkán élő verseknek első feljegyzése csak 1296-ba esik (Pierre de Langtoftnál, Berwick ostromának leirásában), ettől kezdve azután mind nagyobb számmal fordulnak elő — főleg történeti eseményekre vonatkozó — népdalok s a XV. század közepén találjuk első feljegyzéseit a régi angol népköltészet legbecsesebb termékének, a mely idővel világirodalmi jelentőségre tett szert, a *népballadának.* E balladák, bár az irodalomban aránylag oly későn jelennek meg, kétségkivül nagyon régi eredetűek. A nép századokon át szájról-szájra adta, ismételte, módosította, kiegészítette, költött és történeti vonásokkal bővítette őket, mielőtt érdeklődő irástudók följegyezték Nem ismerjük szerzőiket s nem tudjuk keletkezésük idejét — a bennük előforduló történeti vonatkozások rendszerint későbbi toldások lévén, gyakran inkább félrevezetnek, mintsem utbaigazítanának — s így tárgyalásukban legczélszerűbb a *mythikus, történeti* és *romantikus* balladák szerint való szokásos csoportosítást követnünk, bár magától értődik, hogy e csoportokat nem választják el szembetűnő, éles határok.

Minden valószinüség szerint *mythikus* alapja van annak a balladasorozatnak, melynek hőse *Robin Hood.* A róla szóló rhapsodiák egy egész cyclusa 1500 körül jelent meg nyomtatásban, de már jóval előbb találunk az angol népköltés e legkedveltebb alakjára való czélzásokat: már 1377-ben említi Langland *Piers the Plowman*jában és Chaucer is czéloz *joly Robin*ra.

A tudományos kutatók közül némelyek egyenesen Wodan germán istenből magyarázták alakját és társaiban a vihar istenének kiséretét látták valószinüleg elegendő lesz erdei démont látnunk benne (a *Hood, Hoodie* nevek angoloknál és skótoknál ily démonokat jelölnek), a ki a normann hódítás után, a mikor az angolszászok közül sokan bujdostak, mindinkább egyéni alakká fejlődött. A nép költészetében Robin Hood és társai eszményített banditák, afféle rokonszenves ‚szegény legények', a kik segítségére vannak az elnyomottaknak és gyöngéknek, megtorolnak minden jogtalanságot s meggyötrik az igazságtalan bírákat, nem kimélik a papokat, bár ők maguk szívökben vallásosak, gyülölik a zsarnokságot, de törvényes királyukhoz hívek. E balladákról jól mondja Greguss Ágost, hogy «valamennyit bizonyos tragikai levegő veszi körül: Robin Hood törvényen kivül áll (*outlaw*), folyvást veszélyben forog s tréfái a tragikum humora. Származása törvénytelen: Rikhárd gróf hajadon leánya az erdőbe szökik s ott szüli meg ‚liliomok közt'. Így mintegy születésétől fogva ki van lökve az emberi társaságból a ‚vig zöld erdőbe'. Nő hibájának köszöni életét s nő is öli meg, még pedig apácza, holott ő mindenkor a nők védője s buzgó keresztény volt. S valamint élete két végpontja tragikai, egész pályáját is a tragikum fátyola borítja.» Ime

egy ily balladának néhány versszaka, a melyek Robint az elnyomottak védőjéül s a kegyetlenség meghiusítójául mutatják be:

Robin Hood az erdőn bolyong...
S a mint bolyong, halkan borong,
Hát egy agg nőre lel, kinek
Könyében ázik a porond.

«Mit sírsz, öreg? — szól jó Robin —
Mondd, teszünk róla tán.»
«Jaj! három ifju hal ma meg
Nottingham piaczán!»

«A szentegyházra törtek-é?
Agyonütötték a papot?
Vagy szűz erény bakói voltak?
Hol törtek parancsolatot?

«No, mi a vétkük? szól Robin Hood, —
Ki vele szaporán!»
«Jaj! egy királyi vadra lőttek
Ma reggel, jó korán!»

«Hej, jó öreg! emlékszel-é,
Hol egykor megvendégelél?
Nekem be jól esett ez akkor, —
De megszolgálok most ezér.»

S megy Nottinghamba hős Robin,
Megy Nottingham felé,
Hogy egy öreg, egy ősz zarándok
Jő szembe az út felén.

Ruhát cserél a zarándokkal, s magára öltve az ócska csuklyát, a szőr-harát s felkötve a sarúkat,

«Becsületemre — szólt — a ruha
Az embert nem teszi.»

S Robin Hood Nottinghamba tart,
Megy Nottinghamba, — lám,
Kevély sheriff jött véle szemközt,
A mint járt föl s alá.

«Dicsértessék a Jézus Krisztus!
— Szólt Robin — jó napot!
Ha agg ősz én bakód leszek ma,
Jutalmúl mit kapok?»

‚Tetőtől talpig új ruhát kapsz,
— A sheriff szólt — azér',
És harmincz tallért; — a bakónak
Jutalmúl ez a bér.'

Robin Hood sarkán perdűl, ugrik
Oszt' árkon bokron át:
‚Sohase láttam ilyen ugrást!'
A sheriff így kiált.

«Én meg bakó sohase voltam,
S nem is lesz kenyerem!
S ki első volt — szólt Hood — jutalmul
Az Isten verje meg!...»

«Piczinyke síp van e zsebemben, —
Robin Hood adta ám:
S hej! nem jó szél leng rád e sípból,
Mihelyt megfújja szám.»

S beléfútt egyszer a sípba, hej!
Keményen fujt belé:
Rá száz nyílvessző száll kilőve
A domb megől elé.

S másodszor is a sípba fújt,
Hogy szinte harsoga, —
S a rétről hatvan szál legény
Szökött e hangra oda.

‚Micsoda nép ez, — szólt a sheriff —
Domb-, réten szét, im itt?'
«Ezek legényim, — szólt Robin Hood —
Jött téged üdvözölni mind.»

‚Jaj! rád ösmertem! — vidd a három
Ifjút akárhova!
Ily embert sem Nottingham, sem a világ
Nem látott még soha!'

(Ford. Ábrányi Kornél.)

A mythikus elem még jobban kifejezésre jut azokban a balladákban, a melyekben a láthatatlan világ alakjai, tündérek és boszorkányok, kisértetek és hazajáró lelkek szerepelnek és a melyekben titokzatos, sejtelmes, félelmes homály burkolja az eseményeket. Ezek közt vannak az igazi ‚tragédiák dalban elbeszélve‘. «Midőn a szeretők nem egyszerre halnak meg, — mondja Greguss —, hanem egyik megelőzi a másikat, a síron túl is öröklő szerelmet úgy szereti jelképezni a költészet, hogy a meghalt kedves kikel sírjából s életben maradt párját meglátogatván, magával viszi a halálba.» Ilyen a *Sweet Williams Ghost* czímű ballada, mely Percy gyűjteményében van közölve. Willie szelleme megjelenik Margaret szobájában s megszólal:

«Oh Margitom, szép Margitom,
Csak egy szót szólj nekem;
Add vissza, a mit átadék,
Szóm', esküm', életem'!»

««Szód', esküdet meg éltedet
Én át nem adhatom,
Míg nem viszesz sirodhoz el,
Gyűrűmmel ujjadon.»»

«A temető hajh messze van,
Még túl a tengeren,
S most sem beszél már más veled,
Mint árva szellemem.»

A lány kiterjeszté pedig
Szép liliomkarjait:
««Vedd eskűm' s térj sirodba hát,
A hol tested lakik.»»

Egy-két ruhát magára ölt
A térd alá csupán,
És ront a téli éjszakán
A jelenés után.

««Lábadnál vagy fejed mögött
Van-é számomra hely,
Vagy Margitod, jó Vilmosom,
Melletted férne el?»»

«Lábamnál vagy fejem mögött
Oh nincs hely angyalom,
És mellettem se férsz te el:
Koporsóm szűk nagyon.»

Kakas kiált, az óra üt,
A hajnal érkezett:
«Sietve távozz, Margitom,
Isten legyen veled!»

Aztán többet nem szólhatott,
Elnyelte gőz s a köd,
S már sóhaját sem hallani,
A gőz s a köd mögött.

««Maradj, szerelmem, oh maradj!»»
Zokogva így kiált;
Az arcz fehér, szem megtörik, —
Margit halálra vált.

(Ford. Berkovics Miklós.)

Ez a ballada adta a német Bürgernek az indítást *Lenore* czímű híres balladájának megírására s ugyanazt az eszmét, a szerelmeseknek a halálban való egyesülését, Arany János *Bor vitéze* is példázza.

Már a mythikus magvú balladák közt is találunk olyanokat — első sorban ép a Robin Hoodról szólókat — a melyekben a történeti események és viszonyok hatása tükröződik. Még inkább kifejlődik e históriai alap és szinezet a balladák második, *történetinek*, nevezett csoportjában.

Az idetartozó régi balladák közül első sorban említendő a *Chevy*

Chase czímű ballada és a tárgyára nézve vele rokon *The battle of Otterbourne* czímű. Az alapúl szolgáló történeti esemény az Otterburn mellett éjnek idején vívott csata (1388), a melyben a skótok legyőzték az angolokat, de a melyben vezérük Douglas elesett. Ezt az eseményt hívebben adja elő a *The battle of Otterbourne* czímű költemény, a mely azonban már költött vonásokkal is ékesíti fel az eseményt: hogy Douglast Percy öli meg, hogy a 44,000 skót közül csak 18 és a 9000 angol közül csak 500 maradt életben stb. Valószinüleg ugyanazon történeti eseményen alapszik, de már egészen önállóan, szabadon, — vadászatkor való összetűzés alakjában — adja azt elő a Cheviot melletti vadászatról szóló ballada. Ime a cselekvény menetét feltűntető főbb versszakai:

Northumberlandi Percy gróf
Nagy esküt esküszik:
Hogy Chevy hegyein vadász
Három teljes napig;
Hogy megtrucczolja a hős Duglast,
S mind a kik őt követik.

Elmondja: a kövér vadat
Hogy ejti le és viszi el.
«Hitemre abból semmi se lesz!»
Hős Duglas visszafelel.

És Banbrowból jő Percy gróf,
És véle vitézi sereg;
Tizenötszáz derék nyilas,
Mind bátor emberek...

Hétfőn kezdék Chevyn a hajtást,
A hajnal keltivel.
Délszakra alig ért el a nap, már
Száz szarvast fogtak el.

Rivall a kürt: halál! halál!
Hordják öszve minden felől
A sok vadat; eljő Percy is,
Megnézni, mit nyila leölt.

S szól: «Hős Duglas igérte, hogy
Találkozik itt ma velem.
De fogadom, meg nem tartja szavát!»
(S esküszik szertelen).

Egyszerre Northumberland felől
Hadak közelgenek.
Meglátja, hogy jő a hős Duglas
És véle vitézi sereg...

A hős Duglas, szilaj paripán,
Övéi előtt lovagol.
Pánczéla ragyog mint izzó vas,
Szebb bajnok nincs sehol.

«Kik vagytok? szól — feleljetek!
Vagy mely ur engedett
Vadászni nektek, Chevyben
Az én birtokom felett?»

Az első a ki felelt neki,
Maga jó Percy volt:
«Hogy kik vagyunk, hogy ki urunk,
Nem mondjuk meg mi, — szólt —
De itt fogunk vadászni most,
Neked, Duglas, daczúl!»...

*

Az angolok íjt görbitenek,
Bátorság lakja szívök.
Az első nyilzápor elsodort
Hét pár skót lándzsa-vivőt.

De Duglas gróf a harczmezőn
Erős vitéz vala.
Meglátszott vérben, sebben az
A merre vagdala...

Az angol íjászok szép során
Rést üt nem egy helyen.
Sok, a ki örülni akarna még,
Lerogy most hirtelen.

Elhányják íjokat az angolok,
A kardok fölvillámlanak.
Szép nézni, de szörnyű, a sis'kokon
Vérfényben hogy csillámlanak

Kemény pánczél- s fényes sisakon
Áttörnek kardok éleivel.
Sok hetyke legény a fűbe harap,
És láb alatt, porba hever.

Hah! Duglas Percyvel öszvekerül...
Két hőserejű kapitány!
Csapdossák kardjokat emberül,
Hogy megizzadnak egymásután.

Két igazi hős! kard-éleiken
Villám villámra jő.
Özönlik a vér siskaikon át
Mint jég- vagy zápor-eső...

S egyszerre egy gyors nyíl süvölt,
Biztos kéz küldte azt.
Duglas mellébe furódik be,
Vért önt, csontot szakaszt.

Májon, tüdőn a hegyzett nyil
Átjár s szívig behat,
Hogy élve Duglas soha többé
Nem szól, csak e szavakat:
«Fel! harczra, harczra hű embereim!
Az én lelkem kiszakadt!»

S kardját lebocsátva jó Percy gróf
A haldoklóra néz.
Mikor kilehelt, hozzája lép:
— «Sajnállak jó vitéz!

Éltedért szívesen adtam voln'
Földeim három évre oda.
Mert éjszakon ily hős kar s kebel
Még soha nem támada!»

Egy skót lovag, Montgomery,
Elnézte a nagy halált.
S Duglast boszulni, fölragad
Egy szörnyü kopja-szált.

Szilaj, vad ménen előre ront
Száz bajnok nyíla között.
És meg sem áll pihenni, míg
Ott nincs, jó Percy előtt.

S a kopja-szállal iszonyú
Csapást jó Percyre mér,
És átüti, hogy egyszerre omol
Mellén s hátán ki a vér.

S hátán kiáll a kopja-szál,
Egy lábnyira s többre tán...
— E két hősnél, ki ma elbukott,
Nem volt két jobb kapitány!...

S többé szaladásra nem gondol egy is
Mind mind a csatába rohan,
Kard kardra ütődik, mell mellre talál
Dulakodnak szörnyü vadan.

A véres harczot Chevyben
Délben kezdék vala,
Félig se volt kivíva, midőn
Az est-harang kondula.

A hold világánál került
Birokra a szörnyű csata;
Megállt az erős, de elbukott
Ki meg nem állhata.

Tizenötszáz angol íjászból
Ötvenhárom maradt.
Húsz-száz skótból csak ötvenöt
Állá meg a sarat.

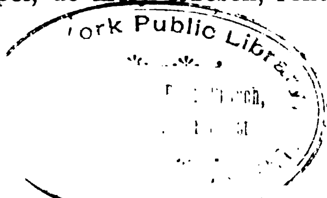
— — — — — — — — — —

Ez volt a vadászat Chevynél
S a tréfából szörnyű a vég.
A vén monda *Otterburni harcz*
Nevével említi még.

Mert Otterburn-nél küzdetett,
Hétfőn, e szörnyű csata,
Hol a hős Duglas s jó Percy gróf
A vérmezőn marada!

(Ford. Szász Károly.)

A balladák harmadik, némelyektől *romantikus*nak nevezett csoportjában nincsenek mythikus vonások, nincs történeti háttér: inkább az általános emberi szerepel, de mély érzések, rendszerint a szerelem vagy

gyűlölet szenvedélye, az élet nehéz feladatai, komoly eseményei, természeti erőkkel való küzdelem ugyancsak megrázó, többnyire vészes alapvonást kölcsönöznek nekik. E balladák némelyike minden valószinűség szerint szintén régi kornak köszöni eredetét. Így a kutatók XV. századi eredetűnek tartják a Percytől *The nut-browne Mayd* czímen közölt balladát, mely a szerelem erejét énekli meg. A férfi titokban fölkeresi kedvesét, búcsúzni akar tőle, életét veszély fenyegeti s menekülnie kell:

«Erdők setét, vad rejtekét
Majd bújom hallgatag.
Sok bú között mint számüzött
Bolyongok úntalan —
Oh jaj nekem, rongy életem
Hóhér kezébe' van.»

De a leány tudni sem akar elválásról, vele akar menni, hogy bújában-bajában osztozzék:

««Oh azt a vészt, mely futni készt
S reád mint felleg ül,
Viselni tán nehéz magán
Leroskadás ne'kül —
Hol súg a lomb és csend borong
Ne légy ott egyedül,
Árnyát a fény, követlek én:
Vígy el kiséretül!
Megosztva búnk' majd megbuvunk,
Két rettegő madár;
Vedd eskümet: ah nem lehet
Szerelmemben határ.»»

Majd más okot mond a férfi, a miért nem viheti magával a hű leányt:

«Hallj más igét: oh semmikép
El nem vihetlek én,
Hisz ágyasom szint' ott vagyon
Az erdők rejtekén;
Őt szeretem s kedvesb nekem
Tenálad, bár szegény,
És engemet majd ő követ,
Mint árnyékát a fény.
Viszályt biz ott nem akarok,
Hol megvonom magam';
Oh jaj nekem, rongy életem,
Hóhér kezébe' van.»

««S bár volna ott száz ágyasod,
Az engem' nem riaszt:
A kit kegyelsz s hozzád emelsz,
Szeretem én is azt.
Minden szavát, kívánatát
Megtennem üdv s malaszt,
S ha üldöz is, ha gyűlöl is,
Nem hallatok panaszt.
És fölszedek tüskét, követ,
A merre lépte jár;
Vedd eskümet: ah nem lehet
Szerelmemben határ.»»

«Oh kedvesem, szerelmesem,
A próba véget ért:
Ily hű szivet, mint a tied
Nem kapni kincsekért.
Búd' másra hagyd, örvendj, vigadj
És a jövőt ne féld —
Nem üldözött, nem számüzött,
Ki hozzád ím' betért.
Repkény a fát, öleljen át
Fehér karod vigan,
Csókot nekem, hisz életem
A te kezedbe' van.»

«Erdők setét, vad rejtekét
Oh nem kell bolyganunk,
Kelepcze, tőr és kém elől
Elrejtenünk magunk.
Hol birtokom s házam vagyon,
Westmarlandeben lakunk.
Vedd gyűrümet és eskümet:
Nem lesz több bánatunk.
Együtt veled az életet
Átéljük boldogan;
Hisz éltem is, szerelmem is
A te kezedbe' van.»

(Ford. Berkovics Miklós.)

Valószinűleg régi eredetű az *Edvárd* czímű skót ballada is, bár a Percynél közölt formában már módosított vonásokat tűntet fel; eredeti czímét *(Son Davie)* is valószinűleg Lord Hailes változtatta *Edvárd*-dá.

Edvárd.

Kardod vértől miért csepeg,
Edvárd, Edvárd?
Kardod vértől miért csepeg,
Oly bús mért vagy magad? O!
— Jó solymomat öltem véle meg,
Anyám, anyám!
Jó solymomat öltem véle meg,
S nem kapok több olyat, O!

Solymodnak vére nem oly veres,
Edvárd, Edvárd!
Solymodnak vére nem oly veres,
Szivedben más a baj, O!
— Jó paripám öltem meg, a derest,
Anyám, anyám!
Jć paripám öltem meg, a derest,
Mely oly szép volt s szilaj, O!

Van más lovad s ez vén volt szegény,
Edvárd, Edvárd!
Van más lovad s ez vén volt szegény,
Más bú nyom sziveden, O!
— Jó apám gyilkoltam meg én,
Anyám, anyám!
Jó apám gyilkoltam meg én,
Ah! átok jár velem, O!

S hogy fogsz vezekelni, mi hosszason,
Edvárd, Edvárd?
Hogy fogsz vezekelni, mi hosszason,
Mondd meg fiam nekem, O!

— Hajóra kelek, s elbujdosom,
Anyám, anyám!
Hajóra kelek s elbujdosom
Túl messzi tengeren, O!

S mivé lesz várad, bolt-íveivel,
Edvárd, Edvárd?
Mivé lesz várad, bolt-íveivel,
Mely áll szép fényesen, O!
— Hadd álljon, a míg nem omlik el,
Anyám, anyám!
Hadd álljon, a míg nem omlik el,
Nem látom meg sohasem, O!

S mit hagysz jó nődnek, s a kis fiunak,
Edvárd, Edvárd?
Mit hagysz jó nődnek, s a kis fiunak,
Ha túl mész tengeren, O!
— Széles a világ, kolduljanak,
Anyám, anyám!
Széles a világ, kolduljanak!
Nem látnak meg sohasem, O!

És jó anyádnak mit hagysz, ha mész
Edvárd, Edvárd!
És jó anyádnak mit hagysz, ha mész,
Ki jó fiam valál, O!
— Fejeden, tőlem, pokol átka lész',
Anyám, anyám!
Fejeden tőlem, pokol átka lész'.
Hogy ily tanácsot adál, O!

(Ford. Szász Károly.)

Régi eredetű ballada az is, melyet Percy *Sir Patrick Spence* czím alatt közöl s eredetibb alakja bizonyára ép az, a mely a költemény hősének, a kinek ‚párja nincs, ha ő tengerre kél', királya panaszára télvíz idõn való hajóraszálltát s a viharos tengerben való tönkrementét adja elő. A balladának ama változatai, a melyek a tengerre kelést azzal okolják meg, hogy Patrick Spencenek egy norvégiai királyleányt kell elhoznia (a mint azt Arany János szép feldolgozásában is találjuk), kétségkívül későbbi toldásokat tűntetnek fel; később még inkább modernizálták a balladát s hősévé egy XVIII. századi tengernagyot, Sir Andrew

Wood-ot tették. Így e ballada érdekes példája annak, hogy a történeti háttér gyakran csak későbbi toldás és a kutatót a költemény eredetére nézve félre is vezetheti.

Látnivaló, hogy azok a sajátságok, melyeket a költészettan a balladára nézve jellemzőknek mond, már e műfajnak régi angol és skót példáiban is föllelhetők: a tárgy komolysága, rendszerint tragikus volta, az előadás hézagossága, szaggatottsága, drámaisága, a sejtelmes, rémes félhomály vagy méla ború. Ezek a régi angol balladák, a melyeket nagyobb számmal először Percy Tamás püspök *Reliques of ancient english poetry* (1765) czímű gyűjteményében hozott napfényre, mély és tartós hatással voltak az egész európai költészetre s egyrészt a népies, másrészt a régiség iránt való érdeklődést keltve, valóságos megujhodást ébresztettek a XVIII. és XIX. századi világirodalomban.

RELIQUES
OF
ANCIENT ENGLISH POETRY:
CONSISTING OF
Old Heroic BALLADS, SONGS, and other
PIECES of our earlier POETS,
(Chiefly of the LYRIC kind.)
Together with some few of later Date.
VOLUME THE FIRST.

LONDON:
Printed for J. DODSLEY in Pall-Mall.
M DCC LXV.

Percy népdalgyüjteményének czímlapja. 1765.

MÁSODIK RÉSZ: ÚJKOR.

Irta: VOINOVICH GÉZA.

I. KÖNYV. A RENAISSANCE ÉS A REFORMÁCZIÓ.

I. A RENAISSANCE.

1. A versköltészet.

Az angol irodalom a XVI. században éri meg első virágzásának korát. Kiforrt már az angol nyelv; prózáján John WICLIF (1320—84) le tudja fordítani a Vulgatát; a versből kikopik a franczia szó; az erkölcsös John GOWER (megh. 1408) bocsánatot kér tört francziaságáért: «de hiszen angol vagyok» — mondja, s főművének, a *Confessio amantis*nak már csak a czíme idegen. CHAUCER (1340—1400) egymásután levetkezi a franczia és olasz hatást, s a *Canterbury Tales* verseiben tiszta angol nyelven valódi angol embereket rajzol, a jó királynak az Arthur-mondában s a nép hősének a Robin Hood-féle balladákban kikristályosult typusainál sokkal elevenebbeket. Azonban az ő finom apácza-fejedelemasszonya, kinek ajka nem hagy nyomot kelyhe szélén, nyelves bathi özvegy némbere, agyafúrt és csúffá tett szerzetese csupán kívülről vannak jellemezve; a lélek benső rejtekeibe neki sincs bejárása. A népballadák hőseiben testet öltöttek a szenvedélyek, a csöndesebb és szomorúbb érzések azonban még nem jutnak szóhoz. A Langland-féle *Pier Plowman* vizióiban megszólalt a józan angol gondolkodás, de meglehetősen bárdolatlanul.

Már egészen szálló igévé vált, hogy a renaissance fedezte fel a természetet és az embert. Az ember bensőségét, a lélek rejtelmeit, a szív édes gyötrődését és tiszta álmait, az elmélyedés és fölemelkedés útjait Angliával is a renaissance ismertette meg, olasz költők révén, csakúgy, mint a formák finomságait és változatosságát, a filigrán szonettet és a lágyan csengő stanzákat.

A XVI. század a hatalom és gazdagság áldásaival köszöntött be Angliába, s ezek nyomában jár az ízlés fejlődése. Összetört a spanyolok nagy ármádája, Amerika és India felől kincsekkel megrakodva vitorláznak haza a hajók. Palotákkal díszítik Londont; kialakul a Tudor-stilus. A régi erkölcsökről azonban csak lassankint tesznek le. Az urak medvék és kutyák

marakodásában találják mulatságukat, melynek végeztével halálra korbácsolják a megkötözött vadállatokat. A nép is ünnepélyeket rendez utczán és mezőkön; egymást éri a májusfa, aratás, juhnyirás, Szent Márton és Karácsony ünnepe; mind ittassággal végződik s megszakgatják a leányok koszorúit. Az ünnepélyek bőven termik a verseket; a mezőn a régi balladákat éneklik; az utczákon a czéhek színjátékokat rendeznek a népnek. A régi vidám Anglia ez, «merry old England».

Az udvar erkölcsei sem finomabbak. A királynő indulatában arczul üti udvarhölgyeit és kegyenczét. De ez a nyerseség nincs műveltség és fogékonyság hijján. A lovagok levetik a vértet és a két kézre való kardot s a könnyű selyem zeke alá oda gombolják Dante, Ariosto vagy Petrarca könyveit. Eredetiben olvassák a classicusokat a nők is, különös kedvvel a franczia és olasz költőket. Ezeket utánozzák a költők.

John Gower síremléke
(Southwark.)

Divatjukat multják a száz öles allegorikus oktató költemények, a milyenekkel William Forrest *(Pleasaunt Poesye of Princelie Practice; Gryselde the seconde)*, meg Thomas Sackville *(Mirror for Magistrates)* magasztalták az uralkodó erényeit, meg a királyné báját s az angol történet kiválóságait. Hallásuk kifinomul a lélek elfojtott sóhajai, a szív halkabb dobogása iránt. Épen mert az élet csupa erőszak és szilajság körültök, a költők megtanulják az élet hiábavalóságát, megismerik a bánatot, mélabút és lemondást.

Sir Thomas Wyatt (1503—42) kétszer kerül a Towerbe, mert bele van bonyolódva a Boleyn Anna pörébe, a kihez fiatalon verseit pengette, kétszer nyeri vissza VIII. Henrik kegyét, hogy aztán a sors változandósága elől visszahúzódjék falusi jószágára, a hol szatíra-írással s a bűnbánati zsoltárok fordításával vigasztalja magát.

Barátja, Henry Howard, Surrey grófja (1516—47), a király rokona, hőse háborúknak és harczjátékoknak, négyszer került börtönbe, mert böjtben húst evett s gorombáskodott a királylyal, végre felségárulás miatt fejét veszti. S ez a katona, a ki börtönbe zárásakor perdöntő párbajra akar kelni s kész fegyvertelenül szembeszállni egy vértezett vitézzel,

panaszos versekkel eseng a Fitzgerald tizenkét esztendős leánya előtt, olyan csábító Petrarca tiszta epedésének a példája. Mestere egészen megköti a kezét; nem mer olyat írni, a mire annál nem lát példát. Geraldineje sokban a Laura mása, de az angyal-kép alatt már ott van a komoly, mély szerelmű, tiszta angol nőnek a képe.

Sir Philipp SIDNEY (1554—86), az ír alkirály fia, a ki el akarta kisérni Draket az új-világba s már bejárta az egész ó-világot; Párisban érte a

Edmund Spenser.

Bertalan-éj, megfordult Magyarországon is, olvasta korának minden költőjét s jártas minden tudományban: egy lépést sem mer tenni Petrarca nélkül; úgyszólván a lába nyomaiba lép. Meg van nála a párja Petrarca minden finomságának, epedésének s mesterkéltségének is. Stellája (Devereux Penelope, Essex herczegének leánya), a testet öltött erény maga, a költő «lelkének fészke», vágyainak vezére; ajkai mézillatú rózsák, gyöngysort rejtő rubintok, arcza hajnalodó ég. Sidney korának mintaképe: tökéletes lovag és humanista, kegyencze a királynőnek, a kinek

tiszteletére írja ragyogó mascaradeját; korai és hősi halált hal. Hármajuk közül Wyatt a leggazdagabb versformákban ő írja angolul az első szonettet és az első terzinákat; honvágygyal tele spanyolországi elegiáiban megcsendíti az ottava rímát is, sőt megpróbálkozik egy új fajta verssel, mely a szótagoknak csak számát méri. Surreynek finomabb érzéke van a vers belső szerkezete iránt, nem hiába fordított az *Aeneis*ből. A költői erőnek Sidney volt közülök a leglángolóbb csodálója. A *Defence of Poesy*ban a legmagasabb tudománynak tartja a költészetet, mert a többi a világhoz vagy az emberekhez van kötve, ez új természetet s az élőknél hatalmasabb embereket teremthet a képzelet hatalma által. Ez a hatalom azonban egyiküknek sem jutott osztályrészül. Az ő napjuk még csak a rügyeket bontogatja. A virágzás Edmund SPENSERnél (1552—99) borítja el a fát. Fiatalon Petrarcát fordítja, de aztán Ariostóhoz fordul s az ő példájára mintázza meg phantastikus lovagi eposzát. Huszonnyolcz éves korában, mikor a cambridgei egyetemről Irországba megy lord Grey titkárának, két nagy eredeti munka tervét viszi megkezdve magával. Egyik a *The Shepherd's Calendar* (Pásztorkalendárium, megj. 1579), mely tizenkét eclogából áll, didaktikus tartalommal, classicus-olasz divat szerint. Mindegyik egy-egy hónap nevét viseli. Szerelmi panaszokból, párbeszédekből, a királyné dicsőitéséből állanak az egyes énekek; kettőben a reformáczió van szóvá téve s kiviláglik a költő puritán hajlandósága. Tizenkét esztendővel később jelent meg főmunkájának, a *Tündérek királynőjének* (*The Faerie Queene*) első három könyve, a királynőnek ajánlva. Spenser egész életén át dolgozott e művén, még sem készült el vele. Tizenkét könyvben az aristotelesi tizenkét erényt akarta megtestesíteni. Minden erény testet ölt egy lovagban, a ki védelmezője s lesujtja a vele ellenkező bűnöket és gerjedelmeket.

Spenser tizenkét könyvre tervezte eposzát; s minden kész könyv 12 énekből áll. De csak a hat első könyv készült el teljesen, melyeknek a tiszta élet, a mértékletesség, a szűzi szerelem, a barátság, az igazságosság és lovagiasság személyesítői a hősei. A lovagok az aristotelesi 12 erény képviselői s Gloriana tündérkirálynő szolgái, a ki a nemes becsvágy személyesítője. Mindegyikben szerepel a Glorianát kereső szerelmes Arthur király s az egésznek vége az lett volna, hogy elveszi a tündér királynőt, Glorianát.

Össze van itt halmozva az ó- és középkor képzeletének minden gazdagsága; a szépség pogány imádata és középkori jámborság; az Olympus istennői és satyrok mellett a lovag-romantika varázslatos barlangjai, sárkányaikkal és boszorkányaikkal egyetemben; Ariostóra emlékeztető lovagok és rózsaszín testű nymphák s hozzá tassói gyöngédség és keresztény tisztaság. Minden más munkája, szerelmi hymnusai, lakodalmi verse (*Epithalamion*), a *Amorettik*, a *Pillangó-sors* (*Muiopotmos*) mind csak önmagának a keresése. A lovagvilág és Tündérország a hazája neki, a kinek

Egyetemes irodalomtörtenet. III.

E. SPENSER.

(Vertue metszete után.)

képzelete olyan hatalmas volt, hogy életet bírt adni az elvont erényeknek s olyan gyöngéd, hogy nem tépte össze a tündérnép pókháló várát, mikor belépett. Tündérekhez méltók érzései és színei. Szűzei nymphák és napsugarak leányai, a kik pikkely-csónakon járnak a kék hullámok fölött s a tenger mosolyogva csókolja lábaik nyomát. Boldog költő ő, a ki le tudta festeni az arany sápadt sajogását s a test rózsaszínű párázatát. A gyönyör kertjében ezüst hullámú forrást bugyogtat, partján meztelen fiúk játszadoznak. A csermely jáspis-medenczébe gyűl. Madárdal és vízesés moraja szűrődik a levegőbe. Ott pihen rózsaágyon Akrasia, lankadtan, készen az édes bűnre, ezüst fátyolban, mely nem födi el testének vonalait s a rajta gyöngyöző verejték-harmatot. Ilyen képekkel gyönyörködtette Spenser a harczban kifáradt angolokat, a kik nem győzték verseit kapkodni. A királyasszony birtokot ajándékozott neki kétszer is, de az elsőt vissza kellett adnia, a másodikat valami lázadáskor földúlták, házát elhamvasztották; sok kézirata s egy gyermeke is odaégett. Megtörten ment vissza Londonba, a hol nemsokára meghalt nyomorban és kegyvesztetten, mert egy tanulmányt írt Irland állapotáról, a mi akkor is kényes théma volt. Utolsó, elvitathatlan birtoka: egy szöglet a Westminster Poet's Cornerjében. Ő az allegorikus lovagi költészet utolsó vitéze. Hat esztendővel az ő halála után jelenik meg Cervantes ütött-kopott lovagja, Don Quijote, a kiben a világ kikaczagja a rozsdás lovagi erényeket. Spenser költészete azonban épen maradt; rózsái nem hervadtak el, nymphái nem vénültek meg. Az ő tündérligetében virított legszebben az angol nyelv és angol képzelet Shakespeare előtt. Dús, színes és zengő ez a berek, akármelyik perczben beléje léphet Titánia. A *Faerie Queen* első könyvének megjelenése után négy esztendőre (1594) írja SHAKESPEARE a *Szent-Iván éji álmot.*

2. A színjáték.

a) *Eredete. Shakespeare elődei és kortársai.*

A színjáték nem idegen mintára fejlett, hanem a maga erejéből, azért van, hogy e mellett a gyöngéd és erényes költészet mellett olyan izmos és megtermett a dráma. Ez az utczákon sarjadt ki, a hol pünkösd hétfőjén és urnapján végig döczögtek a czéhek hatkerekű szekerei. Tenyeres-talpas tréfákkal és vaskos ötletekkel fűszerezett egyszerű históriák termettek ezen a vándorló tákolmányon, a milyeneket a színjátszó iparosok fölértek észszel s a melyek megrázták és megröhögtették az utcza ácsorgó népét. Mindegyik kocsi zeneszóval jött, megállt az utczasarkon s ha Heródes meg Kaifás megszolgálta a maga két shillingjét, mentek tovább s jött utánok a másik kocsi. Az ember egy álló helyében végig nézhette a bibliai történeteket a világ teremtésétől Krisztus mennybemeneteléig

és az utolsó ítéletig. Minden czéh olyan jelenetet játszott, a mely foglalkozásához talált: az ácsok Noé bárkájának építését, a hajósok és halászok a vízözönt, a szőlőmunkások a kánai menyegzőt, a pékek az utolsó vacsorát. Minthogy mindegyiket más czéh játszotta, kereknek elég kerek volt mindenik jelenet, de belső csirázás nem zsibongott ezekben a *mysteriumok*ban, a biblia készen adta a történetet és az alakokat. Az apostolok és szentek életét feltüntető *miraculumok*ban (Miracle Plays) volt valamicske jellem- és sorsfordulat, de égi hatalom munkált bennök. Csak a bibliai jelenetek közé ékelt Interludesben, a *moralitások*ban (Moral Play) jutott szóhoz az ember belső küzdelme, az erények és bűnök allegorikus alakjaiban. Henry Medwallnak a XV. század végén az a szerencsés ötlete támad, hogy a főbűnök enyhébb álnevek alatt adják ki magukat: a Fösvénység Takarékosságnak, a Harag Férfiasságnak. Az allegoria leple alatt így venni észre egy-egy emberi mozdulatot.

Nemsokára egészen levetik ezt az erkölcsös mondásokkal tele himzett palástot, mely bő redőivel elburkolja a test életét. E beszélő fogalmak még megszólalnak Skelton színjátékaiban (*Magnificence*, 1515) s elhirdetik a református új hit igazságait John Bale (1495—1563) ír püspöknek isten parancsolatjairól, Keresztelő Jánosról, Krisztus megkisértetéséről szóló darabjaiban, melyekben a mysteriumok összeolvadnak a moralitásokkal. Ők fogadják a deszka-dobogón az első hús és vér embert, az első angol királyt, a ki meghódítja utódainak a színpadot: Bale *János király*át (Kynge Johan). Ynglond vidua, a megszemélyesített Anglia, maga térdel elébe, oltalmát kérve a papok ellenében. A Lázadás azonban a Hizelgéssel, a Gazdagsággal, a Törvénytelen Hatalommal szövetkezik s együtt átok alá vetik Angliát. Bale protestáns dühében megszaggatja bő palástjukat s a darab közepén egyszerre Langton canterburyi érsek, toulousei Raymond, Pandolfo legatus s maga a pápa állnak a nézők előtt az iménti allegoriák csuhájában; széttépett köntöseiket senki sem foldozza össze többé s nem viselik azokat tovább az angol színdarabokban.

Az allegoriák átköltöznek az udvar mulatságaira, a hol sokáig élnek, mint jó alattvalók, a kik térdet hajtanak ő felségeiknek; a Hold elsápad erényeik láttán, s Venus meghódol a királyné bájainak. Egy ízlésesebb korban, mikor Ben Jonson írja az ünnepi alkalmi játékokat és Shakespeare e játékok gyöngyét, a *Szent-Iván éji álmot,* az allegoriáknak szárnyaik nőnek, hogy mint nemtők és áldáshozó tündérek röpködjenek a palotában. Az elszállt allegoriák után a pőrén maradt moralitások is átvándoroltak a királyi udvarba, általános erkölcsi tanítás helyett politikai gúnyolódást véve ajkukra (Soties). VIII. Henriknek egy ötletes muzsikusa, John Heywood (1495—1565) volt a mestere az ilyen csúfolkodásnak. Hahotát keltő torznép őgyeleg az ő színpadán: a Szentháromság lábaujjával s más ilyen erek-

lyékkel csaklizó kolduló-barátok, lóvá tett férjek, hazugságban versengő fogadkozók. Van kaczagás, mikor a versenyben az lesz a győztes, a ki azt hazudja, hogy életében sem látott türelmetlen, zsémbes fehér személyt (*The four P's* = A négy P. alakjai: Palmer, Pardoner, Poticary, Pedlar = zarándok, búcsúárus, patikáros, koldus). Vagy mikor az asszony férjét küldi el a papért, kit pástétomra vár, de mikor férjuram is hozzálátna a lakomához, elpáholják és otthagyják. Szegény eldöngetett már épp elhitetné magával, hogy ő kergette el amazokat, mikor eszébe ötlik, hogy jó lenne utánok nézni, hova lettek. (*Johan the Husbond.*) Mindennek politikai czélzata volt a reformáczió idején, de e mókákban Heywood megmintázta egy pár vígjátékfigurának a torsóját, a milyen ez a rászedett férj is, azóta annyi vígjáték-férjnek az őse.

Nemcsak az utczán és az udvarnál divatosak a színjátékok: a diákok Plautus és Terentius darabjait játszszák az iskolákban (Westminster-Play). Az etoni iskola érdemes vezetője, Udall Miklós (1506—66), 1540 körül angol darabot adat elő tanítványaival, melyet maga írt. Ez az első angol vígjáték, a czíme *Royster-Doyster* (kinyomtatták 1566-ban). Kérkedő hőse távoli rokona a Miles gloriosusnak s némiképen őse Falstaffnak. Nem valami épületesek ezek az első próbálkozások. John Still (1543—1608) püspök volt, darabját, a *Gammer Gurton's Needlet* (Gurton néne varrótűje) a Christ's College diákjai a királyné előtt játszották el, s ez a darab a körül forog, hogy az asszony nem leli varrótűjét, a keresésben felfordul az egész ház, gyanúba keverednek a szomszédok, s végre el akarja nadrágolni a szolgáját, mikor keze ráakad a tűre, mely ott maradt a nadrág hátsó részében, mikor foltot vetettek rá vele.

Ezt a vidám komédiát szertartásossá téve és elfinomítva vezeti fel az udvar színpadára John Lyly (1554—1606). Holdbeli asszonyról (*The Woman in the Moone*), Endymionról, szerelmi átváltozásokról (*Love's Metamorphosis*) szóló párbeszédes mesékkel — szinte látványos daraboknak lehetne nevezni — gyönyörködteti közönségét. Vontatott és bonyodalmas prózai regényének, az *Euphues*nek körmönfont bőbeszédűsége, tudálékossága, nagyképű renyhesége valósággal orgiákat dőzsöl végig ezekben a színjátékokban, melyekben mintha a földiek örökölték volna az allegoriák fellengzését. Nagy Sándor bele van bolondulva Campaspéba, de lemond róla Apelles javára, mert ő nem élhet a szeretkezésnek, neki nagy feladatai vannak — s elindul Perzsia meghódítására (*The Most excellent Comedie of Alexander, Campaspe and Diogenes*). Aristoteles és Diogenes úgy feleselnek a darabban, mintha a philosophia csak a szószátyárság tudománya s a vitatkozás puszta nyelvelés volna. Nagy Sándor annyi szóvirággal búcsúzik, a mennyivel beültethetné kertté Perzsia egész sivatagát. S így megy ez Lylynek minden darabjában. *Galatheát*

és Phillidát atyáik fiúruhában járatják, attól való féltükben, hogy világszép leányaikra sor kerülhet az évenként Neptunnak tartozó hajadonáldozatok közt. A két leány halálosan beleszeret egymásba, mindegyik abban a hitben, hogy a másik fiú. Itt csak az istenség segíthet, a ki Phillidát csakugyan férfivá is változtatja. Az értelem minduntalan eltéved ebben az összevisszaságban és phrasis-erdőben. Az író, mintha maga is ráúnna magára, prózai részekkel pihenteti ki versét — s azóta minden színmű-írónál fel-felüti fejét a próza —, de prózája csak olyan czikornyás és fanyar, akár a verse. Ez a czikornyás dagály, a léha *euphuismus*, megérzik ennek a kornak minden darabján s nem egyszer foltot ejt a Shakspere nyelvén is, mikor úgy dobálja egymásra a hasonlatokat, hogy e garmadához képest «az Ossa egy bibircsó».

Ezekkel az első vígjáték-csirákkal egy időben pattannak ki az első tragédiák rügyei. A legelsőt 1560 után adták elő a Temple épületében. A czíme: *Gorboduc* vagy *Ferrex és Porrex;* első három felvonását Thomas Norton (megh. 1584) írta, a végső kettőt Thomas Sackville (később lord Buckhurst, 1536—1608). Egész meséje ennyi: Gorboduc király megosztja országát két fia közt. Porrex az egésznek az ura akar lenni s meggyilkolja bátyját. Az anya kedvesebb fiáért megöleti Porrexet. Erre fellázad a nép s megöli az öreg királyt és feleségét. — Az ilyen országrendítő eseményekről, királyi hősökről s erről a vérjszomról nem is tesz le többé az angol dráma; első emberei: a Gorboducra visszamutató Leir, Julius Cæsar, IV. és V. Henrik, később csupa shaksperei hősök. Azonfelül Gorboductól örökölték a későbbi tragédiák az öt felvonásos beosztást s az ötös jambust, a melyet Shakespeare is használt.

Sackville még maga is hallotta Shakespeare jambusait; ez a legjobb bizonysága a fejlődés gyorsaságának. Szabadon és hirtelen fejlett ki az angol dráma, a vallás, erkölcs és illem korlátai nélkül, olyanformán, mint a görög. A vallásra nem kellett tekintettel lennie: a katholiczizmus már elvesztette uralmát a lelkeken, a reformáczió még nem jött el. Az erkölcs és ízlés sem korlátozta: láttuk az emberek erkölcsét és szokásait. Az illem sem; a külvárosi deszkabódé sem adhat már több szabadságot, mint itt az udvar. Kelete is van: a mint az első bódék felépülnek a városi nép számára, egyszerre tömérdek a közönség s megnő az írók száma. Igénytelen és egyszerű mulatság ez eleinte. Nem kíván itt mást senki, csak hogy pezsegjen az élet és mentől több legyen a látnivaló. A nézők naiv kedélyek, tüstént belemelegszenek a játékba s három dárda és két paizs láttára átjárja őket a háború minden izgalma. Könnyenhivők, kötélidegzetűek a kiket szórakoztat a gyilkosság; nem finnyásak a hullaszagra, hiszen az utczán is mindennap elvész egy pár emberélet. Ilyen a közönség.

Az írók pedig maguk is e közönség közül valók. Csodálatos keve-

rékké forr bennök a nyers angolszász természettel a humanista műveltség. Nem hiába adják darabjaikat felváltva az udvarnál és a nép színházaiban: magukba szívják a műveltséget, de nem vetkezik le a faji darabosságot. BEN JONSON egy kőmíves mostohafia, de Magister Artium lett az oxfordi egyetemen; MARLOWEnak az apja csizmadia volt, MASSINGERé inas, s amannak *Faust*ja meglepő hasonlóságokat mutat a Goetheével. Massinger jellemvígjátéka, *A new Way to pay old Debts* (Új mód régi adósságok megfizetésére) olyan elmés meg mulatságos, hogy ma is meg-megjelenik az angol színpadokon. Sokan egyetemet jártak, mint George PEEL (1558--1598), Robert GREENE, FLETCHER és BEAUMONT, de hamar odahagyták, hogy kenyér és kalandok után járjanak. Többnyire színésznek állnak, így Peel, Ben Jonson, Marlowe, Shakespeare, Thomas Heywood (1570—1650), Lodget (1558—1625) az apja ki is tagadja e miatt. Mert a színészeknek nincs nagy becsületök. A színházakat a külvárosokba szorítja a hatóság. A *Rose* Southwarkban áll, 1592 óta, Soderitchben a *Courtain*, nem messze tőle 1576 óta a Burbageé — itt fog először föllépni Shakespeare — s mikor leég és lebontják, ennek helyén épül a *Globe,* Shakespeare színháza. Csak úgy üthetnek tanyát a városban, ha valamelyik nagyúr pártfogásába fogadja őket. Kis kerek köpenyegben járnak, melyen pártfogójuk czímere csillog. Jórészükben egy zálogházas uzsorás tartja a lelket, valami Henslowe, a ki előlegeket ad nekik s zálogba veszi kézirataikat, melyeket aztán ő ad el a színházaknak. Az író hét-nyolcz font sterlinget lát egy-egy darabja után; később, a *Globe* virágzása idején, húsz fontot. A kiadók nem fizetnek. Irnokaik loppal lejegyzik a párbeszédeket előadás alatt vagy megszerzik suttyomban a szinészektől, hogy gazdájuk kalóz-kiadásban kiadhassa. Rengeteget kell hát írniok, hogy megélhessenek. John Heywoodnak kétszázhúsz darabjáról tudunk. Mennyiség dolgában nem páratlan az olyan termékenység, mint a Shakespeareé. Némelyek együtt dolgoznak, mint John FLETCHER (1579—1625) és Francis BEAUMONT (1584—1616); tizenkettőnél több színművet írnak együtt 1609-től 1616-ig, a Beaumont haláláig; azután Fletcher egymagában húsz darabot ír életének utolsó kilencz esztendeje alatt. John WEBSTERnek (1575—1650) három munkatársa is van: DEKKER, FORD és ROWLEY. A félénk természetű és szerény Philipp MASSINGER (1584—1638) leginkább mások darabjainak átdolgozásával keresi kenyerét, mégis harmincznál több eredeti színdarab marad utána. CHAPMAN (1557—1634) eredeti darabjai mellett lefordítja Homeros munkáit, hetes jambusokban, szabadon. És ilyen roppant munka mellett is nyomorúságban élnek. Ha egy kis pénzük kerül, eldorbézolják. Szeretik a szőlő levét; mintha ezen a hideg szigeten az szítta volna magába a nap tüzét és ragyogását, hogy felgyujtsa vele a vért s lángra lobbantsa a képzeletet. Mindnyájukra ráillik a Thomas NASH (1567—1600) beismerése, hogy «mindig összeesküdött

saját jó órái ellen». Greene (1560—92), ez a gazdag és termékeny szellem, a ki számtalan euphuistikus elbeszélésen kívül egész sereg színdarabot írt, az olasz Bojardo eposzából Őrjöngő Lorántról, a spanyol Alfonz aragon királyról, a skót IV. Jakabról s *George a Greenről*, az ő korabeli Robin Hoodról, a skót lázadás elfojtójáról s III. Edvárd barátjáról, olyan darabot, a melyet sokáig a Shakespeare munkái közé soroztak: ez az ember

Ben Jonson.

szinész- és író-czimborái közt valósággal halálra dorbézolja magát. Megházasodik, csakhogy pénzhez jusson, s miközben kedves verseket irogat a rendes családi életről, feleségének minden pénzét eltékozolja rajnai borra. Egyetlen inge volt már csak, az is tele féreggel — s ő részegen ődöngött egyik csapszékből a másikba. Egy szegény csizmadia fogadta a házába, különben az utczán halt volna meg. Halála előtt, ebben az állapotban, még ő maga írta meg élete tanulságát egy elbeszélésben: *Egy batka ára bölcseség, melyet egy millió megbánáson vásároltam.*

Nem különb a többiek élete sem. Marlowe (1564—1593) csizmadia-

mesterséget tanul, azután Cambridgebe megy és baccalaureus lesz az egyetemen. Egy színdarabot ír, a melyet aztán Londonba visz. Ott maga is felcsap színésznek. Egy dőzsölésben a lábát töri, megsántul, többé nem léphet fel. A lebújok hőse lesz, a ki istenkáromlásáról városszerte ismeretes. Egy czéda szeretőt tart, a ki megcsalja. Marlowe tőrt ránt a vetélytársra, de annak tőre a szemén át agyvelejébe fúródik; meghal, átkozódva, huszonkilencz éves korában.

Ben JONSONnak (1573—1635) lelkész volt az apja; egy hónapos korában árvaságra jut, aztán egy pallér mostohaapa kezei alá. Benjamin megugrik a kőmívesség mellől s közkatonának áll Nassaui Móricz németalföldi seregében. 1597-ben már a Henslowe színtársulatának tagja. Itt összetűz egy színésztársával s párbajban megöli. Börtönbe kerül, a hol a katholikus hitre tér. A mint kiszabadul, megházasodik, állás és pénz nélkül. Miután előadták egy pár darabját, az udvari színjátékok rendezőjeül szerződtetik (Master of the Revels) s talán poeta laureatusa is Jakab királynak. Marstonnal és Chapmannal együtt egy darabot ír (*Eastward hoe* 1605), a melyről elhitetik a királylyal, ki maga is skót, hogy a skótokat kicsúfolja. Két társa börtönbe kerül és Jonson önkényt velök megy. Kicsibe mult, hogy el nem vesztették fülüket és orrukat (ez volt a felségsértés büntetése). Azután beutazta Francziaországot, gyalog felment Skócziába; tanult, könyveket gyüjtött. Hatalmas lélek lakott ebben az óriási testben, a széles arcz mögött, melyet már gyermekkorában elrútított a skorbut. Hatvankét éves korában halt meg, ismétlődő gutaütésektől.

Ezek az írók csak tehetség dolgában állanak fölötte közönségüknek, erkölcs és izlés dolgában maguk sem jobbak nála, vagy legalább hozzája alkalmazkodnak, hiszen a kenyerüket keresik a színházban. Rendesen különbséget szokás tenni a Shakespeare elődei és kortársai közt. Úttörői volnának Kyd, Greene és Marlowe, kortársai Ben Jonson és a többiek. De egyrészt valamennyiök közt Marlowe a legnagyobb, az igazi lángész, a ki közelebb van hozzá, mint kortársai közül bármelyik; másrészt pedig Greene és Marlowe 1592-ben és 1593-ban halnak meg, mikor Shakespere már harmincz éves s tíz év óta él Londonban, Kyd pedig 1584—88 közt írja a Shakespeare előtti korszak leghíresebb tragédiáját, épen mikor Shakespeare Londonba kerül, — tehát ezek is kortársai. Azért egyszerűbb, egyben venni szemügyre, mint fejlődött a szomorú- és a vígjáték azon mindössze három évtized vagy még rövidebb idő alatt, mely *Gorboduc*ot és Lyly színjátékait elválasztja Shakespeare első darabjaitól.

Nézzük a Shakespeare előtti korszak leghíresebb darabját, KYD (megh. 1594) *Spanyol tragédiá*ját, a *Hieronimo* folytatását, melynek egy pár körvonala kiütközik a Shakespeare *Hamlet*jén.

A spanyolok és portugálok közt az adó miatt háborúra kerül a dolog. Hieronimo a spanyol sereg vezére, s fia, Horatio, a sereg hőse. Ez foglyul ejti Baltazárt, a portugál királyfit, mikor ez megöli a spanyolok követét, Don Andreát. Itt kezdődik a *Spanyol szomorújáték*. Baltazár foglyul a spanyol udvarba kerül, s ott beleszeret a Don Andrea volt jegyesébe, a ki azonban Horatiót szereti. Baltazár a lány bátyjával meglepi és fölakasztja Horatiót. Hieronimo, mikor megtudja, kik voltak a gyilkosok, eszelősnek teszi magát. Mikor aztán a portugál király fiát kiváltani Spanyolországba jön, tettre szánja magát. Színjátékot rendeznek, melyben föllép ő is, a fia volt jegyese, meg a két czinkos. A játék végén Hieronimo megöli a leány testvérét, a leány pedig a királyfit, aztán önmagukat is.

Így tele vannak zsúfolva mesével az első színjátékok. A nézők naiv kora ez még, mikor a pőre tett érdekli őket. Azért olyan hihetetlenül rövid az út e színdarabok embereinél a gondolattól a tettig; egyremásra kész elszánások röppennek ki belőlük s a szónak ikertestvére a döfés. Az emberek csak arra valók itt, hogy cselt szőjenek és gyilkoljanak, s a sikamos vérben tovább vonszolják a darab cselekményét. Mindúntalan kifordulnak a rendes emberi természetből. Iszonyatos tettek és szörnyű emberek tolonganak itt. Leánygyilkos apák (Massinger: *The fatal Dovry* = Végzetes hozomány) és anyagyilkos fiúk (Webster: Anyagyilkos), vérfertőző testvérek (Ford: *'T is a pity she is a Whore* = Kár, hogy rima) és fiaikba szerelmes természetlen anyák mellett (Fletcher: *Thierry and Theodoret*). Rettentő és iszonyatos tettnek kell annak lenni, a mi e vérhez szokott emberek hátgerinczét megborzongatja. Massinger milanói herczegén (*The Duke of Milan*) egyik vitéze úgy boszúlja meg elhagyott hugát, hogy gyanút kelt a herczegben hitvese ellen — mint Jago — s addig szítja, míg a herczeg meg nem öli a feleségét. A boszúálló még akkor sem elégszik meg: orvosi köntösben a halotthoz férkőzik, s mérget tesz ajakára, mely megöli a halottjára boruló herczeget is.

Semmi sincs messzebb e daraboktól, mint a mese-szegénység. Ha tett kell: szenvedély, gyilkosság és boszú — irodalom abban nem lehet dúskálóbb ezeknél az inquisitori phantásiával irott munkáknál, melyekben az író nemcsak alakjainak hóhéra, hanem közönségét is megkínozza. Nem emberek ezek, nem jellemek, hanem boszúló ördögök, vagy elvérző áldozatok. S az író a részletekkel még tetézi az egésznek borzalmasságát. Webster (1575?—1650?) *Malfyi herczegnő*jét testvérei meg akarják őrjíteni és halálra kínozni, a mért együtt él az udvarmesterével. Viaszbábokat küldenek a szobájába, melyek férjét és gyermekeit ábrázoljak holtan. Mikor ennek nincs foganatja, rikácsoló őrültek ugrándozzák körül. Végre megfojtják, két gyermekével és komornájával együtt, a nézők szemeláttára. Aztán elhullanak egymás kezétől bátyái és szerelmese. Semmi sem lehet már szörnyűbb. A tragédia maga is fuldoklik ennyi vértől. Pedig a legtanultabb írók sem mentek a rémségek e diva-

tától. Jonson is Sejanus bukásában (*Sejanus his fall* 1603) és Catilina összeesküvésében (*Catiline his Conspiracy* 1611) keresi tárgyát, Marlowe meg Tamerlánban és a Bertalan-éjben (*The Massacre at Paris*).

Ezek a tárgyak rettentő emberekkel járnak együtt, a kik meghaladják az életnagyság határait s szinte szétvetik a drámát és a színpadot. Ott van Marlowenál II. Edvárd s még inkább a *Máltai zsidó (Tragedy of the Rich Jew of Malta).* A jellemek mindig több-több téren terpeszkednek el a színpadon, a cselekmény, melyet az alakok elébb csak úgy vettek magukra, mint egy tarkán kihimzett bő palástot, most jobban hozzájok feszül: a mese kezd a jellem öltözete lenni. Barabás, a máltai zsidó magára veszi az egész darabot. Mindent ő végez, és mindennek ő az oka

Mikor a kormányzó elrendeli, hogy a máltai zsidók vagy keresztényekké legyenek, vagy fele vagyonukat adóba adják az ostromló töröknek, Barabás megmaradt kincseit elrejti a házában. De házát is lefoglalják; zárda lesz belőle· Ekkor a zsidó lányát az apáczák közé adja, csakhogy az ő révén kincséhez férkőzhessen. A lány szerelmeért ketten versengenek: a kormányzó fia és egy másik vitéz. Abigél emezt szereti, de apja addig ingerli ezt, míg leszúrja vetélytársát. Így áll boszút Barabás a kormányzón. A gyilkos azonban maga is belehal sebébe, mire Abigél csakugyan fölveszi a fátyolt. Apja dühében megmérgezi a klastrom egész népét. A barátokat, kik rájönnek tettére, elteszi láb alól, végül meghitt szolgáját is, a ki tudója a dolgoknak. Mikor aztán minden kitudódik s Barabást a várfalról a tengerbe vetik, megmenekülve a törökökhöz megy s elárulja a várost. Aztán megint a törökök ellen tör, mire végre eléri büntetése.

Nem tagadhatni, hogy ezek a rémséges történetek és iszonyú hőseik összeillenek, egészen egy világból valók: egyformán szertelenek. S a gondolatok, érzések, képeik és beszédök épen megfelelő. Az egyes jelenetek felépítése és habzó ereje bámulatos. Az írók olyan szenvedélylyel élik bele magukat alakjaik lelkébe, hogy minden helyzetet szétpattanásig megfeszítenek; de azért sohasem jutnak erejök fogytáig. Olyan gazdag a képzeletök, írói erejök olyan aczélos, hogy bár úgy tetszik, mintha minden egyes jelenetben egész gazdagságukat eltékozolnák, a következőben megint kifogyhatatlanok. Nem ismétlik sem önmagokat, sem egymást. Letarolnak minden thémát, jellemet, helyzeteik szinte kimerítenek minden lehető permutácziót, de alig nyúlnak ketten egy mese és egy alak után. A képek olyan bőven áradnak tollaik alól, hogy sohasem szorulnak oda nem találó képre vagy érzésre. Lassanként odáig jutnak, hogy minden szavuk a helyzetből és az alak lelkéből hajt. Marlowe *Faustja*, mely egész világosan a Spiess-féle népkönyv után készült, de csak átdolgozásban (1604) maradt fönn, egészen úgy kezdődik, mint a Goetheé: a legtermészetesebb módon, a mint egy mindent áttanult középkori tudós, a ki sorra vette a philosophiát, az orvosi és jogtudományt a theologiával egyben, végre a mágiához fordul. Mennyire a lelkéből fakad minden

szava, a mint az éjfélt várja, mikor az ördögé lesz. Tudománya még ekkor is átütközik beszédén; olyan gondolatai és képei vannak, a milyenek csak egy sokat tudó, tépelődő és kifáradt lélekben támadhatnak a kétségbeesés villámtüzénél. Ha benézünk — homályos ablakon át — boltíves czellájába, így halljuk őt vivódni:

Oh Faustus!
Csak egy órácskád van még élni hátra,
Hogy aztán kárhozott legyél örökre.
Oh álljatok meg, szálló csillagok,
Álljon meg az idő, ne jőjön éjfél!
Oh nyilj ki, természetnek szép szeme,
Egy örök napra! Nyujtsd évvé az órát,
Hónappá, hétté, bár csak napra is,
Hogy vezekeljek és lelkem kimentsem.
O lente, lente currite, noctis equi!
A csillagok járnak, idő futását
Nem tartja semmi föl. Az óra üt,
A sátán jő és kárhozatba visz.
Az égbe vágyom! ki ránt vissza onnat?
Lám, az egen az Üdvözítő vére
Hogy' ömlik el, — megvált *egy* csöppje is.
Megváltó, hallj meg, oh ne szaggasd széjjel
Szivemet szent neved dicsőségére.
— — — — — — — — — —
Szirtek, halmok, szakadjatok reám,
Megvédni az ég szörnyű haragától!
Nem? Jó! Fővel megyek neki a földnek;
Nyilj meg, te föld! De nem, az sem akar
Magába venni. — — — (Az óra felet üt.)
Telik az óra, már végére jár.
Ha vezekelnem kell is bűnömért,
Csak czélja voln' az örök gyötrelemnek!
Hadd éljek ezer évig a pokolban.
Százezerig, csak szabaduljak aztán.
De nincsen czél a kárhozott előtt!
Mért nem vagyok lélek nekűli féreg?
Minek legyen a lelkem halhatatlan?
Oh, bár voln' a léleknek vándorútja,
Mint Pythagoras hitte: boldog lennék,
Ha most lelkem belőlem elszakadna,
S én vadállattá változnám legott.
Boldog az állat; hogyha a halál jő,
Lelke az ősanyaghoz visszatér,
De én örökké kénkőlángban égek.
Átok szüleimre, kik világra hoztak!
Nem, terád átok, Faust, és Lucziferre!
(Az éjfélt üti.)
Most üt; üti. Testem, válj levegővé,
Vagy a pokolba ránt le Luczifer.
Lelkem, oszolj párává és csapódj le
Az oczeánba, hogy ne leljenek rád.
(Mennydörgés. A pokolbéliek jönnek.)

Ennek a mély és sokoldalú beszédnek, a mely ennyire a helyzetből s a szív mélyéből fakad, nem találni párját a Hamlet nagy monologjáig.

A komédia játszi muzsája ép olyan messze elszökdécselt a Gortonnéne-féle mókáktól, mint kothurnusos nénje a maga első játékaitól. A nyerseségnek és túlzásnak hasonló gyermekbetegségein ment át, míg a Ben Jonson keze alatt kinőtt belőle az izmos, ép polgári vígjáték. Az író a mesének épen olyan bonyolult szövevényével hálózza be a néző érdeklődését, mint a tragédiaköltő, s az alakok a maguk módján épen olyan szertelenek, s csak akkora zsákmányt akarnak a hahotából, mint marczona bátyjaik a hátborzongásból. Az otromba cselédek és furfangos barátok azonban hamarosan leszorulnak a színpadról, s ötletesebb és fürgébb nép tódul helyökbe, a kik szétpukkanásig tömik bohóságaikkal a mese dagadó iszákját. A míg a tragédia a borzalmasság vidékén hajszolja a szertelenségeket, a komédia a varázslatok és lehetetlenségek csodáit kergeti; túlteszi magát mindenen, megperdíti talpa alatt a földgolyót, varázs-

lókkal czimborál, boszorkány-tükrökbe pislog, álarczban és álruhában bujkál, úgy vadászsza a nézők hahotáját és tapsát.

A korszak elején Greene darabja a legnépszerűbb: *Historie of Frier Bacon and Frier Bungay* (Bacon és Bungay barátok históriája, 1591).

Edvárd (I.) herczeg szerelmes Margitba, egy erdész leányába. Barátját, Lacyt, a leányhoz küldi, hogy azt ő hozzája hajtsa, maga pedig Bacon bűbájoshoz fordul a ki egy varázstükörben megmutatja neki, mint szépeleg Lacy a lány körül, a kivel egymásba szeretnek. Meg akarnának esküdni, s egy pap is van kéznél, Bungay. Bacon azonban elveszi a Bungay szavát, aztán őt magát eltünteti a szerelmesektől, Edvárdot meg oda segíti a pár közelébe. A herczeg elébb meg akarja ölni Lacyt, de később megbocsát neki és hozzá adja Margitot, maga pedig Elinort veszi el, a castiliai királylányt, a kivel apja régen eljegyezte. A mese váza derült végig (ugyanaz, a mi Arany László *Elfridá*jáé és Dóczy *Ellinór*jáé).

Mikor a tragédia cselekménye a jellemekbe veszi magát, mint *Sejanus*ban meg a *Máltai zsidó*ban, a vígjáték is eltanulja ezt, s a cselekményen itt is elhatalmasodik egy-egy typikus jellem. Ben Jonson darabjai: *Mindenkinek megvan a maga hibája*, *Alchimista*, *Az ördög szamár* olyan eleven és találó gúnyképei az emberek különféle fajtáinak, hogy a jellemvígjáték határát érintik. Az első darab prologusában maga mondja — versben: — «Olyannak mutatunk szót és tettet, minők valóban, s a jellemet, mint vígjátékba illik, ha a magunk korát akarja feltüntetni, s nem bűneinket, hanem dőreségeinket festeni. E gyöngeségekre, melyeket ma szemetek elé tárunk, könnyen ráismerhettek, nevetve rajta». Pompás elv, szilárd alapja a polgári vígjátéknak. Azt a természetességet és élethűséget, a melyet a tragédiába Shakespeare vitt be, a vígjátékba Jonson vezette be. Csakhogy Jonson alant maradt, a nagyon általános gyarlóságok, a felduzzasztott hibák kifigurázásában; nem lelkeket, csak mulatságos alakokat teremtett, a cselvígjáték olcsó eszközeivel.

Volpone olyan fösvény, a kinek a lelkéből minden más kiszorult. Imádja az aranyat, s halálos betegnek teszi magát, csakhogy az örökségleső́któl ajándékokat gyüjtsön, s hálából lóvá tegye őket. Egyikük a feleségét is neki adja; a másik a fiát tagadja ki s ő rá iratja vagyonát. Mindebben Volponénak egy furfangos szolga a jobb keze, Mosca. Utoljára azt a tréfát eszeli ki, hogy ura írjon egy végrendeletet, melyben minden vagyonát ő rá hagyja. A zsebrák egy függöny mögül élvezi végig az örökségüktől elesett rokonok tehetetlen dühét. De aztán Mosca az ő eszén is túljár s a végrendelettel a keze közt fele vagyonát követeli. Czivakodásuk leleplezi csalásaikat s mind a ketten pellengérre kerülnek.

Olyan sok a közönség és az iró — Jonsonnak a szolgája is ír, Brome, — oly nagy a divatja a színjátéknak, hogy feldolgoznak minden idegen eszmét és mesét is. Fletcher és Beaumont a Don Quijote nyomán írják *The Knight of the burning Pestle* cz. darabjokat, sorra veszik a rég írók thémáit, kivált Plautust, az életnek minden oldalát. Van vígjáték az előkelőkről (Beaumont és Fletcher: *Wit at several Weapons*), a papok-

ról és ügyvédekről (Fletcher: *The Spanish Curate*), a hivatástalan költőkről (Jonson: *Poetaster*), a párbajozókról (Fletcher: *The Lytle French Lawyer*), nőgyűlölőkről (u. o. *Woman-Hater*), mindenről. Vannak polgári vígjátékok, mint a Jonsonéi és Massingernél egy pár, romantikusak, s élnek még az udvar zenétlen operái is, a bús pásztorról (Jonson) és hű pásztorleányról (Fletcher). A vaskos polgári komédiákból kiszorult finomság és képzelet ezekben szökdécseli ki magát. Tündérországban járunk, a hol a harangvirágok ütemre csilingelnek, majdnem olyan szépen, mint az Oberon ligetében

Ezekkel a színművekkel egy időben adták a Shakespeare darabjait, s ezek íróival együtt élt ő. Mit talált a színpadon, és mit hozott maga?

Talált áradó meséket, melyek átcsaptak a rémség és lehetetlenség határain s elöntötték minden egyebet: jellemeket, arányt; talált mesébe illő szörnyetegeket, a melyek túl voltak nagyítva az emberi élethűségen; vérengző szenvedélyeket, mértéktelen indulatokat a tragédiában, hasonlóan szertelen varázslókat és torzalakokat a komédiában; hajlékony és csengő, de tulzásban áradó nyelvet, mely sokszor fuldoklott önnön phrásisaitól. Shakespeare átveszi és megszázszorozza egész vagyonukat; eltanulja görög és latin forrásaikat, sőt a spanyolokat és francziákat is; példájukra nyúl hozzá az angol történelemhez; átveszi kész meséiket, hiszen újra írja Lear, Caesar és a zsidó tragédiáit, s részben Hieronimo után Hamletet; formáikat is eltanulja; a Ben Jonson-féle polgári vígjáték mintájára írja a *Windsori víg asszonyok*at; regényes játékaik mintájára költi a *Téli regé*t és másokat; pásztorjátékaikból sarjad ki nála a *Szent Iván-éji álom*. Hozni pedig hozta a természetes iránti érzéket, izlést és mérsékletet, mely mederbe szorítja a mindent elöntő mesét, művészi gondot, mely a jelenetek fokozatos fejlesztésével egyensúlyba hozza az egészet. Arányba és kölcsönhatásba állította a történetet és alakjait; nála nem fojtják el egymást, hanem támogatják: az események irányítják a jellemet, a jellemek az eseményeket, s ezzel megadja munkáinak az élet egész complexitását. A természetnek igazabb, emberibb határai közé szorítja a színpad alakjainak lelkét, indokolja indulataikat; emberré teszi az embereket, a kik előtte — Hamlet szavaival élve: — «heródesebbek voltak Heródesnél». Ezzel a tragikai tisztulásnak megnyitja a másik forrását is: az ő alakjai nem puszta iszonyatot ébresztenek bennünk, hanem rokonszenvet és szánalmat is; ezért feledteti az ő *Julius Caesar*ja a Jonson *Catilinájá*t, a kétségbeesésig felbőszültében is érthető Shylock Barabást. Azokat a szertelen színfoltokat, a melyekkel elődei az emberi lelket inkább vázolták, mint festették, Shakespeare árnyalatokra bontja, s az író-művészet fejlődése főként az árnyalatok meglátásában mutatkozik. Mindent összefoglalva: ő teszi az angol drámát élethűvé és művészivé. Úgy áll kortársai

Templom Stratford-on-Avon-ban.
(Fénykép után.)

mellett, mint Dante meg Goethe, Petrarca és Boccaccio, Lessing és Schiller mellett. Emezek meglátták az emberi léleknek számos vonását, sok nagy szenvedélyét, tömérdek finom megrezdülését, remegő vágyait és addig szóvá nem tett szenvedéseit; Dante, Shakespeare és Goethe azonban ismerték és megértették s visszatükrözték az egész emberi lelket. A mi SHAKESPEAREt a nagy görög tragikusok meg az ujabb civilisatio legnagyobb költői, Dante és Goethe mellé, sőt ezek elébe állítja, azt ő maga hozta magával. Fogyatkozásai korának gyarlóságai, érdemei az ő tulajdon érdemei.

b) *Shakespeare.*

Shakespeare magyarázói hasonlítanak a gyermekhez, a kit szent Ágoston látott a tenger partján játszani, a mint kis kobakjával ki akarta meregetni a tengert. A lángészre nincs magyarázat, még tulajdon élete rajzában sem. Az egyetlen jogos magyarázat Shakespeare keresztelésének dátuma: 1564 április 26. Ez az évszám kész milieu. Ez magyarázza meg mindazt, a min munkáiban a járatlanabb olvasó talán megütközik: író kortársainak dagályos stilje menti szóvirágait; a kor erkölcsei és szokásai teszik természetessé, a mi benne itt-ott nyersnek, túlzottnak vagy lehetetlennek tetszik; ez a mértéke nagyságának, melyet negyedfél század sem

homályosított el. Minden egyebet hiába böngészni össze. Mit köszönhet ő Stratfordnak egy pár eleven gúnyneven és otromba modellen kívül, minők Bardolph, Fluellen, Peto; mit gyermekkori benyomásainak, melyeket egy kis boltban szerzett házuk földszintjén, a hol atyja húst mért, magokat árult, keztyűket varrt, s a hol William inaskodott? Jobb drámákat ír-e vajjon, ha a stratfordi iskola, melyből tizenhárom éves korában kivette atyja, különb, vagy ha megtanul görögül? Hiszen tudott francziául és olaszul, s e nyelveken olyan jelentéktelen könyveket olvasott, mint Belleforest *Histoires tragiques*, Sir Giovanni Fiorentino *Il pecorone* és Cinthio *Hecatommithi* czimű, angolra akkor le nem fordított

Shakespeare szülőháza Stratford-ban megújitása előtt.

munkái, — s mit talált ezekben is! Az elsőből vette *Romeo és Julia* s részben *Hamlet* történetének vázát, a másodikból a *Velenczei kalmár* anyagát; Cinthio elbeszéléséből formálta *Othellót* és a *Szeget szeggel* meséjét. Iskola nélkül is ismerte az irodalom minden ágát, a classicus és angol költőket, Rabelaist és Montaignet. Payne Collier összeböngészte mindazt, a mit Shakspere egyáltalán csak olvashatott. De mindezt mások is olvasták, a kikből nem vált Shakspere.

Bámulatos, hogyan bírt annyit tanulni, mikor egész fiatalsága szakadatlan küzködés volt. Tizennyolcz éves korában elvette egy szomszéd falubeli birtokos és bérlő leányát, a nála nyolcz évvel idősebb Hathaway Annát. A család nehezen éldegélt. A fiatal házast nem egyszer vadorzáson érték sir Thomas Lucy békebíró charlecoti erdejében.

Egyetemes irodalomtörténet. III.

A GLOBE-SZINHÁZ LONDONBAN SHAKESPEARE IDEJÉBEN.

A nyers úr meg is vesszőztette s elüldözte szülővárosából. Ez a botbüntetés az egyetlen, a mi kedvezett kifejlődésének: ez keserítette el úgy, hogy 1585-ben Londonba ment szerencsét próbálni. Egy földije is csábította, Field Richárd, a ki nyomdász volt a Blackfriars városrészben, s később Shakespeare elbeszélő költeményeinek kiadója lett.

London akkor a gazdagság és élvezet ünnepét éli, virágzanak az ünnepélyek és a színházak. Shakespeare a Burbage társaságához szegődött, melynek Chamberlain főudvarmester volt a patrónusa. Eleinte a rendező segédje volt, s a színészekért futkosott, ha jelenésük következett. Később a színház dramaturgja lett. Abban az időben a színház megvette a darabot, s tetszése szerint javíttatta mással. Ily javítás közben fejlesztette ki Shakespeare óriási technikai készségét. Fel is lépett az ujonnan alapított The Rose színházban. Tudjuk, hogy ő játszotta Hamlet atyjának szellemét s az *A hogy' tetszik* Ádámját. Egyszerre volt színész, dramaturg és író. Játszott, kocsmázott a színészekkel és írókkal, javítgatta a mások, és írta a saját darabjait. És senki sem vette észre, hogy köztük él a világ legnagyobb költői lángesze. Pedig a királyi palota termében kitünő elmék, műértő szemek figyeltek darabjaira. A főkanczellár székéről Bacon nézte; ott ült Raleigh, a ki maga is szonetteket írt s a philosophia kérdésein töprengett; a fiatal Essex, a németalföldi háborúk hőse és a királyné kegyencze, s barátja Southampton, Shakespeare különös pártfogója, a kihez szonettjeit írta, s a kinek költeményeit ajánlotta. Mindezek nem tartották őt többnek jókedvű és derék igazgatónál, a ki nagyon meg lehet elégedve, ha száz egynéhány hold földet szerez szülővárosában. Háromszáz költő verselt akkor Angliában, és nem akadt egy, a ki tudósításokat gyűjtött volna Shakespeareről.

Mindegy. Ő maga a nagy egyéniségek egész önkénytelenségével és őszinteségével tárta fel lelkének egész nagyságát. Hű képeket adott az életről és halálról megrajzolta az akarat és végzet határmesgyéjét; tökéletes hűséggel feljegyezte a szenvedélyek természetrajzát; megmagyarázta lelkét az emberek legkülönbözőbb fajtáinak. Henrik herczeg a bizonyság, mit tartott egész életnek; tudjuk, mint szeretett, hogy' búsult, hogy' gyűlölt, mert Romeo és Troilus, Perikles és Macbeth értesítenek róla. Korábbi darabjaiban egyszerű, vidám jellemeket találni, a milyenek otthoni és első londoni ismerősei lehettek. Később hall tiltott szerelemről, meglesi a csábítás mesterfogásait, hallja a hír suttogását mérgezés okozta halálokról: megismeri a Macbeth és Lear udvarát; jellemei bonyolultabbak és zordabbak lesznek; képe az életről tragikusabb.

Csodálatos, hogy Shakespeare az utolsó lépést nem tette meg: nem hatolt be az élet értelmébe, hanem csak leírta, a mint látta. Ezért nem érti Emerson, hogy «ez az emberek virága, ki a lélektannak nagyobb tárgyat

adott, mint volt valaha, s az emberiség zászlóját mérföldekkel előbbre tűzte ki a chaosba», soha sem kérdezte meg magától: mit jelent az élet? Csak egy *Vízkereszt* vagy *Szent Iván-éji álom*, vagy *Téli rege?* Mennyivel jelent valamely más kép többet vagy kevesebbet?» Királyi elméjének úgy tetszett, hogy bennünket azzal elégítsen ki: «Több dolgok vannak földön és egen, Horatio, mintsem bölcselmetek álmodni képes».

Ha lángeszének legbensőbb bástyájánál felhúzta maga után a felvonó hidat, hol van az a Horatio, a ki utána mehetne? Megelégedett azzal, hogy az életnek csak a képét rajzolja. Ebben ő eddig a legnagyobb. Nagyságát nem lehet szóval kitenni. Akár azt mondjuk, a mit Carlyle, hogy ő a legnagyobb Intelligentia, akár Tainenel, hogy ő tud legjobban angolul (szókincse 15,000 szó): mindig kívül maradunk a házon. Munkái az emberi értelem legnagyobb alkotásai közé tartoznak. De a mellett művei megtermékenyítettek minden nemzeti irodalmat. Francziaországban Victor Hugo óta minden író adósa neki. A német irodalomnak, legszebb korában, példaképül mutatta fel munkáit Lessing. Oroszország is meghódított tartománya. A mi költészetünk tavasz-korában Vörösmarty, Arany, Petőfi álltak össze munkái lefordítására, mert «Shakspere jó fordítása a leggazdagabb szépliteraturának is felér legalább a felével».

Lángeszének nagysága s egyszerű, józan gondolkodása a mindennapi élet dolgaiban különös ellentétben tűnik fel. Okiratunk van róla, hogy *Macbeth* írása közben bepörölte sir Rogers Fülöpöt 35 shilling 10 pence-ért. Négy font járt akkor egy átdolgozásért; 6—10 fontot fizettek egy *Hamlet*ért vagy *Lear*ért, s ha nagy sikere volt, az író még 10 shillinget kapott. Színészi fizetésével együtt évi jövedelme fölmehetett 130 fontra. 1599 után, mikor a leégett Theatre helyén felépült a Globe, melynek résztulajdonosa volt, 600 fontra rúghatott. Ez az ember, kit a múlt század egyik angol költője tulzás nélkül nevezhetett az emberiség monarchájának, munkáinál büszkébb volt arra, hogy Stratfordban övé a legnagyobb ház, s még két háza és százhét hold földje van.

Ide tért meg huszonnyolcz esztendei távollét után. Jakab király ugyan udvari színészeivé emelte Shakespeare társaságát s ő vele élükön helyet juttatott nekik díszmenetében Londonba bevonultakor, de vele uralomra jutott a puritanismus, minden művészetnek, kivált a színháznak ellensége. Otthon is jóformán idegennek kellett magát éreznie. Egész családjában senki sem olvasta vagy látta egyetlen darabját sem, fiatalabb leánya, Judit, a nevét sem tudta leírni. 1616 tavaszán meglátogatták Drayton és Ben Jonson. Ward János, a stratfordi pap, azt a tudósítást hagyta ránk, hogy «úgy látszik, nagyon sokat ittak, mert Shakespeare aztán erős lázt kapott és belehalt» (1613 ápr. 23). Hihetőbb, hogy typhus ölte meg; Stratford tavaszszal a halál barlangja.

SHAKE-SPEARES

SONNETS.

Neuer before Imprinted.

AT LONDON
By *G. Eld* for *T. T.* and are
to be solde by *Iohn Wright*, dwelling
at Christ Church gate.
1609.

A Szonettek czímlapja.

Shakespeare a Michel Angelo halála évében született s egy esztendőben halt meg Cervantessel. A tragikai fenségű óriások nagy mesterének s a komikum kaczagtató lovagjának művészete egyesült az ő lelkében. A Mózes és Sancho Pansa közti mérhetlen távolságot ő benépesítette számtalan alakjával Lear és Falstaff között.

Hagyatéka a leggazdagabb örökség, melyet az emberiség valaha embertől öröklött, ámbár nem mondhatni, hogy minden munkája egyenlő becsű. Elbeszélő költeményei és szonettjei aligha őrizték volna meg írójuk nevét; *Venus és Adonis* (1593) meg *Lucretia* (1594), melyek tárgyát Ovidiusból vette Lodge és Chaucer közvetítésével, érzéki olvasmányok egy ifjú főúr számára, elnyujtott, szónokias modorban. De Shakespeare nem írhatott semmi olyat, a miben ne volna valami shaksperei. Az elsőben a paripák tüzes leírása vetekszik a legjobb Rubens-képpel.

A szonettekben (154 van, 1593—94) le van tarolva a korabeli szonettírók minden szóvirága, elnyűtt esdeklése és magasztalása. De Shakespeare kezén megenyhül a forma merevsége: az egyes négy soros strófák felszabadulnak egymástól, különválnak s új meg új rímeket csendítenek. Az alaprajznak ezt a gazdagodását a dicséretben szűkszavú Schopenhauer is megcsodálja. A tartalom is gazdagodik. A pompás miniature-képeken, mint a csibét kereső anyáé (146.), a Will-szonettek dévaj szótréfáin, a törvényszéki stilus elcsavarásán át kibugygyan egy pár önvallomása a költőnek, a ki a színészdicsőség Ikarus-szárnyain száll s Prometheus kinjait egy deszkabódéhoz leczövekelve szenvedi át. Itt jutnak szóhoz az élet-csömör és önutálat keserű órái (109, 29), melyeket egy jobb ember sem kerülhet el, — addig a visszafojthatatlan versig, melyben legbenső érzése bibliai erővel és hamleti szomorúsággal szólal meg (146):

Bűnös poromnak magva, árva lélek,
Kit lázadó hatalmak hányva-vetnek,
Mért gyötrenek belül kín s szenvedélyek,
Míg drága díszt adsz a külépületnek?
Mért költesz annyit romladó lakodra,
Holott a béridő olyan rövid?
Férgek leselgnek hamvadó porodra,
S a testnek aztán vége lészen itt

Jobb lelkem, így szolgád vesztébül élned,
Elhagynod a kínt, mely rád nehezül,
A mulandót örökkel fölcserélned,
S belülről lenni dúsnak, nem kivűl:
Igy a halál neked javadra vál,
Nincs több halás, ha meghalt a halál.

(Ford. Győry Vilmos.)

A szonettek nagyobb része (1—127) férfihez van intézve, de szerelembe játszó baráti érzéssel. Sokáig úgy is olvasták ezeket, mintha leányhoz volnának írva, pedig alig érthető ilyen felfogás. Egyszerűen: a kik nagyon éreznek, azok barátsága méltán látszik többnek és gazdagabbnak a közönséges emberek szerelménél. A másik egybeolvadó csoport nőhöz szól, az igazi szerelem hangján. A két részt erősen összekapcsolja egy pár szonett: barátja is annak a bájnak rabja, mely őt megigézte,

így elveszti barátját is, szerelmesét is, kik egymást szeretik. A barátban némelyek (Sidney Lee) Southamptonra ismernek; neki ajánlotta elbeszélő költeményeit, s baráti kezéből elfogadott házvételre ezer fontot. Mások Pembroket tartják a szonettek szép ifjának, a kinek ajánlották Shakespeare barátai a halála után megjelent foliokiadást. Fürkészték azt is, ki lehetett az, a ki egyszerre szőhetett viszonyt az udvarnál játszó Shakespearerel és főúri barátjával. A királynő udvarhölgyei közül kiczégérezték a Mary Fitton nevét és beledobták az irodalmi pletykák özönébe. Nem sok okunk van hinni, hogy eltalálták volna nevét. S ha el is, mit nyert vele Shakespeare? Minek bolygatni halottjait, mikor elég embert teremtett ő, a kik örökké élnek drámáiban.

Shakespeare egész gazdagsága drámáiban van. Tizenhat darabja látott napvilágot életében, hat pence-es negyedrét kötetben. Halála után, 1623-ban jelent meg összes munkáinak első folio-kiadása, melyben az előbbieken kívül még húsz színművét adták közre a társaságba állt londoni könyvkereskedők. A kiadást Shakespearenek két volt színésztársa és barátja rendezte: John Heming és Henry Condell. A kötet, melyben a vígjátékok, történelmi színművek és a tragédiák külön-külön csoportba vannak szedve, czímlapján a költő arczképével, Pembroke grófnak és öcscsének ajánlva jelent meg.*

Ma minden darabjáról tudjuk, honnan vette meséjét, de ez nem jelenti nagyságának korlátját. Hogyha Hamlet történetét a Saxo Grammaticus krónikájában olvasta is, a római darabok tárgyát pedig Plutarchosban, ha vígjátékainak váza meg volt is idegen elbeszélésekben vagy régebbi darabokban, a vért, az élet színét és lüktetését ő vitte azokba. Lássuk egy példán, mi az, a mit készen kap és mit farag belőle. *Romeo és Julia* meséjét az ephesusi Xenophon írta meg, Anthia és Abrocomas történetében, aztán bejárta Olasz-, Spanyol- és Francziaországot, míg Shakespeare rá akadt a Brooke Artúr rímei alatt (1562-ből). Brookenál csak egy szó esik a két ház gyűlölségéről, Shakespearenél az lesz az egésznek háttere; az ő szerelmesei első csókjukat oly nap estvéjén váltják, melynek reggelén a két család harcza verte föl Verona lakóit. Ott három hónapig élnek boldog házasságban, Shakespeare három talál-

* Shakespeare munkáinak magyar fordítására először Vörösmarty, Petőfi, Arany gondoltak, ez a kiadás azonban nem jött létre. Az első kiadást az ő fordításaik felhasználásával Tomory Anasztáz költségén a Kisfaludy-Társaság adta ki Pesten, 1867—79. 18 kötetben, Arany János, Arany László, Ács Zsigmond, Fejes István, Greguss Ágost, Győry Vilmos, Lévay József, Lőrinczi (Lehr) Zsigmond, Petőfi Sándor, Rákosi Jenő, Szász Károly, Szigligeti Ede, Vörösmarty Mihály fordításában. Ugyanezen fordítások megjelentek a Wenthwort-féle illusztrácziókkal és Csiky Gergely jegyzeteivel az egyes darabokhoz, Ráth Mórnál, drágább és olcsóbb kiadásban, később átnézve, javítva, újra rendezve, életrajzzal és bevezető tanulmányokkal dr. Voinovich Gézától a Franklin-Társulat kiadásában, 1902-ben Shakespeare összes színművei (Titus Andronicussal), 1903-ban pedig összes munkái.

kozásba sűríti egész életüket és sorsukat: az estélyen és utána a kertben, másnap a barátnál s éjjel Julia szobájában. A sors nála tragikai arczot ölt a kénytelenség vonásaival. Romeo Brookenál önnön sérelmeért szúrja le az ingerkedő Tybáltot, emitt a sors sodorja oda, hogy boszút álljon Mercutio ártatlan véreért; előbb még elfojtja a maga sértődését, s azt mondja a dühöngőnek:

Tybált, okom van, hogy szeresselek.
Mentségem ez, hogy dühbe nem jövök
Ily üdvözletre.

Az esetleg okszerűvé válik, a múlt érintése megvan a lelken Shakespearenél. Az írók rendre öröklik egymástól Romeo első szerelmének megemlítését, de csak Shakspere használja magyarázatul: Romeóban a már föléledt s visszafojtott szerelem lobban fel Julia láttára. A jellem és cselekmény összeolvadnak. Brooke Juliája hirtelen kiiszsza a méregpoharat, mert tart tőle, hogy ha még gondolkozik, a félelem visszariasztja. Az igazi Julia előtt megjelenik Tybált, a mint Romeót halálra keresi, s ő siet urához.

Így tesz a mondák és a történelem hőseivel is. Holinsheed krónikájának száraz híradását Macbeth és Lear tragédiájává bontotta széjjel. A krónika véreskezű zsarnokát megmutatja hős korában; szemünkbe csillantja koronás vágyát; halljuk, a mint önbensejének rejtelme kívülről visszhangzik felé a fenyér boszorkányai s a várbeli boszorkány, lady Macbeth, szavában. Hol van a krónika Learjében a Cordelia elűzésével magaszerezte balsors; hol ez az «ízről-ízre király», a ki az első szófogadatlanságra kifordul magából? A szörnyű éj, a bolond és Tamás, a Cordelia fellelése, az ébredés, szóval mindazok a jelenetek, a melyek örökre szívünkhöz nőttek, a Shakespeare kezeírása. A tragikai erő mindenütt a legnagyobb feszültségig van halmozva. Romeo titkos rokonát, Tybáltot kénytelen megölni, Hamlet keze az Ophelia atyját találja; Macbethnek legjobb barátja, Banquo áll útjában, őt teszi el láb alól, s aztán az ő árnyától bűnhődik először. A tragikum csirája az évek során mind beljebb vonul az alakok lelkébe. Romeo veszte a két ház gyűlöletéből, kívülről sarjad, Othello szerelemféltését Jago öntözi ármányaival; Macbethben álma már monomániává fejlődik, Lear tragédiája nagyrészt öregségéből, Hamleté tisztára lelkének természetéből fakad.

Darabjainak külső compositióját, írói rendszerét bajos rövid általános szabályokba leszűrni. Oly változatos a teremtésben, mint maga a természet. De művei felépítésében van egy pár állandó sajátsága.

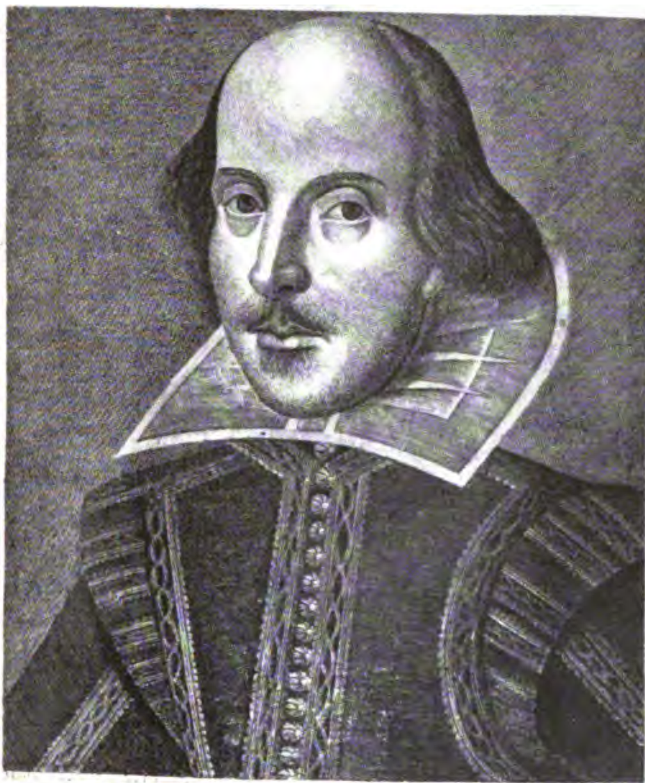
Minden darabban erősen felduzzasztja a cselekményt, s mindig mindent az elején kezd. Romeóval akkor találkozunk, mikor még nem szerelmes Juliába, látjuk Leart koronásan. De az első szavak gyorsan neki-

MR. WILLIAM

SHAKESPEARES

COMEDIES,
HISTORIES, &
TRAGEDIES.

Publiſhed according to the True Originall Copies.

LONDON
Printed by Iſaac Iaggard, and Ed. Blount. 1623.

Egyetemes irodalomtörténet. III.

AZ ELSŐ FOLIO KIADÁS CZÍMLAPJA 1623.

lendítik az eseményeket. Kezdje a darabot monolog, mint *III. Richárdot*, vagy népjelenet, mint *Julius Caesart*, az első pár szó mindenről tájékoztat. A kezdet hirtelen: Romeo tüstént lobbot vet; Lear első pár szavával megpecsétli sorsát. A cselekvény aztán rohanvást halad. Rendesen a harmadik felvonásban ér csúcsra; ott a fordulópont. Macbeth sorsa lejtőre jut, mikor Banquo meggyilkolásakor Fleance megmenekszik. Cæsart megölik az összeesküvők, s tüstént kezd alászállni csillaguk. A katastropha lezuhanásakor azonban nem szakad vége a darabnak. A tragédia hőseinek sorsával országok sorsa forrt össze, s az a hős halálával és így az után dől el. Csodálatos művészi érzék munkál ebben. A tovább folyó darab lecsendesíti felizgatott érzelmeinket, s a költő a végzet viharai közül visszahoz az élet partjára. Az áldozatok sírjánál egy jobb jövendő képe enyhít. S a tovább folyó darab hűbb képe is az életnek, melyet senki holtteste sem állíthat meg útjában. Oly gyorsan peregnek darabjai, hogy nem jut hely egyetlen henye epizódnak sem. Minden epizód vagy belefonódik a főalak jellemzésébe, vagy legalább ez kapcsolja oda a cselekmény valamely mellékágát. Jessica panasza, hogy atyja háza ő neki pokol, már felindít Shylock ellen. Az ő megszökése kapcsolja össze Shylock körét a Portiáéval; az ő szökése és útja áll időt kitölteni a kötéslevél fogalmazása és lejárta közé, s ez a szökés keseríti úgy el Shylockot, hogy nem akar lemondani az egy fontnyi keresztény húsról. A magánbeszéd is, ha van, csak második fele egy gondolatláncznak, a mi hangossá válik, mint a «Lenni vagy nem lenni»-ben, mely egy néma gondolathoz kapcsolódik. Shakespeare nem tűr semmi akadályt a cselekvény útjában. Csak a legpezsgőbb jeleneteket mutatja meg, s ezek kedveért egyik helyről a másikra röppen képzelete. Hirtelen száll az idő, sokszor változik a színhely. A mai színpadon bajos is darabjait eredeti alakjokban adni. Az ő színpadja más volt, czélszerűbb és egyszerűbb.

Meg kell néznünk egy színházat, hogy megértsük az angol drámát. A *Globe* magas, nyolczszögletű deszkaépület, tetején vörös lobogóval. A ki lovon érkezik, az elé tódul a szolgálatkész fiúk serege, a kik ügyelnek a lóra az előadás alatt. A mende-monda szerint eleinte Shakespeare is így kereste kenyerét. Az ajtóban egy penny a belépti díj; bent ráfizet az ember, a szerint, a milyen helyet kiván. A színház elrendezésében a kocsmaudvar csontosodott meg, a hol régente az előadásokat tartották: az udvarból lett a földszint, az emeletek körülfutó folyosóiból a páho yok, három emeletesen. Itt ülnek elől az urak, hátrább a polgárság. Csak a folyosók födöttek s a színpad egy része, az épület közepe födetlen. A nők hát álarczosan jönnek, hogy védjék arczukat a nap és szél ellen s elrejthessék pirulásukat a sikamlós helyeknél. A födetlen földszinten a munkásnép ácsorog; ezek itt költik el ebédjüket, s a csontokkal nem egyszer

megdobálják a rossz színészeket. Az urak is beszélgetnek és pipálnak előadás közben. A főnemesek kétoldalt a színpad előrészén ülnek.

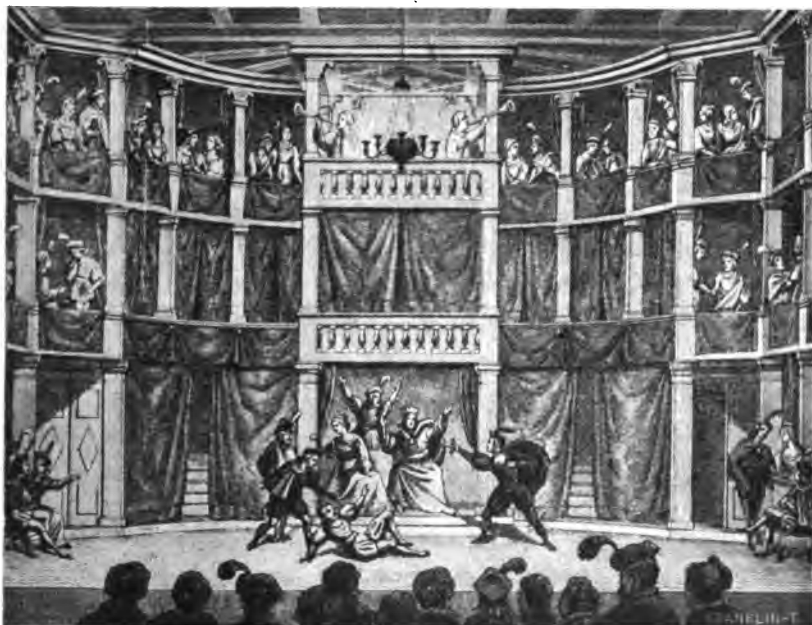
A színpad előrésze nyilt. Oszlopokra támaszkodva jócskán benyúlik a földszintbe. Ez az előtér a színdarabokban a nyilt tér, utcza, kert vagy csatamező, a mint a beszélgetésből kiviláglik, mert dekoráczió nincs. Itt áll őrt Horatio, itt beszél Cassius Brutussal. A színpad hátsó része emeletes zárt hely. Az alsó szobát az előtértől két oszlop és függöny választja el. Háttere a nyers fal, az öltözőbe vivő ajtókkal. Jobb időkben e falat szőnyeg takarja, mely alatt Shakespeare alakjai olykor meghúzódnak hallgatózni, mint Polonius. E belső rész mindig szobaszámba megy; itt játszanak Hamlet színészei, itt ül tanácsot Cæsar. E fölött még egy oszlopos szoba, hol szobának, hol erkélyül szolgál. Ide kétoldalt lépcső vezet fel; e lépcsőn szokott feldöczögni kocsmai szobájába Falstaff. Ha a színhely változik, a hátsó falra kiakasztanak egy táblát, melyre föl van írva a hely neve: Velencze, Cyprus. A jelenetek színterének változtatására a három színtér mellett nincsen szükség, mindig van a színen szoba, erkély, nyilt tér. A darab egyszerre folyik mind a hármon, a mi nagyon meggyorsítja a cselekményt. Szünet csak a felvonások közt van, akkor zene szól. Nézzünk végig egy ismerős darabot: Romeo és Juliát. Délután három órakor harsonaszó jelenti a játék kezdetét. Megjelenik a Prológ, koszorúsan és bottal, s elmondja a bevezető szonettet. Az előtér most piacz, hol a két ház szolgái összetűznek. Aztán egyszerre utcza; jön Capulet és Paris, rendes ruhákban, jelmezt nem ismernek. Fent az emeleti szobában beszél Juliával az anyja, — fiatal színészek, női álarczban, — alant, a teremben, gyűlnek a vendégek. Fönt jelentik a vendégek érkeztét, Julia és anyja lejönnek az alsó szobába s a darab folyik tovább. Az előtéren megjelenik Romeo barátaival. Bemennek. A táncz végeztével indulnak haza. A szünet után az előtér kert, fent az erkélyen megjelenik Julia. Később az alsó szobában szorgoskodnak a nászlakoma

A Swan színház belseje.
Wett 1596-ban készült vázlata után. (Utrecht. Egyetemi könyvtár.)

körül, fent a dajka benyit Júliához. Az apa, anya ott siránkoznak, lent játszanak a muzsikusok, míg az öreg Montecchi lekiált Parisnak: «Aráddal a halál hált».

Ezen a hármas színheren egyfolytában pereg a darab; a cselekmény színváltozás nélkül jut be az utczáról a házba, vissza a kertbe, föl a lakószobába; nem kell megállani az egyes jeleneteknél. Az emberek három színhelyen mozognak folytonosan; az író ott lepheti meg őket, a hol leginkább kapóra jön neki, s minden nehézség nélkül egyszerre szőheti a cselekmény minden szálát: láthatjuk Hamletet, a mint anyjához

Ó-angol színpad.

hívják, az imádkozó királyt, a kinek termén átmegy, és anyja szobáját, a hol beszél vele. Mindez még úgyszólván puszta külsőség; halhatatlan nagysága élet- és emberismeretében gyökerezik. A jellem a fő nála, abból sarjad a hős sorsa, a cselekmény, a tragikai vétség és bűnhődés, minden. Jellemrajzoló erejével vált az emberiség tanítójává, azzal emelkedik a világ minden más költője fölé. Elég IV. Henrik I. részében azt a jelenetet megnézni, mikor Falstaff az eastcheapi kocsmában a királyt adja, koronaképen egy párnát nyomva fejébe; mily otromba a vén korhely bárdolatlan mókája, beszéde milyen lapos és prózai! S mikor Henrik herczeg ül a helyébe, mennyivel komolyabb az ő tréfája; erélyes és parancsoló tud lenni rövid mondataiban; már kész király (II. 4.). Ugyanez a jelenet valósággal megismétlődik a III. felv. 2. színében. Az igazi királynak minden

Shakespeare.
(Menzel rajza.)

szaván átreszket az apai bánat; vénségében komolyan és mélabúval emlékezik vissza önnön ifjúságára, küzdelmeire, trónszerzésére, s fájdalommal, a mért fia nem méltó hozzá és mindezekhez. S e fájdalmas vádakra Henriknek, a ki a Falstaff komédiázására nem is válaszolt, ez a pár komoly szó a felelete: «Jövőre inkább urrá leszek magam felett». Ebben a két jelenetben, a komoly feddésben és a fonák csúfondároskodásban, benne van Shakespeare egész jellemfestő ereje. Az egész ember megnyílik egy-két szavában. Az elkeseredett Brabantio öreg szívének egész kese-

rűsége és kétségbeesett boszúvágya tolul ajkára, hogy megmérgezze Othello szívét az első gyanúval:

> Tartsd szemmel őt, mór, hogyha van szemed,
> Megcsalhat téged is, mint engemet.

A becsületes Horatio ragaszkodása a királyfihoz s Laertes udvaronczhizelgése feltárul első szavaikban, mikor Horatio azt mondja Hamletnek:

> Atyád végtisztességét látni jöttem.

S Laertes a királynak azt:

> Koronázásra vágytam volt haza
> Hűség jeléül.

Ez a jellemző erő fel tudja tűntetni a jellemben a délkörök és évszázadok különbségeit. Ez is volt czélja, melyet Hamletben így fejezett ki: «A színjáték feladata most és eleitől fogva az volt és az marad, hogy tükröt tartson mintegy a természetnek; hogy felmutassa az erénynek önábrázatát, a gúnynak önnön képét, és maga az idő, a század testének tulajdon alakját és lenyomatát».

Magát az őrültséget is meg tudta érteni és rajzolni, nem is egy, hanem három alakjában: a Hamletét, Learét és a «szegény Tamás»-ét. Legmélyebbre az emberi lélekbe talán Hamletben szállt alá. Ezt a munkáját azóta sem bírták megmérni, bár ennek volt legtöbb magyarázója. E mélységes lélek titkát Goethe jelölte meg legtalálóbban *Wilhelm Meister*ében: «A lehetetlent kivánja tőle a sors; nem a mi teljességgel lehetetlen, hanem a mi ő neki lehetetlen». S ez a magyarázat sem más, mint átírása annak, a mit Hamlet maga mond:

> Kizökkent a világ, óh kárhozat,
> Hogy én születtem helyretolni azt.

Ez még csak tragikai népe. A komikum virágos völgye ép ilyen népes; pityókos naplopók szunnyadnak ott; zsémbes asszonyok pörölnek, s a lombok közt tündérek szállonganak, manók bújnak meg a fák odvában. Milyen változatos, zsibongó vásár! Ha Botticelli Tavaszának fátyolruhás nymphái elszállanának Van Ostade füstös csapszékeibe, akkor láthatnánk együtt olyan társaságot, a milyen Shakespeare vígjátékaiban együtt mulat. Ezekben a jó kedvnek és mulatságosságnak épen úgy megtalálni minden árnyalatát, mint a komorságét és gyászét a tragédiákban. Ugri meg Nyurga kóczos fejében csak úgy hemzseg a szócsavarás, elmésség bimbózik a Portia szavában; a tunyaság és füllentés minden nevetsége árad a pufók vén lovagból és rezes orrú czimboráiból; ezer jó ötlet bugyborékol Petrucchióban. S éjszaka tündérek vesznek szélt a ligetben: a holdsugáron Oberon és Titánia szitakötő-népe szálldos, a gyepen az incselkedő Puck futkároz, a bozótban a szörnyeteg Caliban

szuszog. Shakespeare képzelete átszökkent a valóság falán, s jellemző ereje a tündérnépnek is életet birt adni az ő maguk módján. Épen olyan elevennek látjuk a *Szent Iván-éji álom* tündéreit, mint Habné asszonyomat meg az eastcheapi kocsma lármás gazdasszonyát.

Shakespeare sírja a stratfordi templomban.
(Festett kőszobor.)

És mindenkinek a nyelvén tud. Nyelve, a legdúsabb angol nyelv, mintha minden alak ajkán ujjá születnék. Már 1598-ban azt írta Meres: «A Múzsák Shakespeare nyelvét használnák, ha angolul beszélnének». Szavainak és képeinek csodálatos szemléltető ereje van. Más költő leírhatja a képeket és gondolatokat, melyeket benne a reggel ébreszt, Shakespearenél magát a hajnalt látom, mikor azt mondja: «A vidám nap ujjhegyen áll a ködös hegyormokon», vagy hogy a hajnal «Keletnek arany ablakát kitárta», s este: «A fáradott nap arany székbe dőlt el». Más író szava csak jelenti a dolgokat; Shakespearenél ezek testet öltenek. Övé az egész világ, nem is csak a föld, hanem a levegő is. Azok közül való, a kiket — Dante szavaival élve — külön minta után alkotott a Teremtő, és aztán összetörte a mintát.

Shakespeare írói hagyatéka olyan dús, annyira meghaladja az emberi értelem és alkotó erő rendes határait, hogy 1843-ban Gfrörer stuttgarti tanár, a homerosi kérdés mintájára, azt kezdte hirdetni, hogy a shakespearei drámák nem egy ember művei. Később J. C. Hart, az Egyesült-Államok konzula Santa-Crúzban (megh. 1855), *Romance of Yachting* munkájában egyenesen megtagadta Shakspere szerzőségét. Hogy azokat Bacon írta, azt először W. H. Smith hangoztatta e munkájában: *Lord Bacon volt-e a Shakespeare darabjainak szerzője? (Was Lord Bacon the author of Shakespeares plays?)* Ennek a felfogásnak Holmes Náthán amerikai ügyvéd volt a legtanultabb terjesztője, a ki kivált Amerikában sok hívet szerzett hitének. Azóta számtalan könyv vitatja ezt a kérdést, s társulatok és folyóiratok (Londonban é

Chicagóban egy-egy *Baconiana*) gyűjtik az érveket Bacon javára, a philadelphiai *Shakespeariana* pedig Shakespearet védelmezi. A Bacon hívei abból indulnak ki, hogy ezeket a nagyszerű műveket nem írhatta más, csak korának legnagyobb embere, Bacon, a kit azonban magas állása és az anyjára való tekintet gátolt abban, hogy színpadi író gyanánt lépjen fel. Legfőbb bizonyítékuk egy levél, melyben Matthew Tóbiás azt írta Baconnak, hogy a legnagyobb szellem, a kit ismert, az ő nevét viseli, «bárha más név alatt ismeretes». Ez azonban nem mondja azt, hogy Bacont a shaksperei darabokért tartja nagynak, s nem is ő rá, hanem inkább Matthew tudós jezsuita barátjára, Thomas Southwellre vonatkozhatik, a kinek mellékneve Bacon volt (Sidney Lee). A kérdés így áll: Bacon ránk maradt versei gyarlók és esetlenek, philosophiai irataiban pedig a költészet ellen beszél. Azonfelül a tudós Bacon bizonyára nem követett volna el olyan anachronismusokat és földrajzi tévedéseket, a milyenek e darabokban vannak. Anyja halála s állásának elvesztése után (1621) Bacon ki is jelenthette volna szerzőségét, hiszen még hat esztendeig élt tanulmányainak. Ezzel szemben: Shakespeare szonettjei rokonságot mutatnak nyelv és erő dolgában drámáival; e szonettek megjelentek nyomtatásban a Shakespeare életében, az udvar kegyenczeinek, a költő pártfogóinak ajánlva, a kik jól ismerték Bacont is. A színművek is ilyen ajánlásokkal jelentek meg, még a Bacon életében, a kinek módjában lett volna megakadályozni, hogy művei egy színész neve alatt kerüljenek a közönség kezébe. Az előszó azonban halottnak mondja a darabok íróját, noha Bacon még élt. A kiadásban több vers mellett ott van Ben Jonsoné is, Shakespeare legjobb barátjáé, melyben a költőt «avoni hattyúnak» nevezi. Ő s e kiadás rendezői láthatták Shakespearet, miközben e darabokat írta. Azonfelül: Shakespearenek síremléket állítottak a stratfordi templomban, a melyen őt nagyhírű költőnek nevezik. S végre: 1850-ig senkinek nem jutott eszébe, hogy nem Shakespeare írta e darabokat.

3. A próza.

Az olvasó önkénytelenül azt kérdi magától: honnan sodorja fel ez a bő forrás a benne villogó gondolatok csillámait és hol keveredett belé a stilusnak ennyi iszapja, mely itt-ott zavarosra festi vizét? Az irodalomnak milyen rétegeiből szedte föl ezeket?

A választ az e korbeli próza adja meg: egy kapós, czikornyás regény, az *Euphues* fertőzte meg a nyelvet; a mi a gondolkozást illeti, az oly kifejlett, hogy most írják munkáikat More és Bacon.

Mária angol királynőnek (1553—58) a férje, II. Fülöp spanyol király, magával hozott hajóin sok fényes spanyol ruhát, sok czikornyás bókot és egy pár könyvet, melyeknek tudálékos képekkel telehímzett stilusa mintha mindduntalan bókot vágna önmaga előtt. Guevara spanyol jezsuita atya volt a mestere ennek a stilnek s első esztergályosa a czirádás «alto estilo»-nak. Az angol írók lefordították a királyné számára férje országának könyveit. John Bourchier, lord Berners, bordeauxi Hugó történetét fordította le a páter munkáiból s ezzel ő telepítette át Angliába Oberon és Titánia tündérudvarát. A hímes mondatok ép úgy elbűvölték az udvart, mint a grandok aranynyal kivarrt bársony ruhái; épen

úgy csillogtak és suhogtak. LYLY (209. l.), az udvar kegyencz költője, megpróbálta, nem lehetne-e ilyen ruhát szabni az angol nyelvből is? Gazdag redőkbe szedett minden mondatot, s fényesre köszörült szavakat rakosgatott a ránczokba. 1579 lett, mire a regény megjelent. Czíme rövidre fogva — *Euphues.*

Meséje mindössze annyi, hogy egy jónövésű és széptehetségű — Plato értelmében «euphyes» — athéni ember, Euphues, ellátogat Nápolyba, s ott az Eubulus (= jó tanácsot adó) tanácsa ellenére dorbézolásnak adja magát. Így barátkozik össze Philautossal (önszeretet). Mind a ketten egy leányba szeretnek, ellenségekké lesznek, míg át nem látják, hogy a leány csak kaczérkodik velök. Euphues aztán haza megy, Philautos Nápolyban marad. — A regényhez két függelék van csapva: egyikben Euphues tanácsokat ad a jó nevelés dolgában, a másikban megtérít egy hitetlent. — A könyv nagyon kapós lett, csak azt kifogásolták, hogy Euphues nem látogat el Londonba is s hogy szépjellemű nő nem fordul elő benne. Az író egy esztendő alatt kipótolta mulasztásait egy második részben, melyben a két jó barát Angliába megy s Philautos el is vesz egy kitűnő angol hajadont; Euphues megint haza megy Nápolyba.

A cselekmény gyér, de az otrombán dagályos stílus, az «euphuismus», mely egy századra megrontotta az angol nyelvet, felpuffasztja. Tele van levelekkel és szónoklatokkal s az alakok és az író szünet nélkül olyan pöffedt nyelven beszélnek, a melynek minden szava mintha fel volna dagadva. Akárhogy lötyögött is a vézna kis mese ebben a szószátyárkodásban, a regény tetszett; egy emberöltő alatt nyolcz kiadást ért.

A pyrenei-félszigetről másik bevándorló is akadt: a pásztorregény. Philipp SIDNEY szólaltatta meg először angolul, *Arcadiá*jában, mikor 1580—81-ben Wiltonba húzódott a királynő haragja elől, a kit elég merész volt lebeszélni házassági tervéről, mikor feleségül akart menni Anjou katholikus herczegéhez. A regény szemlátomást mintáira ütött, a Sanazaro *Arcadiá*jára és a portugal Jorge de Montemayor *Szerelmes Dianá*jára. A bukolika nála is belenő a lovag-romantikába s az udvari csűrtcsavart nyelv, a monológok, a regényt átszövő versek finomkodása az udvari nép kedvének keresésére vallanak.

Két királyfi, a thessaliai Musidoros és a makedoniai Pyrokles, hajótörést szenvednek, melyből megmenekülve, az első Spártába, a másik Arcadiába kerül. Mikor a két állam harczba száll, mint ellenséges vezérek találkoznak. Békét kötve, szerelmi kalandba bonyolódnak. Arcadia királya vadonban, rejtve nevelteti leányait. Musidoros azonban Dorus pásztornak öltözve, közelébe férkőzik Pamelának; Pyrokles pedig amazonruhában Philokleának. Ebből nagy bonyodalom támad, mert a király maga beleszeret a szemrevaló amazonba. A királynak a sógorasszonya azonban, a ki a maga fiának szánta Philokleát, megszökteti a két leányt, amazonkisérőjükkel együtt. Itt végződik az első rész. A másodikban Musidoros elveszi Pamelát s hazaviszi Thessaliába. Pyrokles is bevallja csinyjét s feleségül kapja Philokleát.

Ezek a regények Athénben és Tempe-völgyében játszanak, embereik levegőben élnek, lábuk sem éri a göröngyöt. Épen ilyen kecses és boldog nép a franczia mintára ütött lovagregények hősei, a Ford *Parismusa* és Henry Robert *Pheanderje*. Elterjedtek a Gomberville hősi regénye *Polexandre*, és angol párja, *Parthenissa*, Roger Boyle regénye (1654), és a George Mackenzie *Aretinaja*. De nemsokára támad olyan regény is, a mely az életnek és az emberszívnek a tükre akar lenni. 1554-ben jelent meg Spanyolországban az első gézengúz-regény, *Lazarillo de Tormes élete*, Mendozától. Hőse egy szegény gyerek, a kit egy vak koldus megvesz az anyjától vezetőnek; a kis csirkefogó tömérdeket szenved és rengeteg csínyt követ el, de mi ránk csak az tartozik, hogy hamarosan odaát terem Angliában. 1586-ban már ismerik ott, s 1599-ben már van eredeti angol kalandorregény is: a Thomas Nash *Jack Wiltona*, egy apród története, a ki végigkisérte Surrey grófot német-, franczia- és olaszországi kalandjain. Semmi sem mutatja jobban az ilyen regények népszerűségét, mint hogy rövid idős másik ilyen regény is akad, *The english Rogue* (Az angol csavargó), szerzője Richard Heads. Különösen tetszenek az olyan elbeszélések, a melyek a tengeren túl is meghurczolják hőseiket, hajótörésbe sodorják, aztán valami puszta szigetre vetik, a hol a megmenekültek patriarkális életmódot élnek, a mint a biblia tanítja, mely még a puszta szigeten sem hagyja el őket. Ilyen regény az *Isle of Pines*, mely 1668-ban látott napvilágot. Lassanként aztán erkölcsi irányzat szivárog be ezekbe az elbeszélésekbe. Aphra Ben *Oronooko*ja, melyet surinami tartózkodása emlékeiből írt, egy néger rabszolga történetével a rabszolgaság eltörlése mellett emel szót, mintha az író ezzel a munkájával ki akarná engesztelni az erkölcsöt, a mért vígjátékaiban oly kegyetlenül kigúnyolta és összetörte. Ezekből a kalandos regényekből fejlődik tovább az angol regény, erre a mintára ütnek első classicus alkotásai is: *Robinson* és *Gulliver*. —

Nyomdák is vannak már, — William Caxtoné az első, — a melyek terjesztik a prózaműveket, kinyomtatják a krónikákat. 1516-ban jelenik meg Robert Fabyan londoni takács angol történelme, mely VII. Henrik koráig halad. Hall Edvárd a rózsák harczát írja meg (IV. Henrik—VIII. Henrik), könyve gyakran forgott Shakespeare kezén. Lord Berners a Froissart krónikáját fordítja le; Raleigh toweri fogsága alatt (1603—15) megírja a világ történetét a teremtéstől kezdve (*History of the World*). Hooker pompásan megírt nagy munkája mellett: *Laws of Ecclesiastical Polity*, keleti nyelvészettel foglalkozott; Thomas Starkey nemzetgazdasági, Elyot államtudományi értekezéseket ír. Legnagyobb hatással a próza fejlődésére Roger Ascham (megh. 1568) volt, *The Schole Master* cz. neveléstudományi könyve révén.

Elég sokoldalú hát e kor tudományos irodalma; mélységét semmi sem mutatja jobban, mint hogy két neve — csak a nevek és nem a munkák — szinte olyan elterjedt és ismeretes, mint a Shakespeareé, ez a kettő: THOMAS MORE (Morus, 1480–1535) és FRANCIS BACON (1561—1626). Mind a kettő lordkanczellár volt. Moret lefejezték, mert mint buzgó katholikus, ellene szólt a király elválásának Arragóniai Katalintól; Bacon elvesztette méltóságát, mert többször szégyenletesen megvesztegettette magát, s egész jelleme alacsony volt. More az első angol történetíró, a ki szemügyre vette a tények indokait s a kor viszonyainak és a vezéregyéniségek jellemének befolyását a korszak alakulására V. Edvárd és III. Richárdról szóló művében. Nevét azonban államberendezési nagy ábrándja, az *Utópia*, tette öröklővé (1516-ban jelent meg). A testi-lelki boldogság élvezése egyetlen czéljuk a sziget boldog lakóinak. Plato eszményi Atlantis-a ez. Vallás- és jogegyenlőség a társadalmuk alapja, munka- és vagyonközösséggel együtt. «Ha a fennálló államokat nézem, Isten úgy segéljen, nem látok egyebet, mint a tehetősek összeesküvését, hogy az állam czégére alatt tulajdon hasznukat lessék.» Egyformák a lakások, közösek a lakomák; pénz nem forog; mindenki tartozik a földet mívelni, naponként hat óra hosszat. Mindenki dolgozik, a nők is; csak a lealázó, piszkos munkát végzik «rabszolgák», a bűnösök, büntetésből. A gonosztevők bilincse aranyból van, hogy az ékszer utálatossá váljék. Ideális minta-állam az övé, a nyomor, henyélés és irigység nélkül való társadalom. Kár, hogy a boldog sziget nem akadt útjába Amerigo Vespuccinak.

Thomas Morus.

Még nagyobb a Verulami Baco érdeme, mert ő épen egy útat fedezett föl. Philosophiájának tulajdonképen nincs is tartalma, módszere a fő. «A tan, melyet ő tanított, a tanok felfedezésének tana volt.» Azt hirdette, hogy az értelmet és érzékeket meg kell tisztítani a balitéletektől, s a tapasztalás révén közelébe férkőzni a természetnek. Csak a tapasztalás a tudás egyedüli forrása. Az inductiv-módszert nem ő fedezte fel, de új irányt jelölt ki annak. Az embert állította a gondolkozás középpontjába, s

javát keresni volt szerinte a gondolkozás tárgya. A régi philosophia is kutatta a természet törvényeit, de gyakorlati felhasználásukat lealázónak tartotta a tudományra nézve, s csak az ember értelmi és erkölcsi tökéletesítésével gondolt. Bacon haszna szerint becsülte a tudományt s arra keresett módot, hogy a tökéletlen ember jól érezze magát a világon. Ez a czél nem olyan magas, mint a Platóé vagy sok philosophusé, a kik az embert tökéletessé akarnák tenni, de elérhetőbb azokénál. S «egy hold föld Midlessexben többet ér, mint egy herczegség Utópiában» — mondja Macaulay Baconról írt kitűnő essayjében. Latin nyelven írta nagy munkáit: *De dignitate et augmentis scientiarum* (1605, 1623) és *Novum Organum scientiarum* (1620), csak essayit írta angolul, de minden munkája legszebb lapjaihoz tartozik az angol gondolkodás történetének. Negyedfél század váltotta be eddig végrendeletének óhajtását: «Nevemet s emlékemet az emberek könyörületességére s idegen nemzetekre és jövendő századokra bízom.» Bacon dolgozószobájából kétfelé nyilik előttünk nagy kilátás. Egyik oldalt a dús természetbe látunk, melynek gazdag életében új meg új igazságok lesznek nyilvánvalókká, s a lombok között egy csarnokon akad meg szemünk: az 1662-ben alapított Royal Society ez. Ebben fogja kihirdetni nagy fölfedezését NEWTON (1642—1727). Másik oldalon a sziklák között utat vág egy kis csapat a szabad gondolkodás ormai felé. Ezen az úton találkozunk majd Lockekal.

Francis Bacon.
(Somer arczképe után.)

Az emberi szellem megújhodása a renaissance idején Itáliában a hagyományokból sarjadt ki, új művészetet és tudományt teremtve; Németországban az erkölcs forradalma a reformácziót hozta létre. Anglia partjaihoz elverődött mind a két áramlat, s mind a kettő gyakorlativá vált. A renaissance itt a jólétben leli támaszát, s egy költőt terem, a ki az emberi természet ismeretében a legnagyobb, tárgyait nagyobbrészint a nemzeti mondákból és történelemből meríti, s egy gondolkodót, a ki a természet megismerését veszi tárgyul, czéljául pedig az ember jólétét. A reformáczió pedig megtisztítja az erkölcsöket, ujjá formálja a társadalmat s önálló nemzeti államvallássá alakul.

II. A VALLÁSOS VISSZAHATÁS. A PURITÁNOK.

1. Bunyan és a költők.

Erzsébet kicsapongó udvara már a királynő életében elkeseredést keltett országszerte. A polgárság nem érte be az államivá tett anglikán egyház ujításaival, mely megoltalmazta a régi hierarchiát és erkölcsöket, mindössze a legfőbb hatalmat ruházta át a pápáról a királyra. Tyndal új bibliafordítása (1547), melyet az eredetiből fordított s Rotterdami Erasmus latin és Luther német fordításának glossáival magyarázott, széthordták a német reformáczió érzéseit és eszméit Angliaszerte. Az új hit vértanúi a máglyáról is azt a boldogságot hirdették, melyet a benső élet tisztasága (puritas) ád. Híveik egészen közelébe áhítoztak az ó-testamentomnak: a Sabbathot ülték, bibliai neveket viseltek. 1633-ban még megbüntetik William Prynnet, a ki egy pár vendégszerető franczia színésznő erkölcstelensége miatt *Histriomastix*ában minden drámát és színpadot legyaláz; 1642-ben azonban a parlament I. Jakab háromszori közbelépése ellenére bezáratja az összes színházakat s megkorbácsolják és becsteleneknek nyilvánítják a színészeket. Összetörik a templomok ékességeit és kivágják a május-fákat az egész országban; s ez nem metaphora. Cromwell köztársasága és protektoratusa (1649–60) idején levetik a csipkegallért és színes ruhát; feketében járnak, rövidre nyiratják hajukat és fahangon beszélnek. Mindenkit megszáll az istenfélelem. Bacon is írt imádságokat; Cromwell jóslatokat szokott keresni a Szentírásban s hallucczinácziók gyötörték, valahányszor feszületet látott. A közkatonák rendesen zsoltárokat énekeltek az őrjáraton. Hiába vannak az államegyháznak olyan kiváló emberei, mint Laud, olyan szónokai, mint Jeremy Taylor (1613–1667), a ki akkora úr a képzeletnek és a kifejezésnek minden gazdagságán, mint kevés költő; hiába olyan érzelmes és elegáns írói, mint Thomas Fuller (1604–1665): e korszak legolvasottabb könyve a fanatikus John Bunyan *Zarándok útja*. A bibliát, Shakespearet és Robinsont leszámítva, nincs ennél népszerűbb könyv Angliában.

Bunyan (1628–88) szegény üstfoldozó volt, mint az apja. Indulatos és káromkodó volt gyermekkorában, de egy pár csodálatos eset vallásossá tette. Egyszer egy vipera az ujjához kapott, de nem harapta meg. Katonakorában őrszemnek rendelték ki, egy barátja a helyére kéredzkedett s alig állt oda, megölte egy golyó. Ezekhez hasonló esetek rajongóvá tették. Viziói voltak s ha múltjára gondolt, testében érezte az ördög karmait. Húsz éves korában elvett egy szegény leányt, a kinek egész vagyona egy pár vallásos könyvből állott. Ezeket olvasta éjjelenként a férje, s mikor erősnek érezte hitét, prédikálni is kezdett. Ezért tizenkét esztendőre börtönbe zárták, a hol vas madárfogókat iszkábált s a bibliát és a

vértanúk könyvét olvasta. Maga is írt: *Elmélkedések a börtönben*, *A szent város vagy az új Jeruzsálem* és *Az én hitvallásom* a tömlöczben keletkeztek. Legelterjedtebb munkája *A zarándok útja ebből a világból a másikba* (The Pilgrim's Progress from this World to that Which is to come). Ez a könyv tíz esztendő alatt (megj. 1679) tízezer példányban kelt el.

Az egész egy álom leírása: keresztény allegória, melyben az erények és bűnök szerepelnek emberi formában. A jó Keresztényt kisérjük végig földi vándorlásain. Elindulva a romlás városából, egyik allegóriát a másik után éri útjában. Evangelista igazítja a jó útra; társa, Alkalmazkodás, a Csüggedés mocsarába fullad. Útközben megismerkedik Együgyűséggel, Restséggel és Elbizakodottsággal, meg Betűrágóval és Hizelgővel, mire egy nagy kastélyba ér, hol Éber, az őr, leányaira, Jámborságra és Okosságra, bízza. Útját folytatván, egy ördögre, Apollionra bukkan, a kit legyőz. Keskeny úton, lángok között, a Halál árnyékának völgyébe jut. Itt egy barlangban két óriás lakik: Pogány és Pápa. Mindezek után a Hiúság városába érkezik, azután a Kétségbeesés hatalmába kerül, a ki tőrt és kötelet ád neki, hogy szabadítsa meg magát bajaitól. Végre mégis fölér a Boldogság hegyére, a honnan már látszik a mennyei Jeruzsálem, csak még egy mély vizen kell átúszni kapujához; ez a Halál folyója, melyből a lelkek halandó ruháik nélkül lépnek partra. Mikor Keresztény bement a kapún, a város úgy ragyogott, mint a nap délben, az utczák merő aranyból voltak s azokon sokan járkáltak, koszorúkkal fejükön, kezükben zsoltárokkal és arany hárfákkal, hogy dicséneket énekeljenek. — A künnrekedt allegóriák azonban túlélik Keresztényt s életök, sorsuk és haláluk felől olvashatni a könyv második részében.

Bizonyos értelemben egy protestáns vallásos eposz ez, prózai *Divina Commedia*-féle, mely meghordozza a hivőket a borzalom és kétség útján, az erények és bűnök közt, a mennyei Jeruzsálemig, vagy Dante nyelvén: míglen ki nem érünk a csillagokhoz.

Előre láthatjuk, hogy ez az áhítat és komorság megöli a költészetet. Egyetlen egy szerencsés ember akadt mindössze, a kiben nem tettek kárt a színházak bezárása és a párttusák: John *Denham* (1615—68). Olyan szerencsés volt, hogy még 1641-ben előadták egy tragédiáját *(The Sophy)*, a mely ismeretessé tette nevét, s később (1643) meleg hangulatképet festett a *Coopers-Hill*ről, a honnan elnézi a Themzét, az óczeán legkedvesebb gyermekét, a mint anyja ölébe siet. A politika és vallásos elmélkedés meg-megzavarja szemlélődését, de az egésznek hangulata egységes és üde marad, noha — Milton *Allegro-* és *Penseroso*jával együtt — ez az első hangulatfestő költemény, a mely műfaj Angliában később olyan divatos és népszerű lett. Egyetlen költője korának, a ki ezt a nevet valamennyire megérdemli. Körülte, utána csupa sivárság. A versköltészetet előbb a színház nyomta el, azután, még inkább, a puritanismus komorsága. Shakespeare korában még bőven hajtott a szonett, Thomas Lodge, William Drummond, Drayton gyűjteményeinek bőven volt olvasójuk is, de az igazi költészet égi harmata csak kevesen csillogott e szóvirágok

közül. A költészet legtöbbjüknél puszta rímesztergályozás, melylyel Samuel Daniel a Yorkok és Lancasterek küzdelmét czifrázza ki, Warner Anglia történetét, Drayton (1563—1631) pedig a *Polyolbion* harmincz énekében hazája egyes grófságainak leírását. Még élnek a Spenser hagyományai; George Wither (1588—1667) és William Browne (1590—1645) pásztorregényeket és eclogákat írnak, Fletcher Phineas áthozza Itáliából a halászverseket. De a nagyobb tért itt is ó-testamentomi alakok népesítik be. Francis Quarles (1592—1644) egy pár pásztorvers mellett Jónás, Eszter, Jób történetét foglalja versbe.

Alig van, még az udvari pártiak közt is, a ki szerelmi verseket írna. Robert Harrick (1611—1674) kedves, anakreoni könnyedségű verseit, William Habington, Richard Lovelace (1614—58) szerelmes sóhajait, John Suckling népies kisérleteit beiszsza a vallásos és tudákos versek sivataga. A kor asszusága és fanyar életközönye kiapasztja a költői képzelődés friss patakját. Meggyőződés és szív nélkül verselnek. John Donne (1573—1631) katholikus korában Mária-énekeket és legendákat ír, kitérése után keserű szatirákat. Edmund Waller (1605—87) előbb Cromwellt magasztalja s halálát könnyárral siratja el; azután II. Károly és II. Jakab udvarába szegődik. E rímkovácsok közt még Cowley Ábrahámnak (1618—67) volt valamelyes tekintélye, de ma már őt is végkép elfeledték, ámbár sokfelől megostromolta a hírt és halhatatlanságot. Két szindarabját, a *The Guardian*t és a *Naufragium Joculare*t előadták a cambridgei egyetemen, az elsőt Károly (II.) királyfi előtt. Írt ódákat Pindaros és Horatius modorában, többek közt Jézsaiásról és az egyiptomi csapásokról; eposzba fogott Dávid királyról s hat énekes tankölteményben vette sorra a növényeket. A benső forrongás, a korszak lelke nincs meg ezekben az írókban. azt mások fejezték ki; vallásos rajongását és hívő buzgalmát Bunyan, érzelmeit és eszméit pedig Milton, a kinek életében benne van a puritanizmusnak egész története is.

2. John Milton (1608—1674.)

Ő a legigazibb puritán; egész munkásságát, fiatal éveinek költői kedvét, mely korai termékenységében finom és komoly hajtásokat nevelt: egy hymnust Krisztusra s két hangulatfestő költeményt a lélek vidámságáról és komolyságáról, (*Il Allegro* és *Il Penseroso*), ennek az erkölcsi irányzatnak szentelte; férfikorának, munkaerejének legjobb éveit is, sőt szemevilágát és vagyonát minden tanultságával együtt. A politikai és vallásszabadság első szószólóinak egyike. Szabadságot kíván a családban is, hogy az össze nem illő házasfelek — ő hozzá sem volt való első felesége — elválhassanak. Nem hiába volt író maga is: nincs hatalmasabb munkája az *Areopagitica*nál (1644), mely a legtüzesebb védirat a sajtó-

szabadság mellett. «Majdnem annyi egy könyvet meggyilkolni, mint egy embert. A ki embert öl, értelmes lényt öl meg, isten képe mását; de a ki megsemmisít egy jó könyvet, magát az értelmet gyilkolja meg.» Olyan világos és erőteljes ez a könyv, hogy mikor, egy század multán, a francziáknál Mirabeau vívja e harczokat, nem tud jobb fegyvert képzelni magának, mint ha lefordítja ezt a munkát.

Elgondolhatjuk, mit fog írni a szabadságnak ez a rajongója, mikor a király megöletése után az államtanács, mint külügyi latin titkárjára, ő rá bízza, hogy magyarázza meg Európának a királygyilkosság szükséges voltát. *A királyság és a hivatalok állása* (1649) csakugyan a népfelség bibliája. Kegyetlen élvezettel szedi szét porczikáira a Gauden püspök királyvédő röpiratát, az *Eikon basilikét* (Királykép), a maga *Eikonoklastés*ában (Képromboló, 1649), mely — abban az időben! — hamarosan 47 kiadást ért. S mikor a holt Károly fia valami Saumaiseből Salmasiussá tudákosodott franczia bérencz íróval megkisérli megvédelmezni a királyt a *Regia defensio*ban (Királyvédelem), Milton — hogy egész Európa megérthesse — két latin röpirattal kél védelmére az angol népnek *(Defensio pro populo Anglicano)*. — Akárcsak ostorral vágná vérig a királypártiakat, olyan sujtón és kegyetlenül hirdeti, hogy a nemzet méltán lökött félre útjából egy esküszegő és hazaáruló királyt. Mintha Rousseaut olvasnók, száz esztendővel Rousseau előtt, olyan meggyőződéssel látjuk könyvében megírva, hogy a hatalom nem istentől való, hanem a nép bízza az uralkodóra és hivatalnokaira a közjó érdekében. E hatalmas szónoklat érdemét csak egy csökkenti: hogy a *Regia defensio*, a melyet összetör, hitvány és aljas munka volt. Mégis olyan tűzzel kelt ki ellene s akkora megerőltetéssel dolgozott második *Defensio*ján (1652) is, hogy végkép elvesztette amúgy is meggyöngült szemevilágát. De azért tovább dolgozik és izgat; a restauráczió küszöbén is könyvet ír a könnyű és kész módról, hogyan lehet szabad köztársaságot alapítani.

Milton.
(Olajfestmény után.)

Cromwell kidőlte után a régi királyi ház mégis visszatért s vele a régi szolgaság (1660). A puritánokat üldözték; Cromwell holttestét a sírjából vonszolták ki, hogy a bitóra akaszszák. Milton vakon és hallgatva tengődött. Vagyonának nagy részét elvesztette, háza leégett a londoni nagy tűzben, kis földbirtokát elkobozták. Második felesége, a kit egész lelkéből szeretett, meghalt; a harmadikat elkeserítette a nyomorúság; leányai rendre eladogatták könyveit a «rongyszedőknek». Csak egy világ volt nyitva előtte: a képzeleté. De *Comus*ának bájos és vidám jelenetei elrajzottak az ifjúság álmaival. Sötét és néma lett a rengeteg, melyben reszkető árnyék fenyegette az eltévedt hajadon lépteit, a mint bátyjait kereste, míg a lombok közt Circe fiának, a repkénykoszorús Comusnak harsány dorbézolása harsogott; eltűntek a szerelmes istenek és a földi szűzeket megvédelmező najádok; kialudt a fény és árny játéka a bokrokon. A játszi mythologia azóta lehiggadt komor puritán theologiává; ő, a ki szonettjeinek is komoly tárgyakat keresett s azokban Cromwellt és Shakespearet magasztalta, a vallásüldözést kárhoztatta és vakságán panaszkodott, most a legnagyobb tárgyhoz fordult: az örök jó és rossz harczához, az ember bűnbeeséséhez. A mennyei seregek és a pokol fajzatának harczát, a classicus eposzok két ellenség közt végigzúgó hősi, valósággal homéri harczait nézzük végig az *Elveszett paradicsom* (1667, magyarúl Jánosi Gusztávtól) vergiliusi tizenkét énekében; ezek teszik mozgalmassá az ő poklát és mennyországát, mozgalmasabbá a Dante szemlélődő ég- és pokol-járásánál. A Danteé egy apokaliptikus mennyország, a hol a lelkek csillagok gyanánt lebegnek, hol viziók seregelnek s a titokzatos rózsa nyílik; ennél a vak embernél azonban a képzelet abban találta gyönyörűségét, hogy a földi világhoz hasonlóvá, olyan reálissá és mozgalmassá tegye az eget, olyan elevenekké, testiekké az ég és pokol lakóit, a minők a földi emberek. Az ő mennyországa mintaképe egy jól berendezett földi államnak; van ott dicsének és vezényszó, fényesre csiszolt fegyver és társzekér. Az ÚR abszolut uralkodó s abszolut monarchiájának égi seregei ugyanazt a keserves komédiát játszszák végig ágyúzással és előnyomulásokkal, a melyet idelent halálig megúntak a Cromwell legényei. Csak egy másik és nagyobb föld az, tele fáradsággal, bizonytalansággal, előrelátó szónoklatokkal (II. 95—138) és tervekkel. A sátán és népe érdekesebb és szenvedélyesebb. Pokluk szabad köztársaság; talán ezért sikerült a rajza jobban Miltonnak. A két hatalom versengése közt állnak az első emberek. Ép olyan kifogástalan szónokok, mint a menny kormányzója s már is feltalálták az államrendet és philosophiát csak úgy, mint a vendégbarátságot.

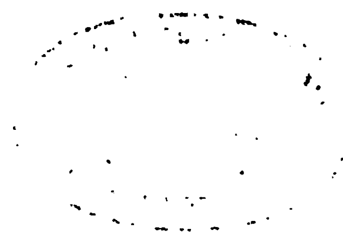
Igaza van Tainenek, — a ki különben félreérti Miltont, — ez az Ádám csakugyan Oxfordon át került a Paradicsomba. Bizonyos, hogy vannak

Egyetemes irodalomtörténet. III.

J. MILTON.

(Faer festménye után.)

szükséges anachronismusok; ha nem volnának, Ádám egy szót sem szólhatna, vagy legalább nem volna érdemes meghallgatni makogását, de az is biztos, hogy költő sohasem élt többet e szabadsággal, mint Milton itt.

Elvesztett paradicsoma nem az a könyv, melyet nem kellene elolvasni mindenkinek: azért fölösleges elmondani tartalmát. Ez úgy sem adhatna fogalmat érdeméről, a nélkül a mély vallásos érzés nélkül, mely minden sorából kisugárzik. Ez a tárgy — megmondta Goethe — nem költői; nem is annyira vallásos eposz, mint inkább költői theodicea az egész, egy különszakadt, kisebb érdemű befejező részszel, a *Visszanyert paradicsommal*, melyben a Megváltó legyőzi a Sátán kisértéseit s példát ad a rossz leküzdésére. Az első rész azonban a nyomorúságnak a földön való megöröködésével végződik s egy érzékeny és mélységes léleknek fájdalomkiáltása. Hogy Milton talán a maga puritán köztársaságát siratja az elveszett Édenben, hogy nyelvének felséges orgonabúgásában egy szegényes irodalmi kor tökéletes művészi emlékhez jutott, az az angolok dolga; de az a fájdalomszó ma is elhat mindőnk lelkébe, az egész világon; s írójának alakja be van vésve minden nemzetnek a lelkébe. Nagyobbrészt a költő egyénisége teszi vonzóvá könyvét, nem a könyv kelt érdeket írója iránt. Az eposzhoz szükséges nagy formáló erő hiányát eltakarják a lyrai szépségek s a sok gyönyörű tájfestés, s mindent pótol a költő impozáns egyénisége, magát a hatvankét éves embertől nem telő tüzet és szenvedélyt is.

Egyénisége sok helyütt áttetszik épikai nagy művén. (III. ének.) Ilyen vonatkozások mélyítik el tragédiájának, *Samson Agonistes*nek tartalmát és hatását. Ezt a restauráczio idején írta. Ő a vak Sámson, a ki tűrni kénytelen a dorbézoló filiszteusok csufondároskodásait, míg rájok nem zuhan a tető. De ezt, a Stuartok elűzetését, Milton nem érte meg. Elkeseredve és szegényen halt meg, a hogy' utolsó éveit élte. Úgy, a mint Munkácsy képe lelkünkbe véste alakját: a puritánok egyszerű fekete ruhájában, mellére csüggesztve fejét, mert szeme elé úgy sem rajzol képeket a napfény; leánya, Deborah, írja a halhatatlan verseket. Az egész Milton benne van ebben a képben: a gondolatok forrongása hatalmas homlokán, feje tartásában elmerültsége a maga komoly világába, az egyszerű szobában és ruhákon egy olyan hazafinak a szegénysége, a kinek vagyonát elkobozták elveiért, s egy olyan költőé, a ki egy halhatatlan művel életében összesen tíz fontot szerzett.

II. KÖNYV. CLASSICUS KOR.

I. A RESTAURÁCZIÓ.

1. Erkölcse és költői.

Mialatt a kor legnagyobb költője csöndben és homályban dolgozik nagy művén, vidám és zajos élet tobzódik körülötte. II. Károly, the merry Monarche, magával hozta Francziaországból az ottani erkölcsöket és szokásokat. A király évdijat, példát és szeretőket kap XIV. Lajostól, a kik együtt kocsikáznak a királynéval. Megvan a lever és coucher, akár csak Francziaországban; a király bálvány, az állam maga. Volt nevelője, Hobbes (1588—1679), dolgozza ki a királyi hatalom korlátlanságának elméletét a *Leviathan*ban (1651). E tan szerint a nép a királyért van, ez csak a királyok királyának tartozik számadással. Hobbes még így is elvesztette II. Károly kegyét, mert nem hirdette az Isten kegyelméből való királyságot; pedig máskülönben mi a különbség Cromwell és Károly uralkodása közt? Ennek a hatalomnak természetes kifejlődését aztán Robert Filmer rajzolta meg *Patriarcha or the natural power of kings* cz. munkájában (1680.), melyben Ádámot tartja az első uralkodónak. A királyi hatalmon most nem vett erőt semmi. A puritanizmusnak együtt bukott meg hatalma és erkölcse. Úgy járt, mint előtte az anglikán egyház: a vallást oly szorosan összekapcsolta az állammal, hogy dőltében az egyik magával rántotta a másikat. Szigorusága, mely az áhitatot testi megcsonkítás, fogság és pénzbüntetés terhe alatt rótta az emberekre, gyűlöletessé, számtalan szektája s a buzgóság jutalmazása révén elterjedt képmutatás pedig nevetségessé tette.

Az *Elvesztett Paradicsom*mal körülbelül egy időben jelent meg egy humoros költői elbeszélés, *Hudibras,* mely csúffá tette a puritánokat (három részben 1663, 64, 78). Irója, Samuel Butler (1612—80) éveken át titkára volt Cromwell egyik hadvezérének, Sir Samuel Lukenek; innen ismerte a puritánokat s róla mintázta Hudibrasát, a kóbor lovagot, a ki szolgájával útnak indul, kiirtani a puritanizmus minden ellenségét. Az ütött-kopott kalandkereső azonban minduntalan porul jár.

Alig indul el, már elveri egy medvehajszára készülő csapat, a kiknek az állatkinzás ellen akar prédikálni. Mikor elszélednek, a vitéz foglyul ejt egy féllábú csavargót s a városba viszi és kalodába zárja. Az iménti csőcselék azonban kimenti az áldozatot, s magát a lovagot ülteti helyébe. Kushadtából egy asszony szabadítja meg, a kit aztán el akar venni, de mikor az asszonyság cselédei ördögöknek és boszorkányoknak öltözve éjszaka rajta ütnek, egy-kettőre kivallja, hogy csak a pénzeért venné el, mire az asszony kiveri házából, s a jámbor puritán hiába igyekszik azután kiengesztelni.

A lelemény nem uj; az elszánt presbyterián lovag a Don Quijote útján indul el, együgyű, independens szolgájával. Az angolok nagyon rossz szolgálatot tesznek Butlernek, mikor a két munkát összemérik. Hire sincs itt annak a rokonszenves mosolynak, melylyel Cervantes nézi a maga ábrándozóját; Butler utálja és kineveti az otromba puritánt, ezt a hogarthi alakot, a ki csizmájáról a sarat kardjával kaparja le, aztán meg hagymát ültet vele. Nem is kedvessége vagy írói értéke tette a könyvet népszerűvé, hanem irányzata; bele van abba szőve a forradalom egész története s ki van benne csúfolva minden puritán, az egy Miltont kivéve, és pedig olyan alaposan, hogy Voltaire is hathatós eszköznek találta az álszenteskedés és kegyesség kiirtására, s Butlernek 1720-ban állított sírkövére is azt vésték rá: qui simulatæ religionis larvam detraxit.

Ámbár a királypárt dicséretére sem volt szava, a könyv mégis nagy szolgálatot tett az udvarnak; nem hiába tudta Károly az egészet könyv nélkül s szokta egy-egy példányát ajándékba adni. Durvaságain és befejezetlenségén nem akadt fenn senki. A párosával összerímelt négyes jambusok, ezek a torlódásig szapora rímek könnyen megragadtak az emlékezetben, s a költeményt ismertté és népszerűvé tették, ismertebbé és népszerűbbé Miltonénál. S ha Miltonnal kiállta a versenyt, mástól nem kellett tartani. A Boileau tanácsai és mintái szerint készült tanköltemények, a Roscommoné a jó fordítás módjairól, Buckingham herczegé a szatiráról, Rochesteré az emberről, üres stilgyakorlatok voltak, melyekben a franczia classicismus finom formáin mindduntalan pupot dudorított az angol nehézkesség. A könnyebb verselők pedig úgy hadonáztak az elmés frivolság szurós-virágos galyával, hogy a virágok egy szálig lehulltak, s a tüskék vért serkesztettek. Nem is lehetett másképp; a költészet az udvar bérencze volt, s a kegyencz olyan lesz, a milyen a pártfogó.

2. A színház.

A legtöbb írót a színház vonta magához. Károly kedvét találta a szinjátékokban, politikából is azon volt, hogy a népnek visszaadja régi mulatságát (1663), melytől a puritán köztársaság megfosztotta.

Az uj szinpadot gyertyafény világította meg, mozgó diszletek ékesítették, gépei voltak, s nagyobb érdekesség kedveért nők léptek fel a női szerepekben. Így szórakoztatón lehetett előadni olyan látványos zenés darabokat, a milyet egy párat a színház-tilalom alatt is eljátszatott William Davenant (1606–68), I. Károly udvari költője és játékrendezője, s a milyen volt az ő *The Siege of Rhodusa* is, az első darab, melyet a tilalom vége felé (1656) elő mertek adni.

Az uj színpad nem a nagy angol drámairók tartománya. Egy tanulságos memoire-iró nyiltan bevallja, hogy középszerű darabnak találja

II. KÖNYV. C

I. A RES

1. Erköl

Mialatt a kor legnagyobb ki
nagy művén, vidám és zajos éle
merry Monarche, magával hozta
és szokásokat. A király évdijat, p
kik együtt kocsikáznak a királyi
csak Francziaországban; a király
Hobbes (1588—1679), dolgozza ki
letét a *Leviathan*ban (1651). E ta
a királyok királyának tartozik
tette II. Károly kegyét, mert n
királyságot; pedig máskülönbe
uralkodása közt? Ennek a ha
Robert Filmer rajzolta meg *P*
cz. munkájában (1680.), melyb
A királyi hatalmon most nem
bukott meg hatalma és erkölc
ház: a vallást oly szorosan össz
egyik magával rántotta a m
megcsonkítás, fogság és pénz
gyűlöletessé, számtalan szektá
képmutatás pedig nevetségess

Az *Elvesztett Paradicsom*
humoros költői elbeszélés, H
(három részben 1663, 64, 78).
titkára volt Cromwell egyik
ismerte a puritánokat s róla
szolgájával útnak indul, kiin
ütött-kopott kalandkereső az

Alig indul el, már elver
állatkinzás ellen akar prédikálni
csavargót s a városba viszi és
az áldozatot, s magát a lovagc
meg, a kit aztán el akar ve
boszorkányoknak öltözve é
pénzeért venné el, mire az
szik azután kiengesztelni.

.zatók idegét temérdek trombita-szó rázza meg; .sies hatást, mint a hogy' a fenségest meg a ' meg Dryden, nevéhez százados hatás helyett ogy nevetségessé tette a tragédiát a Shakespeare görcsös-fütykös szatira azonban más utra térí- . ezt, Buckingham herczege, Butler és mások · Howard ellen, de utóbb Drydenra fordította, ·, Dryden maszkjában játszotta el a főszerepet. e, *Szinházi próba,* a melyben egész sereg jele- szk módra, Dryden szomorú és vígjátékaiból. ogy még 1819-ben is adták, a maga korában :művet.

.lást megint Dryden végezte. A szinházból élt, volt kötelezve az udvari szinpad számára; -- ncsét próbálni valami ujjal. Nem rémítgette tetekkel, be hagyta rozsdásodni a trombitákat; ktől várja: összeköti a jellemeket és a cselek- ιokolja, s a természetesség kedveért még a ver- ', hogy ezt a verses *Troilus és Kressida* előszavá- .ob csakugyan sző is közbe prózában írt részlete- t az, a mit ujabb elméletéből meg bírt való- : Shakspere *Antonius és Kleopatra*jának esetlen yütt irt *Oedipus,* s legjobb darabja, a vérfertőző tisztára a franczia mintaképek utánzatai. Élete tet mutatja, hogy mikor elméletben feladta a ival akkor erősítette meg az angol tragédiában classicismus stílusának uralmát.

al, hanem költeményeivel is. Termékeny író volt; vigjátékot, három tragikomédiát és két operát írt, s ι, hymnust és szatirát. A kornak minden eseménye, an munkáiban, nem mintha kora hangulatát akarta nem mert köpönyegforgató volt, mint akkorában awellt magasztalta, aztán dicshymnusszal fogadta r = az igazság visszatérte); mikor Monmouth her- .nytelen fia, el akarta ütni a király öcscsét, Jakabot, *Achitophel* történetét ujítja fel; aztán a katholikus vallására tér s uj egyházát hosszadalmas allegorikus lmezi, melyben az egyházát jelentő sértetlen fehér 'lás dogmáit fejtegeti üldözőjének, a párducznak (*The ·(hor)·* végül még diadalénekkel köszönti III. Vilmost ι nyelvén megérzik a franczias pompa-keresés.

Szatirája, *Mac Flecnoe*, egyenes utánzata a Boileau *Lutrin*jének, mint a hogy *Mesé*inek nagy része Boccaccióból és Chaucerből van átdolgozva.

Nem élt meg egyetlen nagy írói sikert sem, de — a mi ennél több — hatása volt. Udvari történetíró és költő lett, de ennél többre vette azt, hogy vagy száz író utánozta modorát, a kik Boileaujuknak tartották. Nagy tisztesség számba ment, ha valaki eljárhatott asztalához, a Will-kávéházba, a hol kényelmes karosszék várta délutánonként, nyáron az ablaknál, télen a kályha mellett. Itt szokott itélkezni és tanácsokat osztogatni.

Utódai közül csak kettő tehetség. Nathanael LEE (1657—92) az egyik, a ki az őrültek házába került s részegességébe halt bele. Egy pár munkájában segítő társa volt Drydennek. Ideges képzeletét csupa véres thémák vonzották, Nero, Sophonisbe, Mithridates, Borgia Cézár; Nagy Sándor haláláról írta a maga korában leghiresebb darabját. Szerelmes volt a rímbe, s mikor a rímes tragédia már divatját multa is, ő még léptennyomon rímeket csempészett a szabad jambusokba. Thomas OTWAY (1651—85) kisebb tehetség, de két darabja a mult századig tartotta magát a színpadon: *Az árva leány (The orphan)* és a *Megszabadított Velencze (Venise preserved)*.

Véres tragédiák ezek. Az árvát két testvér szereti. Az egyik titkon meg is esküszik vele, s megegyeznek, hogy a leány éjjel bebocsátja sötét szobájába, de egy hang nélkül, nehogy valaki neszét vegye titkuknak. A másik testvér kihallgatja ezt és semmit sem sejtve a házasságról, ő lopózik a leányhoz. Másnap minden kiviláglik. A leány megmérgezi magát, az ura megöli testvérét és önnön magát.

Gyors a cselekvény, tragikus az összeütközés, a jellemekből folyik a kifejlés; de épen a világos alaprajz, gyors lepergés és óvatos előkészítés az, a miben szemlátomást ráismerni a franczia mintákra, melyek uralmát az udvar izlése és Dryden munkássága sokkal inkább megszilárdítottak, hogysem egyhamar felszabadulhatott volna alóla az angol dráma.

Az uj vigjáték nem üt el annyira a régiektől; a régi is eléggé szabadszáju volt, prózai nyelve is érintetlenül maradt, csakhogy a csiklandós vigjáték-thémák nyerseségét most sértőbbé teszi az apróra kiszámított hatásvadászat s a jobb tárgyra méltó írói ügyesség. Az alacsony szenvedélyek pőrére vetkőzve hanczúroznak a színpadon. A házasságtörés ezekben a darabokban állandó mulatsága a férfiaknak s rendes szórakozásuk a nőknek. Az erény nevetséges itt, a jóság csak ravasz képmutatás lehet. Az író a nőszereplők szájába adja a legegyértelműbb sikamlósságokat, s teljes a siker, ha hozzá az író maga is nő, mint Aphra Ben (1640—89), a kém és örömleány, vagy Susanna Centlivre (1678—1722).

Legmesszebb William WICHERLEY (1640—1715) vitte ezt az irányt.

Királypárti atyja Francziaországba küldte, a honnan mint elegáns úr és buzgó katholikus tért haza, mert ott ez is a jó modorhoz tartozott. Azután még kétszer cserélt vallást. Eleinte a clevelandi herczegnővel, ő felségének és sok másnak a szeretőjével tartatta el magát; úgy befurakodott az udvar kegyébe, hogy a király meg is látogatta betegágyán, s később őt szemelte ki fia nevelőjének. Azután elvett egy kikapós özvegyet, a kinek áhítozott vagyona azonban nem szállt reá. Mikor családi vagyona kezeihez jutott, hetvenöt éves korában megint megházasodott, csak hogy unokaöcscsét kiüsse az örökségből. Megdézsmálta Shakespearet, Molièret, Racinet és Calderont, s minden alacsonynyá vált a kezei közt. Munkáiban nincs más érdem, mint azok a sorok, melyeket újra írt a vers nagymestere, Pope, ki rövid barátságuk alatt fiatal lelkesedéssel segített javítani a hires vén író munkáit. Wycherley maga nehezen írt; már Rochester adta rá a «lassú» jelzőt. Csak egyben volt eredeti és kifogyhatatlan: az ocsmányságokban. Legnépszerűbb darabja, *A vidéki asszony* (*The country wife* 1675), a körül forog, hogy egy férfi elhireszteli magáról, hogy ő már nem sértheti meg a férji jogokat; ezért a férjek szivesen bízzák rá feleségeiket, a kiket aztán ő meggyőz az ellenkezőről. A *The gentleman Dancing-master, The plain-dealer, Lowe in a Wood* semmivel sem különbek.

Az utolsóban egy legény el akarja adni a szeretőjét egy előkelő úrnak. Úgy feldicséri neki, mint egy jó tehenet szokás. Aztán bekopogtat a leányhoz. Az anyja nyit ajtót, a ki megint másnak árulja a portékáját. A puritán uzsorástól alku közben ebédre, pántlikára, czipőre valót zsarol ki. A leány, mintha semmiről sem tudna, tánczmesternek nézi az öreget. Végre kiabálni kezd. Beront az anya, rendőrséggel. Az uzsorás ötszáz font árán menekszik a kezükből.

Nem lehet ezen túltenni. Sem író, sem emberei nem lehetnek már aljasabbak. William Congrevet (1670—1729), ha nem is erkölcse, legalább tehetsége visszatartotta az írásmesterség ilyen lealacsonyításától. Ő is divatos piperkőcz volt, neki is meg volt a maga herczegnője, s vágya gazdagság és úri élet után; később be is telt az, mikor Jamaika kormányzója lett. Szeretett úgy beszélni, mintha csak kedvtelésből, gond nélkül irogatna, pedig jó ideig abból élt, s ebben a korban nem is volt nagyobb írói tehetség nála, sem zajosabb sikerek az övéinél. Dryden a Congreve *Agglegényét* (*The old-Bachelor,* 1693) és *Kétszeresen kereskedőjét* (*Double dealer*) tartotta a kor legjobb vigjátékainak, Johnson Sámuel a *Gyászoló menyasszonyt* (*The mourning bride* 1697) a legjobb tragédiának; s Macaulay azt olvassa ki az évkönyvekből, hogy vígjáték még nem aratott azelőtt akkora sikert, mint a *Szerelmet szerelemért* (*Love for love*), egy másik darabját, a *Világ útját* (*The way of the World,* 1700) — mely a maga idejében megbukott — ma általánosan jeles munkának tartja a

kritika. Huszonhét éves korában azon emberöltő legelső költőjének tartották a víg- és szomorújátékokban egyaránt. S ezt a hirét nem vesztette el, noha később nem írt darabot, csak egy-egy értekezést vagy mesét. Pope neki ajánlotta *Ilias*-fordítását, Voltaire meglátogatta. Igaz, hogy ő is szabadszájú, s a cselekményben és párbeszédben nem sokkal finnyásabb Wycherleynél. Jobb darabjaiban is van mindenikben két vagy három csábítás és házasságtörés, melynek előkészületeit és utójátékát is végig nézzük. Egyik hőse azzal csillapítja szemrehányásokban kitörő kedvesét, a kit máshoz adott férjhez: lehet undorral férje iránt, attól majd kedvet kap szeretőjéhez. De azért ő sokkal különb Wycherleynél. Ez szel'emes volt és egy kevéssé olvasott; Congreve tehetség és rendkívül művelt. Wycherley úgy vét az illem ellen, mint a vén kéjencz és számító író; Congreveben ez az erőszakos fiatalság kitörése, mely a szellemességnek, leleménynek, élcznek egész zuhatagával indul elénk. S ha illetlenségek megesnek is nála, a beszéd nem forog folyvást a körül.

Sokan keresik még ezen az úton a sikert, s köztük ötletes irók is, mint Etheredge és Ravenscroft, de az erkölcsök már tisztulni kezdenek, s a «dicsőséges forradalom» megtisztítja a politikai életet és az erkölcsöket, s ezzel az irodalmat és a színpadot is.

II. A SZABAD GONDOLKOZÁS ÉS A TISZTA ERKÖLCSÖK KORA.

1. A gondolkozók.

A Stuartok elűzésével megváltozik Anglia képe. Orániai Vilmosnak alá kell írnia a Declaration of rights pontjait, s ebben király és nemzet azt a kétoldalú szerződést kötik meg, melyen már Milton szerint is nyugszik az uralkodó hatalma és a nemzet joga. John Locke (1632—1704) a kész példából formál elméletet, midőn nagyszerű értekezéseiben: (*Two treatises on civil government*, 1690), azt fejtegeti, hogy király és nemzet közt kétoldalú szerződés áll fenn, melylyel a nép a felségjogot átruházza a királyra, a ki viszont kötelezi magát, hogy hatalmát a törvények és jogok megvédésére fogja használni.

Locke maga is hasznát látta az egyezségnek: a politikai és vallási üldözések megszüntével ő is hazatért Hollandiából, kiadta leveleit a vallási türelem dolgában, s 1670-ben nagy munkáját az emberi értelem vizsgálatáról: *Essay on human understanding*. Ez a könyv szabadította fel az emberi értelmet a carthesiusi «velünk született fogalmak», innata ideák alól. Locke azt vallotta, hogy az értelem tiszta lap, tabula rasa, melyre ismereteinket a tapasztalás rója fel: a külső érzéklés (sensation) és a belső észrevevés (reflection). Az ismeretnek nincs más útja, csak a mely érzékeinken át vezet.

Locke munkásságából három felé visz út. Sensualismusa épen olyan biztos útat tör a megismerésnek befelé, mint Bacon a külső világ felé. Ezen az úton jelenik meg azután David *Hume* (1711—76), a ki még szűkebb határokat szabott a megismerésnek. Közelebbről vizsgálva az érzéklések összekapcsolását és a fogalmak genesisét: észreveszi, hogy két dolognak csupán hasonlóságáról vagy különbözőségéről, egy időben vagy egy helyen való együttlétéről lehet biztos itéletünk, oki összefüggésüket azonban nem láthatja át az értelem; két dolognak rendszerint való egymásra következése csupán a gyakori tapasztalat nyomán kifejlődött subiectiv meggyőződésünk, a melyet át viszünk a külvilág jelenségeire. A másik út az ő észvallásán át — mert egy angol sem meri megtagadni a vallást, hanem kiegyezik vele — a deismushoz s ezen át a materialismushoz vezet. Az erkölcstannak is uj szakasza füződik — közvetve — Lockehoz. Mikor az innata ideák házát sámsoni erővel összedöntötte, födél nélkül maradt az erény. Lord Shaftesbury (1671—1711) fogta ezt pártul, a görögökre emlékeztető, nemes stilű dialogokban védelmezvén az erényt, mint erkölcsi szépséget, s hirdetve kultuszát, az uj erkölcsæsthetikát, valami görögös kalokagathiát, oly korban, mikor a főurak meglehetősen szilaj életet élnek, s lord Chesterfield (1694—1773), sziporkázó levelekben oktatja fiát a boldogulás alacsony mesterségére s a csábítás művészetére. Shaftesbury nyomán sokáig összekapcsolják a gondolkozók a jót a széppel, így Francis Hutcheson (1694—1746), ki mindkettőre egyforma elégedettségben ismer rá. Ezentúl egyforma mértékben terjed a moralphilosophia és az erkölcs maga. Csak Bernard de Mandeville pengeti még egy verses elmefuttatásban (*A méhkas*ról) a rossz szükségességét, mint a mi nélkül a társadalom föloszlanék s a kultura megszünnék, mert a jó emberek visszahuzódnának a magányba. Mandeville rászolgált volna, hogy megérje a mai kulturát. A philosophiainál semmivel sem csekélyebb Locke hatása a politikában. Ő a constitutionalismus atyja Az ő tana szerint nyert részt az államban az egész nemzet. Hogy menynyire átment Locke tanítása az egész nemzet meggyőződésébe, azt legjobban az az ellenállás bizonyítja, a mely meghiusította III. Györgynek korlátlan uralkodásra törekvő terveit. Az erős és önérzetes polgárságban védelmezőre talált az alkotmány s fényes szószólóra Junius leveleiben. A vallási, politikai és philosophiai szabad gondolkodás kimondhatatlanul sokkal tartoznék Lockénak, ha az igazság tiszteletének nem az volna az egyedüli módja, hogy eltanuljuk és felhasználjuk.

2. A költészet. Pope.

Hódító Vilmos a politikában megtörte a franczia beavatkozást a sajtószabadság szárnyat adott a gondolkozásnak; Boileau hatalma azon-

ban erősebb és szivósabb volt a XIV. Lajosénál. Ennek a kornak a legcsodáltabb költője, Alexander POPE, abban az esztendőben született, mikor Orániai Vilmos kikötött Angliában (1688). Ötvenhat esztendeig dolgozott szakadatlanul, s mindvégig épen olyan sérthetleneknek tartotta a franczia classicismus szabályait, mint mestere, Dryden. A verstan és műforma szabályaiban való jártasság, tanult elmésség és elegáns modor, szerencsés költői szólásformák bő szótára és alkalmas fordulatok gyűjteménye volt az, a mit a költészethez szükségesnek tartott. Úgy tanulta a versfaragás mesterségét, mint más a szépírást. Gyermekkorában azzal mulatott, hogy rendre utánozta Chaucer, Spenser, Dryden verseit s fordított Statiusból és Ovidiusból. Végig olvasta a legjobb kritikusokat, a görög, latin, angol, franczia költőket eredetiben, az olaszokat fordításban. Nem is volt egyébre való, mint szobai életre és tanulásra. Mindössze négy lábnyi magas kis nyomorék volt; a derekát vászonba kellett csavarni, hogy egyenest ülhessen; lábára háromszoros harisnyát húztak, hogy valami formája legyen. Olyan kopasz, hogy nem lehet el sipka nélkül. Meglett korában magas gyermekszékre kell ültetni az asztalnál. Egészen rendes dolog, hogy az ilyen ember tehetsége révén akar kitűnni.

Alexander Pope.
(Houbraken metszete után.)

Tizenkét esztendős korában egy tragédiát ír az *Ilias* után és ódát a magányhoz. A következő két esztendőben négyezer kiráspolyozott verssort illeszt egymás mellé egy eposzban. Tizenhétéves korában átjavítgatja a hetven éves Wicherley verseit; ennek kértére olyan szigorú, hogy azt végre is kihozza a sodrából, ámbár nagyon örvend a kicsiszolt verssoroknak. Huszonegy éves korában tankölteményt ír a kritikáról *(Essay on criticism)*. Szünet nélkül dolgozott, összegyűjtött munkái tíz kötetre mennek. Swift csúfolgatja, hogy soha sincs érkezése beszélgetni, mert mindig valami költői terven jár az esze. Johnson pedig azt beszéli, hogy társalgás közben minden valamire való gondolatot vagy találó kifejezést, a melyet hallott vagy mondott, nyomban följegyzett. Éjjel is fel szokta költeni a gondját viselő asszonyt, csak hogy egy ötletet se veszítsen el. Fáradhatatlan volt a másolásban; sokszor évek múltán vissza kérte leveleit, hogy átnézze és simítson rajtok.

Nem is való volt másra, csak ilyen irodalmi ékszerésznek, a ki kifejezések filigrán kiesztergályozásával pepecselget. Nincs fordítás, mely fogalmat adhatna erről a szabatosságról. Az is a czíme az irodalomtörténetben: the prince of rhyme. Fizikuma stíl-aprólékoskodásra ítélte; még tárgyait is az határozta meg. Az életet nem ismerte; szenvedélyek nem fértek abba a satnya testbe. A franczia classicismus hideg, leíró idylljei, magyarázó tankölteményei és elmés levelei vagy csipkedő szatirái voltak az ő tehetségéhez illő mintaképek, a melyeket sikerrel utánozhatott. Nem igen indul el határozott minta nélkül. Pásztori költeményeiben (*Pastorals*, 1709) erősen felhasználja Vergilius Eclogáit és Spensert. De minden kimért, hideg és szabatos lesz nála; Heloise levele Abelardhoz egy képekből és leirásokból szabályos rendbe rakott máglya, melyet az író sajnál felgyujtani a szenvedély tüzével. Négy énekes nagy tanköltemény az emberről, az *Essay on man* (1734), Milton nyomán járó theodicea, mely érveit, mint Lessing kimutatta, Shaftesbury és King érsek munkáiból veszi. Még legjobb munkája, *A fürtrablás (The rape of the Lock*, 1712) közben is gondolt, legalább egy kissé, valamire: a Boileau *Lutrin*-jára. Ez egy víg eposz, melynek tárgya az az eset, hogy lord Petre lecsippentett egy fürtöt a miss Arabella Fermor hullámos szép hajából. Nagy háború lett ebből a két család közt. Egy közös barátjuk ajánlotta ezt a thémát Popenak s czélt is ért abban a reményében, hogy a rablás kifigurázása összebékíthetné a haragosokat.

Pope pompásan nagyította az esetet. Négy énekes eposz lett belőle, részletes expositióval, a melyben Belinda — ez itt a neve Arabellának — felöltözik, hogy hajókázni menjen a Themzén. Víg mulatság ez, csak a Belinda védőszelleme sejt valami veszedelmet. S a lord csakugyan ekkor teszi fel magában, hogy el fog orozni egy fürtöt a Belinda hajából. S estve egy társaságban meg is teszi, bár sylphek, manók, nymphák védelmezik. Követek járnak visszakövetelni a drága zsákmányt, de hiába. Erre Belinda barátnőivel és szolgálóival harczot kezd a férfiak ellen, Csokonai *Dorottyá*jának elkeseredett harczát. Az istenek is beleavatkoznak a háborúba, s végtére Zeus az égre szegzi az elrablott fürtöt, a csillagok közé.

A nagy eposzok hatalmas gépezete csikorog itt, egy tréfa körül, előhordva süllyesztőkön a mythologia nymphái s repülőgépen az isteneket, hogy harczot álljanak egy semmiségért, minek komoly előadása közben torz-ötletek bugyborékolnak föl, magukat viselőseknek képzelő férfiakról, leányokról, a kik azt hiszik, hogy palaczkok és dugók után kiabálnak. A nevetségig tökéletes forma: ez volt az, a mi Pope tehetségének épen kapóra jött. Nincs más munkája, mely vetekednék ezzel. Epésebb szatirája, a *Dunciade*, melyet Lewis Theobald ellen írt, a ki megtámadta Popenak csakugyan felületes Shakespeare-kiadását s melyet később egy másik támadója, Cibber ellen fordított, többet ártott Popenak, mint támadóinak. Pope csakugyan olyan nagyra tartotta magát, hogy átallta idejét

a nyers Shakespeare gondos kiadására fordítani s nem ereszkedett le a megromlott szöveg pontos kritikájáig.

Nem volt több kimélettel Homeros iránt sem, mikor az *Iliast* és az *Odysseát* fordította. Naiv stílusát szónokivá cziczomázta fel, az egészet rímes pentameterekbe törte át s azon volt, hogy a Dryden tanácsa szerint úgy beszéltesse Homerost, a mint akkor beszélne, ha Angliában és a Pope korában élne. A nagy philologus, Bentley, meg is adta neki: «A költemény nagyon csinos, Pope úr, csak ne nevezze Homerosnak.» És mégis nagy érdeme van ennek a fordításnak: kifogástalanabb, tisztább, szabatosabb nyelvet nem ismer az angol költészet. Annak idején azt is vitatták, hogy ez a fordítás többet ér az eredetinél és Johnson is ehhez a párthoz tartozott. Oly elterjedt volt ez a két fordítás, hogy hatezer font körül jövedelmezett Popenak; ezen a pénzen vette twickenhami villáját. Ő maga mondja az *Essay on criticism*ben: «Itéletek gyakran különbözők, miként egymástól órák térnek el», de abban semmi kétség, hogy bárki bármint vélekedjék is Pope munkásságáról, azt senki sem tagadhatja, hogy nyelve kifogástalan s minden egyes verspárja műremek. Byron egyik levelében azt írta róla Moorenak: «Nevezze ön Shaksperet és Miltont pyramisoknak, ha kedve tartja; én többre nézzem a Theseus templomát és a Parthenont akármekkora téglahegynél.» Ez persze túlzás; de Popenak többet ér a Byron tévedése, mint a mi igazságunk.

Pope tehetsége és sikere hosszú időre példa volt: azok a műfajok virágoztak, a melyekhez ő adott mintát. Matthew PRIOR (1664—1721) tanköltemenye, *Salomon*, szatirái Dryden és Boileau ellen, forma és hang dolgában Pope mintáira ütöttek; szerelmesei, *Henry and Emma*, ő hozzá jártak iskolába. Legtehetségesebb tanítványa, az orvos, AKENSIDE (1721—70) az ő rendes hősi verseiben írja meg tanköltemenyét a képzelet gyönyörűségeiről, *(Pleasures of Imagination)*, Addison egy értekezése nyomán; John Pomfret (1667—1703) Pope módján puhatolgatja a boldogság útjait *(The Choice)*. Leghamarabb a pásztorok népe szabadul fel Pope kormánypálczája alól. John GAY (1685—1732) már azzal dicsekszik eclogáiban *(The Shepherd's Week)*, hogy az ő pásztorai nem tilinkó-billegetéssel töltik az időt, hanem kévét kötnek s nem myrtus-bokor alatt hűselnek, hanem a sövény árnyékában. A skót James THOMSON (1700—1748) már csak a műformákat kölcsönzi Popetól; de érintetlenül csupán az allegorikus tanköltemenyt hagyja, a milyen a szabadságról szóló verse meg a *Tunyaság vára (The castle of Indolence)*, a melyben egy bűbájos várába csalogatja dőzsölni a népet, de azután a megbánás tornyába veti őket s hiába jő megváltásukra a nemes lovag, the Knight of Arts and Industry, már erőtlenek a szabadulásra. A négy évszakot festő verseknek *(The Seasons)* már csak a hátterében sötétlik Pope szürke *Windsori erdeje;* ez a termé-

szet nem hideg kép után készült rézkarcz, minden csupa mozgás és élet itt, minden sor egy-egy personificatio. Egyszerű eleven vonásokkal van belerajzolva a tájképekbe az állatok, kivált a madarak élete. A leírásokba beleolvad az író elegikus kedélye. A sorok alatt érzés áramlik, a mely nem kanyarodik vissza minduntalan a rím kedveért. Az érzés és a gondolat kormányozza a verset s Thomson, Alfréd királyról szóló egyik gyönge darabjában, már meg tudja írni azt a nemzeti dalt, a melyet a hazafiság szenvedélye repít előre, a mely a szívvel egy ütemre lüktet s a melyet ma is énekel egész Anglia: a *Rule Britanniat*!

Egy másik költő is ilyen réven lett érdekes és népszerű. Edward YOUNG (1681–1765) ez, II. György udvari papja. Ő is mankón indult el: gyönge színdarabjaiban a régi nagy drámaírókat utánozta, az utolsó ítéletről és a vallás erejéről írt tankölteményeiben meg szatiráiban Popet. Egyszerre nagy csapások érték: meghalt a felesége, leánya és ennek a vőlegénye. A fájdalom elragadta Youngot, bánata átfeketéllett terjengő versein. Nyolcz hosszú költeményben irta le éjszakai vívódásait s a kilenczedikben a vigaszt (*The Complaint or Night Thoughts,* 1743). Az emberi élet szomorúsága és a hit vigasza áradoz e versekben; az egészben csakúgy nincs fejlődés, mint a Thomson leírásaiban, mégis kapós volt a könyv, mert hosszú idő multán megint a szív mélyéről csendült fel egy hang, az utánzás és keresettség korszakában megszólalt egy igazi érzés. Young önkénytelenül fedezte föl a természetességet, ha a stilusban nem is, legalább érzésben, de megbecsülte a talált kincset. Egy kis elmefuttatást írt *On original composition,* azt vitatva, hogy a természetet kell utánozni, nem a könyveket; Shakespeare, a legnagyobb, csak két könyvből tanult: a természetből és emberből. Young tanulmánya 1759-ben jelent meg s ebben az esztendőben született Burns.

3. Az erkölcsös színdarabok.

A színpadon hamarább gyengült meg az idegen hatás, mint a versben. A hármas egység ugyan erősen tartja magát és sok görög hős jönmegy a színpadon, de a verssorok végéről lepattog a rím, a gondolatot nem fejezik le minden második sor végén, hanem kedvére hagyják kószálni a szabad jambusokban. A szóáradat nem csörgedez csupán azért, hogy a sorvégző jambusnál nagy harsogással rímekbe csapódjék széjjel. A darabok ezentúl nemcsak szabályosak, hanem tartalmasak is; nem eresztik el az olvasót tanulság és erkölcsi prédikáczió nélkül. Dryden is azt tanította, hogy a szenvedélyeket a tragikus példák s azok tanulsága tisztítja meg, de leczkéi csak ódon közmondások voltak, a milyet százat lehet kiolvasni egy eseményből. Orániai Vilmos és Anna királyné koráról a följegyzések csupa jót mondanak, s ez a közerkölcsösség adhatott

súlyt Richard Blackmore (1695) és nagytiszteletű Collier Jeremiás (1698) a színház és a színdarabok erkölcstelensége ellen írt röpiratainak. Nemsokára Anna királynő eltiltja a vallásba vagy jó erkölcsbe ütköző darabok előadását s az álarczos színházlátogatást.

A régente oly igen szapora házasságtörések és királygyilkosságok közül egy sem marad többé büntetlenül. Ha egy asszony urának holt hirét hallva, apósának gyűlölködése elől más férjhez menekül, mint a Thomas Southerne (1660—1746) darabjában: *The fatal marriage,* a férj most okvetlen előkerül s kegyetlen véráldozat mossa le a büntelen paráznaságot, csakhogy az író végül odakiálthassa: Kegyetlen apák, tanuljatok megbocsátást! Ha egy királyné most a halálba kergeti idősebb mostoha fiát, tulajdon gyermeke meggyűlöli, mert Nicolas Rowe (1673—1718, *The ambitious stepmother)* nem érheti be olyan külső igazságszolgáltatással, mint a *Ferrex és Porrex* szerzője. Rowe (1673—1718) *Szomorú feleségé*ben egy feleség minden kisértésen át hű marad az urához. Mikor ez hazatér, vágytársa, a király, börtönbe veti, de egy fölkelés kiszabadítja, mert «Az erénynek sohasem kell kétségbe esni», mint ez a mese mutatja.

A classicus kor valamennyi darabja közt formai és erkölcsi tisztaság dolgában legkiválóbb Addison *Cato*ja. Cato az erény, önmegtagadás, jellemszilárdság maga.

Uticában van s el van szanva, hogy utolsó lehelletéig védelmezi a szabadságot. Cæsar közeledik. Cato szobájába megy, egy karddal és Plato értekezésével a lélek halhatatlanságáról, s többé nem jő ki onnan élve. Nem csupán a forma, ez a cselekmény is maga a tisztaság. Mellékalakjai és epizodjai is. Cæsar követe Cato elszántságának láttára könnyezve tér vissza. A numida királyfi, Juba szerelme Marciához, olyan tiszta, mint egy márványrelief alakjaié. Szeretik egymást, de Sempronius is szereti Marciát. Jubának öltözve, hozzá lopózik, az igazi Juba ezért megöli s a leány keservesen elsiratja, mert Jubának hiszi, Juba meg ebből látja csak Marcia hű szerelmét, a kit haldokló apja rája bíz.

Emberek ennél erkölcsösebbek már nem lehetnek. Pope szerint Catót nem csodálhatták úgy annak idején Rómában, mint most Angliában; a francziák maguk is Corneille darabjai mellé sorozzák ezt. Épen az mutatja ennek a kornak jobb erkölcseit, hogy ezt a darabot harminczöt estvén át adták megszakítás nélkül. Csakhogy e sikerben része volt a politikának is. A toryknak szinte absolut hatalma idején a whigek mindent elkövettek, hogy népszerűvé tegyék a népszabadságnak a dictatorság ellen szegülő nemes bajnokát. A tory párt vezére pedig, Bolingbroke, tüntetőn magasztalta a darabot s páholyában ötven guineával ajándékozta meg Boothot, a Cato személyesítőjét. Csak ez az egy nem volt egészen tiszta ebben a darabban: a sikere.

A vígjáték mélyen zuhant volt a fertőbe, hát nehezebben is emelkedhetett ki. Hiába volt az első irók jó szándéka, a kik megszívlelték a Col-

lier intelmeit, egyelőre vissza kellett térniök a régi fajta borsos tréfákhoz. George FARQUHAR (1678—1707), egy hányt-vetett ir ember, a kinek oda kellett hagynia a szinpadot, mert szerepe tüzében megfojtott egy színészt, aztán meg szegénysége miatt kénytelen volt eladni tiszti rangját, végül színdarabírónak csapott fel s olyan darabokat próbált írni, a melyek szerencsés leleményökkel, fordulataikkal, ötletes párbeszédekkel, kötnék le a közönség figyelmét, a nélkül, hogy nevetségessé tennék az erényt s aljassággal mulattatnák a nézőt. Egy pár darabja *(Love and a Bottle, The constant Couple, Sir Harry Wildair),* csélcsap fiatal emberek megjavulását és boldog családi életét rajzolják. Előszavaiban el is mondja, mekkora gonddal volt arra, hogy a nők ne piruljanak. De ha nem pirultak, nem is mulattak, s Farquharnak vissza kellett térni az örökségvadászókhoz és nőcsábítókhoz (The beaux Stratagem).

John VANBRUGH (1666—1726) azonban megmaradt a jobb úton. Legjobb darabjai, *The Relapse or Virtue in danger* és a *Provoked husband,* az erény diadalával végződnek. Az első egy asszony ingadozását rajzolja, a ki végre is megállja helyét; a jellemzésben és a helyzetekben egyaránt annyi ügyesség van, hogy e mesét Sheridan is kölcsönvette *(Trip to Scarlborough),* Voltaire iratai közt pedig ráakadtak a fordítására *(Comte de Boursoufle).* A másik sem lehet még el egészen valami sikamlósság nélkül: míg egy előkelőségre vágyó feleségétől agyongyötört apa Londonban állás után futkároz, a leányát kicsi híján elcsábítja egy semmiházi, a fia pedig majdnem elvesz egy nem feleségnek valót. De még minden jóra fordul s e jobb befejezésekkel jobbra fordul a sorsa magának az angol vígjátéknak is.

Ezt a darabot Colley CIBBER († 1757) fejezte be, a ki önéletrajzában azzal dicsekszik, hogy az ő darabjai voltak az elsők, melyek kimélték a házaselet tisztaságát s a nézők jó erkölcseit.

Olyan erkölcsössé, a milyen ebben a korban a tragédia, STEELE tette a vígjátékot, az Addison barátja. Thackeray azt mondja róla, hogy hosszú idő óta ő mutatott először tiszteletet a nők és a női erkölcsök iránt. Csak négy darabot írt, de ez a négy erényessé tette az egész angol színpadot. *The funeral or Grief à la mode* (1702), *The tender husband or the accomplisted fools* (1703), *The lying lover* (1704), *The conscious lovers* (1721) a czímök, s már ezekből is kitetszik szatirikus vagy erkölcs-dicsérő tartalmuk. Nem minden porczikájuk valószinű. A *Funeral*ban egy lord, a kivel élvvágyó felesége kitagadtatta a fiát, tetszhalottan, később magához térve nézi végig az özvegy hamar uraskodását; a *Tender husband* férfinak öltöztetett régi szeretőjével kémlelteti a feleségét. Bizony bohózatos ez, de Steele nem is törődik egyébbel, csak egy-egy jellemmel és egy pár helyzettel, a melyből kiolvashatja a tanulságot.

Olyan erős a Steele hatása, hogy még a zsivány-darabok is erköl-

csösek ezentul. A John GAY (1688—1732) *Koldus operája (The beggar's opera* 1728) tele van Macheathnek, az elegáns rablóvezérnek s a nők kegyenczének, szeretkezési és egyéb aljasságaival, kétszer börtönbe is kerül; először kiszabadítja a porkoláb leánya Lucy, a kinek házasságot igér; másodszor azonban már az akasztófa várja, mikor Lucyn kívül még öt más asszony is eljön börtönébe, elsiratni s legtöbbjük gyermeket is hoz a karján. A kétségbeesett zsivány maga kiált hóhér után, a ki azonban kegyelmet hoz neki, mire a lator hites feleségének a karjába dől s az erény és a család itt is győzedelmeskedik. Ez volt ennek a kornak a legnépszerűbb színdarabja, az első opera. Gay ki akarta figurázni a divatos olasz operát, dalokat énekeltet darabjában s átszövi azt a régi népdalok gyönyörű melódiáival, a melyek kedveért ma is élvezettel hallgatják a darabot. A másik nyitja hatásának az volt, hogy tele van politikai czélzásokkal. Minden bűn és gazság a Walpole miniszteriumra mutat. Csoda, hogy megtűrték ezt a darabot a színpadon; csak a folytatását, *Pollyt*, tiltották el.

A vígjáték ezzel odáig jutott, mint a tragédia: nemes példái és keserű gúnyja a politikai életet illették. A színpad szószék lett, a honnan erkölcsi példák és feddések hangzottak.

Világos, hogy a vígjáték nem fejlődhetett ide egymagától; segítette a szabadsajtó, a politikai hirlapok s különösen azok az erkölcsi folyóratok, a melyeket azok alapítanak és írnak, a kik az erkölcsös irányt bevitték a vígjátékba és a tragédiába: Steele és Addison.

4. A sajtó. Steele és Addison.

Orániai Vilmos alatt a nemzeti és polgári szabadság mellett a sajtó is felvirágzott. Már a század dereka óta jelentek meg ujságok, de ezek csak puszta tényekről adtak hírt, a kritikától tartózkodtak. Az idegen király behívása idején azonban két pártra szakadt a nemzet s e szerint a hirlapok is. Vilmos uralmának első négy esztendeje alatt huszonhat új lap indult meg; közülök egyik a kormánynak hivatalos lapja. A censurán ezek úgy fogtak ki, hogy a két nyomtatott laphoz két másikat füztek, a melyeken kézirással értesítették a vidéket a politikai eseményekről. 1693-ban örökre eltörölték a censurát; erre magában Londonban tizennyolczra szökött a politikai hirlapok száma. 1704-ben Defoe befogadja a maga szemléjébe az erkölcsi és irodalmi kérdéseket. 1709-ben megindul Európa legelső napilapja, a *Daily courant.*

E hirlapok hasábjain nemsokára komoly értekezések jelennek meg az állam és a társadalom alapjairól, meg nemzetgazdasági kérdésekről: a hajózási törvény, az érték és ár, adóalap és munkabérek dolgában. A hirlapokban jutnak szóhoz a kor politikusai és tudósai, Wil-

liam Temple, North, Davenant, Locke; a lapok körül sereglenek az írók: Steele, Addison, Defoe, Swift. Az irodalom fejlődése Richard Steele (1671—1729) és Addison (1672—1719) erkölcsi folyóiratainak köszön legtöbbet. Együtt dolgoztak s elütő egyéniségeik szerencsésen egészítik ki egymást. Steele főképen a politikáról ír indulatos hévvel, Addisont az erkölcsi kérdések vonzzák. Jó pajtások voltak már az iskolában. Steele aztán gárdistának állt s egy ideig szilaj életre adta magát, Addison theologiát végzett s latin verseket irogatott. Mindkettőjöket az irodalom vonzotta magához és a színpadon találkoztak, a hol ők juttatták szóhoz a tisztább erkölcsöket, Addison a tragédiában, Steele vígjátékokban. 1709-ben együtt erkölcsi folyóiratot is indítottak, a *The Tallert* (csevegő), «hogy Nagy-Britannia földjéről számûzzék a bûnt és a tudatlanságot». Az előfizetési felhivás hiteles értesülésekkel és megbízható levelezőkkel dicsekszik, bizonygatja a vállalat szükséges voltát, igéri, hogy mulattatni fogja a szépnemet s ingyen ajánlja fel az első számot, szóval: akárcsak ma irnák, olyan. Értesülései is pontosak: hiszen Steele egyuttal a kormány hivatalos lapjának a szerkesztője. Mikor azonban a whig-kormány megbukott, Steelet kitudták a *Gazette*től, a *Tatler* nem kapott politikai híreket s azontul tisztán erkölcsi fejtegetésekkel volt tele, a fényűzés, a párbaj és a szerencsejáték ellen, értekezésekkel a nevelésről, nyelvtisztaságról, vasárnapra vallásos elmélkedéseket közölt. 1711-ben *The Spectator* czimmel átalakult napilappá, mely irodalmi kérdésekkel is foglalkozott s nem ritkán idézte példákúl a régi népköltészet hajtásait. Anna királyné alatt, mikor a politikai élet megint összebonyolódott, a lap megint átváltozott, *The Guardian* (Gyám) czímmel őrködött a politikán; s hogy erre több tere legyen, később ketté is szakadt s lett belőle a politikai: *The Englishman* és az erkölcsös *The Lover*. 1715-ben ezek is végkép megszünnek, mikor Addison, a ki közben maga is adott ki lapokat, első államtitkárrá lett.

Egyik ép olyan kapós volt, mint a másik; a *Spectator* naponkint tizennégyezer példányban kelt el. A közönség nem győzött betelni Steele velős magyarázataival s legkivált Addison virágokkal telehintett fejtegetéseivel. Ezek a lapok nevelték fel az angol olvasóközönséget.

Míg nagyobb érdemük is van. Minthogy jóformán minden számot ők ketten írtak tele névtelenül, abban kerestek változatosságot, hogy más és más személyek mögé rejtőztek. Minden álnév novellisztikus alakká nő s ez alakok sorsáról egész kis regény folyik a lapokban. A *Tatler*ben eleven életet él Bickerstaff esquire, a *Spectator*nak egy szemfüles hírhordó a lelke, a kinek barátjaival is megismerkedik a közönség, kiknek sorsáról a szerkesztők be is számolnak, mikor a lap megszűnik; a *Gyám* egy tapasztalt öreg úr, a ki egy barátjának a gyermekeit oktatja az élet

mindenféle dolgaiban. A közönség itt kedvelte meg a társadalmi és családi élet jeleneteit, melyek az angol népnek legkedvesebb olvasmányai.

Addison rá is vezette ezeket a regényeket az angol regény rendes útjára. A *Spectator* elmélkedéseiben megadta az erények és bűnök egész leltárát; leírta a kisértéssel kaczérkodó nőket, szót emelt a kivágott ruhák és álarczos mulatságok ellen, s aprólékos kifogásai közben megrajzolta eszményi képét az angol nőnek és hitvesnek, az angol regények e kedves és tiszteletreméltó alakjának. Épen így megrajzolta a lelkiismeretes polgár és a derék földbirtokos képét, az angol regények brit férfiának mintaképét. Taine azt mondja: «Nem kis dolog divatba hozni az erkölcsöt; Addison megtette.» Nem kisebb dolog megkedveltetni az olvasást, és ők ezt is megcselekedték. Azonfelül kicsiszolták a széppróza stilusát, moralizálásokkal és novellisztikus alakjaikkal utat törtek az erkölcsös regénynek, mely a legspecziálisabb műfaj az egész angol irodalomban.

Jonathan Swift.

5. Az első nagy regények. Swift és Defoe.

Az első elterjedtebb regények még a régi kalandos elbeszélésekre ütöttek. De csak külső formában. Annak a két e korbeli regénynek, melyet, legalább pædagogiai átdolgozásban és gyermekkorából, mindenki ismer, mélységes tartalma van, úgy, hogy ez a gyermekkori ismeretségünk merő félreismerés. *Robinson* a felnőttek számára is ugyancsak magvas olvasmány, *Gulliver*t pedig politikai és társadalmi szatirának írta szerzője. Jonathan Swiftet (1667—1745) kitűnő életrajzírója, Walter Scott, nem is annyira írónak nézi, mint inkább politikusnak. Swift arra is termett, de szegénynek született s hogy megélhessen, titkárnak állott, előbb William Temple, azután Berkeley lord házában, jobb fajta cselédnek, a ki az inasok asztalánál eszik, ódákat ír gazdája tiszteletére, kiadja annak munkáit s végzi az istentiszteletet. Végre, bár hitetlen volt, nagy nehezen egy kis papsághoz jutott, az irek közt, a kiket gyűlölt. Ránk maradt prédikácziója a templomi szundikálók ellen, mutatja, milyen szatirákat szokott volt prédikálni. Mindent elkövetett, hogy bejusson a felsőházba s ámbár

határozott jellem volt, mindig az uralkodó párthoz állt s lapjában, az *Examiner*ben védelmezte a kormányt, noha támadónak született. Végre is egy irlandi decanatust vetettek oda néki. Nem csoda, ha ennyi nyomoruság és megaláztatás végre elvette az eszét. Egy sziget volt ebben a tenger keserüségben: szerelme Johnson Eszterhez, a ki miatta nem ment férjhez s a kit azzal keserített meg, hogy közben viszonyt szőtt egy más leánynyal, a kihez pedig olyan verseket írt, hogy: «ha termetedet és éveidet ketté vághatnák, nem volna takarosabb nympha nálad». *(Cadenus és Vanessa).* Élete végén megőrült; hetekig nem aludt, egy évig nem szólt egy szót sem; utolsó szava ez volt: Megőrültem. Vagyonát őrültek-háza építésére hagyta.

Lelke olyan sivárrá lett ebben a küzdelemben, hogy csak egy érzése van: az utálat; egy hangja: a gúnyé; egy formája: a szatira. Ha a politikusokra gondol, viseletökből *A politikai hazugság mesterségé*ről szóló értekezést vonja le. Az asszonyokról beszélve, öltözőszobájokat *(The Ladys dressing-room),* szépítőszereiket *(The Progress of Beauty)* és a gyógyszertári segédeszközök egész seregét írja le *(A Love-poem from a Physician).* Semmi sem ment utálatától. Verset ír tulajdon haláláról, s kifigurázza barátait, a kik meggyászolják. Szétfröccsenti utálatát az egész világra, vallásra, államra, társadalomra. Pap létére kifigurázza a vallásnak minden felekezetét. Nem csoda, ha nem akadt kormány, mely a «*Tale of a Tub*» (1704) íróját ki merte volna nevezni püspöki székre. Oly jellemző ez a szatira, hogy minden egyház felismerte benne a maga képét, s oly kegyetlen, hogy egyik sincs benne csak valamivel is inkább kimélve, mint a másik.

Egy atya három gyermekének egy-egy ruhát hagyott, azzal a kikötéssel, hogy a ruhát azon egyszerűen viseljék. De mikor a városba mentek, elcsavarta a fejöket három csábító fehér cseléd: *Pénz, Rangné, Gőg.* Péter nagy csalafintán bele is magyarázza a végrendeletbe a divatos vállrojtok, vitézkötések, lángszín selyem bélés engedelmét. A scholastikus Péter azután nagy örökséghez jut. Mylordnak hivatja magát, s lenézi a testvéreit. Ezek újra elővették a végrendeletet, áhítatosan szavát fogadták, kezdték lefejteni ruháikról a czifraságokat. Az anglikán Márton kimélte a szövetet és meghagyott egy pár sujtást. János, a puritán, minden ilyet leszaggatott, a ruháját összetépte; rongyosságában aztán irigykedni kezdett Mártonra, hogy majd elment az esze. Beszédébe unos untalan beleszőtte a végrendelet szavait, a zsebe mindig tele volt kővel, hogy megdobálhassa a czégtáblák képeit, aztán összeszövetkezett Péterrel a Márton megfojtására, de mikor Pétert a rendőrség keresni kezdte, elpártolt tőle s leste az udvar kegyét.

Odáig ment Swift a gúny élvezetében s az emberek lenézésében, hogy úgy beszélt erről a könyvéről, mintha az államvallás védelmére volna írva. Pályáján nagy akadálya volt ez a mérges szatira; az irodalomban Steele és Addison tiszteletét és barátságát szerezte meg neki. Hatása nagy volt. Swift barátja, John Arbuthnot (1667—1735) e mese példájára

írta politikai allegoriáját John Bullról (1713), mely név maig rajta maradt az angol népen. Swift világgyűlölete valósággal rendszerré nőtte ki magát. Az a könyv, mely annyi kaczagást csendített meg mohó kis olvasói ajkán, *Gulliver utazásai* (1720—26) az undor és utálat teljes rendszere.

A kalandszerető Gulliver, a szegény matróz, a világtól való megundorodás egész iskoláját végig járja. A lilliputiak szigetének kaczagtató kis állama hat hüvelyknyi lakóival, a kik közül a legjobb kötéltánczosok lesznek államminiszterekké. Swift szemében Anglia képe volt, torzzá kicsinyítve, a presbitériánok mozgolódásai eltörpítve, az angol-franczia háború — kicsinyítő üveg alatt. Az apró-cseprő államélet szigetéről Gulliver az óriások szigetére vetődik, Brobdingnagba. Ez a nép csupa hegytestű barmokból áll: az értelmük nem nőtt hozzá a testalkatukhoz, csak a szenvedélyeik: óriásokhoz méltó módra érzékiek, kicsapongók és vadak. A törpe államocska után kaczagtatók az érzékiségnek ezek a méretei, pedig ez a sziget is Anglia. Aztán egy levegőben úszó szigetre vetődik, a hol senki sem törődik a közönséges élettel, mindenen a mathematika törvényei uralkodnak, a lakók egytől-egyig tudósok, — világos, hogy a királyi akadémia tagjai, a kik a légürben lebegnek, nem tudni, hová. Még sem elég a nevetségből, még egy tartományt kell megismernünk, a Houyhnhmmok országát, a bölcs lovakét, a kik lenézik az embert, a ki csak a yahoohoz hasonlít, a sziget piszkos szörnyetegeihez, melyeket Swift az ember formájára ír le. Megvan bennök minden emberi szenvedély: a pukkadásig torkosak, marakodók, szeretik nézni a ragyogó köveket, valami mérges gyökeret szopogatnak, míg mámorukban a sárban fetrengenek. Nincs már hova menni; szegény Gulliver megundorodott már a politikai és társadalmi rendtől, az ember belső életétől, a tudománytól; látta, hogy az állatok is különbek az embernél, ez csak a legpiszkosabb dögökhöz hasonlatos. Mikor hazaér, az a tanulság vár rá, hogy az ember még ezeknél is utálatosabb. Nem állhatja feleségének és gyermekeinek a szagát, s visszakivánkozik a lovak tiszta országába.

Igazán, csak a gyermekek olvashatják ezeket a leírásokat a nélkül, hogy megundorodjanak az embertől és a világtól. A mi a felnőtteket kétségbeejti bennök, az nekik mulatság: hogy a hunczut kis törpék és az otromba óriások szakasztott olyanok, mint az emberek.

Legfurcsább szörnyetegei is elevenek. Olyan részletességgel és annyira komolyan mond el mindent, hogy alig van író, a ki ennyi valószínűséget tudna szerezni polgári történeteinek, olyan könnyen kormányozná hiszékenységünket, mint Swift. Egy-egy lehetetlenségből kiindulva, teljes realissággal halad tovább. Messze felülmulja ebben mintaképét, a Cyrano Bergerac könyvét: *Histoire comique des états et empire de la Lune.* Stilusának ez az egyszerűség és keresetlen természetesség ad erőt, ez teszi oly metszővé gúnyját, de szárazzá is. Swift megnevettet, de maga nem nevet velünk. A sors azt a bosszút rótta rá, hogy a ki megnevettette az egész emberiséget a világ aljas, gonosz és komikus apróságainak, az ember csenevész tudományának, kolosszális romlottságának és nevetséges esztelenségének a képeivel, maga mindezek miatt csak elkeseredést érzett, kétségbeesést és dühöt, ámbár maga írta, hogy a harag esztelenség, mert

magunkon bünteti meg a mások hibáit. — Szerencséjök a gyermekeknek, hogy ennek a törpékről és óriásokról szóló mesének a mérge olyan csontos héjba van beleékelve, melyet nem törhet fel, csak a tapasztalat; s még nagyobb szerencséjök, hogy a felnőttek értetlensége a kezökbe juttatott egy második kalandos regényt is, melyet ha nem értenek is meg jobban a szüleiknél, minden esetre szivesebben olvasnak, s a melyet minden komoly olvasó a munka és műveltség őszinte és költői dicsőítésének talál. Nem írhatta ezt a könyvet más, csak a ki maga is lelkesült a czivilizáczióért s szünet nélkül dolgozott. Daniel Foe (1661—1731) — mert csak később faragta a D. Foe-ből az előkelő Defoet, — valósággal megtestesülése szorgos Robinsonjának. Hősének sincs több terve és szorgosabb keze, mint neki. Harmadfélszáz kisebb-nagyobb mű maradt utána, politikai meg közgazdasági értekezés, vegyes versekkel és regényekkel. Ott volt a Monmouth táborában és Orániai Vilmos seregében, mikor London felé masírozott, mintha nem is lett volna egyszerű harisnya-kereskedő. Ha Spanyol- v. Francziaországba vetődött, többet gondolt az államformákkal, mint boltjával; nem csoda, ha csődbe jutott. De tervben nem ismert hiányt. Egyik munkájában *(Essay on projects)* ő sürgeti először az országutak javítását, őrültek-háza építését, biztosító társulatok és takarékpénztárak alapítását, s mindezeknek létrejöttében is bő része volt; később megírta a kereskedelem történetét. A mellett verset írt a király védelmére, a kit ócsároltak idegen voltáért, mikor nincs a világnak zagyvább népfaja az angolnál *(The true-born Englishman* = A valóságos angol.) Vilmos személyesen köszönte meg neki ezt a jó szolgálatot, s akármikor jelent meg a palotában óriási parókája, mely alól kivillogott szúró szeme, rögtön megnyílt előtte a király ajtaja. «Ismerem a világ ragyogó oldalait ép úgy, mint kegyetlenségét; utam a börtön odujából a király szobájába vezetett. Elvesztettem vagyonomat jó nevemmel együtt, csakhogy megőrizzem becsületemet és elveimet, — nem is bántam meg. Most szegényen és megvetetten élek, de én megvetem ezt a megvetést». Ő maga ezekbe a mondatokba foglalta össze életét.

Daniel Defoe.

S a börtön ép olyan igazság ebben, mint a király szobája. Mikor a dissenterek üldözésének idején, a kikhez maga is tartozott, azt írta, hogy legegyszerűbben úgy bánhatni el velök, ha mindnyájokat kivégeztetik, pellengérre ítélték; de a nép elborította virággal annak környékét, s naphosszat énekelte mellette versét, melyet a pellengérre írt. A Newgateban röpiratokon és szatirákon járt az esze s ott írta meg első számát a legelső reviewnek, melyben irodalmi kérdéseknek is tért nyitott; azután jobb keze volt a kormánynak az Anglia és Skótország közti unio összekovácsolásában, a minek történetét meg is írta. Másodszor is börtönbe került, mert a Hannover-ház örökösödési jogát védelmezte, de I. György alatt megint bizalmas embere lett a minisztériumnak.

Ennyi munkával is nehezen tudott megélni, úgy hogy jóformán szükségből kezdett regényeket írni, mindenfélét. *Moll Flanders* (1722), *Colonel Jack* (1722) és *Roxana* (1724) a kalandor és gézengúz-regények vegyülékei; mindegyik mélyre sülyedt emberek története, melyek azonban egytől-egyig erkölcsösen végződnek. Különösen tetszettek tengerjáró kalandos regényei; *Singleton kapitány kalózkodása* (1720) és *Duncan Campbell kalandos élete* (1720) meg *Carleton kapitány visszaemlékezései* (1728). Egypár regénye ma is kelendő, a családot illető iratai is: *A házi nevelő* (1719) és *A vallásos család.* Különösen egy fényes írói tulajdonság tűnik szembe valamennyiben: az elhitetés művészete. Annyi komolysággal, olyan részletesen és hosszadalmasan ír le mindent, hogy a sok részletképből pontosan kialakul előttünk az egész, s az az érzésünk, hogy mindezt csak az írhatja le ilyen pontosan, a ki valósággal látta. Úgy írta le a londoni pestist, hogy dr. Mead bátran hivatkozott ezekre a megfigyelésekre; *A gavallér emlékiratait* úgy idézték, mint I. Károly korabeli kútforrást. A mit ő leír, szinte a látással ér föl. Ez a kiválósága teszi örökké azt a könyvét is, melyre csak nagy nehezen találkozott kiadó, a ki tíz font sterlingen megvegye, s a mely ma egyik legelterjedtebb könyve a világnak Amerikától Szent-Pétervárig és Arábiáig. Ez a könyv *The life and surprising adventures of Robinson Crusoe;* megjelent 1719-ben.

Nem csökkenti Defoe érdemét s nem emeli a könyv érdekességét, ha az irodalomtörténet kifürkészi, hogy a magva megtörtént eset, hogy egy Selkirk nevezetű makacs matrózt a kapitánya csakugyan kitett Juan Fernandez szigetére, a hol négy esztendőn át élt egyes-egyedül, míg Rogers kapitány meg nem mentette. Az eset meg volt írva Rogers és Cook utirajzaiban meg a Steele *Englishman*jében, de egyikben sem volt kirajzolva az, a mi Defoe könyvének a tárgya: az ember küzdelme a természettel. Defoe könyve a czivilizáczió története, regény formában. Robinson kicsiben elvégzi a czivilizáczió egész munkáját, magára hagyatottságában feltalálja úgyszólván az egész kulturát. Nem hiába akarja

Rousseau Emilje ezt az egy könyvet adni minden gyermek kezébe olvasmányul. Defoe maga sem érte utól ezt a művét; leleményes feje nem talált többé hozzá tenni valót, *Robinson* folytatásai puszta kalandok.

Minden olyan egyszerűen van elmondva, hogy átérezni minden helyzetet, s ez a másik nyitja annak, hogy a könyv olyan érdekes és valószínű. Robinson fiatal szívének kaland- és szabadság-vágyában, a veszély, megmenekülés és elhagyatottság láttára az érzések egész skáláját végig érezzük. Minden egyes találmánya és munkája az élete biztonsága révén is érdekel. Egymás mellett látva őt és Pénteket, latra vetjük az értelem és czivilizáczió értékét a műveletlenséggel szemben. Mikor hozzájok vetődnek a spanyol matrózok, átérezzük az emberi összetartozás érzését s látjuk nyomában a társadalmi rend kialakulását. Végül, hogy semmi ki ne maradjon, megjelenik egy bölcs pap, az erényes élet apostola. Philosophiai értekezés ez a művelődés történetéről s meg kell csodálnunk a Defoe művészetét, a ki ezt természetesen tudta belevinni egy embernek az életébe, s a ki a legtisztább valószínűséggel rajzolt meg olyan érzéseket és gondolatokat, a melyekből a polgárosultság kellő közepén semmit sem tapasztalhatott magán.

Stothard illusztrácziója: Robinson Crusoe.

A szülők, a kik a gyermekek kezébe adták ezt a könyvet, nem értették sem mély tartalmát, sem finom művészetét, s az ő segedelmük nélkül a gyermek szeme sem nyilhatik meg ezek iránt, legfeljebb ösztönük érez valamit. A gyermekek azért jól jártak: a világ egyik legérde-

kesebb könyvét kapták olvasmányul, és jól járt Defoe, mert a felnőtteknél mohóbb és hálásabb közönséghez jutott. Jól jártunk mi is, mikor olyan könyvet adtunk gyermekeink kezébe, a melyből többet és hasznosabbat tanulhatnak, mint a mi példáinkból.*

III. A POLGÁRSÁG EMELKEDÉSE.

1. Állambölcselők és közgazdák.

A *Habeas Corpus* és a *Declaration of rights* óta folyvást emelkedett a polgárság. A parlamenti háborúk során megerősödött, a gyarmatokban meggazdagodott; Locke elmélete az állam éltető erejévé tette. Tudatában is van erejének és féltékenyen őrzi jogait. Mikor a király ki akarja zárni a parlamentből Wilkest, a miért lapjában szóvá tette a trónbeszédet, négyszer választják meg újra, s mikor a megvásárolt követek mégis kizárják, a felsőházban Chatham, az alsóban Burke kél ki ez önkény ellen, a londoni polgárság pedig felír a királyhoz, hogy ez a parlament nem képviseli a népet, s így törvénytelen. Fel kellett azt oszlatni és befogadni belé Wilkest. Pedig Wilkes üres politikai kalandor volt, de épen az mutatja a polgárság értelmét, hogy kitartott az elv mellett, ha ilyen egyénről volt is szó. Részt vett a küzdelemben az egész nemzet. A *Public Advertiser* nagy időközökben politikai leveleket adott közre a Wilkes esetről, Junius aláírással, melyek mind nagyobb feltűnést keltettek. Elmés, csipős és fordulatos volt a levelek hangja, eleven a formájuk, — kivált mikor az író Philo-Junius néven önmagával polemizálni kezdett, csakhogy ismételhesse és megerősíthesse nézeteit, — meggyőzőek a fejtegetések, tiszteletreméltó írójuk bátorsága, mely akkor sem lohadt, mikor a lap kiadóját a király ellen írt levél miatt törvény elé állították. 1768 november 21-étől 1772 január 21-ikéig 69 levél látott napvilágot, később kötetbe gyűjtve is megjelentek. A könyv előszava azt mondja: «Hallgassatok meg, mikor arra intelek: sohase tűrjétek elszánt és szívós küzdelem nélkül, hogy alkotmányotokat megtámadják, akármilyen csekélységben is. Egyik eset a másikat vonja maga után. Felhalmozódnak és törvényekké válnak ... Írjátok lelketekbe s véssétek bele gyermekeitek szivébe, hogy a sajtó szabadsága palladiuma az angol nép minden polgári, politikai és vallási jogának. A király hatalma s az elöljáróké nem önkényes hatalom. Csak megbizottai az államnak, nem tulajdonosai.»

* Robinson elterjedtségét a sok magyar fordítás is mutatja. Az eredeti munkán alapszik Pákh kivonata a Vasárnapi Könyvtárban, 1858, s Malmosi Károly fordítása, 1874. Campe átdolgozását fordította le Gelei József 1787; Gyarmathy Sámuel 1794; Vajda Péter 1836; ahhoz fűződik Győry Vilmos *Legújabb Robinson*ja, 1873. Volt eredeti magyar Robinson is: Szekér Alajos szerzetes kétkötetes *Magyar Robinson*ja, 1808—9-ből.

Nemcsak az angolokénak, minden alkotmánynak védelme a Junius levélsorozata. Az angolok legnagyobb politikai írójuknak tartják e levelek szerzőjét, s magánlevelek kézírásának, stilisztikai fordulatainak és felfogásának összevetéséből kinyomozták, hogy e vasálarcz mögött a dublini születésű Sir Philipp Francis (1740—1818) rejtőzik, a ki a hadügyi hivatalban nem bírván előre menni, 1774-ben átlépett a kalkuttai bírósághoz, 1781-ben visszatért Londonba, s a Bath-rend lovagja lett. Ő mellette mások is küzdöttek az angol nép politikai szabadságaiért. Oly államtudósai voltak ennek a kornak, mint Burke, a ki a választójog szabályozásában s a nyilt szavazásban kereste a parlament megtisztításának eszközeit, s olyan szónokai, mint William Pitt, később Earl of Chatham (1708—1778), a kinek cicerói beszédeit ma minden gimnazista ismeri Angliában, és Sheridan, a ki a Byron szemében felülmúlta Foxot, Burket s korának minden szónokát.

A szabadság mellett támadnak szószólói a jólétnek is. Adam Smith (1723—1790) az erkölcstan és logika tanára Glasgowban, értékezést ír a nemzetek jólétének természetéről és okairól. Oly korban, mely csak az arany és ezüst felhalmozásában kereste a gazdagságot, s mindent elkövetett, hogy a mi máshol olcsón terem, azt az ország sorompóinál drágává tegye; Smith a szabad kereskedés hasznosságát hirdette, s azt, hogy a jólétnek egyedüli forrása, minden értéknek teremtője: a munka. Tanításai, a mint azokat Cobden Richárd tovább fejlesztette s Malthus kiegészítette, ma az útfélen röpködő szárnyas igék; de hogy azzá lettek és ma is azok, épen az a bizonyság igazságuk mellett.

2. Az erkölcsös és szatirikus regény.

Megnövekedett erkölcsi és anyagi erejével a polgárság lett a nemzet magva. Ebben a rétegben csirázott a jövő. A főurak életét a gyarmatokból beözönlő kincsek hallatlanúl szinessé és feslett teszik, s oly elkeseredetté a szegény népet, hogy félős az utczákon járni a rablók és gyilkosok miatt. E két véglet közt a polgárság munkás, vallásos és erkölcsös. Belőlük kerül ki az olvasóközönség, nekik és róluk írnak az írók. A regény, mint eleinte mindenütt, itt is demokrata, s itt annak is marad, formában, tartalomban egyaránt; a köznapi élet prózáját választja nyelvül; a mindennapi életet rajzolja és a tömeg embereit. A tapasztalás és megfigyelés eszközeivel dolgozik; érdeme a józanság és élethűség. Itt mindig is ezen az úton marad a regény, mert e tulajdonságok a nemzeti jellem alapvonásai. A közönségnek maig is azok a könyvek tetszenek legjobban, melyek nem zaklatják föl a szenvedélyt és képzeleteket, hanem meghagyják olvasóikat a maguk világában. Szeretnek gyönyörködni a maguk erényeiben, s elitélik a főurak paráznaságait. Az írók tehát

erényt prédikálnak és kigunyolják az erkölcstelenséget. Megterem a polgári élet józan és élethű rajza, a nem regényes regény: az erkölcsös és szatirikus.

Az erkölcsös regény megteremtője Samuel Richardson (1689—1761) maga is egyszerű polgárember volt; szedőségen kezdte, azután meggazdagodott és nyomdát nyitott. Nyugodt kedélyű, megelégedett ember s meghiggadt, ötven éves, mikor első regényét írja. A czíme: *Pamela, vagy az erény jutalma*. Pamela erényes cselédleány, a ki addig áll ellent lordgazdája kísértéseinek, míg az, meghatottan ekkora lelki nagyságtól, a VIII. kötet végén feleségül veszi. Richardson elmondja egyik levelében, hogy hallotta ezt az esetet s alkalmasnak találta arra, hogy a fiatalságnak megmutassa az erény hasznos voltát. A második regényben (*Clarissa*, 1748) Harlow Clarissát kedve ellen erőltetik férjhez pénzvágyó szülői, mire ő régi lovagjához, az elmés, csélcsap Lovelacehoz menekül, a ki hosszas ellenállás után, altató segítségével zsákmányául ejti. Clarissa meghal bánatában; egy rokona megöli Lovelacet, a ki bűnbánón hal meg. Tanulság: Ne erőszakoskodjatok gyermekeitek szívén, szülék; leányok, ne hallgassatok a mézes-mázos beszédre; csábítók, meglakoltok ám! — Végül megírta az erényes férfi és nő jellemrajzát *Sir Charles Grandison*-ban (1753) és szerelmesében, Poretta Clementinában, a ki inkább zárdában hervad el, mintsem protestáns férj neje legyen. Nem hiába volt a regény első czíme The good man: Grandison valósággal a jóság tökéletes automatája. Ennyi erényt már a puritán közönség is megsokallott. De Richardson a tanulság kedvéért írt, s ezt be is vallotta a *Pamela* előszavában. Szerencsére a sivár oktatáson kívül van ezekben a munkákban egyéb is. Megdöbbentőn terjedelmesek ugyan, s a levélalak, melyről Richardson nem tud letenni, hamar válik unalmassá, de szerkezetök olyan kitűnő, hogy Diderot kész drámáknak nevezte e regényeket s a levél bizalmas formája annyi finom részletrajzzal teszi elevenekké az alakokat hogy nemcsak az író maga könnyezett sorsukon, hanem a közönség is. Smollett abban kereste e regények legfőbb érdemét, hogy az írásműveknek egészen új műformái. Kétféle értelemben is: mint erkölcsös- és mint levélregények. Hatásuk elér Voltaireig és Lessingig, másfelől Rousseau *Nouvelle Heloise*áig.

Walter Scott azt írta Richardson életrajzában, hogy ő rántotta le a regénybeli mesés királyfik merev álarczát s addig elburkolt arczukat ő árnyalta ki az élet színeivel. De azért alakjai még erkölcsi szabályok példái maradtak, a kiket nem egyéniségük hajt, hanem az író vezet.

Az élet egész összevisszaságát, rossznak és jónak egybetorlódását Henry Fielding (1707—1754) tudta először összebogozni alakjai lelkében. Ő nem egy csendes comptoir kis ablakán át nézte a világot; legaljáig

ismerte az életet, minden szenvedélye végig szántott a lelkén. Volt víg etoni diák s mikor a szegénység onnan elkergette, felcsapott színigazgatónak Londonban, a ki könnyedén odavetett bohózatokkal kereste kenyerét, többek közt a Hüvelyk Matyi történetével. Azután jogot tanult a Templeben, közben röpiratokat és regényeket írt s mint békebíró halt meg. Az emberi természetnek majdnem minden vonása megvolt benne: jószívű a könnyelműségig, vidám a léhaságig. Mikor házassága és valami örökség révén vagyonhoz jut, három év alatt elveri; de azután is tökéletesen boldog, ha valamelyik lebujban egy darab húshoz jut vacsorára. A maga életét rajzolja *Amelia* (1752) cz. regényében, mikor Amelia összekészíti szerény kis vacsorájukat s dobogó szívvel várja férje hazajöttét, az meg ezalatt újabb bánatot hoz a fejére. Ebben a regényben feleségét gyászolta el, a kit lelkéből szeretett. Hónapokig együtt siratta szolgálójukkal, azután feleségül vette ezt. Természetes, hogy ez az ember nevetségeseknek találta a Richardson erénybábjait. Tulajdonképen azért fogott tollat, hogy azokat kiparodizálja. Nem az erényt gúnyolta ki, csak az erényesség affektálását. Képmutatóknak tartotta a túlságosan erényes embereket s a *Tom Jones* Blifiljében megmutatta, mennyi gonoszságot takar az álszenteskedés. Gyönyörködik az emberi fonákságokban, jóízűen nevet rajtuk. Tom Jones kitöri a karját, Square maximákkal vigasztalja, hogy a gondolkodó ember egykedvűn tűri a fájdalmakat; beszédközben azonban megharapja a nyelvét s tüstént kilocscsan belőle egy pár káromkodás.

Fielding, William Hogarth rajza után.

Ment volt minden mellékes czéltól, pusztán az emberi természet rajzában találta kedvét s abban kereste az olvasóét. *Tom Jones* első fejezetében azt mondja: «A mit itt feltálalunk vendégeinknek, semmi egyéb, mint az emberi természet... A válogatósak, félős, azt vetik ez ellen, hogy ez közönséges és mindennapi; hiszen mi más a tartalma valamennyi

regénynek, elbeszélésnek, színdarabnak és versnek, a melyek megtöltik a könyvesboltok kirakatait? De hány pompás eledelről kellene az epikureusnak lemondania, ha ezen a réven visszautasítana minden köznapit és közönségest, csak mert hasonló elnevezésű fogásokat a legutolsó lebujokban is találni. S csakugyan, az íróknál épen olyan ritkán találni igazi emberi természetet, mint a boltokban valódi bayonnei sonkát és bolognai kolbászkákat». S hátrább (X. könyv, I. fej.) azt mondja az emberi jellemekről: «Okosnak sem tartom, ha angyali vagy ördögi alakok szerepelnek a költeményben, minthogy láttukra az embert hamarább aggodalom és szégyen fogja el, mintsem hogy példát venne róluk. De alapjában jó embereknél a hibák és vétkek annál szembeötlőbbek, mert kirínak erényeik közül, s láthatjuk, hogy ezek a hibák mennyi bajba keverik e szeretetreméltó jellemeket».

Ezekben a sorokban Fielding maga jellemzi magát. S munkái pompásan megfelelnek elveinek. Abraham Adams a legderekabb alakja s Thackeray azt a regényét nézi legtöbbre, a melyben ez a becsületes pap, a wakefieldinek előképe, a főszemély: *The Adventures of Joseph Andrews and of his friend Mister Abraham Adams*, s mennyi gyarlóságát ismerjük meg ennek is. Fielding nem teszi alakjait a jómód üvegburája alá; kiűzi őket az életbe, a korcsmák borgőzébe, az országutak szennyébe, nélkülözések és gyarlóságok közé; ott válik el, hogy milyenek. Mennyi ütleget kap az ő kedves lelencze, *Tom Jones*, a míg elnyeri a Squire Western leányát. A realitás iránt való kitűnő érzéke révén vált Fielding a realistaregény atyjává s a legnagyobb regényíróvá Dickens előtt. Regényeit ma is olvassák s egy pár erős neveletlenséget nem számítva, most is gyönyörűséggel.

A korszak hű képét adja ez emberöltőnek több más írója is, de az emberi léleknek ilyen pontos és könnyed rajzát nem találni sem Smollett, sem Sterne munkáiban. Tobias SMOLLETT (1721—71) annyira a valószínűség után veti magát, hogy minden története egy-egy darab valóság; a nevek nála egytől-egyig álnevek, melyek őt magát leplezik. *Roderick Randon*ja hajóorvos, mint ő volt, s tengeri kalandjai és szerelmi története az író tulajdon életéből valók; az *Előkelő hölgy emlékezései* a *Peregrine Pickle*ben ép ilyen hitelesek: lady Vane írta ezt a részt s vétette fel jó pénzért a kapós író regényébe. *Humphrey Clinker* úti leveleit az ő saját skócziai útjának emlékei teszik elevenekké. Mindezen regényeiben s *Fathom* moralis és *Sir Lanncelot Greaves* kalandos történeteiben is, frissebb és leleményben dúsabb elbeszélő Richardsonnál; a lélekrajz élethűségében nem messze marad Fielding mögött. De Fielding emberei szeretetreméltóbbak, s jobbak is, bár a franczia kritikusok már róla is azt mondják, hogy «a bő aratásból, melyet tele kézzel hoz, kifeledte a virágokat». Nyersek és illetlenek az ő emberei s erős és durva természetük annyi kalandon

Irodalomtörtenet. III.

L. STERNE.

(Reynolds képe után.)

írta politikai allegoriáját John Bullról (1713), mely név maig rajta maradt az angol népen. Swift világgyűlölete valósággal rendszerré nőtte ki magát. Az a könyv, mely annyi kaczagást csendített meg mohó kis olvasói ajkán, *Gulliver utazásai* (1720—26) az undor és utálat teljes rendszere.

A kalandszerető Gulliver, a szegény matróz, a világtól való megundorodás egész iskoláját végig járja. A lilliputiak szigetének kaczagtató kis állama hat hüvelyknyi lakóival, a kik közül a legjobb kötéltánczosok lesznek államminiszterekké, Swift szemében Anglia képe volt, torzzá kicsinyítve, a presbitériánok mozgolódásai eltörpítve, az angol-franczia háború — kicsinyítő üveg alatt. Az apró-cseprő állam-élet szigetéről Gulliver az óriások szigetére vetődik, Brobdingnagba. Ez a nép csupa hegytestű barmokból áll: az értelmük nem nőtt hozzá a testalkatukhoz, csak a szenvedélyeik: óriásokhoz méltó módra érzékiek, kicsapongók és vadak. A törpe államocska után kaczagtatók az érzékiségnek ezek a méretei, pedig ez a sziget is Anglia. Aztán egy levegőben úszó szigetre vetődik, a hol senki sem törődik a közönséges élettel, mindenen a mathematika törvényei uralkodnak, a lakók egytől-egyig tudósok, — világos, hogy a királyi akadémia tagjai, a kik a légürben lebegnek, nem tudni, hová. Még sem elég a nevetségből, még egy tartományt kell megismernünk, a Houyhnhmmok országát, a bölcs lovakét, a kik lenézik az embert, a ki csak a yahoohoz hasonlít, a sziget piszkos szörnyetegeihez, melyeket Swift az ember formájára ír le. Megvan bennök minden emberi szenvedély: a pukkadásig torkosak, marakodók, szeretik nézni a ragyogó köveket, valami mérges gyökeret szopogatnak, míg mámorukban a sárban fetrengenek. Nincs már hova menni; szegény Gulliver megundorodott már a politikai és társadalmi rendtől, az ember belső életétől, a tudománytól; látta, hogy az állatok is különbek az embernél, ez csak a legpiszkosabb dögökhöz hasonlatos. Mikor hazaér, az a tanulság vár rá, hogy az ember még ezeknél is utálatosabb. Nem állhatja feleségének és gyermekeinek a szagát, s visszakivánkozik a lovak tiszta országába.

Igazán, csak a gyermekek olvashatják ezeket a leírásokat a nélkül, hogy megundorodjanak az embertől és a világtól. A mi a felnőtteket kétségbeejti bennök, az nekik mulatság: hogy a hunczut kis törpék és az otromba óriások szakasztott olyanok, mint az emberek.

Legfurcsább szörnyetegei is elevenek. Olyan részletességgel és annyira komolyan mond el mindent, hogy alig van író, a ki ennyi valószínűséget tudna szerezni polgári történeteinek, olyan könnyen kormányozná hiszékenységünket, mint Swift. Egy-egy lehetetlenségből kiindulva, teljes realissággal halad tovább. Messze felülmulja ebben mintaképét, a Cyrano Bergerac könyvét: *Histoire comique des états et empire de la Lune.* Stilusának ez az egyszerűség és keresetlen természetesség ad erőt, ez teszi oly metszővé gúnyját, de szárazzá is. Swift megnevettet, de maga nem nevet velünk. A sors azt a bosszút rótta rá, hogy a ki megnevettette az egész emberiséget a világ aljas, gonosz és komikus apróságainak, az ember csenevész tudományának, kolosszális romlottságának és nevetséges esztelenségének a képeivel, maga mindezek miatt csak elkeseredést érzett, kétségbeesést és dühöt, ámbár maga írta, hogy a harag esztelenség, mert

magunkon bünteti meg a mások hibáit. — Szerencséjök a gyermekeknek, hogy ennek a törpékről és óriásokról szóló mesének a mérge olyan csontos héjba van beleékelve, melyet nem törhet fel, csak a tapasztalat; s még nagyobb szerencséjök, hogy a felnőttek értetlensége a kezökbe juttatott egy második kalandos regényt is, melyet ha nem értenek is meg jobban a szüleiknél, minden esetre szivesebben olvasnak, s a melyet minden komoly olvasó a munka és műveltség őszinte és költői dicsőítésének talál. lem írhatta ezt a könyvet más, csak a ki maga is lelkesült a czivilizációért s szünet nélkül dolgozott. Daniel FOE (1661—1731) — mert csak ésőbb faragta a D. Foe-ből az előkelő Defoet, — valósággal megtestesilése szorgos Robinsonjának. ősének sincs több terve és ɔrgosabb keze, mint neki. ırmadfélszázkisebb-nagyobb í maradt utána, politikai meg ;gazdasági értekezés, vegyes sekkel és regényekkel. Ott ; a Monmouth táborában)rániai Vilmos seregében, or London felé masírozott, ;ha nem is lett volna egyi harisnya-kereskedő. Ha yol- v. Francziaországba lött, többet gondolt az álırmákkal, mint boltjával; csoda, ha csődbe jutott. ·vben nem ismert hiányt. munkájában *(Essay on 's)* ő sürgeti először az országutak javítását, őrültek-háza építését, tó társulatok és takarékpénztárak alapítását, s mindezeknek létren is bő része volt; később megírta a kereskedelem történetét. A melrset írt a király védelmére, a kit ócsároltak idegen voltáért, mikor . világnak zagyvább népfaja az angolnál *(The true-born English-* A valóságos angol.) Vilmos személyesen köszönte meg neki ezt a ·álatot, s akármikor jelent meg a palotában óriási parókája, mely illogott szúró szeme, rögtön megnyílt előtte a király ajtaja. «Ismeilág ragyogó oldalait ép úgy, mint kegyetlenségét; utam a börjából a király szobájába vezetett. Elvesztettem vagyonomat jó el együtt, csakhogy megőrizzem becsületemet és elveimet, — nem m meg. Most szegényen és megvetetten élek, de én megvetem egvetést». Ő maga ezekbe a mondatokba foglalta össze életét.

Daniel Defoe.

regénynek, elbeszélésnek, színdarabnak és versnek, a melyek megtöltik a könyvesboltok kirakatait? De hány pompás eledelről kellene az epikureusnak lemondania, ha ezen a réven visszautasítana minden köznapit és közönségest, csak mert hasonló elnevezésű fogásokat a legutolsó lebujokban is találni. S csakugyan, az íróknál épen olyan ritkán találni igazi emberi természetet, mint a boltokban valódi bayonnei sonkát és bolognai kolbászkákat». S hátrább (X. könyv, I. fej.) azt mondja az emberi jellemekről: «Okosnak sem tartom, ha angyali vagy ördögi alakok szerepelnek a költeményben, minthogy láttukra az embert hamarább aggodalom és szégyen fogja el, mintsem hogy példát venne róluk. De alapjában jó embereknél a hibák és vétkek annál szembeötlőbbek, mert kirínak erényeik közül, s láthatjuk, hogy ezek a hibák mennyi bajba keverik e szeretetreméltó jellemeket».

Ezekben a sorokban Fielding maga jellemzi magát. S munkái pompásan megfelelnek elveinek. Abraham Adams a legderekabb alakja s Thackeray azt a regényét nézi legtöbbre, a melyben ez a becsületes pap, a wakefieldinek előképe, a főszemély: *The Adventures of Joseph Andrews and of his friend Mister Abraham Adams*, s mennyi gyarlóságát ismerjük meg ennek is. Fielding nem teszi alakjait a jómód üvegburája alá; kiűzi őket az életbe, a korcsmák borgőzébe, az országutak szennyébe, nélkülözések és gyarlóságok közé; ott válik el, hogy milyenek. Mennyi ütleget kap az ő kedves lelencze, *Tom Jones,* a míg elnyeri a Squire Western leányát. A realitás iránt való kitűnő érzéke révén vált Fielding a realistaregény atyjává s a legnagyobb regényíróvá Dickens előtt. Regényeit ma is olvassák s egy pár erős neveletlenséget nem számítva, most is gyönyörűséggel.

A korszak hű képét adja ez emberöltőnek több más írója is, de az emberi léleknek ilyen pontos és könnyed rajzát nem találni sem Smollett, sem Sterne munkáiban. Tobias Smollett (1721—71) annyira a valószínűség után veti magát, hogy minden története egy-egy darab valóság; a nevek nála egytől-egyig álnevek, melyek őt magát leplezik. *Roderick Random*ja hajóorvos, mint ő volt, s tengeri kalandjai és szerelmi története az író tulajdon életéből valók; az *Előkelő hölgy emlékezései* a *Peregrine Pickle*ben ép ilyen hitelesek: lady Vane írta ezt a részt s vétette fel jó pénzért a kapós író regényébe. *Humphrey Clinker* úti leveleit az ő saját skócziai útjának emlékei teszik elevenekké. Mindezen regényeiben s *Fathom* moralis és *Sir Lanncelot Greaves* kalandos történeteiben is, frissebb és leleményben dúsabb elbeszélő Richardsonnál; a lélekrajz élethűségében nem messze marad Fielding mögött. De Fielding emberei szeretetreméltóbbak, s jobbak is, bár a franczia kritikusok már róla is azt mondják, hogy «a bő aratásból, melyet tele kézzel hoz, kifeledte a virágokat». Nyersek és illetlenek az ő emberei s erős és durva természetük annyi kalandon

Egyetemes irodalomtörtenet. III.

L. STERNE.

(Reynolds képe után.)

tombol át, a mennyi, ha őket nem is, az olvasót bizonyára kimeríti. Nyers őszinteség dolgában közeli rokona Hogarth, a maga reális rajzsorozataiban.

Finomabb elemző Laurence Sterne (1713—68). Egyszerű falusi lelkész, vérköpős beteg ember, a kinek az élet csak egy gyönyörűséget engedett meg: a szemlélődést. Ebből aztán ki is vette a részét. Szeretetreméltó, meleg kedélyű író, a kinek a közelében jól érezzük magunkat; azok az apró illetlenségek, melyeket itt-ott elkövet, a kor rovására mennek. Munkái nem is egyebek örökös megfigyelésnél; mind csupa ötlet és megjegyzés; az író elmésen társalog, szórakoztat és lebilincsel, de a regény áll, sőt alig indul meg. *Tristram Shandy*ban a hős csak a harmadik kötetben jő világra s a hatodikban adják rá az első nadrágocskát. Ez lett volna a világ legterjedelmesebb életrajza, ha ebben a tempóban egyáltalán elkészülhetne. Lassuságán látszik, hogy a maga gyönyörűségére ír. Egy kissé mindig azok pártján van, a kiken nevet s közel van hozzá, hogy hálás legyen azok iránt, a kik másoknak egy mosolyt ajándékoznak. Minden alakja oly rokonszenves, mint Yorik, a lelkész, a kiben magát rajzolta, de a legkedvesebb egyéniség könyveiben: az író maga s nincs okunk valami nagyon bánkódni azon, ha alakjai nem jutnak tőle szóhoz. Mint az embert, a természetet is úgy figyeli meg; az *Érzelmes utazás (Yorik's Sentimental Journey)* czímében ő faragta a rá nézve annyira jellemző szót: sentimental. Könyvében az út érzelmek közt vezet, a melyek Franczia- és Olaszország természeti szépségeiből sarjadnak. Pompás apró hangulatképek, kis genre-képekkel tarkítva. Ennek a könyvének vége is van, épen mert csupa apró skizzekből áll, a melyek akárhol abbamaradhatnak.

Ezek az írók, Fieldinget kivéve, ma már csak nevek az irodalomtörténetben. De maradt fenn ebből a korból egy kis regény, mely ma is ott forog az olvasók kezén. Népszerűségre kiállja a versenyt Robinsonnal, érték dolgában a legkitűnőbb elbeszélés Dickens előtt. Oliver Goldsmith (1728—74) regénye ez: *A wakefieldi papról (The Vicar of W.)*.

Meséjét összefoghatni egy pár mondatban. Egy jámbor lelkész családja örömest veszi a fiatal földesúr látogatásait. Az úrfi elcsábítja a nagyobbik leányt, álpap előtt feleségül veszi, azután elhagyja. A leány testvérbátyjának egy indiai ezredénél szerez helyet s a szükséges pénzt ő hitelezi az apának. E réven azután az ellene támadó apát az adósok börtönébe juttatja s azalatt elraboltatja kisebbik leányát is, a kit azonban a családnak egy régi szegény ismerőse megment. «Legyünk törhetlenek s a szerencse végre hozzánk hajol» — mondja az egyik fejezet czíme, a melyben csakugyan jóra is fordul a csüggedetlen papnak és észretérő családjának a sorsa. Kiderül, hogy az élvhajhász úrfi esküvője Oliviával igazi házasság volt egyik czinkosa cseléből, a ki e bűn tudójaként akart pénzelni az úrfitól; a kisebbik leány megmentőjéről kiviláglik, hogy a csábítónak nagybátyja, dúsgazdag baronet, a ki most feleségül veszi a leányt s kiváltja ipát a börtönből. Az Indiából hazajött fiú, kit a csábító börtönbe juttatott, mikor huga gyalázatáért párbajban akart bosszút állni, elveszi régi szerelmesét, az úrfi mátkáját.

E kis mesében sok a képtelenség; de az író maga azt mondja rövid előszavában: «Lehet a könyv mulattató, ha sok hibája van is, és lehet unalmas egyetlen képtelenség nélkül». Az egész úgy van összeállítva, hogy az erkölcsi intelem és tanulság minél hatásosabb legyen. Minden fejezetnek megvan a maga tanulsága. Mikor az úrfi jövedelmező állások ürügye alatt a leányokat Londonba szeretné csalogatni, de terve szerencsére füstbe megy, Goldsmith előre azzal az axiomával kereszteli meg e fejezetet: «Látszólagos balesetek valóságos áldások lehetnek». Ilyen erkölcsi axiomákkal szolgál valamennyi szakasz. A párbeszédekbe is vitatkozások vannak szőve az angol szabadságról, az irodalomról, a börtönökről, a törvényekről, melyek büntetni akarnak, nem javítani. Maguk az alakok erkölcsi mintaképek. A családfő azt tartja, hogy a becsületes ember tartozik honának hasznot hajtani, derék emberek felnevelésével; ezért házasodott meg. Hitvesét úgy választotta ki, mint ez az eskető-ruháját, nem a külcsínnal, hanem jóságával gondolva. Felesége jó gazdasszony, gondos anya; ő a ház feje; ő szeleteli fel a húst, közben elmondja minden tál históriáját. A gyermekek az ő szemükben a hazának adott ajándékok, a kiknek kötelességök szüléiket ebéd után énekkel vidítani; a fiúk a gazdaságban segítenek. Az apa maga «a világ három legnagyobb hivatását egyesíti: lelkész, férj és családapa». Még pedig milyen férj! Előre megírta s berámázva a kandallón tartja neje sírversét. Apának is ilyen: ha marka üres, bő tanácscsal ereszti világgá nagyobbik fiát. Életének minden perczében lelkész. Midőn megtudta, hogy leányát megszöktették, elátkozza a csábítót. «Bocsásson meg az ég nekem s neki, a miért ezt tettem», teszi hozzá nyomban. Mikor a börtönbe hurczolják, megdorgálja azokat, a kik ki akarnák szabadítni; a tömlöczben vallásos tanításokat tart rabtársainak. Jámborsága néha majdnem túlságos, de mindig őszinte. A lelkész és polgár tökéletes mintaképe az öreg Primrose, a kiben atyját rajzolta meg Goldsmith. Goethe lelkesülve beszél ez alakról s e csöndes, elégedett életről a *Dichtung und Wahrheit*ban.

Ez a regény mintája minden későbbi angol regénynek. Az erős erkölcsös érzés, az elvetemült gazemberek s a derék, vallásos, tűrő jók, szerencsétlenségeik, türelmök és diadaluk meg van minden angol regényben. Goldsmith jellemzési módja is átszállott utódaira. Az angol józanság, a pontos megfigyelés jut itt szóhoz, hogy divatba hozza az élethű realismust.

Hányt-vetett életén át, mely szinte a Primrose György életére emlékeztet, Goldsmith mindennel megpróbálkozott: de színdarabjai megbuktak, görög, római és angol történelme nem keltett figyelmet, természetrajza befejezetlen maradt. Két költeménye *(The traveller, The deserted village)* komoly becsű munka, de egymagukban nem szereztek volna hírt

Egyetemes irodalomtörténet. III.

OLIVER GOLDSMITH.

(Korabeli olajfestmeny után.)

írójuknak. Mint Manon Lescaut története a Prevost abbéét, úgy tartja fenn az ő nevét kis regénye, mely hű képe az angol népnek, mintája az angol családnak, dicsérete az angol erkölcsnek.

Az angol regény, épen mert tulajdonságai a nemzeti jellemből sarjadtak, mindig az maradt, a mi akkor volt: nem fordult el sem a köznapi élettől, sem a józanságtól, sem az erkölcstől.

Külföldön a regény útja kettészakad; az egyik a külső világ megfigyelése, az életviszonyok vizsgálata felé halad s a naturalismus révében köt ki; a másik a belső emberbe fúrja bele magát, lélektani eszközökkel dolgozik s az analysisben leli gyönyörűségét. Mindegyik utat keresztezik a tudományok és eszmeáramlatok, a regényíró lélekbúvár és sociologus, történetíró vagy az erkölcsök kritikusa, a regény pedig a korszak encyclopædiája. Ezek az utak Angliában nem szakadnak úgy külön, mint egyebütt. Az író levetheti a mindennapi élet zubbonyát, fürkészhet kivételes jelenségeket, lehet világfelfogásában arisztokrata, s ha kedve tartja, a képzelet lovagja, mindez csak egyéniségét jellemzi, nem a műfajt.

A külső és belső élet rajza egybefonódik náluk, s jórészt ennek köszönhetik íróik, hogy hírnevüket nem sodorják el a korszellem változó divatai. A régi classicus regények nem kopnak ki a könyvtárakból a regényírás classicus századában sem, melyben az angol közönség Scott, Dickens, Thackeray műveiben gyönyörködhetik.

3. A polgári színmű és a bohózat. Garrick.

A színházaknak ugyanaz a közönségük volt, mint a regényeknek s e közönségnek ugyanaz volt az ízlése itt is. A színmű tehát hasonló lett a divatos regényekhez, csak a színműírók tehetsége maradt messze a regényíróké mögött. A főurakat a színpadról is kiszorítja a polgárság. Beszédükről lepattog a rím és rhythmus fénye, a franczia drámák eleganicziája veszendőbe megy. Megbomlik a szabályos alaprajz; kuszán van odatoldva egy-egy részlet itt is, ott is, mint a polgári házaknál. A rend iránti ízlés kivész; a cselekmény kedve szerint szökellhet ide-oda. Ez emberek lelkének nincsenek mélységei; a darabok csupa felpuffasztott napi hírek, melyek szembe állítják a bűnt és az erényt, akárcsak a Steele és Addison kritikái.

Egy fiatal embert rávesz egy csábító asszony, hogy lopja meg gazdáját, egy gazdag boltost. Azután megöleti vele nagybátyját, hogy gazdag örökséghez jusson. Egyszerre minden kiderül s mind a kettőjüket kivégzik. Ez a kor legnépszerűbb színdarabja, George Lillo *George Barnwell*je. A city kereskedői esztendőkön át ide küldözték tanulóikat és segédjeiket, hogy megtanulják, mire vezet a hűtlenség és lopás. Szakasztott ilyen Lillónak (1693—1739) valamennyi darabja s a másoké is. Edward Moore

(1712—57) *A játékos*ban *(The gamester)* egy hamis játékos leálczázásával és bűnhődésével gyönyörködtette a közönséget. Nincs ezeknek az együgyű színdaraboknak egyéb érdemök, mint hogy Voltaire és Lessing ezek mintájára faragják ki a polgári drámát.

A vígjáték is erősen az élethez simul. Young Sam FOOTE (1720—1777), a kitűnő színész és igazgató, a maga kis színháza számára csupa olyan bohózatot írt, a melyekben általánosan ismert személyek voltak kifigurázva. Sokan próbáltak szerencsét a vígjátékban, némelyek, mint Garrick és Goldsmith, a felsőbb komikum felé is igyekeztek. Igazi tehetség egyetlen egy akadt: Richard Brinsley Butler SHERIDAN (1751—1816), a kinek az atyja is színigazgató volt; ő maga színműírói sikerekről álmodott, míg később kitűnő parlamenti szónok lett s Cornwall főadószedője. De azért holtáig vidám legény maradt, tele adóssággal, úgy is halt meg, a végrehajtóval halálos ágya mellett. Meséiben nem sok az eredetiség; ha visszafizetné, a mivel a régi angol drámaírókon kívül Molièrenek és Kotzebuenak is tartozik, egy árva jelenete sem maradna épen. Mégis nagy tehetség; lobogó jókedve, röpködő élczei, kedves dévajsága, a frissen surranó cselekmény, mulatságos helyzeteivel és eleven, talpraesett alakjaival Beaumarchaishez teszik hasonlóvá egyéniségét, természetesen ennek történelmi jelentősége nélkül. *The Rivals*, *St. Patrick's Day*, *The Duenna* voltak első darabjai. Legnagyobb sikert a *School for Scandal* aratott. Mint Tom Jones és Blifil, úgy áll itt szemben a két Surface testvér. A kisebbik csupa derékség, a nagyobbik merő képmutatás; egy második Tartuffe, a tisztességnek csak látszatára ügyel, de lelkiismeretes annyira, a mennyire előmenetele megkivánja. Viszonyt sző gyámjának a feleségével, s öcscséről hírleli ezt. Az nyiltságában mindent kitálal, de azután össze is békíti a házaspárt. Örökre élő alakok ezek s velök együtt Sir Anthony és Mister Malaprop a *The Rivals*ban. A legelevenebb mégis Puff, a darabgyártó és színházi kritikus, a pózoló reklámhős, a *Kritikus vagy egy tragédia-próba* czímű darabban *(The Critic, or a Tragedy Rehearsed)*, melyet Cumberland szörnyű tragédiái ellen írt mint Buckingham Dryden ellen a magáét.

R. B. Sheridan.
(Reynolds festménye után.)

Egyetemes irodalomtörténet. III.

R. B. SHERIDAN.

(Gainsborough festménye után.)

Shakespeare óta nem látott az angol színpad ilyen vérbő és mozgékony embereket; a vígjátékban maig sem akadt ott párjok. — Sheridan nélkül merő sivárság lett volna az angol színpad élete, ha épen ez időtájt fel nem támad maga Shakespeare. E kor első színésze, DAVID GARRICK (1716—79) huszonöt Shakespeare-szerepet játszott; igaz, hogy nagyrészt a maga átdolgozásában, elferdítve. Ő rendezte az első nagy Shakespeare-ünnepeket Londonban és Stratfordban, ő gyüjtött Shakespeare első szobrára. Megérdemli, hogy ott feküdjék a Westminsterben, Shakespeare szobra alatt — Heine szavai szerint: «mint a hű kutya gazdája lábai előtt». Ekkor kezdődik Shakespeare elmulhatatlan uralma a színpadon.

Samuel Johnson.
(Korabeli metszet után.)

4. Aesthetikai elméletek; a kritika. Johnson Sámuel.

A regény és a színdarab új útra tértek, de az új iránynak még nem akadt æsthetikusa. A kritika codexe még Pope és Dryden tanácsaival volt tele. A messzebb néző moralista gondolkodók meg a művészi gyönyörűség eredete körül puhatolóztak, rendesen közös forrását keresve a szépnek az erénynyel, mint Francis Hutcheson (1694—1746). Mások, Gerard és Home, atomokra darabolják az emberi lelket s ilyen parányaiban keresik a szépség egyes árnyalatainak fészkét, mint a hogy Gall és Lavater a koponyának külön-külön dudorodásába szállásoltak el minden egyes tehetséget. A szerencsésebb elmélkedők is szűk elméletekbe rekednek. Addison a fenségesről értekezik; Burke a fenségesnek és szépnek a gyökere után az önfentartás és társulási ösztön rétegéig ás le; szerinte: a mi az elsőt megfélemlíti, hatalmasnak és vészhozónak tetszik, vagyis fenségesnek; a mi az utóbbit kielégíti, kellemes és gyönyörködtető, s ez a szép. William Hogarth, a szépséget a maga művészetében analizálva, úgy találja, hogy az: egység a változatosságban, a minek egyszerű példája és jelképe a hullámvonal.

E gyakorlati tanácsok és lélektani találgatások közt jelenik meg az első igazi műbíró, Samuel JOHNSON (1709—84). Apjának lichfieldi kis

könyvesboltjában nőtt fel, azután az egyetemre ment, a honnan szegénysége miatt nemsokára kimaradt. Hogy megélhessen, elvett egy csúnya vén asszonyt s hozományából iskolát nyitott szülőföldjén. De mindössze három tanítványa akadt; görvély elrútította arcza, folyvást hunyorgó gyönge szeme, gorombasága, böfögő beszédje visszariasztottak tőle mindenkit. Nagy nehezen bejutott a *Gentlemen's Magazine* szerkesztőségébe; volt tanítványa, Garrick, előadta szomorújátékát, *Irenet*, de az megbukott; Juvenalist utánzó költeményei *London*ról meg *Az ember vágyainak hiábavalóságáról* rá fordították Pope figyelmét, a ki főiskolai minősítvényt szerzett neki; Addison mintájára indított két lapja, a *The Rambler* és a *The Idler*, egymásután megszűntek s ennyi kisérlet és igyekvés után is szegény volt; hogy anyját eltemettethesse, hét nap alatt tákolt össze egy regényt *Rasselas* abissziniai királyfi vándorlásairól, a ki végtére visszatér a boldogság völgyébe.

Szépirodalmi munkái egytől-egyig ó-divatúak, de mikor kalandos életű barátjának, Savage Richardnak életrajzát adta ki, a nyelv tökéletessége, irodalmi ismereteinek gazdagsága, világos fejtegetései és tiszta irodalmi itélete egyszerre Pope tekintélyének örökösévé tették. Kávézó helyén körülte seregeltek az írók. Egy piperkőcz skót jogász, valami Boswell, úgy sarkához nőtt, mint Goetheéhez Eckermann. Húsz éven át járt be Edinburghból Londonba, csakhogy megfigyelhesse Johnson életét, roskatag kis házában a kereskedők során, a melyben annyi ágrólszakadtnak adott födelet, a mennyi csak elfért alatta. E gyönge tehetségű ember könyve épen bőbeszédűségénél fogva igen érdekes. Az egész ország magasztalta Johnson nevét és tudományát. A könyvkiadók őt kérték fel az angol nyelv nagy szótárának megszerkesztésére. Hét esztendeig dolgozott ezen a művén. Etymologiája nem szerencsés, ugyan s meghatározásaiba belekeverte minden indulatát — így pl. az évdíjról azt mondja, hogy az ellenszolgáltatás nélkül húzott tartásdíj, melyért a kormány bérenczei eladják a hazát — de mikor megjelent, mégis olyan lelkes fogadtatásban volt része, mely effajta könyvnél példátlan. A kormány évdíjat adott Johnsonnak s még 1855-ben is, száz esztendővel a szótár megjelenése után, a parlament évdíjat szavazott meg két szegény rokonának; a kérvény, melyet Macaulay, Carlyle, Dickens, Thackeray, Disraeli is aláírtak, azt mondja a szótárról: «Az a szótár, mely egy szegényes fenyőfa-pulpituson készült, büszkesége az egész angol nemzetnek. S nem csupán philologiai tekintetben. Ez a szótár kiváló módon architektonikus; tervének massiv biztosságára, a kivitel férfias correctségére és hűségére nézve, lángeszű felfogás, értelem és jellembeli kiválóság dolgában alig van ehhez fogható könyv; a maga nemében a Szent Pál kathedralishoz hasonlatos».

Irodalmi jártassága és itélete még jobban szembetűnik az angol

költők életrajzgyűjteményében (*Lives of the most eminents English Poets*), mely a régebbi költőknek Cowleynél kezdődő új kiadásához készült. A pár ívre tervezett munka Johnson tudományától tíz kis kötetre duzzadt. Életrajzai élvezetesek, az egyes írók s az egész irodalom fejlődésének feltűntetése mesteri. Izlése ósdi, mint a legtöbb irodalomtörténetíróé. Popeot tartotta a legnagyobb költőnek, Drydenben a nyelv kifinomítóját tisztelte; többre nézte az erkölcsös és finom Addisont Shakespearenél, a kinek természetességét, elütő és színes jellemeit s ízlését, mely csak a cselekmény egységére ügyelt, magasztalja ugyan kiadása előszavában, de nem foghatja meg, hogy oly kevés erkölcsi leczkét adott, nem egyszer ok nélkül feláldozta az erényt, kellő indokolás nélkül zúdította le a katastrophát. A maga korabeli írók közül Richardsont méltányolta; közbenjárt a *Wakefieldi pap* kiadása dolgában; a Percy ó-angol balladagyüjteményéről kicsinyléssel beszélt s *Ossian énekei*ben is azt becsülte legkevesebbre, a mi azokban legtöbbet ér: a természetes, eredeti, népies hangot.

Itéletein sokat változtatott a kor, de meghagyta azt az érdemét, hogy ő az első komoly irodalomtörténetíró s az első igazi kritikus, bár iránya és izlése még életében lejárta magát. A balladák és Ossian magukhoz hódítják az írókat. Young arra biztatja a költőket, hogy dobják el a szabályok mankóit, álljanak a maguk lábára, nézzenek Shakespearere, a ki csak két könyvből tanult: a természetből és az emberből. Hugh Blair 1783-ban azt hirdeti, hogy a költészet a szenvedély és képzelet beszéde, melyben az író egyénisége jut szóhoz, melynek fő czélja a jellemfestés, mintaképe pedig Homeros (*Lectures on rhetoric and belles lettres*).

S mikor ezek a könyvek megjelennek, már mindenfelé olvassák a Percy összegyüjtötte ó-angol balladákat, melyekből először csendül bele a nép hangja az angol irodalomba s már él és a mezőn az aratókkal együtt énekli a skót népdalokat Burns, a népies irány legnagyobb mestere.

5. A népies költészet. Burns.

Thomas Percy püspök félénk és óvatos előszóval adta közre balladagyűjteményét, 1765-ben, *The reliques of ancient English Poetry*. Szinte bocsánatot kér, a mért ezeket az egyszerű és igénytelen verseket összeszedte; csak halványan villan át fején a gondolat, hogy ezeknek a költőknek, a kik csak gyér hallgatóság tetszéseért daloltak, érdemök nagyobb lehet a tanult és kiművelt költőkénél. Féltében műdalokat is soroz e népi versek közé, s nem vehetni ki, hogy teljes értékök szerint becsülte volna e maga kedvére gyűjtött népénekeket, e szűkszavú, homályos, hézagos, drámai és tragikai népballadákat, melyek e műfaj örök mintái, melyekről Arany is példát vett.

A gyűjteménynek épen az a szerepe volt, mint nálunk Kriza *Vad-*

rózsáinak: megismertette a népies nyelvet, a nép képzeletét és költői erejét, s útját egyengette a népies és nemzeti költészetnek.

Még nagyobb hatása volt írókra és közönségre egyaránt egy öt évvel előbb megjelent gyűjteménynek, melyben egy fiatal skót theologus, Macpherson Jakab, tizenöt elbeszélő éneket adott ki e czímen: *Töredékek a régi költészetből*. Ossiant, e borongós költemények szerzőjét, Blair Hugo fölébe tette Homerosnak; egy pár év alatt egész Német-, Olasz- és Francziaország ismerte és rajongott érte, Goethe Wertherének a szívéből is «kiszorította Homerost», nálunk Petőfi együtt emlegette a mult idők e két nagy költőjét; Arany is, abban az időben, mikor mi is olyanok voltunk, mint Kaledonia népe: «Enyésző nép, ki méla kedvvel Multján borong»... Elképzelhetni, mekkora volt e könyv hatása megjelenésekor. 1765-ben megjelentek Ossian összes művei. A roppant siker támadókat is szült: a francziák ráfogták Ossian énekeire, hogy a Macpherson csinálmányai; de ez eredeti költeményei szerint gyöngébb tehetség volt, hogysem ez énekek szerzője lehetne, a gæl nyelvet pedig nem ismerte úgy, hogy arra hosszú angol költeményeket fordíthatott volna. E költemények tartalma ősrégi korra vall; képzeletből azt nem restituálhatta így költő: fejedelmek kelnek bajra egy tehénért; a király a tenger partján vendégeskedik; házasságnak, későbbkori kulturának semmi nyoma. Olyan naivak és egyszerűek nyelvben meg érzésben ez énekek, akár Homeroséi, de Ossian inkább hat a szívre, Homeros a képzeletre. Homer felségesen írja le a világot és az embert, Ossian mélyebbre férkőzik lelkébe; elegikusabb és erkölcsösebb. Az «allons dans le jardin!» jelszava idejében ez egyszerű és természetes világnak egyszerű és költői leírása minden szívet meghódított, s mindenki oda hallgatott, mikor

A lefolyt időknek bárdja
Együtt beszél atyáival,
Fejdelminkkel az őskorban.

Az írói cselfogásnak tartott kaledoniai énekek az egyszerűség és természetesség utánzása mellett divatba hozták a régiességgel való szédelgést is. Henry Ireland, egy agyafúrt ficzkó, Shakespeare-kéziratokat adogatott el hiszékeny atyjának, többek közt a *Lear*ét, s egy addig ismeretlen — öngyártotta — darabot is, Vorrtygerne királyról, melyet elő is adtak. Egy nagy tehetséggel megáldott gyermek, Thomas Chatterton (1752—70), egy bristoli templomszolgának a fia, valami Rowley barát neve alatt adta ki költeményeit, mintha a templom régi leveles-ládájában bukkant volna rájok. A csalás, bármily ügyes volt is, hamarosan kiderült; a nagyravágyó gyermeket csalónak nézték; nyomorba jutott és megmérgezte magát, tizennyolcz éves korában.

A balladák s a bárdok énekei azonban jobb és állandóbb hatással

ROBERT BURNS.

(Nasmyth után.)

is voltak. Azon a napsugáron, mely ezekre sütött, zsendült föl az egyszerű, naiv népies költészet. A Thomson-féle természetleírásokat utánzóinál, Glover, Dyer, Falconet munkáiban átmelengette a belső természetesség. Szóhoz jutnak a lélek bensőbb hangulatai. A mélabús, beteges William COWPER (1731—1800), a ki kétségbeesve és tébolyultan hal meg, a szíve lágyságát szólaltatja meg szerelmes verseiben; boldogtalanságát panaszolja, s hogy «rá nem ragyogott a szerencse csillaga». *John Gilpin* humoros balladájában a patkócsattogás népies ütemet ver ki, s maga hosszú elmélkedő költeménye, melyben lady Austen kivánságára annak pamlagát énekli meg, — ezért a vers czíme *A feladat, vagy a pamlag (The Task or the Sopha)* — semmiben sem üt az ósdi szószátyár tankölteményekre. Nem tudta megbocsátani Popenak, hogy kézművességgé alacsonyította a költészetet, s egész erejéből rajta volt, hogy gondolatát egész mélységében, érzését forrtában fejezze ki. Szerepe inkább a Mózes szerepe volt, mint Józsuáé. «Megnyitotta a szolgaság házát, de nem jutott el az igéret földjére.»

Azt a skót ROBERT BURNS hódította meg. Általában Skóczia a megujhodás földje. Ott soha sem hallgatott el a népdal: hajtásait maguk a költők gyűjtötték. Allan Ramsay (1686—1758) két ilyen kötetet adott ki (*Teatable-Miscellany* és *Evergreen*, 1724 és 25) s verseiben is a népdal eleven rhythmusa lüktet. Robert Fergusson (1750—74) is egyszerű és természetes. Az ő versein tanulta meg Burns, mint lehet művészivé emelni a skót népdal természetes érzéseit és egyszerű hangját. *A földmives tüzhelye* cz. versének hatása meg is érzik a Burns híres *Szombat estvéjén.*

Burnsnek az a jelentősége az angol irodalomban, a mi nálunk a Petőfié és Aranyé; ott az ő lángesze avatta költőivé a népi élet jeleneteit, természetes érzelmeit és egyszerű hangját. Maga is földmíves volt; egy vertfalú kunyhóban született, mely pár nappal azután összeomlott, Doonholmban, 1759-ben, Schillerrel és Kazinczyval egy esztendőben. Apjának hét holdnyi bérlete volt s maga vitte gazdaságát, hét gyermekével. Robert alig is látott iskolát; olvasni is csak azt olvasta, a mi könyv megvolt a falu kovácsánál, kihez lovaikat patkoltatni járt. Testvéreivel együtt cselédi sorban dolgozott egész nap, kivált mikor huszonkét éves korában rászakadt a család eltartása. Hasztalan próbált a nyomorúság elől odább-odább vándorolni; szántott és aratott mindazon folyók partján, melyeket verseiben említ. De az alkony rendesen csókokat hozott neki. Legszebb szerelmes verseit egy kis szolgáló-leányhoz írta, a fiatalon meghalt Campbell Marihoz. Nem is illett volna hozzája más, hiszen maga is olyan szegény volt, hogy későbbi feleségét, Armour Jankát, apja, egy vén kőmíves, évekig nem adta hozzá, noha már gyermekük is volt. Első költemény-kötetét is azért adta ki, hogy árán Jamaicába mehessen sze-

rencsét próbálni (1786); s mikor bejárt Kilmarnockba a nyomdába, ebédje rendesen bablepény volt s két penny ára sör. A kiadás csak 20 font sterlinget hozott, de azonfelül baráti meghivást Edinburghba. A fővárosban a tüzes szemű, szép arczú atléta, magas csizmájában, szarvasbőr nadrágjában, a földmívesek kék zekéjében egyszerre ismert és ünnepelt emberré lett. «Bizonyos mennyiségű pudding és dicséret koronkint szívesen cserélődött ki az ő jelenlétének bűbájaért» — írja Carlyle. Mackenzie magasztaló czikket írt «az ayrshirei paraszt»-ról, versei hamarosan második kiadást értek, s ez ötszáz font körül jövedelmezett. E pénz nagy részét anyjának és testvéreinek adta; a megmaradt részből síremléket állíttatott Fergussonnak, a többin földet bérelt Ellislandban, a Nith vize partján, Dumfrieshez közel, a hová végre feleségestül költözött. De itt is

R. Burns szülőháza.

nehezen boldogult, pedig családja szaporodott; négy fia született. Edinburghi pártfogóinak segítségével állás után nézett. Akózónak nevezték ki a vámhivatalnál 50, később 70 font évi fizetéssel. Ebben az állásban halt meg, harmincznyolcz éves korában. Emlékét sírkápolna, festmények, három nagy életrajz, Currie, Walker, Lockhardt tollából, s Carlylenak egy essay-je őrzi; mindezeknél inkább pedig saját költeményei.

Minden verstárgy neki és mindig szer a dalra. Juha belebonyolódik a pányvába, s megful, nyomban versben gyászolja el; ekéje szétrontja egy mezei egér fészkét, vers lesz belőle, ott nyomban, az eke mellett; estve, mikor hazamegy, hamarjában leírja emlékezetből. Erejének igazi nyitja abban van, hogy a milyen egyszerű és természetes, olyan költői is. Kiszánt egy százszorszépet; érzése és gondolata szárnyra kap s ilyen messze száll:

Egyetemes irodalomtörténet. III.

WILLIAM COWPER.

(G. Romney arczképe után.)

Igy jár az egyszerű leány,
Ki a mezők virága tán;
Tőrbe csalja a szerelem,
Ártatlanúl,
Míg mint te, törve, védtelen
A porba hull.

Igy jár a dalnok is, szegény!
Bolygván az élet tengerén,
A jobb irányt és tájakat
Nem ismeri,
Vihar zudul, hullám dagad
S őt elnyeli.

Igy jár számos derék, bizony,
Kit szenvedések terhe nyom;
Csel zaklatja, gőg kergeti,
Erője fogy —
Csupán az ég marad neki,
Míg összerogy.

Ki most e százszorszép felett
Busongasz, ép így lesz veled,
Már a nyomor ekéje dúl,
Érezheted;
Míg a barázda rád borúl,
Ez végzeted! (Lévay ford.)

Nyelve olyan czikornyátlan, hogy ha régi népdalokból sző be versébe egyes sorokat vagy szakokat, azok soha sem rínak ki az övéi közül. Dala mind rövid és formás, hamar megragad az emlékezetben; nem csoda, hogy ma is mindenfelé danolják.

Mester a nyugodt leírásban és az arczképfestésben is. A *Vigadó koldusok (The Jolly Beggars)* minden egyes alakja, a vén csavargó, a ki féllábát a csatában hagyta, a zsebmetsző lotyó, a vándor üstfoldozó egytől-egyig mesteri rajzok. Másik nagyobb költeményében, a *Tom o Shanter*ben, melyet Burns maga legtöbbre tartott, s melyet Arany János fordított magyarra *Kóbor Tamás* czímmel, a pityókos Tamás, szürke gebéje, a széljárta sötét vidék a boszorka-haddal, a mint a bámuló legénynek utána zúdul s megtépázza lova farkát: a táj- és hangulatfestésnek valóságos példái, s a boszorkánytánczban művészin keveredik össze a torz a félelmessel. Maga a kárvallott Tamás felesége is kész kép, noha nincs több mondva róla, mint hogy otthon ül:

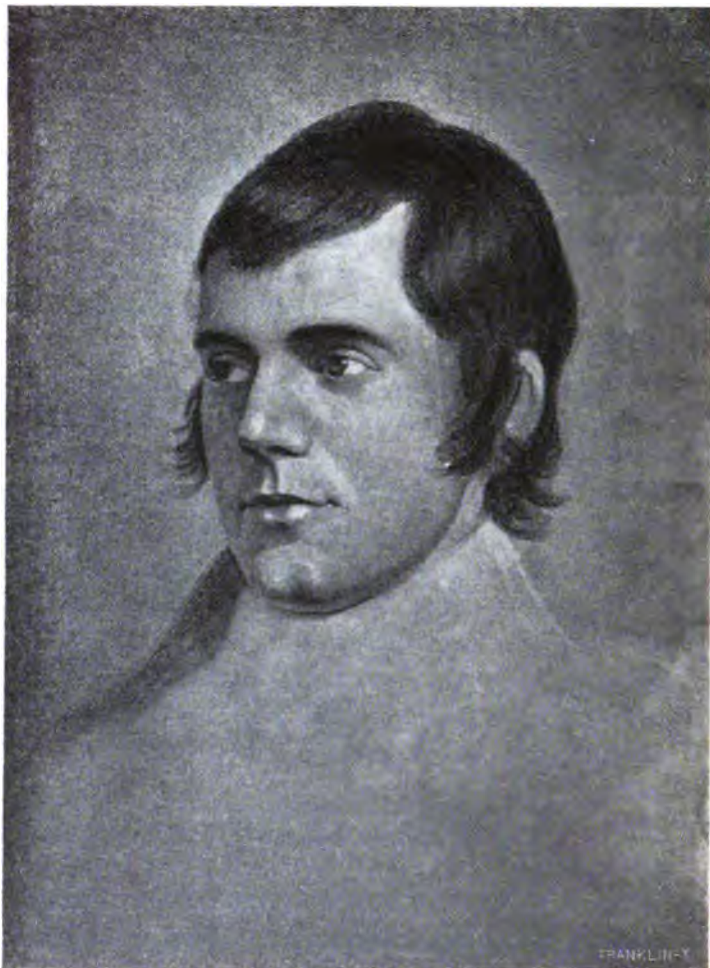
Ráncz homlokán, mint vész egen,
S ápolja mérgét melegen! (Arany ford.)

A *Szombat estve a kunyhóban* ép oly teljes és hű rajza a skot földmíves családnak, mint a magyar háznak a *Családi kör*. Sok hasonlatosság is van a két család között, csakhogy a magyar szomorúbb, s Arany leírása festőibb.

Külön kellene szólani Burns humoráról. A népmesék pajkos képzelete sem elevenebb és üdébb, s természetesebb és egyszerűbb, mint az övé (például *Árpa Jankó*ban).

Burns sokoldalú tehetségében két fővonás az állandóan uralkodó tárgyai, képei, természetessége, hangja földmívelő életéből sarjadnak, s szorosan hozzásimulnak a természethez; közelebbről ezt a skót természet színezte, a mit ő maga szerényen a skót balitéletek árjának nevezett. Ez a két jellemvonás csillan fel két honfitársában, az elbeszélő költemé-

nyeket szerző pásztorfiúban, James Hoggban (1770—1835), s a kőműveslegény Allan Cullinghamban (1784—1842), ha sokkal halványabban is, mint ő benne. Burns szépségei megmutatták, hogy a Dryden és Pope szabályai nélkül is költővé lehet valaki, a ki természetes érzéseit erővel bírja

R. Burns.
(Skirving czeruza-rajza után.)

kifejezni, akárha a népdalok hangján is; az iskolák egyhangúak, a szentesített elméletek megölői a költészetnek, melynek megváltója minden új írónak új egyénisége és eredetisége. A szabályok összetörtek a XVIII. század végén, s a XIX. század nem a szabályokat, hanem a költők egyéniségét tekinti halhatatlannak.

III. KONYV. A XIX. SZÁZAD.

I. A KÖLTÉSZET.

1. A romantikusok.

Az élet nem szokott megpihenni a századok sorompóinál, de Angliában a XIX. század költészete mégis merőben elüt az előbbi századokétól. Megszűnik a zsarnok forma symmetriája; a költészet összeforr az élettel. A kor mozgató eszméi: a politikai szabadság és a társadalmi problemák utat lelnek a költészetbe, s szabadon sugárzik széjjel minden költői egyéniség. A két kor közt Burns a kapocs, a kiben tetőpontjára jutott a természet átérzése, s kifejlődött a szabad egyéniség mintaképe. Ez a kettő egyre terebélyesedik az új században. Minden újabb költőn végigrezzennek a természet mélasága és viharai, Wordsworthtól Byronig. A leírás sokaknál németes bölcselemmel telik meg. Mások a szabadság rajongói, mint Shelley és Byron, annyira viszik az egyéniség cultusát, hogy legillanóbb hangulataikat is megörökítik. Természetimádásuk s egyéniségüknek ez 'az érzékenysége egybetorkollik egy nagy elégedetlenségben a körültök való világgal és társadalommal. Megfürdenek India és Perzsia gyönyörűségeiben, mint Moore, magukba szívják elföldelt öltők életét, mint Southey és Scott. Ezek minden irodalomban a romanticismus jellemvonásai.

Még él a Thomson iskolája: Robert Bloomfield (1766—1823), egyszerű csizmadia, az ő mintájára az évszakok rendjében írja meg a parasztlegény életét, George Crabbe (1759—1832) a *Várost* és *Falut*. Mások előbb hagyják el Anglia földjét, mint a régi példákat. Samuel Rogers (1763—1855) tanköltemenyei *(Az emlékezet örömei)* és tetszetős kis eposza *(Jacqueline)* mellett Columbus útjáról s Italiáról rajzol képeket. John Wilson (1785—1854) edinburghi tanár, a Pálmák szigetére *(The Isle of Palmes)* kalandozik el, s onnan néz vissza a czivilizáczió pestises városára *(City of the Plague)*. A skót Thomas Campbell (1777—1844) a remény gyönyörűségeit fejtegető ódivatú tanköltemenyének honorariumán beutazza Németországot s a német irodalom megnyitja szemét a természet ereje és rejtélyessége iránt. Ő vezeti be az angol irodalomba a természet gyermekét, Chateaubriand (*Atala*, 1806) és Cooper nemes indianusát, *Gertrud of Wyoming* (1809) cz. elbeszélésében.

Ezentúl a költők nem érik be a tájképek szemléletével, hanem mélyére szállnak a természetnek, s hol rejtett bölcselmét érzik ki, mint Wordsworth, hol természetfölötti erőit, mint Coleridge, vagy változó színpompájának csodálatába merülnek, mint Southey. Fiatal korukban mind a hárman forradalmárok voltak; William WORDSWORTH (1770—1850)

franczia földön töltötte 1791-et s verset írt a királyok ellen, Coleridge és Southey drámát írnak Robespierreről, s szabad telepet készülnek alapítani Amerikában. Később megházasodnak, mind a hárman Cumberlandban telepednek le, a tavak környékén; Wordsworth a Grasmere tava mellett, Southey Keswick közelében. Angliában a nevök is *Lakists*. Coleridge a kormány hirlapírója lesz, Wordsworth és Southey évdíjas és poeta laureatus. Nyugodt, szemlélődő életet élnek, s megverselik minden benyomásukat. Wordsworth legnagyobb munkájának czíme is *Excursion*. A költő séta közben szóba áll előbb egy házalóval, aztán egy remetével, a kiktől sok történetet hall, végül a falusi pappal, a ki elvezeti a temetőbe s elbeszéli egy pár halottnak az életét. Mindegyik az emberi sors példája. Minden bölcselmi gondolatot kelt benne, a mit lát. Ha egy macska száraz levelekkel játszik, rögtön arra gondol, hogy a bölcs is így babrál az élet elhullt leveleivel. Minden kép gondolatot és emotiót ébreszt benne. A természetből természetfölöttit olvas ki. Előbb, mintsem Byron megírta volna a *Childe Harold*ban (III. én. 72), hogy «magas hegyek neki érzelmek», Wordsworth már elmondta magáról a *Tintern Abbey*-ben, hogy a vízesés moraja lenyűgözi, mint valami szenvedély Bércz és vadon érzések neki. Ruskin e korszak legnagyobb tájfestőjének nevezte. Minél közelebb van valami a természethez, annál jobban érdekli őt. Az állat szenvedése jobban megindítja, mint az emberé. *Peter Bell*nek az a tárgya: hogyan térít egy elvetemedett napszámost az erény útjára egy elkínzott szamár önmegadása. Az emberek közül a föld egyszerű népéhez vonzódik, a kikben a természettel való együttélés mélyebben veti el az érzéseket. Kivált a gyermekeket szerette, a kik még nem régen szakadtak ki a nemlét állapotából. Emberei egytől-egyig ebből a világból valók: a messze szakadt falusi gyerek, a ki hazatérve, csak a sírkereszteken akad ismerős nevekre; egy együgyű fiú, a ki éjszaka a városba lovagol orvosért és eltéved. Mindent olyan higgadtan mond el, mintha nem benyomásokat és érzéseket énekelne, csak emlékeket. A pillanatnyi érzéseket, a szenvedély fellobbanását s a humor kaczaját nem

W. Wordsworth.

ismeri. Ezért nem sikerülhetett drámája (*The Borderers*). Ehhez képest nyelve is egyszerű, higgadt. Első kötetének (*Lyrical Ballads*, 1798) előszavában azt fejtegette, hogy a költői nyelv édes testvére a mindennapi beszédnek. Verse csakugyan nem más, mint összerímelt próza. Minderről tanuságot tehet egyik legismertebb költeménye, a *Heten vagyunk*.

Samuel Coleridge (1772—1834), épen ellenkezőleg, természetfölötti, rejtélyes erők természetes leírásában találja gyönyörűségét.

Plato s a mystikusok voltak kedvencz könyvei. Töredékben maradt elbeszélő költeményében, *Christabel*-ben előérzetek és szellemjelenések a rugók. Egyetlen befejezett nagyobb munkája, *A vén tengerész (The Ancient Mariner)* elbeszélése rémektől hemzseg.

Samuel Coleridge.

A vén matróz kint a tengeren lenyilazott egy albatroszt. A tájék védőszelleme ezért megbünteti a hajót: a szél elül, ivóvizük elfogy, a tengert körültök ázalékok lepik el. A hajó egész népe a gyilkost kárhoztatja; büntetésül hátára kötik a megölt albatroszt. Egy vitorla bukkan fel; feléjük tart; egy hajóroncs, födélzetén egy nő-alak koczkázik a halállal. Vakot vet; a bárka népét elepeszti a szomjúság; egy szálig meghal a négyszer ötven ember; csak a vén matróz marad életben, hogy végig szenvedje a halál minden borzalmait. Csoda csodát ér, rémség rémséget. A holtak éjjel munkába állnak, s a légben rejtélyes hangok siránkoznak. Végre partot ér a gálya. A vén matróz elbeszéli irtózatos történetét, mely megbűvöli az embereket; a hallgató megfeledkezik barátja esküvőjéről, nem tud szabadulni tőle.

Hátborzongatón igaz a szörnyűségek leírása, s Coleridge azt is éreztetni bírja, hogy «a való borzalminál a képzelt rém nagyobb». De a felséges leírásokban az angol kritika hosszas magyarázgatása sem tudott más tartalmat és alapeszmét találni, mint azt az állatvédő egyleteknek való jeligét, hogy: «Ne bántsuk az állatokat!» Érzéke lassanként egészen eltompult a való világ iránt; költeményei mintha visszajáró álmok volnának; ezért nem írhatott igazi drámát, noha háromszor is megkísérlette. *Kubla khán* verséről maga azt híresztelte, hogy álmában szőtte és félálomban írta le. Később opium-evésre adta magát; orvosa házába költözött s családját sógora, Southey gondjaira bízta.

Robert Southey (1774—1843) költészetét ez a gond ölte meg. A maga

és Coleridge családján kívül ő volt a kenyérkeresője másik sógora, Lovell, családjának is, nála élt Chatterton nővére, hát tömérdeket kellett írnia. Munkái tíz kötetre mennek. Megírta Braziliának és a franczia-angol háborúnak a történetét, Bunyan, Chatterton, Nelson életrajzát; fordított spanyolból *(Chronicle of the Cid)* és portugálból; írt töméntelen ujságczikket, *Speciment* szerkesztett az újabb angol költők munkáiból, s mint évdíjas és udvari költőnek verseket kellett gyártania minden évfordulóra és névnapra a királyi házban. Pedig fiatal korában forradalmár volt, drámát írt *Wat Tyler*ről és eposzt *Joan of Arc*ról. Fiatal tüze szűntén kiapadt költői ere. Ő volt az első angol költő, a ki keletre ment érdekes tárgyakért. Hősei: a kelta *Madoc*, a kalandos királyfi; *Roderik*, az utolsó gót; a varázsgyűrűs arab *Thalaba*, a mágusok kiirtója; az ind varázsló Kehama rádzsa, a ki tulajdon fiát átkozza el, a mért parasztlányt akar elvenni *(Curse of Kehama)*. De csak az arczok Ézsau-arczok, a lélek Jákobé: arab hőseinek szívében angol erkölcsök fészkelnek; Thalaba a monotheismust fejtegeti s kikel a többnejűség ellen. Mély erkölcsisége tette a pogány Byron ellenségévé, s ezért nevezte őt s a körülte sereglő szilaj, daczos és szabadszájú költőket «sátáni iskolá»-nak.

R. Southey.

Akkor egész Anglia Southey és a tavak higgadt költői mellé állott, ma az ujítók dicsősége sugárzik ki a korszak irodalmából. Az érzések és gondolatok ezekben lobognak fel szabadon. Nem merengenek el a természet szelid képein; viharaiért lelkesülnek, erejét érzik s meghatottságukban pantheistákká lesznek, mint Shelley. Nemcsak ódákat írnak a szabadságról, hanem küzdenek hazájuk szabadságáért költői tehetségükkel, mint Moore, vagy a sajtóban, mint Leigh Hunt, vagy akár idegen népekéért karddal, mint Byron vagy Landor. Lelkükben nemcsak lágy érzések tanyáznak; bevallják szenvedélyeiket; erőteljesen éreznek és őszintén beszélnek. Majdnem valamennyiüket kiüldözték Angliából. Byron és Shelley idegenben éltek és haltak, Landor Flórenczben, Keats Rómában van eltemetve.

Néhány írót csak politikai meggyőződése révén soroznak az új irányhoz, munkáikon nem érzik annak sugallata. Ilyen Walter Savage Landor (1775—1864), a szabadság rajongója, a ki Spanyolországban magatoborzotta csapat élén harczolt Napoleon ellen, azután garibaldista volt s nyolczvan éves korában kihirdette, hogy ha valaki meggyilkolja III. Napoleont, ő a gyilkos családjának ajándékozza vagyona maradékát. Inkább tudós volt, mint költő; legnagyobb munkáját, *Gebir* cz. eposzát (1798) latinul írta; drámái, Count Julian, s bennünket magyarokat különösen érdeklő drámai trilogiája: *Andrea of Hungary, Giovanna of Naples, Fra Rupert* könyvdrámák. Értékesebbek prózai munkái, kivált *költött beszélgetései irókkal és államférfiakkal,* melyekben szó esik mindenről a világon, s a melyek eredetisége s formatisztasága méltán tette büszkévé szerzőjüket.

Az amerikai születésű Leigh Hunt (1784—1859) barátság révén szít e csoporthoz. Mikor hirlapi támadásai az uralkodó herczeg, a későbbi IV. György ellen börtönbe juttatták, kiszabadulása után Olaszországba ment, hogy szerkesztője legyen Byron és Shelley lapjának, a *The Liberal*nak, mely azonban, főként Shelley halála miatt, a negyedik számmal megszűnt. Ez ismeretségre vonatkozó feljegyzései szereztek olvasókat önéletrajzának, a mi később arra indította, hogy e barátságot Byronról és kortársairól szóló könyvében sértő módon kiuzsorázza. Szépirodalmi munkáin annak a világfájdalomnak a lehellete érzik, mely Byronban elemi erővel szólalt meg. A Dante *Pokla*beli Francesca da Rimini epizódjából kikerekített költői elbeszélése, a *Story of Rimini*, egyetlen jelentős költői alkotása.

John Keats (1795—1821) azért került a proscribáltak listájára, mert barátja volt Leigh Huntnak. Ezért rontott a *Quarterly Review* oly élesen munkáinak, úgy hogy az érzékeny, gyönge ember Italiába menekült, a hol öröklött betegsége az izgalmakra visszatért s megölte. Egyetlen kis kötetét az angolok ma legjobb könyveik közé sorozzák. Munkáit épen az élteti, a mit Wordsworth gáncsul vetett *Endymion*jára, mikor egy darab pogányságnak nevezte. *Lámia* is az; tárgya a görög monda, melyben a viruló szűzzé változott kigyó behálózza s a nászéjszakán megöli Lyciast. Keats Homeroson és Chauceren nőtt; ennek hatása érzik *Isabella* történetén, melyben a leány szobájában egy tő virág alá temeti kedvesének levágott fejét s gyilkos bátyjainak aztán a virág olvassa fejökre bűnüket. Keatshez az olvasót az érzések pogány elevensége, szín és hangbenyomásainak tisztasága vonzza, s valami görögös naivság és üdeség.

Ezekben a költőkben van ugyan egy-egy új vonás, de költészetükben mégsem fejezik ki koruk vágyait és gondolkozását. Ezek sokkal nagyobb lelkekben lobbantak ki, a milyenek Moore, Shelley és Byron.

2. A szabadság énekesei.

Thomas Moore (1779—1852) a természetnek csak hímes köntösében gyönyörködik, mint Southey, s kedvtelve dúskál a ragyogó színekben, mikor lefesti a Bermuda szigeteknek, a hol hivatalnokoskodott, buja tenyészetét. Ódákban énekli meg a szabadság földjét, Amerikát, melyet

Thomas Moore.

meg is látogat, s összegyűjti népmondáit. Férfikorában dalai saját hazájának, Irországnak a szabadságát zengik és sóvárogják vissza, melynek kegyetlen elnyomását atyja szegényes kiskereskedéséből fiatal korában végig nézte. Meg is írta a nemzeti ellenállás hősének, lord Edward Fitzgeraldnak, életrajzát s Irország egész történetét. Honszerelmét rövid, legtöbbször jelképes lyrai sóhajokba tördeli. Egyik legerőteljesebb versét, épen halála évében, 1852-ben, Arany János fordította magyarra.

Eszünkbe jusson, hol veszett el
Hősink utója, legjava,
Mind, mind! — s ápolt fényes reményünk,
Sírjokba szállván, elhala.

Oh, nyernők vissza csak halálból
E szíveket úgy, mint előbb,
Megvíni még egyszer, szabadság!
Szent harczodat, isten előtt;

Csak egy perczig szakadna még el
Az akkor ránk vert rabbilincs;
Nem, nincs erőszak földön, égben,
Hogy összeforrasztná megint.

De vége, vége. S bár az évlap
Kürtölje hóditónk nevét:
Átkos a diadalmenet, mely
Elhúnyt szabad szivekre lép.

Sokkal becsesb a sír, vagy börtön,
Melyből egy honfinév ragyog,
Babéritoknál, ti, szabadság
Romján emelkedett nagyok.

Irish Melodies (1807) czímű kötetében, melynek minden versében ó-ir dallam zendül meg, megtalálni a lyrai költészetnek minden faját, vannak ott szerelmi elegiák, hangulatfestő költemények, — a világot bejárt *Utolsó rózsa* is ilyen, — bordalok, szerelmes versek Erinhez; de alig rezdül meg bennük forradalmi hang. Mégis minden borongásnak a hazafi bánat az alapszíne; az elegiák Moore iskolatársát, Emmet Róbertet, az ir szabadság fiatal martyrját gyászolják, vagy menyasszonyát vigasztalják. Más szerelmi vers olyan magasztos, hogy az idegen olvasó érzése szerint sem vonatkozhatik földi nőre. Alig akadnak képek e költeményekben, de mindegyik egy-egy kép maga, melyben minden vonásnak mélyebb jelentősége van. Vallásos énekeit is (*Sacred Songs*, 1816) hazafias érzés sugallja. A sanyargatott ir nép már csak az Istentől remélhetett segítséget, s a katholikus vallásban erős nemzeti különbséget ápolt maga s a protestáns Anglia közt. Vallásos fohászaiban, félénken, a nemzeti vágyak libbentik meg szárnyukat. Regénye, a *The Epicurean,* s az *Angyalok szerelmei* czímű verses elbeszélése mellett, mely földi nők iránt szerelemre gyúlt angyalok történetét (Mózes I. 6) beszéli el, legértékesebb elbeszélő költeménye legszebb részében a hazafi érzésnek köszöni érdekességét. Ez *Lalla Roukh.*

Aurungsebe tulipánarczú (ezt jelenti Lalla Roukh) leányának utazását beszéli el vőlegényéhez, Kashmirba. Egy fiatal énekes, Feramorz, négy verses történetet mond a királyleánynak pihenőkön; a királykisasszony beleszeret az énekesbe, s az utolsó oldalon kiderül, hogy az maga a vőlegény, a ki így akarta aráját meghóditani. E keretben a legszebb elbeszélés *A tűzimádókról* szóló, s e hősök képe alatt a szabadságimádó irek lappanganak. Az elnyomott Iránban mindenki a szegény Erinre ismert, mely »önföldjén, — óh, már nem hazája! — Görbedve hódol», de

Őrzi bosszu s hit tüzét,
S miként a gyöngy a nap sugárit
Felszívja s éjen át sugárzik —
Múlt szép világát szórja szét.

Az ő multja volt, a mire a költő gondolt, mikor elpanaszolta,

Mint zúzta Irán koronáját
S gyöngyét szedé vad jövevény,
Hitére is lánczot tevén.

Irlandszerte Emmet Róbertre ismertek Hafedben, a ki vérit ontja «Boldog honért — szabad hitért», s «szabadságszózat bűszere» — s arájára, az angolokhoz szító családban élő, vőlegényét holtáig gyászoló Sarah Curran-re Hindában, a ki «Géber ha vérzik, mindegyikben — kesergve holt ifjját siratja». — S a legköltőibb ilyen elbeszélésben is a paradicsomból kitiltott péri jóvátételül először egy hazáért hullott vércseppet viszen, csak azután az anya sohaját gyermekeért s végül — a mi aztán megnyitja előtte a menny kapuját — egy gonosztevő bűnbánó könnyét.

Erős szabadság- és hazaszeretet lüktet politikai szatiráiban is, az *Elfogott levelek*ben s a szent szövetségnek való mesékben, melyeket Thomas Brown álnév alatt Byronnak ajánlva adott ki. Ezeket a verseket ma nem lehet kommentár nélkül olvasni, de ötletei talpraesettek s humora metsző. Művészi szempontból hasonlíthatlan zeneiség ad értéket Moore költeményeinek. Nem hiába lelte gyönyörűségét a clavicine hangjában s az énekben: csodálatos zenei érzése volt. Az ir melodiákat egyenest régi ir énekek dallamára írta, szent énekei a Händel, Mozart, Haydn, Beethoven kompoziczióiban áradó áhitatnak adtak szavakat; verseket írt minden nép jellemző és hangulatos dallamaira. Így támadt a *National Airs* kötete, 1815-ben. Ezzel a zenei élvezettel szemben dalai egyetlen megjegyzésre adnak okot: épen mert éneklésre vannak szánva, az első strófák rendesen mintha gondosabban volnának kisimítva a többieknél, a melyeket úgy sem szokás énekelni.

Moorenak az irodalomtörténetben, mely nevét egy másik fejezetben mint Sheridan munkáinak s Byron naplójának kiadóját és Sheridan életrajzíróját jegyezte föl, két értékjelzője van. Egyik csodálatos zeneisége, a másik, hogy helyet szerzett az angol irodalomban az irek érzéseinek, eszükjárásának és dallamaiknak, mint Burns a skótokénak.

Percy Bysshe Shelley egészen más volt. Ő nem tudott élni szabadság nélkül, s mindent feláldozott érte. Atyja baronet volt, 1792 augusztus 4-én született. Az egyetemen nehezen tűrte azt a szokást, hogy a kisebb diák tartozik szót fogadni a nagyobbaknak. A franczia encyclopædistákat forgatta, a miért pajtásai «atheista Shelleynek» nevezték. Tizennyolcz éves korában kiadott egy kis röpiratot *Az atheismus szükségességéről.* E miatt kizárták az egyetemről, s apja is kitagadta. Hugai segítették megtakarított pénzecskéjükkel, melyet egy barátnőjük révén juttattak kezéhez, a kit Shelley 19 éves korában Skócziába szöktetett. Ebben a magányban válik valósággal a természet és szabadság rajongójává. Ezért szerette és fordította Petőfi *(A szökevények).* Huszonegy éves

korában ifjúi áradozással írja meg első nagy költeményét, a *Tündérkirálynőről (Queen Mab),* erről a bölcselkedő nemtőről, a ki egy szárnyrakelt lélek előtt az ősi tiszta emberi lélekért lelkesül, s az egészséges testért, melyeket a kultura ront meg, az önzés és zsarnokság, s melyeknek épsége és tisztasága csak a természet ölén jöhet meg újra. Két évvel később (1815), tisztább és érettebb költői erővel, megrajzolja önmagát, a ki álmában megpillantotta a tiszta szépség tüneményét, s kit egy démon, *Alastor*, a tévelygés szelleme, egyre megujuló remények közt végig hajszol az életen, míg végre a halál csendesíti le meddő vágyát. Ő maga azért nem tesz le elérhetetlen eszményeiről. *Laon és Cythna* légies viziójában (későbbi czíme: *Revolt of the Islam*, 1817) azt álmodja végig, mint változtatja át az államot egy szerelmes testvérpár a positiv vallás és zsarnokuralom romjain vér nélkül az emberszeretet társadalmává, melyben a nő egyenjogú a férfival, végezetül abban is, hogy fegyvertelen községük megdőltével együtt halnak a máglyán.

P. B. Shelley.

Már ezek az epikai munkák megvilágítják egyéniségét. Természet- és szabadságimádó. Ez a két érzés testvér volt benne: a természetet azért szerette, mert természettől mindent szabadnak látott, s azért a szabadságot tartotta természetes állapotnak. A szabadságnak Byronnál is tüzesebb rajongója volt. Byron a politikai szabadságért égett, Shelley imádta a szabadságot mindenben. Fiatal házas korában elment Dublinbe, hogy küzdjön a katholikusok emancipatiójáért, s 1817-ben röpiratot adott ki a parlamenti reform s a választói jog kiterjesztése dolgában, melyben megelőzte az 1867-iki ujításokat. Vallása elvetette a bibliát, melyet bilincsnek érzett az észen, s melynek istenét, a miért a rosszat megtűri a világban, zsarnoknak és ellenségnek érezte. Lelkesült a szabad szerelemért, s első felesége halála után házasság nélkül vitte magával Svájczba Mary Godwint, a regényiró William Godwin leányát; csak élete végén esküdött meg véle, «mert a világ nőnek nem bocsátja meg az ilyet». Egyik nagyobb költeménye, *Rosalinda és Helén*, két házasság rajza: Rosalinda boldogtalan az urával, a másik boldogan él szabad szerelemben szerelmesével. *Julian és Maddalo* — tulajdonképen Shelley és Byron — párbeszédében az akarat szabadságát bizonygatja.

A költészetnek minden ágában fölgyújtja a szabadság tüzét. A drámában is. Drámával köszönti Maurokordatót (*Hellas* 1821), mikor kibontja a görög szabadság lobogóját. *Fölszabadult Prometheusa* (*Prometheus unbound*) a szabadság hőse. Goethe Prometheusa a bálványoktól elfordult szabad és munkás emberi szellem; Byronnál az emberiség lenyügzött és daczos ereje; Shelleynél a jóltevő emberi lélek, a kit a Természet s az emberi szellem segélyével az örök igazság végre is fölszabadít Jupiter zsarnoksága alól. Itt is, mint *Mab*ban és *Laon*ban: a szabadság az emberszeretet és jóság szülője, mert visszavezetvén az embert a természethez, feltámasztja őseredeti jó tulajdonságait. Kisebb költeményeiben is a szabadság lantosa; hevében kegyetlen szatirát zudít a feleségével perpatvarkodó IV. Györgyre, a *Dagadtlábú zsarnok*ban, s az ördögi Castlereaghre. Szabadságszerelme s természetimádása miatt nem volt maradása Angliában. Gyermekeit is elvették tőle, nehogy istentelen forradalmárokat neveljen belőlük. Természetimádását atheismusnak vették, pedig *Laon* előszavában azt vallja, hogy munkáját nem a legfőbb lény, hanem a róla való alacsony fogalom ellen írta. A mindenség élő organizmus volt az ő szemében, a melylyel lelke közös életbe olvadt. Az ő szemében minden élt, s ez a personificatio nála nem volt puszta költői fogás. Úgy látta az anyaföldet, mint a ki elaszott kezét melengeti a parázs hamván, mely valaha a legtüzesebb szellem volt: Napoleon. A felhő nála azért borítja hóval a bérczeket, hogy a fehér párnákon töltse az éjszakát, a vihar karjaiban. Szóba állott a fákkal és a széllel:

Bár volnék kobzod, mint a rengeteg!
Mit bánnám, hullna rólam a levél:
Csak keltene hatalmas zengzeted
Szivembe dalt, mely őszies, de mély,
Mely bús, de édes! Légy a szellemem.
Vad szellem! Oh légy *én*, zord nyugoti szél.

(Ford. Radó Antal.)

Shelley a természetnek a velejét, lelkét vette ki s *Peter Bell* ellen írt szatirájában kikél Wordsworth ellen, a ki eunuchja volt és nem merte övét feloldani. Byront is Shelley vezette be a szentek-szentébe. Byront eleinte a képek színvarázsa ejtette meg; mikor a genfi tó partján Shelley közelében élt, egyszerre megjelennek *Manfréd*ben az alpok szellemei.

Byron hát a szabadság és természet szeretete dolgában egyaránt érezte Shelley hatását; de ő mindegyikben reálisabb. Tájképei földi tájak rajzai, a szabadságnak pedig hőse is volt, nemcsak hirdetője. Shelley örökös suggestiója alatt élt érzéseinek, mint egy fanatikus, a földdel és az élettel nem törődött. Mondanivalóját legszivesebben légies alakokra bízta, az eszményi szépség nemtőjére, a ki felhőn repülve bejárja a vilá-

TÁJKÉP A HARROWI KOLLÉGIUM KÖRNYÉKÉRŐL.

(Byron-kilátás.)

got s álmukban megjelenve, tanítja az embereket. (*Az Atlas tündére*, szinmű, 1820, *Mab, Alastor*). Lágysága azért nem volt lagymatagság. *Laon*ban a pestis leirása (VI. ének), s Beatrice Cenci tragédiája, a ki meggyilkolja szörnyeteg atyját, az erőteljességnek felséges példái. Beszéde is olyan volt: ætheri finomságú; verseiben a szavak lágy csengéssel olvadnak tündéri harmoniába. Maga is szinte csak eszméinek és érzéseinek megtestesülése volt. Szűkvállú, nyulánk alakja, finom ajka és beszédes szeme, halavány arcza, melyről jóság sugárzott, mintha nem is e földről való lett volna. Gyermekkori barátai úgy emlékeztek rá, mint a kin már akkor is feltünt a «természetfölötti értelem». Mulready azt találta, hogy nem lehet őt lefesteni: «Nagyon is szép». Legszebb költeményeit kint irta a szabadban. Nagyon szeretett lovagolni, s még ennél is jobban, hanyatt feküdve egy csolnakban, nézni az eget és gondolkodni a szabadságról. A tenger volt a szenvedélye, nem csak a viharos, szilaj, byroni tenger, a mely városokat nyelt be, s melyen egy emberélet csak egy buborékot vet, hanem a szeliden szunnyadó óczeán, a melynek ezer fodrán isteni szinjátékban csillog a nap sugara.

Shelley sírköve.
(Róma.)

Halálát is ez a szenvedély okozta. 1822 julius 8-án Livornóból Speziába indult bárkán; vihar támadt, s a csolnak népe odaveszett. A tenger tizennégy napig tartotta magánál szerelmesét. A törvény azt rendelte védekezésül a pestis ellen, hogy a mi hullát a tenger partra vet, el kell égetni. Byron hatalmas máglyát emeltetett, melyet, mint a görögök szokták, behintettek sóval és tömjénnel, megöntöztek borral és olajjal. A halott barátja, Trelawney, a hamvban épen találta a szivet, a Cor cordium-ot, a mint felesége Shelleyt sírkövén nevezte, mely Rómában a protestáns temetőben áll, Cestius piramisa mellett, a hová vágyott, s a hol együtt fekszik kis fiával. Az égő máglya mellett ott állott Byron, legjobb barátja, a ki osztozott eszméiben és érzéseiben, s halála után ő nála is nagyobb erővel képviselte azokat.

A XIX. század első felében Noel Gordon George Byron az angol

irodalom középpontja. Minden szál hozzá vezet: Wordsworth előfutárja, Southey irigye, Moore barátja, Shelley mestere, ő maga a korszak kifejezője. Lelkesedése a szabadságért, pessimismusa, kétségei és melancholiája «a század testének tulajdon alakja és lenyomata.» Műveinek érdekességét fokozza egyénisége, egyéniségéét művei; személye nem kevésbbé érdekes hőseinél. Minden vonása olyan határozott, hogy az ellentmondók sem folynak össze; Walter Scott nem sokat tartott *Childe Harold* irójának sem szívéről, sem erkölcséről, de csodálattal beszélt *Kain*ról. Goethe ugyanakkor «incommensurable» tehetségnek nevezte s *Don Juan*ról azt tartotta, nem lelni benne egy gombostűfejnyi helyet, a hol ne volna szellem és lelemény. Beyle-Stendhal, hetekig élvén környezetében, azt hagyta ránk, hogy néha ép oly magasztos tudott lenni, mint másszor kellemetlen, s nagy indulatai mellett kicsirázott a világfi kicsinyes hiúsága. Minden olvasója tudja, hogy a ragyogó szerelmi képeket sötét érzékiséggel szokta aláfesteni, s tekintete a sugárzó csillagokról gyakorta fordul az ágylepel gyűrődéseire; elkeseredésének palástja sokszor a személyeskedő gúny tőrét rejtegeti, büszkesége alatt néha oktalan dacz lappang; ámbár magának tiszteletet követel, ő maga mindennel paczkázik; nem ritkán oly teljesen meg akarja hódítani a természetességet, hogy átcsap a mesgyén.

Byron.
(Egy 1823-ból való rajz után.)

Életében és természetében sok ellentét találkozott. Családja atyai ágon Hódító Vilmos vitézeig, Radulph de Burunig, anyain a Stuartokig ért vissza, de történetét sok szégyen tarkázta. Atyja kicsapongó volt, anyja oly indulatos, hogy veszekedés közben bénaságát is szemére lökte fiának, a ki erre kés után kapott, aztán mindegyikük a gyógyszerészhez futott, hogy ha a másik méregért jönne, ne adjanak neki. Szép volt, arcza minta egy Apollo-fejhez, de biczegett, mert lába megsérült születésekor (1788 január 22). Tehetsége szegénységök miatt skót falusi iskolákban tespedt, mig tíz éves korában a lordsággal reá nem szál-

lott Newstead Abbey birtoka. Nem élhetett erős érzések nélkül. Iskolai barátságai is szenvedélyek voltak. Nyolcz éves korától kezdve folyvást szerelmes volt. Mire a cambridgei egyetemet mint baccalaureus odahagyta (1808), már túl volt az első nagy szerelmi csalódáson. Még egy évvel előbb kilépett első verskötetével, *Hours of Idleness*, s mikor ezt az *Edinburgh Review* megtámadta, azt írva róla, hogy a czímlapon bejelentett kiskorúság meg is érzik a költeményeken, megvívta első irói harczát, egy sújtó irodalmi szatirával (*English Bards and Scotch Reviewers*). Nem lelte helyét az életben. 1809 juliusában a szél már búcsúját vitte hazája felé. Sevilla, Cadix, Gibraltáron át a Balkán-félszigetre vitte útja. Bejárta Albániát és Törökországot, Delphit, Chaironeát, Thébét s karácsony estéjén Athén elomlott fellegvára rajzolódott ki az égre hajójuk előtt. Ez útnak költői leirása *Childe Harold zarándokútjá*nak (*Ch. Harolds Pilgrimage*) első két éneke. A mint ez megjelent (1812) Byron egy reggel arra ébredt, hogy hires ember. Kiváncsian olvasták keleti történeteit, a tiltott szeretkezéseket és koczkáztatott szökéseket, izgalomtól reszketve találgatták, mennyiben takar a költői mez átélt kalandot. Hogy a *Gyaúr*ban (*The Giaour*) volt kedvese utóléri s tengerbe veszti a megszökött török leányt; hogy az *Abydosi ará*ban a szökevények üldözői elejtik a félkeresztény Szelimet s Zuleika szörnyet hal rémületében; hogy *Korinthos ostromá*ban (*The Siege of Corinth*) elesik a fiatal velenczei Alp, a ki a várvédő Minotti leányáért vívja a bástyát, azt csak a mese elkerülhetetlen kikerekítésének nézték. Máskülönben magát a költőt tették meg e szerelmek és kalandok hősének. Mikor a *Kalóz* (*The Corsair*) megjelent, az a hír keringett, hogy Byron maga is kalózkodott a Levantén. Ő rá ismertek Larában, a szótlan főúrban, kinek multját homály fedi; azt képzelték, Lara az új életet élő Konrád, a kalóz, s az apródruhában körülte forgolódó nő Gulnare, Konrádnak török kézből szabadítója. Meséket suttogtak arról, mennyi vér tapad kezéhez, s nem egy nő érezte, a mi Anglia első szépségének ajkáról nyilt bálban lebbent el: Ez a halvány arcz a sorsom.

A mendemondák nem csillapultak el akkor sem, midőn Byron 1815-ben feleségül vette Milbanke baronet leányát, Annabellát. Mikor alig egy esztendő multán az asszony a kis Adával hazament atyja házába, azt suttogták, hogy Byront féltestvéréhez, Augusztához köti bűnös szenvedélye. Byron bűnbánó költeményeket küldött felesége után, de az asszony, mint valami «moralis Klytæmnestra», a ki megöli férje jó hirét, szótlanul tűrte, hogy a «primum mobile», a rágalom, kiüldözze urát Angliából (1816 ápr. 25). Azután is megbotránkozva tárgyalták, hogy a genfi tó partján, a Villa Diodati-ban, Shelley kedvesének a hugával szerelmeskedik, s szenvedélyüknek már gyümölcse is van. Most Velenczé-

ben él, közönséges szeretők karjai közt; most Ravennába megy Gamba Theresa grófnővel, a kit elválaszt férjétől, Guicciolitól. Most Shelley és Leigh Hunt társaságában lapot indít, a *The Liberalt,* elbizakodottságában, mint Voltaire, idegen földről kivánván kormányozni hazája szellemi életét. Alakjaiért elitélték őt, s munkáit személyeért. Hiába volt szebb *Childe Harold* 3. és 4. éneke az előbbieknél, a magasztalás most hallgatott. Mikor olasztárgyú munkái szállingóztak haza, *Beppo* (1817) vidám farsangi tréfája,

Byron.

melyben az elveszett férj mint renegát állít be feleségéhez, *Marino Faliero* (1820) s a két Foscari (*The two Foscari*) történetéből vett színművei, akkor az kapott szárnyra, hogy comtessa Gamba kedveért ime egészen olaszszá lett, az ő jövőjükért lelkesül (*Prophecy of Dante*), s a Gamba grófokkal együtt a carbonárikkal czimborál. Régebben alakjainak szerelmeit, most bűneit olvasták reá. Ő lakolt *Don Juan* (1818) ledérségeért, őt itélték el Ugo vérfertőző szerelmeért mostoha anyjával, *Parisinával*; *Kainját* (1821) úgy olvasták, mintha Abel halála is az ő bűne volna; őt látták *Sardanapalusában*, az elpuhult kéjenczben. Ez az egy

hasonlat talált: ő is felövezte kardját, szembenézett a halállal, s hősi elszánással tette jóvá életének tévedéseit. 1824-ben elment küzdeni a görög szabadságért. Élete regényének utolsó lapjáról ragyogó kép sugárzik felénk; egy szép fiatal lovas, a ki a korán leáldozó tavaszi nap sugárözönében a tengerparton vágtat szilaj paripán, Missolounghi falai alatt, a melyekre ő vontatott ágyúkat, ősi birtokának árán. Körülte ötven suliota sürög, a kik királyuknak nézik; fején arany sisak, családi jelmondatával: Crede Byron. Április 20-án elmaradt a lovas. Előtte való estve megölte Byront a mocsárláz, 37-ik évében, Rafael, Burns és Mozart korában.

Regényes életét regényben írták meg sokan (Disraeli: *Venetia*, Lady Lamb: *Glenarvon*); legérdekesebb életrajzát leveleiben és naplóiban Moore adta ki; írói értékét Macaulay és Swinburne tanulmányai állapították meg. Egész irodalom szól róla; legfurcsább hajtása Giuccioli grófné ezer oldalas könyve, mely külön fejezetekben írta meg erényeit s hangjának, ajkának szépségét; Medwin kapitány följegyezte beszélgetéseit. Egyéniségét, mely fajsúlyára nézve lángész, megnyilatkozási módjára költő, egészen kifejezte munkáiban. Kortársai annyiban túloztak, midőn őt magát keresték hőseiben, hogy nem tetteik és sorsuk az övé, hanem lelkük. Meg-megcsillan képe sok helyütt: Harold, a mint hazája a tengerbe merül háta mögött, Lara, megmérgezett életével idegenek között, Manfréd a havasok között bolyongva, őt juttatják eszünkbe; de mint darabjában, a *Transformed Deformed*ben (*Átidomított idomtalan)*, melyben egy anya kicsúfolja fiát sántaságáért, tüstént megjelenik a démon, a ki a bénát átformálja Achillessé, nála is mindenütt elvégzi az varázslatát. Egy szál mégis valamennyiöket hozzája fűzi: a szertelenség élvezetben és kétségbeesésben egyaránt; minden érzésük szenvedélylyé dagad. Ezen át önti mindegyikbe önnön lelkének tüzét s ezzel teszi őket élőkké. Hőseinek érzése mindig az övé, azért válik drámáinak párbeszéde csupa kettészaggatott monologgá.

Ehhez járul még realitása a részletekben. A genfi tó partján írta meg a *Chilloni fogoly (The Prisoner of Chillon)* történetét, a ki ott sorvad börtönében a svájczi protestantizmus ügyéért; Tassóra *(The Lament of Tasso)* és Parisinára Ferrarában gondolt, a helyszinén. Ez objectiv pontosságot ő subjectivségének köszöni: ott jött meg hangulata, a hol a környezet elébe idézte hősét. Leveleiben meg van a vázlata minden leírásának. Látta a pyrrhi tánczot, San Fiorenzo öblében kicsi hijján átélt egy hajótörést, Ismail ostromát törökországi útjának benyomásaiból nagyítja fel. Ez az érzése mondatta vele egyszer: «Szeretném tudni, mit érez, a ki valakit agyonütött».

Minden leírása hiteles s rendesen magát sem feledi ki a képből. A mint *Manfréd* lefesti a Colosseum düledező boltíveit, egy pillér tövében

Byron albán öltözetben (1810).
(Philipps festménye után.)

mintha ott állna sötét palástban Byron is. Máskor beleszólal, mint Athén alkonyának leírásába a *Kalóz*ban (Kacziány G. ford.):

Csúcsives oszlopok fehér sorára
Csillogva hull a hold fehér sugára, —
Odébb mecsetre cziprus árnya hull,
Víg kéjlak néz ki ércztető alúl. —
A szent magányban bús sötéten állva
A Theseus-templom mögötti pálma.

Oly lágyan mormol az Aegei-tenger,
Csitítva önkeblét, mit vésze vert fel. —
Egy-egy szigetke rajt itt-ott a folt,
— S a nyájas tenger arra is mosolyg. —

Im, mást dalolva, csak rád tévedek,
S ki lenne az, ki látva tengered,
Ne rólad zengne, — bármi is regéje,
Kinek oly bűvös báj tapad nevére.
Van-é, ki látva egy alkonyt feletted,
Csodás Athén, éltében elfeledhet!?
Ah én se, — tér s idő nekem se korlát,
Varázs köt, oh Cycladok gyöngye, hozzád!
E hódolat dalomnak méltó része,
Tied volt egykoron kalózom réve,
Bár voln' az újra s a szabadság véle.

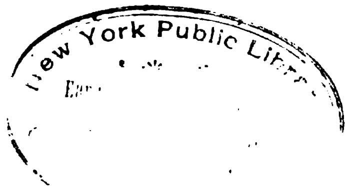
Ha nem szól is bele az elbeszélésbe, mindig érezzük közellétét. Minden az ő pillanatnyi kedvét követi; a hősök sorsa, a stanzák hangja, az egésznek fejlődése mintha szeszélyétől függne. Czél és terv nélkül fogott *Childe Harold*ba és *Don Juan*ba is, legnagyobb munkáiba. Szerette a szabályosságot, még a hármas egység elvét is, nagyra tartotta Popeot, de írás közben szenvedélye ragadta. Rendkívüli izgalmak között, csodálatos gyorsasággal dolgozott. Azt beszélte, hogy *Larát* vetkőzései közben írta, mikor dorbézolásaiból haza vetődött. A *Kalóz* készen volt tíz nap alatt, az *Abydosi ara* negyednapra. Nem csoda, hogy e korbeli műveiben az előadás hézagos, a jellemrajz el van nagyolva, az egész nem mindenütt egyformán csiszolt és kerekített; de mindez épen így tetszett. Javítgatást, pepecselést nem ismert. «Olyan vagyok, mint a tigris; ha elhibázom szökésemet, elkullogok a sűrűbe, de ha jól ütött ki, mindent tönkre tesz».

Minden pillanatnyi hangulata tükröződik versén; pedig ő végletek közt hánykódik. Zokogva virrasztott anyja ravatalánál, de koporsóját csak a kastély kapujáig kisérte, azután vítőreit kérte s tornászni akart. Munkáiban is szomszédosak ily végletek. Elmélázunk s a következő strófában frivol megjegyzéssel fricskáz meg, a lelkesedést életunalom lohasztja le, ellágyulásának sarkában van a gúny.

Érzéseinek a szerelem a központja, gondolatainak a halál; a végletek. Munkáiban meg van a szerelemnek minden formája. Julia kalandja loppal járó tolvajkodás, Alpé a gáton átrontó szenvedély, Konrádé a megmentett élet ajándéka, Larában a lelkek feleződése, Hajdéban a szívet megtöltő boldogság, melynek egy csillagsugár is csábítója.

Nagy írók rendesen nem serdülő gyermekeknek írnak, de e szerelmeket mindenki megbotránkozással olvasta s «könnyebben jut át a teve a tű fokán, mint *Don Juan* egy jó házba». Byron egymaga tartotta erkölcsösnek ezt a költeményét, azzal szándékozván jóvá tenni Juan paráznaságait, hogy ha eljutott volna a 24. énekig — csak 16 van meg — elvinné az ördög, mint ősét a kőszobor-vendég. Első munkáiban tisztább volt s igyekezett legyőzni gyöngeségeit — önmagában is, s hogy bénaságát legyőzze, átúszta a Hellespontost Cestos és Abydos között, — később, merő daczból, oly bűnöket szenvelgett, melyek nem voltak meg benne.

Drámái a magánynak és nem a színpadra valók; — egyetlen egy színszerű darabja van, *Werner* — tiltakozott is előadásuk ellen. Az élet és halál, erény és bűn e darabok problemái. *Manfréd* alig sekélyebb *Faust*nál. Manfréd nem az ember, mint Faust, hanem egy férfi, a milyet csak az egyén költője rajzolhatott. Multjában testvérszerelem foltjával, Manfréd, mint számûzetésekor Byron, egyedül bolyong a berni Alpokon, maga vádlója és bírája magának, nem tudva eligazodni az erény és bűn útvesztőjében, élete megoldását a haláltól várja, melyet e szavakkal köszönt:

«Meghalni nem nehéz.» — *Kain* az emberiség örök tragédiája, hogy az életbe szólítnak kedvünk ellenére, szenvedünk mások vétkeért, s elvesztjük életünket kérdezetlenül s szűk jelen és bizonytalan jövő millió kétséggel ostromol, a természet rendje s az erkölcs szabályai nem vágnak össze; a jónak az élet alapjának kellene lennie, nem czéljának. E kétségbeesés pecsételi meg Kain sorsát s a mysterium a biblia adatai szerint, philosophiai megoldás nélkül zárul. Byron nem is akart egyebet, csak hogy bizonyos érzelmek és kételyek megrezdüljenek bennünk, s annyira fel tud izgatni, hogy józan megoldás nem is csillapíthat le többé. Egyszerre elhallgat, hősei eltűnnek, csak hatásuk és emlékük rezeg bennünk tovább.

A végső következtetések, az érzések utolsó dobbanásai nagyobbak, hogysem szó kifejezhetné. Azért az utolsó szóval rendesen adósunk is marad. Oly hatalmas szeretne lenni, hogy az író-művészet eszközei cserben hagyják. Mintha mindent nagyobbá akart volna tenni, embert, szenvedélyt, magát a természetet. Az írás itt megtagadja a szolgálatot s ő türelmetlenül kiált föl: «Actions, actions and not writing!»

A Westminster nem fogadta őt nagy írói közé s Anglia legnagyobb romantikusa, mint legnagyobb classicusa is, magában alszik Hucknall Torkard templomában, nem messze Newstead Abbeytől; de az irodalomban nagyobb hatása volt, mint sokaknak, a kik ott pihennek a nagyság templomában. Ő mutatta fel az egyéniséget korlátlan szabadságában s ő házasította össze a költészetet az élettel. A kor mozgató eszméje, a szabadság, a politikai szabadságvágyának gyakorlati formájában szólalt meg nála. A nyomor és socialismus költői tőle tanulták a szókimondás bátorságát. Minden irodalmon érzik hatása. Lamartine egy utolsó éneket fűzött *Childe Harold*hoz; Victor Hugo, Musset, Delavigne, Heine és Leopardi költői arczképén egy-egy vonás ő rá ütött. Puskin *Anyegin*je, Lermontov *Korunk hőse* ő rá mutatnak vissza. Visszhangra talált Spanyolországban és Dániában is. Így okunk van hinni, hogy ha beteljesül is Macaulay jövendölése, s az utókor szigorúan megrostálja műveit, beteljesül a jóslat másik fele is: hogy munkáinak nagy része csak az angol nyelvvel veszhet el.

3. A társadalmi problemák költői.

A katholikusok emancipatiója s a parlamenti reform meghozta az ország politikai nyugalmát. A figyelem most belső reformok felé, az osztályok ellentétére fordult. 1833-ban eltörölték a gyarmatokban a rabszolgaságot, szabályozták a szegényügyet és adótörvényt, Cobden összekovácsolta az Anti-Corn-Leaguet, a gabonavám eltörlése érdekében, mely a szegény népet kiszolgáltatta a belföldi termelők önkényének. Mindez érzések és eszmék hullámot vetnek az irodalomban. Ezek a költők a bátorságot,

hogy ez égető thémákhoz nyuljanak, hangjuk merészségével együtt Byrontól tanulták. Egyikük, Bryan Waller Procter (1790—1874), a kitűnő jogtudós, ki Barry Cornwall nevet vett föl az irodalomban, Harrowban iskolatársa is volt. Szomorújátéka Pico della Mirandoláról s *English songs* (1832) cz. kötete nincsenek érték híján. Nyelvének bája s rokonszenve a szegényekkel a maga idejében sok olvasót szereztek neki. A szegényházról, egy halálra itélt utolsó éjjeléről és hajnaláról szóló költeményeit, a fegyenczek telepére induló rab búcsúját mindenki ismerte akkor.

Sokkal forradalmibb Ebenezer Elliott (1781—1849). Maga is egyszerű kovács, sorsosaival átélte az olcsó munka és drága kenyér kétségbeejtő nyomorát. A koldusok költőjének nevezték s az is akart lenni. Az ő elkeseredett hangjukon szólaltatta meg kétségbeesésüket ritka erővel. *Cornlaw Rhymes* (1831) czímű kötetének egyes versei élnek és gyujtanak ma is, majd nyolczvan esztendő multán.

Thomas Hood (1799—1845) is a szegény emberek költője, kivált a nem lázadozó, elcsüggedt szegénységé. Sírjára ez van vésve: «Ő dallá az *Ing-dal*»-t *(Song of the new shirt)* s ez akkor is fenn fogja tartani nevét, ha humoros költeményei feledésbe merültek. Egy varróleány dala ez, minden strófa a kimerültség jajkiáltása:

Oh férfiak, ha húgotok, —
Oh, anyátok, nőtök ha van;
Nem vászon, emberélet az,
A mit viseltek gondtalan.
Ölts — ölts — ölts!
Szenny, éh, rongy közt tovább!
Kettős szállal egyszerre varrsz
Inget — s halott-ruhát!...

De mit nekem a halál is!
Sápadt, — vigyorgó foga van,
Nem félem rém-alakját,
Csak olyan, mint magam,
Csak olyan, mint magam,
Ki annyit, annyit koplalok.
Oh ég! oly drága a kenyér...
De hús s vér, az olcsó dolog!

Oh egy órára csak!
Csak egy kis szünetet!
Nem szerelemre, nem reményre,
Csak míg könyezhetek!
Ha sírhatnék: szívem könyűlne;
De hogy' ejtsek könyűt,
Maradjon rejtve, hisz minden cseppje
Késleltetné a tűt.

(Szász Károly ford.)

Ilyen tragikai képek mellett erős volt humoristának is. Mark Twainre emlékeztető humorral figurázta ki az utazó angolt *(Up the Rhine)*, írt humoros költői elbeszéléseket s éveken át kiadta *Comical Annual*ját.

Ezeknek a költőknek verseiből az élet vihara harsog. A csöndes mélázás és szelid elmélkedés, a mivel Wordsworthék megnyitották a századot, hangját veszti s még a nőírók is Byron és Shelley költészetéhez szítanak. Sarah Nortont (1807—1877), Sheridan unokáját, egyenesen «a női

Byron»-nak nevezték; egy pár képe, szerencsétlen házassága s a bolygó zsidóról írt mondája *(The Undying One)* voltak ez elnevezés alapja. A londoni életből vett szatirikus rajzának *(Rout of the Dandies)*, regényeinek s a nők jogait vitató röpiratainak abban az időben elég olvasójuk volt.

Adelaide Procter (1825—1864), Barry Cornwall leánya, Letizia Landon (1802—1838) a társadalmi problemákhoz szítanak. Dúsabbak náluk Felicia Hemans, leánynevén: Browne (1793—1835) és Elisabeth Barrett (1809—61), a Browning Róbert felesége. Mindkettőjükön Shelley és Byron hatása érzik. Hemans vallásos, érzelmes költeményei, románczai és balladái, Herder hatása alatt írt *Cid*je és népdalai költői kifejezéseik, tiszta hangjuk és kerek formájuk révén fel is tűntek. Elisabeth Browning viszont gondolatokban gazdagabb s tanultabb. Megtanult latinul és görögül, s 24 éves korára lefordította Aischylos *Lelánczolt Prometheusát*. Rendesen nagy dolgokba fogott. Byron *Kain*jával szemben keresztény szellemű drámát írt (*Drama of Exil*, 1844); hangot adott a szegény gyermekek jajszavának, kiket a gazdag Anglia bányákban, műhelyekben fiatalon keserves munkára fog. Urával Firenzében élve, lelkes költeményeket írt az olasz egység mellett. Az angolok Shakespeare-leányának nevezték, de ezt csak a chauvinismus mondhatta róla. Nagyobb munkái compositio hijján szerte hullanak, alakjai nem elevenek, meséje szegényes és elnyűtt. A *Lady Geraldines Courtship*nak az a tanulsága, hogy a gazdag asszony nem alázza le magát azzal, ha szegény emberhez megy feleségül. Legnagyobb, ma is olvasott munkája: *Aurora Leigh* (1856) verses regénye, sokban saját élettörténetének felhasználásával, egy költőnőnek a társadalmi balitéletekkel való küzdelmeit beszéli el, míg végre egy reformator karjai közt boldogságot talál. Terjedelemre majdnem az *Odyssea*val vetekszik ez a munka (12,000 vers); hősnője pompásan van rajzolva s a női léleknek sok olyan titkát tárja fel, mit csak nő ismerhet.

Sehol sincs annyi nőíró, mint Angliában, sehol másutt nem tartják őket annyira egyenjogúaknak az írókkal. Abban a korban szólaltak meg, mikor elhallgattak a szabadságvágy sóhaja és a nyomor jajkiáltásai, a megrázó érzelmek és hangok. A reformok kiölték a régi hősöket s az új társadalom koldusait. Polgári társadalom élt és dolgozott a régi helyén. Most szóhoz juthattak a csöndes egyéni érzelmek és gondolatok. A költészet kétfelé vált: a józan, mindennapi világot élethíven tükrözték a nagy regényírók munkái; ettől a világtól tündéri képekkel pihentetett ki s a szórakozás végével zökkenés nélkül tett vissza a földre Tennyson költészete.

Egyetemes irodalomtörténet. III.

W. SCOTT.
(Th. Lawrence festménye után.)

II. A REGÉNY.

1. A történelmi regény. Walter Scott.

Classicus regényeket írtak Angliában előbb is, de a regényírás classicus korszaka a XIX. század. Virágzik a regénynek minden fajtája. A kalandos regény ebben a században megtalálja a maga tiszta angol formáját a tengerészregényben, melyet Cooper egy-két kisérlete után Frederick MARRYAT (1792—1848) alapított meg. Maga is tengerésztiszt volt, harczolt a francziák, törökök, Észak-Amerika ellen, őrizte Napoleont

Csarnok Walter Scott abbotsfordi kastélyában.

Szent-Ilona szigetén s ő hozta halála hirét Európába. Életének episodjait s környezetének alakjait írta le regényeiben, melyek közül *Frank Mildmay a hajóslegény, A kisérteties hajó* — a bolygó hollandi hajója — s *Peter Simple* ma is kapós olvasmányok, míg a gyermekek kevésbbé érdekes és geniális, de valószínűbb és részletezőbb új *Robinson*t kaptak tőle *Masterman Ready* történetében, mely magyarra a német átdolgozás után *Rüstig Zsigmond* czímmel van lefordítva. A fő sudár mellett a kalandos regény kétfelé ágazik el.

Egyes írók a borzalmasig feszítik képzelődésüket, mint Matthew Gregory LEWIS (1775—1818), a ki drámát írt a *Vár kisértetéről* s elbeszéléseit is *Rémtörténetek (Tales of Terror)* és *Csodás históriák (Tales of Wonder)* czím alatt gyüjtötte össze. Híres regénye *A szerzetes (The Monk)*, egy barát törté-

nete, a ki elcsábítja tulajdon húgát, azután anyjokkal együtt megöli őt; a börtönben eladja lelkét az ördögnek, ha az kimenti, de mint minden ilyen szerződő, ő is pórul jár. Mások, így Clara Reeve (1764—1823) abban keresik az érdekességet, hogy hőseiket erőteljesebb korokba viszik vissza. A kalandregények e fajából tisztul le a történeti regény.

A mult iránti érdeklődést és a történeti érzéket olyan kitűnő tudósok ébresztették már fel, mint Edward Gibbon (1737—94), a ki bámulatos részletismerettel dúsgazdag nyelven idézte vissza a római birodalom hanyatlásának történetét; David Hume (1711—76), a ki Montesquieu és Voltaire lélektani módján írta meg Anglia történetét Cæsartól az 1688-iki forradalomig, nem a dynastiák, hanem a nép történetét, s William Robertson (1721—93), a ki Skóczia történetét írta meg Stuart Mária és VI. Jakab alatt. Meg volt hát a fogékonyság a mult idők érdekessége s a képzelet színessége iránt; e kettő ritka költői erővel párosult egy új tehetség, Walter Scott műveiben, a ki regényeibe beleolvasztotta a régi családi regények kedvességét is.

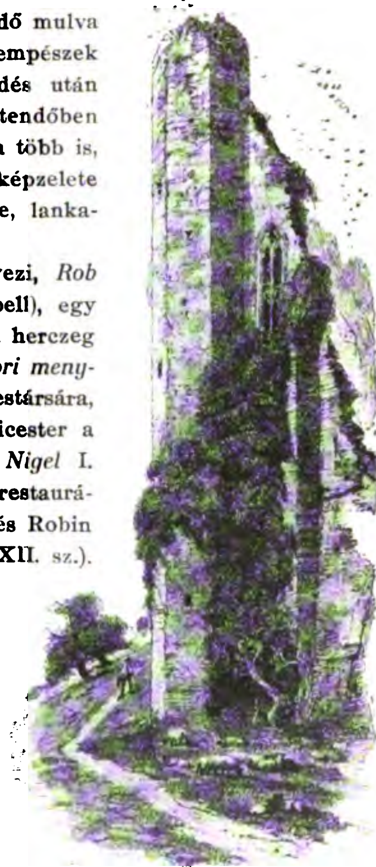
W. Scott.

Walter Scott 1771 aug. 15-én született Edinburghban, a hol atyja kisebb fajta ügyvéd volt. A vézna, sántikáló gyermek sokat időzött nagyatyja falusi birtokán s ott tanulta meg népi mesemondóktól a skót történetet. Ügyvéd korában az volt legnagyobb gyönyörűsége, hogy bejárja a skót történet regés helyeit. Bolyongásai közben vették magukat lelkébe e helyek képei s így gyüjtött össze három kötetnyit a skót határszél népköltészetéből (*Minstrelsy of the Scottish Border*, 1802). A maga költészetében is a népies egyszerű hangot vette például s a hősies erőt: Bürger és Goethe balladáit s *Götz von Berlichingen*t fordította. Költészetének varázsa is onnan fakad, hogy nem adatokat halmoz össze, hanem a költőibb hagyomány révén támasztja fel a multat, nem a társadalmi állapot hű rajzával, hanem a nép érzésének s az emberi szív költészetének erejénél fogva.

A skót mondák és skót hősök támadtak fel költői elbeszéléseiben. *A tó asszonyá*ban *(Lady of the Lake)* pl. együtt van a romanticismus egész kincstára, a szarvast

űző király, V. Jakab, egy hős leánya, a ki megvendégeli az eltévedt királyt, a gyűrű, melyet a vendég ad, s melylyel a leány később atyjának, a hős Douglasnak, életét váltja meg. Épp így a hagyományból vette regényeinek tárgyait, mikor verses elbeszéléseinek sorát, melyekből máskép ki nem fogyott volna, megszakította Byron költői sikere. 1814-ben jelent meg első regénye: *Wawerley, vagy hatvan évvel ezelőtt*, melynek képzeleti alakjai és eseményei a cullodeni csata köré kristályosulnak. A skót jellem tiszta rajza s a félszázad előtti világ embereinek és eseményeinek hallomásból eltanult színes részletei megkedveltették az új műfajt: a valódi történeti regényt. Egy esztendő mulva megjelent a második: *Guy Mannering*, egy csempészek elrabolta gyermek története, a ki sok szenvedés után végre birtokához jut. Ettől fogva minden esztendőben megjelent egy-egy ilyen «Wawerley-regény» néha több is, Scott haláláig összesen huszonkilencz. Az író képzelete mind távolabb eső korokat és égtájakat jár be, lankadatlanul.

Manneringet a saját gyermekkorába helyezi, *Rob Roy*, a gavallér haramiavezér (Macgregor Campbell), egy emberöltővel az ő születése előtt pusztítgatta a herczeg birtokát, a ki rosszúl bánt vele; a *Lammermoori menyasszony* a tizenhatodik században emelt kezet hitestársára, a kihez hozzákényszerítették; *Kenilworth*nak Leicester a hőse, a ki Erzsébet királyné kezére vágyik; *Nigel* I. Jakab udvarába vezet; *Peveril* és *Woodstock* a restaurátió korába; *Ivanhoe*ban Oroszlánszívű Richard és Robin Hood alakjai csillannak ki a mondák ködéből (XII. sz.).

Kenilworth tornya.

A regényeknek ilyen futtában jelzett tárgyai is mutatják, mennyire romantikusak azok. De a mesés cselekménybe rendszerint életet vitt az emberek természethű leírása. Teljesen ismerte a skót természetet, sokat köszönt a szájhagyománynak s a krónikáknak, a melyeket gondosan áttanult, kivált ha idegenbe ment, mint mikor *Quentin Durward*ját átkisérte XI. Lajos udvarába. Az alakokat élőkké tudta tenni önnön megfigyeléseivel minden ismerőse belekerült munkáiba. E réven sokszor sikerült kikerülnie a typusokat. Igaz, hogy embereit inkább külső tulajdonságaikban ismerjük meg, lelküknek rejtett bensejébe nem igen van bejárásunk. De hiszen az elmult korszakok reconstruálásához őt magát is ezek a külsőségek segítették el, csorba fegyverek, behorpadt sisakok, a milyeneket halommal kapott tisztelőitől; csoda-e, ha képzelete nem tudott szabadulni azoktól a tárgyaktól, a melyektől erejét kölcsönözte? Ezekkel a leírásokkal adott realitást romantikus történeteinek és mesés hőseinek; az emlékezetes he-

lyek festői leírásainak köszönte nagyrészt honfitársainak csodálatát; szivesen olvasták azokat akkortájban a külföldön is s nálunk Jósika különösen e vonásokat tanulta el Scottól.

Nem csodálhatni, ha ilyen roppant termékenység mellett nincs minden gyümölcs teljesen kifejlődve és megérve. Regényei és költeményei mellett öt színdarabot is írt, később történelmi mesés könyvet unokáinak; azonfelül kiadta Dryden munkáit 19, Swiftéit 18 kötetben, mindkettőt életrajzzal; a mellett alapítója volt a *Quarterly Review*nek s munkatársa az edinburghi *Annual Register*nek. Rendkívüli előmenetelt is köszönt munkái népszerűségének: sheriff lett, azután a kamara titkárja, barátja volt az

Walter Scott dolgozó szobája Abbotsford kastélyában.

uralkodó herczegnek, a ki 1820-ban baronetté ütötte. Még nagyobb volt munkáinak anyagi sikere: összes munkáival többet szerzett három millió koronánál. E pénz legnagyobb részén földbirtokot vásárolt a Tweed mentén, melynek partján pompás kastélyt építtetett. Olyan lovagi pompában élt itt, Abbotsfordban, mint hősei; mint a skót vendégszeretet képviselője fogadta a hozzá betévedőket, néha tizenhat társaságot is egy napon, a mint veje, Lockhardt, megírta életrajzában. Ez az élet rengeteg pénzbe került; Scott részese lett kiadója üzletének; az nem értette a dolgát s csődbe jutottak. Tisztelői segíteni kivántak rajta, de ő maga akarta kifizetni minden tartozását a keze munkájával. Öregen, özvegyen, robotba írta meg Napoleon óriás arányu életrajzát, egy gyönge munkát, mely mégis 400,000 korona körül jövedelmezett neki, oly kelendők voltak könyvei.

Vagy másfél milliót le is törlesztett, de a túlfeszített munka megölte 1832 szeptember 21-én.

E csodálatos munkásság értéke nincs arányban népszerűségével. Mestere volt a könnyű írásnak, hevenyészett munkái jobbak, mint sok jó nevű író verejtékes görnyedezésének gyümölcse, de ő tőle jobb is telt volna. Érdeme az: hogy a maga korában jó és szórakoztató olvasmánynyal látta el a maga közönségét, még jobban rákapatta őket az olvasásra s megkívántatta velük a magvasabb és kritikaibb regényeket.

Költészetének népszerűsége az utánzók egész raját csődítette mögéje. Verseit és regényeit egyaránt utánozta William Edmonstone Aytoun (1813—65), a ki az ő mintájára a skót népköltészet virágait is gyüjtötte. Harrison Ainsworth (1805—82) London környékének, John Banim (1798—842) ír hazájának történetét öltöztette regényekbe, utánozva Scott modorát, de meg sem közelítve tehetségét. A század végén is az ő nyomait kereste George Macdonald (sz. 1824) legjobb művében: *St. George and St. Michael*, mely a puritánok küzdelmeibe nyulik vissza.

2. A társadalmi regény. Bulwer és Disraeli.

A színes történelmi regények mellett a közönség nem vette le szemét a mindennapi józan életről sem. Az írók portrait-kat festenek a valóság után. Robert Bage (1728—801) megrajzolja az *Embert, a milyen*; Frances Burney, a későbbi d'Arblay asszony (1752—840), egy fiatal leánynak a világba lépését írja le *Evelinában*. Nem kopnak ki a régi érzelmes történetek. Henry Mackenzie (1745—831) leírja az *Érzelmes embert*, a kinek szíve megszakad szerelmében. Visszajárnak a régi regényekbeli bűnök és erények. William Godwin (1756—836) munkáiban a társadalom s az igazság szolgáltatás is szinte csak arra való, hogy egy-egy ember meghatóbb sorsot érjen, mint *Caleb Williams*, a főúr Falkland titkára, a kit volt ura, mert egy gyilkos tettének tudója, rágalmakkal üldöz, hogy szavának ne legyen hitele, ha vallana. Mikor mégis vall s később féltében meghazudtolja magát, Falklandban feltámad a lelkiismeret s beismeri bűnét.

Most is a magasabb társaság vétkei az irodalmi csemegék. Mulgrave (1787—863), Blessington grófnő (1789—849) az előkelő világ gyarlóságaival mulattatják közönségüket. Az igazi szenzácziós, idegrázó regényt s a törvényszéki történeteket azonban Bulwer írta először komoly tehetséggel.

Edward Bulwer (1803—73) maga is az előkelőbb körökhöz tartozott. Tábornoknak a fia volt s unokája a híres nyelvtudós Warburton Lyttonnak. Cambridgeben tanult, kétszer is időzött Francziaországban, szerepet vitt a parlamentben, miniszter lett és Lord Lytton. Nem nagy tehetség, de rendkívül ügyes s a maga korában nagyon olvasott író volt. Még Scott életében, 1827-ben, jelent meg első regénye, *Falkland*, levelekben elmon-

dott története egy férjes asszony szerelmének, a ki belehal a felfödöztetés izgalmaiba. A következő évben *Pelham*mal ostromolta meg a közönség közönyét, egy fashionable regény kettős szerelmi történetével. Egyáltalán Bulwer végigpróbált mindenfajta regényt. *Pelham* félig-meddig erkölcsi regény. *Paul Clifford* és *Eugene Aram* törvényszéki regények, de a bűnösök soha sincsenek nála jobb érzés hijján; *Dévereux, Harold* történelmiek, Walter Scott modorában; *Pompéji utolsó napjai* és *Rienzi*ben, melyet Wagner alapul használt operájához, idegen földre is lépett. Megpróbálkozott a phantastikus regénynyel *(The Coming Race)* s a mult századi nagy humoristák utánzásával is, a *The Caxtons*ban. Utánozta Byront és *Werthert* a *Falkland*ban, *Wilhelm Meistert* a *Godolphin*ban és *Ernest Maltravers*ben. Egymásután minden formához hozzáhajlította simulékony ügyességét s azt érte el vele, hogy ma egyéniségének képe maga a zűrzavar és határozatlanság. Nem is csak regényeket írt, hanem költeményeket, szatirákat s hét színművet is, Richelieuről, La Vallièreről, Walpoleról; s egyszer, *A pénz*zel *(Money)* nagy sikert is aratott. Belefogott egy történelmi tanulmányba is, Pausaniasról. Sok ennyi egy embertől, de neki minden nem kis mértékben sikerült. Szerencsés keze volt: a materialismust és a mesmerismust egyaránt érdekessé tudta tenni regényeiben ügyes előadásával, csak úgy, mint a hogy a parlamentben sikerült híres és érdekes szónokká válnia nálánál sokkal értékesebb tehetségek között, noha a szóbeli előadás mindig nehezére volt.

Tehetségének az időn nincs követelni valója, a maga kora búsásan kifizette őt. Egy időben feledtette Scottot is, legkivált ügyességével a helyzetek rajzában, a szenzácziók rendezésében. Mindez egy időben javára billentette a mérleget, ma épp ellenkezőleg. Meséje sokszor közönséges; egy oktalan gyilkosság, egy nagy örökség, a családjától messzire vetődött apa, a ki ismeretlenül is vonzódik a leányához, úgyszólván ráérez: mindez ma nem szórakoztatna bennünket annyira, mint szórakoztatta *Aram*, az *Éj és virradat,* meg *Maltravers* olvasóit. Tagadhatatlan, hogy sokszor typusokba vész, hogy nőalakjait szemlátomást gyengébben jellemzi; kétségtelenül megérzik könyvein az elsietés, de írói tehetségét, mely érdeket tud kelteni, szellemességét, mely kibukkan minden sorából s elmés ítéleteit, a mint *Pelham*ben a modern irodalomra nézvést, *Devereux*ben Addison és Popera vonatkozólag beleszövődnek a párbeszédbe, ma is élvezzük.

Nagyjában ugyanezek a vonások jellemzik D'ISRAELI Benjamint (1804—81). Ő is egyszerre volt író és politikus. Az irodalmat mint arra alkalmas eszközt becsülte, hogy nevét és programmját ismertté tegye. Ő rá ismerni első regényének, *Vivian Grey*nek (1825—27) hősében, ő az író-apa fia, a ki káprázatos politikai pályafutásról álmodozik s az a polgár miniszterelnök, a kit itt leír, az ő képzeleti előképe. A politika és iro-

dalom közt tétovázó *Contarini Fleming* is ő, nem ok nélkül nevezte ezt a regényét «lélektani önéletrajz»-nak. Munkái — a mennyiben nem actualis politikai szatirák, mint *Popanilla kapitány kalandjai*, melyben Bentham utilitarismusát figurázta ki — egyrészt a zsidó faj fensőségét vitatják, másrészt társadalmi és politikai terveket hirdetnek. Azzal, hogy a zsidóságot mint értékes, életrevaló fajt tüntette fel, valószínűleg a maga útjából akarta félrehengeríteni zsidó származásának hátrányait, melyeket hogy kikerüljön, már atyja kikeresztelkedett (1817). Ő adta a büszkét a maga spanyol-zsidó eredetére s nagy kedvvel fürkészte ki kortársai közül a zsidó eredetűeket. *David Alroy* regényében e XII. századbeli zsidó fejedelem nagy zsidó-világbirodalom alapításán gondolkodik, de belebukik, mert levetkezi faji vonásait; míg a *The Rise of Iskander*ben Skander bégnek abban van az ereje, hogy nemzete jellemének a megtestesülése. Maga is elment a Szentföldre, a hová egyik hősét, *Tancred*et is elzarándokoltatja. Mikor azonban harminczkét évi pihenő után megint regényt ír: az új vallást kereső *Lothair* visszatér az anglikán egyház kebelébe. Politikai és társadalmi problema egy van munkáiban: a nemességnek össze kell házasodnia a munkás polgársággal, a gyárosokkal, ezt hirdeti *Coningsby (or the new Generation)* és *Sybil (or the two Nations)*. Utolsó regénye is a politikai életet festette: *Endymion*. Puszta regénymesét keveset írt: a Byront és Shelleyt szerepeltető *Venezia, A fiatal herczeg (the Young Douke)* és *Henriette Temple* szerelmi történetei ilyenek. Az utóbbinak lélektani rajzaiban aratta talán legnagyobb íróművészi diadalát. Minden regénye a gyors észjárású, nagy műveltségű ember munkája, a ki akkor is leköti érdeklődésünket, mikor hősei nem. Bizonyára nem írt olyan munkát, mely hű képe volna egész tehetségének; sebtében írt, három-négy hét alatt készen volt egy regénynyel. Különben elfoglalta előbb a vágy politikai szerep után, később e szerep maga. Három ízben volt miniszter, később miniszterelnök; ő tette meg Viktória királynőt az Indiák császárnőjének, a miért hála fejében ő lord Beaconsfield lett. Ez a név él a történelemben, talán akkor is, midőn az irodalom Disraelije halványulni fog.

A három főúri angol írónak — a ki úgy állnak az angol regényirodalomban a XIX. század kezdetén, mint nálunk a három báró — nevét hamar elhomályosította a mult század két legnagyobb angol szépírója: Dickens és Thackeray.

3. Az erkölcsös regény. Dickens és Thackeray.

Az angolok uralkodóik szerint osztják korszakokra irodalmuk történetét. Viktoria királynő trónralépésének évében jelent meg egy könyv a *Pickwick-club*ról, 1836, s Dickens így a királynővel egyszerre kezdte

meg uralkodását. A könyv a kiadó megrendelésére már kész képekhez készült, mulattató olvasmányúl, a rajzoló öngyilkossága után azonban az író a maga kedve szerint folytatta történetét, komoly magvat rejtett a humoros rajzokba: Pickwick urat, a mért lakásadónéját ájultában karjaiba fogta fel, házassági igéret be nem váltása czímén pénzbüntetésre

Dickens.
(Maclise képe után.)

itélik, s mikor fizetni nem tud, az adósok börtönébe kerül. Ezzel az író nevetségessé teszi a törvényt, mely feljogosítja a nőt, hogy minden félreértett szót vagy tettet kötelező házassági igéretnek vegyen, s mely az adósokat börtönre veti, a hol a lehetősége is megszűnik annak, hogy pénzt szerezhessenek. A könyv így elevenébe vágott az angol életnek, sikere óriási volt. Hamarosan kitudták, hogy a czímlapon álló Boz csak álnév, mely valami Dickens Károlyt takar, a ki 1812 február 7-én született Landportban (megh. 1870 jun. 9) egy kis vámhivatalnok házában, hetedik

gyermeknek; hogy tíz éves korában apjával maga is két évig lakta az adósok börtönét; volt inas egy czipő-kenőcsöt áruló boltban, irnok ügyvédi irodában, parlamenti tudósítója egy pár hirlapnak, s most, könyve sikerére, elvette a hirlapíró George Hogarth leányát s az irodalomnak készül élni.

Ez élet közben nemcsak megismerte legaljáig az életet, hanem meg is szerette a nélkülözőket. Barátja és életrajzírója, Forster, beszéli, hogy mindig szivesen kószált London utczáin, s be-bevetődött lebujokba és szegényházakba. Író jobban még nem szerette az embert, nem látott több jót és erényt a nyomorultakban, s nem fakasztott azok sorsán több könnyet, mint ő. Feltárta életük minden szenvedését.

*Oliver Twist*nek (1837), e kis lelencznek élete során szívünkbe hasít a szegényházakbeli kegyetlen bánásmódnak s a hányt-vetett gyermekek szenvedéseinek rajzával. *Nicholas Nickleby* (1839) eleven tanúja a magániskolák embertelenségeinek. s élő példája annak, hogy a becsület és munka boldoguláshoz vezetnek. Nyomozza az emberi léleknek azokat a tulajdonságait s a társadalomnak azokat a törvényeit, a melyek nyomorúságot hoznak az emberre. Az *Ódon ritkaságok tárá*ban *(the Old Curiosity shop)* egy jó nagyapát rajzol, a ki, hogy unokája tőkéjét gyarapítsa, játékos lett s végül mindenét elveszti, a nyomorúságban aztán a leány is elhervad. A fiatal *Martin Chuzzlewit* becsületességével és munkásságával meghódítja gazdag nagyatyját, a kit egy álnok rokon elidegenített tőle; a képmutató végre is felsül. *Dombey és fia* a ridegség és szeretetlenség büntetését rajzolja az apában, a ki elveszti fiát s elhanyagolja leányát, mert nem lehet fentartója nevének; nagy későre mégis ebben találja boldogságát. A társadalom kinövései közül a halálbüntetés ellen szól *Barnaby Rudge,* a ki gyámoltalanságában ártatlanul egy összeesküvésbe sodródik s kicsi híján vérpadra jut. *Bleak-house* a törvénykezés lassúságát vádolja sok szerencsétlenség okozójául: egy örökségi pör addig húzódik, hogy mire eldől, a költségek felemésztik az egész örökséget; a perlő férj belehal bánatába. Mint *Pickwick*, az angol börtönök ellen kél ki a *Kis Dorrit* is.

Ezek az actualitások a maguk idejében bizonyára csak fokozták e regények érdekességét; de ma csak avítanák azokat, ha Dickens könyvei irányregények volnának, s gyakorlati czélzatuk nem csak a mesék szövődésének egy-egy phasisában jutna szóhoz, melyen a cselekmény átvezet. Igazi czéljuk e regényeknek az, hogy megmutassák, mennyi nyomorúság van e világon az emberek között, s mennyi jóság és szépség lakik a szegények és lealázottak körében. Senki sem festett a jóságról és erényről sugárzóbb képeket, mint Dickens, senki olyan napsugártisztaságú nőalakokat, mint ő az Ágnesek, Nellyk, Florentinek képében. Dombey rideg palotája mellett ott van az öreg Gill Salamon kis boltja, a becsületesség és nyájasság derűs tanyája. Abban a regényében, mely legjobban a szivéhez nőtt, hiszen nagyrészt a saját életrajza, *David Copperfield*ben, a Peggottyék szerencsétlen házatája a becsületnek és derékségnek valóságos példája. Hát Caleb Plummer, a játékgyáros Tackleton szolgája, a ki vak

leányának jóságból úgy festi le kis lakásukat, mintha valami tündérpalota volna, s Tackleton a világ legderekabb embere (*A tűzhely tücskében*, 1861). Későbbi nagy munkáinak, a *Nehéz Időknek* (1854), s *A mi közös barátunknak* nincs is más tárgya, mint a jóság dicsérete.

Rettentő gonoszakat tud rajzolni, de csak hogy a sok szenvedés után annál nagyobb legyen felettük a jóság győzelme. Munkáiból az a kettős tanulság árad: Ime, milyen hiábavaló volt a mi gonoszságunk, milyen keserves most a bűnhödésünk, s mily jóleső megtérésünk; másrészt: Nézzétek, mennyi jó érzés, mennyi boldogság tanyázik az irgalmasok és tisztaéletüek szívében. Hát legyetek jók, fogjátok pártúl a szerencsétleneket, segítsetek a szegényeken; nem győztök eléggé jók lenni, annyi a nyomorúság a világon.

Mindez Dickensnél nem unalmas erkölcstan, hanem eleven élet. Csodálatosan értette a módját, mint kelljen valamit élővé tenni. Kitűnően tudott leírni várost, házat, embereket egyaránt. Elég ereje volt mozgásban mutatni mindent, s ezzel az élet hatását keltette. Másik nagy ereje az, hogy nem csupán képeket láttat olvasóival, hanem közvetlenül bírja velök közölni érzelmeit, felháborodását, ellágyulását, mosolyát, mert mindezt igazán és erősen érzi. Annyira beleélte magát regényeibe, hogy részleteiket úgy tudta előadni, mintha egy egész színtársulat játszotta volna el; nem hiába készült fiatalon komikai szinésznek. A közönség csak úgy tódult felolvasásaira, Amerikában és Anglia vidéki városaiban egyaránt. Írás közben is páratlanul közel van az olvasóhoz, mintha nem írna, hanem beszélgetne vele; szinte a hangját is halljuk. Elbeszélésének olyan varázsa van, melyen minden gáncs megtörik. Különben is csak aprólékosságokra vonatkoznak ezek. Ámbár sokat és sokfélét írt, — regényei mellett néhány bohózatot és vígjátékot, s megírta Anglia történetét gyermekek számára, azonfelül több lapot indított és szerkesztett, — összes munkáiban nincs egyetlen valószinűtlenség, vagy lélektani következetlenség. Rámondhatják, hogy kikerülte a nagy szenvedélyeket, hogy házasságaival be lehetne népesíteni egész Angliát, hogy tulajdonképen csak London egy osztályát irta le; hogy forma dolgában regényeinek terjedelmességén itt-ott megérzik, hogy folyóiratoknak, s némely részeiken az is, hogy a közönség szélesebb köreinek készültek; — de ezzel könnyű szembe állítani azt: hogy regényvilága alighanem a legnépesebb és legelevenebb az egész világirodalomban, hogy a regénynek új területet foglalt, a nyomorúltak világát, ezzel gyarapította az olvasó közönséget és demokratizálta az irodalmat, végül, hogy gazdag írói skálájával, érzelmességével, rajzával, humorával nemcsak szórakoztatta, hanem jobbakká is tette közönségét. Hiteles tény, hogy egy karácsony sem látott annyi jótettet Angliában, mint az 1843-iki, mikor a *Karácsonyi ének* megjelent,

ez a próza-költemény, melyben egy vén zsugorit ellágyítnak gyermekkorának emlékei. És bizonyára nem ez egy munkája járt ilyen hatással. Mindez együttvéve jellegzetesen angol, sőt londoni létére világszerte a legnépszerűbb írók egyikévé tette. Népszerűségén az sem ütött csorbát, hogy mindjárt pályája elején komoly vetélytársa támadt William Makepeace THACKERAY (1811—63) személyében, a ki azonban sokban épen ellentétes tehetség.

A legnagyobb különbséget kettejök közt egy kiváló író így határozza meg: «Dickens abból indult ki, hogy az életben minden jobb, mint a milyennek látszik; Thackeray pedig, hogy rosszabb.» Első regénye, mely 1841-ben jelent meg, *Tithmarsh Sámuel története* volt, egy fiatal emberé, a ki be akar fonni egy bankárt, a bankár meg őt, s végre mind a két csaló rajta veszt. Thackeray egész életén át ezt írta: a világcsalás komédiáját, melynek hazugság a kezdete és felsülés a vége. A képmutatásnak és hazugságnak egész képtárát rajzolta meg a nagyképű, urizáló inastól, Yellowplushtől Gatagan őrnagyig, az indiai Münchhausenig. Közbül esik a *Snobok könyve*, csupa olyan emberekről, a kik többnek akarnak látszani, mint a mik. Ilyen keserű érték-elemzés a tárgyuk nagy regényeinek is. *Pendennis*-nek minden fejezete azt mondja: Lássátok, ilyen lagymatag az ifjúság híres lelkesedése, ennyire rest a jóra, ennyi elbizakodás és alacsonyság van e gyönyörű évek alján. Nem is csak az ifjúság, az egész élet ilyen, a nemes urak, a kereskedők, a nagyapák, férjek, unokák: az egész világ; ezt mondja a *Hiúság vására (Vanity Fair)*.

W. M. Thackeray.

(Rajz után.)

Emberei is ehhez képest gyarlóbbak Dickens alakjainál. A valóság jegyét egy-egy gyarlóságban ütötte rájok. Nem hiába készült torzrajzolónak: pompás szeme van a ferdeségek meglátására. Sokkal valóságosabbnak érzi az olyan hűséges férfit, a kinek motolla-karja és nagy lába van, mintha valami szemrevaló kapitány dolmányában mutatkoznék be.

Természetes, hogy ilyen író népszerűség dolgában nem érhette utól Dickenst; eleinte kiadóra is nehezen bírt szert tenni. A közönség csak-

hamar ritka egyértelműséggel állította e mellé Thackerayt,de azért megmaradt a Dickens könyvei mellett. Dickens mindent cselekménynyel mond el, összes munkáiban sincs egyetlen axióma, mely az olvasót megakasztaná, Thackeray lépten-nyomon megáll értekezni; míg ő magyaráz, már Dickens könnyre vagy mosolyra fakasztott. Dickenst lehet úgy olvasni, mint egy meséskönyvet, benne mindenki azt találja meg, a mit keres: mesét, embert vagy életfölfogást; Thackeraytől mindenkinek tanulnia kell, s míg meg nem értettük, nem ereszt tovább. Az is, a miben a kritika Thackerayt fölébe emelte Dickensnek, csak ennek a táborát növelte. A jellemzésben Dickens főkép azzal teszi realisakká alakjait, hogy külsejöket és környezetöket, lakásukat és utczájokat írja le. Thackeray belül kerül; beavat gondolataikba és érzéseikbe, külsőségekre nem veszteget szót. Thackeray módja a mélyebb, de a Dickens-é csupa szín és élet. Dickens áldott jó lelkeket és megátalkodott gonosztevőket rajzol, Thackeray egy tőbe ojt erényt és gyarlóságot. Ez a művészibb, de Dickens mozgalmasabb és tetszetősebb. Thackeray művészete egészben több oldalú, hiszen ő verseket és essayket is írt, s három nagy regénye alapszín dolgában olyan elütő, mintha nem is egy ember írta volna: az egyik merő szatira, a másikba belerezdül az elegia tört hangja, *Esmond élete* lehellet-finom festés valami templom-ablakon, a legtisztább erények alakjaival; egyenként azonban Dickens regényei szinesebbek és változatosabbak. Legnagyobb különbség mégis világfelfogásuk között van. Alig volt író, a ki úgy gyönyörködött volna e szép világban, mint Dickens, s aligha van olvasó, a kinek szivét néha-néha meg ne sebezte volna Thackeray keserű sarcasmusa. Tehát Dickenst olvasták.

Ez azonban nem azt jelenti, mintha Thackeraynek is nem lett volna bő közönsége. A Pall-Mall sarkán minden reggel álldogált egy pár vidéki, hogy megláthassa kedves íróját, reggeli sétája közben. Mikor fölolvasásokat tartott a négy Györgyről meg az angol humoristákról, csak úgy özönlött azokra Anglia és Amerika legjobb közönsége. Népszerűsége és olvasottsága csak nőtt halála óta, könyvei nem avulnak el, mert mindegyik egy darab élet.

Nem válogatta ki az életnek irodalmiakká avatott problémáit, hanem egészében nézte, s úgy találta, hogy csupa csalódás és csalás, és kimondta azt. Ha kiderült mindennek a valódi értéke, vége a hiúság vásárának és — a regénynek is. Az embereket sem szemelgette ki, csak kimarkolt az életből egy sereg embert, jót-rosszat vegyest. Mindnyája egyformán érdekli. A *Hiúság vásárá*nak czímlapjára oda is írta: regény hős nélkül. Minden meséje a világ rosszaságára tanít; a hány alakja, annyi intelem, de ez a leczke általánosságban marad. «Csak a szerető szív teszi elviselhetővé az életet; erényetek fölemel, magatokat is, másokat is» —

mondják a jók; a többiek pedig igy szólanak: «A képmutatás hiába való, a csalárdság kiderül, az álnokság megbosszúlja magát. A nem igaz élet örökös rettegés, s a vége megaláztatás, szégyen és elhagyatottság.» — Ebben találkozik Dickenssel, a mi természetes, mert mindkettejöknek erős volt az erkölcsi érzésök, mind a ketten angolok voltak, s ott minden házban megvan a biblia, hogy a szerint itéljék meg az erényt és a vétket. A tanulságot, melyet az életből és emberekből kiolvasott, csodálatos realitással testesítette meg. Ennek egyik nyitja az, hogy csupa mindennapi, gyarló embereket rajzolt, a milyenek körülöttünk élnek. Másik eszköze: hogy önmaga előtt is realisálta alakjait. Fieldsnek megmutatta a házat, melybe képzelete az Osborne-családot telepítette, s nem messze onnan a Sedleyékét. Azonfelül sokat segített ebben sarcasmusa. A mint korholni kezdi alakjait, egészen külön válik tőlük, úgy, hogy az az érzésünk támad, mintha egy moralista zsémbelne előttünk ez s ez urakra és asszonyságokra, a kik ezt meg ezt valósággal elkövették.

Ő maga kevés örömet lelt munkáiban. Sohasem feledte azt az ábrándját, hogy fiatalon festőnek készült, s az volt a leghőbb vágya, hogy Seymour halála után ő legyen a *Pickwick-Papers* illustrátora; de vázlatai nem tetszettek Dickensnek, s ‚mister Pickwick szerencsésen megmenekült'. Akkortájban vette el feleségét, a ki két évvel azután holtig tartó elmebetegségbe esett. Egyéb csapások is érték, vagyona valami lapvállalatban odaveszett, s tolla munkájával kellett eltartania családját. Pedig nehezen és lassan dolgozott. A mellett sokat szenvedett szívgörcsökben. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy olyan sötétnek lássa a világot.

Munkái az életnek csak egy tanulságát foglalják szavakba, s regényeiben Anglia egy osztályának képét rajzolta meg, s az emberi lélek számos indulatának és hajlamának nem adott szavakat. De Balzac és Dickens is sokkal több emberben csak egy-egy város bizonyos osztályát tudták leírni, szintén csak némely érzést birtak megmagyarázni, s maga Shakespeare nem hirdette ki az életnek egy tanulságát sem. Az ember megtette a legnagyobbat, a mi tőle telt, ha egy szívdobbanást megértett és egy embert megmagyarázott s ezt az érdemét Dickensnek és Thackeraynek még senki sem vonta kétségbe.

4. Újabb regényírók és írónők.

A nagy regényírók óta nem támadt velök vetekedő tehetség, de azért egy pár kitünő íróval találkozunk a század vége felé is. Különösen Charles Kingsley (1819—75) munkáit olvasták széles körökben, már tárgyuk és irányzatuk miatt is. Atyja példájára papnak készült, s 1842-ben Eversley lelkésze lett, ott is halt meg, ámbár közben Viktoria királynő káplánjává, a cambridgei egyetemen az újabbkori történelem tanárává,

a Westminster dékánjává nevezték ki. Munkáiban is vallásos érzését és emberszeretetét fejezte ki. A munkásosztályon kivánt segíteni, egyrészt vallásosságuk fejlesztésével, másrészt életmódjuk könnyítése révén. *Yeast* czímű regénye a mezei munkások életével, *Alton Locke* egy szabó-legény történetében a városiakéval foglalkozik. Ez a tárgya utolsó regényének is *(Két évvel ezelőtt)*, ép úgy egyházi beszédeinek. Legolvasottabb regénye: *Hypatia* az V. századbeli virágzó Alexandriában játszik, melynek falai közt találkozik minden faj, gondolkodás és vallás: Hypatia az új-platonikus bölcsészet híve, a haldokló pogányság világfelfogásának megszemélyesítője, mellette ott van Róma præfectusa, egy gót fejedelem s egy bölcs zsidó, a vakbuzgó Cyrill és egy felvilágosultabb püspök, s egy sereg fanatikus barát, a kik meggyilkolják Hypatiát. Kingsley párhuzamba állítja a régi középkort a mi napjainkkal, s a közökön átcsillogtatja az igazi kereszténységet, melytől azt reméli, hogy végül minden felekezetet, fajt és gondolkodást magához vonz. A jó keresztények példái mellett megmutatta a jó hazafiakét is: *Hereward* regényében az angolszászok és normannok küzdelmeit beszéli, a *Nyugatra el! (Westward Ho!)* czíműben hazájának a világuralomért vívott harczait, Drake, Raleigh dicsőségét s a nagy armada pusztulását. Pompás erővel rajzolta a hatalmas jeleneteket s az erőteljes embereket. Fel tudta támasztani a korszakok lelkét. Munkáiba csak hosszas előtanulmányok után fogott, melyeket magvas értekezésekben össze is foglalt. Mégsem vált soha tudálékossá; attól megmentette erős költői érzéke, mely sok költeményt is sugalmazott neki. Ugyanez a vallásos érzés iratta WISEMAN kardinálissal (1802—65) a katakombákban játszó *Fabiolát*, mely sikerét nagyrészt formásságának köszöni. Anthony TROLLOPE (1815—82), Thackeray életrajzának írója s modorának utánzója, három évtizeden át 80 regénynyel árasztotta el az olvasó asztalokat.

Angol regények czímlapján csaknem ép oly gyakran akadunk női nevekre, mint férfiakéra. Ezek a regények természetesen annál erkölcsösebbek. MARY EDGEWORTH (1767—1849) népies tárgyú, erkölcsös elbeszélései *(Moral Tales, Popular Tales)* ma is olvasottak, főként a fiatalság körében; ő ismertette meg ir hazája népét komolyan az angolokkal, kik az ireket addig csak bohózatokban szerepeltették. Jane AUSTEN (1775—1817) is erkölcsös irónő, s szintén a vidéki élet festője. Puszta czímei: *Büszkeség és előitélet*, *Érzelem és érzelmesség* elárulják, milyen mozgató rugókat és bonyodalmakat várhatunk ez élesszemű, gondos leíró, szenvedélytelen asszony munkáitól, melyek egyhangú nyugalmába csak erős szatirai érzéke visz életet; ennek és erkölcsi tisztaságának köszönheti, hogy Macaulay nagy szeretettel olvasta regényeit. Több szenvedély lobog a CURRER BELL név alá rejtőző Charlotte Brontë (1816—55) alakjaiban. Ő nem riadt vissza az emberi lélek viharainak szemléltetésétől, s ennek

köszöni nagy hatását, noha lélekrajza nem a legpontosabb, s tehetsége rövid írói pályája alatt nem is fejlődhetett ki egészen. *Shirley* és *Vilette*-en túl fenn fogja tartani nevét *Jane Eyre*, egy gouvernante története; ez az alak itt lépett be az irodalomba, hogy aztán *Lowoodi árva* czímen sok könnyet fakasszon német és magyar színpadokon. Finom, gyöngéd történeteket szőtt Thackeray egyik leánya, Anne Elisabeth RITCHIE (sz. 1837), a ki pályáját atyja folyóiratában kezdte. Minden nagy regényírónak meg volt az utánzója az asszonyok között is. Frances TROLLOPE (1780—863), férje (l. fent) modorával ellentétben, Dickenst utánozta, *Michael Armstrong, a gyári munkás* történetében. Kingsley csapásán halad, socialis thémák felé, Elisabeth GASKELL (1810—68), egy lelkész felesége, *Mary Barton*ban eleven képet rajzolt a manchesteri posztókészítők nagy strikejáról. Mary HUMPHREY-WARD (sz. 1851), szintén lelkésznek a felesége, szabad gondolkozású, egyházellenes regényeivel (*Robert Elsmere, David Grieve*) szerzett hírnevet. Mrs. Craik, Dinah Mulock (1826—87) *John Halifax*ának ritka sikerével.

George Eliot.
(Burton arczképe után.)

Legnagyobb tehetség az angol nőírók közt és a regénynek sokak szemében Dickenshez mérhető mestere Mary Anne Evans, George ELIOT (1820—80), a mint magát az irodalomban neveznie tetszett. Egyszerű kádárnak, a ki később ispánná lépett elő, volt a leánya, s a legműveltebb írók egyike lett. Olvasott holt és élő nyelveken, Strauss *Jézus életét* fordította, olvasta Comte-ot és barátnője volt Spencernek, eskü nélkül ideális házastársa volt a feleségétől külön élő Lewesnak, s hatvan éves korában is oly bájos volt és szeretetreméltó, hogy egy fiatal emberhez ment hites feleségül. Első rajzai: *Vázlatok a papi életből (Scenes of Clerical Life*, 1858) nagy tehetséggel biztattak, *Adam Bede* megjelenése után Thackeray elsőrendű csillagnak nevezte. Történelmi regényét, a Savonarola korában játszó *Romolat* kivéve, későbbi regényei sem igen mutatnak hanyatlást. A vidéki élet volt az ő valódi tárgya, ezt ismerte, s legtöbb regényéből ennek egyszerű tanulsága szól hozzánk, hogy az ember nem lehet egészen boldog, s meg kell elégednie azzal, a mit sorsa ád. Bede, a derék asztalos, Hettyt

szereti, de az megszökik egy kapitánynyal, s Ádám nyugodt életet él a vallásos, tiszta Dinahval. *Middlemarch* is azt beszéli el, hogy az összeillő szerelmesek nem lehetnek mindig egymáséi, de azért le bírják élni az életet mással is. *Felix Holt*ban a szerelem diadalmaskodik: egy leány lemond örökségéről s egy iparos felesége lesz. *Bede Ádám* frisseségét többé nem érte el, de tanultsága azért nem rontja meg regényeit, csak tanulsághoz segíti. *Silas Marner,* a raveloei takács, megnemesül egy gyermekhez való szeretetében; *Daniel Deronda* a zsidóság védelme. Legtöbb olvasója a *Vizi malom*nak van, melynek Maggie-ja az ő gyermekkorát éli át.

Könyveiben eleven emberek mozognak; hogy a nők elevenebbek, az természetes. Objectiv a világgal szemben, igaz és világos a jellemek rajzában, kedves az előadásban, de széthulló, nem szilárd a compositiója. Verseiben csak részletek szépek. Azért férfiíró is kevés van, a ki megközelíthetné, nőíró egy sincs hozzá fogható.

Az újabbak közül a continensen az Ouida néven író Miss Louisa de la Ramée (1840) a legnépszerűbb, talán azért, mert ő hasonlít leginkább a földrész íróihoz, kivált a francziákhoz, főként színes és könnyed előadás dolgában, bár az angol hosszadalmasságtól ő sem mindig bir szabadulni. Franczia hatásra vall az is, hogy erejét szívesen próbálja ki a nagyvilági és félvilági élet rajzában. Itáliát is szívesen írja le, hiszen ott él, Flórencz környékén. Regényeinél *(Idalia, Ariadne, Strathmore, Wanda)* olvasottabbak elbeszélései, — legismeretesebb az *Egy pár kis faczipő,* — melyekben nem minden affectatio nélküli, de mégis érdekes és vonzó mesék vannak elbeszélve, szórakoztató, élénk előadásban.

Újabban titokzatos történeteivel nagy olvasóközönséget szerzett Mary Elisabeth Braddon (sz. 1837), Jean Ingelow (1830—97) nevét valósággal ünepeltté tette költeményei mellett *Sarah de Berenger* regénye. Mary Oliphant és Mrs. Wood nagy termékenységükkel tünnek ki.

Az újabb irodalom regényeiben nem annyira az æsthetikai és lélektani érték a főczél, mint inkább az érdekesség. A szenzáczióhajhászat e mesterségében Wilkie Collins (1824—89) áll első helyen, a kinek rémséges, titokzatos, érdekfeszítő regényei sokakat lebilincselnek. Dickens utolsó regényein is megérzik a hatása. Főmunkája a *Fehér asszony (the Woman in White),* de nagy kelendősége volt a *The Dead Secret*-nek és a *Boszorkányos vendéglő*nek *(the Haunted Hotel)* is. Jóval kevesebb tehetséggel míveli ugyanezt az irányt Charles Reade (sz. 1814—84), a ki a nagyobb hatás kedvéért útféli közmondásokká csépelt erénytanokat von ki történeteiből, a melyeknek efféle czímeket ad: *Megjavulni sohasem késő, Tedd magad az ő helyébe;* tárgyúl pedig a börtönök életét választja, vagy egy tébolyda rejtelmeit *(Hard Cash).*

Nem nagyobb művészettel, de rokonszenvesebb tehetséggel írta ir regényeit Charles *Lever* (1806—72).

Rider Haggard (sz. 1856) abban keresi az érdekességet, hogy kevéssé ismert, titokzatos világrészekbe vándorol olvasóival, a mesés Egyiptomba, a csodás Indiába, ember nem járta földekre, mint a *She* (Ő), vagy a föld alá, *Salamon király bányáiba*. Byron hatása alatt született meg az effajta *földrajzi regény*, Thomas Hope (1770—831), James Morier (1780—849) és Trelawny (1792—881) munkáiban. Csakhogy Rider Haggard valósággal ismerte ezeket a földeket, s szines képzelete, hajlama a mystikushoz itt érezte magát igazán otthon. Pompásan festi a buja délvidéki tájakat, s a csodálatos, szinte érthetetlen jellemekben találja kedvét, a valószinüséggel keveset törődik.

Hasonló eszközökkel vadászsza az érdekességet Mayne-Reid (született 1818), a ki az őserdőket zúgatja s az indiánokkal viaskodik könyveiben, mint Cooper, de több természetességgel, mert ő szemtől-szemben látta ezek életét s elbeszélt kalandjainak legnagyobb részét át is élte. Kivált az ifjuság írója. Még tovább, egész a negyedik dimensióig, távolodik a köznapi élettől du Maurier Potter (Páris, 1843—96), a kinek hypnotikus-bohême regénye, *Trilby*, színdarabbá átdolgozva bejárta az egész világot.

Ezekkel szemben a komolyabb és tehetségesebb írók a való élet rajzában, természetes alakok jellemzésében keresik erejök próbáját. Egy részük nagyon is beleszédül a gyakorlatiasságba, mint *James Payn* (sz. 1850), a ki a szenzáczió hajhászatot a való-életbe terelte s például az anglikán egyház belső hibáit pellengérezte ki. Tisztább művészi czél vezeti Walter Besant (1838—1901) tollát. 1882-ig James Rice segítségével dolgozott. *Mindenféle emberek (All Sorts and Conditions of Man), Élet a kórházban (Life in a Hospital), Gibeon gyermekei (Children of Gibeon)* cz. regényeiben a londoni szegény nép életét rajzolja, elfogulatlan, éles szemmel. Jó sikerrel próbálkozott a történelmi és művelődéstörténeti regénynyel is *(Hitért és szabadságért, A Szent Pál harangjai)*. Ritka felfeltünést keltettek szatirikus regényei, *A férfiak forradalma*, mely a nőemancipatiót figurázza ki s *A bábu-ház — és azután*, melyben Ibsen *Nórá*ját folytatja, logikus következetességgel. Élethűségre, a felépítés és a jellemrajz gondosságára utána következik az Olaszországban született Marion Crawford (1854), a kinek Amerikába és Németországba elkalandozó történetei nagy tetszésnek örvendenek. Mindkettejöket fölülmulja Thomas Hardy (sz. 1840), a ki írói feladatát nem problemáiban s nem elmés előadásban keresi, hanem az emberi lélek nyugodt, művészi rajzában. *Far from the madding crowd* cz. regénye Dickenst és Thackerayt juttatta eszébe a legkitűnőbb kritikusoknak. Az emberek rajzán az élet ereje ömlik el *Otthonn, a szülőföldön* cz. regényében is.

Egy másik gárda a vidéki élethez vonzódik, melynek rajzát Richard Doddridge BLACKMORE (1825–1900) a Monmouth-fölkelés történetével olvasztotta össze rendkívüli sikert ért *Lorna Doone*jában (1862). A skót William BLACK (1841—98) szülőföldjének és a Hebridáknak tájaival, embereivel, népjellemével gyönyörködteti az angolokat, a kik *Thulei királykisasszonyát* rendkívüli tetszéssel fogadták. A siker hatása alatt annyian kezdtek vázlatokat rajzolni a skót paraszt-életből, hogy egész iskola támadt belőlük: a «konyhakert-iskola» (Kail-yard-School); ennek egy tagja, Crockett, annyira pontosan rajzolja a skótok körmönfont szólásait és tájszólását is, hogy kénytelen munkái végére kis tájszótárt ragasztani.

A leghirnevesebb modern írók Stevenson, Meredith és Kipling. Robert STEVENSON (sz. 1850. Edinburghban) jogot végzett, aztán egészen az irodalomra adta magát s első munkáiban főkép Samoa tropikus bujaságának színes festéseivel vonta magára a figyelmet, a hova gyógyulni ment. A leírások mellett kalandok és fordulatok teszik érdekesekké munkáit. Méltán tisztelik a regény megujítójának: ő bővítette ki a köznapi élet fakó, sekélyes nyelvét régibb nagy írók föltámasztott szókincsevel és fordulataival, Dickens és Defoe stilusának eltanulásával s tette a háromkötetes regény helyébe a mi zaklatott életünk szűk óráiba inkább beleférő egykötetest. Ő az egyedüli modern író, a ki iskolát alapított, melynek tagjai Conan Doyle (sz. 1859.), a Poe-féle detektiv-elbeszélések folytatója s Anthony Hope (sz. 1863), a ki csupa megnevezetlen emberekre bízza regényeinek főszerepét.

George MEREDITH (sz. 1828, Hampshire) nagy értékei nélkül szegényebb volna az ujabb angol irodalom, de épen nem mondhatni népszerű írónak. Az angol kritika itélete szerint *Beauchamp's career* (1875) kicsi híján egyik legkitűnőbb könyve az utóbbi évtizedeknek, annyi benne a szépség és erő, oly pompás a jellemek rajza; nemcsak hogy bepillanthatunk az alakok egész lelki világába, hanem elhatározásaikat is előre kiérezhetjük. De ez a regénye sem ment legfőbb fogyatékosságaitól; nyelve mesterkélt, túlterhelve fordulatokkal és szokatlan kifejezésekkel, előadásának vontatottsága még inkább kiemeli mese-szegénységét; nem ritkán homályos, mintha nem venne magának elég fáradságot, hogy a mi neki világos, az olvasónak is világossá tegye. Valami levertség van benne, még humorában is, pedig épen burleszk-szatirikus elbeszélése tünt fel (*Farina* 1857, *The tragic comedians*, 1880); komoly értéke *Feverel Richard tűzpróbájá*ban mutatkozott először. Több kötetre menő lyrai költeményei változatos hangulatokban s érzelmekben gazdag lélek híradásai.

Legkelendőbbek s erre legméltóbbak is a Rudyard KIPLING (született 1865) munkái, a ki a gyarmatok életének írója s az anyaország világuralmának a költője. Megfordult mindenütt, a hol angolok élnek.

Bombayban született, Angliában tanult, aztán visszament Indiába hirlaptudósítónak; később Északamerikába költözött s végre Angliában telepedett meg, Rottingdeanben, Brighton mellett. Könyvei az angolok életét rajzolják a gyarmatokban s rendkívül kapósak voltak otthonn, legkivált indiai történetei, melyek e különös világ életét először mutatták meg igazi művészi erővel az anyaországnak. Végig futtatja kezét minden skálán, a torztól az érzelmesig; a bohókástól, a milyen Balestierrel együtt írt kötete: *Naulahka,* a tragikusig; leírja a vadak királyává felcsapott brit kalandort; Lispethet, a pahari leányt, a mint hiába várja vissza az angolt, a kit felápolt sebéből; az udvar homokjában játszadozó indus gyereket, a ki egyszerre eltünik örökre; van története még az orangutánról is, a mely megöli a gazdája feleségét, mikor e miatt az megfeledkezik róla. Csodálatosan erős az állatok rajzában; leghiresebb könyvében, a *Jungle Book* állatregényben, valósággal egyéníteni birja a vadállatokat. Megindítóan festi a gyermekek és állatok viszonyát, izgatón érdekes elbeszéléseket kovácsol az állatok életéből és jellemeiből s meséinek néha mélységes tanulságuk van, mint a ritkaszép, kiváló fehér fókáról szóló történetnek, a melyet a többiek szépségeért, különb voltáért üldöznek. Képzelete azokon a vidékeken jár, a merre angolok járnak. Legszebb regényében is, a *Kialvó világ*ban *(The Light that failed,* 1891) Khartum környéke a háttér. E regény hőse egy fiatal művész, a ki az egyiptomi hadjáratról illustrált lapoknak küldöz rajzokat. Mikor lassacskán hirre vergődik, egy a csatában kapott lándzsadöféstől elveszti szemevilágát. E történet Kipling rendkívüli erejét mutatja a tekintetben, a hogy a művész-élet jókedvű tréfáit össze tudja olvasztani a legszomorubb hangulatokkal s a katona-festőből kicsillog az író kedvtelése a vitéz angol katonák derekasságán.

Kiplingnek ujdon a formája: a rövidre fogott egykötetes regény (short story), új a tárgyköre: a gyarmatokbeli élet; egyéni egész tehetsége, mely álattörténeteiben új érdekességgel ruházta fel az új életre keltett állatmesét, s néprajzi vonásokkal szinezte ki regényeinek és elbeszéléseinek lélektani értékét. Objectiv rajzainak érzelmi rugóját költeményeiben kell keresnünk.

III. A VERS ÉS SZÍNMŰ A SZÁZAD VÉGÉN.

1. A versköltők.

A század végének nincsenek olyan mértékben világhirű költői, mint voltak elejének. Hiányzanak az olyan égő lángelmék, a kikben kigyulladnának korunk vágyai és problémái; az ujabb költészeten bizonyos hidegség érzik. Maga Alfréd Tennyson, a ki legmélyebben véste be magát

kortársai közül hazája s az egész világ lelki életébe, higgadt, szenvedélytelen ábrándozó. Mindvégig megmaradt benne a somersbyi kis paplaknak csöndes nyugalma és tisztasága, a melyben 1809 aug. 9-én a napvilágot megpillantotta, s holtáig abban találta gyönyörűségét, a miben már 12 éves korában kereste: a rímek minél tisztább csengésében. Az egyetemről világgá bocsátott két gyűjteménye észrevétlenül maradt, de mikor tíz esztendei hallgatás után régebbi költeményeinek javát az új terméssel bővítve kiadta (1842), verseinek zenéje mindenkit elbájolt, a kritika nem győzte magasztalni szűzies nőalakjait, Elainet, Godivát, hazafias versei pedig 200 font állami évdíjat szereztek költőjüknek. Híre ezentúl folyvást nőtt s népszerűsége is; Wordsworth halála után poeta laureatus, 1884-ben lord lett s e díszt még nyolcz esztendeig viselte. Az élet zűrzavara elől el menekült Wight-szigeti kastélyába meg a mondák és a naivul kitalált mesék világába, melynek finom hangulatrajzai s részletező képzelete adtak valódiságot. Ehhez a világhoz illettek tiszta érzései s csodálatosan egyszerű előadása.

A. Tennyson.
(Watts festménye után.)

Első nagyobb költői elbeszélése, *The Princesse*, (1847), egy szeszélyes királykisasszony története, a ki tanulásra fogja a nőket s száműz országából minden férfit, tulajdon vőlegényét is ki akarja végeztetni, mikor női álruhában hozzá lopózkodik; de mikor a királyfi megsebesül, oda rohan hozzá ápolni, miközben bevallja szerelmét. Ilyen naiv és tiszta a Tennyson humora, ily csöndes vidámsága; többnyire a búsongás rabja. Leghíresebb kisebb munkája, *Enoch Arden* is szomorú; Arden tengerre száll, híre vész; mire tíz év multán visszatér, felesége másé s ő csak azért fedi fel kilétét halálos ágyán, hogy hozzátartozói most már biztosak legyenek halála felől. Az ilyen csöndes szomorúságot festi legigazabban; ennek minden árnyalatát ismeri. *In memoriam* czímmel egész kötetet szentel egy barátja emlékének s 131 versében alig van ismétlődés. De csak az érzelmek e középtere az övé, tragikus szenvedélyekhez nincsen ereje; *Maud* (1855) története, a kiért bátyja elesik szerelmese kezétől, mi a leányt is halálba kergeti, ép oly kevéssé sikerült, mint drámái, melyek nagyobb része (*Queen Mary, Harold, the Falcon, Promise of May*) könyvdráma maradt s mindössze a római történelemből vett *Serleg* (*The Cup*) és

Az erdő népe (The Foresters), melyben Robin Hood és legényei szerepelnek, értek valamelyes sikert.

A kritikának sok kifogása van Tennyson ellen. Azt a sok szépséget és nemességet, melylyel félszázadon át gyönyörködtette Angliát, az életnek csak felületéről hordta össze, a nélkül, hogy mélyére szállott volna;

Robert Browning.

egész életén át kerülte az élet viharait, szövevényességét, nagy összeütközéseit s megmaradt a busongás, nemesség és nyugalom költészeténél; nem tudott sem tisztán epikai, sem tisztán lyrai művet alkotni, mindig teljes fegyverzetében indult a harczba, aggodalmasabb volt költeményének külső csiszoltsága és színjátszása, mint belső széparánya dolgában s mikor összehangzatosságra és választékosságra törekedett, olykor egyhanguságba és czikornyák felé tévedt; de hogy így is tudott világraszóló költeményt alkotni, annak tanuja főmunkája, a *Király-idyllek.*

Tennyson úgyszólván egész életén át írta e művét. Már első gyűjteményében (1832) ott volt *Elaine* vázlata, *Shallot kisasszonya* czímmel; 1859-ben adta ki összeforrasztva az addig különálló elbeszéléseket s 1885-ben irta utolsó részletét: *Balin és Balant*. Az Arthur-monda a történet magva, kihimezve más lovagok és hölgyek episodjaival.

Semmi kigondolható finomság el nem kerülte a költő figyelmét; ilyen például az is, hogy az egésznek háttere az év különböző szakai, a minek egyrészt leirásainak változatosságát köszönheti, másrészt azt, hogy a történet tizenkét részlete szemlátomást, mintegy jelképi egységbe olvad. Arthur új évkor születik, lakodalmát virágfakadáskor üli, májusban. Lancelot és Elaine sorvasztó szerelme a tikkasztó nyárra esik; a nyári napfordulóval ér tetőpontjára Arthur lovagkörének dicsősége s azután lefelé száll, a nappal együtt; Pelleas és a csalárd Ettare története a csalékony őszbe játszik s az év utolsó napján tűnik el Arthur király a földről. A költemény utolsó sora ez: Fölkelt az új nap s új évet hozott. — Ez csak egyetlen finomság ezer közül, melyekkel meg van rakva a nagy mű minden részlete, legkivált Helén története, az astoláti liliom-leányé.

Robert Browning (1812—1889) sok tekintetben egyenes ellentétje Tennysonnak. Tervei sokkal magasabbra szállnak, érzései és szenvedélyei mélyen járók, de a kidolgozást könnyen veszi, egészen a homályosságig, úgy hogy még életében külön társaság alakult szövegeinek magyarázatára. A lélekfestésben az erőt és bonyolultat keresi s mystikus utáni vágyában néha majdnem a torzig elkalandozik. Kedvencz témája: a szenvedély összeütközése a hagyomány szentesítette szokásokkal. Csak a mélység érdekli, az élet és a lélek bonyolult problémái; sohasem szállt alá ahhoz a nagy közönséghez, mely a népszerűség koszorúját fonja. Első drámája, *Paracelsus*, mély és nehezen érthető Faust-tragédia. *Strafford* is ezért szorult le a színpadról. Pedig a tárgya mindig érdekes, leirásai szinesek, festőiek; vágya nem egyszer vonzza Itália színpompája felé, a hol maga is évenként megfordult, s a hol a halál is érte. *Sordello* cz. költői elbeszélése egy olasz költő sorsát festi; *Harangvirágok és Gránátalmák (Bells and Pomegranats)* czímű kötetének legkedvesebb darabja, *Pippa*, egy olasz gyári munkásleány történetét dramatizálja; legolvasottabb munkája, *A gyűrű és könyv (The Ring and the Book)*, szintén Olaszországban játszik. De szines leírásai és történetei csak himzések komoly bölcselkedésén, a mely kisötétlik a karácsonyi áhitat alól is* *(Christmas Eve and Easter Day)* s megszólal a nagy emberek átköltött életéből *(Men and women)*. Felesége, Elisabeth Barrett, még bölcselkedőbb.

Tennyson zenei gazdagsága s Browning szenvedélyének erélye egyesülnek Algernon Charles Swinburne (sz. 1837) költői egyéniségében. A hatalmas erő, melyet szülőföldjének, Northumberlandnak sziklás partjaiban megcsodált, a lelkébe vette magát. Érzései Angliában szokatlan szilajsággal törnek ki belőle, s szenvedélyének heve, mely miatt az érzéki-

ség bélyegét ütötték munkáira, az erkölcsös és álszenteskedő Angliában annyi üldözést zúdított rá, mint annak idején Byronra. Első kötetét, melyet észrevettek *(Poems and ballads,* 1866), a kiadó kénytelen volt visszavonni, de azért mindenki elolvasta azt amerikai utánnyomásokban. Szerencsére elég vagyonos ahhoz — atyja admiralis volt, családja aristokratikus — hogy nem kénytelen magát hozzátörni közönségének ízléséhez s szabadjára hagyhatja forró érzéseit, melyek szabadságszeretetét forradalmivá hevítik s szerelmét olyan erotikussá, hogy Anglia Shakespeare *Venus és Adonis*a óta nem érzett ekkora hőfokot. Lassanként mégis megbarátkoztak költészetével. Újabb költeményei ünnepélyes fogadtatásra találtak, poeta laureatus lett Tennyson halála után, a kinek babérjára vágyott az Arthur-mondakörből vett költői elbeszélésével. Költeményeinél otthon drámáit tartják többre. Hírnevét is drámával alapította meg, a sophoklesi formában írott *Atalantá*val, melynek hangban, formában, kompoziczióban, lelken kívül mindenben görögös voltát barátja, Walter Savage Landor, hatásának tudhatni be. Későbbi tragédiái, Stuart Mária történetéből vett trilogiája, lassúk, vontatottak.

Elizabeth Browning.

Egyáltalán nem olyan ura a belső kompozicziónak, mint a nyelvnek. Nyelvének gazdagsága, hajlékonysága és zenéje legnagyobb írói érdeme. Oly föltétlen ura a formának, hogy szinte fárasztón összehalmoz minden alakzatot s nemcsak új, szabad formákat tervez, hanem utánozza mások, kivált Théophile Gautier, Baudelaire, Villon szabadságait is. Ma mégis úgy néznek már rá, mint a ki egyedül lehet alapja a jövő fejlődésnek.

E három «új romantikus» költő mellett dolgoztak a «præraffaeliták», a kik a régi egyszerűséghez próbáltak visszatérni. Dante Gabriel Rossetti (1828—1881), egy olasz apa fia, a vezérük, képíró, kit Ruskin fedezett föl és tett nagygyá. Mint rajzoló állott a Pre-Raphaelite-Brotherhood társaságába s csak a maga gyönyörűségére irogatott verseket feleségéhez, a ki 1862-ben, nem tudni: véletlen vagy szándékos laudanum-mérgezés következtében, meghalt. Rossetti koporsójába temette csodálatosan szép

szonettjeit. Barátai, a kik ismerték költeményeit, rávették, hogy ne hagyja elveszni gyönyörű szonettjeinek egyetlen kéziratát, hanem exhumáltassa azokat. Így a szonettek 1869-ben napvilágot láttak s történetük révén, melyet Hall Caine regényben is megírt (*Eternal City*), még inkább felköltötték az érdeklődést. De nincs szükségök ilyen érdekességre: érzés- és formatisztaság dolgában kiállják a versenyt Petrarca szerelmi szonettjeivel s megvan bennök egy oly vonás, a mi hiányzik a Rossetti kortársaiban: a művészi mérséklet.

Ehhez az iskolához tartozik William MORRIS (1834) is, a ki egyrészt csupa régi tárgyakhoz nyúl, az Arthur-mondákhoz (*The Defense of Guinevere* 1858), Jason történetéhez, középkori legendákhoz (*Earthly paradise* 1870), másrészt régies a megírás módja is, miben főként Chaucert utánozza, de annak gazdagsága és frissessége nélkül, sőt újabban a régi moralitásokat is.

Mint a prózai elbeszélésben, a költészetben is egészen külön hely illeti KIPLINGet. Ott a gyarmatokat írta le, itt az anyaország és a gyarmatok egygyéforrásáért lelkesül. Ez az ő hazaszeretete. Hazájának nagyságát, hatalmát, összekötő kapcsát, a tengerben látja, a melynek nincsen egy hulláma, mely angol halottat ne ringatott volna vagy angol hajóroncsot.

Tenger kék vizének hogyha vér az ára,
Hatalmas nagy Isten, megfizettük azt.

Dicsőíti a tengerre szálló meg a hazatérő katonákat, egész kötetet írt róluk, *Tommy* czimüt, a hogy Angliában tréfásan a katonát nevezik.

Kipling verseiben is a legújabb kor költője. Bámulatos erővel tud hatalmas thémákat egy versbe varázsolni, mint a hogy a mesebeli törpék bele tudnak rejteni egy arany dióba egész királyi palástot. Khina egész történetét, a mindenféle hódítók beözönlését el tudta mondani öt strófában, megrajzolva a khinai lányt, a mint ablakán kinézve, lát egy idegen hajót; mire újra kinéz, már tizet lát; ellepik kertjét, házát s a tengeren száz új hajó füstölög.

Élővé tudja tenni az élettelen tárgyakat. Modern világunknak mindaz az újdonsága, a mit a költészet megölőjének néznek, nála költőivé válik. Ime egy verse: *A kábeldrótok.*

A hajók roncsa fentről,
A magasból hull le ránk.
Fehér, vak kigyók-lakta
Sötétség a tanyánk.
Nincs hang, se visszhang erre,
Pusztában, sötétben él,
A végtelenbe nyúló
Begöngyölt drótkötél.

Itt lenn a világ alján
Nincs bánat, se bú, se gond.
Szó szó után rohanva,
Ropogva, kopogva ront.
Intés és gyász és bánat,
Sohaj és vágy, a mi szent,
Rohan a mélyen által
S felsír belé a csend.

Felzaklatták a semmit,
A tért, az Időt magát,
És egymás kezit rázzák
A végtelen semmiken át.

Hallga! Ha szól, az ember
Áthasít tengert, leget:
Tudja meg minden élő,
Ur itt csak ember lehet!

Mintha benne valóra válnának Emerson szavai, hogy a költő ép annyi hasznát veheti valamely gyártelepnek s a vasútnak, mint a méhkasnak vagy a pók művészi hálójának. «A természet hamar fölveszi ezeket életkörébe s úgy veszi a vasutat, mintha saját teremtménye volna.» Ez a fajta költészet Angliában és Kiplingben szólalt meg először.

2. A színpad.

A milyen gazdag volt tehetségekben a regény- és versköltészet, olyan szegény a színpad. Byron és Swinburne nem színpadra szabott drámai költeményei, Browning homályos és Tennyson erőtlen alakjai nem éltek meg a színpadon. Dickens itt aratta egyedüli kudarczait. Ennek nem pusztán az irók az okai, hanem főként a közönség. Példák és érdeklődés hijján apránként egészen kivesztek a komoly színművek; a század dereka felé alig egy páran tettek vele kisérletet, így Sheridan Knowles (1784—1862) egy pár hatásos történelmi drámával Caius Gracchusról és Tellről, Alfred Austin (sz. 1835) *Savonarola*jával, Thomas Talfourd (1827—62) hellenistikus *Ion*jával, s Douglas Jerrold (1803—57) a hajóséletből vett látványos meséivel.

Egy pár évtized óta a komoly törekvéseket végkép leszorították a színpadról a mozgó dekoracziók és a színpadi gépek csodái. Ez az irány végkép elszoktatta a színházból a jobb közönséget, s a színpad mindinkább hozzá romlik a megmaradthoz. Harmincz év óta a látványos színmű van divatban, pazar dekorácziókkal s mozgó hajókkal a szinpadon; modern Robinzonádok, mint a Barrie *Egyenlőségé*e, melyben egy lord családja puszta szigetre vetődik, a hol az élelmes és munkához értő inas lesz a társaság ura és parancsolója. A társadalmi élet kritikájának s ezzel a magasabb rendű vigjátéknak útját szegi a felelőtlen állami czenzura, s a színpadon felburjánzanak az olyan bohózatok, melyekben a sült kappan belsejéből szerelmes-levél bukkan elő, s az após ötször rálő a lánykérőre, megtudni, hogy nem gyáva-e.

Az angol humorban nincs meg a francziák változatossága és elméssége, igaz, hogy frivolsága sem. Az angol tréfa vagy a bohózatosságig szertelen vagy gyermekes. Méltán panaszkodott Stendhal, hogy a csatornán átkelve, az elmésség huszonöt százalékot veszít értékéből; ezen a vámon az angol humor viszont 75 százalékkal apad. Puszta mókák komolyabb vigjátékaik is, mint Jerome K. Jerome *Miss Hobbs*a, mely egy modernebb makranczos hölgy megszelidítésével a mi közönségünket is meg-

nevettette. Humorukat nem kell úgy irigyelnünk az angoloktól, mint irigyelhetjük azt a komoly napi munkát, a melynek fáradtságát ez a sikamlósság nélküli gyerekesség pihenteti ki.

Egy hírnevesebb színműirója volt Angliának a század végén, Oscar Wilde, († 1904) a svéd király keresztfia, a keleti és classicus szépnek rajongója, a ki Londonban és Párisban évekig ura volt a színpadnak, a társaságnak és a divatnak, s végre életét a readingi fegyházban végezte be. Ma darabjait nem adják, sőt nevét sem említik Angliában. Pedig érdekes tehetség volt. Igaz, hogy különcz thémákban találta gyönyörűségét; de ezeket vonzón és szépen tudta megirni. Regényt írt *Gray Dorian arczképé*ről, a mely festményen meglátszik mindaz a bűn, a mit gazdája elkövet; elbeszélést irt a halászról, a ki elvágja magától árnyékát s ezzel a lelkét, s a tenger mélyén szerelmeskedik egy sellővel; a pásztorból lett királyfiról, a ki mikor megtudja, hogy az aranyat, gyöngyöt életveszedelemmel hozzák fel a bányák s a tenger mélyéből, a pompában a szomorúságot látja és elfordul az élettől. Színművei ép ily különösek. Irt társadalmi színművet és történelmit. Ezekben is sok a különösség: *Lady Windermere* egy bünös asszony, úgy él leánya közelében, hogy az nem sejti kilétét, csak egyszer lép elő, hogy leánya botlását magára vegye. Darabjai sok tekintetben fogyatékosak, legegyénibb vonásuk a sokszor tulságig is szellemes párbeszéd, de, ámbár ő maga azt hirdette, hogy újra alkotta a drámát, Ibsen sokkal többet tett a párbeszéd természetessége dolgában. Wilde nem annyira drámai igyekszik lenni, mint inkább festői: főművének *Salomé*nak minden jelenete egy-egy gondosan komponált kép. Az erkölcsös angol közönség ma végkép letiltotta színpadáról e szines és érzéki darabokat.

IV. AZ IRODALOM EGYÉB FAJAI.

1. Tudományos irodalom és essay-irók.

A tudományos irodalom Angliában nem válik élesen külön a szépirodalomtól, mert művelői a nagy közönségnek írván, kiváló gondot fordítanak az előadás élvezetességére. A mellett alaposság, józanság és világosság tünteti ki az angol munkákat.

Grote (1794—1871) a görögök 12 kötetes nagy történetében (*History of Greece*) egészen beleélte magát Athén politikai életébe, a mihez hasznos iskolául szolgált politikai pályája, mely megérttette vele a pártszenvedélyek küzdelmeit. James Anthony Froude (1818) Anglia történetét Wolsey bukásától Erzsébet haláláig drámai, életeleven rajzokban adja elő, melyek úgy olvastatják könyvét, mint valami történelmi regényt. Ép ily vonzón tisztázta Anglia őstörténelmét Edward Freemann, a kö-

Macaulay.

zépkor történetét Henry HALLAM (1778—1859). Az angol *nép* egész történetét John Richard GREEN. Justin MAC CARTHY a legújabb kor eseményeit kimerítő alapossággal s objektiv itélettel fűzte hozzá a történelemhez. Több érdekes regénynek is a szerzője, többek közt egy *Donna Quixote*nak.

Mind e mély tudományos munkák valóságos példái a művészi előadásnak. MAX MÜLLER (1823—1900) a német származásu oxfordi tanár, a ki a beszéd s a szótövek vizsgálata utján nyomult be az emberiség őskorába, mestere az angol stilnek. John Addington SYMONDS alaposságuk mellett az olasz rennaissance történetét olyan három kötetben írta meg, melyek stiljük szépségével, hasonlat- és képgazdagságukkal, az egészen

átlengő költői szellem révén a legszebb olvasmányok közé tartoznak. William LECKY (sz. 1838), kinek költeményei nálunk Szász Károly műfordításai révén ismeretesek, az európai rationalizmus történetének buvára, Henry LEWES (1817—78) Goethe jeles életrajzának írója, a ki ritka népszerűségű munkájában Thalestől Comteig rajzolta meg a philosophia történetét, egyúttal mestere volt az irodalmi és színi kritikának, s a lélek nagy kérdéseit értekezései mellett a regény gyakorlati formájában is tanulmánya tárgyává tette.

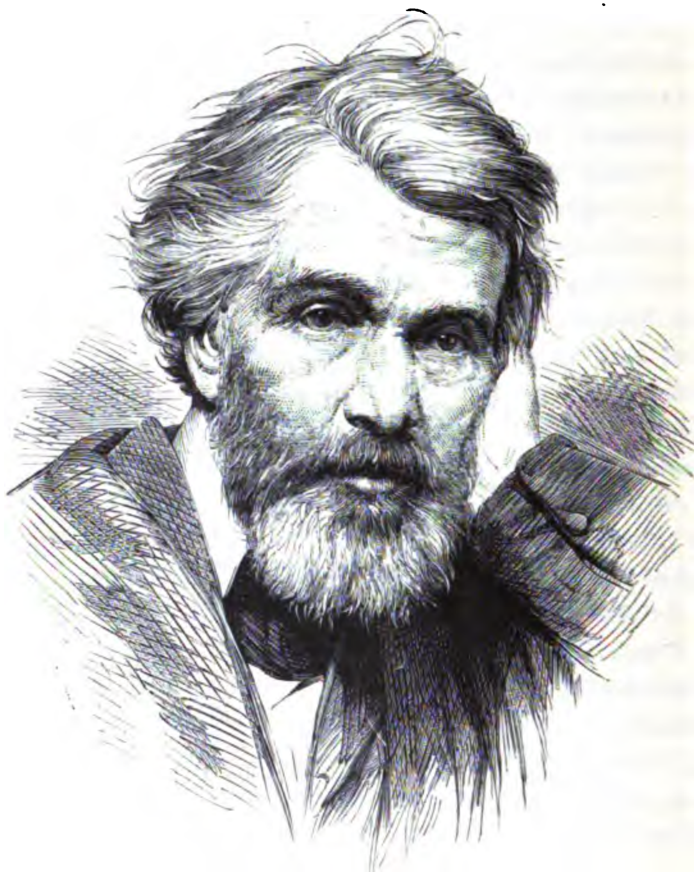
Egészen külön hely illeti Henry Thomas BUCKLEt (1822—62), az európai czivilizáczió történetiróját. Halála, negyven éves korában, végét szakította a munkának, a bevezetés második köteténél. Buckle azt akarta megmutatni, hogy az emberi műveltség kifejlődése és elterjedése nagyrészt azon physikai törvényektől függ, a melyeknek az ember alá van vetve, a milyenek: az égalj, a talaj, a népsűrűség. A fejlődés a törvények felismerésétől függ, s ebben segítője az emberi szellemnek a kételkedés, lohasztója az egyházak s egyéb szervezetek gyámkodása. Efféle gondolatok, határozatlan formában, szállongtak már a levegőben, de Buckle történelmi példák és gyakorlati érvek segélyével látott bizonyításukhoz.

Mind e nevek közül az irodalmi érték és népszerűség hasonlíthatlan fényében ragyog ki Macaulay és Carlyle neve. Lángész és hatás dolgában vetekszenek, de munkásságuk és életük merőben elütő. Thomas Babington MACAULAY 1800 okt. 25-én született, Rothley Temple-ban. Miközben az egyetemen ügyvédnek készült, rendre elnyerte a költői és történelmi pályatételek díjait. Szelleme és műveltsége egyaránt sokoldalú volt. Az ügyvédséget oda hagyta a parlamentért, ezt meg azért, hogy Indiába menjen a törvényeket reformálni; később a pairek házának tagja lett. Mint parlamenti tag ünnepelt szónok volt, mikor onnan kimaradt, megírta hazájának legmesteribb és legnépszerűbb történelmét; kisebb értekezései példaképei az essay-irodalomnak, s közben volt érkezése, hogy költeményeket is írjon Anglia történeti eseményeiről, így a nasebyi csatáról, s Róma mondáiból, Porsenna és Virginia történetéről. Essayi, melyek sorát a *Milton*ról szóló nyitotta meg az *Edinburgh Review* 1830. évi folyamában, az angol irodalom, gondolkodás és történelem legérdekesebb alakjaival foglalkoznak, Byron, Bunyan, Bacon, Walpole, Chatham, Gladstone egyéniségeivel. A külföldről is vizsgálata körébe vonta a messze kiható intézményeket és alakokat: foglalkozott a pápaság szerepével, megrajzolta Nagy Frigyes és Mirabeau arczképét, s elhárította Macchiavelliről az emberiség kárhoztatását, megmagyarázva felfogásának természetszerű kifejlődését. Hallamról írott essayjében azt vallotta, hogy az igazi történetírás a költészet és philosophia vegyüléke. Egy halomba hord mindenféle adatot, gazdasági, társadalmi és műveltségi vonásokat, poli-

tikai és hadi eseményeket, mindebből egy nagy, mozgalmas, eleven képet festve, mely történeti olvasmánynak vonzó, complexitásában az élet ereje lüktet, s teljességével hű képe a kor életének, világfelfogásának, egész szellemének. Essayi rendesen a korszakok vagy irányok egész képeivé szélesednek. Fejtegetései *Clive*ről és *Warren Hastings*ről magukban foglalják India meghódításának egész történetét, *Walpole* és *Chatham* a hannoverai ház trónfoglalásának korszakát. Baconról szóló értekezése a gyakorlati és a tisztán speculativ philosophia fejtegetésévé bővül. Ez különösen tanulságossá és mélylyé teszi minden munkáját; eleven kor- és helyfestései pedig ékesszólásával, érvelésének hevével párosulva vonzóvá és érdekessé. Nagy munkája, Anglia története II. Jakab trónraléptétől II. Vilmos haláláig, ezen érdemei révén a legnépszerűbb történelmi mű. Tele szines leírásokkal, érdekes fejtegetésekkel, meglepő ellentétekkel, események és jellemek eleven rajzával, gyakorlati és bölcsészeti axiomákkal; az egész oly csillogó, hogy egy időben szokás volt felületesnek tartani. Oly alapos és gazdag e könyv, hogy szinte feleslegessé teszi más angol történelem olvasását. Világos, sehol sem marad adósunk okkal vagy magyarázattal; néha inkább a természetest is megmagyarázza, s megvilágítja azt is, a mi világos. Pontosan mérlegbe veti minden embernek hibáit és erényeit, s valóságos esküdtszékbe hivja meg az olvasót, melyben vádló és védő az iró. Itélkezésében van nemesítő ereje: erkölcsi tisztasága.

Thomas CARLYLE (sz. Ecclefechanban, Skócziában, 1795., megh. 1881) még nagyobb hatással volt közönségére; egy időszakon át szinte egész Anglia az ő esze szerint gondolkodott. Csaknem mindenben elüt Macaulaytől. Nem élt a való élet zürzavarában, hanem csendesen, előbb mint egyszerű tanító, azután mint iró, később elvonultan, felesége birtokán, a dumfriesi Craigenputtockban, legvégül London egy félreeső zugában, valami ódon házban, honnan éjfélkor indult napi sétájára a kihalt utczákon át. Nem meglepő, ha nincs meg benne a Macaulay természetessége és józansága. Macaulay világos és határozott, Carlyle borongó és titokzatos. Macaulay mestere az angol nyelvnek s példája a józan angol gondolkodásnak: Carlyleon mindkét tekintetben némi idegenszerűség érzik, valami német hatás, nem hiába volt hazájában első ismertetője a német irodalomnak, s nem ok nélkül fordította le Goethe *Wilhelm Meister*ét s írta meg Schiller életrajzát. Első nagy munkáján *Sartor Resartus* torz-humorisztikus, csapongó fejtegetésén Jean Paul Richter hatását tapasztalta az egykorú kritika. Később a legeredetibb író lett; minden új és szokatlan nála: stilus, hang, eszme; de épen szokatlansága révén válik néha modorossá. Ez a stil elvvé teszi a paradoxont. Amaz mestere a formának, Carlyle meglehetősen széteső és szakadozott. Macaulay csupa

angol gyakorlatiasság és világosság, Carlyle elvont fejtegető, a ki mindenben kettős értelmet lát: a külső köznapin kívül egy rejtettebb benső fény átsugárzását. Minden eszmét ébreszt benne s minden eszméje képpé válik. Sem hangjában, sem gondolkodásában nincs egység, a legnagyobb ellentétek tolonganak egymás sarkában, mint a megilletődés és gúny. Macaulay lépésről-lépésre halad előadásában, Carlyle felhalmozza ada-

Th. Carlyle.

tait, s egy szökéssel a dolgok, emberek és események mélyén terem. Módszere a lángész intuicziója. Főmunkájának, a *Franczia forradalom történeté*-nek, anyagát Stuart Mill adta át neki, de sem felfogása, sem módszereért nem tartozik senkinek semmivel. Mindennek mélyebb értelmét veszi ki, valóságos puritán látnok. Az ilyen történelem nem tarthat számot arra, hogy minden szavát szent igazságnak vegyük; *Cromwell* és *Nagy Frigyes életét* csak úgy olvashatni, hogy ez emberekről és tetteikről ime ez a Carlyle véleménye. Az alatt, a mit elmond, egy szóval kifejezhetetlen más világ

lappang. A gondolat épp oly élő az ő szemében, mint az anyagi világ. «Ugyanazon szövetből készültünk, mint álmaink», — mondja. S ezekből az álmakból kifelé itéli meg az embereket essayiben. «Minden, mit e világon megvalósulva látunk, tulajdonképen külső anyagi eredménye, gyakorlati beteljesedése és megtestesülése a gondolatoknak, melyek a világba küldött nagy emberekben laktak. Az egész világtörténet az ő történetök» — mondja a *Hősökről* tartott felolvasásaiban. A bennök rejlő gondolatokból és erkölcsi erőből itéli meg az események és korszakok fontosságát. Halálakor a szószékekről mint a puritán erények mintaképét gyászolták el.

John Ruskin.

Macaulay és Carlyle legjelesebb művelői az essayirodalomnak, mely a legérdekesebb thémákat röviden, eredeti felfogással, választékos irodalmi formában ismerteti meg a közönséggel. Charles Lamb (1775—834), Hepworth Dixon (1821—79) műveltségtörténeti értekezéseivel, Samuel Smiles (sz. 1816) az *Önsegély* (*Self-help*) irója, a nők közül a közgazdasággal foglalkozó Harriet Martineau s a természetvizsgáló Mary Sommerville ezen az úton jutottak el a közönséghez. Kelendő volt Thomas de Quincey (1785—859) könyve is, a *Confessions of an English Opium Eather*, melyben színes és hiteles képet rajzolt az opium-evés gyönyörűségéről és mérgéről, s káprázatosan írta le a domborműképeket, a melyek végtelen sorban vonultak el előtte kábulatában. Ritka módon erdeklődik az angol közönség az essayk iránt. Az essayk viszik a közönség közé a tudományos felfedezéseket és fölfogásokat, teszik népszerűvé a tudományokat, ismertekké a tudósok neveit s műveltté a közönséget. A tudománynak bizonyos gyakorlati érvényt szereznek, úgy hogy philosophiai munkák is útat találnak a nagyközönséghez.

Darwin (1809—82) nagy műve, *A fajok eredetéről a kiválasztás útján*, áthatotta, két pártra osztotta egész Angliát, a biblia és a Darwin hiveire. Pedig e könyv thémája nehéz és népszerűtlen. Először bizonyította tudományosan azt a gondolatot, hogy a növények és állatok különböző

fajai csekély számú, sőt végelemzésben egy közös előképtől származnak, az alkalmazkodás folyamán különültek el, miközben a létért való küzdelemben az életre valóbbak maradnak fenn és szaporodnak. Darwin ez elvont tételt példákkal bizonyítja, s könyve valósággal példája az angol józanságnak, mely reális alapra építi elméletét.

A gondolkodás náluk nem szakad el az élettől, s a gondolkodók maguk dolgoznak eszméik megtestesítésén. John RUSKINnek (1819—1900) az volt a hite, hogy a művészet alapja közös az igazságéval, s ez alapon szólt hozzá az erkölcs, művészet, nemzetgazdaság és ipar kérdéseihez. Midőn művészettörténeti tanulmányai során a kézi munkában rejlő egyéniség és

Ruskin lakóhelye.
(Coniston Lake, a hol 1871-től haláláig lakott.)

változatosság megbecsülésére jutott a műiparban is, s egy rokkát vásárolva azt hirdette, hogy azzal fogja reformálni a világot, egyuttal barátaival a maga izlése szerint való könyvnyomtató s egyéb műhelyeket rendezett be, s a művészeti megujhodás mellett a nemzetgazdasági és munkáskérdesek megoldása érdekében is sikra szállott.

Az elmult század egyik legnagyobb gondolkozója, John STUART MILL (1806—73), midőn a logika modern rendszerét kidolgozta, egyuttal a nemzetgazdaság törvényei körül buvárkodott; s miután kitűnő könyvében *A szabadságról*, kifejtette az egyén jogait az állammal szemben, egyben — feleségével együtt — megindítója lett a nőemanczipáczió mozgalmának. A gyakorlati élet nyomot hagyott a századvég legnagyobb philosophusán is, Herbert SPENCERen (1820—1903). Volt tanító, mérnök, lapszerkesztő;

ismerte az életnek számos oldalát. Csakis ilyen lélekben támadhatott az a gondolat, hogy egységes rendszerbe foglalja az élettan, lélektan, társadalomtan és erkölcstan elveit, a külső és belső élet jelenségeit. *A lélektan alapelvei* czímű 1855-ben megjelent munkájának az az alapeszméje, hogy külső jelenségek rendes egymásutánja állandósul a lélekben, s így a lélek és természet törvényei egy közös góczpontban találkoznak. E tapasztalat a nemzedékek során fejlődött ki, s azok adták tovább öröklés útján a gondolkodás formáit. Rendszerét a fejlődés, evolúczió, alapelvére építette, s gyönge egészsége mellett is megérte szinthetikus philosophiájának teljes kiépítését, mely őt századának legnagyobb és legtermékenyebb gondolkozójává avatta.

2. Hirlapok. Irodalmi vállalatok.

Teljesség kedvéért még kettőről kellene megemlékeznünk. Egyik az angol szónoklat. Egyes kiváló szónokokról, Pittről, Burkéről már esett egy-két szó, legalább tárgyaik révén; az írók, Sheridan, Macaulay parlamenti sikereiről szintén. A szónokok azonban egyrészt egész szerepök révén inkább a politikai történet körébe vágnak, másrészt hatásuk módját és titkát valósággal csak azok itélhetnék meg, a kik hallották beszédeiket; harmadszor, e beszédeket nálunk egyáltalán nem olvassák.

Nem kerülhetjük ki azonban a hirlapirodalom fölemlítését, mely azért is fontos, mert az irodalomnak külső térfogatát méri, — a mennyiben bizonysága az olvasás elterjedésének.

A hirlapirodalom Angliában a legnagyobb szabású. Legkomolyabb napilapjukat, a *Timest*, 1788-ban alapította meg John Walter. Legelterjedtebb ma a *Standard*, 1827 óta a conservativ párt közlönye; ez a *Daily Telegraph* is, melyet 1855-ben alapitottak; a liberalisoké az 1846-ban megindult *Daily News*, melynek Dickens volt első szerkesztője.

A képes folyóiratok közül a *The Graphic* s az *Illustrated London News* a csatornán innen is ismeretesek. Nagyon el vannak terjedve otthon is, a continensen is a komoly havi szemlék. Egy ország sem bír annyi ilyent eltartani, mint Anglia. 1802 óta folyik az *Edinburgh Review*, a hol Macaulay essayi megjelentek; ott van a *Westminster Review*, *Blackwood's*, *Macmillan's*, *Cornhill*, *Fraser's Magazine*; az utóbbiban jelent meg Thackeray első regénye, *Tithmars Sámuel története*. A heti közlönyök közül az *Athenaeum* (al. 1828), *Saturday Review* (al. 1855), és az *Academy* (al. 1869) az elterjedtebbek. Világszerte ismeretesek a *Punch* karrikaturái és szatirája, bár sokat szelídült és tunyult alapítása óta, mikor éles politikai és tárasdalmi szatira töltötte meg, s Thackeray sarcasmusa s Hood *Ing-dala* ékesítette lapjait. Az irodalmi értékű folyóiratok ekkora száma csak ott állhat fenn, a hol nagy a művelt olvasó közönség. Nagy elterjedésüket

bizonyítja olcsóságuk is — a heti folyóiratok ára 1 évre 16 shilling, a napilapok egy-egy száma 1 penny — s az, hogy ennek ellenére a continentalis lapokénál nagyobb terjedelemben jelenhetnek meg; busásan fizetik a munkatársakat, óriási szervezettel dolgoznak; a hadi tudósitók intézményét a *Times* találta ki.

Ép ily olcsók a classicus és kapós írók kötetei is. Díszes kiadásaik mellett egy-egy író összes művei kaphatók 1 shillingért, Shakspere és Byron összes munkái is. A continens számára az újabb, élő írók munkáit is olcsón teszi hozzáférhetőkké a *Tauchnitz-Edition,* melyben egy-egy vaskos kötet 80 krajczárba kerül. A vállalat már túljár a 2000-ik köteten.

Ilyen kelendőség, s ennek folytán ilyen olcsóság csak oly irodalomban lehetséges, mely világszerte el van terjedve. Legelterjedtebb az angol irodalom már azért is, mert két hazája van, Anglián kívül Amerika is, mely fölszabadulása előtt szellemileg is gyarmata volt az anyaországnak, s mióta független is, irodalma az angolokéhoz tartozik, mert ebből sarjadt, s a kettőnek nyelve és faji sajátságai, csekély eltérésekkel, közösek.

IV. KÖNYV. AZ ÉSZAK-AMERIKAI ANGOL IRODALOM.

A hódítás és megtelepedés küzdelmei, az őserdők irtása, szűz területek megművelése, városok alapítása századokon át egészen lekötötték Amerika angol népének erejét, úgy hogy nem sok idejök maradt az irodalom művelésére és ápolására; az anyaország költőin lelkesültek, s annak szépirodalmát olvasták. Külön irodalmuk csak önállóságuk megalapítása, 1776 óta van. Azelőttről (1755) csak Schackburg nemzeti dala, a *Yankee Doodle,* tett szert világhírre. Újabb irodalmuk önállósága ma sem tükröződik a nyelvben, mert írásban az teljesen megegyezik az európai angollal, a kiejtésben pedig tisztább, hanem két bensőbb jellemvonásban. Az egyik költészetök ideális irányzata eszmék dolgában. A költőket prófétáknak nézik, s úgy csüggnek eszméiken, mint csak fiatal népnél szokás. A másik erőteljes realismusuk a megírás módjában, s az egyéniségnek a különczségig és bizarrságig menő korlátlansága.

Korszakokra nem oszthatni az egyszázados irodalmat; költőik java része úgyszólván végig is élte a századot. Az angol hatás alól még nem szabadultak fel tökéletesen, a mit az is gátolt, hogy angol könyveken nőttek, s szinte mindnyájan meg is fordultak Angliában. A század elején Amerikában is kiüti magát a tavi-iskola hatása. Henry Richard Dana (1787—1879) legnagyobb költeménye, *Thee Buccaneer,* Coleridge *Vén matróz*ának fakóbb másolata. Ez iskola tikkasztó lehellete érzik William Cullen Bryant (1794—1878) bágyadt bölcselkedésén is. Természetfestéseiben nagyobb

tehetségnek bizonyúl Wordsworthnál, maguk a tájak is szinesebbek, a növényzet bujább az ő ember ki nem zsarolta vidékein; a természetnek életébe is mélyebben lát bele, de bölcselkedése rendszerint lassú és unalmas. Volt ujságíró és politikus, s két emberöltőn át Amerika legnagyobb költőjének tisztelték; ő írta az ünnepi költeményt hazája önállóságának százados évfordulójára is. Élete vége felé azonban a népszerűséget tőle magához hódította Henry Wadsworth LONGFELLOW (1807—82). Otthonn és Európában egyaránt ő a legolvasottabb amerikai költő; ezt a sikert gondolatgazdagsága és csiszolt formája szerezték meg neki, s európai részről talán az is, hogy európai, főként német költők hatása rezzen át munkáin; nem hiába járt többször Európában, s lakott egy évig a Rajna mentén. Inkább szelidségében megnyerő és nyájas, mint erős és hatalmas egyéniség. Apró, költői gondolatokat szabatosan öltöztet költői ruhába. Ime egy példa:

Kilőttem a légbe egy nyilamat,
A földre hullt, — ki tudja mi tájon?
Mert gyorsan ment, mint villanat,
Hogy a szem nyomába ne járjon.

Kizengtem a légbe szivem dalát;
A földre hullt — ki tudja, mi messze?
Mert hol van a szem, mely annyira lát,
Hogy a dal menetét kövesse?

Nyilamat nagy sokára meglelém;
Ott állt egy tölgybe furódva, épen.
S egy hű barátom akadt elém, —
S ott leltem a dalt kebelében. (Ford. Radó Antal.)

Meglepetést nem szerez soha, de minden verse jótékony, nyugodt hangulatot kelt. Idealismusából, meghatottságából és lelkesedéséből valami mindig átömlik belénk. Ezért marad meg az emlékezetben sok költeménye, mint *A lábas óra, Szent Ferencz prédikácziója, Angyalok lábnyomai' Szicziliai Róbert király.* Szerette a mondákat, melyekből inkább érzést csiszolt, mint tanulságot. Mint Arany *Buda halálá*ban a mi eposzainkat, ő az indiánokét szintén öntudatos művészettel kristályosította ki nemcsak magának, hanem Amerikának is legnagyobb elbeszélő költeményében, *Hiawathá*ban, az ős-isten mondájában, kinek alakján egy-egy vonás Krisztusra emlékeztet. Az egyszerű rege a rímtelen négyes trochæus csöndes hullámzásában, gyöngéd naivságával s ragyogó környezet-szinezetével roppant hódított; egy év alatt 30 kiadást ért. Kisebb költői elbeszéléseiben is Amerika életét festi, kivált a gyarmatosokét *(Evangeline, Miles Standish).* Az érzelmes mondákhoz vonzódik drámai költeményeiben is. Az *Arany legenda* az *Armer Heinrich* történetének a középkor zárda és lovagi életével kiszinezett átdolgozása, mely a *Faust* aranyával van könnyedén átfuttatva. Ez legköltőibb drámai munkája; az ezzel kapcsolatos *Isteni tragédia,* továbbá *Makkabeus Judás* és *Pandora* megemlítésnél többet nem érdemelnek, csak úgy, mint regényei: *Hyperion* és *Kanavagh.*

John Greenleaf WHITTIER (1807) a «quaker-poéta» költeményein is megérzik az európai hatás, legkivált Byroné. Rajongója a szabadságnak. Rövid költői elbeszélései az első hódítás korába visznek, mint *Mogg Megone*, vagy a polgárháború idejébe, mint *Barbara Fritchie*. Alig van az amerikai szabadságnak hőse, ha csak egy bátor parasztasszony is, a kit meg nem énekelt. Festőiség és széphangzás dolgában meg sem közelíti Bryantot és Longfellowt, de érzésének erejére, gondolatainak hatalmasságára nézve felül is múlja.

A legeredetibb és legérdekesebb amerikai költő Edgar Allan POE (1809—49). Élete ép oly rendkívüli, mint tehetsége. Egy bostoni szinészpárnak két éves korára egészen árván maradt gyermeke volt. Anyjának egy barátja, Allan, fogta pártul. Londonba adta iskolába, de Poe inkább Byron munkáit bujta és különczségeit tanulta el; példájára átúszta a csatornát, richmondi academista (gymnasista) korában beleszeretett egy pajtásának anyjába, a ki nem sokkal azután meghalt, s kihez Lenora-verseit írta. Az egyetemről kártyaszenvedélye űzi el, a katonaiskolából nyakassága; közben útra kél Görögországba harczolni, de Szentpétervárott mindenét eljátssza, s a konzul haza tolonczoltatja. Gyámja végre leveszi róla a kezét; azt is beszélték, hogy annak a feleségét elcsábította. Nyomorban él, de egy irodalmi pályázaton feltűnik, hirlapíró, azután szerkesztő lesz; megházasodik, nem sokára eltemeti a feleségét s maga is meghal, fiatalon, kórházban, iszákosságának áldozataként. Halála után kósza, túlzott mende-mondákkal fátyolozták el emlékét, melyeket életírója, John Ingrams, csak harmadfél évtized multán kisérelt meg szétoszlatni, s műveit is összegyűjtvén, négy kötetben megismertetni a világgal lángeszét. *The philosophy of composition* cz. értekezésében azt írja: első igyekezete, hogy valami újat vegyen tárgyul, s hogy élénk hatást keltsen. Mind a kettőben szemkápráztató. Egy amerikai költőben sem lakik több

Edgar Allan Poe.
(Fénykép után.)

lelemény, eredetiség és merész képzelet. Új, szokatlan, meglepő tárgyakat választ, melyek nem emlékeztetnek más költőkre, azért ő maga is páratlan, rokonok nélküli egyéniségnek tetszik. Egészen sajátos, addig ismeretlen hangulatokat is ébreszt. Tessék csak *A holló, Lenora, Ulalume* költeményeire gondolni, s mindjárt világos lesz e kettős állítás. Rendkívül bonyolult, nem normális lélek, érzékeny és képzelgő, s ilyenek versei is: rejtelmesek, homályosak. Zörgő avaron járunk, homályban, a szél üvöltözése közben, sirok közt, s a hollók megszólalnak az éjszakában. A határozatlan vágyat, a magába fuló kétségbeesést, az elmosódó képzelgést és a borzalmakat vette ki magának az emberi lélekből. Rejtélyes thémái és sejtelmes hangulatai biztos kompoziczióju költeményekben, szabatos strófák közt bolyonganak, mint kisértetek a sziklák közt. Mindkét angol irodalomnak legnagyobb nyelvművészei közé tartozik. Egyformán sikerül neki a világos, tiszta költemény, mint az Annabel Lee-t sirató, s az olyan, szinte az értelmetlenségig menő hangfestő mesterkedés, mint a *The Bells* harangjátéka.

Prózai elbeszélései is phantastikusak, de beállításuk oly izgató, előadásuk oly idegrázó, hogy nem szabadulhatunk tőlük. Senki sem tudott nála jobban számolni az olvasóra tehető hatással. *Arthur Gordon Pym, Az üvegbe zárt kézirat* kalandos történetein Jules Verne is tanult. Érdekfeszítők detektiv-történetei; lélektanilag legérdekesebb közülök az *Elcsent levél,* melyet a házkutatók csupa rejtekhelyeken keresnek s nem találnak, mert a levél egyáltalán nincs eldugva.

Efféle munkái valósággal példái az izgalmas amerikai novelláknak. Poe nagyon érdekes költő a maga különösségében, a kit nem lágyítnak el az ó-világ megszokott érzelmei, kicsiszolt formái s elnyűtt thémái. E tekintetben az újabb amerikai költők mind ilyenek. Eredeti és hatalmas gondolatok forrnak bennök, a melyeket nem törnek szabályos formába. Walt WHITMAN (sz. 1819) minden ízében amerikai ember; mint betűszedő, tanító, lapszerkesztő nagy vagyont szerzett, melyet aztán a polgárháború idején odaadott kórházakra, s azóta tisztelői segedelméből él. Semmiféle formát nem ró magára, negyven szótagos sorai öttagu akkal váltakoznak, megállapodott kifejezéseket egészen új értelemben használ, s ebben a különös rythmikus prózában mégis megrázó férfias erővel bírja kifejezni pantheista eszméit.

Erőteljes s szófukarságában néha szinte homályos a német származású Joaquin MILLER (sz. 1841) is, családi néven Cincinnatus Heine Miller, a ki 1871-ben tűnt fel *Songs of the Sierras* kötetével, melyben a kaliforniai élet költői festőjének igérkezett. Későbbi versei s főként novellái azonban elmaradtak e gyűjtemény értéke mögött.

A legtöbb amerikai költő nehézkes forma dolgában, mintha

nagyon is a szivükre vették volna egyik társuk, John Dorgan (1835—67), intését:

Ki vas-korunkra hatni vágy,
Láng s szenvedély legyen dalán,
Ne is legyen csapása lágy,
De vas hárfán vas karddal ám. (Szász K.)

Pedig a forma elhanyagolása csak akaratukon múlik, mert műfordítóik tökéletesen hozzá tudnak simulni az eredetihez. Bayard TAYLOR (1825—78) berlini követ Faust-fordítása a leghűbb s legszebb angol nyelven, értékre messze felülmulja eredeti költeményeit, drámáit és regéjét; nem kevésbbé sikerült Charles SELAND (sz. 1824) Scheffel-fordítása, a *Gaudeamusé*.

A versköltészetnél jellegzetesebb a prózairodalom. Eszmék és érzelmek mindig általánosak. Az új világ életének problémái és tarka szinezete, óriási városainak, erdeinek, folyóinak izgatott és dolgos élete, osztályellentétei, a mindenféle bevándorlók tarka világa, a telepítvényesek és aranyásók életmódja a regények és novellák realistikus részletrajzaiban tükröződnek. Itt találja meg az amerikai a maga világát és felfogását, az európai pedig az új világ egész életét.

A regényirodalom egyidős a verköltészettel. Ennek tárgya mindig hazai volt, de azért első hajtásain szintén európai hatás érzik. James Fenimore COOPERT (1789—1851) egyenest amerikai Walter Scottnak nevezték, midőn a függetlenségi harcz korában játszó első regénye, *A kém*, megjelent (1821). Később nem írt komoly történelmi regényt, de munkáinak a magva mindig az maradt: az európai műveltség benyomulása az indiánok közé. Képzeletével mindent ideálizál, a valónál is költőibbé szinezi az őserdők életét s nemesszívű, halálmegvető hősökké teszi indiánjait; de az első hódítás harczait és hangulatát mindnyájan ilyennek képzeljük, s azért megkap a pusztuló nép hősi küzdelme és naiv élete, s megindít kivesszése. Költészet tagadhatatlanul van ez indiántörténetekben, ha csak nem tévedés annak venni a képzelet szemkápráztató munkáját, mely ragyogó szinekkel festi át a buja őserdők képét, s cselekményével az utolsó lapig egész izgatottságban köt oda meséjéhez. Igaz, hogy egyetlen jellemnek sem hagyta ránk művészi rajzát, de ha a maga kora nem akadt fenn ezen, ma sem veszti el e miatt népszerűségét az ifjuság körében, a kik ma egyedüli élvezői a prairiek költészetének, s a velök rokon tengerész regényeknek. Az ő eleven képzeletével nem állhatta ki a versenyt magvasabb kortársa, Nathaniel HAWTHORNE (1807—64), a ki lélekben távoli rokona Poenak és Scottnak, s szintén érdekes korba ment vissza: a XVII. század puritán boszorkányégetéseit s a quakerek üldözését festette, találó kortörténeti és lélektani vonásokkal. Az indián regényből faragott

irányregényt Harriet Beecher-Stowe (1812—96), midőn egy derék néger rabszolga szenvedéseinek rajzával izgatott a rabszolgaság eltörlése mellett, a *Tamás bátya kunyhójá*ban. A könyvnek nem volt más érdeme humanus irányzatánál, ez azonban oly népszerűvé tette, hogy megjelenése évében 200,000 példány fogyott el belőle, újabb két év alatt pedig egy millió. De az külső siker volt, s a regénynek ma a történelmin kívül más becse nem maradt.

A sentimentalis indián-történetek kivételével jóformán az egész amerikai szépirodalom humorisztikus. Gondolkodásuk találmányok, kereskedés, haszon körül forog, egész életök munkában telik: az írótól pihentetést és vidítást várnak. Humoruk nem fakaszt könnyet, «száraz humor» az, mely a torzításban találja kedvét; íróik világfelfogás, hangulat és előadás dolgában különczségre és bizarrságra törekszenek. Másrészt a naivság iránt fogékonyak, s kedvelik a gyermekekről szóló történeteket. John Habberton pompás könyve, *Helen's Babies,* Európát is meghódította. Az e fajta irodalom egyidős az amerikai irodalommal. A humoros és érzelmes irányt rokonszenves egyéniségben, nagy formacsinnal olvasztotta össze Washington Irving (1783—859). Jogtudósnak készült, komoly értekezésekkel lépett fel, többször megfordult Európában, követ is volt a spanyol udvarnál; megírta Mahomed, Columbus, Washington és Goldsmith életrajzát. Az *Alhambra* poetikus leírásán benső romanticismus ömlik el, az angolul tanulók kedves könyvében — *Sketch-book of Geoffrey Crayon* — s egyéb utirajzaiban humor és irónia olvadnak össze az író szeretetreméltő egyéniségében, mely csak fiatalkori munkájában, New-York sarcastikus történetében mulatott túlzásokon.

Effajta útleírásokat, mint az Irvingéi, majd minden írónál találunk mert író és olvasó egyaránt szeretik, ha a tárgy és forma objectiviségétől palástolatlanul toppan elő egész különczségében az író egyénisége. Azért legszivesebben első személyben írnak. Ha azt nem teszik is, a maguk életéből és környezetéből veszik tárgyaikat, mert olvasóközönségük is alaposan ismeri az életet, s csak teljesen reális rajzában nyugszik meg. Oliver Wendell Holmes (1809—94), maga is orvos, egyik verses humoreszkjében egy fiatal orvost figuráz ki, a ki új műszerével mindenkit tüdőbajosnak talál, míg kiderül, hogy a zörejt a hallgató-műszerbe zárt légy vergődése okozza. Prózáiban is orvosi thémákkal foglalkozik, így a spiritismussal. Thomas Bailey Aldrich (sz. 1836) népszerűségén csak az üt csorbát, hogy nincs határozott tárgyköre, mint pl. Leland-nak (1824), a ki rendesen a bevándorlók tört angol beszédét parodizálja. Két legnagyobb élő írójuk állandó tárgykörben mozog, melyet a maguk életének érdekes, s irodalmilag el nem koptatott körülményeiből választottak ki. Bret Harte (sz. 1837), maga is aranyásó volt az 50-es években Kaliforniában, s nyom-

dász, szerkesztő, sanfranciscoi tanár, németországi meg angliai konzul korában is megmaradt, verseiben és elbeszéléseiben egyaránt, ez emberek rajzánál, legfeljebb még a Kaliforniában élő khinaiak életéből vázolt érdekes és eleven skizzeket. E mindenfelől összeverődött csavargó bandák életét megható optimismussal írja le; néha szinte úgy rémlik, mintha meg akarná mutatni, hogy ennyi szenny és nyomor alján néha mennyi jóság, elvétve mennyi hősiség, s egy-egy pillanatra milyen tiszta önzetlenség ragyog fel, mint a vérszin rubintból a fény. *The luck of Roaring Camp* elbeszélésében, a legszebbek egyikében, azt írja le, hogy valami elvetemült asszony a maga élete árán gyermeket hoz világra egy ilyen aranyásó tanyán, «a hol a halál sokkal megszokottabb, mint a születés», s a védtelen kis poronty iránt érzett felelősség mindenkiben felkölti a nagy és jó érzést. Ilyen újdonat új a tárgya, a formája és a hangja mindig, mert ehhez a szegény kalandorhoz nem jutottak el az æsthetika és a lélektan tanításai; emberismeretét, gondolatait, világfelfogását az életből szűrte le, azért olyan változatos, mint maga az élet, s formája és előadása azért olyan közvetetlen és sokféle, mert nem eltanult, hanem mind eredeti és alkalomszerű. Kis vázlatai a maguk életbőségében e kalandvilág eltűntével maholnap forrásművei lesznek a történelemnek és művelődéstörténetnek. Ezek a genialis vázlatok sikerülnek neki legjobban, nagy regénye, *Gabriel Conroy* is csak ilyenek sorozata, s mint egész ép oly kevéssé sikerült, akár csak formátlan drámája, *Two Men of Shandy Bar.*

Az életből, kizárólag abból, a mit maga átélt, merítette minden kincsét Amerikának ma Európában is legnépszerűbb írója: Samuel Langhorne Clemens, a kit matróztársai a Mississippin Mark Twain-nek neveztek el. Ekorbeli életéről írta egyik legszinesebb könyvét: *On the Mississippi* (1883). Humorista, a kinek fővonása az absurd iránt való eleven érzék; s ez a vonása még kaczagtatóbbá válik a természetes és őszinte naivság révén, melylyel torzmókáit előadja. Humorának főbányája elfogulatlansága: nincs balitélet és szokás, a melynek nevetséges szagát meg ne orrontaná, s minthogy a világ ezzel a kettővel van tele, Mark Twain nem fogy ki a nevetségből. Semmit sem vesz komolyan, önmagát és íróságát sem. Ha egy pár perczig komolyan beszélt, menten kineveti maga-magát. Eszejárásának két útja van: a műveletlenséget a civilisált világ fiának szemével nézi s az így válik nevetségessé, mint pl. az eszkimók huszonkét vashorogból álló gazdagsága; a túlműveltség hóbortjait meg a természetes eszű ember józanságával kaczagja ki. Így írta le első nagyobb művében, *The Innocents Abroad*, amerikai útitársait, a kikkel Európát és a szent-földet járta be. Második útja során az európai, kivált a német civilisátiót, a *Roughing it*ben Amerikát, s legutóbbi útirajzaiban

Ausztráliát is, így apránkint az egész világot. Munkájának komolyabb tartalma is érdekes azon a réven: hogy' hat a mi civilisatiónk egy amerikaira? A mellett az előadásnak ritka változatos művésze. Könyve laza, bárhol kinyithatni; az anekdoták és tréfák mellett komoly megfigyelésekre és megszívlelni való itéletekre akadunk; közben kerek, elmés elbeszélések pihentetnek ki az örökös változatosságban.

A másnemű irodalomtól sem pártolt el végkép. Gyermektörténetei: *Huckleberry Finn* és *Tamás úrfi kalandjai,* a vásott *Tom Sawyer* esetei a gyermeki léleknek szinte páratlan ismeretéről tesznek tanuságot. Egészen újat próbált történelmi regényében, a *Koldus és királyfi*ban, mely csak a kor hangulatát akarja tükrözni s megnevettetni a királyfi ruhájába bujtatott utcza-gyerkőcz esetlenségeivel; fejetetejére állítja a valót, s ezt azzal simítja él: «Talán így esett, talán nem, de történhetett volna így is.»

Mark Twain.
(Fénykép után.)

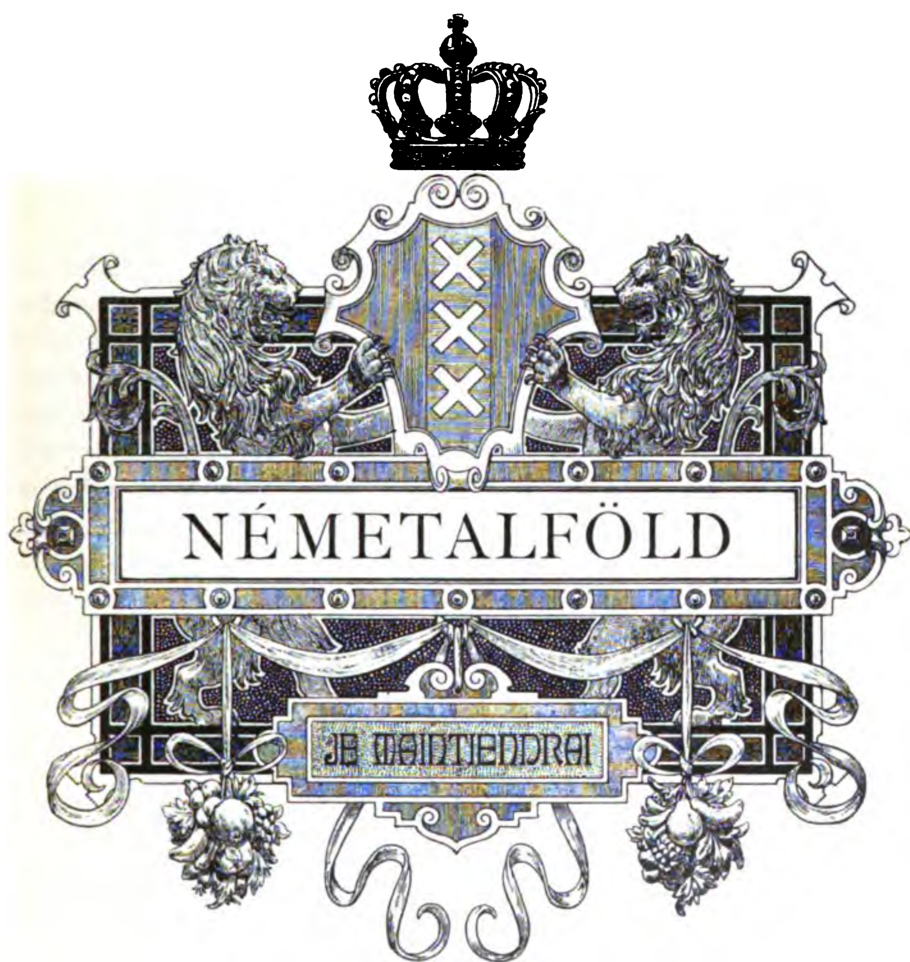
A túlhajtásra s nevetségessé tételre való hajlam meg van a komolyabb czélú írókban is, így Edward *Bellamy* ad absurdum deductióval fordít bennünket szembe a mindent államosítással, irányregényében, melyben a 2000-ik évet varázsolja elénk *(Looking backward).*

A szépirodalommal együtt fejlődött a *tudományos* is, ámbár az új világ tudományossága inkább gyakorlati téren tűnik ki. Irving történelmi életrajzairól már volt szó. William Henry Prescott (1796--1859) Mexico történetében buvárkodott, George *Bancroft* (sz. 1800) megírta az Egyesült-Államok történetét, Webster és Worcester szerkesztették a legjobb újabb angol szótárt. A norvég származású Hjalmar Hjorth Boyesen (sz. 1848) északi komolyságú regényei mellett Faust-tanulmányokat írt.

Van Amerikának egy elsőrangú essay-írója is: Ralph Waldo Emerson (1803—82), a ki hitszónoki kathedrájából vonult a magányba, íróasztalához. Körülbelül az a maga hazájában, a mi Carlyle volt Angliának, Goethének is ép oly terjesztője. A nagy embereket ő is az emberi szellem képviselőinek tarja, — egyik könyvének ez is a czíme: *Representative Men,* — de nem abban az értelemben, mint Carlyle, hogy a nagy emberek tettei formálnák az emberiség egész történetét, hanem hogy ők világos

és hangos szószólói a kor gondolkodásának és vágyainak. Állandó alapgondolatai: a platói hagyomány, hogy «a világ eszmék színjátéka», s hogy a természet egy nagy egység, «a fák tökéletlen emberek», s a mindenség egy nagy fejlődés, a mi az ásványban jegeczül, jár az állatban és gondolkodik az emberben; minden hírt ad magáról, s az elemben az a vágy él, hogy szóhoz jusson egy chemikusban. Mint Péterfy nevezte, «költői ihletű gondolkozó», a kinek gondolatröpte nem a csip-csup igazságok körül szállong, melyek félszázad alatt teljesülnek és lejárják magukat. Essayi félig-meddig költemények, s költeményei bölcselkedéssel vannak tele. Költő, metaphysikus, mystikus és prédikátor egyszerre. Könyvei azt a ritka látványt mutatják: mint tükröződik a világ egy minden izében eredeti egyéniségben, ki a maga útján jár, de a tudomány és művelődés legbővebb forrásaiból merített. Stilje hasonlatokba burkolt, s oly sajátságos, hogy a különczséghez szokott amerikai közönség is nehezen tudott vele megbarátkozni, mondatfüzése hézagos s állításai lazán illeszkednek egymáshoz, mint a kaleidoskop tarka üvegszilánkjai, de az egész kép szabályos és tiszta. Gondolkodásának végczélja az volt, hogy az embert a gondolat és érzés szépségéhez és nemességéhez kapcsolja. Azt tanította: «Az emberek eszökkel és szeretetökkel segítnek egymásnak.» A legkomolyabb szó, a mely a tengeren túlról hozzánk hallatszik, az övé, s ezt az hirdeti, hogy az emberiség sorsa és eszményei közösek, a gondolkodás mindenütt ugyanazon czélok felé tör, s hírvivője az irodalom, minden nyelven egy közös kincse az emberiségnek.

NÉMETALFÖLD
JE MAINTIENDRAI

NÉMETALFÖLDIEK.

Irta: NAGY ZSIGMOND.

BEVEZETÉS.

1. **Törzsmondák és ó-germán költészet.** A németalföldi irodalom a németalföldi vagy a nálunk szokottabb nevén, a hollandus nemzet irodalma. Ez a nemzet három germán törzs, úgymint a frízek, szászok és frankok egyesüléséből és egybeolvadásából keletkezett. Ezeknek a törzseknek kezdetben nem volt saját külön irodalmuk, hanem csak törzsmondáik voltak, a melyeket némi részben az angolszász *Beowulf*ból, a felnémet *Gudrun*ból és a *merovingi dalok* egyes nyomaiból ismerhetünk meg. Ha valamit írásba foglaltak, arra a latin nyelvet használták. De a mikor, Nagy Károly császár óta, ezek a néptörzsek a frankok fönnhatósága alatt egy nemzetté kezdtek egyesülni, Németalföldön is mutatkoztak egyes nyomai valamelyes germán irodalomnak, a melynek legősibb maradványai frank nyelvjárásban a *karolingi zsoltár-fordítások* és a *Lajos-dal* (881 vagy 882), a szász nyelvjárásban a IX. század közepéről való *Hêliand.* De a nyelvbéli egység hiányában eleinte csak egyes, különálló kisérletekre szorítkozott az irodalmi termelés.

2. **Az irodalmi nyelv fejlődése.** Csak a XII. század második felében jutott a latin ellen küzködő germán irodalom odáig, hogy Németalföldön önálló helyet bírt elfoglalni s ezzel kifejlődött vagy legalább is biztos fejlődés útjára lépett az önálló németalföldi irodalmi nyelv is. Ez az irodalmi nyelv ugyanis, a melyet a nyelvtudomány *dietsch* vagy *középnémetalföldi* néven ismer, a Németalföldön akkor uralkodó öt főnyelvjárásból, a limburgi, a brábant, a flám, a zeeuwsch és hollandiból fejlődött és emelkedett valamennyinek fölibe, de nem olyan gyorsan, hogy kezdetben az egyes írások nyelvéből még világosan meg ne lehetne látni, hogy írójuk melyik vidék szülöttje. Ezt a nyelvet csak később vették át az ország keleti részében lakók, míg a frízek csak a középkor végén csatlakoztak hozzá és addig az ideig saját külön fríz irodalmuk volt, de a mely csaknem kizárólag törvénykönyvekből állott.

3. **A művelt társalgási nyelv.** A németalföldi irodalmi nyelv főleg

a franczia nyelv hatása alatt bekövetkezett sajnálatos elkorcsosodás korszaka után, az idegen alkotó részektől és nyelvjárási különködésektől megtisztulva úgy jelenik meg a XVI. század második felében, mint a beszélt nyelvtől nyilván különböző műnyelv, a mely később az általános művelt társalgási nyelv kifejlődése alatt és befolyása folytán egyre gyarapodott és fejlődött. Ilyen társalgási nyelv állott ugyanis elő a dialektusokból és azok fölött, melyek közül előbb a brábanti, később a hollandi volt a hangadó és azáltal, hogy az irodalmi nyelvtől nem maradt messzire el, magának az irodalmi nyelvnek adott akkora tekintélyt és erőt, hogy az végre is teljes diadalt vivott ki a dialektusok ellen folytatott hosszú és szivós küzdelmében. Ez utóbbiak aztán manapság már teljesen a legalsó néprétegek körébe szorultak vissza és csak a nyelvtudományra nézve van jelentőségük.

ELSŐ KORSZAK: KÖZÉPKOR.

XIII. ÉS XIV. SZÁZAD.

4. A lovagregények. A németalföldi irodalom története a XII. század közepén Limburgban kezdődik Heinrik van Veldekevel. Az akkor már virágzó franczia irodalom szellemét ő hozta át Németalföldre és Németországba; de míg ez által Németországban az akkor már feltűnőben levő nemzeti irodalomra nagy csapást mért, Németalföldön — úgy látszik — ő volt a legelső, a ki a nemzet nyelvén írt.

A németalföldi irodalom legelső termékei francziából való fordítások, még pedig *lovagregények (jeest*ek vagy *aventur*ök*)*. Ezek a lovagregények alakjokat illetőleg az úgynevezett epikai versalakban vannak írva: páros rímű, három-négy szótagos hangsulyos ütemű verssorokban, hím- vagy nőrímben végződve. A lovagregények anyagjukat három mondakörből merítik: 1. a görög-római, 2. a frank és 3. a brit mondák köréből, ezért *classikai regényekre*, *frank* vagy *Károlyregényekre* és *brit* vagy *Arthurregényekre* szokás őket felosztani.

A keresztes hadjárat hatása folytán a classikai és a brit regények bizonyos keleti szinezetet nyertek. Ez a színezet legfőképen azokon a regényeken tetszik meg, a melyek anyagát keleti mondák és történelmi hagyományok szolgáltatták és a melyeket *keleti regényeknek* nevezhetünk, ha ugyanis nem gondolunk e név alkalmazásakor valami kikerekedett mondakörre. *A német hősmonda* körébe a németalföldi irodalom e korbeli termékei közül csak a Nibelungen-dal egyes németből fordított töredékei tartoznak.

5. A classikai regény. A classikai regények a Sándor-mondákon

kívül főképen a trójai háborút és a trójai meg a görög hősök későbbi történeteit tárgyazzák. A legrégibb e fajta regény a HEINRIK VAN VELDEKE által már a XII. század második felében francziából fordított *Eneït*, a mely németalföldi alakjában elveszett, de meg van felnémet átdolgozásában. Bénoit de Sainte More «Histoire de Troie» czímű regényének valami kis részét átdolgozta bizonyos SEGHER DENGOTGAF és ehhez egy eredeti toldalékot is fűzött *Het prieel van Troyen* czímen. Segher művét viszont felhasználta MAERLANT, mikor 1264-ben Benoitnak egész terjedelmes művét még terjengősebben átdolgozta. Ugyancsak Maerlant érdemes módon dolgozta át Gauthier de Chastillon *Alexandreis*ét, a melyet ez Q. Curtiusból merített.

6. A frank regények. A frank regények közé azok a francziából fordított regények sorolhatók, a melyeknek eseményeit a költők Nagy Károly császár korába vagy abba az időtájba helyezik. Ilyen pl. a *Karel ende Elegast*, az egyetlen, a mely a maga teljes egészében ránk maradt. Tartalma : Nagy Károly egy angyaltól azt a parancsolatot kapja álmában, hogy induljon rablókalandra. Csak hosszas habozás után szánja rá magát a parancs teljesítésére. Útjában egy fekete lovagra talál. Megküzdenek. Károly győz s ellenfelében Elegastra, régebben hűtlenség alaptalan gyanuja miatt száműzött vitézére ismer, a kinek hű voltáról most megbizonyosodik. Együtt mennek tovább Károly sógorához, Eggerikhez. Elegast varázshatalma segítségével éjjel bejut Eggerik hálószobájába s kihallgatja, mikor ez feleségével közli abbeli eltökélt szándékát, hogy a császárt megöli. Felesége rimánkodik neki testvérbátyja életéért. Eggerik durva csapást mér arczára, úgy hogy az orra vére is kibugyan. Elegast a vért keztyűjébe felfogja s szavai bizonyságául elviszi Károlyhoz s közli vele Eggerik sötét tervét. Károly távozik. Otthon szigorú parancsot ad, hogy ha sógora jön, bocsássák be, de rögtön fogják el és vigyék ő elébe. Ugyis lőn. Eggerik tagadja a szemére lobbantott gonosz tervet s párbajra hívja a hír koholóját. Elegast kiáll vele és kemény tusa után levágja. Károly újból meggyőződik Elegast hívségéről s hálából hozzáadja testvérét, Eggerik özvegyét.

Ebben a regényben tehát Nagy Károly császár életének egy különálló episodja van elbeszélve, de általában a frankoknak a szaracenok és a szászok ellen folytatott közös küzdelme a tárgya a többi e fajta regénynek. Ilyen a *Roelandslied*, meg a CLAES VAN HAERLEM által a XIII. században fordított *Willem van Oringen*. Sokszor a frank fejedelmek egymást közt való versengése a regények tárgya, a mikor nem ritkán Dél-Németalföldet teszik az események szinhelyévé. E fajta művek a *Lorreen*ek, *Ogier van Ardennen* és *Renout van Montelbaan* vagy más czímmel a *Vier Heemskinderen*. Mindezek igazán nagyszabású hősök durva erkölcseit és

zsarnoki kegyetlenségeit rajzolják. Nyers erő és ravaszság a hősi erények, ritka a nagylelküség és a lovagiasság. További jellemzőjük a durva érzékiség vázolása és a női nem teljes megvetése. Alakjának merészségére a *Roelandslied*, csinos egyszerűség dolgában a *Karel ende Elegast* válik ki közülök; de egészben véve a frank regényekben kevés egység és az episodok egybefűzését illetőleg kevés alkotóképesség észlelhető.

7. **A brit regények.** A brit regények Arthur király kerek asztala körül mozognak. A kerek asztal lovagjainak nagyszámú csodás kalandjaival, a titokzatos Graalnak a fölkeresése végett világgá ment vitézeknek a történeteivel foglalkoznak.

A kerek asztal lovagjait nemeslelküség, lovagiasság, a nők iránt való udvariasság, a szerelemben szenvedélyesség, de egyuttal buja érzékiesség jellemzik. Ebben a lovagi körben sajátos helyet foglal el a Merlyn próféta és varázsló, a kinek tettei meg vannak írva Robert de Borron *Merlyn* czímű regényében. Ez a regény tulajdonképen folytatása annak a másiknak, a melyben Borron a *Graal* korábbi történetét írja meg. Mind a kettőt franczia prózából Mærlant fordította hollandusra. (1261 körül.) E művek terjedelmes folytatását, a *Le livre d'Artust* meg Lodowyk van Velthem ültette át németalföldi nyelvre.

Jóformán a kerek asztal mindenik lovagjának megvan a maga külön regénye. A hollandus irodalom e regényekből a következő kisebb-nagyobb részleteket bírja: 1. *Lancelot regénye*, 2. *Perchevael regénye*, 3. *Ferguut regénye.* Egyik legszebb brit regény a németalföldi irodalomban a *Walewein*, a melynek átdolgozását Penninc kezdette meg és Pieter Vostaert fejezte be. A többiek alig érdemelnek említést.

8. **Keleti regények.** Azok közé a regények közé, a melyek egészen vagy jó részben napkeleten játszanak, tartozik a németalföldi irodalom e korbeli termékei közül *Partonopeus ende Melior*, továbbá *Floris ende Blancefloer* kedves regénye, mind a kettő a XIII. század közepe táján francziából átültetve. Ez utóbbit Diederic van Assenede dolgozta át. Továbbá némi töredékeken kívül a szintén francziából fordított *Róma hét bölcse (De zeven vroeden van binnen Rome)* meg a némileg eredeti számba mehető *Seghelijn van Jerusalem*, ezt ugyanis Loy Latewaert nem fordította, hanem régebbi regények hatása alatt szerkesztette össze. Ugyanez áll Hein van Aken brüsszeli költő szörnyű terjengős *Limborch*-járól is.

9. **Állatmese és állateposz.** Az æsopusi meséket a középkorban nagy kedvvel olvasgatták főleg a Romulusnak tulajdonított latin átdolgozásokban. Romulus munkáját a XIII. században németalföldi nyelvre is lefordították *Esopet* czímmel Calfstaf meg Noydekijn. Másnemű állatkölteményeket is szolgáltatott a Kelet Nyugotnak az arab irodalom közvetí-

tésével. Ezekből, valamint a néphagyományokból meg az æsopi mesékből együttvéve származott a sajátos állateposz. Németalföldet kell e műfaj szülőhazájának elismernünk és valósággal itt született meg az egész világirodalomban legjobb e fajta mű. Az állateposznak legősibb irodalmi alakban jelentkező maradványa az *Ecbasis Captivi* czímű latin költemény a X. századból; a legérdekesebb latin költemény *Reinardus Vulpes* vagy inkább *Isengrimus*, a mely a XII. század közepén egyik genti kolostorban keletkezett. A XIII. század elején Francziaországban sok állatköltemény volt forgalomban, a melyek részint a lovagregényeket parodizálták, részint a társadalmi állapotokat s első sorban a papság életét csúfolták és ostorozták. Ezek közül egyet a XIII. század közepén mesteri módon és nagy szabadsággal ültetett át dietsch nyelvre bizonyos WILLEM nevű író, a ki a ma már elveszett *Madoc* nevű regénynek is szerzője volt. Ez az állat-eposz, melynek czíme *Van den Vos Reinaerde* (Reinárd rókáról) és a mely választékos stilusban, eleven és szellemes jelenetekkel gazdagon van megírva, messze Németalföld határán is híressé lett, de főleg abban a hű plattdeutsch fordításban, a mely a Willem műve nyomán készült.

10. **Vallásos elbeszélések.** A romantikus irodalmi termékek mellett nagy számmal találunk a középnémetalföldi irodalomban némileg romantikus szinezetű vallásos költeményeket és legendákat is. Ilyen mindenek előtt a felnémetből átdolgozott *Szent Brandán utazása*. Epikai erő van még a *Van den levene ons Heren (Urunk életéről)* czimű elbeszélésben, a mely már a XIII. században keletkezett latin eredeti nyomán. A legendák közül legkiválóbb a *Sproke van Beatrijs*, a mely a XIII—XIV. században erősödött Mária-kultusz szempontjából nagyon jellegzetes; továbbá a *Theophilus legendája*, a Faust-monda prototypusa. Ezeken kívül rengeteg sok *Szentek élete* maradt fenn, de a melyeknek csak nyelvtörténeti értékük van, irodalmi számbavehetőségre nem tarthatnak igényt.

11. **Az első lantos és tanköltők.** A németalföldi irodalomban a lyrai költésnek is HEINRIK VAN VELDEKE az atyja. Körülbelül harmincz darab lovagias-galans, zengzetes szerelmi dalt (*Minneliedet*) írt a francziák modorában. Ugyanebben a modorban van írva I. János brábanti herczegnek az a néhány dala, a mely csak felnémet fordításban maradt fenn. Egyéb lyrai költemény a XIII. századból, ha keletkezett is, fenn nem maradt.

A tanköltők (*clerk*ek) a XIII. század közepén léptek fel a franczia regényköltők (*ministreel*ek) ellenében és azt tűzték ki maguk elé czélul, hogy a semmi történelmi hűséggel nem rendelkező lovagregények helyett hasznos és tudni érdemes tárgyakat közölnek *rímes alakban* olvasóikkal. Terjengős tanköltemény eikben tárgyalták az erkölcsi parancsolatokat, a vallás igazságait, sőt még a történelem és természettudományok köré-

ben végzett tudós kutatások eredményeit is. A költés (?) ezen fajának Maerlant az első és főképviselője, habár némileg az ő előzőinek kell tartanunk a *Cato*-féle *Dystichon*ok dietsch átdolgozóját *(Dietsche Catoen)* meg WILLEM VAN UTENHOVENT, egy ma már elveszett *Bestiaris* költőjét is.

12. **Jacob van Maerlant és iskolája.** A középkori németalföldi irodalomnak legkimagaslóbb alakja kétségkívül MAERLANT JAKAB. Óriási az irodalomtörténeti jelentősége, mert az az irány, a melyet ő kezdett meg, t. i. a hasznossági elvnek az irodalom terén való majdnem kizárólagos uralma, jellemző marad a németalföldi irodalom egész jövendő fejlődésére nézve. Hogy ez az irány a valódi költészetnek mekkora kárára volt, azt most nem lehet tekintetbe venni. A történelemnek nem szabad érzelmi szempontok szerint mérlegelni az eseményeket, hanem tárgyilagosan kell a tényeket megállapítania. Így tény az, hogy Maerlant működése eredményeiben nem csak korszakalkotó volt, hanem véglegesen irányító maradt a németalföldi irodalomban. Munkássága műveinek számát és terjedelmét illetőleg tiszteletet parancsoló. Kezdetben, mint fentebb láttuk, ő is a regényírásra adta magát s négy lovagregényt ültetett át németalföldi nyelvre. De érettebb korában kizárólag a tanító és lantos költészet terén mozgott. Tankölteményei közül kiválóbbak: 1. *Heimlicheit der Heimlichheden* (Titkok titka), a mely az uralkodás elveit fejtegeti. 2. Továbbá egy tizenhárom könyvből álló természetrajzi mű *Der Naturen Blume.* 3. Petrus Comestor *Scolastica*jának latinból való fordítása, a mely *Rijmbijbel* név alatt ismeretes s ó- és új-testamentomi történeteket tárgyaz. 4. Főműve, a melyen 1283-tól haláláig dolgozott, a *Spiegel Historiael* Vincent van Beauvais *Speculum Historiale*ja nyomán. Megirta Szent Ferencz életét is. Lyrai versei közül legkiválóbb az a három dialog, a mely Jacob és Martijn között folyik le, s a melyet az irodalomtörténet az első vers kezdő szavairól *Wapene Martijn* névvel nevez, meg az a két ének, a melyet élete végén költött: *Der Kerken Clage* (Az egyház panasza) meg *Van den Lande van Oversee,* a melyet a negyedik keresztes háború adott költőnk lantjára.

Maerlant irataiban a XIII. század szelleme a legfontosabb emberi ügyeket illetőleg a legőszintébben nyilatkozik meg. Az egyházi tan dolgában Maerlant igazhitű és ellensége az eretnekségnek, de inkább hajlik a mystikus, mint a bölcselkedő és dogmatizáló irány felé. Innen a keresztes háborúk iránt való érdeklődése, Mária-tisztelete és a szigorúan erkölcsös, sőt asketikus élet iránt való nagy szeretete. A reformatorok előfutárjaként tűnik fel az által, hogy kora papságának erkölcstelen életét keményen ostorozza, de épen olyan kérlelhetlenül sujtja a magasabb rendek pénzvágyát és zsarnokoskodását is. Társadalmi téren csakis az erényes embert nevezi nemes embernek s az emberek egyenlőségét prédikálja.

Küzd a jobbágyság felszabadításárt és a communismust hirdeti. Tudományos téren! a komoly tanulmány és igazságszeretet követelője és példaképe; főleg történelmi műveiben küzd a mesék és hazug elbeszélések ellen, még azok ellen is, a melyeket fiatal korában ő maga is segített terjeszteni. Igazságszeretet és erkölcsi komolyság jellemzi minden írását, becsületesség, őszinteség, szerénység egész életét. Nyelve tiszta és tárgyához alkalmazkodó; stílusa folyékony és értelmes. Teljes joggal nevezhető a németalföldi irodalmi nyelv megteremtőjének s mint művész főleg strophás költeményeiben mestere a nyelvnek és a versalkotásnak, a mi őt a középkori németalföldi irodalom legfőbb költőjévé avatja.

A Brügge mellett levő Vrijeben született 1235-ben, sokáig lakott Maerlantban, honnan nevét is vette, később Dammeba vonult vissza s ott is halt meg a XIII. század legvégén.

Az a történelmi irányzat, a melyet Maerlant az addigi regényes iránynyal szemben bevezetett, ő utána uralkodóvá lett a németalföldi irodalomban s még életében akkora hatása volt, hogy egész iskolát alapított. Nagy számmal sorolhatnók fel az írókat, a kik mind az ő modorában és elvei szerint készítgették műveiket, de valamennyi tanítványa között legkiválóbb Jan van Boendale vagy Jan de Clerck, a ki nyelvbeli tisztasága és stílusának folyékonysága tekintetében még mesterét is felülmulta. Boendale 1280-ban Tervuerenben született, 1312—1358-ig Antverpenben törvényszéki jegyző volt és 1365-ben halt meg. Legfőbb műve a *Lekenspiegel (Laicusok tükre)*, a mely valóságos kis encyklopædiája a történelemnek, vallás- és erkölcstannak.

13. **Ministreelek és regemondák.** A hosszabb költemények ideje lejárt. Helyökbe a rege vagy monda *(de sproke)* lépett. Ez alatt rövid elbeszélő költeményeket értsünk, a melyeknek tartalma a lehető legkülönfélébb, a románcztól a balladán át egész a kisebb költői elbeszélésig. Ezeket részint várurak vagy néha városok szolgálatába szegődött *(ministreelen* annyi mint *ministeriales*, szolgálattevők) hegedősök, részint helyről-helyre csapongó vándor regések (zeggers, a kiket vinders = trouvères = feltalálók névvel is neveztek) költötték (többnyire rögtönözve) és adták elő. Ezek között a legmeghatóbb az a kis románcz, melyet kezdő szavairól *Het daghet in het oosten* czímen ismer az irodalomtörténet. Rövid tartalma ez: Két lovag ugyanegy leányt szeret, de a leány csak egyikőjükhöz vonzódik. A vetélytársak párbajt vívnak s a szeretett lovag elesik. A győztes el akarja vinni a leányt, de az hű marad holt szerelméhez és zárdába vonul.

14. **A középkori próza.** A kötött alakú művek minden irodalomban korábbi keletkezésűek, mint a prózaiak. A németalföldi irodalomban a legrégibb prózában írt irodalmi termék egy a XIV. század elejéről való

Jézus élete, a mely egyszerűségével vonz. Ugyanennek a századnak a közepe táján keletkezett két *Bibliai történet* (Historiebijbels), a melyek közül a második már 1477-ben nyomtatásban is megjelent. Egész sereg szentek életén és a mysticismus más iratain kívül a legbecsesebb emléke a dietsch prózának JAN VAN RUUSBROEC folyékony, sőt költői prózában írt theologiai és erkölcstani tárgyú, tizenkét könyves nagy műve. Ezek ha nem is mérhetők a mai irodalmi igények mértékével, korukban kiváló szellemi termékeknek tekinthetők s a középkori germán nyelvészet buvárai részére a legbecsesebb kincsek lelőhelyei.

MÁSODIK KORSZAK. XV. ÉS XVI. SZÁZAD.

A RHETORIKUSOK.

15. **Az egyházi szinészet.** Már jóval a XV. század kezdete előtt szokássá lett a római egyházban, hogy nagy ünnepek alkalmával a pap és a chorus ú. n. responsoriumokat adtak elő. Később a Megváltó életének vagy az eljövetelét előkészítő kornak egyes kiválóbb eseményeit adták elő, eleinte igen kezdetleges, de hova-tovább mindjobban csinosodó formában. Így volt ez Németalföldön is. Az ilyen előadások neve mysterium-játék (= ministerium, azaz isteni tiszteleti játék) volt. Eleinte csak egyházi személyek, csak templomokban s csak latinul tartottak előadásokat, de később, Németalföldön a XIV. század végétől kezdve, laikusok is, a nemzeti nyelven és a nyilvános tereken. A laikusok e végből egyesületbe léptek *Gesellen van den spele* (Játékostársak) néven, és tisztán és kizárólag vallásos czélok szolgálatában állottak.

A mysteriumokból, a melyeket előadtak, a németalföldi irodalomban ez idő szerint csak kettő ismeretes, ú. m. *Mária első öröme* és *Mária hetedik öröme (De eerste en de zevenste blischap van Maria)*. A mint a «játékos társak» mind jobban és jobban a nyilvános előadások művelésére adták magukat, megteremtettek egy olyan intézményt, a mely habár nem tisztán nemzeti talajból fakadt s nem is szorítkozott kizárólag Németalföld területére, de ott valóságos nemzeti intézménynyé izmosodott, t. i. *a rhetorikus kamarákat* vagy *költői czéheket.*

16. **Rederijkerskamers.** Ezek a kamarák vagy czéhek a költészet művelése czéljából keletkeztek, mert rhetorika alatt ők tulajdonképpen poezist értettek. Egészen a többi czéhek mintájára voltak szervezve, szilárd, egyetemes érvényű elvek szerint. Egymástól csak czímerük és jelmondatukban különböztek. A fejedelmek részéről jelentékeny kiváltságok élvezetébe jutottak s minthogy patronusok rendszerint maga annak a vidéknek a földesura vagy fejedelme volt, később minden kamara véd-

nökét «fejedelem» (prins) névvel nevezték. A kamara tagjai, a mennyiben nem puszta műkedvelők, hanem a költészet gyakorlói is voltak, a költésnek főleg technikai részére adták magukat, nem sokat törődve verseik költői tartalmával vagy a nyelvbeli tisztasággal. Innen az a lélek nélkül való rímfaragás és rémségesen elfrancziásított nyelv, mely a rhetorikusok irásait jellemzi.

Előre feladott kérdések elmés megfejtésében, gyorsaságban, mesteri késségben, sőt némileg még szellemeskedésben is az országos ünnepeken [*landjuweelen* (jubileum)] versenyeztek a kamarák egymással. Ezek között a legfényesebb az volt, a melyet 1561-ben Antwerpenben tartottak. Az ország minden részében keletkeztek rhetori kamarák, de délen (a mai Belgiumban) sokkal nagyobb számmal, mint a külső fény- és czifrálkodástól már akkor is idegenkedő északi tartományokban, a mai Hollandiában. A legkiválóbb kamarák nagy költői szövetségben egyesültek s ezek voltak a szabadok (*vrije kamers*), mig a szövetkezeten kívül állók a nem szabadok (*onvrije kamers*).

A XV. században a brüggei ANTONIS DE ROOVERE volt a leghiresebb rederijker; 1509—1534 közt a szintén brüggei CORNELIS EVERAART irta a legjobb darabokat, főleg a komikai irányzat terén, de valamennyi rederijker közt a legesleghiresebb volt MATTHIJS DE CASTELIJN (1485—1550), a ki Jehan Molinet franczia prózában írt értekezésének hatása alatt megirta a rhetorikusok Ars poeticáját, *De konst van Retoriken* czímű terjedelmes verses művében.

17. Anna Bijns és a reformáczió. A XVI. század elején élt költők közül a legelső hely egy nőírót, BIJNS ANNÁT illet meg, a ki 1495 körül született és Antwerpenben tanitónő lett. Az 1528-ik évben adta ki első kötetét, a melyre később még más kettő következett; de ezek nem foglalják magukban összes műveit, mert még korunkban is számos szép versét adták közre eredeti kéziratokból. Refrainjei mesterkélt formájuk s nem valami tiszta nyelvezetüknél fogva még egészen a rhetorikusok művei közé tartoznak ugyan, de a bennök uralkodó tűz és eredetiség már az új idők szellemét mutatja. Szigorú katholikus és rajongó voltában verseit nem csak a vallás dicsőítésére írta, hanem éles támadást intéz bennük a lutheri eretnekség tanai ellen, a melyek ekkor már Németalföldön is igen számos hivőre találtak és legfőképpen épen a rederijkerek köréből. Alig hogy megindult a reformáczió, a kamarák lettek városokon és falukon az új eszmék tűzhelyei. Heves méltatlankodás vagy maró gúny fegyverével támadták refrainjeikben és játékaikban első sorban a papságot, majd a hivatalos egyház tanát is. Ez az irányzat arra birta a spanyol kormányt és főleg a kegyetlen Alba herczeget, hogy a rederijkerek összejöveteleit eltiltotta vagy szigorú feltételekhez kötötte.

18. **Marnix és a zsoltárosok.** Mikor Alba herczeg kegyetlen rendszabályaival minden szabadabb mozgást és szabad gondolatot lehetetlenné akart tenni, nemcsak a politikai téren következett be a visszahatás, a mely előbb csak zendülésszerű volt, de nemsokára nyilt háborúvá fokozódott és északi Németalföldnek örök elszakadásában és függetlenségében nyert dicső befejezést, hanem ezzel egyidejűleg a szellemi élet is még elevenebb pezsgésbe jött. A költők lelkét tüzes hév szállja meg, s a nagy napok eseményei mindduntalan szolgáltatnak nekik a megzengésre méltó tárgyakat. Ekkor keletkeztek azok a mártir- és koldusdalok * (Martelaars en Geusenliedekens), a melyek hiányos külalakban mély vallásos buzgóságot s az utóbbiak sokszor erős szatirát is fejeznek ki. A leghiresebb ezek közül a máig nemzeti hymnusként dalolt *Wilhelmus van Nassauwe* kezdetű, a melyet PHILIPS VAN MARNIX, St. Adelgonde ura (1538—98) írt, s a ki theologiai és irodalmi műveivel általában kitünt, s mint államférfiú Oraniai Vilmosnak a jobb keze volt. Mint a reformáczió törhetlen híve, szellemes módon támadta a katholikus egyházat *Biencorf der H. Roomsche Kercke* (A római szentegyház méhkasa) czímű munkájában, a mely ebben a korban a tiszta és hatalmas németalföldi prózának valódi példaképe. (Fischart János fordította a XVII. században németre.) Költői ízlését és technikai nagy ügyességét dicséri verses zsoltárkönyve is, a mely magasra kiemelkedik a többi e korbeli zsoltárrímelések közül. Ilyenek ugyanis a kor lelki szükségletének kielégítése végett nagy számmal jöttek létre, a melyek között PETRUS DATHEEN művét érte az a meg nem érdemelt nagy kitűntetés, hogy nyelvezetének köznapi volta és versmértékének szabálytalanságai ellenére az egyház hivatalos zsoltáros könyvévé lett s csak 1773-ban szorította ki, s akkor is sok küzdelemmel, a mai, művészileg szép zsoltárkönyv.

19. **A rennaissance hatása.** A reformáczióval karöltve haladt az ú. n. második rennaissance, a melynek hivei rendszerint a hitújjításnak is bajnokai voltak. Ezek főleg a rhetori kamarák tagjai közül kerültek ki, s a classikus ókor szellemi termékeiből eleinte saját irásaiknak kerestek tárgyakat, majd egyes classikus művek átültetésével vagy többé-kevésbé hű utánzásával igyekeztek a classiczismus szellemét hazájukban otthonossá tenni. Ennek az irányzatnak a képviselői közül minden tekintetben legkiválóbb KAREL VAN MANDER flám festő, a ki a reformáczióhoz való törhetetlen ragaszkodása miatt kénytelen volt déli Németalföldről (Belgiumból) kivándorolni. Északon, Haarlemben telepedett le, s Amster-

* Tudva levő, hogy a spanyol gőg a felkelő németalföldieket megvetőleg »geux« = koldusoknak nevezte. Ezt a nevet maguk a hollandusok büszkén vették magukra, s ma is a honmentő ősök utódai »*geusen*« névvel említtetnek s olyanforma az értelme, mint nálunk a *kurucz* szónak.

damban halt meg 1606-ban 58 éves korában. *De gulde Harpe (Az arany hárfa)* czimű terjedelmes műve bizonyítja, mily kitűnő érzékkel fogta fel a zsoltárok lelkét; míg Vergilius *Bucolica* és *Georgicá*jának, meg az *Ilias* tizenkét első könyvének *(franczíából!)* való lefordításával előmozdította a classikus költészetnek Németalföldre való hatását. Ugyanezt a czélt szolgálta Ovidius *Metomorphoses*ének prózai magyarázatával, a melyet költők és festők használatára készített. Míg a «festő művészet alap»-ját *(den grondt der schilderkonst)* versben írta meg, addig prózai nagy műve *Het leven der schilders* az ó-flám festői iskolára vonatkozó ismereteknek máig egyetlen forrása.

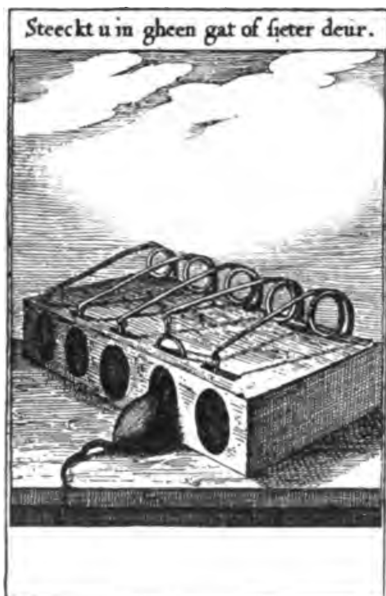
20. **Dirk Volkertszoon Coornhert.** A humanisztikus irány legfőbb képviselője a XVI. század végén az amsterdami születésű DIRK VOLKERTSZ COORNHERT (1522—90), a ki mint rézedző Haarlemben telepedett meg s ott később városi jegyző lett. Szabadelvűséggel párosult mérsékelt volta sok üldözésnek tette ki úgy a katholikusok, mint a kálvinisták részéről s 1567—1572-ig a katholikusok miatt számüzetésben volt kénytelen élni, ekkor visszatért, de most meg a geus-ök kényszerítették távozásra, s csak 1577-ben tér végleg vissza Haarlembe, de holta napjáig torzsalkodásban volt a kálvinistákkal. Vigasztalást az ernyedetlen munkálkodásban keresett és talált. Az ókori bölcsészet tanulmányozására adta magát, de csak a rómaiakig jutott el, a kiknek műveiből sokat fordítgatott, így pl. Cicero *De officiisát*, Seneca *De beneficiis*-ét, Boethius *De consolatione philosophiae*jét. Ezen fordításával hathatósan hozzájárult egy minden, még a legmagasabb és legmélyebb irodalmi czélokra is alkalmas tiszta németalföldi próza megteremtéséhez. Ebből a szempontból becses Boccaccio ötven víg elbeszélésének lefordítása *(Vijftig lustighe Historiën)*. De legértékesebb mégis az ő erőteljes és tiszta prózában írt főműve, az *Erkölcstan vagyis a helyesen élés művészete*, a melyben gyakorlati életbölcsességét egyetemesen érthető nyelven foglalta írásba.

HARMADIK KORSZAK. XVII. SZÁZAD.

A NÉMETALFÖLDI IRODALOM ARANYKORA.

21. **Spieghel és Visscher.** A rhetori kamarák kora a XVI. század bevégződésével véget ért ugyan, de maguk a kamarák, megváltozott jelleggel és munkakörrel még sokáig fenmaradtak, sőt egyesek még napjainkban is megvannak. Az aranykor kezdetén a nemzeti irodalom szempontjából, de minden más tekintetben is legkiválóbb kamara volt az amsterdami *De Eglentier*, a melynek jelszava *In liefde bloeiende (Szeretetben viruló)* vala. A legelőkelőbb amsterdamiak, köztük sok tagja a kor-

mányzó testületnek, voltak ennek a kamarának a tagjai. Nagy volt társadalmi hatása is, de örök érdemet azzal szerzett magának, hogy legfőbb czéljául a *nyelv megtisztitását* tűzte ki és ebben az irányban tényleg üdvös eredményeket ért is el. Czélja érdekében 1584-től kezdve négy nyelvészeti művet kezdett kiadni, kettőt versben, kettőt prózában, s az előszót maga Coornhert irta hozzájuk. Az első és legkiválóbbnak a czíme: *Tweespraak van de Nederduitsche Letterkunst (Párbeszéd a németalföldi irásművészetről)*, mert az irodalmi elveket a kamara legkiválóbb tagja GEDEON FALLET és ROEMER VISSCHER beszélgetés alakjában fejtik ki. De a mű főmegalkotója HENDRIK SPIEGHEL (1549—1612) volt. Az «Eglentier» legnagyobb virulását Spieghel és Roemer Visscher működésének köszönheti. Az első amsterdami kereskedő volt s a classikusok buzgó szeretettől áthatva, legfőbb örömét az ő utánozgatásukban lelte. Főműve a *Hertspiegel*, a mely azonban sokkal tömörebb és homályosabb, hogy sem mint költői mű hathatna. Egészen más stílusban irt az ő kebelbarátja, Roemer Visscher (1547—1620), szintén amsterdami kalmár és még inkább csupán pártfogója a költészetnek, mint valódi költő. Az ő vendégszerető háza volt valamennyi fiatal költő találkozó helye. Mint író a gyakorlati erkölcstanra és vidám tréfára fordította erejét. Ezt mutatja *Sinnepoppen* czimű prózai műve, a mely mellé ANNA nevű idősebbik leánya (az ifjabbikról, Tesschelschaderól később lesz szó) apró versikéket írt, továbbá az ő *Brabbelinghje* (Tere-fere), mindenféle apró vidám versek gyűjteménye, a melyben főleg a szúró-versikék (epigrammák) a legértékesebbek.

Rézmetszet

Roemer Visscher Sinnepoppen-jéből. Amsterdam 1614.

22. **Heinsius és a classikusok.** Már Coornhert, Spiegel és Visscher is a renaissance hivei, de a classikusok leghatékonyabb tolmácsa mégis csak a genti HEINSIUS DÁNIEL volt, a ki 1580-ban született s mint a leideni egyetem hírneves classikus philologusa halt meg 1655-ben. Németországban meg Francziaországban őt tekintették a németalföldi költők fejedelmének. Költői iránya Németországban lelkes követésre talált s versei közül sokat lefordítottak németre, egyebek közt Opitz Márton is két dicséretét, a *Jézus*ról és a *Bacchus*ról szólót. Latinul is költött. Egyik terjedelmes latin költeményét *Verachtinge des doots* (A halál megvetése)

czímmel unokaöcscse és szellemi rokona JACOB VAN ZEVECOTE lefordította hollandusra. Zevecote 1596-ban született s 1642-ben halt meg mint a harderwijk-i főiskola professora. Különösen két drámai műve érdemel említést: *Leiden ostroma* és *Leiden fölmentése.* Hathatós támaszai voltak még a classikus iránynak PETRUS SCRIVERIUS, a tudós haarlemi történetíró és a világhirű HUGO DE GROOT [GROTIUS (1585—1645)], a kinek terjedelmes tankölteménye, *Az igaz vallás bizonysága*, egy latin prózai átdolgozás révén a művelt világ majd minden nyelvére át van ültetve.

23. **A classikus és romantikus irány harcza.** Körülbelül 1634 táján erős hajlandóság kezdett az «Eglantier» tagjai között jelentkezni a classikus irány elhagyására és a romantikus színiköltés felkarolására. Ez utóbbi irány főképviselője a termékeny, de üres DIRK RODENBURGH lovag (megh. 1664) volt, a ki huszonhat darab színpadi művet készített, a melyek inkább csak gyors elméjéről tanúskodnak, de nem komoly tanulmányokról, bár azt sem lehet tagadni, hogy írójuknak az angol, olasz és spanyol színművekkel való ismeretségét is mutatják. A classikus irány hivei kiszakadtak az «Eglantier»-ből s dr. COSTER SAMUELlel (1579—1665) élükön megalapították az ú. n. *Nemzeti Akadémiát (Duitsche Academie).* Eredetileg az összes tudományok és művészetek ápolása volt az Akadémia czélja, de csakhamar kizárólag a színi irodalom és művészet művelésére szorítkozott és ebbeli működését a leghumánusabb társadalmi czéllal kötötte össze Coster, a mennyiben a jövedelem jelentékeny része s később maga az Akadémia háza is az amsterdami máig fennálló városi árvaház tulajdonába ment át. Coster sok színpadi munkát készített, de irodalmilag csak mulatságos bohózatai méltathatók, míg classikus stílu szomorújátékai: *Polyxena* meg *Ithys*, valamint *Iphigenia* az amsterdami papok ellen való burkolt támadások. Az Akadémiának ez maradt továbbra is a fővonása: támadás és harcz a papság uralomvágya ellen. Az 1632-ben az öreg «Eglantier» kibékült az ifjú Akadémiával és újra egyesültek s ez az egyesülés a classikus irányzat győzelmét jelentette. Az új korszakban az «Eglantier», legkiválóbb alakja GERBRAND ADRIANSZOON BREDERO festő volt, a ki 1585-ben Amsterdamban született s ugyanott halt meg fiatalon, már 1618-ban. Eleinte ő is a romantikus irány hive volt, de később egész szívével a classikusokhoz vonzódott. Romantikus írásai nem sok értékűek, de az ő nemzeties és eredetiségre törekvő működését dicséri, hogy a fentebb már említett gyönyörű románczot, a *Het daghet in het Oosten*t elkezdte drámai alakban feldolgozni, de műve töredék maradt. Bredero mint vígjátékiró a legkiválóbb és mondhatni, máig a legjelesebb németalföldi vígjáték-költő. Legjobban bizonyítja ezt, hogy számra nézve nem sok (mindössze öt), de irodalmi értékre és színi hatásra nézve kitűnő bohózatai és vígjátékai máig műsoron van-

nak s megőrizték egész szellemi üdeségüket és eredeti zamatjukat. A vígjátékon kívül a lyrában is jelentékeny volt, és *Pajzán, szerelmes és áhitatos daloskönyve* sok zengzetes, máig élő kedves dalt foglal magában.

Mellette még a hányt-vetett életű JAN STARTER érdemel említést, a ki egy ideig Amsterdamban lakván, tagja volt az Eglantiernek, s később, mikor Leeuwaardenben telepedett meg, ott egy uj kamarát alapított. De peregrinus természete innen is mihamarább elsodorta s komolyabb és értékesebb alkotásokig soha sem jutott el.

24. Jacob Cats. A dordrechti iskola. Míg Amsterdamban az Eglantier működése folytán a classikus irányú költés talált buzgó művelőkre, addig Délen, Zeelandban és a szomszédos vidékeken egy más, sokkal népszerűbb költészeti irány keletkezett, a melynek megkezdője és hasonlíthatatlan kedveltségnek örvendő főképviselője JACOB CATS volt. Majdnem teljes határozottsággal állíthatjuk, hogy a komoly realismus elveivel eltelt hollandus népnek máig is ő a nemzeti költője. Művei már életében hihetetlen módon elterjedtek s könyveit az a túlzott megtiszteltetés érte, hogy a Bibliával együtt minden hollandus család asztalán ott voltak s folyton olvasták s azt mondhatni, mindenki könyv nélkül tudta őket. Még máig ezer meg ezer szentenczia, közmondásértékű idézet száll firól-fira, a mely mind ‚Vader Cats' műveiben leli eredetét. Cats 1577-ben Brouwershavenben született. Tanulmányait Leidenben és Orleansban bevégezvén, mint ügyvéd Middelburgban, Zeeland fővárosában telepedett meg, hol 1621-ben városi ügyész lett. Két évvel később ugyanily minőségben Dordrecht városa hivta meg, míg 1636-ban tartományi főügyész (raadpensionaris) lett Holland provincziában. Hivatalát 1651-ben letette s ettől fogva 1660-ban bekövetkezett haláláig a Hága és Scheveningen között fekvő, máig fennálló kastélyában, a *Sorgvliet*ben, élt teljes visszavonultságban.

Ha Cats műveit ma olvassuk, alig tudjuk megérteni páratlan népszerűségét. Műveiben sem mélység, sem merészség, sem nemesebb nagy gondolatok nem igen találhatók, de a köznapi beszédhez közeljáró könnyenérthetősége, kedélyes elmélkedései s komoly tanítói irányzata kortársai előtt minden más írónál kedvesebbé tették.

Hatása nemcsak az olvasókra, hanem az író emberekre is akkora volt, hogy egész iskolát alapított az ú. n. *dordrechti vagy zeelandi iskolát,* még pedig úgy, hogy követői egy mindnyájuk műveiből egybeállított *Zeeuwsche Nachtegaal* czímű anthologiájukban őt nyilvánosan elismerik fejöxül és mesterükül. Iskolájának legnevesebb tagjai JOAN DE BRUNE, Zeeland tartományi főtanácsosa; a dordrechti SIMON VAN BEAUMONT, a ki később Middelburg tanácsosa lett; ADRIAAN VAN DE VENNE festő; sőt ebbe az iskolába tartozónak vallotta magát egy belga róm. kath. lelkész,

Egyetemes irodalomtörtenet. III.

JAKOB CATS.

(Rezmetszet P. Dubordieu képe után.)

ADRIAEN POIRTERS is, a kit saját honfitársai Brábanti Cats melléknévvel tisztelték meg.

Cats és követőinek minden írását a tartalmi sokféleség mellett is mindig és mindenütt komoly, mély vallásosság hatja át. Épen azért velük együtt, bár tőlük megkülönböztetve kell megemlékeznünk e kor vallásos költészetéről. Ez irány képviselői közül a legvonzóbb alak DIRK RAFELSZOON CAMPHUYSEN (1585—1627), a kit eredetileg festőnek neveltek, de ellenállhatatlan vágyától kényszerítve prédikátorrá lett s 1616-ban Vleutenben papi hivatalt vállalt; de ezt csak két évig tölthette be, mert a dordrechti zsinat által mint ‚remonstrans' elitéltetvén, hivatalától megfosztatott s mivel nem akarta megfogadni, hogy az igehirdetésről örökre lemond, száműzetett s a rá váró sok nyomor terhe alatt fiatalon pusztult el. Vallásos prózai művein kívül egy zsoltáros könyvet is dolgozott ki. De legkiválóbb költői alkotása az a *Stichtelijke Rijmen* (Áhitatos versikék) czimű műve, melynek fájdalmas lélekből fakadó vallásos énekei zengzetes nyelvezetüknél fogva éneklésre rendkívül alkalmasak s egész napjainkig számtalan kiadást értek.

Az övével ellenkező szigorúan az egyházi tan szellemében zengő vallásos lant komoly pengetője JACOBUS REVIUS, a ki a dordrechti zsinaton ott ült Camphuysen itélőbírái közt. Revius Deventerben született (1586) s előbb ott is lelkészkedett, de később a leideni egyetem kebelében fennálló *Staten college* regenssévé neveztetett ki. Ezt a kollegiumot a zuidhollandi rendek alapították és tartották fenn theologus deákok számára s ránk magyarokra nézve is kulturális jelentősége van annyiban, mert ebben éltek és tanultak a leideni egyetemen akkor nagy számmal megfordult magyar református theologus ifjak is. Revius az ő szigorúan egyházias, hatalmas erejű, de egyuttal szenvedélyes vallásos énekeit 1630-ban adta ki. A katholikus egyházi költészet terén JOANNES STALPAERT VAN DER WIELE, előbb ügyvéd, majd katholikus lelkész, az egyetlen irodalmilag értékelhető költő.

25. **Hooft és a muideni-kör.** Az ‚Eglantier' és az ‚Akademia' tagjai között a classikus iránynak főképviselője volt Roemer Vischernek ifjabb barátja PIETER CORNELISZ HOOFT, a ki 1581-ben Amsterdamban született és gondos nevelésben részesült. Irodalmilag kiválóan képző hatással volt rá az a több évre terjedő tanulmányút, a melyet Franczia-, Német- és Olaszországban tett. Innen hazatérve, miután pár évig még a leideni egyetemet is látogatta, 1609-ben Muiden várának várkapitánya lett. Ettől kezdve ebben a kastélyban töltötte a nyári hónapokat s itt egész irodalmi kört alapított. 1647-ben váratlanul érte a halál Hágában. Néhány csipős epigrammán, folyékony, dallamos, de némileg mesterkélt *minnelieden* s néhány jelentéktelen szomorújátékon kívül írt két tragédiát,

Geeraart van Velzent és a *Baetot*, a melyek az ő korában és az ő stílusában a legkitűnőbbek közé tartoztak s a vígjáték terén versenyzett Brederoval, Plautus «Aululariá»-jának «Warenar» czímű szabad átdolgozásával. Nem kevesebb az érdeme Hooftnak mint prózaírónak. Tacitus műveinek folytonos olvasgatásával és lefordításával a classikus irány legkiválóbb képviselőjévé képezte magát és ez irány minden erényét minden fogyatkozásával egyetemben egyesítette magában. Nyelvét megtisztította a korcsszavaktól, de stílusa egészen latinos és sokat tett az írásmód későbbi teljes ellatinosodására. Legkiválóbb prózai műve terjedelmes, megbízható és nagy tanulmányra épített történelmi munkája, a *Nederlandsche Historien.*

Cornelisz Pieter Hooft.

(Lamsvelt rézmetszete után.)

Azok között a költők között, a kiket Hooft Muidenben maga köré gyűjtött, legelső sorban Roemer Vischernek két leánya Anna és Mária Tesselschade említendők. Az első mint író a *dordrechti iskola* tanköltői közé sorozható. Tesselschade, Annának 11 évvel ifjabb huga, korában a női bájeszményképe volt. A képzőművészeteket, a zenét és költészetet egyaránt sok ízléssel gyakorolta és megnyerte a kor legnemesebb és legtehetségesebb fiainak szeretetét és tiszteletét s a németalföldi irodalom fejlődésére tán még többet tett lebilincselő társasága és társalkodása, mint nem épen nagyszámú, bár szintén igen kedves költeményei által, a melyek Hooft szellemében az itáliai irányt képviselik.

A muideni körben találkoztak Németalföld e korbeli legkiválóbb írói és művészei, a kiket mind felsorolnom nem lehet e szerény vázlat keretében. Mint legkiválóbbakat Vondelt és Huygenst említem csupán meg, a kik azonban inkább csak kültagokul tekinthetők.

26. Joost van Vondel. Németalföldnek nemcsak ebben a korszakban, hanem mind e mai napig legnagyobb költője Joost van Vondel.

Dél-Németalföldről hitük miatt kiüldözött szülőktől 1587 november 17-én (Csokonai születése napján) Kölnben született. Már gyermek korában visszatért szüleivel Németalföldre, a kik elébb Utrechtben laktak, majd Amsterdamban telepedtek meg, a hol az abban a korban olyan fontos és jövedelmes harisnyás-ipart és kereskedést űzték. Vondelben már korán felcsillámlott a költői tehetség, a melynek fejlesztésére alkalma nyilt az amsterdami rhetori-kamarákban, főleg az «Akademia»-ban, a melynek ifjan munkás tagja lett.

Minthogy szülei saját jövedelmes mesterségük folytatójául szánták, Vondel nem részesült irodalmi képeztetésben. Ennek hiányát azonban

Metszet Hooft Emblemata amatoria czímű művéből. Amsterdam 1611.

később, meglett férfi korában kipótolta s harmincz esztendős korában teljesen ismerte a görög és latin nyelvet és irodalmat. De még alaposabban ismerte saját anyanyelvét, annak minden rejtett kincsét és titkos szépségét. Bár Vondel a költészet minden ágában kitűnő műveket alkotott, de tehetsége legfényesebben mégis szomorújátékaiban ragyog, azért legelébb is effajta műveiről szóljunk néhány szót. Első drámai műve volt *A páskha vagy Izrael fiainak megszabadítása,* a mely 1611-ben került először színre és számos fogyatkozása ellenére is sok olyan jelessége van, a mely a kamarák minden addigi színdarabjának fölibe emelte s írója iránt a legszebb reményeket támasztotta. Azok a darabjai, melyek ezt az első zsengéjét időről-időre követték, gazdagon betöltötték a hozzá fűződő várakozásokat, míg végre *Lucifer* és *Gijsbrecht van Amstel* tragédiáiban elért a dicsőség csúcspontjára.

Vondel drámai költeményeiben legjobban szereti a bibliai tárgyakat feldolgozni. A *Luciferen* kívül ide tartoznak még — hogy csak a legértékesebbeket említsem fel — *Ádám számüzetésben, Noé vagy az első világ elveszte,* három *Józsefje*, *Jephta vagy az áldozati fogadalom, Dávid király számüzetésben, Salamon, Péter és Pál* és *Jeruzsálem pusztulása*. De kora eseményei is szolgáltattak neki drámai tárgyakat. E nemű alkotásai közül különös említést érdemel *Palamedese*, a mely Oldenbarneveld halálát példázza s a költőnek sok kellemetlenséget szerzett. Vondel költészetét általában emelkedett érzés, fenség, kifejezésbeli méltóság és eleven, a valóság képzetét keltő előadás jellemzi. Ez az emelkedettség és fenség

Vondel lakóháza Amsterdamban (1658—1668).

legragyogóbban tündöklik lyrai költeményeiben s ezek között is leginkább szomorújátékainak «*kar*»-aiban. *Luciferje* és *Gijsbrechtje*, bár egyik sem felel meg mindenben a *tragédia* műszabályainak, olyan találó, merész és fenséges kifejezéseket foglalnak magukban, hogy e tekintetben a világirodalom sokkal nagyobb hirű alkotásaival (itt első sorban Milton *Elveszett paradicsomára* gondolok) is versenyezhetnek.

Vondel késő vénséget ért, de életének öreg évei boldogoknak épen nem mondhatók. Maga egészen az irodalomnak élvén, jövedelmes harisnyaüzletét egészen áldott jó felesége vitte. Ennek halála után a költő keze alatt az üzlet gyors hanyatlásnak indult. De ez még nem lett volna nagy baj, mert a hosszú évek szorgalmas munkája és a gondos feleség takarékossága jelentékeny vagyont szerzett, a melyből gondtalan öreg

Egyetemes irodalomtörténet. III.

JOOST VAN DEN VONDEL 50-IK ÉVÉBEN.

(J. Sandrart képe után.)

napokat biztosíthatott volna magának Vondel. Azonban egyetlen fiának kicsapongó és tékozló élete az öreg költőt minden vagyonától megfosztotta és koldusbotra jut, ha a városi tanács költői érdemeiért egy nagyon is nem költői munkakört nem talál számára, a hol legalább mindennapi megélhetése biztosítva volt. Megtették a városi zálogház *(bank van leening)* könyvvivőjévé. Tíz esztendeig gyötrődött ezzel a nem neki való foglalkozással, a mikor teljes fizetésének (750 frt) meghagyásával nyugalmazták. Ezentul békés nyugalomban vonszolta napjait, míg 1679 február 4-én 91 éves korában meghalt. Vondel a baptista *(doopsgezind)* egyház tanában nőtt fel, de öregedő éveiben mindinkább kezdett visszahajlani a római katholikus egyház felé s késő aggkorában valósággal át is lépett a római egyházba, a mely ténye miatt sok buzgó protestáns jó barátja örökre elhidegedett iránta. De költeményei az utókor előtt fényesen visszaállították a dicsőség megérdemelt polczára s Vondel a legilletékesebb műbírák egybehangzó ítélete szerint máig a hollandus irodalom első fejedelme.

Kép Vondel Lucifer-éből.
(Amsterdam 1654.)

27. Constantijn Huygens és társai. A muideni várnagy barátai közzé tartozott Huygens Konstantin, Zuilichem ura is, a ki 1596-ban Hágában született, ifjú korában az összes művészetekben és tudományokban gondos oktatást nyert, a leideni egyetemen jogi doktor lett és sokszor járt mint követ állami ügyekben külföldön (főleg Velenczében és Londonban). 1687-ben halt meg. Késő vénségében megírta versben *Önéletrajzát*, miután egy évvel azelőtt ugyanazt *Vita propria* czímmel latin versekben is megcselekedte. Mind a két munka jóval halála után látott napvilágot, míg ellenben életében költői hírnevét számos jeles latin versén kívül főleg velős és szellemes németalföldi költeményeinek köszönhette, a melyek összegyűjtve két kiadásban is megjelentek *Korenbloemen* (Buzavirágok) czím alatt.

Nagyobb méretű költeményei: a *Costelijk mal* (Költséges lakoma) a divat ellen intézett szellemes satira; *Zede printen en Stedestemmen* (Erkölcsi képek és városi hangok) szintén tanítva-ostorozó szatirikus vers és

számos jeles idyllies leírás főleg Hága bájos vidékéről, a hol magának is gyönyörű nyaralója volt és a hol nagyon szeretett múzsáival mulatozni.

Huygens számos követőre talált, a kik közül azonban műveik viszonylagos jelességeiért csupán JACOB WESTERBAEN (1599—1670) orvos, DECKER JEREMIÁS pénzügynök, (1609—1666) és JONCTYS DÁNIEL (1609—1654) szintén orvos érdemelnek említést.

28. **Regényirodalom.** Míg a XVI. század vége felé a spanyol lovagregények tódulnak be a németalföldi irodalomba (főleg franczia közvetítés útján), addig a XVII. században ezek mindinkább tért vesztenek s helyökbe az úgynevezett *«pásztori regények»* lépnek, mint pl. Montemayor *Dianá*ja, Sidney *Arcadiá*ja s főleg Honoré d'Urfé *Astréé*je, a melyek fordításban közkézen forognak Németalföldön.

Ezeknek első eredeti utánzata JOHAN VAN HEEMSKERK hágai tanácsos (1597—1656) *Batavische Arcadiá*ja. De ez az ,Arcadia' csak távolról hasonlít a franczia hasonló czímű és jellemű művekhez, mert Heemskerk műve keretét mindennemű régiségtani és jogi fejtegetések közlésére is felhasználja. Még messzebb mentek ebben az irányban nagyszámú utánzói, a kiknek mindenféle «Arkadia»-iban regényről már alig beszélhetünk, mert valamennyien sokkal inkább régiségtani szakmunkáknak nevezhetők. Még legtöbb regényszerűség van LAMBERT VAN DEN BOS dordrechti conrector *Zuydt-Hollandtsche Thessaliá*jában. Ugyanez a szerző lefordította Seneca *Agamemnon*ját és Cervantes *Don Quijoté*ját is.

A spanyol csavargó- és koldusregények, a melyek németalföldi fordításokban már a XVI. század végén ismeretesekké váltak, szintén éreztették hatásukat és utánzásra találtak. Így pl. HEINSIUS MIKLÓS ezek hatása alatt írta meg a maga kalandos életét *De vermakelijke Avonturier (A mulatságos kalandor)* czímmel. Már jóval ezelőtt lefordította Scarron híres *Roman Comique*ját, *Kluchtige Romant of de edelmoedige Comoedianten* czímmel. Nagy hatással voltak a közízlésre a francziából fordított galans regények is. Ezeknél értékesebb olvasmánynyal akart nemzetének szolgálni JOAN DE BRUNE *Wetsteen der vernuften* (Az elmék köszörűköve) és *Jok en ernst* (Tréfa és komoly) cz. műveiben, úgyszintén a rémségesen sokat író SIMON DE VRIES iskolamester is a *Wintersche Avonden*ben.

29. **Színi irodalom. Angol és spanyol hatás.** Az amsterdami színházban a Vondel képviselte classikus drámán kívül otthonos volt az angol és spanyol iskola termelte romantikus dráma is. Az angol színdarabokkal azokon az előadásokon ismerkedtek meg, a melyeket angol színészek 1585-től kezdődőleg majdnem egy századon át tartottak Hollandiában. Mindazáltal úgy látszik, hogy Shakespearenek csak egyetlenegy darabja, a *The taming of the shrew* talált fordítóra *De dolle bruiloft* (A furcsa lakodalom) czímmel. Főleg azonban a spanyol színpad volt az,

Egyetemes irodalomtörténet. III.

CONSTANTYN HUYGENS.

(Rézmetszet után.)

a melyet sokan mintául vettek, mikor regényes elbeszélésekből tragédiákat vagy tragikomédiakat készítettek. De maguk a spanyol drámák, különösen Lope de Vega és Calderon művei is megtalálták a maguk átdolgozóit, a kik közül Leon de Fuyter és Dirk Heynck érdemelnek említést.

De az amsterdami színpadra a XVII. század közepén a legnagyobb hatása Jan Vosnak volt, a ki eredetileg üveges- és mázoló mesterember volt. Mikor ez 1641-ben *Aran és Titus* czímű tragédiájával fellépett, gondolatainak merészségével és nyelvének erejével mindenkit bámulatba ejtett, míg később a tartalom borzalmassága és a kifejezések ízléstelen bombastikus volta, a mely a közönség zöme előtt a kedveltséget megszerezte a darabnak, a jobb ízlésűek részéről éles megrovásra talált. Ez azonban nem akadályozta meg az intézőket abban, hogy Jan Vost 1647-ben az amsterdami színház regenssévé meg ne tegyék, a mely tisztében húsz év mulva bekövetkezett haláláig megmaradt. Különösen nagy mester volt a látványosságok rendezésében s e czélból sikerült neki egészen új, változtatható színnel ellátott színházat építtetni, a mely több mint száz év mulva bekövetkezett elhamvadásáig a főváros méltó dicsekedése volt. Vos halálával azonban ez az irány, sőt az egész regényes színirodalom is gyorsan aláhanyatlott s egyes jóakaró pártfogói, pl. a jogtudós Joan Blasius, hiában erőlködtek feltámasztásán.

30. **Brandt és a történetírás.** Hooftnak, a ki a németalföldi történetírás legelső úttörője volt, nyomdokát nemsokára egy kiváló történetíró követte, Gerard Brandt, a ki 1626-ban Amsterdamban született s ugyanott mint remonstrans lelkész halt meg 1685-ben. Tiszta és pontos prózai stílusáért, a mely természetesség dolgában a Hooftét fölülmulja, valamint történelmi érdekéért maradandó becsű két nagy történeti műve: *A reformatio története* és *De Ruyter élete.* Ez utóbbi ránk magyarokra nézve még különösebb érdekkel is bír, mert az I. Lipót alatt gályarabságot szenvedett magyar protestáns hitvallók megszabadításának hiteles történetét is magában foglalja. Nem kevesebb irodalmi értékűek kisebb művei sem, melyek között, főleg mint forrásművek, Hooft és Vondel életrajzai a legkiválóbbak. Mint költő is megpróbálkozott Brandt, de verses művei megsem közelítik prózájának színaranyát. Fia Gáspár atyja szellemében írta meg a nagy Hugo Grotius élete történetét. Brandték mellett jó prózában irott történelmi munkáikért csupán Willem Swinnas és Arnoldus Montanus érdemelnek említést.

31. **Lantos költők.** Starter, Bredero és Hooft mellett mint lyrai költő megtisztelő megemlítésre méltó az ő kitűnő *Nemzeti Lant (Duitsche Lier)* czímű művéért Joan Luyken (sz. Amsterdamban 1649, † ugyanott 1712). Azonban pietismusba esvén, csakhamar búcsút mondott a szerelmi dalok-

nak s életét vallásos elmélkedésben és serény munkásságban töltötte el. Munkájának a gyümölcse számos nagy műbecsű rézedzés, a melyeket többnyire vallásos vagy erkölcsi tartalmú versikékkel adott ki. Ez utóbbiak írójuk kegyességéről és becsületességéről a legelismerőbb bizonyítványt állítják ki, de csak itt-ott emlékeztetnek «Nemzeti lant»-jának édes, zengzetes nyelvére. Ugyanilyen pietismus szólal meg JODOCUS VAN LODENSTEIN utrechti prédikátor és WILLEM SLUYTER eibergi barát a magok korában igen keresett versköteteiben is. Kevesebb beteges érzés és világmegvetés van ARNOLD MOONEN deventeri predikator és nyelvtudós áhitatos költeményeiben, meg REYER ANSLO vallásos verseiben, de az igazi lyrától ezek is messze állanak.

NEGYEDIK KORSZAK 1680–1780.

AZ IRODALOM ELFRANCZIÁSODÁSA.

32. **A korszak jellemzése.** Egyetemes tapasztalaton nyugvó régi igazság, hogy a politikai életben bekövetkező csend rendszerint az irodalomban is pangást idéz elő s a költői tüzet, ha egészen nem is oltja tán ki, bizony nagy mértékben lelohasztja. Ezt látjuk Németalföldön is. A németalföldi irodalom virágzása összeesik a spanyol uralom ellen vivott s az egész világ bámulatát felkeltő szabadságharczok idejével, a nyolczvanéves háborúval. HOOFT, CATS, VONDEL és HUYGENS Orániai Móricz és Fridrik Henrik uralma alatt ragyogtatták fényes tehetségüket. De Witt és III. Vilmos idejében már alábbhagy a költői alkotás, és minél inkább közeledett az állam hajója a békés fejlődés révpartja felé, annál kevesebb merészséget és erőt találunk az irodalmi alkotásokban.

Ehhez járult még egy másik körülmény, az, hogy a nantesi edictum visszavonása (1685) után Francziaországból menekülő reformátusok, a réfugiésk révén franczia szokások, franczia erkölcsök, franczia irodalom jöttek divatba és a Racine meg Voltaire finom csiszoltságú nyelve a hollandus szépnem fülében készségesen kitárt otthonra talált. Kezdték a franczia irodalmi termékeket az eredeti németalföldieknél többnek, jobbnak, szebbnek tartani és a vége az lett, hogy Vondel és Hooft műveit mindenki áradozva magasztalta ugyan — de olvasni alig olvasták már.

Nem csoda, ha ekképen az irodalom művelése egészen francziás irányt vett s hogy az irodalmi munkások összes tevékenysége jóformán abban merült ki, hogy a németalföldi nyelv szerintük nehézkes, vaskos kifejezéseit folyton gyalulták, csiszolgatták, a minek végső eredménye bizonyos mesterkélt finomkodás lőn, a mely távolról sem pótolta azt a kárt, a mit az irodalom minden eredetiségének és erejének megsemmi-

sülésében látott. Gomba módra nőtt a sok irodalmi társaság és mint a záporeső, úgy hullott a sok pályakérdés és pályadíj. Nem volt város, sőt valamire való falu is alig akadt, a hol ne lett volna egy vagy több *költészetkedvelő* társaság, a mely az újonnan megjelent irodalmi műveket bírálta, bonczolgatta, mérték, ütem, szünet, metszet, rím stb. szerint mértékelte s addig gyűrte-gyömöszölte, míg minden lelket kiszorított belőlük. Ilyen bilincsekbe verve a költészet semmi kiválót nem teremthetett, egészen a semmis, a haszontalan színtájáig sülyedt s végül alig szolgált egyébre, minthogy az előkelők kastélyainak homlokzatát, sőt szekrényeiket s fogatjaikat alkalmas felírásokkal lássa el; s hozzá még az arisztokraták egy része a költőket mintegy udvari cselédjeiknek tartották, a kiknek az volt a robotjuk, hogy névnap, keresztelő, esküvő, temetés alkalmával a családi büszkeségnek émelygős hymnusokban hizelegjenek. Csaknem az egész XVIII. századbeli *költészet* (?) franczia költői művek fordítgatásából, áhitatos rímelésekből és alkalmi versekből áll.

33. **Nil volentibus arduum. A színjáték állapota.** Az 1669-ik évben alakult meg Amsterdamban a *Nil volentibus arduum* (Az erős akarat nem ismer nehézséget) jeligéjű művészi társaság. Alapítója Lodowijk Meyer volt, a ki eleinte, mint az amsterdami színház regense Vos irányát követte s az ő szellemében írt is egy *Gulde Vlies* (Aranygyapjú) czímű látványos darabot. De mert a regensségből kicseppent, bosszúból mint a színpad reformatora kezdett működni s többnyire tanult és a műszabályokban is járatos társaival a franczia színpadot magasztalta, mint követendő példaképet. Az új társaság nem is igen tett egyebet, minthogy francziából fordított és a mások fordítását bírálgatta s legnagyobb gondját a stílus és a versalkat tisztaságára fordította. A társaság főszócsöve Andries Pels volt, a kinek legérdemesebb munkája Horatius «Ars poetica»-jának rímes fordítása és egy eredeti tankölteménye: *Gebruik en Misbruik des Tooneels* (A színpad helyes és helytelen használása). Ez a két munka volt a XVIII. századbeli színi írók művészeti törvénykönyve és ez biztosította a franczia iránynak a diadalt.

Mikor az amsterdami színházat, a melyet 1672-ben az ország szomorú közállapotai miatt becsuktak, 1678-ban újra megnyitották, a «Nil volentibus» három főtagja, Meyer, Pels és Bouwmeester is ülést nyertek a színügyi bizottságban, de mind a hárman rövid idő alatt elhunytak és ezzel a társulat elvesztette jelentőségét.

Néhány évi zűrzavar és nagyfokú hanyatlás után 1688-ban a színház élére Pieter Bernagie orvos-egyetemi tanárt állították, a ki ott 1699-ben bekövetkezett haláláig meg is maradt. Irt pár szomorújátékot is, de irodalmi megemlítést főleg vígjátékaiért érdemel, a melyek a kor erkölcsének elég művészies rajzai. A nevezetesebbek ezek: *A nevet-*

séges úrfi, A házasságkötés, A deákélet. Tartalmukra már czímükből lehet következtetni. Mint ezeket, éppen úgy kedvelte a közönség még egy század mulva is a *Szerelem a kórházban* czímű vígjátékát WILLEM VAN FOCQUENBROCHnak, a kinek *Thaliá*ja is érthetetlen nagy sikert aratott, noha legnagyobb részt Scarron-féle travesztiákból van összetákolva. Sokkal különbek tartalomra nézve THOMAS ASSELYN vígjátékai, a melyeknek Jan Klaassen a hőse és velök az álszenteskedést ostorozza.

34. **Elbeszélő és lantos költészet.** E korszak elbeszélő költői közül csak kettő érdemel különös említést. Az első LUCAS ROTGANS (1654—1710). Ennek főműve a *III. Vilmos haditetteiről* szóló terjedelmes verses elbeszélés, a melyet azonban bajos hős költeménynek elfogadni. Egészen más stílusban van írva *Boeren kermis* (Parasztbúcsú) cz. elbeszélő műve, a melyben számos ügyes, a természet után hiven megrajzolt életkép fordul elő, de meg arról is nevezetes, hogy Vosnak *Aran és Titus* cz. tragédiáját ügyesen kifigurázza. A másik elbeszélő költő ARNOLD HOOGVLIET (1687—1763) nagy költői hírnévre tett szert *Ábrahám az ősatya* czímű művével, pedig ez nem annyira hősköltemény, mint inkább költőies életrajza a kegyes patriárkának. Ugyanő már korábban gondos, rímes fordításban közreadta Ovidius *Naptárát (Feestdagen).*

A lantos költészet buzgó művelőkre talált JOHAN BROEKHUISEN (1649—1707) és DAVID VAN HOOGSTRATEN hírneves tudósokban, a kik azonban első sorban mint latin költők tettek hírnévre szert, meg a haarlemi LUCAS SCHERMERben, a ki egy sereg *Tengeri-dal*on kívül számos folyékony *Pásztordalt* is írt. Ebben a műfajban követője lett PIETER VLAMING, a ki Sannazarius *Arcadiá*ját is lefordította *(versben).* Hozzá legközelebb áll JAN BAPTISTA WELLEKENS, egy flám születésű, de Amsterdamban nevelkedett festő, a ki életének legnagyobb részét Itáliában töltötte, hogy magát a festőművészetben tökéletesítse. Festői tehetsége azonban nem annyira vásznain tűnt ki, mint inkább *Halászdalaiban.* Mint a természet szépségeinek szép szavú dalnoka ismeretes HUIBERT CORNELISZOON POOT, egy egyszerű parasztfiú, a ki verseinek csiszoltsága, sőt tudós pontossága miatt kortársainak bámulatát vonta magára s inkább ennek, mint kevés számú, bár mély érzésű és dallamos költeményének köszöni azt a hírtnevet, a melynek egész napjainkig örvendhet. Ellenben a haarlemi nőköltő, ELISABETH KOOLAART-HOFMAN teljesen feledésbe merült, bár költeményeiben több természetes érzés és költészet van, mint a Pootéiban.

35. **Van Effen és a Spectatorok.** Az angol folyóiratok, különösen Addison *Spectator*ának a hatása folytán Németalföldön is megindúl a «Spectator»-irodalom. Az első, a ki ilyen folyóiratot alapított, JUSTUS VAN EFFEN (1684—1735), a ki szükös anyagi körülményei miatt egyetemi tanulmányait nem fejezhetvén be, előbb nevelősködött, majd az irodalomra

adta magát. Még ugyanazon évben (1711), a mikor Addison a maga Spectatorát megindította, van Effen is egy hasonló hetilappal (a *Misanthrop*pal) lépett fel, a melyet — jellemző erre a korszakra! — ő maga előbb francziául írt s később fordította le németalföldi nyelvre Pieter Le Clercq. Csak 1731-ben kezdte a *Hollandsche Spectator*ban nemzeti nyelven közrebocsátani a maga elmélkedéseit, a melyeket csaknem haláláig folytatott s velük mint mély gondolkozó és választékos nyelvű prózairó megvetette dicsőségének fundamentumát.

Van Effen példája és sikere által ösztönöztetve az utánzók egész serege indította meg a legkülönbözőbb folyóiratokat, de ezek a Hollandsche Spectatorral semmi tekintetben nem mérkőzhettek, bár tagadhatatlan, hogy a kor kulturalis életének becses forrásaiúl tekinthetők.

36. **Langendyk. Feitema és köre.** A XVIII. század legkiválóbb vígjátékirója Pieter Langendyk (1683—1756). Bredero humorának örököse s a franczia színiiróknak, köztük Molièrenek is tanítványa. Sokat küzködött, míg élhető állapotba jutott és sokat szenvedett előbb anyjának, majd feleségének rossz természete miatt. Innen van, hogy Papirius és Xantippe czímű vígjátékai a női nem iránt nem valami sok tiszteletről tanúskodnak. Színdarabjai három csoportba oszthatók: ú. m. 1. mulattató bohózatok *(Don Quichot, Krelis Louwen, A számoló művész)*, 2. a korszellem ellen intézett gúnyos támadások *(A szélkereskedők, A részvényes)* és komoly, erkölcsi czélzatú magasabb vígjátékok *(Kölcsönös házasságszegés, A hazai kereskedők tükre)*. Ezeken a színműveken kívül leíró és elbeszélő költeményeket is írt *(Kleef leirása, I. Vilmos élete* stb.). a melyek, bár verselésük ügyes, csak azt bizonyítják, hogy neki komoly és magasztos tárgyakra kevesebb hivatása volt, mint a vígjátékra.

A franczia-classikus irány XVIII. századbeli képviselője és Pelsnek a parnassusi törvényadásban utódja Sybrand Feitema volt (1694—1758). Már 1720-ban lépett fel egy eredeti, *Fabricius* czímű szomorújátékkal, bár egyébként eredeti műveinek száma (főleg ha azok sorából kiveszszük Boileau szatiráját is, a melyet ő a németalföldi költőkre alkalmazott) rendkívül csekély. De annál temérdekebbet fordított francziából. Tizenkét tragédián kívül lefordította Fénelon *Télemaque*ját (még pedig alexandrinusokban!) s ezen a művén, bár már 1733-ban kiadta, egész holta napjáig simítgatott, javítgatott; lefordította Voltaire «Henriade»-ját, a melyen még húsz esztendeig babrált szakadatlanul s 1753-ban adta ki.

Feitema barátja és bámúlója Frans van Steenwyk eredetibb volt ugyan, de ő sem volt költőibb amannál, s hozzá barátját verseinek művészi csiszoltságában sem érte utól. Steenwyk öt eredeti szomorújátéka közül *Ada van Holland* és *Leonidas* a legkiválóbbak. Ezeken kívül két terjedelmes elbeszélő költeményt is készített, a melyek közül az elsőnek

Claudius Civilis, a másiknak *Gedeon* a hőse, s a melyekben Tacitus Historiáit, meg a Bírák könyvét olyan pontosan követi, hogy műveiben költői feltalálásnak hire-hamva sincs.

Bár nem tartoztak a Feitema köréhez, itt emlékezünk meg még három költőről, a kik a színműírás terén több kevesebb sikerű kisérletet tettek. BALTHAZAR HUYDECOPER (1695—1778) amsterdami patriczius mint tudós költő lépett fel. Kiváló nyelvismerő volt s a régi németalföldi irodalom buzgó ismertetője. Mint költő lefordította Horatius leveleit és szatiráit és Corneille «Oedipe»-jét. De a legnagyobb dicsőséget az Ilias nyomán írt *Achilles* czímű eredeti szomorújátékával aratta, a mely még századunkban is a legkedveltebb darabok közé tartozik. Egy másik érdemes eredeti szomorújátékot, *Jacoba van Beierent*, köszönhetünk Huydecoper kortársának, JAN DE MARREnak (1696—1763), a ki főleg mint leíró költő érdemel dicséretet. Mint tengerésztiszt többször bejárta Hollandia keletindiai birtokait s ez adott neki ösztönzést legremekebb leíró költeményének, a *Batavia*nak, a megirására. Marreval rokon-irányú a rotterdami DIRK SMITS, a ki azonban a két előbbit nem éri utól.

37. **Van Haren és Van Winter.** Sajátságos helyet foglal el a németalföldi irodalomban a két VAN HAREN testvér: WILLEM (1710—1768) és ONNO ZWIER (1713—1779), a kiket a saját koruk túlságosan félreismert, a későbbi kor pedig meg nem érdemelt magasztalásban részesített. Mind a kettő friz főúr és udvari ember s francziáúl beszél, ír és gondolkodik, a művelt németalföldi nyelvet nem bírja kellőleg s mégis mind a kettő irodalmi névre tesz szert. Vilmosnak a főműve: *De gevallen van Friso* (Friso életeseményei) éppen mert írójának a használt nyelv nem állott minden tekintetben rendelkezésére döczögős verselésű s nem elég tiszta nyelvezetű s éppen azért irodalmi értéke csekély. Sokkal magasabb fokon áll a korviszonyoktól sugalmazott szomorújátéka, *Leonidas*, de legtöbbet mégis egy kisebb költeménye ér, a melynek tárgya és czíme *Az emberi élet* (Het menschelyk leven).

Onno Zwier csak 1760-ban (a mikor kegyvesztetten oda hagyta az udvart s falusi jószágára vonult vissza) kezdte meg költői működését. A külalak nála is fogyatékos, de benne már több a költői szín és merészebbek a gondolatok, különösen *De geusen* (A koldusok, azaz nemzeti hősök) czímű elbeszélő költeményében, a melynek azonban nagy hibája az egység hiánya.

A két egytestvér íróval egy füst alatt említjük meg a VAN WINTER házaspárt, a kik sokkal több eredeti művet írtak, semhogy hallgatással volnának mellőzhetők. A férj NICOLAAS SIMON VAN WINTER (1718—1795) gazdag amsterdami kereskedő volt, számos leíró költeményen *(Az Amstel folyó, Az évszakok)* kívül két eredeti, de franczia stílusú szomorújátékot

készített: *Monzongot*, a mely meglehetős sikert ért el és *Menzikoffot*. Az 1768-ik évben második házasságra lépett a már akkor is kiváló költői hírnévnek örvendő LUKRETIA WILHELMINA VAN MERKENnel, a ki hét eredeti szomorújátékot — részben hazai tárgyúakat — írt, de a hét közül csak *Jacob Simonsz. de Rijk* meg *Maria van Bourgondien* keltett valamelyes feltűnést. Drámai írásain kívül tanköltemenyeket is írt, s ezek között *A balsors haszna* sok olvasóra és bámulóra talált.

Még két nevet kell felemlítenünk, hogy e nemzetietlen kor lélek nélkül való íróival végezzünk. JAN NOMSZ (1738—1803) németalföldi Voltairenek képzelte magát, de inségben halt meg, miután a színpadnak ötvennél több, részint francziából fordított, részint eredetiként összerótt szomorú- és vígjátékot szállított. Ezen a rengeteg színdarabon kívül a költészet más ágában is, főleg az elbeszélőben, tömeges szállításra volt képes, de eposzai alig többek jól rímelő történeteknél. Franczia modorban van írva a szellemes brábanti DE LAMNOY bárónő három szomorújátéka: *Nagy Leo, Haarlem ostroma* és *Cleopatra*, a ki azonban a legnagyobb népszerűségre a különböző «költészetkedvelő társulatok» által megjutalmazott temérdek lyrai vagy helyesebben alkalmi versei által tett szert.

38. **A történetírók.** Azok közül, a kik a történetírás terén Hooft és Brandt nyomdokait — bár távolról — követték, legkiválóbb volt JAN WAGENAAR (1709—1773). Főműve a húsz kötetes «Vaterlandsche Historie», a melyen tíz esztendeig dolgozott szakadatlanul. Mikor szülővárosa Amsterdam 1760-ban főjegyzőjévé megválasztotta, ezt a hivatalát azzal tette hasznossá, hogy megírta *Amsterdam történetét*. Stílusa világos, szabatos, de némileg száraz és kissé nagyon is részletező. Egészen más stílusban írt SIMON STIJL, a kinek főműve, *Az egyesült Németalföld keletkezése és virágzása*, középütt van az oknyomozó történet és a dicsőítő szónoki beszéd között.

ÖTÖDIK KORSZAK 1780—1830.

AZ IRODALOM UJRAÉLEDÉSE.

39. **A korszak jellemzése.** A németalföldi nemzet életében majdnem példátlanul hosszú békére és nyugalomra 1780 után nagyon is megváltozott viszonyok következtek. Angliával oktalan háborúba keveredtek, a mely sok tonna-arany veszteségen kívül belső villongást és a haza vesztét eredményezte. Nyakukra ültek a francziák, a kiket mint magoktól behítt jó barátjaikat eleinte örvendező újjongással fogadták; de mikor azok mint győzők véglegesen kezükbe kerítették az ország fölött való uralmat, az ellenök való gyülölet annál nagyobb lett. Majd bekövetkezett

1813-ban az ország epedve-várt feltámadása s egy szebb nemzeti jövendő hajnalhasadása. Mindezek a körülmények megannyi sarkantyúi voltak a költői alkotásnak, az írókat új lélek, új erő szállotta meg s lantjokon rég nem hallott nagy gondolatok és nagy érzelmek csendültek föl.

Ehhez járult még, hogy a német irodalomban a francziás irány ellen ellenállhatatlan erővel feltámadt visszahatás Németalföldre is átterjedt és szakítást idézett elő itt is az előbbi korszak franczia imádásával. Csak az a kár, hogy a német iránynak, a mely a honi talajon később örökbecsű remekeket termelt, éppen az első, kezdetleges, beteges érzelgősséggé fajult hajtása fogant meg, a mely csörgő patakok, leskelődő holdvilág, magános temetők, reménytelen szerelmek, elhervadt virágok, sötét éjszakák és zordon sírok különböző arányú egybevegyítéséből gyurta meg nyomorék alkotásait, míg végre BILDERDIJK hatalmas egyénisége felrázta a lelkeket a sentimentalismus kábító álmából.

40. **A nemzeti visszahatás első képviselői.** Arra, hogy a németalföldi irodalom a francziás irány gúzsából kiszabadúljon, az első lökést HIERONYMUS VAN ALPHEN adta meg, a ki 1746-ban Goudaban született. Mint államférfiú egészen az Unio főkincstárnoki méltóságáig emelkedett, de e méltóságától az orániai házhoz való törhetetlen ragaszkodása miatt 1795-ben megfosztották és mint magános ember halt meg 1803-ban. Ő volt az, a ki a német æsthetikát Németalföldre bevitte, szabad átdolgozásban kiadván Riedel *A szép művészetek és tudományok elmélete* czímű művét. Ugyan e czélt szolgálta saját *Költészeti értekezései*vel is. Ez elmélet gyakorlati párthivének mutatta be magát *Prózai és költői vegyes munkáiban*, a melyeknek legfelségesebb, máig egyedül álló darabja *Csillagos ég* cz. költeménye. De már ezt megelőzőleg ismertté és kedveltté tette magát *gyermekverseivel*, a melyek mint egy új irodalmi ág első zsengéi nemcsak Németalföldön, hanem a külföldön is nagy méltánylásra találtak s belőlük igen sokat németre és angolra is lefordítottak.

A franczia költői iskola ellenesei közt (a kik azonban egyszersmind az újabb franczia politikai eszméknek is többnyire buzgó hívei voltak) már nagyon korán az első helyre jutott JACOBUS BELLAMY. Vlissingenben született 1757-ben; előbb sütőmesterséget tanúlt s csak miután már költeményeivel feltűnt, tette lehetővé néhány irodalompártoló úr pénzbeli segélye, hogy a theologiai pályát elvégezze. De mielőtt még elfoglalhatta volna, mint már megválasztott prédikátor, papi hivatalát, fiatalon elhunyt 1786-ban. Mint tüzes hazafi adta ki *Hazafias dalait* kevéssel első kötetének, *Ifjukorom dalai*nak megjelenése után. Ez utóbb említettek többnyire szerelmi dalok, a melyekben több a természetes érzés, mint az emelkedettség, több az egyszerűség, mint a művészet. Még abban is a német iskola hivének mutatta magát, hogy versei között sok a rím nélkül

való. Valamennyi költeménye közül legnépszerűbbé s máig kedveltté vált *Roosje* (Rózsika) cz. románcza. Ugyanezen szellemben költött PIETER NIEUWLAND, a ki 1764-ben Diemermeerben kézműves családból született és már 1794-ben (mint a leideni egyetem matheseos-professora) meghalt. Költeményeinek száma nem nagy. Legismertebbek az *Orion* csillagzatnak rendkívül hű és mégis költői leírása és Anacreon *Galamb*jának fordítása.

Van Alphen szellemében, sok tárgyismerettel szól a művészet elméletéről RHYNVIS FEITH (1753—1824) *értekezéseiben*, különböző tárgyú *leveleiben* és *Adalékok a szépművészetek fejlesztéséhez* czímű munkájában, a melyet JACOBUS KANTELAAR barátjával egyesülve adott ki. Feith politikai elvek dolgában különbözött ugyan Van Alphentől, de épen olyan buzgó vallásosság hatja át minden tényét, minden írását, mint Van Alphenét. Vallásos gondolkozását legszebben mutatja négy tanköltemény: *A sír, Az öregség, A magányosság, A világ* és *Thirza vagy a vallás diadala* czímű szomorújátéka. Mint Van Alphen, úgy Feith is a német költés csodálója s *Ódái és énekei*, a melyekben Istent, az erényt és a hazát magasztalja, eltalálják Klopstock, Wieland és Kleist hangját. De a német befolyás, és pedig Goethe *Werther*jének meg Miller *Sigwart*jának hatása, már korábban érvényesült *Julia* és *Ferdinand és Constantia* cz. regényeiben, melyek annyira nevetségesen sentimentalisak, hogy ma már kaczagás nélkül nem lehet őket olvasni, míg megjelenésükkor sok bámulóra találtak.

KINKER JÁNOS bölcsész és sok költemény és mulattató vígjáték írója szállott sikra Feith sentimentalismusa ellen a *Post van den Helicon*ban közzétett szellemes bírálataiban, meg *Zsófia levelei Feith*hez czímű cziksorozatában, a melylyel Féithnek *Zsófiához* irott' *költői leveleit*, a melyekben írójuk Kant bölcsészetét akarta megczáfolni, ügyesen pellengérezte ki. A sentimentalis irány nem is élte túl a XVIII. századot.

41. **Wolff Erzsébet és Deken Ágotha.** Ez a két holtig elválhatatlan jóbarát írta a XVIII. század végén a legszebb, mert legtermészetesebb prózát. WOLFF ERZSÉBET, Wolff Adorján beemsteri lelkész özvegye, családi nevén Bekker Erzsébet volt, s özvegységre jutván holta napjáig együtt lakott és együtt (azaz közösen) dolgozott DEKEN ÁGOTHÁval, s a halál is olyan kegyes volt irántok, hogy Erzsébet csak egy héttel élt tovább Ágothánál. Verseik kevés értékűek, de annál becsesebbek közösen írt regényeik, a melyek annyira minden ízükben nemzetiek, hogy az utánzásnak legparányibb nyomát sem lehet bennük felfedezni. A regények levélben vannak írva s így valami nagyobb cselekvény nem igen van bennök, de még sincsenek a változatosság híjával, mert minden hősnek, minden szereplőnek saját külön levélstílusa van. De legjobban kitünnek e regények finom jellemrajzaik és eleven leirásaik által, íróik gazdag világ- és emberismeretéről tévén tanúbizonyságot.

42. **Willem Bilderdijk.** E korszak költői közt a díszhelyet s általában az egész németalföldi irodalom egyik legelső helyét BILDERDIJK VILMOS foglalja el. 1756-ban született Amsterdamban. Atyja Izsák a költészet s főleg drámaírás terén dolgozott s fia is, a ki már korán elkezdte gyűjteni azt a széles körű és sokféle ismeretet, a mely később sokakat oly méltán ejtett bámulatba, szintén ifjonta beállott a múzsák szolgálatába, úgy hogy már költői hire-neve volt, mikor 1780-ban Leidenben deák lett. Itt két év multán letette a jogi doctoratust s mint ügyvéd Hágában telepedett meg. Itt az Orániai ház lelkes barátjaként viselkedett; mint ilyen, vonakodott letenni az esküt a megváltoztatott államformára és e miatt száműzték. Mivel felesége nem ment vele Angliába, elvált tőle s második házasságra lépett, SCHWEICKHART KATALIN EMILIÁ-val (1777—1830), a ki a költészetben férjének buzgó tanítványa volt, úgy hogy *Elfride* czímű eredeti szomorú játéka, valamint Racine *Iphigeniá*-jának a fordítása küllalakjukért dicséretesek, bár tartalmukra nézve kevésbbé érdekesek. Bilderdijknek első feleségével szemben tanúsított magaviselete, az ő kicsinyes hiúsággal párosult s egyáltalán nem leplezett túlságos szenvedélyessége tán kevésbbé szigorú bírálattal találkozott volna, ha a költő vallásos túlbuzgósága s a másként gondolkozókra kimondott kárhoztató itélete azzal olyan kiáltó ellentétben nem lett volna. Angolországból Braunschweigbe, V. Vilmos udvarába ment; 1806-ban visszatért hazájába s Bonaparte Lajos király udvarában nagy tiszteletben részesült, de ennek lelépte után egy ideig keserves inségbe sülyedt. Egy ideig az a remény kecsegtette, hogy megkapja — a mit nagyon is megérdemelt volna — az amsterdami Athenaeum történelmi tanszékét, de mikor erre egy jeles mathematikust választottak meg, végleg ott hagyta szülővárosát s 1817—1827-ig mint magántanár tartott a leideni egyetemen a hazai történelemből előadásokat, melyeket holta után összegyüjtve barátja, Tydeman adott ki. 1831-ben Haarlemben hunyt el.

W. Bilderdijk.
(Rézmetszet után.)

Bilderdijk majd minden nemzet irodalmában teljesen otthonos volt

s csaknem valamennyi nyelvből fordított többnyire igen nagy szabadsággal, úgy hogy némelyik átdolgozása az eredetit fölülmulja. Lefordította — hogy csak a legkiválóbbak közül említsünk — arabból *Ibn Doreid'gyászdalát*, görögből Homeros *Iliasának* jó részét, *Kallimachos* hymnusait és epigrammjait, *Tyrtaeus* harczi dalait, *Theokritos* idylljeit, *Sophoklesnek* mind a két Oedipusát; latinból *Horatius* és *Ovidius* legtöbb művét, *Persius* szatiráit; francziából *Corneille* Cinnaját, *Delille* «L'homme des champs» ját (*Buitenleven* «Mezei élet» czímmel); angolból *Ossian* Fingalját és más költeményeit, *Pope* «Essay on man»-jét (De mensch). Ámde ő inkább a classikusok meg a XVII-ik századbeli nagy németalföldi és franczia költők hatása alatt állott, mint kora újabb költőié alatt, a kikkel még kevesebb közös vonása van, mint a XVIII-ik századbeliekkel. De lehetetlen is őt egyetlenegy meghatározott korszakba is beállítani. Nagyméretű eredetisége, a nyelv és versalkat fölött való csodálatraméltó mesteri uralma és költői lelkesültsége, a mely a költést rá nézve életszükséggé tette, fölibe emelik őt az összes iskoláknak és irányoknak. Megdöbbentőleg nagy is hát költeményeinek a száma a költészet mindenik ágában. Lantos költeményeket írt minden hangnemben és műfajban: tüzes, sokszor nagyon érzéki szerelmi dalokat; vallásos hymnusokat, pindari odákat, éles szatirákat és keserű elégiákat; balladákat középkori népies hangon; vidám költői elbeszéléseket és pompás romanczokat. Tanköltemény: *A tudósok betegsége* azt bizonyítja, hogy a gazdag képzeletű valódi költő a legkevésbbé vonzó tárgyat is fel tudja költői mezbe öltöztetni. Arra, hogy jó drámai költő lehessen, túlságosan subjectiv volt. Ezt bizonyítják *V. Floris, Hollandi Vilmos* és *Kormak* czímű tragédiái. Ellenben csonkán maradt eposza: *Az első világ elveszte* nagyszerű tárgyát felséges költészettel tárgyalja. Bilderdijk költői műveihez sorakoznak nagyszámú prózai művei, melyek a tudományok majd minden szakával, de mégis a legtöbb közülök a németalföldi nyelvvel és irodalommal foglalkozik.

43. Van der Palm. Tudományos próza. A mi Bilderdijk volt a költészetben, ugyanannak tartották kortársai a prózára nézve JAN HENDRIK VAN DER PALMot. Született 1763-ban Rotterdamban. Előbb leideni predikátor, majd ugyanott az egyetemen a keleti nyelvek professora; 1799—1806-ig a közoktatásügy vezetője a belügyminiszteriumban, majd ismét, csaknem egészen 1840-ben bekövetkezett haláláig, leideni egyetemi tanár. Mint politikai szónokot és egyetemi prédikátort az ékesszólás legelső mestereként ismerték el; s *Biblia fordításával, Gyermek bibliájával* és *Bibliai magyarázataival* a «választékos stilista» nevet nyerte meg. De megérdemli ezt a nevet stílusának értelmességéért, szavainak kitűnő megválogatásáért és zengzetes mondatszerkezetéért is. Pályanyertes műve: *Németalföld visszaállításának emlékirata* mindazokkal az erényekkel ékeskedik s

mindazokban a hibákban leledzik, a miket Sallustiusban megtalálunk, a kinek műveit választotta mintául.

Van der Palm mellé sorakoznak mint szónokok s mint a kiváló tudományos próza képviselői leideni collegái: a nemes államférfiú és jogtudós JOHAN MELCHIOR KEMPER (1770—1824); a széleskörű tudásáról ismeretes theologus JOANNES CLARISSE (1770—1846) és a hires egyházi szónok ELIAS ANNE BORGER, a ki legismertebb a Rajnához czímű mély érzésű elegiája révén, melyben feleségének és kis leányának egymás után rövid időközben bekövetkezett halálát siratja igaz, mély fájdalommal, a mely őt is hamarosan sírba vitte. Leidenen kívül is voltak a tudományos szép prózának kitűnő művelői, így pl. NICOLAAS GODFRIED VAN KAMPEN amsterdami professor, a kinek számos történelmi és irodalmi munkája maradt ránk. Ugyanez időben adta ki a platói bölcsész PHILIP WILLEM VAN HEUSDE utrechti egyetemi tanár a maga lelkes és lelkesítő írásait.

44. **Hazafias irodalom.** A bataviai köztársaság mozgalmas korszaka sok alkalmat adott a hazafias érzelmek megnyilatkozására és ezek az érzelmek őszinteség, mélység és melegség dolgában még nyertek, mikor Napoleon Hollandia függetlenségét egyszerűen elkobozta s az országot, mint «*franczia folyók árterét*», a maga birodalmába bekebelezte.

Egészen természetes dolognak kell tartanunk, hogy ilyen körülmények közt nagy számmal voltak az olyan írók, a kik nemzetüket lelkesíteni, kitartásra bírni igyekeztek s a bukásban egy szebb jövendő reményével igyekeztek fentartani. Ezek között az első helyet az amsterdami JAN FREDERIK HELMERS (1767—1813) foglalja el, a ki azt a bátor és akkor sok veszedelemmel járó tettet vitte végbe, hogy 1812-ben a hollandus nemzet múltjának magasztalására *De Hollandsche Natie* czímmel egy hat énekből álló, némileg a dicséretben tulságba menő, de különben lelkes és lelkesítő költeményt adott ki. Mély hatást keltett a későbbi utrechti egyetemi tanár, de ez időben még református lelkésznek, SIMONS ÁDÁMnak «*Felejtsd el származásodat, Batavus!*» kezdetű elegiája. A legtisztább hazaszeretet hurjait pengették még CORNELIS LOOTS (1765—1834), Helmers sógora, HAJO ALBERT SPANDAW, B. H. LULOFS groningeni egyetemi tanár és barátja A. C. W. STARING, a ki egész életét függetlenül a régiségtannak és a költészetnek szentelte.

De nemcsak a költők, hanem a prózairók közül is sokan szentelték tollukat a hazaszeretet magasztos érzésének. Ezek között első helyen említendő ADRIAAN LOOSJES, a ki történelmi regényeivel hatott, a melyek közül *Susanna Bronkhorst* a Wolf-Deken baráti pár modorában levélalakban van megírva, meg *Maurits Lijnslager* a legkiválóbbak.

A hazafias írók közé tartozik még MAURITS CORNELIS VAN HALL, a classikusok jó ízlésű és választékos nyelvű utánzója, a kiknek korát két

prózai művében igyekezett megeleveníteni u. m. a *Plinius Secundus* és a *Valerius Messala Corvinus* czíműekben, a melyeket, bár regényalakban vannak megírva, egyszerűen történelmi alapon való erkölcsi rajzolatok gyanánt bocsátott közre. A többi sok hazafias írót, a kik e nehéz napokban nemzetük szívéhez szólottak, terünk szűk volta s műveik kisebb irodalmi jelentőségének okán még névszerint sem említhetjük meg.

45. **Tollens és iskolája.** A XIX. század első felében élt és működött költők között egy sem volt, a ki a szó legtágabb értelmében annyira népszerű lett volna, mint HENDRIK TOLLENS, rotterdami könyvkereskedő. A mi belőle a classikus neveltség hiánya folytán hibázott, azt jó részben kipótolta a modern irodalmak buzgó tanulmányozása által. E tanulmányok gyümölcse Tollensnél nemcsak az volt, hogy sok franczia színművet lefordított — mely munkáira később megvetéssel tekintett — hanem átültetett hazája nyelvére sok német, franczia és angol dalt és balladát is. melyek közül *Claudius dalai*nak fordítása főleg egyszerűsége által tűnik ki. Egyszerűség, értelmes érzelemmel párosulva a jellemzője az ő egészen sajátos költészetének. Főleg ez által értek el olyan nagy sikert hazafias románczai (*Jan van Schaffelaar, Herman de Ruyter* stb.) meg más nemzeties dalai, a melyek közül a *Wien Neêrlandsch bloed door d'aders vloeit* kezdetű a fentebb már említett *Wilhelmus van Nassauwe*-val egyetemben a hollandusok *hymnusa* és *szózata*. Hazafias költeményein kívül az ő «*háziás*» darabjainak köszönhette bámulatra méltó népszerűségét, meg azoknak az apró műveinek, a melyekben ismerős társadalmi és erkölcsi igazságokat új formában és nem minden elmeél nélkül hozott újra forgalomba. A magasztos óda légkörében nem bírt megállani. Ellenben sokkal inkább megfelelt a műigényeknek rövidebb és hosszabb elbeszélő költeményeiben, a melyekben főleg a festői leírások mesteriek. Ezért nyilvánították remekműnek *De overwintering op Nowa Zembla* (A n.-z-i telelés) czímű pályanyertes művét is abban a korban, mely a higgadt műipari munkát többre becsülte a gondolatok merészségénél és a jellemző rajzolásnál.

Tollens befolyása nemsokára több más írón is érezhetővé vált, a kiket, mint vele egy város lakóit, maga köré gyüjtött és a kiket az irodalomtörténet a «*rotterdami iskola*» névben foglal össze. Közöttük a legidősebb JOHANNES IMMERZEEL, a ki bár Dordrechtben született (1776) és Amsterdamban halt meg (1841), de jóideig rotterdami könyvárus volt. Mint víg költő 1813-ban egy kötet verset adott ki *Derült kedélyűek részére*. Francziából is sokat fordított, de nevét *Hugo van't woud* czímű elbeszélésével örökítette meg.

WILLEM MESCHERT, (1790—1844) szintén rotterdami könyvkereskedő *Arany lakodalom* czímű művéért érdemli meg az érdeklődést, a mely Voss

*Louise*je szellemében írt családi kép. A rotterdami iskolához tartoztak még a maga idejében ok nélkül tulságos élesen lebírált JOHANN LEONARD NIERSTRRASZ (1796—1828) és az ifjabb ADRIAAN VAN DER HOOP. De ebben az iskolában a legkitűnőbb költő, a ki mesterüket túlélte s Tollens szobrának 1860-ban történt leleplezésére hatalmas *Cantatét* is írt, ADRIAAN BOGAERS volt. Hágában született 1795-ben, de egészen 1851-ig törvényszéki bíró volt Rotterdamban s ott is halt meg 1870-ben. Mint nyelvismerőt, mint ékesszólót, és mint költőt egyaránt tisztelték és szerették. *Románczai és balladái* első kötetét, melyből a *Nevelt gyermek* és a *Mentés* czíműeket mindenki ismeri, csak 1846-ban adta ki. Egyszerűségükben nagyszerű nagyobb költői elbeszélései közül *Jochébed* és *Heemskerk útja Gibraltárba* a legbecsesebbek. Bogaers költeményei átmenetet képeznek Tollens mély érzésű, de egyszerű költői irányzatából arra a képekben gazdagabb költészetre, a mely a következő korszakban a franczia és az angol romanticismus hatása alatt létrejön.

HATODIK KORSZAK 1830 óta.

AZ ÚJ IRODALOM.

46. Korviszonyok. A bécsi kongresszus 1815-ben a két Németalföldet, Belgiumot és Hollandiát (a melyek a XVII-ik század óta, a mikor az északi tartományok lerázták nyakukról a spanyol igát és a legideálisabb politikai és vallásos szabadság állapotát teremtették meg, a belgák pedig megmaradtak a Habsburgok jogara alatt s korábbi szellemi és anyagi virulásukat nagy visszaesés váltotta fel) újra egyesítette a királyi rangra emelt dicső Oraniai-ház uralma alatt. Belgiumban, a mely háromszázados különállása alatt a maga ős flám nyelvét majdnem teljesen elvesztette s a kisebbségben levő vallon megyék franczia nyelvét vette fel, az Oraniai-ház uralkodása alatt egész nyelvbeli és nemzeti megújhodás vette kezdetét. I. Vilmos király *Gentben* németalföldi nyelvű egyetemet állított, a mely az u. n. *flám-mozgalomnak* máig a legnemesebb értelemben vett szítója, élesztője.

De a népek lélektanára nézve jellemző, hogy az új rendet csak a szellemileg legműveltebbek fogadták szivesen, ellenben a tulnyomó többség, az alsóbb osztály, a maga édes testvéreit, a több századas rabság után szabadságot nyujtó és biztosító éjszaki németalföldieket vagyis hollandusokat betörőknek tekintette, nyelvük műveléséről hallani sem akart s ragaszkodott a maga siralmas korcsfrancziás beszédjéhez, a melyet rajta kívül senki meg nem tudott érteni.

A feszültség hova-tovább mind nagyobb fokot ért el s tizenöt évi

együtté lés után, 1830-ban a belgák nyiltan fellázadtak az új rend ellen, a minek rövid ideig tartó fegyveres küzdelem után Belgium és Hollandia újabb különszakadása lett az eredménye.

Ez a politikai rázkódás a dolog természetéből folyólag nem maradhatott hatás nélkül a szellemi életre s annak legtermészetesebb megnyilatkozására, az irodalomra sem. De a ható okok, a melyek az előbbi kor irodalmi irányában változást voltak hivatva előidézni, más irányból is jelentkeztek.

A franczia és az angol romanticismus, majd az ezek ellenében fellépő realismus, meg az egész Európában uralomra jutott reactionarius kormányzati szellem s az e miatt keletkezett titkos vagy nyilt elkeseredés: mindez közrehatott, hogy Németalföldön is az előbbi korszak irodalmától alak és szellem tekintetében élesen elütő irodalom keletkezzék.

47. Az ujabb próza atyjai. Ez a változás legelébb is a *próza* terén jelentkezett, a mely hovatovább mindinkább a költői nyelvvel való egyenrangúságra törekedett. A próza megújhodásának és megnemesedésének főeszközlője volt JACOB GEEL (1789—1862), a leideni egyetem könyvtárosa, a kit mint kiváló tudóst egész Európa tisztelt és a különböző nemzetek tudós társaságai versengve választottak meg tiszteletbeli tagjoknak. De a hollandus irodalomra nézve jelentősége nem tudományos művei révén, vagyis első sorban nem ezek révén állapodott meg, hanem azok által az alapvető értekezései által (*«Het proza»* és *«Onderzoek en Phantasie»*), a melyekben az előbbi kor ünnepélyes, dagályos és körülményes prózája ellen fellépett és természetességet sürgetett. Erre a természetességre, a mely szerinte meg nem lehet a választékosság és gondosság erényei nélkül, adott ő maga példát nemcsak összes tudományos műveiben, nemcsak fentebbi két remekében, hanem Sterne *Sentimental Journey*jének fordításában is.

A Geel által követelt stílusban ajándékozta meg nemzetét PETRUS VAN LINBURG BROUWER, groningeni egyetemi tanár a csak halála után megjelent kiváló regényével, *A diepenbeeki olvasótársaság*gal. Korábban Van Hallt (de a kinél mind ábrázoló képességénél, mind az ókor alapos ismeretére nézve magasabban áll) — követte *Charicles* és *Euphorion* meg *Diophanes* czímű műveiben, a melyek a görög társadalom regényes rajzai. A tudományos prózára ebben a korban nagy hatással volt még két kiváló, bár a csinos írásmódtól kissé tulságig őrizkedő történetíró és parlamenti szónok: J. R. THORBECKE és G. GROEN VAN PRINSTERER, míg a kiváló államférfiúnak, J. BOSCHAnak, stílusát egyszerűség és dísz együttesen teszik mintaszerűvé. Ez utolsónak legismertebb műve *Németalföld szárazföldi hőstettei* czímű történelmi munkája.

48. Da Costa és a Bilderdijk-iskola. Az újabb irodalmi irány részben gyámolításra talált Bilderdijk tanítványainál is, a kik a kor uralkodó eszméivel nem bírtak megbékélni és változásra áhítoztak.

Ez iskola tagjai között a legnevezetesebb s egyszersmind az egész németalföldi irodalomnak is egyik legsajátosabb alakja Da Costa Izsák, a ki portugál zsidó-arisztokrata családból született Amsterdamban 1798-ban, s a kit Bilderdijk 1822-ben a kereszténységre nyert meg. Da Costa hoszszú ideig mestere hatása alatt maradt s osztozkodott vele a classikus ókor csodálatában, a mint ez Aischylos Perzsáinak és «Prometheus»-ának lefordításából is kiteteszik. Később határozottabban mint *eredeti* költő lépett fel és *Kain, Hágár, A babiloni vizeknél*, meg *A nieuwpoorti csata* (ez volt hattyúdala!) czímű költői alkotásaival korunk legkiválóbb költői közé emelkedett. Mindenek felett nagy hatást ért el egy sor lángoló költeményével, a melyeket a korviszonyok ihletésére írt meg, a minők *Páris, Huszonöt év* (1840), *Németalföldhöz 1844 kikeletjén, Vigyázó, mi van az éjszakával?* (1847), *1648 és 1848., Gyász és hűség* (1849), *A chaos és a világosság*, a mely költeményeiben Európa akkori állapotát rajzolta meg a modern ember mély ismeretével, meg a napkeleti próféta lángoló szineivel.

Da Costa.
(Rézmetszet után.)

Minthogy korának vallási és politikai eszméi előtte, a Bilderdijk leghívebb tanítványa előtt, borzalom tárgya voltak, azok ellen már 1823-ban egy prózai munkával szállott síkra *Kifogások a század szelleme ellen (Bezwaren tegen den geest der eeuw)*. Lassanként ő lett a lelke annak a csoport férfiúnak, a kik a hollandus szellemi élet történetében olyan mély jelentőségű mozgalmat, a *Réveilt*, (a «Riadó»-t) megindították azzal a czélzattal, hogy az orthodox protestantismust a költészet zsarátnokával hassák át s úgy költsenek benne új életet. Köréje csoportosúltak olyan kiváló férfiak, mint A. Capadose, O. G. Heldring, H. J. Koenen, meg az ő kebelbarátja, a művészi rögtönzéseiért a maga korában csodálattal körülvett költő Willem de Clerq (1795—1844), a kinek a költeményei elvesztek ugyan még abban a pillanatban, a mikor szíve mélyéből fel-

buzogtak, de a kinek prózája fenmaradt, hogy szerzőjének gazdag ismeretéről és finom ízléséről tanuskodjék.

49. Jacob van Lennep. Fél lábával a classicismus, a másikkal pedig a romanticismus földjén állott DAVID JACOB VAN LENNEP, amsterdami professor (1774—1853), a ki a Bennebroek melletti tengerparton Manpad nevű birtokán szokott lakni s ott költötte romantikus «hollandi buczkadalait» *(Hollandsche duinzang)*, * de itt készítette Hesiodos *Munkák és napok*jának mesteri fordítását is.

Ellenben a romantikának egyik főképviselője lett hirneves fia JACOB VAN LENNEP, a ki 1802-ben Amsterdamban született, ugyanott 1829 óta állami ügyész volt egészen 1868-ban bekövetkezett haláláig. Még deák korában költötte *Akademiai idyll*jeit és később *Az építő művészet* czímű tankölteményén s több apróbb költeményen kívül Scott és Byron hatása alatt *Németalföldi legendáit*, a mely hosszabb költői elbeszélései a nemzeti múlt dicső tetteinek magasztalói. Drámai téren is jelentékeny munkát végzett van Lennep, egyebek közt szépen lefordította Shakespeare *Othello*ját meg *Romeo és Juliá*ját. De nagy sikert csak az 1830-iki eseményeket (Belgium elszakadását) tárgyazó vígjátéka: *A határszéli falu* (Het dorp van de grenzen) ért el. Legjobb darabjai közé tartozik: *A költő a zálogházban*, a melyet 1867-ben, Vondel szobrának leleplezése alkalmára írt. De ő maga is emelt maradandó emléket a legnagyobb németalföldi költőnek, Vondelnek, a mennyiben ennek összes műveit gyönyörű díszkiadásban juttatta nemzete kezébe 1855-től 1868-ig.

Jacob van Lennep.
(Rézmetszet után.)

De Van Lennep még sokkal kiválóbb a próza, mint a verses költészet terén. Kitűnik főleg regényei és rövidebb elbeszélései által, mely utóbbiak külön összegyűjtve *Ősapáink (Onze Voorounders)* czímmel jelentek meg; de már korábban fellépett — Scott példájára — lebilincselő történelmi regényeivel, a melyekben azonban nagyobb erőt mutat az elbeszélő és erkölcsfestő részletekben, mint hősei jellemrajzaiban. Első e fajta műve volt *A nevelt fiú* (1833), a XVII-ik század kezdetének a rajza.

* Duin (olv. döjn) névvel nevezi a hollandus azokat a félig vihar hordta, félig tenger kiverte homokbuczkákat, a melyek sok helyütt egyedül védik az ország földjét a sokkal magasabb fekvésű tenger ellen. A *duin* olyan kedves tárgya a hollandus költésnek, mint a mienknek az alföldi róna

Ezt követte *Dekama rózsája* a XIV-ik század viszonyainak az ábrázolása. Mindenek felett mulattató jellemzését adta pedig a XVIII-ik századnak remekében *Ferdinand Huyck*ben, míg az *Elisabeth Mussh*, a mely megint a XVII-ik században játszik, valamennyi közt a leginkább jellemregény. Végre a XIX-ik század typusainak ügyes rajzával és eleven elbeszélő modorával válik ki utolsó és legterjedelmesebb regénye *Klaasje Zevenster*, mely valóságos forradalmat idézett elő a hollandus szellemi világban egy különben nagy művészettel megalkotott fejezetével, a mely a demimonde világát először szólaltatta meg a németalföldi irodalomban. De az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy ez a fejezet sem a frivolitást szolgálja s a mai pornograph irodalmi burjánok közt az erkölcsi tisztaság liliomszálaként jelenhetne meg.

50. **Kisebb költők.** Az irodalmi megújhodás a nagy költők mellett természetszerűleg számos olyant is szült, a kik ha nem érik is el a legkiválóbbak szellemi színtáját, de magokban véve meg van egyéni értékük és van akkora költői érdemük, hogy kevésbbé termékeny korszakban jeles tulajdonaiknál fogva méltán foglalnák el a legelső helyeket.

De természetesen ilyen szűk térre szorított áttekintésben még mostohább elbánásban kell részesülniök s közülök csak néhányat, a legkiemelkedőbbet, említhetünk meg röviden.

Első helyre jöhet Helvetius van den Bergh (1795—1873), a kiben a hazai vígjáték új életre keltőjét látták, mikor 1837-ben az *Unokafivérek (De Neven)* s kevéssel később *Hieronimus Jamaar* czímű vígjátékait színre bocsátotta. Azonban utolsó vígjátékával, *Az unokanővérek* (De Nichten) czíművel nem felelt meg a tulságosan is felcsigázott várakozásnak.

J. van Oosterwyk Bruyn sokaknak szerzett sok vidám órát az ő *Bohókás énekesnő*jének *Tréfás dalai*val, sőt hosszabb költeményei is, mint *Philemon és Baucis* meg *A vontató hajó* mintegy ellenállhatlan erővel ragadtak meg az emlékező tehetségben. Nálánál nem kisebb sikert értek el később W. J. van Zeggelen és főképen Gerrit van de Linde utánozhatatlan eredetiségű verseivel, *Az iskolamester költeményei*vel.

Jan Gouverneur, a ki szerényen Jan de Rijmer név alatt írt, főleg mint a *Huisvriend* czímű folyóirat szerkesztője s még inkább mint naiv gyermekversek kedves költője vált népszerűvé.

51. **A «De Gids emberei.»** A németalföldi irodalom legújabbkori történetének egyik legnagyobb jelentőségű eseménye a *De Gids (A kalauz)* czímű kritikai folyóirat megalapítása. A szemle tulajdonképeni megteremtője az æsthetikai birálat németalföldi legnagyobb képviselője: Everard Johannes Potgieter (1808—1875) volt, a kihez csakhamar más kiváló emberek is csatlakoztak, többek közt Reinier Cornelis Bakhuizen van den Brink, Németalföld állami főlevéltárosa.

Czéljuk az volt, hogy küzdjenek a sentimentalismus, a köznapiság és a terjengősség ellen s ezek ellenében Vondel emelkedettségét és erejét, Hooft választékosságát és mélységét és Huygens velős és szellemes műveit ismertessék és állítsák oda mintául koruk írói elé. A *Gids* hatása úgy irodalmi mint politikai téren kimondhatatlanúl nagy és véghetetlenűl jótékony volt. Közel háromnegyed század óta vezetője ez a ma is virágzó hatalmas szemle az igazi jó ízlésnek, minden társadalmi és a szó legnemesebb értelmében vett politikai küzdelemnek. Csak korunk korcsszülöttjei, a decadentia és a secessio, nem voltak vele megelégedve s állítottak ellenében a magok saját külön ízlésének a szolgálatára új folyóiratot, de a melyet a régi *Gids* előkelő voltának akaratuk ellenére is megadott hódolattal *Nieuwe Gids* (Új kalauz) névvel ruházták fel. De térjünk vissza az alapítókhoz.

Bakhuizennek leghiresebb szépirodalmi műve a «Gids» hasábjain *Vondel met roskam en rommelpot* (V. lóvakaróval és moslékos fazékkal); többi *tanulmányai* és *vázlatai,* országos főlevéltárosi mivoltának megfelelőleg, többnyire történelmi vonatkozásuak. Ellenben Potgieter nemcsak bíráló volt, hanem maga is írt csinos rajzokat, novellákat, magvas, eleven, csakhogy némileg mesterkélt stílusban. E fajta jeles művei: *Hisz csak tintanyaló! ('t is maar eeu pennelikker),* mely telve van finom humorral megrajzolt typusokkal; *Blauwbes* (kökény), mély érzésű rajz; néhány novella, a melyek között a legérdekesebb és legterjedelmesebb a *Nővérek* czímű; szellemes összehasonlítások a hajdan és a jelenkor között, mint pl.: *Jan, Jannetje en hun jongste Kind* és *Het Ryksmuseum* (1844).

Mint költő mestere volt a formának, de ereje nem volt annyi, hogy gondolatainak nagy gazdagságát olyan tömören és mégis olyan világosan össze bírta volna fogni, mint a hogy ő maga szerette volna. Ez az oka, hogy *A falusi úrfi hagyatékából* sok mélyen átérzett verse hatását veszti s hogy legfőbb költői műve *Florence* (a melyet akkor írt, a mikor ifjabb korú barátja *Busken Huet* iránt való önfeláldozó szeretetből 1865-ben a «Gids» szerkesztőségétől titkon vérző szívvel visszavonult s felejtkezés és könnyülés végett, a Dante-ünnepélyek alkalmából hosszabb időt töltött Itáliában), bármilyen gazdag is képekben és gondolatokban, annyira homályos és fárasztó, hogy olvasása nem jár már műélvezettel.

52. **Bernard Ter Haar.** A *Gids* vezető embereinek köszöni a németalföldi irodalom, hogy szerény visszavonultságában felfedezte és a nyilvánosság elé vezette egyik legkedvesebb költőjét, BERNARD TER HAARt. Amsterdamban — hol atyja kereskedő volt — született 1806-ban, ugyanott végezte az Athenæumot, majd pedig a leideni egyetemre ment, s ott irodalmi és theologiai tanulmányokat folytatott. 1830-tól kezdve paposkodott a legkiválóbb egyházakban s már 1843-ban amsterdami református

lelkész lett, honnan 1854-ben az utrechti egyetemre hívták meg az egyháztörténet és morál professorává. Mint ilyen húsz esztendőn át közvetetlen hatással volt számos jeles magyar református ifjúra is, a kik még ma, élemedett korukban is, kifogyhatatlanok egyéni szeretetreméltóságának és gyönyörködtetve-tanító előadásának magasztalásából. Az 1874-ik évben nyugalomba vonult és 1880-ban halt meg Velpben.

Első nagy költői műve *Johannes en Theagenes* volt, egy az apostoli korban játszó költői elbeszélés, nyolcz év mulva követte ezt egy második: *A Szent-Pál-szikla*, a melynek ugyanazok az érdemei, a mik Bogaers nagyobb költői műveinek is fénypontjai és főleg pompás leírásaival tűnik ki. Apróbb költeményei közül sok nagyon népszerűvé és máig kedveltté lett, mint pl. a mély érzésű *Elegia egy alvó gyermekhez*; a *Huibert en Klaartje* czímű finom mestermű; az *Abd-el-Kader* ragyogó költeménye; a pompás leírásokban bővelkedő költői elbeszélés: «Herodias leánya» és az elbűvölő s magával ragadó *Eliza's vlucht*. Mint prózaíró is mester. E fajta művei azonban (többnyire történelmi és egyházi munkák) kívül esnek a szépirodalom területén s méltatásukra itt nem szoríthatunk tért.

B. Ter Haar.
(Aczélmetszet után.)

53. **Nicolaas Beets (Hildebrand).** Bár e szerény vázlat összeszerkesztője jól érzi helyzetének nehézségét, a mely a helylyel való tulságos takarékosságra kényszeríti, ennek a névnek leírásakor még sem teheti, hogy saját subjectiv érzelmeit is bele ne öntse írásába. Hisz Beets Miklósban és az ő irásai által ismerte meg legelébb és szerette meg örökre a németalföldi nemzetet, a hollandus nyelvet és annak irodalmát. Beets nem csak egyik legkitünőbb tanára volt az utrechti egyetemen, hanem egyuttal atyai barátja is, kivel húsz esztendőn keresztül (1883—1903) állott szellemi összeköttetésben. Iránta érzett hálás szeretete és kegyeletes tisztelete mellett is igyekezni fog azonban a történetíró köteles tárgyilagosságát megőrizni.

Beets a XIX. századbeli németalföldi irodalomnak egyik legragyogóbb csillaga s mint ember, egész nemzetének, királyától a legszegényebb hajóvontató parasztig mindenkinek a szemefénye, büszkesége, mint egyik életrajzírója szépen mondja: *a hollandus lelkiismeret megtestesülése.* Nagyon szerény középállású család szülötte (atyja haarlemi gyógyszerész) s mégis midőn az 1903. év márczius 13-án 89 éves korában elhunyt, egész nemzetének őszinte és mély gyászában a királyi családé s első sorban a fenkölt lelkű, bájos ifjú királynőé, Vilmáé volt az *egyetlen* koszorú (a *nemzet* koszorúja!), a mely a puritán lelkű nagy férfiú egyszerű koporsóját diszítette. Beets 1814 szeptember 13-án született a virágok fővárosában, Haarlemben, a melynek kies vidéke egész életére megihlette lelkét a természet szépségeinek igaz szeretetével. Középiskoláit szülővárosában elvégezvén, a szomszédos Leidenbe ment egyetemre s irodalmi és theologiai tanulmányainak befejezése után 1840-ben református pappá lett az általa halhatatlanná tett kies falucskában, Heemstedeben, szülővárosa közvetetlen közelében. Tizennégy esztendőt töltött itt hű szolgálatban, mikor már mint koszorús költőt s országos hírű egyházi szónokot a legelőkelőbb hollandi református egyház, Utrecht hívta meg papjául. Itt ismét huszonegy esztendeig hirdette az igét s már 61 éves volt, mikor az egész nemzet nagy örömére III. Vilmos király az utrechti állami egyetem theologiai fakultására nevezte ki (1875) az egyháztörténet és erkölcstan rendes tanárává. A hollandus törvények értelmében 70 éves korán túl senki közhivatalt nem viselhetvén, 1884 őszén nyugalomba vonult, de a Gondviselés még majdnem húsz esztendei gondtalan, nyugodt, de azért utolsó napjaiig munkás, derült öregséget ajándékozott neki s egy hijján kilenczven esztendős korában 1903 márczius 13-án hunyt el.

Beets azonkívül, hogy mint egyházi író is rendkívül sokat dolgozott és *egyházi beszédei*vel meg *Áhitat óráival (Stichtelijke uren)* azon a téren is romolhatatlan emléket emelt nevének, mint költő is rendkívül termékeny volt. Eleinte Scott és még inkább Byron hatása alatt állott, a kitől sokat le is fordított hollandusra. Ezt a hatást leginkább nagyobb költői elbeszélései mutatják: *Kuser* (1835), *Guy de Vlaming* (1837) és *Ada van Holland* (1840). Később azonban teljesen emanczipálta magát a byroni pessimismus hatása alól, a mely az ő derült, világ- és emberszerető lelkétől olyan messzire állott, s mint teljesen önálló szellem nyilatkozik meg sok kötetre menő költeményeiben, a melyeknek legnagyobb része lyrai. Kisebb költeményeit művészi forma, magvas gondolat, derült, sokszor mélyen vallásos, Istenben örvendező érzés teszik örök értéküekké nemzete irodalmában. De míg a szorosabb értelemben vett költői (verses alakú) művekben vele egyenlő rangú, ha nem is minden tekintetben egyenlő értékű írója több is van a XIX. század németalföldi irodalmának, addig

a széppróza terén mindmáig senki által meg nem közelített magasságban áll. Gyönyörű prózáját egyházi műveiben is érvényesíti, æsthetikai értekezései, a melyek négy vaskos kötetben vannak összegyűjtve s a modern «essay»-k megannyi gyöngyszemei, szintén prózájának szépségét hirdetik.

De a hervadhatatlan koszorút *Camera Obscura*jával nyerte el, a melyet HILDEBRAND név alatt bocsátott közre, először 1839-ben. Azóta huszonöt kiadást ért meg s bár már három negyed század repült el első megjelenése óta, tartalma mit sem veszített frisseségéből, érdekességéből. Nem is veszíthet soha, mert a nemzeti lélek legegyénibb megnyilatkozása. Tartalmára már czíméből lehet következtetni. Pillanatnyi felvételek azok a való életből a «sötét kamara» megvesztegethetetlen hűségével, a melyhez a művész csak a színt, csak a keretet adta meg. De épen ez a színezés, ez a rámába foglalás Beetsnél akkora eredetiséggel, a nagy humoristáknak azzal a mély érzésével történik, a mely nélkül művészi remeket alkotni soha nem sikerült és soha sem is fog sikerülni. Egyes alakjai typusokká váltak s a nemzeti közgondolkozásba és közbeszédbe annyira beleforrottak, mint Dickens hasonló alakjai az angol nemzetébe. De míg Dickens kabinet-alakjait más nemzet fiai is megértik, addig Hildebrand emberei és viszonyai annyira tőrülmetszett hollandusok, hogy más nyelvre való lefordításuk majdnem legyőzhetetlen akadályba ütközik s a sok magyarázó jegyzetbe az æsthetikai élvezet bele fulad. De azt mély meggyőződéssel állítom, hogy ha a németalföldi irodalom soha semmi egyéb szépet és értékeset nem produkált volna is, ezért az egy könyvért magáért, a belőle meríthető tiszta költői élvezetért érdemes megtanulni a hollandus nyelvet. Egyik legszebb darabját a kötetnek, a melyben az «egyetemes emberi» legnagyobb arányban érvényesül a nemzeti elem mellett, a *Távoli barátok (Verre Vrinden)* czíműt, e sorok írója magyarul is közre adta a *Debreczen* hasábjain. A kötet apróbb darabjai között a legtöbb tőrűlmetszett hollandus humor van *Egy kellemetlen ember a haarlemi ligetben* czíműben, míg a nagyobb, szinte regénynyé kiszélesedő elbeszélései között úgy természetességük, előadásuk bájossága, mint a rajzolt jellemek hűsége és igazsága tekintetében a legkimagaslóbb alkotásai, melyek bármelyik nagy nemzet irodalmának is méltó díszei volnának: *A Stastok-család*, *A Kegge-család* és *Gerrit Witse*.

54. A történelmi regény. Azt a példát, a melyet történelmi regényeivel Van Lennep mutatott, csakhamar többen is követték. Így első sorban J. F. Oltmans (1806—1854), a ki Tollens *Herman de Ruiter* meg *Jan van Schaffelaar*jának a tartalmát prózában dolgozta föl *Loevesteyn vára* (1834) meg a *Juhász (De schaapherder*, 1838) czímű regényeiben.

Ő utána lépett föl ANNA LOUISA GEERTRUIDA TOUSSAINT, Németalföldnek, sőt a maga korában tán egész Európának egyik legkitűnőbb regény-

Egyetemes irodalomtortenet III

NICOLAAS BEETS.

írója. Született Alkmaarban 1812-ben s jó ideig ott is élt, de mikor Bosboom jeles festőművésznek felesége lett (1851), az időtől fogva mind haláláig (1868) a királyi székvárosban, Hágában lakott. *Almagro* czímű első zsengéje után *Devonshire grófja* és *Az angolok Rómában* czímű regényeivel vonta magára a közfigyelmet, de dicsőségét *A Lauernesse család* alapította meg, ez a reformáczió első éveit festő remekműve, a melynek csak Scott példájára túlságig hajhászott ódonszerűségét a kifejezésekben lehet némileg hátrányául róni fel. De ezt a csorbáját későbbi regényeiben fényesen kiköszörülte. Három további regényében a «Leicester-kor»-t ábrázolja. Egyéb történelmi regényei közül kitűnnek *Pepoli gróf* és a *Delfti csodadoktor*. Később, némileg már a francziák hatása alatt, a jellemregény terére lépett át s e nemben legjobb műve *Ferencz őrnagy*, egy mesteri lélektani tanulmány, a mely általános csodálattal találkozott; *Rajmond, az asztalos* beszélgető alakban irt jellemtanulmánya pedig találó és csinos képet rajzol a restauráczió koráról. Irt több kötetre menő bájos elbeszélést is úgy a történelmi, mint a jellemfajtából.

Közvetlen Bosboom-Toussaint asszony *után* következik (sokan *elébe* is hajlandók tenni!) Hendrik Jan Schimmel (1824—), a ki *De Witt János* korát választotta regényei tárgyául. Innen valók *Mary Hollis, Milady Carlisle* és *Sinjeur Semeyns*. Ez az utóbbi, a mely Németalföld 1672-beli állapotának a képe, mély, egészen a finom szálakig ható történelmi tanulmányról tanúskodik s egyszersmind a művészi ábrázolásnak is remeke. Ennek a folytatása *A testőrkapitány (De capitein van de Leifgarde)*, mely az előbbivel minden tekintetben egyértékű. Mint színműíró Schimmel kezdetben Viktor Hugot, később inkább Schillert követte. Első színművei közül a *Két Tudort* még alig vették észre, de *Joan Wouters* már nagy tetszésre talált; *Napoleon Buonaparte* tanulmány és elmésség dolgában tűnik ki, de *Struensee*je, ez a megrázó tragédia, a legjobb valamennyi közt, a mit az újkori németalföldi drámai irodalom felmutathat.

55. **Az újabb próza.** Beets a maga humorisztikus rajzaival nem maradt magában. Legjobb barátja J. P. Hasebroek (1812—1896) amsterdami református lelkész, a ki mint költő is több kötet verset bocsátott közre, Charles Lamb angol humoristának — a kit Potgieter fordított hollandusra — a hatása alatt ugyanolyan modorban irta meg *Jonathan Igazságát és Álmait (Jonathans Waarheid en Droomen)*, de ezekben több a szentimentális érzés, mint az egészséges elmésség. Épen ellenkező az eset Klikspaan vagyis igazi nevén Kneppelhout János némileg nagyon is nyers, de szellemes és élesen megrajzolt *Diáktypusaival (Studententypen)*, a mely a leideni (s persze a többi) hollandus egyetemi ifjúság életét mutatja be kissé a karikatura felé hajló képekben. Fölséges olvasmány.

Az 1843-ik évben tűnt fel a *mastlandi paplakból* felvett találó és

igaz «rajzaival» (*Schetsen nit de Pastorie van Mastland*) CORNELIS ELIZA VAN KOETSVELD, akkor Westmaas református lelkésze, a ki 1814-ben Rotterdamban született és 1848 óta hágai és pedig jó időn át udvari prédikátor volt. Főműve után még sok realisztikus novellát írt, de azokban a pap nagyon gyakran, a költő nagyon ritkán jut szóhoz.

A tudományos próza legkiválóbb képviselői közül is megemlítjük azokat, a kiknek művei nemcsak mint szakmunkák állanak a legmagasabb helyen, hanem stílusuk választékossága, emelkedettsége és lebilincselő voltával a nyelvnek valóságos mestereiként mutatták be magukat. Ezek közt első CORNELIUS WILLEM OPZOOMER (1821—1892) utrechti egyetemi tanár, a legékesebb szavú, legvonzóbb előadású tudós, a kinek szombati déli leczkéire az egész országból sereglettek össze kiváló tudósok és egyszerű deákok; a ki nemcsak az összes nyugateurópai kulturnyelveket, hanem — a classikus nyelveket nem is említve — még az arabot is olyan eloquentiával beszélte, mint csak az illető nemzetek legkiválóbb tagjai. Ő a mult században Németalföld legnagyobb bölcsésze. Műveinek száma rengeteg. Mint a széppróza remekei méltán kérnek megemlítést e rövid vázlatban *Losse bladen* czím alatt három vaskos kötetbe összegyűjtött essay-i, a melyek közül sok foglalkozik irodalmi és æsthetikai kérdésekkel. A költészetnek műfordításaival tett szolgálatot, melyek közt legszebbek Hebel költeményei és Shakespere Julius Cæsarja.

Mellette mindjárt MATHIJS DE VRIES, a leideni egyetemen a németalföldi nyelv tanára foglalt helyet. Örökre elévülhetetlen érdeme a *Németalföldi Nyelv Nagy Szótárá*nak a megindítása, a melyhez az anyagot egész életén át hangyaszorgalommal gyűjtögette. Ehhez írt «Bevezetése» a választékos tudományos prózának valóságos mintaképe. Hasonló dicsérettel kell megemlékeznünk R. J. FRUIN leideni professor remek történelmi művéről: *Tiz év a nyolczvanéves háboruból.*

56. **Az újabb költészet.** Tollensnek a költészetre tett nagy hatása folytán a romantika Németalföldön sok költőnél ugyanabba a kedélyes, vallásos hangnembe megy át, a mely már Bogaers és Ter Haar költői elbeszéléseiben is megcsendül. Ebben a szellemben írta C. W. VAN DER POT *Julián, a hithagyó* czímű költői elbeszélését és a jeles novellái révén is ismeretes A. J. DE BULL *A jövő álma, A flórenczi próféta*, *Bach Drezdában* czímű műveit. Közvetetlenebbül Byron hatása alatt állott HENRIK ARNOLD MEYER, tengerésztiszt, meg a hágai költő VAN DEN BERGH, a ki később hazafias balladákat is írt. Ugyanezt tette a *Kennemerlandi balladák* költője W. J. HOFDIJK, a ki egy *Helene* czímű költői elbeszéléssel és egy *Dajang-Szumbi* czímű, hexameterekben kidolgozott jávai legendájával is gazdagította nemzete irodalmát. Azonban Hofdijk mint prózairó vetette meg dicsőségének szilárd alapját, a mennyiben az *Ősapákat (Het voor-*

geschlacht) egész sor lebilincselő szépségű rajzban keltette életre. Ellenben a vadromantika és a szeszélyes humor ellen szállt síkra Groningenből W. HECKER, de nem valami nagy sikerrel.

Mikor valamivel későbben a szentimentális romantika a kritikai szellemmel állott össze vadházasságba, lassanként Heine, annak az iránynak a főképviselője, kezdett nagy hatást gyakorolni az *Ifjú Németalföld*re, többek közt HAVER SCHMIDT JÁNOSra, a ki prózai rajzaiból kitetszőleg soha sem bírta többé magát kivonni annak az epés ugyan, de egyuttal genialis költészetnek a hatása alól, noha már deák korában rajta volt a szakításon, mert Heinét kiparódiázta halálra kaczagtató fonák költeményeivel *(Snikken en grimlachjes van Piet Paaltjens),* a melyeket összegyűjtve is kiadtak először 1867-ben és azóta még nagyon számos ízben.

J. J. L. ten Kate.
(Fénykép után.)

57. **Ten Kate és De Genestet.** A XIX. századbeli németalföldi irodalomnak egyik legfényesebb neve, a ki népszerűség dolgában mindjárt Beets után következik JAN JACOB LODOWIJK TEN KATE (1819—1889) amsterdami református lelkész, a ki kezdetben a tulzó romantika és humoros realizmus ellen való küzdelemben Heckerhez csatlakozott, de a nélkül, hogy a már avasodó classicismus védelmezői közé tartozott volna. E küzdelemnek főfegyvere volt az az egészen versben írt *Braga* czímű folyóirat, a melyet A. WINKLER PRINSsel 1843-ban kiadott, s a mely 1844-ben más szerkesztők alatt még egy második évfolyamot is megért. De ez utóbbi csak utánzat. Irodalmi megemlítésre csak az első tarthat igényt. Ten Kate később kimeríthetetlen alkotó erejével, a nyelv és vers felett való korlátlan hatalmával ejté ámulatba csodálóit. Ez a tulajdonsága rendkívüli módon alkalmassá tette őt a műfordítói munkásságra, s csakugyan számtalan apró s igen sok nagyobb műfordítással gazdagította nemzetének irodalmát. Ez utóbbiak közt találjuk Tasso Megszabadított Jeruzsálemét, Schiller Stuart Máriáját, Oehlenschläger Correggioját, La Fontaine Meséit, a Biblia Jób könyvét stb. Eredeti költeményei közt — zengzetes szép énekein kívül — a legkiválóbbak *A Teremtés (De schep-*

ping) és *Az amsterdami új templom. (Die nieuwe Kerk te Amsterdam)* nagyobb elbeszélő művei, a melyekben egyik remek kép és leírás a másikat váltja föl.

De tán még nálánál is mélyebben hatolt be nemzete szeretetébe a fiatalon elhunyt delfti prédikátor PETRUS AUGUSTUS DE GENESTET (szül. 1829-ben Amsterdamban, meghalt 1861-ben Roozendaalon), a maga mély érzésű, néha csintalan, de mindíg dallamos, bár olykor kissé hatást vadászó költeményeivel. Szellemes és mulattató elbeszélőként mutatkozik be *Fantasio* és *Szent-Miklós estéje* (a hollandusoknál a gyermekekre nézve egy a mi karácsony esténkkel) czímű műveiben; a természet festőjének s a szív igaz tolmácsának számos kisebb költeményében, a melyek között legkedveltebb *A torony kakasa (Het haantje van den toren).* De nem utolsó jelessége, a mely sokak szívét nyerte meg számára, hogy a szabadelvű theologiai iránynak ő volt mély vallásosságtól, Istenben való rendíthetlen megnyugvástól áthatott egekig szárnyaló lantosa, a ki az életet egyik legszebb versében a «rózsakoszorúval körülfont keresztként» tünteti föl.

P. A. de Genestet.
(Metszet után.)

58. Alberdingk Thijm és Busken Huet. Mint *katholikus költő,* — a milyen pedig Németalföldön Vondel óta egy sem volt, bár voltak katholikus *vallású* költők — lépett föl a XIX. század közepén Bilderdijk egyik tanítványa és bámulója J. A. ALBERDINGK THIJM (1820—1889) sajátszerű, bár némileg kacskaringós és homályos költeményeivel, melyek közt a *Hegyfok (Het voorgeborchte)* a legérdekesebb. Irodalomtörténeti novelláinak, melyek közt *Vondel arczképei* a legkitűnőbbek, meg egyébb prózai, főképpen irodalmi és művészettel foglalkozó írásainak köszönhette, hogy 1876-ban az amsterdami képzőművészeti Akadémia tanárává nevezték ki.

Nála sokkal értékesebb és mindenekfelett érdekes alakja a XIX. század irodalmának COENRAAD BUSKEN HUET, a kinek nevét már fentebb Potgieternek a «Gids» szerkesztőségéről való lemondásával kapcsolatban említettük. Előbb wallon (franczia) reformált lelkész volt Haarlemben, de hivataláról lemondott és a «Gids» szerkesztői közé állott be 1863-ban.

Itt mint kritikus működött, de mint műveinek *Literarische Fantasien* czíme is mutatja, nem annyira a bíró tárgyilagossága, mint inkább saját egyéni ízlése és csapongó képzelete vezették tollát. Ezek a kritikák egy nagy szellem égető tüzének bámulatra méltó kitörései, de a melyek csak emésztettek, pusztítottak s nem melegítettek, nem növeltek. Nem csoda, ha az egész szellemi tábor elkeseredett ellene, s midőn 1865-ben kénytelen volt a szerkesztőség kebelében beállott kiegyenlíthetlen ellentétek miatt onnan kiválni, nem akadt senki, a ki őt sajnálta volna, bár mindenkinek szíve fájt, hogy vele együtt a «Gids» megteremtője és lelke, Potgieter is, tiszteletet érdemlő vaskövetkezetességétől kényszerítve, lemondott a főszerkesztőségről. Busken Huet most Németalfölddel szemben valósággal irodalmi Coriolanus szerepére adta magát, kibujdosot hazájából s huzamos időt Kelet-Indiában töltvén, végre 1876-ban Párisban telepedett meg s miután még hollandus honpolgárságát is letette és francziával cserélte föl, ott is halt meg 1886-ban, hatvan éves korában. Huetnek irodalmi helyét majd csak a mienknél jóval későbbi kor higgadt látása lesz képes kijelölni. Főműve, a melyben hazáját, annak egész múltját, műveltségét, irodalmát, művészetét a kicsinylés hangján tárgyalja s a melylyel veszedelmes fegyvert adott a hollandusokat átlátszó czélzatosságból folyton becsmérelő külföldi, főleg angol és német írók kezébe, a *Rembrand hazája (Het Land von Rembrand)* olyan sajátos, lebilincselő alakban van megírva, hogy a fölületes olvasót félrevezeti s nem engedi, hogy az előadás egyoldalúságát és a tartalom pontatlanságát észre vegye. A legkedvezőbb színben mutatkozik Huet tehetsége *Lidewijde* czímű regényében, a melynek nagy a művészi becse s telve van a classicitásig emelkedő szép részletekkel. Egyik megható és költőileg is becses novelláját *György Doktort* e sorok írója fordított le magyarra s adta közre a *Debreczen* hasábjain.

59. **A Spectator Club.** Dickens és Thackeray Németalföldön szellemi rokonukra találtak a szintén angol eredetű, de írásaiban teljesen hollandussá vált Mark Prager Lindoban, a ki 1819-ben Londonban született, de már ifjonta Hollandiába szakadt s miután előbb több helyütt tanároskodott, mint tanfelügyelő hunyt el 1877-ben Hágában. *De oude Heer Smits (Smits, az öreg úr)* név alatt írta *Leveleit és őszinte vallomásait (Briven en ontboezemingen)* meg *Clementine, Janus Snor* és egyéb regényeit. 1856-ban kezdte szerkeszteni a «Nederlandsche Spectator»-t, a mely 1860-ban két más folyóirattal egybeolvadt, s ettől az időtől fogva egy író emberekből álló club szerkesztősége alatt (a kik minden héten egyszer összejöttek s közösen állapították meg közlönyük tartalmát) nagy és jótékony hatással volt Németalföldön az irodalmi ízlés fejlődésére. A legkimagaslóbb tagjai voltak a clubnak: Bakhuizen van den Brink, a ki

már a «Gids» megalapításában is részt vett, LODOWIJK MULDER, GERAARD KELLER nagyon termékeny író; a novellista ARNOLD ISING, a tudós VAN LIMBURG BROUWER, a kinek napkeleti regénye, az *Akbar*, sok tudós tanulmányról s nagy művészi tehetségről tanuskodik, s még a szeretetre méltó festő JACOBUS JAN CREMER, a ki 1827-ben Arnhemben született és 1880-ban Hágában halt meg. Nemes, emberszerető irányzatáért említésre méltók *Anna Rooze*, *Dr. Helmond és a felesége* és *Hanna kisasszony* czímű regényei. Sok tetszéssel találkozott s máig színen van két színdarabja *Pór és nemes*, meg *Berthold Emma*. De legkitűnőbbek *Overbetuwei novellái*, abból a genreból, a melybe Mikszáth Jó palóczai valók, azzal a különbséggel, hogy Cremer novellái nem az irodalmi nyelven, hanem a gelderlandi (Arnhem környéke) parasztok tájnyelvén vannak megírva. Idylli, naiv, de rendkívül megkapó és megható képei ezek a legbájosabb hollandi táj parasztéletének, melyeknek hatását még fokozta az, hogy Cremer maga szokta őket felolvasni utánozhatatlanúl eredeti előadásban.

Lindo halála óta VOSMAER KÁROLYt tekintették a Spectator-Club fejének, főleg *Röpke hirei (Vlugmaren)* okán, a melyeket Flanor álnév alatt írt a «Spectator»-ba. Vosmaer művészi természet volt, a ki egyebek közt Rembrandról írt tanulmányával kiváló műértőnek bizonyult. Három kötetnyi prózai és verses művein *(Vogels van diverse pluimage)* főleg Heine hatása érzik meg, de egyuttal a régi görög irodalomé is. Ez utóbbi hatásnak köszöni eredetét Vosmaer főműve, a homeri stílusban írt mulattató *Londinias* (szerző londoni élményeinek verses elbeszélése), valamint az a két kitűnő műfordítás: az *Ilias* és *Odyssea* is, a melyek méltó büszkeségei a hollandusok szellemi kincsesházának. *Nanno* cz. bájos, majdnem zenévé olvadó idyllje a Kr. e. hatodik század görög társadalmába visz bennünket. A művészet szeretete hatja át *Amazone* cz. regényét is mely egyszersmind jellemeinek rajzában is kitűnő.

60. **Novellák és erkölcsregények.** A Spectator-Club elbeszélőin és regényíróin kívül állanak más, nem kevésbbé érdemes írók. Így például HENDRIK DE VEER, előbb református pap, később felsőbb polgári (reál-) iskolai igazgató s végül a *Het Nieuws van den Dag*, egyik legkiválóbb németalföldi nagy napilap, szerkesztője (1829—1890), a ki azonban nevének maradandó jövőt nem annyira novellái és regényei által, mint inkább *Trouring voor het jonge Holland* (Jegygyűrű az ifjú Hollandiának) czímű kötetébe összegyűjtött, finom érzéssel és művészi ónnal megrajzolt vázlataival biztosított.

Tőlünk magyaroktól különösen tisztelő megemlítést érdemel ALLARD PIERSON (1831—1896), előbb Lőwenben, majd Rotterdamban franczia (wallon) ref. lelkész, majd Heidelbergben egyetemi tanár s végül 1878 óta haláláig Amsterdamban a művészet-történet egyetemi professora. Mikor

1849-ben a magyar szabadság ügye lehanyatlott, Pierson, akkor még egyetemi deák, gyönyörű elegiában siratta el hazánkat, a mely költeménye az amsterdami «Studenten-Almanak» 1850. évi folyamában van megőrizve. Ezért megérdemli, hogy tisztelettel említsük nevét. De az ő érdeme ettől függetlenül is sok és kiváló. Regényei, főleg a goethei *Adriaan De Merival,* bölcselkedő irányzatuak. Nagyszámú iratai, a melyek között *Szellemi Elődeink (Geestelijke Voorouders)* állanak a legelső helyen, igazi mintaképei az ízléses stílusnak s szinte roskadoznak az eredeti eszmék és bölcselő gondolatok súlya alatt.

Inkább népies bölcselkedő volt a külföldön tán valamennyi hollandus író közt legismertebb Eduard Douwes Dekker, a ki 1820-ban Amsterdamban született s tizenhét évi keletindiai tartózkodás után 1857-ben visszatért hazájába. Itt rövid időn hiressé tudta tenni magát Multatuli álnév alatt kiadott *Max Havelaar* czímű regényével, a mely tulajdonképen az indiai kormányzás ellen intézett, ragyogó stílusban megszerkesztett feljajdulás és tiltakozás. Mint irodalmi mű, *Max Havelaar* kétségkívül a legjobbak közzé tartozik, a mit az európai irodalom a XIX. században teremtett. De már későbbi munkái, mivel mind szerzőjük világreformáló törekvésének a szószólói, nem nyujtják azt a derült æsthetikai élvezetet, a melyet az irodalmi művektől, még ha irányzatosak is, joggal megvárunk. Egy jelentős sikerű verses színművet is írt Douwes Dekker *Fejedelmek iskolája* (Vorstenschool) czímmel. Életének utolsó éveit Németországban töltötte s ott halt meg 1887-ben, Ingelheimben.

A kelet-indiai németalföldi gyarmatokon lakó európaiak szokásait és erkölcseit rajzolja *Oostindische Heeren en Dames* cz. regényében (1866) Jan ten Brink, a ki 1834-ben Appingedamban született és 1884-ben, kizárólag irodalmi érdemei alapján, a leideni egyetemen a németalföldi irodalom rendes tanárává neveztetett ki. Irodalmi tanulmányai közül a legnevezetesebbek *Brederoja*, a melylyel már 1859-ben föllépett, és a *Jelenkori iróink életrajzai.* Egybegyűjtött regényes művei közül főleg azok vonják magukra az érdeklődést, a melyekben a XVII. század irodalmi és társadalmi képét rajzolgatja, milyenek *Jan Starter meg a felesége, A Brederók* és *Brechtje Spieghels.*

61. A mai irodalom. Ez a fejezet tulajdonképpen kívül esik a «történet» fogalmán, mert történeti vizsgálódás tárgya csak az lehet, a mi már mögöttünk van, a mi a múltra tartozik. De annak, a ki egy nemzet szellemi életének a fejlődését híven igyekezett feltüntetni s eljutott az események természetes rendjén egészen a *ma* küszöbéig, szinte lehetetlenség kitérni a kisértés, sőt a kötelesség elől, hogy egy pillanatra meg ne nyissa azt a csapó-ajtót, a mely a múltat a jelentől elválasztja, s meg ne mutassa a jelennek chaosszerüleg gomolygó világában legalább azo-

kat a főalakokat, a melyek már határozott körvonalok között mozognak. Hogy egy ilyen rettenetes magasságból vetett röpke tekintet sem részletes, sem alapos ismeretet nem nyujthat, azt említeni is fölösleges. Mindazáltal az ilyen kulcslyukon át való szemlélődésnek is megvan a maga nem csak ingere, hanem kielégítő és megnyugtató hatása is. Tartsunk hát rövid szemlét a németalföldi irodalom mai területén.

Az első, a kit tiszteletre méltó irodalmi sikerei elénk vezetnek, ma már magyar asszony, dr. Antal Géza pápai ref. kollégiumi tanár felesége, Opzoomer Adél asszony, a nagy philosophus Opzoomernek a leánya. Mikor ő életét a férjééhez kötötte és szülőhazáját a mi hazánkkal cserélte fel, már megállapodott nevű németalföldi írónő volt A. S. C. Wallis álnév alatt. Több, Schiller szellemében írt színműve után a történelmi regény terén ragyogtatta fényes írói tehetségét s nemzete már Bosboom-Toussaint asszony méltó utódját kezdte benne látni, de ő «a házi boldogságot többre tartván a költői dicsőségnél, tollát letette és választott férjével elhagyta hazáját» (Dr. A. te Winkel szavai). Első regénye *In Dagen van Strijd* (A küzdelem napjaiban) s benne a spanyol uralom ellen való felkelést közvetlen megelőző időket rajzolja alapos tanulmánynyal és a jellemek hű, lélektanilag megokolt rajzával. Második nagy műve *Vorstengunst* (Fejedelmi kegy), a mely ugyancsak a reformáczió első korszakát rajzolja, de már Svédországban. A szorosabb értelemben vett költészet terén is sikerrel próbálkozott meg Opzoomer Adél, de sokkal ifjabban hagyta félbe munkásságát, semhogy rendkívüli tehetsége minden irányban teljes kifejlődésre juthatott volna. A mi kis dunántuli Athénünk egy kiváló szellemmel gazdagodott, de hazája érzékenyen fájlalja a veszteséget, a melyet a németalföldi irodalom az ő elhallgatásával szenvedett.

Opzoomer Adél (A. S. C. Wallis) írói munkássága ránk magyarokra nézve külön is nagy jelentőségű, mert fentebb említett munkáin kívül azzal is gazdagította a hollandus irodalmat, hogy mesteri szép formában és költői nyelven lefordította anyanyelvére már 1887-ben Madách *Ember tragédiáját* s hozzá rendkívül alapos és kimerítő bevezetést is írt. A művet Zichy Mihály rajzaival a Het Nieuws van den Dag czímű amsterdami előkelő napilap adta ki s egy év lefolyása alatt a negyvenezer példányos kiadás teljesen elfogyott. A folyó 1905-ik évben új jelét adta Wallis fogadott hazája iránt való meleg szeretetének, a mennyiben a Wesselényi-féle összeesküvés történelmi hátterével egy szomorújátékot írt *Een Hongaarsche Samenzwering* czímmel, melyet az egész hollandus közönség — úgy is, mint a régóta hallgató kedvelt szerző új megnyilatkozását — lelkes örömmel üdvözölt.

Egy eddig még teljesen parlagon hevert területet tört fel Arnold

Werumeus Buning, mikor a hollandus nemzet hősi századának, a XVII. századnak tengeri csatáit és diadalait öltöztette regényformába. De ezzel a történelmi regények sorozata — tán örökre — lezáródott. A történelmi regényhez sok munka, alapos tanulmány és ezen kívül rendkívül erős képzelő tehetség szükséges, mely a történelmi száraz tényeket a maga alkotásaival emeli föl az æsthetikailag szépnek regióiba. De ki ér ma már rá ilyen alapos tanulmányokra? A betűre éhes közönség mohón falja a regényeket s nem válogatós a fogásokban. Ma már csak a tömeges termelés képes a megnövekedett keresletet kielégíteni, történelmi regényeket pedig nem lehet *en gros* előállítani.

Mint az egész világon, úgy Németalföldön is a vásári munka van ma kelendőben is, készülőben is s e mellett korunknak a szellemi nyavalyája, a decadentia vagy ha jobban tetszik a secessio, Németalföld egészséges szellemi légkörét is megmételyezte, s a Zola-utánzók egész szervezett czéhe kotorász az erkölcsi élet legbűzösebb csatornáiban s onnan vájja ki «irodalmi» (?) tárgyait.

De vannak mégis, a kik ha nem is emelkednek a régiek színvonaláig, de számbavehető alkotásaikkal nem csupán a pillatnak írnak. Így Justus van Maurik, a jelenkor legkiválóbb hollandus humoristája, az amsterdami népéletből vett mulattató rajzaival valóságos jóltevője embertársainak, mert szívből fakadó jóízű kaczagásra kényszeríti őket, a mi olyan ritkaság ebben a mai elsavanyodott világban.

A legmodernebb irány hívei közül csak kettő érdemli meg, hogy megemlítsük a nevét, úgymint Frans Lapidoth és Louis Couperus. Az első leginkább problemákat, kérdéseket tárgyal és old meg regényeiben s bármennyire nem érthetünk is vele egyet a lényegben, azt be kell ismernünk, hogy a formában eléggé ügyes. Louis Couperus már egészen Zola nyomdokain halad, de két lényeges különbséggel. Első az, hogy nem áll úgy fölötte és kívüle tárgyának, mint Zola, a második meg az, hogy a szellemi betegeket nem a legalsó, hanem a legfelső osztályokban keresi föl s a szalonok perversitásait elemezi.

A szorosabb értelemben vett költészet terén mindjárt egy igazi költő köti le figyelmünket, az 1903-ban elhunyt nagy katholikus főpap és államférfiú, H. J. A. M. Schaepman, a ki szintén katholikus költő, mint Alberdingk Thijm, de kettőjük közt még is ég és föld a különbség. Schaepman valódi egyéniség, önálló szellem, harczias és győzelmes vitéz, a ki elveinek minden téren diadalt tudott szerezni. Mellette még csak két nevet említhetünk meg. Az egyik férfiú, a másik nő. Marcellus Emants is határozott tehetség, a ki úgy az elbeszélő, mint a lyrai és drámai költészet terén jelentékeny sikereket ért el. Helene Swarth (ma már a fentebb említett Lapidoth felesége) ellenben teljesen a lyra terén

mozog, s itt is kizárólag egyetlenegy formát, a *szonett*et műveli, de ezt akkora tökéletességgel, a nyelv fölött való olyan könnyed rendelkezéssel, hogy példáján indulva az ifjoncz lant-pengetők egész csőcseléke kizárólag szonettnek nevezett hülyeségekkel gyötri a napilapok olvasóit.

S most becsapom az imént kinyitott kis ajtót. Erről a korszakról majd csak akkor lehet történelmileg szólni, ha az idő nagy rostája a maga tisztító és kiválasztó munkáját elvégzi.

S itt be is rekeszthetném egészben véve futólagos, sok tekintetben hézagos, minden tekintetben szerény vázlatomat, ha nem volna még egy nagy fontosságú történelmi esemény vagy helyesebben folyamat, a melyet felemlítés nélkül nem hagyhatok, ha az egyoldaluság és szűklelküség vádját nem akarom magamra venni. Ez a flám mozgalom.

62. A flám mozgalom. A németalföldi irodalomról szóló, bármily rövid ismertetés sem mondhat le annak a kötelességnek a teljesítéséről, hogy megismertesse azt a minden, a saját nemzeti nyelvét és irodalmát szerető ember előtt rokonszenves törekvést, melyet Belgium németalföldi nyelvű lakossága (az egész ország népességének jó kétharmada) folytat ősei nyelvének feltámasztása, fejlesztése, irodalmi művelése és a köz- és magánélet minden terén való érvényesülése czéljából.

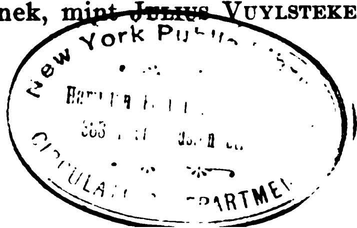
Tudvalevő dolog, hogy mikor a spanyol uralom ellen vívott nyolczvan éves szabadságharcz véget ért és a münsteri béke biztosította Németalföld északi megyéinek szabadságát és függetlenségét, a déli rész, a ma ú. n. Belgium, megmaradt a Habsburgok uralma alatt s megmaradt katholikusoknak és elnyomottnak. A mi szellemi, vagyoni és születési aristokratia csak volt a hajdan egységes Németalföldön, az mind kivonult Belgiumból és Hollandiában telepedett meg. Ez a körülmény juttatta az Észak-Németalföldet (Hollandiát) az anyagi és szellemi virágzásnak arra a magas fokára, a mely e vázlatban is világosan fel van tüntetve. Ellenben Belgium anyagilag is, szellemileg is visszaesett, hanyatlásnak indult. A még mindig többségben levő germán (flám vagy flamand) elem mindinkább tért vesztett a kisebbségben levő wallon (franczia) elemmel szemben. Franczia divat, franczia nyelv, franczia irodalom, franczia erkölcsök (?) nyomultak előtérbe. Ez az állapot nem változott Napoleon bukásáig. De mikor a bécsi congressus a két századon át különálló két Németalföldet egy egységes királysággá füzte össze, a helyzet egy csapásra megváltozott. Hollandus nyelv, hollandus irodalom, hollandus szokások léptek előtérbe. Tudjuk, hogy minő vége lett a két ország rövid idejű egységének 1830-ban ketté szakadtak. De a flám nemzet legjobbjainak szívében a visszanyert legdrágább kincsnek, az anyanyelvnek a szeretete ekkorra már olthatatlan lángra lobbant s a mit a szellemileg fejlettebb testvér jóakaratú tukmálására elfogadni vonakodtak: a nemzeti irányú fejlődést,

annak nagy, fárasztó, de boldogító munkáját megkezdték a magok jó szántából s folytatják ma is és folytatni fogják mindaddig, a míg a századok mulasztásait teljesen ki nem pótolják. Ez az a nagy szellemi erőkifejtés, melyet a jelenkor története a *flám mozgalom* (vlaamsche beweging) neve alatt ismer. Ennek a mozgalomnak első apostola és holta napjáig kitartó katonája volt Jan Frans Willems (1794—1846). Ébresztő szavára mintegy a földből támadtak a költők és írók, kiket tűz, lelkesedés, mély érzés és termékenység jellemez.

Ilyen első sorban Prudens van Duyse (1804—1859), a ki azonban nem ér föl Karel Lodowijk Ledeganckkal (1805—1847), a kinek pompás triasza *A három testvérváros* (Gent, Brügge és Antwerpen), a melyet 1846-ban írt, egyik legutolsó munkája, de egyszersmind valódi műremek. Kevésbbé emelkedett, de csinos formájú és finom érzésű Jan Michel Dautzenbergnek (1808—1869) a költészete; különösen apró zengzetes, részben a középkor nyelvén írt dalai érdemelnek nagy dicséretet. Theodor van Rijswijknek, ennek az igazi népköltőnek *balladái*ból *és politikai refrain*jeiből hiányzik ugyan a kedvesség és a finom csiszolt forma, de annál több bennük a tűz és az erő. De a mi ő nála nincs meg, azt bő mértékben megadja a legismertebb délnémetalföldi költő Jan van Beers, a ki ugyan azt a dicsőséget, a melyet túlérzékeny, beteges *Ifjúkori álmai*val aratott, később hervadozni látta, de joggal illeti meg mindenha a dicséret azért a sok szépért, a mit *Életképei*ben és főleg *Érzelem és élet* czímű kötetében nyujtott. Korán elnémultak azok a zengzetes, most pajkos, majd szívből fakadó hangok, a melyeket a vidám Frans De Cort (1834—1878) varázsolt elő lantjának húrjain, de a vele egykorúak közül még több van, a ki ma is tehetséggel küzd az anyanyelv becsületéért, mint egyebek közt Emmanuel Hiel és Julius De Geyter, a *Nagy Károly császár és Németalföld* költője. Azonban egy sem örvend akkora tekintélynek, mint Julius Vuylsteke, a ki már 1868-ban a *Deák*

H. Conscience.
(Aczélmetszet után.)

életből (Uit het Studentenleven) merített költeményeivel azt a reményt keltette maga felől, hogy majdan lelke lesz a flám mozgalomnak.

A regény is főleg jellemrajz és a népéletből vett erkölcsi képek alakjában több érdemes munkásra talált Dél-Németalföldön. Valamennyi regényírójuk közt a legkitűnőbb s egész Európaszerte legismertebb HENDRIK CONSCIENCE (1812—1883), a ki néhány nagyobb történelmi regényen kívül (pl. *A flandriai oroszlán*), mintegy száz kötetre rugó kisebb művet írt, a melyeknek igen nagy az értékük úgyis mint irodalmi műveknek, úgyis mint a néplélek hű rajzainak, melyeket egy tiszta lélek naiv képzelete nemes érzéstől megihletve lehelt vászonra. Nevezetesebbek ezek közt *Az ujoncz, Ganzendonck gazda, Vak Róza, Fa Kalári*, meg a *Szegény nemesember*, a melyet Greguss Ágost (valószinüleg nem az eredetiből) magyar nyelvre is lefordított.

Conscience mellett tiszteletre méltó helyet foglalnak el JAN RENIER SNIEDERS (1812—1888) orvos és DOMINICUS SLEECKX (1818—1902), a kinek mesterkéletlen, találóan igaz, de talán némileg nagyon is realisztikus rajzai (mint pl. *Peerjan tervei*, meg *A hajóácsok)* megérdemlik az érdeklődést. ZETTERNAM álnév alatt adott közre J. J. DIRIKSEN nevű iparos-ember rövid élete (1826—1855) alatt körülbelül harmincz nagyobb és kisebb elbeszélést, a melyek Belgiumban nagy elterjedésnek örvendenek.

Különösen termékeny író volt JOHANNA DESIDERIA COURTMANS-BERCHMANS asszony, a kinek egyik bájos, szívhez szóló novelláját *Tante Sidoniat* e sorok irója fordította le magyarra.

Csinos, népies hangú novellákat írt a költeményei révén is előnyösen ismert két LOVELING nővér: Rosalia és Virginia.

Nagy veszteség érte Dél-Németalföld irodalmát 1874-ben a BERGMANN ANTAL korai halálával, a ki ekként nem válhatta valóra azokat a szép reményeket, a melyeket *Ernest Staats*ával mindenfelé keltett.

A flám mozgalom folyik tovább, mind szélesebb-szélesebb mederben, s a mi legörvendetesebb, a két testvér-nemzet között ma már a teljes kiengesztelődés, sőt ennél több, valódi szeretet uralkodik. A déliek főleg MAX ROOSES érdemes æsthetikus és műtörténész, meg PAUL FRÉDERICQ genti egyetemi professor vezérlete alatt mind jobban-jobban hozzásimulnak északi testvéreikhez. Az összeforrás művét nagyban elősegítik az évenként felváltva Belgiumban és Hollandiában megtartott nyelvcongressusok, a melyek a két ország legkiválóbb fiait gyűjtik össze a közös édes anyanyelv oltártüze köré.

Goethe szobra Rómában. Jobbról Iphigenia Oresttel, balról a hárfás Mignonnal.

NÉMETEK.

Irta: HEINRICH GUSZTÁV.

I. FEJEZET.

Bevezetés. A hősmonda. Pogány költészet.

A német nép politikai és művelődési története a népvándorlással veszi kezdetét. A népeknek ez az óriási hullámzása és századokon keresztül iszonyú folytonossággal dúló élet-halálharcza megsemmisítette és örök feledésbe borította a germán őskort, úgy hogy nincs német néptörzs, melynek emlékezete e legrégibb időbe visszanyúlna. A számos népnevek közől, melyeket Tacitus alapos pontossággal fölsorol, csak a keleti germánok némely törzsének neve maradt életben vagy legalább emlékezetben; a többi német törzsnevek teljesen eltűntek. A népvándorlás megalkotta az új germán államokat, melyek, a századok folyamán többé-kevésbbé módosulva, megmaradtak egészen a mai napig; a népvándorlás megteremtette a német hősmondát, mely előbb mint történeti hagyomány, utóbb mint nemzeti költészet élt a nép ajkán, mire a XII. és XIII. században kiváló műköltők kezében nagyszabású és nagyértékű eposzokká tömörül és, százados álom után, a fölvilágosodás korában új életre ébred és az újabb költészetnek is kedvelt tárgyává leszen. A középkor összes állami, nemzetiségi, vallási és művelődési viszonyai a népvándorlásban gyökereznek, melynek ezer éves utóhatásait csak a reformáczió és renaissance módosítják lényegesebben.

A ‚népvándorlás', e szó szorosb értelmében, a húnok betörése folytán római területre menekült nyugati gótok föllépése (376) és az utolsó nyugat-római császárnak, Romulus Augustulusnak trónvesztése (476) közt lefolyt század alatt ment végbe. De voltakép már a Krisztus előtti második században veszi kezdetét (a cimberek és teutonok előnyomulása, Kr. e. 113—101) és csak a római császárság megújulásával és Nagy Károly világbirodalmának megalapításával (Kr. u. 800) ér véget. Befejező utójátéka a magyar nemzet honfoglalása a IX. század végén.

Az irodalom történetébe a népvándorlás eseményei mint a nemzeti hősmonda forrása és tárgya tartoznak. Több mint három századra terjed-

ping) és *Az amsterdami új templom. (Die nieuwe Kerk te Amsterdam)* nagyobb elbeszélő művei, a melyekben egyik remek kép és leírás a másikat váltja föl.

De tán még nálánál is mélyebben hatolt be nemzete szeretetébe a fiatalon elhunyt delfti prédikátor Petrus Augustus de Genestet (szül. 1829-ben Amsterdamban, meghalt 1861-ben Roozendaalon), a maga mély érzésű, néha csintalan, de mindíg dallamos, bár olykor kissé hatást vadászó költeményeivel. Szellemes és mulattató elbeszélőként mutatkozik be *Fantasio* és *Szent-Miklós estéje* (a hollandusoknál a gyermekekre nézve egy a mi karácsony esténkkel) czímű műveiben; a természet festőjének s a szív igaz tolmácsának számos kisebb költeményében, a melyek között legkedveltebb *A torony kakasa (Het haantje van den toren).* De nem utolsó jelessége, a mely sokak szívét nyerte meg számára, hogy a szabadelvű theologiai iránynak ő volt mély vallásosságtól, Istenben való rendíthetlen megnyugvástól áthatott egekig szárnyaló lantosa, a ki az életet egyik legszebb versében a «rózsakoszorúval körülfont keresztként» tünteti föl.

P. A. de Genestet.
(Metszet után.)

58. Alberdingk Thijm és Busken Huet. Mint *katholikus költő,* — a milyen pedig Németalföldön Vondel óta egy sem volt, bár voltak katholikus *vallású* költők — lépett föl a XIX. század közepén Bilderdijk egyik tanítványa és bámulója J. A. Alberdingk Thijm (1820—1889) sajátszerű, bár némileg kacskaringós és homályos költeményeivel, melyek közt a *Hegyfok (Het voorgeborchte)* a legérdekesebb. Irodalomtörténeti novelláinak, melyek közt *Vondel arczképei* a legkitűnőbbek, meg egyébb prózai, főképpen irodalmi és művészettel foglalkozó írásainak köszönhette, hogy 1876-ban az amsterdami képzőművészeti Akadémia tanárává nevezték ki.

Nála sokkal értékesebb és mindenekfelett érdekes alakja a XIX. század irodalmának Coenraad Busken Huet, a kinek nevét már fentebb Potgieternek a «Gids» szerkesztőségéről való lemondásával kapcsolatban említettük. Előbb wallon (franczia) reformált lelkész volt Haarlemben, de hivataláról lemondott és a «Gids» szerkesztői közé állott be 1863-ban.

Itt mint kritikus működött, de mint műveinek *Literarische Fantasien* czíme is mutatja, nem annyira a bíró tárgyilagossága, mint inkább saját egyéni ízlése és csapongó képzelete vezették tollát. Ezek a kritikák egy nagy szellem égető tüzének bámulatra méltó kitörései, de a melyek csak emésztettek, pusztítottak s nem melegítettek, nem növeltek. Nem csoda, ha az egész szellemi tábor elkeseredett ellene, s midőn 1865-ben kénytelen volt a szerkesztőség kebelében beállott kiegyenlíthetlen ellentétek miatt onnan kiválni, nem akadt senki, a ki őt sajnálta volna, bár mindenkinek szíve fájt, hogy vele együtt a «Gids» megteremtője és lelke, Potgieter is, tiszteletet érdemlő vaskövetkezetességétől kényszerítve, lemondott a főszerkesztőségről. Busken Huet most Németalfölddel szemben valósággal irodalmi Coriolanus szerepére adta magát, kibujdosot hazájából s huzamos időt Kelet-Indiában töltvén, végre 1876-ban Párisban telepedett meg s miután még hollandus honpolgárságát is letette és francziával cserélte föl, ott is halt meg 1886-ban, hatvan éves korában. Huetnek irodalmi helyét majd csak a mienknél jóval későbbi kor higgadt látása lesz képes kijelölni. Főműve, a melyben hazáját, annak egész múltját, műveltségét, irodalmát, művészetét a kicsinylés hangján tárgyalja s a melylyel veszedelmes fegyvert adott a hollandusokat átlátszó czélzatosságból folyton becsmérelő külföldi, főleg angol és német írók kezébe, a *Rembrand hazája (Het Land von Rembrand)* olyan sajátos, lebilincselő alakban van megírva, hogy a fölületes olvasót félrevezeti s nem engedi, hogy az előadás egyoldalúságát és a tartalom pontatlanságát észre vegye. A legkedvezőbb színben mutatkozik Huet tehetsége *Lidewijde* czímű regényében, a melynek nagy a művészi becse s telve van a classicitásig emelkedő szép részletekkel. Egyik megható és költőileg is becses novelláját *György Doktort* e sorok írója fordított le magyarra s adta közre a *Debreczen* hasábjain.

59. A Spectator Club. Dickens és Thackeray Németalföldön szellemi rokonukra találtak a szintén angol eredetű, de írásaiban teljesen hollandussá vált Mark Prager Lindoban, a ki 1819-ben Londonban született, de már ifjonta Hollandiába szakadt s miután előbb több helyütt tanároskodott, mint tanfelügyelő hunyt el 1877-ben Hágában. *De oude Heer Smits (Smits, az öreg úr)* név alatt írta *Leveleit és őszinte vallomásait (Briven en ontboezemingen)* meg *Clementine, Janus Snor* és egyéb regényeit. 1856-ban kezdte szerkeszteni a «Nederlandsche Spectator»-t, a mely 1860-ban két más folyóirattal egybeolvadt, s ettől az időtől fogva egy író emberekből álló club szerkesztősége alatt (a kik minden héten egyszer összejöttek s közösen állapították meg közlönyük tartalmát) nagy és jótékony hatással volt Németalföldön az irodalmi ízlés fejlődésére. A legkimagaslóbb tagjai voltak a clubnak: Bakhuizen van den Brink, a ki

dicsőitették dalaikban. Környezetében nagy számmal voltak gótok, és Theodemer, a keleti gótok királya, állandóan udvarában tartózkodott. Galliai hadjárata (451) hatalma és dicsősége tetőpontján mutatja a germánok előtt oly népszerű fejedelmet, a ki már két évvel később (453) rémes halállal múlt ki. Világbirodalma rövid egy év alatt teljesen szétbomlott, nagy alapítója a hősmonda fényes alakjává lett.

Nem sokára megbukott a másik világbirodalom is, a római császárság, melynek utolsó gyámoltalan urát a germán rugiok vezére, Odovakar, kolostorba küldi (476). De saját birodalma sem volt hosszú életű: 493-ban levezeti Nagy Theodorich († 526) a keleti gótokat Pannoniából Olaszországba és megalapítja itt a népvándorlás korának legfényesebb államát, mely hat évtizedig állott fönn. A gótok a germán néptörzsek legkiválóbbika, mely első vette föl a keresztény vallást és fogékony lélekkel sajátította el az antik műveltséget. És e nemes nép összes ragyogó tulajdonságai egyesítve és fokozott mértékben vannak meg nagy királyukban, Theodorichban, a ki nemcsak saját népének fejedelme, hanem fő királyi méltósággal áll az összes germán törzsek királyai fölött. Ő lesz, mint Dietrich von Bern (Berni Detre), a német hősmonda főalakjává és központjává.

Körülbelül egyidejűleg Theodorich-hal megalapítja a meroving Chlodowech a frankok államát (481). Iszonyú kegyetlenséggel hódítja meg Galliát és veri le a burgundokat, alamannokat és nyugati gótokat. Okos és bátor, de egyúttal gonosz és kegyetlen ember, és ilyenek fiai is, a kik (530) megsemmisítik a thüringiai királyságot, melynek hősei Irmenfrid és Iring szintén a hősmondába jutnak, és elfoglalják a Provenceot, Aquitaniát, Bajorországot. Unokája Theodebert legyőzi a geátok királyát, Hygelacot, és e szereplése összevegyűl a Beovulf-mondával, mely a legrégibb germán eposz tárgyát teszi.

Ez alatt folytatták a longobárdok regényes vándorútjokat, míg végre Alboin királyuk vezérlete alatt Olaszországba érkeznek (568) és elfoglalják a keleti gótok örökségét.

Már egy századdal előbb belépnek az északi német síkság lakói, a szászok is a népvándorlás szereplői közé. A nyugati gótoktól fővárosukban megtámadott rómaiak az V. század elején visszahívták légióikat Britanniából, mely Agricola óta római tartomány volt. Ekkor északról dél felé nyomultak a harczias piktek és skótok és megtámadták az elpuhult briteket, kik Vortigern vezérök alatt segítségül hívták a tenger tulsó partján lakó germán törzseket, a szászokat, ánglokat és jüteket, a kik, a monda szerint, 449-ben Hengist és Horsa vezérlete alatt átmentek Britanniába, leverték a pikteket és skótokat, de a briteket is, és hét angolszász államot alapítottak a szigeten. Egbert király (827) e hét királyságot egységes állammá foglalta össze, mely utóbb Nagy Alfréd alatt (871—901) a hatalom és műveltség magas polczára emelkedett. Egbert példája utánzásra csábította a skandináv urakat is: még a IX. században megalapítják Öreg Gorm Dániában, Upsalai Erich Svédországban és Széphajú Harald Norvégiában az egységes királyságot.

A népvándorlás be volt fejezve. Az egész művelt világot átalakító hatásaiból itt csak négyet emelek ki: 1. Európa déli és nyugati tartományaiban a rómaiak, kelták és germánok összeolvadásából létrejöttek a román nemzetek és nyelvek; 2. Európa középső és északi részeiben megalakultak a germán nemzeteknek egészen új csoportosulásai és az új germán államok; 3. a germánok megismerkedtek az antik műveltséggel és elfogadták idővel a meghódított világbirodalomnak állami vallását, a kereszténységet; 4. a népvándorlás eseményeiből, régi mythikus hagyományok befolyása mellett, kifejlett a német hősmonda, a középkori nemzeti költészet főtárgya.

A népvándorlás óriási eseményei mélyen bevésődtek a népek emlékezetébe, de, nemzedékről nemzedékre szájhagyomány gyanánt szállva, tetemesen módosultak is és idővel mondai történetekké váltak. A monda a századoktól elválasztott hősöket személyes érintkezésbe hozza egymással, a neveket és alakokat összekeveri és fölcseréli, az eredeti motivumokat újakkal helyettesíti. E mondai átalakulásokat eléggé megmagyarázza az események roppant tömege, a szereplők neveinek hasonlósága, a hagyomány ingatag alapja a nép emlékezetében, végre a régi mythosz befolyása. Mert a történeti események csak egyik elemét teszik a hősmondának; másik, kezdetben egyenrangú eleme, mely csak idővel veszít eredeti jelentőségéből, a nemzeti mythosz. A hősmonda történeti és mythikus elemekből alakul, és csak akkor és csak annyiban igazi hősmonda, a mennyiben e két elemből alakult. A mythikus történetek és dalok, melyek a nép emlékezetében és ajkán élnek, észrevétlenül összefolynak a történeti hagyományokkal. A rokon vagy hasonló alakok, nevek, események befolyásolják, módosítják egymást, míg végre oly egységgé forrnak össze, hogy a mai kutatásnak nem mindig sikerül az eredeti elemek pontos különválasztása. Ez a vegyület különben nem is egyforma az egyes hagyományokban; a nibelung-mondában pl. a történeti és mythikus elemek egyaránt lényegesek és teljes egységgé forrtak össze; ellenben a Detre-monda legnagyobbrészt történeti hagyomány, csekély mythikus anyaggal, míg a Kudrun-mondában a mythikus elem világos, ellenben az események történeti alapja, források híjában, ma még ki nem mutatható.

Három hős nemzetség körül csoportosulnak a hősmonda alakjai és eseményei; ezek az amelungok, nibelungok és hegelingek.

A hősmonda középpontja Theodorich, a népköltészetben Berni Detre, az Amalok királyi házának legnagyobb sarja, az amelung-monda hőse. E királyi házból három testvér uralkodik: Ermanarich Rómában, Harlung a rajnamenti Breisachban és Dietmar olasz Bernben (Verona). Ermanarich erőszakkal rontja meg legbefolyásosabb és leghívebb emberének, Sibichnek (Bikki), szép feleségét, miért Sibich egész családjának kiirtására uszítja urát. A bősz Ermanarich most elsőben saját három fiát (Frigyes, Reginbald, Sámson) öleti meg; azután meggyilkoltatja a már elhalt Harlung két fiát, Fitelét és Imbrekét, a kik egy nagy kincs birtokában vannak és kiket gondos nevelőjük, a hű Eckhart, hiába iparkodik megmenteni; végre haddal támad Dietmar fia, Dietrich ellen, kit országából elűz. Dietrich Attila hún király udvarába menekül, kinek segélyével ismételt sikertelen kudarczok után csak harmincz év mulva nyeri vissza országát, mire Ermanarichot és Sibichet megöli. Ez a monda kerete. Három évszázad történeti hőseit teszi itt a hagyomány kortársakká:

Ermanarich † 375, Attila † 453, Dietrich † 526. De össze is cseréli az alakokat: Theodorichot atyjával, Theodemerrel, a ki tényleg igen sokáig élt Attila udvarában, Ermanarichot pedig Odovakarral, a ki Olaszország ura, tehát a nép hite szerint római császár volt. És szerencsétlen földönfutóvá teszi korának leghatalmasabb és legboldogabb fejedelmét, mivel Theodorich a hagyományban, ép úgy mint Attila, saját népének képviselőjévé lett, a gótok pedig a világtörténelem legtragikusabb végzetű népeinek egyike. A mythikus elem a nagy hősnek ifjúkori tetteiben és halálában érvényesül. Az ifjú Detre óriásokkal és sárkányokkal, törpékkel és kígyókkal harczol, melyeket páratlan vitézségével legyőz, élte végén pedig fekete lovon elragadja őt dæmoni atyja, kivel azóta a ,vad vadászat' élén lovagol. Két ellentétes jellemű isten, a szelid és jóságos Balder és a rettenetes Thor, vegyült a gót királynak történeti alakjával: így alakult meg a hősmonda főalakja, Berni Detre.

A hősmonda második nemzetsége a nibelungok; a hozzájuk fűződő mondának történeti alapja Gundicarnak és a burgundoknak megsemmisülése a húnok által, 437. E kör egyik főalakja Attila, a ki a német mondában a hún nép képviselője: a hol húnokról van szó, ott szerepel Attila; a mit húnok végeztek, azt mind Attila tette. Így harczol Attila Ermanarich (Róma) ellen, így semmisíti meg Gundicariust, így lesz Theodorich barátjává és szövetségesévé. Váratlan, titokzatos halála óriási hatást tett a germán népekre; tudjuk a gót Jordanesből (a ki 551-ben írta meg népe történetét), hogy Attilát, midőn a germán Ildicóval egybekelt, esküvője éjjelén a guta megütötte; de már röviddel ezután úgy tudta a nép, hogy Ildico, atyját megbosszulandó, meggyilkolta a zsarnokot. Így lépnek be Gundicarius és Attila a nibelung-mondába, melynek alapja és lényeges alkatrésze egy Wodan-mythosz, melyről már (24. l.) volt szó: a tavasz istenének viszonya a földdel, mely Szigfrid, Brunhilda és Kriemhilda viszonyában emberi alakot öltött. Kriemhilda és Ildico azonos nevei bevonták Attilát e mondába, a népvándorlás harczai a hatalomért szolgáltatták a kincset. Így alakult e hatalmas monda, mely a keresztény vallás és ethikus motivumok hatása alatt idővel lényegesen módosult, míg utolsó alakját a nibelung-eposzban nyerte. Eredeti alakjában vándordalnokok átvitték Skandináviába, hol az eddai dalokban és egyes sagákban reánk maradt. E régibb változatban ez a monda kerete:

Hreidmar óriás csellel és erőszakkal megszerzi Andvari törpének kincsét és bűvös gyűrűjét. A törpe megátkozza a kincset, hogy minden birtokosának vesztét okozza. Az átok teljesül: Hreidmart megöli két fia, azután Fafnir, az erősebbik, magához ragadja a kincset és sárkánynyá átváltozva őrzi. Testvére Regin boszút forral és boszúja eszközéül kiszemeli Sigurdot. Sigurd, az isteni eredetű Völsungok családjából, fia Sigmundnak, a ki egy tölgyfából kihúzta Odhin kardját és leverte vele minden ellenségét, míg Odhin egyszer megsokalta diadalait és lándsájával darabokra

törte a kardot. Regin az összetört kard darabjaiból újat kovácsol Sigurd számára, melylyel az ifjú hős megtámadja s megöli Fafnirt, de azután magát Regint is. Most az átkos kincs az övé. Sigurd a kincscsel tova indul és egy lángfaltól környezett várhoz ér, melyben Brynhilda valkyria, Atli nővére Odhin büntetése folytán alszik, s álmából csak oly vitéz ébresztheti föl, kinek szíve még sohasem remegett. Ilyen Sigurd, a ki föl is ébreszti Brynhildát. A valkyra bölcseségre tanítja a leventét, mire Sigurd eljegyzi Brynhildát. De a hős tovább vonul és Giuki királyhoz ér. Ennek neje Grimhild, fiai Gunnar, Högni, Guthorm; leánya Gudrun. Grimhild varázsitalt ad Sigurdnak, melytől ez elfelejti Brynhildát és szerelemre lobban Gudrun iránt. Meg is esküszik vele; azután Gunarral útnak indul, hogy Brynhildát sógorának feleségül szerezze. Sigurd a gyáva Gunnar alakjában átrepül a tűzfalon, eljegyzi Brynhildát és összekel vele. Reggel mindnyájan visszatérnek a Giukungok városába. Egy alkalommal együtt fürödnek Brynhilda és Gudrun a Rajnában. Gunnar neje nem akar Gudrun alatt állni, mert ő különb hősnek felesége. Ekkor tudja meg Brynhilda, hogy Sigurd jött hozzá a tűzfalon át s hogy ő neki adta gyűrűjét. Szótlanul tér haza; szerelme Sigurd iránt újra fölébred, de a szenvedett gyalázat miatt engesztelhetetlen gyűlöletre változott. A halálig sértett nő Sigurd halálát követeli férjétől. Gunnar és Högni ellenzik a borzasztó tettet, de a harmadik testvér, Guthorm, orvul megtámadja és álmában megöli a páratlan hőst. Gudrun fájdalmát és kínjait örömmel nézi Brynhilda. Sigurd holttestét pompás máglyán égetik meg. Midőn a lángok ég felé csapnak, Brynhilda szívébe döfi Sigurd kardját és egyesül a lángokban igaz szerelmével, az egyetlen hőssel, a ki hozzá méltó volt e földön. A Giukungok magokhoz ragadják az átkos kincset. Ekkor Atli király, kinek hatalmas országa van a Duna mentén, váltságot követel Brynhildának, testvérének, haláláért, melyért rokonait okolja, és boszút akar állni a Giukungokon. De igazi czélja: a kincs. Hogy kiengeszteljék Atlit, a Giukungok nőül adják hozzá Gudrunt, kinek Grimhild varázsitalt ad, melytől első férjét elfelejti. Atli csak boszúja eszközéül fogadja a nőt, országába csalja sógorait és elveszti őket. A kincset a Giukungok a Rajnába rejtették volt, a hol azt még ma is a folyam habjai takarják. Most Gudrunnak kell megboszúlnia testvérei halálát. Fényes halotti tort rendez, melyen két fiát, Erpet és Eitilt, megöli és atyjoknak ebédül feltálalja. Azután megöli Atlit magát is, rágyújtja a palotát és megéget mindent. Végül a tengerbe veti magát, de dicsősége túléli halálát.

A hősmonda harmadik köre a hegeling-monda, melynek középpontjában Kudrun megható alakja áll. Hettel és Hilde szende, kedves leányát, a szép Kudrunt, Herwig király aráját, durva erőszakkal elrabolja Hartmut normandiai királyfi. Hizelgéssel és csellel, durva bánással és megalázó szolgamunkával akarják rávenni a szegény rabot, hogy Hartmut nejévé legyen. De Kudrun hű marad Herwighez, csendesen viseli bánatát és szenvedéseit, míg végre a megszabadulás órája üt és övéi diadallal viszik haza, vőlegénye karjaiba. A hegeling-monda történeti alapját bizonyára a keleti és északi tenger partjain és szigetein végbement események teszik. De ez eseményeket nem jegyezte föl senki s így e monda történeti eleme teljességgel homályos. Nem így mythikus eleme. A mondának az osztrák földön keletkezett szép eposzban reánk maradt alakja, melyben már alig van mythikus elem, nem a hagyománynak legrégibb

alakja. A Kudrun-mondának csirája szintén ősgermán mythosz, melyet az ifjabb ‚Edda' a XII. században földjegyzett (l. fönt 46. l.) E régi mythosz melyet minden árja nép ismer, az évszakok váltakozásának, a tél és nyár harczának képe, mely addig tart, míg e földünk meg nem szűnik. De képe a soha nem szünetelő földi háborúskodásnak is, melyet Odhin, a hadak istene, újra meg újra föléleszt, és mely tartani fog egészen az istenek alkonyáig, midőn majd a Hjadningok harcza a mindent fölemésztő világtusával együtt véget ér. A Kudrun-mondában északi történeti eseményekhez fűződik e mythosz, a ‚Waltharius'-ban a burgundi mondával kapcsolatos hún monda alapján alakult a hősmondának egy vonzó részletévé.

Amelungok, Nibelungok, Hegelingek a német hősmonda főalakjai. Köreik kezdetben teljesen önállóak voltak, de rokon alakjaik, neveik, motivumaik megkönnyítették az érintkezéseket és vegyületeket, melyeket későbbi költők keresve kerestek is.

Mind e mondák, mint számos egykorú forrás bizonyítja, nagyon elterjedt, igen népszerű, de korán elveszett dalokban éltek a nép ajkán és e dalok szolgáltak a későbbi epikus népköltészet alapjául. E pogánykori epikus dalok gazdag tárházának egyetlen reánk maradt emléke és egyúttal a hősmonda legrégibb költői tárgyalásának egyetlen példája a *Hildebrand-dal* a VIII. századból, melyet talán két fuldai szerzetes egy latin imakönyv tábláira földjegyzett. Tárgya a keleti gót mondakörhöz tartozik. Hildebrand, a Berni Detre fegyverhordozója, urával Odovakar elől a húnok országába menekült. Harmincz év múlva visszatér. Ezalatt fia, Hadubrand, a kit mint csecsemőt hagyott el, daliás lovaggá nőtt s most országa határán útját állja. Hildebrand megmondja nevét, de fia nem hisz neki, mert úgy tudja, hogy hős atyja meghalt:

«Elbujdosott keletre bősz Otakert kerülve,
Dicső Detrével és sok drága néppel,
Házában hagyva elhagyottan
Hű feleségét, gyámoltalan gyermekét,
Szűken szegényeket; kelet felé indúlt.
De azóta Detre ismét elveszté
Haláltól apámat. Kevés volt a hive,
Otakert ő mindig gyűlölte mélyen,
De dicső Detre legjobban szereté.
Mindig népe élén csak küzdelmet kivánt;
Viaskodó vitézek jól ismerték őtet;
Nem igen hiszem, hogy még földön élne.»

Hildebrand erre ajándékokkal próbálja fiát rávenni, hogy őt elismerje:

Karjáról most kösöntyűt, aranyból készültet,
Levett, mit adott kegyesen a király,
Húnoknak ura: «Im, kegyem jeléűl.»
Hildebrand szülöttje, Hadubrand, így szóla:
«Éles aczéllal kell ajándékot fogadni,
Vassal vasra. Túlokos vagy, vén hún!
Nagyon is csalfa! Csalogatsz engem
Szép szóval, de tőrrel szeretnél megölni.
Megőszültél, öreg, csellel folyton csalva.
Hajós népek mondták nékem
A Vendel taván túl, hogy harcz elragadta:
Halva Hildebrand, Heribrand szülöttje.»

Most valószinűen gyávasággal vádolja az ifjú a vén hőst, mire Hildebrand is, mély fájdalommal átkozva sorsát, fegyvert ragad és a heves párviadal megindul. Azonban itt, az elevenen ecsetelt párviadal közepett, megszakad a költemény. Befejezése kétségtelenül tragikus volt: a szerencsétlen atya megölte egyetlen fiát. Ezt bizonyítja a dal egész hangja, ezt az a tény, hogy Hadubrand e párviadalon túl eltűnik a hősmondából, ezt a skandináv Asmundar-saga, melyben a haldokló Hildebrand e szavakkal végzi életét: «Fejemnél áll a darabokra tört pajzs; föl van sorolva rajta az a nyolczvan férfiú, a kiket én megöltem; élükön saját fiam, egyetlen örökösöm». Tanulságosak e szempontból a rokon mondák is: a perzsa hagyomány Rusztem- és Szohrabról, a kelta monda Conlach- és Cuchullinról, az orosz ballada Ilja Muromezről, a szerb népdal Predrag- és Menadról — mindenütt az ifjú levente veszti életét. A XIII. századi Vilkinasagában és egy XV. századi német népdalban kiengesztelődéssel végződik az atya és fiú párviadala; de e késő emlékek nem bizonyíthatnak a monda eredeti alakja mellett vagy ellen, annál kevésbbé, mert czélzatos humorral komikus kalanddá alakítják át a mondát.

A ‚Hildebrand-dal‘ a költészetnek fontos és értékes terméke. Költői értékénél fogva is. A cselekvény gyors lefolyása, a költő tárgyilagossága, az elbeszélés drámai szemléletessége főjelességei. Minden bevezetés nélkül közvetetlenül a cselekvény középpontjába helyezi a hallgatót, a kiről fölteszi, hogy a mondát és a monda alakjait jól ismeri. De fontos ez emlék azért is, mert e dal az összes germán népek epikus költészetének legrégibb emléke. Az eposzt, mint mindenütt, pl. a görögöknél, úgy a germánoknál is, az epikus dal előzte meg; a nemzeti hősmonda első sorban egyes önálló és csak a monda kerete által összekapcsolt és egymással összefüggő rhapsodiákban nyerte földolgozását. A germánoknál az epikus dalok olyanok voltak, mint a Hildebrand-dal: ilyen dalokon alapszik a Nibelung-eposz is, ilyen dalokban éltek az amelungok és hegelingek történetei is a nép ajkán.

A ‚Hildebrand-dal' pogány szellem műve, pogány termék volt kétségtelenül a meroving korból származó ú. n. *wessobrunni imádság* is, mely e versekkel kezdődik:

Megtudtam az emberektől mint a legfő csodát,
Hogy föld sem volt sem égbolt, hogy fa sem volt sem hegység,
Hogy csillag nem csillogott és nap még nem fénylett,
Hogy a hold nem volt, sem a hatalmas tenger —

és e pogány bekezdést, mely elevenen emlékeztet az eddai mély érzelmű ‚Völuspá'-ra, keresztény imádság követi. A bajor szerzetes, a ki e bekezdő sorokat leírta, ijedten vette észre, hogy ifjúkora pogány emlékeiből merít, és nyomban félbeszakította a régi vers folytatását, keresztény szellemű költeményt kapcsolva a pogány sorokhoz. Érdekes ez emlék, mert tanulságosan mutatja, hogy a merovingek korszakában még a papság maga is mennyire ingadozott pogány és keresztény képek és érzelmek közt. Az irhoni térítők érdeme, hogy az új hit már egy század múlva győzelmet aratott az ősgermán valláson.

A meroving korszakba esik a szorosb értelemben vett német nyelvnek két ágra szakadása a hangváltás folytán, mely az alamannok területén, Németország legdélibb vidékén, a VI. században indul meg és észak felé haladva körülbelül a Majnáig hódítja meg déli Németországot, míg az északi terület továbbra is a gót és skandináv nyelvek hangtani fokán megmarad. Amaz a felnémet nyelv, mely a torok-, fog- és ajakhangokban a régi germán nyelvvel szemben oly módosulást tüntet föl, hogy a régi lágy, kemény és hehezetes néma mássalhangzóknak ugyanezen sorban a felnémet kemény, hehezetes és lágy néma hangzók felelnek meg; pl. alnémet *ik, hart, ten, daer, lopen, pôt, book* lesznek a felnémetben *ich, Herz, zehn, Tür, laufen, Fuss, Buch*. A felnémet nyelv területéhez tartoznak az alamann, sváb és osztrák-bajor nyelvjárás és a mai német irodalmi nyelv; az alnémet nyelvet beszélik az észak-német síkságon a Rajna és Elba közt lakó szászok (kiknek egy része az V. században átment Angliába), a frízek és a németalföldiek. A szászok és frízek nyelve ma már csak szójárás, a németalföldiek kifejlesztették az önálló hollandi nyelvet, a brit szigeten pedig az angolszász és hódító Vilmosnak Hastings mellett kivívott nagy győzelme (1066) óta meghonosodott francia nyelv vegyületéből alakult a föld legelterjedtebb nyelve, az angol.

II. FEJEZET.

Nagy Károly kora. Keresztény költészet.

Nagy Károly (768—814) hatalmas alakja korszakot alkot a német népek politikai és művelődési fejlődésében. Ő egyesítette az összes szárazföldi germán törzseket jogara alatt, ő térítette a keresztény vallásra az utolsó német pogányokat, ő újította meg a római császárságot. E nagy czéljaira angolszász és olasz tudósokat hozott udvarába, és figyelmét a német nyelvre és irodalomra fordította, mert belátta, hogy politikája

csak úgy lesz sikeres, ha az nemcsak keresztény és művelt, de egyúttal nemzeti politika is. Bizalmas emberei: a frank Angilbert, Károly legjobb barátja és veje († 814), az angolszász Alkuin († 804), a longobárd Paulus Diaconus († 797), a frank Einhart, a császár titkára és történetírója († 840), a mainzi Hrabanus Maurus († 856) mind e szellemben, az ő szellemében, működtek. Károly nemzeti fejedelem; németnek érezte magát, bár alattvalóinak tetemes töredékét olaszok és francziák tették. Spanyol hadjárata a kereszténység védelmében, legkedvesebb emberének, Rolandnak hősi halála, kemény harczai a büszke és féktelen hűbéres urakkal, teszik a karoling-mondának tárgyát, mely azonban nem német földön, hanem a francziáknál nyerte legremekebb alakját (‚Chanson de Roland', Aymon, Ogier). Sőt mythikus vonásokat is ruházott a német hagyomány a nagy császárra: a hegy mélyén alszik a halhatatlan fejedelem, mint Wodan isten, honnan ismét elő fog lépni, hogy új dicsőségre vezesse népét, mely számos kisebb mondában is szeretettel ápolta emlékét.

A római műveltséget összeegyeztetni a keresztény hittel volt főfeladata. Erre serkentette dolgozótársait, az államférfiakat és papokat. E czélból alapított, Alkuin tours-i iskolájának mintájára, számos kolostori iskolát, melyek között leghíresebbek voltak a Hrabanus Maurus vezetése alatt álló fuldai, továbbá a St.-Gallen, Reichenau, Weissenburg, Hirsau és Corvey városokban alapított iskolák. És még saját példaadásával is akarta népének művelődését előmozdítani: férfikorában tanult meg latinul, késő öregkorában pedig írni, és külön iskolát alapított udvarában a maga és udvari népe gyermekei számára. Különösen kedvelte a nemzeties törekvéseket. A papokat német prédikáczióra szorította, a hónapok számára német neveket alkotott, írt egy német nyelvtant is és a német népdalokat, melyek istenekről és hősökről szóltak, följegyeztette és összegyűjtötte. Fia *Jámbor Lajos* (814—840) folytatta atyja törekvéseit a kereszténység terjesztése érdekében, de nem kedvelte a nemzeti költészetet; bizonyosan az ő idejében veszett el a német hősi daloknak Károly parancsára létesített gyűjteménye. A papok, a kiknek szellemében működött Lajos is, üldözték ezeket a költeményeket pogány jellegük miatt, és a zsinatok éneklésüket is eltiltották. Így halt ki lassanként a régi nép-ének; emlékeit mindinkább feledték, míg végre egészen elvesztek. Helyébe lépett a klastromokban papoktól ápolt keresztény költészet, a mely virágzott a Karolingok egész kora alatt, de a kor vége felé, a belső zavarok és külső (normannok és szlávok ellen viselt) harczok idejében egészen elnémult.

Károly buzdítására lelkes munkásságot fejtenek ki a kolostorok, melyekben ez időben jön létre a német próza. E művek nagyrészt fordítások az új keresztények számára: a miatyánk, a hiszek-egy, gyónások

és imádságok. De keletkeznek nagyobbszabású termékek is: Máté evangélioma, Isidorus értekezése az Úr születéséről, Augustinus szónoklata Szt. Péterről, Szt. Benedek regulája. És fiának uralkodása alatt lefordítják a középkornak egyik legfontosabb forrásművét, az Ammoniusnak vagy Tatianusnak tulajdonított hires ‚Evangéliom-harmoniát', mely valósággal Victor capuai püspök († 554) műve, lefordítják a fuldai iskolában, melynek Otfrid tanítványa volt, a ki utóbb főleg ezen munka alapján írta nagy költeményét.

Verses alakban Károly idejéből csak egy töredékes emlék maradt: az ú. n. *Muspilli* (azaz: a világ vége tűz által), mely a VIII. és IX. század mesgyéjén Bajorországban keletkezett, az utolsó felnémet költemény betűrímes alakban. Az utolsó ítéletet írja le keresztény szellemben, de a pogány fölfogás belevegyítésével. Az angyalok és ördögök harczolnak az elköltözött lélekért; Illés próféta és az Antikrisztus is részt vesznek e harczban; emez legyőzetik, amaz megsebesül, és lecsepegő vére lángba borítja a fákat és hegyeket; minden, a mi nedves, elszárad, az ég megolvad a lángban, a hold leesik, a föld hamuvá lesz. Most következik az utolsó ítélet napja, melyen a mindent tudó nagy Isten elválasztja a jókat és gonoszokat:

Ha ő megérkezik s leül törvényt látni
S élőknek s holtaknak jutalmat juttatni:
Körülállja körben az angyalok serge
És a jó halandók hatalmas nagy népe . . .
Itt földnek fia nem takarhat semmit,
Mert a keze megszólal, feje is vallomást tesz
És tagjai mindenike, még kicsi újja is . . .
Nincs is oly ravasz, ki meghazudtolná
Vagy csak titkolhatná valamelyik tettét
S ne válnék valamennyi tudtul a királynak, —
Hacsak alamizsnával helyre nem hozta hibáját
És szigorú böjtökkel meg nem lakolt bűneért,
Mert megtisztul, a ki megbánt, mire törvény elé jut.

A hatalmas rajzokban gazdag, hangulatos költeményt talán a nagy császár unokája, maga Német Lajos király († 876), írta föl emlékezetből egy neki ajánlott könyv szélére.

A kor legkiválóbb költői terméke az ú. n. két *evangéliom-harmónia* (így nevezve, mert mind a kettő a Tatianus-féle munkán alapszik). A régibb és költői szempontból értékesebb az alnémet nyelven, alliteratiós versekben, a régi nemzeti epika szellemében és stiljében írt *Heliand* (a. m. *Heiland*, Megváltó), melyet a hagyomány szerint egy teljesen tanulatlan szász paraszt, valósággal pedig egy tudós szerzetes írt, a ki azonban a nemzeti költészetet jól ismerte és kétségtelenül maga is igen

tehetséges költő volt. A ‚Heliand' a legrégibb vallásos eposz, az első messiáda, mely valószinűen Jámbor Lajos ösztönzésére 830 körül jött létre. Szerzője teljesen a nemzeti költészet alapján áll és e költészet eszközeivel építi föl értékes művét. Germán-pogány és bibliai-keresztény képek és képzetek folyton váltakoznak e hangzatos versekben. A szent föld életviszonyait és szokásait a költő egészen az ő hazája állapota szerint rajzolja; Krisztus úgy szerepel, mint egy hatalmas népkirály, tanítványai pedig mint vazallusai, kiket a germán hűség ősrégi köteléke kapcsol hozzá. A zsidó ország és nép teljesen a szász tartomány képében tünnek föl: Nazareth és Bethlehem várak, Herodes terme a germán hűbérúr favára, Krisztus hajója a magas bordájú germán hajó. Mythikus elemek sem hiányzanak: a végítélet nála is muspilli, a mindenséget megemésztő tűz, a sátán pedig a láthatatlanná tevő varázssisak birtokában van, mint Szigfrid, a nibelungok ura. A tárgy, mit Milton és Klopstock művei is bizonyítanak, epikus földolgozásra nem igen alkalmas; a ‚Heliand' nem is igazi eposz, hanem inkább epikus tanköltemény, mely eleven leírásai és egyes igen sikerült elbeszélő részletei ellenére is főfeladatának a szent hit előadását tekintette, a mi sok erkölcstani magyarázatra késztette szerzőjét.

Még nagyobb mértékben áll ez vetélytársáról, a felnémet *Otfridról*, a ki egy emberöltővel később 870 körül írta *Evangeliumát*, melyet Jámbor Lajos fiának, a derék Német Lajos királynak (843—876), ajánlott. Otfrid a legrégibb ismeretes német költő. Fuldában, Hrabanus Maurustól nyerte műveltségét, de több évet töltött St. Gallenben is; utóbb a weissenburgi (Elzászban) kolostori iskola elöljárója lett és 875 táján halt meg. Műve az első rímes költemény német földön: versszakokra van osztva s minden versszak két, nyolcz ütemes epikus sorból áll. Nem ok nélkül vetette el a régi alliteratiót, melyet pogány alaknak nézett, mert ő határozott czélzattal írta munkáját a még mindig pogány vagy félpogány népköltészet ellen, melyet művével ki akart szorítani. Föltett czélja az erkölcsi tanítás, azért műve még nagyobb mértékben tanító költemény és jóval szárazabb is, mint a ‚Heliand'. Öt könyvre oszlik, melyek az öt érzék tisztítását és megszentesítését czélozzák; az egyes könyvek fejezetekre oszolnak, melyek latin czímfeliratokkal pompáznak. Költői értéke nem nagy, bár akadnak melegebb és lendületesebb részletek is. Latin előszavában barbárnak és fejletlennek mondja a frank nyelvet, mely elvont fejtegetéseire akkor bizonyára még nem nagyon alkalmas volt; de keblét erős nemzeti öntudat dagasztja: büszke népére, melynek dicsőségét e művével is emelni akarja. E nemzeti öntudat alapja kétségtelenül a verduni szerződés (843), mely a ‚német' népet és ‚német' államot megteremtette.

A költészet ekkor már a világi dolgok iránt is kezd érdeklődni és

mer már profán tárgyakkal is foglalkozni. A krónikások sokszor hivatkoznak e csacska dalokra, melyekből azért néha mégis merítenek. Így regél IV. Ekkehard, a remek st. galleni krónika szerzője, *Kurziboldról*, a ki a vándordalosok kedvelt hőse volt.

I. Henrik és Nagy Ottó császároknak jeles vitéze, Konrad herczeg, Alsó-Lahngau grófja († 948. junius 30.), kit a nép ‚Kurzibold'-nak, azaz kis embernek nevezett, sok tekintetben emlékeztet a magyar népmonda egyik legkiválóbb alakjára, Toldi Miklósra. Ez a Kurzibold derék, okos ember volt, ki királyainak a tanácsban és a csatatéren sok jó szolgálatot tett. A nőket nem szerette, azért nem is nősült meg soha. A limburgi templomba temették, melyet ő alapított volt. A nép sokat regélt és énekelt róla, mondja IV. Ekkehard, a ki maga azonban csak néhány adatot jegyzett föl ez érdekes emberről. Így hogy Kuno, *Churzibolt a brevitate cognominatus*, 939-ben megölte Giselbert és Eberhard herczegeket, kik I. Otto ellen fellázadtak: csak húsz emberrel tört rájok és saját kezével ölte meg az árulókat, midőn épen koczkajátékkal mulattak; Giselbert egy hajóba ugrott, melyet Konrád lándsájával átdöfött, úgy hogy az a herczeggel és összes kiséretével együtt elmerült; Eberhardot a parton kardjával vágta le. Azután hozzáteszi: «Kuno ugyanis, kis testalkata ellenére erős, bátor és vitéz volt. Egyszer egy oroszlánt, mely ketreczéből kitörve őt és a királyt, midőn ketten tanácskoztak, megtámadta, rögtön előugorva levágott, míg a király, a ki pedig nagy testalkatú ember volt, Kuno kardját, melyet ez szokás szerint viselt, épen csak ki akarta húzni hüvelyéből. Nőket és almákat Kuno egy bizonyos, a természettől beléjė oltott sajátos ellenszenvből annyira utált, hogy útközben nem akarta oly helyen az éjet tölteni, a hol az egyikre vagy másikra akadt. Sokat beszélnek és énekelnek róla, mit most mellőznöm kell; csak azt az egyet említem még, hogy Kuno, egy új Dávid, a király táborából előtörve egy szláv harczost, a ki viadalra szólította volt a vitézeket, óriási erejű egy embert, az igaz, hogy nem kővel, de lándzsával leterített.»

Ugyanez időben énekeltek Kempeni Henrikről, a ki Ottó «császár szakállát borotva nélkül megborotválta» (Würzburgi Konrád alkotott később e humoros kalandból csinos kis költői elbeszélést), Ernő herczegről, a ki mostoha atyja ellen föllázadt, és egyéb korabeli alakokról és eseményekről. Mind e dalok közől csak egy maradt reánk, a *Lajos-dal*, mely III. Lajos királynak 881. augusztus 3-án Saucourt mellett a normannok fölött kivívott fényes győzelmét, közvetetlenül a nagy esemény után, még a király életében († 882. augusztus 5) dicsőíti. E dal félig történeti félig vallásos költemény, ballada és hymnus keveréke. A vallásos irányzat valószínűen az átdolgozó szerzetes része, az epikus dal alakját és stiljét bizonyára a népköltészet szolgáltatta.

III. FEJEZET.

Az Ottók kora. Nemzeti latin költészet.

A német Karolingek 911-ben haltak ki: Nagy Károly utolsó sarjaiban gyámoltalan urakra és éretlen gyermekekre volt bízva az ország

ügye, ép oly időben, mikor a kor a férfias és erélyes uralkodókat is megpróbálta volna. Kívülről normannok és szlávok, szaraczénok és magyarok törtek be pusztítva a birodalomba, bent pedig a nagy királytól levert herczegek és gazdag vazallusok, a régi önállóságra törekedve, bontogatták a béke és rend korlátait. Az utolsó Karolingok kora szomorú korszak a német nemzet történetében és szomorú korszak a német műveltség és költészet fejlődésében is, mely ez időben rohamos hanyatlásnak indult. A szász császárokkal (919—1024) erélyes és nagy tehetségű fejedelmek (I. Henrik, a három Ottó, II. Henrik) jutottak Nagy Károly trónjára, kik a fölbomlott rendet és a veszélyeztetett biztonságot ismét helyreállították, de irodalmi szempontból nem hatottak kedvezően. Az irodalom, a költészet is a papok kezében maradt, kik rendesen csak vallásos tárgyakat dolgoztak fel és legnagyobbrészt latinul írtak. Az Ottók összeköttetései Itáliával és Konstantinápolylyal, továbbá a classicus irodalom művelése a német császári udvarnál igen nagy befolyással voltak a költői tevékenység ezen irányára. A latin udvari költészethez csatlakozott csakhamar a latin kolostori költészet, a melyet szintén a papok ápoltak. Az egyházatyákon kívül különösen a római classicusokat, és pedig Vergiliust, Horatiust, Terentiust és Plautust, a görögök közül főleg Aristotelest olvasták és magyarázták. Természetes, hogy a barátok költői kisérleteiknél az általuk ismert latin költőket vették mintaképül. Nagy Ottó és utódjainak kora így *a középkori renaissance korszaka*, melynek nyilvánulásai római és byzancziumi mintákra emelt paloták- és templomokban, latin eposzokban, drámákban és dalokban, classicus tanulmányokban és latin történeti művekben maradtak fönn. Német költői emlék ez időből egyetlen egy sem maradt reánk, de igen is latin költemények, melyek nemzeti tárgyakat, német művek alapján földolgozva, tartalmaznak. A legélénkebb irodalmi tevékenységet a st. galleni kolostorban találjuk, és itt még német nyelven is írtak, de leginkább fordításokra szorítkoztak, úgy hogy ez emlékek a nyelv történetére fontosak ugyan, de az irodalom fejlődésében alig tesznek számot. A frank császárok korában (1024—1150) még az előbbi kornak e csekély virágzása is elhanyatlott. A papság, mely a IX. században megkezdte küzdelmét az állam ellen, elhanyagolta iskoláit és tanulmányait, mert teljesen a politikai pártmozgalmak felé fordult. Világias szellem és fegyelmetlenség harapózott el.

A szász korszak költészete természetesen kolostori költészet, a kolostorok legelseje pedig a X. században St. Gallen. Ez már a Karolingok alatt a tudományos életnek egyik fényes középpontja volt, melyről Scheffel Viktor remek képet rajzol ‚Ekkehard‘ cz. történeti regényében (1857). Ir térítők tették itt otthonossá a görög nyelvet, míg az olasz földdel folytatott sűrű érintkezés és a császári udvar példája a római ó-kor em-

lékeit juttatta a sváb földnek e félreeső, de messze kiható zúgába. Itt fordította németre a nagy tudományú *Notker Labeo* († 1022) Terentius ‚Andriá‘-ját, itt keletkezett St. Gallus *Vocabulariuma*, az ó-német kornak legnevezetesebb szójegyzéke; innen került ki a X. századnak legfontosabb irodalmi terméke, a német epika egyik legértékesebb emléke, a latin nyelvű, de német szellemű *Erőskarú Walther*, I. Ekkehard szerzetes († 973) iskolai kisérlete, melynek nyelvét és hexametereit IV. Ekkehard († 1036), a jeles krónikás, még kissé simítgatta. A remek kis eposz nyelvére és alakjára nézve Vergiliust utánozza, de tárgya és szelleme német, hisz valószínűen egy német népeposz átdolgozása. Tárgya ugyanaz, mely a hegeling ‚Kudrun‘ alapját teszi, az ősrégi Hilde-mythosz, melyet az ifjabb ‚Eddá‘-ból is ismerünk és mely itt a burgundi és hún mondakör alakjaihoz fűződik.

Attila király elhatározza, hogy a frankokat, burgundokat és aquitánokat egymásután legyőzi és adófizetőivé teszi. Először a frankok ellen fordul, de Gibich király nem mer ellene síkra szállani, hanem meghódol és túszul adja, mert fia Gunther még gyermek, fiatal hős rokonát, Hagent. Attila most a burgundok ellen indul, és Herrich király, kinek nincsen fia, egyetlen leányát adja túszul, Hildegundot; Aquitania királya sem állhat neki ellen, és fiát Walthert, ki régtől férjül volt rendelve Hildegundnak, ajánlja föl túszul. A túszoknak a legjobb dolguk van a húnok országában, de ők nem tudják felejteni, hogy számüzetésben élnek, és a honvágy mind erősebben fejlik szivökben. Midőn Gibich király meghal, Hagen azonnal megszökik az udvarból és haza megy. Attila, nehogy egykor Walther is így tegyen, össze akarja őt házasítani egy hún főember leányával, de Walther ügyesen visszautasítja urának e kívánságát. Egy diadalmas háborúból visszatérve Walther egyedül találja Hildegundot s emlékezteti őt régi szerelmükre és ajánlja neki, hogy szökjenek együtt haza:

‚Régóta hordjuk itt
Közös számüzetésnek keserves lánczait,
S apáink egykoron mást határoztak pedig,
Minek hallgasson ajkam, ha szólnom jól esik?‘
És búsan áll a lányka, fény gyul ki kék szemén;
Igy szól sóhajtva aztán, szavát gúnynak hivén:
‚Miért beszél így ajkad, ha szíved vágya más?
Tudom, nem engem illet az ilyen vallomás.‘
S felel reá az ifjú, hűen, szerelmesen:
‚Mentsen meg isten ettől! Hallgass rám kegyesen!
Szivemnek rejtekén nincs álság számára hely,
Igaz szándékom ajkam sosem titkolta el.
Ketten vagyunk magunkra, nincs a terembe' kém,
S ha tudnám biztosan, hogy szerelmed az enyém,
Ha tudnám, hogy hűséggel megőrzöd tervemet,
Elmondanám a titkot, mit szivem rejteget.‘
És lábához borulva s könnyezve szól a lány:
‚Uram, bármerre hívsz el, megyek lábad nyomán.‘

(Ford. Kőrös Endre.

Most Walther nagy diadalmi ünnepet rendez, melyen álomba meríti a húnokat és megszökik arájával. Hildegund megrakott két szekrényt aranynyal és ékszerrel s fegyvereket is szerzett a húnoktól. Éjjel járnak, a nyilt utakat kerülve, erdőkön és hegyeken keresztül; nappal pihennek. Így érkeznek a Rajnához, s egy révész elviszi a szökevények hirét a wormsi udvarhoz. Hagen a leírásból ráismer rabtársaira és nagyon örül, hogy megszabadultak; de Gunther, a király, kincseiktől akarja őket megfosztani, és elhatározza, bár Hagen ellenzi, hogy Walthert elfogja s kincsét elveszi. Tizenkét jeles vitézével rögtön követi a menekülők nyomait. A Wasgenerdőben éri őket utól, a hol Walther két meredek hegycsúcs barlangszerű nyilásában pihen. A király követeli a kincset, de Walther megtagadja. Hagen nem akar harczolni barátjával, egy sziklára ül s közönyösen nézi a véres párviadalokat. Gunther egymásután küldi vitézeit az aquitániai hős ellen, és Walther mind sorban legyőzi s megöli őket. Végre csak Gunther és Hagen vannak még hátra s már az est is beállott. A király Hagennel színleg visszavonul, Walther a barlangban tölti az éjet, Hildegund pedig őrködik és énekel. Reggelre Walther tegnapi zsákmányával ismét útnak indúl, de a síkra érve, Gunther és Hagen lesből megtámadják a hőst. Rettenetes harcz támad a méltó ellenfelek közt, de nem győzhetik le egymást, míg végre képtelenek lesznek a harcz folytatására: Gunther egyik lába, Hagen jobb szeme, Walther jobb keze veszett el a harczban. Hildegund bekötözi és ápolja a három sebesültet, a kik tréfálkozva s borozva megujítják régi barátságukat. Azután Walther és Hildegund folytatják útjukat hazájukba.

A ,Waltharius' lényegében igazi német népeposz, bár nyelve és alakja idegenszerű és sokszor feszes. Helyzetei, hangja, stilje valóban az Iliasra emlékeztetnek, melyet a fiatal Ekkehard bajosan ismert. A tizenkét párviadal az epikus elbeszélés és leírás remekei, és remek részletek a szerelmes pár titkos útja Húnországból, valamint az utolsó harcz előtti hangulatos éjjel. A hősök a népvándorlás előtti korszak emberei: iszonyúak rettenthetetlen bátorságukban; panasz nem hangzik el ajkukról, nyugodtan és készséggel hullanak a porba. Az alakok rajza is mesteri kézre vall. A monda nagyon el volt terjedve: már a VIII. századból maradtak egy angolszász ,Valdere' töredékei, a Thidrekssaga is ismeri e tárgyat, középfelnémet költők is foglalkoztak később vele, a lengyelek hagyományai közé is elkerült. (E lengyel mondát balladákban dolgozta föl Fouqué Frigyes, 1815.) De egyetlen változat sem emelkedik Ekkehard szép művének magaslatáig.

Egészen más világba vezet e korszaknak szintén latin hexameterekben írt, de, sajnos, csak nagyon töredékesen fönmaradt másik nagy epikus alkotása, a *Ruodlieb,* az európai irodalomnak legrégibb regénye, mely 1050 körül Tegernsee bajor kolostorban keletkezett és melyen már az udvari s lovagi szellem első lehellete érezhető. Ruodlieb nemes családból származó lovag, több előkelő gróf vazallusa, a kik nem védelmezik ellenségeivel szemben; tehát elhagyja őket, hogy jobb urat keressen. A szomszéd ország királyának szolgálatába lép, a ki nagyon megkedveli. Tíz év mulva haza hívják előbbi urai és anyja, és ő elbucsúzik a ki-

rálytól, a ki két kenyeret ad neki, melyeket csak hazatérte után szegjen meg, és tizenkét tanácscsal bocsátja útnak. A további elbeszélésben e tizenkét tanács igazsága érvényesül különböző kalandokban, a melyeken átesve Ruodlieb szerencsésen hazaér, hol nagy örömmel fogadják. A lovag most megszegi a királytól kapott két kenyeret és színaranynyal találja megtöltve. Itt megszakad az összefüggés; a további cselekvénynek töredékes szálait már nem fűzhetjük össze kikerekített egészszé. Csupán egy motivum lesz még világosabb: Egyik barátjának példájára, a ki szép arát vezet oltár elé, és anyjának kérésére Ruodlieb is meg akar nősülni. Az első kisérlet balul üt ki, de azután legyőz egy törpét, a ki élete és szabadsága váltságául megigéri, hogy Ruodliebnek segítségére lesz Immunch és Hartunch legyőzésében és Heriburg királyleánynak nőül nyerésében. E nevekkel a lovagregény a német mythosz és hősmonda körébe vezet át, de épen itt szakad meg végleg a rendkívűl érdekes munka, mely Európában a legelső keretes mű. Tizenkét novellát fűz össze egy egészszé, mely annál vonzóbb és művészibb, mert a keret hőse egyúttal az egyes kalandok hőse is, míg a legtöbb ily műben, már az ‚Ezeregy éj‘-ben és Boccaccio ‚Dekameroné‘-jában a keretnek semmi köze az egyes novellákhoz, melyek azért bármily más elbeszélésekkel is pótolhatók. A ‚Waltharius‘-tól nagyon elüt e költemény: a rajzolt társadalmi viszonyok egészen mások; a régi vad és rettenetes hősiesség helyébe finomabb modor lépett; a férfi udvarias a nő, a bíró elnéző a megbánó bűnös, a győztes kegyes a legyőzött ellenség irányában. Az eposz érdekes korrajz is, mely a különböző társadalmi osztályokat, intézményeket és szokásokat elevenen és szemléletesen rajzolja. Hátterében történeti esemény lappang: II. Henrik német és Róbert franczia királyok személyes találkozása (1023), mely azonban épen csak háttérül szolgál, de magára a modern ízű, sokszor humoros elbeszélésre befolyással nincsen.

E X. századi epika körébe tartoznak az *állateposz* első földolgozásai is. Az ú. n. állatmondának egyes részleteit, állatregéket, először germán íróknál találjuk: már Nagy Károly idejében írnak Paulus Diaconus és Alkuin latin elbeszélő költeményeket, melyeknek szereplői állatok. Az első terjedelmesebb állateposz a X. századi *Ecbasis captivi* (Egy fogoly menekülése), egy luxemburgi német szerzetes műve, a ki megszökött kolostorából, melyben a clugnybeli reform szigorú rendszabályokat honosított meg. De pórul jár, mert elfogják, visszaviszik a kolostorba és tömlöczbe vetik. Itt írja meg, megtérése és javulása bizonyítékául, az ‚Ecbasis‘-t, melyben saját viselt dolgait egy ifjú borjú történetében tárgyalja. Nem sokkal később írta meg Genfben egy német magister NIVARDUS a középkornak legkiválóbb, művészi szempontból legjelesebb állateposzát, az *Ysengrimust*. az anyagnak igazi epikai megalakítását,

mely már tizenkét kalandot foglal magában. E műben találjuk először az állatoknak azon neveit, melyek azóta közkincscsé lettek (Renardus, Isengrimus stb.). Nem sokkal az ‚Ysengrimus' után, 1180 körül, írta HEINRICH DER GLÍCHESAERE sváb klerikus *Reinhart* czímmel az első német állateposzt, már franczia források alapján, de sajátos fölfogással.

Az állateposz lényegesen különbözik az állatmesétől: ebben a tanulság a fő, melyet az eposz eredetileg nem ismer, de később, főleg szatirikus czélzattal, fölvesz. Az állatmese előadása azért rövid, szófukar: csak annyit mesél, a mennyi a tanulság föltüntetésére szükséges; az állateposz ellenben kényelmesen, terjengősen, valódi epikus stilben halad és egyedüli czélja a mulattatás. E művek anyaga két forrásból származik: részben kétségtelenül az ókori æsopusi mesékből, de jó részben népies hagyományokból, *állatregékből* is, melyek mindenütt találhatók Európában, néptől néphez vándorolnak és az egyes nemzetek viszonyaihoz simulnak. Ép azért az egyes állatrege hazája (a hol keletkezett) ki nem mutatható. De van két góczpontjuk; egyik délkeleti Európában: innen származnak a görög, ind, arabs regék, melyekben az oroszlán szerepel; a másik éjszaknyugaton: germánok, lappok, finnek, oroszok meséi, melyekben a róka és medve vagy farkas ellenségeskedése az alapmotivum. E két irány alnémet területen találkozott és e területből származnak az első feldolgozások. Innen vitték e meséket a normannok, majd maguk az alnémet frankok nyugatra a francziákhoz, mit az állatok német nevei is bizonyítanak. A franczia állateposz tehát német szellem román alakban.

A középkori renaissance érdekes termékei HROTSUIT gandersheimi apácza hat drámája, melyekkel Terentius vígjátékait kiszorítani törekedett. Mert Terentius a század legolvasottabb írói közé tartozott; még apáczák is gyönyörűséggel olvasták elegáns stilben írt és finom élczekkel fűszerezett darabjait, nem sokat törődve tartalmukkal, mely erkölcsi szempontból sok kifogásra adhatott okot. Hrotsuit (Roswitha), kinek műveit Celtes Konrád adta ki első ízben (1501), a római költőnek hat pogány darabja ellenében hat keresztény drámát (Abraham, Callimachus, Dulcitius, Hit és Remény, Gallicanus, Paphnutius) írt, melyekben első sorban a keresztény vallás és erkölcs fenségességének hirdetője. Az erény győz, a keresztény vallás győz; a gonoszság, mely mindig azonos a pogánysággal, elveszti a csatát. A győzelem nagysága az ellenfél nagyságától függ; ennek rajzában azért Hrotsuit nem riad vissza erős színektől sem; elvezeti az olvasót a bűn odúiba, melyeket meglepő realitással rajzol. A legenda-költészet volt Hrotsuit forrása, melyhez sokszor szó szerint ragaszkodott, de egyszersmind mintája is: a legendák is eleven színekkel rajzolják a világ csábjait, hogy az erény győzelme annál fenségesebben tűnjék föl. Mint drámák igen kezdetlegesek e művek: voltaképp csak dialogizált legendák, melyeknek megírásánál a tudós és lelkes apácza nem gondolt a színpadra, hisz az egész középkornak sejtelme sem volt arról, hogy a drámát ‚előadni' is lehet. De jellemzése sokszor igen sikerült, a cselekmény lefolyása gyors, az indokolás többnyire he-

lyes, bár a csodát is igénybe veszi, a dialogus meglepően eleven, néha valóban drámai. Hrotsuit életéről igen keveset tudunk: 930 körül született nemes szász családból és néhány évvel élte túl I. Ottó császárt,

Konrad Celtes átadja Frigyes szász választófejedelemnek Hrotsuit műveit, melyeket felfedezett.
(Metszet Celtes Hrotsuit kiadásából.)

kinek rokona volt. Talán 1002-ben halt meg. Drámáit ujabban Celtes hamisításainak mondták, de e merész vádat a tudomány alaposan megczáfolta. Színművein kívül írt még egy nagyobb hexameteres epikai költeményt Nagy Ottóról és nyolcz legendát (Mária, De ascensione Do-

mini, Szt. Gangolf, Szt. Pelagius, Theophilus, Szt. Basilius, Szt. Dionysus, Szt. Ágnes), melyek közől a Theophilusról szóló nála olvasható először nyugaton. A ,középkori Faust' történetét állítólag barátja, Eutychianus írta meg görög nyelven, és e szöveget latinra fordította Paulus nápolyi diaconus. Theophilus, adonai archidiaconus, kit püspöke mellőz és üldöz, az ördöggel köt szövetséget, hogy hivatalát visszanyerje. Ez megtörténik, de a barátban fölébred lelkiismerete, megbánja tettét és a Boldogságos Szűz visszaszerzi neki azt az oklevelet, melyben lelkét Satanasnak lekötötte volt. Faustra, a reformáczio-korabeli eget ostromló titánra, csupán az ördöggel kötött szerződés emlékeztet e legendában, mely világosan Mária hatalmának dicsőítését czélozza, kinek tisztelete a IV. század óta mind jobban terjed, mire a VI. században megállapítja az egyház ünnepeit. Az Istenanya rajongó tisztelete nagy befolyással volt a középkori nőtisztelet felvirágzására is.

E század egyik föltűnő jelensége, hogy félig vagy épen nem sikerült klerikusok (clerici vagabundi), megszökött vagy elcsapott papok, tönkrement geniek és nyugtalan csavargók belépnek a hegedősök czéhébe és dalaikkal, tréfáikkal, cseleikkel csakúgy mulattatják és rászedik a gyámoltalan népet, mint a vándor dalosok. E klerikusok, kiknek védőszentje Golias, kitől goliardoknak (ó-olasz goliare a. m. kérni) is hivják őket, teremtik meg a latin, de népies *lyrát*, mely e korszaknak egyik legjellemzőbb terméke. Olaszok, francziák, németek és angolok működtek a goliardok vagy vagánsok körében, miért is sok esetben az egyes dal eredeti hazája bajosan állapítható meg. A latin lyra fejlődésében mégis két korszak különböztethető meg: ez a X. századi, mely a troubadourok, trouvèrek és minnesängerek költészetére nagy befolyással volt, és egy későbbi, a XII. századi, midőn megfordítva a Provence, Franczia- és Németország virágzó lyrája átalakító hatással volt a vagánsok költészetére. Dalaik legnagyobbrészt névtelenül jutottak reánk; a névről ismert goliardok közül a franczia Walter de Lille, az angol Guaiterus Mapes és a német Archipoeta a leghiresebbek, de pontosan meg nem állapítható, hogy melyik dalnak ki a szerzője, már azért sem, mert e költemények oly természetűek, mint a népdal: tartalmuk, alakjok, eszméik, sőt kifejezéseik közösek; ugyanegy dal több változatban maradt fenn: majd az egyik, majd a másik versszak eltérő. Közkincs voltak, melylyel minden goliárd tetszése szerint bánt el. Tartalmuk szerint két csoportra oszlanak: lyrai dalokra, melyek a szerelem örömeiről és keserveiről, borról és vándorlásról, a természet tüneményeiről és az élet különböző ügyeiről szólnak, és szatirikus, szorosb értelemben vett goliárda-dalokra, melyek főleg az egyháznak és papságnak romlottsága ellen fordúlnak. Ez utóbbi dalok nagy hatással voltak a korra, de költői szempontból jóval becse-

sebbek az első csoport termékei, melyekben az életnek oly friss, reális élvezete, de egyúttal oly költői fölfogása nyilvánúl, hogy a középkori költészet valódi gyöngyei közé tartoznak. Golias hivei sokszor nyersek, durvák és leplezetlen őszinteséggel nevezik a magok nevén a kényes dolgokat is; de dalaik mindenütt igazak, költőiek és művészi alakúak, a modern lyra első, valóban remek alkotásai. Íme egy mutatvány Szász Károly fordításában, a ki az eredetinek báját nem mindenütt tudta visszaadni:

Rágalmazó, hazug nyelv az,
Mérget fuvó, szemtelen, gaz,
Méltó, hogy tőből kimessék,
Lassú tűzön megégessék,
A mely engem mond csalárdnak,
Hűtelennek s oly galádnak,
Hogy elhagytam, kit szerettem,
S más leánynak rabja lettem.
Kilencz múzsa, esküm néktök,
S Jupiternek, a mi még több!
Ki Európáért bikává —
Danaeért aranynyá vált;
Tudja Isten, minden isten,
Hogy e részben bűnöm nincsen;
Tudja Ő, mind ők legjobban,
Tiszta vagyok e dologban!
Esküszöm Phœbusra, Mársra,
Szerelemben két hű társra,
Rád is, Cupidó, — nyiladtól
Bárha félek, te tudod jól!
Esküszöm íjjad- s vessződre,
Melyekből rám annyit lősz te,
Hogy igazán, tiszta híven
Őrzi ezt a frigyet szívem.
Hogy lekötve tart e frigy már,
És okát is adom mindjár':
Mert a lányok seregében
Nincs oly szép több, mint te, szépem!
Olyan vagy te énelőttem,
Mint aranyba foglalt gyöngyszem;
Kebel és váll, csipő, termet
Mind olyan szép, úgy megtermett!
Homlok és ajk, nyaka, válla
A szerelmet úgy táplálja!
A haját is megszerettem,
Hogy oly szőke szép a szentem!
Míg azért nap nem lesz éjjé,
Durva munka édes kéjjé,
Erdő ki nem vész egy szálig,
Tűzzé míg a víz nem válik,
Tengeren míg lesz vitorla,
Párthus nyilait míg szórja:
Addig kedvesemnek vallak —
Ha te nem, én meg nem csallak!

IV. FEJEZET.

A XI. és XII. század. A franczia hatás kezdete.

A nagy tehetségű szász császárok után a frank dynastia (1024—1125) foglalta el a német trónt, többnyire szerencsétlen fejedelmek, a kik keveset törődhettek tudománynyal és költészettel, mert uralkodásuk mély viszályok és mindent fölforgató belharczok közt telt el, a mi a művelődési érdekekre is rendkívül kedvezőtlen hatással volt. Nemsokára a papság is félretette a könyveket és inkább az izgatott kornak politikai tusáiba merült. IV. Henrik király (1056—1106) és VII. Gergely pápa (1073—1085) elkeseredett harczai feneketlen belháborúkba sodorták az országot és a legkedvezőtlenebb hatással voltak a papságra, mely türelmetlen, fenhéjázó, fanatikus lesz és ellenséges állást kezd elfoglalni a

világi rendekkel és a világi költészettel szemben. Az első frank király, II. Konrád (1024—39), megválasztásakor még nagy tetszésben részesültek az udvarnál a hegedősök dalai; midőn húsz évvel később (1043) utódja, III. Henrik (1039—56), nőül veszi a szép franczia királyleányt, Ágnes de Poitout, már elűzik udvarától a nép dalnokait, a kik nagy jutalom reményében összeseregletlek volt. A népköltészet megbosszúlta magát a frank fejedelmeken e nemzetietlen és túlságosan egyházias magoktartásáért: e királyokról hallgat a monda és a dal.

III. Henrik franczia házassága korszakot jelez a német műveltség és költészet fejlődésében: ez esküvővel kezdődik a *franczia ízlés* rendkívüli befolyása Németországban. A nagyműveltségű szomszédoknak e befolyása kétségtelenül igen jótékonyan hatott az elmaradottabb német műveltségre és költészetre; de nemzeti szempontból igen káros volt, mert a németek föltétlenül kiszolgáltatták nemzeti geniuszukat az idegen szellemnek. Húsz évvel utóbb német zarándokok útnak indulnak a szent földre: ez eseménynyel megindúl a második mozgalom, mely a középkori költészetet nagy mértékben befolyásolja: a *keresztes hadjáratok* romantikája, a kelet világának felfedezése. Mind a két elem alapján fejlődik a középkori költészetnek harmadik főtényezője: a *lovagiság,* mely voltakép germán intézmény, de csak franczia földön nyerte teljesen kifejlett alakját. Azonban Németországban a lovagi élet csak a XII. század vége felé lesz uralkodóvá; most a század szelleme csak annyiban kerűl viszonyba a lovagiassággal, hogy máris ellene fordúl. Mert a XI. század szelleme annyira egyházi, hogy elfordúl a világi élettől, kiátkozza a világ szolgálatát és örök elkárhozással fenyeget mindenkit, a ki e földi életet szépnek meri tekinteni. A világi irodalom e században teljesen háttérbe lép, a hegedősök dalai elhangzanak, a hősmonda feledésbe megy. Az «ember elkárhozása» a század legnépszerűbb eszméje. A középkort csak tudatlanságból nevezték régebben «sötétnek»; tudjuk jól, hogy nem volt az; de a frank császárok korát, fanatikus világgyűlöletével és fekete világnézetével, bátran nevezhetni «sötét» századnak.

A század elején a költészet teljesen a papság kezében van, mely szenvedélyes gyűlölettel áll szemben a földi élettel. Természetes ezért, hogy tárgyait majd kizárólag a bibliából és a legendából veszi és hogy nagyobb súlyt helyez olvasóinak épülésére és javulására, mint a művészet követelményeire. E rendszerint névtelenül reánk maradt műveknek értéke azért csekély és inkább csak mint nyelvemlékek becsesek. Ilyenek *Williram* ebersbergi apátnak 1065 körül írt *Énekek éneke*, az ótestamentomi költői remeknek mystikus magyarázata és körülírása, a *Genesis* és *Exodus* versbeszéde, a *Judith* és *Salomo* cz. verses krónikák és egyéb hasonló tárgyú termékek. Kortörténeti szempontból nem érdekte-

len a *Merigarto* cz. költemény, egy verses földrajznak töredéke. Szerzője würzburgi pap volt, ki Utrechtben egy Reginbert nevű, épen Izlandból hazakerült baráttól mindenféle csodás dolgokat hallott, melyeket Isidorus compilátióiból kiegészített és 1070 körül, úgy látszik, kínnal versbe szedett. Érdekesebb alak AVA asszony, a ki 1127-ben az osztrák Göttweigban mint remete halt meg, a legrégibb ismeretes német költőnő. Művei: «A szent lélek hét adományáról», «Az utolsó ítéletről» és «Az Antikrisztusról», mystikus irányúak és leginkább a halál után bekövetkezendő dolgokról szólnak. Legérdekesebb az «Antikrisztus», kiről már a «Muspilli» költője tudott, e korszak egyik jellemző alakja, a kit versben és prózában, latin és német nyelven sűrűn tárgyalnak. János kinyilatkoztatása e legenda alapja, mely azonban utóbb sok módosuláson megy át, míg végre a következő keretet nyeri:

A sátán nem mond le arról, hogy Krisztus országát végre is megsemmisítse, de új eszközt választ czéljának elérésére: elcsábít Dan törzséből egy férjes nőt, a ki szűznek adja ki magát és Babylon városában megszüli az ördög fiát. Ezt atyja titokban fölneveli, minden tudás részesévé teszi és csodatevő erővel ruházza föl. Midőn az ifjú harminczadik életévét betölti, kilép a világba, melyet hírnökei már előkészítettek megjelenésére. Zsidók és keresztények lelkesedéssel csatlakoznak hozzá, főleg midőn a jeruzsálemi templomban körülmetélteti és nyomban Messiásnak hirdeti magát, ki az írás szavai szerint megérkezett, hogy a zsidók országát újra megalapítsa. Hívei mind számosabbak lesznek; a kit tanai meg nem hódítanak, azt elvakítják csodái; másokat pénzzel és igéretekkel sikerül megvesztegetnie. A kik őt el nem ismerik és nem imádják, azokat kínos halállal öli meg. Krisztus megijed a sátán e diadalain és leküldi Enoch és Illés prófétákat a földre, hogy a népeket fölvilágosítsák, és ezek oly sikerrel működnek, hogy a zsidók mind keresztényekké lesznek. Az Antikrisztus ezen annyira feldühödik, hogy elfogatja és lefejezteti az Úr küldöttjeit. E merész tettével újra visszanyeri régi híveit, és birodalma végleg megalapítottnak tetszik. De Isten úgy határozta, hogy a gonosz csak negyedfél esztendeig örüljön diadalának. Midőn ez idő letelt, az Antikrisztus az olajfák hegyén állíttatja föl a trónját, azon a helyen, a hol a Megváltó a mennyekbe szállt. Most letelt az ideje: egy angyal leüti a fejét, más hagyomány szerint az Isten villáma semmisíti meg. Bukása oly nagy rémületet kelt, hogy az emberek három napig szótlanok maradnak; a negyedik napon mindenki visszapártol a Megváltóhoz, a ki negyven nap mulva megérkezik, hogy törvényt lásson élők és halottak fölött. A legenda maga is kapcsolatba hozza az Antikrisztus uralmát a világ végével, és a költészetben is rendesen egységes képpé olvad össze e két képzet.

Ava asszony műveivel rokonok HARTMANN és HENRIK egykorú költeményei. ‚Szegény Hartmann', a mint magát nevezi, ‚A hitről' írt egy hat részből álló verses művet, melyben a nicaeai ‚Hiszek-egy' minden egyes pontját körülményesen fejtegeti; Henrik pedig, ‚Isten szegény szolgája', már a XII. század közepe táján ‚Emlékezzünk a halálról' (Memento mori!) czímmel tanulságos, de nagyon sötét képekben rajzolja korát, azután inti kortársait, hogy bánják meg bűneiket, különben elkárhoznak. A költő,

Heinrich von Melk, ‚a lovagkor Juvenalisa', előkelő osztrák nemes család sarja, viszontagságos tapasztalatok és keserű családi bajok után menekült a melki kolostorba, hol 1153 és 1163 közt írta műveltségtörténeti szempontból rendkívül becses művét, melynek korrajzát tévesen akarták magyar viszonyokra magyarázni.

Könnyen érthető, hogy e kornak igen kedvelt költői faja a legenda volt, első sorban a Mária-legenda, milyen pl. a már említett ‚Theophilus' vagy Wernher papnak 1172-ben latin forrás alapján írt ‚Mária élete', mely három részben Mária anyjának, Annának, történetét tárgyalja, azután Mária ifjúságát és egybekelését Józseffel adja elő, végre Krisztus születését és gyermekéveit meséli el. Előadása gyöngéd és lágy, nyelve és verselése már finomabb és művészibb, mint öregebb kortársaié. Műve méltán volt igen kedvelt. Csinos elbeszélés egy igen népszerű legenda ‚A zsidó gyermek' *(Das Jüdel),* melynek tárgyát később és többször földolgozták. Egy zsidó fiú keresztény iskolába jár. Itt találja a boldogságos szűznek egy piszkos képét, mely neki nagyon megtetszik, úgy hogy szépen megtisztítja. Utóbb tanúja az úrvacsorának és maga is eszik a szentelt kenyérből. Midőn atyja ezt megtudja, tüzes kemenczébe dobja fiát, de ennek itt semmi baja nem esik, mert Mária megóvja tisztelőjét, kit a püspök kivesz a tűzből és megkeresztel. A kor számos legendai művei közől még csak kettőt említek, melyek tárgyuknál fogva érdekesek: a Tnugdalus- és a Brandanus-legendát.

A XII. század végén dolgozta föl egy regensburgi pap, Alberus, Tnugdalus történetét, egy ir legendát, melyet egy szerzetes Rómából hozott volt a bajor kolostorba. A legenda egy Tnugdalus nevű lovagról szól, ki 1144-ben egy hiberniai városban élt. Kegyes, bőkezű, jókedvű férfiú volt, a ki azonban egészen a világ szolgálatába állott, a föld örömeit élvezte, a szegényekkel nem törődött, a templomot ritkán kereste föl. Sőt gonoszságra is vetemedett: egy komájának elvette egyetlen tehenét. Egy szerdai napon Tnugdalus élettelenül rogy össze és csak szombaton ébred föl, midőn épen temetni viszik. Teljesen megváltozott: összes birtokát elajándékozza a szegényeknek, lemond a világról és kolostorba vonul. Azután elbeszéli, hogy ama szerdai napon, midőn eszméletlenül lerogyott, egy angyal a poklon és mennyországon keresztül vezette őtet. A pokolban gyilkosokat, hitszegőket, dölyfösöket, fajtalanokat, tolvajokat, rablókat, gaz papokat, Vulcanust és Lucifert találta; az égben a prófétákat és apostolokat, a vértanúkat és szenteket. Amazok különféle kínokat szenvednek, emezek a mennyek örömeit élvezik. A költő terjedelmesen és igaz hivatással írja le a túlvilági dolgokat, de nagyobb sikerrel a boldogok örömeit, mint az elkárhozottak kínjait. Az ily tárgyak igen népszerűek voltak; az angolszászok már a VIII. és IX. században meséltek emberekről, kik a pokolban s a mennyországban jártak, és Baeda Venerabilis följegyezte e mondákat; ily legendát mesélt a német nép Wettin reichenaui barátról († 824) is; de leghíresebb volt Tnugdalus története, melyet Németországban még a reformáczio korában is földolgoztak. Dante e legendából vette halhatatlan nagy művének alapgondolatát.

Tnugdalus az égben Szent Patrikkal, Irország apostolával, és Szent Brandanus

ír apáttal, a ki állítólag 577-ben meghalt, is találkozik. Ez utóbbinak legendája szintén igen népszerű volt. Brandanus egy alkalommal olvassa, hogy van a föld alatt egy másik világ, a hol nappal van, ha nálunk éjjel van. A jámbor szerzetes ezt annyira hihetetlennek tartja, hogy haragjában a tűzbe dobja a hazug könyvet. Büntetésül szerzeteseivel együtt útnak kell indulnia és ez útjában még sokkal hihetetlenebb dolgokat tapasztalnia. A német költemény, mely e legendát tartalmazza, már a XIII. századból való és magán hordja a keresztes hadjáratoknak és a keleti világnak hatását; a mondát magát azonban már a XII. században is ismerték. Forrása egy XI. századi prózai elbeszélés, melyet egy franczia költő már a következő század elején földolgozott. Brandanus történetét a német költő csak keretnek veszi, melyben minden képzelhető és nem képzelhető, keleti és nyugati, komoly és tréfás mesét és kalandot összefoglal, jó részben olyanokat is, melyek egyidejűleg más korabeli munkákban, pl. az Ernő herczegről szólókban is találhatók. Brandanus története a XV. század óta mint népkönyv újra igen népszerű lett.

De a legenda-költészet főművei a XI. és XII. században az *Anno-dal* és a *Császárok krónikája,* melyek már átvezetnek a világi költészet körébe. Az első műnek tárgya Szt. Anno kölni érsek († 1075) dicsőitése, a ki III. Henrik alatt birodalmi kanczellár és IV. Henrik kiskorúsága idejében birodalmi helytartó volt. Korának nagy férfiai közt kiváló helyet foglalt el. A költő a világ teremtéséből indul ki, mire a világi történeteket, a négy világbirodalmon és a római császárságon keresztül, levezeti a maga koráig, az egyházi történeteket pedig a kereszténység megalapításán kezdi; elbeszéli a trójai frankok megtérítését és a kölni érsekség létrejöttét; így folytatja az eseményeket az utolsó kölni érsekig, Annoig, kit az egyház 1183-ban vett fel a szentek sorába; az ő tetteinek és halálának elmondásával végződik a költemény. Az 1105 körül írt munka világtörténeti háttere nagyszabásúvá teszi a kölni érsek dicsőitését, és Herder nem túlzott, midőn e költeményt, kétségtelenül tekintettel tartalmára és szerkezetére, valóságos pindarosi hymnusnak nevezte. Egyes részei kiválóan sikerültek, így pl. a pharsalusi csata leírása vagy Anno velős és eleven jellemzése. Az Anno-dal kézirata elveszett; első kiadását Opitz Márton, az újkori német költészet atyja, eszközölte (1639), és e kiadás ma a kézirat értékével bír.

Régi és modern tárgyak sajátságosan vegyülnek e költeményben, még sajátságosabban a *Császárok krónikájá*ban, melynek forrásai közé az ‚Anno-dal' is tartozik. E nagyterjedelmű (közel 18,000 vers!) munka tárgya: a római császárok története Romulustól és Julius Cæsartól Lotharig (1139) és ifjabb kéziratokban III. Konrádig (1147). Később II. Frigyes haláláig (1250), sőt Habsburgi Rudolfig (1274) folytatták. De a császárok önkényes sorrendje és nagyrészt mondai története csak keretül szolgál, melybe a bajor szerző, egy regensburgi pap, a ki a pápa főuraságáért rajong és talán azonos a német ‚Roland-dal' szerzőjével, számtalan mondát, legendát, mesét, regét, sőt, úgy látszik, teljes régibb költeményeket

is befogadott. Így szerepelnek ez óriási compilatióban a német és római császárok mellett ó-keresztény legendai alakok: Faustinianus és Clemens, lelkes vértanúk: Petrus és Paulus, Johannes és Laurentius, a népvándorlás hősei: Totila és Dietrich, kiváló nőalakok: Lucretia és Crescentia. Sok benne a magyar vonatkozás is. Hatalmas csataképek váltakoznak érdekes novellákkal, egyszerű mesék mély elmélkedésekkel. Előadás tekintetében a nagy munka legsikerültebb részlete *Lucretia* története, mely valószinűen önálló verses novella volt és mint ilyen került a krónikába. Ezt nemcsak az elbeszélés eltérő jellege bizonyítja, hanem az is, hogy nem áll a cselekvény helyes sorrendjében, hanem közvetetlenül Nero császár története után. A szerelmet költői vonásokkal rajzolja a szerző: ‚A szerelem oly hatalmas, hogy élő lény nem képes neki ellenállni. A ki jó nőt szíve mélyéből megszeret, az egészséges lesz, ha beteg volt; ifjú lesz, ha öreg volt. Jó nők műveltté és bátorrá teszik azt, a ki őket megszereti.‘ A szereplők: Tarquinius császár, Collatinus trieri herczeg és a többiek mind igen udvarias urak, a kik nagy gondot fordítanak a szép viselkedésre és finom társalgásra. A lovagi szellem és költészet a Lucretianovellában már előre veti árnyékát. Már ezekből is kitűnik, hogy a ‚Császárok krónikájának‘ egyes részei különböző értékűek, az egész (1150 körül készült) munka nagyjelentőségű: a németeknek ez volt sokáig világtörténelmi és közjogi ismereteik főforrása; a novella-irodalom e nagy gyűjtemény útján foglal tért a német irodalomban; a német történetírás e kritika nélkül megalkotott munkából indul ki.

Tárgyaik érdekességénél fogva kiemelem még a krónikából Faustinianus és Faustus, valamint Crescentia legendáit, melyek a középkor legkedveltebb történetei közé tartoznak.

• Faustinianus és Faustus legendáját a hagyomány Simon mágusz történetéhez kapcsolja. E történet főforrása a Clemens Romanus püspöknek tulajdonított ó-keresztény regény, mely ‚Clementina‘ név alatt ismeretes. E könyv szerint Simon Gittából (Samaria mellett) származott. Mint ifjú Cæsareában nevekedett, Justa házában, hol a görög műveltséggel megismerkedett és a zsidó törvényt tanulta. Innen Jeruzsálembe ment, hol mint a zsidóság lelkes híve szenvedélyes gyűlölettel lépett föl az épen akkor keletkező keresztény hitközség és a térítő útjokból hazatért apostolok ellen. Simon a kereszténynek véres üldözésére lázítja a jeruzsálemi népet, azután Damaskusba siet, hogy Petrust fölkeresse és megczáfolja. De útközben megtér, saját állítása szerint azért, mert Krisztus előtte megjelent, mások szerint boszúból, mivel a főpap megtagadta tőle leánya kezét. Most Simon maga is apostolnak lép föl, de elferdíti Krisztus tanát, megcsalja és megtéveszti a népet, mely szavában bízik, ‚Isten nagy erejének‘ tekinti az ügyes csalót és varázslásait bámulja. Ekkor Petrus, az igazi Simon, föllép az álapostol ellen, megczáfolja és leálczázza a merész csalót, a ki bűnbánatot színlel, de folytatja szövetségét a dæmonokkal és tovább is rosszra csábítja a népet. Végre Petrus Cæsareában annyira leleplezi a ‚hamis prófétát,‘ a ‚gonoszság hirnökét‘, a ‚Sátán választott edényét‘, hogy Simon a

nép dühétől menekülni kénytelen: Rómába indul, hol Nero császárt hamis csodáival teljesen megnyeri. De Petrus ide is követi és kimutatja a császár előtt, hogy Simon csaló. Nero bizalma ingadozni kezd. Ekkor Simon, hogy a császárt ismét hívévé tegye, az égbe akar röpülni. Dæmonjai föl is emelik őt a levegőbe, de Petrus az Úr erejével leveri a dæmonokat, Simon a földre zuhan és szörnyet hal. Nero erre annyira felbőszül, hogy Petrust, a ki kedves máguszának halálát okozta, nyomban kivégezteti.

Ezen ó-keresztény legendához kapcsolta a hagyomány, azonban csak külsőleg, Clemens történetét, a középkornak egyik legkedveltebb mondáját. Ez a Clemens, Faustinianus és Matthidia fia, császári vérből származott. Sokat foglalkozott a görög bölcsek műveivel, de mivel ezek számos kételyeit el nem oszlatták, Jézus tanítványait kereste föl és épen akkor találkozott Cæsareában Petrussal, midőn ez az álpróféta Simont diadalmasan legyőzte. Clemens most keresztényné lesz s elbeszéli Petrusnak, hogy anyja két idősb testvérével, Faustinianussal és Faustussal útnak indultak Athénbe, de útközben nyomtalanul eltűntek. Erre atyja is útnak indult, hogy az elveszetteket fölkeresse, de ő is eltűnt. Az elbeszélés folyamában azután az elveszettek mind előtűnnek és fölismerik egymást. Faustinianus és Faustus, kik szintén Petrus tanítványai voltak, előbb egy ideig Justa házában laktak, tehát társai voltak Simon mágusznak, a ki a történet végén is befoly a cselekvényre, mely kalandok tarka vegyülékéből áll. A császárné hajótörést szenved és koldulni kénytelen; fiai is hajótörést szenvednek és rabszolgákul adatnak el; a császár is hajótörést szenved és szolgálni kényszerül. A sors e kalandos váltakozásai mulattatták a kort, de egyszersmind épületes képét szolgáltatták az emberi dolgok bizonytalanságának, a kedvező befejezés pedig a gondviselés bölcseségét dicsőítette. Faustinianus története, kapcsolatban a régi mágusz-legendával, kétségtelenül némi befolyással volt a német Faust-monda anyagának létrejöttére és Helena alakja bizonyára e legendából került a legrégibb német Faustkönyvbe (1587).

A ‚Császárok krónikájá'-nak legszebb legendája a *Crescentia* története (közel 3000 vers). Szép Dietrich szenvedélyesen megszereti testvérének, Csúf Dietrichnek, Róma királyának, bájos nejét, Crescentiát, és el akarja csábítani. De a szép és hű nő visszautasítja gonosz sógorát, a ki most boszúból hűtlenséggel vádolja Crescentiát. Férje a Tiberis folyóba dobatja az ártatlan asszonyt, de ez megmenekül és szegény halászokhoz kerül, kiknek szolgálójává lesz. Csak most indul meg a romantikus cselekvény: a szép nőt mindenki megszereti s mindenki kedvesévé akarja tenni, de Crescentia, a ki minden csábításnak ellentáll, ismételve életét koczkáztatja, hogy tisztaságát és hűségét megóvja. Végül meggyógyítja férjét és sógorát, kik abban a perczben rühesek, némák és vakok lettek, melyben Crescentiát a vízbe dobták, és visszavonul férjével együtt a kolostorba, hol egyedül Istenének él. E szép legenda mint önálló költemény került a ‚Császárok krónikájá'-ba; ezt bizonyítja az elbeszélés strófai alakja is, míg a ‚krónika' maga versszakokra nem tagolt rövid rímpárokban van írva.

A ‚Császárok krónikáján' még nem érzik Kelet hatása. Ismer ugyan már keleti meséket, melyek a keresztes zarándoklások és hadjáratok útján kerültek Nyugatra, de előadása száraz, szerzőjének egyénisége gyönge, képzelete szerény. A XII. század közepén ez megváltozik: a hegedősök merészen nyúlnak a költészet és monda tarka anyagához, nem kötik magukat forrásaikhoz, önálló leleménynyel is alkotnak regényes történeteket és kapcsolják össze a már ismert hagyományokat.

A keletről visszakerült harczosok és zarándokok elbeszélései és leírásai, túlzásai és füllentései kész hitelre találnak, és a költők izgatott képzelete még túlozza a hallottakat. A hősmonda legkedvesebb motivumai: a száműzött levente kalandjai és a féltékenyen őrzött kedvesnek nagy veszélyek közt véghezvitt megszöktetése, melyeket már a ,Waltharius' és a ,Ruodlieb' szerzői ismertek, most keleti színezetet nyernek: a levente Ázsiába kerül, a szeretett leány a konstantinápolyi császár leánya. A költők főczélja: érdekfeszítő történeteket mesélni; innen a sok túlzás e költeményekben: ha a hős legyőzi ellenségeit, ezren hullnak el; ha pogány ellenfeleit a keresztény vallás elfogadására kényszeríti, ezren keresztelkednek meg; ha veszélybe kerül, csak csodákkal határos körülmények mentik meg életét. A kalandok száma nőttön nő, s idővel semmit sem törődnek azzal, hihető-e meséjök. Oly világot rajzolnak, melyben a valóságtól lényegesen eltérő szokások és törvények uralkodnak: a reális élet logikáját merészen félre dobják; a népmese és mythosz motivumai mint kétségbe nem vonható tények szerepelnek. A romantika varázsa megaranyozza a világot és a költészetet. A költők legnagyobbrészt igazi népköltők, vándorló hegedősök, a kik a piaczon magok adják elő műveiket. Látni, hogy hallgatóságnak mesélnek, melynek arczáról leolvassák meséik hatását. E hallgatóság ízlése hat reájok, a mint viszont ők fejlesztik és irányozzák közönségök ízlését. A nép szereti a tréfát, és a komikus elem nagy szerepet játszik e művekben, néha az ízlés rovására. A hatást jól tudják fokozni, sokszor tréfás fogásokkal: ha hősük a legnagyobb veszélyben van és a hallgatók visszafojtott lélekzettel lesik a kaland befejezését, a költő szünetet tart, egy pohár bort kér és csak azután folytatja az érdekes történetet. Ha valamely kaland nem teszi meg a várt hatást, nagyítva és mesés elemekkel bővítve ismétlik. Szerkezet és ízlés dolgában ezért e művek elég kifogásosak, de a szerzők költői tehetsége félreismerhetetlen. Jól tudnak mesélni, elevenen leírni, az érdeklődést ügyesen ébrentartani és fokozni. Némelyiknek jellemző tehetsége is kiváló. Előadó modorukat utóbb a papok is elsajátították, pl. Konrád és Lamprecht; csakhogy ezek már rendszerint franczia minták után dolgoznak és ennyiben közelebb állnak a műköltészethez, mint a hegedősök.

A XII. századnak leghiresebb és legkedveltebb hőse *Ernő herczeg*, a ki történeti alak: II. Ernő sváb herczeg, I. Ernő és Gizella fia, a ki kétszer lázadt föl mostoha atyja, II. Konrád császár, ellen és 1030-ban elesett. A költői földolgozásokban Ernő bajor herczeg, anyja Adelhaid és mostoha atyja Ottó császár. E névcsere onnan származik, hogy Sváb Ernő története a hagyományban összefolyt Rudolf herczeg sorsával, a ki atyja, I. Ottó ellen föllázadt, és Bajor Ernő történetével, kit Német Lajos király 861-ben birtokától megfosztott. Így alakult történeti tényekből és

mondai hagyományokból, keleti mesékből és ősnémet emlékekből az epikai költészetnek egyik legszebb tárgya, mely népkönyvekben is elterjedt és még modern költőket is megihletett. (Legismertebb Uhland Lajos költői szépségekben gazdag szomorújátéka, 1818). A költemény legrégibb földolgozása a XII. század végéről csak töredékesen maradt fenn; későbbi átdolgozásai (1200 és 1289) teljesek és megvan két latin földolgozásban is. A költemény két részből áll: az első tartalmazza Ernő viszonyát atyjához, a másik a hősnek kalandos keleti útját; amaz mondai, ez mesei jellegű. A mű népszerűsége ez utóbbi részben gyökerezik, bár Ernő hű és önfeláldozó barátsága az első részben szintén megragadta a nép szivét.

Ottó császár nőül vette a sváb herczeg özvegyét Adelhaidot és fiául fogadja fiát, Ernő, Bajorország herczegét, kit bizalmával megtisztel. De Ernő bősz ellensége, Henrik palotagróf, a császár legkedveltebb embere, ármányt sző veszedelmes vetélytársa ellen, úgy hogy Ottó mindjobban elfordul mostoha fiától. Egy alkalommal Ernő a császárnál találja Henrik grófot és kérdőre vonja. A szóvitából párviadal lesz és Ernő leszúrja ellenfelét. A császár most, mint a törvény legfőbb őre, birodalmi átokkal sújtja mostoha fiát, kinek Adelhaid kérésére hajlandó megbocsátani, ha legjobb barátját, Wetzel grófot, kiadja neki. Midőn Ernő ezt a föltételt kereken visszautasítja, Ottó sereget küld ellene. Ernő öt esztendeig küzd a birodalom csapatjai ellen, végre nem tarthatja magát tovább és elhagyja hazáját. A szentföldre megy és ott számtalan csodás kalandnak lesz hősévé, de bátran küzd Jeruzsálemben a pogányok ellen is. Végre a honvágy visszacsalja őt Németországba, hol anyja a legnagyobb örömmel fogadja. Atyját a templomban keresi föl és lábához borulva kegyelemért esdekel. A császár nem ismeri föl az idegen lovagot, fölemeli és megcsókolja; de midőn megtudja, hogy mostoha fia áll előtte, visszautasítja s újra el akarja űzni; azonban nejének és a többi herczegeknek kérésére megkegyelmez neki s visszaadja herczegségét. Wetzel gróf, Ernő legjobb barátja, a ki minden bajt és veszedelmet megosztott vele, nála marad haláláig. A költeménynek legjellemzőbb része Ernő keleti útja, melyben a keresztes világ összes csodái össze vannak hordva: ó- és középkori, antik és keleti hagyományok tarkán váltakoznak ez érdekes Odysseában. Mesés népek szerepelnek itt mesés tulajdonságokkal: darufejű és hosszúfülű emberek, gigászok és cyclopok, pygmæusok és talpacsok; a hős griffekkel küzd és hajótörést szenved a mágnes-hegynél, mely hajójából az összes vasszögeket kihúzza, és keresztülhatol a gyémánt-hegyen, honnan azt a páratlan követ hozza haza, mely a német királyok koronájában ragyog. De a kelet meglepő csodái mellett a hős maga is megnyerte a nép szivét: hiszen ártatlanúl szenved, rágalmazók veszítik össze atyjával és urával, és hű, tántoríthatatlan barátsága okozza balsorsát. Ernő herczeg hűsége valóságos példaszóvá vált Németországban, és a nép még akkor is mesélt és énekelt e boldogtalan herczegről, midőn sem Szigfridről, sem Berni Detréről nem tudott többé.

A szerelem nem játszik szerepet az Ernő-mondában. A hős egy alkalommal találkozik ugyan egy leánynyal, kinek szépségét a költő elragadtatással rajzolja; de Ernő megtudja, hogy Kypria ura elrabolta a szép leányt és erőszakkal akarja nejévé tenni; azért kiszabadítja zsarnoka kezéből és visszaküldi hazájába, Indiába. Másképp *Rother király:* ez már

szerelmes történet, a melyben Kelet és Nyugat ölelkezik. E szép költemény régi mondán alapul és ismételve dolgoztatott át. Reánk maradt alakját a XII. század vége felé bajor földön nyerte. Legrégibb alakjában a XIII. századi Thidhrek-saga meséli el a mondát, melynek hősével utóbb Rotharis longobard király († 650) és Roger siciliai gróf alakjai folytak össze, míg a konstantinápolyi császárban fölismerhető a történeti I. Alexius († 1158). A költemény tartalom és előadás tekintetében nagyon hasonlít ‚Ernő herczeg'-re, de szerkezete kevésbbé egységes, mert a királyleánynak visszaszöktetése és újból megnyerése nem egyéb, mint a főcselekvénynek módosított ismétlése.

Rother király Bariban székel Olaszországban. Egy hívének tanácsára nőül kéri a konstantinápolyi császárnak csodaszép leányát. De a császár tömlöczbe vetteti Rother követeit. A király folyton búsul, hogy hű emberei vissza nem térnek, végre Berchter meráni (maroniai, Dalmácziában, honnan II. András királyunk neje is származott) gróf tanácsára sereget gyűjt és útnak indul Konstantinápoly ellen. Vazallusai közt van tizenhárom óriás is; a legvadabb ezek közt Widolt, kit lánczon visznek, mert különben mindent összezúz. Rother a város alatt tábort üt és bemegy a császárhoz, kivel elhiteti, hogy ő Dietrich gróf, kit Rother elűzött. A császár szívesen fogadja, a császárleány megszereti és kész őt követni. Rother viszontlátja boldogtalan követeit, a kik mély tömlöczben szenvednek. Most a babyloni király megtámadja a görög császárt, a ki Rothert állítja a sereg élére. Rother győz visszatér a csatából és megszökteti aráját. A császár borzasztó haragra lobban és rögtön üldözőbe akarja venni a menekülteket; de egy hegedős vállalkozik, hogy a leányt csellel visszahozza. Ez sikerül, és Rother kénytelen újra sereggel indulni Konstantinápoly ellen. Álruhában belopódzik a palotába, hol neje egy gyönyörű jelenetben fölismeri és örömében elárulja. A császár föl akarja akasztatni, de Rother hívei kiszabadítják urokat, mire a császár végre odaadja neki leányát. Rother és neje életök végén visszavonulnak az erdőbe és mint szent remeték halnak meg. Rother fia Pipin, unokája Nagy Károly: a hagyomány így legalább gyönge szállal a Karoling-mondához kapcsolja e kedves alakját.

Régi mythoszok is átalakulnak e korszakban legendákká, melyeken Kelet hatása és a lovagiság szerény nyomai mutatkoznak. Ilyenek *Orendel király* és *Szent Oszwald*. Orendel a trieri király fia, a ki Bridét, a szent sír vitéz úrnőjét akarja nőül nyerni. Nagy sereggel és 72 hajóval indul Keletre, de Jeruzsálem előtt iszonyú zivatar elsűlyeszti hajóit és csak Orendelt vetik a habok meztelenűl a partra, hol egy halászhoz szegődik szolgáúl. A halász egyszer egy czethalat fog, melynek gyomrában a hős Krisztusnak egy varratlan ruháját találja. Orendel megveszi a ruhát; e czélra Szűz Mária Gábor arkangyallal azt a harmincz aranyat küldi neki, melyért Jézust eladták; egyúttal tudatja vele, hogy e ruhában mindig győzedelmeskedni fog a pogányokon. Most igen tarka harczok következnek pogányokkal és óriásokkal; Orendel fényes győzelmeket arat és Bride megszereti a hőst. De az Úr angyala megtiltja nekik az egybekelést. Azért hazatérve Trierben hagyja Krisztus ruháját, hol még 1845-ben

is mutogatták, azután Bridével a sivatagba vonul, hol rövid idő mulva fölszállnak a mennyek országába. Orendel eredetileg a hajózásnak geniusza, kivel az óriásokat legyőző Donar isten alakja összefolyt. De a mythikus háttérről az ‚Orendel' szerzője már nem tud. 1190 körül készült költeményének főczélja megmagyarázni, hogy Krisztusnak Trierben őrzött ‚varratlan kabátja' hogyan került a Rajna vidékére. Rokon e költeménynyel *Szt. Oszwald*, melyben szintén mythoszi és legendai elemek vegyülnek. Oswald, Anglia királya, megszereti és egy beszélő holló meg egy arany szarvas segítségével megszökteti Gaudon pogány királynak szép leányát, Baugét. Gaudon üldözőbe veszi a menekülőket, de az egész pogány sereg elesik. Oswald imádságára az elesettek föltámadnak (mint a Hilde-mythoszban), megkeresztelkednek és csak most halnak meg végleg. Csupán Gaudon, a ki megbékül a sorssal, Oswald és arája jutnak Angliába. Az esküvőn gazdagon megvendégelik a szegényeket, kik közt Krisztus maga is megjelen és örök szüzességet parancsol az ifjú párnak, mély természetesen szót fogad. E történet alapját egy Wodan-mythosz teszi, melyből több vonás került e legendába. Wodannak van két hollója, Munin és Hugin, melyek az isten vállaira ülnek és őt a földön történtekről értesítik. Tőlök nevezik Wodant ‚Hollós istennek' is. Wodan az ‚ansok' (vagy ‚ázok', főistenek) ura és mint ilyen Answald (Oswald) is a neve. A szarvas is mythikus állat, az arany szarvas pedig a nap jelképe. A XII. századi hegedősnek tarka kalandokból szőtt művében persze e mythikus vonatkozásoknak csak igen halvány elemei vannak meg. A cselekvény főeszközlője *Tragemunt* mester, kinek a hagyomány egy régi dalt is tulajdonit. Ez a Tragemunt vagy Traugemunt (neve az arabs ‚targoman', tolmács, elferdítése) 72 országot látott és mindenről tud felvilágosítást adni. A költeményben a vándor hegedősnek ideálizált alakja.

Jellemző terméke e korszaknak a csupán töredékesen fönmaradt *Rudolf gróf*, mely szintén keleten játszik, de a korabeli rokon természetű költemények fantasztikus elemeitől teljesen ment. Rudolf is Jeruzsálemben jár, ő is szereti egy pogány fejedelem leányát, kinek kedvéért egy ízben a pogányok oldalán harczol a keresztények ellen. A szerző kiváló költői tehetség és föltűnően józan; azért tartózkodik minden mesés anyagtól és a reális életnek valószerű rajzára törekszik. A cselekvény történeti alapja Hugo de Puiset franczia gróf története, ki 1127 körül a szent földre jut, összetűz Fulco királylyal és átpártol a pogányokhoz. E történetben, úgy látszik, csak a lélektani probléma érdekelte a ‚Rudolf gróf' nagytehetségű szerzőjét, a ki azért nem törekszik arra, hogy tarka mesékkel mulattassa közönségét. Ellenben mesés minden, a mi Salamon királyra, a középkornak e tisztelt és kedvelt alakjára, vonatkozik, a ki

először a *Salman és Morolf* cz. csak egy XIV. századi átdolgozásban fenmaradt költeményben szerepel a német irodalomban. Salman, Jeruzsálem királya, megszöktette Cyprian indiai királynak szép leányát, Salomét, kit Fore (Pharao) király nőül akar venni. Ezért haddal támadja meg Salamont, de vereséget szenved és fogságba esik. Salamon a foglyot, testvérének és tanácsosának, Morolfnak intése ellenére, Saloméra bizza, a ki Forét szabadon bocsátja. Hogy kedvesét kiszabadítsa Salamon kezéből, Fore egy hegedőssel varázsfüvet küld Salomének, melytől, ha szájába veszi, látszólag élettelenül összerogy. Úgy történik, és Salman eltemetteti Salomét, de Fore hegedőse urához viszi, a ki ismét életre ébreszti. Morolf sejti, hogy őt és királyát megcsalták, és útnak indul, hogy Salomét fölkeresse. Rá is akad, de most őt magát elfogják, mire Fore a ravasz embert Salome fölügyeletére bízza. Morolf most sok csellel-bajjal kiszabadul és tarka kalandok után visszatér Salmanhoz, a ki háborút indít Fore ellen. Morolf cselei Salman kezébe juttatják Forét, kit Salman (úgy látszik, eredetileg Salomével együtt) fölakasztat. A műnek egy másik változatában Salmannak és Salomének egy fia is szerepel, Salome megszöktetése ismétlődik stb. E mű tárgya tehát semmiben sem különbözik ‚Rother király‘ vagy ‚Orendel‘ tárgyaitól; de eredeti a költő fölfogása és előadása. A humor a munka fő jellemző eleme; Morolf (sokszor Morolt vagy Markolf) alakja az eddigiektől egészen eltérővé teszi a költemény hangját és stiljét. Ez az alak igen népszerű lett Németországban és utóbb ismételve szembeállították a hegedősök Salamont és Morolfot, a bölcs tudós királyt és a tanulatlan durva parasztot. Párbeszédeik, vitáik, rejtvényeik századrólszázadra szaporodtak, és utóbb, az ízlés és műveltség hanyatlásával, iszonyú durvákká s piszkosakká lettek, de pajkos jó kedvben és igaz, tőről metszett humorban meg nem fogyatkoztak. Természetes, hogy e vitákban Salamon húzza a rövidebbet, mert Morolfban a nép saját józan eszét dicsőítette a tanult osztályok korlátoltságával szemben. A Bürger költői földolgozása révén újabban ismertté lett ‚A császár és az apát‘ cz. humoros kaland és hasonló tréfás elbeszélések közvetetlenül vagy közvetve a középkori Salman-Morolf-féle hagyományokra utalnak vissza. A két főszereplő vitás párbeszédei utóbb önálló népkönyvben jelentek meg, 1482-ben latinul, 1487-ben németül, 1577-ben magyarul, és rendkívüli népszerűségnek örvendettek.

A XII. század legnagyobb alakjai azonban Nagy Károly és Nagy Sándor voltak. A Károly-monda, mint említve volt, nem német földön, hanem a francziáknál nyerte remek megalakítását, de azért Károlyról igen sokat mesélt a német nép is. Még életében a monda hősévé lett és már egy félszázaddal halála után írta össze egy szt. galleni szerzetes Vastag Károly király (884—887) kivánságára a nagy császárról

a nép ajkán forgott hagyományokat (a ‚Császárok krónikája‘ is sokat mesél róla).

Már gyermekéveit is átalakította a monda. Pipin király követséget küld Kärlingbe (Francziaországba), hogy számára a király leányát, Berthát, nőül kérje. De a követség vezére saját leányát adja a királyhoz, Berthát pedig a vadonba űzi. A királyleány egy malomba kerül, hol szolgálónak fogadják. Hét év mulva betér Pipin egy vadászat alkalmával e malomba és megszereti a szép Berthát. Este a király csillagásza, a ki őt elkisérte volt, föltekint az égre és tudatja urával, hogy ezen éjjel hatalmas fiút fog nemzeni, a ki keresztény és pogány fejedelmek urává lesz. Pipin a malomban Berthánál tölti az éjt és reggel észreveszi a leány gyűrűjén, hogy ő az a királyleány, kit nejévé választott volt. De Bertha még most a malomban marad és itt szüli a Karoling-ház legnagyobb sarját. Bertha útján a mythosz is belevegyűl a mondába. A germán őshit szerint Bertha (Perhta, a fényes) a nőiség példánya, kinek szövése és fonása a boldog aranykor jelképe gyanánt él a középkori németek és francziák emlékében. Ez a Bertha azonos Freiával, a valkyrja-istennővel, a ki a hattyú alakját is fölvette; innen Bertha hattyúlába, mely a frank építészet legrégibb emlékein fönmaradt szobrokon észlelhető, s mely utóbb az elhomályosult hagyományban, lúdlábbá lett. A monda később a folytonos fonásból magyarázta Bertha «nagy lábát» *(Reine Pédauque, Reine aux pieds d'oison, Berthe mit dem fuoze, Berthe au grand pied).* Ez a mythikus Bertha összeolvadt a mondai Berthával; így lett Nagy Károly anyja a házias nő példányképe.

Különösen népszerű volt Károly, mint az igazság képviselője: «Károly joga» példaszóvá lett. E jelességéből tarka szálak vezetnek keresztül a nagy császár életén. A császár palotáján, a monda szerint, egy harang függ, melyet mindenki meghúzhat, a ki méltatlanságot szenvedett, és a császár lovagokat rendelt, a kik az üldözöttnek védelmére siettek. Egyszer egy kigyó húzta meg a harang kötelét és fészkéhez vezette őreit, a kik ott egy csunya békát találtak a kigyó tojásain. Károly elűzette a békát, mire a hálás kigyó egy drágakövet adott a császárnak, mely Károly szivét örökre oda köti, a hol e drágakő van. A császár nejének adta, a ki folyton birta férje szerelmét. De Fastrade nem akarta, hogy férje az ő halála után más nőt szeressen; azért halála perczében szájába rejtette a drágakövet. Most a császár nem tudott megválni neje holttestétől: bebalzsamoztatta és folyton magával hordozta, még hadjáratain is. Végre a kölni érsek észrevette a csodálatos vonzalom okát, kivette a követ a holttest szájából és átadta a császárnak. Ez úgy érezte, mintha mély álomból ébredt volna föl, és hogy soha többé halandó emberhez ne lehessen lánczolva, az aacheni tóba dobta a drágakövet. Most Aachenhez volt bűvölve Károly: ide építtette palotáját, ide fényes sirboltját, melyben nyugszik. Így magyarázta meg a népmonda, hogy Károly sehol sem időzött oly szivesen, mint Aachen városában.

De egyéb régi mythikus anyagot is kapcsolt a nép képzelete a nagy császár alakjához. Midőn Nagy Károly Magyarországban hadakozott, oly sokú maradt hír nélkül távol, hogy neje holtnak hitte és újból férjhez készült menni. Az Úrnak angyala tudatta ezt a császárral és megparancsolta neki, hogy íródeákjának lován siessen haza Aachenbe, mert harmadnapra megtartják az esküvőt. Károly lóra ült és első nap Győrig, második nap Passauig lovagolt, végre a harmadik napon Aachenbe érkezik, hol megjelenése megakadályozza nejének esküvőjét. Hasonlót mesél a monda a skandináv Haddingról, Oroszlán Henrikről, Normandiai Rikhárdról és másokról; és e mondák alapját Wuotan köpenye teszi, melyen az Isten

ijesztő gyorsasággal utazik a levegőn keresztül. Még fölismerhetőbb a Károly-Wuotan-mythosz a nép azon hitében, hogy a nagy császár nem halt meg, hanem valamely hegyben elrejtőzve alszik, honnan nagy vész idejében ismét, hatalmas sereg élén, előlép, hogy szeretett népét győztessé és hatalmassá tegye. A minden áldás adományozója, a nyár mindenható istene, télen eltűnik, — nem hal meg, mert hiszen tavaszszal ujult erővel és fokozott szépségben jelen meg, — hanem elrejtőzik valamely hegybe vagy várba, t. i. föltornyosult felhők mögé, és alszik, míg újabb föllépésének ideje megjön. A mythosz elhomályosultával a nagy isten helyébe a nagy császár lépett, a természetnek új életre ébredését a politikai hatalom megújítása váltotta föl: Wuotanból Nagy Károly, a mythoszból monda lett. Később a legnagyobb frank császár helyét a legnagyobb Hohenstauf császár, II. Frigyes, foglalta el, a kit csak a XVIII. században szorított ki nagyatyja, I. Barbarossa Frigyes. A Wuotan-mythosz e vonását Artus királyra is átruházta a hagyomány.

Mind e mondák és egyéb hagyományok belekerültek a XIV. században egy nagy, de csak nagyságánál fogva becses compilatióba, a *Karl Meinet* (t. i. Charlemagne) cz. műbe, mely az egész «Roland-dalt» is fölvette. Az olasz regényes eposz mesterei, Pulci, Bojardo és Ariosto, Roland alakjához fűzik bájos képzeletük alkotásait, a XIX. század eleje óta, a romantika korában pedig újabb költők is ismételve merítettek e mondakörből: így írtak Schlegel Frigyes és Fouqué romántczokat Rolandról, Immermann egy dráma hősévé tette a roncevali harczost, Uhland pedig szép balladákban dolgozta föl a hagyománynak egyes kedves részleteit.

A Károly-monda költői földolgozása német földön nem érlelt önálló értékesebb terméket; a *Roland-dal* a franczia «Chanson de Roland» átdolgozása. Egy voltaképp jelentéktelen epizód a nagy császárnak hatalmas tettekben oly gazdag életéből teszi tárgyát: spanyol hadjárata (777) s ennek leghíresebb részlete: visszatérése alkalmával a vaszkonok megtámadták és leméazárolták seregét. Ekkor esett el Roland, Bretagne őrgrófja *(Hruodlandus, britannici limitis praefectus).* E történet a franczáknál már a IX. században a monda és dal kedvelt tárgya volt, és e dalokból alakúlt a «Chanson», az epikus költészetnek egyik legszebb terméke; e dalokon alapszik az úgynevezett Turpinféle krónika is, melyet a hagyomány a nagy király híres kortársának tulajdonított, mely azonban alig régibb a XII. századnál. A «Chanson»-ban a tárgy már erősen átalakúlt; a vaszkonokból szaraczénok lettek, Nagy Károly keresztes vitéz, már nemcsak Krisztus védője, hanem helyettese is, kinek a hagyomány az Úr tanítványai mintájára tizenkét paladint adott, kik közül Ganelunnak jutott a Judás szerepe. De azért a gyönyörű franczia eposz nem legendai mű, hanem valódi hősdal, melynek szellemében és alakjában félreismerhetetlen az alapjáúl szolgált mondák és dalok germán jellege. Ezt a franczia eposzt ültette át 1139 előtt német talajba KONRAD regensburgi pap (talán ugyanaz, a ki a «Császárok krónikájá»-t írta), urának Büszke Henrik bajor herczegnek óhajtására. Nála a cselekvény lefolyása a következő: A császár az arabok ellen indul Spanyolországba, de királyuk, Marsilie, hódolatát küldi a császárnak és késznek nyilatko-

zik a kereszténység felvételére. Hogy a pogányokat kipróbálja, Károly követet küld Spanyolországba, és pedig Roland tanácsára Ganelunt, a ki azt hiszi, hogy e követség halálát fogja okozni; tehát, hogy boszút álljon Károlyon és lovagjain, hűtlenűl elárulja a sereget. Az arabok színleg meghódolnak, úgy hogy Károly visszatér Francziaországba; Roland Spanyolországban marad. A pogányok most megtámadják a mit sem sejtő és készületlen hőst. A roncevali völgyben borzasztó harcz keletkezik; Olivier és Turpin elesnek; Roland, sebei következtében már-már elvérezve, Olifant nevű kürtjébe fú, a melynek hangját a császár meghallja, mire gyorsan visszatér. A küzdelem megújul, a pogányok serege megsemmisűl és Ganelun borzasztóan bűnhődik. Konrád a cselekvény lefolyásában híven követte forrását, de nem fordító, hisz az eposz nála egészen más szellemet nyert és tartalmilag is lényegesen átalakúlt. A franczia Roland-dal keresztény, de egyszersmind nemzeti eposz: a franczia hősiességnek dicsősége, a «dulce France» fénye lelkesíti a költőt és hőseit; Konrádnál e jellemző vonás teljesen eltűnt: nála a hősök keresztény lovagok, a kik a vértanu koronájáért és a mennyországért küzdenek, csak Isten parancsából cselekesznek és kizárólag Istennek köszönik dicsőségöket. A két mű két igen különböző korszak terméke: a franczia Roland-dal a X. századi hősies világ tükre, a német dal a XII. századi keresztes szellem hirdetője, mely Nagy Károlyt egy másik költeményben valódi keresztes sereg élén küldte a szent földre, hol nagy tetteket vitt véghez és számos csodatevő ereklyét szerzett. Konrád stilje is nem a franczia eposznak, hanem az ó-testamentomnak stilje; hőseit Dáviddal és Jozsuával hasonlítja össze; a császár az ó-szövetségi próféták nyelvén beszél, Roland maga is nem egyszer ájtatos szónoklatokat tart. De anyag tekintetében sem egyez Konrád műve teljesen a franczia eposzszal. Ez utóbbi Saragossa ostromával kezdődik: az előzményekről nem szól a költő, mert hallgatói jól ismerték a monda teljes körét. Erre a német költő nem számíthatott, és azért elejétől beszéli el a történetet. Károly megtudja, hogy Spanyolországban még mindig bálványokat imádnak; a császár szívét e hír mély fájdalommal tölti el. Erre Isten egyik angyalát küldi Károlyhoz és megparancsolja neki, hogy a pogányokat a Megváltó hitére térítse. A császár most összehívja hiveit, tudatja velök szándékát és inti őket, hogy a vértanúk királyi koronájáért fegyvert fogjanak s indúljanak vele Spanyolországba. Csak azután tér át Konrád a franczia eposz tárgyára. A német «Roland» főértéke epikai stilje, előadásának egyszerű ereje és igazsága. A szerelem sem a franczia, sem a német eposzban nem szerepel: a lovagi költészet még nem gyakorolt befolyást a hatalmas tárgyra. Az eposz igen népszerű lett, úgy hogy STRICKER, egy osztrák tanító költő, 1230 körül a megváltozott nyelv- és ízléshez idomítva átdolgozta; de műve, költői erő

és képzelet híjában, gyenge munka, mely mindenkép alatta áll Konrád pap alkotásának.

Körülbelül ugyanakkor, mikor Konrád pap a franczia Roland-dalt átdolgozta, ültette át egy másik német pap, LAMPRECHT, Aubry de Besançon franczia *Sándor-dalát*, mely szintén rendkívül népszerűvé vált. Nagy Sándor már az ókorban monda hősévé lett, de a Kallisthenesnek tulajdonított regényes életrajz, mely hagyományának főforrása, csak Kr. u. 200 körül készült Alexandriában. E munkát 340 körül fordította le Julius Valerius latinra, mire 965-ben Leo pap Nápolyban újra átdolgozta Pseudo-Kallisthenes művét. E munka alapján írta Aubry a XI. század végén Sándor-dalát, melyből azonban csak csekély töredék maradt reánk. Lamprecht a XII. század elején igen szépen lefordította németre. Hogy mily kedvelt olvasmány volt, mutatja az is, hogy egy alsó-rajnai író 1187-ben a fokozottabb nyelvi és verselési követelésekhez mérten átdolgozta, egy bázeli kéziratban pedig még modernebb alakban maradt fönn.

Kelet és nyugat vetekedtek abban, hogy Sándort a monda ragyogó hősévé tegyék: héberek, perzsák és törökök, görögök, rómaiak és a modern népek bámulattal csüngtek e ritka ember alakján, a ki a nyugati és keleti világot egybekötni törekedett, a ki csodálatraméltó tetteket vitt véghez, a ki a görög műveltséget az egész ismert világban elterjeszté és a kereszténységnek útját egyengette. A keresztes hadak korában föl kellett élednie emlékének, hiszen ő is járt azokon a vidékeken, még pedig először, melyek most a nyugati emberiséget ellentállhatatlan varázserővel vonzották. Fényes pályája, tarka kalandjai, megdöbbentő vége páratlan hatalmának tetőpontján különben is rokonszenvessé tették alakját és sorsát, melyeket az egész világ mondaalkotó képzelete a költészet legragyogóbb fényével megaranyozott.

A Sándor-dal két részből áll; az első mondai jellegű: alapját Nagy Sándor történeti tettei, a nyugati és keleti népekkel folytatott háborúi teszik, melyeknek bevezetéseül a költő elmondja a dicső fejedelem csodaszerű származását és ifjúságát. A másik rész regei szellemű: csodás kalandok, melyekben a költői képzelet határ és korlát nélkül csapong, a világ tarka meséit a világhódítónak ragyogó alakjához fűzve. Az első részben túlnyomók a csataképek, melyeket a költő megragadó szemléltető erővel fest; látszik, hogy maga is kedvét lelte a kard forgatásában és a csata zajában. De azért épen nem vad szellem hatja át e leírásokat és elbeszéléseket; ellenkezőleg: megható a költő emberséges világnézete; tisztelettel szól a nagy király ellenségeiről is, megsiratja a halottakat és fényes ünnepélyességgel takaríttatja el a csatában elesteket. Ellenségeinek legyőzetése után Nagy Sándor a világ végére jut, és innen levelet ír anyjának utolsó élményeiről. A levél alakja itt kitűnő gondolat: a csodás dolgok hitelt nyernek, midőn a hős maga meséli el, és az elbeszélés alanyi jellegűvé, melegebbé lesz, mintha a költő szavát hallanók. Sándor levele a rózsás mesék egész tárháza. A király forráshoz ér, melynek vize epés ízű; aztán óriásokra és szörnyekre talál, melyekkel meg kell küz-

denie; utóbb egy erdőbe ér, mely telve van a legpompásabb rózsákkal, melyekből tavaszszal csodaszép leányok emelkednek ki, a kikkel a király és vitézei boldog életet élnek. De csak őszig tart ez a boldogság, mert ekkor a virágok elhervadnak és a szép leányok elhalnak és a király búsan tova vonúl híres seregével. (Ezt a szép epizódot nem Aubry, hanem Lamprecht vette föl a költeménybe.) Végre Sándor, sok mindenféle kaland után, bölcs tanácsosainak komoly intései ellenére, az angyalokat is meg akarja adóztatni és a paradicsomot hatalmába keríteni. De itt megtudja, hogy a paradicsomot nem karhatalommal, hanem csak önmegadással nyerhetni el. Erre a király magába tér, visszafordúl és fiatalon meghal. Neki is végül csupán szük sír jutott.

Lamprecht inkább fordító, mint Konrád, de azért belesző a műbe önálló vonásokat és czélzásokat is, egy alkalommal pl. a Kudrun-mondára. De nem csekély érdeme, hogy szép eredetijének méltó tolmácsa: egyszerű népies nyelve és erőteljes epikus stilje ma sem tévesztik hatásukat az olvasóra. Persze antik szellemnek semmi nyoma e költeményben: Sándor, Dárius, Porus középkori franczia lovagok, a rajzolt világ a XII. század világa, az uralkodó világnézet a kereszténység szende humanismusa, a munka jelleme a keresztes hadjáratok szelleméből származik. Konrád és Lamprecht a franczia szellem első hirdetői német földön. Ekkor száll a római császárok koronája a Hohenstaufokra, kikkel egy új korszak kezdődik nemcsak a német történelemben, hanem a német kultura fejlődésében is. E lángeszű fejedelmek egyénisége és politikája, a keresztes szellem teljes kifejlése, a lovagiságnak fényes fölvirágzása és a franczia ízlés általános terjedése a XII. század második felében virágzása tetőpontjára juttatják a középkori német költészetet.

V. FEJEZET.

A középkori költészet fénykora.

A középkort a keresztes hadjáratok osztják két félre, melyek lényegesen különböznek egymástól. Első felének jellemző sajátsága a nemzeteknek elszigeteltsége, a melyek többé-kevésbbé önálló, de egyúttal korlátozott, egyoldalú életet élnek; második felében a keresztes hadak sűrű érintkezésbe hozzák a nemzeteket egymással és a kelettel és e réven közvetítik azt a tartós és nagyhatású kölcsönhatást, melyet az európai népek a XII. század közepe óta egymásra gyakorolnak. Új, gazdag és fényes világ tárult fel Nyugat népei előtt a Keleten, honnan új és gazdag költői anyag is bőven jutott Európába. Az a számtalan mese és rege, melyeket főleg a XIII. század óta a legtöbb nyugati nemzetnél költői földolgozásokban találunk, melyek ez idő óta az európai népek legkedvesebb birtokát alkotják és részben, mint népmesék és népregék, még ma is a nép ajkán élnek, részben Boccaccio novellái, a ‚Gesta Romanorum‘

történetei, Chaucer ‚Canterbury-elbeszélései' óta kiváló jelentőségű irodalmi földolgozásokban fekszenek előttünk, — az európai népek e közös kincsének legnagyobb része a Keletről származik, honnan keresztes vitézek és zarándokok hozták Nyugat országaiba. Az ind ‚Pancsatantra' (azaz: öt könyv), az arab ‚Kalilah és Dimnah' a ‚Hét mester története' (‚Ponciánus históriája', magyarul már 1573), ‚A vampyr meséi', 'A papagáj elbeszélései' és egyéb hasonló keleti gyüjtemények az új tárgyaknak és motivumoknak gazdag és tarka tömegét juttatták az európai nemzeteknek.

És átalakúlt a nemzetek műveltsége és világnézete is a keresztes hadjáratok befolyása alatt. Az ó-kor hatása nem volt sem nagy terjedelmű, sem mélyreható a középkor első felében. A kolostorokban olvasták a római költőket, de leginkább csak mint a latin nyelvtudás eszközeit, a kor gondolkodására semmi befolyást nem gyakoroltak. A lovagok és polgárok, az egész laikus világ nem tudott latinul és a papságnak is csak igen csekély része bírta teljesen az antik remekek nyelvét, nem is szólva az oly jellemző adatról, hogy 1291-ben St.-Gallenben, az Ekkehardok fészkében, sem az apát, sem a káptalan nem tudott írni és csak igen gyarlón olvasni. A középkornak antik tárgyú költeményei azért nem is az ó-kori remekekből veszik tárgyukat, hanem silány középkori kivonatokból, melyek az antik költészetnek formai és stílbeli remekségét még nem is sejtetik. A XII. századi nagy művelődéstörténeti forradalomban az ókori kulturának semmi érdeme, de semmi érdeme az egyháznak sem. Igaz, hogy a keresztes hadjáratok elsősorban az egyház műve, mely ezen vállalatok útján hatalmát megszilárdítani és növelni remélte; de e reménye teljesen meghiusúlt; épen a keresztes hadak korában támad föl mindenütt az oppositio az egyház ellen, épen ezen időben szabadúl föl a nyugati emberiség az egyház korlátlan hatalmának súlya alól. Mily óriási ellentét van a XI. és a XIII. század közt: ott savanyú elfordúlás a világtól és annak örömeitől, folytonos önvádolás és önkínzás, kétségbeesett menekvés az egyház oltalmazó és védő szárnyai alá; itt e földi lét szépségeinek és örömeinek lelkes élvezete és dicsőítése, a pokolnak merész megvetése, az emberi méltóság és szabadság bátor hirdetése az egyház tilalmaival és intéseivel szemben! Innen a nemzeti szellem fölébredése, a nemzeti műveltség alakúlása, a nemzeti irodalom fölvirágzása az európai népeknél. A keresztes hadjáratok kora a vallásos türelmesség korszakává lesz (‚Bölcs Náthán' helyesen játszik e korban), a mely a ‚pogányokat' egészen más szemmel nézi, mint az előző korok: műveltteknek, erényeseknek, jellemeseknek találja őket, kiknek kiirtására útnak indúltak a keresztesek, kiket az egyház kiátkozott, és Saladin szultán a keresztény költészet és monda kedves alakjává lesz. II. Frigyes császár zsidó tudósokat alkalmaz Olaszországban és szaraczénokat hív meg fényes udvarába; a pápa tilalma

és átka ellenére fejére teszi a szent föld koronáját (1228), úgy hogy utóbb a ‚De tribus impostoribus' (A három csaló) cz. hirhedt könyv szerzőségével gyanusítják. Jellemző terméke e kornak a tegernseei bajor kolostorban 1290 előtt írt latin *Antikrisztus-dráma*, melyben a német császár mint a föld ura szerepel, míg a pápa néma mellékszerepre van kárhoztatva.

A Hohenstaufok kora (1138—1254) a középkori német költészet fénykora, melynek hanyatló napja még a XIII. század második felét is éri. Nem mintha e lángeszű fejedelmek a német költőknek lelkes pártolói voltak volna; bár egyeseket csakugyan kitüntettek, így Barbarossa Frigyes az Archipoetát és Hausen Frigyest és II. Frigyes Walthert; sőt VI. Henrik és IV. Konrád maguk is írtak német dalokat. De mégis inkább nagy egyéniségökkel és tetteikkel hatottak, valamint az egész korra, úgy közvetve vagy közvetetlenül annak költészetére is. A császárok példáját a költészet kedvelésében követték a thüringiai és osztrák fejedelmek, kik a költőknek lelkes pártfogói voltak.

II. Konrád (1138—52) volt az első német király, a ki a keresztes eszmét megragadta és 1147-ben a németeket a szent földre vezette. Utódja I. Barbarossa Frigyes (1152—90) megfékezte a német vazallusokat, az olasz városokat és a római pápát, és oly tekintélyre emelte a birodalmat, milyennek az még soha nem örvendhetett. Váratlan halála a távol Keleten soká nem talált hitelre népénél, és a monda utóbb a Kyffhäuser hegyébe helyezte, hol a régibb hagyományok szerint Artus király, Nagy Károly és II. Frigyes aludták hosszú álmukat. Fia, VI. Henrik (1190—97), a normannok örököse lesz Nápolyban és Siciliában, de szintén váratlanúl hal el és nagy zavarok okozójává lesz Németországban. A Hohenstauf Fülöp (1193—1208) ellenében a welf IV. Ottót (1197—1218) ültetik a fejedelmek a német trónra és ezzel alkalmat szolgáltatnak a római egyháznak (III. Incze pápa 1198—1216), hogy a birodalom ügyeibe avatkozzék. II. Frigyes (1215—50) még egyszer roppant hatalomra és tekintélyre jut és IX. Gergely átkának ellenére fejére teszi a szent föld koronáját (1228). De már fia, IV. Konrád (1250—1254) nem bír a fölidézett szellemekkel: Németországban mind nagyobb önállóságra jutnak a fejedelmek, Nápoly és Sicilia franczia kézre kerül, és Konradin, az utolsó Hohenstauf herczeg, vérpadon végzi boldogtalan életét (1268). Az interregnum két évtizede (1254—73) aláássa a királyi tekintélyt, a lovagok rablókká lesznek, a polgári elem önálló hatalommá küzdi fel magát. Habsburgi Rudolf királylyal (1273—91) helyreáll ugyan a politikai és társadalmi rend, de a király elsősorban házának hatalmát szolgálja és a teljesen átalakult társadalmi viszonyok a költészetet is egészen más irányba terelik. A Hohenstaufok mellett elsősorban a thüringiai udvar Wartburg várában, Eisenach mellett lesz, Hermann tartománygróf alatt, a költők Mekkája, a finom ízlés és az udvari művészet sokat dicsőített egyeteme. Hermann Párisban nevekedett és a franczia fővárosból hozta magával a költészet szeretetét; 1181 óta szász palotagróf, 1190 óta thüringiai tartománygróf volt. Az ő nevéhez és udvarához fűzi a monda a költők versenyét (1206), melyről a nép annyit regélt és melyet Hoffmann Amadé novellája (1819) és Wagner Rikhárd Tannhäuser-dalműve újabban annyira ismertté tett. Halála (1217) nagy csapás volt a költőkre, mert utódja Lajos, magyar Szent Erzsébet férje, komoly és vallásos irányú férfiú volt, kinek uralkodása alatt

a víg dalok és fényes ünnepélyek helyét szigorú vezeklések és zord prédikácziók foglalták el. A költészet második főközéppontja a bécsi udvar volt, hol 975 óta a Babenbergi grófok székeltek, kiket I. Frigyes császár 1156-ban herczegi méltóságra emelt. Az első herczeget, I. Frigyest, követte V. Lipót (1177—94), az a lovagias szellemű fejedelem, a ki a szent földön összetűzött Oroszlánszívű Rikhárd angol királylyal. Lipót két fia közül az egyik, Frigyes, korán halt el a Keleten; a másik, a kiváló tehetségű VI. vagy Dicső Lipót, hatalma és virágzása fénypontjára emelte a herczegséget. Keleti műveltség és franczia ízlés egyesültek udvarában; az elsőt közvetítette neje Theodora, Isaac Angelus görög császár rokona, az utóbbi, mely ekkor már a kornak uralkodó iránya volt, a gyorsan fölvirágzó fényes Bécsben sokat dicsőített otthont talált. De a herczeg vallásos férfiú is volt; 1212-ben járt Spanyolországban, hol a mórok ellen harczolt; 1217-ben pedig keresztes sereget vezetett a szent földre. Utódja, Frigyes herczeg (1194—97), Walther bizalmas barátja, 1198-ban halt el a szent földön, mire VII. Lipót (1198—1230) és II. Harczos Frigyes (1230—46) a virágzásnak egy újabb korszakát teremtették meg az osztrák herczegségben. II. Frigyessel, ki 1246 június 15-én a magyarok ellen elesett, kihalt a Babenbergiek családja, és az osztrák herczegség rövid időre Ottokár cseh királynak és 1178-ban örökre a Habsburgok hatalmába ment át. Míg Wartburg várában leginkább epikus költők fordúltak meg, addig Bécsben a középkor legnagyobb lyrikusaival találkozunk. ‚A wartburgi dalnokversenyről' szóló költeményben arról vitáznak a költők, vajjon Hermann vagy VI. Lipót-e a jelesebb fejedelem; de a vita eldöntetlen marad: a középkori költők mindkettejöket, mint a költészet lelkes és bőkezű barátait, nagyra becsülték és hálásan dicsőítették.

A költészetben most a franczia szellem és ízlés lesz uralkodóvá, mit Konrád és Lamprecht papok költői munkássága már előkészített. Franczia költők a német költők mintái és forrásai, franczia vagy a francziáktól közvetített tárgyakat dolgoznak föl, a provencei és franczia lyra formái és stílje nyernek polgárjogot német földön. Nem a nemzeti ‚Sage' és ‚Mære' többé az epikus költészet múzsája, hanem az idegen ‚Aventiure' (lat. ‚adventura', franczia ‚aventure', kaland). A társadalom felsőbb osztályai teljesen franczia műveltségűek, jó részben Francziaországban nevekednek, honnan idegen szokásokat, öltözetet, művelődési eszközöket hoznak magokkal Németországba. A franczia műveltség divattá, fitogtatása modorrá kezd válni: a német nyelvet franczia szókkal és szólamokkal tarkázzák, bár kevesen sajátítják el kellően az idegen nyelvet. Az ú. n. gót építészeti stíl is ez időben jutott Francziaországból Németországba. Ez új műveltség hordozói a nemesség, a lovagok voltak, kik ugyan még most is nagy súlyt helyeznek arra, hogy a fegyverforgatás mesterei legyenek, és még most is megvetik a ‚tudós' tanulmányokat, hiszen nagy részök s köztök épen a legjelesebbek sem írni sem olvasni nem tudnak; de ideáljok nem többé a rettenthetetlen, hozzáférhetetlen hős, a ki éjjel-nappal ellenségekkel, óriásokkal és sárkányokkal küzd, hanem a finom modorú levente, a ki elegánsan tud mozogni és szellemesen társalogni, a ki a nőket szóval és dalával mulattatni képes. Igen nagy ez időben a költők

száma és minden társadalmi rend szolgáltat kiváló képviselőket, de egy sem annyit, mint a nemesi és főnemesi osztály, az uralkodó családok tagjait is beleértve. A papság, mely az előbbi korszakban a költészetet oly nagy számmal és oly kiváló sikerrel művelte, egészen háttérbe lép, teljesen politikai viszályokba merűl és műveltség s tudományosság tekintetében mind jobban sűlyed. Polgárok (‚meister' a czímök, ellentétben a lovagnak czímével: ‚herr') csak e korszak végén kezdenek nagyobb szerepet játszani a költészet terén és kezdetben ők is teljesen az ‚urak' szellemében és stíljében írnak. A költészet a lovagok művészete, udvari (‚höfisch') művészet lett. Az udvarok ízlése a döntő; az udvarok tetszését keresték a lovagok, kik többnyire szegény nemesi családokból származtak és udvarról udvarra vándoroltak műveikkel, melyeknek előadásából éltek. Innen a fejedelmek és gazdag mágnások bőkezűségének (‚milte') folytonos emlegetése és dicsőítése; innen e korszak végén ama végtelen, sokszor sértő panaszok az urak zsugoriságáról, a kik már az interregnum alatt semmit sem törődtek a költőkkel s a költészettel. A lovagi költők, mint ilyen vándorköltők, társaivá és néha vetélytársaivá lettek a hegedősöknek (‚Spielleute'), a kik azonban nemcsak származásuk és társadalmi állásuk tekintetében különböztek a nemesi dalnokoktól, hanem költészetök nemzeti iránya és alsóbb állású közönségök által is. Utóbb a lovagok is fölkarolták a hegedősök tárgyait vagy dalait és átdolgozták azokat az udvarok számára. Így pl. a nibelungokról és hegelingekről szóló dalok a hegedősök ajkán maradtak életben, fejlődtek és módosultak; a Nibelung- és Kudrun-eposzszá azonban udvari, lovagi költők dolgozták át ama népies énekeket.

A költészet középpontjában a nő áll, a szerelem lett a lyra és eposz főtárgya. A nő a lovagnak és a költőnek ideálja; szépsége és kelleme megaranyozzák e korszakot, melyet méltán a nőtisztelet korának nevezünk. Finomabb ízlés, gyöngédebb bánásmód, a szellemiek iránti rokonszenv és lelkesedés, műveltebb társalgás, udvarias magatartás — a lovagi korszaknak e jellemző, főleg az előző századokkal szemben jellemző erényei — még el sem képzelhetők a nők szende hatalma nélkül, melylyel a ‚gyenge nem' a legerősebb és legszilajabb harczosokat is szenvedélyesen keresett kegyöknek édes igájába kényszerítette. Az ifjúkori rajongás varázsa teszi e XIII. századot oly vonzóvá és regényessé; e rajongás teremtője, czélja és tárgya pedig a nő volt. Míg még a ‚Roland-dal' és a ‚Sándor-dal' szerelmi kalandokról nem tudnak, már Heinrich von Veldeke ‚Eneit'-jében a szerelem a cselekvények főrúgója. A költészetnek ez átalakulása is franczia befolyásra vezetendő vissza. Francziaországban nyerte a lovagiság azt az alakját, mely a XII. század közepe óta Németországban is uralkodóvá lesz és a költészet jellemét is módosítja, mert

hiszen a lovagok saját világnézetöket fejezték ki dalaikban és juttatták érvényre verses regényeikben. A lovagnak három fő kötelessége volt: istenét, urát, hölgyét szolgálni: a keresztény vallást védelmezni és a keresztes hadjáratokban résztvenni; tántoríthatatlan hűséggel teljesíteni vazallusi tisztét és urát a legnagyobb veszélyben is segíteni; oltalma alá venni a nőket általában, de főleg szolgálni szíve választottját, a ki föltétlenül rendelkezhetett lovagjának szívével és karjával. ‚Gottesdienst', ‚Herrendienst', ‚Frauendienst' nevezte a német középkor a lovagnak e hármas kötelességét, mely a költészetnek is fő tárgyát és valóságos alapját teszi. De nemcsak bája tette a nőt e korszak középpontjává, hanem műveltsége is. A nemesi osztályhoz tartozó nő tudott írni és olvasni, tudott jól francziául és sokszor elég jól latinul, ismerte a kor költészetét és elmélkedő irodalmát. Ezért is hangsúlyozzák ép a legjobb költők ismételve, hogy őket a nők tisztasága jobbakká teszi, és bizonyára a nők műveltségének is nagy része van abban, hogy a lovagi rend tagjai oly lelkesedéssel foglalkoztak a költészettel.

Ez az új költészet új nyelvet teremtett: a középfelnémet nyelvet, melyet az ó-felnémet korszak nyelvétől egy átmeneti kor, a XII. század nyelve, választ el. De a középfelnémet korszaknak csakúgy nincs egységes irodalmi nyelve, mint az előző századoknak sem volt. A költők különböző vidékeken különböző nyelvjárásokon írtak, úgy hogy a legkiválóbb írók nyelvén is fölismerhető az író szűkebb hazája. De kétségtelen, hogy az udvari költők a nyelvnek bizonyos egységére törekedtek, a mi főleg a jelesebb irodalmi termékeken félreismerhetetlen. Az így alakúlt középfelnémet nyelv szép hangzásra és szókincsre nézve szegényebb, mint az ó-felnémet nyelv; a mai német nyelvnél azonban szebb, alakokban gazdagabb és különösen a lovagi költők műveiben bájos és behizelgő. E költők nagy mesterei voltak a nyelvnek, még nagyobb mesterei a versnek. A hosszú és rövid hangzók pontos megkülönböztetése a tőszótagban (mely ma elveszett) lehetségessé tette a metrika művészi finomságát, melynek bámulatos tökéletességét még jelentékenyen emeli a rímnek bősége és tisztasága, valamint a versszakok művészete és változatos gazdagsága.

Eposz, lyra és utóbb a tanítóköltészet virágzottak e korszakban; a dráma csak a XIV. században kezd fejlődni, a próza pedig a XIII. század végén indul meg, de nem mint a költészet eszköze, bár a népkönyv és novella már ez időben mutatkozik szórványosan, hanem a gyakorlati élet szolgálatában, a mystikusok elmélkedéseiben és a prédikátorok szónoklataiban.

VI. FEJEZET.

A lovagok udvari költészete.

A német középkor lovagi költészetének *epikus* termékei a XII. század utolsó és a XIII. század első tizedeiben jöttek létre. Külalak, nyelv és verselés tekintetében mintaszerűek e művek, melyek egyúttal a korszak lovagias és romantikus szellemét tökéletes kifejezésre juttatják. Művészi szerkezet és az előadásnak ritka tökéletessége jellemzi e munkák nagy részét. De a költők nemcsak tárgyukat és világnézetöket kapják Francziaországból, hanem már a kész eposzokat is, melyeket lefordítanak vagy átdolgoznak, úgy hogy csak nagy költők képesek műveiket kiválóbb egyéniségök érvényesülésével az eredetiség és önállóság magasabb színvonalára emelni. A lovagok költészete nem nemzeti, hanem franczia, legföljebb nemzetközi jellemű. Ez főleg az epika terén feltűnő, míg a lyrában a nemzeti ügyekre való tekintet és a költőknek erősebben nyilvánuló egyénisége nagyobb önállóságra és eredetiségre vezetett.

Ez új költészet atyja HEINRICH VON VELDEKE, kiről a kortársak és az utókor egyhangúlag elismerik, hogy ő ültette elsőben a lovagi költészet fáját a német talajba. Életéről, mint a többi udvari költőkéről, nagyon keveset tudunk. Alnémet területen (Veldeke Maestricht mellett van a mai Limburgban) nemes családból származott és tudományos nevelésben részesült: tudott francziául és latinul, ismerte Vergiliust és Ovidiust, de a régibb német költészetet is. Lehet, hogy a maestrichti egyház szolgálatában állott (de nem volt pap), és bizonyos, hogy 1184-ben jelen volt a fényes mainzi birodalmi ünnepélyen, melyen Barbarossa Frigyes lovaggá avatta két fiát. Később Thüringiába került Hermann udvarába, hol nagy eposzát befejezte. Néhány dalon kívül két elbeszélő műve maradt reánk: ifjú éveiben írt *Servatius-legendája* és főműve, az *Eneit,* mely 1170 és 1190 közt keletkezett, az udvari epika első, a kortársaktól rendkívül sokra becsült terméke német földön. Forrása a ‚Roman d'Enéas', egy ismeretlen franczia költő műve volt.

A német költő, korának szokását követve, a cselekvény lefolyásában általában hiven követi Vergilius époszán alapuló forrását; de sokszor rövidíti vagy összevonja a roppant hosszadalmas és mellékes dolgokkal túlterhelt ó-franczia szöveget és elhagyja a számos allegóriát, melyet forrásában talált. De azért az «Eneit» nem rövidebb, hanem több mint háromezer verssel hosszabb, mint a franczia eposz, mert a német költő nyelve és stílje kevésbbé tömött mint a francziáé, és Veldeke sokszor kibővíti az eredetit. Míg ugyanis a mellékes dolgokban rövidít, a főalakoknak (Aeneas, Dido, Lavinia) jellemzésénél és tetteik elbeszélésénél rendszerint behatóbb; az indokolásra, főleg a lélektani indokolásra nagy gondot fordít; az eredetiben található ellenmondásokat ügyesen javítja; azon van,

hogy az előadást változatosabbá, kevésbbé egyhangúvá tegye; az összefüggést sokszor jobban hangsúlyozza, itt-ott maga is egybekapcsolja a cselekvény egyes elemeit. Veldeke általában oly ügyesen bánik el forrásával, oly öntudatos műérzékkel változtat az előtte fekvő munkán, hogy a német ‚Eneit' a franczia ‚Roman' tetemesen javított átdolgozásának tekinthető. Különösen szabadon dolgozta át Veldeke eposzának második felét, melyet Thüringiában írt. A költemény Trója elfoglalásával kezdődik, honnan Aeneas Libyába menekül. Majd Didó iránt szerelemre gyúl, azután az alvilágba megy, utóbb meg Turnussal kell küzdenie Laviniáért. Végre ő lesz Latinus utóda s megalapítja Albát. A költemény kiváló már külalakjára nézve is verselése pontos, rímei tiszták; másrészt főleg azért fontos, mert Veldeke költeményében először látjuk feldolgozva korának előkelő műveltségét és a szerelmet (Minne) is ő tette először a cselekvény középpontjává. A költemény épen nem antik jellegű; a római hősök úgy élnek, gondolkoznak és tesznek, mint a német udvari lovagok a XII. század vége felé.

Veldeke rendkívüli hatással volt korára: az ifjabb nemzedék az ő iskolájából került ki. Az alaki tökély e hatás főforrása, melyhez a fölfogás és stíl újsága is járult. Ő a franczia lovagi ízlés, a finom lovagi szellem első képviselője német földön. De emelte e költemény nagy hatását tárgya is: Trója pusztulása és a halhatatlan Róma alapítása, Aeneas és Dido általánosan ismert nevei és e mondák és kalandok hátterében Vergiliusnak félig mythikus alakja, a kit a középkor nemcsak a világ legnagyobb költőjének, hanem egyszersmind szellemek fölött uralkodó varázslónak és a jövendő dolgok ihletett prófétájának tartott. Mindez nem tévesztette el hatását: az ‚Eneit' a kor egyik legnépszerűbb terméke lett és Veldeke az új nemzedék classicusa, kinek hervadhatatlan babérjait részben jóval nagyobb vagy más irányban haladó utódjai is tiszteletben tartották. Példájára Herbort von Fritzlar átdolgozta Benoit de Sainte-More ‚Trója pusztulásáról' szóló regényét és Albrecht von Halberstadt Ovidius, ‚Átváltozásait' (ezt a latin eredeti alapján), mind a ketten Hermann tartománygróf buzdítására. Benoit forrása ter mészetesen nem Homros volt, hanem egy Dares Phrygius nevéhez fűzött középkori latin elbeszélés, mely valószinűen a IX. század végén keletkezett és az összes középkori Trója-műveknek alapul szolgált. Művének legérdekesebb része Troilus és Briseida szerelmének regényes története, mely Daresből Guido de Colonnának Trója pusztulásáról szóló híres költeményén át Boccaccio ‚Filostratoj'-ába (ebben a trójai leány neve Griseida), ebből Chaucer ‚Cantenbury-meséi'-be és ezekből Shakespeare drámájába (‚Troilus és Cressida') ment át.

Veldeke közvetlen tanítványai közől a Moriz von Craon ismeretlen szerzője a legtehetségesebb. A költemény hőse történeti személy: egy franczia költő, a ki 1216-ban meghalt. Craon vára Beaumont grófsága közelében feküdt es Maurice de Craon II. Henrik király pártfogoltja volt.

Maurice de Craon (ez novellánk tárgya) szerelmes volt Beaumont grófnéjába. Ez kegyével biztatja, ha olyan lovagjátékot rendez, a milyet a grófné még nem látott. A költő megteszi: építtet egy nagy hajót, melyet lovak a grófné palotája elé húznak: ő maga e hajóból száll ki és a lovagjáték szépen megy végbe. Erre a grófné légyottot ad a lovagnak, mely azonban Móriczra nézve mindenféle kellemetlenséggel jár, de végre is a kivánt czélhoz juttatja a hőst, a ki hallatlan merészséggel behatol a szép asszonynak hálószobájába. Móricz ez alkalommal meggyőződik a grófné szívtelenségéről, ezért elpártol tőle s azt ajánlja neki, hogy csak elégedjék meg férjével. Az asszonyt a lovag magatartása annál mélyebben sujtja, minél bűnösebbnek érzi magát. Egy éjjel, szép nyári idő volt, a bánat nem hagyja aludni; már igen korán elhagyja ágyát és kimegy a vár falára, honnan a csalogány dalát hallgatja és bánatos vágygyal kitekint a távolba. Bizalmas kisérője, a ki mindenfelé kereste, végre itt megtalálja úrnőjét, a ki neki őszintén bevallja fájdalmát és boldogtalanságát, mert szeretője elhagyta. ‚Bánatot szenved szívem', mondja, ‚és fájdalmat életem végeig. Saját hibámból estem e kifeszített hálóba. Azért tanácsom: a ki hű szerelemnek örvendeni kiván, az nézze az én búmat és vigyázzon, hogy ő is úgy ne járjon.' E mélabús sóhajjal végződik a kis, talán befejezetlen elbeszélés, mely a lovagi epika termékei közt a legvonzóbbak egyike.

A ‚Moriz von Craon' szerzője ügyes mesélő és nagy tehetség, méltó pályatársa az udvari eposz három legjelesebb képviselőjének, kiket már a kortársak a lovagi elbeszélés mestereinek tekintettek. Hartmann von Aue, Wolfram von Eschenbach és Gottfrid von Strassburg a lovagi rend tagjai, a nemességhez tartozó és a nemesség számára író költők; mintáik a franczia nagy trouvèrek, főleg ezek legjelesbike, Chrestien de Troyes, a középkor egyik legkiválóbb költője, kinek virágzása a XII. század második felére (1150—90) esik. Találékonyságuk, önállóságuk, főleg mai felfogás szerint, nem nagy: rendszerint híven követik a cselekvény menetet, a mint forrásaikban találták; de nem fordítók és nem is oly önállótlanok, mint némely modern kritikus, a jelenkor igényeinek alkalmazásával, állítja. Emberi és költői egyéniségök ott is fölismerhető, hol műveiket forrásaikkal összehasonlíthatjuk, és nem igen vesztettek jelentőségben, mióta franczia mintáikat behatóbban ismerjük. És egymással szemben is önálló egyéniségek; sajátos gondolkodásuk, világnézetök, ízlésök első pillanatra szembeötlő. Senki sem fogja soha az egyiknek valamely művét a másiknak tulajdoníthatni. Hartmann nemes gondolkozású, józan és derült életbölcseségű, vallásos, egyszerű ember, minden túlzás és túlság ellensége, a ‚mâze', az önmérséklésnek és mértéktartásnak, minden téren és minden tekintetben, szóvivője és képviselője; ő a középkor legjelesebb mesélője, a kellemes előadás mestere. Wolfram sokkal hatalmasabb egyéniség: mély gondolkodó, a ki a világ és az élet nagy problémáival küzködik, a kor legfontosabb és legbonyolultabb kérdéseinek megfejtésén fáradozik; stílje és előadása azért sokszor homályos és nehézkes, mellékes dolgokra kiterjeszkedő, ki nem forrt ideákkal túlterhelt;

alkotó ereje és talán tanúltsága is kisebb volt, semhogy nagyszerű problémáit megfejthette, gondolkodását és költészetét teljes összhangzásba hozni tudta volna. Gottfríd az emberi szív kitűnő ismerője, az emberi szenvedélyek mesteri rajzolója, szellemes ember és író, optimisztikus világnézetű, sokszor könnyelmű és nem egészen ment bizonyos erkölcsi léhaságtól, fényes stiliszta, a nyelvnek és versnek utól nem ért virtuóz mestere. Nem egészen helytelen hasonlat, midőn Wolframot és Gottfridet Klopstockkal és Wielanddal vagy Schillerrel és Goethével hozzák párhuzamba. Hartmannt nehéz volna valamely újabbkori író mellé állítani; ő ez ellentétes alakok közt középhelyet foglal el, kerűli nagy kortársainak némely föltűnőbb gyöngéit, de nem is osztozik fényes jelességeikben. Hartmann Veldekének legnagyobb, de már teljes önállóságra jutott tanítványa, a ki mesterét minden tekintetben fölülmúlta és csakhamar elhomályosította; Wolfram és Gottfrid Hartmann fiatalabb kortársai, a kik szeretettel és tisztelettel tekintenek föl hozzá.

Hartmann von Aue életéről is keveset tudunk. Nem bizonyos hoyg hol és mely évben született, de nagyon valószínű, hogy bölcsője a sváb földön, a felső Neckar vidékén, 1170 körül ringott és hogy 1220-ban már nem volt az élők közt. Az alsó nemesség tagja és valamely Aue-család vazallusa volt. Középkori szokás szerint fölvette hűbérurának családi nevét. A szent földön járt, talán VI. Henrik császárral 1197-ben. Hazatérve 1198-ban megnősült, dalainak második ideáljával lépve frigyre. Ritka műveltségű férfiú volt; tudott olvasni és írni, jól értett francziául és latinul, otthonos volt az ókori mythologiában és történetben. Maga is többször hangsúlyozza műveiben ‚tanúlt' voltát, kortársai pedig ‚bölcs' Hartmannak nevezték. Néhány értékes szerelmi és keresztes dalon kívül két nagyobb epikai munkát (‚Erek' és ‚Iwein') írt, melyeknek tárgya az Artus-monda körébe tartozik, azután egy verses legendát (‚Gregorius') és egy költői elbeszélést (‚Der arme Heinrich'), végre két tanító irányú szerelmi levelet (‚Büchlein' volt az ily költemények korabeli neve). Elbeszélő művei nem terjedelmesek. Hartmann nem szereti a cselekvénynek azt a halmozottságát, mely az udvari eposznak egyik jellemző, de épen nem előnyös vonása. Nála főczél az alapgondolat, melyet regényes cselekvényben megtestesít. Művei azért (a ‚Gregorius' kivételével, melyben a tárgy természete más földolgozást igényelt) nem teljes életrajzok, mint a legtöbb lovagi eposzok, melyek a hősnek életét a bölcsőtől a sírig tárgyalják, sőt bevezetésül még a szülők történetét is elmondják; Hartmann csak annyit mesél és úgy szövi az elbeszélést, hogy a műbe fektetett alapgondolat minél teljesebben érvényesűlhessen.

Az Artus-mondát Hartmann ültette át Chrestien de Troyes művei alapján két munkájában német talajba, de nem a valódi kelta Artus-

mondát (l. fönt 18. l.). Artusról igen keveset tud a lovagi költészet, melyben Artus-mondán az asztalkör egyes lovagjainak kalandos történetei értendők; a király csak középpontja vagy inkább háttere e történeteknek. Az Artus-monda a középkori lovagerényekben nemzetközi, lovagi jellemű; nem fűződik valamely ország történetéhez, még talajához sem; eseményeinek színhelye a képzelet határtalan birodalma; keltákról és szászokról nem tud. Artus és neje, Ginevra, a monda középpontjai; a legjelesebb és legérdemesebb lovagok, a legjelesebb és legerényesebb hölgyek ez udvar díszei. Innen, Caridolból Walesben, indulnak ki a lovagok merész kalandokra, melyekben vallásért és szerelemért, dicsőségért és becsületért, hősök és dæmonok, tündérek és vadállatok ellenében életőket koczkára teszik; ide térnek vissza, ha nagyszerű tetteiket elvégezték, hogy kalandjaikat az udvarnak elmeséljék és a legnagyobb jutalmat elfogadják: hogy Artus őket megdicsérje, sőt az asztalkör tagjai közé fölvegye. Ez asztalkört Artus legjelesebb és legnemesebb tizenkét lovagja alkotja, a kik, a királylyal egy kerek asztal körül ülve, őrködnek a lovagi erények fölött, jutalmat vagy büntetést osztogatnak, de egyúttal a legnehezebb föladatok megoldására is vállalkoznak. E hősök tettei teszik az Artus-mondát, mely inkább csak keret, mint anyag. A mondában szereplő lovagok és tetteik nem tartoztak eredetileg Artushoz, hisz idővel minden jeles vitézt a nagy király körébe vontak; de a legjelesebbek mégis, mint Artus maga is, a kelta hagyományból származnak, csakhogy ezt már csak oly szövegekből ismerünk, mely a lovagi költészet hatása alatt módosult. A leghíresebb Artus-lovagok Erek, Iwein, Gawein, Parzival, Lohengrin, Tristan, Wigalois, Lancelot és mások.

Hartmann von Aue.
(A Manesse-féle kéziratból.)

Hartmann első műve, *Erek*, mely csak töredékesen maradt reánk, 1193-ból való. Erek elvonult az udvartól, hogy nejével, Enittel, kit forrón szeret, boldog magányban egyedül szerelmének éljen. Igy elpuhul a jeles lovag a gyönyörök ölében és megfeledkezik lovagi kötelességeiről. A világ kicsinylőleg, rosszalólag nyilatkozik róla és nejét vádolja, mintha ez tartaná vissza szeretett férjét. Enitet bántja e vád, még jobban bántja férjének megtámadott becsülete; azért maga inti Ereket, hogy fogjon ismét fegyvert és induljon, lovagi esküjét beváltandó, merész kalandokra. Enit szava bántja Erek büszkeségét, vitézségének kétségbe

vonása pedig sérti becsületét, féltékenysége is föltámad. Azért nyomban útnak indul és magával viszi nejét is, hogy Enit maga is meggyőződjék bátorságáról, de egyszersmind megtiltja neki, hogy hozzá szóljon. Enit azonban, a mint veszély fenyegeti urát, megszegi e parancsolatot, miért férje megbünteti. Erek kalandjai ily módon megannyi próbáivá lesznek neje erényének és hűségének, melyről férje örömmel győződik meg. Végül Artus udvarába érkeznek, hol Erek atyja haláláig marad. Ekkor hazatér, hogy örökségét átvegye.

Tartalmára és alakjára nézve kitűnőbb az *Iwein (der Ritter mit dem Löwen)*. Tárgya némileg megforditottja Erek tárgyának. A breziljáni erdőben örökzöld hárs alatt csodaforrás van, melynek az a tulajdonsága, hogy ha vizéből merítenek, az ég elborul s vihar támad, de nyomban rá kitisztul és a szomszéd vár ura, a csodakút őrzője, fegyveresen megjelen és párbajra készti a forrás bántóját. E forrást fölkeresi Iwein, megvív a kirontó lovaggal, a kit meg is öl, elfoglalja várát s nőül veszi a vár szép úrnőjét, Laudinét. Egyszer Artus meglátogatja őt lovagjaival, a kiket Iwein fényesen megvendégel. Lakoma közben Gawan szemrehányást tesz Iweinnek, hogy e magányban, egyedül szerelmének élve, megfeledkezik lovagi kötelességeiről és inti őt, hogy induljon hős kalandokra. Iwein elösmeri a vád jogos voltát és egy évre bucsút véve nejétől, a ki egy mentő gyűrűt is átad neki, útnak indul Artussal és lovagjaival. Ezek társaságában oly jól érzi magát Iwein, hogy megfeledkezik adott szaváról és az év leteltével sem tér vissza nejéhez. Erre neje visszaköveteli gyűrűjét, mert Iwein nem méltó többé szerelmére. A hős ezen üzenetre annyira felháborodik, hogy őrjöngeni kezd és a vadonba rohan, hol Morgana tündér meggyógyítja beteg lelkét. Iwein most számos kalandban kitünteti magát s egy alkalommal egy sárkánynyal küzdő oroszlánt ment meg, mely ezentúl hű bajtársa és segédje lesz. De e győzelmek nem öntenek békét földúlt keblébe; neje után vágyik és előbb nyugalmat s örömet sem lel, míg végre szeretett Laudinéjével ki nem béktil. Ezentúl boldogan és megelégedetten éli napjait. Az «Iwein» a középkori műeposz egyik legjelesebb terméke, melyben Hartmann túlszárnyalja forrását, Chrestien művét. Nyelve és verselése e költeményben valóban remek, stílje kifogástalan, előadása mintaszerű. A költemény nagyon népszerű is lett és sokan utánozták; pl. Wirnt von Gravenberg (‚Wigalois') és Ulrich von Zazikhoven (‚Lancelot'), kiknek művei azonban csak tarka kalandok sorozatai, mélyebb jelentőség nélkül. Az ‚Iwein' alapgondolata azonos az ‚Erek'-ével: Az ember és a lovag kötelességei komoly összeütközésbe kerülhetnek egymással. Ha a hős emberi kötelességeit elhanyagolja, mint Iwein, a ki a lovagi élet közepette megfeledkezik nejéről, ép oly helytelenül cselekszik, mint ha lovagi kötelességeit szem elől téveszti, a hogy Erek tett, a ki szép neje karjaiban tétlen életet él. Csak az lehet boldog, a ki szenvedélyein uralkodni tud s e kettős kötelességét megegyeztetni és mind a kettőnek megfelelni képes.

Hartmannak másik két elbeszélő költeménye nem tartozik az Artus-monda köréhez. A verses legendának, *Gregorius oder der gute Sünder*, alapgondolata már a czím második feléből sejthető: valódi megbánás a legnagyobb bűnöst is kiengeszteli Istennel. Gregorius története valódi Oedipus-história, de középkori felfogással, keresztény alappal. A hős egy testvérpár bűnös szerelmi viszonyának boldogtalan gyümölcse. Szülei ezért az egyházi pályára szánták, de Gregoriust jobban vonzza a világ fényes szolgálata, tehát lovag lesz. Mint ilyen nőül veszi anyját, a ki pedig fogadást tett volt, hogy másodszor férjhez nem megy. Egyideig zavartalanul élvezik a házasélet örömeit, de csakhamar kiderül a szörnyű bűnök egész lánczolata. Most

megbánják tettüket s elválnak egymástól. Gregorius egy sziklához lánczoltatja magát a tenger közepén, hol tizenkét esztendeig él, mire a rómaiak, Isten egyenes sugallatára, őt hívják meg a megürült pápai székre. Az új pápa csodákat mível: azért fölkeresi őt anyja is, hogy tőle bűnei bocsánatát nyerje. Ekkor a «jó bűnösök» felismerik egymást és ezentúl együtt, egymást gyámolítva és vigasztalva, szolgálják az irgalmas, kegyes Istent. A költemény forrása szintén franczia munka; Hartmann tapintattal és ízléssel tárgyalja a kényes történetet, mely nyelv és vers tekintetében kitünő költeményében vonzó novellává alakult.

A költő utolsó és legszebb műve az *Armer Heinrich.* A sváb földön élt egyszer egy gazdag és tekintélyes nemes, Heinrich von Aue, a ki a világ szolgálatában megfeledkezett Istenről és a földi dicsőség mulandóságáról. Az Isten a lovagot ezért súlyos nyavalyával bünteti meg, mely őt egyszerre a föld legboldogtalanabb lakójává teszi. A világ, mely őt eddig kedvelte és örömmel fölkereste, undorral vonul most vissza tőle és nem akar róla tudni. Henrik gyógyulást keresve, fölkeresi Montpelliert és Salernot, korának leghiresebb orvosi iskoláit, a hol tudtára

Ein ritter so geleret was
Daz er an den buchen las
Was er dar an geschriben vant
Der was hartman genant
V n̄ was ein dinstman von owe

«Der arme Heinrich» kezdete.
(A Manesse-féle kéziratból.)

adják, hogy nyavalyája csak egy önfeláldozó szűznek szive vérével volna meggyógyítható. Henrik belátja, hogy ez orvosszert egész vagyonával sem szerezheti meg, tehát elajándékozza birtokait, csak egy majorságot tart meg, hova visszavonul. Itt a majoros és családja, főleg a majorosnak legidősb gyermeke, egy szép, 15 éves leány, nagy szeretettel ápolják. A majoros leánya egyszer meghallja, hogy mi lehet urának egyetlen orvossága, és a mély szánalom és titkos vonzalom azon elhatározást érlelik meg benne, hogy meghal szeretett uráért, szüleinek jóltevőjeért. Szülei hiába tartják vissza a leányt, ő nem áll el szándékától, míg végre azt hiszik, hogy belőle a szentlélek szól és, bár vérző szívvel, de belenyugszanak elhatározásába. De Henrik lovag maga sem akarja az ártatlan leány áldozatát elfogadni és csak akkor mutatkozik erre hajlandónak, midőn a szülők is melegen pártolják a gyermek kérését. Most Henrik Salernoba utazik a hajadonnal, kit az ámuló orvos hiába figyelmeztet a halál kínjaira. A leány tántoríthatatlan; ekkor azonban, mikor az orvos már a döntő döfésre készül, a lovag szívét elfogja a szánalom és rögtön belátja, hogy balgán cselekszik, midőn önhatalmilag akar oly nyavalyától szabadulni, melyet Isten bűnei miatt küldött reá; azért nem engedi, hogy a leány meghaljon. Henrik bebizonyította ezen magatartásával, hogy régi gondolkodását teljesen megváltoztatta: jutalmul Isten meggyógyítja a megtértet, a kit a világ ismét a legnagyobb örömmel és szeretettel fogad; ő pedig a leányt, kinek egészségét és új boldogságát köszöni, nőül veszi.

Nem tudjuk, hogy ez elbeszélést mily alakban találta a költő, valószinűen valamely latin legendában; tény, hogy az ő feldolgozásában a legszebb és legtisztább erkölcsi eszmék keretévé lett. Szabad az életet élveznünk (ezeket tanítja a költő a legvonzóbb alakban), de nem Isten nélkül; nem kell a földi lét örömeit, a szépséget, a dicsőséget, a világ tetszését megvetnünk, de ne egyedül ezekre építsük lelkünk üdvét; az istenről megfeledkezőt a büntetés ostora sujtja, ha még oly magas állású is; a szív titkos vonzalma óriásokká teszi a gyöngéket, és az igaz hűséget czélhoz juttatja a Mindenhatónak irgalma; a valódi, önfeláldozó, önmegtagadó szeretet pedig lerontja a társadalmi korlátokat, melyek a nemest a szolgától, a gazdagot a szegénytől elválasztják. E néprege ősalapja valószínűen egy pogány hagyomány, melyben a nő feláldozta magát férjeért, mint Alkestis a görög mondában Admetosért. A kereszténység átalakította e véres történetet, mely megható legendává lett s utóbb az Aue-családnak egy tagjához fűződött. Hartmann költeménye mint az emberi szív történetének egy érdekes epizódja messze fölötte áll a korabeli, többnyire üres és azért mélyebb érdeket csak ritkán keltő legtöbb lovagregényeknek. Hozzájárul a költő művénél az előadás, verselés és stil bája, mely e verses novellát a középkor egyik legszebb termékévé teszi. Népszerű is maradt a legujabb időig, mikor kiváló költők önálló művekben ismételve földolgozták: így Adalbert Chamisso (1837) és Henry W. Longfellow (‚Az arany legenda‘ 1851, magyarul Jánosi Gusztávtól 1883) elbeszélő költeményekben, Josef Weilen (1874) és Gerhart Hauptmann (1900) drámában.

Hartmannál jóval kiválóbb egyéniség és nagyobb költő WOLFRAM VON ESCHENBACH, a középkor véleménye szerint a legnagyobb német költő. ‚Soha laikus ember jobban nem szólt‘, mondja róla idősb kortársa Wirnt von Gravenberg és a későbbiek csatlakoztak ez itélethez. Gottfríd von Strassburg, a komoly irányú és mély eszmékben gazdag költőnek ellenlábasa, megtámadja ugyan Wolframot nehezen érhető nyelve és philosophiáló reflexiói miatt; de ez az itélet elhangzott: Wolfram, a kortársak és az utókor fölfogása szerint, a legbölcsebb költő, a ki csak a biblia előtt kénytelen hátrálni; alakja utóbb mondaivá válik, a költő az epigonok fölfogásában prófétává lesz, és főműve, a Parzival, még 1477-ben jelen meg nyomtatásban, midőn a XII. és XIII. századi költészet már nagyrészt feledésbe ment és érthetetlenné vált volt.

Az ő életéről is nagyon keveset tudunk. Eschenbachban született, Ansbach mellett, 1170 és 1175 közt. Az alsóbb nemességhez tartozott és nem volt megáldva földi javakkal, de lovag volt és nem élt vándordalnok módjára a költészetből. Tekintélyes urak szolgálatában állt, de nem tudjuk, hogy mily minőségben. Sokfelé járt Németországban és 1204 óta ismételve tartózkodott Hermann thüringiai udvarában, a hol megismerkedett a kornak legnagyobb lyrikusával, Waltherrel. A ‚Parzival‘ befejezése (1212) után Hermann bízta meg őt egy franczia költeménynek átdolgozásával, melynek hőse Orangei Vilmos volt. A tartománygróf halála (1217) után haza ment Wildenberg várába, mely talán hűbérbirtoka volt, de nem itt halt meg, hanem Eschenbachban (1220 és 25 közt), hol a Boldogságos

Szűz templomában még a XVII. század elején is látták sírját és sírkövét. Boldog családapa volt; ismételve nagy melegséggel és fenkölt szellemmel dicsőíti a családi életet.

Wolfram át van hatva költői nagy hivatottságától, de még többre becsülte lovagi czímerét. ‚A pajzs szolgálatára születtem (mondja); ha valamely nő dalaim miatt szeret és nem vitézségem és nemes származásom miatt, az nem cselekszik helyesen'. Tudományos műveltsége nem volt, egyáltalában nem volt tanult ember, hisz' sem írni, sem olvasni nem tudott, mint nem tudtak Wirnt von Gravenberg és Ulrich von Liechtenstein és más középkori költők. Maga mondja, hogy minden tudományát tehetségének köszöni, nem az iskolának. A franczia műveket, melyekből költeményeinek tárgyait merítette, egy apródja olvasta föl neki; saját franczia nyelvismerete is elég fogyatékos volt. De azért egyebet sokat tudott. Jól ismerte korának theologiai tudományát, elég jártas volt a franczia költészetben, sokféle természettudományi ismeretekkel bírt és otthonos volt a német hősmonda egész körében, valamint az udvari költészet irodalmában. De főtudományát, gazdag és mély életbölcseségét, melyet a kortársak méltán oly nagyra becsűltek — őt is ‚bölcsnek' (wîse), azaz ismeretekben gazdagnak, tudósnak nevezték, mint Veldekét és Hartmannt — az élet iskolájában sajátította el, mely reá nézve valószínűen a nélkülözések és fájdalmak, a keserű tapasztalatok és még keserűbb csalódások kemény iskolája volt.

Wolframtól nyolcz kiváló dalon kívül három epikus munka maradt reánk: *Parzival*, a költő főműve és a középkori költészet egyik legkiválóbb terméke, tizenhat könyvben; *Wilhelm von Orange*, mely talán nem teljesen maradt fönn; és *Titurel* két töredéke, melyeknek egyike 131, másika 49 versszakból áll. Wolfram kiváló költői tehetség, egyszersmind egyedi tehetség. Őt lehetetlen félreismerni, hiszen minden versre, minden fordulatra ráüti eredeti egyéniségének, egyedi gondolkodásának és érzésének bélyegét. Ő is a francziák tanítványa volt, de soha sehol sem tagadja meg önmagát példányaival szemben annyira, mint Hartmann vagy a kisebb epikusok. Nemcsak önállóbb volt mintáival szemben, mint legtöbb elődje és kortársa; egész iránya elütött a lovagi költészet lényeges szabványaitól. Wolframban erős volt a népies elem; Bajorországba később jutott a lovagi szellem és a lovagi költészet, mint a Rajna és Duna vidékeire; ott még mindig a régi nemzeti költészet élt a nép ajkán, mikor Thüringiában és Bécsben már a legfinomabb lovagi szellem uralkodott. Ez ellentétes elemek harcza fölismerhető Wolframban is: mintája, tárgya, verse franczia; de lelkében a régi nemzeti költészet él. Komoly természete nem sokba vette az udvari epika külsőségeit. Őt az ember földi és földöntúli sorsa foglalkoztatta. Műveiben azért sok, nagyon sok az eszme; ő min-

denen gondolkozott és elmélkedéseit mindig beleszövi elbeszéléseibe, melyek ez által gyakran hosszadalmassá és nehézkessé válnak, sőt gyakran, ha Wolfram nem tudja a kellő kifejezést megtalálni, homályosak és nehezen érthetők. Művei, különösen a ‚Parzival‘, tömve vannak epizódokkal s különös kalandokkal, melyek azonban mindig valamely eszmét szolgálnak, de ez mégis gyakran az áttekinthetőség és egység kárára van. Még fokozza e sajátságainak hatását a költő humorja, mely őt összes kortársai közt föltűnően jellemzi: kedélyes tréfái, csipős vágásai, humoros szinezése a legkomolyabb helyeken is jelentkeznek, a mi néha az ízlés rovására is megy. Ezen hibái ellenére Wolfram messze fölülmúlja kortársait gondolatainak mélységével és gazdagságával, erkölcsi komolyságával, minden nagy és szép iránti szeretetével. Ő gondolkozik a legmélyebben a középkori udvari epikusok között, s műveiben korának minden eszméje kifejezést nyer. Főművében, a ‚Parzival‘-ban, ő ültette át a *Grál-mondát* a német irodalomba. Forrásában, Chrestien de Troyes töredékesen fönmaradt művében (‚Li contes del graal‘) szintén megtaláljuk az Artus- és Grál-monda kapcsolatát; de Wolfram ebben is, valamint művének egyéb részeiben, igen önállóan jár el és lényegesen átalakítja a nagy franczia trouvère munkáját. A ‚Parzival‘ tárgya a hősnek története, de nem kalandjai, hanem lelki fejlődése: bűne, bünhődése és megtisztulása. Műve alapgondolatát Wolfram maga fejezi ki: a kétely árt a léleknek, de a derék, alapjában jó ember mégis üdvözülhet, mert a hűség, az állhatatosság czélhoz vezet. Ez alapgondolat méltán emlékeztet Goethe ‚Faust‘-jának alapeszméjére.

A Grál-monda, mely Chrestien óta a középkori eposzokban rendesen össze van kapcsolva az Artus-mondával, szintén a kelta Britanniából ered; innen jutott Francziaországba, a hol romantikus eposzokban és utóbb terjedelmes próza-regényekben dolgozták fel. A ‚grál‘ kelta szó s eredetileg széles tálat jelent. A legenda szerint a grál az az edény, melyből Krisztus az utolsó vacsora alkalmával a kenyeret kiosztotta tanítványainak, s ugyanaz, melyben Arimathiai József a kereszten függő Megváltónak vérét fölfogta, midőn Longinus Krisztus testét lándzsájával átdöfte. Ez az edény ennélfogva az örök élet minden erejével meg van áldva s minden perczben ételt, italt és minden szükséges dolgot szolgáltat. Az Úr föltámadása után angyalok ég és föld közt tartották a drága ereklyét, míg Titurel, az Anjou-házból származó jeles királyfi, a ‚megváltás hegyén‘ (mons salvationis, Monsalwatsch) a grál várát föl nem épitette, a hol azóta a grált templomos lovagok (‚Templeisen‘), elvonulva a világtól, őrzik. Az edény egyetlen drágakőből áll és csodás erejű: benne megifjodik a phœnix; látása örök ifjuságot, örök életet ad. Senki sem keresheti, senki sem találhatja meg az utat e várhoz, a melyet körös-körül hatvan mértföldnyire úttalan erdő zár körül; maga Isten választja meg a grál őrzőit s vezeti el a várba. Itt kérdezősködni kell a grál csodái felől; a ki ezt nem teszi, a ki hidegen és közömbösen szemléli, az nem vehető fel a templomosok közé. Ezek mind nemes származású lovagok, a kik a világi hiúságról és szerelemről lemondani kötelesek; csak királyuk, a grál királya, lehet nős. Titkok és rejtvények környezik e páratlan ereklyét a középkori népek hitében; titkok és rejtvények

fűződnek még ma is e szép és mély értelmű hagyományhoz. Míg Artus asztalkörének hősei a világi lovag ideálját tüntetik fel, addig a Grál lovagjai az egyházi lovagokét, a kik csak alázatosság s önmegtagadás által jutnak a legfőbb javak birtokába.

Kelta eredetű a grál-monda, de legrégibb alakja ki nem mutatható, mert a mabinogion, melyek róla szólnak, már franczia hatás alatt nyerték reánk maradt alakjukat. Ellenben kétségtelen, hogy a monda megalakulásához hozzájárultak népmesei elemek is, melyeket a legkülönbözőbb nemzeteknél találunk: egy edény, mely magától ad ételt, italt; egy hajadon, a ki nem akar nevetni, míg a legderekabb leventét nem látta, és egy lovag, a ki nem akar előbb egy szót sem szólni, míg a hajadont nevetni nem látja; egy ember, a ki valami nagy bajból csak úgy menthető meg, ha egy véletlenül hozzá tévedt jövevény egy bizonyos kérdést intéz hozzá stb. Ez elemeknek népmesei jellege félre nem ismerhető, csakhogy ez elemek nem teszik még a grál-mondát, sőt még nem is tartoznak a monda magvához.

Wolfram legfontosabb műve a *Parzival*, melyben az Artus- és a Grál-monda nagyszerű egységgé fonódnak össze. A költemény 1203 és 1215 közt keletkezett Chrestien de Troyes és Kyot de Provence költeményei alapján. Az előbbiből csak töredékek maradtak fenn, az utóbbiról semmit sem tudunk; azért Wolfram viszonya forrásaihoz és eredetiségének foka nem állapítható meg pontosan. Wolfram Parzival történetében az ember életét rajzolja, a ki tévedez a legmagasztosabb czélok utáni törekvésében, elbizakodottsággal és daczczal fordul el Istentől, de végre legyőzi szenvedélyeit és visszatér Istenhez. Az alapeszmét kimondja maga a költő is: «Boldog az, a ki hű tud maradni Istenhez és az emberekhez. De jaj annak, a kit a kétség tévútra visz; érte az ég és a pokol küzdenek. Isten könyörüljön meg rajta.»

Parzival Anjou királyainak családjából származik. Atyja, Gahmuret, kalandos lovagi életet élt s megnyerte a szerecsen királynénak szívét. De csakhamar elszakította tőle a lovagi tettek hő vágya, és visszatérve a keresztény világba, egy lovagi tornán feleségül küzdötte ki magának Herzeloidét; de alig vett hírt újabb pogány háborúról, ismét keletre indult és ott a harczon el is veszett. Herzeloide nagy keserűség közt lett Parzival anyjává. S hogy fia ne jusson férjének sorsára, egy rengeteg erdő mélyébe vonul, hogy gyermeke sohase lásson lovagot, sohase halljon lovagi életről. De Parzival egy napon találkozik az erdőben négy lovaggal, és erre őt is megszállja a vágy, hogy lovaggá legyen. Anyja nagyon megrémül, bolondnak öltözteti fiát és reményli, hogy ha majd kikaczagják és megvetik, hamar visszamenekül hozzá. Parzival kora hajnalban útnak indul és midőn egészen eltűnik a távolban, Herzeloide szíve megreped, lerogy a földre és meghal. Több kalandon megy keresztül az ifjú, míg eljut Nantesba, Artus udvarába, a hol mindenkit bámulatba ejt szépsége. Itt megvív Itherrel, a vörös lovaggal, s a bolond ruhára, melyet le nem akar vetni, ölti Ither fegyverzetét. Erre ujra útnak indúl s elér egy várba, melynek ura Gurnemanz, a ki őt bölcs dolgokra tanítja, többek közt arra is, hogy ne sokat kérdezősködjék. Azután harczi próbákra vágyva, tovább megy. Hosszú vándorlás után egy várhoz ér, melyet épen akkor ellenség ostromol és éhinség gyötör. A vár úrnője az öreg Gurnemanz huga, Condviramur, a csodaszép királynő, a kit atyja halála után Clamide király akar magához erőszakolni. Parzival legyőzi ezt, a szép királynét pedig nőül veszi. Az ifjú pár ezután a legnagyobb boldogságban uralkodik és az elpusztított ország megint virágzani kezd.

Egy reggel Parzival elbucsúzik nejétől: anyját akarja meglátogatni. Messze ellovagol s a pusztaságban egy felséges várhoz jut. Lovagok és apródok fogadják nagy tisztességben, leszedik róla fegyverét és selyem köpenybe burkolják. Lakomá-

hoz vezetik egy tágas terembe, hol száz csillárban égnek a gyertyák. Ezenkívül is ékes gyertyák ragyogtak a falon köröskörül. Alattuk száz nyugvó ágy, mindegyikén négy ülés; minden ágy előtt egy-egy kerek szőnyeg. Három márvány-kandallóban lobogott tűz, aloéfa tüze. A középső tűzhely mellett feküdt a várúr kereveten, drága prémekbe burkolva, kínos betegségben, halálsápadtan. Parzivalnak melléje kell ülnie. A mint az összes lovagok a teremben helyet foglaltak, egy apród ugrik be az ajtón; kezében lándsa, melynek pengéjéről vér csepeg a nyelére, le egészen az apród ruhájára. Általános sírás és jajgatás közt hordozza körül a négy fal mellett az apród a lándsát és csak midőn ismét eltűnik az ajtón, csillapul a nép zokogása. Erre a teremnek egyik szegletében érczajtó tárul föl és egymásután tizennyolcz hajadon lép be, a kik közül némelyek aranyos gyertyatartókat hoznak égő gyertyával, mások nagy gránát asztalt, melyet elefántcsont lábakra helyeznek. Erre a kamarások száz asztalkát tolnak a nyugágyak elé és beterítik fehér lepellel; majd asztalneműt hordanak körül, arany medenczében vizet nyujtanak a vendégnek és a lakoma megkezdődik. A szolgálatot maga a grál teljesíti; csak kivánni kell s a mit kivántak, azonnal megjelen kinek-kinek tányérján és kelyhében. Parzival bámulja e pompát, e csodákat, de eszébe jut Gurnemanz intése, hogy ne sokat kérdezősködjék; azt is hitte, hogy úgy is meg fogják neki magyarázni. Ekkor egy apród drága művű kardot hoz be, a mit a vár ura a vendégnek ajándékoz. Majd nemes urfiak pompás hálókamrába vezetik és levetkőztetik. Nyugtalan álmából csak dél felé ébred föl. Ágya előtt hever fegyverzete és két kardja; alant a lépcsőnél paripája várja. Egy lélek sem látható. Kilovagol a kapun s egy rejtett apród szitkozódva kiált utána: «Miért nem nyitottad ki szádat? miért nem tettél kérdést a várúrhoz? Nagy tisztességtől estél el.»

Parzival csak ezután tudja meg, hogy a grál várában volt, hogy a beteg király Anfortas, és hogy azért vesztette el a drága kincseket, mert nem szánakozott jó gazdáján s nem kérdezősködött baja iránt. Megbánástól gyötörve tova lovagol, eljut Artus udvarába s a kerek asztalnál azonnal helyet foglalhat. Míg így a földi tisztességek legragyogóbb fénye lett osztályrésze, eljön a grál követe, a ki a kerek asztalt meggyalázottnak jelenti ki, mert Parzivalt befogadta. A hős most elhatározza, hogy tudni sem akar addig örömről, míg újra nem látta a grált. Ezentúl pánczélba öltözve járja a világot, aratja a győzelmeket, de testét, lelkét kettős vágy emészti: fiatal felesége után eped és a grált kivánja viszontlátni. Egy erdőben egy remetével találkozik, a ki Trevrizent, Anfortas testvére. A hős ott marad nála, részt vesz a remete-életben és megtudja tőle a grálnak titokzatos történetét. Hogy az első király, kire a grál zászlaja bizatott, Titurel volt; ő a királyságot fiának, Frimutelnek adta át, és ennek utódja Anfortas. Ezt egy pogánynak mérgezett dárdája sebesítette meg és csak akkor gyógyul fel, ha egy lovag szándék nélkül a grál várába jő és fölszólítás nélkül baja felől kérdezősködik. Ennek adja majd át Anfortas a grálkirályságot. Jött is lovag, mondja Trevrizent, látta is a király bánatát, de nem tudakozódott utána. Szégyentől és bánattól gyötörve vallja meg Parzival, hogy ő volt az a lovag. Trevrizent föloldja bűneitől és lovagi tanácsokkal látja el, mire a hős újra útnak indul. De megpróbáltatásának ideje még nem telt el; ezután kell még neki a legveszedelmesebb harczokat megküzdenie, míg végre visszatér Artus udvarába. És ekkor, midőn a hősök virággal megkoszorúzva az ünnepi kerekasztalnál ülnek, ismét megjelen a grál követe, sírva borul térdre Parzival előtt és kegyéért könyörög. A grál írása Parzivalt jelölte meg mint a grál királyát. Aztán elvezeti a boldog lovagot a grál-várba. Parzival kérdi a beteg királytól: «Bátyám, mi bajod?»

E szavakra meggyógyúl Anfortas és átadja a királyságot az ifjú hősnek, a ki magához hivatja nejét is.

Parzival utódja a grál királyságában fia Lohengrin (Loherangrin), a ‚hattyús lovag' lesz, kinek történetét sokan dolgozták föl, pl. Konrad von Würzburg, és újabban Wagner Rikhárd dalműve (1850) ismét igen népszerűvé tette. Lohengrint egy hattyútól vont sajka viszi Brabantba, hol Elza herczegnőt Telramund lovag birtokától meg akarja fosztani. Lohengrin párbajban legyőzi a lovagot és Elza férjévé lesz. De nejének esküvel kell fogadnia, hogy soha nem kérdi származását; midőn azután neje az esküt mégis megszegi, megjelen a hattyú és vissza viszi a hőst a grál várába.

Ugyanezen mondakörhöz tartozik Wolfram másik műve: *Titurel*, melyből csak két töredék maradt fenn. Titurel a grál első királya, Parzival és Sigune ősatyja. De a fönmaradt töredékekben nem Titurel a cselekvény hőse, hanem Sigune és kedvese Schionatulander. E gyönyörű párt a legmélyebb szerelem kapcsolja egymáshoz, mely csak lassan válik tudatos szenvedélylyé. Az első töredék lyrai ömlengés, két boldog szívnek áradozó vallomásai. E töredék a költészet legszebb remekei közé tartozik: az érzés gyöngédsége és mélysége, a rajzok lélektani igazsága, az alak tökélye páratlanok a középkori költészetben. A második töredék már epikus tartalmú. Schionatulander vadászkutyát fog az erdőben és magával hozza kedveséhez. A kutya szalagján felirat van, melyet Sigune olvasni kezd; de mielőtt végig olvashatja, elszökik az állat. Sigune most fölszólítja kedvesét, kerítse meg a megszökött állatot, hogy a fölírást végig olvashassa; jutalma örök szerelme és kezének birtoka lesz. Schionatulandert a kilátásba helyezett páratlan jutalom elkábítja: nyomban útnak indul — a halálba, mert e kalandja életébe kerül, és Sigune iszonyú fájdalommal tartja karjában kedvesének holttestét, a kit gyerekes asszonyi szeszélylyel a halálba küldött volt. A Titurel töredékeit már a XIII. században folytatta Albrecht von Scharffenberg, de költeménye (‚Der jüngere Titurel') homályos, hosszadalmas és csekély értékű munka. Legnevezetesebb ez eposzban a grál-templom pompás leírása.

Wolfram harmadik műve a Károly-mondához tartozó *Willehalm*, mely 1215-ben készült és valószínűen szintén töredéknek maradt. Vilmos megszöktette Terramer pogány fejedelemnek leányát, Arabellát, Tybald herczeg feleségét. Örömmel követte a szép nő a jeles hőst s örömmel tért át a keresztény hitre, midőn Kyburg nevet nyert. Atyja és férje betörnek Francziaországba, hogy Orange várát, Vilmos székhelyét, elfoglalják és Arabellát visszavigyék. Aliscans síkján tűz össze a pogány sereg Vilmos vitézeivel és a keresztények elveszítik a csatát. Vilmosnak sikerül Orangeba menekülnie, hol nejét derék vitézeire bízza; ő maga sógorához, Lajos franczia királyhoz siet, hogy tőle segítséget kérjen. Az udvarnál nem nagy örömmel fogadják, de végre czélt ér: Lajos sereget állít sógora segedelmére. Itt találja Vilmos az erős Rennewartot (Renouart), a királynak egyik konyhapeczérét, ki még pogány és páratlan erejével magára fordítja Vilmos figyelmét. Vilmosnak megtetszik a vad legény, «pogányul» szólítja meg, megnyeri a hatalmas ifjú bizalmát és magával viszi Orangeba. Rennewart fegyverül egy óriási rudat hoz elő és örömmel követi új urát, kihez titkos vonzalom érzése kapcsolja. Neje ünnepélyesen fogadja Vilmost és a franczia sereget Orangeban, mire a hős nagyszerű előkészületeket tesz a döntő ütközetre. Rennewart Orangeban is számos jelét adja óriási erejének, Kyburg pedig ép oly mély vonzalmat érez irányában mint férje, míg végre kiderül, hogy az ifjú óriás a Kyburg testvéröcscse, a ki regényes kalandok útján a franczia

király szolgálatába került volt. Most a pogányok is készülnek a csatára; midőn a franczia sereg az előkészületeket a vár fokáról végignézi, számosan megijednek és haza akarnak szökni. De az egy Rennewart visszakergeti őket. Végre megindul az ütközet, melynek egyes részleteit a költő terjedelmesen, sokszor megnyerő, egészséges humorral rajzolja. A hosszas és elkeseredett harcz a keresztények fényes győzelmével végződik, de Vilmos örömpoharába egy keserű ürömcsepp esik: az erős Rennewart eltűnt. A cselekvény történeti alapja Vilmos aquitániai gróf győzelme a mórok fölött 793-ban.

Wolfram ellenlábasa GOTTFRÍD VON STRASSBURG talán polgári származású, igen tanúlt férfiú volt, a ki ismerte a classicus irodalmat és igen jól tudott francziául. Életéről egyebet nem tudunk, mint hogy egyetlen reánk maradt művét, Tristan-eposzát, 1210 körül Thomas de Bretagne elveszett eredetije alapján írta. E fényes munka a középkori lovagiság legragyogóbb képe, melyet költő valaha rajzolt. Gottfríd tudatos ellentéte Wolframnak, a kit az előadás fényében, a jellemzés lélektani finomságában, az emberi szív ismeretében, a szenvedély rajzának bámulatos mélységében és igazságában felülmúl, de világnézetének mélységét és komolyságát tekintve, utól nem ér. Gottfríd remek elbeszélő, a nyelvnek és versnek egyaránt virtuóza; mester a jellemzésben, valamint a helyzetek rajzában. Optimista világnézetű, de nem erkölcstelen, mint sokszor vádolták, mert bűnös szerelmes párja sokat szenved és végül borzasztóan lakol.

Gottfríd művei közül csak Tristan-eposzát bírjuk, mert ‚A szent szűz dicsérete' cz. terjedelmes költemény, melyet a lyrikusok nagy középkori kézirata neki tulajdonít, nem az ő műve. A Tristan-monda csak annyiban áll az Artus-mondával kapcsolatban, hogy Tristan szintén Artus lovagja. A mondát már 1170-ben feldolgozta EILHARD VON OBERGE; de különben is száraz költeménye csak töredékekben maradt fenn. — Gottfríd Tristan szüleinek történetével kezdi művét. Atyja Riwalin meghal, mielőtt fia megszületik; anyja saját élete árán ad neki életet. Atyja lovászmestere saját fia gyanánt tartja és a középkori lovag valóságos példányává nevelteti Tristant. Egy alkalommal norvég hajósok elrabolják az ifjút; de midőn a tengeren vad szélvész támad, kiteszik Tristant a legközelebbi parton. E part Kurnewal, ismeretlen nagybátyjának, Markénak királysága. Itt találkozik nevelő atyjával, a kitől megtudja származását, és Marke örömmel látja benne rokonát. Megígéri, hogy atyja lesz, hogy lovaggá avatja, sőt nemsokára elhatározza, hogy őt teszi utódjává. Marke azonban adófizető vazallusa Irország királyának Gurmunnak, a ki évenkint átküld az adóért. Most is sógora, az óriás erejű Morold, érkezett Marke udvarába és harmincz nemes ifjút követel adó fejében. Tristan kész megvívni a lovaggal, hogy nagybátyját az adótól megszabadítsa. Egy kies szigetre eveznek, a hol megkezdődik a harcz; Tristan ketté hasítja ellene fejét, de ő maga is megsebesűl, még pedig mérges fegyverrel vert sebben, melyet csak az írek királynője, Morold nővére, Isolde, tud meggyógyítani. Tristan, miután sebét otthon hiába gyógyíttatta, szegény vándordalnoknak öltözve, átmegy kis sajkán Irországba, hol költött kalandjai és szép dalai által nagyon megkedvelteti magát, és a királyné meggyógyítja sebét. Ezután visszatér Kurnewalba. Markét főemberei rá akarják bírni, hogy nősüljön meg s az ifjú Isoldét, az ír király gyönyörű leányát, ajánlják nejéül.

Tristan kéröül átmegy Irországba s nagy kisérettel érkezik Gurmun országába, de csak egyedül száll partra s mindenekelőtt legyőz egy sárkányt, melytől az ország igen nagy károkat szenvedett. Azután előadja Marke kivánságát és Gurmun király elfogadja az ajánlatot. Az öreg Isolde fél, hogy leánya tán nem fogja szerethetni a már koros Markét; tehát bájitalt készít és átadja az ifjú arát új hazájába kisérő Brangaenének azon intéssel, hogy Markénak és nejének adja ez italt bor helyett, de vigyázzon jól, nehogy más is igyék belőle; mert a kik ez italból isznak, határtalan, szenvedélyes szerelemmel lesznek egymáshoz lánczolva. Útközben véletlenül Tristan kezébe kerül a bájital, a ki előbb Isoldének nyujtja, azután maga is iszik belőle s így őrült szerelemre gyulladnak egymás iránt. A boldog király nagy ünnepiességgel fogadja menyasszonyát, a ki ezentúl is folytatja Tristannal bűnös viszonyát, melyet a szerelmesek sok félelem közt hosszabb ideig ügyesen tudnak a király előtt eltitkolni. Végre Tristan irigyei Marke előtt felfedik a viszonyt, s ekkor Tristan maga vet véget a király fájdalmának és elhagyja Kurnewalt. Arundelba megy, a hol épen háború van. Itt a fejedelem leánya, a «fényes kezű» Isolde, őt folyton elhagyott kedvesére emlékezteti és lassanként új szerelmet kelt lelkében, úgy hogy kettős szerelem harcza dúl szivében. — Itt kiragadta a halál a tollat Gottfrid kezéből. Költeményét ketten is folytatták: Ulrich von Türheim és Heinrich von Freiberg. Ezektől tudjuk meg, hogy Tristan hosszas lelki küzdelmek után nőül veszi az új Isoldét. De szivében mégis az irhoni Isolde maradt, a kihez egyszer, rövid időre, titkon el is látogat. Egy újabb harczban Tristan mérges lándsától találva, halálosan megsebesül. Sebét csak Isolde tudja meggyógyitani. A királyné siet is kérésére hozzá, de már csak holttestét találja, a mire ő is halva rogy össze. Marke király, a ki csak most tudja meg, hogy a szerelmesek ártatlanok, mert a bájital késztette őket bűnös szerelemre, megbocsát nekik, magával viszi a holtakat s egy sirba temetteti őkét. Sirdombjukra rózsát és szőlőt ültet és ezeknek ágai kibonthatatlanul egymásba fonódnak. — Gottfrid forrását csak egy korabeli norvég prózai fordításból ismerjük. Ebből látjuk, hogy a német költő a cselekvény anyagában nagyrészt ragaszkodott forrásához, de csakis a nyers anyagban és ehhez is csupán annyiban, a mennyiben az neki lélektani festéseihez alapot szolgáltatott, mert az ő főtörekvése mindig a szenvedélyek rajza, és e téren Gottfrid elsőrangú művész, a ki a modern költők közt főleg Goethére emlékeztet. — A Tristan-mondát újabban sokan dolgozták föl eposzban es drámában. Legkiválóbb e művek közül Wagner Rikhárd dalműve (1859).

A Gottfridot utánzó költemények közül a legszebb Konrad Fleck költői elbeszélése «Flore und Blanscheflur» (azaz rózsa és liliom), mely Nagy Károly mondai nagyszüleinek gyöngéd szerelmét tárgyalja. Egy tavaszi napon egyazon órában születik két gyermek, kiket virágokról neveznek el Florenak és Blanche-florenak. Nagyon hasonlítanak egymáshoz s már a bölcsőben is szeretettel mosolyognak egymásra. Tizedik életévökig folyton együtt vannak, játszanak egymással s együtt tanulnak. Flore atyja hatalmas király, a ki nem nagy örömmel nézi a gyermekeknek fejlő hajlamát. Attól tart, hogy fia szenvedélyesen megszerethetné s utóbb még nőül is venné az idegen leánygyermeket, a ki, mint egy hadi fogoly asszonynak leánya, nem méltó arája a trónörökösnek. A király azért eladja Blanchefloret, kit a keletre visznek. Erre a gyermek-ifjú útnak indul, hogy kedvesét fölkeresse és véletlenségből mindig akkor érkezik Blancheflore tartozkodó helyére, midőn ez épen elhagyta. Mindenütt feltűnik az ifjú hasonlatossága az eltávozott leánynyal és az emberek mindenütt kedveséről mesélnek a királyfinak. Végre az ifjú, követve

a leány nyomát, egy hatalmas toronyhoz ér, melyben Blanchefloret fogva tartják. De Flore megnyeri a torony őrét, a ki megengedi, hogy az ifjút rózsákkal tele kosárban fölvigyék a fogoly leányhoz. Az ifjú most boldogan él gyermekkori játszótársánál, míg egyszer, a szerelmes pár vigyázatlansága folytán, meglelik Floret. Van egy varázs-gyűrűjök, melylyel egyikök megmenekűlhetne; de ők nem akarnak megválni egymástól, azért eldobják a gyűrűt. Szerelmöknek tisztasága és mélysége meghatja a népet és még a leánynak zsarnok urát is, a ki gazdagon megajándékozza és szabadon bocsátja a szép párt. Flore hazatér arájával Spanyolországba, hol zavartalan boldogságban élnek és uralkodnak. Százéves korukban egyazon órában halnak meg.

A XIII. századnak többi udvari epikusai másodrendű tehetségek, a kik rendszerint a három nagy mester utánzói; főleg Hartmannt és Gottfrídet követték, mert Wolfram mélyreható gondolkodása kevésbbé vonzotta őket. Ezeknél az Artus-eposz Artus-regénynyé fajul, czéltalan kalandok czéltalan sorozatává a realitás minden alapja nélkül. A költő most teljesen elhagyja a valóság talaját és annyira fokozza a kalandok tömegét és hihetetlenségét, hogy minden érdeklődésünk elvész, annyival inkább, mert alakjai megszűnnek élő jellemek lenni, kikkel együtt érezhetnénk. Ezt legjobban az Artus-regény prózai örököseinél, az Amadis-regényeknél tapasztaljuk. A nagy költőknek másodrangú, de nem tehetségtelen epigonjai azért helyes érzékkel lemondtak Artus köréről és kisebb feladatok megoldására vállalkoztak, sokszor meglepő sikerrel. A legjelentékenyebbek e fiatal nemzedékből Rudolf v. Ems és Konrad v. Würzburg, művelt, ügyes és nem tehetségtelen írók, de kevés bennök az egyediség, önállóság és mélység. Értékes tárgyakat dolgoztak föl, melyek későbbi korokat is ismételve foglalkoztattak.

Rudolf von Ems, a ki a XIII. század közepén Olaszországban halt meg, nagyon termékeny író, de közepes művész. Öt költői műve maradt reánk, melyeket vonzó előadás és a lelki állapotoknak megnyerő rajza jellemez: két nagyobb epikus műve, melyeknek hősei Hódító Vilmos, a ki Angliát elfoglalta, és Nagy Sándor; egy Világkrónikája, mely csak Salamon királyig terjed és később sok folytatóra talált; végre két költői elbeszélése, ‚Barlaam és Josaphat‘ és ‚A jó Gellért‘, a melyek tárgyuk miatt nagyobb figyelmet érdemelnek.

‚Barlaam és Josaphat‘ buddhisztikus legenda, mely azonban Európában keresztény szellemben átalakult és nagy népszerűséget nyert; megvan régi magyar fordításban is. Az indus király elzáratja fiát Josaphatot, hogy mit se halljon a kereszténységről. De az őrök minden vigyázata ellenére hall a keresztény istenről és sétáin az élet derűjén kívül megismeri az ínséget is. Arra a kérdésre, hogy a halál véget vet-e minden életnek, a lelki életnek is, nem tudnak tanítói felelni; de az Isten elküldi hozzá a bölcs Barlaamot, a ki elbeszéli neki a szent történeteket és megismerteti vele a keresztény vallás főtanait. Végre megkereszteli és úrvacsorát vétet vele. Barlaam távoztával megtudja a király a történteket és mindenkép arra törekszik,

hogy fiát visszatéritse a pogányságra, de siker nélkül. Végre elhatározza, hogy tudós vitát rendez és ettől teszi függővé, melyik tant fogadja el igaznak. A hitvitában Josaphat lesz a győztes. A király ekkor nagyjainak tanácsára megfelezi fiával a birodalmát. Josaphat most, a meddig hatalma ér, szabadon terjeszti a kereszténységet és boldogan él, míg atyjától elfordul a szerencse. Végre atyját is meggyőzi a keresztény vallás igazságáról és csodaerejéről, mire a király egész birodalmát reá hagyja és élete utolsó napjait remeteségben tölti. Atyja halála után Josaphat is lemond a koronáról és a pusztába vonul, a hol két évi keresés után rátalál Barlaamra, a kivel haláláig böjtben és imádságban éli napjait. Rudolf keresztény legendának meséli el e szép történetet, és e szempontból rokon vele másik elbeszélő költeménye: ‚Der gute Gerhard‘. Ottó császár kérkedik Isten előtt nemes tetteivel, melyekért jutalmat kiván, mire Isten őt a jó Gerhardhoz utasítja, a ki egyszerű kereskedő Kölnben. Erre Ottó császár Kölnbe indul, hogy Gerharddal megismerkedjék és érdemeit megtudja. De a szerény kölni kereskedő nem tud semmiféle érdeméről és csak hosszas faggatások után beszéli el, hogy fiát gazdag emberré akarván tenni, sok fáradsággal nagy vagyont gyüjtött, melyet azonban szívesen odaadott, hogy angol lovagokat és egy norvég királyleányt pogány rabszolgaságból kiváltson. A királyleány arája volt Vilmos angol királynak, a ki azonban egy tengeri vihar alkalmával eltűnt. Midőn évek mulva a királyleányt, a ki hiába várt Kölnben vőlegényére, el akarta jegyezni a fiának, az elveszett király mint szegény koldus lépett be házába. Gerhard most reábírta fiát, hogy mondjon e arája kezéről, és haza kisérte Vilmost Angliába. Itt a főurak őt akarták királylyá tenni, de Gerhard visszautasította ez ajánlatot, valamint minden egyéb jutalmat és mint egyszerű kereskedő tért vissza Kölnbe. Ottó belátja, hogy az egyszerű kölni polgár sokkal nemesebb és érdemesebb mint ő és megalázza magát Isten előtt.

Konrad von Würzburg vándorénekes volt, a ki művészetéből élt. Legnagyobbrészt a Felső Rajna vidékén, Strassburgban és Bázelben élt. Itt halt meg 1287-ben. Ő is igen termékeny és sokoldalú író és, noha nem kiváló tehetség, mégis szép nyelvével, folyékony verselésével és vonzó hangjával leköti az olvasót. Nagy tárgyakkal nem bírt: a trójai háborúról írt nagy műve száraz krónika; sokkal jobbak legendái (Alexius, Silvester, Pantaleon); de legsikerültebbek kisebb költői elbeszélései, melyekben mondai történeteket bájos verses novellákká dolgoz föl. Ilyenek: ‚Szakállas Ottó‘, ‚Engelhard‘, ‚Mese a szívről‘, részben ‚A világ jutalma‘.

‚Szakállas Ottó‘ (‚Otto mit dem Barte‘) cz. verses novellájában földolgozott egy régóta elterjedt mondát, melyet a nép egy Ottó császárról mesélt, a ki szakállára szokott esküdni. Egyszer egy sváb lovag, Henrik, a kempteni apát hűbérese, agyonütötte a császár asztalnokát, a ki vele durván bánt, mire Ottó szakállára fogadta, hogy a gyilkosnak vérével kell lakolnia. A mint erről Henrik értesül, rögtön szakállánál fogva az asztalra rántja a császárt és halállal fenyegeti, ha esküjét ünnepélyesen vissza nem veszi. Ottó megbocsát a lovagnak, «ki szakállát borotva nélkül megborotválta», de száműzi az országból. Utóbb Olaszországban épen fürdőkádjában ül a lovag, midőn sátorának nyitott ajtajából észreveszi, hogy a gaz taliánok hatalmukba kerítették a császárt és fogva viszik. Henrik rögtön kiugrik, fegyvert ragad, meztelenül lerohan a síkra és kiszabadítja a császárt, a ki most élete megmentőjével kibékül. Régi kedvelt tárgy az ‚Engelhard‘ meséje is, melyben Konrád Amicus

és Amelius történetét dolgozta föl. Engelhard és Brabanti Dietrich, a kik csodálatosan hasonlítanak egymáshoz, a legjobb barátok. Midőn Engelhard megszereti Frute király leányát s érte párbajt kell vívnia, fölkéri Dietrichet, hogy helyettesítse őt a párbajban; ez örömmel teljesíti barátja kérését, győz és senki sem veszi észre a cserét. A jó barát nem marad érte adósa. Midőn Dietrich bélpoklos lesz, s Engelhard megtudja, hogy csakis az ő gyermekeinek vérével gyógyítható meg, megöli gyermekeit s meggyógyítja barátját. Isten ezért megjutalmazza őt, mert midőn várába visszatér, vidáman játszva találja gyermekeit. Ugyanezt a szép hagyományt eddig föl nem derített forrásból dolgozta föl (de, úgy látszik, nem fejezte be) Gyöngyösi István ‚Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre' cz. költeményében, melyet csak Z. Sz. J. átdolgozásában (1762) bírunk teljesen. — Szintén igen kedvelt mese ‚A szívről' szóló költemény tárgya: Couci várnagya szenvedélyesen megszeret egy előkelő hölgyet, kinek azonban még be sem vallhatja szerelmét. Azért a szent földre megy, hol bánatában meghal, miután apródjának megparancsolta volt, hogy szívét kivágja és hölgyének elvigye. Az apród teljesíti ura kívánságát, de otthon a szép hölgynek féltékeny férje elveszi tőle a szívet, megsütteti és föltálalja nejének, a ki, megtudván a dolgot, ily nemes étel után nem akar soha többé más ételhez nyúlni és megemészti magát bánatában. (Újabban Uhland Lajos dolgozta föl szép romanczban.) — Már részben allegórikus jellegű ‚A világ jutalma' czímű elbeszélés, melynek hőse Wirnt von Gravenberg lovag és költő, kihez egyszer egy gyönyörű nő lép be és bemutatja magát, hogy ő az, a kinek kedvéért Wirnt lelkét és testét ismételve koczkára tette, kit hű vazallus gyanánt reggel és este szolgált, kinek dicsőségét annyi lelkesedéssel hirdette. Azért jött most hozzá, hogy Wirnt őt színről-színre láthassa. A költő habozva áll a szép nő előtt, mert sohasem látta, és a hölgy mégis azt állítja, hogy már szolgálta is. Végre megszakítja a csendet és kijelenti, hogy eddig nem ismerte a szép nőt, de kész őt holtáig szolgálni, csak mondja meg hazáját és nevét. A hölgy megnyugtatja: «Bizony vazallusa volt, hiszen vazallusa minden jó és szép e földön; császárok és császárok sarjai, grófok és herczegek hódolnak neki; csak Isten áll magasabban, mint ő. ‚Világ' az ő neve, ime híveinek jutalma!» E szavakkal megfordul és Wirnt iszonyattal és undorral lép vissza: háta telve undok férgekkel és fekélyekkel. A hölgy szótlanul elhagyja a szobát, Wirnt pedig elhatározza, hogy nem szolgálja többé a világot; nyomban a szent földre indul, hol lelke üdvösségét megmenti.

Még sikerültebb a XIII. század második feléből több elbeszélés, melyek nem mondákat dolgoznak föl, sem idegeneket, sem hazaiakat, hanem a reális életből veszik tárgyukat, sokszor meglepő élethűséggel. Költői értékük is elismerést érdemel, de még fontosabbak művelődéstörténeti szempontból, mert az akkori társadalmi állapotok hű és élénk rajzát adják, úgy hogy a német középkor embereinek és viszonyainak megitélésére igen becsesek. Főleg érdekesek a polgárok és parasztok életét tárgyaló verses novellák, mert vagy az életből veszik tárgyukat, vagy népies történeteken alapúlnak (milyenek pl. a franczia fabliaux), míg a lovagokról és papokról szóló elbeszélések nemzetközi jellegűek és sokszor minden valószinűség nélkül valók. E csoportból csak két művet emelek ki, egy humorosat és egy tragikust, melyek egyaránt érdekesek és igen jól vannak elmesélve.

A humoros elbeszélés STRICKER osztrák vándorköltőnek ‚Amis pap‘ cz. műve, melyben a sokoldalú szerző tizenkét, többnyire tréfás históriát egy Amis nevű kóbor pap alakjához fűz. A püspök megharagszik Amisra és hivatalvesztéssel fenyegeti, ha nem tud minden kérdésére felelni (mennyi víz van a tengerben, mennyi nap telt el Ádám óta, hol van a föld középpontja, mennyire van az ég a földtől stb.). Azután megköveteli a püspök, hogy tanítson egy szamarat olvasni, mire Amis gabonaszemeket hint egy könyv lapjai közé és rászoktatja a szamarat, hogy egyenkint szedje ki a szemeket. Mikor a püspök látogatóba jön, csodálkozva tapasztalja, hogy a szamár már lapozni tud. Végre megúnja Amis főnökének zaklatásait és világgá megy. Ügyessége és ravaszsága mindenütt hasznára van. Így kijelenti, hogy Szent Brandán parancsára egy új monostor fölépítésére pénzt gyűjt, de csak oly nőktől fogadhat el adományokat, a kik férjökhöz mindig hívek voltak. Természetesen sietnek az asszonyok mind, hogy pénzöket elfogadja. Más alkalommal kijátszsza a népnek hiszékenységét és babonáját. Egyszer száz rőf posztót csal ki egy lovagnak együgyű feleségétől. Midőn a férj hazajön és megtudja a dolgot, üldözőbe veszi Amist és visszaköveteli tőle a posztót. Amis visszaadja, de előbb égő parazsat tesz bele. A mint a posztó égni kezd, a lovag Isten büntetésének tekinti a csodát, házába viszi és fényesen megjutalmazza a ravasz papot. Végre megbánja Amis sok csalását, kolostorba vonul s oly szent életet él, hogy végre apáttá teszik. Az egyes kalandok többnyire idegenek és régiek, melyekkel az egész világirodalomban mindenfelé találkozunk; de Stricker érdeme, hogy e történeteket kitűnően elmesélte és egy életteljesen jellemzett egyéniséghez fűzte, kit a józan észnek, a gyakorlati életbölcseségnek képviselője gyanánt tűntet föl. A mulatságos költemény nagy népszerűségnek örvendett, és Amis tréfás tetteinek egy jó része később Eulenspiegelre ment át.

A tragikus elbeszélés, az első német falusi történet: *Meier Helmbrecht* (H. gazda) cz. verses novella, melynek szerzője WERNHER, egy bajor kolostornak világi tagja és kertésze (innen mellékneve: ‚der Gartenære‘). Az elbeszélés nemcsak formai jelességénél fogva értékes; megragadó, élettel telt korkép, melyet a rajz hűsége, de költői megalakítása is kiválóvá tesz. Nincs a középkori irodalomból még egy másik munka, mely a német népnek életét és eszejárását ily friss, eleven és megkapó rajzokban tűntetné föl.

Tárgya röviden a következő: Helmbrecht, egy gazdag paraszt fia, egy alkalommal lovagok körébe jut és korlátoltságában annyira beleéli magát a látszólag előkelő társaságba, hogy a parasztok iránt a legnagyobb megvetéssel viseltetik. Ki is jelenti, hogy megúnta már a paraszt életet s lovag akar lenni. Apja boszankodik s kéri, hogy ne adja fejét egy ily nem neki való dologra; de a legény sem a kérő szóra, sem az okos tanácsra nem hallgat; odahagyja a parasztkunyhót és egy hírhedt vár felé tart, a hol a rablást csakhamar megtanulja és rövid idő alatt oly rablólovag lesz, hogy ritkítja párját. Egyszer eszébe jut, hogy meglátogatja szülőföldjét. A faluba érve, adja az előkelő lovagot; a béres köszöntését flamandul viszonozza, húgát latinul üdvözli, atyjának francziául köszön, anyjának pedig csehül. Az öregek bámulnak ezen, végre megszólal az anya: «Férjem uram, mi bizonyára tévedünk; azt hittük, fiunk jött meg, pedig ez valami cseh vagy vend ember.» Az apa sem akarja a jövevényt fiának elismerni. De az arczátlan fiú ezután sem szól

tisztességesen, hanem alnémet nyelven beszél hozzájuk: «Mit mond az a vén paraszt és az az ostoba vén asszony? Az én paripámhoz ne nyuljon egy buta paraszt az eblábával.» Végre az apa is megúnja a tréfát s fölszólítja a legényt, ha idegen, hát menjen Isten hirével, ha pedig fia, hát kösse be lovát az istállóba, maga pedig üljön az asztalhoz. Ekkor a fiú is jobbnak látja abbahagyni a játékot: anyanyelvén kezd beszélni és elmondja, hogy ő valóban Helmbrecht, a paraszt fia. Erre az öreg befogadja a házba s megvendégeli. Lakoma közben az apa kérdezősködik a várbeli élet folyásáról; ha vajjon úgy van-e minden, a mint ő gyermekkorában nagyatyjától hallotta. És itt lefesti az öreg a régi lovagi életet régi romlatlanságában, régi fényében. E rajzzal az ifjú Helmbrecht szembe állítja az elvadult ujabb erkölcsök képét, a mikor a régi ábrándos szerelmet a bor és feslett kicsapongás gyönyöre váltotta fel, és boldognak mondja magát, hogy ő ez újabb lovagságnak szentelheti életét. Másnap ajándékot osztogat az ifjú. Nyolcz napot tölt otthon evéssel, ivással és alvással, de már sokalja a paraszt életet; vágyik vissza a várba, mert még sok nemesnek és parasztnak maradt adósa, a kik egyszer-másszor megbántották. Midőn a szülei házat elhagyja, magával viszi hugát is, kinek teljesűl merész álma, mert lovaghoz megy férjhez, bátyjának egyik czimborájához. A két bajtárs most ismét rabláshoz fog, hogy a lakodalomra legyen mit enni és inni. Csapnak is nagy lakomát, de ekkor hirtelen poroszlók rohannak elő, a rablókat elfogják, nagyobb részöket felakasztják, Helmbrechtet pedig megvakítják. Mint vak koldus kerűl vissza falujába szüleihez; de most az apa süket marad fiának minden könyörgésére és becsukja előtte az ajtót. Végre egy csapat parasztnak jut kezébe, a kik felkötik a legközelebbi fára.

A lovagi epika hanyatlásával a kornak legkedveltebb műfaja a szerényebb igényű verses novella lesz. A legkülönbözőbb forrásokból veszi tárgyát, melyet majd komolyan, majd tréfásan, később mind erősebb tanító czélzattal dolgoz föl. E történetek népszerűek maradnak egészen a reformáczió koráig, mikor az új nyelv érthetetlenné teszi a régi irodalmat. Ekkor átírják a század nyelvére, de kényelmes prózában, mire a XVI. századnak nagyszámú mesegyűjteményeibe mennek át.

Mint az udvari epika, úgy franczia termék a lovagi *lyra* is, mely a XII. század közepe felé indúl hatalmas fejlődésnek. A franczia befolyást megelőzi egy népies, nemzeti korszak, főleg Ausztriában, melyen idegen hatás még nem észlelhető; azonban már 1180 óta a lyrát is hatalmába keríti a nyugati ízlés, de leginkább csak fölfogás és forma tekintetében: a tartalomnak az a hű átvétele, mely az udvari epikát jellemzi, a lyra terén alig egy-két kivételes esetben mutatható ki. ‚Minnesang'nak nevezték már a kortársak az udvari lyrát, mert főtárgyát a ‚minne', a vágyódó szerelem, teszi. De nem kizárólag szerelmi költészet. A lovagnak a nőtiszteleten kívül még az Isten tisztelete és urának szolgálata is voltak kötelességei. Így keletkeztek a szerelmi dalok mellett, melyekben a nőtisztelet ragyogó kifejezést nyer, vallásos dalok, melyeknek főforrása a Mária-tisztelet, és politikai költemények, melyekben a költők fejedelmi pártfogójukat dicsőítik, a császár és pápa közt folyt elkeseredett harczban pártállást

foglalnak és a német birodalom hanyatlását sokszor mély fájdalommal siratják. Így gazdag a középkori lyra tárgyakban és érzésekben, de még gazdagabb versformákban és dallamokban. Kezdetben egyszerű, népies formákba öltöztették a költők érzéseiket; az ily dalok magukon hordják az igazi népdal jellegét, pl.

Te enyém vagy, én tied:
Erről sohse kételkedj!
A szívembe
Zártalak be,
Elveszett a kulcsa, s most
Örökre te ott honolsz.

Vagy a ‚Carmina burana' gyűjteményéből, melyben német népies dalok latin dalok közé keverve maradtak reánk:

Jöszte, jöszte, kedvesem,
Várlak már keservesen,
Várlak már keservesen,
Jöszte, jöszte kedvesem!

Édes rózsaszínű száj,
Gyógyíts meg, hol szívem fáj,
Gyógyíts meg, hol szívem fáj,
Édes rózsaszínű száj! *(Szász K.)*

Utóbb, a franczia s közvetve a provencei költészet hatása alatt, mind művészibb és nehezebb versformák tűnnek föl, melyek végre a XIII. században, midőn törvénynyé lett, hogy minden költő csak a saját alkotta versszakot használhatja, mesterkéltségre és üres játékokra vezettek.

Az udvari lyra terén alaki szempontból háromféle formát különböztetünk meg. Első a *dal* (Lied), mely eredetileg csak egy, de később több versszakból áll. Mindig valamely húros hangszerhez énekelték és a költő nemcsak a metrikai formát, hanem a dallamot is maga alkotta meg. Meglepő a különböző strófa-szerkezetek száma, mit főleg a XIII. század óta a lyrában uralkodó törvény eredményezett, mely szerint senki másnak versszakában vagy dallamában nem írhatott; a ki ilyet mégis megtett, azt verstolvajnak nevezték és üldözték. Minden versszak a XII. század vége óta három részből áll: a két első rész (‚die Stollen', a támaszok) egyforma szerkezetű, míg a harmadik rész (‚der Abgesang') eltérő szerkezetű és rendesen hosszabb (mint a görögöknél strophe, antistrophe és epodos), pl. Walthernek egyik dalából:

A szerelem, haj, gonosz!
  Egy szokást vall, bár ne tenné,
  Szép volna nagyon.
Vele soknak bút okoz,
  A ki tőle nem érdemlé.
  Illik ez vajon?
Huszonnégy év ő neki
  Negyvennél sokkal kedvesbb,
  S ősz hajszálat ha lát, az már kedvét szegi.

A lyra második formája a *Leich*, mely nem egyforma szerkezetű versszakokból áll, hanem rövidebb és hosszabb sorok, különböző rhythmusok és rímképek váltakoznak benne egészen szabadon, látszólag minden rend nélkül. Ez a forma a

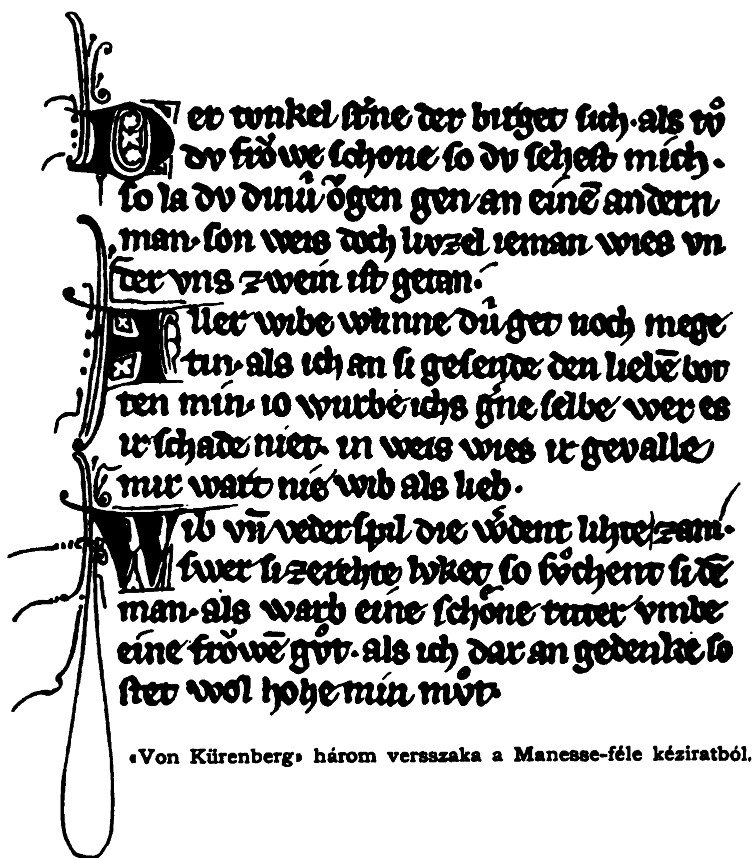
templomi énekből származik, azért rendszerint komolyabb, vallásos vagy politikai tartalmú; de vannak tánczdalok is (‚Tanzleiche'), melyek vidámabbak és táncz mellé énekeltettek. Végre a harmadik fajta a *Spruch*, mely egyetlen nagyobb szabású versszakból áll és voltaképp már nem is lyrai, hanem elmélkedő, tanító jellegű. Az ily költeményeket nem is énekelték, hanem szavalták vagy olvasták. A lyra hanyatlásával, a XIV. század óta, az ily költemények mindinkább szaporodnak, míg végre az egész irodalomban uralkodóvá lesz a tanító czélzat és a ‚spruchok', módosított formákban is, teljesen elnyomják a lyrai költészetnek többi formáit.

A középkori lyra termékeit nem olvasták, tehát le sem írták; szájhagyomány útján szálltak e dalok nemzedékről nemzedékre, és csak a XIV. század óta, mikor a minnesang már erősen hanyatlott, gyüjtötték össze és írták le a lovagi lyrikusok dalait. Három ily nagy főgyüjtemény maradt reánk régi kéziratokban: a weingarteni kézirat (Weingarten kolostorból), mely most Stuttgartban van; a heidelbergi kézirat, mely régebben Rómában, a Vaticanban volt; és a legszebb és legfényesebb, az ú. n. párizsi kézirat, melyet régebben Manesse-félének neveztek, mert azt hitték, hogy Rüdiger Manesse zürichi tanácsos iratta: gyönyörű képekkel van diszítve, melyek az egyes költőket vagy czimereiket ábrázolják. A harminczéves háborúban Rómába és onnan Párisba került; jelenleg ismét német földön, Heidelbergben van.

A lovagok lyrája 1150 körül indul művészi fejlődésnek, első sorban Ausztriában; legfőbb virágzása az 1180 és 1220 évek közé esik és az idősebb Reinmar és Walther neveihez fűződik; azután hanyatlani és sülyedni kezd Nithart és Ulrich műveiben. Összesen vagy 160 minnedalostól maradtak fönn költemények; de biztos, hogy sok elveszett. A költők legnagyobbrészt a lovagi rend tagjai; de a XIII. század vége felé szaporodnak a polgári származású dalosok is. A társadalom legfelsőbb körei is művelték a lovagi dalt; így szerepel a minnedalosok sorában VI. Henrik császár († 1197), Hohenstaufeni Konrád herczeg († 1268), IV. Henrik boroszlói herczeg († 1290), Wenzel cseh király († 1305), IV. Ottó brandenburgi őrgróf és más fejedelmek. A költők nagy számához képest aránylag kevés az egyedi, önálló alak. Többnyire tartalomban és stílben igen hasonlítanak egymáshoz. Azért csak a legindividualisabb jellegű vagy irányú költőket említem.

A legrégibb minnedalos a Kürenbergi lovag, kinek vára Linz fölött a Duna mellett állt. Költeményei népies szellemüek, telve igaz, mély érzéssel, sokszor még epikus háttérrel: kis epikai képek, melyekben a kifejezett érzés mindig helyhez van kötve; külső formájuk a nibelungi versszak; Pfeiffer Ferencz ezért tartotta őt a Nibelung-eposz utolsó átdolgozójának. A nőtisztelet rajongása még nem uralkodik ez egyszerű szakokban; a nő alárendelt helyzete, és a férfiú büszkesége a szerelmi viszony alapja.

Ime egyik dalában a nő fájdalma:

«Von Kürenberg» három versszaka a Manesse-féle kéziratból.

Gyakorta fájt szívemnek és fáj most is neki,
Hogy azt, mit vágygyal óhajt, el nem nyerheti.
El nem nyerhetem soha, — mily fájdalom, mily kín!
Nem aranyt, nem ezüstöt, ifjú lovagot értek én.
Egy sólymot fölneveltem egy évnél is tovább,
S midőn már oly szelid volt, milyennek óhajtám,
Ekkor szép arany szállal bevontam tollát már,
Mire ő elrepűle s most más országban jár.
Azóta vissza láttam repülni sólymomat,
De óh, lábára kötve volt új selyem szalag
És tolla színaranytól ragyogott mindenik . . .
Isten vezesse össze, kik egymást mélyen szeretik.

A Kürenbergi lovag szomszédja, DIETMAR VON AIST, rövid rímpárokban írta népies jellegű költeményeit. Dalaiban mély az érzelem, de formájuk még nem elég tökéletes. Ő is rendesen kis helyzetet rajzol és párbeszédben tárja föl a szereplők szívét. E legrégibb lyrikusoknál hiányzik még az igazi lyrai forma. Ezt provencei és franczia minták után behozta HEINRICH VON VELDEKE, a ki a lyra terén is úttörő. Őt követte FRIEDRICH VON HAUSEN, bátor lovag, a ki Barbarossa Frigyessel a keresz-

tes háborúba indúlt és a szent földön elesett (1190), és HEINRICH VON MORUNGEN, a régibb minnedalosok legkiválóbbika, a ki provencei költőket utánzott; majd HARTMANN VON AUE, a finom izlésű epikus, és WOLFRAM VON ESCHENBACH, a ki dalaiban is teljesen önálló; s vele együtt föllépnek a középkor legnagyobb két lyrikusa: Reinmar és Walther. Öreg REINMAR (talán VON HAGENAU) a Rajna vidékéről került Ausztriába; itt hosszabb ideig élt VI. Lipót osztrák herczeg udvaránál, hol ez időben Walther is tartózkodott, és 1207 körül halt meg. Termékeny költő volt; költeményei mind szerelmi dalok; a költő csupán szívével foglalkozik, melynek minden dobbanását figyelemmel kiséri és elmélkedése tárgyává teszi, miért is a modernek őt egyhangúnak találják. Az ő tanítványa talán

Dietmar von Aist.
(A Manesse-féle kéziratból.)

WALTHER VON DER VOGELWEIDE, a legkiválóbb lyrikusok egyike, a ki a világ legelső költői sorában foglal helyet. Osztrák ember volt, lovagi származású, de szegény. Ifjúságát Ausztriában töltötte, hol megtanulta a költészetet. Pártfogójának, I. Frigyesnek halála után (1198) elhagyta Bécset és vándor életet kezdett; így megismerte egész Németországot és a szomszédos országokat is. Legszívesebben az osztrák és a thüringiai udvaroknál tartózkodott, azonkívül hosszabb ideig élt Bernát karinthiai herczeg és Dietrich meisseni tartománygróf udvaránál. A német királyok és a pápák közt dúló viszályban erélyesen a királyok pártjára állt és élesen kikelt a pápák ellen, a kik a német birodalom békéjét megzavarták. II. Frigyes csá-

szár egy kis hűbérbirtokot ajándékozott neki és ezzel legfőbb vágya teljesült. Hogy elkisérte-e a császárt a keresztesháborúba, bizonytalan. Meghalt 1230 körül Würzburgban, a hol az új székesegyház kertjében van eltemetve. Walther a legkiválóbb és legsokoldalúbb az öszszes lovagi lyrikusok közt; költeményeinek tárgya nemcsak a szerelem, hanem földolgozza dalaiban a hit egyes tételeit és a fontosabb politikai kérdéseket is. Ő nemcsak kortásai között jutott nagy tekintélyre, hanem az összes minnedalosok közül legtovább maradt meg a nép emlékezetében. Szerelmi dalai gyakran vidámak, sőt pajkosak, vallásos költeményei telve mély komolysággal, a politikaiak pedig szigorú, férfias jellemüek. Minden művében mint mély élettapasztalattal és nemes világfelfogással bíró férfiú jelenik meg. Minden forma és minden hangnem rendelkezésére áll; a mellett minden költeménye telve van kellemmel és melegséggel. Walther egyformán mestere a formának és nyelvnek; költeményeiben az alak és tartalom összhangja a legkitűnőbb; igazi és mély érzelem, eszmegazdagság és nemes gondolkozásmód tekintetében nem találunk hozzáfoghatót az összes minnedalosok között. Walther dicsőíti a hazát, a nőket és a természet szépségeit; küzd a német királyság szabadságáért és függetlenségeért, máskor meg az idegen hatások ellen és az élet dolgairól örök értékű gondolatokat juttat kifejezésre. Innen óriási hatása korára, melynek dalosai mind őt tekintik mintának és követik.

Walther után rohamosan sülyedt a minnedal; már maga Walther is panaszkodik egyik költeményében, hogy a finom modor és illem hanyatlik, hogy a társadalmi vadság nő. A gyöngéd és ideális szerelem, a nemes gondolkozásmód, a tökéletes forma és tiszta nyelv mind jobban eltűnik és helyébe folyton növekvő ízléstelenség és szabálytalanság lép. Jellemző alakja a hanyatlás e korszakának Nithart von Reuenthal bajor lovag, a ki a szent földre kisérte VII. Lipót osztrák és I. Lajos bajor herczegeket (1217), de később ez utóbbinak kegyét elveszítette és Ausztriába költözött, hol II. Frigyestől Melk közelében kis birtokot kapott és 1236 körül Bécsben meghalt. Ő alapította meg az ‚udvari parasztköltészetet', a mennyiben tárgyait a parasztok életéből vette és hibáikat (iszákosságukat, otrombaságukat, czifrálkodásukat) jó humorral kigúnyolta lovagi közönsége előtt. Innen nevezték a ‚pórok ellenségének'. Élénk és gyakran élczes dalai nagyon fontosak a kor erkölcseinek ismeretére. Gyakran meséli el a csínyeket, melyeket a parasztokon elkövetett; ezért aztán később sok tréfás csínyt fogtak reá, sőt a hagyomány ‚Nithart Fuchs' néven Vidám Ottó osztrák herczeg († 1339) udvari bolondjává tette. Még nagyobb mértékben lett a monda alakjává Nithart legtehetségesebb tanítványa, a Tannhäuser, a bajor-osztrák tekintélyes Tannhusen-család szegény ivadéka, a ki a vándorénekes sanyarú kenyerét ette, de rövid időre

II. Harczias Frigyesben († 1246) bőkezű pártfogóra talált. Ennek halála után nyugtalan, hányatott életet élt: járt Csehországban és Dániában, Brabantban és Rómában, látta Trója romjait és a Jordán partjait, mire 1270 körül örökre félretette vándorbotját és eltűnt: a Venus hegyébe tért vissza (tartotta a nép), hol már régebben szolgálta a bűnt, mert Orbán pápa († 1268) nem bocsátotta meg nagy vétkét, melyet azonban az irgalmas Isten megbocsátott, minek jeléül a pápa száraz botja újra kihajtott. Tannhäuser az érzéki szerelem dalnoka, a realismusnak legerősebb képviselője a középkori lyra terén: dalai telvék kicsapongó jókedvvel, az élvezetet hajhászó természetének fesztelen nyilatkozataival, erős szinekkel festett kalandokkal. Wagner Rikhárd 1845. dalművében összeforrasztotta alakját a mythikus Heinrich von Ofterdingen alakjával.

E költőknek némileg ellenlábasa Ulrich von Liechtenstein stájer lovag († 1276), a ki kalandos szerelmi és lovagi életét maga írta meg 1255-ben ‚Frauendienst‘ czímű művében. Ebben a nőtisztelet Don Quijoteja gyanánt szerepel; mert az ő korában a nőtisztelet már teljesen elvesztette jelentőségét és jóval komolyabb ember sem tudta volna régi fényét visszahozni. Pedig Ulrich jeles tehetség volt ugyan, kinek dalai a legjobbak közé tartoznak, de nem volt komoly ember. Szép nők ‚szolgálatába‘ már apród korában lépett: ekkor itta meg a vizet, melyben ‚úrnője‘ szép kacsóit mosta volt. Midőn 1222-ben Bécsben lovaggá avatják, fogadást tesz, hogy a lovagiságnak valódi tükre és virága lesz. Előkelő ideáljának nem tetszik vastag ajka, mire Gráczban egy sebészszel nyomban levágatja, úgy hogy hat hétig feküdte az ágyat. Egy évvel utóbb, Május királynak öltözve, a friesachi híres tornán szerepel; azután bejárja egész Ausztriát, majd eljut Rómába, mindenütt ‚hölgyeket lát‘ és ‚lándzsákat mér össze‘. Dalait elküldi úrnőjének, kivel tudatja, hogy egy ‚szolgálatában‘ vívott párbajban egyik ujja megsebesült. A hölgy ebben kételkedk, mire Ulrik levágatja ujját és megküldi úrnőjének. Most előbb Venus istennő, majd Artus király képében bejárja az országokat, hogy úrnője dicsőségét hirdesse. De ez szakít vele és Ulrik más hölgyet talál, a ki szolgálatát színleg elfogadja, őt várába csalja és a vár árkába dobatja le, úgy hogy e kalandba majd belehal. De minek folytassam? És Ulrik kiváló politikai szerepet vitt korában, jó férj és gyöngéd atya volt, a ki családjának anyagi jólétén is fáradozott! Életének és művének főérdeme, hogy a túlhaladott lovagiasságot nevetségessé tette és a szellemtelen, üres formává vált lovagi életnek teljes fölbomlását siettette.

Nem sokkal Ulrik halála után keletkezett a *Wartburgi dalnokversenyről* szóló költemény, melynek szerzője ismeretlen. A monda szerint 1206 vagy 1207-ben volt énekes verseny Wartburgban. A költemény, mely e mondát

tárgyalja, két részből áll: az elsőben Heinrich von Ofterdingen és Walther von der Vogelweide versenyeznek: amaz Lipót osztrák herczeget, ez pedig Hermann thüringiai tartománygrófot dicsőíti; Wolfram von Eschenbach és Reinmar von Zweter a versenybírák. A legyőzöttnek halállal kell lakolnia; de Zsófia, a tartománygróf neje, megvédi a legyőzött Henriket, a ki kieszközli a verseny megújítását. Ekkor (a munka második részében) a Magyarországból meghivott varázsló, Klingsor, mérkőzik meg Wolframmal nehézkes, mesterkélt rejtvényekben, melyek gyakran érthetetlenek. Végre Wolfram győz és a vesztes Klingsor fenyegetőzik az ördöggel, a kit Toledóból és Görögországból el akar hozni. Igazi befejezése nincsen a műnek és költői értéke is csekély. Klingsor természetesen oly kevéssé történeti személy, mint Heinrich von Ofterdingen. Amaz Wolfram ‚Parzivaljából' származik, hol olasz bűvész, az ördög czimborája és szintén rejtvényeket ad föl. Minthogy Klingsor utóbb azonosnak vétetett a ‚klingesaere' (költő) szóval, a varázslóból költő lett s végre az olasz mesterből magyar ember. Midőn ugyanis magyar Erzsébet, II. András királyunk leánya, Lajos thüringiai tartománygróf özvegye († 1231) 1235-ben a szentek sorába fölvétetett, a népmonda, mely számos csodát mesélt az imádott nőről, születését és szent életét is előre kivánta megjósoltatni. E szerepre igen alkalmas volt a ‚Dalnokverseny' Klingsorja, a kit ekkor, hogy a megjóslandó királyleánynyal okszerű kapcsolata legyen, olasz emberből magyarrá vátoztatott át.

A ‚Wartburgi dalnokverseny', melyet újabban főleg Wagner ‚Tanhäuser' cz. dalműve (1845) tett igen népszerűvé, voltakép már a *tanító költészet* terméke. A tanító elem megvolt már a minnesangban is, ennek legvirágzóbb korában is (a ‚spruch'-költészet és az állatmese alakjában); de a XIII. század második felében, a lovagi élet hanyatlásával és a polgári osztály emelkedésével, mindjobban kifejlődik és lassanként külön önálló műfajjá alakul, mely századokon keresztül nagy népszerűségnek és virágzásnak örvend. Persze több benne az okosság és életrevalóság, mint a költészet, de művelődéstörténeti szempontból igen fontos, mert kifejezi a kor gondolkodását és az uralkodó társadalmi és erkölcsi bajok ostorozásával eleven képét adja az egyes korszakok életének. A legkiválóbb tanító költemények e korból: a *Winsbeke* a XIII. század első feléből, mely költői érték szempontjából is jeles munka. Tartalma: tanítások, melyeket egy lovag ad fiának. Alapeszméi: Istent szeresd, kerüld a világ csalfaságát, ne légy irígy, ne tarts haragot, kerüld a tétlenséget és a játékot, légy jámbor és dolgos. Utóbb ‚Winsbekin' czímmel gyöngébb párja keletkezett, melyben egy előkelő hölgy hasonló szellemű tanításokat ad leányának. Jóval szárazabb, mert már rendszeresebb munka *Der welsche Gast* (Az idegen vendég), melynek czíme onnan ered, hogy szerzője, THOMASIN

VON ZERKLÄRE, olasz földön élt: előkelő, értelmes és tanúlt nemes ember, aquilejai kanonok volt. Alapeszméje, hogy minden erény kútforrása a jellem állhatatossága (‚stæte'), míg minden bűn az ember állhatatlanságából (‚unstæte') származik. Ezt az utóbbit korholja, a jellemességet dicséri és ajánlja. A német középkor legjelesebb tanító költeménye *Bescheidenheit* (Értelmesség), mely 1229 körül keletkezett, nagyrészt Syriában, II. Frigyes keresztes hadjárata alkalmával. Szerzője FREIDANK, kiről semmit sem tudunk (talán álnév: a szabadgondolkozó? semmi esetre sem Walther von der Vogelweide, mint régebben hitték). A munka közmondások és tanító mesék rendszeres gyűjteménye; közéjük vegyűlnek a különböző életviszonyokra vonatkozó elmélkedések, melyek a szerzőnek nagy élettapasztalatáról és fenkölt fölfogásáról tanúskodnak. Jámborság, emberszeretet, a szabadság és jog mély érzése a mű alapeszméi. Egészen a XVII. századig oly nagy tekintélye volt e szép költeménynek, hogy ‚világi bibliának' nevezték és sokszor átdolgozták. Szintén igen okos és derék észjárású, de költői szempontból csekélyebb értékű munka *Der Renner* (a futó), mely czímét onnan kapta, hogy szerzője szeretné, ha műve, az emberek javítására, minden országon végig futna. A szerző, HUGO VON TRIMBERG, tanító volt Bambergben, tudós és okos ember, a ki e szatirikusan erkölcsi műben közmondásokat, hasonlatokat és meséket gyűjtött össze. Csupán meséket tartalmaz a már többször említett osztrák STRICKER munkája: *Die Welt* (A világ), mely legnagyobbrészt idegen forrásokból, főleg Aesopusból veszi anyagát, de terjengősen beszéli el a legegyszerűbb históriákat is.

Nemsokára a *tanító próza* lép a tanító költészet mellé, de ebben a korszakban még csak szórványosan, hisz a tudomány nyelve még mindig a latin; a német nyelvet csakis a gyakorlati életnek szánt emlékekben találjuk: okiratokban, jogi könyvekben és prédikácziókban. Az *okiratok* közül legrégibbek a frankfurti zsidók esküje a XII. századból és II. Frigyes ‚országos békéje' 1235-ből. Braunschweig (1132), Zürich (1258) és Augsburg (1276) német városi törvénykönyvei történeti és nyelvészeti értékkel bírnak. A *jogi könyvek* közül legnevezetesebb a *‚Sachsenspiegel'* (Szász tükör), az északi Németországban dívó jogi szokások gyűjteménye, melyet 1215 és 1235 között szerkesztett össze EIKE VON REPGOW szász lovag. E mű az alapja minden későbbi hasonló jogi műnek. Az eredetileg latinul írt, de utóbb magától a szerzőtől alnémetül átdolgozott művet mások később felnémetre is lefordították és sokszorosan átdolgozták. A ‚Sachsenspiegel' utánzata, a *‚Deutschenspiegel'* (Német tükör), a mely az előbbit egész Németországban érvényessé akarta tenni; 1260-ban keletkezett Augsburgban; továbbá a *‚Schwabenspiegel'* (Sváb tükör). 1256 és 1268 között írta BERTHOLD barát a Délnémetországban dívó jogi szokások alapján. A legrégibb jogi

források közé tartoznak a népies jogi döntvények *(Weisthümer),* melyek művelődéstörténeti szempontból igen fontosak.

A kor legjelesebb prédikátorai DAVID és BERTHOLD barátok. DAVID VON AUGSBURG († 1271) latin theologiai munkákat is írt, de jelentősége német prédikáczióiban van, melyekkel mintája és mestere lett nálánál nagyobb tanítványának, BERTHOLD VON REGENSBURG ferenczrendi barátnak, a ki 1250 óta egészen haláláig (1272) bejárta a német földet és szónokolt a népnek. Kortársai említik beszédeinek csodálatos erejét és hatását. Szónoklatai gazdagok szép és hatalmas gondolatokban, melyeket világosan és könnyen érthető nyelven tud előadni. Beszédeiben nemes lélek nyilvánul, mely ritkán ragadtatja magát szenvedélyes kitörésekre. A béke és megnyugvás embere, a ki szeretetet hirdet és még a későbbi nemzedékeknél is szeretetet aratott. Századokon át jártak a hívők sírjához, magyar hazánkból is.

VII. FEJEZET.

A nemzeti epika.

Az udvari költészet az alsó Rajna vidékéről, hol a félig német, félig franczia tartományok közvetítették a franczia költészet befolyását Németországra, délre és keletre terjedt és meghódította idővel az egész német földet. Északról terjedtek dél felé a nemzeti hősmonda tárgyai és dalai is, mire a bajor és osztrák tartományokban a XII. és XIII. század folyamán többé-kevésbbé kiváló művekben összefoglaló alakot nyertek. Vándor költők, hegedősök voltak a hősmonda terjesztői, de utóbb fölkarolták a lovagi költők is e vonzó tárgyakat saját közönségök, az udvarok számára. A nép ajkán élő, a hegedősöktől költött és átalakított költemények legnagyobbrészt elvesztek, de a lovagok műveit följegyezték az udvari olvasók számára és e műveknek egy része, bizonyára csak igen csekély része, fönmaradt.

Az ősrégi német hősmondák századokon keresztül csakis a nép ajkán szálltak nemzedékről-nemzedékre, tehát folytonos változásoknak voltak kitéve. Mindig az illető kor felfogásához simultak, tehát magukon hordozzák minden nagyobb, világtörténeti fontosságú eseménynek nyomait, mely fejlődésük közben befolyással volt rájuk. Az eredeti pogány elemek, a népvándorlás, a kereszténység, az új államalakulások, a keresztesháborúk: mind átalakítólag hatottak a hősmondára, a melyen tehát, költői alakjában, nagyon különböző korok jellemvonása látható. A hősmondát tárgyaló költemények eredetére nézve nagyon különbözők a vélemények: vannak, a kik ez eposzokat egyes költők egységes műveinek tekintik, míg mások szerint a régi népdalokat csakis összerendezték és egygyé alkották; ez utóbbiak szerint tehát ezen eposzok ‚szerzőiről' szó sem lehet.

Kétségtelen, hogy a nagy nép-eposzoknak alapjául epikai népdalok szolgáltak, a melyek az udvari epika virágzási korában még teljes erőben és épségben éltek, és melyeket a XII. és XIII. században dolgoztak át lovagi költők vagy vándor énekesek, a kik az udvari költészetet ismerték. De nem hihető, hogy ezen átdolgozás a meglévő dalok egyszerű összefűzéséből állott, mert ez eposzok oly kitűnőek a nagy anyag tervszerű elrendezését, valamint a szereplők egységes jellemzését illetőleg is, hogy csak a régi dalok teljes átalakítása útján nyerhették művészi remek befejezettségöket. Főleg lényeges az az átalakítás, melyen a nemzeti epika tárgyai akkor mentek át, midőn a lovagi költők fölkarolták a hősmondát. Ez átalakítás három irányban ment végbe. Első sorban az új ízlés értelmében: a hősmonda óriási alakjai többé-kevésbbé lovagokká lettek, a lovagi élet szokásaival és észjárásával. A középkori költő csak egy kort ismer: a saját korát; ezt rajzolja minden művében, akár Artus király vagy Aeneas, akár Szígfríd vagy szt. György a cselekvény hőse. Átalakúlt a hősmonda mythikus eleme is: a mythoszoknak eredeti értelme és jelentősége rég elhomályosúlt; a kor nem értette többé, ízlésteleneknek és gyermekeseknek tekintette ‚e ‚meséket'. A monda ‚mostani földolgozásaiban azért a költők ez elemeket vagy teljesen mellőzték, vagy, ha egészen ki nem lökhették, lehetőleg háttérbe szorították vagy a kereszténység szellemében átalakították. Innen pl. Brunhild homályos alakja a Nibelung-énekben, innen az angyalok szerepe régi mythikus alakok helyett. Végre módosította az új költészet a hősmondának erkölcsi alapjait is, melyek oly sokszor ellentétben állottak a keresztény ethikával. Innen a régi vad motivumok gyengítése, újakkal helyettesítése; innen pl. a Nibelung-énekben Szígfríd és Brunhild eredeti viszonyának elhallgatása, mert a modern erkölcsi érzés nem helyeselte e viszonyt. Ily módon tetemesen módosúlt, sőt sokszor teljesen elenyészett az ősrégi epikának népies és nemzeti jellege.

A középfelnémet korszak nemzeti epikájában a frank (Nibelungok), a szász-normann (Kudrun) és a lombardiai mondát (Otnit, Hugdietrich, Wolfdietrich) találjuk földolgozva; az Amelung-monda csak a XIV. században nyer igen fogyatékos költői alakítást.

A nemzeti epika leghatalmasabb alkotása a *Nibelung-ének*, melyben a német népnek három fejlődési fokát látjuk összekapcsolva. Ezek: 1. a germán pogánykor elemei: a Nibelungokról (a köd fiairól), az elátkozott kincsről és vészthozó aranyról, a walkyrjákról (Brunhild), vízi tündérekről, törpékről és óriásokról szóló mythoszok; 2. a germán hőskor elemei a népvándorlás korából: Gunther, Attila és Dietrich történeti alakjai; 3. a keresztény lovagi kor elemei a keresztes háborúk idejéből: a lovagi hűbérrendszer, a keresztény vallás szelleme, a keresztény lovagiasság

N dahte ouch alle zite: daz Gunth's wip wie truc er also hohe: Chrim
hilt den lip. nu ist doch vns eigen. Sifrit ir man. daz er vns niht
gedienet. des wolde ich gerne ein ende han. Daz truch si in ir
herzen. vn̄ wart doch wol v̄dait. daz si ir so vremde waren. daz
was der frowen leit. daz si niht dienstes hete: von des fursten lant
wa von daz chomen wære. daz het si gerne bechant. Si v̄suchte manigen ende
ob chunde daz geschehen. daz si Chriemh̄. mohte noch gesehen. si rette heimliche.
des si da hete muot. done duhte den chunic riche. d' frowen bete niht ze gůt. Wie
chunden wir si bringen. sp̄ch d' kunec rich. her zů disen landen. daz wære vnmu
gelich. si sint vns gar ze verre. ich getar sis niht gebiten. des antwurt im Prunh̄.
mit listigen siten. Swie hohe riche wære: dehenes kuniges man. swaz
im gebute sin h're: wie wesser daz v̄lan. des ersmielte Gunth'. do si daz gesp̄ch
en iach sin niht ze dienste. swie dicke er Sifriden sach. Si sp̄ch vil lieb' h're.
durch den willen min. so hilf mir daz noch Sifrit. vn̄ d' swest' din. chom zv
disem lande. daz wir si hie gesehen. sone chunde mir ze werlde nimm' lieber ge
schehen. Din swest' gůte. vn̄ ir vil zuhtech můt. als ih daran gedenche. wie
sanfte mir daz tůt. vn̄ ir vil wert enpfahen. do ich chom in daz lant. ez antwurt
nie amphanc rich̄. ze welde nem̄ bechant. Si gerte also lange. vnz daz
d' chunic sp̄ch. ir muget mich sanfter vlegen. wand ich gerner nie gesach. de
heni' gaste. in den landen min. ich wil in boten senden. daz si zvns
kom̄ an den Rin. Do sp̄ch diu chuniginne. nv sult ir mir sagn. wenne
ir si welt besenden. od' in welhen tagn. suln vns' friunde chom̄ in daz lant. die
ir dar senden wellet. die lat werden mir bechant. Daz tůn ich sp̄ch do Gunth'.
drizech min' man. wil ich dar lazen riten. die hiez er fur sich gan. bi den enbot
er mære in Sifrides lant. ze liebe gab in Prunh̄. vil harte herlich gewant.
Do sp̄ch do Gunth'. ir rechen ir sult sagen. swaz ich bi iv enbiete des sult ir niht
v̄dagen. Sifrite dem starchen. vn̄ ouch d' swest' min. daz enchan in d' werld.
niem̄ holder gesin. Vn̄ bete si von vns beiden. leisten ane strit daz si chom̄
zů vnser hochgezit. gein disen sunewenden. sol er vnd sinen man. se
hen hie vil manigen d' in vil grozer eren gan. Dem chunic Sigemunde.
sagt ouch den dienest min. daz ich vnd minen magen. im immr wage sin.
vn̄ saget ouch min' swester: daz si niht laze daz. sine chom ze ir friunde.
im getam nie hochgeziten baz. Vote vn̄ al die frowen die man

A HOHENEMS—LASZBERG-FÉLE NIBELUNG KÉZIRATBÓL
A 667—679. VERSSZAK.

(Gunther Wormsba hivja Siegfriedet és Krimhildát cz. ének).

állami intézményei. Ez elemek összekapcsolása lényegesen alakította át az eredeti mondát, melyet skandináv följegyzésekből ismerünk (l. fönt 407. l.). A kereszténység elhomályosította a monda mythikus elemeit, a nemzeti fejlődés tényei átalakították történeti magvát, a magasabb kultura enyhítette borzasztó jellegét. Skandináviában a kincs az összes szenvedélyek és tettek okozója és forrása; a kincsért nyeri meg Grimhild a Brynhilda férjét, Sigurdot, leánya Gudrun számára, a kincsért hal meg Sigurd, a kincsért öli meg Atli a rajnai fejedelmeket, a mi saját halálát is okozza. Az újabb német hagyományban a kincs háttérbe lép, Sigurd és Brynhilda viszonya már oly ködössé vált, hogy egyedül a német forrásokból meg sem érthető teljesen. Gudrun helyébe Kriemhild lépett és ez a Kriemhild nem a testvéreit boszúlja meg második férjén, Etzel hún királyon, hanem első férjét, Szígfrídet (ez a skandináv Sigurdnak német neve) testvérein, a burgundi királyokon. A kincs jelentősége, Sigurd és Brynhilda viszonya, a Nibelungok szerepe a mythoszban gyökereznek; e tény eléggé magyarázza e motivumok elhomályosultát a keresztény korszakban. De mikor és miképen alakult át a cselekvény legfontosabb részlete: mikor és miképen lett Kriemhild testvéreinek megboszulójából férjének megboszulójává? e kérdésre nincs még biztos felelet. A monda Németországban századokon át szájról-szájra terjedve folyton változott, míg végre a XII század vége felé nyerte fővonásaiban következő alakját, melyben ma a Nibelung-énekből ismerjük.

Wormsban, a Rajna mellett, uralkodik három ifjú király, Gunther, Gernot és Giselher. Húguk Kriemhild egyszer rosszat álmodik: hogy kedves solymát két sas megragadta és szeme előtt széttépte. Anyja az álmot arra magyarázza, hogy jövendő férje korai gyilkosság áldozatává lesz. A szép királyleány hire Xantenbe is eljut, a hol a deli Szígfríd él, Szigmund király fia. Ő már régebben is nagy hőstetteket vitt véghez: megszerezte a Nibelungok kincsét, Balmung kardját s a láthatatlanná tevő varázsköpenyt; majd megölt egy sárkányt, melynek vérében megfürdött, és ez által teste sérthetetlen lett. Most Kriemhildát akarja megszerezni s Wormsba indul, a hol barátságot köt az ifjú királyokkal s ott tölt egy évet, a nélkül, hogy Kriemhildát láthatta volna. Csak később, egy győzelmi ünnep alkalmával, látja őt először, s a szerelem egymáshoz fűzi az ifjakat. Ekkor Gunther király nőül akarja nyerni a tengeren túl lakó Brunhilda királynét; Szígfríd megigéri, hogy segíti őt vállalatában, ha Kriemhildát neki adja. Útnak indulnak Brunhilda országába; de a hatalmas nőt csak az nyerheti feleségül, a ki három versenyben (lándsadobás, kőhajítás és ugrás) legyőzi. Szígfríd magára veszi a láthatatlanná tevő köpenyt s így Gunthert mind a három versenyben győzelemre segíti. Haraggal hódol Brunhilda legyőzőjének s ravaszságon töri fejét, de ezt megakadályozza Szígfríd, a ki ezer Nibelungot hoz segítségül. — Örömmel viszik haza Wormsba a büszke menyasszonyt, a hol nagy ünnepeket tartanak; Szígfríd nőül veszi Kriemhildát s haza viszi magával Xantenbe. Csak tíz év mulva látogatja meg rokonait Wormsban, magával hozva feleségét és atyját is. Midőn a két királyné együtt templomba megy, heves vita támad közöttük, mert mindenik előbb akar a templomba lépni. Harag-

jában elmondja Kriemhilda, hogy nem Gunther, hanem Szígfrid győzte le Brunhildát. A vérig sértett királyné Hagenhez fordul, a ki meg is igéri, hogy boszút áll érte. Ravaszul kicsalja Kriemhildától a titkot, hogy Szígfrid csakis vállán egy kis helyen sebezhető, sőt az aggódó nő egy kis kereszttel jelöli meg a helyet, kérve Hagent, hogy vigyázzon férjére. A lovagok vadászatra indulnak s midőn Szígfrid kihevülve egy forráshoz hajol inni, Hagen lándsáját a megjelölt helyre szúrja, és Szígfrid halva rogy össze. Éjjel magukkal viszik a holttestet s a vad Hagen Kriemhild ajtaja elé teszi. Végtelen fájdalom tölti el Kriemhild szívét férje halála miatt, kit Wormsban eltemetnek, Szigmund király fájdalommal szívében tér haza; Kriemhild bátyáinál marad, a kikkel ki is béktil, de Hagennel soha. A Nibelungok kincsét is oda hozatja, de Hagen a Rajnába sülyeszti, s így még nagyobb Kriemhild bánata.

Tizenhárom éve özvegy már Kriemhild, midőn Etzel, a húnok királya Rüdiger őrgróf által kezét kéreti. Mindenki örül ennek, csak Hagen ellenzi. Kriemhild hallani sem akar az új frigyről, míg Rüdiger meg nem igéri, hogy boszút állanak majd mindazokon, a kik őt megbántották. S a boszúvágy elfogadtatja Kriemhildával Etzel ajánlatát. Etzel nagy fénynyel fogadja menyasszonyát s Bécsben megtartják a lakodalmat. Hét év mulva Kriemhildának fia születik, Ortlieb; s ekkor arra kéri Etzelt, hívja meg egyszer rokonait Etzelburgba, hadd láthassa őket. A király beleegyezik, s a burgundok örömmel fogadják a meghivást, csak Hagen van ellene. Mégis útnak indulnak s a Dunánál egy hableány mindnyájuk vesztét jósolja. Útközben Rüdiger is hozzájuk csatlakozik, a berni Dietrich pedig figyelmezteti őket, hogy Kriemhild még mindig Szígfrídet siratja. Kriemhild fogadja a vendégeket s kéri, hogy bizzák rá fegyvereiket, mit Hagen megtagad. Az éjet a számukra kijelölt teremben töltik; másnap misét mondanak, vitézi tornát tartanak s nagy lakomát csapnak. Kriemhild szeretné Dietrichet boszútervének megnyerni, de ez nem sikerül; Etzel testvére, Blödelin, azonban szívesen igéri meg segítségét. Betör a terembe, a hol Dankwart emberei mulatnak, mindnyáját megöli, csak Dankwart menekül s hírül adja Hagennek a történteket. Erre hevesen kitör a harcz. Dietrich megmenti Kriemhildát és Etzelt, Rüdiger is megmenti övéit; a többi jelen levő húnt mind megölik. Kriemhild nagy jutalmat igér annak, a ki Hagent megöli; többen megütköznek vele, de ő mindenkit legyőz. A burgundok szabad elmenetelt kérnek, de Kriemhild azt kivánja, hogy adják ki Hagent, a mit határozottan megtagadnak. Másnap újra kezdődik a harcz s most már Rüdiger is részt vesz benne s hősi harcz után el is esik; végre már csak Gunther és Hagen maradnak életben a burgundok közül, s Dietrich azt igéri nekik, hogy megmenti őket, ha túszul adják magukat. Hagen megvetéssel utasítja ezt vissza. Erre összecsapnak, Dietrich megsebesíti őt, megkötözi s így viszi Kriemhild elé, majd Gunthert is elfogja s őt is átadja a királynénak. Kriemhild fölkeresi börtönében Hagent, szabadságot igér neki, ha megmondja, hova rejtette a Nibelungok kincsét. Hagen azt mondja, hogy addig nem szólhat, míg urai közül egy is él: s a kegyetlen Kriemhild megöleti testvérét, Gunthert. Midőn fejét Hagen elé hozza, ez így szól: «Most már kivülem senki sem tudja, hol van a kincs, s tőlem meg nem tudod soha.» Kriemhild ekkor dühében levágja Hagen fejét, mire az öreg Hildebrand, a ki ezt látja, leszúrja a vérengző asszonyt. Dietrich és Etzel, e szörnyű pusztítást látva, siratják a sok jó barátot és alattvalót, a kiket elvesztettek.

E siralmakat önálló költeménynyé dagasztja az eposz utóhangjáúl tekinthető *Panasz* (Die Klage), mely a XII. század végén keletkezett

rövid rímpárokban. Benne Etzel, Dietrich és Hildebrand siratják a húnok földjén elesett hősöket. E hosszadalmas és csekély értékű költemény forrása egy latin munka (krónika?), melyet Piligrin passaui püspök megbizásából iródeákja, KONRAD írt. A Nibelung-eposz mai alakját nem ismerte a ‚Panasz' szerzője.

A hatalmas eposz eredetét KARL LACHMANN tárgyalta első ízben (1816) tudományos alapon. Helyesen ismerte föl, hogy a fönmaradt három főkézirat közül a hohenems-müncheni tartalmazza a legrégibb szöveget (2316 versszakban), melyet a szt. galleni kézirat ügyetlen és üres toldásokkal 2376 és a Hohenems-Lassberg-féle codex 2445 versszakká bővített. Lachmann egyúttal WOLF FRIGYES ÁGOST homerosi elméletét alkalmazta a német eposzra és kifejtette, hogy a Nibelung-ének nem egységes alkotás, hogy költőjéről nem is szólhatni, mert az eposz nem egyéb, mint húsz balladának vagy romànczszerű, még most is biztosan megkülönböztethető epikus népdalnak egészen külsőleges, majdnem gépies összefűzése. Eredeti versszakot mindössze csak 1437-et ismert el. Ez a nézet Lachmann haláláig (1851) uralkodott. Azóta mind erősebben támadták és ma meghaladottnak tekinthető. Az eposz remek, teljesen egységes szerkezete és a jellemeknek nem kevésbbé egységes, remek rajza lehetetlennek tűntetik föl ez elméletet. A Nibelung-eposz reánk maradt alakját a XII. század végén, Ausztriában nyerte, egy lovagi műveltségű költőtől. Ezt Franz Pfeiffer (1862) a legrégibb ismeretes német minnedalosban, a Kürenbergi lovagban vélte fölismerhetni; de föltevése csak a közös versformán nyugszik és bizonyító ereje nincsen.

A Nibelung-eposz a hűség eposza, mert középkori felfogás szerint hűség kapcsolja Kriemhildát Szígfrídhez, és iszonyú boszúja, melynek családja és népe áldozatúl esnek, csak e tántoríthatatlan hűségének érvényesülése. Ez eszme kapcsolja össze a cselekvény két főrészét egymással és alkotja meg a költemény egységét. Az eposz kétségtelenül a világirodalomnak egyik legkiválóbb, a középkori német irodalomnak bizonyára leghatalmasabb alkotása. Értékének és hatásának egyik fontos eleme a tárgy, mert a Nibelung-monda maga a népköltészet legbámulatosabb termékei közé tartozik. De azért az eposz szerzője is nagy költő volt, bár kétségtelen, hogy a tőle fölhasznált epikus népdalok eredetiség és üdeség, közvetetlenség és plasztika tekintetében nagyobb műremekek voltak a maguk nemében, mint az eposz, reánk maradt alakjában. A költő lovag és műköltő volt: az udvari közönség számára írt, az udvari költészet termékeit utánozta, az udvari élethez törekedett közelebb hozni a népvándorlás hatalmas mozgalmaiban és az ősgermán pogányság óriási képzeletében gyökerező alakokat és eseményeket. Azért lényegesen leszállította az eredeti fenséget, nagy áldozatokat hozott közönsége ízlésének

meg a keresztény szellemnek és udvari színt adott a cselekvénynek, a mi a német eposzt oly lényegesen megkülönbözteti a skandináv Edda hősdalaitól.

A Nibelung-ének főjellemző vonásai és egyszersmind legkiválóbb jelességei tárgyának rendkívül erős tragikuma, mely ismételve drámai földolgozására csábította a modern költőket (legkiválóbbak Friedr. Hebbel trilogiája és Richard Wagner tetralogiája); szerkezetének egységes, kerek befejezettségre jutott szilárdsága, melyben a görög Iliast messze fölülmúlja; a jellemzés sokoldalúsága és művészete, melyben a görög eposzszal legalább is egy magaslaton áll. Csekély jelentőségű csirákból származik a borzasztó végzet, mely félisteni hősöket és hatalmas népeket megsemmisít; és e megsemmisülés megrázó következetességgel folyik a szereplők jelleméből és a viszonyok kényszerűségéből. Szígfríd, az egyenes lelkű és tiszta hős, hűtelen lesz önmagához, midőn, hogy Kriemhild kezét megnyerje, aljas csalással a gyáva és tehetetlen Gunther hatalmába keríti a fejedelmi Brunhildát. E vétsége vesztét okozza, és a szeretetreméltó levente halála kiforgatja lelke mélyében szerető nejének jellemét, a ki naiv leánykából és boldog hitvesből véres boszút lihegő furiává lesz, a ki előbb le sem teszi a véres pallost, míg a Szígfríd halálában közvetetlenül és közvetve részes bűnösök élettelenül porban nem hevernek lábainál. A középkori lovagregényektől éles vonások választják el a Nibelung-eposzt. Amott történetes kalandok, kellő belső összefüggés nélkül, a véletlennek játékára alapítva, sokszor csak a hősnek alakja által valahogy egy egészszé összekapcsolva: itt erősen indokolt, hatalmas szenvedélyekben gyökerező egységes cselekvény, mely drámai erővel foly le a katasztropháig; amott a történetek külső rúgók hatása alatt fejlődnek, csak külsőleg kapcsolva a többnyire árnyékszerűen rajzolt szereplőkhöz: itt a cselekvény egész folyama, még az epizódok is, a lélektanilag mesteri kézzel jellemzett alakokban gyökerezik és teljesen független az epikus gépezet bábjaitól; amott a költő folyton előtérbe tolakodik, okoskodásaival és nézeteivel irányt szabva az olvasó fölfogásának és itéletének: itt a szerző teljesen eltűnik műve mögött, legfeljebb itt-ott balsejtelmeinek adva rövid fölkiáltásokban elegikus kifejezést; amott egy képzelt ködvilág, mely sohasem teszi reánk a meggyőző valónak hatását: itt nem ugyan a népvándorlás korának, de legalább a költő századának reális rajza, mely még Brunhilda félmythikus epizódját is hihetővé, elfogadhatóvá teszi; amott a csodálatosnak, meseszerűnek terjedelmes szerepe, mely annál csekélyebb hatású, mivel érezzük, hogy a költők magok már nem hisznek e túlvilági hatalmakban, melyeket csak kényelmes gépezetül használnak: itt a mythikus elemek mesteri fölolvasztása tiszta költészetté abban az egy gyönyörű jelenetben, melyben a Duna tündérei,

Macbeth boszorkányaira emlékeztetve, tudatosság fokára emelik Hagen régi rossz sejtelmeit. A Nibelung-eposz a középkori német költészetnek legnagyobb remeke, a világirodalomnak egyik legértékesebb terméke, melynek varázserejét a századok nem csökkentették, melynek hatalmas költői ereje Arany Jánost is megihlette és ‚Buda halála' megalkotására lelkesítette. Magyarra Szász Károly fordította igen szépen a hatalmas eposzt.

Nehány évtizeddel a Nibelung-ének után és kétségtelenül hatása alatt nyerte a nemzeti epika másik nagy alkotása, a *Kudrun*, reánk maradt alakját. Tárgyát a szász-normann mondakör teszi, mely az ősrégi Hilde-mythoszon alapszik és a ‚Waltharius' cselekvényével is rokon. Az eposzban, lényegesen módosítva, a következő alakban találjuk a mondát:

Hagen és Hilde a Kudrun nagyszülei. Ezeknek történetével indúl meg az eposz. Hagen megment a grif körmei közül három királyleányt s egyiküket, az indiai Hildét, nőül is veszi. Midőn leányuk lesz, azt anyja nevén Hildének nevezik. Szépsége sok kérőt csal Irlandba (ezzel kezdődik a cselekvény második része); de Hagen csak oly vitéznek hajlandó leányát nőül adni, a ki ép oly erős, mint ő maga. Hetel, a hegelingek királya, is nőül kivánja a szép Hildét s követeket küld Irlandba, a kik kereskedőknek öltözve számos kincscsel indulnak útra. Nagy ravaszsággal hajójukra viszik Hildét és elvitorláznak vele. Hagen rögtön utánuk indul és utoléri őket, mire elkeseredett harcz támad köztük, míg Hilde ki nem engeszteli atyját és a béke helyreáll. Hildének két gyermeke volt, egy fia, Ortwin, és egy leánya, Kudrun, ki még anyjánál is szebb (csak most indul meg Kudrun története). Neki is sok kérője akad, köztük Herwig, seelandi király, a kit szegénysége miatt lenéznek s visszautasítanak. Évek mulva Herwig haddal támadja meg Hetelt, de Kudrun, a ki már megszerette a szép ifjút, békére bírja a küzdő feleket, mire Herwig menyasszonyává lesz. Kudrun két visszautasított kérője, Szígfríd morlandi király és Hartmut, Lajos normann király fia, boszút forralnak. Szígfríd megtámadja Herwiget s míg Hetel segítségére siet, Hartmut még egyszer követeket küld Kudrunhoz, hogy kezét megkérje, de ez visszautasítja kérését, mert már Herwig arája. Erre a normannok megtámadják és ostrommal beveszik Hetel várát és 62 szűzzel együtt magukkal viszik Kudrunt. Hetel és Herwig üldözőbe veszik a rablókat; iszonyú vérengzés támad, mely késő estig tart, miközben Lajos megöli Hetelt. A normannok, felhasználva az éj homályát, hajóra szállanak és megszöknek a fogoly nőkkel. Lajos király, országához közeledve, újra fölszólítja Kudrunt, hogy legyen fia nejévé. Tagadó válaszára a felbőszült király a tengerbe dobja Hetel leányát, de Hartmut kimenti a habokból. Normandiában Gerlint királyné és leánya, Ortrun, nyájasan fogadják Kudrunt, de ez csak Ortrunt csókolja meg, az öreg királynét visszautasítja. Gerlint, midőn szép bánással czélt nem ér, minden kigondolható lealázó szolgai munkára kényszeríti a királyleányt, kinek a szobákat kell söpörnie, a kályhákban tüzet raknia, a tengerben a ruhát mosnia. Tizenhárom évvel a megszöktetés után végre Hilde 70,000 vitézből álló sereget küldhet Normandiába. Oda érve partra szállanak és Herwig kémútra indul Ortwinnal. Kudrun és Hildeburg hideg böjti időben mossák a bősz Gerlint ruháit a tengerben, midőn egy madár közeledik feléjük és megjósolja nekik megszabadulásuk közeledtét. Másnap megérkeznek Herwig és Ortwin, kik előtt a leányok menekülni készülnek, de utóbb megvárják

őket, mire fölismerik egymást. Herwig megöleli és számtalanszor megcsókolja aráját, a kit rögtön magával akar vinni; de Ortwin a többi fogolyra is gondol és nyilt csatában akarja megszabadítani őket. A Hegelingek éjjel Lajos vára alá eveznek és kora reggel megkezdik a csatát. Sokáig tart a harcz, végre is a Hegelingeké lesz a győzelem, a kik az összes foglyokkal és számos kincscsel együtt visszatérnek országukba. Hilde nagy örömmel fogadja leányát és mindjárt megtartják menyegzőjét Herwiggel.

A ‚Kudrun' csak egy kéziratban maradt fönn, melyet I. Miksa császár 1517-ben iratott, és a másoló naivul a XVI. század nyelvéhez alkalmazta a szöveget. Az eposz eredetének kérdése azért el nem dönthető és a Lachmann-féle elméletnek alkalmazása e költeményre már eleve hiú kisérlet volt. Annyi bizonyos, hogy a monda már a VIII. és IX. században élt az angol-szászoknál, hol vándordalosok földolgozták és kibővítették, és hogy a XIII. század elején, a Nibelung-ének hatása alatt nyerte reánk maradt alakját, talán szintén Ausztriában. Cselekvénye három részből áll, melyek eredetileg nem tartoznak együvé és csak a lovagi epika mintájára kapcsoltattak egymáshoz. Első részét Kudrun nagyszüleinek, második részét szüleinek és csak a harmadikét teszi magának Kudrunnak története. A második és harmadik rész, Hilde és Kudrun sorsa, egyazon cselekmény, egyszer tragikus, másszor kedvező kifejléssel. A ‚Kudrun'-ban is a szerető nő hűsége az alapeszme; de míg a Nibelung-énekben ez a hűség Kriemhildát véres bosszúra ösztönzi és egy egész nép vesztét okozza: a ‚Kudrun'-ban csak mint a fájdalmat és bánatot csendes megadással és tántoríthatatlan hittel elviselő szerelem nyilvánul, mely végre megleli jutalmát, boldogságot és békét. A két eposz különböző kifejlése hatással volt mindegyiknek jellemére is: a Nibelung-ének komoly, vad és tragikus, a ‚Kudrun' szelid, derült és barátságos; ott a borzasztó katasztropha sejtelme végig kiséri az olvasót az egész költeményen át elejétől végig; itt a szerencsés befejezés reménye derültté teszi még a legkomorabb részleteket is. A két eposz jellemük és hangulatuk, tárgyuk és alapeszméjük tekintetében úgy állanak egymáshoz, mint az ‚Ilias' és ‚Odysseia', a melyekkel sokszor hasonlították őket össze. A Kudrun-eposz hőse, a szende, hűséges, bizalommal gazdag Kudrun a világirodalom legszebb, legmeghatóbb alakjainak egyike, a kit ismételve, de eddig siker nélkül, próbáltak színpadra hozni.

Szintén még a XIII. században nyert a *lombardiai mondakör* is költői földolgozást három epikai műben: ‚Ortnit', ‚Hugdietrich' és ‚Wolfdietrich', melyeknek tárgya szintén az eleven népmondában gyökerezik, de melyek nagyobb mértékben viselik magukon a földolgozók önkényének bélyegét, mint a két nagy eposz.

‚Ortnit' 1226 és 1229 közt keletkezett; szerzője bajor vagy osztrák hegedős volt, a ki régi hagyományokat és dalokat költői szabadsággal olvasztott össze és

idegen mondai és történeti elemekkel vegyített. Kétségtelen, hogy Olaszországot jól ismerte, talán járt keleten is. A kis eposz cselekvénye elég egyszerű. Ortnit, Lombardia ifjú királya, magához méltó menyasszonyt keres; tehát hajóra száll s Muntabur felé indul. Itt székel egy hatalmas pogány fejedelem, kinek szép leányát nőül óhajtja. Muntabur falai alatt megnyeri Ortnit a királyleány kegyét, a ki őt a vár ormáról látta és szívesen követi a királyt. Ortnit rögtön lovára emeli szép aráját és hazafelé indul. Az üldöző pogányokat legyőzi, de az öreg fejedelmet megkíméli leánya kedveért. A hajón megkeresztelik a leányt, Sidrat lesz a neve. Hazaérkezve fényes ünnepélyt ülnek: Sidrat Ortnit nejévé és királynő lesz. Atyja barátságot színlelve ajándékokat küld vejének, de ezek közt két sárkányt is, melyeket Ortnit Trient mellett egy barlangban fölnevel. Egy év leteltével óriási szörnyekké nőttek fel, melyek mindent elpusztítanak és magát Ortnit királyt is megölik, a ki ellenök síkra szállt. — Hasonló kelet-nyugati szerelmi kaland a ‚Hugdietrich' tárgya is. Hugdietrich, Konstantinápoly ifjú királya, a ki rózsás arczával és hosszú aranysárga hajával gyönyörű leányhoz hasonlít, meg akar nősülni. Nevelője, Berchtung merani herczeg, Hiltburgot, Walgund salnecki király csodaszép leányát ajánlja neki. Hugdietrich hajlandó, de a salnecki király megtagadja minden kérőtől leányát, a kit erős toronyban elzárva tart. Így tehát csak csellel juthatni Hiltburghoz. Hugdietrich megtanul mindenféle gyönyörű női kézimunkát és aztán leánynak öltözve útnak indul Salneckbe, hol mint a görög királynak nővére, Hiltgund, ki bátyja haragja elől menekült, bemutatja magát az udvarnál. Szívesen fogadják és a királyleány mellé adják. Egy év mulva eljön Berchtung királyaért: a görög király nem neheztel többé nővérére. Hugdietrich hazatér. Hiltburg keserves könyek közt bucsúzik el kedvesétől, a kinek távozta után fiat szül. A szép gyermeket leereszti a vár árkába, honnan egy farkas elviszi barlangjába. Itt megtalálja másnap Walgund király és magával viszi palotájába. Ekkor Hugdietrich megérkezik, nőül nyeri Hiltburgot és fiának ismeri el a csecsemőt, kinek Wolfdietrich lesz a neve, mert farkasoknál találták. Hugdietrich történetét kitűnő, de teljesen önálló verses novellává dolgozta föl újabban Wilhelm Hertz, 1863. — Meseszerűbb a harmadik költeménynek tárgya, mely négy változatban van meg. Wolfdietrich ellen fellázadnak testvérei s elűzik. Berchtung és tizenhat fia elhatározzák, hogy uruknak visszaszerzik országát. Konstantinápoly alá vonulnak, hol három napig foly a harcz, miközben Berchtung fiai közül hat elesik, a megmaradtak pedig urukkal az erdőbe menekülnek. Most tarka és csodaszerű elemekben gazdag kalandok következnek. Varázs választja el Wolfdietricht Berchtungtól és fiaitól, kik a gonosz testvérek tömlöczébe kerülnek. Wolfdietrtch Ortnit országába jut, kiirtja a sárkányokat és nőül veszi az özvegy királynét. Végre fegyvert fog hű embereinek kiszabadítására. Nagy sereg élén indul Konstantinápoly ellen, hol hű vazallusait megszabadítja lánczaiktól, mire ők kinyitják a kapukat és Wolfdietrich fényes seregével a városba vonul, hol testvérei is hatalmába esnek. Berchtung fiai a Wolfingek, mert czimerük három farkast tüntet föl zöld mezőben. Egyik fiának, Herbrandnak, fia Hildebrand mester, — e vékony szállal fűzi a hagyomány a lombardiai mondakört a sokkal népszerűbb Detre-mondához, melyhez e mondakörnek eredetileg semmi köze.

Régi mythikus és későbbi történeti hagyományok vannak e költeményekben önkényesen összevegyítve. E művek költői becse nem kiváló; főszépségök a monda maga, mely a zsarnokságot és jóságot, az árulást és hűséget eleven ellentétekben tünteti föl a hősök alakjában és sorsá-

ban. Detréhez fűzi a hagyomány e meséket, de Detre maga, a német hősmonda főalakja, kiről dalok még ma is szólnak a félreeső Faröer szigeteken, nem lett egy nemzeti eposz hősévé. Az irígy sors, mely egész életében ellenséges indulattal viselkedett iránta, megtagadta tőle a hősnek legszebb jutalmát, a nagy költő méltó dalát, melyet a következő korszak gyarló rímelései nem pótolhatnak.

VIII. FEJEZET.

Polgári költészet. A reformáczió.

A XIV. és XV. század a német költészet erős hanyatlásának kora. Hanyatlott ez időben a német birodalom is, mely a Hohenstaufok kihalta (1254) óta végtelen harczok és zavarok zsákmánya lett és mindinkább bomlásnak indúlt. A hatalmas vazallusok mind függetlenebbekké lettek és annyira alááslák a császárság tekintélyét, hogy az a derék Habsburgi Rudolf (1273—91) fáradozásai ellenére is üres czímmé vált. A császárok nem érdeklődtek a költészet iránt és a többi fejedelmek követték ebben példájokat. A birodalom e szomorú állapotát még öregbítette a sok csapás (döghalál, földrengés, éhség), melyek a nép jólétét és erkölcsiségét megsemmisítették. Hanyatlott a lovagi és papi rend is: a lovagok a költészet ápolása helyett az ököljogot gyakorolták, raboltak és pusztítottak; a papok keveset törődtek az irodalommal, mind jobban elvilágosodtak és többet foglalkoztak a politikával, mint az egyházzal és a művészettel. Ellenben erősen emelkedett a polgári rend, mely a költészet ápolását a lovagoktól átvette. Csakhogy a polgárok inkább gyakorlati és anyagias gondolkozásúak voltak, tehát többet foglalkoztak a tudománynyal, mint a költészettel és ezt is leginkább tanító czélzattal művelték. A tudomány nagy föllendülését lényegesen elősegítették az e korban keletkezett egyetemek, így a prágai (1348), bécsi (1365), heidelbergi (1387), kölni (1388) és erfurti (1392), melyekhez még a reformáczió előtt a lipcsei (1409), rostocki (1419), greifswaldi (1456), ingolstadti (1472) és tübingai (1477) járultak. De ez egyetemek, minthogy a tanítás nyelve a latin és a főtárgy a theologia volt, most még csekély befolyással voltak a nemzeti költészetre és műveltségre. A költészet főbaja mégis a kiváló és hivatott tehetségek hiánya volt. E kor költői nem értenek a tárgyválasztáshoz, félreismerik a költészet lényegét és a fősúlyt a külső formára helyezik, a mi végre üres, mesterkélt rímelésre vezetett. A nyelv is elveszti régi tisztaságát és szépségét; a nyelvjárások elhatalmasodnak és megrontják a középfelnémet nyelv egységét és báját. Ép úgy elvadúl a verselés; nemsokára már csak a szótagokat számlálják, a rím helyébe pedig gyarló asszonáncz lép.

A XIV. és XV. században a költészet minden faját művelték, sőt

az eddigieket még a drámával gazdagították. De értékes gyümölcsöket csakis a lyrai költészet egyik faja, a népdal, termett, mely a későbbi korok költőire (Herder, Goethe, Heine és az újabb lyrikusok) nagy hatást gyakorolt. A költészet polgári jellege inkább a tárgyon, mint a formán látszik meg, mert a költők tovább is használták az eddig szokásos formákat, melyek pedig nem igen illettek a tanító irányú, köznapi tartalomhoz. A polgárok korlátolt látóköre, melyet a czéhrendszer még szűkebbé tett, a költészetet sajátságosan száraz jelleművé tette; alapja derék, jámbor, becsületes gondolkozásmód, de hiányzik belőle minden magasabb lendület és eleven képzelet, a melyeknek helyét iskolás szabályosság foglalja el. Sokkal többet tett e századok polgársága a nagyban virágzó építészet és festészet, valamint a tudomány terén, mely utóbbi a reformáczió útját egyengette. E kor mysticismusa, mely a mély vallásos érzület s a lelki életbe való elmélyedés által keletkezett, ellentétbe került a középkor merev scholasticismusával. Még jobban legyőzte ezt az ókori tudományok föléledése Olaszországban (a renaissance), melynek utóhangja gyanánt keletkezett Németországban e korszak vége felé a humanismus, mely megtámadta a hagyományos theologiát és philosophiát, de a költészetre nem volt nagyobb hatással. Ellenben a prózát a német mystikusok és humanisták fejlesztették. Nagyban elősegítette e kor irodalmi törekvéseit a könyvnyomtatás feltalálása (1450), mely az irodalmi termékek oly mérvű elterjedését tette lehetségessé, a minőről eddig nem is álmodtak.

Az *epika* főtárgyát most is a német hősmonda teszi, még pedig a Detre-monda, melyet a Nibelung-mondával csak lazán fűznek össze. A földolgozás módja durva és ízléstelen; a jellemek és események nagyszerűsége és komolysága köznapivá és burleszkké lesz. A hősmonda legfontosabb termékei: *Die Rabenschlacht, Alphart, Ecken Ausfahrt, Zwerg Laurin, Der Rosengarten* és *Der hörnene Siegfried*, melyek számos kéziratban, továbbá a régi ‚Heldenbuch' és az új ‚Heldenbuch' (1472) cz. gyüjteményekben maradtak fönn. Szellemtelen, költőietlen, durva rímelések, melyek csak tárgyuknál fogva fontosak, mert régi elveszett műveken alapulnak. És földolgozzák az udvari költészet tárgyait is, a trójai háborút, Parzival, Lancelot és egyéb Artuslovagok történetét, melyeket Ulrich Füterer müncheni czímerfestő ‚Buch der Abenteuer' (1478) cz. művében ízlés nélkül és barbár nyelven tákolt össze. Végre e korból való az állateposz legjelesebb földolgozása, az alnémet ‚Reinke de Vos', mely egy németalföldi eredetin alapszik és 1498-ban jelent meg Lübeckben. Az állateposz régi, naiv fölfogását e műben czélzatos szatirikus elem és irány helyettesíti. A költő az állatország változatos életének teljes rajzát adja, melyben azonban a politikai és egyházi viszonyoknak, a magasrangú papság erkölcstelen életének, a hatalmasok jogtipró erőszakosko-

dásának humoros képét tárja elénk. Az élénk, népies hang, az eleven humor, a kiváló jellemzés maradandó értékűvé teszik ezt a ‚világi bibliát', mely Goethe remek átdolgozásában újból meghódította a művelt világot.

Nem sokkal örvendetesebb a *lyra* állapota sem. A lyrai költészet ápolását is a polgárok vették át a lovagoktól: a minnedalból ‚mesterdal' lett. Főleg a lyrát művelték iskolásan: a költők mesteremberek voltak, költeményeik czélja a tanítás. A mesterdalosok iskolái főleg déli Németországban virágzottak s a czéhek mintájára voltak szervezve. Ez énekes iskolák czélját a költészet közös gyakorlása tette, de főtekintettel voltak ‚isteni és emberi bölcseség' terjesztésére. Minden iskolának megvolt a maga szabályzata (tabulatura), melyet mindenkinek szorosan követnie kellett. Üres formaság, ízléstelen pedantéria lett e gyakorlat eredménye. Feldolgoztak meséket, parabolákat, történelmet és mondát, sőt vallásos és életbölcseleti kérdéseket is. És szerettek versenyt énekelni, mikor a versenyzők vagy maguk a költők voltak vagy allegorikus személyek (pl. szerelem és becsűlet, szív és száj), néha megszemélyesített rendek is (pl. lovag és paraszt, asszony és leány, Frau és Weib).

A mester-iskolák első nyomát a XIV. században találjuk Mainzban; később a strassburgi, nürnbergi és augsburgi iskolák váltak híressé, azután elterjedtek egész Németországban. A XVI. században virágzottak legjobban s még a legújabb időben is látjuk tengődésüket egynémely városban, bár rég elvesztették minden jelentőségüket: Mainzban és Nürnbergben a mesterdal csak a XVIII. században szűnt meg, Ulmban és Memmingenben még a XIX. században is tengődött ily iskola. A legrégibb mesterköltő Heinrich von Meissen, az úgynevezett *Frauenlob* (1256—1318), egyike az utolsó vándor költőknek, a ki egész Németországot bebarangolta; egy ideig tartózkodott a cseh, karinthiai és brandenburgi udvaroknál, végre Mainzban telepedett le s ott halt meg. A dómból asszonyok vitték sirjába. Melléknevét vagy a boldogságos szűz (unsere liebe Frau) dicséretére írt költeménye, vagy pedig azon verseny folytán nyerte, mely közte és kortársa Regenbogen kovács közt folyt le, a midőn a ‚Frau' és ‚Weib' neveken vitatkoztak. Heinrich a ‚Frau' mellett tartott, míg Regenbogen (mint régebben Walther von der Vogelweide) a ‚Weib' nevet becsűlte többre. Frauenlob nagyon termékeny volt, de sok költeménye a dagályos és erőtetett kifejezések s a mystikus felfogás következtében homályos és érthetetlen. Ellenben kortársa Barthel Regenbogen telve van mély és igaz érzelemmel, a mellett világos és értelmes fő, a polgári szellem és polgári érzület első igazi képviselője a költészetben. Rajtuk kívül a legismertebb mesterdalosok Michel Beheim, a ki hazánkban is járt, és Hans Folz a XV. és később Hans Sachs a XVI. században.

Jóval örvendetesebb a lyrának e korban is virágzó legnépszerűbb

alfaja, a *népdal*, mely a nép legalsó rétegéből ered; költői: mesteremberek, harczosok, vadászok, kiket sem iskola, sem szabályzat, sem irányzat nem feszélyez. A népdal tárgya az egész élet: a mit a nép tud és érez; formája egyszerű, sokszor pongyola, de mindig dallamos és elénekelhető. Csakis a népdalban élt még e korban a nemzet üde költői szelleme, mely nem ismerte a czéh szűk bilincseit. A népdal szívből ered és igaz, majd mély és naiv, majd gúnyos és humoros. Mindig szívhez szól, mint minden igazi költészet. Tárgyköre igen nagy és gazdag. A legtöbb népdal szerelmi dal, majd komoly, majd pajkos; mások a természetet dicsőítik, mély és igaz érzelemmel, beteges érzelgősség nélkül; ismét mások bordalok, melyek friss életkedvet és egészséges humort lehelnek. Sok népdal egy bizonyos társadalmi osztály érzelemvilágát tárja föl; ilyenek a vadász-, katona-, lovasdalok; nagy számmal vannak végre az epikus tartalmú, balladaszerű népdalok, a melyeknek külső formája egyszerű és dallamos, tartalmuk többnyire komoly és szomorú, sőt tragikus; csak kevés köztük a vidám vagy komikus románcz. A népdalok egy külön faja a *történeti népdal*, mely nagy eseményekről, érdekes emberekről, véres csatákról énekel. Legkiválóbbak köztük azok, a melyek a városoknak a fejedelmek és a nemesség ellen vívott harczairól és győzelmeiről szólnak, különösen a melyek a svájczi szabadságharczokat tárgyalják. Csak kevés dalnak ismerjük szerzőjét; a legjobbak közül valók: Dal a sempachi csatáról (1386) HALBSUTER luczerni polgártól és a Granson és Murten mellett vívott győzelmeket (1476) dicsőítő dalok, melyeket a freiburgi VEIT WEBER írt, a ki maga is részt vett e csatákban.

Sebastian Brant.

A lyra is kedveli e korban a tanító irányt, mint az epika is; mégis a XIV. és XV. században külön virágzik a *tanító költészet* is, melynek legnevezetesebb terméke a *Narrenschiff*. Szerzője, SEBASTIAN BRANT, 1458. Strassburgban született és Bázelben tanult, a hol később az egyetemen tanított; 1501. visszatért szülővárosába, 1503. városi jegyző lett s meghalt 1521. Főműve, *Das Narrenschiff*, szatirikus tanító költemény, melyben korának 113 más-más fajta bolondját jellemzi és ostorozza. A mű költői

értéke csekély, de igaz és hű korkép. Brant komolyan és szigorúan tud feddeni, a mellett igazi emberszeretet hatja át. Első sorban a hitetlenség s az ebből származó babona ellen küzd, azonban saját bolondságait sem kiméli, a mindentudást, a könyvírás és nyomtatás dühét. Legtöbbre becsüli az önismeretet, mértékletességet és meggondoltságot. Könyve valódi népkönyv; előadásmódja népszerű, de élénk, sok helyen vidám humor tarkítja s gyakoriak benne a közmondásszerű s igazán népies fordulatok. Nyelve darabos, formája nehézkes, mégis nagy hatással volt a korra igazán emberi és nemes érzülete. E művet csakhamar megjelenése után átdolgozták s kultúrtörténeti szempontból érdekes rajzokkal és elbeszélésekkel bővítették. Azonnal lefordították latin, alnémet, franczia és hollandi nyelvre és Geiler von Kaisersberg, korának legkitűnőbb predikátora, egész sor predikácziót tartott róla.

Johan Geiler von Kaisersberg.
A »Postill« czímű művének czimlapjáról. Strassburg 1522.

A tanító költészetnek e korban egyik kedvelt faja az úgynevezett *Priamel* (lat. præambulum), epigrammszerű, szatirikus vagy komikus tartalmú kis költemény, melyben egy egész sorozat, látszólag egymáshoz épen nem tartozó előzményre a végsor következik, mely az előzmények egybetartozóságát meglepő módon bizonyítja.

E korszaknak új költői faja a *dráma*, mely a németeknél épúgy, mint a többi keresztény népeknél, az isteni tiszteletből fejlődött. Első termékei már a X. században tűnnek föl, de nagyobb népszerűségre csak most jut. E régi színdarabokat (Francziaországban mysteriumoknak, Németországban egyszerűen játékoknak, *Spiele*, nevezték őket) bizonyos ünnepeken a templomokban adták elő; így voltak karácsonyi, husvéti és passio-játékok. Tárgyukat Krisztus élete és kínszenvedése tette; formájuk olyan volt, mint a régi isteni tiszteleté, nyelvük a latin s papok adták őket elő. Később más szent tárgyakat is (legendákat, parabolákat) előadtak laikusok a templomon kívül, német nyelven. A mysteriumok mellett szerették a világi színdarabokat, a farsangi játékokat is (Fastnachtspiele). Ezek rendesen durván komikus tartalmuak voltak. Mind a mysteriumok, mind a farsangi játékok szerzői nagyrészt ismeretlenek; de fönmaradt néhány ismeretes szerző műve is. A mysteriumok (vagy misteriumok, a latin ministeriumból) eredetileg szoros összefüggésben voltak a keresztény isteni tisztelettel s annak kiegészítő részét tették. A papok

ápolták s művelték őket, hogy velük helyettesítsék a régi pogány ünnepi játékokat, melyekkel a nép a természet életének főszakait, az évszakok változásait, ünnepelte. A legrégibb mysteriumok csakis a liturgia kibővítései voltak, latin nyelven is írták őket s templomokban, az isteni tisztelet közben papok adták elő. Körülbelül 1300 óta vettek fel a mysteriumokba német felvonásközi játékokat, később az egész mysterium német lett. Majd komikus jeleneteket is szőttek a szent cselekvénybe; most már nem is a templomban játszották el őket, hanem a templom előtt s lassankint egészen világi kezekbe kerültek. Az egyházi cselekvény mind jobban elvilágiasodott és idővel közönséges népmulatság lett belőle.

Csak kevés német mysterium maradt fönn. Legjelentékenyebbek a donaueschingeni passio-játék, az innsbrucki husvéti játék, az alsfeldi passio-játék, Theophilus, továbbá a ‚Jutta asszonyról' és az ‚Okos és oktalan szűzekről' szóló darabok. Legnagyobb költői értéke az utolsónak van, melyet a prédikáló barátok 1322-ben Eisenachban is előadtak. A nézők között volt ekkor Frigyes thüringiai tartománygróf. Midőn a darabban látta, hogy igazi megbánás nélkül a szentek és Szűz Mária könyörgése mit sem ér, annyira hatott ez reá, hogy gutaütés érte s haláláig (1324) béna és néma maradt. A művet különösen egységes cselekménye, drámai fejlődése és népies stílje teszik jelessé. Az alnémet nyelven írt ‚Theophilus' a Faust-mondához hasonló tárgyat dolgoz. fel; benne a hős, hogy nagyravágyását kielégítse, az ördöggel szövetkezik; később megbánja tettét s Szűz Mária megváltja. A szép mesét már Hrotsuit is földolgozta. A ‚Jutta asszonyról' szóló darabot THEOD. SCHERNBERK írta 1480-ban Mühlhausenben és már 1565-ben jelent meg nyomtatásban. Tárgya Johanna nőpápa mondai története s alapeszméje szintén hasonlít a Faust-mondáéhoz. A mysteriumokban rejlik a tragédia csirája; épúgy fejlődött a vígjáték a farsangi játékokból, melyek a mindennapi élet jeleneteit tárják elénk élczes és gyakran durva módon. E darabokat a vásártéren vagy az utczákon adták elő ifjú polgárok, a kik időnként erre a czélra összeállottak. Nagy tere volt, természetesen, a rögtönzésnek. Legjobban virágzottak e játékok Nürnbergben; legszorgalmasabban dolgoztak ilyen műveket H. ROSENPLUT, a kitől azonban csak tíz, és H. FOLZ, a kitől csak négy farsangi játék maradt fönn. A legtöbb darab szerzője ismeretlen.

A kor tanító iránya fölvirágoztatta a *prózát,* mely ezentúl az irodalomnak mind hatalmasabban fejlődő ága. A prózának is kiválóan polgári jellege van; csakis a költői próza terén működött a nemesség is, de utóbb ezt is magához ragadta a polgárság. A történeti prózát ellenben kizárólag a polgárok művelik, a kik mindenek előtt városuk történetét írják meg. A tanító és szónoki prózát a papok teremtik meg és ezeken is felötlő polgári származásuk és észjárásuk.

A *költői prózát* képviselik e korban régi költemények kivonatai (Herzog Ernst, Tristan, Wigalois), fordítások (Loher és Maller 1514, Pontus és Sidonia 1498, Boccaccio novellái 1535), népkönyvek, elbeszélések, tarka novellák és tréfák, gyűjteményes vagy keretes művek. Ez utóbbiak közül legnevezetesebb a ‚Gesta Romanorum' (németül: ‚Der Römer That' 1489, magyarúl Haller Jánostól, 1695), elbeszélések, mesék és legendák bő gyűjteménye, mely későbbi epikus és drámaköltők forrásává lett. Mellette igen kedvelt olvasmány volt a ‚Hét bölcs mester könyve' (németül 1473, magyarúl 1573), mely ind forrásokon alapszik, s csakhamar lefordították minden keleti nyelvre, a XI. században görögre s még előbb már latinra is. Ezt a gyűjteményt is nagyon kedvelték a középkorban és sok későbbi költőnek szolgált forrásul.

A *történeti próza* terén igen sok krónika keletkezett e korban. Legnevezetesebbek: *Fritzsche Closener* strassburgi krónikája (1362), melyet Jakob Twinger von Königshofen folytatott és elszászi krónikává bővített; a limburgi krónika a XV. századból, mely nagy kor- és irodalomtörténeti fontossággal bir, mert számos korabeli népdalt közöl; a nagy kölni krónika (1499) stb. Nagyon fontosak a korabeli svájczi krónikák, így Konrad Justinger (†1426) berni krónikája, Diebold Schilling (†1520 kör.) svájczi krónikája, Petermann Etterlin (†1507 kör.) nagy történeti műve stb.

A *tanitó prózát* a mystikusok képviselik. A német mystikusok atyja Eckhart mester augsburgi dominikanus, a ki Párisban mint a philosophia tanítója oly nagy hírt szerzett, hogy II. Bonifácz pápa Rómába hitta. Később Strassburgban és Kölnben működött, a hol sok tanítvány (köztük Suso és Tauler) csatlakozott hozzá. Halála után (1327) XXII. János pápa 1329-ben elátkozta műveit, mivel nem egyeztek mindenben az egyház tanaival. Eckhart mély gondolkozó, a ki mystikus iránya ellenére világos és érthető. Tanítványa Heinrich Suso kölni dominikánus vándor életet élt, sokáig üldözték, végre Ulmban halt meg 1635-ben. Műve, ‚Az örök bölcseség könyve', Krisztus és az örök bölcseségnek egy szolgája közötti beszélgetés alakjában tárgyalja a keresztény élet alapelveit. A német nyelv fejlődésére és a kor vallásos műveltségére befolyással voltak a bibliának német nyelvre való fordítása körül tett kisérletek is. Luther előtt 14 felnémet és 4 alnémet biblia-fordítás keletkezett. Az első teljes felnémet biblia Mainzban jelent meg 1464-ben.

A tanitó próza megteremtői, a prédikáló barátok és a mystikusok, művelték a *szónoki prózát* is. Tehát mind a két műfajnak jelleme ugyanaz, csakhogy a szónoki művek, már czéljuknál fogva is, népiesebbek, mint a mystikusok értekezései. A XIV. és XV. század legkitünőbb predikátorai Tauler és Geiler. Joh. Tauler, szül. 1294. Strassburgban, Eckhart tanítványa volt, tehát őt is üldözték és kiátkozták, megh. szülővárosában 1361. Kiváló szónok volt, kitől Luther is sokat tanult. Még nagyobb hitszónok volt J. Geiler von Kaisersberg, szül. 1445. Schaffhausenben, 1476. a theologia tanára lett Freiburgban, 1478. lelkész Strassburgban, hol 1510. meghalt. Szónoki hirét főleg azon bátorságának köszönhette, a melylyel még a főpapság s a világi hatóságok hibáit is ostorozni merte. Geiler tiszta gondolkozó volt, a ki nem megindítani, hanem meggyőzni akart; ez magyarázza beszédeinek logikus szerkezetét és népies stílusát. Különösen hires volt az a 146 prédikácziója, melyet 1498-ban Brant Narrenschiffje fölött tartott; legértékesebbek ‚der Seelen Paradies' czímmel összegyűjtött szónoklatai (1510).

A mystikusok és prédikátorok lényegesen előkészítették a *reformácziót*, mely a XVI. századnak korszakos ténye. E század a német köl-

Egyetemes irodalomtörténet. III.

LUTHER BIBLIAFORDITÁSÁNAK CZÍMLAPJA.
(WITTEMBERG 1534).

tészetben is legalább egy rövidke virágzás kora. Ezt a virágzást főleg a renaissance és a hitujítás hozta létre; amaz föléleszttette az óclassikus irodalmak ismeretét s a humanismus által oly irányt adott a kornak, mely kedvező volt az általános műveltség terjedésére és a költészet ápolására; emez felébresztette a szellemi életet általában és mélyebbé tette az emberek gondolkozását és érzését. Jótékony hatással volt a könyvnyomtatás terjedése is és a birodalomnak rendezett állapota I. Miksa császár korától II. Ferdinándig (1493—1619).

A költői műfajok közül azonban csakis a lyra és dráma terén van haladás; de ezekben is csupán a tanító irányt művelte a kor: a szatira és az egyházi dal a századnak legvirágzóbb fajai. Az epikus költészet majdnem egészen kiveszett, a hősmondát elfeledték, s az udvari epikának igen szerény romjai is csak prózai regény alakjában maradtak fenn; annál jobban virágzott a történeti népdal és a víg elbeszélés. A lyrai költészet terén a mesterdal ép a XVI. század elején érte el virágzásának tetőpontját, hanem aztán gyorsan hanyatlott; a népdal megőrizte azonban régi szépségét s mint egyházi dal a kor legértékesebb műfajává lett. A vallásos harczok befolyása alatt fejlődött ki a szatira is, mint a küzdő felek legalkalmasabb és legélesebb fegyvere. Végül virágzott a dráma is külföldi, főleg óclassikus és angol minták hatása alatt, bár nagyon kezdetleges formában. A prózai műfajok közül a történeti és költői elbeszélés találtak legtöbb művelőre. Az egész irodalomra rendkívül kedvező befolyással volt Luther korszakos műve: *az ujfelnémet nyelv* megalkotása, mely a nyelvjárások uralmának véget vetett. A XVI. század óta az irodalom művelése déli és nyugati Németországból közép, később északi Németországba megy át. Az alnémet nyelv és irodalom lassanként elveszti önállóságát és a felnémet irodalomba olvad.

A reformáczió korabeli szellemi mozgalom vezetői s a század legnagyobb alakjai Luther és Hutten. Luther legfontosabb irodalmi alkotásai: bibliaforditása, a melylyel az újfelnémet irodalmi nyelvet megalapította, és egyházi dalai, a melyekkel a lyrai költészetnek ezen ágát megteremtette; Hutten pedig korának legkiválóbb szatirikusa és humanisztája. A XVI. század heves, az egész nemzetet lelke mélyében izgató küzdelmek kora s azért nem volt igen alkalmas művészi szempontból befejezett, értékes alkotások teremtésére. De érdeme, hogy egységes, népies, nemzeti költészetet teremtett, mely idegen befolyásoktól majdnem ment volt és a nemzet legszélesebb rétegeit kielégítette. A XVII. században meginduló ellenreformáczió megsemmisítette ez értékes kezdeményeket és újra idegen, franczia és olasz hatások zsákmányává tette a nemzeti költészetet.

Martin Luther (1483—1540) az irodalom terén is ép oly éles eszü

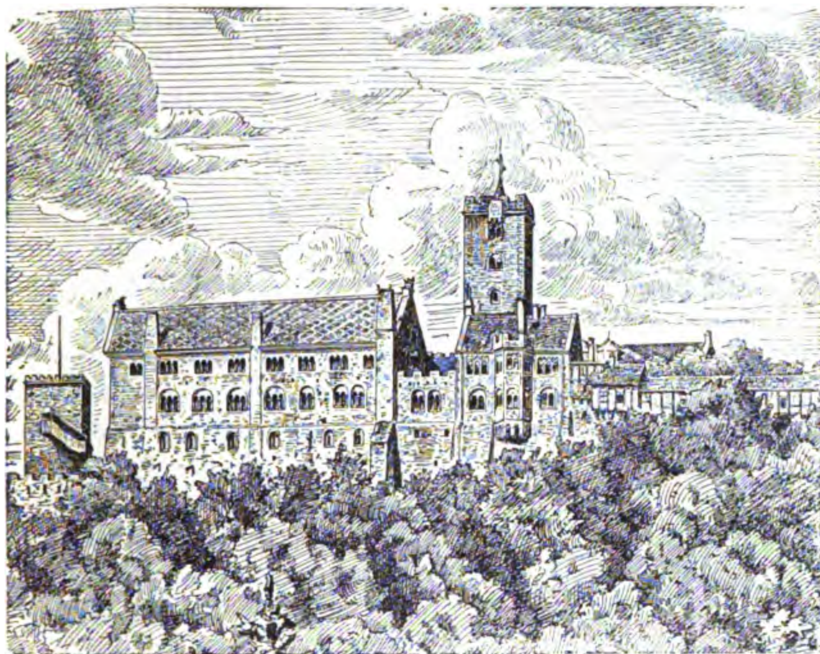
és körültekintő, mint politikai és vallásos működésében, egyaránt mestere a nyelvnek és formának, mindig telve értelemmel és szívvel. Nagyszámú népszerű tanító iratai, melyekkel mindig az egész nemzethez fordult, bámulatosan egyszerűek és világosak, józanok és melegek és e jelességeik-

Martin Luther.
(Cranach képe után. Firenze.)

kel korszakos hatással voltak. Ugyanez áll prédikáczióiról, vitairatairól, asztali beszélgetéseiről. Legfontosabb műve azonban a bibliafordítás, melyet 1521. a Wartburgon kezdett; az uj testamentom megjelent 1522., az egész biblia pedig Wittenbergben 1534. E fordításnak nem az az egyedüli érdeme, hogy az eredeti szövegeket vette alapul, hanem hogy az eredeti mű hangját, szellemét és tartalmát classikus tökéletességgel tudta

visszaadni s hogy vele az ujfelnémet irodalmi nyelvet megalapította. Nyelvének alapjául a német birodalmi kanczellária nyelvét vette, mely lassanként minden fejedelmi és városi kanczellária hivatalos nyelve lett. Ez a felnémet nyelvjárások keveréséből jött létre és alnémet elemeket is vett fel magába; leglényegesebb alkatrésze azonban az osztrák dialektus. Ezt a nyelvet tette Luther irodalmi nyelvvé, mint ő maga is mondja: «Nekem nincs valami különös német nyelvem, hanem egy olyan közös nyelvet használok, a melyet alnémetek és felnémetek egyaránt megérthessenek. Én a szász kanczellária szerint írok; ezt a nyelvet követik a többi német

Wartburg vára.

fejedelmek és királyok is. Minden birodalmi város és fejedelmi udvar a szász kanczellária nyelvét használja; tehát ez a legáltalánosabb német nyelv.» Luther másik nagy érdeme, hogy megteremtette az egyházi dalt, melyet a reformáczió az isteni tisztelet lényeges részévé tett. Az egyházi dal formájára és dallamára nézve a népdalt követi. Luther maga 37 egyházi dalt írt és e dalaiban feldolgozott egyes zsoltárokat (46: Eine feste Burg ist unser Gott; 130: Aus tiefer Noth schrei ich zu dir), középkori egyházi latin dalokat (Herr Gott dich loben wir; Komm heiliger Geist, Herre Gott) és régi német dalokat (Gelobt seist du, Jesu Christ; Christ lag in Todesbanden); a dallamokat is maga szerezte. Luthernek az egyházi dalköltészet terén számos követője akadt; legkiválóbbak: Paul

Speratus (†1554), Nic. Decius (†1529), Phil. Nikolai (†1608), Erasmus Alberus (†1553) s mások. Hans Sachs is írt egyházi dalokat.

Luther mellett a kor leghatásosabb írója ULRICH VON HUTTEN, a ki 1488. született Stackelberg várában. Tanulmányai befejezte után vándoréletet élt; Miksa császár a reformáczió évében (1517) latin verseiért költővé koronázta; de a nagy reményekre jogosító, lángeszű lovag, ellenségeitől üldözve s barátaitól elhagyva, már 1523-ban, alig 35 éves korában halt meg Ufnau szigetén (a zürichi tóban). Már hires latin költő volt, midőn észrevette, hogy a humanismus, mely a régi görög és római kultúra alapján általános emberi műveltséget akart megalapítani, nemzeti szempontból inkább káros mint kedvező hatású, mert hívei annyira belemerültek a classikusok és az antik világ tanulmányozásába, hogy mindig latinul írtak s ezzel oly rendkívüli tehetségek, mint JOHANN REUCHLIN (†1522), ERASMUS VON ROTTERDAM († 1536), PHILIPP MELANCHTON († 1560), EOBAN HESSE (†1540) és mások, teljesen elvesztek a nemzeti irodalom számára. Azért 1520-ban németül kezdett írni és lázas hévvel lelkesítette a nemzetet a Róma elleni harczra. Legjobb német nyelvű munkái: ‚Klag und Ermahnung gegen die übermässige unchristliche Gewalt des Papstes‘ cz. költeménye, a prózában írt ‚Gesprächbüchlein‘ és két dialogus Hutten és a láz között, mely utóbbiban az egyház jogtalan hatalmát megszemélyesíti. Ellenben csak kevés része van az *Epistolae obscurorum virorum* (1515) cz. latin műben, mely a kor legkitűnőbb szatirája a scholastikusok és a humanismus ellenségei ellen és leglényegesebb részeiben valószínűen CROTUS RUBIANUS (Joh. Jäger, †1539) munkája volt.

Ulrich von Hutten.
»Gesprächbüchlein« czímű művének fametszete után.

A költők sorában a századnak legtermékenyebb és legtöbb oldalú munkása HANS SACHS. Több mint 6000 nagyobb és kisebb költeményt írt, köztük 4000 mesterdalt; több mint 200 vígjátékot, tragédiát és farsangi bohózatot; azonkívül lyrai költeményeket, egyházi dalokat stb. Hans

Sachsot nemcsak az általa földolgozott tárgyak rendkívüli sokasága és különfélesége tűnteti ki, hanem könnyű és népies előadásmódja s valóban erkölcsös világfelfogása. Hans Sachs egy szabó fia volt, született Nürnbergben 1497-ben; a latin iskolát szülővárosában végezte s 15 éves korában egy vargához ment inasnak. Csakhamar megtanulta a mesterdalt s németországi vándorlása közben meglátogatta a híresebb énekes iskolákat. Münchenben költötte az első mesterdalát egy régi melódia szerint (1513). 1516-ban Nürnbergben telepedett le s idővel vagyonos emberré lett, meghalt 1576-ban. Ő volt a reformácziónak egyik első követője; már 1523-ban üdvözölte Luthert *Die wittenbergische Nachtigall* czímű híres költeményével. Több mint félszázadon át tagja volt a nürnbergi énekes iskolának, melyhez az ő korában 250 mesterköltő tartozott. A kor harczaiban élénk részt vett s minden iránt nagy érdeklődéssel viseltetett. Teremtő ereje nem volt nagy, de annál nagyobb volt megfigyelő képessége, sokoldalú ember- és világismerete; azonkívül rendkívül sokat olvasott, ismert minden mondát és történetet. Verselése és nyelve nagyon gyarló, de előadásmódja könnyed és fesztelen, felfogása költői s telve van szeretetreméltó humorral. Legsikerültebbek tréfás elbeszélései *(Schwänke)* és legendái, melyekben kellemes, humoros előadásmódja és vidám lelkülete legjobban tűnnek elénk. Ezek is, mint minden más költeménye, erkölcsi és tanító irányúak. Legközelebb állanak ezekhez farsangi játékai, melyek dialogizált tréfák, telve jó kedvvel és szellemmel, de gyakran faragatlanok és durvák. Hans Sachs határozott drámai tehetség volt, a mit 208 színműve kétségtelenné tesz; tudott jellemezni, a cselekvényt megindítani s okadatolni, párbeszédei is eléggé drámaiak; de nincs teremtő ereje s nem álltak előtte jeles mintaképek. Tárgyait a legkülönbözőbb forrásokból vette: a történelemből (pl. Bánk bán tragédiáját) és mondából, ókori és modern irókból, hagyományokból és az eleven életből. Halála után megvetették, kigúnyolták (Hans Sachs war ein Schuh Macher und Poet dazu); csakis Goethe adta meg neki ismét az őt megillető elismerést („Hans Sachsens poetische Sendung‘ 1776).

Philipp Melanchton szobra.

Hans Sachson kívül a XVI. század legkiválóbb drámaírói: a szintén nürnbergi származású Jakob Ayrer († 1605), kitől 30 vígjáték és tragédia

és 36 farsangi játék jelent meg (*Opus theatricum* 1618) és Heinrich Julius braunschweigi herczeg († 1613), az első állandó udvari színház megteremtője, kitől 11 színmű maradt fenn. E két íróra nagy befolyással voltak Hans Sachs drámái, később az angol színészek (Englische Komödianten). Ezek a XVI. század utolsó negyedében egész Németországot bejárták s leginkább angol drámákat játszottak (pl. Shakespearetől is vagy tizenkét

Melanchton.
Dürer rézmetszetének hasonmása.

darabot), melyek a német darabokat a cselekvény gazdagsága, drámai elevenség és színpadi hatás tekintetében messze fölülmulták. Az általuk előadott darabok meg is jelentek 1620-ban *(Englische Komödien und Tragödien)* és 1630-ban *(Liebeskampf)*; rossz németséggel vannak írva, nagyon durvák, de telve cselekvéssel és mozgással s folyton élénk a színi hatásuk. Ayrer néhány tárgyat talán tőlük vett át (Phönicia, Sidea, III. Eduard); az ő példájuk után vegyíti a tragikus és komikus elemeket és jeleneteket, s az ő

hatásukból magyarázható nála a vérengző jelenetek keresése is. Ayrer tehetséges, de önállóság és teremtő erő nélküli költő. Az angol színészek hatása alatt keletkeztek a *Haupt- und Staatsaktion*-nak nevezett darabok is, a melyek borzasztó és véres történeti tárgyakat durván dolgoznak fel, s melyekben idővel a komikus személy (Pikelhäring, Hanswurst, Harlekin) játszotta a főszerepet.

A lyra és dráma mellett már erősen háttérbe szorúl az epikai költészet, melynek a XVI. században I. Miksa császár és Fischart a legkiválóbb képviselői. Miksa (szül. 1459, császár 1493—1519), ‚az utolsó lovag', a régi időket és a régi költészetet akarta visszavarázsolni; ebben a szellemben írta főművét, a *Theuerdank* (1517) czímű nagy allegorikus eposzt, melyben saját egybekelését burgundi Máriával kevéssé sikerült cselekvényben tárgyalja. Kiválóbb szellem volt Johann Fischart (1550—89), korának legtöbb oldalú férfia s legkiemelkedőbb alakja, kit mély tudományosság s igazi erkölcsös világfelfogás jellemez. Írt verset és prózát és főleg prózai munkái rendkívüli hatással voltak kortársaira. Nyelve nagyszerű és ragyogó, fordulatainak és kifejezéseinek gazdagsága és változatossága valóban csodálatra méltó. Stílje ugyan egyenetlen, előadásmódja darabos és kuszált, de minden műve telve van mély gondolatokkal és megfigyelésekkel, melyekhez eleven humor s kifogyhatatlan szellem járul. Fischart a XVI. századnak legnagyobb szatirikusa, mondhatjuk legnagyobb írója.

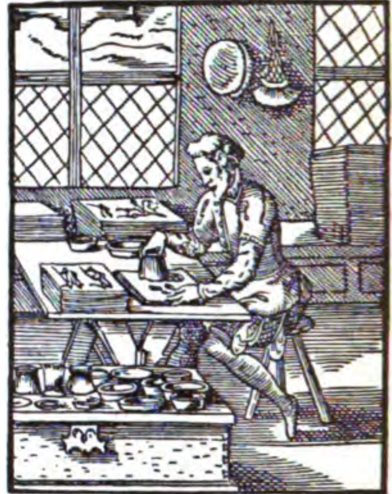
Hans Sachs.
Korabeli metszet után.

Legjobb verses műve *Das glückhafft Schiff von Zürich,* mely a zürichi vadászok utazását Strassburgba tárgyalja. Ezek ugyanis útjukat egy nap alatt tették meg (1576 junius 21.) s így megmutatták, hogy mire képes a férfias elszántság s kitartás. Főműve a *Geschichts-Klitterung*, Rabelais († 1553) Gargantuajából az első könyvnek átdolgozása (1575). Fischart e művében elvadult korának gazdag képét rajzolja, úgy hogy a hős sorsa majdnem mellékessé válik. A költő szatirája éles és találó, nem kiméli

kortának semmi hibáját; különösen a papok tudatlanságát és erkölcstelenségét üldözi. Fischart nagyon termékeny volt; állítólag 77 művet írt. Nagyon kedvelték kortársai még *Aller Praktik Grossmutter* (1572) czímű szatiráját is, a melyben a naptárcsinálókat, ostoba jóslásaikat s egyáltalán minden babonát éles gúnynyal tesz nevetségessé. Műveinek számos kiadása, még a XVII. és XVIII. században is, mutatja, hogy mily mohón olvas-

Ich bin geschicket mit der preß
So ich aufftrag den Firniß reß/
So bald mein dienr den bengel zuckt/
So ist ein bogn pappyrs gedruckt.
Da durch kombt manche Kunst an tag/
Die man leichtlich bekommen mag.
Vor zeiten hat man die bücher gschribn/
Zu Meintz die Kunst ward erstlich tribn.
F iij Der

Ein Brieffmaler bin aber ich/
Mit dem Pensel so nehr ich mich/
An streich die bildwerck so da stehnd
Auff Pappyr oder Pergament/
Mit farben/vnd verhöchs mit gold/
Den Patronen bin ich nit hold/
Darmit man schlechte arbeit macht/
Darvon auch gringen lohn empfacht.
Da

Jost Amann fametszetei Hans Sachs
»Beschreibung aller Stände auf Erden« czímű művéhez.

ták őket és mily nagy befolyással volt e nagyszabású és jellemes ember saját korára és a későbbi nemzedékekre.

Fischart mellett kevésbbé jelentékenyek a kornak többi *tanító* költői, a kik a mesét és szatirát is művelték. Ilyenek Erasmus Alberus, a ki mint egyházi dalköltő is nevezetes, és főleg Burkhard Waldis, a ki előbb ferenczrendi barát, majd a reformáczió híve volt és mint abterodei lelkész halt meg 1556 táján. Főműve: *Esopus ganz neu gemacht* (1548), mesék, tréfák és elbeszélések tarka gyűjteménye, melyből későbbi költők (Hagedorn, Gellert, Bürger és mások) ismételve merítettek anyagot és ösztönzést. Mellette igen népszerű volt Georg Rollenhagen magdeburgi tanító

és prédikátor († 1609) *Béka-egér-harcza*, a homerosi ‚Batrachomyomachia‘ szabad átdolgozása, szatirikus éllel a régi egyház ellen. Ez egyház legkiválóbb híve az irodalom terén THOMAS MURNER ferenczrendi barát és hitszónok († 1536) volt, korának egyik legtehetségesebb és legbátrabb szatirikusa. Murner a Brant-féle ‚Narrenschiff‘ szellemében és irányában írta meg főműveit: *Von dem grossen lutherischen Narren*, a reformáczió túlzásai ellen; *Narrenbeschwörung*, melyben a papok romlottságát, a fejedelmek önzését, az ügyvédek cselfogásait ostorozza; *Schelmenzunft*, a magánélet romlottságának rajza. Erkölcsi fölfogás tekintetében Brant magasabb helyet foglal el mint Murner, a ki viszont költői alakítás és nyelvének ereje által tetemesen fölülmúlja mintaképeül választott előzőjét. Különösen nyelve élénkebb és népiesebb, de gyakran durvább és köznapibb is.

A nemzet széles rétegeinek legkedveltebb olvasmányai azonban a kényelmes prózában írt *népkönyvek* voltak, melyek a könyvnyomtatás útján bámulatosan elterjedtek. Sok ezek közt most is francziából vett fordítás és átdolgozás (*Magelone, Melusine, Oktavian, Genovefa, Haimons Kinder, Amadis* stb.), melyek révén számos szép tárgy került német földre; a legjobbak és legértékesebbek azonban eredetiek, noha ezekben is igen sok az ó- és középkorból származó részleges anyag.

E népkönyvek a népből származnak és a nép érdekeit juttatják kifejezésre. Hőseik is a népnek nemcsak alkotásai, de többé-kevésbbé képviselői is. Ilyen *Till Eulenspiegel*, kinek népkönyve 1519-ben jelent meg. Eulenspiegel a népies bohócz typusa, a falukon kóborgó paraszt élcz megszemélyesítője, az egészséges emberi észjárás képviselője, főleg a tanúlt körök korlátoltságával szemben. Állítólag történeti alak, a ki Kneitlingenben, Braunschweig mellett született és 1350-ben halt meg Möllnben, Lübeck mellett, a hol ma is mutogatják sírkövét. Eulenspiegelt számtalan csinyjeért és elpusztíthatatlan humoráért nagyon szerette a nép; lassanként mindenféle csiny és tréfa az ő nevéhez fűződött. A korabeli költők föl is használták a népkönyvet: H. Sachs és Ayrer vígjátékot, Fischart elbeszélő költeményt írtak Eulenspiegelről, kinek nevéből közfogalom nyert polgárjogot Európában (espiègle). Hasonló mű az is, mely *a kahlenbergi papról*, Wigand von Thebenről szól. Még mint diák egy halat akar ajándékozni Ausztria herczegének, de a kapus csak azzal a feltétellel bocsátja be, ha a jutalom felét neki adja, és ő a herczegtől ütlegeket kér. Ezzel a tréfával megnyeri a fejedelem kegyét, a ki neki adja a kahlenbergi plébániát Bécs mellett. Innen gyakran eljár a herczegi udvarba, a hol az udvari bolond szerepét játszsza. Tréfáinak czélja mindig a herczeg vagy a parasztok megsarczolása. A könyvet 1550-ben nyomatták; Brant meg is említi a papot a goromba bolondok között, újabban pedig Anastasius Grün dolgozta föl kalandjait (1850). Már e két népkönyv is olyan adoma-gyűjteményféle, még inkább ilyenek a *Finkenritter* és a *Schildbürger*. A Finkenritter története már a XVI. század elején ismeretes és népszerű; el van mondva e népkönyvben, hogy ő születése előtt harmadfélszáz évvel sok országot bejárt, sok különös dolgot látott, végre anyja halva találta, fölemelte s aztán megszülte. Tartalmának legnagyobb része utóbb Münchhausen történetébe került. A század utolsó éveiből (1598) való mű ‚a schildai polgárok viselt dolgai‘ vagy a *Lalenbuch*, mely egy együgyű község

tetteit beszéli el. Schilda város polgárai a hét bölcs mestertől származnak; bölcseségük következtében mindenki tőlük kér tanácsot s annyi a dolguk, hogy saját ügyeiket elhanyagolják. Feleségeik azért azt követelik, hogy otthon maradjanak, mire elhatározzák, hogy ezentúl ostobául fognak élni és cselekedni, hogy békén maradhassanak. A schildai polgárok ostobaságait még ma is meséli a nép egyik-másik faluról (pl. nálunk is Rátótról vagy Béláról), a hová a következő esemény folytán jutottak: Egyszer egy macskát vettek, hogy vele egereiket kipusztítsák. Ezt a macska meg is tette, de most attól féltek, hogy a többi házi állatokat és végül az embereket is megeszi, tehát meg szeretnék fogni, ha tudnák, hogyan. Végre elhatározzák, hogy rágyujtják a házat. Hanem a macska egyik házról a másikra ugrott s így lassanként az egész várost fölgyujtják. Most már a schildaiak egész családjukkal kivándorolnak a leégett városból s ostobaságaikat mindenfelé elterjesztik.

A legfontosabb ekkor alakult német mondák azonban a Tell-, a Faust- és az Ahasverus-monda. A *Tell-monda* első nyomai már a XV. századból valók s a ‚Fehér könyv'-ben (1470) s a luzerni Russ Menyhért krónikájában találhatók. Ebből a korból (1574) való a Tell-dal is. De a monda igazán csak a XVI. század folyamán fejlődött ki, a midőn föl is dolgozták krónikákban, dalokban és drámákban. Teljesen kifejlődve s igaz történet színében adja elő Gilg Tschudi a XVI. század közepe felé nagy svájczi krónikájában. Ma már be van bizonyítva, hogy az egész elbeszélésnek semmi történeti alapja nincs. A mondát újabb költők is feldolgozták; Schiller drámában, továbbá Uhland és Zedlitz balladában és mások. — Későbbi eredetű a *Faust-monda*, a századnak egyik leghatalmasabb alkotása. A Faustról szóló népkönyv Frankfurtban jelent meg 1587-ben s oly elbeszéléseket tartalmaz, melyek már a nép ajkán éltek. Történeti források bizonyítják, hogy a XVI. század elején valóban élt egy Faust nevű vándor diák, a ki mint ezermester csalta a világot és nagy feltűnést keltett. Paracelsus, Melanchton, Sickingen s mások személyesen ismerték. A mondában ő olyan ember, a ki mindent ismerni és bírni akar égen és földön. Csakhogy emberi erővel ezt elérni nem lehet, tehát az ördöggel szövetkezik s lelkét neki igéri. Így alakult meg lassanként az egész mondakör s gyorsan Németország határain is túl terjedt s eljutott egyrészt Angliába, hol Marlowe Kristóf nagyhatású tragédiában dolgozta föl, másrészt Lengyelországba, a hol a monda hősét Twardowskinak nevezik. A monda a XVIII. század óta a költők legkedvesebb tárgya: földolgozták Klinger, Lessing, Maler Müller, Goethe, Grabbe, Lenau és még sokan mások. -- Szintén a XVI. század alkotása a *bolygó zsidó* mondája. Az Ahasverus-ról szóló könyv ugyan csak 1602-ben jelent meg először nyomtatásban, de a mondát már a XVI. században is ismerték. Ahasverus, egy jeruzsálemi varga, nem engedte meg Krisztusnak, hogy ajtaja előtt pihenjen, midőn a keresztet vállán a Golgothára ment. Az Üdvözítő ezért megátkozta őt, hogy ő se pihenhessen soha és addig bolyongjon, míg a Megváltó vissza nem tér. A XVI. században még sokan mondták, hogy Németország különböző városaiban látták a megátkozott vándort s beszéltek is vele; pl. 1547-ben Hamburgban. Németországból az egész művelt világon elterjedt a monda, s újabb időben sokan földolgozták: így Schubart, Mosen, Lenau, S. Heller, Hamerling és mások.

Az olvasás megkedvelése hozta létre az oly adoma-gyűjteményeket is, melyeknek meséit sem külső, sem belső kapocs nem fűzi egymáshoz. Ilyenek pl. Johannes Pauli könyve *Schimpf und Ernst* (Tréfa és komolyság), mely 1522-ben, vagy Jörg Wickram műve *Rollwagenbüchlein* (Omni-

buszkönyv), mely 1555-ben jelent meg: elbeszélések, történetkék és adomák egyvelege, melyeket szerzőik vagy a szájhagyományból vagy (részben igen régi) könyvekből vettek. Egyszerűen, naivúl, minden irányzat nélkül vannak elmeselve és igénytelenségük mellett becses források a kor ismeretére, mert az erkölcsi és műveltségi állapotok hű rajzai. Ezekből (van ilyen igen sok) szintén sokat merítettek a későbbi századok műköltői. Wickram egyúttal a regény egyik első, korai művelője német földön és már ő igen sokoldalú. Így első műve *Reinhart és Gabriotto* (1551) lovagregény, a második *Knabenspiegel* (1554) pædagogiai irányú, mert tárgya egy lovag haszontalan és egy paraszt derék fiának története, melyeket erős tanító czélzattal párhuzamba állít, a harmadik, *Gute und böse Nachbarn* (1556) a polgári életnek erkölcsi irányú rajza, míg az utolsó, *Der Goldfaden* (1557), a népmese határán mozog, hisz a pásztorfiú elnyeri a szép grófkisasszonyt. De Wickram technikája még kezdetleges, művei nem is voltak az irodalomra közvetetlenül hatással.

IX. FEJEZET.

Az önállótlan utánzás kora.

A XVII. század mély sűlyedés korát jelöli a német irodalom történetében. A harminczéves háború (1618—48) tönkre tette a nép jólétét és szellemi életének önállóságát. A német birodalom belül pártokra szakadt, kifelé pedig erőtelen volt és gúny tárgyává lett; a városok virágzása, a polgárok egyetértése megszűnt s a végkép eltűnt lovagi rend helyébe a fejedelmektől függő udvari nemesség lépett. Csakis a fejedelmek hatalma virágzott és ez is főleg erőszakos vagy önkényes tettekben nyilvánúlt. A tudósok is, épúgy mint a fejedelmek, elzárkóztak a néptől s tömeges, holt tudományt gyűjtöttek, mely a nemzetnek semmit sem használt. Ép oly káros volt a külföldnek, különösen Francziaországnak hatása is, a hol ekkor az irodalom már nagyban virágzott. Ez időben Németország minden tekintetben, erkölcseire és szokásaira, nyelvére és irodalmára nézve, Francziaországtól függött. A külföldi, első sorban a franczia (továbbá az olasz és hollandi) irodalom utánzása volt e kor jelszava. Így kezdték a költészetet a tudósok művelni, mert csak ők ismerték az idegen nyelveket, s így lett az egész költészet iskolás jellegű. Ha a német költészetet a külföldével összehasonlították, hazafias gondolkozású férfiak mély fájdalommal látták, hogy a német nép műveltsége mennyire sűlyedt. Azért nyelvművelő társaságokat alakítottak, melyek első sorban az idegen szavak felvétele és a nyelvjárások hatása alatt elcsúfított irodalmi nyelv tisztítását és szépítését, de általában a költészet ápolását és az irodalom fölvirágoztatását czélozták. De sikerök e társaságoknak nem igen volt,

mert rendszerint túlzásokba tévedtek, főleg a korlátlan purizmus követelésével, és egész eljárásuk többnyire gyerekes és ízetlen külsőségekben tetszelgő volt. A leghíresebb nyelvművelő társaság a ‚gyümölcsöző társaság vagy a pálmarend' volt, mely 1617-ben alakúlt Weimarban; ennek számos főrangú úr és a kornak legjelesebb költői mind tagjai voltak. A purizmust leginkább ‚a német érzelmű társaság' (Hamburgban, 1643) követelte, mely az összes idegen szavakat a német nyelvből kiirtani és német szavakkal pótolni akarta. Ezzel csak nevetségessé lett és törekvéseinek helyes és okos elemeit is veszélyeztette. Másfajta ízléstelenség fűződik a ‚pegnitzi pásztorok' rendjéhez (Nürnbergben, 1644), mely az olasz költészet utánzásában a mesterkélt és ízetlen pásztorköltészetet vitte be Németországba a vele járó édeskés játékokkal és czifra allegoriákkal. Egyik alapítóját, Philipp Harsdörfer-t halhatatlanná tette híres műve, a ‚nürnbergi töltsér': *Poetischer Trichter oder Anweisung in sechs Stunden die deutsche Reim- und Dichtkunst einzugiessen*, 1650. Még legjobb és maradandóbb hatásúak voltak az egyetemeken, elsőben hallgatókból alakúlt ‚Német társaságok', melyek inkább a tudományt szolgálták, de érdeklődésök előterében mégis a szépirodalom állt. Az első ily társaság 1697-ben Lipcsében jött létre; Gottsched 1717-ben újjáalakította és reformtörekvéseinek egyik fontos tényezőjévé tette. Ez egyetemi német társaságok sokfelé még ma is fönnállanak, de természetesen módosúlt iránynyal és módosúlt szervezettel.

A kor költészete tudós költészet volt, mert tudósok voltak a költők és műveik inkább a tudománynak, mint a szabad képzeletnek voltak szüleményei. Ez új költészetet Opitz alapította meg egyrészt saját költeményeivel, másrészt a német költészetről írt korszakos kis művével (1624). Tanítványai és társai legnagyobb részt, mint ő maga is, sziléziai származásúak voltak, s ezért az ő körét (első) sziléziai iskolának nevezik. Műveik nemes fölfogásról tanúskodnak, külalakjuk igen síma, nyelvök kifogástalan; sok bennök a szép és igaz gondolat, de nagyon is józanok és sokszor prózaiak, ezenfelül nem népiesek és túlságosan önállótlanak, mert tartalomban és alakban a franczia és németalföldi költészetnek többnyire szolgai utánzásai.

Martin Opitz 1597-ben született Bunzlauban és már 20 éves korában írt egy latin értekezést: ‚Aristarchus vagy a német nyelv megvetéséről', a melyben, nemzeti öntudata és lelkesedése ellenére, a német irodalom fölvirágoztatására a külföld utánzását ajánlja. A jogot Odera-Frankfurtban és Heidelbergben hallgatta; 1620-ban Hollandiába ment és Leidenben megismerkedett Heinsius Dániellel, a híres tudóssal és költővel, a kit mindig mintaképének tekintett. Innen Jütlandba ment s itt írta (1621) legkitűnőbb művét, *Trostgedichte in Widerwärtigkeiten des*

Krieges, mely azonban csak 13 év múlva jelent meg. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 1622-ben Gyulafehérvárra hívta tanárnak; itt írta tanító költeményét *Zlatna oder von der Ruhe des Gemüths.* A honvágy már 1623-ban visszavitte Németországba, a hol különböző udvaroknál tartózkodott, mire 1625-ben Bécsbe jött, hol Károly főherczeg halálára írt gyászdaláért II. Ferdinánd költővé koronázta, majd nemessé tette (‚von Boberfeld' elő-névvel). Élete utolsó éveiben Danzigban élt mint László lengyel király udvari költője és történetírója; itt meghalt, már 42 éves korában, 1639-ben, mint az uralkodó pestis áldozata. Kortársai Opitzot a legnagyobb költőnek, a német költészet atyjának tartották, s Fleming őt egyik szonettjében ‚kora Pindarusa, Homerosa és Vergiliusa' néven nevezi. Pedig Opitznak teremtő szelleme nem volt s csakis szép és szabatos nyelve s nemes stílje által tűnik ki. Főelve, hogy a költészet czélja használni és gyönyörködtetni, tehát többet gondolt a világossággal és érthetőséggel, mint az érzelmek mélységével. A mily állhatatlan és simulékony volt egyéni jelleme, ugyanolyanok voltak költeményei is: a legjobbak közülök idegen minták utánzatai. Legbecsesebbek, néhány élénk, de nem nagyon eredeti dalán kívül, tanító és leíró költeményei, melyeket nagy gonddal írt, de gyakran mégis egyhangúak. Ő teremtette meg a német operát *Dafne* és *Judith* cz. műveivel; műfordításaival Sophoklesből *(Antigone)* és Senecából *(Trójai nők)* a classicus minták utánzására serkentett, s ő kezdte meg a pásztorköltészetet is *Schäferei von der Nymphe Hercynie* (1630) cz. művével, a mely tulajdonkép a Schaffgotsch család dicsőítése és inkább leíró, mint elbe-

Martin Opitz.
(Rézmetszet után.)

szélő mű. A költő, pásztornak öltözve, az Óriás-hegységben találkozik a nymphával, ki neki egy gyönyörű barlangban megmutatja a Schaffgotsch család őseinek képeit és elbeszéli tetteiket. A legnagyobb hatást azonban a költészetről szóló kis munkája tette: *Prosodia Germanica oder Buch von der deutschen Poeterei* (1624), mely csakhamar a német költészet törvénykönyve lett. Főelvei: a költészet tanítható és tanúlható, főczélja a tanítás és mulattatás, mintái az óclassikus költők, előfeltétele a görög és latin nyelv és irodalom kitűnő ismerete. E nézetei által ellentétbe helyezkedett Opitz a XVI. század nemzeti irányával és idegen szellemben szabta meg a német költészet irányát két századra. Kedvezőbb volt a kis könyvnek utolsó fejezete: a metrikáról. Opitz állította fel először főszabályul azt a helyes elvet, hogy a német vers alapja nem a szótagok időmértéke (hangmennyisége), mint a latinban és görögben, hanem a hangsúly, és hogy a görögök hosszú és rövid szótagjainak a németben hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok felelnek meg. A költészet egyes műfajainak jellemzésében és osztályozásában Julius Caesar Scaligert († 1558), a nagyhírű tudóst, követi.

Paul Fleming.
(Korabeli metszet után.)

Opitz tette a költői nyelvet tisztává, hangzatossá és széppé; főleg ezzel alapította meg a XVII. század műköltészetét s ezzel lett korának sokat dicsőített mesterévé és vezérévé. Hivei közül legkiválóbbak Fleming és Logau. PAUL FLEMING (1609—40) már mint diák (latin verseiért) császári költőnek koronáztatott, mire, orvosi tanulmányai befejezte után, 1633-ban a holsteini herczeg követeit Moszkvába kisérte és két évvel később Perzsiába. Hatalmas benyomásokkal és tapasztalatokkal meggazdagodva tért vissza hazájába, de már 30 éves korában elhúnyt. Nemes gondolkozású, tiszta jellemű és mélyen érző férfiú volt, a ki saját életéből merítette költészetét, mely ezért telve igaz érzelmekkel. Igaz érzelmet tartalmaznak még alkalmi költeményei is, milyeneket ő is, a kornak ízléstelen divatját követve, nagy számmal írt, mert képes volt fölülemelkedni a köznapi alkalmon, melyet költőivé tudott varázsolni, és kerülte a kornak egyik legundokabb nyavalyáját, az aljas hízelgést. Nyelve és verselése is kiváló, mit különösen jeles szonettjei bizonyítanak. Méltó

társa FRIEDRICH V. LOGAU (1604—55), a ki (Salamon von Golaw néven kiadott) mintegy negyedfélezer epigrammban rakta le férfias világnézetét és hazafias elkeseredését. A kifejezés ereje és szépsége, mély meggyőződés, férfias bátorság és önállóság jellemzik minden sorát. Leggyakrabban korának politikai és erkölcsi romlottságát ostorozza, a nyelv romlását, az idegen szokások majmolását, a jellemtelen csúszás-mászást és köpenyforgatást. Lessing fölismerte benne szellemi és jellembeli rokonát és újra kiadta a már rég elfeledett derék ember és költő válogatott verseit. Kevésbbé jelentékeny híve a mesternek SIMON DACH (1605—59), tehetséges dalköltő, naiv és természetes, telve igaz érzelemmel, kinek költeményei szép nyelv és kellemes forma által is kitűnőek. ‚Ännchen von Tharau' cz. költeménye valóságos népdal lett.

Opitzhoz csatlakoztak az egyházi költők is, kiknek hosszú sorában a legkiválóbbak Spe, Scheffler és Gerhardt. FRIEDRICH VON SPE († 1635), a Jézus-társaság tagja, mélyen érző és meleg szívű ember, a ki nagy érdemeket szerzett a boszorkánypörök megszüntetése körül. *Trutz-Nachtigall* czímen 1649-ben megjelent egyházi dalait szép nyelv és alak mellett igaz és mély vallásos érzés jellemzi. Nála talán mélyebb, de egyúttal jóval homályosabb költő JOHANN SCHEFFLER († 1677), költő nevén ANGELUS SILESIUS, kinek vallásos dalai *(Heilige Seelenlust)* és rokon irányú tanító versei *(Der cherubinische Wandersmann)* sajátságosan édeskés érzelgősség és mystikus fölfogás által eltérnek a sziléziaiak világosságától és józanságától. De nem ezek a vallásos és egyházi költészet mesterei a XVII. században: a babér birtokosa PAUL GERHARDT (1606—76) lübbeni lelkész, Luther óta és mellette a protestáns egyházi dal legnagyobb mestere. Százhúsz dalában népies hang és megragadó frisseség uralkodik, mi által költeményei a nép legalsó rétegeit is képesek voltak meghódítani és a mai napig az isteni tisztelet legértékesebb elemei. A mély érzés nála a legkellemesebb és mindig dallamos formában jelenik meg és annál megnyerőbb, mert türelmetlenség vagy száraz dogmatizálás távol esik tőle.

De idővel Opitzék józan és világos költészete nem elégítette ki a kortársakat és a XVII. század második felében új irány kezd tért foglalni, melynek hívei a sziléziai költőktől semmibe sem vett, sőt részben tudatosan elnyomott képzeletet törekedtek újra érvényre juttatni. Ez írók is többnyire Sziléziából valók voltak és szokás lett őket második sziléziai iskola néven összefoglalni. Törekvésök helyes volt, de ízlésök fejletlensége és káros hatású minták igen helytelen irányba terelték őket: rendkívüli eseményeket, durván érzékies tárgyakat hajhásztak és ezeket is túlzó, dagályos nyelven és majd édeskés, majd bombasztikus stílben adták elő. Persze kortársaik el voltak ragadtatva és e stílust rendkívülinek, finomnak, «galansnak» és «elegánsnak» találták. Bűneik jórészben

helytelen mintáiktól származnak, kik közt első helyen két olasz költő áll: Giovanni Battista Guarini († 1612), a Hofmannswaldautól lefordított, sokat dicsőített «Pastor fido» (A hű pásztor) szerzője, és Giambattista Marino († 1625), kinek eposzait («Adonis» és «A bethlehemi gyermekgyilkosság») a költészet legnagyobb remekeinek tartották (az utóbbit Brockes németre fordította). Marinotól nyerte a dagályos képekkel és izléstelen «concettikkel» túlterhelt stilus a «marinismus» nevét. E marinismus főképviselői a XVII. században HOFMANNSWALDAU, LOHENSTEIN és GRYPHIUS, kik ellen a század végén egészséges ellenáramlat támad, melynek jelentősebb munkásai WEISE, GÜNTHER és BROCKES.

A második sziléziai iskola feje CHRISTIAN HOFMANN VON HOFMANNSWALDAU († 1679) tekintélyes boroszlói tanácsos, a ki nem a tanítást tekintette többé a költészet feladatának, csak gyönyörködtetést várt tőle. Főleg a képzeletre ható, tehát pikáns, sikamlós, sőt piszkos tárgyakat dolgozott föl és első sorban élénk és szemléltető előadásra törekedett. Nyelve néha szép, sokszor ragyogó, de mindig ízléstelenül túlterhelt vagy keresett és természetellenes, nem egyszer aljas. Csak a kisebb költői fajokat művelte: írt alkalmi költeményeket, heroidákat, epigrammokat. Az ízléstelenségben méltó társa, de nagyobb tehetség és magasbra törő író volt legjobb barátja DANIEL KASPER VON LOHENSTEIN († 1683). Költeményei telve vannak dagálylyal és természet-ellenességekkel, másrészt üres és hiábavaló tudóskodással. Hat tragédiát írt (*Ibrahim Bassa, Kleopatra, Agrippina, Epicharis, Sophonisbe* és *Ibrahim Sultan*), melyek közül legtöbbet ér az első, melyet 15 éves korában írt. Mindegyiknek nyelve keresett, mindegyikben ízléstelenül halmozza egymásra a borzasztó és szörnyű dolgokat, drámai cselekvényök ellenben csekély. Mintaképe a drámában Gryphius volt, a lyrában pedig Hofmannswaldau, a kit izléstelenségben még fölül is múl. Nagyterjedelmű regényében (*Arminius és Thusnelda*, 1731, 4 kötet) bemutatja egész tudományosságát, de stílje erőtetett és szintelen, jellemezni vagy egységes cselekvényt megalkotni pedig egyáltalában nem tud.

Az iskola legtehetségesebb költője ANDREAS GRYPHIUS (1616—64), a XVII. század legkitűnőbb drámairója s egyik legjobb lyrikusa, nagy tehetségű és erős jellemű férfiú, kinek tehetségét azonban nemcsak ferde irányba terelt ízlése gyöngíti, hanem komor világfelfogása és borús lelke is. Dalaiban, ódáiban és szonettjeiben van igaz érzelem és mély vallásos erkölcsiség, de még értékesebbek és fontosabbak drámái. A tragédiában Seneca, továbbá a francziák és a hollandiak (Jost van den Vondel, † 1679) voltak mintaképei; innen van, hogy ragaszkodik a hármas egységhez, hogy előadásmódjában a pathetikus szónoki hangot használja, külső formául pedig a rímes alexandrint, melyet Opitz oly melegen

ajánlott, végre hogy szereti a borzalmas tárgyakat. Cselekvénye rendesen szegény, jellemei nem igazi emberek, hanem vagy angyali jóságok vagy erkölcstelen szörnyetegek; nyelve és stílje sokszor mesterkélt és dagályos. Darabjainak különös sajátsága, hogy a felvonások végén a kart is szerepelteti. Öt szomorújátéka maradt fenn: *Leo Armenius, Katharina von Georgien, Cardenio und Celinde* (polgári szomorújáték, melynek tárgyát a XIX. században Achim von Arnim és Immermann is földolgozták), *Ermordete Majestät oder Karl Stuart* (érdekes mint egy korabeli esemény földolgozása), *der sterbende Papinian;* és még két fordítás: *die Gibeoniter* Jost van den Vondeltől és *Felicitas* Causinus franczia jezsuita latin eredetijéből. Sokkal jobb és hatásosabb három vígjátéka, melyeknek tárgyát a nép életéből vette s élénk humorral dolgozta fel: *Horribilicribrifax*, melynek hőse egy modern «Miles gloriosus», a 30 éves háború utáni társadalmi viszonyok kitűnő képe; *Herr P. Squenz* ugyanazon tárgyat dolgozza fel, melyet Shakspere «Szentivánéji álmában» a mesteremberek színrehoznak; és *Das verliebte Gespenst*, mely felvonásról-felvonásra az alsó-sziléziai nyelvjárásban írt *Die geliebte Dornrose* cz. tréfás játékba van beleszőve. Vígjátékaiban a jellemek jól vannak rajzolva, a cselekvény élénk, a kidolgozás szellemes, a nyelv népies és eleven. Vígjátékai színre is kerültek, de tragédiáit csak az iskolákban játszották.

Andreas Gryphius.
(Kilian rézmetszete után.)

A második sziléziai iskola ellenesei közül a nevezetesebbek: CHRISTIAN WEISE († 1708) zittaui tanító, nagyon termékeny iró, a ki különösen száznál több iskolai drámát írt. Weise kerülni akarta kortársainak dagályos és ízléstelen túlzásait, de ezzel azután nagyon is józan és prózai lett. Dalai frissek és vidámak, drámái pedig kétségtelen tehetségről tanus-

kodnak, csakhogy túlságosan sokat írt, a mi felületessé teszi. Legjobb darabjai: *Der Markgraf von Ancre, Masaniello* és *Der bäurische Macchiavell.* Weise találékony író és elég jól jellemez, de a cselekvény fejlődése legjobb darabjaiban is ügyetlen (összes tanítványait akarta szerepeltetni minden drámájában); nyelve és stílje azonban egyszerű és világos, ha néha pórias is. Sok regényt is írt *(Die drei Hauptverderber, Die drei ärgsten Erznarren, Die drei klügsten Leute),* melyeket túlhajtott tanító czélzatával elrontott. Jóval nagyobb költői tehetség nála CHRISTIAN GÜNTHER (1696—1723), igazi költő, a ki sokkal jelesebbet alkothatott volna, ha (Goethe szavaival) mint költő és ember mérsékelni tudja magát. Már mint diák szilaj életet élt, úgy hogy atyja engesztelhetetlen haragra gerjedt iránta. Utóbb kétségbeesés és embergyűlölet vett rajta erőt, a mi még nagyobb kicsapongásokba űzte, melyek egészségét teljesen megrontották s őt élte virágában korai sírba döntötték. Meghalt, midőn alig volt 28 éves s nagy tehetségét még nem tudta igazán érvényesíteni. Ezért oly sok a ki nem elégítő és durva elem költeményeiben. De még alkalmi költeményei is, melyek legkevésbbé sikerültek, telve vannak igazsággal és mély érzéssel; mert költeményeinek tárgya sohasem tettetett, hanem valóban átélt igaz érzés. Ilyenek különösen lyrai költeményei; költői levelei is szellemesek és jókedvűek; igazi eposzi tehetség mutatkozik a Savoyai Jenő herczegről írt híres költeményében. Günther főérdeme, hogy korának hamis és mesterkélt költészetével szemben mint igazi költő lépett fel, a ki meg nem énekelt olyasmit, a mit maga át nem élt, ellenben mindazt költeménynyé alkotta, a mit átélt. Ezért becsülte őt Goethe nagyra. Vele rokon tehetség HEINRICH BROCKES († 1747), a ki a természetet fölfedezte a német költészet számára. Költeményei *(Irdisches Vergnügen in Gott,* 1724—48. 9 köt.) nagyrészt élénkek és sokszor elmések, külalakjuk csinos és rhythmikus, de gyakran terjengősek és mesterkélten szentimentálisak. A természet szemlélete folytán fordul lelke Istenhez, kinek bölcseségét és jóságát a külvilág minden jelenségében, néha elég erőszakosan, fölismeri és dicsőíti. Brockes, a ki Hamburgban élt, volt az angol költészet egyik legelső méltánylója német földön; Milton «Elveszett Paradicsom»-a és Thomson «Évszakai» (ezt le is fordította) nagy és kedvező hatással voltak reá. E szempontból Klopstock előfutárjának tekinthető.

De népszerűség tekintetében mind ez írók háttérbe szorulnak a korabeli regényírók mellett. A XVII. század (szerény kezdeményeket nem tekintve) a német regény bölcsője, s az új költői faj lassanként nemcsak a lyrát és drámát, hanem még a kedvelt népkönyveket is kiszorítja a közönség érdeklődéséből. Az első mű, mely német földön «regény» néven megjelent, a francziából fordított *Amadis von Gallien* (1583) volt, a

régi lovagregények ez arisztokratikus megújítása, melyet voltakép «Don Quijote» tett halhatatlanná, midőn fajtáját örökre megsemmisítette. Rendkívüli tetszést aratott és igen sok utánzást érlelt eredeti és fordított művekben, melyek mind többé-kevésbbé franczia befolyás alatt keletkeztek. Rengeteg most a regények száma és igen sok a fajtája. Van *hősi regény*, mely Madelaine de Scudéry († 1701) példájára tárgyát leginkább a keleti történetből veszi, de a jelenkornak szokásait rajzolja és modern szellemet lehel. Többnyire iszonyú terjedelműek és túlságosan tanító irányúak. Nagyon közel állnak hozzájuk a *politikai* vagy *galans regények*, melyek olcsó politikai bölcseséget hirdetnek és meg nem emésztett történeti anyagot halmoznak föl; de ezekben is a főd olog a minél regényesebb szerelmi történet. Ilyen regényeket, melyeknek költői értéke csekély s inkább csak művelődéstörténeti szempontból érdekesek, írtak Philipp von Zesen († 1689, *Die adriatische Rosamund)*, Anselm von Ziegler († 1697, *Die asiatische Banise)*, Andr. Heinr. Buchholtz († 1671, *Herkules und Valiska)*, Anton Ulrich braunschweigi herczeg († 1714, *Die Syrerin Aramena, Die römische Oktavia)* és mások, pl. Eberhard Guerner Happel († 1690), a ki *Ungarischer Kriegsroman* (1685) cz. hat kötetes (5004 lap!) regényében az 1623-diki török háborút akarja elbeszélni, de egyúttal Magyar- és Törökországnak teljes leírását adja. Mind ma már élvezhetetlen munkák, melyek azonban a kortársaknak rendkívül tetszettek.

Még értéktelenebbek a *pásztorregények*, melyekre már Opitz adott mintát, de az igazi minták: Jacopo Sannazaro (Arcadia, 1502), Jorge de Montemayor (Diana, 1560), Philipp Sidney (Arcadia, 1600) és Honoré d'Urfé (Astrée, 1610). Ezeket fordították és utánozták, de minden siker nélkül. Nincs e csoportban egyetlen mű is, mely bármi szempontból figyelmet érdemelne, Opitz művén kívül, mely legalább egy művelt elme és képzett író munkája. Ellenben kedvező hatással volt a németekre a spanyol *kalandos (picari) regény*, melynek hősei rendszerint csavargók és rablók, kiknek tarka életében a szerzők a korabeli viszonyoknak, főleg az alsó néposztály életének eleven és érdekes képét rajzolják. E csoporthoz tartozik a XVII. század legkitűnőbb regénye, a világirodalomnak értékes terméke, a német regényirodalomnak elévülhetetlen gyöngye: Hans Jakob Christoffel von Grimmelshausen († 1676) remekműve: *Abenteuerlicher Simplicissimus* (1669). Megkapó, nagyszerű korkép, népies szellemben írva, a kor népének és állapotának bámulatos rajza. A harminczéves háború okozta viszonyokat megdöbbentő erővel tünteti föl, gazdag kitűnően rajzolt jellemekben, érdekfeszítő eseményekben, egészséges, jóleső humorban. Szerzője, kinek életéről igen keveset tudunk, egyéb munkáiban is lényegesen eltér korának uralkodó szellemétől és ízlésétől; nem tudóskodó, nem akar tanítani, nem bölcselkedik; nemzeti gondol-

kodásában és érzésében a nép életéből veszi tárgyait és ezeket népies észjárással és népies előadásban dolgozza föl. A spanyol Mateo Aleman «Guzman de Alfarache» cz. híres regénye (1615) volt főművénél mintája; de a költő teljesen megóvta önállóságát.

A ‚Simplicissimus' tartalma rendkívül tarka és epizódokban gazdag, de fővonásai a következők: Simplexet, egy katona fiát, a ki szüleit nem ismeri, a Spessartban egy paraszt neveli fel, a kit családjával együtt megöl egy lovas csapat, midőn Simplex tíz éves volt. A kis fiú megmenekül s egy remetéhez jut, a ki istenfélelemben neveli. A remete halála után a svédek elfogják, apród lesz belőle s az együgyűség színe alatt a legpajkosabb csínyeket követi el. Később ismét horvátok fogják el, a kiktől megmenekűl, mire egy erdőben mint remete tartózkodik, de lopásból él. Ezentúl már ő is kalandok után jár. Előbb Magdeburgban egy ezredesnél a bolond szerepét játszsza, majd a császáriakhoz áll s merészség és ügyesség által tűnteti ki magát. Ez a mű legszebb része, melyben a költő a vad katonaéletet és a nép nyomorúságát kitűnően rajzolja. Simplicissimust sok szerencsés kalandja után ismét a svédek fogják el; előbb jól él, de kelletlen házasságra kényszerítik, elveszti vagyonát, Párisba megy, onnan haza térve kirabolják, s betegen, mint koldus és kuruzsló jut át a Rajnán. Egy darabig rabló lesz, majd egy kis jószágot vesz magának újra megházasodik, de most is szerencsétlen; azután bejárja Európát és Ázsiát, végre visszavonul a magányba. A regény folytatása (Mömpelgart, 1669), melyben egy magános szigetre jut, a hol sokáig egyedül él, azért nevezetes, mert ez az első ‚Robinsonád'. A regény háttere tehát a 30-éves háború, tárgya Simplex története, a ki maga meséli el életét. A korkép igazságához nem fér szó, de a rajz művészetéhez sem, mely a borzasztóan sötét és az idyllikusan derűlt, az iszonyúan komoly és a fesztelen víg jeleneteknek és vonásoknak tudatos egymással szembeállításában is félreismerhetetlen. De első sorban tudatos művészet remeke a hősnek jellemrajza. Míg a picári regények hőse rendszerint közönséges csavargó, a ki halála perczében épen olyan, mint élete első szakában: addig Simplex lényeges fejlődésen megy keresztűl, melynek rajza a költőnek nagy emberismeretét és jellemző erejét fényesen igazolja. Gervinus a ‚Parzival' utánzásának tekintette a regényt, a mi ily értelemben bajosan állítható, de a ‚Parzival' párjának szabad a ‚Simplicissimust' tekinteni, a mennyiben mind a kettőben a hős jellemének fejlődése a főczél és mind a két alakban a szerzők kétségtelenül lényeges elemeket alakítottak meg saját maguknak és világnézetöknek átalakulásából. De egyes részletekben sem hiányzik a megegyezés: Parzival és Simplex a vadonban nőnek föl, távol az emberektől és a világ zajától. Mind a ketten előkelő származásúak, de Parzival nem ismerte atyját és korán elveszítette anyját, Simplex pedig egyáltalában nem tud szüleiről és csak későn értesül róluk. Parzival bolondnak öltözve kerül a világba, hol gúny tárgyává lesz; hasonlóan Simplex, a ki az első lovas láttára a lovat és a lovast ‚egy' teremtménynek nézi és még saját nevét sem tudja, mert nevelő szülei sem tudták s csak ‚fiúnak' (Bub) hívták. Az együgyűség és tapasztalatlanság úgy Parzivalt mint Simplexet a bűn ösvényére viszi, de a bűnt csakhamar követi a bűntudat és ezt az önmagába szállás és a javulás. Parzivalt egy zarándokló lovag vezeti vissza istenéhez, a ‚Simplicissimus' hősét hasonlóképen egy szent útra készülő katona. A vallásos hit felébred és érvényre jut mind a kettőben, de míg Parzival (a kornak és mély belátású szerzőjének szellemében) az egyház fölé emelkedett igaz kereszténynyé lesz, addig Simplex a felekezetek kímélet-

len harczai közepett a katholikus vallásban találja meg az üdvözülés biztosítékait. Egyéb egyező vonások is találkoznak. Mind a két hős korán elhagyja feleségét, kivel szemben Simplex könnyelműen megszegi a hűség kötelmét, de utóbb egy igaz barátra tesz szert, a ki lelkének nemes elemeit fölkelti. Végül a két munka még abban is emlékeztet egymásra, hogy a való életnek hű és művészi rajza mellett mind a kettőben nagy szerepe jut a csodásnak és meseszerűnek is. A befejezés persze igen elütő és a különböző korokra rendkívül jellemző: Parzival a szent grálnak királyi koronáját teszi fejére, Simplex pedig undorral és utálattal fordul el a romlott világtól és az erdő mélyébe temeti magát.

Grimmelshausen még több regényt írt, melyekben szintén első sorban korát rajzolja. Ilyenek *Trutz Simplex*, mely egy kalandos nőnek élményeiről szól; *Der seltsame Springinsfeld*, egy csavargó koldusnak élettörténete; *Das wunderbarliche Vogelnest*, a polgárok szűk életének leírása stb. A ‚Simplicissimust' sokan utánozták, de a legjobb utánzatok is messze elmaradnak az eredeti mögött. Magyar szempontból legérdekesebb az *Ungarischer Simplicissimus* (1683), mely kor- és művelődéstörténeti szempontból figyelmet érdemel.

Már a ‚Simplicissimus' utolsó szakasza is valóságos Robinsonád. Nemsokára követték az igazi *Robinsonádok*. Daniel Defoe († 1731) remekműve *Robinson Crusoe* (1719) már 1720 megjelent német fordításban, s mint mindenütt, Németországban is számos bámulója és sok utánzója akadt. 1760-ig negyven Robinson-regény jelent meg, még pedig majd minden országból való (sziléziai, olasz, cseh, frank stb.), továbbá: *Der geistliche Robinson* (1723), *Der Buchhändler Robinson* (1728) s más mesterségek szerint osztályozva (orvos, tudós, költő stb.), végre még *Die Jungfer Robinson* (1723). Rousseau méltatta Defoe munkájának pædagogiai értékét s Joachim Heinrich Campe át is dolgozta az ifjúság számára (1780), mely német földön is páratlanul kedvelt olvasmánya maradt a mai napig. A legismertebb és legértékesebb ilyen fajta német regény: *Die Insel Felsenburg* (1731), LUDWIG SCHNABEL műve, melyet újabban Adam Oehlenschläger (1826) és Ludwig Tieck (1827) átdolgoztak.

A regény mellett, esetleg a regény keretében, a kor nyomora és feslettsége hálás anyagot szolgáltatott a *szatirának*, melynek legjelesebb képviselője JOHANN MICHAEL MOSCHEROSCH († 1669), a ki spanyolból átdolgozott *Gesichte Philanders von Sittewald* (1642) cz. művében megkapó korképet akart nyujtani s a veszni indult nemzeti érzületet igyekezett felébreszteni. Előadásmódja gyakran hosszadalmas és tudóskodó, de a mellett élénk és szemléltető. Élesen ostorozza a külföldieskedést s a katonák gaztetteit. Mellette említést érdemelnek még JOHANN BALTHASAR SCHUPP († 1661), a ki szatiráit főleg a tudósok affektált beszédmódja, a puristák túlzásai s az idegen szavak ellen írta, és JOHANN LAUREMBERG († 1658), a ki alnémet nyelven írt szatiráiban a divatkórságot, a nyelvkeverést és a czímhajhászatot ostorozza.

A szatirikusok sorába tartozik még a századnak egyik legkülönö-

sebb alakja, ABRAHAM A SANTA CLARA, igazi nevén ULRICH MEGERLE, ágostonrendi barát, a ki mint udvari pap halt meg Bécsben, 1709-ben. Kimeríthetetlen szellemű férfiú, a ki irataiban és beszédeiben nagy tudással és férfias bátorsággal gúnyolja az emberek nevetséges hibáit, majd találó elbeszélésekkel és adomákkal, majd népies, sokszor durva és szenvedélyes kifejezésekkel fűszerezve előadását. Főművei: *Judas, der Erz-Schelm,* Judás története, melybe beleszövi a legkülönbözőbb életviszonyok tárgyalását; *Merks Wien,* a dögvész leírásával, és *Auf, auf ihr Christen!* prédikáczió a törökök ellen, melyet Schiller a kapuczinus barát beszédében (Wallenstein táborában) ügyesen fölhasznált.

Legszomorúbb állapotban azonban a dráma volt, bár színésztársaságokban nem volt hiány és MAGISTER JOHANNES VELTEN († 1693) német földön, Bécsben pedig, hol a német színészet 1712-ben vonult be a karinthiai kapú melletti színházba, JOHANN STRANITZKY († 1728) nagy hírre és vagyonra tettek szert. Az elsőnek nevéhez füződik a véres ,Haupt- und Staatsaction' virágzása, az utóbbi korának legjelesebb Hanswurstja, a ki nála a butaság és ügyetlenség, a durvaság és falánkság megtestesítése. A művészethez e korban sem a komoly, sem a víg drámának semmi köze, mind a kettő a legnagyobb elvadulás és eldurvulás állapotában mutatja a német irodalmat, ,melynek tíz terméke közül egy sincs, melyet az idegen nevetés és a hazafi harag nélkül olvashatná'. E lesújtó itéletet korának egyik legnagyobb fia, GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ († 1716) mondta ki, a ki a német nyelv és irodalom ügyét szívén hordta, de bámulatos tudásánál és mélyreható eszénél fogva tisztában volt a korabeli irodalmi állapotokkal. Leibniz a XVII. század legnagyobb németje, kinek hatalmas új eszmékben gazdagsága és a legtöbb tudomány terén korszakalkotó munkássága bámulatos. Németül keveset írt, mert ,a világ tudósainak egész társaságát' kivánta eszméinek megnyerni, de 1697-ben melegen ajánlja honfitársainak, hogy műveljék a tudományt is német nyelven. Az angol deismus, a franczia materialismus és a német pietismus elemeiből, de sok eredetiséggel és nagy szellemmel alakult philosophiájának (*Théodicée,* 1710) magva a vallásnak bölcseleti védelme és igazolása, és ezzel Leibniz a XVIII. század világnézetének, a fölvilágosodásnak rakta le alapjait. Rendszerét CHRISTIAN WOLFF († 1754) és CHRISTIAN THOMASIUS († 1728), két hallei tanár, népszerűsítették és tették a kornak egyik legfontosabb művelődési elemévé. Wolff tanítványa volt GOTTSCHED, a ki mesterének rendszerébe beleillesztette æsthetikáját és költészettanát, Thomasius pedig a fölvilágosodás egyik leglelkesebb apostola, a ,józan észnek' rendíthetetlen híve, a gyakorlati élet igényeinek lelkes védője, a ki úgy a tudósok pedantériáját, mint az igazhívők türelmetlenségét nemcsak a tudomány nehéz fegyvereivel, hanem már a journalismusnak könnyebb és

messzeható nyilaival is üldözte és a német nyelvnek polgárjogot vívott ki az egyetemek tanszékein. A fölvilágosodás egy másik fontos forrása volt a *pietismus*, melyet PHILIPP JAKOB SPENER berlini lelkész († 1705) alapította meg: áthatva minden egyház romlottságától, függetleníteni kívánta a hívőket az egyháztól, ellenzett minden dogmatismust és nem követelt egyebet, mint hogy a keresztény ember szíve tele legyen a Megváltó hitével és emberbaráti szeretettel. A pietismus folytán mélyebb és bensőbb lett a német ember hite, gondolkodása, érzése, egész élete; erkölcsi javúlás és megtisztulás lett törekvéseinek sikere.

A XVII. század végén két nagy föladat előtt találta magát a német nemzet. A költészetben a mű- és népköltészet ellentéteinek legyőzésével vagy kiegyenlítésével egy önálló nemzeti és egyúttal művészi stíl megalapítása volt a czél; a tudományban és életben a hagyomány bilincseit kellett leráznia és úgy a bonczoló értelemnek mint a meleg kedélynek követeléseit kielégítenie. E két föladat megoldása a XVIII. századnak jutott örökségül, és e nagy század, ha heves küzdelmek útján és veszedelmes tévedések árán is, megoldotta mind a kettőt; azonban főleg a költészet terén csak a század közepe táján, Klopstock föllépésével, állt be a forrón óhajtott siker. A mi az újkori német költészetnek ez első hatalmas alakját megelőzi, mind még a XVII. század bélyegét viseli magán, ha méhében hordta is egy újabb jobb kor csiráit. Ily értelemben a fejlődés fontos mozzanatának tekintendő a lipcseiek és svájcziak irodalmi tusája, melylyel a XVIII. század megindul.

A költészet föladatának és eszközeinek csak kis részben elütő fölfogása volt e harcz kiinduló pontja. Hogy a költészet föladata a természetet utánozni, hogy a költészet megtanulható, hogy főfeltétele nagy tudás és különösen az ókorból származó szabályok teljes tudása, ebben egyetértettek a vitázó pártok, melyek tehát csak tudós költészetet ismertek, a nép lelkéről, nemzeti szellemről, lángeszű írók döntő hatásáról nem is álmodtak. De a részletekben eltértek. A lipcseiek, kiknek élén GOTTSCHED állt, az ókori remekek félreértéséből a XIV. Lajos korabeli franczia költészetet tekintették mértékadónak, szabályait okvetetlenül alkalmazandóknak és fősúlyt, mint egy századdal előbb Opitz, a világosságra, józanságra és alaki csínra fektettek. Ellenben a svájcziak, kiknek vezére BODMER volt, osztoztak ellenfeleik lényeges æsthetikai nézeteiben, de kevésbbé voltak egyoldalúak, nagy íróknak ismerték el az angol és olasz költőket is, kikben a képzelet szabadsága nagyobb mértékben érvényesült, és ezek alapján visszautasították a franczia classicismus szűk békóit. Ma jelentéktelennek tetszik a két tábor különbsége és alig indokoltnak rendkívül heves ellenségeskedésök; a kortársakat mégis erősen fölrázta e szellemi párbaj, melynek harczosai ma mind csak

történeti szempontból érdemelnek figyelmet. Úgy Gottschednek, mint Bodmernek számos híve akadt, a kik nézeteiket elméletileg fejtegették és munkáikban érvényre juttatták; mind a két párt sokat olvasott folyóiratokat alapított, melyekben fölfogását képviselte, és híveik úgy fordított mint eredeti munkákban egyedül üdvözítőnek iparkodtak föltüntetni álláspontjukat. A harcz kitörésére Milton ‚Elveszett paradicsom'-a, melyet Bodmer 1732-ben prózában lefordított, adott közvetetlen okot, mert Gottsched e remek angol eposzt ép oly esztelen és értéktelen csinálmánynak nyilvánította, mint Shakespeare ‚Julius Caesar'-ját, melynél a legrondább Haupt- und Staatsactiót is becsesebbnek mondta. Kezdetben a lipcseiek voltak a befolyásosabbak, mert Gottsched kitűnően szervezett hadsereggel rendelkezett; de 1740 óta a svájcziak felé fordult a kortársak rokonszenve, noha ezek is csakúgy nem állíthattak kiváló tehetséget a porondra, mint az ellenfél. Klopstock föllépésével (1748) a harcz látszólag a svájcziak győzelmével végződött, de igazában mind a két párt elbukott és az új nemzedék más szempontokkal és különb tehetségekkel vitte előbbre az irodalmat.

Történeti szempontból kétségtelenül kimagasló alak ez irodalmi harcz igazi fővezére, Johann Christoph Gottsched, a híres lipcsei tanár (1700—66), a ki nemzeti fájdalommal fölismerte a költészet korabeli siralmas állapotát és nemes lelkesedéssel akart rajta segíteni; de sem elméleti belátása, sem költői tehetsége nem képesítette ily óriási föladatra. A francziáknál talált ‚szabályokat' minden aggály nélkül, mintha természeti törvényekkel lett volna dolga, csalhatatlanoknak tekintette és hirdette, teremtő képessége pedig nem volt, hisz ő egyáltalán nem volt költő. De a korabeli irodalom kinövései és ízetlenségei ellen jogos harczot vívott. Nagy sikerrel támadta meg a második sziléziai iskola hibáit, s így lett ő a német kritika megalapítója, mely ezóta folyton kiséri a költészetet s mindig nagy hatással volt reá. Nemzeti lelkesedéssel küzdött a latin és franczia nyelv uralma ellen és voltakép az ő érdeme, hogy az új felnémet nyelv az egész irodalom egységes nyelvévé lett. Hofmannswaldau és Lohenstein korlátlan képzeletével s érthetetlen dagályával szemben a franczia irodalmat ajánlotta mintául, mert ez felelt meg legjobban az ő követelményeinek: értelmes pontosság és tisztességes természetesség. Mivel az angolok és német utánzóik iránya ellenkezett ezen elveivel, síkra szállott ellenük. 1724-ben alapította az angol ‚erkölcsi hetilapok' mintájára első folyóiratát, *Die vernünftigen Tadlerinnen*, melyet még sok hasonló kritikai vállalata követett. 1730-ban jelent meg költészettana *(Versuch einer kritischen Dichtkunst für die Deutschen)*, mely æsthetikai elveinek gyűjteménye. A költészet czélja gyönyörködtetni és tanítani; a költészetet meg is lehet tanulni, és főkellékei: szabályos kül-

alak és okos tartalom. Sok tanítványa akadt, a kik nézeteit védték, különösen JOH. JOACH. SCHWABE, a ki 1741-ben folyóiratot alapított (*Belustigungen des Verstandes und Witzes*), mely Gottsched pártjának főorganuma lett. Gottsched főleg két irányban szerzett érdemeket: a német nyelvet és irodalmat számos tudományos munkájával vitte előbbre, a német színház pedig kezdettől fogva reformtörekvéseinek egyik főtárgya, és e téren tagadhatatlan sikerei voltak. Terveinek kivitelére a lipcsei színésztársaság vezetőjével, NEUBER KAROLINÁval (†1760) szövetkezett, s az ő segítségével szüntette meg a durva Hanswurst-bohózatokat s az ízlésrontó rémdrámákat; küzdött az opera ellen is, mert ennek fényes kiállítása a komoly színmű fölvirágzásának ártott. Gottsched franczia művek alapján akart drámai műsort teremteni, a mi szellemes nejének és tanítványainak segítségével sikerült is. Neuber társasága elő is adta ezeket a darabokat Lipcsében s vendégszereplései által egész Németországban terjesztette a jó ízlést. Gottsched ezen czélra idegen és eredeti darabok egész gyűjteményét adta ki (*Schaubühne nach den Regeln der alten Römer und Griechen eingerichtet*, 1746—50, 6 köt.) s megírta a német dráma történetét is (*Nöthiger Vorrath zur Geschichte der deutschen dramatischen Dichtung*, 1757—66). Elmélete szerint alkotta meg *Der sterbende Cato* czímű darabját, de oly bőven használta föl Addison angol s Deschamps franczia Cato-drámáit is, hogy a mű 1648 verse közül csak 174 való teljesen Gottschedtől; ezt a művét ő mintadrámának írta és hirdette, pedig ép oly gyönge és értéktelen, mint *Agis* és *Die parisische Bluthochzeit* czímű tragédiái. Tevékeny működése folytán igen nagy tekintélyre tett szert s sok kitüntetésben részesült. Később oly dölyfös lett, hogy irodalmi dolgokban egyedüli tekintélynek tartotta magát, ellenmondást nem tűrt és különösen az új nemzedéknek tehetséges, nagyratörő költőit nem akarta elismerni. Mind türelmetlenebb és zsarnokibb lett, úgy hogy idővel legjobb embereivel is összetűzött: Neubernével, a ki őt nevetséges alakban a színpadra hozta, és legjobb tanítványaival is, a kik tőle elpártoltak s egy új folyóiratot alapítottak. Így érthető, hogy folytonos vereségei után kortársai élete vége felé kigúnyolták és megvetették, érdemeit elfeledték s halála már feltűnést sem keltett. Csak az újabb kor szolgáltatott neki ismét igazságot.

Legtöbbet ártott Gottschednek az a hosszú és heves harcz, melyet Bodmerrel vívott. JOH. JAKOB BODMER zürichi tanár (†1783) szintén nem volt költő, de jól ismerte az ókori és franczia irodalmon kívül az angol és olasz írókat is és volt érett ízlése és helyes ítélete. Epikus művei (*Die Noachide* 1750) csekély értékűek, számos színműve (*Julius Caesar* 1763, *Wilhelm Tell* 1775) mind teljesen értéktelen; csak a kor irodalmi jelenségeit kigúnyoló szatiráiban van, kevés igazság mellett, élcz és szel-

lem. Sokáig középpontja volt a svájczi irodalmi körnek, melynek munkássága nagy hatással volt az egész német irodalomra. E kör folyóiratát, a német ‚erkölcsi hetilapok' egyik első példányát *(Discurse der Maler* 1721—23), ő szerkesztette tudós tanártársával és barátjával, JOH. JAK. BREITINGERrel († 1776), a ki egyéb æsthetikai és kritikai műveinél is dolgozótársa volt. Bodmer ezenfelül nagy érdemeket szerzett Milton és Homeros fordításával és régi német költemények (Nibelungének, Minnedalosok) fölújításával. Gottsched és Bodmer kezdetben egy irányban működtek és jó viszonyban voltak egymással, hisz æsthetikai fő nézeteik voltakép azonosak voltak. Mélyebben rejlő ellentétök csak 1732 után tűnt ki, mikor Bodmer Milton-fordítása megjelent. Gottsched nem akarta Milton jelentőségét elismerni, mert ennek hatalmas képzeletből szakadt költészete nem felelt meg az ő korlátolt szabályainak. Elsősorban világos józanságot követelt és az észt tartotta a költő legfőbb erejének; e mértékkel pedig az ‚Elvesztett paradicsom'-ot a fölvilágosodás lelkes bajnoka, a kinek szemében minden csodás képzet nevetséges babona volt, sem megérteni, sem méltányolni nem tudta. Kedvelt költőjének védelmére megírta Bodmer 1740-ben ‚Vom Wunderbaren in der Poesie' czímű művét, melyben a költőtől elsősorban képzelő erőt, mély érzést és magas lendületet követelt, és kifejtette, hogy a költészet terén a lángész maga teremt magának szabályokat. Hevítette a harczot, hogy ugyanazon évben Breitinger is írt egy ‚Költészettan'-t, mely erősebben hangsúlyozta a költő ‚tehetségének' elengedhetetlen voltát. A vita, melyet a fővezérek és csatlósaik folyóiratokban és önálló művekben fokozódó hévvel folytattak, eltartott a XVIII. század ötvenes éveiig és csekély kivétellel a kor minden irodalmi férfia részt vett benne. Midőn Wieland 1763-ban a svájcziak iratait Gottsched ellen összegyűjtve kiadta, a harcz és a lipcsei dictator bukása befejezettnek volt tekinthető.

Azon csekélyszámú irók közül, a kik ez irodalmi harczba nem avatkoztak, a legjelesebbek Haller és Hagedorn. A svájczi ALBRECHT VON HALLER († 1777), a kornak egyik legnagyobb természettudósa, aki mint az anatomia és physiologia tanára világhírűvé tette a göttingai egyetemet, kezdetben Lohensteint utánozta, de az angolok hatása alatt csakhamar helyesebb irányba tért és megtanulta tőlük a tartalom mélységét velős stilussal egyesíteni. Költeményei (1732) egy új korszak hasadását jelentik a német költészet terén; nagy tetszésben részesültek és még Schiller is a század végén méltán dicséri bennök az eszmék gazdagságát és komolyságát. Legkiválóbb *Die Alpen* (1729) czímű félig leíró, félig tanító nagy költeménye, melyet a természet nagyszerű fölfogása, szép és igaz gondolatokban való gazdagsága és bámulatosan tömör előadása tesz értékessé. Rousseau korszakos gondolata, hogy természet és műveltség ellen-

Albrecht von Haller.

(Studer képe után.)

tétek, és hogy az ember erkölcsileg romlik, ha a természettől távozik és a kultúra részesévé lesz, már Haller ezen művének alapgondolata. Kevésbbé jelentősek regényei (*Usong* 1771, *Alfred* 1773 és *Fabius und Cato* 1774), melyek csekély képzelettel túlságosan tanító irányúak. Alapgondolatuk, hogy a népek boldogsága nem függ az államok kormányformájától. Egészen más jellemű alak Haller jeles kortársa, a hamburgi FRIEDR. VON HAGEDORN († 1754, mint egy angol pénzintézet titkára), a ki jól értett az

élet örömeinek élvezetéhez és derült költészetében is érvényesítette e philosophiáját. Dalokat és ódákat, meséket és elbeszéléseket, kezdetben tanító költeményeket is írt és minden versében okos, józan és vidám életre serkenti olvasóit. Horatius és a franczia ‚petite poésie‘ az ő mintái; Lafontainet († 1695) utánozta meséiben és elbeszéléseiben, melyek e műfajokat újra igen népszerűekké tették. Nem volt nagy költő, de szeretetreméltó ember, a ki csak azt énekelte, a mit érzett és tapasztalt, mindent könnyed nyelven és dallamos formában. Sokratikus bölcsesége, mely Horatius és Anakreon emlőin táplálkozott, sok hivőre és utánzóra talált s később még Wielandra is fölismerhető hatással volt.

Gottsched dölyfe és csalhatatlansága, még inkább csatlósainak önhittsége és személyeskedő kritikája elidegenítette a mestertől legjobb tanítványait, a kik Schwabe folyóiratának irányát nem helyeselhetvén, 1744-ben új folyóiratot alapítottak: *Neue Belustigungen*, mely megjelenése helyétől *Bremer Beiträge* nevet nyert. Lipcsei körnek is nevezik ez írói csoportot, mely Gottsched tanítványaiból került ki, a kik nem tanáruk ellen álltak össze, de nem akartak többé polemikus lapjaiba dolgozni és költői működésüktől távol kivántak tartani minden felsőbb korlátozást. Őszinte barátság kapcsolta őket egymáshoz és ezt érvényesítették munkáik megbírálásánál is, mert folyóiratuk csak oly dolgozatot közölt, melyet az egész kör a kiadásra érdemesnek ítélt. Nézeteikben a svájcziakhoz hajoltak és Hallert tekintették mesteröknek, kiknek példájára inkább az angol irodalomban kerestek mintákat és ösztönzést. Nagyon kedvelték Samuel Richardson († 1761) érzelgős regényeit és Eduard Young († 1755) bölcselkedő ‚Éjjeli gondolatait‘, melyekből elegikus, könyekkel bővelkedő, szentimentális érzelgősséget sajátítottak el. E beteges vonás jellemzi a barátságért való rajongásukat is, mely még Klopstocknál is, a ki e körben lépett be az irodalomba, túlzóan érzelgős. Az új folyóirat dolgozótársai az összes költői fajokat művelték, részben szép sikerrel, de annyiban mégis a régi irodalom emberei, hogy nekik is a költészet elengedhetetlen czélja a tanítás és hogy nagy tisztelettel viseltetnek a ‚szabályok‘ iránt, melyeket nem mernek túllépni.

A kör legtehetségesebb tagjai Gellert és Schlegel. Christian Fürchtegott Gellert lipcsei egyetemi tanár († 1769) mély és igaz hittől áthatott, nemes szívű, áldott jó ember volt, a mi minden művében fölismerhető. Javítani kivánta embertársait, úgy előadásaiban, mint munkáiban, és e föladatát vérző szívvel és könnyes szemekkel teljesítette. A kornak beteges érzelgősségét még növelte nála folytonos betegeskedése, mely nemcsak testét gyötörte, de lelkére is nyomasztó hatással volt. Jó szíve nem tagadhatta meg tanácsát vagy segélyét senkitől, a ki hozzá fordult, és így ő valósággal egész nemzetének gyóntatója, ügyvédje és segítője

lett. Kortársai korlátlan tisztelettel viseltettek iránta, nekik Gellert és az erény azonos fogalmak voltak. A legnagyobb tisztelet környezte, bámulatos népszerűségben volt része. Valóságos nemzeti népkönyvek lettek különösen szép egyházi dalai, melyekben az erkölcsi tanítást juttatja érvényre, és meséi meg költői elbeszélései, melyeket természetes humor, finom irónia és egy bizonyos szeretetreméltó pajzánság jellemeznek. Túltengő érzékenysége legfeltűnőbb vigjátékaiban, melyek inkább moralizálók, mint vígak, és Richardson első regényének (‚Pamela', 1740) hatása alatt írt szentimentális családi regényében *(Leben der schwedischen Gräfin,* 1746), mely gazdag valószínűtlen kalandokban, egyúttal jellemzés és az élet fölfogása szempontjából naiv és kezdetleges. Nagyobb tehetség a romantikus Schlegel-testvérek nagybátyja, JOHANN ELIAS SCHLEGEL († 1749, 30 éves korában), kit méltán neveznek Lessing előfutárjának, mert főleg a dramaturgia terén sokat belátott vagy sejtett, a mit utóbb csak Lessing fejtett ki és érvényesített. Schlegel az első német író, a ki Shakespeare nagyságát fölfogta és az uralkodó franczia ízléssel szemben kimondta, hogy a dráma nemzeti alkotás, mely az egyes népek jelleméből és ízléséből fakad, úgy hogy általánosan kötelező dramaturgia nincsen. De csak elméletben előzte meg korát, a gyakorlatban nem mert az uralkodó ízléssel szembeszállani. Az ő mintái is a francziák, a kiket azonban nemcsak külsőségekben utánzott, hanem a szellemes kidolgozásban is. Lendület kevés van műveiben, de stílje méltóságos és előadása nemes. Tragédiái (‚Die Trojanerinnen', ‚Hermann', ‚Canut') nyelv, jellemzés és eszmei tartalom tekintetében Lessingig a legkiválóbb német szomorújátékok, s még értékesebbek vígjátékai, főleg ‚Der Triumph der guten Frauen', melyet Lessing még 1768-ban a legjobb német vígjátéknak nevezhetett. Kevésbbé jelentős tagjai a lipcsei körnek Rabener és Zachariæ. GOTTLIEB WILH. RABENER († 1771) a kör szatirikusa. Igen változatos alakú, kitűnő stílben írt, de nagyon szelíd szatiráiban a polgári osztály gyöngéit ostorozza, óvatosan kerülve a személyes vonatkozásokat és a közügyeket, pedig nagyműveltségű kortársa CHRIST. LUDW. LISCOW († 1760) már mert szereplő embereket is megtámadni, kikben a kor kinövéseit és ferdeségeit megtestesítve látta, sőt a hatalom birtokosait sem kímélte, a mi őt börtönbe is juttatta. Világos eszű, élénk szellemű férfiú volt, a ki élesen ostorozta a vakbuzgóságot, a pedáns tudóskodást és a hatalmasokkal szemben dívó aljas hízelgést. Mellette Rabener látköre szűk és szatirája félénk, de behízelgő művei a középosztály művelődésére kétségtelenül jótékony hatással voltak. Részben szatirikus FRIEDR. WILH. ZACHARIÆ († 1777) is, a ki Pope (‚Fürtrablás', 1712) mintájára komikus eposzokat írt, melyekben allegorikus lények viszik a főszerepet. Legjobb köztök ‚Der Renommist', mely a diákok durvaságát teszi nevetségessé és jóízű hu-

morral rajzolja az akkori egyetemi életet. Csokonainkra is némi hatással volt.

Míg ez a lipcsei kör Hallert és az angolokat követte, a porosz költők csoportja Hagedorn derült lyráját és az ő mintaképeit, Horatiust és Anakreont követte. Költészetök, főleg dalaik tárgya tehát a szerelem, a bor és az életnek bölcs élvezete; de írtak meséket és elbeszélő költeményeket is Lafontaine és Gellert modorában. E költőknél találjuk először a nemzeti politikát a költészetben, legalább annyiban, hogy lelkesen dicsőítették Nagy Frigyes porosz király hatalmas alakját és korszakos tetteit, kinek számos ellenségén kivívott diadalai és fölvilágosodott kormányzása anynyira elragadták kortársait, hogy megbocsátották neki francuia műveltségét és ízlését, mely e nagy embert oly egyoldalúvá tette, hogy erélyesen pálczát tört az egész német irodalom fölött és még Goethe Götz-drámáját is mint az utálatos Shakespeare-féle rémdarabok ízetlen utánzását undorral megvetette. E porosz költők székhelyei Halle és Halberstadt voltak, fejök ‚Gleim papa', a ki e kitűntető elnevezést azzal érdemelte meg, hogy fiatal tehetségeknek nagylelkű és mindig áldozatkész pártfogója volt. Joh. Wilh. Ludw. Gleim († 1803) volt a megalapítója ezen ‚arakreoni' költészetnek, melyet még a fiatal Lessing és Gœthe is műveltek: szerelemről és borról szólt, de minden igazság nélkül; dalaik legnagyobbrészt üres rímelések, melyek nem az életből, mint Hagedornnál, hanem könyvekből fakadtak. Midőn a Bodmer hatása alatt rövid időre türelmetlen zelotává lett fiatal Wieland erkölcstelenséggel vádolta

G. W. Rabener.
(Graff arczképe után.)

e költőket, nyomban kijelentették, hogy az ember és a költő két fogalom, melyek nem fedik egymást: ők leányt soha sem csókoltak és bort sohasem isznak! Gleim ‚Anakreoni dalaival‘ lett e porosz költők feje, ‚Preussische Kriegslieder eines Grenadiers‘ (1759) czímű gyűjteményével pedig, melyet Lessing adott ki, megalapította a német politikai vagy legalább hazafias költészetet. Nagy Frigyes leglelkesebb dicsőítői azonban a nemes Joh. Pet. Uz († 1796), a forma-tökély mestere Karl Wilh. Ramler († 1798) és a ‚német Sappho‘, Anna Luise Karsch (1791), a ki paraszt sorsból sok szenvedés útján küzdötte föl magát, de Nagy Frigyest csak annyira tudta elragadni, hogy segélyért beadott kérvényére két tallért juttatott neki, ezt az alamizsnát azonban a büszke nő természetesen visszaküldte. Nemes érzés, ízléses előadás, részben szép gondolatok jellemzik ez írók dalait és ódáit, de költészet igen kevés szól nagyhangzású, Ramlernél antik versszakokban pompázó költeményeikből. Valódi költő csak egy volt e csoportban, Ewald Christ v. Kleist, Lessing derék barátja, a ki a kunersdorfi csatában nyert sebeiben 1759 meghalt. Igaz érzés, férfias gondolkodás, fenkölt szellem hatja át ódáit és elbeszélő költeményeit, melyek értékesebbek, mint Thomson (‚Évszakok‘) hatása alatt írt ‚Tavasz‘ czímű leíró költeménye (1731), mely gazdag a falusi életből vett élénk és költői képekben, de mégis azon régi divatú leírás terméke, melyet Lessing utóbb ‚Laokoonjá‘-ban örökre megsemmisített. Úgy a lipcsei, mint a porosz költők a haladásnak fontos elemeit szolgáltatták, de nagy költői erővel nem lévén megáldva, maradandót nem alkothattak és az irodalmat magas színvonalra nem emelhették. E föladat megoldására csak erős költői tehetség és imponáló emberi egyéniség vállalkozhatott, a milyen Klopstock volt.

X. FEJEZET.

Klopstock, Wieland, Lessing.

Az újkori német irodalom voltaképp Klopstockkal indul meg, a kinek föllépte korszakot alkot a német költészet történetében. Valódi költő volt, a legnagyobb Goethe előtt, a ki az életből vett sugallatot és szíve mélyéből érzést, a ki a költészetet fenséges hivatásnak tekintette, melyet valóságos áhítattal töltött be, a ki imponáló egyéniségével megnemesítette a költő alakját: tiszteletet parancsolt és tiszteletet aratott. Mint író, nyelv, alak és tartalom tekintetében új korszakot indít meg. Költői nyelvet teremtett, mely az eddigi (a prózával azonos) nyelvtől nemesség és méltóság, erő és báj, merészség és üdeség által lényegesen különbözött; új formákat honosított meg, a hexametert, az antik ódai versszakokat és a szabad rhythmusokat, és ezzel emelte a költészet értékét, mert a költők

ezentúl kénytelenek voltak a rím hiányát a gondolatok és érzések mélységével pótolni; új tárgyakat vont a földolgozás körébe: a vallás és szabadság, a haza és emberiség nagy eszméit, melyek a költészet tartalmát mélyebbé és értékesebbé tették. És sajátos módon tárgyalta az eddigi anyagot (barátság, szerelem, természet) is: megteremtette, Herder szavaival, ‚a szív és az érzés költészetét', míg az eddigi költészet csak az ész és a tanultság műve volt. A nagy újító nem egyszer tévedésekbe és hibákba is esett: nyelve néhol erőltetett és homályos; az antik versformák és ezeknek önalkotta utánzásai néha nem sikerültek, és csupán a német nyelv szellemének félreismeréséből törölhette egészen a rímet; hazafias lelkesedése pedig a germánok és kelták azonosítása Ossian művei alapján, egy lehetetlen német őskor megteremtésére vezette, melynek kedvéért a páratlanul plasztikus remek görög mythologia helyébe a homályos és épen nem népies ó-skandináv mythologiát (melyet tévesen németnek tekintett) hozta be; tárgyainak feldolgozásában lyrai jellegű egyéniségének bizonyos lágysága gyakran túlzott érzelgősségre vezette, a mi által költészete sajátságosan túlcsigázott jellemet nyert, melyet Lessing ‚seraphi'-nak nevezett. De mind e tévedései vagy túlzásai ellenére Klopstock az újkori német költészet megteremtője, mely az ő erkölcsi és szellemi nagysága és korszakos, bár ma már csak történeti jelentőségű művei által egészen új irányt és új jellemet nyert.

F. G. Klopstock utolsó éveiben.

Friedr. Gottlieb Klopstock 1724 julius 2-án született Quedlinburgban és a pfortai híres fejedelmi iskolában tett szert az ókori nyelvek és irodalmak kitűnő ismeretére, mire theologusnak indulva a jenai, majd a lipcsei egyetemre ment. Itt a ‚Bremer Beiträge' köréhez csatlakozott és e folyóiratban adta ki (1748) a ‚Messias' első három énekét. Művének óriási, páratlan sikere folytán félbeszakította theologiai tanulmányait és kizárólag a költészetnek szentelte életét, mit neki V. Frigyes dán király bőkezűsége lehetővé tett. Életének nagy részét (miután rövid ideig Bodmer házában Zürichben lakott) Kopenhágában töltötte, honnan pártfogójának, Bernstorff grófnak bukása után Hamburgba költözött, hol 1803 márczius 14-én meghalt. Fejedelmi pompával és a legnagyobb részvét mellett

temették el Ottenseeben (Altona mellett) első felesége, Meta Moller mellé, kit műveiben Cidli néven oly sokszor dicsőített.

Klopstock hirét húsz énekben írt vallásos eposza, a *Messias,* alapította meg, melynek tervével már iskolai éveiben foglalkozott. Már Pfortá-

Der

Messias

ein

Heldengedicht.

HALLE,

bey Carl Herrmann Hemmerde.

1749.

A «Messias» első kiadásának czímlapja.

ban elhatározta, hogy nemzetét egy nagy eposzszal fogja megajándékozni, a milyennel a németek eddig nem dicsekedhettek (hisz a középkori irodalom nagy termékeiről nem tudott ekkor senki) és hőseül Madarász Henrik császárt választotta. Később megváltoztatta tervét és Milton nagy művének, melylyel Bodmer fordításában megismerkedett, hatása alatt egy vallásos eposz megírására határozta el magát, melynek hőse a

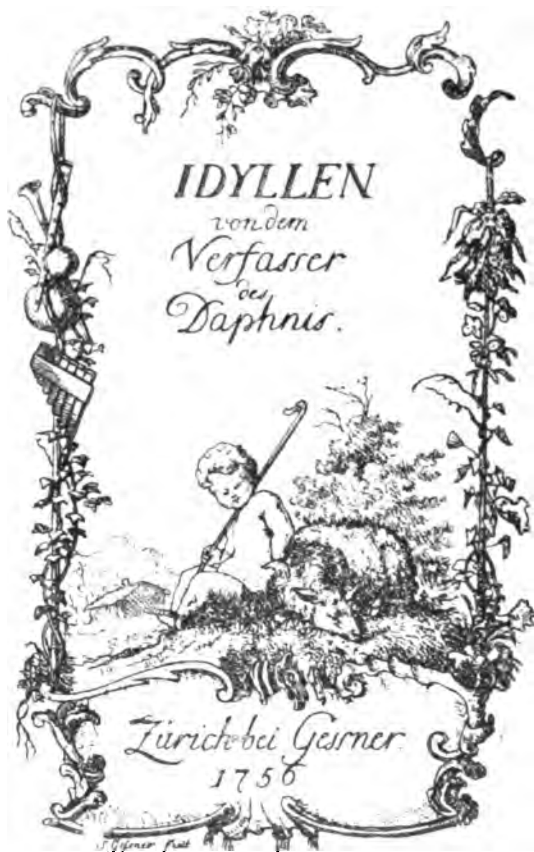
Megváltó lesz. Az egész eposzt, melyet kezdetben prózában akart megírni, csak 25 év mulva, 1773-ban fejezte be, mikor már egészen más szellem, a fölvilágosodás, uralkodott német földön és egy új irodalmi irány, a ‚Sturm und Drang', merészen szakított a múlttal. Így érthető, hogy a kezdetben páratlan lelkesedéssel fogadott munka idővel mind kevesebb tetszésre talált és befejezése hidegen hagyta a nemzetet. De nemcsak a megváltozott viszonyok, hanem az eposz alapgyengéi is okozták a kortársak kiábrándulását. A ‚Messias' a Megváltó életének utolsó hetét, Jeruzsálembe való utolsó bevonulásától föltámadásáig, illetőleg pótlékul mennybemeneteléig tárgyalja. Az első énekek a lendületes nyelv, a versforma újsága, a tárgy korszerű választása és nagyszerű földolgozása következtében rendkívüli lelkesedést keltettek, mely (főleg a X. ének után) mind jobban megcsappant, mikor a nagy alkotás énekről énekre kevésbbé tudta a hozzáfűzött, fölcsigázott várakozásokat kielégíteni. Már maga a terv is hiányosnak bizonyúlt. Az eposz tárgya a bűnös emberek megváltása, és a költő mégsem az embertől, hanem az istentől indúlt ki és a legfontosabb eseményeket egy földöntúli színtérre v tte, úgy hogy megfoghatatlan dolgokat kellett kifejeznie, a mire, mint ő maga is nagyon sokszor panaszkodik, az emberi nyelv nem képes. De hibás a költemény terve annyiban is, hogy igazi cselekvény nem fejlődik, mert hiszen a hős maga, valamint az egymással hadakozó felek (Isten, sátán és a zsidók) mind ugyanazt akarják, t. i. a Megváltó halálát. A cselekvény maga igen szegényes, a jellemzés sokszor nagyon ködös; biztosan körvonalazott alakok helyett sok az elmosódó, élettelen szereplő, mert Klopstock, mint Schiller igen találóan mondja, ‚mindent, a mit tárgyal, megfoszt testétől, hogy lélekké változtassa'. Cselekvény és jellemek helyett annál több e műben a mély és hatalmas érzelmek megragadó kifejezése, idyllikus és fenséges jelenetek és hangulatok rajza, bámulatosan szép és megható lyra, mely már az első énekekben kétségtelenné tette, hogy a költő nem epikus, hanem elsőrangú lyrai tehetség. Csak kevés alakjában van igazi élet; a legjobbak Abbadonna, a bukott angyal, a ki keserű megbánás után késő üdvösséget nyer, Portia, Pilatus nemes felesége, Cnæus római katona, Kaiphas és a túlságos érzelgősséggel, de költői bájjal megrajzolt kedves pár, Semida és Cidli. Igen szépek az eposz idyllikus részletei is. A magas röptű képzelet, mely főleg a nagy költemény első énekeiben uralkodik, és a mindenütt megragadó hévvel nyilvánuló mély érzés kétségtelenné teszik, hogy Klopstock első sorban lyrai tehetség és ő valóban a világirodalom nagy lyrikusai közt az első helyek egyikét foglalja el. Ezért az *ódák, hymnusok és elégiák* legkitűnőbb művei. Ódáit hatalmas, merész nyelv, a képek és hasonlatok fensége, a gondolatok mélysége és gazdagsága jellemzi, akár a barátságot és szerelmet énekli

meg, akár hazafias és emberbaráti eszméket juttat kifejezésre. Nagy Frigyest nem tudja dicsérni, mert a nagy király idegen oltárokon áldozik, ellenben a franczia forradalmat mint a népeket fölszabadító üdvös mozgalmat kitörő lelkesedéssel üdvözli, hogy később, a király lefejezése után, borzalommal forduljon el a mind fokozódó vérengzésektől, melyek az emberiséget meggyalázzák. Hymnusai, a melyekben ő használt először schémákhoz nem kötött szabad rhythmusokat, oly fenséges, emelkedett hangulatuak, hogy bátran állíthatók egy sorba az ó-testamentomi zsoltárokkal, melyek a költőre nagy hatással voltak. Elégiáiban a legigazabb fájdalom, karöltve mély bölcselkedéssel, jut kifejezésre, de érzése itt néha beteges érzelgősséggé fajul (mint mikor pl. jövendő kedvesének halálát siratja). Kevésbbé sikerültek *egyházi dalai,* melyekben ugyan mély és igaz vallásos érzelmet fejez ki, de nem találja el mindig az egyház hangulatát és a megfelelő alakot. Ha lyrai tehetsége nem juttatta neki a nagy epikus koszorúját, még kevésbbé képesíthette őt arra, hogy a *dráma* terén értékeset alkosson, pedig hat művel pályázott a színműíró babérjára. Három bibliai darabja közül ‚Adams Tod‘ szép nyelven írt hangulatos idyll, de cselekvény nélkül, és rendkívül vézna a cselekvény Racine hatása alatt készült ‚Salomo‘ és ‚David‘ cz. drámáiban is, melyek folyékony stílben és sikerült ötlábú jambusokban merő beszélgetésekből állnak.

Még kevésbbé sikerült a görög dráma alakjában írt, nemzeti lelkesedéstől sugallt három hazafias Hermann-drámája (a ‚Bardietok‘), az első drámai trilogia német földön, melyben a cselekvényt epikus elbeszélések és a bárdok terjedelmes kardalai helyettesítik. A világ, melyet a költő e darabokban rajzol, hazug és lehetetlen, a nyelv igen erőltetett, a stíl keresett; színpadra nem valók és a német dráma fejlődésére semmi hatással nem voltak. (‚Hermann csatáját‘ utóbb Grabbe és Kleist Henrik is dramatizálták.) Hazafias lelkesedése vezeti Klopstockot *prózájában* is, melynek főtárgyát a német nyelv és vers rendszere teszi; de sok ezen dolgozatokban, jeles megfigyelések és üdvös tanácsok mellett, a furcsa és hóbortos ötlet. Prózai főműve a *Gelehrtenrepublik* (1774), melyet kortársai nagy feszültséggel vártak, de élvezhetetlennek találtak (Goethe lelkesen üdvözölte), mert Klopstock allegóriák és phantastikus játékokból szőtt ízetlen formába öltöztette nagyrészt üdvös és értékes eszméit. Két főgondolat teszi a mű gerinczét. Először: az irodalomnak nemzeti alapon kell nyugodnia; hazai, független, értékes legyen; német ember ne írjon idegen nyelven, sőt idegen szókat se használjon. És másodszor: a ‚szabályokat‘ el kell vetni, mert csak utánzásra vezetnek, melynek pedig semmi értéke. A költő ismerje az embert és az életet, legyen mestere a nyelvnek és a versnek; egyéb szabályra, származzék bár Aristotelestől,

nincs szüksége. Ez eszmékkel a ,Sturm und Drang' egyik főelőzője és megindítója lett a ,Messias' költője.

Klopstock rendkívüli hatással volt korára, melynek legnagyobb szellemei, még Goethe és Schiller is, hatalmas egyéniségének varázsa alá kerültek. Gottsched és a lipcseiek heves és otromba támadásai nem ártottak neki, még tisztelőinek ízetlen és túlzó túlbecsülése sem. A ,Messias' közvetetlen hatásából származtak a patriarchadák, melyek az ótestámentom egyes részleteit többnyire döczögő versekbe szedték, milyenek pl. Bodmertől a ,Noah' és ,Sündflut' vagy Wielandtól a ,Geprüfter Abraham'; hisz még az ifjú Goethe is tervezett egy József-eposzt. Patriarchádokat (pl. ,Jesus Messias' 1780) írt **Joh. Kasp. Lavater** († 1801) zürichi lelkész is, a ki már az ifjú Gœthe köréhez tartozik. Kiváló költői tehetség volt, gondolatokban és merész képzetekben gazdag, mély vallásos érzületű; de nagyon hajlott a rajongásra és önámításra; félig apostol, félig csodatevő és nem nagyon válogatós eszközeiben; áldozatkész emberbarát és a szabadság lelkes híve; csupa homály és ellenmondás. Nem költői művei tették híressé, hanem különös egyénisége és sokoldalú összeköttetései. Legnagyobb föltűnést keltett *Physiognomische Fragmente* (1775) czímű nagy műve, melyben az emberi arczélből vont következtetéseket az emberi jellemre; de minden szellemességével sem sikerült neki a physiognomiát tudományos színvonalra emelni. A patriarchád-költészetnek, mely semmi értékeset nem eredményezett, utolsó, késő ter[illegible]e a Pyrker ,Hajdankori gyöngyei' (1823), a német irodalomnak legszebb pa[illegible]iarchadái. — [illegible]opstock ódaköltészete különösen hazafias elemével hatott és megt[illegible]emtette a ,bárd üvöltést', melynek hívei bárdok neveit vették föl és a régi germán bárdok (milyenek sohasem voltak) költészetét akarták megújítani. Ide tart[illegible]ak **Michael Denis** (Sined bárd, † 1800 Bécsben), Mária Terézia és II. József ,bárdja', a ki Ossian költeményeit hexameterekben fordította németre; **Karl Mastalier** († 1795 Bécsben), Horatius ügyes fordítója; **Karl Friedr. Kretschmann** (Rhingulph bárd, † 1809), a ki Hermann győzelmeit énekelte meg; **Joh. Gottl. Willamov** († 1777), a ki a görög dithyrambost akarta megújítani, és számosan mások, kiknél a bárd költészetből csakhamar beteges ábrándozás, szentimentális érzel-

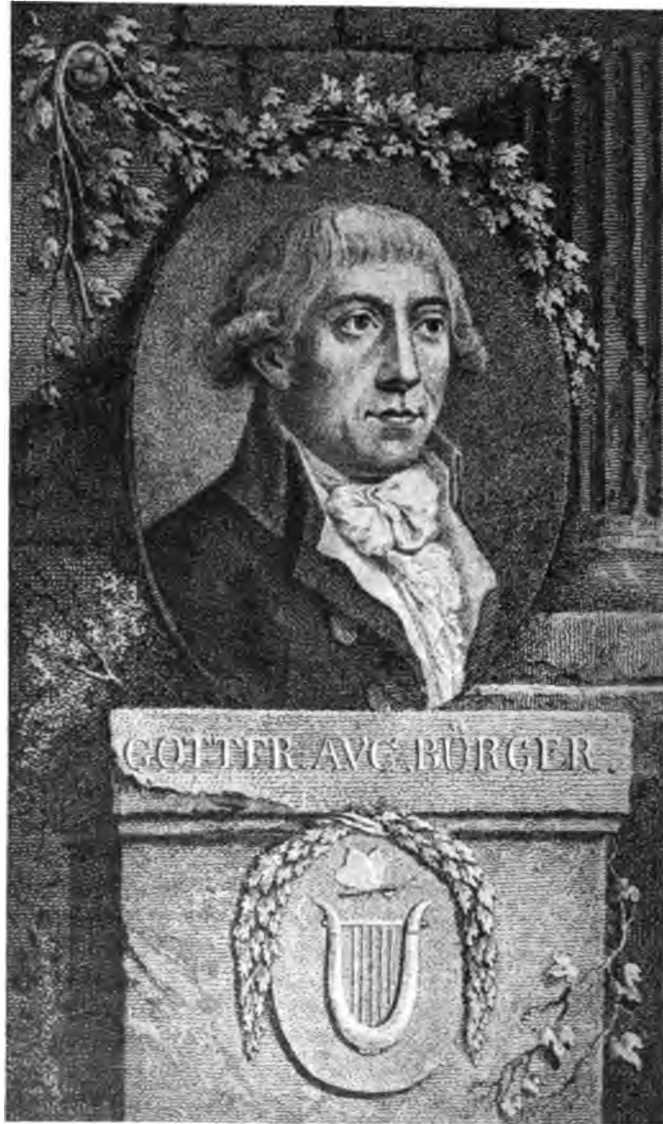
G[illegible] címlapja (1756).

gés és nagyhangú, de üres szószátyárság lett. — Kedvezőbb hatással volt Klopstock az idyll-költőkre, kik közöl Gessner és Voss a legkiválóbbak. SALOMON GESSNER (1730—87), a ki a festészet terén is működött, korának egyik legkedveltebb költője volt, a kit külföldön, főleg a francziák is nagyrabecsültek. Idylljei a legszebb prózában vannak írva és gazdagok költői természeti rajzokban. De nagy hiányuk, hogy cselekvény helyett csak leírásokat tartalmaznak, melyekben Gessner egyes helyzeteket, hangulatokat vagy tájakat többnyire túlzott érzelgősséggel fest; még nagyobb hiányuk, hogy a költő a való élet helyett valótlan, lehetetlen viszonyokat, egy képzelt világot rajzol és hogy alakjai nem igazi pásztorok vagy halászok, hanem a kornak hamis és émelygős érzelgősségével eltelt bábok, melyek elevenen emlékeztetnek a XVII. századi élvezhetetlen pásztorregények lehetetlen hőseire. Talán legjobb műve a ‚Der erste Schiffer' czímű nagyobb idyll, melyben kis cselekvényt is kapunk.

Voss a *göttingai körnek* volt tagja és ez a kör, mely a híres egyetem fiatal hallgatóiból 1772. szept. 12. alakult, szintén erősen Klopstock hatása alatt állt. Ő volt e költők mintaképe, őt utánozták nyelvben és verselésben, tőle vették érzelgős és hazafias irányukat: hazaszeretet, vallás és erény voltak legfőbb ideáljaik. Ezért gyűlölték és üldözték az ellenkező törekvéseket, főleg Wielandot, a kit erkölcstelennek tartottak. Költeményeiket az 1770-ben alapított *Göttinger Musenalmanach* czímű évkönyvben adták ki, melyet CHRISTIAN BOIE († 1806), csekély tehetségű költő, de ízléssel bíró kritikus szerkesztett. Az almanach dolgozótársai voltak Bürger, Hölty és Miller, kikhez 1772-ben Voss és a Stolberg testvérek csatlakoztak. Később Leisewitz is tagja lett a körnek és Claudius is érintkezett e nemes törekvésű ifjakkal. A kör lelke Voss volt. Mély barátság, a haza és a szabadság lelkes dicsőítése, a természet költői szeretete jellemzik életöket és költészetüket. A kör 1774-ben föloszlott, de a Voss által 1775—1800 szerkesztett ‚Musenalmanach' még sokáig összetartotta a szétszórt tagokat. A kör (melyet ‚Hainbund' néven is emlegetnek: a ligetben kötött szövetség) legkiválóbb tagjai Voss és Bürger.

JOH. HEINR. VOSS († 1826 Heidelbergben mint egyetemi tanár) kiváló régiségtudós volt, nemeslelkű, de igen józan férfiú, a ki nem kedvelte a képzeletnek semminemű túlhajtásait, ezért a romantikának is heves ellensége lett. Költeményei nem igen lendületesek, még ódái és dalai sem: amazok nyelv és verselés tekintetében kifogástalanok, de néha prózaiak és előadásuk nehézk[illegible]; emezek túlságosan természetesek és köznapiak. (Goethe és Schlegel Ág. V. kigúnyolták őket). Ellenben idylljei, a szűk, de megelégedett életnek hű és rokonszenves rajzai (pl. ‚Der siebzigste Geburtstag') igen sikerültek. Lehető realismusra törekedett, az[illegible] használta néhány idylljében az alnémet nyelvjárást. Leghíre[illegible] idyllikus eposza (eredetileg három kis idyll), mely Goethét ‚Hermann és [illegible] megírására ösztönözte. Sok sikerült természeti kép és megnyerő naiv hangula[illegible]an e kis műben, melyet Voss utóbb azzal rontott el, hogy Goethe [illegible]dájára eposzs[illegible] dagasztotta, pedig igen sovány a cselekvénye, a szereplők rajza is egyhangú, a költőietlen sokszavú rationalista bölcselkedés pedig, melynek edényévé tette, nem áll semmi kapcsolatban sem az emberekkel sem az eseményekkel. Sokkal maradandóbbak érdemei a műfordítás terén. Voss az első műfordító a világirodalomban, a ki az eredetieknek nemcsak tartalmát és alakját, hanem stílbeli jellemét és hangulatát is mesterien tudta visszaadni. Az ő fordításai révén lettek az ókor nagy költői népszerűekké német földön, elsősorban Homeros (Odyssea 1781, Ilias 1793), kinek Voss-féle fordítását a számos későbbi fordító közül egy sem tudta felülmúlni. Ké-

sőbbi fordításaiban túlságos hűségre törekedett és ezzel feszes, idegenszerű, sokszor érthetetlen lett. Mint költő nálánál nagyobb tehetség a szerencsétlen Gottfried Aug. Bürger (1748--94), a ki egész életében gyenge jellemének és érzéki szenvedélyeinek játéka és zsákmánya volt, miért is kiváló költői tehetségét nem tudta kellő-

G. A. Bürger.
(Rézmetszet után.)

kép érvényesíteni. Bürger a népies felé hajlott és elsősorban arra törekedett, hogy költeményeit az egész nemzet, a szorosb értelemben vett nép is élvezhesse. A német népköltészeten kívül, mely főleg az érzelem gyöngédsége és heve által kitűnő dalait érlelte, főhatással volt reá Thomas Percy püspöknek ó-skót és ó-angol balladagyűjteménye (1765), mely számos remeket tartalmaz. Bürger lett a modern műbal-

lada és műrománcz megteremtője (‚Lenore' 1774), míg előtte a spanyol Góngora és franczia Moncrif mintájára köznapi, sokszor piszkos eseményeknek burleszk és parodikus modorban való földolgozásában látták Gleim, Lœwen és mások, az elengedhetetlen tanító czélzat mellett, e műfajok lényegét. Bürger igen sokoldalú tárgyaiban, melyeket a mondából (‚Der wilde Jäger'), a népköltészetből (‚Lenore') és a való életből (‚Das Lied vom braven Mann') vett. Önálló, nem a morál kedvéért írt műfajjá tette a balladát, ha sokszor egy magasabb erkölcsi eszmét juttatott is kifejezésre benne. A ballada epikus, lyrai és drámai elemeinek egy művészi egészszé összeforrása és érvényesűlése nála található először, főleg a drámai elem az ő balladáiban lép először előtérbe. Kitűnőek balladái művészeti szerkezetök általt is: valóságos tragédiák, melyekben az expositio, a bonyodalom és a katasztropha hatásosan kiemelkednek. Nem kevésbbé kitűnő a szereplők jellemzése, a kik mint biztos vonásokkal rajzolt egyének állanak előttünk. Népiességre törekedett mint dalaiban, úgy balladáiban is; de e törekvése, a népiesség félreértése folytán, sokszor póriasságra csábítja, a mit Schiller a költőről írt igazságtalan és Bürgerre nézve fájdalmas birálatában keményen megrótt. Innen Bürger vonzódása az iszonyú s borzalmas tárgyak iránt, innen túlzásai a leírásokban, innen a szójárásokból vett szavak és fordulatok, innen stílusában a sok hangutánzás, fölkiáltás, idegenszerűség. De e hiányokat nem tekintve, nyelve szép és emelkedett, a verselés és szerkezet pedig mindig belső összhangban vannak a földolgozott tárgygyal és magukban is bizonyítják fejlett műérzékét. Végre említést érdemel, hogy Bürger dolgozta át németül ‚Münchausen csodás kalandjait' (1787); e munkát, mely világhírre tett szert, a német Rud. Erich Raspe († 1794) írta meg (1785) angol nyelven, szabadon fölhasználva egyéb régi és modern hazudozók füllentéseit is.

Kevésbbé jelentős tagjai a göttingai körnek a korán elhunyt Ludw. Heinr. Hölty († 1776, 28 éves korában), kinek költeményeiben megindító életöröm és búskomor halálsejtelem váltakoznak; a népies jellegű dalköltő Joh. Martin Miller († 1814), a kit azonban érzelgős és betegesen rajongó regénye ‚Sigwart, eine Klostergesichte' (1776), egy értéktelen Werther-utánzás, tett híressé, melyet annak idején nemcsak a németek, hanem a mi nagyszüleink is édes könnyek hullatásával élveztek; a nagy tehetségű, de üres szóáradatra hajló Friedr. Leop. Stolberg gróf († 1819), ifjú korában, mikor Gœthe pajtása volt, a politikai és szellemi szabadság lelkes dicsőítője, és testvére Christian († 1821), a kik mindketten jelesen fordították a görög költőket, és mások. A kör kültagjainak tekinthetők Claudius és Leisewitz. Mathias Claudius († 1815) Wandsbeckben született és élt és itt szerkesztette és írta korának legkitűnőbb néplapját, a ‚Wandsbecker Bote'-t. Igazi népies író, telve naivsággal és humorral, egyaránt jeles versben és prózában, Hebel méltó elődje. Kiválóbb alak Anton Leisewitz († 1806), kinek egyetlen befejezett műve, ‚Julius von Tarent' czímű tragédiája (1776), a XVIII. századnak egyik legjelesebb terméke. Leisewitz e darabbal pályázott a Friedr. Ludw. Schröder (1744–1816) hamburgi szinigazgatótól kitűzött drámai jutalomért, melyet azonban nem az ő műve nyert el, hanem Klingernek ‚Die Zwillinge' czímű szomorújátéka, mely pedig valószínűen a Leisewitz darabjának gyors fölhasználásával készűlt. E balsiker állítólag elijesztette őt a további munkásságtól, pedig első drámája nemcsak a legnagyobb reményekre jogosít, de magában véve is kiváló alkotás. Tárgya igen ismeretes: A tarenti herczeg fiai, a szenvedélyes és hirtelen lobbanó Guido és a szelíd, ábrándozó Julius, ugyanazt a leányt szeretik, Blankát, a ki kolostorba menekűl. Az ifjak el akarják rabolni a leányt: Julius, kit Blanka szeret, jut hozzá először, de nyo-

mon követi őt testvére, a ki vetélytársát szenvedélyes fölhevülésében leszúrja. Az agg apa megbünteti a gyilkost, a kit testvére holtteste mellett leszúr, mire maga kolostorba vonul. A darab szerkezete igen sikerült, jellemei életteljesek és biztos vonásokkal vannak egyénítve, nyelve tömör és drámai, oly jelességek, hogy Lessing a Goethe művének tartotta a darabot. A későbbiekre nagy hatással volt e kiváló alkotóerőről tanúskodó szinmű, így Klingerre és Gœthére, de főleg Schillerre, a ki fiatal korában az egész drámát könyv nélkül tudta és tárgyát két izben is dolgozta föl maga is: a ‚Haramják'-ban és ‚A messinai ará'-ban. SCHRÖDER, kinek a német irodalom ez értékes tragédiát köszönhette, kitűnő szinész és dramaturg volt, a ki Shakespearet a német szinpadon meghonosította. (Az ő átdolgozásaiból fordították le elsőben a nagy angol mester darabjait a magyar szinpad számára.) Főtörekvése volt, hogy értékes művekből alakult becses műsort teremtsen és hogy a szinész becsületét erkölcsösség és rend által emelje. Saját szindarabjai, melyeknél elsősorban szinszerűségre törekedett, annak idején igen kedveltek voltak, úgy a németeknél, mint pl. minálunk is; nagyrészt angol eredetieknek szabad átdolgozásai, melyek csak a mindennapi szükséglet kielégítését czélozták és e czélnak tisztességgel megfeleltek.

Fiatal éveiben Klopstock tulzó híve, később æsthetikai ízlés és erkölcsi irány tekintetében ellenlábasa volt CHRISTOPH MARTIN WIELAND, a ki 1733 szept. 5-én született Oberholzheimban és pietista nevelésben részesült. Jogot kellett volna tanulnia Tübingában, de ő többet foglalkozott philosophiával és philologiával és tett már kisérleteket a költészet terén is. Előbb Haller és Hagedorn voltak mintái, de csakhamar meglátszik művein Klopstock hatása: szigorú vallásosság és túlzott érzelgősség. Egy évet töltött Bodmer házában és itt elfogultsága oly túlzásba csapott át, hogy az anakreonistákat mint az erkölcstelenség dicsőítőit és a keresztény vallás ellenségeit bevádolta az egyházi főhatóságnál. E beteges észjárásából kigyógyult, midőn Bodmer házát elhagyta; mikor pedig 1766-ban irodaigazgató lett Biberachban, itt Stadion gróf házában megismerkedett a modern szellemű franczia és angol írókkal (Rousseau, Voltaire, Diderot, Shaftesbury) és az előkelő körök fölvilágosodott műveltségével. Most gondolkozásmódja és írói működése erősen megváltozott: elhagyva a vallásos és érzelgős irányt, az érzéki, könnyelmű és frivol életfölfogás hirdetője lett. Lessing csodálatos éleselműséggel előre megjósolta volt Wielandnak e meglepő ‚megtérését'. De 1769-ben, midőn egyetemi tanár lett Erfurtban, szakított frivol irányával és komoly tanultsággal művészi czélok felé indult. Ez újabb ‚megtérésének' köszönhette, hogy 1772-ben a fiatal weimari herczegek nevelője lett. Weimarban most élte végeig (1813 jan. 20) teljes nyugalomban élt sokoldalú tanulmányainak és fáradhatatlan írói tevékenységének, baráti összeköttetésben kora legnagyobb embereivel, Goethével, Herderrel, Schillerrel. Wieland főérdeme, hogy véget vetett mint tartalomra, úgy külalakra és nyelvre nézve Klopstock egyoldalú uralmának. Előadásmódja könnyed, tetszetős,

sokszor fényes; nyelve gördülékeny, sima és behizelgő; a versnek, főleg a rímnek, melyet újból érvényre juttatott, elsőrangú mestere. E jelességeivel nyerte meg újra a felsőbb köröket a német irodalomnak, melyet azok, franczia műveltségök és ízlésök révén, semmibe sem vettek és megvetettek. Wieland korának legkedveltebb írója volt, de érzéki és

C. M. Wieland.
(Jagemann festménye után.)

könnyelmű iránya ellenzőkre is talált: főleg az ifjuság lázadt föl ellene és a göttingai kör lelkes tagjai el is égették ‚erkölcstelen' műveit. Ő maga szakított utóbb ez irányával, bár egyes elemeiről soha sem mondott le egészen, és ‚Oberon' cz. eposzában, mely még ma is él, kiváló értékű és erkölcsi szempontból is legkevésbbé kifogásolható költeményt írt. Többi munkái (talán még ‚Az abderiták' kivételével) ma már inkább csak történeti értéküek, mint kortársai műveltségének gazdag és fontos forrásai.

Wieland fejlődésében tehát három korszakot kell megkülönböztetnünk: vallásos, frivol és komoly korszakot. Az első korszakban teljesen önállótlan: majd antik mintákat másol, majd Klopstockot utánozza. ‚Die Natur der Dinge' cz. tanítóköltemény Lucretius utánzása; bibliai szempontból támadja benne a pantheismust és materialismust. Klopstock hatása alatt írta ‚Der geprüfte Abraham' cz. patriarchadját és ‚Empfindungen eines Christen' cz. rajongó művét, melyben többek közt azt állítja, hogy többre becsűli a legrosszabb egyházi dalt, mint Uz legszebb anakreoni költeményét. Már józanabbak, de nem értékesebbek ez időből drámái: ‚Johanna Gray' (az első ötlábú jambusban írt német dráma, mely színre került) és ‚Klementina von Porretta' (Richardson Grandison-regényéből). A drámához nem volt tehetsége, mégis később is írt legalább daljátékokat, melyek színre is kerültek. Egyik ily darabja, ‚Alceste', az ókor hamis rajzaival kihívta a fiatal Goethe igazságos gúnyját (‚Götter, Helden und Wieland'). Első irodalmi korszakának termékei mind csupán a költő fejlődésének szempontjából érdekesek. Nagyobb költői hivatottságot tanúsít második korszakában, midőn vidám életbölcseséget, sőt frivol ledérséget tanít, mely annál veszedelmesebb volt, mert Wieland fényes nyelven és gyönyörű alakban adta elő materialisztikus tanait, melyeket kápráztató bölcseleti szólamokkal még vonzóbbakká tett. Főleg áll ez ‚Komische Erzählungen' és ‚Muzarion' cz. műveiről, melyekben a ‚grácziák philosophiája' sokszor átcsap a legtrágárabb, legaljasabb rajzokba és nézetekbe. Még e korszakba esik első két regénye: ‚Don Sylvio von Rosalva' (1764) és ‚Agathon' (1766). Az előbbi a ‚Don Quijote' utánzása: Don Sylvio ugyanis oly sok tündérmesét olvasott, hogy már maga is hisz a tündérekben és a legköznapibb emberekben is tündéreket vél felismerni, míg végre, egy ily tündér keresésére indulva, sok tréfás és részben jóízű kaland után, rájön, hogy tündére csontból és husból álló egészséges szép leány, a ki rajongásából kigyógyítja. Hiányzik e vonzóan írt regényből a ‚Don Quijote' hatalmas, egyetemes érvényű háttere és alapfölfogása s ezért csekély értékű. Másik regényében a költő saját fejlődését rajzolja. Agathon, egy mély érzéssel és tüzes képzelettel megáldott görög ifjú, nevelése útján philosophiai rajongó lesz; utóbb, az életbe kilépve, tapasztalatlanságból egy szellemes kéjhölgynek és egy önző materialistának esik áldozatul; míg végre saját kárán okulva, arra a meggyőződésre jut, hogy alkalmazkodni kell az emberekhez, ha jót akarunk tenni, és hogy lehet is kell is az ember érzéki természetét helyes összhangzásba hozni a szigorú erény követelményeivel. ‚Agathon', Lessing szerint az egyetlen regény, melyet gondolkodó fő elolvashat, Wieland egyik legszebb és legértékesebb műve, mely mint egyéni gyónás kétszeresen érdekes.

Mind e műveknél magasabban állnak Wieland munkái írói fejlődésének harmadik korszakából, melybe regényei és regényes epikája esnek. E korszak első terméke ‚Die Abderiten' (1774) cz. regénye, melyben a költő a kis városok nyárspolgárias életét, a lakók korlátoltságát és hóbortosságát kitünő humorral és kézzelfogható czélzatossággal rajzolja; mert Abdera ugyan görög város, de Wieland oly ügyesen dolgozta föl a görög schildaiak történetében saját biberachi és mannheimi élményeit, hogy a kortársak akarva nem akarva kénytelenek voltak magukra ismerni. További regényeiben mind nagyobb tért foglal el a bölcselkedő tanítás: ‚Der goldene Spiegel' (1772) kifejti, hogy minden bűn és erkölcsi romlás a politikai és egyházi elnyomásból ered és csakis a zsarnokság meg a babona eltörlésével javulhat; ‚Peregrinus Proteus' (1791) és ‚Agathodæmon' (1796) kiegészítik egymást: amaz egy vallásos rajongó története, a ki az olympiai játékok alkalmával összegyült nép előtt megégette magát, hogy az istenek körébe jusson; emennek hőse tyanai Apollonius, kinek életében Wieland a beteges rajongás ellenében az egészséges hit boldogító hatását festette; végre ‚Aristipp' (1800) a régi Athén szellemi életének részletes rajza, melyben Wieland ki akarja mutatni, hogy ‚a bölcseség és a világi örömök élvezete okosan összefűzve alkotják az igazi életbölcseséget'. A regény levelekben van írva, mint a költő utolsó két regénye (‚Menander und Glycerion' 1804 és ‚Krates und Hipparchia' 1805) is, melyeket ő maga stíl és előadás tekintetében legjobb müveinek tartott. Wieland minden regénye tanító irányú, de a bennök bőven elszórt reflexiók és tanítások nem fakadnak mindig a szereplők jelleméből vagy tetteiből, hanem igen sokszor a költő saját gondolkodásának eredményei. Ezért tartja a mai olvasó méltán hosszadalmasaknak e regényeket, pedig sokoldalú műveltséget és érett emberismeretet tartalmaznak, igen szépen vannak írva és az emberi élet legfontosabb problemáit mindig kellemes előadásban, sokszor fényes párbeszédekben tárgyalják. A német regény történetében e tartalmas művek korszakot alkotnak. Wieland legtöbb regénye a régi Hellászban vagy a Keleten játszik; de a görög vagy keleti világnak, noha kitűnően ismerte, hű rajza sohasem volt czélja; nem akart sem történeti, sem archæologiai regényeket írni: csak kényelmes keretül használta ez idegen világokat, hogy benne a modern viszonyokat annál bátrabban rajzolhassa, megvédve a sértett feleknek minden támadása vagy gyanusítása ellen.

Ugyanezen korszakból valók Wieland verses elbeszélései és romantikus regéi (a legszebbek: ‚Geron der Adliche', ‚Sommermärchen' ‚Wintermärchen', ‚Der Vogelsang', ‚Gandalin', ‚Klelia und Sinibald'), melyeknek tárgyát többnyire a középkor regényes elbeszéléseiből és lovagi mondáiból vette. Mindenütt mély eszmét vagy gyakorlati tanítást testesít meg

a költő rendkívül kellemes előadásban, fényes verselésben, szeretetreméltó humorral. E körbe tartozik tárgyával főműve, mely még ma is kedvelt olvasmány, romantikus eposza ‚Oberon' (1780) is, melyet a tárgynak művészi elrendezése, a szereplő személyek életteljes rajza, az élénk és mindig lekötő, sokszor kedves humorral fűszerezett előadás és a szép alapeszméhez kapcsolódó számos mély gondolat a modern költészetnek egyik legszebb remekévé avatnak. A tárgyat Wieland egy régi franczia regénynek a ‚Bibliothèque universelle des romans' (1773) cz. gyüjteményben megjelent kivonatából vette, de lényegesen átalakította és bővítette. Az eposz hőse Huon de Bordeaux lovag, a ki Nagy Károly fiát önvédelemből megölte és ezért a császár parancsára Babylonba indul, hogy a khalifa leányát, a szép Reziát, feleségül magával hozza. Károly császár megbízását a költő szerves kapcsolatba hozta Oberon és Titania viszálykodásával, melyet a ‚Szentivánéji álom'-ból ismert, de egy Chaucernél és Popenál talált mese fölhasználásával egészen másképen indokolt. Titania megment egy bűnös asszonyt, a ki undok férjét megcsalta, és ez annyira fölbőszíti férjét, Oberont, hogy szakít vele s nem is akar előbb megbékülni, míg a földön oly szerelmes párt nem talál, mely a legnagyobb veszélyek és csábítások közepette is megóvja hűségét. E pár Huon és Rezia, kiket Oberon, majd Titania is segít, hisz Károly császár parancsát a hős csak magasabb és hatalmasabb szellemek segélyével képes teljesíteni. Helyesen mondta Goethe e gyönyörű eposzról, mely Wieland összes fényes jelességeit föltünteti, hogy ‚a meddig

Oberon

Ein Gedicht

in Vierzehn Gesängen.

Weimar,

bey Carl Ludolf Hoffmann 1780.

Az «Oberon» első kiadásának czímlapja.

költészet költészet, arany arany és kristály kristály marad, Oberont is mint a költői művészet remekét szeretni és csodálni fogják'.

Wieland korának egyik legműveltebb, legtermékenyebb és leghasznosabb írója volt. Nagy érdeme, hogy ő fordította le először németre Shakespeare munkáit; kitűnőek Horatius-, Cicero- és Lucian-fordításai is; rendszerint lemondott az alaki hűségről, de csak azért, hogy az eredetiek tartalmát annál hívebben és teljesebben visszaadhassa. Nagy hatásuak voltak folyóiratai is, főleg a ,Teutscher Merkur' (1773—89, folytatása ,Neuer teutscher Merkur' 1790—1810), melyekbe korának legjelesebb emberei, Gœthe és Schiller is, dolgoztak, ő maga pedig nemcsak az irodalom termékeit, hanem az izgatott kornak politikai és társadalmi kérdéseit is nagy műveltséggel és magas szempontokból tárgyalta.

Wielandnak sok híve volt, különösen Ausztriában, eposz- és regényírók, a kik főleg a mester érzéki, frivol irányát és fölvilágosodott szellemét követték. Az eposzírók közöl legkiválóbbak két bécsi költő: Joh. Bapt. Alxinger († 1797, az udvari színház titkára), a ki szép nyelven és behízelgő versekben, de gyönge képzelettel írt lovagi költeményeiben (,Bliomberis', ,Doolin von Mainz') ,Oberon'-t utánozta, és Alois Blumauer († 1798, előbb jezsuita, aztán könyvkereskedő, kitűnő könyvész), a ki leghíresebb művében, a ,Travesztált Aeneis'-ben Vergilius eposzának cselekvényét sok szellemmel és humorral, de kevés ízléssel, a fölvilágosodás szolgálatában, főleg a papságot támadva, helyezte át a lovagi korba. Ezekhez csatlakozik Karl. Arn. Kortum († 1824), a kinek komikus eposza ,Leben, Meinungen und Thaten von Hieronymus Jobs, dem Kandidaten' (1784) ártatlan tréfáival még ma is élvezhető. — A regényírók közűl említhetők: Aug. Musaeus († 1787), ki szatirikus regényeiben majd a hamis érzékenységet tette nevetségessé (,Der deutsche Grandison'), majd Lavater nagy művét gúnyolta ki (,Physiognomische Reisen'). Nevezetesebbek népmeséi (,Volksmärchen'), melyeket kellemesen beszél el, de túlságosan elnyújt s idegen díszszel ékít föl. Igen olvasott művek voltak Joh. Tim. Hermes († 1821) rendkívül terjedelmes családi regénye ,Sophiens Reise von Memel nach Sachsen', mely inkább kortörténeti, mint költői értékű, és Aug. Thümmel († 1817) kitűnően írt, igen szellemes regényszerű útleírása ,Reise in die mittäglichen Provinzen von Frankreich', mely nagy világ- és emberismeretről tanúskodik és finom humor terméke, szintén a fölvilágosodás szolgálatában. Wieland legigazibb tanítványa Wilhelm Heinse († 1803), kinek versei és regényei frivolak, érzékiek, néha piszkosak, de főműve (,Ardinghello'), egy eszményi, a szépség kultuszában gyökerező állam rajza, igen nagy hatással volt a képzőművészetek méltatására, mert az ókor és renaissance remekeit behatóan, helyes ízléssel, nagy lelkesedéssel és sok szellemmel tárgyalja.

Az újkori német irodalom harmadik nagy alapítója, Lessing, mint ember és mint író egyaránt a leghatalmasabb alak Goethe és Schiller föllépéseig. Nagy és sokoldalú tudós volt, de tudományát csak eszközül használta nagyobb czélok szolgálatában. Egész életét az igazság keresésének és a hazugság legyőzésének szentelte, és pedig az emberi tudás minden terén. Innen nyughatatlan és fáradhatatlan tevékenysége, mely egyaránt foglalkozott bölcselettel és theologiával, æsthetikával és irodalomtörténettel, philologiával és régiségtudománynyal. Innen számos terve és töredéke; innen van, hogy semmibe sem vette a tekintélyeket, hanem

minden kérdésben az eredeti forrásokat kuttatta föl. Jelleme és tehetsége, szabadságszeretete és sokoldalú érdeklődése a legkülönbözőbb szakokban mélyreható kutatásra és merész bírálatra sarkalták és ismételve elkeseredett harczokba keverték: Gottscheddel és követőivel költészettani kérdésekről, a hallei Klotzczal a régiség egyes adatairól, a korabeli költőkkel és æsthetikusokkal a művészetek határairól, a francziákkal a tragédia lényegéről és Goeze lelkészszel a hit és theologia főkérdéseiről. Mindig éles fegyverekkel harczolt, de sohasem méltatlanokkal; nyugodtan és meggondoltan, világosan és szenvedély nélkül támadt meg minden helytelent, a nélkül, hogy lelkesedését minden szép és jó iránt valaha elvesztette volna. Lessing kritikai természet volt, inkább kritikus, mint költő. Maga is mondja, bizonyára túlzott szerénységgel, hogy nála a kritikai belátás és a műremekek szorgalmas tanulmányozása pótolják az erős költői tehetséget. Mindazonáltal igazi költő is volt, mit csak a legvastagabb elfogultság vonhatott kétségbe, és mint költő is nagyot alkotott; mert nemcsak elméletileg alakította át a német színpadot, hanem megírta számára a nemzeti vígjáték, tragédia és drámai költemény maradandó értékű mintaképeit. Ő teremtette meg a német prózát is: stílusát drámai elevenség és lebilincselő üdeség jellemzi, a mellett előadása mindig átlátszóan tiszta és szeretetreméltóan kellemes. A német irodalomnak rendkívüli haladása a XVIII. század utolsó negyedében első sorban Lessing sokoldalú, korszakalkotó működésének eredménye.

Gotthold Ephraim Lessing 1729 január 22-én született Camenzben, hol atyja evangelikus lelkész volt. A meisseni fejedelmi iskolában széleskörű ismereteket szerzett a mathematika és classikus nyelvek terén (legkedvesebb olvasmánya Theophrastus jellemrajzai, Plautus és Terentius vígjátékai voltak), mire 1746-ban Lipcsébe ment, hogy theologiát tanuljon. Erre azonban kevés figyelmet fordított s inkább philologiával foglalkozott; de különösen kedvelte a színházat, mely ekkor Neuberné igazgatása alatt virágzott. Sokat járván színházba és sűrűn érintkezve szinészekkel, saját vallomása szerint, megtanult sok oly csekélységet, a mit a drámaírónak tudnia kell, de a mit könyvekből soha meg nem tanulhat. Noha mindig komoly, bár rendszertelen tanulmányokat folytatott, első vígjátéka (‚Der junge Gelehrte', 1748) pedig nagy tetszést aratott a színpadon is, és ifjúkori vígjátékaiért kortársai már ‚német Molière' láttak benne: lipcsei életmódja miatt mégis meghasonlott szüleivel és ezért előbb Berlinbe, majd Wittenbergába és 1752-ben ismét hosszabb időre Berlinbe ment, hol barátságot kötött Nicolaival, Ramlerrel, Mendelssohnnal és Abbttal. Itt kezdte meg korszakalkotó kritikai munkásságát (előbb a ‚Vossische Zeitung' irodalmi részében, majd a Nicolai-féle ‚Bibliothek der schönen Wissenschaften' cz. szemlében, végre a ‚Literatur-

briefe'-ben). Berlinben 1760-ig maradt, miközben három évet a színház kedvéért Lipcsében töltött, mire mint Tauentzien tábornok titkára Boroszlóba ment, a hol, részint komoly tanulmányokba merülve, részint a változatos katonai életben részt véve, öt évig élt és megírta ,Minna von Barnhelm' czímű remek vígjátékát. Boroszlóból 1765-ben tért vissza Berlinbe, hol a ,Laokoon' első részét befejezte, majd 1767-ben Hamburgba költözött, hogy az új ,nemzeti színház' drámai igazgatását átvegye. De a sokat igérő vállalat nem volt életképes és Lessing már 1770-ben könyvtárnok lett Wolfenbüttelben, a hol a gazdag könyvtár kéziratos kincseit nagy tudással és korszakos sikerrel földolgozta és kiadta. Élete utolsó éveit testi szenvedései tették fájdalmassá és ezeken olaszországi útja (1775) sem könnyített; még inkább növelték baját nejének hirtelen halála (1776, egy évi boldog házasság után) és heves theologiai vitái. Lessing egy látogatás alkalmával Braunschweigban halt meg 1781. febr. 15., nehány hónappal a ,Haramják' első előadása előtt.

Hamburgische
Dramaturgie.

Erster Band.

Hamburg.
In Commission bey J. H. Cramer, in Bremen.

A «Hamburgische Dramaturgie» első kiadásának czímlapja 1767.

Lessing a XVIII. század legnagyobb kritikusa és a német nemzeti színház megalapítója. Kritikai művei nyelv és stíl, fölfogás és tartalom tekintetében valósággal mintaszerűek, fejtegetései világosak és szigorúan logikusak, élénken, néha bájos humorral vannak írva és a legunalmasabb tárgynál is mindig lebilincselik az olvasó figyelmét. Első ily fajta dolgo-

zatai a tanító költészettel, az állatmesével és az epigrammal foglalkoznak és még ma is igen fontosak. Korszakalkotó volt és a költészet fejlődésére rendkívüli hatást gyakorolt töredéknek maradt műve ‚Laokoon' (a festészet és költészet határairól, 1766), melyben megczáfolja korának egyik legelterjedtebb téves hitét, hogy t. i. a költészet és festészet teljesen azonos művészetek (‚a költészet beszélő festészet és a festészet néma költészet', mondták még a svájcziak is); ő ellenben kimutatja alapos tudással és szellemes előadásban, hogy e művészetek tárgyukra és eszközeikre lényegesen különböznek egymástól. E művével száműzte a költészetből az ósdi leírást, a képző művészetekből pedig a túlzó allegorizálást. Ép oly korszakalkotók voltak Lessing kritikai művei a színházról és a drámáról. Már Plautusról és az érzékeny vígjátékról írt ifjúkori kisérleteiben megkezdte a színház reformját; később folytatta az ‚Irodalmi levelek'-ben (1759), az első német kritikai folyóiratban, mely nem valamely pártnak egyoldalú szempontjából bírálta a korabeli irodalom termékeit: itt Lessing, magasan kora fölé emelkedve, bátran fejtegeti Klopstock és Wieland gyöngéit, nem kíméli legjobb barátjait, Kleistot vagy Gleimot sem, és élesen elitéli Gottsched színházi reformját, mely a német színpadból franczia színpadot csinált, holott a modern dráma mintája csak Shakespeare lehet, kire a régi német színdarabok általában, különösen pedig a Faust sorsát tárgyaló népdráma emlékeztetnek: közös rokon nemzeti vonások ismerhetők föl a nagy angol mesterben és a kezdetleges német dráma termékeiben. Végre főművében (‚Hamburgische Dramaturgie', 1767—1791) örökre megveti a német nemzeti dráma alapjait. Színházi kritikák gyüjteménye e hatalmas munka, melyben Lessing korának színpadi repertoirját bírálja: élesen elítéli a korabeli német drámai irodalmat, a legnagyobb tisztelettel szól Molièreről és túlzott elismeréssel adóz a modern franczia comédie larmoyante művelőinek. Minthogy a tragédiát tekintette a költészet legkiválóbb fajának, főleg ezt tárgyalja behatóan, talán túlzott szigorral elítélve a franczia tragédiát (a két Corneillet és Voltairet), a melyet kora utólérhetetlen mintának tekintett. Alapos vizsgálat tárgyává tevén Aristoteles költészettanának a drámára vonatkozó fejtegetéseit, melyekre a francziák folyton hivatkoztak, kimutatta, hogy a tragédia hatását (‚katharsis') fejtegető franczia elmélet Aristoteles félremagyarázatán alapszik, hogy darabjaik egyebekben sem felelnek meg a görög bölcsész tanainak és hogy azért messze elmaradnak a modern dráma mesterének, Shakespearenek darabjaitól; hogy a ‚hármas egységből' csakis a cselekvény egysége fontos és hogy a görög tragikusok mellett Shakespeare, kinek gyakorlata összevág Aristoteles elméletével, a tragédiának első mestere és mintája. A német dráma ezóta további fejlődésében Lessing elveit követte és ‚Dramaturgiá'-ját vette

mindig alapul. De Lessing kritikája nem szorítkozott a költészetre; fölkarolta az az emberi tudás legkülönbözőbb ágait. Alaposság, szellemesség, stilisztikai tökély szempontjából a kritika első rangú remekei ,Régészeti levelei' (1768) és bájos kis értekezése: ,Wie die Alten den Tod gebildet', melyekben Lessing a sokoldalúan művelt és szellemes, de felületes és cselszövő Christian Adolf Klotz hallei tanárnak († 1771) műveit bírálta meg. Még fontosabb ,Anti-Goeze' (1778) czímen összefoglalt polemikus dolgozatainak sorozata, melyben Lessing a szabad tudományos kutatás és a vallásos türelem jogát rendíthetetlen bátorsággal védte és oly hatalmas ékesszólást fejtett ki, a milyet német földön Luther és Hutten óta nem hallottak. E theologiai vitákhoz alkalmat szolgáltatott a ,Fragmente des Wolfenbüttelschen Unbekannten' cz. munka (szerzője Herm. Sam. Reimarus hamburgi tanár, † 1768), melyet Lessing közzétett, a miért őt Joh. Melch. Goeze hamburgi lelkész hitetlenséggel vádolta volt.

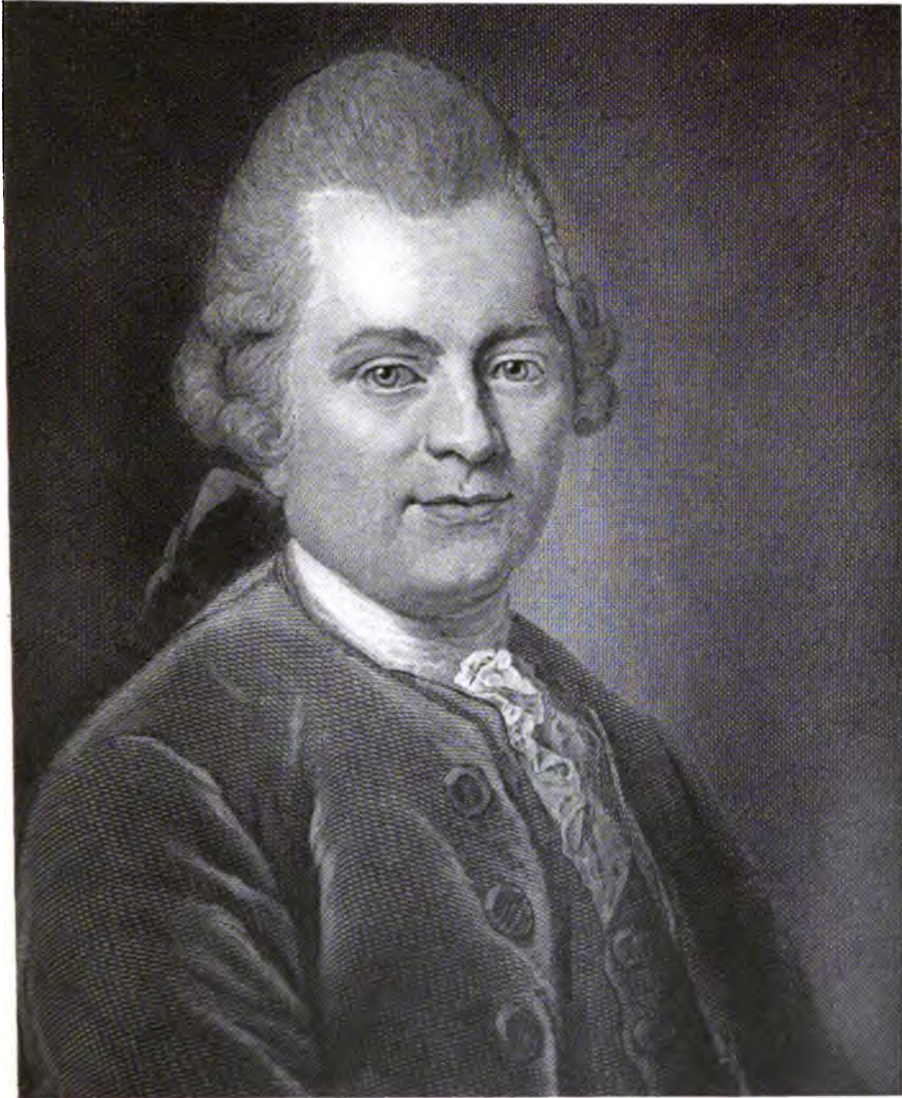

Lessing műveinek (első kiadás) czímlapja.

Lessing *költői művei*, vidám hangulatú kis anakreoni dalokon, Aesopus szellemében és alakjában írt mintaszerű meséken és csípős epigrammákon kívül, mind a drámai költészet köréhez tartoznak. Elméleti tanulmányait kiséri e költői gyakorlata, mely folytonos haladást mutat. Ifjúkori vígjátékai még teljesen a korabeli franczia ízlés termékei és csakis annyiban különböznek Gottsched iskolájának műveitől, hogy a párbeszéd bennök élénkebb (a mit Lessing Plautustól tanult) és hogy közelebb állnak az élethez, mert majd mindig a kort foglalkoztató napi kérdések körül forognak. Az angol drámának (George Lillo, ,A londoni kalmár', 1731) és Diderot elméleti műveinek tanulmányozása kedveltette meg vele a polgári drámát, melyet ,Miss Sara Sampson' (1755) cz. szomorújátékával ő alapított meg német földön. A darab tárgya kis részben Richardson ,Clarissa' cz. regényéből származik: Mellefont könnyelmű ifjú megszök-

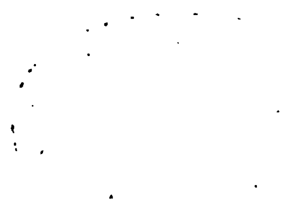
teti a tapasztalatlan Sárát, kit Marwood, Mellefont régi kedvese, bosszúból megmérgez. Sara atyja, a ki fölkeresi eltűnt leányát, megbocsát a haldoklónak, Mellefont maga vet véget életének, a gyilkos asszony pedig elmenekül. A cselekvény jól van megszerkesztve, az alakok helyesen jellemezve, de a párbeszéd igen hosszadalmas és túlságosan érzelgős. A franczia tragédiával szemben igazság és természetesség jellemzi a darabot, mely a középosztály életének hű rajza és ezért nagy tetszésben is részesült. Hasonló stílban van írva és hasonló hangulat terméke egyfelvonásos szomorújátéka ‚Philotas', mely a hétéves háború hatása alatt egy ifjút dicsőít, a ki hazájáért föláldozza magát.

Ezen átmeneti darabok után Lessing drámaköltészete önállóságot és határozott jellemet nyer. Első mesterműve most ‚Minna von Barnhelm' (1765), az első német vígjáték, mely nemzeti jelleggel és nemzeti jelentőséggel bír. Szerkezete minden tekintetben mintaszerű, a jellemzés (a mellékes alakoké is) mesteri, stílje és nyelve pedig korszakot alkotnak a német dráma fejlődésében. Tellheim őrnagy eljegyezte Minnát, de lemond kezéről, mert becstelenséggel vádolták s a szolgálatból elbocsátották. Nagy szükségében elzálogosítja jegygyűrűjét, mely Minna kezébe kerül, a ki ily módon értesül vőlegénye szorult helyzetéről. Hiába akarja Minna ennek érzületét megváltoztatni: az elszegényedett és becsületében megbántott férfiú nem akarja őt is nehéz sorsának részesévé tenni. Ekkor Minna cselhez folyamodik: szegénynek mondja magát, mert nagybátyja kitagadta, mivel az őrnagyhoz ragaszkodik. Most Tellheim becsületbeli kötelességének tekinti, hogy Minnát ne hagyja el, és mikor egy királyi kézirat az ő becsületét helyre állítja, a makacs szerelmesekből boldog pár lesz. E vígjáték, a hétéves háború legszebb gyümölcse, egészen Lessing műve, a ki boroszlói életének tapasztalatait értékesítette benne. Nem kevésbbé nemzeti ‚Emilie Galotti' (1772) cz. szomorújátéka is, mely ugyan olasz földön játszik, de tényleg (mint egy évtizeddel később a már merészebb ‚Ármány és szerelem') a korabeli német udvarok elvetemültségének megkapó rajza. Guastalla herczege, a ki előbb Orsina grófnőt szerette, heves szerelemre gyúladt Galotti Odoardo ezredesnek bájos leánya, az erényes Emilia iránt, a ki Appiani gróf arája. A herczeg gonosz kamarása, Marinelli, hogy urának kedvében járjon, megöleti a grófot és a herczeg kastélyába csalja Emiliát. Ide jönnek Emiliának mit sem sejtő szülei is, a kiket Orsina grófnő fölvilágosít a herczeg szándékáról. Minthogy menekvés nincsen, Odoardo megöli saját leányát, a ki maga is kéri a halált atyja kezétől. Tehát a római Virginius motivuma, és Lessing tényleg előbb Virginia-drámát tervezett, melyből csak később lett ‚Emilie Galotti'. Sophokles és Shakespeare tanítványa e darabban teljesen önálló; tanúlt mestereitől,

Egyetemes irodalomtörténet III.

G. H. LESSING 42 ÉVES KORÁBAN.

de nem lett rabjukká. A szenvedélyek megragadó rajza, a szereplők élettel teljes jellemzése, a szerkezet bámulatos átgondoltsága, a párbeszéd eleven és drámai jellege remekművé teszik e tragédiát, mely a későbbi német drámairókra (Goethére is) a legnagyobb hatással volt. Csak a kifejlet nem egészen kielégítő, mert nem tűnik föl egyedül lehetségesnek, és hiányzik belőle a szenvedélyességnek izzó rohama, mely az apa borzasztó tettét lélekemelővé és kibékítővé tehetné. Egészen más jellemű a ‚Nathan der Weise' (1779), melylyel Lessing nemcsak drámai munkásságát, hanem egyúttal theologiai heves vitatkozását is befejezte. Bár ‚Nathan' művészileg alkotott dráma, mely még ma is él a színpadon, mégis inkább tartalma volt nagy hatással, a mennyiben Lessing e legszebb művében a tiszta humanitás és vallásos türelmesség eszméjét juttatta kifejezésre. A három monotheistikus vallás képviselőit tette a cselekvény hordozóivá: Leo von Filneck templomos vitéz, a ki a lovagias és nemes Saladin ellen küzd, a mohamedánok kezébe kerül, és mivel megszegte a fegyverszünetet, halállal kell lakolnia; de midőn már a vesztőhelyen van, a szultán visszavonja parancsát, mivel az ifjú vonásai őt rég elvesztett testvérére emlékeztetik. A templomos vitéz Jeruzsálemben marad és egy tűzvész alkalmával megmenti Náthán leányát, Rechát, de annyira gyűlöli a zsidóságot, hogy még a leány háláját sem akarja elfogadni. A zsidóság képviselője, Náthán, gazdag kereskedő, vallásos dolgokban legkevésbbé elfogult; bölcs és nemes és nincs benne semmi türelmetlenség: nem annyira meggyőződése szerint, mint inkább csak származására zsidó és megelégszik azzal, hogy ‚ember' lehessen. A cselekvény folyamában megismerkednek egymással e nemeslelkű emberek és végre kitűnik, hogy a kik mint vallásuk hívei ellenségkép állottak egymással szemben egyazon család tagjai: a templomos vitéz Recha testvére, mert ez, Blanka von Filneck, nem Náthán leánya, a ki őt csak fölnevelte; atyjuk, Wolf von Filneck, Saladin öcscse, a ki sok évvel ezelőtt Németországba ment, hogy egy előkelő keresztény leányt nőül vehessen. E cselekvény teljesen Lessing leleménye, nem úgy a darabba beleszőtt ősrégi ‚mese a három gyűrűről', melyet Boccaccio Decameronejából vett, de lényegesen átalakított. Az olasz novellában e történet egy közönséges adoma: az igazi vallás föl nem ismerhető, mint az igazi gyűrű sem. Lessingnél mély eszme hordozójává lesz ez adoma: az igazi gyűrűnek megvan az az ereje, hogy birtokosát kedvessé teszi Isten és emberek előtt; az igazi vallás tehát az, mely híveit nemeslelkűekké, emberszeretőkké, istenfélőkké teszi. ‚Nathan'-ban használta Lessing jelentéktelen elődők után az ötös jambust, mely azóta német földön a komoly dráma szokásos versformája. Hogy Lessing mennyire vonzódott egész életében a színházhoz, bizonyítja élete minden szakából fönmaradt számos dráma-terve és drámatöredéke, me-

lyek közül a legérdekesebb elveszett vagy helyesebben el nem készült Faust-tragédiája, a hatalmas tárgynak első földolgozása az újabb német irodalomban. Lessing is úgy fogta föl a népmondában rejlő problémát, mint később Goethe: a tudásvágytól félrevezetett nemes érzésű ember nem lehet a pokol zsákmányává.

Lessing körének legkimagaslóbb alakja JOH. JOACHIM WINCKELMANN († 1768 jún. 8. Triestben gyilkos kezétől), a régiség tudományának, elsősorban a művészettörténetnek halhatatlan megalapítója, a ki a ‚Laokoon' szerzőjére nagy hatással volt. Főművében (‚Geschichte der Kunst des Alterthums', 1764, közvetetlenül a ‚Laokoon' előtt) mesteri képét adja az ókori művészet fejlődésének, melyet folyton állandó belső kapcsolatban tüntet föl a görög nép jellemével, hitével és egész szellemi életével. E mély és egyedül helyes fölfogással nemcsak a művészet fejlődési korait és az egyes remekek jellegét tette érthetővé, hanem nagy hatással volt a többi történeti tudományokra, főleg az irodalomtörténetre is. Korára nagyot hatott az egyes remekművek lelkes és mélyreható rajzolásával is, bár tagadhatatlan és nem kedvező hatású gyöngéje æsthetikájának, hogy a görög művészetet egyetlen mintának tekintette minden kor számára: önállóság és eredetiség a képzőművészetek terén szerinte csak a görög művészet utánzása révén érhető el. Ezzel megalapította a classicismus irányát, mely a költészetet is hatalmába kerítette és csak a romantika kifejlődésével szorult háttérbe. De ez egyoldalúsága ellenére is Lessingen kívül Winckelmann tett legtöbbet a német nép æsthetikai műveltségének fejlesztésére.

Lessingnek magának két baráti köre volt, egy lipcsei és egy berlini. Lipcsei barátai közül leginkább Mylius és Weisse érdemelnek említést. CHRISTLOB MYLIUS († 1754. Londonban, honnan épen Amerikába akart hajózni) tehetséges, de nyugtalan lélek; több folyóiratot szerkesztett, melyekbe Lessing is dolgozott; maga is írt költeményeket és vígjátékokat, melyek nagyobbrészt szatirikus czélzatúak. Lessinget ő vezette be az irodalomba, ő segítette, mikor nyomorgott. E baráti jóakarata értékesebbé teszi alakját, mint irodalmi munkássága. Jelentékenyebb volt CHRISTIAN FELIX WEISSE († 1804), a kit Lessinghez leginkább a színház iránti lángoló lelkesedése fűzött. Czélja volt a franczia dráma művészi szabályszerűségét az angolok szenvedélyes magasztosságával összeegyeztetni. Irt tragédiákat, részben shakespearei tárgyakkal, a nélkül, hogy a nagy angol költő megfelelő darabjait ismerte volna (‚Richard III.', ‚Romeo und Julie'); de ókori tárgyuakat is (‚Befreiung Thebens', ‚Atreus und Thyest'), vígjátékokat (‚Die Poeten nach der Mode', melyben a lipcseiek és svájcziak harczát gúnyolja) és daljátékokat (‚Der Teufel ist los', ‚Der Erntekranz'), melyek még Goethére is hatással voltak.

Fontosabbak Lessing berlini barátai és dolgozótársai: Mendelssohn, Nicolai és Abbt. MOSES MENDELSSOHN (1729—86), Nicolai irodalmi vállalatainak szorgalmas dolgozótársa és Lessing egyik legjobb barátja (Náthán alakjának megalkotásakor állítólag őt tartotta szeme előtt), egyike volt az elsőknek, a ki a bölcseletet kiszabadította az iskola szűk korlátaiból és eredményeit a művelt közönség közkincsévé tette. Főművei: ‚Phædon' (1767) és ‚Jerusalem' (1783); az előbbiben világosan és vonzóan tárgyalja a lélek halhatatlanságáról szóló bizonyítékokat, a másik nemes szellemben szól a lelkiismeret szabadságáról a vallás dolgában; mindkettőt szép előadás is teszi vonzó olvasmánynyá. Külön nagy érdeme, hogy hitsorsosait nagy sikerrel törekedett a német műveltség magaslatára emelni. A korszakos ‚Iro-

dalmi levelek'-ben, melynek főmunkatársa volt, finom ízlésű és helyes ítéletű, de Lessingnél jóval elnézőbb bírálónak bizonyult. Rokon tehetség volt a fiatalon elhunyt THOMAS ABBT (†1766), a ki Lessingnek Boroszlóba távozása után az ‚Irodalmi levelek'-ben helyébe lépett, éles eszű és az elvont gondolkodást kerülő bölcselő. Mély érzéssel telt és stílusra nézve kiváló dolgozatainak rendesen gyakorlati irányuk volt. Mint Lessing barátja és társa kiváló embernek indult FRIEDRICH NICOLAI berlini könyvkereskedő († 1811), a ki a korabeli irodalmat tárgyaló ‚Leveleiben' (1755) nagy barátjának méltó társaként lép föl. Folyóiratai nagy hatással voltak kortársai műveltségére és ízlésére; regényeiben, melyek szintén igen kedveltek voltak, rendszerint korának (fölfogása szerint) hibáit gúnyolta, így a ‚Sebaldus Nothanker'-ben (1773) a vallásos türelmetlenséget, a ‚Freuden des jungen Wertherben' (1775) az érzelgősség túlzásait, a ‚Geschichte eines dicken Mannes'-ben (1794) a ‚lángelmék' kicsapongásait stb. Művelődéstörténeti szempontból igen becses nagy ‚Útleírása' (1783—96, 12 köt.), melyben hazájának, főleg déli Németországnak s Ausztriának társadalmi és irodalmi viszonyait szabadelvűen és tanulságosan rajzolja. Hazánkban is járt 1781-ben és helyesen ismerte föl, hogy Ausztria menynyire kizsákmányol bennünket. Midőn azonban Lessing nem gyakorolhatott többé befolyást reá, Nicolai mind korlátoltabb és elavultabb lett s utóbb oly szenvedélyes bornirtsággal támadta meg a babonát, az orthodoxiát és a pietismust, hogy kortársai csakhamar a silány fölvilágosultság megtestesítését látták benne. A haladó irodalmat sem tudta megérteni: megtámadta az ifjú Goethét, a ‚Sturm und Drang' nemzedékét és a romantikusokat, és a megtámadottak oly élesen vágtak vissza, hogy még a század vége előtt általános gúny tárgyává lett. Túlélte magát, mint Gottsched, kire sokban emlékeztet, míg végre JOH. GOTTL FICHTE, a lángeszű bölcselő († 1814), egy páratlanúl szellemes pamfletben (1801) teljesen agyonütötte.

Chodowiecki illusztrácziója Lessing «Minna von Barnhelm» cz. vígjátékához (V. 11.)

Lessing működése, főleg a színügy terén, nem maradhatott hatás nélkül Ausztriára s elsősorban Bécsre, melynek népe mindig kiválóan érdeklődött a színház iránt. E téren II. József trónralépésével nagy haladás indult meg. A régóta divatos, dagálytól és vérengzéstől duzzadó ‚Haupt- und Staatsaktiók', melyekben a Hanswurst hihetetlen orgiáit ülte, kezdtek háttérbe szorúlni, és az olasz opera, melyet az udvar kegyelt, megszűnt a művelt körök egyetlen színi élvezete lenni. József császár nagyon érdeklődött mint minden művelődési tényező, úgy a színház iránt is, hisz Bécsbe akarta hozni, mint előbb Klopstockot, úgy később Lessinget. Az 1741-ben egy régi labdaházból átalakított várszínházban (mely 1806 óta viseli a ‚Burgtheater' nevet) 1752—72. franczia társulatok játszottak, míg a német színészek otthona az (1708-ban emelt és 1763-ban átalakított) Karinthiai kapu melletti színház

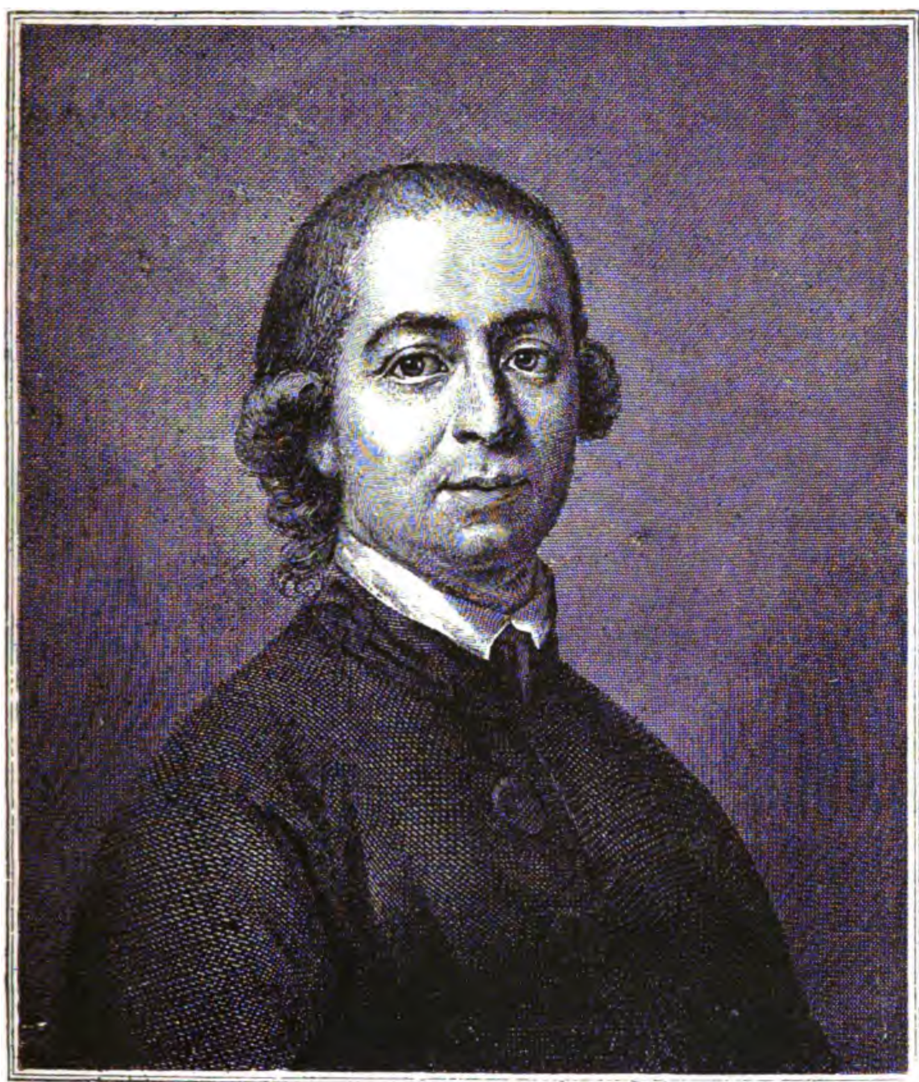
volt. E házban szerepeltek Bécs városának kedvelt híres ‚hanswurstjai': a már említett STRANITZKY mellett GOTTFR. PREHAUSER († 1769), később WILH. WEISKERN († 1768, ‚Odoardo') és JOS. FELIX KURZ († 1784, ‚Bernardon'). Ezeknek ízléstelenségei, melyeket a bécsiek még a legkomolyabb darabokban sem akartak nélkülözni (hisz belevitték a Hanswurstot pl. Lessing Miss Sarájába is), tüzelték Sonnenfelst a Hanswurst és hivei, ‚a zöld kalap pártja' ellen megindított eredményes harczra. A Gottsched-féle ‚szabályos dráma' már 1748-ban vendégszerepelt itt (Neuber társulatának néhány tagja hozta Bécsbe), de győzelme csak 1770-ben dőlt el, mire József császár már 1772-ben elbocsátotta a várszínház franczia társaságát, melynek helyét német szinészek foglalták el. (Midőn Lessing 1775. Bécsben járt, az ő tiszteletére előadták ‚Emilie Galottit'.) A császár 1776-ban ‚udvari és nemzeti színháznak' nyilvánította e színházat és saját közvetetlen felügyelete alá vette: április 8-án volt az ünnepélyes megnyitó előadás, mely korszakot jelent a bécsi színügy történetében.

A XVIII. században e színház legnagyobb virágzása az 1781—85. évekbe esik, midőn FRIEDR. LUDW. SCHRÖDER volt igazgatója, a ki (a császár 1781. megszüntette a censurát) Shakespeare, Lessing, Gœthe és Schiller darabjait színre hozta. A bohózat és népdráma igényeit szolgálta az 1780-ban KARL von MARINELLI († 1803, drámaíró is volt; legismertebb darabja ‚Der Ungar in Wien' cz. vígjátéka 1773) által alapított ‚Lipótvárosi' színház, melyben a Hanswurst mint kissé megnevelt ‚Kasperl' még sokáig mulattatta a közönséget. A néphez fordultak utóbb az 1788-ban alapított józsefvárosi és az 1801-ben megnyitott ‚An der Wien'-színház is.

A bécsi színházi reformtörekvések főképviselője a derék JOSEPH SONNENFELS († 1817, az államtudományok egyetemi tanára), a fölvilágosodás lelkes bajnoka volt, a ki 1761-ben ‚német társaság'-ot alapított Bécsben, melynek segélyével két folyóiratában (‚Die Welt' és ‚Der Mann ohne Vorurteil') erélyesen küzdött az osztrák elmaradottság, a társadalmi kinövések és különösen a színpadokon uralkodó ízléstelenség és durvaság ellen. Lessing példájára írta azután színházi leveleit (‚Briefe über die wienerische Schaubühne' 1768, 4 köt.), melyekért ‚osztrák Lessing'-nek nevezték s melyekben az arczátlan rögtönzés, a szinészek póriassága, a darabok sületlensége ellen sok tudással síkra szállt. Dramaturgiai álláspontja nem nagyon világos: ő is kárhoztatja a franczia ízlést, de a franczia drámákat nem támadja oly erősen, mint Lessing, a ‚szabályos' német drámát pedig készséggel pártfogolja. Ítéletei sokszor furcsák: Molière alakjai az ő szemében elavultak, Corneille az unalmasságig korrekt, Voltaire is nagyon kifogásos; ellenben Destouches elsőrangú jellemfestő.

Az ízlés elmaradottságát semmi sem mutatja jobban, mint ez okos és művelt ember ítélete Shakespeareről, kivel nem tud rokonszenvezni: tervei kalandosak, sokszor sűlyed az esztelenség és illetlenség posványába, rosszul alkalmazza az elczet a tragédiában, darabjai szörnyetegek, angol ‚históriái' valóságos krónikák, melyek nem jobbak, mint a régi német ‚Haupt- und Staatsaktiók' stb. Lessing előtte főtekintély, de Aristotelesre nem ad semmit: ‚nekünk az ész és érzelem többet ér, mint Aristoteles és Du Bos'.

Így nyilatkozik Sonnenfels Shakespeareről — Lessing és Herder után! Még túltesz rajta a Gottsched-féle ízlés utolsó merev képviselője Ausztriában: CORNELIUS HERMANN v. AYRENHOFF altábornagy († 1819), az ‚osztrák Racine', fölvilágosodott, jellemes férfiú, aki azonban sem ízlés sem költői tehetség tekintetében nem állt a kor színvonalán. Tragédiái (Aurelius, Hermann, Tumelicus, Antiope, Kleopatra,

Egyetemes irodalomtörténet. III

HERDER 41-IK ÉVÉBEN.

(Graff festménye után.)

Virginia, Irene) teljességgel Gottsched-féle csinálmányok, költői és drámai érték nélkül. Jobbak vígjátékai: ‚Der Postzug', mely Nagy Frigyesnek is nagyon megtetszett (‚Molière se csinálhatta volna jobban'!) és ‚Die grosse Batterie'. Shakespearet valósággal gyűlölte: ‚a legnyomorultabb jellemfestőnek' mondja; az ‚Oedipus'-tól a ‚Götz'-ig nincs Hamletnél ostobább, erkölcstelenebb és nyomorultabb jellem; V. Henrik valóságos kocsis, Kleopatra ringyó az őrszobából stb. Még sok évtizedbe került, mig Ausztria és Bécs valóban utolérték a német műveltséget.

XI. FEJEZET.

Herder. Sturm und Drang.

Klopstock és Wieland, Winckelmann és Lessing működésének sokoldalú továbbfejlesztője, Goethe és Schiller egyenes elődje volt Herder, a századnak egyik legbefolyásosabb és eszmékben leggazdagabb írója, korának egyik legtudósabb, legfáradhatatlanabb férfia, a kinek működésével a XVIII. századi német irodalomnak legnagyobb virágzása megindul.

Herder heves ellensége volt az előző korszak két fő tételének, hogy t. i. a költészet czélja mulattatással kapcsolatos tanítás, és hogy a művészet szabályokon alapszik. Dithyrambikus lelkesedéssel hirdette, hogy a művészetnek nincsen más czélja, mint a ‚szép' megalakítása, és hogy a költészet forrása egyes-egyedül a nép szelleme. Ezért tanulmányozta oly behatóan a föld minden népének költészetét; innen kiváló érzéke a népköltészet iránt, melyet ő fedezett föl; innen bámulatos tehetsége, melylyel be tudott hatolni minden egyes népnek, a legműveletlenebbnek is szellemébe és költészetébe; innen kitűnő hivatottsága a legeltérőbb irodalmi termékeknek meglepően hű átültetésére. Herdernek e minden költészetet elsajátító és nemzete számára elhódító tevékenysége rendkívüli hatással volt korára és a következő nemzedékre, hisz a romantikusok is, e nemzetközi kozmopoliták, egyetemes világnézletükkel, óriási irodalomtörténeti munkásságukkal, fáradhatatlan buzgalommal folytatott fordító művészetükkel, egyenesen követői és tanítványai Herdernek. Eredeti költői művei nem jelentékenyek; még legsikerültebbek tanító irányú költeményei, első sorban legendái. Kiváló és nagy hatású munkásságot fejtett ki a theologia és philosophia terén is: mint theologus mindig a legmelegebb hittel képviselte a kereszténység magasztos szellemét a merev orthodoxiával és a frivol fölvilágosodottsággal szemben; mint philosophus főleg az emberiség fejlődését kutatta és eszméinek gazdagságával igen kedvezően termékenyítette meg a történetírást. Jótékonyan hatott korára kritikáival is, noha soha sem érte el Lessing fejtegetéseinek világos és logikus voltát, mert túlságosan szubjektiv volt, úgy hogy nála érzelmei és lelki hangulata sokszor elnyomták vagy legalább elhomályosították a

történeti könyvekben, a lyrát a csata- és győzelmi dalokban, a hymnust a zsoltárokban, a szerelmi költészetet az Énekek Énekében, az elegiát a Jeremiádokban, irányt szabva az irodalomtörténetnek és philologiának, melyeknek megalapítói sorában Herder az első helyek egyikét foglalja el. *Philosophiai* művei közt a legfontosabb az ‚Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit' (1784—91) cz. nagy munka, melylyel megalapította a történelem bölcseleti tárgyalását és a művelődéstörténetet, a mennyiben kimutatta, hogy a természet szoros összefüggésben áll az ember életével és hogy a történelem egyes jelenségeiben egy általános eszme érvényesül, mely a múltnak szétszórt eseményeit egy törvényeken alapuló szerves egészszé egyesíti. Az emberiség czélja a humanitás, mely a természet romboló erőit áldásosakká változtatja át. A nyelvtudomány fejlődésére nagy hatással volt a nyelv eredetét tárgyaló tanulmánya: a nyelv nem Istentől van, hanem az ész történetének megnyilatkozása. A népek fölismerhetők nyelveikből, ha ezeket összehasonlítjuk. *Theologiai* művei közül legnagyobb hatással voltak a theologia tanulmányozását tárgyaló levelei (1780) és elragadó prédikácziói, melyekben egyszerűen, szónoki fogások nélkül, de mély érzéssel és igazi vallásos meggyőződéssel fejtegette mély gondolatait és nemes világnézetét. Általában Herder nagyszabású és sokoldalú működésének kiváló jellege, hogy lelkesített és tettre buzdított. Ő mindig lelke mélyében át volt hatva azon kérdések és tárgyak nagyszerűségétől, melyekkel foglalkozott, és teljes lelkesedéssel merült el beléjök. A lelkesítés, buzdítás, megkapás különös varázsa lakozott benne, mit minden kortársa elragadtatva elismer és dicsőít. Az emberiség művelődése, az igazi humanitás, volt minden törekvésének legfőbb czélja, s ezért méltán díszlenek sírkövén e szavak: ‚Licht, Liebe, Leben' (Világosság, Szeretet, Élet).

A fiatal Herderre Hamann és Kant voltak legnagyobb hatással. Johann Georg Hamann (rendetlen és zilált élet után meghalt 1788), kit kortársai titokzatos és homályos lénye miatt ‚Észak mágusának' neveztek, töredékes és sokszor érthetetlen munkáival, de még inkább személyes érintkezés által nagy hatást tett korának legkiválóbb embereire (Herder, Goethe, Claudius, Lavater, Jean Paul stb.). Gazdag volt új és helyes eszmékben, de szellemének fegyelmezetlensége miatt nem tudta őket mindig világosan, még kevésbbé rendszeresen kifejezni. Művei azért nagyrészt töredékek és formájuk különös, stilusuk jóslatszerű, nyelvük homályos. A felszínes fölvilágosodásnak nagy ellensége volt és élete végén a pietismus híve lett. Főgondolata: Az ész nem elégséges a világ megértésére, hitre is van szükség, ez pedig genius, dæmon, a léleknek a józan ész erején messze túlhaladó ereje. Az ész nem egyéb, mint a nyelv, mely a gondolkodás fő tárgya, a hit: kereszténység. Herderre leginkább a költészet mélyebb fölfogásával hatott: a költészet szerinte az emberi nem anyanyelve; Shakespearet is Hamann ismertette és értette meg először a fiatal Herderrel. E misztikus ‚mágusnak' éles ellentéte volt a modern bölcselkedés megalapítója, Herder königsbergi tanára, a század egyik legnagyobb embere, Immanuel Kant

(† 1804), kinek Herder kezdetben hű és hálás tanítványa, élete végén pedig elkeseredett és igazságtalan ellenfele volt. Kant fő művei: három kritikája (‚Kritik der reinen Vernunft' 1781, ‚der praktischen Vernunft' 1787, ‚der Urteilskraft' 1797), melyekkel új korszakot nyitott a philosophia fejlődésében és óriási hatást gyakorolt nemcsak a philosophiával foglalkozó szaktudósokra, hanem az összes tudományokra és művészetekre, az egész emberiségre. Első kritikája ismerettan, és fő eredménye, hogy az érzékeinkkel észrevehető dolgoknak, tehát a jelenségeknek lényege az elmél-

Kant.

kedő ész számára föl nem ismerhető; az érzékeinkkel észre nem vehető dolgok: Isten, szabadság, halhatatlanság (a második kritika szerint) csakis a lelkiismeret követelményei; a vallás igazi alapja és tartalma az erkölcsi törvény, a ‚kategorikus imperativus'. Harmadik kritikája: æsthetika, mely főleg Schillerre volt nagy hatással. Kant philosophiája meghódította az egész világot: összes kortársai és a következő nemzedékek többé-kevésbbé az ő tanítványai és még a mai bölcselők is tőle indulnak ki. Erkölcsi szigorával nemesítőleg hatott korára, melynek divatos és pl. Wielandtól is hirdetett életbölcseségét, az eudæmonismust (életczélunk: hogy boldogok legyünk), megdöntötte és lényegesen elősegítette egy új nemzedék neve-

lését, mely a kötelesség teljesitésében találta életczélját. Schiller számos költői művében megragadó kifejezést nyert e szigorú és rideg, de nemes és magasztos életfelfogás, mely a németeket a szabadságháborúkra és későbbi nagyságukra nevelte.

Lessing hatását a német műveltségre Herder munkássága még nagy mértékben mélyítette is, fokozta is. És Herder nagy tisztelője volt Jean Jaques Rousseaunak († 1778), a ki a társadalomnak minden hibájáért a czivilizácziót tett efelelőssé (1749); a ki ezért az emberiséget eredeti, általa képzelt természeti állapotához akarta visszavezetni; a ki a felvilágosodás korszakában egyedül nagyrabecsült ész egyeduralmával szemben a szív jogait védte és korának józanságát és száraz világfelfogását élesen elítélte. Rousseau a társadalmat utalta a természethez, Herder a költőket, mert romlatlan, friss, egészséges ‚természetet' talált a népköltészetben, Shakespeareben, Ossianban, a bibliában. Rousseau új evangélioma a politikai élet sűlyedése és romlottsága következtében fölrázta a franczia társadalmat és előkészítette a forradalmat; német földön ez új eszmék a nemzet politikai éretlensége folytán nem érintették közvetetlenül az államot és a közügyeket, hanem csak az irodalom terén eredményeztek nagy mozgalmat, mely kevés maradandó becsű terméket érlelt ugyan, de erősen elősegítette az eszmék tisztulását és előkészítette a talajt a sokat várt és végre föllépett nagy mesterek számára. Természet és erő, lángész és eredetiség voltak ez ifjú nemzedék jelszavai; a valóság tömlöcznek tetszett nekik, melynek falait a törvény és hagyomány alkották s melynek levegőjében szabadság és erő, tehetség és eredetiség nem lehetségesek. Innen erős polemikus irányuk: a társadalmi osztályok, főleg a nemesség, a becsület régi fölfogása, a fejedelmek és szolgáik, a szerelem korlátozása, a tudósok, végre minden létező ellen. A szív az egyedül igaz, ez döntsön minden ügyben — jog és törvény, vallás és szokás ellen is. Ezért nevezték az új irány minden követőjét eredeti, erőteljes lángésznek (‚Kraft- und Originalgenie'), a ki t. i. vele született ős erővel alkot és sem tanulmányra, sem fegyelmezésre nem szorul, az egész korszakot pedig Klingernek egy félbolond vígjátéka után ‚Sturm und Drang-korszaknak'.

A lángelmék megvetettek, nem mint Lessing a helytelen, hanem minden szabályt, és pedig nemcsak a művészetben, hanem a társadalmi életben is, a minek féktelenség és elzüllés lett a következménye, úgy hogy a legjobb tehetségek sem tudtak maradandó értékű műveket teremteni. Ez írókban az egyéniség korlátlan szabadsága, a féktelen természet és szenvedély uralkodnak. Ezen fölfogásnak megfelelően megvetettek minden pozitiv vallást és csak az észre alapított hitet ismertek el (‚Vernunft-religion'); szakították a renaissance óta elfogadott nevelési rendszerrel és a pædagogiát Rousseau (‚Émile' 1762) eszméi szerint a ‚természet'

szellemében akarták újjáalakítani (szerettek gyermekeket szerepeltetni drámáikban is); elvetettek a művészet terén minden szabályt, a mit már Klopstock is helyeselt és Herder újból lelkesen ajánlott volt; de e ‚szabálytalanságon' alapuló önkényök következtében műveik túlzottak, logikátlanok, ellenszenvesek lettek, telve iszonyú szenvedélyekkel, korlátlan gyű-

Christian Daniel Schubart.

lölettel és gyilkos szerelemmel, hozzá formátlanok, erőltetettek, bizarrok. A ‚Sturm és Drang' majd minden hívője a drámát művelte, mert Lessing korszakos működése és Shakespeare gyors népszerűsége óta e műfaj állt az érdeklődés előterében; de megvetették Aristotelest, a korlátolt iskolamestert, teljességgel szabálytalannak nézték Shakespearet, nem törődtek Lessinggel, hanem alkottak új dramaturgiát (Lenz fejtegette), mely a shakespearei modern jellemdrámát ellentétbe helyezte az antik végzet-

drámával s azért a cselekvény helyett a jellemzést tette a dráma leglényegesebb részévé. Ez elmélet téves irányba terelte a tehetségeket és csak torzművek alkotására vezethetett. Pedig hivatottakban e nemzedék nem volt szegény: Lenz, Klinger, Müller (a festő), Schubart, Wagner és még sokan mások nem mindennapi tehetségek voltak, a kiknek nemzeti iránya is elismerést érdemel. De még az életben sem boldogultak, vagy csak kegyetlen tusák után, mert, eszméiket az életben is alkalmazva, vad, féktelen, természetellenes életmódot folytattak és vagy korán züllöttek el vagy őrültségben végezték napjaikat. Csak kevés erősebb és alapjában egészséges szellem tudott e mozgalomból, esetleg kissé tépett szárnyakkal, kibontakozni és természetes irányban folytatni pályáját; ilyen volt Herder, e mozgalom megindítója; ilyen Klinger, kit férfias jelleme mentett meg; ilyenek Goethe és Schiller, a kik első műveikkel szintén a ‚Sturm und Drang' tendencziáiban gyökereznek, hisz Goethe egy ideig ez irány vezére volt. Az új iskola közlönye a ‚Frankfurter gelehrte Anzeigen' (1772 óta) volt, melyet az öngyilkossággal kimúlt Johann Heinrich Merck (1741—91), Goethe mephistophelikus szellemű mentora, utóbb a ‚lángelmék' nagy ellensége, szerkesztett, és melybe Herder és Goethe is sűrűn és lelkesedéssel dolgoztak.

A ‚Sturm und Drang' megindul Heinrich Wilhelm Gerstenberg ‚Ugolino' (1768) czímű lehetetlen drámájával, melynek tárgya Dante nagy művéből származik, és befejezését jelzi Schiller harmadik ifjúkori drámája, ‚Ármány és szerelem' (1784): másfél évtized igen gazdag és nem érdektelen produkczióval, melyben azonban a pathologiának ép oly nagy vagy még nagyobb része van, mint a művészetnek. Az új irány theoretikusa Jakob Lenz, a nagyzási hóbort áldozata, a ki 1778-ban megőrült és 1792-ben halt meg a legnagyobb nyomorban Moszkvában, 40-dik évében. Tehetséges, de beteges kedélyű és szellemű költő volt, a ki Strassburgban Goethe köréhez tartozott, sesenheimi Friderikánál Goethe hült helyét próbálta betölteni és Weimarban is fölkereste Goethét, kinek sok bajt okozott. Goethe szerepe volt ideálja, de Goethe jelleme és szíve nélkül. Drámái (‚Der Hofmeister', ‚Der neue Menoza' ‚Die Soldaten'), melyekben Shakespearenek csak kinövéseit és ízléstelenségeit majmolta, kétségtelen tehetségről tanúskodnak, de túlzottak, formátlanok, telve lélektani lehetetlenségekkel. Korának romlott társadalmi és közviszonyait rajzolja bennök, sok merészséggel és erős, néha sértő realismussal. Saját és társainak dramaturgiáját ‚Anmerkungen über das Theater' (1774) cz. tanulmányában fejtette ki, Lessing és Aristoteles ellen és, mint ő hitte, Shakespeare alapján. Nem a cselekvény, ez fő tétele, a dráma gerincze, hanem a jellemek, hisz Gerstenberg már előbb (‚Briefe über Merkwürdigkeiten der Literatur' 1766, melyekben a skandináv népköltészetre, de

Ariostóra és Cervantesre is utalt) kifejtette volt, hogy a nagy angol mester darabjai nem drámák, hanem emberi jellemek rajzai! Így kárba veszett Lessing egész fáradozása és jól szerkesztett színdarabok helyébe formátlan dialogizált történetek léptek, melyekben előszeretettel betegesen túlzott, félőrült, lehetetlen embereket szerepeltettek. Senkiben sem tett e téves elmélet annyi kárt, mint Goethe földijében, a szintén frankfurti MAXIMILIAN KLINGERben, a ki mint szegény szülőknek korán árvaságra jutott gyermeke, keserves nélkülözések és szenvedések közepett is törhetetlen szorgalommal széleskörű ismeretekre tett szert és utóbb orosz földön férfias jellemével és kiváló műveltségével tiszteletet, befolyást és vagyont szerzett: mint tábornok halt meg Dorpatban 1831-ben. Rousseau leglelkesebb híve, nemesszívű férfiú volt, a ki lángolóan szerette az igazságot és a jogot, és kétségtelen drámai tehetség, a kit azonban a téves eszmék és a ferde ízlés megrontottak. Ifjúkori darabjainak értékét a féktelen szenvedély, a későbbieket a túltengő reflexio csorbítja. ‚Sturm und Drang' czímű vígjátéka (1776), melytől az egész korszak nevét nyerte, mint már czíme jelzi, egy pár félbolond ember lehetetlen történetét tartalmazza; személyei izgatottak és érthetetlenek, nyelve szaggatott és jóslatszerű, előadása telve a legkülönösebb képekkel és a legfurcsább gondolatokkal. Legkiválóbb darabjai: ‚Die Zwillinge' (1775), mely Leisewitznek sokkal értékesebb drámája (‚Julius von Tarent') előtt igen igazságtalanul és talán nem is egészen tisztességesen elnyerte a hamburgi jutalmat; ‚Konradin' (1783), a német irodalomnak egyik legelső Hohenstauf-drámája, ‚Medea', ‚Der Günstling' (‚Fiesco' utánzása), ‚Die neue Arria', ‚Elfride', ‚Die falschen Spieler' (a ‚Haramiák' hatása alatt) stb. Kevésbbé jelentősek regényei, melyekben nem a szereplők sorsa, hanem világnézete érdekli a költőt: a cselekvény gyakran egészen háttérbe szorul a szerzőnek sokszor igen érdekes, de nem helyén való bölcselkedése mellett. Ezeket idősebb korában írta: rendesen az eszmény és valóság küzdelmét tárgyalja megragadó képekben s megható igazsággal, de művészi szerkezet híján mégis kevés művészi hatással. Ilyenek: ‚Sohir' (1798), melyben Rousseau szellemében föltünteti, hogy a kultura csakugyan romlásra visz; ‚Faust' (1791), kit a könyvnyomtatás föltalálójával azonosít, hasonló czélzattal; ‚Geschichte Raphaels de Aquillas' (1793) stb. Hasonlókép nagy tehetség volt FRIEDRICH MÜLLER, a festő, kit azért Maler Müllernek neveznek († 1825-ben Rómában), a romantikus a lángelmék közt, a ki szintén az uralkodó szenvedélyesség rabja lett. Drámáiban (‚Golo és Genovefa', ‚Niobe', ‚Faust') igen jó tárgyakat választ, de mindenben túloz, sokszor formátlan vagy durva. Ellenben igen sikerültek idylljei (1775): bibliai idyllje (‚Adams erstes Erwachen') ugyan még Gessner-utánzás és csupa leírás; de már az ókori tárgyúakat (‚Der Faun', ‚Mopsus', ‚Bacchidon

und Mylon') friss humor és eleven előadás teszik élvezetesekké, és még kiválóbbak nemzeti tárgyú idylljei (,Ulrich von Cossheim', ,Das Nusskernen', ,Die Schafschur'), melyekben a pfalzi németek életét egészséges realismussal és mégis igaz költészettel rajzolja. Müllerrel rokon alak Heinrich Leopold Wagner († 1779), a ki Strassburgban és Frankfurtban társa volt Goethének, kitől Faust és Gretchen szerelmi történetét vette, mely ,Die Kindesmörderin' (1776) cz. drámájának tárgyát teszi. Úgy ezen darabja, valamint ,Die Reue nach der That' cz. színműve meglep az élet viszonyainak és a szereplő embereknek eleven és reális rajzával. E két darabjának egy-egy főalakja (Humbrecht mészáros és Walz kocsis) nagy hatással volt Schillerre, midőn ,Ármány és szerelem' legkitűnőbb alakját, Miller muzsikust megalkotta. Midőn Nicolai ,Werthert' kigúnyolta, Wagner érdekes szatirát írt ellene: ,Prometheus, Deukalion und seine Recensenten' (1775) s utóbb még nevetségessé tette Voltairet.

A ,Sturm und Drang' emberei majd mind drámaírók voltak (ide tartozik Leisewitz is). Csak kevesen írtak regényeket (mint pl. Heinse, a ki szintén ez irány híve); többen a lyrában tűntek ki, így a göttingai kör egyes tagjain kívül első sorban a szerencsétlen Daniel Schubart (1739—91), kinek szomorú sorsa nagy hatással volt földijére, a fiatal Schillerre. Schubart előbb tanító és orgonista volt; de kicsapongó életet élt, adósságai miatt fogságba került, elveszítette hivatalát s végül kiutasították Württembergből. Ekkor kóbor vándoréletet élt és írta ,Deutsche Chronik' cz. folyóiratát (1774—78), e szabadelvű és humoros néplapot, melyben a hatalmasokat is támadta és mindenfelé sok ellenséget szerzett. Szintén e lapja miatt Károly Jenő württembergi herczeg, Schiller ura, 1777-ben országába csalta, elfogatta és a hohenaspergi várba záratta, hol tíz évig sínlődött. Midőn 1787-ben kiszabadult, udvari költő és zeneigazgató lett, de ereje meg volt törve: az irodalom számára meghalt. Nagy tehetségű lyrikus, gazdag képzelettel, a nyelv mestere, de tulzó, sokszor ízléstelen és néha dagályosan üres. Egyes költeményei (,Die Fürstengruft', ,Hymnus an Friedrich II', ,Caplied') nagy hatást tettek korára és igen népszerűek lettek. ,Der ewige Jude' czimű ,rhapsodiában' egyike az elsőknek, a kik az utóbb igen kedvelt és sokszor földolgozott Ahasverus-mondát megalakították.

XII. FEJEZET.

Goethe és Schiller.

A ,Sturm und Drang' forradalmi nemzedékében gyökerezik Németország legnagyobb költője, a világirodalomnak egyik leghatalmasabb alakja, Goethe, a bámulatos sokoldalúsággal és mindent felölelő szellem-

Egyetemes irodalomtörtenet. III

NAGY FRIGYES.

mel megáldott férfiú, a ki mint költő a költészetnek minden nemében, de mint æsthetikus és életrajzíró, mint természettudós és régiségbúvár is kitűnt és a németek szellemi életére rendkívüli és elhatározó befolyást gyakorolt és gyakorol még ma is. Az ő működése magában foglalja az egész német nemzet szellemi fejlődését egy félszázadon át. Goethe franczia műveltségben nevelkedett, mely gyermekkorában uralkodó volt egész házájában, és első költői kisérletei is e műveltségben gyökereznek. De Strassburgban, Herder közvetetlen hatása alatt, szakított ez idegen iránynyal és egyrészt Herder fölforgató eszméitől, másrészt Homéros és Shakespeare, a biblia és a népköltészet tanulmányozásától indítva, a ‚Sturm és Drang' nemzeti irányú képviselőihez csatlakozott. Ekkor volt Goethe a legnémetebb és a legnépiesebb: legszebb dalái, ‚Götz', ‚Werther', a ‚Faust' első része, Hans Sachs szellemében és modorában írt szatirái, hatalmas tervei és töredékei (‚A bolygó zsidó', ‚Prometheus', ‚Mahomet'), melyek ez időből valók, fölfogás, szellem és alak tekintetében a nemzeti költészet gyöngyei. Művészi érzéke megóvta őt a ‚lángelmék' túlzásaitól és hóbortjaitól, úgy hogy hamar szakított velök, és már ezen korabeli művei is, melyekkel lelke mélyében megkapta népét, messze meghaladnak mindent, a mit a ‚Sturm und Drang' termelt. Már ez első művei is Goethe egész költészetének legjellemzőbb vonása teszi értékesekké és hatásosakká, hogy t. i. csak azt írta meg, a mit maga átélt és tapasztalt, de megírta nem mint másoló, hanem mint alkotó művész. Új korszak indul meg életében, midőn (1775) Weimarba megy, mint az ifjú Károly Ágost herczeg (1757—1828) barátja s utóbb első tanácsosa. Az itt töltött első évtized nem volt igen termékeny költői művekben: egyrészt elvonta őt a költészettől mind szélesebb körre terjedő hivatalos tevékenysége és a tarka udvari élet, mely idejét és erejét túlságosan igénybe vette; másrészt lassankint belátta, hogy maradandó értékű munkák írására nemcsak nyugalomra és hangulatra, hanem sokoldalú, beható tanulmányokra is van szüksége. Olaszország derült ege és gazdag műkincsei vonzották a költőt, a ki csakugyan olasz földön (1786—88) fejtette ki legnagyobb sikerrel rendkívüli tehetségét. De itt lényegesen szakított eddigi nemzeti és népies irányával is és az antik emlékek hatása alatt a klassziczizmus lelkes hivévé lett, a mi népszerűségét erősen megingatta és a német költészet fejlődését idegen irányba terelte. Legtökéletesebb alkotásait (‚Iphigenie', ‚Tasso', ‚Egmont') hidegen fogadta nemzete, úgy hogy Geothe, kit a franczia forradalom okozta politikai fölfordulás is lelke mélyében elkeserített, már is teljesen elidegenedett a költészettől, mikor Schillerrel kötött barátsága (1794) ‚új ifjú kort' teremtett számára. Most újult erővel teremt kiváló költői remekeket (balladái, ‚Hermann und Dorothea', ‚Wilhelm Meister'), melyekkel újra meghódítja nemzete szívét. Schiller

korai halálát mélyen fájlalta a költő, a ki ezután írt költői műveiben (‚Westöstlicher Diwan‘, ‚Faust II.‘, ‚Wahlverwandtschaften‘) nem vonhatta ki magát a romantikusoknak mind erősebben érvényesülő hatása alól, legszivesebben pedig természet- és államtudományi kérdésekkel foglalko-

A Goethe-ház Frankfurtban, átépítése előtt.

zott, melyekre egyrészt hivatalos teendői, másrészt a korabeli nagy események is utalták. Élete végén leszámolt önmagával és kortársaival egy remek önéletrajzban, mely számos levelével együtt, minden ellentétes állítás ellenére, kétségtelenné teszi, hogy Goethe szíve nem volt kisebb, mint elméje és tehetsége.

JOHANN WOLFGANG GOETHE 1749 augusztus 28. született Majna-Frankfurtban, hol atyja († 1781) császári tanácsos és gazdag magánzó, sokat és méltán dicsőített anyja, Kat. Elisab. Textor († 1808), pedig a polgármester leánya volt. A gyermek első tanítója atyja volt, a ki roppant sokat és sokfélét tömött élénk és gyors fölfogású fia fejébe, úgy hogy rendkívüli tehetségét inkább elnyomta, mint fejlesztette. Goethe korán tanult idegen nyelveket és midőn a francziák (1759) szülővárosát megszállották, megismerkedett a franczia színházzal is. Ugyanez időbe esik első gyermeki szerelme (Gretchen), mely a tapasztalatlan fiút kényes kalandba keverte. Szellemét kedvezően táplálták a régi város mozgalmas élete és számos történeti emléke, egyes korabeli nagy események (így II. Józsefnek római királylyá koronázása, 1764), de már a fölvirágzó német irodalom is, főleg Klopstock, kinek ‚Messias'-a őt bibliai tárgyú eposzokra és ‚seraphikus' lyrai költeményekre lelkesítette, melyek közöl csak egy maradt fenn: ‚Die Höllenfahrt Christi.' Midőn 1765-ben a pedáns apa házából a lipcsei egyetemre ment, hogy jogot tanuljon, úgy érezte magát, mint a ki a

Schönkopf Katalin.
(Korabeli rézmetszet után.)

fogságból megszabadult: nem is gondolt tudós tanulmányokra, hanem az életet élvezte, a költészettel és (a pozsonyi Oeser Ádám Frigyes vezetése alatt) képzőművészettel foglalkozott, Lessing és Winckelmann munkáiból az æsthetikai kritikát és az ókor művészetét tanulmányozta és irogatott költői műveket: egy bájos kis pásztorjátékot (‚Die Laune des Verliebten'), e régóta divatos költői fajnak legutolsó és legszebb példányát, és egy vígjátékot (‚Die Mitschuldigen'), mely tárgyában sokoldalú élettapasztalatáról és alakjaiban kiváló megfigyeléséről tanúskodik, mind a kettőt, mint a francziás ízlés naiv híve, alexandrinokban. Ez időben írt szerelmi dalai, melyeknek ideálja Schönkopf Katalin volt (‚Leipziger Liederbuch', ‚Annette'), sem tagadják meg korukat: anakreoni dalok azok, melyek azonban igaz érzést fejeznek ki és a népdalra emlékeztető bájos alakjukkal mintegy kihívják a zenei kiséretet, de csupa zene mindegyikök kiséret nél-

Friederika lakóháza Sesenheimban.

kül is. Már 1768-ban kellett betegeskedése miatt haza mennie, honnan 1770-ben indult Strassburgba, hogy jogi tanulmányait befejezze. Itt találkozott Goethe az öt évvel idősebb Herderrel, a ki egészen új világot tárt föl a fogékony lelkű ifjú előtt: Homérost és Shakespearet ismerte Goethe már régebben, de csak Herder magyarázataiból értette meg igazán úgy ezeket a remekeket, mint Ossiant és a népdalt, Hans Sachsot és a bibliát, a skót balladákat és spanyol románczokat, a regék és mondák, a legendák és babonák gazdag költészétét, de a strassburgi székesegyház megragadó hatása alatt a gót művészet nagyszerűségét és társai életében és munkáiban a ‚lángelméknek' szellemi szabadságra irányzott törekvéseit is. És ugyanekkor igazi költővé avatta őt első igazi szerelme, a bájos sesenheimi lelkészleány, Brion Friderika, a ki őt páratlan szépségű szerelmi dalokra ihlette és korabeli munkáinak megható nőalakjaiban ismételve lép elénk. Mint Doctor iuris tért Goethe 1771. haza és 1772-ben ment joggyakorlatra Wetzlarba a birodalmi törvényszékhez, hol Buff

Sarolta, egyik barátjának arája iránt egész valóját megrendítő, szenvedélyes szerelemre gyúlt, melynek veszedelmét ‚Werther' megírásával elhárította magáról. A következő éveket (1775-ig) Frankfurtban töltötte mint ügyvéd; de nem perei foglalkoztatták, hanem költői művei ‚Götz', ‚Werther' ‚Clavigo', melyek őt nyomban Németország legünnepeltebb

Brion Friderika.

írójává tették, a kit jeles kortársai sűrűn fölkerestek és a fiatal weimari herczeg székvárosába meghívott. De előbb még fölkereste az Alpesek hatalmas világát, mely élénk képzeletét megtermékenyítette és költészetében remek nyomokat hagyott. Weimarba távozásával (1775) be volt fejezve ifjúkora, melyet Goethe később ‚Dichtung und Wahrheit' czímen megragadó hévvel, bámulatos művészettel és a kor rajzában csodálatosan mély belátással rajzolt. E munka a világirodalomnak legremekebb önéletrajza, mely legkiválóbb vetélytársait, Augustinus és Rousseau vallo-

másait is minden tekintetben felülmulja. E munka tartalmazza egyúttal a XVIII. századi német irodalomnak első, kiválóan sikerült tárgyalását.

Goethe ifjúkori művei közöl a legértékesebbek a ‚Götz' és ‚Werther', melyek korukra a legnagyobb hatással voltak. ‚Götz von Berlichingen' a reformáczió-korabeli Németországnak rendkívül eleven és szemléletes

Goethe Lotteja.
(A család birtokában levő pasztel-kép után.)

rajza, melyhez a költő részben hősének († 1562) önéletrajzából vette a színeket. De a cselekvény teljesen Goethe leleménye: két korszak, a letűnő középkor és a hatalmasan derengő újkor, állanak egymással szemben Götzben és Weislingenben, a kik mind a ketten elbuknak, mert Götz meg akarja menteni, a mi már megmenthetetlen, a régi lovagkort, Weislingen pedig, mert érzéki szenvedélyből és jelleme gyöngeségéből vétett az erkölcs és becsület követelményei ellen. A darab mély hatást tett, úgy nemzeti tárgya, mint szines és velős nyelve által, külformájával

pedig kétségtelenné tette, hogy a költő teljesen szakított a franczia ízléssel, hogy Shakespeare híve lett, kit ugyanez időben egy dithyrambikus beszédben módfelett dicsőített. Kiváló jelessége azonkívül a szereplőknek, még a kevésbbé jelentékenyeknek is, életteljes jellemzése és az egész műnek az a lebilincselő történeti patinája, mely Walter Scottot a történeti regény megteremtésére ihlette. Legkifogásosabb a dráma művészi egysége, melyet, a nagy mester angol ‚históriái' mintájára, számos, drámai élettől áthatott, de a főcselekvénynyel laza összefüggésben álló epizód megbont. Goethe utóbb ismételt átdolgozásokkal iparkodott ezen segíteni, és a darab csakugyan maradandó gyöngye lett a német színpadnak, melyet Goldmark Károly hazánkfiának Götz-operája is meghódított. De közvetetlen irodalmi hatása nem volt kedvező: rengeteg lovag-dráma (és lovagregény) keletkezett, melyek legnagyobbrészt minden történeti érzék és költői hivatottság nélkül üres kardcsörtetéssel és hihetetlen torzképekkel ostromolták a színpadot. A ‚Götz'-nél is nagyobb hatást tett korára Goethe első regénye, ‚Werther szenvedései', melyben a költő, kis részben Rousseau (‚Nouvelle Héloise' 1760) hatása alatt is, két élményét olvasztotta össze művészi egészszé: saját mély szerelmét a wetzlari Buff Sarolta iránt és a fiatal Karl Wilh. Jerusalem követségi titkárnak szomorú sorsát, a ki egy férjes nőt szenvedélyesen megszeretett és boldogtalanságában ugyancsak Wetzlarban maga vetett véget életének. E személyes szenvedélyeket és tapasztalatokat a költő, a ki fölül tudott emelkedni beteg szíve bánatán, egy korabeli nyavalya rajzává mélyítette: Werther szívének, hangulatának rabja, a ki nem képes a való életben helyt állani és saját érzésén szenved hajótörést, mert az érzés mélysége és igazsága nála beteges érzékenységgé fajult, mely a túlzottan gyöngéd és gyönge hőst elveszíti. E korabeli betegség elmúlt, de Goethe rajzát maradandó értékűvé teszi a jellemzés igazsága és mélysége, a nyelv és előadás művészete és az egész munkán átvonuló megragadó költői hangulat, mely senkire sem téveszti hatását. Legtöbb utánzása, pl. Martin Miller örökké könnyező ‚Siegwart'-ja (1776), mely saját irodalmunkra is nagyon hatott, csak siránkozó históriák, élet, igazság és költészet nélkül. Egyik legjobb utánzása Kármán József szép novellája ‚Fanni hagyományai' (1794), az egyetlen magyar szépirodalmi termék a XVIII. századból, mely ma még életben van, mint ‚Werther' az egyetlen német regény ugyanezen századból, mely ma sem veszített semmit bűvös erejéből. De bármily nagy volt is e regény hatása, Goethét, mint lángelme-társait is, első sorban mégis a színpad vonzotta, melyet ‚Götz'-czel nem tudott rögtön meghódítani, de legközelebbi két drámájával azonnal hatalmába ejtett: ‚Clavigo', a melyet egy meggondolatlan igérete folytán Beaumarchais egy emlékirata alapján nyolcz nap alatt írt, és ‚Stella', a ‚Werther' drámai párja, már művészi

szerkezetüek és teljesen megfelelnek a színpad igényeinek, jellemzés és párbeszéd tekintetében korukat erősen meghaladó alkotások, melyeken azonban a gyors munka félreismerhetetlen. Főleg az első darabban igen sikerült Clavigo és Carlos ellentétes rajza, a kik együtt tennének egy egész, tökéletes embert; de úgy a ‚Clavigo‘ mint ‚Stella‘, mely csupa szerelem, tele vannak koruk érzelgősségével, mely a mai kor szemében az igazság rovására érvényesül. Éles ellentétben állnak e hangulattal az utolsó frankfurti évekből Goethe szatirikus farsangi játékai, melyekben Hans Sachs stíljében és alakjában erélyesen támadja korának gyarlóságait, így az érzelgősséget (‚Satyros‘), a képmutatást (‚Dr. Bahrdt‘), az antik világ torzító rajzolását (Wieland ellen) és még a sokat gúnyolt és állítólag örökre eltemetett Hanswurstot is fölmeri támasztani (‚Hanswursts Hochzeit‘). Gazdag humor, éles szatira, határtalan életkedv teszi e kortörténeti szempontból is értékes tréfákat még ma is vonzókká, ha a jelenkor nagyobb rokonszenvvel és sajnálattal bámulja is a ‚Prometheus‘ és ‚Mahomet‘ hatalmas torsóit, melyek töredékeikben is csudálatra méltó bizonyítékai Goethe titáni képzeletének és alakitó hatalmának.

Goethe 1775 nov. 7-én érkezett Weimarba, hol csakhamar a politikai, társadalmi és irodalmi életnek középpontja lett. Károly Ágost herczeg szövetségi tanácsosnak, majd titkos tanácsosnak, végre miniszterelnöknek nevezte ki és lassankint kis országa összes ügyeit bízta ifjúkori barátjára, a ki mint hivatalnok a megbízhatóság és kötelességtudás mintaképe volt és rendkívül áldásos működést fejtett ki a kis herczegségnek összes anyagi és szellemi érdekei körül. Csakhogy a hivatal elnyelte a költészetet: Weimarban töltött első tíz éve nem volt igen eredményes a költészet terén és a herczeg műkedvelő színháza számára írt dalművei (‚Erwin und Elmire‘, ‚Claudine von Villabella‘, ‚Jery und Bätely‘, ‚Die Fischerin‘ stb.) és vígjátékai (‚Die Geschwister‘, ‚Scherz, List und Rache‘) inkább a szorító alkalomszerűség, mint a költői ihlet bélyegét viselik magukon, noha Goethe lángeszét és művészetének báját egészen még e jelentéktelenebb alkotások sem tagadják meg. Gátolta ez időben dolgozatainak művészi befejezettségét az a zabolátlan és rendetlen életmód is, melyet nálánál is fiatalabb erőtől duzzadó urával kortársainak (főleg Klopstock) nagy megbotránkozására folytatott és melynek csak Charlotte von Stein (1742—1827), a költőnek imádott múzsája, ‚Madonnája‘ és ‚testvére‘ vetett véget. E nálánál öregebb, igen művelt és nemeslelkű nőnek tiszta, eszményi barátsága gyógyította ki Goethét a ‚Sturm und Drang‘ testet és lelket veszélyeztető túlzásaiból, melyeknek a költő számos hivatott társa áldozatul esett. E páratlanul szép és megható viszonynak köszöni a német irodalom, a szerelmes ifjúnak remek levelein kívül, Goethe legszebb alkotásait: már az első weimari időből a remek lyrai és balladai költemények-

nek egész sorát (‚Jägers Abendlied', ‚An den Mond; ‚Der König in Thule', ‚Der Fischer', ‚Erlkönig', ‚Der Sänger', ‚Mignon'; ‚Auf Miedings Tod', ‚Ilmenau', ‚Harzreise im Winter'; ‚Hans ‚Sachsens poetische Sendung'), utóbb legszebb alkotásait a dráma és regény terén. De végre hivatalos teendőinek tömege végveszélylyel fenyegette a költőt: legszebb terveit (Iphigenie, Tasso, Egmont) nem tudta befejezni és ‚Die Geheimnisse' cz. mély tartalmú, nagyszabású költeménye örökre töredék maradt. ‚Valódi boldogságom', mondja 1824-ben, ‚költői munkásságom és tervezgetésem volt. De mennyire volt ez külső állásom által megakadályozva, megzavarva, megszorítva!' Szabadság után kivánkozott és Olaszország volt vágyainak főczélja. E sóvárgás beteggé tette a költőt: ‚római iró, olasz tájkép nem kerülhetett ez időben szeme elé, hogy könnyekre ne fakaszsza'. Tönkre ment volna, ha 1786 szept 6. rögtön és erőszakosan ki nem ragadja magát környezetéből és délre nem menekszik, hol 1788 jun. 18-ig (midőn ismét Weimarban volt) a természet és művészet élvezetében, saját munkáin dolgozgatva, két boldog évet töltött. Olasz útját eredeti levelei alapján összeállított útleírásban örökítette meg, mely bájos tájképeivel és a művészeti remekek fényes fejtegetésével még ma is ép oly tanulságos, mint élvezetes olvasmány. Hazatérte után fölmentette magát hivatalos teendőinek legnagyobb és legterhesebb része alól és csakis a művészeti és tudományos intézetek, különösen az udvari színházak fölügyeletét tartotta meg. De igazi nyugalmat most sem talált: a franczia forradalom következményei izgatták és nyugtalanították, hisz részt kellett vennie a porosz sereg sziléziai táborozásában, 1791-iki hadjáratában és Mainz

Charlotte von Stein.
(1790) Metszet után.

ostromában. Úgy akart megszabadúlni ez események kínos benyomásaitól, hogy szokása szerint mint költő megalakította, de vígjátékai (‚Grosscophta' és ‚Bürgergeneral'), drámája (‚Die Aufgeregten') és novellái (‚Unterhaltungen deutscher Ausgewanderter'), melyekben ezen korabeli tárgyakat és eszméket dolgozott föl, sem a nagy korhoz, sem ő hozzá nem méltók és nem is eredményezték a kívánt sikert. Sokkal jobban sikerült neki a régi német állateposznak hexameteres földolgozása (‚Reineke Fuchs' 1793), melylyel szintén a kellemetlen és nyomasztó korviszonyok hatása alól akart megmenekűlni. De a siker itt is elmaradt; régi munkakedvét és költői erejét csak Schillerrel való együttműködésében nyerte vissza.

Goethe arczképe.
(Angelika Kaufmanntól.)

Olasz földön nagy átalakuláson ment keresztűl Goethe: a naturalistából idealista lett. Ossian és Shakespeare helyét elméletében és gyakorlatában Homeros és Sophokles foglalják el; a ‚Sturm és Drang' termékeire, úgy saját, mint például Schiller ifjúkori műveire, ellenszenvvel és megvetéssel tekintett vissza. A classikus idealitás lesz művészetének elve: a legnemesebb tartalom a legtökéletesebb alakban. Mintha Winckelmann szavát a képzőművészetről a költészetre alkalmazta volna: hogy tökéleteset a modernek csak úgy alkothatnak, ha a görögöket utánozzák. Hogy Goethe ez irányzatával távolodott népétől, az kétségtelen, de kétségtelen az is, hogy olasz földön írt művei a művészet örökszép alkotásai közé tartoznak. E művek: ‚Iphigenie', ‚Tasso', ‚Egmont' és római elégiái; ‚Faust', ekkor is foglalkoztatta, de a nagy mű befejezése csak évtizedek multán sikerűlt. ‚Iphigenie auf Tauris' Goethe legtökéletesebb drámai műve,

egyúttal a ‚classikus' irányú modern költészet legnagyobb remeke. Tárgyát Euripides drámájából vette, de a cselekvény teljes átalakításával és a csomónak egészen újszerű megoldásával modernebb szellemművé tette s a jelenkor fölfogásához közelebb hozta az antik történetet. E darab teljes ellentéte ‚Götz'-nek: a lovagdrámában a drámai forma egészen fölbomlik, a görög színműben a legszigorúbb összhangzás uralkodik, úgy hogy a költő még a hármas egységet is megtarthatta; ott a külső élet változatos jelenségei állnak az előtérben, Iphigeniában a belső lelki élet gazdagsága és mozgalma; amabban a ‚Sturm und Drang' fölforgató eszméi forrnak, ebben klasszikus nyugalom honol még a szenvedélyesebb jelenetekben is. Euripidesnél Iphigenia szembeszáll a végzettel és hazug csellel menti meg magát és testvérét, a tragikus kifejléssel fenyegető csomót pedig az istennő megjelenése és parancsa (egy ‚deus ex machina') oldja meg: Goethénél Iphigenia istennőjének vallásos megadással hű szolgája, kinek tisztasága és ártatlansága, őszintesége és igaz érzelme gyógyítja meg az anyagyilkos Orestes feldúlt lelkét és békíti ki a felbőszült barbár királyt. ‚Alle menschlichen Gebrechen sühnet reine Menschlichkeit így fejezi ki maga a költő darabjának alapeszméjét. Nyelv, stíl és verselés tekintetében az ‚Iphigenia' páratlan remekmű, és a jellemek mesteri rajza, valamint a gondolatok pazar szépsége pótolja a külső cselekvénynek főleg a színpad éles világításában érezhető szegénységét. E tekintetben méltó párja ‚Torquato Tasso', melynek formai tökélye még az ‚Iphigeniát' is felülmúlja. Cselekménye szintén inkább csak a szereplők lelkében megy végbe: ‚lélek' ennek a drámának is a főjellemzője. A darabnak egymással szemben álló két főalakjában (Tasso és Antonio) Goethe saját lényének ellentétességét (költő és államférfiú) juttatta kifejezésre: ők ketten azért ellenségek, mert a természet nem egy embert alkotott belőlük. A ferrarai herczeg és nővére jellemzésében Károly Ágost és Steinné lebegett szeme előtt. Tasso költői álmaiban helytelenül fogja föl és ítéli meg a való életet, melylyel ellenkezésbe kerül, míg keserű csalódások után ellenfelének nézett józan barátja, az emberismerő Antonio, ki nem gyógyítja tévedéséből: ugyanaz a konfliktus, mely Grillparzer egyik legtökéletesebb alkotásában, ‚Sapphó'-ban, tragikus kifejlésre vezet.

Sokkal közelebb áll ‚Götz'-höz Goethének harmadik, még Frankfurtban tervezett, de csak olasz földön befejezett drámája, ‚Egmont', melynek hátteréül a németalföldiek szabadságharcza II. Fülöp spanyol király zsarnoksága ellen szolgál. A hős áldozatul esik, nem könnyelműségének, mint Schiller tévesen állította, hanem azon biztos öntudatának, hogy vétke nincs és azért semmi oka a menekülésre, hogy nem szabad cserbe hagynia népét, hogy ki kell tartania üldözött nemzete mellett, melyet meg kell óvnia a belháború borzalmaitól. Alakját, jellemének ezen kifo-

gástalansága mellett, igen rokonszenvessé teszi szeretetreméltó optimismusa (Klärchen), melylyel, saját énje után itélve, jóval jobbaknak tartja az embereket, mint a milyenek. A darab élénk és mozgalmas népjelenetei elárulják Shakespeare iskoláját; befejezése, mint Schiller mondja, kissé ‚operaszerű'; de hogy Egmontnak ártatlanul ontott véréből a szabadság győztesen kerül ki, megnyugtatja és kibékíti a nézőt. A szerelemnek ugyanaz a könnyűvérű, az erkölcs követelményeit kissé merészen mellőző fölfogása, mely ‚Egmont'-ban érvényesül, jellemzi Goethének római elegiáit is, melyek antik szellemben és formában írva, méltó versenytársai Propertius és Ovidius legszebb és legkényesebb költeményeinek; ellenben ugyanez időből való velenczei epigrammái legnagyobbrészt komoly tartalmuak: kevés bennök a szatirikus él, de annál több a mély gondolat remek alakban.

E művek voltakép mind az olasz éveknek, részben még régibb időnek termékei. Goethe mind jobban eltávolodott ifjúkori irányától, nemzetének várakozásaitól és a költészettől, melynek talán már ekkor mondott volna örökre búcsút, ha 1794-ben Schiller nem csatlakozik hozzá, a ki ekkor emberi és írói fejlődésének már nevezetes korszakait befejezte volt.

Friedrich Schiller 1759 november 10-én született Marbach würtembergi városkában, hol atyja († 1796) seborvos volt s ez időben mint hadnagy Würzburgban tartózkodott téli szálláson. Nyilt, férfias ember volt, a ki sokkal jobban szeretett fatenyésztéssel és kertészettel foglalkozni, mint katonáskodni. Később, mint őrnagy s a ‚Solitude' kastélyban a herczegi kertek főfelügyelője, a legnagyobb kedvvel űzhette e szenvedélyét. Anyja, Elisabeth Dorothea Kodweis († 1802), egyszerű, jámbor és dolgos asszony volt. Miután Schiller első tanulmányait Lorchban Moser lelkésznél, később pedig Ludwigsburgban elvégezte, Károly Jenő († 1794) herczeg parancsára belépett 1773 elején a tőle alapított és később (1781) Károly-iskolának nevezett katonai akadémiába. A helyett, hogy mint szülei tervezték, a lelkészi pályára készülhetett volna, előbb jogot, később az orvosi tanulmányokat kellett tanulnia, mind a kettőt hivatás és kedv nélkül. Az akadémia, a melynek kényszerűségből növendéke volt, egyebekben sem felelt meg a nagyratörő ifjú kivánalmainak. A szigorú katonai fegyelem, mely ott uralkodott, éles ellentétben állott szabadságszeretetével, melyet kedvelt írója, Rousseau, háborgó lelkében erősen táplált; a tanítás szervezete és módja pedig nem volt tekintettel a növendékek mutatkozó tehetségére vagy egyéni hajlamára. Szabadság után sóvárgott az ifjú szíve, az iskola pedig a legaprólékosabb dolgokban is egyforma szabályok alá kényszerítette a növendékek életmódját, sőt gondolkodását és érzését is. Schiller már gyermekkorában nagyon szerette a költőket, az intézetben fokozódó lelkesedéssel olvasta Shakespeare, Klopstock, Les-

sing, az ifjú Goethe és a Sturm und Drang-korszak munkáit, melyek reá a legnagyobb hatással voltak, sőt maga is korán kezdett verseket írni és színműveket tervezni. De az ‚akadémia' szervezete száműzte a költészetet és a herczeg, Schillernek az iskola befejezte után is korlátlan hatalmú ura, a ‚Haramják' megjelenése (1781) és első előadása (1782. évi jan. 13.) után megtiltotta neki, hogy költői műveket írjon vagy hogy ilyeneket engedélye nélkül kiadjon. Az orvosi gyakorlat sem felelt meg az eszményi irányú ifjú hajlamának, azonkívül anyagi jövedelme is igen szegényes volt. Végre tűrhetetlenné vált előtte a katonai életnek zsarnokilag nyomasztó légköre, mely a világ elismerését máris kivívott tehetségét elöléssel fenyegette. Schiller érezte, hogy nemcsak szellemileg, hanem testileg is tönkremegy, ha a gyűlölt katonai szolgálatnak bilincseit le nem rázza. Más menekvés nem lévén, 1782 szempt. 22-én Stuttgartból megszökött és Mannheimba menekült, mert remélte, hogy Heribert von Dalberg († 1806), a virágzó mannheimi színház intendánsa, a ki a ‚Haramjá'-kat színrehozta, segíteni fogja. De csalódott Dalbergben, Mannheimot el kellett hagynia s kénytelen volt a Wolzogen Henrietta által fölajánlott menedéket Bauerbach faluban elfogadni, hol második és harmadik drámáját befejezte. Nemsokára (1783) mégis drámaköltő lett Mannheimban s kiadta a ‚Rheinische Thalia' cz. folyóiratot. Helyzete azonban a kis városban tarthatatlan volt. Azért 1785-ben Drezdába ment, hová CHRISTIAN GOTTFR. KÖRNER (1756—1831)

Die
Räuber.

Ein Schauspiel.

Frankfurt und Leipzig.
1781.

Schiller «Die Räuber» czímű drámájának czímlapja.

semmitőszéki tanácsos hívta volt, a ki utóbb a költőnek leghívebb és legbizalmasabb barátja lett. Itt végződik Schiller fejlődésének első korszaka, forradalmi kora, melyben a lyra és dráma terén saját homályos szenvedélyeit és korának fölforgató, a létező viszonyok átalakulására irányzott eszméit lángoló lelkesedéssel és hatalmas költői erővel, de még sok túlzással és fejletlen ízléssel kifejezte.

Schillernek ez első korszakából valók dagályos Laura-dalai, melyek nem igaz érzésből fakadtak, hanem csak izgatott képzelet gyümölcsei, a miért igaztalanok és erőltetettek. És e korszakból valók első színművei is, melyek minden gyengéik mellett drámaköltői nagy hivatottságát azonnal kétségtelenné tették. Schiller elsőrangú színműíró, a ki színpadi hatásban Goethét is erősen fölülmúlja és csak Shakespeare mellett találja helyét. Gazdag és magával ragadó cselekmény, erőteljes jellemzés, élénk szónoki nyelv, nemes érzelem, lángoló lelkesedés minden szépért és jóért, szenvedélyes gyűlölet minden rossz és aljas iránt — e kiváló jelességei már első színműveiben is fölismerhetők, melyek pedig, mint a ‚Sturm und Drang' termékei, sok tekintetben még nagyon fogyatékosak. Első drámai terveit (‚Die Christen', ‚Absolon') és kisérleteit (‚Der Student von Nassau' és ‚Cosmus von Medicis') csakhamar maga ejtette el és semmisítette meg, ha ugyan befejezte őket; a harmadikat (‚A haramják'), melybe rögtön ezek után (1778) fogott, még az iskolában fejezte be, mire nyomban óriási hatással színre került. Tárgyát Schubartnak egy jelentéktelen kis elbeszéléséből vette, de nagy hatással volt reá Leisewitz és Klinger azonos tárgyú két drámája (‚Julius von Tarent' és ‚Die Zwillinge') is. A ‚Haramják' kidolgozása és alapeszméje azonban teljesen Schiller műve. A kortársakat elragadta e hatalmas alkotás, bizonyára gyengéivel is: a főszemélyek jellemzése túlzott, a cselekmény indokolása hiányos, fölfogása és stílje szertelen s néha durva. De nagy hatását mégis első sorban szellemi tartalmának köszöni; szenvedélyes szabadságvágy hatja át az egész művet, mely lángoló szavakban hirdeti, hogy a társadalmi állapotok teljesen romlottak és tökéletes átalakulásra van szükség, mert az uralkodó természetellenes viszonyok között az egyes ember csak úgy fejlődhetik szabadon, ha a világrendet megbontja és a jogot lábbal tapossa. Schiller herczege méltán olvasta iszonyattal e forradalmi művet, mely milliók meggyőződését és vágyát megragadó erővel és pathoszszal juttatta kifejezésre. A költő maga is megijedt darabjának hatásától és második színműve, ‚Fiesco' (1783), melynek tárgyára a bálványozott Rousseau egy megjegyzése figyelmeztette, Schiller első történeti drámája (Fiesco † 1547), már kevésbbé izgatott és tulzó: jellemzése és stílje nyugodtabb, szerkezete és kidolgozása meggondoltabb, de hiányzik belőle a megkapó korrajz és a mindent magával ragadó lelkesedés. ‚A működő és elbukó

Egyetemes irodalomtörtenet III.

F. SCHILLER.

(Graff festménye után.)

nagyravágyás' képének nevezi Schiller maga e darabot, pedig mélyebb gondolat rejlik benne: a társadalom erkölcsi elkorcsosodása megrontja a legjobbakat is és lehetetlenné teszi egy jobb állapot megteremtését: Verrina megöli a herczegi koronára vágyó Fiescót és visszatér Genua régi urához. Még erősebben nyilvánul ez erkölcsi fölfogás a következő polgári tragédiában, mely még ma is a német színpadnak elévülhetetlen gyöngye. ‚Ármány és szerelem' (1784) erős drámai alakításban és megragadó színi hatással tünteti föl a főrangú körök feneketlen romlottságát szemben a jogtalanul eltaposott polgárság erkölcsös tisztaságával: tehát ‚Emilia Galotti' problémája, csakhogy Lessing fojtott tüzét egy romboló vulkán kitörése váltotta föl, — és egy időben ‚Figaro lakodalmá'-val, mely ugyanezt a problémát a humor és szatira eszközeivel tárgyalja. A tárgy teljesen Schiller leleménye, bár a würtembergi udvar viszonyai és alakjai belejátszanak a cselekvénybe, és Heinrich Leop. Wagner naturalista drámáinak, valamint Otto v. Gemmingen egy moralizáló színművének (‚Der deutsche Hausvater' 1782) hatása félreismerhetetlen. A darab szerkezete (a kényes ármány ellenére is) mintaszerű, a jellemzés a főalakoknál kissé túlzott, de a mellékes szereplőknél részben geniális, hisz Miller apa a színpad egyik legremekebb alakja; a színmű nyelve és stílje is kevésbbé erőszakolt, mint a ‚Haramják'-é, melynek egyebekben párja. Családi tragédiát tervezett Schiller negyedik színművében is, de ‚Don Carlos', kit Otway Tamás (1676), Vittorio Alfieri (1783) és Fouqué Frigyes (1823) is drámai hőssé avattak, csak 1787-ben készült el és Schiller tolla alatt egészen más, nagyobb szabású és mélyebb tartalmú darab lett. Eredetileg II. Fülöpnek és fiának, Don Carlosnak hagyományos viszonyán föl akarta tüntetni, hogy a zsarnokság még a családi boldogságot is megsemmisíti; de munka közben szélesedett a költő terve, a mi művének egységét megbontotta. Most a dráma első részében Don Carlos a cselekmény hőse és főmotivuma Fülöp király féltékenysége fiára; a második részben Marquis Posa áll az előtérben és a főmotivum a népek fölszabadítása és boldogítása. E darabon dolgozva, Schiller maga is átalakult: művészibb kidolgozásra, magasabb eszmék megtestesítésére törekedett. Ezért írta e művét jambusi versekben, míg az előbbi három darab a ‚Sturm und Drang' kedvelt drámai alakjában, prózában van írva. ‚Don Carlos'-t a darab második fele tette nagyhatásúvá: a népek politikai és lelkiismereti szabadságáért lángoló Posa marquisnak hatalmas eszméi elfeledtették a drámai fogyatékos szerkezetét, melyet a költő maga hiába törekedett a darabról írt ‚levelekben' megvédelmezni.

De Schiller e drámája kidolgozásánál tapasztalta egyúttal, hogy mennyi tanulmányra van még szüksége az emberi tudás számos ágában, hogy a művészet terén tökéleteset alkothasson. Azért komoly tudomá-

nyos munkára adta magát és csak egy évtized mulva tért vissza ismét a drámai költészethez.

Főleg történettudományi és, Kant szellemében, bölcseleti tanulmányokkal foglalkozott, melyek nemcsak ismereteit gazdagították és æsthetikai belátását mélyítették, de jellemét is átalakították: az ifjú lángészből nemeslelkű és mély gondolkodású komoly férfiú lett, kit szellemének sokoldalúsága és mélysége, erkölcsi érzésének szilárdsága, eszméinek magasztossága méltán tettek nemzetének legkedvesebb fiává s főleg az ifjúság eszményévé. Életviszonyaira is igen kedvező hatással voltak tudományos tanulmányai: 1789-ben a történelem tanára lett a jenai egyetemen és 1790-ben nőül vette Lengefeld Saroltát († 1824), a ki nagy férjének méltó hitestársa lett. Az ember Schiller nagysága visszatükröződik tudományos dolgozataiban is. Történettudományi álláspontját már 1789 május 26-án tartott jenai székfoglaló tanári előadásában fejtette ki: a történet anyaga «egyháztörténelem, a bölcselet, a művészet, az erkölcsök, a kereskedelem története, a politikaival egy egységgé összeolvasztva», czélja: «az emberiséget a szabadságra nevelni». Történeti művei (‚A németalföldi szabadságharcz' 1788 és ‚A 30 éves háború története' 1791) nem alapulnak ismeretlen, kéziratos forrásokon, a milyenek Schillernek nem álltak rendelkezésére, és inkább erkölcsi, mint történeti szempontból tárgyalják a világ eseményeit. Mégis mély belátásával és bámulatos intuitiójával előbbre vitte a kor tudását is és sok kérdésben oly fölfogást érvényesített, melyet csak a következő század igazolt a levéltárak anyagával. Történeti műveit ezenfelül nemcsak élénk előadása, a szereplők mesteri jellemzése, hisz a történet nagy alakjai érdekelték őt első sorban, és az ízléses tárgyalás teszik kiválókká, hanem (Schlosser szavaival) főleg az a törekvése is, hogy e műveivel a polgári rend köznapi gondolkozásmódját megnemesítse és a legmagasztosabb eszmék, az önfeláldozás, a szabadság és a vallás iránti érzékét emelje. Még kiválóbbak Kant tanulmányán alapuló bölcseleti művei, melyek teljesen önálló fölfogásról tanúskodnak és a modern æsthetika maradandó értékű alapvető munkái lettek. E remek tartalmú és remek alakú dolgozatok (‚Anmut und Würde', ‚Die æsthetische Erziehung des Menschen', ‚Das Erhabene', de főleg ‚Über naive und sentimentalische Dichtung') nagy jelentőségűek úgy a költészet lényegének mélyebb fölfogása, valamint különösen az antik és modern költészet viszonyának helyes méltatása ügyében. E dolgozatok megnyerték Goethe tetszését is, a kit Schiller ifjúkori költészete ellenszenvesen érintett volt, úgy hogy későbbi nagy vetélytársát sokáig föltűnően kerülte. De midőn Schiller, első sorban az ő kezdeményezésére, tanár lett a jenai egyetemen, melynek ügyei Goethe hatáskörébe tartoztak, már sűrűbben is érintkezett a két nagy férfiú, a mely érintkezésből idővel

Egyetemes irodalomtörténet. III.

CHARLOTTE VON LENGEFELD, SCHILLER FELESÉGE.

a legbensőbb, a világirodalomban szinte páratlan barátság lett, melynek emlékéül kimeríthetetlen gazdagságú levelezésök maradt az utókorra. Benső viszonyuk megszilárdítására Schiller tette meg az első lépést, a ki 1792 aug. 23-án ‚Die Horen' czimű évnegyedes szemléjéhez és ‚Musenalmanach' czimű költői évkönyvéhez kérte és készséggel megnyerte Goethe közreműködését. Barátságukat még fokozta a mindennapi személyes érintkezés 1799 óta, midőn a folyton súlyos betegséggel küzködő Schiller elhagyta az egyetemet és Weimarba ment lakni.

Ezzel Goethe életében és működésében is új korszak veszi kezdetét. Schiller vállalatai élénken foglalkoztatták őt: a Musenalmanachba egész sor remek balladát és romániczot írt (főleg 1797-ben, az úgynevezett ‚balladás évben'), melyek e műfaj legszebb remekei közé tartoznak; a nép- és a műköltészet jelességei művészi egészszé forrtak össze e rendkívül sikerült alkotásokban: ‚Zauberlehrling', ‚Schatzgräber', ‚Braut von Korinth', ‚Der Gott und die Bajadere', ‚Hochzeitlied' stb. Főleg két pontban különböznek Goethe ifjúkori műveitől: először sem tartalom, sem alak tekintetében nem oly népiesek többé, mint a hetvenes évek termékei, és másodszor: ez újabb darabokban előtérbe lép az eszme és az eszme hatalma, ellentétben azzal a naiv világnézlettel, mely Goethe első balladáit jellemzi. És midőn a Schiller vállalataihoz fűzött remények nem teljesedtek, mert a közönség élénk érdeklődése gyorsan csökkent és a többi irodalmi lapok folyton támadták a ‚Horen'-t: akkor az új társak Goethe kezdeményezésére elsőben csak az ellenséges folyóiratokat szándékoztak szellemes és éles epigrammákban nevetségessé tenni, a miből csakhamar egész irodalmi hadjárat fejlődött a középszerűség képviselői és termékei ellen. Így keletkeztek a ‚Xeniák' (összesen 926 darab): rendkívül élczes és szellemes, majd erősen csipős, majd nyugodtan méltóságos epigrammák, melyek fényesen tanúskodnak a két költő magas álláspontjáról, ideális irányáról és korukat erősen meghaladó tehetségéről. Egész áradata jelent meg a védekező és támadó ellenverseknek (‚Anti-Xenien'); de a költők nem folytatták a harczot, hanem nagyobb alkotásokba fogtak, melyekkel csak-

Schiller Karlsbadban.

hamar el is hallgattatták ellenfeleiket. Goethe ekkor írta ‚Hermann és Dorothea‘ cz. polgári eposzát (1798) és fejezte be ‚Wilhelm Meisters Lehrjahre‘ cz. regényét (1795). Az előbbivel egészen új műfajt teremtett, a polgári tragédia méltó párját, mit főleg azzal sikerült elérnie, hogy az egyszerű és kis körben lefolyó cselekvényhez nagyszerű, világtörténeti hátteret alkotott és a szereplőket bámulatos művészettel jellemezte. A tárgyat egy kis füzetből vette, mely a salzburgi protestánsok kiűzését (1731) meséli el. Ez alkalommal egy gazdag polgár fia egy menekülő szegény leányt megszeretett és nőül vett. Goethe elejtette a felekezeti motivumot és a kornak legnagyobb eseményéhez, a franczia forradalomhoz, fűzte a szerény jelentőségű, félnapi cselekvényt, mely ezzel fokozott jelentőséget nyert. A költő maga mondja, hogy őt művéhez Voss ‚Lujzá‘-ja ihlette, de a két munka lényegesen különbözik egymástól: Voss költeménye lapos idyll, melyet kiadásról kiadásra fokozódó bőbeszédűség terjedelmessé, de nem jeletnékenynyé tett; Goethe eposza igazi homerosi alkotás, mely antik mezben is népies és nemzeti tudott maradni. Hogy Goethét ez időben antikizáló iránya, melyet nemzeti eposzában oly remekül tudott népies tárgyának alája rendelni, mily végletre csábíthatta, semmi sem mutatja jobban, mint hogy nyomban ‚Hermann és Dorothea‘ befejezése után (1799), figyelmen kívül hagyva a korok és ízlések óriási ellentétét, belefogott az ‚Ilias‘ folytatásába (‚Achilleis‘), mely természetesen nem sikerülhetett és töredék maradt. Ellenben igen népszerű lett másik e korban Schiller folytonos érdeklődése mellett befejezett műve, Meister-regénye, a korabeli német életnek (de a politika mellőzésével) minden oldalú gazdag rajza, mely egy vonzó ifjú

Goethe kerti háza Weimarban.

fejlődésén mutatja, hogy az alapjában derék, de gyönge embert hogyan nevelheti jellemességre és önállóságra az élet. A német regény fejlődésében e munka korszakos jelentőségű: cselekvénye érdekes, jellemzése kitűnő, előadása művészi; ezenfelül rendkívül gazdag az emberre, az életre és a művészetre vonatkozó majd mély, majd szellemes észrevételekben, melyek még ma is igen tanulságossá teszik olvasását. Főalakjai: Vilmos, Philine, a hárfás és Mignon, de a ‚szép lélek' is, a költészet legremekebb alkotásai közül valók. Mégis rontja a regény művészi egységét, hogy a költő túlságosan belemélyed a legkülönbözőbb, a cselekvénynyel és jellemzéssel csak igen laza összefüggésben álló kérdések fejtegetésébe, milyenek a színügy és a nevelés, a dráma törvényei, Shakespeare Hamletje, vallásos és társadalmi problémák. A cselekvény menetét sokszor megakasztó e tanító elemek Wieland iskolájára utalnak, ha Goethe regényében sokkal élvezetesebbek is.

De nemcsak e regényében foglalkozott Goethe behatóan a színházzal: hivatalos tiszte (1791—1817. volt az udvari színház fővezetője) és legbensőbb érdeklődése is a weimari színházhoz lánczolták és nagy barátjának rendkívüli sikertől koszorúzott drámai működése csak fokozta e tevékenységét. Ekkor fordította le Voltaire két drámáját (‚Mahomet' és ‚Tancred') a színpad számára, tanította s nevelte a színészeket, írt számos prologot s epilogot idegen darabokhoz. De önálló nagyobb drámát csak egyet írt ez időben: ‚Die natürliche Tochter' (1803), a franczia forradalom történetéből, melyben minden typus és minden symbolum, a cselekvény pedig rendkívül szerény. Innen van, hogy tetszésben nem részesült (csak Schiller magasztalja) és soha népszerű nem lett. Pedig van benne egyedi élet és igaz, mély érzés is; de túlságosan csiszolt, nagyon elvont, stíljében igen finom, sőt már modoros, különben is egy tervezett trilogiának csupán első darabja. A költő drámai erejének hanyatlása félreismerhetetlen.

Máskép Schiller, a ki ez időben éli meg drámai erejének legfényesebb érvényesülését. Alapos, sokoldalú tanulmányok után, nagy barátjától és a geniális Humboldt Vilmostól († 1835) irányozva és sarkallva lép újra a drámaírás terére és már első műve, ‚Wallenstein' (1799), a modern dráma egyik leghatalmasabb alkotása. Három részből áll (trilogia), melyek közül az első és utolsó magában is befejezett egészet alkotnak. Az első rész (‚Wallensteins Lager'), melylyel az új weimari udvari színház 1798 okt. 12-én megnyílt, tartalom és alak tekintetében elsőrangú remekmű. Nemcsak kitűnő expositiója a nagy trilogiának, de egyúttal Wallenstein seregének oly páratlan, élénk és szemléletes képe, hogy a kor lehellete megérzik minden alakján és szaván. Itt nyilvánul utoljára, főleg a kapuczinus barátnak Abraham a Santa Clara modorában tartott beszédjében,

Schiller komikus ere és egészséges humora, mely első három darabjában oly virtuóz erővel érvényesült volt (Spiegelberg, Muley Hassan, Kalb). Kevésbbé sikerült a ‚Wallenstein' második része (‚Die Piccolomini'), mert cselekvénye csekély és nem eléggé befejezett, de a tábornokok jellemzése shakespearei erőre mutat. Annál hatalmasabb a befejező darab (‚Wallensteins Tod'), mely mély tragikummal hatja meg lelkünket. A bámulatos lélektani belátással jellemzett hőst nemcsak a sors, t. i. az ellene fordult viszonyok semmisítik meg, hanem elbukik, mert hűtelen lett önmagához és elpártolt az igazságtól s hűségtől. A zord katonai világeseményt Schiller enyhíteni kivánta Max és Thekla szerelmével, mit sokszor helyteleníttettek, de alaptalanul, mert Max a hősnek jellembeli ellentétje és a cselekvény fontos mozgatója. Következő darabja, a ‚Maria Stuart' (1800) szintén történeti tragédia, de a világesemények csak háttérül szolgálnak, előtérben Mária szívének vergődése áll. A darab szerkezetére ‚Oedipus király' volt hatással: cselekvénye a katastrophával indul meg. Mária már halálra van ítélve és bele is nyugszik sorsába, melyről maga jól tudja, hogy megérdemelte. És mégis újból az élet örömei után nyúl, hűtelen lesz önmagához és vérpadon végzi életét. A hős a drámai jellemfestés remek példánya, de kitűnő Erzsébet jellemzése is, ha kedvezőtlenebb is, mint a történelemnek e nagy alakja talán megérdemelte. Már egy évvel utóbb elkészült ‚Die Jungfrau von Orleans' (1801), mely két nemzet élet-halál-tusájával ismét a világ nagy küzdőterére vezet. A darab erősen politikai, erősen nemzeti, és ezzel nagy hatással volt a németek nemzeti érzületének emelésére. ‚Hitvány az a nemzet, mely nem teszi mindenét koczkára becsületeért!' E szózat hatalmasan megkapta a német népet Napoleon uralma alatt. ‚Regényes tragédiának' nevezi a költő, bizonyára mert a középkorban játszik és a középkor szellemét juttatja szóhoz, így a csodát is, mely azonban nem külső hatalom gyanánt foly be az emberek ügyeibe, hanem a hősnek emelkedett és izgatott lelkéből tör ki. Míg Voltaire hazájának egyik legnagyobb alakját a legundokabb piszokba mártja és nemcsak nevetségessé, de gyűlöletessé is teszi (‚La pucelle' 1756), a német költő a költészet legragyogóbb koszorúját fonja a ‚Szűz' homlokára ép akkor, mikor nemzetét a francziákkal szemben a legmélyebb elkeseredés gyötri. Johanna is elbukik, mert hűtelen lesz önmagához, mint Wallenstein és a skót királynő: a világesemények lefolyása kiséri bukásukat, de nem okozza. Schiller csak jellemtragédiát ismert, melyben a szereplők sorsa szigorú törvényszerűséggel fejlődik a jellemökből. Legjobban mutatja ezt utolsó tragédiája, ‚Die Braut von Messina' (1803), melyben újra földolgozza a ‚Julius von Tarent', ‚Zwillinge' és ‚Räuber' motivumát: az ellentétes jellemű testvérek tragikus szerelmét ugyanazon leány iránt, a ki most még testvérük is. Végzet-

tragédiának tekintették sokan e páratlan remeket, mert a szereplők, természetesen a kor festésére, sokat beszélnek sorsról, álmokról s jövendölésekről és mert a darab szerkezete (csekély a szereplők száma, nincsen felvonásokra tagolva és megujítja az antik kar szereplését) a görög tragédiára emlékeztet. E fölfogás, hogy t. i. Schillernek e drámája indította volna meg a német végzettragédiák hosszú, de épen nem épületes sorát, teljességgel alaptalan, mert a tragikus cselekvény főtényezői nem tudnak sem a jövendölésekről, sem az álmokról, hanem tisztán jellemök sugallatára szabad akarattal hívják ki a veszedelmet, melynek áldozatul esnek. A karnak szerepeltetése nem mutatkozott czélszerűnek, de nem azért, mivel pártokra van osztva, míg a görög kar az egyetemes lelkiismeretnek és a szenvedélytől elvakított pártok fölött álló nyugodtan mérlegelőésznek szava, hanem azért, mivel meg nem zenésítve nem érvényesülhet a színen. Tartalom és nyelv tekintetében a ‚Messinai ara' kardalainál fényesebbet, mélyebbet és megragadóbbat német költő nem írt soha. S ugyanez emelkedett hangulat jellemzi utolsó elkészült drámáját is, melynek tárgyát Goethe (1797) epikus műben tervezett földolgozni, de utóbb Schillernek engedte át. ‚Wilhelm Tell' (1804) a szabadság lángoló dicsőítése. A mondából vett tárgy sajátos földolgozásra késztette a költőt: a darab hőse az egész svájczi nép; Tell nem mint a cselekvény hőse, hanem csupán megható sorsa által válik érdeklődésünk középpontjává. Önvédelem teszi a svájcziakat a szabadság harczosaivá, régi jogaikért fognak fegyvert a császár ellen; Istenben bízva teszik koczkára életüket, mert egyéb védelmük nincsen. E fenkölt fölfogás értelmében magasabb színvonalra emelte a költő az egész cselekvényt és idealizálta az embereket és tetteiknek indokait, idealizálta gondolkozásukat és nyelvüket, de sehol a valódi igazság és élethűség rovására. Bámulatos Schiller képzelő és szemléltető ereje, melylyel a svájczi országot és népet, melyet sohasem látott, megragadó realitással tudta színre hozni. Már ‚Demetrius' czímű tragédiáját nem fejezhette be a beteg költő, kinek állapota folyton súlyosodott; de a fönmaradt töredék leghatalmasabb alkotásainak egyike. És mennyi terve és töredéke (‚Az embergyűlölő', ‚A máltai lovagok', ‚Warbeck', ‚Martinuzzi' stb.) maradt még az utókorra, jeléül a költő soha nem nyugvó képzeletének és munkaerejének! És e lázas munkásság mellett, melynek a német nép legkiválóbb drámai alkotásait köszönheti, ráért Schiller még egy alkalmi kis színi munka (‚Die Huldigung der Künste' 1804) megírására és a weimari repertoire számára Euripides és Racine egy-egy tragédiájának (‚Iphigenia Aulisban', ‚Phaedra'), Gozzi regés színművének (‚Turandot') és Picard két vígjátékának átdolgozására, ráért arra is, hogy a német lyrát maradandó értékű termékekkel gazdagítsa. Első lyrai költeményei (‚Anthologie' 1782) a ‚Sturm und Drang' termékei:

gyakran durvák és ízléstelenek, hamisak és túlzottak. Az egyszerű dal később is csak kivételesen sikerült neki. Annál hatalmasabbat alkotott a bölcselő lyra terén, fölül nem múlt remekeket (‚Spaziergang‘ ‚Lied von der Glocke‘, ‚Die Ideale‘, ‚Das Ideal und das Leben‘), melyek ugy a kifejezett eszmék nagyszerűsége és gazdagsága, mint megragadó lyrai hevök által kiválóak. Ő írta a legkitűnőbb német tanítóköltemény (‚Die Künstler‘ 1789), melyben a művészet méltóságát dicsőiti és a szépség és igazság azonosságát lángoló lelkesedéssel hirdeti; nagyszámú xéniái és epigrammái pedig tartalom és forma tekintetében e műfaj legkitűnőbb példányai. Goethével vetekedve írt balladái és románczai lendületes stílben és művészi tökélylyel írt epikus művek, melyekben mindig valamely magasabb eszmét juttat kifejezésre. Legtöbbjét (‚Taucher‘, ‚Handschuh‘, ‚Ring des Polykrates‘, ‚Kraniche des Ibykus‘, ‚Kampf mit dem Drachen‘, ‚Bürgschaft‘, ‚Graf von Habsburg‘ stb.) a tárgy művészi megalkotása, élénk drámai szerkezet, ragyogó nyelv és fényes előadás eddig fölül nem múlt remekekké teszik.

Goethe lakóháza Weimarban.

Fáradhatatlan és folyton emelkedő tevékenység közepette elragadta Schillert a halál 1805 május 9-én. Az egész nemzetet megrendítette e pótolhatatlan veszteség, senkit mélyebben, mint Goethét, a ki elköltözött nagy barátjának csak hónapok múlva emelhetett költői emléket ‚Epilog zur Glocke‘ czímű gyönyörű költeményében. Saját költői működése ezentúl erősen háttérbe szorúlt természet- és társadalomtudományi kutatásai és dolgozatai mellett, melyeket részben költői művekben is érvényesített, így a ‚Wilhelm Meister‘ folytatásában (‚Wanderjahre‘ 1821), melynek költői egységét teljesen megbontja a terv nélkül szűkölködő cselekvény és a korabeli politikai és társadalmi kérdéseknek igen szellemes, de túlzott terjedelmű fejtegetése. Itt találjuk először a kor demokrata és szoczialista problémáinak, valamint az amerikai kivándorlásnak mély értelmű tárgyalását, melynek kapcsán Goethe bámulatosan találó pillantásokat vet az európai világ jövőjébe. Legtökéletesebb alkotása ez időből ‚Die Wahlverwandschaften‘

(1809) cz. regénye, egyik legvonzóbb, finom lélektani jellemzés és szép előadás által kitűnő alkotása, melyben az erény és kötelesség diadalát dicsőíti a szenvedély és hangulat fölött. Négy személy viszonyából fejlődik a cselekvény, mely voltakép csupán érzések összeütközése. A tragikus kifejlés a házasság szentségét hirdeti. Nemzetének szabadságharczában Goethe a viszonyok kényszere alatt nem vehetett részt, miért később az ifjú nemzedék, főleg BÖRNE, méltatlanul megtámadta; de hazája fölszabadítását az idegen járom alul ő is ünnepelte: ‚Des Epimenides Erwachen' (előadva 1815 márcz. 30-án Berlinben). Utóbb a romantikus iskola is hatással volt reá: a keleti költészet őt is belevonta varázskörébe. ‚Westöstlicher Divan' (1817) cz. gyűjteménye részben perzsa és arab költemények átdolgozásait, részben eredeti dalokat tartalmaz, melyre a költőnek örökké ifjú szívét egy késő szerelem rajongása (Marianne Willemer, 1784—1860: Szuleika) lelkesítette. Hatása ez irányban is igen nagy volt (Rückert, Platen, Schefer, Daumer, Bodenstedt stb.). Lyrai költészetének ez utolsó virágzása is kétségtelenné teszi, hogy Goethe nemzetének legnagyobb és a világirodalomnak, melynek eszméje szintén tőle származik, egyik leghatalmasabb lyrikusa. Élete utolsó éveiben titkárával (1823 óta) ECKERMANN PÉTERrel († 1854) folytatott beszélgetései (1837) mutatják, hogy nem volt az izgatott századnak olyan mozgalma a közéletnek bármely terén, mely legnagyobb érdeklődését föl nem keltette volna.

Goethe szobra Trippeltől.

Végre nem fejezhette be munkában, eszmékben, sikerekben páratlanul gazdag életét, mielőtt főművét, ‚Faust'-ot, be nem fejezte. A XVI. századi német mondának e kimagasló alakja már gyermekkora óta érdekelte és foglalkoztatta őt, mióta a Dr. Faustról szóló bábjátékot látta. Más irányú és tárgyú munkássága elvonta őt ideig-óráig e hatalmas mondától, de mindig ismét visszatért hozzá és még Olaszország kék ege alatt is csábította őt e modern és északi probléma. Első ízben, úgy látszik, már 1769-ben fogott hozzá a darab kidolgozásához és 1775-ben első fogalmazását készen vitte magával Weimarba (az ú. n. ‚Urfaust'). De csak itt és olasz földön nyerte mai alakját, melyből egyes jeleneteket, mint ‚töredéket' ki is adott 1790-ben. De a nagy munka, Schiller lelkes buzdítása ellenére is, csak lassan haladt, és nagy barátja halála után csupán az első részt tehette közzé (1808). A második részt csak kevéssel halála előtt (1831) fejezte be. Faust tehát végig kisérte a költőt egész életén át és megalkotójával együtt maga is lényeges fejlődésen ment keresztül. Később, nem törődve a régi népkönyvvel és bábjátékkal, melyekből kiindult, egészen önállóan fejlesztette tovább a mondát, az élet legkülönbözőbb irányaival és kérdéseivel hozta kapcsolatba hősét, utóbb a romantika bűvös légkörén keresztül, elvezette az ógörög világba, hogy itt a szépség eszményével, Helenával, egyesüljön, és végül az emberiség nagyarányú munkásává avatja Faustot, a ki most megnyugvással hajtja le örökre fejét, mert tudja, hogy létének nyoma soha nem fog elenyészhetni. Goethe mindig és minden művében első sorban saját élettapasztalatait dolgozta föl; innen van, hogy ‚Faust', melyen hat évtizeden keresztül dolgozott, eszmékben és problémákban, de egyúttal homályos czélzásokban leggazdagabb és művészi szempontból legkevésbbé egységes műve. Az emberiség legnagyobb és legnehezebb kérdéseinek mély fejtegetései örökbecsűvé teszik e páratlan művet, mely költői szépségekben is rendkívül gazdag. A monda hőse az emberiség képviselőjévé lesz, kinek sorsában az egyes ember és az egész emberiség sorsa hatalmas képekben vonul el szemünk előtt. A nagy mű alapeszméje, hogy az ember téved, a míg küzd és törekszik, de hogy a jó ember homályos sejtelme közepett is mindig a jó utat választja. Ezért adott művének (mint előtte Lessing) kiengesztelő befejezést, mert hőse mind magasabbra törve fáradott és benne a mennyei szeretetnek is volt munkás része:

Megmentve a szellemvilág
Nemes fia a rossztól.
Ki törekedve nagyba vág,
Megváltható gonosztól.

S hahogy szeretve védi még
Szerelmes égi részvét,
A boldog égi nemzedék
Üdvözli közelgését. (Dóczi L. ford.)

Goethe, a ‚költő fejedelem', az ‚olympusi', 1832 márcz. 22-én hunyt el és a weimari fejedelmek sírboltjában nyugszik legjobb barátjai, Károly

Egyetemes irodalomtörténet III.

GOETHE ÉS SCHILLER EMLÉKE WEIMARBAN, RITSCHELTŐL.

Ágost és Schiller mellett. Egyetlen fia, Ágost, kivel (1806 óta) neje Christiane Vulpius már 1789-ben megajándékozta, már két évvel előbb hunyt el Rómában; két unokájában kihalt családja. A két nagy költő érczszobrát 1857-ben állították föl a weimari színház előtt, lakóházából pedig (1885) keletkezett a Goethe-Schiller-archivum, mely (1896 óta fényes palotában) összes hagyatékukat tartalmazza. Hazánkban az Elischer Boldizsár alapította Goethe-szoba (1896) az Akadémia palotájában hirdeti a magyar nemzet hódolatát a XVIII. századnak legnagyobb geniusza iránt.

A két nagy költő értékének mérlegelése, mely egy félszázadon keresztül oly sokat foglalkoztatta az iskolamestereket, ma nem divik többé: nemzetük és a világ elismeri nagyságukat és gazdag tanulsággal tanulmányozza alakjuk eltérő vonásait. Goethe a természettudományokból és a reális valóból indul ki, Schiller a történetből és bölcseletből; amaz a tapasztalatot és élményeit testesíti meg műveiben, tehát mindig tárgyilagos, ez a saját lelkében élő ideált iparkodik megvalósítani és eszméket cselekvényekben érvényre juttatni, tehát mindig alanyi; amannál a tényleges dolgok állnak előtérben, emennél az eszmék. Ily értelemben Goethe mindig realista, Schiller idealista. Goethe műveltebb és több oldalú tudós és író volt: mint államférfiú kitűnően ismerte a modern élet és társadalom minden ágát és problemáját, behatóan foglalkozott számos tudománynak legrejtettebb kérdéseivel, folyton érintkezett magasállású és nagyműveltségű férfiakkal és nőkkel. Emberismerete bámulatos volt és nőalakjaihoz fogható remekeket csak Shakespearenél találni Schiller inkább az eszmék világában élt, eszmékből táplálkozott és mindent szeretett eszmékre visszavezetni. Innen erkölcsi szigora, mely éles ellentétben áll Goethe optimista világnézetével, a ki az embereket nem megítélni, hanem megérteni törekedett. Goethe kétségtelenül a nagyobb művész, de Schiller magával ragad magasztos lelkével, mely minden művéből, még a tudományosokból is, hatalmas pathoszszal kapja meg lelkünket. Főeszméje a szabadság, főhivatása: az embert a szabadságra nevelni. Nemzetének és az egész emberiségnek nagy nevelői sorában őt a legelső helyek egyike illeti meg, de emberismeretet és életbölcseséget inkább Goethe munkáiból meríthetni. Mindkettőnek hatása saját nemzetükre és a művelt népekre igen nagy volt és ma is az és az fog maradni jövőre is.

Goethe és Schiller kortársai közül Jean Paul és Hölderlin a legkiválóbbak, Kotzebue és Iffland a legnépszerűbbek. A többiek többé-kevésbbé a ‚Dioskurok' hatása alatt álló másodrendű tehetségek.

Jean Paul Friedrich Richter, Sterne és Fielding tanítványa, a kit kortársai közvetetlenül Goethe és Schiller mellé, sőt fölé állítottak, 1763-ban született Wunsiedel bajor faluban és sanyarú gyermek- és ifjú éveket élt át nyomorban sinlődő

özvegy anyja mellett. Hogy megélhessen, lett íróvá, de első művei nem keltettek figyelmet; ‚Die unsichtbare Loge' cz. regénye (1793) azonban egyszerre ismertté és ünnepeltté tette nevét. Gyors egymásutánban következő nagy regényei (‚Hesperus' 1795, ‚Quintus Fixlein' 1796, ‚Siebenkäs' 1797, ‚Titan' 1800, ‚Flegeljahre' 1800, ‚Katzenberger' 1809) fokozódó lelkesedést keltettek és kortársai, főleg a nők, mindenütt rajongó tisztelettel fogadták, Weimarban is (1796), hol csak Goethe és Schiller nem tudtak vele megbarátkozni és a xeniákban méltán formátlanságot vetettek szemére. Bayreuthben, hol 1804 óta élt, halt meg 1825-ben népszerűsége tetőpontján. Még halála évében rajongó lelkesedéssel és szeretettel ünnepelte őt Börne, de inkább a nemes embert, mint a nagy költőt. Jean Paul nem művész, mert nem tud alakítani: munkáinak stílje, nyelve, szerkezete kuszált és zavaros, a mi főleg nagyobb regényeit sokszor élvezhetetlenekké teszi. Saját elmélkedései, lyrai ömlengései, humoros ötletei folyton megbontják a szerkezet egységét. Pedig nemesebb eszméket ritka író hirdetett lángolóbb rajongással, mint ő: az emberiség jóléte, a szív egyenjogosítása, az áldozatra kész barátság, a szegények és üldözöttek lelkes pártolása: ez eszmék lelkesítik őt és ezekre lelkesíti olvasóit. Az élet nyomorúságát és eszméinek magasztosságát félig nevetve, félig sírva törekszik művészi egységgé egyesíteni majd a humor magaslatáról, majd az érzelgősség könnyeivel. Leghatásosabb idyllikus rajzaiban, midőn a szerény, szűk családi életet meleg szívének sugaraival és gazdag humora szikráival megaranyozza; kortársait túlzó rajongása, költői tájképei, ötleteinek eredetisége és gazdagsága is elragadták. Pedig e részletes jelességei nem kárpótolhatnak főgyengéiért: hogy nem érti és nem tudja tárgyilagosan megalakítani a valóságot, melynek rajzait lehetetlen álomképei folyton megzavarják, és hogy sem művei szerkezetében, sem alakjainak jellemzésében nem képes mértéket tartani. De még e gyengéiben is magasabban áll, mert igazi költő, mint sokat dicsért kortársai: Johann Jakob Engel († 1802), a kitűnő stilliszta, kinek ‚Der Philosoph für die Welt' cz. műve igen csinos tanító irányú elbeszéléseket és beszélgetéseket tartalmaz, míg ‚Herr Lorenz Stark' cz. regénye, melyet Schiller tett közzé, az akkori német polgári osztály életének hű és elég érdekes, de nem igen költői rajza, vagy Theodor Hippel († 1795), a kinek regényei (‚Lebensläufe' és ‚Kreuz- und Querzüge') Jean Paul alakjában vannak írva, de Jean Paul nagy szíve és gazdag szelleme nélkül.

A kor lyrájának főképviselői Hölderlin, a ki a nagy költők görögös irányát túlságig viszi, és a Schillertől rendkívül túlbecsült Matthisson, a ki beteges érzelgősségét üres tájképekbe önti. Friedrich Hölderlin (1770—1843) boldogtalan szerelemnek lett áldozata: megőrült és a halál csak 37 évi szenvedés után váltotta meg a szerencsétlent. Schiller tanítványa, annyira, hogy némely költeményét bátran lehetne nyelv és stíl tekintetében Schillernek tulajdonítani. A régi Hellászban élt lelke, melyet az ógörög élet utáni vágy már megőrülése előtt is beteggé tett. Szellemes író volt, mély érzéssel megáldva, a ki úgy a modern, mint az antik formákat (még betegségében is) virtuóz tökéletességgel használta. Ódái legértékesebb költeményei, és csupa lyra regénye (‚Hyperion') és befejezetlen drámája (‚Empedokles') is. Nálánál jóval népszerűbb volt Friedrich Matthisson (1761—1831), kinek formai tökélye és lágymeleg érzelgőssége még a szigorú Schillert is megvesztegette. Költeményei legnagyobbrészt a Laocoon-előtti külsőleges tájfestés termékei, minden szemléletesség nélkül, mit holdkóros és szépszavú, de üres érzelgősséggel törekszik elfeledtetni. Berzsenyire egész életén át nagy hatással volt. Rokon költők legjobb barátja Gaudenz von Salis (1792—1834), a ki mégis kissé férfiasabb és tájfestései is

sikerültebbek, és AUGUST TIEDGE (1752—1841), a ki ‚Urania' (1801) cz. szépen írt és rendkívül népszerű tanító költeményében a fölvilágosodás száraz eszméit lagymatag érzelgősséggel próbálta a hölgyvilágnak is élvezhetőkké tenni. (Csokonaira hatással volt.) Ezekkel ellentétben JOHANN GOTTFRIED SEUME (1763—1810) középszerű költő ugyan, de szilárd, férfias jellem, a ki a szabadságot nemcsak megénekelte, hanem élete koczkáztatásával védelmezte is.

A dráma terén még mindig a ‚Götz' és ‚Haramják' túlzó utánzásai, a lovag- és rablódarabok töltötték meg a színpadot falrengető, de üres lármájukkal. A kor legjellemzőbb termékei e téren, az első csoportból AUGUST Graf von TÖRRING († 1826) hatásos két ‚történeti' színműve: ‚Agnes Bernauerin' (1780) és ‚Kasper der Thorringer' (1785), a másodikból a később oly termékeny és népszerű novellista HEINRICH ZSCHOKKE († 1848) érzelgős rablódrámája, ‚Abällino, der grosse Bandit, (1793), melynek méltó párja a regény terén a világhirű ‚Rinaldo Rinaldini' (1798) czímű ‚romantikus történet', melyet Goethe sógora, CHRISTIAN AUGUST VULPIUS († 1827) elkövetett. Ily körülmények közt Goethe és Schiller nem lehettek a színpad uraivá és nem is gyakorolhattak az írókra közvetetlenül nagy befolyást. Az ideális stílű tragédiában kevés hivatott követőjük akadt, milyen pl. a bécsi COLLIN-testvérpár, HEINRICH JOSEF († 1811, udvari tanácsos) és MATTHÄUS († 1824, a reichstadti herczeg nevelője), kik antik vagy hazafias tárgyú történeti drámákkal léptek Schiller nyomdokaiba, de máris jambusos deklamáczióval kényszerültek alakító erejök fogyatkozásait leplezni. Az idősbik Collin volt a nagyobbik tehetség: ‚Coriolan', ‚Horatier und Curiatier', ‚Polyxena' (melyben szintén szerepel a kar), de különösen ‚Regulus' cz. tragédiái nagy tetszést arattak; Máté az osztrák-magyar történetből vette darabjait, melyeken Shakespeare angol historiáinak hatása is észlelhető, és egyik színművében (‚Bélas Krieg mit dem Vater') érdekesen és hatásosan szerepelteti Bánk bánt. A legtöbb drámaíró csak a színpadi hatást kereste, melyet legkönnyebben és leggyorsabban a mindennapi életből vett érzelgős szerelmi történetekkel vagy a karzati közönség ízlésére számított vastag, néha pikáns helyzetekkel érhettek el. A xéniák éles támadásokat intéztek a művészetnek e megrontói ellen; de ez nem ártott népszerűségüknek, melyet csak a megváltozott ízlés segítségével a romantikusok döntöttek meg. E korabeli színműírás legkedveltebb és a külföldön is sokáig nagyrabecsült főképviselői KOTZEBUE és IFFLAND, kiket hazájukban is, nálunk is sokan (pl. Döbrentei) Goethével és Schillerrel egy sorba helyeztek.

A. Kotzebue.

AUGUST KOTZEBUE Weimarban született 1761-ben és Goethe pártfogásával nevekedett és fejlődött. Csodagyermek volt, a ki már fiúkorában színházat állított és játszott, mit azután jóformán élete végéig mindenütt folytatott. Már húsz éves

korában került Oroszországba, hol színházigazgató volt és egyéb befolyásos állásokat is elnyert (de azért egyszer 1801. Szibériába került). Két évig (1797—98) a bécsi burgszínháznak is volt igazgatója. Az új század eleje óta többnyire német földön élt, hol darabjaiért rajongtak, de őt magát gyűlölték. Mert a szabadságharczok idejében kissé lármás és pózos hazafiságot kigúnyolta, a szabadság esküdt ellenségének, és mert orosz összeköttetéseit föntartotta, orosz kémnek tartották. Az elkeseredés ellene oly nagy volt, hogy Sand Károly, egy rajongó jenai theologus és burschenschafter, hazafias és hazamentő tettet vélt elkövetni, midőn Kotzebuet 1819 márczius 23-án Mannheimban meggyilkolta. Főleg e meggondolatlan és menthetetlen tettet használták föl azután a német kormányok ürügyül, midőn tanárokat és tanulókat egyaránt üldöztek és az egyetemek szabadságát megsemmisítették. Kotzebue nem volt hazaáruló, de nem volt jellem sem, és ez meglátszik sikamlós regényein, melyekkel pályáját kezdte, meglátszik nagyszámú színművein is, melyeket bámulatos termékenységgel írt. A nagyságok és az erények, melyeket dicsőít, gyakran csak álnagyságok és álerények. Hogy a tömeg ízlésének hizelegjen, frivol tárgyakat is dolgoz föl kedvező világítással és ledérséget tanít az erény álarcza alatt. Az erkölcsi törvények szigorát gyakran gyönge engedékenységgel vagy olcsó meghatottsággal rontja meg. De Kotzebue kétségtelenül nagy tehetség volt. Gazdag leleményén és nagy műveltségén alapuló imponáló termékenysége mellett (216 színművet írt) jól tudott jellemezni, a cselekvényt ügyesen megszerkeszteni, a szín hatást pontosan kiszámítani és a párbeszédet mindig érdekesen és elevenen folytatni, noha igen sokszor túloz és a hatás kedvéért a józan észt is képes föláldozni. Nemcsak igen termékeny, de, csak mint színműíró is, rendkívül sokoldalú is volt: írt érzékeny színműveket (‚Menschenhass und Reue' 1789, ‚Das Kind der Liebe' 1790); a ‚Götz' hatása alatt lovagi drámákat (‚Johanna von Montfaucon' 1800); regényes szomorújátékokat (‚Die Sonnenjungfrau' 1791, ‚Rollas Tod' 1796); a ‚Wallenstein' mintájára történeti tragédiákat (‚Octavia' 1801, ‚Bajard' 1801, ‚Die Hussiten vor Naumburg' 1803, ‚Die Kreuzfahrer' 1803); kis és nagy vígjátékokat és bohózatokat (‚Die Indianer in England' 1790, a naiv Gurlival, ‚Die beiden Klingsberg' 1801, ‚Der Rehbock' 1813, ‚Die deutschen Kleinstädter' Krähwinkellel, ‚Das Epigramm') és polemikus-szatirikus drámai pamfleteket (‚Die Sucht zu glänzen' 1801 a Kant-féle bölcselet ellen, ‚Die Organe des Gehirns' 1806 a phrenologia ellen, ‚Don Ranudo de Colibrados' 1803 a nemesség ellen, ‚Der hyperboräische Esel' 1799 a romantikus iskola ellen; sőt egyik legdurvább támadását, Bahrdt ellen, a mit sem sejtő Knigge báró neve alatt tette közzé). Legjobbak vígjátékai, ha néha bohózatosak is, mert jókedve, élcze, szatirája itt legjobban érvényesülhetett: a franczia Rabanis mint vígjátékírót közvetetlenül Molière mellé helyezi; leggyöngébbek ‚magas' tragédiái, melyekben üres deklamáczió és nagyhangú dagály uralkodnak. Darabjai nagyon sokáig uralkodtak a színpadon, hisz ‚Menschenhass und Reue' (a mit Schiller nyomban megjelenésekor megjósolt) meghódította az egész világot; némelyik műve még ma is él a színen. Az ifjabb Dumas-féle modern franczia ‚comédie' voltakép nem egyéb, mint a Kotzebue-féle érzékeny színműnek tárgyban és szellemben, természetesen modern megújítása. Nálunk főleg Kisfaludy Károlyra s kortársaira volt nagy hatással.

Kevésbbé kifogásos alak, de jóval kisebb és szűkebb tehetség vetélytársa a közönség tetszésében, August Wilhelm Iffland (1759—1814), korának egyik legnagyobb színésze s 1796 óta a berlini nemzeti színháznak nagyérdemű igazgatója. Ifjú éveiben Mannheimban volt színész, hol Schillerrel megbarátkozott és ennek

első darabjaiban (mint Franz Moor, Muley Hassan és Wurm) nagy diadalokat aratott. Derék, nemes ember, nem minden hiúság nélkül (hisz színész volt), de sem életében, sem műveiben erkölcstelenségre vagy léhaságra nem volt kapható. A színész tekintélyét és becsületét ő alapította meg a német társadalomban. Számos darabjaiban főczélja: tanítani, hallgatói szívét és eszét nemesíteni. Innen legtöbb művének moralizáló iránya, mely bizonyára nem maradt minden siker nélkül; de innen az igazi lendület hiánya is. Színművei a való életnek hű tükrei, a korabeli viszonyok találó rajzai, de nem minden irányzat nélkül: a magasabb osztályok, főleg a hivatalnokok igen kedvezőtlen világításban jelennek meg nála, míg a polgárokat és kis embereket, általában a szegényebb sorsúakat szeretettel rajzolja, hisz igazi jóság és boldogság szerinte csak ezeknél található. Világa szűk, emberei többnyire typusok, de életteljesen rajzolva, hálás szerepek; sohasem frivol vagy pikáns, inkább néha költőietlen és hétköznapi. A meghatottság nála is nagy szerepet játszik, erkölcsi dolgokban ő is kissé engedékeny (a mit már II. József császár helytelenített), igazságszolgáltatása néha gyönge, de sohasem sértő. Schiller főleg az ő darabjainak világa ellen írta ‚Shakespeare árnyéka' cz. remek szatiráját. Leghíresebb színművei, melyeket még ma is adnak: ‚Verbrechen aus Ehrsucht' 1784, ‚Die Jäger' 1785 (kitűnő jellemek, igen sikerült családi dráma), ‚Die Hagestolzen' 1791 és ‚Dientspflicht' 1795. Ő is, Kotzebue is csak látszólag szorultak le a színről: a modern drámaköltők is sokszor sem tárgyban, sem földolgozásban nem különböznek tőlük, — jeléül annak, hogy mind a ketten voltakép naturalisták voltak, a kik a való életet híven másolták. A naturalismus módszere és eszközei persze manap lényegesen mások.

XIII. FEJEZET.

A romantika.

Herder és a ‚Sturm und Drang' eszméit Goethe és Schiller ókori klassziczismusa egy emberöltőre hátraszorította, de teljesen el nem nyomhatta, és a fölvilágosodás száraz észjárása sem tudta örökre elnémítani a kedély és a képzelet igényeit. Mind a két áramlat ellen erős visszahatás támadt a XVIII. század utolsó napjaiban: a fiatal nemzedék elfordult az ókortól, mely a modern világtól oly messze esik, és föltámadt a fölvilágosodás ellen, mely a szívet hidegen hagyta. E visszahatás képviselőit nevezték romantikus ‚iskolának', bár a fiatal tehetségek még az ellenzésben sem voltak egy nézeten, alkotásaikban pedig igen eltérő utakon jártak. A középkor felé fordultak, mely hitével és komolyságával, mysticismusával és bensőségével a kedélyre mély hatást gyakorol és a képzeletet kielégíteni tudja. Még pedig nemcsak a német, hanem az egész középkor, melynek világnézete és ízlése oly egységes, és melyhez csakhamar csatolták a keletet is, a fantasztikus regék és hagyományok őshazáját. Ez idegen irodalmak ismertetése és kiválóbb termékeiknek fordítása a romantikusok főérdeme, mert saját alkotásaikban nem voltak szerencsések, a mi nagyrészt ferde és hóbortos elméleteik következménye, de az idegen minták hatásából is érthető. Mert a rendkívül eltérő jellemű ide-

gen irodalmakkal való foglalkozás csakhamar utánzásra csábított, ez pedig formátlanságot és ízléstelenséget eredményezett. Gyengébb költői erejöknél fogva fősúlyt az alakra helyeztek, melynek mesterei voltak, eszméik hiányát pedig allegorikus és philosophiai elemekkel igyekeztek pótolni. Legnagyobb hatással reájok a kor legtekintélyesebb két bölcselője volt: Joh. Gottlieb Fichte (1762—1814), a jellemes, nagyszabású, hazafias férfiú, a ki Kantból kiindulva megalapította a tiszta idealismust, melynek értelmében csak az Én van, mert e nélkül nincs külvilág; a világ csak az Én által és az Énben van, tehát az Én a világnak nemcsak középpontja, hanem teremtője is; és W. Josef Schelling (1774—1854), a természetbölcseletnek gazdag képzeletű és költői lelkű megalapítója, a ki a realismust és idealismust összeegyeztetni törekedett: az Én és a külvilág szerinte ugy viszonylanak egymáshoz, mint lényeg és látszat, melyek egymást föltételezik és egymást fedik. Ily formán a romantikusok ellenkezésbe kerültek a reális világgal, elvesztették érzéküket az eleven élet iránt, melyet megvetettek, és önkényes fantasztikába csaptak át. Egészségtelen, túlzott, képtelen idealismusnak lettek hívei, míg a Goethe-Schiller-féle idealismus csupán a korabeli lapos és költőietlen valósággal állt ellentétben, nem a valósággal magával. A képzeletet, azaz az önkényt ismerték el főelvnek, úgy a költészetben, mint az életben, stílben és ízlésben. Ezzel ellenkezésbe kerültek nemcsak a művészetnek, hanem az erkölcsösségnek is örök törvényeivel.

A romantika fejlődésében három korszak különböztethető meg: 1800-ig támadják a korabeli irodalmat és keresik a költészet lényegét: ez a kritika korszaka. Másik korszakukban, 1815-ig, alapot keresnek a valóságban elméleteik számára: így jutnak a középkorhoz, melyben, homályos és jórészt ferde fölfogásuk szerint, költészet és élet szoros kapcsolatban volt egymással és a katholikus egyházzal, mely őket mind erősebben vonzza. Ez a romantikus költészet fénykora: ekkor költői alkotásokban testesítik meg nézeteiket, általában csekély sikerrel, mert a német romantika a tagadásból fejlett és a kritika szülte, híveinek alkotó ereje pedig gyenge volt arra, hogy az új szellemet kiváló költői alkotásokban valósítsa meg. Végre 1815 után a való életben érvényesítik elméleteiket, mint az európai reakczió dolgozó társai: a politika korszaka. A valóságot lenéző és semmibe sem vevő irányuk főjellemzője a ‚romantikus irónia‘, melyre oly büszkék voltak: a műveikben rajzolt világot maguk sem tekintik valóságnak és nem akarják az olvasótól sem valóságnak tekintetni: a képzelet játéka minden, és ők teljes önkénynyel bánnak el e játék szereplőivel.

Irodalom- és nyelvtörténeti, valamint a középkor történetére és műveltségére vonatkozó tudományos dolgozataikkal a legnagyobb és legkedvezőbb befolyással voltak egyes tudományok fejlődésére: az æsthetika

és irodalomtörténet, az összehasonlító nyelvészet és mythologia, a germán, román és keleti philologia, a modern művészettörténet, mely véget vetett az ókor egyoldalú magasztalásának és utánzásának, mind első sorban a romantikusoknak köszönik újabb hatalmas haladásukat. De valamint költészetökben helytelenül túlozták a középkori minták utánzását, úgy a legrosszabb hatással voltak az egész közéletre azzal, hogy nem is elégedtek meg a középkori irodalmak ízlésének felújításával, hanem új életre akarták hozni a középkornak politikai, vallásos és társadalmi állapotait, mi által a bécsi congressus (1815) óta hatalomra került legsötétebb politikai reakcziónak szolgáltak eszközül és elszánt ellenségei lettek minden szabadelvű eszmének és intézménynek. Ezért voltak ellenségei Schillernek, a ki mindig a szabad haladást hirdette és ellenszenvvel viseltetett a fiatal óriások iránt, de nagyrabecsülték az agg Goethét, a ki irányukban jóval elnézőbb volt és utolsó műveiben (‚Wanderjahre', ‚Faust II.', ‚Diwan') maga is részben a romantika hatása alá került.

A romantika korszaka a XIX. század első harmadát foglalja el: hívei a juliusi forradalomig (1830) Németország legbefolyásosabb szépírói, tudósai és államférfiai, a kik, minden tévedéseik és túlzásaik ellenére, rendkívüli érdemeket szereztek a német nemzet kulturai fejlődése, főleg tudományos nagy fölvirágzása körül. Jena, Heidelberg, Berlin és Bécs voltak működésök középpontjai; de teljesen Németország legfélreesőbb városkája sem tudta magát kivonni e lényegében nemcsak német, hanem európai áramlat hatása alól: hisz a classikus ízlés a költészetben és a fölvilágosodás az emberek világnézetében szintén nemcsak német, hanem európai áramlatok voltak. De ez európai áramlat megindítói épen a német romantikusok, a kik a külföldre nagy hatással voltak: Angliában a történeti regény (W. Scott) és a lyrában a ‚tengeri iskola' (Wordsworth, Coleridge, Southey), jó részben Byron is, Francziaországban Charles Nodier és Victor Hugo, Olaszországban Manzoni, nálunk Kisfaludy Károly és köre, északon a szellemi életnek összes nyilvánulásai lényeges ösztönzést nyertek a német romantikától.

A romantikusok közlönye az ‚Athenæum' (1798—1800) volt, melyben főleg Schlegel Frigyes hirdette az új evangéliumot. Hogy saját irányuk lényegét és czélját illetőleg mennyire nem voltak tisztában maguk is, legjobban mutatják a szóvivő Schlegel Frigyesnek következő homályos és abszurd tételei, melyekben különben nem nehéz Herder és a lángelmék nézeteinek erőszakos túlhajtását fölismerni: «A romantikus költészet folyton haladó egyetemes költészet. Nemcsak az a czélja, *hogy a különböző költői fajokat egyesítse s a költészetet a philosophiával és a rhetorikával összeolvaszsza.* Ezenkívül az is a feladata, hogy a költészetet és a prózát, a genialitást és a kritikát, a mű- és a természeti költészetet majd vegyítse, majd egybeolvaszsza, a költészetet elevenné és kedveltté, az életet és a társadalmat költőivé tegye, az élczet költőisítse, a művészet formáit a műveltség mindenféle elemeivel megtöltse

és a humor szikráival élénkítse. Magában foglal mindent, a mi költői, a legnagyobb s a többféle rendszert magában foglaló művészeti rendszertől kezdve a sóhajig, a csókig, a melyet a költő gyermek az egyszerű dalban magából kilehel ... A romantikus költészet még fejlődőben van és az a különös sajátsága, hogy mindig fejlődik, hogy sohasem lehet tökéletes. Semmiféle elmélet ki nem merítheti s *csak egy lángelméjű kritika merhet arra vállalkozni, hogy az ő ideálját jellemezze.* Csakis ő végtelen és csakis ő szabad; *első törvényeül pedig azt ismeri el, hogy a költő önkénye maga fölött törvényt nem tűr.* Egyedül a romantikus költészet az, a mely több mint mesterség, ő maga a költői művészet; mert bizonyos értelemben minden költészetnek romantikusnak kell lenni.... Romantikus szempontból a költészet fattyúhajtásainak, még a legkülönösebbeknek és legborzasztóbbaknak is, megvan a maguk értéke, mint anyagnak és előgyakorlatnak az egyetemességhez, *ha csak valami van bennük, ha csak eredetiek!»* Ilyen ferde nézetek a fiatal tehetségekben csak zavart okozhattak s formátlan és ízléstelen műveket eredményezhettek volna, ha a költők a gyakorlatban csakugyan mindig e bizarr és esztelen oraculumoktól vezéreltették volna magukat. De másként történt: az első rajongást kijózanodás követte és utóbb, még mielőtt Platen és Heine megsemmisítő harczot kezdtek a már hitelét vesztett romantika ellen, az ‚iskola' lelkes hívei is megbékűltek a józan ész és a művészet követelményeivel.

A romantikus ‚iskola' Jenából indult ki és vezérei a SCHLEGEL testvérek voltak, Schlegel Adolf fiai, a kik Göttingában kitűnő philologiai képzést nyertek, mire Jenában kiadták az ‚Athenæum'-ot. AUGUST WILHELM SCHLEGEL (1767—1845) a XIX. század első éveiben vándoréletet élt: 1803-ban Berlinben nagy tudásról és finom szellemről tanuskodó előadásokat tartott a modern irodalmak fejlődéséről; 1804—18-ban elkisérte Necker franczia miniszter leányát, Staëlnét († 1817), német- és olaszországi útjában és segítségére volt ‚De l'Allemagne' (1813) czímű nagy művének megírásában, mely először nyitott utat a német szellemnek Francziaországba; azután Bécsben élt, hol kitűnő és egész Európában nagy hatást tett előadásokat tartott a dráma történetéről (‚Über dramatische Kunst und Literatur' 1808), melyekben az egyes nemzetek drámai költészetét új szempontokból tárgyalta; végre, miután Olasz-, Franczia- és Angolországot újból bejárta, 1818-ban egyetemi tanár lett Bonnban, hol leginkább a szanszkrit philologia terén fejtett ki úttörő munkásságot. Schlegel nagy műveltséggel és finom ízléssel fejtegette nemcsak a világirodalomnak, hanem Goethének remekeit is: ő az æsthetikai essay megteremtője Németországban. Saját költői művei gyengék: Euripides után írt ‚Ion' czímű drámája, mely az ‚Iphigenia' párja kivánt lenni, élettelen és már a tárgy megválasztásában elhibázott; kisebb költeményei, melyekben a legkülönfélébb idegen formákat virtuóz módra használta, alakilag kitűnőek, de nincs bennök sem költészet, sem lélek; ellenben igen sikerültek Kotzebue ellen írt éles szatirái és remekek műfordításai az ó- és újkori, nyugati és keleti nyelvekből; főleg Shakespeare- és Calderon-fordításai minden tekintetben tökéletesek és valóságos német költőkké tették ez idegen mes-

tereket. Bonnban tanítványa volt HEINE, a ki sokat tanult tőle és kezdetben versben és prózában dicsőítette, de utóbb a legbotrányosabb módon nevetségessé tette és sárral dobálta. Vilmos öcscse, FRIEDR. SCHLEGEL (szül. 1772) a század elején Párisba ment, hol a román irodalmakkal és a szanszkrit nyelvvel foglalkozott. E tanulmányai eredménye ‚Über Sprache und Weisheit der Indier' (1808) czímű korszakos műve, mely az összehasonlító

Friedrich Schlegel.

nyelvészet alapvető munkái közé tartozik. 1803-ban nejével (Mendelssohn Mózes leányával) áttért a katholikus vallásra és a bécsi kormány szolgálatába lépett. Mint az udvari kanczellária titkára, ő írta Károly főherczeg táborában a Napeleon ellen intézett hatalmas proklamácziókat. Végre Drezdában telepedett le, hol előadásokat tartott (Az újabbkori történetről, Az ó- és újkori irodalomról, Az élet, a nyelv és a történet philosophiájáról) és 1829-ben meghalt. Nagyobb költői tehetség volt, mint bátyja, de

csak dalai (részben hazafiasak) örvendetesek, bár ezekben is sok a homály; ‚Roland' czímű romànczokban írt hősköltemény száraz és egyhangú, ‚Lucinde' cz. vad regénye (1799), melyben ‚a kéj vallását' hirdeti, egy botrányos tárgynak tehetetlen földolgozása, ‚Alarcos' czímű drámája pedig antik és modern elemek ízetlen keveréke. Nagy műveltségű és nagy tudású, de zavaros, a mystikára hajló és felekezetileg elfogult író volt, a ki mindent a középkori katholiczismus szempontjából tárgyalt és rendesen hamis világításba helyezett. Politikai eszménye az összes német törzsek egyesítése volt a Habsburg-ház és a katholikus egyház uralma alatt. A kor zavaros nézeteinek jellemző jele, hogy oly lángeszű és mély vallásosságtól áthatott theologus és bölcselő, mint FRIEDRICH SCHLEIERMACHER (1768—1834), a Plato kitűnő fordítója, az erkölcsi és költői szempontból egyaránt ronda Lucindé'-t önálló könyvben (1801) védelmezte és dicsőítette.

A jenai romantikusok maguk kezdetben NOVALISt tekintették legkitűnőbb költőjüknek, később TIECK került az elhúnyt Goethe helyébe. NOVALIS, igazi nevén FRIEDRICH V. HARDENBERG (1772—1801), a ki csak 29 évet élt, mély érzésű, igazi költő volt. Főleg lyrája, első sorban egyházi dalai, tartalom és alak tekintetében egyaránt jelesek: mély érzés művészi megalakításban. És igen költőiek, bár sokszor túlságosan homályosak és mystikusok, prózában írt hymnusai is. De már sokat dicsőített töredékes regénye, ‚Heinrich von Ofterdingen', a ‚Wilhelm Meister' utánzása, mely egy ifjúnak költővé fejlődését tárgyalja, igen szépen van ugyan írva, de sem szerkezet, sem jellemzés tekintetében nem kiváló. A hősnek eszménye, melyet keres, az álmában látott ‚kék virág', lett a német romantika sokat dicsőített symboluma. Nem Novalis, hanem LUDWIG TIECK (1773—1853), a ki hosszú életében sokféle iránynak hódolt, az iskola legnagyobb költője. Életének főczélja gyanánt egy Shakespeareről tervezett nagy munka lebegett előtte, melynek érdekében nagy utazásokat és alapos tanulmányokat tett, de a nagy mű nem készült el. Drezdában, hol 1820 óta mint dramaturg élt, színre hozta az angol mester több drámáját és kitűnő essayket írt róluk, valamint a korabeli német színdarabokról is (‚Dramaturgische Blätter'). Innen IV. Frigyes Vilmos 1841-ben Berlinbe hívta a nagyhírű költőt, a ki azontúl a porosz fővárosban élt, a hol meg is halt. Nagy lyrai tehetség: mestere a hangulatnak, gazdag képzelettel megáldva, a behízelgő dalban és eleven költői leírásban Heine mintája, kire nagy hatással volt. Az erdő varázsa, a természet tüneményeinek költői megszemélyesítése, a szív homályos érzéseinek hangulatos kifejezése értékessé teszik lyráját, mely csak alakilag nem elég tökéletes. Munkásságának tömege a széppróza és dráma körébe esik. Első korszakában még nagyon önállótlan, igen eltérő mintákat másol és regényeiben (‚Abdallah'. ‚William Lovell') főleg a kivételest és borzasztót hajhászsza. Második, igazi

romantikus korszakában, ‚Wilhelm Meistert‘ utánozva, regényt ír (‚Franz Sternbald‘), melyben az élet a hőst képzőművészszé neveli, és szatirizálja a philisztereket és a korabeli értéktelen írókat (de Kotzebuet is) a német népregékből merített lehetetlen vígjátékokban (‚Gestiefelter Kater‘, ‚Prinz Zerbino‘, ‚Blaubart‘ stb.), melyek színre nem valók és czélzásaikban ma már nehezen érthetők. Ugyanez időben írja több-kevesebb költői szabadsággal német népmeséit és romantikus drámáit (‚Genoveva‘, ‚Octavianus‘, ‚Fortunat‘), melyekben rengeteg szereplő többnyire czél nélkül lép föl és távozik, miután érzéseiket vagy nézeteiket néha idegen versszakokban iszonyú bőbeszédűséggel kifejtették. De sok e művekben a költői részlet is, mely azonban a folytonos mysticismusban és allegoriában nem tud érvényesülni. Végre harmadik korszakában Goethe tanítványa lesz és kitűnően írt, csak elmélkedésekkel és érdekes, de sokszor távol eső dolgokról szóló igen terjedelmes beszélgetésekkel túlságosan terhelt novelláiban (‚Musikalische Leiden und Freuden‘, ‚Dichterleben‘, ‚Des Dichters Tod,‘ ‚Der Aufruhr in den Cevennen‘ stb.) a való élet költői megalakítására törekszik, a mi neki sokszor meglepően sikerül is. Tudományos törekvései nagy eredményekkel jártak: az ő felügyelete alatt fejezte be leánya Dorottya Wolf Baudissin gróffal a Schlegel-féle Shakespeare-fordítást; ő maga lefordított középkori német minnedalokat, melyek Grimm Jakabot germanistává avatták, valamint egyéb régi német műveken kívül Cervantes Don Quijoteját, mely a német regényírókra nagy hatással volt. A régi német és angol színházzal foglalkozó könyvei (‚Altenglisches Theater‘ 1811 és ‚Altdeutsches Theater‘ 1817) úttörő munkák, melyek még ma sem avúltak el teljesen.

L. Tieck.

A jenai romantikusok kozmopoliták voltak, munkásságuk nemzetközi jellegű: érdeklődtek ők régi német dolgok iránt is, de csak mellékesen, a mennyiben azok is a középkor alkotásai voltak. Máskép a heidelbergi csoport: ezt első sorban nemzeti iránya jellemzi, másodsorban a népiesség tanulmányozása és ápolása. Heidelbergbe jött 1804-ben Brentano, 1805-ben Arnim, 1806-ban Görres, és ezekhez csatlakoztak a kisebb tehetségek és a germanisták: Grimm és Uhland; ez utóbbiak közvetítésével pedig még a ‚sváb iskola‘ is. Közlönyük a ‚Zeitung für Einsiedler‘ vagy

‚Trosteinsamkeit' (1808) volt, melyben a német népies hagyományokat, meséket és babonákat, mondákat és népszokásokat gyüjtötték és közzétették; legkiválóbb alkotásuk ‚Des Knaben Wunderhorn' (1806—08), a német népdaloknak első nagyszabású, a művelt közönségnek szánt gyűjteménye, melyet Goethe is örömmel üdvözölt. Mint költők e heidelbergiek igen tehetségesek, de még fantasztikusabbak és önkényesebbek, mint a jenaiak. Részletekben sok szépet alkottak, de befejezett műalkotásra csak elvétve voltak képesek, és műveik tele vannak hóbortos, érthetetlen, ízetlen elemekkel. Irányuk teljesen nemzeti: a német haza, nép és nyelv lelkesíti őket mint költőket is. E réven hozzájárultak a német philologia megalapításához, de a legnagyobb hatással voltak a modern német lyra fejlődésére: Brentano és a ‚Wunderhorn' nélkül Heine és kortársai el nem képzelhetők. Kiváló költői erő csak kettő van e heidelbergi körben: Arnim és Brentano; a többiek más szempontokból érdemelnek figyelmet.

Ludwig Achim v. Arnim (1781—1831) lovagias jellemű, romantikus irányú, nemzete nagyságától áthatott és költői tehetség tekintetében is kiváló férfiú volt, élénk képzelettel s alkotó erővel megáldva, kinek műveit azonban a csodásnak, homályosnak, kalandosnak túlságos hajhászata megrontja; főleg drámáit, melyek egészen formátlanok, kevésbbé novelláit, legkevésbbé főművét, ‚Die Kronenwächter' (1817) czímű befejezetlen történeti regényét, melyben a XVI. századnak színgazdag, eleven rajzát adja. Első sorban az ő érdeme a nagy népdal-gyűjtemény, a heidelbergi körnek legmaradandóbb műve. Szerkesztő társa, később sógora Clemens Brentano (1778—1842) talán a legtehetségesebb, de egyúttal a leghóbortosabb az összes romantikusok közt: néha egyszerű, naiv, népies; máskor mystikus, érthetetlen, groteszk. Ilyen már első regénye (‚Godwi' 1801), ilyen nagy Faust-szerű eposza, (‚Romanzen vom Rosenkranz' 1813), ilyenek drámái (‚Gründung Prags' 1815, tárgyát Grillparzer is feldolgozta: ‚Libussa'). Legjobb művei: ‚Geschichte vom braven Kasperl und der schönen Annerl' (1817) czímű elbeszelése, a század legrégibb falusi története, ‚Gockel, Hinkel und Gackeleia' (1838) czímű gyönyörű műmeséje és ‚Die mehreren Wehmüller und ungarischen Nationalgesichter' (1817) czímű novellája, melyben gazdag, bizarr humorja is érvényesül. Brentano unokája volt Wieland első szerelmének, Laroche Zsófiának († 1807), a ki maga is működött a regény terén, és fia Maximiliane Larochenak († 1793), a ki a fiatal Goethét is elbájolta. Clemens nővére Bettina († 1859), 1811 óta Arnim neje, Goethének és Goethe anyjának barátnője, szintén igen tehetséges és szellemes nő volt, de ép oly fantasztikus és a valósággal szemben tehetetlen és megbízhatatlan, mint testvérbátyja. Híres könyve ‚Goethes Briefwechsel mit einem Kinde' (1835) elejétől végig költött regény, melynek (egyes levéltöredékeket nem tekintve) semmi történeti alapja nincsen.

A heidelbergi körnek a német múltra vonatkozó tudományos törekvéseihez csatlakozott az egyetemnek egyik leghíresebb tanára, FRIEDRICH CREUZER, kinek főműve ‚Symbolik und Mythologie der alten Völker' (1810—12) a romantikában gyökerezett s utóbb reá visszahatott és sorompóba hívta az öreg JOHANN HEINRICH VOSSt (‚Antisymbolik' 1824), a ki a romantikának heves és lármás ellensége volt. Mythologiával foglalkozott JOSEPH GÖRRES (1776—1848) is, a ki előbb Párisban a véres republikánusok társa volt, de most lelkesen csatlakozott a romantikához, még pedig ennek elfogúlt felekezeti irányához. Fő érdeme, hogy a német népkönyveket ismertette és fontosságukra rámutatott (‚Die teutschen Volksbücher' 1807). A ‚Trosteinsamkeit' füzeteiben nyertek e törekvések, melyek a német philologia megteremtésére vezettek, egyelőre igen furcsán szerkesztett közlönyt. Germanisztikai törekvéseket már a XVI. században találunk a reformáczió hatása alatt, elsőben az új irodalmi nyelv szolgálatban: az első német nyelvtant VALENTIN JCKELSAMER írta, 1534. FLACIUS ILLYRICUS, KONRAD GESNER, MELCHIOR GOLDAST és MARQUARD FREHER kiadtak régi szövegeket, de természetesen minden kritika nélkül. A XVII. században már nagyobb és tudományosabb lendületet vettek e tanulmányok: JUSTUS GEORG SCHOTTEL írja az első tudományos német nyelvtant 1663, FRANCISCUS JUNIUS földolgozza a gót bibliát 1671, SCHILTER és SCHERZ kiadják a régi költői emlékeket 1728. A XVIII. században a fáradhatatlan JOHANN CHRISTOF ADELUNG (1732—1806) mellett GOTTSCHED, BODMER, LESSING is érdeklődtek a régibb irodalom termékei iránt, melyek a reformáczió óta teljes feledésbe mentek volt, úgy hogy csak néhány tudós tudott létezésökről, de igazi értéküket ezek sem ismerték és csupán mint nyelvemlékeket méltányolták. Hogy mennyire nem érdeklődött a nemzet régi irodalma iránt, legjobban bizonyítják oly föltűnő tények, hogy BODMER (töredékes) Nibelung-kiadása (1757) legkisebb figyelmet sem keltett és hogy CHRISTOF HEINR. MYLLER nagy gyüjteménye középkori epikusokból (1781 óta) egészen sikertelen maradt. Csak mikor a romantikusok a középkor szellemi életét meleg buzgalommal ismertették és a francziáktól elnyomott s nemzetiségének elvesztésével fenyegetett német nép a múltban keresett erőt és vigasztalást, akkor keltettek figyelmet TIECK minnedalai (1803), SCHLEGEL VILMOS irodalomtörténeti előadásai és FR. HEINRICH VON DER HAGEN fáradozásai a Nibelung-eposz körül, főleg a nagy mű első teljes kiadása (1810). De ez mind többé-kevésbbé csak műkedvelő előmunkálat volt; a német philologia szakszerű tanulmányát csak a GRIMM testvérek és LACHMANN alapították meg. KARL LACHMANN († 1851, Berlinben), a jeles GEORG FRIEDRICH BENEKE († 1844, a ki először tartott egy egyetemen, Göttingában, germanisztikai előadásokat) tanítványa, a classica philologia módszerét alkalmazta a német középkor termékeire, megalapította a német történeti metrikát, kritikai kiadásokban tette közzé a régi költészet legfontosabb termékeit és először tárgyalta tudományos alapon a Nibelung-eposz eredetét. Még nagyobb hatással működtek a Grimm testvérek, a kik a német philologia egész nagy terét átölelték, minden egyes szakában alapvető műveket teremtettek és a nagy közönségre is kiható munkásságot fejtettek ki. JACOB és WILHELM GRIMM (Hanauban születtek, amaz 1794, emez 1786) együtt tanulták a jogot a marburgi egyetemen, hol Tieck minnedalai fölkeltették érdeklődésüket a régi nyelv s irodalom iránt. Ekkor gyüjtötték a német népregéket (‚Kinder- und Hausmärchen' 1812) és népmondákat (‚Deutsche Sagen' 1816), melyeket oly gyönyörűen meséltek el, hogy e népies történetek nemzedékek kedvelt olvasmányává lettek. Miután több évig mint könyvtárnokok éltek Kasselben, 1830. a göttingai egyetemhez kerültek, honnan 1837. elbocsátották őket, mert öt tanártársukkal együtt

tiltakoztak a hannoverai alkotmány önkényes megszüntetése ellen. Majd Berlinbe kaptak meghívást, hol Vilmos 1859, Jakab 1863. meghalt. Grimm Jakab bámulatos munkásságot fejtett ki: a német philologia alapvető nagy műveit mind ő írta meg:

Jacob és Wilhelm Grimm.

a német nyelvtant (1819—37), a német jogi régiségeket (1828), a német mythologiát (1835), a német nyelv történetét (1848); azonkívül számtalan tudós tanulmány mellett fontos könyveket írt a mesterdalról (1811) és az állateposzról (1824). VILMOS főművei: Az ó-dán népballadákról (1811), a német hősmondáról (1829) és a német rúnákról (1821) írt fontos könyvek. Ezeken felül számos régi emléket adtak ki jeles

szövegekben, mélyreható fejtegetésekkel és meginditották (1852) hatalmas német szótárukat, mely még ma sincs befejezve. Óriási munkásságuk felölelte az összes germán népeknek, főleg a skandinávoknak és angolszászoknak is régi szellemi életét és átcsapott a román philologiába is, melynek ugyanez időben FRIEDRICH DIEZ bonni tanár (1784—1876) vetette meg alapjait, valamint az összehasonlító indogermán nyelvészetbe, melyet az egykorú FRANZ BOPP berlini tanár (1791—1867) teremtett meg. Még szélesebb alapokra fektette a nyelvtudományt a lángeszű WILHELM V. HUMBOLDT (1767—1835), Schiller nemes barátja és Goethe ‚Hermann és Dorotheájának' mély szellemű fejtegetője, a ki ‚A Kawi-nyelvről' (1836) írt bámulatos művében az emberi nyelv eredetét és az összes nyelvek rokonságát és osztályozását tette kutatása tárgyává, a mivel a bölcsészeti irányú nyelvtudomány megalapítója lett. Göttingában a Grimm testvérek kartársa és politikai tiltakozásukban elvtársa volt GEORG GOTTFRIED GERVINUS (1805—71), a jeles történettudós, a ki a tudományos német irodalomtörténetet (‚Geschichte der deutschen Nationalliteratur' 1835—42, 5 köt.) megalapította és Shakespeareről a legszélesebb körökre mély hatást gyakorolt szép munkát (1849) írt.

Wilhelm von Humboldt.

A romantikusok harmadik fontos középpontja Berlin volt, a porosz főváros, mely legsúlyosabban érezte a Napoleon uralmának következményeit: a vesztett csaták és az idegenek önkénye a végromlás szélére juttatták az országot és legszentebb érzéseiben vérig sértették a Hohenzollernek népét. Innen indúlt ki azért az a lelkes mozgalom, mely a hódítónak leverését és megsemmisítését czélozta és dicső szabadságharczok után végre eredményezte is. Az egész nemzetnek e bámulatos önfeláldozással véghezvitt világtörténeti fölbuzdulása, melyet a lángeszű FICHTE a francziáktól megszállott városban hatalmas szónoklataival (‚Reden an die deutsche Nation' 1808) szított, visszhangot talált a költészetben is, mely viszont tüzelte a kedélyeket és lelkesítette a csüggedőket. A szabadságharczok költői dicsőitették a szabadságot, erőt merítettek a nagy múltból, gyűlöletet szítottak az idegen hódítók ellen és kitűzték hazájuk jövőjét: az egységes német császárságot, de magasztalták a nagy kor hőseit és hatalmas tetteit is, így Károly főherczeget, az öreg Blüchert,

Schill őrnagyot, Hofer Andrást, a lipcsei csatát stb. A legjelesebb költők e korból két lyrikus: Arndt és Körner. Ernst Moriz Arndt (1765—1860, bonni tanár) prózában és versben küzdött Napoleon ellen. Ő a legférfiasabb a szabadságharczok nagyszámú dalosai közt: lángoló hazaszeretet, férfias bátorság, igaz vallásosság és egyenes lélek jellemzik őt mint embert és költőt; dalait erős nyelv, kitűnő forma és megkapó dallamosság tették népszerűekké, úgy hogy igen sok közülök valóságos népdallá lett. Határtalan gyűlölete a francziák iránt, mely főleg prózai műveiben tör ki hatalmasan, közvetetlenül káros hatással volt a népre, de csakhamar feledésbe ment. Egészen más alak a még nála is népszerűbb Theodor Körner, Schiller nemes barátjának fia, a ki 1811 óta színházi költő volt Bécsben és 1813-ban állott katonának, de már ez év augusztus 26-án, 22-dik évében elesett. Ha Arndt az erőteljes férfiú, Körner az ábrándos ifjú, a kit népének szomorú sorsa mély fájdalommal tölt el. A nagy múlt is nem annyira lelkesedést kelt szívében, mint inkább méla bánatot, mert a költő szeme előtt mindig a kétségbeejtő jelen lebeg. Innen legtöbb költeményének (‚Leier und Schwert‘ 1814) elegiai alaphangja,

G. G. Gervinus.

mely annál mélyebben hat, mert nemes és rajongó lélek kifejezése és mert a költő életével pecsételte meg érzéseinek igazságát. Körner nemcsak jeles lyrikus, hanem hivatott drámaköltő is volt, de túlságosan gyorsan és sokat írt. Vígjátékai (‚Nachtwächter', ‚Gouvernante') kedvesek, tragédiái (‚Zrinyi', ‚Rosamunde' ‚Hedvig', ‚Toni') Schiller nyomdokain haladnak, de inkább fiatalos hévvel, mint kellő emberismerettel. Legtöbb hatást tett ‚Zrinyi', mely szintén a szabadságharczok terméke: Solimanban Napoleont festi, Juranicsban önmagát (ki szintén egy szeretett arát hagyott el), a szigetváriak harczában a németek küzdelmét. Innen van, hogy a lyrikus ömlengésekben és politikai tiradákban bővelkedő darab megkapta a kortársakat, a kik megértették a költő rejtett czélzatát és osztoztak benne. ARNDT és KÖRNER mellett csekélyebb jelentőségűek a fiatalon elhúnyt MAX v. SCHENKENDORF (1783—1817), a nagy német birodalom és a német császárság hirnöke, és AUGUST v. STÄGEMANN (1763—1840), kinek legszebb költeményeit a tartalmukkal ellentétes antik versformák eleve megfosztották a népszerűségtől.

A szabadságharczok költői FOUQUÉ és KLEIST is, de működésök súlypontja a drámára esik, azonban igen eltérő sikerrel. FRIEDRICH DE LA MOTTE-FOUQUÉ (1777—1843) a század elején a kor egyik legnépszerűbb írója volt, a juliusi forradalom után gúny tárgya, halála idején teljesen elfeledve. Lovagias ember, nemes gondolkodású, rokonszenves és tiszteletre méltó alak, a ki hazájáért a csatatéren is küzdött, de gyönge tehetség és elavúlt ízlés híve. A durva lovagiság műveiben mindig édeskés vallásossággal párosul; alakjai páratlan hősök és gyöngéd gavallérok, a kik folyton loyalitásról és becsületről, lovagiságról és jámborságról deklamálnak. Csupa csinálmány, semmi realitás. Igen sokat írt, drámákat (‚Alboin', ‚Hermann', ‚Don Carlos') és regényeket (‚Der Zauberring', ‚Thiodolf'); főműve ‚Der Held des Nordens' (1808) cz. drámai trilogiája, melyben a nibelung-mondát az északi források alapján alliteratiós versekben dolgozza föl, tehát megelőzi Wagner Rikhárdot, kire kétségtelenűl hatással volt. De alakjaiban nincs élet, a tárgyalt világ lehetetlen, a csodásnak szerepe nem komoly. Hőséről Heine jól mondja, hogy oly erős, mint száz oroszlán, és oly okos, mint két szamár. Legjobb műve, mely máig életben maradt, ‚Undine' cz. regés novellája (1811), melyben a víznek kedves és rémes tulajdonságait a sellő alakjában igaz költészettel megszemélyesíti. Mindenkép sokkal kiválóbb költő a szerencsétlen HEINRICH v. KLEIST (1777—1811 nov. 21.), kiről Hebbel találóan mondta, hogy lehetséges nála nagyobb költő, de boldogtalanabb nem. Katona volt, de nem tudott megbarátkozni e hivatásával, lemondott és idegzetének veszélyeztetésével tanúlt, hogy író lehessen és ‚Goethe homlokáról leránthassa a babért'. Francziaországban és Svájczban bolyongott, sehol

nyugtot s megelégedést nem találva, végre, hogy megnősülhessen, egy kis hivatalt vállalt, de ez sem elégítette ki. Irodalmi sikerei sem voltak, kortársai nem értették meg, Goethe lelki betegnek nézte, hazájának állapota pedig kétségbe ejtette. Hajótörötten maga vetett véget életének. Első műve ‚Die Familie Schroffenstein' (1801), melynek tárgya hasonlít ‚Romeo és Juliá'-éhoz: szilaj erőtől duzzadó dráma, mesterien rajzolt kényes helyzetekkel, már ez is kitűnő jellemzéssel, de a véletlen nagy

H. v. Kleist.

szerepe csorbítja tragikumát. További színművei (‚Das Kätchen von Heilbronn', ‚Die Hermannschlacht', ‚Prinz Friedrich von Homburg'), egyetlen tragédiája (‚Penthesilea') és egyetlen vígjátéka (‚Der zerbrochene Krug') elsőrangú drámaírónak mutatják Kleistot: darabjainak szerkezete, jellemzése, nyelve és stílje kitűnő, de mindegyik többé-kevésbbé homályos és túlzott, mindegyikben van egy beteges mozzanat, mely félig érthetetlen, a minek okát részben meghasonlott lelkében, részben téves romantikus nézeteiben kell keresnünk. De drámai alkotó erőben a század egyik legkiválóbb tehetsége, kinek irányát a realismus 1850 után tudatosan folytatta. Shakespearet és Aischylost akarta egyesíteni, főleg ‚Robert Guiscard'

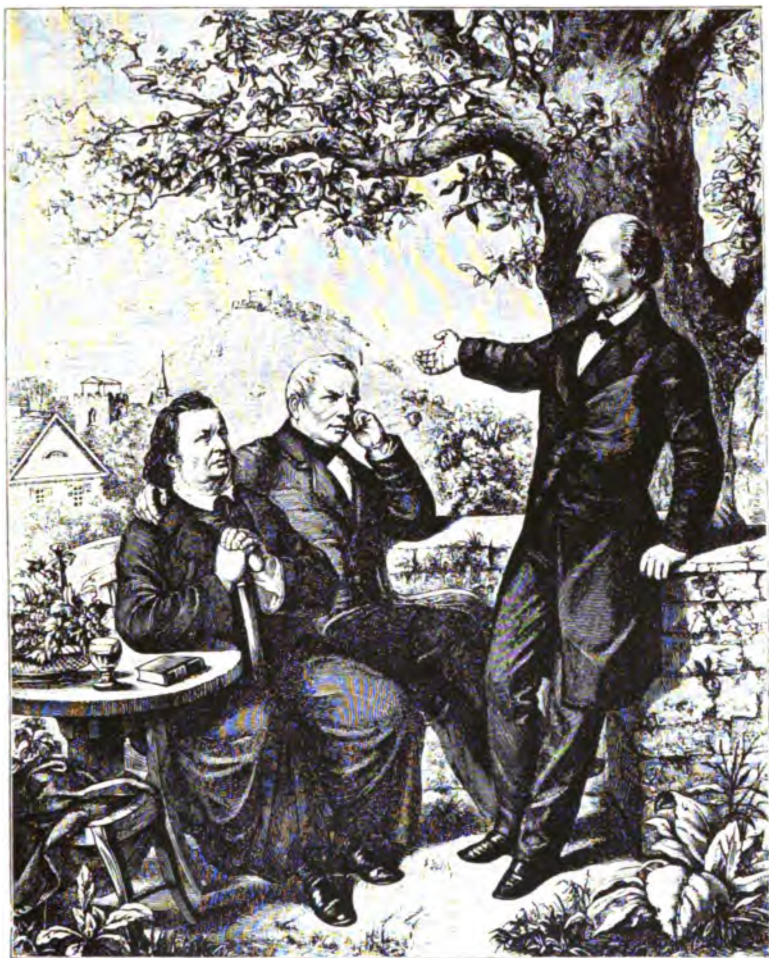
czímű tragédiájában, mely sohasem készült el, de hatalmas töredéke a Schiller-féle ‚Demetrius' méltó párja. Legörvendetesebb műve vígjátéka, melyet remek szerkezete és hősének remek jellemzése elsőrangú alkotássá tesz. Kitűnőek elbeszélései is, főleg ‚Michael Kohlhaas', a Luther-korabeli lókereskedő tragikus története, a ki jogában megsértve érzi magát és maga akar magának igazságot szolgáltatni, a mi a legiszonyúbb jogtalanságok elkövetésére hajtja.

A berlini körnek legromantikusabb alakjai Hoffmann és Schulze. Amadeus (tul. Ernst Theodor Wilhelm) Hoffmann (1776—1822) elsőrangú novellista, a ki a külföldön is nagy tekintélyre emelkedett. Nyugtalan és szeszélyes lelkű, rendetlen és kóbor életű ember volt, a ki munkáiban a csodálatost és hihetetlent, a borzasztót és mesést úgy tudja összebonyolítani a mindennapival és közönségessel, hogy teljesen együvé nőnek, oly annyira, hogy a való álomnak, a köznapi alakok iszonyatot keltő kisérteteknek, a lehetetlen mesés dolgok pedig reális tényeknek tetszenek (‚Klein Zaches', ‚Kater Murr'). Őrült világ, mely az olvasót borzalommal tölti el. A borzalmasnak rajzában ritka mester, a valót szatirikus éllel festi. Heine sokat tanult tőle. Főművei: ‚Phantasiestücke in Callots Manier' (1814), ‚Die Elixiere des Teufels' (1815), ‚Die Serapionsbrüder' (1819). De egyes novelláiban (‚Meister Martin', ‚Doge und Dogaressa') valónak rajzolja a valót, azonban még ekkor is titokzatos lélektani problémákat testesít meg. Kitűnő zenész is volt, a ki operákat, miséket, symphoniákat írt és költői műveiben nagy szerepet juttat a zenének: a félbolond Kreisler karmesterben önmagát festi. Egészen más alak a korán elhunyt Ernst Schulze (1789—1817), kit boldogtalan szerelme megtört. Kiváló lyrai tehetség, csak túlságosan lágy és érzelgős. Az epikában (‚Die bezauberte Rose' 1818 és ‚Caecilie' 1818) Wieland és Tasso tanítványa: a vallás egész lényének középpontja, halálsejtelmes melancholia előadásának alaphangulata. Klopstocktól vette át a skandináv mythologiát, melyből nagy eposza gépezetét megalkotta. Sok vonásban emlékeztet Kleistra

Karl Immermann (1796—1840, bíró Düsseldorfban), művelt és jellemes férfiú, nagytehetségű és igen termékeny író, kit azonban a romantikával kapcsolatos shakespeareománia is megrontott. Első drámáiban (‚Das Thal von Ronceval', ‚Periander', ‚Die Prinzen von Syrakus', ‚Petrarca' ‚Cardenio und Celinde') túlságosan hajhászsza a borzalmast és titokzatost, sok bennük a véres borzalmasság, mit Platen (‚Der romantische Oedipus') méltán nevetségessé tett. Shakespeare és Calderon voltak mintái, kiket nemcsak összeegyeztetni, de fölülmúlni is akart. Később a történeti drámát művelte (‚Friedrich II', ‚Andreas Hofer', ‚Alexis'), több józansággal, de még mindig sok túlzással. ‚Merlin' (1831) cz. mysteriumában megírta Faustját, de ezen műve is zavaros és tele van korára vonatkozó homályos czélzá-

sokkal. Erős képzeletét száraz józansága feszélyezte, minek folytán rendesen dagályos túlzás és köznapi próza közt ingadoz. Örvendetesebbek regényei: ‚Die Epigonen' (1835), korának érdekes rajza, melyben kortársait tehetetlen ‚utódoknak' tünteti föl, a kik csak elődeik gazdag örökségéből tengetik nyavalyás életöket, és ‚Münchhausen' (1838) a westphăliai bíró remek epizódjával (‚Der Oberhof'), melyben a nép becsületességét és hűségét szembe állítja a művelt osztályok romlottságával és képmutatásával. Igen szép ‚Tulifäntchen' cz. humoros meséje, a romantikának e bájos szatirizálása, és ‚Tristan und Isolde' (1840) szerelmének önálló földolgozása, mely azonban töredék maradt. A német dráma XIX. századi fejlődésében érdekes és tanulságos epizód a düsseldorfi színház 1835—1838 közt, midőn Immermann átvette vezetését, hogy mintaszínház magaslatára emelje. Sikere nem volt nagy és maradandó, de törekvése nem maradt kedvező hatás nélkül.

A romantika hívei, még Kleist és Immermann sem hódították meg a színpadot, melynek urai Kotzebue és Iffland mellett az úgynevezett jambusos, azaz deklamáló drámaírók és a végzettragédiák gyártói voltak. Az első csoport tagjai Schiller követői, de csak abban, a mi könnyen elsajátítható, a versben és nyelvben. Darabjaik szerkezete rendszerint igen gyönge, a jellemzés még gyöngébb, a tragikum ritkán érvényesül; de fényesek végtelen jambusaik, melyek a szereplőket terjengős fejtegetésekre csábítják. A színpadon e darabok nem állhatnak meg és æsthetikai értékök csekély, pedig rendesen igen művelt szerzők alkotásai, telve nemes érzésekkel és szép gondolatokkal a legszebb nyelven és alakban. Ilyenek már Körner és utóbb Uhland vagy Eichendorff darabjai; ilyen a maga idejében annyira túlbecsült ‚Correggio' (1816), Adam Oehlenschläger (1779—1856) dán költőnek németül írt siralmas tragédiája; ilyeneket írnak német földön még mai nap is kifogyhatatlan tömegben. A romantika korában e csoport főképviselője Ernst Raupach (1784—1852), a ki hatvan darabot írt és több évtizeden keresztül a német színpad, főleg a berlini udvari színház ura volt, ma pedig a legterjedelmesebb irodalomtörténetek is legfeljebb említik nevét vagy még erre sem érdemesítik. Nem is az æsthetika czímén semmisült meg; tönkretette politikai álláspontja, melyet Oroszországból hozott magával; lelkes absolutista volt: csak a királyoknak lehet szavuk, a nép engedelmességre van hivatva, minden alkotmány képtelenség. E szellemet juttatja többé-kevésbbé világosan drámáiban is kifejezésre és e szellemnek esett áldozatúl, midőn a romantikus reakczió kora lejárt. Pedig tehetséges író volt, a ki jól tudta darabjait megszerkeszteni, jól tudott jellemezni, ügyes és szép nyelven írt, kitűnően ismerte a színpad igényeit; de kevés benne a költészet, alakjai nagyon sokat beszélnek, tetteiknek indokolása sokszor

Egyetemes irodalomtörténet. III.

J. KERNER, G. SCHWAB ÉS L. UHLAND.

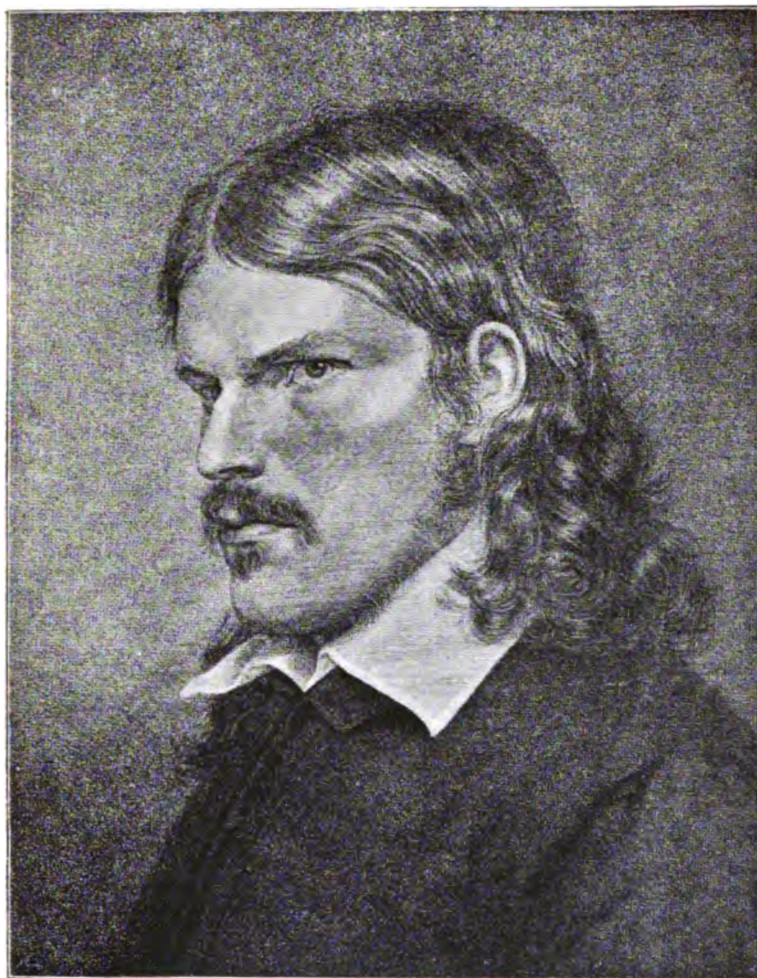
(Korabeli rajz után.)

felszínes vagy lélektanilag téves. Egyes drámái (‚Isidor und Olga', ‚Die Erdennacht', ‚Der Nibelungen Hort', ‚Die Schule des Lebens', ‚Tassos Tod') fölülemelkednek a középszerűségen, Cromwell-trilogiája (1841) ügyesen van csinálva, de az újabban sokat gúnyolt Hohenstaufen-cyclusa (1837, 16 darab), melyben a lángeszű német dynastia egész történetét a színre hozta, csak dialogizált históriák, sablonos jellemekkel, végtelen államjogi fejtegetésekkel, jelentéktelen epizódokkal. Hogyan sikerülhetett volna neki, a mi Shakespearenek sem sikerült! Ma csak egyetlen darabja él még: ‚A molnár és gyermeke' (1835) cz. siránkozó népdráma, mely igen jól van szerkesztve, alakjai is sikerültek, a nép eszejárása és nyelve pedig jól van eltalálva.

A színpadot Raupach a *végzettragédiával* volt kénytelen megosztani és ezzel együtt bukott el. A sorstragédia a romantikus iskola egyik legvastagabb tévedése. E darabokban a végzet nem az ókori fatum, mely az ember sorsát irányítja, de nem is a keresztény gondviselés, mely az ember fölött őrködik és melyben az ember megbízik, hanem rendszerint egy buta babonában gyökerező átok, mely egy bizonyos naphoz, névhez-fegyverhez van kapcsolva és melynek varázshatalma bűnösöket és ártatlanokat, gyermekeket és unokákat egyaránt sújt. A görök tragédia félremagyarázása (már Lenz elméletében); Schiller törekvése, hogy az ókori tragédia bámulatos fenségét Shakespeare fölül nem múlt jellemző erejével egyesítse; a korabeli bölcselők lélektani kutatásai, melyek az emberi szív legmélyebb rejtekeit földeríteni törekedtek és főleg az akarat szabadságát vitatták; az erkölcsi szigor, melyre az elnyomatás iszonyú tapasztalatai vezettek; az emberi lélek vonzódása minden titokzatos, sejtelmes, ijesztő iránt, melyet a mindennapi élet egyformaságának megutálása még fokozott; legközvetetlenebbűl végre Calderon hatása, kinek ‚A kereszt imádása' czímű érthetetlen végzettragédiáját Schlegel Vilmos lefordította (1803): mind e mozzanatok hozzájárultak a sorstragédia létrejöttéhez és, főleg a huszas években, virágzásához. Ha Iffland és Kotzebue nagy bűnöket is megbocsátanak, a végzettragédiában a legkisebb bűn ártatlan nemzedékeket is megsemmisít. Az ember akarata ellenére cselekszik, de bűnhődnie kell oly tettekért is, melyeket mások végeztek vagy maga végzett szándéka ellenére. És a szerzők ügyesen jelenítik meg e darabokat, melyekben apagyilkosság, vérfertelem, testvérek halálos gyűlölete vagy vétkes szerelme teszik a tárgyat, éjfél, mély erdő, elhagyott lakás, villámlás, vihar, iszonyú nyomor szolgálnak háttérűl, esetleg személyesen szereplő halottak még fokozzák a borzalmat. Egy láthatatlan világ hatása a földi életre, a bűnösség átöröklése, az élet legsötétebb oldalainak rajza: a végzetdráma e főelemei még ma is nagy szerepet játszanak az emberek gondolkodásában és a legújabb költészetben is. A német

végzetdráma főművei, TIECK két ifjúkori drámája (,Karl von Berneck' 1793 és ,Der Abschied' 1795) után: George Lillo ,Végzetes kiváncsisága' (1780) alapján (melyben még nincs végzet) KARL PHILIPP MORITZ († 1793): ,Blunt oder der Gast' (1781) és ennek alapján: ZACHARIAS WERNER (1768—1824 mint prédikátor Bécsben): ,Der 24. Februar' (1809); ADOLF MÜLLNER (1774—1829): ,Der 29. Februar' (1812) és ,Die Schuld' (1816); FRANZ GRILLPARZER (1791—1872): ,Die Ahnfrau' (1817): ERNST HOUWALD (1778—1845): ,Das Bild', ,Der Leuchtturm', ,Die Heimkehr; JOSEF von ZEDLITZ (1790—1862): ,Turturell' (1821); HEINRICH HEINE (1797—1856): ,Ratcliff' és ,Almansor' (1823). Az egyes darabok elemzése a fönti általános jellemzés után czéltalan. WERNER ez írók sorában a legtehetségesebb, gazdag képzelettel és kiváló alakító erővel, de minden darabjában (,Die Söhne des Thals' 1803, ,Luther' 1806, ,Attila' 1808) oly nagy szerepet játszanak mindenféle mystikus elemek, hogy az emberek tettei érthetetlenek lesznek. A többiek köznapi mesteremberek, a kik a színpadot jól ismerik és így külső hatásokat képesek elérni. HEINE még erre sem képes.

A végzetdrámát a kortársak közül leghevesebben AUGUST Graf VON PLATEN-HALLERMÜNDE (1796—1836, † Syracusában) támadta meg aristophanikus komédiáiban (,Die verhängnisvolle Gabel' 1826 és ,Der romantische Oedipus' 1829), melyek a végzetdrámák iszonyait és képtelenségeit gazdag humorral és éles élczczel teszik gúny tárgyává. PLATEN maga is a romantika gyermeke volt; első drámái (,Der gläserne Pantoffel' 1823, ,Der Schatz des Rhampsinit' 1824, ,Treue um Treue' 1825) a regényes meseviágban játszanak és csupa lélekből alakult jellemek szerepelnek bennök; ,Die Abbassiden' (1829) cz. elbeszélő költeménye meg épen az Ezeregyéj tündérvilágába vezet. De az ókori költők beható tanulmánya és hosszas múlatása olasz földön kigyógyították a romantikából; utolsó drámája (,Die Liga von Cambray' 1832) a cselekvény véznasága miatt nem igen sikerült, de nem romantikus többé; aristophanikus vígjátékai pedig valóságos gyűlölettel támadják a romantikát (MÜLLNERt és IMMERMANNt). Legértékesebb művei: dalai, balladái, ghazeljei, szonettjei, ódái és hymnusai, melyekben a legművészibb nyelv a legnagyobb alaki tökélylyel egyesül. Platen igen komolyan vette a költő mesterségét: alapos tanulmányok után a legnagyobb gonddal dolgozott és nem tűrt meg költeményeiben sem tartalmi, sem alaki foltot. Nemes idealismusa, talán mert ismételve túlzott önérzettel nyilvánúlt, nem talált honfitársainál elismerésre; azért délre vonúlt, hol korai sír várta. De az utókor nem tagadta meg tőle a babért és a müncheni költők őt választották vezérökül. PLATEN volt az első, a ki a ,Westöstlicher Diwan' nyomain haladva, a keleti költészetet művelte: elsőben egy kötet ghazellel (1822) lépett a nyilvánosság elé, de csakhamar szakított ez iránynyal és az ókor művészete felé fordult.

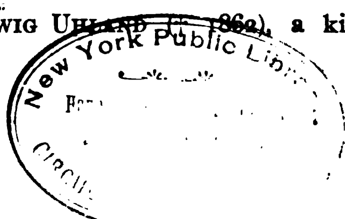
Egyetemes irodalomtörténet. III.

F. RÜCKERT 31-IK ÉVÉBEN.

Máskép Friedrich Rückert (1799—1860), a ki 1826 óta a keleti nyelvek tanára volt Erlangenben, de korán vonúlt a magányba és kizárólag a költészetnek élt. Rendkívül sokat írt: mint politikai lyrikus kezdte pályáját (‚Deutsche Gedichte‘ 1814, Freimund Reimar néven; e kötetben: ‚Geharnischte Sonette‘), írt egy sor teljesen eltévesztett drámát (‚Saul‘, ‚Herodes‘, ‚Colombo‘, ‚Heinrich IV.‘) és rengeteg költeményt, melyek közől a ‚Liebesfrühling‘ cz. kötet a legbecsesebb. A nyelvnek és versnek virtuóz mestere, de ép e jelessége arra csábította, hogy túlságosan sokat írjon a legritkább és legnehezebb formákban, a mi sokszor lapos verselésre és üres rímjátékokra vezetett, de egyúttal képessé tette a költőt arra, hogy a legkülönbözőbb keleti irodalmaknak igen becses költői termékeit bámulatos sikerrel átdolgozza. Fordított ő, mindig igen szabadon, elsőben az eredetiek szellemét és stíljét törekedvén visszaadni, arabból (‚Hamasa‘, ‚Makamen des Hariri‘), szanszkritból (‚Nal und Damajanti‘), perzsából (‚Rostem und Suhrab‘), kinaiból (‚Schiking‘) stb. Új tárgyakkal, új gondolatokkal, új formákkal gazdagította a német irodalmat és új életre keltette a régóta parlagon heverő tanítóköltészetet (‚Die Weisheit des Brahmanen‘ 1834), melyet gondolatokban gazdag világnézetének tárházává tett. E téren Leopold Schefer (1784—1862) követte példáját, kinek ‚Laienbrevier‘ (1833) cz. tanítóköltеménye szintén gazdag eszmékben, de kissé száraz és egyhangú munka.

A heidelbergi kör révén a romantika hívei a *sváb iskola* költői is, a kik mind würtembergiek voltak, Tübingában tanúltak és egymással baráti viszonyban álltak. Ők is, mint a romantikusok, a középkor dicsőítését czélzó törekvésekből indultak ki és egyfelől a heidelbergiek hatása alatt a német múlt fényét hirdették, de minden politikai vagy vallási irányzat nélkül, másfelől a szabadságharcz költőihez csatlakozva szabadságról és jogról énekeltek, de a napi politika esélyeiből is merítettek ihletet. Főleg az egyszerű dalt, melyben Goethét és a népdalt utánozták, és a költői elbeszélést művelték, melynek tárgyait előszeretettel a népmondából és a sváb föld múltjából vették. A ‚Wunderhorn‘ döntő hatással volt reájuk. De bár romantikusok voltak, ez irány beteges vonásaiból nincsen meg bennük semmi: ők egészségesek, igazak, természetesek. Gondolkodásuk és világnézetük is eltér a romantikusokétól: ők szabadelvűek, majdnem radikálisok, a reakczió és absolutismus lelkes ellenségei. Schiller erkölcsi szigora és eszményi pathosza lelkesíti őket. Költészetök kedvelt tárgya még a természet, melyet valóságos áhitattal, de minden mysticismus vagy rajongás nélkül dicsőitenek: természeti dalaik is világosak és szemléletesek, igazak és frissek, legfeljebb Kernernél néha a symbolismushoz hajlók.

Az iskola feje Ludwig Uhland (†1862), a ki 1787-ben született

Tübingában, hol jogot tanult, mire Párisban ó-német és ó-franczia tanulmányokkal foglalkozott. A német philologia tanára volt Tübingában (1830 óta) és 1848-ban a frankfurti parlament tagja. Költői művei mind életének első feléből valók: Versei 1815, ‚Ernst von Schwaben' szomorújáték 1818, ‚Ludwig der Baier' színmű 1819. Ezután a tudomány terén fejtett ki elsőrangú munkásságot. Költeményei kezdetben nem tetszettek, GOETHE egészen értékteleneknek mondta őket, de 1830 óta évrőlévre erősebben hódítottak, míg végre UHLAND népének egyik legkedveltebb és legnépszerűbb költője lett. Dalaiban egyszerű, mindennapi tárgyakat (természet, haza, szerelem) igazi költői érzelemmel és mély bensőséggel dolgoz föl; néha kissé ábrándos, de mindig igaz és friss; a dallamos nyelvnek és rhythmusnak mestere. Politikai verseiben erélylyel védi hazája ‚régi jó jogát' az erőszakos reformokkal szemben: álláspontja elavult, de költeményeinek költői értéke kiváló. Balladáit a földolgozott tárgyak szépsége, művészi szerkezet, népies fölfogás és tökéletes külalak teszik kitűnővé. Egyesek (‚Das Glück von Edenhall', ‚Die Rache', ‚Taillefer', ‚Bertran de Born', ‚König Karls Meerfahrt', ‚Roland') e költői faj remekei közé tartoznak. Epikus terjengősség által jellemzett költői elbeszélései (‚Graf Eberhard der Rauschebart', ‚Schwäbische Kunde', ‚Graf Richard Ohnefurcht') szintén igen sikerültek. Ellenben drámái túlságosan lyrai jellegűek, kevés bennök a színi hatás, de igen költőiek, gyönyörű nyelven s stílben vannak írva és a legnemesebb érzések kifejezői. Tudományos tanulmányai a középkori germán és román monda és költészet egész körét ölelték föl a spanyolokat, olaszokat és provenciakat is, kiknek verses formáit mint költő is szerette, még pedig kitűnő sikerrel, alkalmazni. Tudományos munkái elsőrangúak: Walther von der Vogelweidéről írt (1822) dolgozata korszakalkotó, az ó-franczia népeposzt mondhatni ő fedezte föl, népdalgyűjteménye (1844) mintaszerű és messze túlhaladja a ‚Wunderhorn'-t, melynek kiadói, csupán a művelt közönség ízlésére számítva, módosították s javították a közölt népdalokat, míg Uhland tisztán tudományos szempontból a legrégibb szövegeket kutatta föl és rendkívül becses értekezésekkel és jegyzetekkel világosította meg az anyagot.

UHLAND mellett a ‚sváb iskola' tagjai: GUSTAV SCHWAB (1792—1850), kissé józan és száraz természet, de a balladában (‚Das Gewitter') és költői elbeszélésben (‚Johannes Kant') néha jeles; JUSTINUS KERNER (1786—1862), az iskola legromantikusabb tagja, a ki nemcsak költészetében szereti a mystikust és kisértetiest, hanem életében is sokat vesződött szellemekkel és a negyedik dimenzióval (‚Die Seherin von Prevorst' 1829); EDUARD MÖRIKE (1804—75), Uhland mellett a kör legnagyobb tehetsége és a századnak egyik legjelesebb énekese, mély érzésű és egészséges humorral megáldott lyrikus, a ki a tartalom és alak művészi tökéletességében

Goethe legigazabb tanítványa a kinek ‚Idylle vom Bodensee' cz. nagyobb elbeszélő költeménye és ‚Mozart auf der Reise nach Prag' cz. novellája e korszak legkedvesebb és legértékesebb termékei közé tartoznak; a korán elhúnyt WILHELM HAUFF (1802—27), az iskola regényírója, szeretetreméltó kedves egyéniség, kit mély érzés és eleven humor jellemeznek; kitűnő mesélő; novellái (‚Aus den Memoiren des Satans', ‚Phantasien im Bremer Ratskeller', ‚Märchen') és ‚Lichtenstein' cz. regénye a legfényesebb reményekre jogosítottak. A svábokhoz sorolható még a svájczi ABR. EMAN. FRÖHLICH (1796—1865), a század legjelesebb meseírója, a ki a teljesen ellaposodott állatmesét művészibb alak és mélyebb eszmék segélyével nagy sikerrel költőibb színvonalra emelte. Ide tartozik még igen sok középszerű tehetség, a kik naivul magukra alkalmazták Uhland fölhivását: ‚Énekeljen, kinek dal adatott!'

A. v. Chamisso.
(Reinik Róbert képe után.)

Uhland 1812. és 1813. Almanachokat adott ki CHAMISSÓval és VARNHAGEN VON ENSÉvel. E személyes érintkezés révén kapcsolhatók CHAMISSO, EICHENDORFF és MÜLLER VILMOS is a sváb körhöz. ADALBERT VON CHAMISSO 1781-ben született Boncourt-kastélyban Champagneban. A forradalom elpusztította ősei lakát és kivándorlásra késztette szüleit Ekkor került a kilencz éves Chamisso Berlinbe, hol előbb a királyné apródja, később katona volt, de a szabadságharczok idejében, nem akarván hazája ellen küzdeni, letette a kardot és utazást tett a föld körül, melyet igen vonzóan írt meg. Haza érkezve a fűvészkert őre lett Berlinben, hol 1838-ban meghalt. Lovagias szellem, mély érzésű ember, kitűnő lyrikus. Az életből és tapasztalatból merít, melyet fenkölt lélekkel rajzol és idealizál. Népies jellegű dalaiban, melyeken Béranger befolyása félreismerhetetlen, sok a humor és szatira. Balladáiban ő dolgozott föl először egészen modern tárgyakat (Napoleont, Byront), a mivel későbbi költőkre (Heine, Gaudy, Müller V.) kedvezően hatott. Kiválóak terzinákban írt elbeszélései, csakhogy túlságosan kedveli a rendkívülit és borzasztót, melynek festésében kéjeleg (‚Der Stein der Mutter', ‚Matteo Falcone', ‚Das Krucifix', ‚Salas y

Gomez'). Igen kedves ‚Peter Schlemihl' cz. meséje (1814), melyben vonzó humorral mutatja, hogy az ember társadalmi állása néha a legcsekélyebb dolgoktól (árnyékától) függ. Sokkal romantikusabb alak JOSEF v. EICHENDORFF (1788—1857), Goethe és Uhland tanítványa, a merengő, ábrándos dal mestere, a ki népies jellegű és dallamos költeményeiben a természet és az emberi szív romantikáját művészi tökéletességgel juttatja kifejezésre. Áradozók és homályosak regényei és drámái is, csak ‚Aus dem Leben eines Taugenichts', cz. novellája, a semmittevés szeretetreméltó dicsőítése, befejezett kis remek. Eichendorff mint Calderon-fordító is figyelmet érdemel; a nagy spanyol mester hatással is volt költészetére, főleg drámáira. Eichendorffal sok tekintetben rokon, de naivabb és egészségesebb költő a szeretetreméltó, korán elhúnyt WILHELM MÜLLER (1794—1827), Heine bevallott mestere, kinek népies jellegű, friss és humoros dalai Schubert halhatatlan dallamaival meghódították a művelt földet. A görögök szabadságharcza ‚Lieder der Griechen' (1821) cz. híres kötetére lelkesítette, melyben a régi és modern hellléneket dicsőitette. A német politikai lyra fejlődésére e ‚görög dalok' nagy befolyással voltak.

Ausztriában is volt a romantikának egy virágzó középpontja, Bécs, hisz a Habsburgház tartományai voltakép csak a XIX. század eleje óta lépnek be teljes egyenjogúsággal a német irodalomba. Főbefolyással voltak ez irányban a romantikusok, a kik sokszor és részben hosszabb időre is megfordultak Ausztriában, főleg Bécsben. Itt tartotta SCHLEGEL VILMOS 1808-ban híres előadásait a dráma történetéről, itt élt 1808—28. SCHLEGEL FRIGYES mint Metternich dolgozótársa, itt tartózkodtak rövidebb-hosszabb ideig TIECK, BRENTANO, ARNIM, WERNER, itt működött 1811—13 KÖRNER mint színházi költő. De a reakczió szelleme és a bornirt censura önkénye nagy akadálya volt az irodalmi föllendülésnek, úgy hogy a szabadelvűbb szellemű írók még a juliusi forradalom után is kénytelenek voltak a német birodalomba menekülni. Igazi virágzásnak voltakép csak a színügy örvendhetett. De említésre méltó, hogy Goethe és követőinek keleti költészetét JOSEF v. HAMMER-PURGSTALL elsőrangú orientalista (1774—1856) tette lehetővé, a ki számos tudományos művében a keletet ismertté tette és fordításaival (Hafis 1812, Montanebbi 1824, Baki 1825) a német költők képzeletét megtermékenyítette.

A lyrában az osztrákok ez időben a szabadságharczok lantosainak ösvényein haladtak, de jelentéktelen sikerrel; csak COLLIN és ZEDLITZ hazafias költeményei haladják meg a középszerűség színvonalát; de JOS. CHRISTIAN ZEDLITZ (1790 1862) egyebekben is a romantika igaz híve: drámái a spanyol ízlés termékei, ‚Waldfräulein' (1843) cz. verses regéje tele van holdkóros romantikával, ‚Totenkränze' (1827) cz. elégiáiban pedig, melyek a Canzone alakjában pompáznak, Wallenstein és Napoleon, Petrarca

és Romeo, Tasso és Byron és más nagyok sírjaihoz vezet és nemes stílben kifejti, hogy a lelkesedés minden nagynak és, rosszra fordítva, minden vésznek szülőanyja. Az epikában is csak a nagy műveltségű és nemesszívű FELSŐŐRI PYRKER LÁSZLÓ (1772—1847) keltett figyelmet, a ki Lángh fehérmegyei helységben született, a cziszterczita-rend tagja, 1812 óta lilienfeldi apát, 1818 óta szepesi püspök, 1821 óta velenczei patriárka, 1827 óta egri érsek volt. Áldásos és áldozatkész működése az egyház terén csak annyiban tartozik ide, hogy költői műveit ugyanaz a nemes szellem hatja át. Színművei, melyeknek tárgyát a hazai történetből vette (1810, ‚Die Corvinen', ‚Karl der Kleine, ‚Zrinyis Tod') a jambusos drámák csoportjába tartoznak, patriarchádjai (‚Perlen der heiligen Vorzeit' 1821) a ‚Messias' legértékesebb követői, eposzai (‚Tunisias' 1819 és ‚Rudolf von Habsburg' 1824) a Vergilius-féle classikus hősköltemény szellemében és alakjában vannak írva. Annyira ragaszkodott mintájához, hogy az epikus gépezetet is megtartotta, de a pogány istenek helyébe, a kiket a mély vallásosságú egyházfejedelem nem használhatott, a régi idők nagyjainak (Muhamed, Attila, Árpád, de Hannibal és Regulus is) szellemeit szerepelteti, melyek természetesen üres árnyékok maradnak. Mindkét művében előre meg van állapítva vallásos hőseinek győzelme: innen minden érdeklődés hiánya, melyet a typikus jellemzés és a feszes előadás sem tud ébren tartani. Egyes szép részletek vagy epizódok (főleg Toledo és Matild története a ‚Tunisias'-ban) nem tehetik a lendületes nyelven írt, nemes szellemtől áthatott, de fárasztó nagy műveket sikerültekké. A Vergilius-féle eposzok kora lejárt.

Pyrker László.
(Kovács M festménye Egerben.)

Nagyobb buzgalommal, mint az eposzban, de nem nagyobb sikerrel működtek az osztrák írók a regény terén: a jeles történetíró IGNAZ AURELIUS FESSLER (szül. 1756-ban a mosonmegyei Zurányban, előbb kapuczinus barát volt, azután lelkes

szabadkőműves lett, † 1839-ben Szt.-Pétervárt mint evang. püspök) önéletrajza (‚Rückblicke' 1824) rendkívül érdekes, de regényei (‚Marc Aurel' 1790, ‚Matthias Corvinus' 1793, ‚Attila' 1794), melyekben a történet képeiben a XVIII. századi despotismust dicsőíti, a Wieland tanító irányához tartoznak, azonban Wieland képzelete és írói tehetsége nélkül. És nem jobbak a művelt és derék, de kissé bőbeszédű KAROLINE PICHLER (1769—1843) nagyszámú regényei (‚Agathokles' 1808, mely Diocletianus korában játszik, ‚Die Belagerung Wiens' 1824) sem, melyeket a kortársak a legnagyobb élvezettel olvastak és melyek tényleg elég jól vannak írva, de laposan moralizálók és történeti szempontból igen kifogásosak. Sokkal becsesebb ennek a hölgynek is önéletrajza (‚Denkwürdigkeiten' 1844), mely a bécsi congressus városát és társadalmát érdekesen rajzolja.

De a bécsieket voltakép csak a színház érdekelte, első sorban az udvari színház, melyet a század elején JOSEF SCHREYVOGEL (1768—1832), a ki 1814 óta e színház damaturgja volt, Németország legelső színházává tett. Ő hozta színre (ha a censura követelte, néha nevetséges módosításokkal is) a német és spanyol classikusok darabjait (Calderontól ‚A becsülete orvosá'-t és Moretótól ‚Donna Dianá'-t saját fordításában) és kedvezően irányította a fiatal GRILLPARZERT. A népies músza főalakjai e korszakban RAIMUND és NESTROY voltak.

A század legnagyobb drámaírója, FRANZ GRILLPARZER (1791—1872), a romantikában gyökerezik. Bécsi fiú volt, kire már gyermekkorától a népies színpadnak mesés és csodás termékei nagy hatással voltak. Korán lépett államszolgálatba: végre az udvari levéltár őre lett. De hivataloskodása körében tapasztalt mellőzése, költői műveinek lenézése, a censura korlátoltságából származó kellemetlenségel, a reakczió egész szellemellenes gazdálkodása korán zárkózottá és elkeseredetté tették, úgy hogy hamar visszavonúlt a közélettől, elveszítette kapcsolatát a való élettel és végül már csak íróasztalának fiókja számára dolgozott. Első ifjúkori kisérlete a dráma terén (‚Blanca von Castilien' 1808) csak halála után került napvilágra. A bécsi congressus idejében (1816) lépett föl ‚Die Ahnfrau' czímű tragédiájával, mely (mint később ‚Der Traum ein Leben' és ‚Die Jüdin von Toledo') spanyol tanulmányainak is gyümölcse. Ez izzó drámai élettől duzzadó és rohamos trocheusokban lihegő tragédia óriási sikert aratott és nevét úgy hazájában mint a külföldön közismertté tette, utóbb azonban nagy kárára volt, mert megnehezítette későbbi, mindenkép tökéletesebb műveinek sikerét. Az ‚Ősanya', melynek tárgya részben két ponyvajellegű rémregényből származik, végzetdráma, mely azonban a jellemek erőteljes rajzával, kitűnő szerkezetével és megragadó drámai és színi erejével mindenkép fölülmúlja a német végzetdráma összes termékeit. Ez első darabját, melynek befejezése és színrehozatala körül Schreyvogel nagy sikerrel fáradozott, követték: ‚Sappho' 1819, ‚Das goldene Vliess' trilogia 1822, ‚Ottokars Glück und Ende' 1825, ‚Ein treuer Diener seines

Egyetemes irodalomtörténet. III.

F. GRILLPARZER.

(Kriehuber képe után.)

Herrn' (Bánk bán) 1828, ,Weh dem, der lügt' cz. szellemes vígjáték 1836, mely Bécsben megbukott, a mi a költőt végkép elkeserítette, ,Des Meeres und der Liebe Wellen' (Hero és Leander mondája) 1840, ,Der Traum ein Leben' (Calderon híres darabjának ,Das Leben ein Traum' párja) 1840, ,Libussa' 1841, ,Esther' (töredék) 1863, melyekhez hagyatékából ,Ein Bruderzwist in Habsburg', ,Die Jüdin von Toledo' és nagyszámú drámai tervek és töredékek járultak. Számos, részben igen értékes, főleg gondolatokban gazdag költeményen kívül még két kitűnő novellát (,Das Kloster bei Sendomir' 1828 és ,Der arme Spielmann' 1848), önéletrajzi följegyzéseket és igen érdekes æsthetikai tanulmányokat írt, melyek legnagyobbrészt szintén csak hagyatékából kerültek nyilvánosságra. Rendkívül sokoldalú tanultsága és lelke mélyében gyökerező egyetemes műveltsége nem csábították, mint a többi romantikust, élettelen kisérletekre; csupán súlyos szellemi tartalommal gazdagították költészetét, mely a gondolkodó olvasónak nemcsak classikus művészi élvezetet nyújt, hanem megtermékenyíti agyát és szívét is. Nagy lélektani vagy műveltségi problémákat testesített meg darabjaiban: már az ,Ősanyá'-ban szunnyad az átöröklés kérdése, melyet később Ibsen túlhajtott; ,Sappho' mélyebb érzéssel és nagyobb drámai erővel ujítja meg a Goethe-féle ,Tasso' problemáját; nagy trilogiája szembe állítja a görög és barbár világot, melyben az ellentétek kiegyenlítése lehetetlen; Hero, a természet egyszerű gyermeke, tönkremegy a való élet korlátain; Libussa egy új világ létrejöttekor távozik az életből. És történeti drámáiban főleg a jellemek rajzában érvényesíti nagy művészetét és lélektani mély fölfogását: Ottokar, a nagyravágyás áldozata, Bánk, a határtalan kötelességtudás vértanúja, Rudolf császár, a tétlen bölcs a monarchia trónján, a toledói zsidóleány, kit szépsége elveszít, Libussa, a ki az új világot nem tudja megérteni, mind a drámai jellemalkotás remekei, melyek a színpadról is a legnagyobb hatással vannak. Mert a költő kitűnően ismeri a színpad követeléseit és teljesen meg tud nekik felelni, a nélkül, hogy e czélját művészetének rovására kellene elérnie. Nyelv és stíl tekintetében görög tárgyú darabjai a classikus dráma hatalmas alkotásai, melyek Goethe hasonló szellemű műveit drámai élet tekintetében fölülmúlják; történeti színműveiben egészséges reálismus uralkodik, melylyel Shakespeare társává lesz. Őt sem méltatta kora, mint nem méltatta Kleistot vagy Hebbelt. De ő is föltámadt és mind nagyobb népszerűségre jut, a színpadon is, melyen nagysága teljesen érvényesül. Goethe és Schiller óta nincs a németeknek költőjük, a ki Grillparzernél nagyobb volna.

A bécsi népies színpad mestere ez időben egy nagytehetségű komikus színész, a boldogtalan FERDINAND RAIMUND (1790—1836) volt, a bécsi népszínmű ujjáalkotója, nemesszivű, ideális irányú, eszmékért rajongó, rokon-

szenves ember. A bécs-lipótvárosi színház akkor érte el legnagyobb virágzását (1817—30), mikor Raimund itt előadatta darabjait és maga játszotta a főszerepeket. Megelégedett ember azonban sem akkor nem volt, midőn szegény vándorszínész korában Pozsonyban is vendégszerepelt, sem akkor, midőn virágzása tetőpontján nemcsak a bécsi, hanem ismételt utazásai alkalmával az egész német közönség teljes kegyét bírta. Magasabbra hitte magát hivatva: tragikus színész akart lenni és nagyszabású tragédiákat írni, pedig sem arra, sem erre nem volt hivatása. Tanultságának hiányossága is bántotta, a szerelem is sok fájdalmat okozott neki, úgy hogy idővel búskomor lett, üldözöttnek hitte magát, eltévesztettnek tekintette életét és irodalmi munkásságát és végül maga vetett véget életének. Nem volt nagyon termékeny; csak nyolcz darabot írt, melyek közől legértékesebbek: ‚Der Bauer als Millionär' 1826, ‚Alpenkönig und Menschenfeind' 1828 és ‚Der Verschwender' 1834. Czélja volt: a hülye tündéres bohózatot, mely a népies színpadon uralkodott és még mindig nem lehetett el a Hanswurst nélkül, megnemesíteni, a népnevelés szolgálatára alkalmassá tenni, a költészet magaslatára emelni. Mindez fényesen sikerült neki, mert igazi költő volt, kitűnően tudott jellemezni és jól ismerte az életet, melynek gyarló oldalait is egészséges humorjával és nemes szívével vonzóvá, meghatóvá tudta tenni. Az ő darabjaiban is nagy szerep jut a tündérvilágnak és a varázslatnak, de nála e természetfölötti elemek a symbolum jellegével hatnak és rendszerint magasabb eszmék hordozói.

Utolsó éveiben rendkívül elkeserítette őt egy vetélytársa, a kit ő lenézett és gyűlölt, és a ki mégis kiszorította őt a közönség kegyéből. Ez a színésztársa Johann Nestroy (1801—62), a bécsi Carl-színház tagja s igazgatója volt, a ki ismételve nagy sikerrel vendégszerepelt Pesten és Pozsonyban is. Színművei a családi életet rendszerint tulzó képekben visszatükröztető bohózatok, melyekben a napi eseményeket és a korabeli irodalom termékeit is cynikus humorral és maró gúnynyal nevetségessé teszi. Művészi ambicziói nem voltak: ostorozni akarta a butaságot és rosszaságot és e czélra a legdurvább eszközöktől sem riadt vissza. De nagy tehetség volt, ügyesen tudta darabjait megszerkeszteni és alakjait életteljesen, ha néha túlozva is jellemezni; éles szeme volt, melylyel korának ferdeségeit fölismerte, és kifogyhatatlan komikus és szatirikus ere, mely kíméletet nem ismert. Nem egészen alaptalanul nevezték őt osztrák Aristophanesnek. Nagyszámú darabjai (‚Lumpacius Vagabundus' 1833, ‚Der Zerrissene' ‚Einen Jux will er sich machen', ‚Das Mädel aus der Vorstadt' stb.), melyek fordításban vagy átdolgozásban nálunk is kedveltek voltak, még ma sem szorúltak le a színről, művelődéstörténeti jelentőségöket pedig sohasem fogják elveszíteni. Nestroy minden romantikának

megszemélyesített tagadása; a romantika korszakát azért méltán az ő éles szemű és éles szájú múzsája zárja be.

XIV. FEJEZET.

Az ifjú Németország.

A juliusi forradalom (1830) fölrázta a németeket is romantikus álmukból és a való élet igényeire utalta őket, a mi az irodalom terén első sorban a romantika megdöntését eredményezte. Az új szellem szóvivőit, néhány tehetséges, sokoldalú és igen tevékeny írót, szokás ‚Ifjú Németország' néven mint forradalmi iskolát összefoglalni, pedig ‚iskoláról' itt még kevésbbé szólhatni, mint a romantikusoknál. Az elnevezés LUDOLF WIENBARG (1802—72) fiatal æsthetikustól származik, a ki ‚Aesthetische Feldzüge' (1834) cz. zavaros művét ‚nem az öreg, hanem az ifjú Németországnak', t. i. a fiatal nemzedéknek ajánlotta. WIENBARG ez egyetemi előadásaiban egy új európai görög világot hirdet, mely az értelemnek és érzékiségnek összhangzatos egyesítésén alapuljon; ó- és újkor nyujtsanak egymásnak kezet a homályos középkor fölött; ez új világban szabadabb mozgás uralkodjék, főleg az erkölcsökben is: ha a természetet megnemesítjük, akkor a szépség szabad kultusza föl fogja szabadítani a szerelmet a sok társadalmi képmutatás nyüge alól. Új idők küszöbén állunk, és ez új idők költői alakja a próza lesz, mely becsesebb mint a verses alak.

Az ‚ifjú Németország' nyomban fölkapott neve emlékeztette az állami hatalmasokat az ‚ifjú Olaszországra' (Giovine Italia), egy politikai szövetségre, melyet Mazzini 1831-ben az egységes olasz királyság megalapítása és az idegenek kiűzése czéljából alapított. Mintájára és hasonló czélzattal keletkezett az ifjú Lengyelország, Francziaország, Ausztria, melyek 1834-ben ‚ifjú Európává' egyesültek, de sikert egyelőre nem értek el sehol. Az ‚ifjú Németország' nem volt iskola, nem volt szövetség, legkevésbbé politikai, bár tagjai a Metternich és a Szent Szövetség rendszerével szemben erős ellenzéket fejtettek ki; de a német szövetségtanács 1835 decz. 10-én WOLFGANG MENZEL (1798—1873) hirhedt ‚árulkodása' t. i. éles támadása folytán, melyet Gutzkow második, félbolond regényének (‚Wally' 1835) bírálatában az új nemzedék ellen intézett, irodalmi ‚iskolának' nyilvánította és forradalmi összeesküvésnek minősítette, melynek czélja: az államot és egyházat, a kereszténységet és erkölcsöt megsemmisíteni. A szövetségtanács öt írót foglalt össze ez értelemben ‚ifjú Németországnak': Wienbarg Ludolfot, Heine Henriket, Laube Henriket, Gutzkow Károlyt és Mundt Tivadart, kiknek már megjelent és még megjelenendő munkáit eltiltotta, ezzel a politikai vértanúság koszorúját

nyomva az üldözöttek és részben fogságot is szenvedettek homlokára. E téves fölfogással szemben nekünk az ‚ifjú Németország‘ a juliusi és februári forradalmak közt (1830—1848) működő fiatal nemzedék korszaka, melyben az irodalom belső kapcsolatba lép a való élettel, véget vet a holdkóros romantikának, de a túlélt klassziczismus ellen is fordulva új, modern irodalmat akar teremteni, mely a politikát, költészetet és bölcsészetet egyesítve úgy az irodalomnak egész terén mint utóbb, a negyvenes években, különösen a politikai lyrában a franczia eredetű állami és egyházi liberalismust igyekszik érvényre juttatni. Forradalmi nemzedék, de csak tollal: ennyiben nagyon emlékeztetnek hívei a franczia encyclopædistákra, a német reformáczió harczosaira, a XVIII. századi ‚Sturm und Drang‘ embereire. Első sorban tagadó és támadó irányuak; a tényleges állapotokat és balitéleteket ostromolják úgy a művészetben mint az életben: a társadalmi kérdések, socialismus és kommunismus, a nő helyzete, a házasság érvényessége, philosophiai problémák szenvedélyes érdeklődésök tárgyai. Új formákat, új gondolatokat keresnek; át akarják alakítani az életet, még pedig az életből vett anyagnak irányzatos földolgozásával: a politika és társadalom törekvéseik középpontja, ‚irányzat‘ (tendentia) működésök igazi jellemvonása, melyet annyira hangsúlyoznak és hajhásznak, hogy a művészet érdekeit és követeléseit sokszor elhanyagolják, Minden forma elég jó nekik, csak czéljukra alkalmas legyen; elfogadják a formátlanságot is: így lesznek a tárcza, a rajz, az essay, az aphorisma kedvelt formáik, melyek helyébe csak az első roham lecsillapulta után lépnek alakilag is befejezett műfajok: a dráma és a regény. A német világra iparkodtak első sorban hatni, és ennyiben nemzeti irányúak; de a francziáktól vett eszmék mégis erősen kozmopolita jellegüvé tették egész működésüket. Legnagyobb érdemök, hogy az irodalmat megszabadították a romanticzismus túlzásaitól és hogy a költészetet a holdvilágos mesevilág birodalmából visszavezették a német jelenhez és általában a való élethez. Az ifjú Németország maradandó alkotásai: a színpadi dráma, a politikai lyra és talán első sorban: a hirlapirodalom. Az irodalom szolgálja a napot: ez követelésök, és ennek szellemében csak oly alkotásokat tekintettek jelentőseknek, melyek a nap szolgálatában álltak. Nagy hatással volt ez ifjakra a lángeszű Fr. W. Hegel (1770—1831) korszakos bölcselete, mely bámulatos sokoldaluséggal átkarolta az egész külső és belső világot és úgy szellemes történetphilosophiájával, mint eszmékben gazdag æsthetikájával a szempontok és gondolatok óriási tömegét dobta az izgatott korba. Az eszme mindenhatóságáról hirdetett tanát úgy a hatalmasok, mint az alattvalók fölhasználták álláspontjuk védelmére és az ‚ifjú Németország‘ is a hatalom ellen az eszmék érdekében folytatott harczában Hegeltől és tanítványaitól kapta legélesebb fegyvereit. E tanít-

ványai közül főleg kettő volt a korra nagy hatással: DAVID FR. STRAUSS (1808—74), az újkori bibliai kritika megteremtője (‚Leben Jesu' 1835), elsőrangú æsthetikus és prózairó, kinek Hutten- és Voltaire-művei kiváló reme-

Hegel dolgozószobájában.

kek, és FRIEDR. THEOD. VISCHER (1807—87), kinek æsthetikája (1851) a század egyik legbámulatosabb tudományos alkotása. Midőn az ifjú Németország utóbb Hegel ellen fordult, kinek rendszere idővel az uralkodó reakczió védelmére szolgált, mégis megmaradt korszakos hatása alatt, mely

még a jelentéktelen emberek munkásságán, pl. az egész hirlapirodalmon is, félreismerhetetlen.

A szövetségtanácsnak 1835-iki nevetséges, esztelen és brutális határozata helyesen emelte ki, mint az új irodalmi forradalom főmozgatóit Heinét, Laubét és Gutzkowt, de kifelejtette egyik legfontosabb munkását, Börnét; helyette Wienbarg mellett, a ki az első föllépésekor hozzáfűzött reményeket utóbb nem valósította meg, egy kevésbbé jelentős irónak biztosította a halhatatlanságot: ez Theodor Mundt (1808—61). Szellemes irodalomtörténetíró, de kellő alakító erővel nem ren-

L. Börne.

delkező költő, a ki előbb ‚Madonna' (1835) cz. regényében a hús emancipatióját hirdette; majd Stieglitz Saroltát dicsőítette, a ki 1834 decz. 29-én szíven szúrta magát, hogy rendkívül túlbecsült férjét tépelődő tétlenségéből nagy alkotásokra ösztönözze; végre nagyobb sikerrel történeti irányregényeket (‚Thomas Münster' 1841, ‚Mirabeau' 1858, ‚Robespierre' 1859) írt, melyeket azonban felesége, Luise Mühlbach (1814—93) nagy számú, de teljesen értéktelen úgynevezett ‚történeti' regényei (Nagy Frigyesről, II. Józsefről, Napoleonról stb.) népszerűségben hatalmasan túlszárnyaltak. Mundt helyét több joggal foglalhatta volna el Gustav Kühne (1806—88), az ‚ifjú Németország' legműveltebb, legjózanabb és legvilágosabb fejű tagja, a ki a jesuitismus ellen írt elbeszéléseiben (‚Klosternovellen' 1838) és az előző század titkos társulatainak törekvéseit rajzoló regényében (‚Die Freimaurer' 1854), valamint szellemes

essay-iben alapos tanultságú és tehetséges írónak bizonyult, noha a szereplők jellemzésére nem rendelkezett mindig elég alakító erővel.

Az új mozgalom megindítói Börne és Heine (ezért nevezte már Menzel az új iskolát ‚ifjú Palæstinának'), a kik benső barátokból és elvtársakból utóbb elkeseredett ellenfelekké lettek. Ludwig Börne, tul. Löb Baruch (1786—1837), 1817-ben kikeresztelkedett, mire hazájában nem találva talajt publicisztikai működésére, 1822 óta ismételve, 1830 óta állandóan Párisban élt. Előbb orvosnak készült, utóbb az államtudományokkal foglalkozott és 1811—14. kis hivatalt is viselt szülővárosában, Majna-Frankfurtban. Jellemes, nemesszívű ember és kitűnő stilista volt, a ki párisi leveleiben (‚Briefe aus Paris' 1832—34) a liberalismus szempontjából éles, de nem sértő kritika tárgyává tette a német politikai állapotokat és mind erősebben közeledett a radikalismushoz. A német nemzet politikai nevelői sorában a legelsők és leghatásosabbak egyike. Igen sikerültek humoros rajzai is, melyekben Jean Paul tanítványa, kit egy fellengzős emlékbeszédben mód fölött dicsőített, és érdekesek dráma-bírálatai, melyekben szintén liberális tendentiáit érvényesíti és ezért sokszor pártpolitikából igazságtalan (pl. Goethe ellen, kit minden alap nélkül servilismussal vádol), de a természet követelményeinek és a belső igazságnak hangoztatásával helyes ítéletet mondott főleg a végzetdrámákról. Pártmunka Menzel ellen írt heves pamfletje (1837) is. Barátja és elvtársa, Heine, halála után (1840) gyalázatosan bánt el vele, pedig Börne jellemesség és lelki nemesség tekintetében magasan állt bírálója fölött, a ki különben többi barátjai irányában sem volt kíméletesebb.

Heinrich Heine, az ifjú Németország főalakja, 1797 deczemb. 13-án született Düsseldorfban s előbb kereskedő akart lenni, utóbb jogot végzett, mire 1825-ben jogtudor lett és a protestáns vallásra áttért, hogy hivatalhoz juthasson. Mikor ez nem sikerült, a hirlapírásra adta magát, utazásokat tett Olasz- és Angolországban és 1831-ben Párisba költözött, hol a franczia kormánytól évi kegydíjat fogadott el és hírlapi czikkeiben, de egyéb műveiben is maró gúny tárgyává tette népének nemzeti és politikai törekvéseit. Már 1845-ben súlyos és fájdalmas betegség lepte meg, melytől csak 1856 február 17-én váltotta meg a halál. Irodalmi munkásságát 1822-ben kezdte és egészen haláláig, a legborzasztóbb szenvedések közepett is, bámulatos lelkierővel folytatta. Nagy tehetségével semmi arányban nem állt jellemének gyarlósága, és ez okozta, hogy nemzetének széles körei elfordúltak tőle és nem akarnak neki emléket állítani, melyre pedig mint költő kétségtelenül érdemes. Tény, hogy nem volt rokonszenves ember: rendkívül hiú és irígy, önhitt és irodalmi uralomra vágyó, telve gyűlölséggel és bosszúvágygyal, minden meggyőződés nélkül szűkölködő, a percz hatása alatt jó- és rosszakaró. Költői ereje a

lyrában és szatirában van; prózája bájos és behízelgő, de nagyrészt üres és formátlan. Nevét dalai és balladái fogják föntartani, mert szatirája elavúlt, ma már jórészt érthetetlen és legfeljebb kortörténeti szempontból érdekes.

Heine 1822. lépett föl egy kis kötet költeménynyel, mint a romantika tanítványa. Ezt követte 1823. egy újabb dalgyüjtemény (két teljesen eltévesztett tragédiájával), 1827 a ‚Buch der Lieder', 1844 ‚Deutschland, ein Wintermärchen', 1847 ‚Atta Troll', 1851 ‚Romanzero'. Heine a romantika fia volt és az maradt élete végéig, bármennyire gúnyolta és korbácsolta e szülőanyját. Goethe és a népdal mellett, a romantikusok voltak reá legnagyobb befolyással: Tieck és Brentano, Chamisso és Uhland, de különösen Müller Vilmos, mit Heine maga nyíltan bevallott. Költészetének egész készlete a romantikából való: álomképei, a természet megszemélyesítése, rokonszenve a mese és babona iránt, mystikus hajlamai. Romantikus iróniája is, melylyel sokszor önmaga ellen fordúl és az illuziót megsemmisíti. De ez idegen hatásokat, melyekhez még Byron világfájdalma is járúlt, teljesen felolvasztotta eredeti egyéniségében: ösztönzést nyert másoktól, de a mit írt, azon rajta van a Heine bélyegje. Elsőrangú dal- és balladaköltő. Az érzés igazsága, ereje és gyöngédsége bámulatosan érvényesűl lyrájában, melynek voltakép csak egyetlen thémája van: a boldogtalan szerelem. De ezt oly virtuóz sokoldalusággal tárgyalja, oly megragadó közvetetlenséggel és őszinteséggel, oly behízelgő nyelven, oly dallamos formákban, hogy a század lantosai sorában az első helyek egyike őt illeti meg. Igaz: túlságosan sok dalt írt és van ezek közt középszerű és rossz elég, piszkos és aljas is sajnos nagy számmal. Hisz egész életében ellentétes érzelmek rabja volt: majd nemes és meleg, majd durva és bántó, sokszor mind a kettő egyazon darabban, a mi a költészetének őszinteségébe és igazságába vetett hitet korán megingatta. De a ‚Buch der Lieder' nagyobbik fele elégséges arra, hogy neki a halhatatlanságot

Heine (1827).
(Grimm Lajos metszete után.)

biztosítsa. Szerelmi dalai mellett legszebbek természeti képei, melyekben a külvilágba lelket lehel és majd érzésekben majd leírásokban megeleveníti a természetet. ‚Nordseebilder' cz. költeményei a leíró költészet remekei. És remekek balladái is, melyekben a Goethe és Uhland hatását hamar legyőzte és gyorsan teljesen önállóvá lett. Előbb lehető rövidségre és plasticitásra törekedett: néha néhány sorba mesterien szorított egész tragédiát; utóbb szélesebb előadásban festői hatásokat czélzott, főleg a ‚Romanzero' darabjaiban, melyeket megkapó pessimismus hat át: a szépnek pusztúlnia kell, a végzet irgalmatlan és igazságtalan, a világ csupa nyomoruság és fájdalom. Élete vége felé egyszerűségre és természetességre való újabb törekvése sokszor banális prózává fajúl.

Heine (1829).
(Kugler Ferencz rajza után.)

Szatirája vagy a romantika ellen fordúlt: ‚Atta Troll', mely gazdag fényes részletekben, de már nagyrészt érthetetlen, mert tele van kicsinyes rugdalózásokkal; vagy az összes német állapotokat tette kíméletlen gúny tárgyává: ‚Deutschland'. Heine gazdag élczben és szellemben; éles szeme gyorsan fölismeri a dolgok gyönge oldalait és stílje erősen domborítja ki a nevetségeset. De szeretni nem tud: innen van, hogy ugyanazok a támadások, melyeket népe BÖRNÉ-től készséggel eltűrt, Heinétől vérig föllázították nemcsak kortársait, de még a mai németeket is. Ez éles szatirája tette hatásosakká a gyönyörű (bár nem kifogástalan) nyelven és bájos stílben írt ‚Reisebilder' első köteteit (1826) is, melyek töredékes elbeszélésekből és lazán összefűzött leírásokból állanak, telve szellemes ötletekkel, csípős megjegyzésekkel, éles támadásokkal (pl. Platen ellen); élvezetesek, de teljességgel formátlanok. E formátlanság által Heine igen kedvezőtlen hatással volt úgy a versben, mint a prózában a német irodalomra. Egyes prózai művei (főleg ‚Schnabelewobski'), főleg vallásos kérdések tárgyalásában is, a legnagyobb mértékben arczátlanok és ízléstelenek. Befejezett műalkotásra nem volt tehetsége: ‚Der Rabbi von Bacha-

rach' cz. regénye (már 1824?) fényesen indúl meg, de befejezésére nem volt ereje. Legtöbbet ártott Heine a kor legfontosabb problemáinak felületes és könnyelmű tárgyalásával, melylyel a hírlapi tárczát megalapította. Philosophiai, vallástörténeti, államtudományi fejtegetései csupa felszínes dilettantismus. Nincs dolgozata, melyben egyes helyes és sikerült, sőt remek lapok ne akadnának, de az örvendetes részleteket elnyomja a félreértett, tájékozatlan, szemtelen állítások imponáló tömege. Így megtámadta a kereszténységet, dicsőítette a pantheismust és a hús kultuszát, nevetségessé tette a nemzeti eszmét, lelkesedett a világszabadságért és határtalanúl hirdette Napoleon nagyságát, fejtegette a Hegel philosophiáját, melyet sohasem értett meg, és tárgyalta a romantikát, hogy tanítóit és mestereit, kiknek hálával tartozott, sárral dobálhassa. Mindent összevéve: fényes szellem, nagy lyrikus, a szatira mestere, de kis ember, gyarló jellem, felszínes fecsegő. Hatása korára és az utókorra óriási volt, de kedvezőnek semmi irányban nem mondható.

Heine csatlósai voltak fiatal korukban az ‚ifjú Németország' legérdemesebb két tagja, a sziléziai Heinrich Laube (1806—84) és a berlini Karl Gutzkow (1811—78) is. Mind a ketten theologusoknak indúltak, de csakhamar az irodalomnak szentelték magukat, és zavaros regényekben, novellákban és essaykben Heine szellemében és modorában formátlan és forradalmi irányú műveket produkáltak, melyek miatt az államhatalommal is erős ellenkezésbe jutottak és fogságot is szenvedtek. Laube a gyakorlatibb, józanabb s ennélfogva sikeresebb ember, Gutzkow a nagyobb ideálista, romantikusabb és ezzel boldogtalanabb tehetség, a ki sok sanyarúság után kétségbeesve maga vetett véget életének. Gutzkow első regényei ‚Maha Guru, egy isten története' (1831) és ‚Wally' (1835) az egyház és vallás ellen fordúlnak. Menzel e művekben a ‚legmerészebb erkölcstelenséget és legraffináltabb hazugságot' látta; szerzőjük és elvtársai szerinte ‚a kéj szemétjében melegednek, csak a húsban hisznek, sőt részben Saint Simonhoz († 1825) csatlakozva még kicsapongóbb republikanismust hirdetnek erény nélkül, egy hetæra köztársaságot nagyban'. E túlzó és egyoldalú támadás illette Laube első regényét is (‚Das junge Európa'), főleg e regénytrilogiának első részét (‚Die Poeten' 1833), mely a legdurvább érzékiség dicsőítésével minden hagyomány és törvényes forma ellen tör. Mind a ketten tényleg a Saint Simonismustól, melylyel Heine is kaczérkodott, vették át elveiket: hogy a kiélt kereszténység helyébe egy új pantheistikus vallást kell alapítani, hogy az örökösödési jogot el kell törölni, a nőt emancipálni, a húst visszahelyezni jogaiba, mit akkor George Sand (1304—76) is szenvedélylyel hirdetett rendkívüli föltűnést keltett regényeiben, német földön pedig Varnhagenné Rahel (1771—1833), a ki nem volt író, de nagy hatást gyakorolt a fiatal geniekre, főleg

HEINÉ-re, homályos jóslásokban terjesztett. De csakhamar kijózanodtak úgy GUTZKOW mint LAUBE, szakítottak a támadó és felforgató iránynyal és (főleg a negyvenes években) a színpad felé fordúltak, mely akkor igen szánalmas állapotban volt.

A kor nem volt híjában az erős tehetségeknek, de ép a legjobbakat megrontotta a beteges shakespearománia, a nagy angol költő minden külső sajátságának túlzó utánzása, a mi már IMMERMANNt is tévútra vezette; a kisebb erők pedig

Laube.
(Rézkarcz után.)

a franczia virágzó dráma modorában törekedtek, csekély önállósággal, de elég nagy ügyességgel, czélt érni. A shakespearománia áldozatai voltak az alkoholtól fiatalon tönkrement CHRISTIAN DIETR. GRABBE (1801—36), a ki nagyszabású tragédiáiban ‚Herzog von Gothland', ‚Don Juan und Faust', ‚Friedrich Barbarossa', ‚Napoleon', Hannibal') semmi tekintettel a színpad igényeire, minél több és minél borzalmasabb anyagot hordott össze, merészen állította egymás mellé a rettenetest és a nevetségest, nem riadt vissza a lehetetlentől sem és folyton erősen fölcsigázta képzeletét, és ezt mind phantastikus metaphorákban és hasonlatokban bővelkedő egetverő előadásban. Így nem hódíthatta meg a színpadot, pedig erős tehetség volt, kiváló

a jellemzésben, hatalmas képzelettel megáldva, de túlzó, formátlan és ízléstelen. Hasonló alak a még fiatalabban elhúnyt GEORG BÜCHNER (1813—37), ki ‚Dantons Tod‘ (1835) czímű, a legnagyobb föltűnést és a legjogosabb várakozásokat keltett tragédiájában erős realistának bizonyúlt: irányzata a hősök ellen fordúl, lelkes sociáldemokrata, az első ily szellemű költő német földön. És hasonló alak hazánkfia, a miskolczi JULIUS LEOPOLD KLEIN (1804—76), egy rendkívül terjedelmes, anyagban gazdag, de előadásánál fogva élvezhetetlen ‚Dráma története‘ (1865—76, 13 köt.) szerzője. A dráma terén is igen termékeny volt: tragédiái (‚Maria v. Medici‘, ‚Luines‘, ‚Zenobia‘, ‚Moreto‘, ‚Maria‘, ‚Strafford‘, ‚Heliodora‘) és vigjátékai (‚Die Herzogin‘, ‚Ein Schützling‘, ‚Voltaire‘) gazdag és önálló képzelettel megáldott kiváló tehetségre vallanak, melyet azonban szintén a féktelen shakespearománia rontott meg: Klein is hajhássza a borzalmast, a kivételest, a lehetetlent, víg darabjaiban a bizarr és groteszk vonásokat, mindent erőszakosan túlzott stílben és előadásban, melyet előszeretettel alkalmazott Hegel-féle dialektikája nem tesz élvezetesebbé. Sokkal szerényebb, de talán hasznosabb munkásai voltak a korabeli színpadnak azok, a kik csupán a repertoire igényeit törekedtek kielégíteni és e czélra naivul merítettek Victor Hugo, Alexandre Dumas père, Eugène Scribe és a franczia vaudeville gazdag anyagából. Ilyenek KARL TÖPFER (1792—1871: ‚Hermann und Dorothea‘, ‚Der Pariser Taugenichts‘ stb.), a ki a polgári életből vett tárgyakat ízléssel, színszerűen, erkölcsileg kifogástalan szellemben dolgozott föl; ilyen KARL BLUM (1786—1844: ‚Ich bleibe ledig‘, ‚Erziehungsresultate‘), a ki azonban még Töpfernél is kevésbbé eredeti. Ilyen a maga idejében rendkívül népszerű CHARLOTTE BIRCH-PFEIFFER (1800—68), a ki többnyire regényekből ollózta ki darabjait, teljes önállótlansággal, de kitűnő színi érzékkel (maga is színésznő volt), úgy hogy színművei (‚Der Glöckner von Notre-Dame‘ Victor Hugóból, ‚Die Waise von Lowood‘ Currer Bellből, ‚Die Grille‘ Georges Sandból) hálás és könnyen megtestesíthető alakjaikkal nemcsak a német, hanem a magyar színpadokon is rendkívüli sikert arattak.

LAUBE és GUTZKOW a negyvenes években nagy műveltséggel, nemes ambiczióval és kétségtelen hivatottsággal fordúltak a színpad felé. Szakítottak az ‚ifjú Németország‘ formátlanságával, de nem irányzatosságával: a kor eszméit iparkodtak földolgozni és műveikkel javítva visszahatni a korra. LAUBE volt a számítóbb fő, a ki ügyesen használta föl a korabeli mozgalmakat, helyesebben: a nap hangulatát. A franczia dráma növendéke főleg színszerűségre törekedett, esetleg az igazság és valószerűség rovására is. Azzal is előnyben volt Gutzkow fölött, hogy egy negyedszázadon át elsőrangú szinházaknak (1849—67 a bécsi burgszínháznak, 1869—70 a lipcsei színháznak, 1871—79 a bécsi városi színháznak) igazgatója volt. Nagy virágzásra emelte e műintézeteket, melyekről kitűnő könyveket írt. Három darabjában (‚Struensee‘, ‚Montrose‘, ‚Essex gróf‘,) a királyné és egyik alattvalója közt szerelmi viszony támad, mely tragikus kifejlésre vezet: egy kedvelt franczia motivum, ritka ügyességgel földolgozva, kitűnő szerepekkel, pathetikus stílben, de kevés költészettel. Költőiebbek ‚Die Karlsschüler‘ és ‚Kronprinz Friedrich‘ cz. drámái, melyekben a tragikus konfliktust kedvezően old meg, de a belső igazság rovására, a népszerű hősök azonban (Schiller és II. Frigyes) fényes sikert

arattak a színen is. Vigjátékai (‚Gottsched und Gellert', ‚Cato v. Eisen', ‚Der Statthalter von Bengalen', ‚Böse Zungen'), melyeket szintén fényes technika jellemez, rendszerint a napi eseményekhez fűződnek: innen nagy hatásuk és gyors haláluk. Ő is befejezte Schiller Demetrius-töredékét, de számító tehetsége kudarczot vallott e hatalmas alkotással szemben. LAUBE főgyengéje, hogy nem költő. Ezt a hiányát erőszakos pathoszszal és kedvelt jelszavak hangoztatásával törekszik pótolni, a mi még a színpadon is csak múló sikerekre vezet.

GUTZKOW nagyobb költő volt, de zavarosabb fő is. Legkiválóbb drámai alkotása három történeti vígjátéka: ‚Zopf und Schwert', ‚Das Urbild des Tartuffe' és ‚Der Königslieutenant', melyekben Scribe példáját (‚Egy pohár víz') követte, de mindenkép erősen fölülmúlta, főleg a jellemek kitűnő rajzában és a lekötő cselekvény hatásos szerkezetében. Történeti tragédiái (‚Patkul', ‚Pugatscheff', ‚Wullenweber') már terjedelmüknél fogva is könyvdrámák, melyeket csak alapos átdolgozással lehetne színre hozni. Ifjúkori bűnei (‚Nero', ‚Saul', ‚Richard Savage', ‚Werner') igazi iránydarabok: korabeli eseményeknek és eszméknek visszahelyezése a múltba, néha furcsán ráerőszakolva az idegen anyagra. Nero császáron I. Lajos bajor király, a művészet barátja és a szabadság ellensége, értendő; ‚Saul'-ban a modern állam harczát az ultramontanismus ellen tárgyalja; ‚Richard Savage't (a költőt) üldözi saját anyja is, mint az ifjú Németország íróit a haza; ‚Werner' kifejti, hogy a szív jogai szentebbek, mint a társadalmi szokások (a házasság) követelményei. És részben iránydráma Gutzkow legismertebb tragédiája, ‚Uriel Acosta' (1846) is, melynek tárgyát egy régibb jeles novellájából (‚Der Sadducäer von Amsterdam' 1833) vette. Uriel sorsát átélte maga a költő is: fölvilágosodott világnézete miatt elvesztette aráját. Innen a darabon végigömlő nagy melegség, mely meghat és magával ragad. De Uriel mégsem tragikus, csak sajnálatra méltó alak: szabad gondolkodásával veszélyezteti arája birtokát, kinek kedvéért lemond modern eszméiről. De utóbb visszavonja lemondását, azonban nem meggyőződésből, hanem mivel czéltalan: anyja meghalt és Judith elveszett. Nem az igazság hőse és vértanúja, a minek a költő föl akarja tüntetni, hanem csak boldogtalan fiú és szerelmes. A darab mégis kiváló alkotás: kitűnő technika, egyszerű, de folyton emelkedő, epizód nélkül rohamosan haladó cselekvény, világos indokolás, fényes nyelv és verselés, a szép gondolatok egész tömege, erős színszerűség az ifjú Németország legkiválóbb alkotásává avatják.

Nem személyes érintkezés útján, de egész irányánál fogva ide tartozik a bécsi ED. BAUERNFELD (1802—90), a termékeny és hivatott vígjátékíró is, az osztrák bureaukratia és Metternich csípős ellensége, a ki szabadelvű nézetei miatt nem tudott mint államhivatalnok boldogúlni.

Számos vígjátékában (‚Die Bekenntnisse' 1834, ‚Bürgerlich und romantisch' 1835, ‚Grossjährig' 1846, ‚Aus der Gesellschaft' 1867), melyekben a közvetetlen jelent rajzolja, a cselekvény rendszerint igen egyszerű: egy szerelmes pár sorsa dől el, s a költő főleg az éltesebb, tapasztaltabb fér-

Karl Gutzkow.

fiút szereti a fiatal, naiv leánynyal boldogítani; de kitűnő a jellemzés, igen szellemes a dialogus és kétségtelen a költő czélzata: a kormányok ellen, a kiskorúságban tartott népek fölszabadítása érdekében. Mintáját, Scribet, elevenségben, jó kedvben és költői mélységben kétségtelenül fölülmúlja. Vetélytársa Roderich Benedix (1811—73), a ki szintén igen termékeny volt (‚Das bemooste Haupt' 1841, ‚Doctor Wespe', ‚Der Vetter',

‚Die zärtlichen Verwandten' stb.), csak a repertoire számára dolgozott: mulattatni és hatni akart. Alakjai többnyire köznapi typusok, ereje a helyzetekben van, melyeknek előidézésében elavült eszközöktől sem riad vissza. Dialogja eleven, de élcze sokszor durva; moralizáló irányzata Kotzebuere emlékeztet, kinek modernebb utódja.

Leglármásabban nyilatkozik meg az ‚ifjú Németország' a politikai lyrában, melynek virágzása a negyvenes évekbe esik. Közvetlenül a francziák vágya a Rajna birtoka után, mely Béranger, Victor Hugo, Lamartine és utóbb Musset dalaiban szenvedélyes kifejezést nyert, ébresztette föl a németeket, kiknek álláspontját elsőben a fiatalon elhúnyt, gyenge tehetségű NICOLAUS BECKER (1809—45) juttatta ‚Rajnai dalában' (1840: ‚Sie sollen ihn nicht haben, Den freien deutschen Rhein') igen népszerűvé vált kifejezésre. Sok üres rhetorika és erőszakolt pathosz mellett elég sok itt a mély érzés és igaz költészet; a hazátlan kozmopolitismus mellett kifejezést nyer a nemzeti fájdalom és remény is; a versbe szedett vezérczikk mellett, mely sokszor jelentéktelen napi eseményt fú fel, nem hiányzik a lendületes, sokszor ódai, sőt hymnikus erő sem. E lyra pártköltészet, míg a szabadságharczok dalosai nemzetiek és hazafiasak voltak. De a szabadság kultusza idegen hősök dicsőítésére is lelkesített: a magyarok, görögök és lengyelek szabadságharczai magukkal ragadják a német költőket és a német nemzetet is. A politikai költők száma igen nagy, de jellemző, hogy a legjelesebbek a nem-politikai lyrában alkottak legkiválóbbat és legmaradandóbbat.

Eduard Bauernfeld.

(Kriehuber rajza.)

HEINE e téren is elsőrangú mester: egyes politikai költeményei ezen, már Goethétől lenézett fajtának remek mintái. De nem ő indította meg a lavinát, hanem LENAU szabad szellemű, de optimista lelkű hű barátja, ANASTASIUS GRÜN (ANTON ALEX. Graf AUERSPERG, 1806—76), a ki már 1831-ben ‚Spaziergänge eines Wiener Poeten' cz. dalaival és hymnusaival nagy hévvel és erős rhetorikával támadta az osztrák absolutismust. Értékesebb legszebb műve: ‚Schutt' (1835), a szabadságnak e hatalmas dicsőítése: a költő a szabad Amerikába menekül a leigázott Európából és bízik az emberiségnek eljövendő húsvétjében, mikor a kard ismeretlen lesz és rózsák borítják az áldásos keresztet. Kár, hogy e nemesszívű és gazdag képzeletű költő képeinek tömegével elhomályosítja szép eszméit és elfárasztja az olvasót.

Honfitársa lett a hesseni FRZ. DINGELSTEDT (1814—81) a ki 1867 óta a bécsi udvari színházak intendánsa volt, sőt udvari tanácsos és báró is lett. Pedig erős ellenzéken kezdte: ‚Lieder eines politischen Nachtwächters' (1840) cz. kötete élczesen támadja a hatalmasokat alakilag jeles versszakokban. Jelentősége mégis inkább abban van, hogy Münchenben, Weimarban és Bécsben mintaszerű előadásokat rendezett, melyek a német színház történetében mély nyomokat hagytak. Más téren nyert maradandó jelentőséget HEINRICH HOFFMANN (VON FALLERSLEBEN, 1798—1874) is, a ki elsőrangú germanista volt, de nagy hatást ért el politikai dalaival (‚Unpolitische Lieder' 1840) is, melyek inkább epigrammok és szatirák: élczesek, élesek, humorosak. Később túlságos sok verset írt, igen sok gyöngét is. Főjellemzője a népies hang és a dallamos alak: dalai egyszerűek, naivak, melegek, de sokszor laposak. Legjobbak nagyszámú gyermekversei. A korra legnagyobb hatást tett GEORG HERWEGH (1817—75), a ki karddal is akarta a szabadságot szolgálni, de pórúl járt. ‚Gedichte eines Lebendigen' (1841) cz. gyüjteménye a politikai radikalizmus kátéja: le a királyokkal! le a kereszttel! le az egész világgal! A nyelv és vers elsőrangú mestere, gazdag képzelettel megáldva, sokszor megragadó vagy megható, főleg hangulatos költeményeiben, melyekben pessimismusa minden forradalmi czélzat nélkül nyilvánúl. Nála is nagyobb költő FERD. FREILIGRATH (1810—76), kinek politikai versei (‚Mein Glaubensbekenntnis' és ‚Ca ira!' 1846) a német politikai költészet magaslatát jelentik. A szenvedély tüze és a pathosz mélysége teszik e változatos alakú remek verseket maradandó becsűekké. Nála jelentkezik először, még pedig megragadó szenvedélyességgel, a sociális kérdés a lyrában. De népszerűbbek lettek leíró költeményei, melyekben a sivatag borzadályait festi (‚Löwenritt', ‚Gesicht des Reisenden') a Lessing követelte modorban: eleven, érdekfeszítő, sokszor fantasztikus cselekvényben. Hatalmas képzelete és virtuóz nyelve értékesekké teszik még azon költeményeit is, melyekben néha modoros, vagy bizarr és képtelen rímekkel fokozza az exotikus világ idegenszerű képeit. Midőn 1868-ban angol számkivetéséből hazatért, lelkesen állt a hazafiak sorába: GEIBEL mellett ő az 1870-diki nagy háborúnak legkiválóbb lantosa. Elsőrangú műfordító is. Kisebb jelentőségűek ROBERT PRUTZ (1816—72), a kitűnő irodalomtörténetíró, a ki dalaiban sokszor üres és prózai, de érdekes kisérletet tett a politikai aristophanikus vígjátékban (‚Die politische Wochenstube' 1843), és a fiatalon elhúnyt gróf MORITZ STRACHWITZ (1822—47), a ki konzervativ irányával a divó politikai költészet ellen foglalt állást. Az új korszaknak egyik legjelesebb balladaköltője.

Csak részben politikai, valójában szabadságköltő boldogtalan hazánkfia NICOLAUS LENAU (NIC. NIEMBSCH VON STREHLENAU, 1802—50), a ki a magyar világot bevitte a világirodalomba. Csatádon született Torontálmegyében, 1802 aug. 13., a tardosi születésű Niembsch Ferencz és a budai Maigraber Teréz fia. Ideges gyermek volt, kit az apa korai halála (1807) után anyja és nagyszülei betegesen elkényeztettek. Tokajban, Budán, Pozsonyban tanúlt, mire előbb a jogi, azután Magyaróvárt a gazdasági, Bécsben ismét a jogi és végül az orvosi pályára ment, de semmit sem végzett. Elégületlensége és nyughatatlansága 1832-ben Amerikába űzte, honnan már egy év múlva csalódottan visszatért. Anyja halála (1829) után baráti viszonyba lépett az osztrák és sváb költőkkel és egészen az irodalomnak kezdett élni: 1832-ben és 1838-ban jelentek meg költeményei,

1836 ‚Faust‘, 1837 ‚Savonarola‘, 1842 ‚Die Albigenser‘, csak halála után 1851-ben ‚Don Juan‘. Lelkének betegsége a nőkkel szemben is érvényesült: 1823—28-ig viszonya volt egy Berta nevű leánynyal, a ki őt megcsalta, a mi szívét egész életére megsebezte; 1831-ben Gmelin Lottének, 1839-ben Unger Karolinának, 1844-ben Behrends Máriának volt rövid ideig vőlegénye; de végzetes hatással volt életére Löwenthal Zsófia, egyik bécsi

Lenau.

barátjának neje, kit szenvedélyesen, de boldogtalanúl szeretett. Főleg ez a beteges viszony rontotta meg teljesen idegzetét: 1844-ben szept. 28-án írta utolsó költeményét („Blick in den Strom‘), másnap megütötte a szél, mire csakhamar elvesztette öntudatát; október 12-én dühöngni kezdett és 1850-ben aug. 22-én halt meg Oberdöblingben. Lágy, érzékeny, gyönge természet volt, képtelen az élet harczában megállani helyét, erős akarat nélkül, beteges hangulatainak játékszere. Céltalan élete e természetének részben forrása, részben eredménye volt. LENAU a fájdalom költője: az

ember sorsa szerinte a legszomorúbb, és e hite megfosztja kedélyét nyugalmától, a természet pedig, melyhez ismételve menekült és melyet oly bámulatosan tud lelki életének tükrévé és visszhangjává tenni, meg a hegedű, melynek mestere volt, még csak fokozták érzéseinek és gondolatainak sötétségét. Világfájdalom egyéniségének magva, még pedig nagyobb mértékben, mint Lord Byronnál, a kit csak a földi intézmények keserítenek el, míg boldogtalan hazánkfia meghasonlott Istennel és a világgal. Pedig lelke áhított igaz hit után (mit főleg ‚Savonarola‘ bizonyít), bűnnek látta a tudásvágyat, mely sötét melancholiára vezet (‚Faust‘), hitványnak az életet és az embert (‚Don Juan‘); lelke nem tudott lemondani a kétkedésről és kutatásról, és mindenek előtt szabadság után áhitozott, melyet ismételve dicsőített. De nem volt igazi politikai lyrikus, bár Metternichet gyűlölte, de csak azért, mert a gondolat szabadságát korlátozta: a nap eseményeit lenézte, csak álmaiban élt és eszmékért rajongott. LENAU elsőrangú lyrai költő, HEINE mellett a századnak legönállóbb és legsajátosabb lyrikusa és mindenütt lyrai költő, mert nem tud egyéniségétől megszabadulni: Faust, Savonarola, Fulco, Don Juan, mindegyik maga a költő, a ki eszményeit, tépelődéseit, fájdalmát e hősök lelkébe helyezi és ajkukkal nyilvánítja. E nagyobb művei gazdagok remek rajzokban, hatalmas gondolatokban, mélységes érzésekben, de túlságosan alanyiak és művészi befejezettség tekintetében kifogásosak: lyra, epika és dráma tarkán váltakoznak bennök. Művészi szempontból legkiválóbbak lyrai versei: dalai, elégiái, leírásai, románczai, melyekben magyarsága is erősen érvényesül, hisz élete első felét hazánkban élte át, gyermek- és ifjúkora döntő benyomásait a magyar alföldön és a tokaji hegyek alján szívta magába. Mert német költő volt, de magyarnak tartotta magát és lelke mélyén szunnyadott a magyar világ, melynek tarka elemei annyira jellemzik költészetét: huszárok és czigányok, pandurok és betyárok, az alföldi puszta változatos képei és tüneményei, a magyar zene és táncz, a Rákóczi-dal akkordjai föl-föltűnnek nyugtalan képzeletében, még pedig élete végeig, hisz pl. ‚A parasztok a Tiszánál‘ utolsó írói évének (1844) késő terméke, sőt betegségének lázas álmaiban is magyar dolgok foglalkoztatják, magyar királynak képzeli magát és magyar szavak kerülnek ajkára. És e hazai képeket a legmegkapóbb igazságnak, az átélt és átérzett valódiságnak egész bűvös ereje hatja át. Sehol semmi csinálmány, semmi sallang, sehol színi czifraságnak semmi nyoma. Már híres német költő volt a lelkében megtört LENAU, mikor fájdalmas szívvel sóhajt föl, hogy ‚szeretne oly tősgyökeres, oly tüzes, oly naiv, oly huszárosan vitéz és oly nemesszívű lenni, milyenek a magyarok‘. Legszebb költeményeit ugyanaz a borús hangulat, a fájdalomnak ugyanaz a feneketlen tengere, a sóvárgásnak ugyanaz a határt nem ismerő mélysége jellemzi, melyet magyar népünk

LENAU SZOBRA

(Radnai Béla

:SATÁDON.

üve).

költészetéből és különösen zenéjéből oly jól ismerünk és mely a magyart, de Lenaut is, még akkor sem hagyja el egészen, ha az önfeledés perczeiben zabolátlan, széles jókedv ragadja magával. És a szabadságnak az a túlhajtott, szenvedélyes szeretete, melylyel sem életében, sem művészetében nem ismert korlátot, talán szintén magyar vonás e nagy költőnek sok tekintetben rejtélyes, de mindig vonzó, szeretetre és tiszteletre méltó, mély szánalmat keltő nemes egyéniségében. Azért helyes, ha ez elszakadt fiúnkat magunkénak tekintjük, minek jeléül szép emléket emeltünk neki (1905) szülőhelyén.

Lenaunak sok tanítványa volt; legkiválóbbak a fiatalon elhúnyt Alex. Graf von Würtemberg (1801—44), Tolnai Festetich Ilona grófnő férje, a ki költeményeiben (1837) a Balatont dicsőítette, és a bajai Karl Beck (1817—79), a ki már 1834-ben eposzt tervezett Attiláról és ‚Der fahrende Poet' (1838) cz. gyüjteményében lelkesen dicsőíti a magyar nő szépségét és a magyar bor tüzét, nagy művészettel festi a magyar zenét és tánczot, magasztalja hazánk természeti szépségeit és nemzetünknek a törökök ellen dicsőséggel vívott harczait. ‚Stille Lieder' (1840) cz. kötete erősen magán hordja Lenau hatását: legszebb darabjainak czigányok, huszárok, szegénylegények a hősei. De Beck főműve: ‚Jankó, a magyar csikós' (1841), mely hatással volt Eötvös József legjobb regényére (‚A falu jegyzője' 1845). A népies jellegű eselekmény e verses regényben alárendelt jelentőségű; főczélja a magyar világnak lehető sokoldalú rajza, a mi a költőnek meglepően sikerült is, és a magyar nép őszinteségének, becsületességének, lelki tisztaságának dicsőítése a kiváltságos osztály szívtelenségével és erkölcstelenségével szemben. Később szabadságharczunk újból és még nagyobb mértékben fordította a világ figyelmét, rokonszenvét és tiszteletét a magyar nemzetre. Ez irányban is Heine az úttörő ‚Im Oktober 1849' cz. megragadó költeményével; a katasztrófa után pedig a német politikai lyra legnagyobb mesterei, Ferd. Freiligrath, Moritz Hartmann, Alfred Meissner, Wolfgang Müller, Christian Zedlitz — de ki sorolhatná föl őket mind? — lelkesedéssel dicsőítik nemzetünk nagyságát és bizalommal hangsúlyozzák, hogy nemes küzdelmeink győzelemre fognak vezetni.

A negyvenes évek izgatott politikai küzdelmei elfordították a figyelmet minden íróról és alkotásról, mely csupán a művészetet szolgálta. Így történhetett, hogy alig vettek észre oly eredeti és erős költői tehetséget, milyen Anette von Droste-Hülshoff (1797—1848), az első kiváló német nőköltő, kinek költeményei 1838-ban jelentek meg. Mély és igaz vallásosság, gazdag képzelet és megkapó plasticitás, melegség és bensőség jellemzik dalait, balladáit és leíró költeményeit, melyekben vesztfáliai hazájának sajátos természetét nagy művészettel festi. És kevés figyelmet kel-

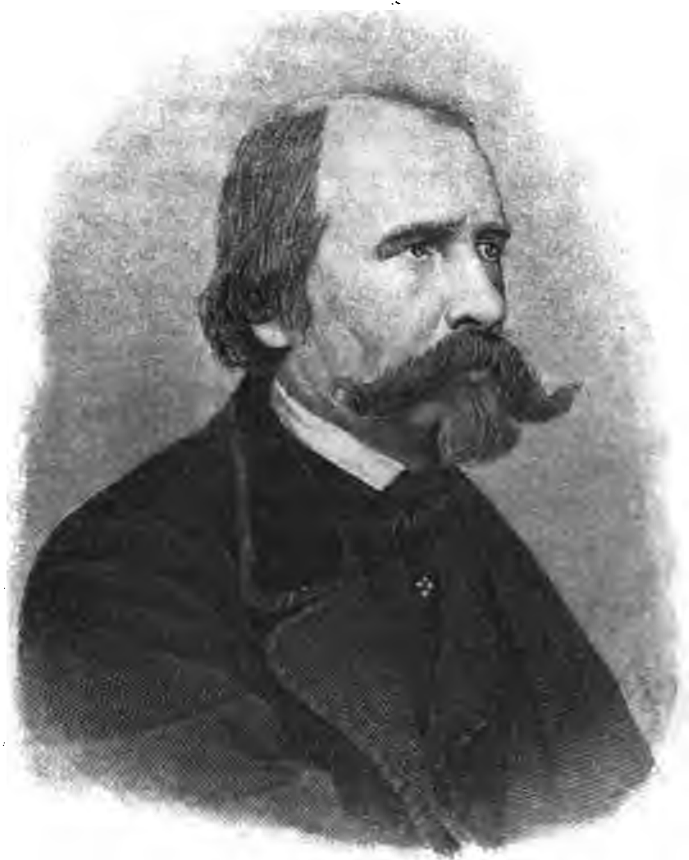
tett több osztrák költő is, kik munkásságuk zömével ez időbe esnek; így JOH. NEP. VOGL (1802—66), Uhland tanítványa a balladában (1846), melyben előszeretettel dolgozott föl magyar tárgyakat is; JOH. GABRIEL SEIDL (1804—75), a rokonszenves dalköltő (‚Bifolien' 1836), a ki HEBEL remek ‚Alemann költeményei' mintájára népies humorral használta az osztrák nyelvjárást; a csehországi EGON EBERT (1801—82), a ki szintén balladáival tűnt föl, és nagy számmal mások, kiket csak a forradalom után, sőt részben csak legújabban kezdtek méltányolni.

XV. FEJEZET.

Formalismus, Realismus, Naturalismus.

A nagy forradalom (1848) lezajlása után csendes évek következtek német földön. A tervezett német császárság nem létesült ugyan, a «reakczió» lett győztes, de a liberalismus sok kérdésben sikert aratott, a nemzeti eszme pedig kezdett diadalmaskodni a harminczas évek kosmopolitismusán, nyugodtan érlelődött és várta biztosra vett megtestesítőjét, Bismarck Ottót. Ily értelemben nemzeti és irodalmi szempontból az ötvenes évek fénypontja az országos Schiller-ünnep (1859), egy időben és rokon szellemtől áthatva mint a mi Kazinczy-ünnepünk. A költészetnek most főjellemzője lesz: az ellenhatás az ifjú Németország művészietlen irányzatosságával szemben. A közönség is, a költők is megundorodtak a nap szolgálatába kényszerített verseléstől, mely a szépnek templomát politikai agitáczió vásárává tette: ellenségei lettek a forradalmi törekvéseknek, melyek a költészetet lejtőre szorították, és visszavágyódtak a romantikának csendes, illatos, virágos berkeibe. Ez úton ismét beletévedtek a középkorba, melyet újból dicsőíteni kezdtek, és másodizben lettek e században egy túlbuzgó vallásos irány hívei. E költők az ifjú németek formátlanságával szemben nagy súlyt helyeztek az alaknak tisztaságára, símaságára, kifogástalanságára; nem a mindennapi életből vették tárgyaikat vagy ha igen, ezt is minden salaktól, sőt lehetőleg minden realitástól megtisztították, hogy a ‚szépség' követelményeinek teljesen megfeleljen. Mert ‚a szépnek kultusza', a ‚művészi alak', a ‚l'art pour l'art' jelszavai voltak e csoport főeszményei, a mi üres formalismusra, egy élettelen újklassziczismusra vezetett, melynek hívei HEINE helyett PLATENT tekintették vezéröknek és sokszor alaki készségökkel pótolták, ha ugyan pótolták, költői hivatottságuk vagy alakító erejök hiányát. Nem a nemzet, hanem csak a műveltek számára írtak, hiszen ők maguk nagyrészt inkább műveltek voltak mint költők. Ez iránynak, mely az ötvenes években dominált, kiinduló pontja München volt (‚Münchener Dichterbuch' 1862), hol a művészet lelkes ápolójának, I. Lajos királynak derék fia, II. Miksa (1848—64),

1852 óta az új költői nemzedék legtehetségesebb, legnagyobbrészt észak-német tagjait udvarához kapcsolta. Főleg a dalt és balladát, a prózai és verses novellát művelték sikerrel; a regény terén nem alkottak kiválót, Tháliát nagy buzgósággal szolgálták, de a babér kiküzdéséhez nem volt elégséges erejök. A müncheni körnek (melynek tanyája a ‚Krokodil' volt)

Geibel.
(Rézmetszet után.)

fejei Geibel és Heyse; mellettök kiválóbb tagjai Bodenstedt, Lingg, Schack, Leuthold, Scheffel, Hertz; æsthetikusai: Carrière Móricz, Lemcke Károly, Zeising Adolf. Főleg ezen csoport iránya ellen fordúlt a ‚legifjabb németek' forradalmi támadása a nyolczvanas években.

Emanuel Geibel (1815—84) nagyműveltségű férfiú és kiváló lyrikus, a ki a középkori minnedalosok iskolájába járt, de az antik költészetet is kitünően ismerte, melyet Curtius Ernővel, a görögök jeles történetírójával,

Athénben a hely színén is tanulmányozott (utóbb remekül fordított görög és római lyrikusokból.) Főjellemzője a szépség kultusza: a lárma, a mindennapiság, a szenvedély bántják, mert megzavarják ideális képzeteit. A szerelem költője, de minden érzékiség nélkül, a hit költője, de minden tűz nélkül. Lágy és langyos, érzelgős és elvont, azért sokszor banális és triviális. Ilyenül lépett föl 1840-ben és csakhamar, mint HEINE éles ellenlábasa, rendkivül népszerű lett. Idővel férfiasabb húrokat pengetett: a ‚szép lélek' helyébe a ‚mély gondolat' lépett. Ekkor írt balladái, elégiái, gnomái jóval értékesebbek mint ifjúkori dalai, melyekről később azt tartották, hogy csak ‚bakfisoknak' való költészet. A politikai lyrának ellensége volt, de hazafias költeményei (‚Heroldsrufe' 1871), a nagy háborúnak legszebb költői termékei közé tartoznak. A drámához, noha kitűnő tárgyakat választott (‚Brunhild' 1857, ‚Sophonisbe' 1864), nem volt elég energiája, melyet a gyönyörű vers és stil, de még a szerkezetnek ‚akademikus' művészete sem pótolhatott. Ellenben kitűnőek spanyol és franczia műfordításai. Közvetetlen tanítványai a szerencsétlen HEINRICH LEUTHOLD (1827—79), a ki elborúlt elmével végezte földi pályáját, a román és antik formák mestere, igazi költő, a ki csak azt énekelte, a mit átélt, s kinek szonettjei és odái a korszak legszebb termékei közé tartoznak, és a férfiasabb jellemű HERMANN LINGG (1820—1905), a ki inkább a jellemzetest, mint a szépet szolgálta és kinek világtörténeti balladái (‚Der schwarze Tod', ‚Attila', ‚Spartacus', ‚Lepanto'), melyekben nagy történeti eszméket sokszor hatalmas képzelettel vagy hymnikus lendülettel testesít meg, méltán nagy figyelmet keltettek, míg a «A népvándorlás» czímű óriási terjedelmű eposza, egyes szép epizódokat nem számítva, csupán két századra terjedő száraz történeti eseményeknek stanzákba szedett verses krónikája.

A kör második feje, a bámulatosan sokoldalú és termékeny PAUL HEYSE (szül. 1830. Berlinben), kit a «legifjabbak» legkeményebben támadtak (ellenök védekezett ‚Merlin' cz. regényében, 1892), szintén elsőrangú műfordító (Giusti és Leopardi), különösen a prózai és verses novella terén tűnt ki: 1855 óta (‚L'Arrabiata') vagy kétszáz novellát tett közé, melyekről Bismarck azt tartotta, hogy nem férfiaknak valók: legnagyobbrészt szerelmi történetek, melyeket nagy műveltség, finom szellem, érdekes jellemzés és elegáns előadás tesznek jelesekké, de sokszor élettelenek, túlságosan ideálizálók, meggyőző realitás nélkül szűkölködők. Heyse szereti az ellentétes elemekből alakúlt, ellentmondásos jellemeket, kiknek tettei azután sokszor meglepők, néha érthetetlenek. Kevésbbé kifogásosak nagy regényei ‚Kinder der Welt' (1873) és ‚Im Paradiese' (1876), melyekben azonban a tanító elem és irányzat túlságos szerepet visz. Legújabban ő is adózott a naturalismusnak (‚Fedja', ‚Vroni', ‚Xaverl'), de még ezzel

sem békítette meg ellenfeleit. Nagyszámú színművei (‚Hadrian', ‚Hans Lange', ‚Colberg', a naturalista ‚Maria von Magdala') magukon viselik a deklamáló jambusdráma gyöngéit: gyönyörű versek, fényes nyelv, szép gondolatok bősége, de hiányzik a jellemzés ereje és a drámai élet energiája, melyeket a színpad megkövetel. Igen szépek ‚Verses novellái' (1863, ‚Die Braut von Cypern', ‚Der Salamander', ‚Thekla'), melyekben túlzó idealizálása kevésbbé sértő. E költői fajtában, melyet Byron és Tegnér tettek újabban népszerűvé, sok utánzója akadt, de voltak igen népszerű előzői is, elsősorban OSCAR REDWITZ (1823—91), kinek ‚Amaranth'

Paul Heyse.

(1849) cz. édeskés, igaztalan, türelmetlen vallásos irányú műve rendkívüli sikert aratott, de csakhamar gúny tárgyává lett és feledésbe merült. Sokkal értékesebb a legújabb időből egy rokon szellemű verses elbeszélés, FRIEDRICH WILH. WEBER (1813—94) szép, de lélektani jellemzés tekintetében nem elég meggyőző műve ‚Dreizehnlinden' (1878), mely Jámbor Lajos korába vezet bennünket és benső vallásossága ellenére soha sem türelmetlen vagy gyűlölködő a más hitűek iránt. A régibb verses novellák közül rokonszenves alkotások: ‚Otto der Schütz' (1846) GOTTFRIED KINKEL-től († 1882), a ki köztársasági agitácziója miatt élethossziglani várfogságra ítéltetett és utóbb kiváló művészettörténész lett; ‚Waldmeisters Brautfahrt' (1851), OTTO ROQUETTE († 1896) kedves műve, és ‚Das

Mädchen von Capri, (1860), a sokoldalú, de kevés sikerű JULIUS GROSSE († 1902) verses elbeszélése.

A müncheni kör főleg HEYSE hatása alatt művelte a verses novellát. Igy a keleti világban jártas FRIEDRICH BODENSTEDT (1819—92), Petőfi lelkes tisztelője, perzsa és szláv költők (Háfiz, Puskin, Lermontov, de Shakespeare is) remek fordítója, kitől ‚Ada die Lesghierin‘ és ‚Sakuntala‘ tartoznak ide. De nagyobb sikert ért el ‚Lieder des Mirza-Schaffy‘ (1852) cz. dalgyűjteményével, mely anakreoni életbölcseséget hirdet remek alakban, finom pointe-ekkel, bámulatosan fegyelmezett nyelven, de igen szűk körben mozog és hamar teszi az egyhangúság hatását. Ide tartozik GRAF ADOLF SCHACK (1815—95) is, a kitűnő műfordító (Firdúszi) és irodalomtörténész (a spanyol dráma története), kinek ‚Nächte des Orients‘, ‚Episoden‘ és ‚Die Plejaden‘ cz. epikus művei mély gondolatokban és fényes rajzokban gazdagok; ide JOSEF VIKTOR SCHEFFEL (1826—86), a humoros dal és szatirikus románcz mestere, a páratlan ‚Ekkehard‘ szerzője, kinek ‚Trompeter von Säkkingen‘ (1854) cz. epikus költeménye az újkornak egyik legvonzóbb terméke, mert életteljes alakjait igaz érzés heviti, a költő pedig gazdag humorral áthidalja a cselekmény gyenge indokait. Az ő köréből valók LUDWIG EICHRODT (1827—92), a feneketlen jókedv és nevettető paródia mestere (‚Hortus deliciarum‘), és fiaink kedveltje WILHELM BUSCH (szül. 1832), kinél az ártatlan arczú humor mögött sokszor keserű szatira lappang. Végre GEIBEL és HEYSE hive WILHELM HERTZ (1835—1904) is, a jeles philologus, kit tudós tanulmányai tettek önálló költővé (‚Lanzelot und ‚Ginewra‘, ‚Bruder Rausch‘) és fölül nem múlt műfordítóvá (‚Spielmannsbuch‘ 1886, ‚Parzival‘, ‚Tristan‘, ‚Roland-dal‘). Ez irány folytatói a legújabb időben az örökké friss és fiatal RUDOLF BAUMBACH (1840—1905), a dallamos és népies jellegű humoros dal és mese mestere, kinek ‚Zlatorog‘, ‚Frau Holde‘, ‚Horand és Hilde‘ cz. verses novellái e fajta legsikerültebb darabjai közé tartoznak, és a rendkivül terjengős JULIUS WOLFF (szül. 1834), már verses regényekké fajúlt műveivel (‚Der wilde Jäger‘, ‚Tannhäuser‘, ‚Der fliegende Holländer‘), melyekben realismusnak már semmi nyoma, de annál több a lagymatag érzelgősség és a túltengő leírás, — és még igen sokan mások is.

A müncheniektől függetlenűl működtek egyidejűleg az epika terén KARL SIMROCK (1802—76), a nagyérdemű, tudós gemanista, a középkori germán költemények fáradhatatlan fordítója, a ki ‚Amelungenlied‘ cz. nagyszabású epikus művében a német hősmonda egyes részleteit, főleg a Wieland-mondát teljes önállósággal és nagy sikerrel földolgozta, és WILHELM JORDAN (1819—1904), a virtuóz rhapsoda, az Odyssea, Ilias és Edda kiváló fordítója, a ki főleg a skandináv források alapján, de egyúttal az összes hagyományok fölhasználásával, a régi germán alliteratiós versben

önállóan megalkotta nagy Nibelung-eposzát (1868), mely szerzőjének nagy tudását és költői tehetségét fényesen igazolja, de mégis igen kifogásos műremek, mert JORDAN a legmodernebb sociologiai eszméket és természettudományi elméleteket belevitte az őskor világába.

Lazább összefüggésben vannak a müncheni körrel a korszaknak legnépszerűbb vallásos költői is: JULIUS HAMMER (1810—62), a zsoltárok jeles verses fordítója (főműve: ‚Schau um dich und schau in dich' 1851), JULIUS STURM (1816—96), kiben komoly világnézet kevés költészettel párosúl, és az ezeknél kiválóbb KARL GEROK (1815—90), a ki nemcsak hívő lélek, hanem egyúttal igazi költő is. Rokon a müncheniekkel az újabban nagyon magasztalt MARTIN GREIF is (tul. HERMANN FREY, szül. 1839), kinek főleg az epigrammszerű dal sikerűl. Hangulatos, de sem mély, sem szenvedélyes. Tizenkét drámája (egy ‚Agnes Bernauer' is) a deklamáló iránynak művelt és hazafias termékei. És a müncheniek hatása alatt állt a nagytehetségű osztrák ROBERT HAMERLING (1830—89) is, a ki élete legnagyobb részében súlyosan beteg volt, de soha a tollat le nem tette. Kezdetben az újromantika hive volt (‚Schwanenlied der Romantik', 1862), utóbb modernebb lett, sőt a szélső realismus felé hajolt. Pompázó stíl, merész képek bősége, sok nemes érzés és lelkesedés, több rhetorika, mint szívreható költészet jellemzi alaki tökély által kitűnő verseit. Főművei: ‚Ahasver in Rom' (1866), melynek hőse ‚az első forradalmár, a ki a halált hozta a világba', tehát Kain és a bolygó zsidó egy személyben; eleven színekben pompázó, részben kényes képek sorozata, melyet azonban a sok történetphilosophiai elmélkedés megront; ‚Der König von Sion' (1868), voltakép regény, melyet a gondos hexameterek nem tesznek eposszá; és ‚Aspasia' (1875), ógörög regény Wieland modorában, de kellő alakító erő nélkül. Kitűnő műfordító olasz költőkből (Leopardi), önálló észjárású életbölcsész.

Az ‚ifjú Németország' tévelygéseivel szemben egy másik irány is fejlődött, mely egyúttal ellentétbe kerűlt a müncheniekkel is. Ez új irányt realismusnak, hiveit realistáknak szokás nevezni: nem a ‚szépet' tekintették a költészet tárgyának és czéljának, hanem az ‚igazat', azonban csak úgy, hogy a szép másodsorba kerűlt az igaz mellett: tehát valóság művészi megalakításban. A való élet költészetök tárgya, de nem másolni akarták a valót, a mi naturalismusra vezetett volna, hanem művészileg megalakítani és ily módon a szépség igényeit is kielégíteni. A ‚szép' és ‚igaz' harmoniája tehát törekvésök czélja: igaz tartalom szép alakban. Ez irány épen nem új német földön, még a XIX. században sem. Igazi realista már IMMERMANN legjobb regényében s főleg ennek remek epizódjában (‚Münchhausen' 1838); továbbá a svájczi lelkész JEREMIAS GOTTHELF

(tul. Albert Bitzius 1797–1854), kinek remek, csak túlságosan tanító irányú népies elbeszélései (‚Uli der Knecht' 1841) erőteljes humorral fűszerezett realismusukkal nem egyszer már a naturalismusba tévednek; ilyen a maga nemében a derék Johann Peter Hebel (1760—1826), a páratlan népies mesélő, kinek, ‚Alemann költeményei' (1803) még a nyelvjárás alkalmazásában is eleget tesznek a realismus követelményeinek, és sokan mások. De a régibb írók úgyszólván öntudatlan ‚realisták' voltak, míg a mostaniak, tudatos ellentétben az ifjú németek irányzatosságával és a müncheniek üres formalismusával, æsthetikai meggyőződés alapján törekszenek igaz költészetre a művészi szépnek határain belül. Náluk a lyra háttérbe szorúl és a kisebb költői fajok csak csekély művelésben részesülnek; az írók ambicziója a nagy fajok, a dráma és regény terén küzd a babérért.

A dráma terén e modern realismust főleg Freytag, Ludwig, Hebbel és Anzengruber képviselik. Gustav Freytag (1816–95), a kornak egyik legjelesebb és legbefolyásosabb írója, inkább csak æsthetikai műveivel (‚Die Technik des Dramas' 1863) és regényeivel tartozik ide, mert drámái (‚Die Brautfahrt' 1844, ‚Die Valentine, 1847, ‚Graf Waldemar' 1850) nagyrészt fiatalabb éveiből származnak és nagyon regényszerűek, ‚Die Fabier' (1859) cz. tragédiája pedig, melyben ókori problemát akar a jelenkorral megértetni, közel jár a jambusdrámához. Ellenben remek realisztikus mű ‚Die Journalisten' (1854) cz. vígjátéka, melyben a hírlapírás különböző, életteljesen jellemzett képviselőit érdekfeszítő és mulattató cselekvény hordozóivá teszi.

Ellenben igazi realisták a thüringiai Otto Ludwig és Fr. Hebbel, a kik sok tekintetben hasonló és rokon egyéniségek. Egyazon évben születtek (1813) és majdnem egyazon évben haltak meg (1863 és 1865). Abban is hasonlítanak egymáshoz, hogy nem voltak szerencsés emberek. Hebbel borzasztó nevelésen és ifjúságon ment át: igen szegény családból származott és iszonyú megaláztatásokat kellett elviselnie, míg végre 33 éves korában Bécsbe került és véletlenül megismerkedett Enghaus Krisztinával, a burgszínház művésznőjével, kinek férje lett. De az elismerés most is kerülte az önérzetes költőt, a kit voltakép csak halála után méltányolták érdeme szerint. Ludwig még sokkal szerencsétlenebb volt: előbb zenésznek indúlt, de csakhamar a költészetnek szentelte magát. Gyenge testalkata nem bírta a megfeszített szellemi munkát, úgy hogy majd egész életét betegágyban töltötte, testi és lelki szenvedésektől gyötörve. Egyet értettek abban is, hogy a költészet istennője a könyörtelen igazság: még mellékes dolgokban sem szabad az igaz költőnek szépítenie a valót, semmit a közönség ízlése kedvéért eltakarni, fölczifrázni. És abban is hasonlítottak egymáshoz, hogy tépelődő természetűek voltak. Hebbel

inkább a maga természetével kínlódott, írt naplókat és leveleket, melyek a század legértékesebb termékei közé tartoznak: telvék bámulatosan sokoldalú tudással, teljesen önálló gondolkodással, æsthetikai és philosophiai mélységgel. LUDWIG ellenben főleg a költészet problémáin évődött, elsősorban a dráma lényegét és törvényeit kereste, oly mélyreható, részletező kutatással, mely már a betegesség hatását teszi. Shakespeareben találta meg végre a dráma teljes encyclopædiáját és annyira elmélyedt e tanulmányaiban (‚Shakespeare-Studien' 1871), hogy valósággal színvak lett minden egyéb költészet, pl. Schiller iránt, a kit alaposan félreértett és tévesen lebírált.

LUDWIG ez ideges tépelődései miatt nem jutott a nyugodt alkotáshoz. Igen sok a dráma-terve és töredéke, némely tárgyat, pl. Bernauer Ágnes sorsát, ötször-hatszor is készült földolgozni, de soha nem volt megelégedve művével. Voltakép csak két befejezett drámája van (‚Das Fräulein von Scudéry' cz. igen érdekes ifjúkori kisérlete után): ‚Der Erbförster' (1853) és ‚Die Makkabäer' (1854), melyek magukon hordják a költő tépelődéseinek nyomát, de mindenkép kiváló alkotások. Az első darab részben végzettragédia, a mennyiben a véletlen nagy szerepet játszik benne; de a szereplők jellemzése bámulatos és a cselekvény ijesztő szigorúsággal foly e jellemekből. Prózában van írva és nincs benne szó, mely elmaradhatna, mert minden szó lényegesen hozzátartozik a cselekvényhez. Nagyobb szabású másik darabja, melyben Juda, a lángeszű vezér, megsemmisűl, mert nagy tervei hajótörést szenvednek népének konok korlátoltságán, mely vakon ragaszkodik hitének betűjéhez. Itt is hatalmas a szereplők jellemzése, de a darab stíljében már a magas tragédia formája és nyelve érvényesűl, azonban soha az igaz realismus rovására. Ez ifjúkori, nagy várakozást keltett drámái (és remek elbeszélései) után az æsthetikai tépelődés megbénítja a költő alkotó erejét és téves irányba tereli tehetségét. Erre legtanulságosabb példa Schiller trilogiájával szemben kifejtett Wallenstein-terve, mely öt felvonásos tragédiáról szól, de voltakép elképzelhetetlen drámai kolosszus lett volna, ha elkészűl.

Máskép HEBBEL, a ki a színpad követeléseit sohasem tévesztette szem előtt. Dramaturgiájának alaptételei utóbb igen népszerűek lettek. ‚A művészet az élet képe, életet rajzol'. Minden elvontság művészietlen, azért a művésznek első föladata az egyénítés, mert az élet csak egyéni alakban jelentkezik. De nem minden élet alkalmas a művészi megalakításra, hanem csak az olyan, melyben az egyetemes, typikus, szükségszerű (ezt nevezi korának nyelvén ‚eszmének') jelentkezik és érvényesűl. A valóságban a véletlen uralkodik: a művészet megszabadítja a természetet a véletlentől és helyébe a szükségszerűt teszi. A tragédia abban áll, hogy az egyed mint egyed szükségképen föltámad az «egész», a világrend

ellen, melynek maga csak jelentéktelen kis eleme, és hogy az «egész» ép oly szükségszerűen az egyednek ezen lázadását az egyed megsemmisítésével megbünteti. A szükségeknek ez ellentéte a döntő. (Ezt nevezik némelyek Hebbel pantragismusának). Minden igazi műremekben összeolvad egy egyetemes és egy egyedi: amaz adja a tartalmat, ez az alakot; az alak tehát az eszme és jelenség harmoniája. De azért HEBBELnek nincsen sem æsthetikai sem ethikai rendszere, mit csak erőszakosan lehet különböző korokból származó nyilatkozataiból összetákolni. Gondolkodásának uralkodó alakja az aphorisma, mely élményeiből és tapasztalataiból származik: innen a sok ellenmondás nézeteiben és ítéleteiben. Ő költő volt, nem philosophus, azért nem is törekedett soha sem æsthetikai sem bölcsészeti rendszerességre.

Friedrich Hebbel.

A költő főczélja szerinte az igazság, a dráma magva valamely probléma, akár lélektani akár társadalmi, de a problémának a hős lelkéből kell fakadnia. Főleg a jellemzésnek kell teljességgel igaznak lennie. A költőnek be kell hatolnia az emberek lelkébe, e léleknek legrejtettebb mélyébe, hol föl kell keresnie gondolkodásának és érzésének legprimitívebb csíráit, melyekből tettei ellentállhatatlan kényszerűséggel származnak. Darabjai tehát mind problémák földolgozásai, de a szereplők nem tárgyalják e problémákat, mint nagy tanítványának, Ibsen Henriknek darabjaiban; a problémák nála a szereplők lelkében vannak és mindig cselekvényben jelentkeznek. E törekvéséből HEBBEL sokszor túlságos dialektikát alkalmaz, néha szőrszálhasogatóvá vagy furfangossá lesz, de mindig igaz, érdekes, hatásos marad. Számos tragédiát írt: Judith 1841, Genoveva 1843, Maria Magdalena 1844, Herodes und Mariamne 1850, Julia 1851, Michel Angelo 1855, Agnes Bernauer 1855, Gyges und sein Ring 1856, Die Nibelungen (trilogia) 1862, Demetrius 1864. Kevésbbé fontosak vígjátékai: Der Diamant 1847, Der Rubin 1851. Nagyszámú töredékei és tervei is fényesen tanuskodnak képzeletének hatalmáról és sokoldalúságáról. Legtökéletesebb műve ‚Gyges', a nő méltóságának dicsőítése (mint ‚Judith' és ‚Herodes

und Mariamne' is), mely nyelv, vers és stíl tekintetében is kitűnő; Nibelung-trilogiája e sokat sanyargatott tárgynak legjelesebb dramatizálása, noha a mondának mythikus elemében rejlő nehézségeket neki sem sikerült teljesen leküzdenie. Hebbel a század legkiválóbb drámaírója Kleist és Grillparzer mellett; a tragikum nála kemény, zord, kegyetlen; hogy azonban lelke lágy és meleg is tudott lenni, bizonyítják lyrai költeményei, melyekben sok elmélkedés mellett a lyra tiszta hangja is művészi kifejezést nyer, de különösen szép idyllikus eposza ‚Mutter und Kind' (1859) ‚Hermann und Dorothea' méltó párja.

A színpadon az ötvenes és hatvanas években sem Ludwig sem Hebbel nem uralkodtak, hanem a deklamáló jambus-dráma művelői, első sorban a nagy műveltségű Fridrich Halm (tul. *Eligius von Münch-Bellinghausen* 1806—71), a ki 1869—71 a bécsi burgszínház intendánsa és az osztrák főváros kegyeltje volt. Tagadhatatlan tehetség, a ki jól ismeri a színpadot, ügyesen tudja a cselekvényt elrendezni és a közönséget megkapni, tud jó szerepeket alkotni; darabjai ezenfelül gazdagok szép gondolatokban, fényes nyelven és versekben vannak írva és bővelkednek meleg lyrai részletekben. De ép leghíresebb drámái: ‚Griseldis' (1834), ‚Der Sohn der Wildnis' (1842) és ‚Der Fechter von Ravenna' (1854) teljesen eltévesztettek, mert lélektani képtelenségeken alapúlnak, egy lehetetlen világot rajzolnak lehetetlen jellemekkel és kényes problémákat oldanak meg lehetetlen módon (A ‚Fechter'-hez mulatságos irodalmi epizód fűződik: Bacherl Ferencz bajor tanító azzal vádolta a költőt, hogy ‚Die Cherusker in Rom' cz. teljesen értéktelen tragédiáját meglopta, pedig bebizonyúlt, hogy Halm e gyarló kisérletet nem is ismerhette). Komoly darabjainál jóval sikerültebbek Halm novellái (‚Die Marzipanlise') és hatásos vígjátéka ‚Wildfeuer' (1864), egy régi lélektani probléma (a fiúnak nevelt leányt a szerelem fölvilágosítja neméről) szellemes és költői földolgozása. Halm mellett a deklamáló jambusdráma főképviselői e korszakban: a sokoldalú Julius Mosen (1803–67), kinek drámái (Cola Rienzi, Otto III., Herzog Bernhard) nagy ritkán kerültek színre; értékesebbek ‚Ritter Wahn' és ‚Ahasver' cz. nagyszabású epikus művei, melyekben azonban a bölcseleti anyag sokszor egészen elnyomja a költészetet; — Salamon Mosenthal (1821—77), a ki Kasselben született, deBécsben élt és föleg a nép életéből vett érzelgős és igaztalan drámáival (Deborah 1848, Der Sonnwendhof 1856) ért el jelentékeny színi sikereket; sokkal örvendetesebb ‚Die deutschen Komœdianten' (1863) cz. vígjátéka, melyben Shakespeare fölfedezését Lessing korában eleven korkép keretében tárgyalja; — a boroszlói Rudolf Gottschall (szül. 1823), a nagyérdemű irodalomtörténetíró és essayista, a ki később a történeti regényt művelte: ‚Der Nabob', ‚Katharina Howard', ‚Karl XII.', de csak jeles történeti vígjátékaival (‚Pitt und Fox' 1854 és ‚Die Diplomaten') aratott nagyobb sikert; — a szintén boroszlói Emil Brachvogel (1824—78), a ki csak egyetlen darabjával, de ezzel óriási sikert aratott, pedig ‚Narciss' (1857) csupa történeti és lélektani lehetetlenség, azonban a hatásvadászat valóságos virtuózitásával megszerkesztve; – az osztrák Josef Weilen (tul. Weil, 1830—89), Halm termékeny tanítványa, kinek kezdetben tetszéssel fogadott darabjai (Tristan 1860, Edda 1865, Rosamunde 1870, König Erich 1881) hamar leszorúltak a színről; — a nagy tehetségű Franz Nissel (1831–93), ki magas színvonalú tragédiáival (Heinrich der Löwe 1858, Perseus von Macedonien 1862, Dido 1863, Die Zauberin am Stein 1864, Agnes

von Meran 1877) ritkán tudta irodalmi sikerei mellett a színpadot is meghódítani; érdekes magyar tárgyú vígjátéka ‚Ein Nachtlager Corvins', mely a színen is sikert aratott; — és számosan mások egészen a jelenkorig, mikor a naturalista dráma újból kezd a deklamáló irányba tévedni (pl. GERHART HAUPTMANN: ‚Der arme Heinrich' 1902).

Meglepően gyorsan és állandó sikerrel vette birtokába a színpadot a századnak harmadik nagy realista drámaírója, a bécsi LUDWIG ANZENGRUBER (1839—89), kinek nagyszámú darabjai (‚Der Pfarrer von Kirchfeld' 1872, ‚Die Kreuzelschreiber' 1872, ‚Der Gwissenswurm' 1874, ‚Das vierte Gebot' 1877, ‚Der Meineidbauer' 1882, ‚Heimgfunden' 1885, ‚Stahl und Stein' 1886) a külföldön is tetszést arattak. A falusi nép életéből vette tárgyait, pedig nagyvárosi ember volt, szerény rendőrségi hivatalnok Bécsben, a ki csak a szünidőben rándulhatott falura. Népies darabjaival kettős czélt akart elérni; először kiszorítani az Ausztriában dívó értéktelen népszínművet, mely dalokkal és tánczokkal leplezte a cselekvény ostobaságát és a földolgozás ízléstelenségét; másodszor igazi embereket keresett falun, természetes jellemmel és észjárással, romlatlan erényekkel és üde szenvedélyekkel, mert szerinte a városi embert a társadalmi viszonyok, az újságok, a félműveltség annyira feszélyezik, hogy tudtán kívül alapjában hazuggá lesz. E felfogásból egy sereg törülmetszett, mindenkép igaz és eredeti alakot teremtett, kiknek sorában a falu rosszsza, a philosopháló, az önfejű, fura észjárású, feneketlen jókedvű vagy züllött parasztok meggyőző, életteljes jellemzésben vonúlnak föl. Darabjai (főleg az elsők) természetesen tudatosan moralizálók, de nem a régi sablon szerint, hogy t. i. a jó kívülről megkapja jutalmát, a rossz pedig büntetését, hanem úgy, hogy a rossz maga bünteti meg magát: a rosszból rossz származik magára a bűnösre, a ki bűnösségének tudatára ébredve vagy megjavul vagy tönkremegy. És rendkívül igaz, eleven élettel tele e darabok milieuje is, melyben más levegő alatt más emberek teremnek, kiknél öröm és fájdalom, jóság és gazság is máskép nyilvánúlnak. E milieut a költő gazdag, erőteljes humorral rajzolja, mely nem riad vissza a komikumnak vastag, de mindig indokolt és valószerű eszközeitől sem (‚Doppelselbstmord'). ‚Das vierte Gebot' és ‚Der Meineidbauer' a század legértékesebb és maradandó jelentőségű drámai termékei közé tartoznak. Egyes darabjai a magyar színen is nagy sikert arattak, de az elzüllött magyar népszínműre, sajnos, nem voltak eddigelé regeneráló hatással.

A német regény nem lépett rögtön a forradalom után a realismus talajára. Első művelői e korszakban még az ‚ifjú Németország' emberei, első sorban GUTZKOW, a ki két terjedelmes társadalompolitikai korrajzával (‚Die Ritter vom Geiste' 1850. és ‚Der Zauberer von Rom' 1858.), részben Eugène Sue hatása alatt, megalapította a modern társadalmi regényt.

Az ‚egymásmellettiség regényét‘ akarta GUTZKOW e rendkivül szövevényes és alakokkal túltömött művekkel mint új fajt megteremteni, a mennyiben különböző társadalmi osztályok eseményeit párhuzamosan tárgyalta, sokszor ügyesen, de nem egyszer erőszakosan kapcsolva egymáshoz a többé-kevésbbé önálló fejleményeket. A ‚szellem lovagjai‘ egy politikai titkos szövetség, mely a társadalmi kérdés megoldását czélozza; működése alkalmat szolgáltat az ötvenes évek reakcziójának minden oldalú rajzára. Második regényében az ultramontán propaganda űzelmeit

Berthold Auerbach.
(Fénykép után.)

tárgyalja, melynek középpontjában e propaganda eszköze, Lucinde, áll, a költőnek legérdekesebb és legsikerültebb nőalakja. Mind a két regény hatalmas korkép, melyeknek a szerző nagy műveltsége és jellemző ereje súlyt ad, művelődéstörténeti jelentőségök pedig maradandó értékűvé teszi. (Később rövidebbre fogta össze, de eredeti alakjukban jóval értékesebbek.)

A realismus elsőben csak mint irány jelentkezik a falusi történetben, melyet JEREMIAS GOTTHELF és IMMERMANN remek kezdeményezése után BERTHOLD AUERBACH (1812—82) tett rendkivűl népszerűvé ‚Schwarzwälder Dorfgeschichten‘ (1843) cz. elbeszéléseivel, melyek még elég messze esnek

a realismustól (legjobb ‚Diethelm von Buchenberg‘ 1852). AUERBACH szereti a falut érzelgősen szembe állítani a várossal, de ritkán találja el az igazi parasztnak eszejárását és érzését, mely oly mélyen gyökerezik szokásaiban és erkölcseiben; ezeket pedig a bölcselő hajlamú költő, a ki örökké beleszól a dolgokba, föltűnően elhanyagolja. De falusi történetei igen szépen vannak írva, gazdagok sikerült részletekben és megvan az az érdemök, hogy az írókat a való életre irányozták. Ellenben, noha nem akarnak igazi parraszttörténetek lenni, nagy művészettel rajzolja a népet és egész életét remek, a valódiság erejével megkapó történetekben OTTO LUDWIG. ‚Die Heitheretei‘ (1854) és ‚Zwischen Himmel und Erde‘ (1856) a jeles drámaíró legkitűnőbb művei. Az elsőben egészséges humorral meséli, hogy egy daczos leányt hogyan hódítja meg a szerelem, a másodikban rémes tragikum érvényesül majdnem túlfinom lélektani elemzéssel, mind a kettőben a thüringiai népet és világát megkapó realitással festi. A falusi történetek most divatczikké lesznek: Németország minden tartománya megkapja a maga rajzolóját. Legsikerültebbek MELHIOR MEYR († 1871) bajor (‚Erzählungen aus dem Ries‘ 1856), EDM. HÖFER († 1882) mecklenburgi (‚Aus dem Volk‘ 1852) és JOSEF RANK († 1896) cseh-német elbeszélései (‚Aus dem Böhmerwalde‘ 1843). Már jóval későbbi mesterei a falusi történetnek a már naturalista hajlamú LEOP. v. SACHER MASOCH († 1895), a ki a galicziai (‚Das Vermächtnis Kains‘ 1874) és KARL EMIL FRANZOS († 1904), a ki a bukovinai (‚Aus Halbasien‘ 1876) népet nagy művészettel rajzolja. Az utóbbinak legjelesebb műve nagy parasztregénye ‚Ein Kampf ums Recht‘ (1882), mely maradandó értékű. Ausztriában a falusi történet legjelesebb képviselői LUDWIG ANZENGRUBER, kinek elbeszélései (‚Dorfgänge‘ 1879) és regényei (‚Der Schandfleck‘ 1876 és ‚Der Sternsteinhof‘ 1883) az egészséges realista művészet legjobb termékei közé tartoznak, és a stájer világ kitűnö festője PET. ROSEGGER (szül. 1843), a ki szegény szabólegényből kiváló tehetsége révén és alapos tanulmányok útján elsőrangú író lett. Nyelvjárásban írt költeményekkel lépett föl, melyek természetesen csak kis körben keltettek figyelmet; de már első irodalmi nyelven írt novellagyűjteménye (‚Schriften des Waldschulmeisters‘ 1875) megszerezte neki az egész nemzet elismerését, melyet azóta bámulatos termékenységével évről-évre fokozódó mértékben kiérdemelt. Optimista lelkületű, de reálista irányú költő, kit mély kedély és friss humor is jellemeznek. Ő is tanítani akar, mint nagy elődje JER. GOTTHELF, de kevésbbé föltűnően teszi, a mi munkáinak művészi értékét csak emeli. Rokon szelleműek a cseh-német ADALBERT STIFTER († 1868), falusi történetei, a ki finom művészettel írt elbeszéléseiben (‚Studien‘ 1844, ‚Bunte Steine‘ 1853) az embereket első sorban csak azért szerepelteti, hogy sorsuk kapcsán a természetet bámulatos részletességgel és megkapó

hangulatossággal fesse. Legszebb műve ‚Der Hochwald', egy igen szomorú történet a harminczéves háború korából, a cseh-erdő költői rajzával. Nagyobbszabású regényei nem sikerültek: a költő alakító ereje nagyobb föladatokra mégis gyenge volt.

A falusi történetből indult ki, hogy elsőrangú regényíróvá fejlődjék, a mecklenburgi Fritz Reuter (1810—74) is, kit 1836-ban mint lelkes burschenschaftert halálra és kegyelem útján harmincz évi várfogságra ítéltek, melyet azonban csak 1840-ig kellett elszenvednie. A század legnagyobb német humoristája, a ki szintén versekkel, dalokkal és tréfákkal kezdte (1853), melyeket, mint utóbb prózai műveit is, alnémet nyelvjárásban írt, mire bizonyára földije, Klaus Groth († 1899) ösztönözte, kinek kitűnő alnémet daloskönyve (‚Quickborn' 1852) az újkori német lyra egyik legörvendetesebb terméke. Reuter főműve ‚Olle Kamellen' (1860—68, 7 köt.) mely nagyrészt önéletrajzi jellegű és teljességgel a való életből van merítve. Ha Gotthelf és tanítványai tanítás czéljából, Ludwig lélektani problémák kedvéért mesélnek a népről, Reuter csak költői szempontból festi honfitársait és életöket: szereti a népet, szereti jelességeit, de még gyöngéit is, melyeket páratlan humorral tárgyal. Legkedveltebb alakja Inspektor Bräsig, a humornak egyik legfényesebb alkotása, mely a színpad élesebb világítását is kibírta.

Erősebben és nagyobb művészettel érvényesült a realismus a történeti regényben, melynek első nagy mestere a breton származású Wilibald Alexis (tul. Wilhelm Häring, 1798—1871), a ki első regényét (‚Walladmor' 1823) Walter Scott neve alatt merhette kiadni. Legtöbbször a brandenburgi őrgrófság történetéből veszi tárgyait (‚Cabanis' 1832, ‚Der Roland von Berlin' 1840, ‚Die Hosen des Herrn von Bredow' 1846), melyeknek hátteréül a költőietlen vidéket sajátszerű természeti jelenségeivel festői és hangulatos képekben tudja megeleveníteni. Nagy mestere a jellemzésnek, érdekfeszítően tud mesélni, noha stílje néha czikornyás, és erőteljes humor ura. Legkiválóbb műve, ‚Ruhe ist die erste Bürgerpflicht' 1852 (és folytatása ‚Isegrim' 1856), a porosz állam rajza a jenai csata idejében, hatalmas művelődéstörténeti korkép, a szereplő történeti alakoknak remek jellemzésével. Méltó versenytársa Viktor Scheffel, kinek egyetlen regénye (‚Ekkehard' 1855), mely a st.-galleni krónika alapján a fiatal II. Ekkehard (kit I. Ekkeharddal, a Waltharius költőjével, összeolvaszt) és Hadwig sváb herczegnő szerelmét bámulatos korrajz keretében tárgyalja. A kolostor egyes alakjait és egész belső életét hatalmas képzelettel eleveníti meg a költő, a ki sohasem érezteti az olvasóval történeti tanulmányainak komoly alaposságát. Ép oly eleven a szép vidék változatos képeinek rajza, és talán csak a herczegnőben vannak egyes gyöngéd vonások, melyek

nem illenek egészen a X. századba; egyebekben páratlan történeti kor-kép, az alkotó költő művészetével megteremtve. A két mester köréhez tartoznak még a sváb HERMANN KURTZ († 1873), kinek két művelődés-történeti regénye (‚Schillers Heimatjahre' 1843 és ‚Der Sonnenwirt' 1855) a realismus, de egyúttal a lélektani jellemrajz örvendetes példányai; a pomerániai lelkész WILHELM MEINHOLD († 1851), a ki ‚Die Bernsteinhexe' (1843) cz. regényében egy rémtörténetet a harminczéves háború korából fölfogás és stíl tekintetében oly megdöbbentő hűséggel mesélt el, hogy egykorú krónikának adhatta ki művét; végre a kiváló művelődéstörténész WILHELM RIEHL († 1897), a művelődéstörténeti novella nagymestere, a ki már első gyűjteményében (‚Kulturhistorische Novellen' 1855) elméletileg is kifejtette, hogy költött alakok sorsában kell az elmúlt időket megeleveníteni és a népnek, fejlődése valamely szakában, erkölcseit és gondolkodását rajzolni. E programmnak nagy számú elbeszélése, melyeket egyszerű előadás és szeretetreméltó humor is vonzókká tesz, kitűnően megfelelnek.

G. Keller.
(Fénykép után.)

Egyidejűleg a jelenkor életét visszatükröztető regény is talált kitűnő művelőkre, kik részben a lángeszü CHARLES DICKENS (1812—70) hatása alatt a mindennapi szűk életet is költői magaslatra emelni törekedtek. Az első nagy alkotás ez irányban GUSTAV FREYTAG korszakos regénye ‚Soll und Haben' (1855), melylyel a költő a német polgárság önérzetét törekedett emelni. Hősei (Anton és Sabine), a polgári munka derék képviselői, mellett hatásos ellentétűl szolgálnak a nemesség züllő alakjai és Veitel Itzig uzsorásban az aljas kapzsiság embere. A jellemzés ép oly remek, mint maga a korrajz, melyet a költő mintaszerű nyugodt stílben, sokszor kaczagtató humorral fest meg. FREYTAG második nagy regénye ‚Die verlorene Handschrift' (1864) a német tudóst állítja szembe az erkölcstelen udvarral, szintén kitűnő jellemképekben és talán még művészibb előadásban, de humorja már kissé erőszakolt és történetphilosophiai fejtegetései (pl. a római császárok őrültségéről), bármilyen mélyek és igazak, a regény keretében mégis túlságosan terjedelmesek. A tudós

egyebekben is kárára van a költőnek: FREYTAG nagyon tartózkodó, kerüli a szenvedélyt és erőszakosan korlátozza képzeletét. E műveket követte BERTHOLD AUERBACH két nagy regénye ‚Auf der Höhe' (1865), melyben érdekes cselekvényben kifejti, hogy az erkölcs hatalma kiterjed a föld hatalmasaira is, ha még oly «heroikus természetek» is, és ‚Das Landhaus am Rhein' (1869), mely a nép nevelésének szükségességét kissé valószinűtlen bonyodalomban hirdeti. A mai olvasót bántja e regényekben a szerzőnek túlzott alanyisága, melylyel alakjairól és tetteikről folyton bölcselkedik. Mind a két írót tehetségben és termékenységben erősen fölülmúlta FRIEDR. SPIELHAGEN (szül. 1828), kinek számos regényeiben a politikai és társadalmi elem túlnyomó, míg FREYTAG a polgári liberalismus nemzeti oldalát, AUERBACH pedig ugyanezt a liberalismust inkább erkölcsi szempontból képviselte. SPIELHAGEN általában GUTZKOW szerencsésebb tanítványa: a való jelent, megtörtént eseményeket, uralkodó viszonyokat, élő alakokat rajzol, de sokkal melegebb, megragadóbb költőiséggel: alakjai telvék szenvedélylyel, lázas hévvel, mely az olvasót is magával ragadja. Első regényeiben (‚Problematische Naturen' és ‚Durch Nacht zum Licht' 1860) az 1848-diki forradalom előtti éveket és magát a forradalmat festi oly beteges alakok sorsában, a kiket, Goethe szavaival, «semmi helyzet nem elégít ki és kik maguk semmi helyzetnek nem felelnek meg»; a következőkben (‚Die von Hohenstein' 1863 és ‚In Reih und Glied' 1866) a társadalmi mozgalmak állnak előtérben és a hős, «egy heroikus természet», világosan Lassale mása. Ugyanazt a légkört kapjuk a következő regényben (‚Hammer und Ambos' 1869), de forradalmi irányzat nélkül. És a korabeli eseményekkel halad maga a költő is: ‚Sturmflut' (1876) a nagy tőzsdebukást tárgyalja, melyet párhuzamba helyez az északnémet áradással, ‚Was will das werden' (1887) és ‚Der neue Pharao' (1889) Bismarck korát és az új szocziáldemokrata mozgalmak hevét rajzolják, ‚Faustulus' (1897) Nietzsche ellen fordúl, ‚Das Sonntagskind' (1893) a naturalismust támadja stb. De van számos regénye (‚Plattland', ‚Stumme des Himmels', ‚Freigeboren'), melyek tiszta költészet: modern emberek szívtörténete, érdekes férfiak és még érdekesebb nők élményei, minden mellékes czél nélkül. És minden művét nagy műveltség, fényes előadás, kitűnő párbeszéd, mesteri technika jellemzi, de igaz költészet is, mely a természet jelenségeit hangulatosan szövi bele a cselekvénybe és mélyen be tud hatolni az emberek lelkébe. Főgyengéje, hogy személyei többet bölcselkednek és politizálnak, mint cselekszenek, hogy túlságosan műveltek és sokszor botrányosan kérkednek olvasottságukkal, végre hogy nyelve nagyon színtelen, ‚papirnyelv', mint a naturalisták mondják. Rokon költő ALFRED MEISSNER († 1885), a ki hasonló szellemben rajzolta az osztrák jelenkort. Főleg a reakczió gazdálkodását festi igen

érdekes regényekben (legjobb ‚Sansara' 1858), melyekben először érvényesül SCHOPENHAUER bölcseletének hatása a szépirodalom terén. Halála után FRZ. HEDRICH kimutatta, hogy e munkák javarésze tőle származik, a mi a regények értékén nem változtat, de MEISSNER érdemét erősen leszállítja. Míg SPIELHAGEN és MEISSNER a jelenkor leghevesebb mozgalmaiba vezetnek, kortársuk WILH. RAABE (szül. 1831), Jean Paul nagy tanítványa, a magánélet szűk világát rajzolja megkapó realismussal és hatalmas humorral. Nagy számú regényeiben és elbeszéléseiben (‚Chronik der Sperlingsgasse' 1857, ‚Der Hungerpastor' 1864) előszeretettel a szegényeket és sorsüldözötteket keresi föl, a melegszívű filisztereket és a nemesen érző különczöket, kiket tántoríthatatlan idealismussal kedveltjeinkké avat. Legszebb elbeszélése ‚Horacker'.

K. F. Meyer.
(Stauffer Bern képe után.)

Egyidejűleg ez írókkal lép az irodalomba a jelenkor egyik legnagyobb elbeszélője, GOTTFR. KELLER (1819—90), a ki már első regényével, melyet pedig kortársai alig vettek észre, elsőrangú mesternek bizonyúlt: ‚Der grüne Heinrich' (1654), a költő saját fejlődésének rajza. Hőse, egy második Wilhelm Meister, hajótörést szenved æsthetikai élet- és világfelfogásával, mire hazatérve a köz szolgálatában boldogúl. Bölcseleti és vallási problémák nagy szerepet játszanak e kitűnő műben, mely mesteri ecsettel rajzolt alakjaival és hangulatos tájfestéseivel összes kortársait fölülmúlja. Utóbb a költő a novella terén még kiválóbbat alkotott: ‚Die Leute von Seldwyla' (1856), ‚Sieben Legenden' (1872), ‚Züricher Novellen' (1878) és ‚Das Sinngedicht' (1881) a modern elbeszélésnek előadásban, jellemzésben, hangulatban, humorban fölül nem múlt remekei. HEYSE méltán nevezte KELLERT a novella Shakespearejének. Legméltóbb társai a novellában THEODOR STORM (1817—88), a hangulat mestere, a ki lyrikus érzelgősségen kezdte (‚Immensee' 1852) és erőteljes realismussal végezte (‚Der Schimmelreiter' 1888), és KONRAD FERD. MEYER (1825—98), a történeti novella legnagyobb mestere (‚Jürg Jenatsch' 1876, ‚Der Heilige' 1880, ‚Die Versuchung des Pescara' 1887, ‚Angela Borgia' 1890), a ki a történelem legkülönbözőbb korszakai-

ból veszi többnyire zabolátlan hőseit, kiknek sorsát szófukar plasztikus előadásban, életteljes jellemzéssel, megkapóan szemléletes korképek keretében meséli el.

E nagy írók mellett, kiket csak a legműveltebb olvasók tudtak méltányolni, számtalan regényíró, kiken a franczia romantikusok hatása félreismerhetetlen, gondoskodott a nagy közönség és a kölcsönkönyvtárak szükségleteiről, sokszor nem értéktelen müvekkel. A legkiválóbbak a humoros Friedrich Hackländer († 1877, ,Europäisches Sklavenleben' 1854), a költőibb lendületű Karl von Holtei († 1880, ,Die Vagabunden' 1852), az északi világ hivatott festője Theodor Mügge († 1861, ,Afraja' 1854), és a vesztfáliai Levin Schücking († 1883, ,Der Bauernfürst' 1851). Magasabban áll és sajátosabb egyéniség az osztrák Charles Sealsfield (tul. Karl Postel, 1796—1864), a ki 1813-ban anyja óhajára szerzetes lett Prágában, de 1823 megszökött a kolostorból és Amerikába ment, hol író lett. Ismételve járt Párisban és Londonban és 1832. Svájczban telepedett meg, hol Solothurn melletti jószágán meghalt. Egyéniségének titka csak halála után derült ki. Néprajzi jellegű regényei és elbeszélései (,Lebensbilder aus beiden Hemisphären' 1835, ,Kajütenbuch' 1841) nagy feltűnést keltettek. Méltán: a költő kitünően ismeri az embert, főleg az amerikait, meglepő erővel jellemzi a különböző emberfajtákat és nemzeteket, izzó képzelettel festi az idegen tájakat, érdekfeszítően meséli szenvedélyes alakjainak élményeit, szellemes párbeszédekben tárgyalja a kor politikai és társadalmi mozgalmait. Erélyes reálista: fő előtte az igazság, azért elhanyagolja a szerkezet művészetét és a stílust, melyet nála rengeteg idegen szó is eléktelenít. Ugyanezen realismus következménye, hogy túlságosan aktuális és lokális és ezért ma már sokszor nehezen érthető. Legjelesebb tanítványa, a rendkívül termékeny Friedrich Gerstäcker (1815—72), jóval kisebb tehetség, de jobb stilista és sokkal könnyebben érthető Heinrich Schmidt (1808—67), német földön a «tengeri regény» megalapítója, inkább Marryat tanítványa.

A nagy német-franczia háború megalapította a német egységet és a német birodalom nagyhatalmi állását a népek tanácsában, de azt a nagy irodalmi föllendülést, melyet tőle sokan vártak, nem eredményezte. Közvetetlen irodalmi hatása jelentéktelen: néhány remek dal Geibel és Freiligrath tollából, itt-ott tárgyakban vagy eszmékben többé-kevésbbé halvány visszhangja a drámában és regényben. Annál óriásibb következménye a bámulatos gazdasági föllendülés. Most a politika révén Berlin lesz az irodalom középpontja, mint az 1813-diki szabadságharczok után. De azért hanyatlásról szó sem lehet: az «öregek» tovább működtek a művészi realismus irányában és sok értékes termékkel gazdagították nemzetök kincses házát. Ime a hetvenes évekből csak a legkiválóbb művek sorozata: 1871 Konr. Ferd. Meyer szép epikus műve ,Huttens letzte Tage' és Luise François kitűnő történeti regénye ,Die letzte Reckenburgerin'; 1872 Gottfr. Keller remek hét legendája, Fr. Nietzsche első nagy műve ,Die Geburt der Tragödie', Gust. Freytag nagy regényciklusa ,Die Ahnen', David Strauss nagy hatású vallomása ,Der alte und der neue Glaube'; 1873 Paul Heyse szellemes regénye ,Die Kinder

der Welt'; 1874 KELLER páratlan novellái ,Die Leute von Seldwyla' II.; 1875 PET. ROSEGGER egyik legjobb műve ,Die Schriften des Waldschulmeisters'; 1876 MEYER svájczi regénye ,Jürg Jenatsch', ANZENGRUBER remek vígjátéka ,Doppelselbstmord', HEYSE forradalmi regénye ,Im Paradiese', WAGNER korszakos tetralogiájának ,Der Ring des Nibelungen' első előadása Bayreuthban; 1877 ERNST WILDENBRUCH költeményei, STORM egyik legszebb novellája ,Aquis submersus', HERM. GRIMM kitűnő Goethe-műve; 1878 KELLER újabb kötete ,Züricher Novellen', ANZENGRUBER egyik leghatásosabb drámája ,Das vierte Gebot', NIETZSCHE forradalmi könyve ,Menschliches Allzumenschliches', EBERS legjobb regénye ,Homo sum'; 1879 FR. THEOD. VISCHER humoros regénye ,Auch Einer'; 1880 THEOD. FONTANE legjobb regényei ,Grete Minde' és ,Ellernklipp', MARIE EBNER-ESCHENBACH-tól ,Aphorismen'.

E munkák sorában első helyen áll GUST. FREYTAG nagy regényciklusa ,Die Ahnen' (1872—80), melynek hét részében a szerző nemzetének történeti fejlődését az őskortól a februári forradalomig művészi keretekben rajzolta, mint már előbb ,Bilder aus der deutschen Vergangenheit' (1859—67) cz. öt kötetes művében a források alapján fölül nem múlt műveltségtörténeti képekben vázolta volt. A regénysorozat egy epikus remekművel indúl meg: ,Ingo und Ingraban', de nem marad e magaslaton, bár a költőnek fényes tudományos készültsége és kiváló költői ereje a többi kötetekben sem tagadja meg magát. Az alapgondolat, hogy a nemzet minden egyes tagja szerves kapcsolatban van őseivel és népével a legősibb korokig, és a munkán keresztülvonuló erős nemzeti önérzet emelőleg hatott a kortársakra, de a kifejlés, hogy a hatalmas királyi vérnek utolsó sarja egy modern hírlapíró, mégis erősen lehűtötte az előző kötetekkel szemben folyton megújúlt lelkesedést.

FREYTAG példája, de régibb minták is és főleg RIEHL tudatos irányítása újra népszerűvé tették a történeti regényt, mely most előszeretettel fordúlt ősi korok és távol eső kulturák felé és mind jobban régészeti regénynyé vált. A múlt korok külsőségei, melyeket a philologia ,állami és magánrégiségek' czímén foglal össze, teszik, alapos kutatások alapján imponáló részletességgel megrajzolva, e regények főjellemző vonását. Mellette az emberek lelki rajza rendszerint modern, érzelgős, bölcseleti frázisokkal hivalkodó, a cselekvény pedig ritkán kelt mélyebb érdeket, mert a szereplők nem keltenek hitelt. Ez irány legkedveltebb, de hamar félretolt művelője az egyptologia (,Papyrus Ebers' 1875) egyik legkitűnőbb munkása, GEORG EBERS (1837—98) volt, kinek főleg egyiptomi regényei (,Eine ægyptische Königstochter' 1864, ,Uarda' 1877, ,Homo sum' 1878) rendkívüli sikert arattak. Példáját követték GEORGE TAYLOR (ADOLF HAUSRATH ev. theologiai tanár, szül. 1837), kinek értékes regényeiben (,Antinous', ,Klytia', ,Jetta') kissé sok a költészetté nem vált nyers történeti anyag; ERNST ECKSTEIN (,Die Claudier' 1881, ,Nero' 1889), a ki a Cæsaroknak érdekesen rajzolt világában csupa modern embert modern lelki betegségekkel szerepeltet, és a nála kiválóbb WILH. WALLOTH (szül. 1856), kinek jóval értékesebb regényei

(‚Octavia' 1885, ‚Paris der Mime', ‚Der Gladiator') nem lettek népszerűekké, mert a szerző nem alkalmazkodott olvasóinak ferde ízléséhez; a kitűnő jogtudós FELIX DAHN, kinek nagy főműve ‚Ein Kampf um Rom' (1876) a keleti gótok pusztulását tárgyalja, majd tömeges nyers történeti anyaggal fárasztva olvasóit, majd túlságosan regényes részletekkel megbontva műve egységét; művészi szempontból sikerültebbek skandináv regényei (‚Odhins Trost' és ‚Sind Götter?'), csakhogy ezekben a költőnek modern világnézete furcsa ellentétben van az ógermán istenek és hősök alakjaival; egészen jelentéktelenek nagyszámú ‚kisebb' regényei a népvándorlás korából. A régi történeti regény álláspontján, tehát a régészeti anyag túltengése nélkül, alkottak jeles műveket a szellemes essayíró és kritikus KARL FRENZEL (‚Watteau' 1864, ‚Ganganelli' 1864, ‚La Pucelle' 1871), JULIUS RODENBERG (‚Von Gottes Gnaden' 1865), WILHELM JENSEN (‚Um den Kaiserstuhl' 1878), HANS HOFFMANN (‚Wider den Kurfürsten' 1894), ERNST WICHERT (‚Heinrich von Plauen' 1881), WILHELM JORDAN (‚Die Sebalds' 1885), RUD. GOTTSCHALL (‚Im Banne des schwarzen Adlers' 1875), és számosan mások. Nagyon rövid népszerűségnek örvendettek GREGOR SAMAROW (tul. OSCAR MEDING † 1903) legeslegmodernebb történeti regényei (‚Um Scepter und Kronen' 1872), melyekben a szerző a jelenkor kiváló államférfiait, kiknek legtitkosabb gondolataiba bámulatosan be van avatva, megdöbbentő naivsággal szerepelteti és kiváncsi olvasói örömére a politikai füvet nőni hallja.

A nyolczvanas évek elején megindúl a XIX. századi német irodalomnak utolsó korszaka, a naturalismus kora. Megindították 1882-ben HEINRICH és JULIUS HART (‚Kritische Waffengänge') és KARL BLEIBTREU (‚Revolution der Literatur' 1885), a leghevesebb támadásokkal fordúlva a szerintök ‚régi, értéktelen, túlhaladott, tűzre való' művészet legjelesebb képviselői, főleg GEIBEL és HEYSE ellen. A naturalismus hatalmába kerítette a költészetnek egész tág mezejét, lyrát, eposzt és drámát, de legerősebben és legteljesebben a dráma terén érvényesült, pedig ép a dráma legalkalmatlanabb talaj a naturalista elvek számára, mit már abból is következtethetni, hogy ÉMILE ZOLA, a naturalista regény nagymestere, a színpadon nem tudott sikert aratni. Az új irány nem volt idegen termék német földön, hisz a ‚Sturm és Drang' emberei is naturalisták voltak és igen sok a naturalista elem a XIX. századi realista költészetben is. Most mégis idegen hatások hozták létre az újabb mozgalmakat. Főbefolyással voltak az új irányra, a természettudományok és socialismus áramlatai mellett, a francziák: GUSTAVE FLAUBERT és főleg ÉMILE ZOLA, a skandinávok: BJÖRNSTERNE BJŐRNSON, HENRIK IBSEN, AUGUST STRINDBERG; az oroszok: ALEXEI K. TOLSTOJ és FEDOR M. DOSTOJEWSKIJ. Fontos eleme az új mozgalomnak még a csak most teljes elismeréshez jutott, sőt erős túlbecsülésben részesített ARTUR SCHOPENHAUER (1788—1860) és a nyomban föllépésekor (1872) nagy feltűnést keltett FRIEDRICH NIETZSCHE (1844—1900) bölcselete. Mindketten rendkívül önálló és szellemtől sziporkázó gondolkodók, a kik a paradoxontól sem irtóznak, és első rangú stílművészek, a mi idővel a legszélesebb köröket megnyitotta számukra. Schopenhauer nem főmun-

kájával (‚Die Welt als Wille und Vorstellung', már 1819) hatott, melyben a pessimismus rendszerét megalkotta, hanem szellemes kisebb dolgozataival (‚Parerga und Paralipomena' 1851), melyekben az uralkodó bölcseletről, a házasságról és szerelemről, a könyvekről és olvasásról stb. eredeti észjárásának és rendkívüli olvasottságának sokszor meglepő eredményeit közzétette. E kisebb dolgozatok tették őt divatos philosophussá; míg bölcseleti rendszerét EDUARD v. HARTMANN (‚Philosophie des Unbewussten' 1869) fejtegette és fejlesztette tovább. Még mélyebben hatott ellenfele NIETZSCHE, a ki erőszakos eszméit rendszerint szakadozott aphorismákba önti (legfontosabb műve ‚Zarathustra' 1891). Főleg az uralkodó erkölcstant támadta, melynek tételei szerinte érvénytelenek. A ‚jó' és ‚rossz' eddigi értelmezése hamis. Jó szerinte annyi mint nemes, kiváló; csak az ‚Übermensch', a ‚Herrennatur', a közönséges tömegből kiemelkedő egyén, jó és erkölcsös. Az ilyen számára nincs erkölcsi törvény, mely őt korlátozná; ő mindent tud és mindent akarhat. Az élet czélja szerinte az élet, nem a halál, mint Schopenhauer tanította; az emberiség czélja pedig, hogy nagy férfiakat hozzon létre, kikkel szemben a tömeg és a nyárspolgár teljesen értéktelen. A német naturalismus életfelfogása és erkölcstana, gyűlölete a közönséges filiszter és az állam (‚a hideg szörnyek leghidegebbike') ellen jórészben NIETZSCHE sok tekintetben felszínes és beteges ötletein alapul.

A ‚régi' iskolákkal szemben, melyek a költészet föladatát az életnek művészi megalakításában találták, a naturalismus szerint a művészet czélja a leggondosabb, legaprólékosabb természethűség. Nem fogad el semmiféle mellékes czélt vagy tekintetet, sem a tárgyválasztásban (sőt kiváló szeretettel választ rút tárgyakat) sem a megalakításban (mire legjobb példa MAXIM GORKIJ ‚Éjjeli menedékhelye', melynek sem kezdete, sem vége, sem cselekvénye, sem hőse nincsen). A közvetetlen jelenből veszi embereit és történeteit, és a közvetetlen jelennek legélesebb problemáit dolgozza föl, melyek a proletáriatus forradalmi mozgalmaiban gyökereznek. E mozgalmak nemzetközi jellegűek és a következetes naturalismus is nemzetközi: nem a német ember érdekli, hanem csak az ember maga, még pedig a legmodernebb ember, összes lelki betegségeivel, idegességével neurastheniájával, erkölcsi nihilismusával, főleg az ‚homme machinal', e Zola-féle találmány: a környezet áldozata, a sors prédája, félig tehetetlen báb, félig be nem számítható csavargó. De fő a természethűség, mely a szereplőknek nemcsak gondolkodásában és érzésében, hanem egész viselkedésökben érvényesül: maguktartásában (perczekig némán mozognak a színen), beszédjökben (legszívesebben beszélnek nyelvjárásban vagy rossz németséggel és sohasem mondanak monologot), foglalkozásukban (a legprózaibb dolgokat végzik meglepő körülményességgel).

A naturalismusnak is vannak, mint minden iránynak, hasznos és káros oldalai, érdemei és bűnei. Kétségtelen érdeme, hogy kibővítette a költészet körét, melyet új tárgyakkal gazdagított: szalonképessé tette a testi és lelki nyomort, hőssé avatta a proletárt, nemesítette közönségét a szenvedés és nélkülözés megható és ijesztő képeinek megdöbbentő és megrendítő rajzával. Alakjainak élethű jellemzése mélyreható lélektani, sőt pathologiai kutatásokra késztette az írókat, a milieu helyes föltüntetése alapos társadalomtani tanulmányokra vezetett. A ‚régi' költészetben sok volt a conventio, az álszemérem, a hazugság, a kényes dolgok kerülése vagy elfátyolozása; a naturalismus nem ismer ‚tisztességet': a mi van, az jogos a költészetben is; minél természetesebb, annál több joggal. A költészetből semmi sincsen kizárva, legkevésbbé mind az, a mi nem szép, a mi illetlen, úgy a cselekvényben, mint az érzésben és a nyelvben: azért száműzik a naturalisták a verset, azért törekszenek a mindennapi beszéd hű utánzására, még a csupán kis köröktől megértett nyelvjárástól vagy hibás beszédtől sem irtózva. Ime elvben a naturalismus érdemei. De a gyakorlatban máskép áll a dolog. Követelései csupán a regényben vihetők keresztül, de itt sem teljesen; a drámában nagyrészt lehetetlenek, mert a dráma hagyományos formáit a színpad teremtette meg, a színpad pedig ma is a régi és az fog maradni a jövőben is. A költészet nem mondhat le a művészi alakításról: a formátlanság, a befejezetlenség csak elvben lehetségesek és elvben sem helyesek. A naturalismus főbűnei: a formátlanság, az æsthetikai eldurvulás, az erkölcsi elzüllés. Rövid ideig tartott uralma: ma már teljesen túlhaladottnak tekinthető; de valamint romboló hatása meglátszik az egész irodalmon a mai napig, úgy kétségtelen, hogy a régi iskolák üres conventionalismusát megsemmisítette és a költészetet többoldalúvá, igazabbá és mélyebbé tette. És kétségtelen az is, hogy a modern német irodalomnak ez utolsó korszaka, noha befejezettnek tekinthető, sokkal közelebb esik hozzánk, semhogy történeti tárgyalásra alkalmas volna. Azért csak nehány fővonásra szorítkozom.

A régi és új művészet ellentétjét áttekinthetőség czéljából a következő pontokban foglalhatni össze:

A régi költészet első sorban a *szépet* szolgálta és művészi alakításra törekedett. Ez álláspontjáról: 1. lehetőleg mellőzte vagy legalább nagyon enyhítette a köznapit, csunyát, aljasat, erkölcstelent; — 2. a szenvedélyt termékeiben az uralkodó erkölcsi nézetek és követelmények, melyeknek jogos vagy igaz voltát nem feszegette, erősen korlátozzák; — 3. azért költői igazságszolgáltatásra törekedett és felelősekké tette alakjait összes tetteikért; — 4. az illuzió fokozása czéljából, de az idealizálás érdekében is lehetőleg kerülte a közvetetlen jelent.

A naturalismus mind ennek ellenkezőjét vallja helyesnek. Tehát: 1. előszeretettel a jelenből és ennek társadalmi és gazdasági küzdelmeiből veszi tárgyait, még pedig válogatás nélkül, sőt legszívesebben választja a szegények és elnyomottak világából a csunyát, aljast, abnormist; — 2. cselekvény helyett széles állapotrajzot

nyujt, mely a valódiságot typikus képekben, a legnagyobb természethűséggel állítja oda; vagy (a monolog kizárásával) párbeszédekben enged a szereplők lelkébe pillantanunk; — 3. többé-kevésbbé beteg alakokat szerepeltet, a modern élet természetellenes viszonyainak áldozatait, a kik nem felelősek tetteikért, hisz az embernek nincs szabad akarata, mert mindig a természeti törvények hatása alatt cselekszik; — 4. mindent, embereket és állapotokat, biologiai okokra vezet vissza, nagy szerepet juttatva az átöröklés törvényének; — 5. a természethűség követelményei alapján nem tesz különbséget lényeges és lényegtelen közt, hisz ez utóbbi kiválóan jellemző lehet; — 6. nem ismeri el az uralkodó erkölcsi tanokat és nem akar tudni költői igazságszolgáltatásról, melyet az élet sem ismer; — 7. csak egy tendencziát ismer és tűr meg: a kíméletlen harczot a hazugság ellen.

A mozgalom voltakép és közvetetlenül a lyra terén indult meg, tehát abban a költői fajban, melyben a naturalismusnak csak kevés jogosultsága lehet. Hisz reálista irányú lyrikusokban a közvetetlen jelenben sem volt hiány: Gottfried Keller és Theodor Storm, Friedrich Hebbel és Theodor Fontane, kiket csak most kezdtek igazán méltányolni, a művészet összes követelményeit kitűnően egyesítették az igazság és természethűség jogos igényeivel. Mégis: a hetvenes években hatalmasan fejlődő socialismus és a vele járó társadalmi forradalom, az orosz és skandináv realisták hatása, a nagy győzelmek következtében uralomra jutott materialismus, melyhez csakhamar a túlcsigázott anyagi versengés bukása után rideg pessimismus csatlakozott, a nemzeti életnek ez egyetemes fölfordulása: mint a költészetnek egyéb fajaira, úgy a lyrára is rányomta bélyegét és a ‚legifjabbak' követelése az eddigi ‚szalon-lyrával' szemben, hogy a költészet erősen álljon a jelenkor talaján, hogy az új eszméket hirdesse, az új problémákat taglalja, a lyrát sem kímélte meg. E legújabb lyrában túlteng a gondolati elem, mely sokszor nagyhangzású, de üres frázissá fajúl. A lantosok félig harczosok, félig rhetorok, nagyritkán művészek. Rengeteg a verselő, de kevés az igaz költő. A legkiválóbb Detlev v. Liliencron (sz. 1844, ‚Adjutantenritte' 1883), kinél az ember és a költő egyazon egységes egyéniség, friss, elszánt, férfias, csupa élet és mozgás, tele színekkel és hangokkal. Mellette Gustav Falke (sz. 1853), Otto Jul. Bierbaum (sz. 1865), Karl Henckell (sz. 1864) és Richard Dehmel (sz. 1865), a nők közül talán Alberta v. Puttkammer (sz. 1849) és a mély kedélyű Carmen Sylva (Erzsébet rumén királyné, sz. 1843) emelkednek ki a tömegből.

A legtöbbnek költői egyénisége még fejlődőben van: írói jellemök és értékök megállapítása ma még alig lehetséges. És az impressionismus sem maradt hatás nélkül: zászlaja alatt találunk egyes lyrikusokat, a kiknek költeményeiben a tartalom érthetetlen, alak pedig nincsen: csupa gondolatjel, pont és felkiáltójel. Álljon itt bővebb fejtegetés helyett egy sokat idézett mutatvány ez őrült dadogásból, az egyébként komoly

Egyetemes irodalomtörténet. III.

G. HAUPTMANN MINT IFJÚ, RÓMAI MŰTERMÉBEN.

és művelt Ernst Schur (sz. 1876) 1897-ben e czímmel: ‚Seht, es sind Schmerzen, an denen wir leiden‘ megjelent verseiből:

Blutend hebt der Blick sich, der dich sucht — —
— — — — — — — — — — — — — — — — —
— — bleibe —
— — — — — —
— fleht —
? — — — schon entglitten — — — — ?

E költemény (?) mélysége kétségtelenül a 37 gondolatjelben rejlik, de kinek van kedve és ereje az ily képtelen rejtvények megoldására?

A lyrikusok sok szeretettel és részben nagy sikerrel művelték a balladát is, de már az eposz terén kevés a jelentékeny termék. Méltán keltettek figyelmet a magyar születésű Marie delle Grazie (sz. 1864) ‚Robespierre‘ (1894) cz. ‚modern eposzával‘, mely dithyrambikus dicsőítésben és megsemmisítő leszólásban részesült; Heinrich Hart (sz. 1855), a ki ‚Das Lied der Menschheit‘ (1888—96, 3 rész) cz. philosophiai nagy művében az emberiség egész fejlődését tudományos alapon akarja rajzolni, és a sokoldalú Karl Bleibtreu (sz. 1859), a ki 1882 (‚Dies irae‘, t. i. Sedan) óta óriási csataképekben érvényesíti epikus erejét és egyebek közt érdekesen próbálta a költészet eszközeivel a Nibelung-kérdést megoldani (‚Der Nibelunge Not‘ 1884).

A regény terén a naturalismus első kiváló terméke ‚Papa Hamlet‘ (1888) Arno Holz (sz. 1863) és Johannes Schlaf (sz. 1862) három elbeszélése, legközvetetlenebb sikere a munkás-regény megteremtése és a szerelem eltérő felfogása. Az elsőnek megalapítói Max Kretzer (‚Die Verkommenen‘ 1883, ‚Meister Timpe‘ 1880), a ki maga a munkások köréből származik és jól ismeri a munkásember lelkét, de bántóan csekély a művészi érzéke, Wolfgang Kirchbach (‚Auf der Walze‘ 1892), a ki megkapóan festi a társadalom legmélyebb rétegeinek világát, és Wilh. v. Polenz (‚Der Büttnerbauer‘ 1895), a ki Zola hivatott tanítványának tekinthető. A szerelem új fölfogását, mely szerint az csupán állatias érzékiség, megtaláljuk Karl Bleibtreu, Konrad Alberti és különösen Heinz Tovote (‚Im Liebesrausch‘ 1890) regényeiben. Ez utóbbi igazi tehetség, Guy de Maupassant tanítványa, a ki néha költői hangulatot is tud kelteni, bár rendesen nyakig úszik a piszokban. Elvben naturalista, de a gyakorlatban igazi művész Theodor Fontane († 1898), a ki a brandenburgi és berlini viszonyokat kitűnően rajzolja, a társadalmi hatalmak befolyását az emberekre mély belátással festi és nem riad vissza kényes helyzetek rajzától sem, de nem kéjeleg az erkölcsi és érzéki piszokban. Egyes regényei (‚Irrungen und Wirrungen‘ 1888 és ‚Effie Briest‘ 1895) az utolsó tizedeknek főleg jellemzés tekintetében legértékesebb termékei

közé tartoznak. Hasonló irányú MICH. GEORG CONRAD, az új iskola folyóíratának (‚Die Gesellschaft' 1885 óta) szerkesztője, a ki a müncheni életet próbálta megalakítani (‚Was die Isar rauscht' 1888), de hiába igyekezett nagy mesterét, a kinek dicsőségét oly lelkesen terjesztette, ZOLÁT, csak meg is közelíteni.

A naturalismus legjelesebb és legértékesebb képviselője a regény terén HERMANN SUDERMANN (szül. 1857). Művei (‚Frau Sorge' 1887, ‚Der

Hermann Sudermann.

Katzensteg' 1889, ‚Es war' 1894) művészi megalkotás tekintetében a régi iskola termékei, de szerzőjük a naturalismustól a jellemzésben és milieu-rajzban sokat tanult. Egyik főjelessége, remek zamatos németségén és megragadó mesélő erején kivül, hogy keleti-porosz hazáját minden tájképi és néprajzi sajátságaival kitűnően megeleveníti, mit legújabban ‚Heimatkunst' néven újdonatúj vívmánynak hiresztelték, pedig a régi falusi történet mesterei, főleg OTTO LUDWIG és PETER ROSEGGER, már évtizedekkel előbb is voltak ugyanezen ‚művészet' mesterei. E ‚Heimatkunst' főképviselői legújabban GUSTAV FRENSSEN (‚Jörn Uhl' 1902) és

HERMANN HEIBERG (‚Apotheker Heinrich‘ 1885), a kik nagy mesterei a leírásnak, de művészi szerkezet tekintetében nem kifogástalanok. Ha ezek az írók sokat tanultak a naturalismustól és csak kinövéseit kerülték, mások erélyesen fordúltak ellene, így ADOLF WILBRANDT (‚Hermann Ifinger‘ 1892), a ki Nietzschét is megtámadta (‚Die Osterinsel‘ 1894), a kit viszont JOHANNES SCHLAF (‚Das dritte Reich‘ 1901) mint korszakos prófétát dicsőített. A legújabb regényírók közül kiemelkednek THOMAS MANN (‚Die Buddenbrooks‘ 1901), HERMANN HESSE (‚Peter Camenzind‘ 1903), GEORG VON OMPTEDA (‚Heimat des Herzens‘ 1904), a kik a naturalismus egészséges elemeit sikerrel törekszenek a művészet követeléseivel kiegyeztetni. Távol a napi zajtól alkotta MARIE v. EBNER-ESCHENBACH (szül. 1830), GEORGE ELLIOT nagy tanítványa, kitűnő műveit (‚Das Gemeindekind‘ 1887, ‚Unsühnbar‘ 1890), melyekben a lélektani rajz mesterének bizonyúl, mély rokonszenvvel foglalkozik a szegények és üldözöttek sorsával és magas erkölcsi álláspontjáról szíve mélyében gyökerező pædagogiai törekvéseket érvényesít. Mellette napról-napra föltűnően gyarapodik a nőírók tábora. A ‚Gartenlaube‘ regényíró hölgyei, E. MARLITT (tul. EUGENIE JOHN, † 1887), W. HEIMBURG (tul. BERTA BEHRENS), E. WERNER (tul. ELIS. BÜRSTENBINDER), a kik érdekesen és vonzóan tudtak mesélni, de nem értették az embert és nem ismerték az életet, hamar letűntek. Legújabban méltán nagy figyelmet keltettek KLARA VIEBIG (szül. 1860) BERTHA v. SUTTNER (szül. 1843), ELIS. VON HEYKING (szül. 1861, ‚Briefe, die ihn nicht erreichten‘ 1903, ‚Der Tag Anderer‘ 1906) és E. v. HANDEL-MAZZETI (‚Jesse und Maria‘ 1906). A regényírók és különösen regényírónők száma óriási és napról-napra nő: a közönség folyton új eledelt követel, pedig helyesebben tenne, ha Schopenhauer tanácsát követve, a régi jeles regényeket olvasná, melyeket a mai nemzedék már csak névből vagy ennyire sem ismer.

Legkedvezőtlenebben hatott a naturalismus a drámára, melyet igazi jellegéből jóformán kivetkőztetett. Pedig a hetvenes évekből legalább három mozzanat érdemel említést, melyek a színügyre szebb jövőt igértek. Első a meiningeni színészek vendégjátékai, melyeken e fényesen szervezett társulat 1874—90-ig negyvenegy classicus és modern darabot 2591 előadásban juttatott diadalra. Bizonyos értelemben a meiningeniek is naturalisták voltak, a mennyiben úgy a jellemzésben, mint a jelenetezés összes külsőségeiben a legnagyobb igazságra törekedtek, a deklamáczió helyébe a természetes előadást honosították meg és az egyes virtuózok hátraszorításával élethű összjátékot nyujtottak. De főczéljuk mindig a műremek volt, melyet a modern színpad technikájának és a színművészet összes eszközeinek fölhasználásával teljes érvényre juttatni törekedtek. A classikus dráma termékei ily művészi felfogás mellett mélyebb hatást

tettek a közönségre, mely azóta a színpadtól történeti és modern hűséget, a színésztől természetességet és igazságot követel. Ez irányban a meiningeniek szereplése korszakot jelent a modern színügy fejlődésében.

A második fontos mozzanat a ‚jövő zenéjének' diadala. RICHARD WAGNER (1813—83) a drámai költészet alapján regenerálni akarta az operát és 1849 óta számos szellemes és alapos tanulmányban fejtegette korszakos eszméit (‚Die Kunst und die Revolution', ‚Oper und Drama', ‚Das Kunstwerk der Zukunft', ‚Deutsche Kunst und Politik'), melyeket azután remek zenedrámáinak hosszú sorában megtestesített (Der fliegende Holländer 1843, Tannhäuser 1845, Lohengrin 1850, Der Ring des Nibelungen 1848—74, Tristan 1859, Die Meistersinger 1862, Parsifal 1877). Főelve: az opera szövege legyen költői és drámai szempontból kifogástalan dráma, melylyel a zene elválhatatlan egységgé forrjon össze. Szenvedélyes harczok és keserves küzdelmek után végre megnyithatta WAGNER a bayreuthi színházat 1876. aug. 13. és ezzel eszméinek teljes diadala be volt fejezve. Az irodalomtörténetbe a nagy mester mint a nemzeti művészet fenkölt hírnöke tartozik, de operáinak szövegeivel is, melyek mint költői művek is kiválóak. Főleg a mondai tárgyak megszerkesztésében és főalakjainak rajzában oly imponáló alkotó erőt tanusít, melyért számos drámaköltő megírigyelheti.

A harmadik mozzanat ERNST V. WILDENBRUCH (sz. 1845) föllépése volt, a ki értékes novellák után számos drámát írt (Harold 1882, Die Karolinger 1882, Väter und Söhne 1882, Christof Marlow 1884, Das neue Gebot 1884, Die Quitzows 1888, Die Haubenlerche 1890, Der neue Herr 1891, Bernhard von Weimar 1892, Heinrich und Heinrichs Geschlecht 1895, König Laurin 1902), melyek (főleg a meiningeniek által fényesen színrehozott ‚Karolingok') azt a reményt keltették, hogy a német színházat ő fogja magasabb színvonalra emelni és művészi irányba terelni. E remény nem valósúlt meg. Wildenbruch nagy drámai tehetség, a ki a történetnek, főleg a porosz történetnek régi századait a művészi realismus szellemében és eszközeivel érdekes cselekvényben és sokszor kitűnően jellemzett alakokban hozza színre. De a sokszor nem szerencsésen választott tárgyaknak nyers politikai anyagát nem tudja mindig költészetbe fölolvasztani, más oldalról pedig sokszor visszaesik a deklamáló dráma elavúlt technikájába és üres rhetorikájába. Jellemző, hogy a modern életből vett egyetlen színműve, a moralizáló ‚Búbos pacsirta', aratott legnagyobb sikert és él még ma is a színen.

Ez örvendetes mozzanatok mellett a színházak állapota a nyolczvanas években elég siralmas volt: franczia frivol vígjátékok és lapos német bohózatok alkották a repertoirt, melynek az igénytelen GUSTAV V. MOSER (1825—1903, ‚Krieg im Frieden', ‚Der Veilchenfresser') és az érzelgősség-

gel kaczérkodó ADOLF L'ARRONGE (sz. 1838, ‚Mein Leopold', ‚Hasemanns Töchter', ‚Doktor Klaus') voltak a legújabban ismét kiásott classikusai. E köznapi, üres, régi alakokkal, motivumokkal és helyzetekkel dolgozó színmű-irodalom ellen alakúlt Berlinben a ‚Szabad Színház', mely 1889 október 20-dikán GERHART HAUPTMANN (született 1862.) első drámáját (‚Vor Sonnenaufgang') színre hozta. Ezt követte a nagy jelentőségében rögtön fölismert fiatal írónak gyors egymásutánban még tizenhat színműve, még pedig hat naturalista dráma (Das Friedensfest 1890, Einsame Menschen 1891, Die Weber 1893, Fuhrmann Henschel 1898, Michael Kramer 1900, Rose Bernd 1903), négy vígjáték (College Crampton 1892, Der Biberpelz 1893, Schluck und Jan 1899, Der rote Hahn 1901), egy történeti színmű a ‚Götz' iskolájából (Florian Geyer 1895) és öt többé-kevésbbé regés színmű (Hannele 1893, Versunkene Glocke 1895, Der arme Heinrich 1902, Elga 1905, Und Pippa tanzt! 1905). HAUPTMANN kétségtelenül a jelenkor legnagyobb drámai tehetsége, a ki a naturalismus remekét (‚A takácsok') megalkotta. Naturalista darabjaiban kitűnő a jellemzés és bámulatos a milieurajz igazsága és természethűsége; de kevés a költészet, mely fölemel. Maga is érezte ezt és csakhamar a symbolismus felé fordúlt, mely első ily jellegű művében (‚Hannele') még megragadó, mert érthető, utóbb azonban részletes magyarázatra szorúl és így a színpadon nem állhat meg. A ki az ‚Elsülyedt harang' vagy ‚Pippa' symbolismusát nem érti, annak szerzőjük így felel: ‚Ezt nem lehet megmagyarázni; ezt érteni kell.' Kell? de kell tudni is? A történeti dráma terén tett kisérlete nem sikerült, mert túlságosan naturalista: se hős, se cselekvény. A költő, kinek tehetségét hívei rendkívül dicsőitik, ellenfelei pedig szenvedélyesen tagadják, férfikora delén még sokat fejlődhetik, azért végleges ítélet róla még nem lehetséges. Vetélytársa a dicsőítésben és megsemmísítésben a kitűnő regényíró HERM. SUDERMANN (sz. 1897), kinek első darabja (‚Ehre') egy hónappal HAUPTMANN első darabja után, 1889 nov. 27-én a berlini Lessing-színházban óriási sikert aratott. Ő is igen termékeny (Ehre 1889, Sodoms Ende 1890, Heimat 1893, Schmetterlingsschlacht 1894, Glück im Winkel 1895, Morituri 1896, Johannes 1898, Die drei Reiherfedern 1899, Johannisfeuer 1900, Es lebe das Leben 1902, Sturmgeselle Sokrates 1903, Stein unter Steinen 1905, Das Blumenboot 1906), ő is ingadozott a különböző irányok közt és hódolt úgy a naturalismusnak (első két művével), mint a symbolismusnak (‚Reiherfedern'), de legnagyobb sikert akkor aratott, mikor az iskolák szabványait mellőzte (‚Heimat' és ‚Morituri'). SUDERMANN kétségtelenül nagy epikus tehetség: ezt legtöbb darabja is elárulja, a mi nem válik színműveinek előnyére. De a jellemzés ereje, mely regényeit oly kitűnőkké teszi, és a társadalmi problémák merész fölfogása, főleg a köznapi erkölcstanok éles megvilágítása, a színpadról is erős, de

nem tartós sikereket biztosítottak neki. A további fejlődés iránya és czélja nála is homályos, de már most valószínű, hogy nagy vetélytársát nem fogja a dráma terén sem utolérni, sem kiszorítani.

E két főalak naturalista kortársai voltakép csak egy-egy darabjukkal arattak nagy sikert. Igy MAX HALBE ('Jugend' 1893), OTTO ERNST ('Flachsmann als Erzieher' 1900), GEORG HIRSCHFELD ('Die Mütter' 1896), FRANZ WEDEKIND ('Frühlings Erwachen' 1894, 'Der Erdgeist' 1895), MAX DREYER ('Der Probekandidat' 1899), RUD LOTHAR ('König Harlekin' 1900), ARNO HOLZ ('Familie Selicke' 1900), OTTO ERICH HARTLEBEN ('Rosenmontag' 1901), ERNST VON WOLZOGEN, a rövid lélegzetű 'Überbrettl' megalapítója ('Das Lumpengesindel' 1892) és mások. Nagyobb tehetség a bécsi orvos ARTUR SCHNITZLER (sz. 1862), kinek 'Liebelei' (1895), 'Der grüne Kakadu' (1899) és különösen 'Der Schleier der Beatrice' (1901) cz. drámái erős drámai tehetségről tanuskodnak, míg 'Lebendige Stunden' (1904) cz. négy egyfelvonásosa az élet és művészet ellentétjét és egymásra hatását szellemes jelenetekben tünteti föl. A regedrámában szép sikereke aratott Molière és Rostand jeles fordítója LUDWIG FULDA (sz. 1862, 'Der Talisman' 1892, 'Die Zwillingsschwester' 1901), míg MAURICE MAETERLINCK lelkes tanítványa, a bécsi HUGO v. HOFMANNSTHAL (sz. 1874) 'Der Tor und der Tod' (1899) cz. symbolikus művével erős tehetségnek adta jelét, de Sophoklessel még sem tudott versenyezni ('Elektra' 1903), bár kegyetlenségben túltett rajta. De minek folytassam? Fog-e a következő nemzedék még tudni a mai nap urairól? Bajosan! Irodalomtörténeti méltatásra semmi esetre sem értek még meg.

A német költészet befejezte már naturalista korszakát is, de jelene zavaros, jövője homályos. Csak egy új nagy lángelme segíthet rajta, a ki bizonyára már megszületett, de még nem lépett föl. Nemzete türelmetlenűl várja zászlóbontását.

A költészettel szemben a tudománynak minden ága óriási lendületet vett a XIX. században. A németek dicsőségét és vezető szerepét a tudomány terén az egész művelt világ készséggel elismeri és egyetemeiket Amerika és Japán fiai is tömegesen fölkeresik. De ily rövid vázlatban legfeljebb csak rengeteg üres nevet sorolhatnék föl, ezeket pedig úgyis ismeri a művelt magyar közönség, melyhez e munka fordúl.

BETÜSOROS NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

A

Aalholm (Nils Mathias) 105
Aarestrup (Emil) 90
Aasen (Ivar) 108
A bacchansnők (Stagnelius drámája) 149
Abällino (Zschocke drámája) 577
A balsors haszna (Merken tanköltеménye) 371
A balti tenger kalózai (Rydberg regénye) 159
A bábu-ház — és azután Besant regénye) 317
Abbt (Thomas) 532, 539, 542
Abdallah (Tieck regénye) 584
Abel (Nils Henrik) 118
A bethlehemi gyermekgyilkosság (Marino müve) 502
A béke (Garborg müve) 117
A bolygó zsidó (Goethe müve) 551
A boszorkányos vendéglő (Collins regénye) 316
Abraham a Santa Clara l. Megerle
Abrahamson (Werner) 76
Absolon és Achitophel (Dryden müve) 245
A búbos pacsirta (Wildenbruch drámája) 648
Academy (angol folyóirat) 333
Achilleis (Goethe müve) 568
Achilles (Huydecoper szomorújátéka) 370
A chilloni fogoly (Byron müve) 295
A csempesz (Runeberg novellája) 154
A csőd (Björnson drámája) 112
Ada, die Lesghierin (Bodenstedt müve) 626
Adalékok a szépművészetek fejlesztéséhez (Feith müve) 373
Adalékok Izland történetéhez stb. (Sigurdsson Jón müve) 58
A dalos tengerész (Claus Frimann gyüjteménye) 79
Adalrik och Götilda (Mörk regénye) 128
Adam Bede (Eliot regénye) 315, 316
Adam Homo (P Müller Fr. eposza) 93—95
Adams Tod (Klopstock darabja) 521
Ada von Holland (Beets költői elbeszélése) 385
Ada von Holland (Steemwryk tragédiája) 369
A dán birodalom története (Holberg müve) 71
A dán metrika elvei (E. von der Recke müve) 99
A dán színház története (Overskon müve) 90
A dán verstan alapvonalai (E. von der Recke müve) 99
Addison (Joseph) 252, 254, 255, 257-259, 271, 274, 275, 283, 306, 368, 369, 511
A deákélet (Bernagie vígjátéka) 368
Adelberth (Jakob) 140
Adelung (Johann Christof) 587
A diák (Thoresen M. elbeszélése) 116
A dicsőség temploma (Pope müve) 51
A diepenbeeki olvasótársaság (Linburg Brouwer regénye) 379
Adlerbeth (Gudmund Göran) 134
Adlersparre (Georg) 137
Adonis (Marino eposza) 502
Adonis (P. Müler Fr. eposza) 95
A dráma története (Klein müve) 614
Adriaan de Merival (Pierson regénye) 393
A durva tapsolók (Ewald darabja) 76, 77
Aelfred (angol király) 177, 178
Älteste Urkunde des Menschengeschlechtes (Herder müve) 543
Aeneas 7, 444
Aeneis (Vergilius eposza) 204
Aesopus 555
Aesthetikai tanulmányok (Brandes müve) 96
Aesthetische Feldzüge (Wienbarg müve) 605
Aethelred (angol király) 166
Aethelstan (angol király) 166, 174
Aethelvold (püspök) 178
Aëtius 403
A fajok eredete (Darwin müve) 331
A falu jegyzője (Eötvös regénye) 621
A fegyverkovács (Rydberg regénye) 159
A fehér asszony (Collins regénye) 316
A fekete lovagok (Ingemann eposza) 87
A feladat vagy a pamlag (Cowper költeménye) 277
A felcsér elbeszélései (Topelius novellaciklusa) 150, 156
A férfiak forradalma (Besant regénye) 317
A fiatal herczeg (D'Israeli regénye) 307
A fiatalok szövetsége (Ibsen drámája) 115
A fjordok között (Tvedt müve) 118
A flandriai oroszlán (Conscience müve) 398
A flórenczi próféta (Bull müve) 388
A forgatag (Lie regénye) 116
A földmíves tűzhelye (Fergusson verse) 277
A franczia forradalom története (Carlyle müve) 330
Aftonbladet (Hierta L. lapja) 150
A fürtrablás (Pope költeménye) 251
Afzelius (Arvid August) 140, 143, 148
Agardh (Karl Adolf) 138
Agathodæmon (Wieland regénye) 529
Agathon (Wieland regénye) 528
A gavallér emlékiratai (Defoe müve) 262
Agglegény (Congreve darabja) 247
A giljei család (Lie regénye) 116
Agis (Gottsched tragédiája) 511
Agne (Ling P. H. drámája) 148
Agnes Bernauer (Greif drámája) 627
- - (Hebbel tragédiája) 630
Agnes Bernauerin (Thörring drámája 577
Agricola 4, 403
A gróf és a báró komédiája (anonym dán drámai szatira) 66
A gyaúr (Byron költeménye) 293
A gyám l. The Guardian
A győztes Valdemar (Ingemann regénye) 87
A gyűrű és a könyv (R. Browning müve) 322
A hajóácsok (Sleeckx müve) 398
A hajókalauz (Wergeland novellája) 104
A hajókalauz és felesége (Lie regénye) 116
A hajó sülyed (Einarsson drámája) 57

A Hamadryas (Hauch drámai regéje) 89
A haramják (Schiller drámája) 149, 526, 533, 563—565, 570, 577
A 30 éves háború (Schiller műve) 566
Ahasver (Mosen költeménye) 631
Ahasver in Rom (Hammerling eposza) 627
Ahasverus (P. Müller Fr. műve) 94
Ahasverus-monda 496, 550
A határon túlról (Drachmann rajzai) 98
A határszéli falu (Lennep vígjátéka) 381
A hazafias Harlekin (Ewald komédiája) 77
A hazai kereskedők tükre (Langendyk vígjátéka) 369
A haza templomának örömnapja (Csokonai költeménye) 187
A háromárboczos (Lie regénye) 116
A három testvérváros (Ledeganck műve) 397
A házasságkötés (Bernagie vígjátéka 368
A házi nevelő (Defoe műve) 262
A helgolandi hadviselők (Ibsen drámája) 114
A hitről (Hartmann költeménye) 423
A hivatalnok leányai (Collet Camilla korregénye) 107
A hogy tetszik (Shakespeare vígjátéka) 192, 219
A holló (Poe verse) 337
A hosszúalvók napja (J. L. Heiberg drámai regéje) 88
Ainsworth (Harrison) 305
Aischylos 142, 300, 380, 592
A játékos (E. Moore drámája) 272
A jó Baldur (Oehlenschläger műve) 84
A jó Gellért (Rudolf von Ems költői elbeszélése) 458, 459
A jó nők legendája (Chaucer költeménye) 187
A jövő álma (Bull műve) 388
Akadémiai idyll (Lennep műve) 381
A kahlenbergi pap (népkönyv) 495
A kalóz (Byron költeménye) 293, 296, 297
A Kawi-nyelvről (W. v. Humboldt műve) 589
Akbar (Limburg Brouwer regénye) 392
Aken (Hein van) 348
Akenside 252
A kém (Cooper regénye) 338
A két Foscari (Byron drámája) 294
A kinnekullei nővérek (Hauch műve) 89
A király (Björnson drámája) 112
A királyság és a hivatalok állása (Milton műve) 239
A kisértetek (Ibsen drámája) 115
A kisérteties hajó (Marryat regénye) 301
A költő a zálogházban (Lennep darabja) 381
A középkor mágiájáról (Rydberg műve) 159
A kritikák kritikája (Thorild műve) 135
A kritikus (Sheridan darabja) 272
Aksel és Valborg (Oehlenschläger tragédiája) 84
A labirinth (Baggesen műve) 80
Aladdin (Oehlenschläger drámai költeménye) 84
Alarich (gót király) 163, 402
Alarcos (Fr. Schlegel drámája) 584
Alastor (Shelley műve) 289, 291
Alba herczeg 353
Alberdingk (I. A.) 390
Alberti (Konrad) 645
Alberus 424
Alboin (longobárd király) 403
Albrecht von Halberstadt 444
— von Scharffenberg 455
Alceste (Wieland darabja) 528
Alchimista (Ben Jonson darabja) 215
Alcuin (Alkuin) 165, 410, 417
Aldrich (Thomas Bailey) 339
A lelencz (Börjessen darabja) 156
Aleman (Mateo) 506
Alemann költemények (Hebel műve) 622, 628
A lélektan alapelvei (H. Spencer műve) 333
Alexandreis (Chastillon regénye) 347
Alexis (Immermann drámája) 593
Alexius (Konrad von Würzburg legendája) 459
Alfieri (Vittoria) 565
Alfred (Haller regénye) 513
Alhambra (W. Irwing műve) 339
Aller Praktik Grossmutter (Fischart szatirája) 494
Allmänna Journalen (Wallmark folyóirata) 139
Almansor (Heine drámája) 596
— és Almahida (Dryden drámája) 244
Almquist (Karl Jonas Love) 150—152, 157
Alphen (Hieronymus van) 372, 373
A londoni kalmár (Lillo drámája) 535
A Love-poem from a Physician (Swift szatirája) 259
Alpenkönig und Menschenfeind (Raimund darabja) 604
Alphart (eposz) 481
Altdeutsches Theater (Tieck műve) 585
Altenglisches Theater (Tieck műve) 585
Alton Locke (Kingsley regénye) 314
Alsfeldi passio-játék 485
Alvissmál (Edda dal) 37, 43
Alxinger (Johann Bapt.) 531
A madarak parlamentje (Chaucer költeménye) 186
Amadis von Gallien 495, 504, 505
A mastlandi paplakból (Koetsveld rajzai) 387
Amazone (Vosmaer regénye) 392
A máltai lovagok (Schiller műve) 571
A megengesztelt atya (Lindegren drámája) 137
Amelia (Fielding regénye) 267
Amelungenlied (Simrock eposza) 626
Amelung-monda 404, 472
A messinai ara (Schiller drámája) 526
A méhkas (Mandeville műve) 249
A mi közös barátunk (Dickens regénye) 310
Ammonius 411
A modern Amerika szellemi élete (Knut Hamsun műve) 117 118
A molnár és gyermeke (Raupach drámája) 595
Amor és Psyche (P. Müller Fr. költeménye) 93, 95
Amoretti (Spenser műve) 294
Amsterdam története (Wagenaar műve) 371
Anakreon 373, 514, 516
Anastasius Grün (Gróf Auersperg Antal) 617
Ancher (Kofod) 75
Andersen (Hans Christian) 88, 92, 93
Andrea of Hungary stb. (Landor drámai trilogiája) 285
Andreas (ó-angol legenda) 176
Andreas Hofer (Immermann drámája) 593
Andria (Terentius műve) 415
A nevelt fiu (Lennep regénye) 381
A nevetséges úrfi (Bernagie vígjátéka) 368
A new Way to pay old Debts (Massinger vígjátéka) 209
A négy György (Thackeray műve) 312
A németalföldi szabadságharcz (Schiller műve) 566
A német érzelmű társaság 498
A nép dalai (Claus Frimann gyüjteménye) 79
A nép ellensége (Ibsen drámája) 115
A népvándorlás (Lingg eposza) 624
Angel-seaxan 164
Angelus Silesius (Joh. Scheffler) 501
Angli (Engle) törzs 164
Anglia története (Macaulay műve) 329
Angström (Anders Johan) 151
Angyalvértek és ördögijesztők 50
A niewporti csata (Da Costa műve) 380
Anna (angol királyné) 253, 254
Annabel Lee (Poe verse) 337
Anna Rooze (Cremer regénye) 392
Annodal (német legenda) 425
Annual Register (skót) 304
A norvég alkotmány története (Wergeland műve) 104
A norvég leány (Munch regénye) 107
Ansgar 32, 83
Anslo (Reyer) 366
Antal (Géza) 394
Anthologie (Schiller költeményei) 571

Anti-Goeze (Lessing műve) 535
Antigone (Sophokles tragoediája) 499
Antikrisztus-dráma 439
Antinous (Taylor regénye) 640
Antonius és Kleopatra (Shakespeare drámája) 245
Anton Ulrich (braunschweigi herczeg) 505
Anzengruber (Ludwig) 632, 634, 640
Anyegin (Puskin műve) 298
A paradicsom (P. Müller Fr. műve) 94
A parancsnok leányai (Lie regénye) 116
A parasztdiákok (Garborg műve) 117
A páskha stb. (Vondel műve) 361
A pénz (Bulwer drámája) 306
Aphorismen (Ebner-Eschenbach műve) 640
A Pickwickiek (Dickens regénye) 308, 309
A politikai hazugság mestersége (Swift értekezése) 259
A politikus rézöntő (Holberg vígjátéka) 69, 80
Apollonius (tyrusi) 178
A prédikátor (K. G. af Leopold költeménye) 133
Aran és Titus (Vos tragédiája) 365, 368
Arany (János) 13, 85, 94, 179, 195, 199, 220, 223, 275, 276, 277, 279, 286, 477
— — A walesi bárdok 7, 179, 220, 223
— — Bor vitéze 195
— — Családi köre 279
— — Sir Patrick Spence 199
— — Shakespeare-fordításai 220, 223
— — Kóbor Tamása (Burns után) 279
Arany (László) 215, 223
Aranyemberek (Tvedt műve) 118
Arany lakodalom (Meschert műve) 377
— legenda (Longfellow műve) 335
Arason (Jón) 49
Arbuthnot (John) 259
Arcadia (Sannazaro regénye) 368, 505
— (Sidney pásztorregénye) 203, 364, 505
Archimetria (Thorild bölcsészeti rendszere) 135
Archipoeta 439
Ardinghello (Heinse műve) 531
A reformatio története (Brandt műve) 365
Areopagitica (Milton műve) 238
A repülő pósta (J. L. Heiberg kritikai lapja) 88
Aretina (G. Mackenzie regénye) 233
A részvényes (Langendyk vígjátéka) 369
Ariadne (Ouida regénye) 316
Ariosto (Lodovico) 202, 204, 549
Aristarchus (Opitz műve) 498
Aristipp (Wieland regénye) 529
Aristophanes 604
Aristoteles 178, 207, 414, 521, 534, 540, 547, 548
Arisztokrata katekizmus (Brun Multe Conrad műve) 80
Ari Thorgilsson 45
Armer Heinrich (Hartmann von Aue költeménye) 335
Arminius (Hermann) 26, 27
— és Thusnelda (Lohenstein regénye) 502
Arnason (Jón) 58
Arndt (Ernst Moriz) 156, 590, 591
Arnim (Ludwig Achim von) 503, 585, 586, 600
— (Bettina) 586
A rom (ó-angol költemény) 168
A rómaiaknak Péter és Pál apostolokról szóló mondáiról (Rydberg műve) 159
Arrebo (Anders) 66
Arrhenius (Jakob) 125
Arthur l. Artus
— Gordon Pym (Poe elbeszélése) 337
Artur vadászata (Almquist műve) 152
Artus (Arthur) király és mondái 17, 18, 19, 20, 48, 182, 183, 191, 201, 322, 323, 324, 346, 348, 439, 446, 447, 448, 452, 453, 458, 481
Asarne (Ling P. H. eposza) 147
Asbjoernsen (Peter Christen) 107, 108
Ascham (Roger) 233
Aschaneus (Martin) 122
A serleg (Tennyson drámája) 320
A sidoni trónörökösödés (Bredal dalműve) 76
A soulhougi lakoma (Ibsen drámája) 113
Aspasia (Hammerling regénye) 627
Asselyn (Thomas) 368
Assenede (Diederic van) 348
A Stastok-család (Beets elbeszélése) 386
Asteropherus (Magnus Olai) 121
Astrée (Honoré d'Urfé regénye) 364, 505
A svéd arszlán (Gyllenborg vígjátéka) 128
A svéd szabadság (Dalin eposza) 128
A szabad művészetek bölcselete (Ehrenwärd műve) 137
A szabadságról (J. Stuart Mill műve) 332
A szalamiszi királyok (Runeberg tragédiája) 154
A szarvas futása (Chr. F. Winther verskötete) 91
A számoló művész (Langendyk bohózata) 369
A szent lélek hét adományáról (Ava műve) 423
A Szent Pál harangjai (Besant regénye) 317
A Szent Pál-szikla (Haar műve) 384
A szent város (Bunyan műve) 237
A szerelem komédiája (Ibsen színműve) 114
A szerkesztő (Björnson drámája) 112
A szerzetes (Lewis regénye) 301
A szélkereskedők (Langendyk vígjátéka) 369
A széptudományok barátai (svéd társaság) 138
Atala (Chateaubriand regénye) 281
Atalanta (Swinburne tragédiája) 323
A tavasz (E. Chr. Kleist műve) 517
A tánczosnő (P. Müller Fr. költeménye) 93
A társadalom támaszai (Ibsen színműve) 115
A tengeri asszony (Ibsen színműve) 115
A Teremtés (Ten Kate műve) 389
A természet, az ember és a Messiás (H. Vergeland műve) 102
Atharva-véda 28
Athenæum (a német romantikusok lapja) 58
— — (angol folyóirat) 333
A XIX. század főbb irodalmi áramlatairól (Brandes műve) 97
Atli (Attila) 41
A tó asszonya (W. Scott költeménye) 302
A trónkövetelők (Ibsen drámája) 114
Atta Troll (Heine dalai) 610, 611
Atterbom (Per Daniel) 141
Attila hún király (Etzel) 167, 402, 404, 405, 415, 472, 474
— (Fessler regénye) 602
— (Werner drámája) 596
A tűzhely tücske (Dickens regénye) 310
Aubry de Besançon 436
Auch Einer (Vischer regénye) 640
Auerbach (Berthold) 57, 633, 634, 637
Auersperg (Anton Alex. Graf) l. Anastasius Grün
Auf, auf ihr Christen! (Ahraham a Santa Clara műve) 508
Auf der Höhe (Auerbach regénye) 637
Auf der Walze (Kirchbach regénye) 645
Augustus 4, 27
Augustinus 411, 555
Aulularia (Plautus műve) 360
Aurora Leigh (E. Browning műve) 300
Auróra-szövetkezet (svéd) 138
Aus dem Leben eines Taugenichts (Eichendorf műve) 600
Aus den Memoiren des Satans (Hauff műve) 599
Aus der Gesellschaft (Bauernfeld vígjátéka) 616
Aus Halbasien (Franzos műve) 634
Austen (Jane) 314
Austin (Alfred) 325
Ava 423
A vadkacsa (Ibsen drámája) 115
A vallásos család (Defoe műve) 262

A värmlandiak (Dahlgren népszínműve) 157
Aventiure 440
Aventurök (németalföldi lovagregények) 346
A vén tengerész (Coleridge műve) 283, 334
A vidéki asszony (Wicherley darabja) 247
A vihar (Shakespeare drámája) 244
A világ jutalma (Konrad von Würzburg költői elbeszélése) 459
A vörös szoba (Strindberg regénye) 160
A wakefieldi pap (Goldsmith regénye) 269, 270
A wartburgi dalnokverseny (hősköltemény) 440, 468, 469
Axel (Tegnér epikai költeménye) 145
Aymon 410
Ayrenhoff (Cornelius Hermann von) 540
Ayrer (Jakob) 491, 492, 493, 495
Aytoun (William Edmonstone) 305
Az abderiták (Chr. M. Wieland regénye) 527
Az abydosi ara (Byron költeménye) 293, 297
Az akadémiai kör (svéd) 133
Az alfok (Heiberg J. L. drámai regéje) 88
Az alkalom teszi a tolvajt (Hallmann drámája) 134
Az angolok Rómában (Toussaint regénye) 387
Az Antikrisztusról (Ava műve) 423
Az aranycsináló (Hauch regénye) 89
A zarándok útja (Bunyan műve) 236, 237
Az atheismus szükségességéről (Shelley röpirata) 288
Az Atlas tündére (Shelley drámája) 291
Az ártatlanság állapota és a bűnbeesés (Dryden drámája) 244
Az árva leány (Otway darabja) 246
Az egyesült Németalföld stb. (Stÿl műve) 371
Az együttélés (Lie regénye) 116
Az elfek hegye (J. L. Heiberg színműve) 88
Az első lovag (Karl August Nikander drámája) 149
Az ember tragédiája (Madách műve) 394
Az engesztelhetetlenek (Garborg műve) 117
Az erdő népe (Tennyson drámája) 321
Az éhség (Knut Hamsun regénye) 118
Az éjféli nap országából (Thoresen elbeszélése) 116
Az élet játéka Knut (Hamsun regénye) 118
Az élet rabszolgája (Lie regénye) 116
Az én hitvallásom (Bunyan műve) 237
Az énekesnő (Munch darabja) 106
Az ifjuság forrása (P. Müller Fr. műve) 95
Az igaz vallás bizonysága (Groot műve) 357
Az improvizátor (Andersen regénye) 92
Az ingadozó (Holberg darabja) 70
Az irónia fogalmáról (Kierkegaard műve) 99
Az ördög szamár (Ben Jonson darabja) 215
Az új házasok (Björnson színműve) 112
Az ujoncz (Conscience műve) 398
Az új rendszer (Björnson drámája) 112
Az unokanővérek (Bergh vígjátéka) 382
Az utazó színésztársaság (Börjesson darabja) 156
Az utolsó athénei (Rydberg regénye) 158; 159
Az utolsó dolgokról (Rydberg műve) 159
Az utolsó ítéletről (Ava műve) 423
Az üvegbezárt kézirat (Poe elbeszélése) 337
A zsidó (Wergeland versciklusa) 104
A zsidó gyermek (német legenda) 424
A zsidónő (Wergeland versciklusa) 104

Á

Ábel halála (P. Müller Fr. műve) 94
Ábrányi (Kornél) 194
Ádám és Éva (Ewald drámája) 77
Ádám számüzetésben (Vondel drámája) 362
Áhitat órái, (Beets művei) 385
Általános egyháztörténet (Holberg műve) 71
Ármány és szerelem (Schiller drámája) 536, 548, 550, 563
Árnyékok és verőfény (Tvedt műve) 118
Ázok 34, 36, 39, 42

B

Bääth 160
Bacchidon und Mylon (Müller idyllje) 549, 550
Bacchus (Heinsius műve) 356
Bacchusi rendi káptalan tárgyalásai (Bellmann müve) 130
Bach Drezdában (Bull műve) 388
Bacon (Francis, verulami) 219, 230, 234, 235, 249, 324, 328
Baconiana 231
Baden (Jakob) 76
Bæda (Beda; Venerabilis) 17, 163, 164, 175, 177
Bæt (Hooft műve) 360
Bage (Robert) 305
Baggesen (Jens) 80, 81, 84, 85
Bajazed (Hauch tragédiája) 89
Bakhuizen van den Brink (Reinier Cornelis) 382, 383, 391
Balder halála (Ewald dalműve 77
Baldr (Balder) 34, 35, 405
»Baldrs draumar« (Vegtamokvida) 35
Bale (John) 206
Balladák (Rijswijk műve 397
Balle (Nikolai Edinger) 75
Bancroft (George) 341
Bang 35
Banim (John) 305
Barbarossa Frigyes 434, 439, 465
Barbour 8,
Bardiet 7
Bardietok (Klopstock drámája) 521
Barditus 7, 22
Barlaam és Josaphat (Rudolf von Ems költői elbeszélése) 458
Barnaby Rudge (Dickens regénye) 309
Barret (Elisabeth, Robert Browning neje) 300, 322, 323
Barrie 325
Barry Cornwall l. Procter
Bartholin (Thomas) 65
Bastholm (Kristian) 75
Batavische Arkadia (Heemskerk műve) 364
Baudelaire (Charles) 323
Baudissin (Wolf, Graf von) 585
Baumbach (Rudolf) 626
Bauernfeld (Eduard) 615
Bábszínház (J. L. Heiberg drámája) 88
Bánk bán 577
Bátran menj és félig győztél (J. L. Heiberg drámája) 88
Bárdok 7, 17
Beaconsfield (lord) l. D'Israeli
Beauchamp's Career (Meredith regénye) 318
Beaumanoir (Philippe de) 174
Beaumarchais 272, 558
Beaumont (Francis) 209, 215,
Beaumont (Simon van) 358
Beauvais (Vincent van) 350
Beaw (Beowa) 172
Beck (Karl) 621
Becker (Nicolaus) 617
Beecher-Stowe (Harriet) 339
Beers (Jan van) 397
Beets (Nicolas) 384, 385, 386 387, 389
Beheim (Michel) 482
Bellamy (Edward) 341
Bellamy (Jakob) 372
Bellmann (Karl Mikael) 127, 129, 130, 132, 133, 134, 142, 150, 156
Belustigungen des Verstandes stb. (Schwabe lapja) 511
Ben (Aphra) 233, 246
Beneke (Georg Friedrich) 587
Benedix (Roderich) 616
Ben Jonson 206, 209 210, 211, 213, 214, 215, 216, 220, 231
Benoit de Sainte More 347
Bentley 252
Benzelius (Erik) 126
Beowulf (ó-angol eposz) 169, 170, 171, 172, 173, 174, 182, 192, 345, 403

Beppo (Byron költeménye) 294
Berchtung 479
Bergh (Helvetius van den) 382
Bergerac (Cyrano) 260
Bergh (van den) 388
Bergklint (Olof) 129
Bergmann (Anton) 398
Bernagie (Pieter) 367
Bergsöe (Vilhelm) 96
Bergström krónikája (Dahlgren regénye) 142
Berkeley (Lord) 259
Berkovics (Miklós) 167, 172, 195, 198
Bernát (karinthiai herczeg) 466
Berners (Lord) 233
Bertha-monda 433
Berthold Emma (Cremer színműve) 392
Berthold von Regensburg 471
Berzelius (Jöns Jakob) 138
Berzsenyi 576
Besant (Walter) 317
Bescheidenheit (Freidank tankölteménye) 470
Beskow (Bernhard von) 140, 149
Bethlen Gábor 499
Bettina l. Arnim Bettina
Bevezetés az európai országok történetébe (Holberg műve) 67
Beyle-Stendhal 292, 325,
Béka-egérharcz (Rollenhagen műve) 495
Béranger (Jean) 599, 617
Biberg (Nils Fredrik) 138
Bibliothek der schönen Wissenschaften (Nicolai lapja) 532
Biencorf der H. Roomsche Kercke (Marnix műve) 354
Bierbaum (Otto, Julius) 644
Bifolien (Seidl műve) 622
Bignon abbé 64
Bijns (Anna) 353
Bilderdijk (Izsák) 372, 374, 380, 390
Bilderdijk (Willem) 374
Birch-Pfeiffer (Charlotte) 614
Bírói szabályok (Olavus Petri műve) 120
Bismarck 622
Bjerergaard (Henrik Anker) 101
Björnson (Björnstjerne) 106, 109, 110, 111, 112, 115, 116, 117, 641
Black (William) 318
Blackmore (Richard Doddridge) 254, 318
Blackwood's Magazine 233
Blair (Hugh) 275, 276
Blaurobes (Potgieter műve) 383
Blanca von Castilien (Grillparzer drámája) 602
Blancefloer (Floris, ende) 348
Blanche (August) 156, 157
Blasius (Joan) 365
Blaubart (Tieck vígjátéka) 585
Bleak-house (Dickens regénye) 309
Bleibtreu (Karl) 641, 645
Blenda (Stagnelius költeménye) 149
Blessington grófnő 305
Blicher (Steen Steensen) 88
Blois István (király) 179
Blommorna (Atterbom költemény-cziklusa) 141
Bloomfield (Robert)
Blum (Karl) 614
Blumauer (Alois) 150, 531
Blunt oder der Gast (K. Ph. Moritz drámája) 596
Boccaccio (Giovanni) 186, 188, 190, 191, 192, 217, 246, 355, 417, 437, 444, 537
Bodenstedt (Friedrich) 626
Bodmer (Johann Jakob) 509, 510, 511, 512, 516, 518, 519, 522, 526, 587
Boegh (Erik) 96
Boendale (Jan van) 351
Boethius 177, 355
Bogaers (Adriaan) 378, 388
Bohókás énekes nő (Bruyn műve) 382
Boie (Christian) 523
Boileau 125, 243, 244, 246, 249, 251, 252
Bojardo 210
Bore of the Duchesse (Chaucer költeménye) 186
Bölcs Náthán (Lessing drámája) 438
Bonaparte Lajos 374
Bonifacius (szent) l. Wynfreth
Bopp (Franz) 6, 589
Bording (Anders) 66
Borger (Elias Anne) 376
Börjesson (Johan) 156
Börne (Ludwig) 573, 576, 608, 609, 611
Boron. (Borron Robert de) 20, 348
Bos (Lambert van den) 364
Boscha (J) 379
Boström (Kristooffer Jakob) 151, 158
Boswell 274
Böse Zungen (Laube vígjátéka) 615
Böttiger (Karl Vilhelm) 151, 155
Bouwmeester 367
Boyesen (Hjalmar Hjorth) 341
Boyle (Roger) 233
Boz. l. Dickens
Brabbelingh (Visscher műve)
Brachvogel (Emil) 631
Braddon (Mary Elisabeth) 316
Braga (Ten Kate folyóirata) 389
Brahe (Tyge) 65
Brand (Ibsen drámai költeménye) 115
Brandanus legenda 424
Brandes (Georg Cohen Morris) 56, 81, 87, 92, 96, 97, 98, 99, 158
Brandt (Gáspár) 365, 371
Brandt (Gerard) 365
Brandur (Geir Vidalin drámája) 57
Brant (Sebastian) 483, 486, 495
Brant (Vilhelm August Detlef von) 156
Brechtje Spieghels (Brink regénye) 393
Bredahl (Christian Avid) 89
Bredal (Nils Krog) 76, 78
Breidfjörd (Sigurdur) 57, 97
Bredero (Brink tanulmányai) 393
Bredero (Gerbrand Adrianszoon) 357, 360, 365, 369
Breitinger (Johann Jakob) 512
Bremer (Fedrika) 151, 157
Bremer Beiträge 514, 518
Brennus 5
Brentano (Clemens) 585, 586 600, 610
Bret Harte 339
Breton (aremori) nyelv 6
Briefe aus Paris (Börne levelei) 609
Briem (Valdemar) 56
Brinckman (Karl Gustaf von) 149
Brink (Jan ten) 393
Brion (Friderika) 554, 555
Brit-kelta-nyelvcsoport 6
British Muzeum 167, 169, 170
Broch Seip 81
Brochmann (Jesper) 64
Brockes (Heinrich) 561, 504
Brockhinsen (Johan) 368
Brooke (Artur) 223, 224
Brorson (Hans Adolf) 72
Brosboell (Johan Carl Christian = Carit Etlar) 96
Browne (William) 238
Browning (Robert) 300, 321, 322, 323, 325
— (Elisabeth) l. Barret
Brun (Malte Conrad) 80
Brun (Johan Nordal) 75, 77, 78
Brune (Joan de) 358, 364
Brunhild (Brynhild) 24, 40, 41, 405, 406, 473, 474, 476
Brunhild (Geibel drámája) 624
Brut d'Engleterre) (Wace ill. Layamon művei) 182
Bryant (William Cullen) 334, 336
Brutus 3, 18
Brynhilda (Dalin tragédiája) 128
Brynjúlfsson (Gísli Gíslason) 55
Buch der Abenteuer (Füterer műve) 481
Buch der Lieder (Heine dalai) 610
Buchholtz (Andreas Heinrich) 505
Buckingham herceg (Georg Villiers) 243, 245, 272
Buckle (Henry Thomas) 328
Bucolica (Vergilius műve) 355
Buda halála (Arany Ján. eposza) 335, 477
Buff (Sarolta) 554, 555, 557
Bugge (Sophus) 35, 36, 118
Breitenleven (Bilderdijk műve)
Bunte Steine (Stifter műve) 634
Bull (A. J. de) 388
Bulwer (Edward, lord Lytton) 305, 306
Buning (Arnold Wernmens) 395
Bunyan (John) 236, 237, 284, 328,
Bure (Johan) 123
Bürger (Gottfried August) 39, 195, 302, 523, 524, 525
Bürgerlich und romantisch (Bauernfeld vígjátéka) 616
Bugtheater (bécsi) 539
Burke 265, 273
Burkhard Valdis 494
Burney (Frances, d'Arblay asszony) 305
Burns (Róbert) 253, 275, 277, 278, 279, 280, 281, 288, 295
Busch (Wilhelm) 626
Busken Huet (Coenraad) 390

Büszkeség és előítélet (Austen regénye) 314
Butler (Samuel) 242, 243, 245
Büchner (Georg) 614
Byrhtnoth halála (ó-angol költemény) 174
Byron (Noel Gordon George, lord) 95, 144, 147, 156, 252, 265, 281, 282, 284, 285, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 306, 307, 317, 323, 325, 328, 334, 336, 381, 385, 581, 601, 610, 620, 625

C

Cabanis (Wilibald Alexis regénye) 635
Cadenus és Vanessa (Swift műve) 259
Caedmon (Kaedmon) 175, 176, 181
Caesaris (H. Wergeland műve) 103
Cairus 6
Caine (Hall) 324
Calanus (P. Müller Fr. műve) 94
Calderon (de la Barca, don Pedro) 88, 247, 365, 582, 593, 595, 600, 602, 603
Caleb Williams (Godwin regénye) 305
Calfstaf 348
Calonius (Mattias) 131
Camera Obscura (Beets műve) 386
Campbell (Thomas) 281
Campe (Joachim Heinrich) 507
Camphuysen (Dirk Rafelszzoon) 359
Cantate (Bogaers műve) 378
Canterbury elbeszélések l. Canterbury Tales
Canterbury Tales (Chancer műve) 174, 184, 188, 189, 190, 191, 192, 201, 438
Canut (J. E. Schlegel tragédiája) 515
Capadose (A.) 380
Carbre főkirály 10
Cardenio und Celinde (Gryphius szomorújátéka) 503
Carelius (Olof) 129
Carit Etlar l. Brosboell
Carleton kapitány visszaemlékezései (Defoe regénye) 262
Carlswell 8
Carlyle (Thomas) 220, 274, 278, 328, 329, 330, 331, 341
Carmina burana 463
Carmen Sylva 644
Carrière (Mórícz) 623
Castelijn (Matthijs) 353
Catilina (Ibsen drámája) 112
Catiline his Conspiracy (Ben Jonson tragédiája) 213, 216
Cato 5, 350
Cato (Addison tragédiája) 254
Cats (Jakob) 358, 359, 366
Cato von Eisen (Laube vígjátéka) 615
Catullus 6
Causinus 503
Caxton (William) 233
Cederborgh (Fredrik) 150
Celsius 126
Celtes (Konrád) 418, 419
Centlivre (Susanne) 246
Cervantes (Miguel da Saavedra) 150, 205, 222, 243, 364, 549, 584
Chamisso (Adalbert von) 599, 600, 610
Chanson de Roland l. Roland-dal
Chapman 209, 211
Charicles és Euphorion (Brouwer regénye) 379
Chastillon (Gauthier de) 347
Chateaubriand 281
Chatham l. Pitt
Chatterton (Thomas) 276, 284
Chaucer (Geoffroy) 174, 180, 182, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 201, 222, 246, 250, 285, 324, 428, 539
Chesterfield (Lord) 249
Chery Chese (angol ballada) 195, 196
Childe Harold zarándokútja (Byron költeménye) 282, 292, 293, 294, 295, 297, 298
Chlodowech 403
Choraeus (Mikael) 136
Chrestien de Troyes 445, 446, 452, 453
Christabel (Coleridge verse) 283
Christmas Eve and Easter Day (R. Browning műve) 322
Christof Marlow (Wildenbruch drámája) 648
Chrotta 7
Cibber (Colley) 255
Cicero (Quintus Tullius) 355, 531
Cid (Herder műve) 159, 300 542
Cidli (Meta Moller, Klopstock felesége) 519, 520
Cid-románczok 15
— — (Southey fordítása) 284
Cinna (Corneille műve) 375
Cinthio 218
Clarissa (Richardson regénye) 266, 535
Clarisse (Joannes) 376
Claudine von Villabella (Goethe dalműve) 558 .
Clausen (Henrik Nicolai) 99
Claudius (Matthias) 525, 544
Clavigo (Goethe műve) 355; 557, 558
Clementine (Lindo regénye) 391
Cleopatra (De Lamnoy szomorujátéka) 371
Clerck (Jan de) 351
Clerkek (németalföldi tanköltők) 349
Clercq (Pieter le) 369
Clerq (Willem) 380
Clive (lord) 379
Cnuchai csata oka (ó-ír hősmonda) 10
Cobden (Richard) 265, 298
Codex Regius 33, 34
Colbjoernson (Kristian) 75
Coleridge (Samuel) 281, 282, 283, 284, 334, 581
Collet (Camilla) 107
Collier (Jeremias) 253, 255
Collier (Paine) 218
Collin (Heinrich Joseph) 577
— (Mathäus) 577
Collins (Wilkie) 316
Colonel Jack (Defoe regénye) 262
Columbanus 16
Columbus (Samuel) 125
Comical Annnal (Hood műve) 299
Comte Auguste) 315, 328
Comte de Boursoufle (Voltaire műve) 255
Comus (Milton műve) 240
Conall 11
Conan Doyle 318
Concetti 502
Conchobar, Ulster királya 7, 8, 10
Confessio amantis (Gower főműve) 201
Confessions of an English Opium Eather (Th. de Quincey műve) 331
Congreve (William) 247, 248
Coningsby (D'Israeli regénye) 307
Conlach 408
Conn főkirály 10
Conrad (Mich. Georg) 646
Conscience (Hendrik) 398
Constance Ring (Skram regénye) 117
Contarini Fleming (D'Israeli regénye) 307
Cook utirajzai 262
Cooper (James Fenimore) 281, 301, 338
Coornhert (Dirk Volkertzoon) 355, 356
Corneille (Pierre) 77, 244, 254, 370, 375, 534, 540
Cornhill Magazine 333
Cornlaw Rhymes (Elliqtt költeményei) 299
Correggio (Oehlenschläger drámája) 84 389, 594
Cort (Frans de) 397
Cosmus von Medicis (Schiller drámája) 564
Coster (Sámuel, dr.) 357
Couperus (Louis) 395
Courtain (angol színház) 209
Courtmans-Berchmans (Johanna Desideria) 398
Cowley (Abraham) 238
Cowper (William) 277
Crabbe (George) 281
Craik (Dinah Mullock) 315
College Crampton (Hauptmann vígjátéka) 649
Crawford (Marion) 317
Cremer (Jacobus Jan) 392
Crescentia (német legenda) 427
Crentz (Gustaf Filip) 129, 136
Crenzer (Friedrich) 587
Crit (Cynewulf műve műve) 176
Crocket 318
Cromlech 6
Cromwell (Oliver) 236, 238, 240, 242, 245
Cromwell (Carlyle műve) 330
Crotus Rubianus 490
Crusenstolpe (Magnus Jakob) 158
Császár és Galileai (Ibsen drámája) 115
Császárok krónikája 425, 427, 433, 434
Csaták közben (Björnson drámája) 110, 111

Csavargó- és koldusregények (spanyol) 364
Csodás históriák (Lewis elbeszélései) 301
Csoportok és egyéniségek (Orvar Odd rajzai) 158
Csokonai (Vitéz Mihály) 187, 251, 361, 516, 577
— — Dorottyája 251
Cuchulinn-monda 7, 8, 408
Cullingham (Allan) 280
Cumal vezér 10
Cumberland 272
Cura pastoralis (Aelfred király fordítása) 147
Currie Burns-életrajza 278
Currer Bell (Charlotte Brontë) 314, 315
Curse of Kehama (Southey műve) 284
Cursor mundi (angol vallásos eposz) 181
Curtius (Quintus) 347
Cuthbert 175
Cynewulf (Kynewulf; ó-angol vallásos költemény) 174, 176

D

Dach (Simon) 501
Da Costa (Izsák) 380
Dafne (Opitz operája) 499
Dagadtlábú zsarnok (Shelley szatirája) 290
Dagland (Björnson színműve) 112
Dahlgren (Karl Fridrik) 142
— (Fredrik August) 157
Dahlstierna (Gunno) 125
Dahn (Felix) 641
Daily Courant (az első európai napilap) 256
Dajang-Szumbi (Hofdijk műve) 388
Dalberg (Heribert von) 563
Dalin (Olaf) 127—129
Dana (Henry Richard) 334
Daniel (Samuel) 238
— Deronda (Eliot regénye) 316
Dantons Tod (Büchner tragédiája) 614
Danske Magasin (Langebek folyóirata) 72
Dante (Allighieri) 155, 186, 202, 217, 230, 240, 285, 424, 548
Dantzenberg (Jan Michel) 397
Dares Phrygius 444
Darwin (Charles) 331, 332
Das bemooste Haupt (Benedix színműve) 616
Das Bild (E. Houwald drámája) 596
Das Fräulein von Scudéry (O. Ludwig drámája) 629
Das Friedensfest (Hauptmann színműve) 649
Das Gemeindekind (Ebner-Eschenbach regénye) 647
Das glückhafft Schiff von Zürich (Fischart költeménye) 493
Das goldene Vliess (Grillparzer trilógiája) 602
Das junge Europa (Laube regénye) 612
Das Kätchen von Heilbronn (H. v. Kleist drámája) 542
Das Kloster von Sendomir (Grillparzer elbeszélése) 603
Das Landhaus am Rhein (Auerbach regénye) 687
Das Leben ein Traum (Calderon drámája) 603
Das Lied der Menschheit (Hart műve) 645
Das Mädchen von Capri (Grosse műve) 626
Das neue Gebot (Wildenbruch drámája) 648
Dass (Petter) 66, 76
Das Sonntagskind (Spielhagen regénye) 687
Das Urbild des Tartuffe (Gutzkow vígjátéka) 615
Das verliebte Gespenst (Gryphius vígjátéka) 503
Das vierte Gebot (Anzengruber darabja) 632, 640
Das wunderbarliche Vogelnest (Grimmelshausen regénye) 507
Datheen (Petrus) 354
Davenant (William) 243—245, 257
David Alroy (D'Israeli regénye) 307
— Copperfield (Dickens regénye) 309
— Grieve (Humphrey-Ward regénye) 315
— von Augsburg 471
Davidson (Olafus) 56
Dán irodalmi társaság 78
Dánia és Norvégia leirása (Holberg műve) 71
— politikai vétségei Norvégia ellen (N. Wergeland műve) 102
— története (Suhm műve) 75
Dávid király száműzetésben (Vondel drámája) 362
De beneficiis (Seneca műve) 355
Deborah (Mosenthal drámája) 631
Decamerone (Boccaccio műve) 188, 417, 537
Decius (Nicolaus) 490
Decker (Jeremiás) 364
De consolatione philosophiæ (Boëthius műve; ó-angol fordításban) 177, 355
De dignitate et augmentis scientiarum (Bacon műve) 235
De dolle bruiloft 364
De Eglentier (németalföldi irod. kamara) 355, 357, 358
Defence of Poesy (Sidney műve) 204
Defensio pro populo Anglicano (Milton műve) 239
Defoe (Foe Dániel) 256—258, 261—264, 318, 507
De geusen (Zwier van Haren költeménye) 370
De gevallen van Friso (Willem van Haren műve) 370
De Gids (A kalauz, németalföldi folyóirat) 382, 383
Den grondt der schilderkonst (Mander verses műve) 355
De gulde Harpe (Mander műve) 355
Dehmel (Richard) 644
Dekama rózsája (Lennep regénye) 382
Deken (Ágotha) 373
Dekker (Eduard Douwes; Multutuli) 393
De l'Allemagne (Staëlné műve) 582
De Lamnoy bárónő 371
Delavigne (Casimir) 298
Demetrius (Hebbel tragédiája) 630
— (Schiller tragédiája) 571, 593, 615
Den danske Merkurius 66
Den danske tilskuer (Rahbek lapja) 79
Denham (John) 237
Denis (Michael, Sined bárd) 522
Denkwürdigkeiten (K. Pichler önéletrajza) 602
Den siste kämpen (E. E. Geijer műve) 143
Den siste skolden (E. E. Geijer műve 142
De officiis (Cicero műve) 355
De oude Heer Smits l. Lindo
Der arme Heinrich (Hartmann költői elbeszélése) 446, 449
Der arme Spielmann (Grillparzer elbeszélése) 603
Der Bauer als Millionair (Raimund darabja) 604
Der bäurische Machiavell (Weise darabja) 504
Der Biberpelz (Hauptmann vígjátéka) 649
Der Bürgergeneral (Goethe vígjátéka) 560
Der Büttnerbauer (Polenz regénye) 645
Der cherubinische Wandersmann (Angelus Silesius műve) 501
Der deutsche Hausvater (Gemmingen műve) 565
Der Erbförster (O. Ludwig drámája) 629
Der fahrende Poet (Beck költeményei) 621
Der Fechter von Ravenna (Halm drámája) 63
Der fliegende Holländer (J. Wolff műve) 626
Der geprüfte Abraham (Wieland patriarchadja) 528
Der gläserne Pantoffel (Platen drámája) 596
Der Glöckner von Notre-Dame (Birch-Pfeiffer szinműve) 614
Der goldene Spiegel (Wieland regénye) 529
Der Goldfaden (Wickram műve) 497
Der Grosscophta (Goethe drámája) 560
Der grüne Heinrich (Keller regénye) 638
Der Günstling (Klinger drámája) 549
Der G'wissenswurm (Anzengruber darabja) 632
Der Heilige (Meyer műve) 638
Der Held des Nordens (Fouqué trilógiája) 541
Der Hochwald (Stifter műve) 635

Der Hofmeister (Lenz drámája) 548
Der hörnene Siegfried (eposz) 481
Der junge Gelehrte (Lessing vígjátéka) 532
Der Katzensteg (Sudermann regénye) 646
Der Königslieutenant (Gutzkow vígjátéka) 615
Der König von Sion (Hamerling költeménye) 627
Der Leuchtthurm (E. Houwald drámája) 596
Der Markgraf von Ancre (Weise darabja) 504
Der Meineidbauer (Anzengruber darabja) 632
Der neue Menoza (Lenz drámája) 548
Der neue Pharao (Spielhagen regénye) 637
Der 29. Februar (Müllner drámája) 596
Der Nibelunge Not (Bleibtreu műve) 645
Der Oberhof (Immermann regénye) 594
Der Pfarrer von Kirchfeld (Anzengruber darabja) 632
Der Philosoph für die Welt (Engel műve) 576
Der Rabbi von Bacharach (Heine regénye) 611, 612
Der Renner (Hugo von Trimberg tankölteménye) 470
Der Renommist (Zachariae műve) 515
Der Ring des Nibelungen (Wagner dalműve) 640
Der Roland von Berlin (Willibald Alexis regénye) 635
Der romantische Oedipus (Platen műve) 593, 596
Der Rosengarten (eposz) 481
De Ruyter élete (Brandt műve) 365
Der Schandfleck (Anzengruber regénye) 634
Der Schatz des Rhampsinit (Platen drámája) 596
Der seltsame Springinsfeld (Grimmelshausen regénye) 507
Der 70. Geburtstag (J. H. Voss műve) 524
Der Sohn der Wildnis (Halm drámája) 631
Der Statthalter von Bengalen (Laube vígjátéka) 615
Der sterbende Cato (Gottsched drámája) 511
Der sterbende Papinian (Gryphius szomorújátéka) 503
Der Sternsteinhof (Anzengruber regénye) 634
Der Student von Nassau (Schiller drámája) 564
Der Talisman (Fulda színműve) 650
Der Tor und der Tod (Hofmannsthal színműve) 650
Der Traum ein Leben (Grillparzer drámája) 602, 603
Der Triumph der guten Frauen (J. E. Schlegel vígjátéka) 515
Der Veilchenfresser (Moser vígjátéka) 648
Der Verschwender (Raimund darabja) 604
Der Vetter (Benedix színműve) 616
Der 24. Februar (Z. Werner drámája) 596
Der welsche Gast (Thomasin von Zerkläre tankölteménye) 469
Der wilde Jäger (J. Wolff műve) 626
Der Zauberer von Rom (Gutzkow regénye) 632
Der zerbrochene Krug (H. v. Kleist vígjátéka) 592
Des Epimenides Erwachen (Goethe műve) 573
Descartes (Alain René) 122, 123, 248
Des Knaben Wunderhorn 586, 597, 598
Des Meeres und der Liebe Wellen (Grillparzer drámája) 603
De sproke (németalföldi mondák) 351
Detre (veronai, berni; Theodorich) és mondája 48, 167, 403, 405, 407, 480, 481
De tribus impostoribus 439
Deutsche Sagen (a Grimm-testvérek műve) 587
Délibábok hőse (Arany László műve) 94
Déor panasza (A költő vigasza; ó-angol költemény) 38, 167
Deutsche Gedichte (Freimund Reimar [Rückert] műve) 597
– Kronik (Schubart folyóirata) 550
Deutschenspiegel (jogi könyv) 470
Deutschland; ein Wintermärchen (Heine műve) 610, 611
Devereux (Bulwer regénye) 306
De vormakelijke Avonturier (Heinsius regénye) 364
Diáktipusok (Kneppelhout műve) 387
Dialogus (Hutten műve) 490
Diana (J. de Montemayor regénye) 364, 505
Dichtung und Wahrheit (Goethe műve) 555
Dickens (Charles) 304, 308—310, 391, 636
Dicső Lipót (bambergi) 440
Diderot (Denis) 266, 526, 535
Dido 444
Die adriatische Rosamund (Zesen regénye) 505
Die Abassiden (Platen költeménye) 596
Die Abderiten (Wieland regénye) 529
Die Ahnen (Freytag regénye) 639, 640
Die Ahnfrau (Grillparzer drámája) 596, 602, 603
Die Albigenser (Lenau költeménye) 619
Die Alpen (Haller költeménye) 512
Die asiatische Banise (A. v. Ziegler regénye) 505
Die Aufgeregten (Goethe drámája) 560
Die beiden Klingsberg (Kotzebue darabja) 578
Die Bekenntnisse (Bauernfeld vígjátéka) 616
Die Bernsteinhexe (Meinhold regénye) 636
Die bezauberte Rose (E. Schulze költeménye) 593
Diebold Schilling 486
Die Braut von Messina (Schiller tragédiája) 570. 571
Die Brautfahrt (Freytag drámája) 628
Die Buddenbrooks (Th. Mann regénye) 647
Die Claudier (Eckstein regénye) 640
Die deutschen Kleinstädter (Kotzebue darabja) 578
Die deutscken Komoedianten (Mosenthal vígjátéka) 631
Die Diplomaten (Gottschall vígjátéka) 631
Die drei ärgsten Erznarren (Weise regénye) 504
Die drei klügsten Leute (Weise regénye) 504
Die drei Hauptverderber (Weise regénye (504)
Die drei Reiherfedern (Sudermann színműve) 649
Die Ehre (Sudermann drámája) 649
Die Elixiere des Teufels (A. Hoffmann műve) 593
Die Epigonen (Immermann regénye) 594
Die Fabier (Freytag tragédiája) 628
Die falschen Spieler (Klinger darabja) 549
Die Familie Schroffenstein (H. v. Kleist drámája) 592
Die Fischerin (Goethe műve) 558
Die Geburt der Tragödie (Nietzsche műve) 639
Die Gelehrtenrepublik (Klopstock műve) 521
Die geliebte Dornrose (Gryphius darabja) 503
Die Geschwister (Goethe vígjátéka) 558
Die Gesellschaft (Conrad folyóirata) 646
Die Gibeoniter (Gryphius Vondel-fordítása) 503
Die Grille (Birch-Pfeiffer színműve) 614
Die Gründung Prags (Brentano drámája) 586
Die Heitheretei (O. Ludwig elbeszélése) 634
Die Hermannschlacht (H. v. Kleist drámája) 592
Die Herzogin (Klein vígjátéka) 614
Die Horen (Schiller folyóirata) 567
Die Huldigung der Künste (Schiller színműve) 571
Die Insel Felsenburg (L. Schnabel műve) 507
Die Jäger (Iffland darabja) 579

Die Journalisten (Freytag vígjátéka) 628
Die Jungfrau von Orleans (Schiller drámája) 570
Die Jüdin von Toledo (Grilparzer drámája) 602, 603
Die Karlsschüler (Laube színműve) 614
Die Karolinger (Wildenbruch drámája) 648
Die Kreuzelschreiber (Anzengruber darabja) 632
Die Kronenwächter (Arnim regénye) 586
Die Kunst und die Revolution (R. Wagner műve) 648
Die Laune des Verliebten (Goethe műve) 554
Die letzte Reckenburgerin (Luise François regénye) 639
Die Leute von Seldwyla (Keller műve) 638
Die Liga von Cambray (Platen drámája) 596
Die Makkabäer (O. Ludwig drámája) 629
Die mehreren Wehmüller (Brentano műve) 586
Die Mitschuldigen (Goethe vígjátéka) 554
Die Natur der Dinge (Wieland műve) 528
Die natürliche Tochter (Goethe drámája) 569
Die neue Arria (Klinger darabja) 549
Die Nibelungen (Hebbel trilogiája) 630, 631
— — (W. Jordan eposza) 627
Die Noachide (Bodmer eposza) 511
Die Osterinsel (Wilbrandt regénye) 647
Die parisische Bluthochzeit (Gottsched tragédiája) 511
Die Plejaden (gr. Schack műve) 626
Die Poeten (Laube regénye) 612
Die politische Wochenstube (Prutz vígjátéka) 618
Die Rabenschlacht (eposz) 481
Die Reue nach der That (Wagner színműve) 550
Die Ritter vom Geiste (Gutzkow regénye) 632
Die Schriften des Waldschulmeisters (Rosegger műve) 640
Die Schuld (Müllner drámája) 596
Die Seherin von Prevorst (J. Kerner műve) 598
Die Serapionsbrüder (A. Hoffmann műve) 543
Dies iræ (Bleibtreu eposza) 645
Die Söhne des Thals (Werner drámája) 596
Die Soldaten (Lenz drámája) 548
Die Syrerin Aramena (Anton Ulrich herczeg regénye) 505
Die Technik des Dramas (Freytag műve) 628
Diethelm von Buchenberg (Auerbach elbeszélése) 634
Dietmar von Aist 465
Dietrich (meisseni tartománygróf) 466
Dietrich von Bern l. Detre.
Dietrichstein (Lorentz) 118
Die Trojanerinnen (J. E. Schlegel tragédiája) 515
Dietsch (németalföldi irodalmi nyelv) 345
Dietsche Catoen (németalföldi tanköltemények) 350
Die unsichtbare Loge (Jean Paul regénye) 576
Die Valentine (Freytag drámája) 628
Die verhängnisvolle Gabel (Platen komédiája) 596
Die Verkommenen (Kretzer regénye) 646
Die verlorene Handschrift (Freytag regénye) 636
Die vernünftigen Tadlerinnen (Gottsched lapja) 510
Die von Hohenstein (Spielhagen regénye) 637
Die Wahlverwandtschaften (Goethe regénye) 572, 573
Die Waise von Lowood (Birch-Pfeiffer színműve) 614
Die Weber (Hauptmann drámája) 649
Die Weisheit des Brahmanen (Rückert versei) 597
Die Welt (Stricker tanköltemé-nye) 470
Die Welt als Wille und Vorstellung (Schopenhauer műve) 647
Die wittenbergische Nachtigall (Hans Sachs költeménye) 491
Diez (Friedrich) 589
Die zärtlichen Verwandten (Benedix színműve) 617
Die Zwillinge (Klinger tragédiája) 525, 549, 564, 570
Dina (Oehlenschläger tragédiája) 85
Dingelstedt (Franz) 618
Diophanes (Brouwer regénye) 379
Diplomatarium Islandicum 58
Diriksen (I. I. Zetternam) 398
Disa (Messenius drámája) 121
— (Oxentierna elbeszélése) 134
Discurse der Maler (Bodmer es Breitinger lapja) 512
D'Israeli (Benjamin; lord Beaconsfield) 274, 295, 306, 307
Disticha Catonis (ó-angol fordítása) 178
Distichonok (Cato-féle) 350
Divina Commedia (Dante eposza) 187, 237
Dison (Hepworth) 331
Djaus főisten 23
Doktor Helmond és a felesége (Cremer regénye) 392
— Hieronymus (Skram regénye) 117
— Klaus (L'Arronge vígjátéka) 649
— Wespe (Benedix színműve) 616
Dombey és fia (Dickens regénye) 304
Dom Sebastian (Dryden tragédiája) 245
Donar isten 23, 25
Donaueschingeni passio-játék 485
Don Carlos (Schiller drámája 565
Don Juan (Byron eposza) 292, 294, 297
— — (Lenau költeménye) 619, 620
— — und Faust (Grabbe tragédiája) 613
Donna Clara (Munch darabja) 106
— Quixote (Mac Carthy regé[nye) 327
Donne (John) 238
Don Quichot (Langendyk bohózata) 369
Don Quijote (Cervantes regénye) 150, 205, 215, 243, 364, 505, 528, 584
— Ranudo (Holberg műve) 70
— Sylvio von Rosalva (Wieland regénye) 528
Doppelselbstmord (Anzengruber darabja) 632
Dordrechti vagy zeelandi iskola (Cats követői) 358, 360
Dorfgänge (Anzengruber elbeszélései) 634
Dorgan (John) 338
Dornröschen meséje 24
Dostojevsky (Fedor M.) 641
Douglas (Gawain) 192
Drachmann (Holger Henrik Herholdt) 98
Drama of Exil (E. Browning drámája) 300
Drayton 237, 238
Drámai regék (Atterbom műve) 141
Dreizehnlinden (Fr. W. Weber műve) 625
Dreyer (Max) 650
Droste-Hülshoff (Anette v.) 621
Druidák 6
Drummond (William) 237
Dryden (John) 244—247, 250, 252, 253, 272, 273, 275, 280, 304
Dugonics (András) 128
Dumas (Alexandre, père) 614
— — (fils) 578
Du Maurier Potter 317
Dunbar (William) 192
Duncan Campbell kalandos élete (Defoe regénye) 262
Dunciade (Pope szatirája) 251
Dunstan (Anglia primása) 178
Durch Nacht zum Licht (Spielhagen regénye) 637
D'Urfé (Honoré) 505
Dyveke (Samsoe tragédiája) 80

E

Earthly paradise (Morris műve) 324
Eastengle 164
Ebers (Georg) 640
Ebner-Eschenbach (Marie) 640, 647
Ebert (Egon) 622
Ecbasis Captivi (német állateposz) 319, 417
Ecken Ausfahrt (eposz) 481
Eckermann (Peter) 274, 573
Eckhart 404, 486
Eckstein (Ernst) 640
Edda dalai 33—45, 46, 47, 49, 51, 148, 407, 626

Edgeworth (Mary) 314
Edinburgh Review 293, 328, 333
III. Eduard (Ayrer műve) 493
Edvárd (Son Davie; angol ballada) 199
— (angol király) I. 7, 166, 179, 215
— — III. 210
— — V. 234.
Een Hongaarsche Samenzwering (Opzoomer színműve) 394
Efemerer (Munch költeményei) 106
Effen (Justus van) 368, 369
Effie Briest (Fontane regénye) 645
Egbert (Wessex fejedelme) 165, 403
Egil Skallagrímsson 43, 47, 48
Egilsson (Sveinbjörn) 53, 58
Egilssaga 46
Egmont (Goethe műve) 551, 559, 561, 562
Egyenlőség (Barrie vígjátéka) 325
Egy kis házi regula (Aschaneus műve) 122
Egy pár kis faczipő (Ouida elbeszélése) 316
Egy pohár víz (Scribe vígjátéka) 615
Ehrenswärd (Karl August) 137
Eichendorff (Joseph von) 594, 600
Eichrodt (Ludwig) 626
Eike von Repgow 470
Eikon basiliké (Gauden püspök müve) 239
Eikonoklastés (Milton műve) 329
Eilhard von Oberge 456
Ein Bruderzwist in Habsburg (Grillparzer drámája) 603
Ein Kampf ums Recht (Franzos regénye) 634
Ein Nachtlager Corvins (Nissel vígjátéka) 632
Ein treuer Diener seines Herrn (Grillparzer Bánk bán-drámája) 603
Ewald (Hermann Fridrik) 96
Egy föltámadt levelei (H. Hertz műve) 90
Egy keztyű (Björnson drámája) 112
Egy lélek a halál után (J. L. Heiberg drámája) 88
Egy vadász emlékei (B. Herre műve) 108
Einarsson (Indridi) 57
Einer Tamberkiaelver (Brun tragédiája) 78
Ein Kampf um Rom (Dahn műve) 641
Ein Schützling (Klein vígjátéka) 614
Eisteddfod 7
Ekkehard (Scheffel regénye) 414, 416, 626, 635
Elárvulva (Skram regénye) 117
Eldgamla Ísafold (Thórarensen éneke) 54
Elene (Cynewulf költeménye) 176
Elfogott levelek (Moore szatirái) 288
Elfrida (Arany László műve) 215
Elfride (Klinger darabja) 549
— (Schweickhart szomorújátéka) 374
Eliot George (Mary Anna Evans) 315, 316, 647
Elisabeth Mussh (Lennep regénye) 382
Ellernklipp (Fontane regénye) 640
Ellinór (Dóczy Lajos műve) 215
Elliqtt (Ebenezer) 299
Elmélkedések a börtönben (Bunyan műve) 237
Elster (Kristian) 117
Elveszett paradicsom (Milton főműve) 51, 240–242, 244, 504, 510, 512
Emants (Marcellus) 395
Emerson (Ralph Waldo) 219, 325, 341, 342
Emilie Galotti (Lessing szomorújátéka) 536, 540, 565
Empedokles (Hölderlin drámája) 576
Endymion (D'Israeli) 307
— (Hunt műve) 285
Eneit (Veldeke műve) 347, 441, 443, 444
Engel (Johann, Jakob) 576
Engelbrektsdatter (Dorothea) 66
Engelhard (Konrad von Würzburg költői elbeszélése) 459, 460
English Bards and Scotch Reviewers (Byron szatirája) 293
— Songs (Procter költeményei) 299
Enoch Arden (Tennyson költeménye) 320
Eötvös (József báró) 621
Epistolæ obscurorum virorum (Crotus Rubianus műve) 490
Epithalamion (Spenser műve) 204
Erasmus Alberus 490, 494
— (Rotterdamus) 236
Erdélyi (Károly) 49
Erején felül (Björnson drámája) 112
Erik és Ábel (Oehlenschläger tragédiája) 85
— király és a bujdosók (Ingemann regénye) 87
Eiríksson (Magnús) 59
Envallson (Karl) 134
Erek (Hartmann von Aue eposza) 446, 447
Erichsen 81
XIV. Erik (Lindner tragédiája) 133
Erka (Erce, Attila neje) 167
Erkölcstan, (Coornhert műve) 355
Erlingsson (Thorstein) 56
Ermanrich (Eormanric) és mondája 41, 167, 168, 402, 404, 405
Ermordete Majestät (Gryphius szomorújátéka) 503
Ernest Maltravers (Bulwer regénye) 306
Ernő (sváb herczeg) 428, 429, 430
Ernst (Otto) 650
— von Schwaben (Uhland drámája) 598
Erőskarú Walther (Ekkehard műve) 415
Erzsébet (szent) 469
Erzsébet (angol királynő) 7, 20, 303, 326
Es lebe das Leben (Sudermann színműve) 649
Esmond élete (Thackeray regénye) 312
Esopet (németalföldi állatmese-gyűjtemény) 348
Esopus stb. (Burkhard Waldis műve) 494
Essay on criticism (Pope műve) 250, 252
— on dramatic poesy (Dryden műve) 244
— on human understanding (Locke műve) 248
— on man (Pope tankölteménye) 251, 375
— on projects (Defoe műve) 261
— upon heroic plays (Dryden műve) 244
Essex gróf (Laube színműve) 614
Estoire des Bretons (Wace műve) 182
Es war (Sudermann regénye) 646
Eternal City (Hall Caine regénye) 324
Etheredge 248
Etzel l. Attila
Euberg (Lars Magnus) 151
Eugene Aram (Bulwer regénye) 306
Euphrosyne l. Nyberg Julia
Euphues 207, 231, 232
Euphuismus 208
Euripides 561, 571
Evangeline (Longfellow költeménye) 335
Evangelium (Otfrid műve) 412
Evans (Mary Anne) l. Elliot
Evelina (Fr. Burney regénye) 305
Everaart (Cornelis) 353
Ewald (Johannes) 73, 76–78, 84
Examiner (Swift lapja) 259
Eyrbyggja-saga 47
Ezer egy éj 188, 417, 596

É

Éj és virradat (Bulwer regénye) 306
Éjjeli gondolatok (Young műve) 514
— menedékhely (Gorkij műve) 642
Élet a kórházban (Besant regénye) 317
Életem emlékei és eredményei (M. Goldschmidt műve) 96
Émile (Rousseau műve) 263, 546
Énekek éneke (Williram műve) 422
Értekezések (Feith művei) 373
Érzelem és élet (Beers költeményei)
— és érzelmesség (Austen regénye) 314
Érzelmes ember (Mackenzie regénye) 305
— utazás (Sterne regénye) 269
Észak hőskori életének rajzai (Grundtvig műve) 86
— istenei (Oehlenschläger romántzcziklusa) 85
— mythologiája (Grundtvig műve) 86
Évszakok (Thomson műve) 252, 504, 517
— (Gyllenborg költeménye) 129

F

Fabiola (Wiseman regénye) 314
Fabius und Cato (Haller regénye) 513
Fabricius (Feitema szomorújátéka) 369
Fabyan (Róbert) 233
Faedrelandet (Ploug lapja) 95
Faelleslitteraturen (dán-norvég közös irodalom) 59
Fábián Gábor (Ossian fordítása) 13
Fáfnir 39, 40, 405, 406
»Fáfnismál« (Edda-ének) 40
Fahlkrantz (Kristian Erik) 149
Fa Kalári (Conscience műve) 398
Falke (Gustav) 644
Falkland (Bulwer regénye) 305, 306
Fallet (Gedeon) 356
Falls of princes (Lydgate cziklusa) 192
Falsen (Envold) 79
Falstaff 207, 222, 226, 227, 228
Falster (Kristian) 72
Fáma háza (Chaucer költeménye) 182, 186, 187, 188
Fametszetek (Chr. F. Winther költeményciklusa) 91
Fanni hagyományai (Kármán műve) 557
Fänrik Ståls sägner (Runeberg műve) 153
Fantasio (Genestet műve) 390
Fáradt emberek (Garborg regénye) 117
Far from the madding crowd (Hardy regénye) 317
Farquhar (George) 255
Fasting (Claus) 78
Fastnachtspiele 484
Fata apostolorum (ó-angol költemény) 176
Fathom (Smollett műve) 268
Faust-monda 322, 426, 427, 485, 496, 534, 538
Faust (Gœthe műve) 159, 209, 213, 297, 335, 338, 551, 552, 574, 581
Faust (Klinger regénye) 549
Faust (Lenau költeménye) 618, 620
Faust (Marlowe drámája) 209, 213, 214
Faust (Müller drámája) 549
Faustinianus legendája 426
Fedja (Heyse műve) 624
Fehér könyv 496
Feith (Rhynvis) 373
Feitima (Sybrand) 369, 370
Fejedelmek iskolája (Douwes Dekker színműve) 393
Felicitas (Causinus műve) 503
Felix Holt (Eliot regénye) 316
Feni (fiann) 8, 10, 11
Ferdinand Huyck (Lennep regénye) 382
Ferdinand és Constantia (Feith regénye) 873
Férfinép (Garborg műve) 117
Fergunt regénye (brit regény) 348
Fergus 11
Fergusson (Róbert) 277, 278
Ferrex and Porrex 254
Fersen (Fredrik Axel von) 137
Fessler (Ignaz Aurelius) 601, 602
Festus 7
Félegyházi ráolvasás 28
Fénelon 1, 28, 369
Fiam a gályán (Wollenberg úti naplója) 128
Fichte (Johann Gottlieb) 135, 137, 539, 580, 589
Fielding (Henry) 266, 267, 268, 269, 575
Fiesco (Schiller drámája) 564
Figaro lakodalma (Beaumarchais műve) 565
Filostrato (Boccaccio műve) 186, 444
Fingal (Ossian állítólagos műve után fordította Macpherson 12, 375
Finkenritter (adomagyüjtemény) 495
Finn mac Cumall 8, 10, 11
Finn-(Ossian-)monda 8, 10, 13
Finngal király 13
Firdúszi 626
Fischart (Johann) 493, 494, 495
Fischer (Kuno) 135
Fjalan király (Runeberg eposza) 154
Fjölnis (izlandi folyóirat) 52, 53, 54, 55
Flám-mozgalom 378, 396, 397
Flaubert (Gustave) 641
Flora Danica (Watl műve) 75
Flegeljahre (Jean Paul regénye) 576
Fleming (Paul) 499, 500
Fletcher (John) 209, 212, 215, 216
Fletcher (Phineas) 238
Flimer (Robert) 242
Flore und Blanscheflur (Konrad Fleck költői elbeszélése) 457
V. Floris (Bilderdijk tragédiája) 375
Flygare-Carlén (Emilie) 157
Focquenbroch (Willem van) 368
Fœns asszony (Jacobsen elbeszélése) 99
Földnélküli János (király) 179
Földrajz és szerelem (Björnson drámája) 112
Folkeviser 48
Fölszabadúlt Prometheus (Shelley drámája) 290
Folz (Hans) 482, 485
Fontane (Theod.) 640, 644, 645
Foote (Young Sam) 272
For arbeidsklassen (Wergeland lapja) 104
Ford 233
»Fornaldar-sögur« (az ősidő sagái) 46, 47
»Forumanna-sögur« (ó-északi mondák gyüjteménye) 53
Forrest (William) 202
Forster Dickens életrajza 304
Fortuna (Kielland regénye) 116
Fortunat (Tieck drámája) 585
Foszforisták 138, 139, 141, 142
Fouqué (Friedrich de la Motte-Fouqué) 416, 434, 565, 591
Fox 265
Fragmente des Wolfenbüttelschen Unbekannten (Reimarus műve) 535
Fragmente über die neuere deutsche Litteratur 543
Frank Mildmay, a hajóslegény (Marryat regénye) 301
Frank regények (Károlyregények) 346, 347, 348
Frankfurter Gelehrte-Anzeigen (Merck folyóirata) 548
Franz Sternbald (Tieck regénye) 585
Franzén (Franz Mikael) 132, 135, 136
Franzos (Karl Emil) 634
Fraser's Magazine 333
Frauendienst (Ulrich von Lichtenstein műve) 468
Frauenlob (Heinrich v. Meissen) 482
Frau Holde (Baumbach műve) 626
Frau Sorge (Sudermann regénye) 646
Frédericq (Paul) 398
Fredman levelei (Bellman dalai) 130
— dalai (Bellmann műve) 130
— testámentoma (Bellman műve) 130
Freemann (Edward) 326
Freier (Marquard) 587
Freidank 470
Freigeboren (Spielhagen regénye) 637
Freiligrath (Ferdinand) 618, 621, 639
Frenssen (Gustav) 646
Frenzel (Karl) 641
Frese (Jakob) 125
Freuden des jungen Werther (Nicolai műve) 539
Freya (Nerthus) istennő 23
Freyja istennő 36
Freytag (Gustav) 628, 636, 637, 639, 640
Fridrik Henrik 366
»Fridthiófs-saga« 47
Friedrich II. (Immermann drámája) 593
Friedrich Barbarossa (Grabbe drámája) 613
Friedrich von Hausen 465
Fries (Elias) 138
Frigyes (dán király) II. 63
— — III. 63
— — IV. 69
— — V. 73, 77, 518
— (Nagy) porosz király l. Nagy Frigyes
— (német császár) I. l. Barbarossa 425
— — II. 434, 438, 439, 466, 467
— Vilmos (porosz király) IV. 584
Friis (Jens Andreas) 108
Frimann (Claus) 79
— (Peter Harboe) 79
Fritiofs-saga (F. monda; Tegnér műve) 141, 144, 145, 146, 147
Fritzsche (Closener) 486
Fröding (Gustaf) 160
Fröhlich (Abraham Emanuel) 599
Froissart krónikája 233
Froude (James Anthony) 326
Fruin (R. J.) 388
Fryxell (Anders) 151

Fuhrmann Henschel (Hauptmann drámája) 649
Fulda (Ludwig) 650
Fuldai iskola 411
Fuller (Thomas) 236
Füterer (Ulrich) 481
Fuyter (Leon de) 365

G

Gabriel Conroy (Bret Harte regénye) 341
Gæl- vagy goidel-nyelvcsoport 6
Galathea (Lyly műve) 207
Galfréd (Monmouthi Galfréd) 18, 19, 20, 182,
— műve Britannia királyairól 18, 19, 20, 182
Gall 273
Gammer Gurton's Needle 207
Gandalin (Wieland költeménye) 529
Ganzendonck gazda (Conscience műve) 398
Garborg (Arne) 117
Gargantua (Rabelais műve) 493
Garman és Worse (Kielland regénye) 116
Garrick (David) 271, 272, 273, 274
Gartenlaube 647
Gaskell (Elisabeth) 315
Gaudeamus (Scheffel műve) 338
Gautier (Théophile) 323
Gautor (gautar, a mai Götland régi lakói) 173
Gay (John) 252, 256
Gábor (Ignácz) 39, 41, 42
Gebir (Landor eposza) 285
Gebruik en Misbruik des Tooneels (Pels tankölteménye) 367
Gedichte eines Lebendigen (Herwegh költeményei) 618
Geel (Jacob) 379
Geer (Louis de) 158
Geeraart van Velzen (Hooft műve) 360
Geharnischte Sonette (Rückert versei) 547
Geibel (Em.) 618, 623, 626, 639, 641
Geijer (Erik Gustaf) 138, 139, 140, 142, 148, 151
Geijerstam (Gustav of) 160
Geiler von Kaisersberg (Johann) 484, 486
Gellert (Christian Fürchtegott) 514, 515, 516
Gemmingen (Otto von) 565
Genesis 422
Genestet (Petrus Augustus de) 390
Genovefa 495
Genoveva (Tieck drámája) 585
Genoveva (Hebbel drámája) 630
Gentlemen's Magazine 274
George Barnwell (Lillo drámája) 271
Georg Washington (J. O. Wallin költeménye) 148
Georgica (Vergilius műve) 355
Gergely (Nagy) pápa 175, 177
Gergely (pápa) VII. 421
— VII. (Hauch drámája)
Gerhardt (Paul) 501
Germán vallás 23
Gerok (Karl) 627
Geron, der Adliche (Wieland költeménye) 529
Gerstäcker (Friedrich) 639
Gerstenberg (Heinrich Wilhelm) 548
Gertrud of Wyoming (Campbell regénye) 281
Gervinus (Georg Gottfried) 506, 589, 590
Geschichte der deutschen Nationalliteratur (Gervinus műve) 589
Geschichte der Kunst des Alterthums (Winckelmann műve) 538
Geschichte Raphaels de Aquillas (Klinger regénye) 549
Geschichte vom braven Kasperl stb. (Brentano műve) 586
Geschichts-Klitterung (Fischart műve) 493
Gesellen van den spele (német-alföldi irod. egyesület) 352
Gesicht des Reisenden (Freiligrath költeménye) 618
Gesichte Philanders von Sittewald (Moscherosch műve) 507
Gesner (Konrad) 587
Gesprächbüchlein (Hutten műve) 490
Gessner (Salomon) 522, 523, 549
»Gesta Danorum« (Historia Danica, Saxo Grammaticus műve) 48
Gesta Romanorum 437, 486
Gestiefelter Kater (Tieck vígjátéka) 585
Geyter (Julius de) 397
Gfrörer 230
Ghazelen (Platen műve) 596
Gibbon (Edward) 302
Gibeon gyermekei (Besant regénye) 317
Gids (holland folyóirat) 392
Gift (Kielland regénye) 116
Gijsbrecht (Vondel költeménye) 362
— van Amstel (Vondel tragédiája) 361
Gildas 17
Gislason (Konrád) 52, 58
Giúri (Gibich) 40, 41
Giusti 624
Gjörwell (Karl Kristoffen) 137
Gladstone 328
Gleim (Johann Wilhelm Ludwig) 516, 517, 534
Glenarvan (lady Lang regénye) 295
Gloucesteri Róbert 182, 183
Glichesære (Heinrich der) 418
Gochébed (Bogaers költői elbeszélése) 378
Gockel, Hinkel und Gackeleia (Brentano meséje) 586
Godolphin (Bulwer regénye) 306
Godwi (Brentano regénye 586
Godwin (William) 305
Goethe (Johann Wolfgang) 55, 81, 84, 85, 132, 135, 138, 144, 145, 147, 159, 213, 217, 229, 241, 270, 274, 276, 290, 292, 302, 328, 329, 341, 373, 446, 457, 481, 482, 491, 496, 504, 516, 517, 521—523, 525, 526, 528, 531, 536, 538—544, 548—577, 579, 580—582, 585, 586, 589, 591, 592, 597—599, 609, 617, 637
Goethes Briefwechsel mit einem Kinde (Bettina v. Arnim műve) 586
Goethe-Schiller-archivum 575
Goeze (Johann Melchior) 532, 535
Goldast (Melchior) 587
Goldmark (Károly) 557
Goldschmidt (Meir) 96
Goldsmith (Oliver) 269, 270, 272
Goliardok (német vándor lyrikusok) 420
Goll 10
Golo és Genovefa (Müller drámája) 549
Gomberville 233
Gondviselés (K. G. of Leopold műve) 133
Gorboduc (Ferrex and Porrex; Norton és Sackville műve) 208, 211
Gorkij (Maxim) 642
Gottfried von Strassburg 445, 446, 451, 456, 457, 458
Gotthelf (Jeremias; Albert Bitzius) 627, 634, 635
Gottschall (Rudolf) 631, 641
Gottsched (Johann Christoph) 498, 508, 510, 511, 512, 514, 522, 532, 534, 535, 539, 540, 541, 587
— und Gellert (Laube színműve) 615
Gouverneur (Jan) 382
Gower (John) 201, 202
Gozzi (Carlo) 571
Görög anthologia (Herder fordításai) 542
Görres (Josef) 585, 587
Götiska förbundet (Gót-irodalmi szövetség) 139, 140
Götter, Helden und Wieland (Goethe műve) 528
Göttinger Musenalmanach 523
Götz von Berlichingen (Goethe drámája) 302, 526, 541, 551, 555, 556, 561, 577, 578
Grabbe (Christian, Dietr.) 496, 613
Grafström (Anders Abraham) 142
Graf Waldemar (Freytag drámája) 628
Grál (Graal-monda) 16, 48, 345, 452
Gram (Hans) 72
Gram of Signe (Bredal műve) 76
Gravenberg (Wirnt von) 448, 450, 451
Gray Dorian arczképe (Wilde regénye) 326
Green (John Richard) 327
Greene (Robert) 209, 210, 211, 215
Gregorius am Stein stb. (Hartmann legendája) 448, 449
Greguss (Ágost) 192, 193, 194, 223, 398
Greif (Martin; Hermann Frey) 627
Grete Minde (Fontane regénye) 640
Grillparzer (Franz) 561, 586, 596, 602, 603, 631

Grimm (Hermann) 640
— (Jakob) 5, 35, 82, 100, 106, 585, 587, 588, 589
— (Wilhelm) 82, 587, 588, 589
Grimmelshausen (Hans Jakob Christoffel von) 505, 506, 507
«Grimnismál» (Edda-dal) 36
Griseldis (Halm drámája) 631
Gröndal (Jónsson Benedikt) 51, 56
— (Benedikt) 56
Groot (Hugo de) l. Grotius.
Grossjährig (Bauernfeld vígjátéka) 616
Grote 326
Grubbe Mária asszony (Jacobsen regénye) 99
Grotius (Hugo) 122, 357, 365
Gruffud ap Arthur (Galfredus de Monmouth) 18, 19, 20
Grün (Anastasius) 495
Grundtvig (Nikolai Fredrik Severin) 86, 99
Grubbe (Samuel) 138
Gryphius (Andreas) 502, 503
Gryselde the seconde (Forrest műve) 202
Gualterus Mapes 420
Guarini (Giovanni Battista) 502
Gúdiskolksson (Odd) 50
Gudmundsson (Valtýr) 58, 59
Gudrúnarkvida 41
Gudrun (Kudrun monda) 40—42, 44, 167, 345, 404, 406, 407, 415, 441, 472, 477, 478
Guido de Colonna 444
Guldberg (miniszter) 74, 75
Gulde Vlies (Meyer színműve 367
Guevara 231
Guilelmus de Malmesbury 19
Guldhornene (Oehlenschläger költeménye) 83
Gulliver utazásai (Swift regénye) 233, 258, 260
Gunnerus (Johan Ernst) 74
«Gunnlaugssaga» 47
Gunther 402, 416, 472, 473, 474, 476
Gurnaelius (Gustaf Vilhelm) 140, 148
Gustaf Vasa (III. Gusztáv operája) 133
Gusztáv I.; (Wasa; svéd király) 119, 120
— (III. svéd király, 118, 126, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 156
— (IV.) 130, 132
— Adolf (svéd király) 122, 123, 124
— — (IV.) 137
— — Németországban (Franzén költeménye) 136
Gute und böse Nachbarn (Wickram műve) 497
Guthlac (ó-angol legenda) 176
Gutzkow (Karl) 605, 608, 612—615, 632, 633, 637
Guy Mannering (W. Scott regénye) 303
Guzman de Alfarache (Aleman regénye) 506
Günther (Christian) 502, 504
Gyász és vigasz (Munch költeményei) 106
Gyászoló menyasszony (Congreve tragédiája) 247
Gyermek biblia (Palm műve) 375
Gyges und sein Ring (Hebbel tragédiája) 630
Gylfaginning (Snorri Edda-dala) 44
Gyllenborg (Gustav Fredrik) 129
— (Karl) 128
Gyllenbourg (Thomasine) 90
György (angol király) I. 262
— — II. 253
— — III: 249
— — IV. 285, 290
— Doktor (B. Huet novellája) 391
Győry (Vilmos) 136, 143, 147, 155, 223, 264
Gyümölcsöző társaság vagy a pálmarend 498

H

Ha a nap leáldozik (Lie regénye) 116
Haar (Bernard ter) 383, 388
Haarlem ostroma (De Lamnoy szomorújatéka) 371
Habberton (John) 339
Habington (William) 238
Habsburgi Rudolf (német császár) 425, 439, 480
Hackländer (Friedrich) 639
Hadding 433
Hadorph 123
Hadubrand 407, 408
Haerlem (Claes, van) 347
Háfiz 626
Hafstein (Hannes) 56
Hágár (Da Costa műve) 380
Hagbarth és Signe (Oehlenschläger tragédiája) 85
Hagberg (Karl August) 156
Hagedorn (Friedrich, von) 513, 514, 516, 526
Hagen 474, 477
Hager (Fr. Heinrich, von der) 587
Haimons Kinder (népkönyv) 495
Hajdankor gyöngyei (Pyrker műve) 522
Hakon Jarl (Oehlenschläger tragédiája) 84
Halászdalok (Wellekens műve) 368
Halbe (Max) 650
Halbsuter 483
Hálfdanarson (Helgi) 59
Hall (Edvard) 233
— (Maurits Cornelis, van) 376, 379
Hallam (Henry) 327, 328
Hallenberg (Jones) 137
Haller (Albrecht, von) 512, 513, 514, 516, 526
— (János) 486
Hallgrímsson (Jónas) 52, 54, 55, 57
Hallman (Izrael) 134
Hallström (Per) 160
Halm (Friedrich, Eligius von Münch-Bellinghausen) 631
Halte Hulda (Björnson drámája) 111
Hamann (Johann Georg) 542, 544
Hamasa (Rückert fordítása) 597
Hamburgische Dramaturgie (Lessing műve) 533, 534
Hamerling (Robert) 496, 627
Ha mi holtak fölébredünk (Ibsen drámai epilogusa) 115
Hamlet (Shakespeare tragédiája) 211, 214, 218, 219, 220, 223, 224, 225, 226, 229, 541, 569
Hammarsköld (Lorenzo) 141
Hammer (Julius) 627
Hammer-Purgstall (Joseph, von) 600
Hammer und Ambos (Spielhagen regénye) 637
Hampole (Richard Rolle de) 181
Hamsun (Knut) 117
Handel-Mazzeti (E. von) 647
Hanna kisasszony (Cremer regénye) 392
Hannele (Hauptmann színműve 649
Hannibal (Grabbe drámája) 613
Hansen (Maurits Christoffer) 101
Hansen (P) 81
Hans Sachs l. Sachs.
Hansteen (Kristoffer) 118
Hanswursts Hochzeit (Goethe műve) 558
Happel (Eberhard Guerner) 505
Harold Harfagar 166, 403
Harangvirágok és Gránátalmák (R. Browning kötete) 322
«Hárbardsliód» (Eddá-ének) 36.
Hard Cash (Reade regénye) 316
Hardenberg l. Novalis
Hardy (Thomas) 317
Haren (Onno Zwier van), 370
Haren (Willem van) 370
Harold (Bulwer regénye) 306
— (Tennyson drámája) 320
— (Wildenbruch drámája) 648
Harrick (Robert) 238
Harsdörfer (Philipp) 498
Hart (Heinrich) 641, 645
— (J. C.) 230
— (Julius) 641
Hartleben (Otto, Erich) 650
Hartmann (Eduard) 642
— (Moritz) 621
— von Aue 423, 445—451, 458, 466
Hasebrock (J. P.) 387
«Háttatal» (Háttalykill, Snorri Eddájának 3. része) 45
Hauch (Johannes Carsten) 89
Hauge 73
Hauff (Wilhelm) 599
Hauptmann (Gerhart) 649
Haupt und Staatsaction 493, 508, 510, 539, 540
Hausen (Frigyes) 439
«Hávamál» (Edda-ének) 36
Havelokról szóló angol monda 183, 184
Haver Schmidt (János) 389
Hawthorne (Nathaniel) 338
Hazafias dalok (Bellasuy költeményei) 372
Hebbel (Friedrich) 476, 591, 603, 628, 629, 630, 631 644
Hebel (Johann Peter) 388, 622. 628
Hecatomsnithi (Cinthio műve) 218
Hedberg (Tor) 160

Hedborn (Samuel Johan) 142
Hecker (W.) 389
Heemskerk (Johan, van) 364,
— útja Gibraltarba (Bogaers költői elbeszélése) 378
Hedda Gabler (Ibsen színműve) 115
Hedrich (Franz) 638
Hegel (Friedrich Wilhelm) 88, 150, 606, 607, 612
Hegeling-monda l. Gudrun.
Hegelund (Peder Jensen) 66
Heger (Karen Kanna) 79
Hegyi Jeppe (Holberg vígjátéka) 69
— tájék (Oestgaard műve) 108
Heiberg (Hermann) 647
— (Johan Ludwig) 88
— (Peter Andreas) 54, 79, 85, 88, 90
Heidenstam (Verner, von) 160
Heilige Seelenlust (Joh. Scheffler dalai) 501
Heimat (Sudermann színműve) 649
Heimburg W. 647
Heimgfunden (Anzergruber darabja) 632
Heimlicheit der Heimlichheden (Maerlant tanköltetnénye) 350
«Heimskringla» (Snorri Sturluson műve) 46
Heine (Heinrich) 55, 90, 273, 298, 389, 481, 582, 584, 586, 591, 593, 596, 599, 600, 605, 608, 609, 610, 611, 612, 613, 620, 621, 622, 624
Heinrich (Gusztáv) 3, 401
— (Julius) 492
— — von Freiberg 457
— — Meissen 482
— — Morungen 466
— — Ofterdingen 468, 469
— — — (Novalis regénye) 584
— — Veldeke 441, 443, 444
Heinse (Wilhelm) 531 550
Heinsius (Dániel) 356, 498
— (Miklós) 364
Heldenbuch (mondagyűjtemény) 481
Heldring (O. G.) 380
Helén's Babies (Habberton műve) 339
Helene (Hofdijk költői elbeszélése) 388
Helge (Oehlenschläger románczciklusa) 85, 145
«Helgakvida Hundingsbana» (Helgi dalok) 38, 39, 42, 43
Helgi Hundingsbani 38, 42, 43
Helgesen (Povel) 62
Hêliand 345, 411, 412
Heliodora (Klein tragédiája) 614
Hellas (Shelley drámája) 290
Heller (S.) 496
Helmers (Jan Frederik) 376
Hemans (Browne Felicia) 300
Hemmingsen (Nils) 64
Henckell (Karl) 644
Hengist és Horsa 163, 403
Henriade (Voltaire műve) 369
Henriette Temple (D'Izraeli regénye) 307
Henrik (német császár) I. (Madarász) 413, 519
— — — II. 417, 421
Henrik (német császár) III. 422, 425
— — — IV. 425
— — — VI. 439
IV. Henrik (Shakespeare drámája) 227
Henrik (angol király) IV. 233
— — — V. 192, 228, 541
— — — VII. 233
— — — VIII, 202, 233
Henslowe 209, 211
Herbort von Fritzlar 444
Herder (Johann Gottfried) 300, 425, 481, 518, 528, 540—548, 551, 554, 545, 579, 581
Herewards(Kingsley regénye)314
Herkules und Valiska (Buchholtz regénye) 505
Herman de Ruyter (Tollens műve) 377, 386
Hermann (német tartománygróf) 439, 443, 444
— csatája (Klopstock drámája) 521
— — (Grabbe drámája) 521
— — (H. Kleist drámája) 521
— (J. E. Schlegel tragédiája) 515
— und Dorothea (Goethe költeménye) 145, 154, 523, 551, 568, 589, 614, 631
Hermes (Johann Tim.) 531
Herodes und Mariamne (Hebbel tragédiája) 630
Herodias leánya (Haar költői elbeszélése) 384
Heroldsrufe (Geibel költeményei) 624
Herr Lorenz Stark (Engel regénye)
Herre (Bernhard) 108
Herr Peter Squenz (Gryphius vígjátéka) 503
Hersleb (Peter) 72
Hertspiegel (Spieghel műve) 356
Hertz (Henrik) 90
Hertz (W.) 623, 626
«Hervarar-saga» 47
Herwegh (Georg) 618
Herwig 477, 478
Herzog von Gothland (Grabbe tragédiája) 613
Hesiodos 381
Hesperidák (K. A Nikander költeményciklusa) 149
Hesperus (Jean Paul regénye) 576
Hesse (Hermann) 647
Hét bölcs mester könyve 486
Het daghet in het oosten (németalföldi rományz) 351, 357
Hetel 477
Het leven der schilders (Mander műve) 355
— Nieuwes van den Dag (Veer napilapja) 392, 394
Het prieel van Troyen (Segher regénye) 347
Het proza (Geel műve) 379
Heten vagyunk (Wordsworth költeménye) 283
Hexæmeron (Arrebo költeménye) 66
Heus de (Philip Willem) 376
Heyking (Elis. von) 647
Heynck (Dirk) 365
Heyse (Paul) 624, 625, 626, 638, 639, 640, 641
Hiawatha (Longfellow költeménye) 335
Hiel (Emmanuel) 397
Hieronymus Jobs stb. (Kortum komikus eposza) 531
Hieronimus Jamaal (Bergh vígjátéka) 382
Hildebrand l. Beets
Hildebrand-dal 407, 408
Hildebrand (Emil) 151
Hilde-monda 44, 477
Hippel (Theodor) 576
Híres nők (Boccaccio műve) 188
Hirschfeld (Georg) 650
Histoire comique des états et empire de la Lune (C. de Bergerac műve) 260
Histoire de Troie (németalföldi regény) 347
Histoires tragiques (Belforest műve) 218
Historia Britonum (Monmouthi Galfréd műve) 182
— ecclesiastica gentis Anglorum (Beda műve) 177
— septem sapientum 188
Historie of Frier Bacon and Frier Bungay (Greene darabja) 215
History of the World (W. Raleigh műve) 233
Histriomastix (Prynne műve) 236
Hisz csak tintanyaló (Potgieter műve) 383
Hiúság vására (Thackeray regénye) 311, 312
Hjärne (Urban) 125
Hjörleifsson (Einar) 56, 58
Hobbes 292
Hoccleve (Occleve, Thomas) 192
Heywood (John) 206, 209
— (Thomas) 209
Hódító Vilmos 19, 178, 409
Hofdijk (W. J.) 388
Höfer (Edmund) 634
Hoffmann (Amadeus, Ernst Theodor Wilhelm 439, 593
— (Hans) 641
— (Heinrich von Fallersleben) 618
Hofmannsthal (Hugo von) 650
Hofmannswaldau (Christian Hofmann, von) 502, 510
Hogarth (William) 269, 273
Hogg (James) 280
Hohenems-Laszberg-Codex 475
Höijer (Benjamin) 132, 137
Holberg (Ludwig) 60, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 76, 78, 79, 90, 127, 128
Hölderlin (Friedrich) 575, 576
Holinshed krónikája 224
Hollandi Vilmos (Bilderdijk tragédiája) 375
Hollandsche duinzang (Lennep műve) 381
— Spectator (van Effen folyóirata) 369
Holm (Torfhildur) 57
Holmes (Nathaniel) 230
— (Oliver Wendell) 339
Holmström (Israel) 125
Holst (Hans Peter) 90
Holtei (Karl von) 639
Hölty (Ludwig Heinrich) 523, 525

Holz (Arur) 645, 650
Homeros 7, 12, 14, 15, 66, 68, 173, 182, 209, 252, 275, 276, 285, 375, 512, 523, 543, 551, 554
-- Vosmær-féle fordítása 392
Homo sum (Ebers regénye) 640
Hood (Thomas) 299, 333
Hooft (Pieter Cornelisz) 359, 360, 365, 366, 371, 383
Hoogstraten (David von) 368
Hoogvliet (Arnold) 368
Hooker 233
Hoop (Adrian van der) 378
Hope (Anthony) 318
- (Thomas) 317
Höpken (Anders Johan, von) 128
Horacker (Raabe műve) 638
Horand és Hilde (Baumbach műve) 626
Horatius (Quintus H. Flaccus) 55, 148, 238, 367, 370, 375, 414, 514, 516, 523, 531
Horn (Orvid) 126
Hornel (Friman költeménye) 79
Horribilicribrifax (Gryphius vígjátéka) 503
Horvát (István) 123
Hősökről (Carlyle műve) 331
Hősök sírja (Ibsen drámája) 113
Hostroup (Christian) 95
Hős nők és híres asszonyok (Holberg műve) 71
Hours of Idleness (Byron verskötete) 293
Houwald (Ernst) 596
Howard (Henry, Surrey grófja) 202, 204
— (Robert) 244, 245
Hrabanus Maurus 410, 412
Hreidmar 39, 40
Hrotsuit (Roswitha) 418, 419, 485
Huckleberry Finn (Mark Twain müve) 341
Hudibras (Butler költeménye) 242
Hugdietrich (német eposz) 479
Hugo (Victor) 220, 298, 581, 614, 617
— von Trimberg 470
Huld (izlandi folklorista folyóirat) 58
Humboldt (Wilhelm, von) 569, 589
Hume (David) 249, 302
Humphrey Clinker (Smollett müve) 268
Humphrey-Ward (Mary) 315
Hunt (Leigh) 284, 285, 294
Hutcheson (Francis) 249, 273
Hutten (Ulrich, von) 487, 490, 535, 607
Huisvriend (Gouverneur folyóirata) 382
Huttens letzte Tage (Meyer regénye) 639
Huydecoper (Balthazar) 370
Huygens (Constantijn) 363, 369
Huysumi János virágénekei (Wergeland müve) 104
Hvitfeld (Arild) 65
«Hymiskvida» (Edda-dal) 36
Hypatia (Kingsley regenye) 314
Hyperion (Hölderlin regénye) 576
— (Longfellow regénye) 335

I

Ibn Doreid' 375
Ibrahim Bassa (Lohenstein tragédiája) 502
Ibsen (Henrik) 109, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 158, 317, 326, 603, 630, 641
Ich bleibe ledig (Blum vígjátéka) 614
Ickelsamer (Valentin) 587
Idalia (Ouida regénye) 316
Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit (Herder műve) 544
Iduna (a svéd «gót szövetség» folyóirata) 141
Idyll és epigramm (Runeberg ciklusa) 155
Idylle vom Bodensee (Mörike költeménye) 594
Iffland (August Wilhelm) 575, 578, 579, 594, 595
Ifjú Európa 605
Ifjú Németország 605, 606, 607, 608, 627, 632
Ifjú Olaszország 605
Ihre (Johann) 126
Il allegro (Milton műve) 237, 238
Ilias (Homeros eposza) 7, 355, 370, 375, 476, 478, 626
— (Voss fordítása) 523
Illyricus (Flaccus) 587
Il pecone (Sir Giovanni Fiorentino műve) 218
Il Penseroso (Milton müve) 237, 238
Ildico (Attila neje) 405
Im Banne des schwarzen Adlers (Gottschall regénye) 641
Im Liebesrausch (Tovote regénye) 645
Immensee (Storm műve)
Immermann (Karl) 503, 593, 594, 596, 613, 627, 633
Immerzeel (Johannes) 377
Im Paradiese (Heyse regénye) 624
In Dagen van Strijd (Opzoomer regénye) 394
Indiai császár (Dryden darabja) 244
Ingemann (Bernhard Severin) 87
Ing-dal (Hood verse) 299, 383
Ingelow (Jean) 316
Inger asszony (Ibsen drámája) 113
Ingväonok 25, 163
In memoriam (Tennyson költeménye) 320
Innés asszony (Skram regénye) 117
Innsbrucki husvéti játék 485
In Reih und Glied (Spielhagen regénye) 637
Interludes (angol közjátékok) 206
Ion (A.W. Schlegel drámája) 582
— (Talfourd drámája) 325
Iphigenia (Coster színműve)
— (Racine műve) 374
— Aulisban (Euripides drámája) 571
— (Goethe drámája) 551, 559, 561, 582
Irdisches Vergnügen in Gott (Brockes költeményei) 504
Ireland (Henry) 276
Irene (S. Johnson tragédiája) 274
Irish Melodies (Moore müve) 287
Irminonok 25
Irrungen und Wirrungen (Fontane regénye) 645
Irving (Washington) 339
Isabella (Hunt müve) 285
Isengrimus (Nivardus állateposza) 417, 418
Isengrimus (németalföldi állateposz) 349
Isidorus 411
Ising (Arnold) 392
Isle of Pines (angol kalandos regény) 233
«Islendinga bók» (Ari Thorgilsson műve) 45
— -sögur (Izlandi ságák) 46
Istvánfi Pál 190
Istväonok 25
Ivanhoe (W. Scott regénye) 303
Ivor Lykbe története (P. Müller Fr. müve) 95
Iwein (Hartmann von Aue eposza) 446, 448
Izland (Hallgrimsson verse) 52
— államjogi viszonyáról (Sigurdsson Jón műve) 59
— földrajza (Thoroddsen Thorvaldus műve)
— kulturája a XIX. sz. végén (Gudmundsson müve) 58
Izlandi népmondák és mesék (Arnason gyüjtése) 58

J

Jacoba van Beieren (Marre szomorújátéka) 370
Jacob Simonsz. de Rijk (Merken szomorújátéka) 371
Ja, vi elsker dette landet (Björnson hazafias dala) 112
Jack Wilton (Th. Nash regénye) 233
Jacob von Tyboe (Holberg műve) 70
Jacobsen (Jens Peter) 99
Jacqueline (Rogers eposza) 281
Jaeger (Henrik) 118
Jakab (angol király) I. 192, 236, 303
— — II. 238, 329
— — V. 303
— — VI. 302
Jámbor Lajos 410, 412
Jan de Rijmer (Gouverneur álneve) 382
Jankó, a magyar csikós (Beck műve) 621
Jan van Schaffelaar (Tollens műve) 386
Jane Eyre (Currer Bell regénye) 315
János (I., brabanti herczeg) 349
— (svéd király) 120, 121
— király (Kynge Johann; Bale színműve) 206
Jánosi (Gusztáv) 240
Janson (Kristofer) 108
Jan Starter meg a felesége (Brink regénye) 393

Janus Snor (Lindo regénye) 391
Järta (Hans) 138
Jean de France (Holberg vígjátéka) 69, 70
Jean Paul (Richter) 329, 544, 575, 576, 609, 638
Jeestek (lovagregények) 346
Jelenkori íróink életrajzai (Brink müve) 393
Jensen (Peter Andreas) 107
— (Wilhelm) 641
Jephta stb. (Vondel drámája) 362
Jerome K. Jerome 325
Jerrold (Douglas) 325
Jerusalem (Mendelssohn müve) 5?8
Jeruzsálem pusztulása (Lindner oratoriuma) 135
— — (Vondel drámája) 362
Jézus (Heinsius verses müve) 356
— élete (németalföldi mű) 352
— — (Strauss müve) 315
Joan of Arc (Southey eposza) 284
— Wouters (Schimmel színműve) 387
Jochumsson (Matthias) 56, 57
Johannes (Sudermann színműve) 649
Johan the Husbond (Heywood müve)
Johanna Gray(Wieland drámája) 528
Johannes en Theagens (Haar müve) 384
— Erasmus Montanus (Holberg müve) 70
Johansson (Lasse) 125
John Bull (Arbuthnot allegóriája) 260
John Gabriel Borkmann (Ibsen drámája) 115
John Halifax (Mrs. Craik regénye) 315
Johnson (Samuel) 250, 273, 274, 275
Jok en ernst (Brune regénye) 364
Jolin (Johan) 157
Jonathan Almai (Hasebrock müve) 387
— Igazsága (Hasebrock müve) 384
Jonctrys (Dániel) 364
Jónsson (Arngrímus) 51
— (Finnus) 51
— (Hjálmar) 56
Jónasson (Jónas) 58
Jónsson (Kristján) 56
Jordan (Wilhelm) 626, 627, 641
Jordanes 402, 405
Jósika (Miklós) 304
Journal för literaturen och teatern (Wallmark folyóirata) 139
József (magyar király) II. 522, 539, 540, 579
— (Vondel drámája) 362
Judas, der Erzschelm (Abraham a Santa Clara müve) 508
Judith (Hebbel tragédiája) 630
— (ó-angol költemény) 176
— (Williram müve) 422
— (Opitz operája) 499
Jugend (Halbe színműve) 650
Juhász (Oltmans müve) 386
Julia (Feith regénye) 373
Julian, a hithagyó (Pot müve) 388
— és Maddalo (Shelley müve) 289
Juliana (Cynewulf költeménye) 176
Julius Cæsar 4, 5, 21, 169, 302, 425
— — (Bodmer tragédiája) 511
— — (Shakespeare tragédiája) 216, 225, 388, 510
— Valerius 436
— von Tarent (Leisewitz tragédiája) 525, 549, 564, 570
Junius (Franciscus) 587
— levelei (Sir Philipp Francis müve) 249, 265
Justinger (Konrad) 486
Juvenalis 16, 274
Jürg Jenatsch (Meyer müve) 638

K

Kaalund (Hans Vilhelm) 96
Kacziány (Géza) 296
Kain (Byron drámája) 292, 294, 298, 300
— — (Da Costa müve) 380
Kajütenbuch (Sealsfield regénye) 639
Kalandos (picari) regény 505
Kalevala 153
Kallimachos 375
Kampen (Nicolaas Godfried van) 376
Kan ej (Runeberg vígjátéka) 154
Kant (Immanuel) 135, 137, 542, 544, 545, 566, 580
Kantelaar (Jacobus) 373
Kanut (Nagy, angol király) 166
— (Szent) 62
Karácsonyi tréfa és ujévi csinyek (J. L. Heiberg vígjátéka) 88
Karácsonyest (Runeberg idyllje) 154
— a hajókalaúz kunyhójában (Runeberg novellája) 154
Karácsonyi ének (Dickens elbeszélése) 310
Kard és pásztorbot (Einarsson Indridi drámája) 57
Karel ende Elegast; (Frank regény) 347, 348
Karlamagnus-saga 48
Karoling-monda 410, 430
Karsch (Anna Louise) 517
Kater Murr (A. Hoffmann elbeszélése) 593
Katharina Howard (Gottschall müve) 531
Katharina von Georgien (Gryphius szomorújátéka) 503
Katona (Lajos) 37
Katzenbergers Badereise (Jean Paul regénye) 576
Kazinczy (Ferencz) 277
— — Ossian kiadása 12
Kazinczy-ünnep 622
Kármán (József) 557
Károly-monda l. Nagy Károly
Károly (német császár) I. vagy Nagy l. Nagy Károly.
— (angol király) I. 239, 243, 262, II. 238, 239, 242, 243, 245
Károly (svéd király XI.) 122, 125
— (svéd király XII.) 122, 125, 126, 128, 129, 141, 145
— (XV.) 159
— (osztrák főherczeg) 589
— Ágost (weimari herczeg) 551, 558, 574, 575
— János (svéd király) 138, 158
— Jenő (württembergi herczeg) 550
Keats (John) 284, 285
Keller (Ceraard) 392
Keller (Gottfried) 638—640, 644
Kellgren (Johan Henrik) 133, 135
Kelta (ó-ír) hősmonda 7
Kemper (Johan Melchior) 376
Kenilworth (W. Scott regénye) 303
Kenningar (jellemző képek) 43, 44
Keresztély (dán király) II. 61.
— III. 65
— IV. 63
— V. 63, 64
— VI. 70
— VII. 73
Kerner (Justinus) 597, 598
Kexél (Olof) 134
Keyser (Rudolf) 118
Képek a valóságból (Blanche müve) 157
— északról és délről (Munch müve) 106
Képeskönyv képek nélkül (Andersen müve) 93
Két évvel ezelőtt (Kingsley regénye) 314
Két jóbarát (Skram regénye) 117
Kétszeresen kereskedő (Congreve vígjátéka) 247
Két Tudor (Schimmel színműve) 387
Kialvó világ (Kipling regénye) 319
Kielland (Alexander Lange) 57, 116, 118
Kierkegaard (Sören) 99, 100
Kifogások a század szelleme ellen (Da Costa müve) 380
Kinder der Welt (Heyse regénye) 624
— und Hausmärchen (a Grimm-testvérek müve) 587
King érsek 251
— Horn (verses regény) 183, 184
Kingis Quair I. Jakab müve) 192
Kingo (Thomas) 66, 75
Kingsley (Charles) 313, 315
Kinkel (Gottfried) 625
Kinker (János) 373
Kipling (Rudyard) 324, 325
Királyidyllek (Tennyson epikus ciklusa) 20, 321
Királyi Északi Régi Irodalmi Társaság 53
Kirchbach (Wolfgang) 645
Kis Dorrit (Dickens regénye) 309
— Eyolf (Ibsen drámája) 115
Kisfaludy (Károly) 578, 581
Kjerulf (Theodor) 107
Klaasje Zevenster (Lennep regénye) 382
Klag und Ermahnung (Hutten költeménye) 490
Klaus Groth 635

Klaussoen (Peder) 65
Klein (Julius, Leopold) 614
— Zaches (A. Hoffmann elbeszélése) 593
Kleist (Ewald Christian von) 517, 534
— (Heinrich von) 373, 591—594, 603, 631
Klelia und Sinibald (Wieland költeménye) 529
Klementina von Porretta (Wieland drámája) 528
Klemming 151
Klikspaan l. Kneppelhout
Klinger (Maximilian) 496, 525, 526, 546, 548, 549, 564
Klingsor 469
Klopstock (Friedrich, Gottlieb) 5, 7, 51, 73, 76—78, 81, 132, 373, 412, 446, 504, 509, 510, 514, 517—523, 526, 528, 534, 539, 541, 547, 553, 562
Klotz (Christian Adolf) 532, 535
Knabenspiegel (Wickram műve) 497
Kneppelhout (János) 387
Knorring (Sofia von) 157
Koenen (H. J.) 380
Koetsveld (Cornelis Eliza van) 388
Koldus és Királyfi (Mark Twain regénye) 341
Koldus opera (Gay műve) 256
Komische Erzählungen (Wieland műve) 528
Konunga-sögur 46
Konradin (Klinger drámája) 549
Konrad 434, 436, 437, 440, 478
Konrad Fleck 457
Konrad von Würzburg 459
Konrád (német császár) II. 422, 439
— — III. 425
— — IV. 439
Konyhakert iskola 318
Koolaart - Hofman (Elizabeth) 368
Korenbloemen (Huygens műve) 363
Korinthos ostroma (Byron költeménye) 293
Kormak (Bilderdijk tragédiája) 375
Korni nyelv 6
Kossuth Lajos 55
Kortum (Karl Arnold) 531
Korunk hőse (Lermontov regénye) 298
Kotzebue (August) 137, 272, 577—579, 585, 594, 595, 617
Kraft (Jens) 74
Kölcsönös házasságszegés (Langendyk vígjátéka) 369
Költészeti értekezések (Alphen műve) 372
Költészetkedvelő társaságok (németalföldi) 367
Költött beszélgetések (Landor műve) 285
Körner (Christian, Gottfried) 563
-- (Theodor) 156, 590, 591, 594, 600
Krates und Hipparchia (Wieland regénye) 529
Krelis Louwen (Langendyk bohózata) 369
Kretschmann (Karl Fridrich) 522
Kretzer (Max) 645
Kreuz- und Querzüge (Hippel regénye) 576
Krieg in Frieden (Moser vígjátéka) 648
Kriemhilda 405, 473, 474, 475, 476, 478
Krisztina (svéd királynő) 122—124
Krisztus és Sátán (ó-angol költemény) 176
Kritik der Urteilskraft (Kant műve) 545
— der praktischen Vernunft (Kant műve) 545
— der reinen Vernunft (Kant műve) 545
Kritikai és irodalmi arczképek (Brandes műve) 96
Kritische Waffengänge (Hart műve) 641
— Wälder (Herder műve) 543 543
Kriza Vadrózsái 275, 276
Kronbruden (Tegnér műve) 147
Kronprinz Friedrich (Laube szinműve) 614
Kubla khán (Coleridge verse) 283
Kudrun l. Gudrun.
Kurg Fjalar (Runeberg műve) 145
Kulturhistorische Novellen (Riehl műve) 636
Kurtz (Hermann) 636
Kurz (Josef Felix) 540
Kurzibold 413
Kühne (Gustav) 608
Kürenbergi lovag 464, 465, 475
Kyd 211

L

Laboremus (Björnson színműve) 112
Lachmann (Karl) 475, 587
Lady Geraldine Courtship (E. Browning műve) 300
Lady Windermere legyezője (Wilde drámája) 326
Lafontaine (Jean de) 125, 157, 389, 514, 516
Lagerlöf (Peter) 125
— (Selma) 160
Laienbrevier (L. Schefer költeménye) 597
Lajos (franczia király) XI. 303
— -- XIV. 242, 250, 509
Lajos (német tartománygróf) 439
Lajosdal 26, 345, 413
Lakists (angol költői iskola) 282, 581
Lalenbuch (adomagyüjtemény) 496
Lalla Roukh (Moore költeménye) 287
Lamartine (Alphonse de) 298, 617
Lamb (Charles) 331, 387
Lammermoori menyasszony (W. Scott regénye) 303
Lamprecht 436, 437, 440
«Lancelot és Ginevra» (Hertz Vilmos műve) 20, 626
Lancelot 481
Lancelot regénye (brit regény) 348
Landjuweelen (németalföldi irodalmi ünnepek) 353
«Landnámabók» 45
Landon (Letizia) 300
Landsmaal 108
Landstad (Magnus Brostrup) 108
Lange (Thomas) 96
Langebek (Jacob) 72
Langendyk (Pieter) 369
Langland (William) 181, 182, 193, 201
Langtoft (Pierre de) 193
Laokoon (Lessing műve) 517, 533, 534, 538, 543
Laon és Cythna (Shelley műve) 289, 290
La Pucelle (Frenzel regénye) 641
Lara (Byron költeménye) 295, 297
Laroche (Sophie) 586
L'Arrabiata (Heyse novellája) 624
L'Arronge (Adolf) 649
Lassale (Ferdin.) 637
Latewært (Loy) 348
Laube (Heinrich) 605, 608, 612, 613, 614, 615
Laura-dalok (Schiller költeményei) 564
Lauremberg (Johann) 507
La Vallière 306
Lavater (Johann, Kaspar) 273, 522, 531, 544
Lazarillo de Tormes élete (Mendoza regénye) 233
Layamon 182
Lámia (Hunt műve) 285
Lear király (Shakespeare tragédiája) 216, 219, 222, 224, 225, 229, 276
Leben der schwedischen Gräfin (Gellert regénye) 515
Leben Jesu (David Fr. Strauss műve) 607
Lebendige Stunden (Schnitzler színműve) 650
Lebensläufe (Hippel regénye) 576
Lecky (William) 328
Lectures on rhetoric and belles lettres (Blair műve) 275
Ledeganck (Karel Lodowijk) 397
Leffler (Anna Charlotte, Cajanello herczegné) 160
Lee (Nathaniel) 245, 246
Lee (Sidney) 223, 231
Lehnberg (Magnus) 134
Leibniz (Gottfried Wilhelm) 127, 508
Leich 463
Leiden fölmentése (Zeveneote műve) 357
Leiden ostroma (Zevencote műve) 357
Leier und Schwert (Körner műve) 590
Leijoncrona (Kristofer) 125
Leipziger Liederbuch (Goethe versei) 554
Leisewitz 525, 549, 550, 564
Lekenspiegel (Boendale műve) 351
Leland 339
Lelánczolt Prometheus (Aischylos tragédiája) 300
Lelki időtöltés (Dass műve) 66
Lemcke (Károly) 623

Lenau (Nicolaus) 496, 617, 618, 619, 620, 621
Lengefeld Sarolta 566
Lenngren (Anna Maria) 132, 134
Lennep (David Jacob van) 381
Lennep (Jacob van) 381, 386
Lenz (Jac.) 547, 548, 595
Leo Armenius (Gryphius tragédiája) 503
Leopardi (Giacomo) 298, 624, 627
Leonarda (Björnson drámája) 112
Leonidas (Steenwyk szomorújátéka) 369
Leonidas (Willem van Haren szomorújátéka) 370
Leopold (Karl Gustav af) 133, 139
Lermontov (Mihály) 298, 626
Lessing (Gotthold Ephraim) 71, 76, 81, 135, 138, 217, 220, 251, 266, 272, 496, 501, 515, 516, 517, 518, 526, 528, 531—541, 543, 546, 549, 554, 562, 565, 631
Leuthold (Heinrich) 623, 624
Levelek és őszinte vallomások (Lindo műve) 391
Levelezések (Feith művei) 373
Lever (Charles) 317
L'homme des champs (Delille műve)
Levertin (Oscar) 160
Leviathan (Hobbes műve) 242
Lewes (Georg) 315, 328
Lewis (Matthew Gregory) 301
Lewis (Theobald) 251
Libæus Disconus (A szép ismeretlen; angol epikus költemény) 184
Libussa (Grillparzer drámája) 586, 603
Lichtenstein (Hauff regénye) 599
Lidewyde (Huet regénye) 391
Lidner (Benkt) 135
Lie (Jonas) 116, 117
Liebelei (Schnitzler drámája) 650
Liebesfrühling (Rückert versei) 597
Liebeskampf 492
Lieder der Griechen (W. Müller kötete) 600
Lieder des Mirza Schaffy (Bodenstedt dalai) 626
Lieder eines politischen Nachtwächters (Dingelstedt költeményei) 618
Lied von der Glocke (Schiller költeménye) 572
Liliencron (Detlev von) 644
Lillo (George) 271, 535, 596
Limborch (Aken regénye) 348
Linburg Brouwer (Petrus van) 379, 392
Limburgi krónika 486
Lincoln (Abraham) 152
Linde (Gerrit van de) 382
Lindegren (Karl) 137
Lindo (Mark Prager) 391
Ling (Per Henrik) 139, 140, 147
Lingg (Hermann) 623, 624
Linné (Károly) 74, 126
I. Lipót 365
Lipótvárosi szinház (bécsi) 540
Liscow (Christian Ludwig) 515
Literarische Fantasien (Busken Huet műve) 391
Literaturbriefe (német folyóirat) 532, 534, 539, 540
Lives of the most eminents English Poets (S. Johnson műve) 275
Livijn (Klas) 142
Livius (Titus) 3, 6, 190
Locke (John) 127, 235, 248, 249, 257
Lockhardt Burns életrajza 278
— — W. Scott életrajza 304
Lodge (Thomas) 192, 222, 237
Lodenstein (Jodocus van) 366
Lœvesteyn vára (Oltmans műve) 386
Logau (Friedrich, von) 501
Lohengrin 455
Lohenstein (Daniel Kasper von) 123, 502, 510, 512
»Lokasenna« (Edda-ének) 36
Loki isten 36, 39, 40
Lombardiai mondakör 478
Longfellow (Henry Wadsworth) 335, 336
Looking Backward (Bellamy müve) 341
Loosjes (Adriaan) 376
Loots (Cornelis) 376
Lope de Vega 365
Lorna Dorne (Blackmore műve 318
Lorreenek (frank regények) 347
Losse bladen (Opzoomer essayi) 388
Lothair (D'Israeli regénye) 307
Lothar (Rudolf) 425, 650
Louise (Voss műve) 378
Lovelace (Richard) 238
Loveling (Rosalia) 398
Loveling (Virginia) 398
Love's Metamorphosis (Lyly műve) 207
Lovisa Ulrika (svéd királyné) 126, 132
Lowe and a Bottle (Farquhar darabja) 255
Lowe in a Wood (Wicherley darabja) 247
Lowoodi árva (dráma) 315
Lövés a ködbe (Jacobsen elbeszélése) 99
Lucie (Skram regénye) 117
Lucian 531, 540
Lucifer (Vondel tragédiája) 361 362
Lucinde (Fr. Schlegel regénye) 584
Lucretia (német legenda) 426
Lucretia (Shakespeare műve) 222
Ludwig der Baier (Uhland drámája) 598
Ludwig (Otto) 628, 629, 631, 634, 635, 646
Luines (Klein tragédiája) 614
Luise (J. H. Voss műve) 523
Luise (François) 639
Lujza (Voss műve) 568
Lulofs (B. H.) 376
Lumpacius vagabundus (Nestroy darabja) 604
Luther (Martin) 60, 61, 64, 66, 236, 486, 491, 501, 535, 596
Luther (Werner drámája) 596
Lutrin (Boileau víg eposza) 246, 251
Lydgate (John) 192
Lyly (John) 206, 211, 232
Lyra (német) 482
Lytton (lord) l. Bulwer
— (Warburton) 305

M

Maalstraev 108
Mabinogion (kelta népmesék) 6, 17, 19
Macaulay (Thomas Babington) 235, 247, 274, 295, 298, 314, 327—331, 333
Macbeth (Shakespeare tragédiája) 219, 220, 224, 225
Mac Carthy (Justin) 327
Mac Flecnoe (Dryden szatirája) 246
Mackenzie (George) 233, 278
— (Henry) 305
Macpherson Jakab 11, 12, 14, 276
Madách (Imre) 394
Madoc (Willem regénye) 349
Madvig (Johan Nikolai) 100
Maere 440
Maerlant (Jacob van) 347, 350, 351
Maeterlinck (Maurice) 650
Magelone (német népkönyv) 495
Magna charta libertatum 179
Magnhild (Björnson novellája) 111
Magnificence (Skelton színműve) 206
Magnussoen (Arne) 72
Magnússon (Finnur) 58
Magyar Robinson (Szekér Alajos műve) 264
Magyaraljód (Brynjúlfsson cziklusa a magyar szabadságharczról) 55
Maha Guru (Gutzkow regénye) 612
Maidagen (Tullin költeménye) 76
Makamen des Hariri (Rückert fordítása) 597
Malcolm Sinclair dala (Odel műve) 129
Malfyi herczegnő (Webster drámája) 212
Malmström (Bernhard Elis) 155, 156
Malory (Sir Thomas) 183
Máltai zsidó (Marlowe tragédiája) 213, 215
Malthus (Robert) 265
Mander (Karel van) 354
Mandeville (Bernard de) 249
Manekine (Beaumanoir műve) 174
Manfréd (Byron drámája) 290, 295, 297
Manhem (G. G. Geijer műve) 142
Mann (Thomas) 647
Manon Lescaut (Prevost regénye) 271
Manzoni (Alessandro) 581
Manx-nyelvjárás 6
Marc Aurel (Fessler regénye) 602
Margit királyné (Oehlenschläger tragédiája) 85
— királynő (Ingemann eposza) 87
Maria (Klein tragédiája) 614
— (Stuart) királyné 302
— — (Schiller darabja) 560
— Magdalena (Hebbel tragédiája) 630

Marinelli (Karl von) 540
Maria van Bourgondien (Merken szomorújátéka) 371
— v. Medici (Klein tragédiája) 614
— von Magdala (Heyse drámája) 625
Marinismus 123, 125, 502
Marino (Giambattista) 502
— Faliero (Byron drámája) 294
Markall álmatlan éjei (a foszforisták szatirája) 139
Mark Twain (Samuel Langhorne Clemens) 294, 340, 341
Marlitt E. 647
Marlowe (Christofer) 209, 210, 211, 213, 214, 215, 496
Marre (Jan de) 370
Marryat (Frederik) 301, 639
Martelaars en Geussenliedekens (koldusdalok) 354
Martensen (Hans Lassen) 99
Martin Chuzzlewit (Dickens regénye) 309
Martineau (Harriet) 331
Martinuzzi (Schiller drámatöredéke) 571
Mary Barton (Gaskell regénye) 315
— Hollis (Schimmel regénye) 387
Masaniello (Weise darabja) 504
Massilia ostroma (Valerius J. D. Lucanus-fordítása) 136
Massinger (Philipp) 209, 212, 216
Mastalier (Karl) 522
Masterman Ready (Marryat regénye) 301
— — magyar fordítása: Rüstig Zsigmond 301
Matthias Corvinus (Fessler regénye) 602
Matthison (Friedrich) 576
Maud (Tennyson költeménye) 320
Maupassant (Guy de) 645
Maurik (Justus van) 395
Maurits Lijnslager (Loosjes regénye) 376
Max Havelaar (Douwes Dekker regénye) 393
Mazzini 605
Mayne-Reid 317
Märchen (W. Hauff műve) 599
Máté evangélioma 411
Mária első öröme és Mária hetedik öröme (németalföldi mysterium) 352
— élete (Wernher műve) 424
— -legenda (német) 424
— Terézia (magyar királynő) 522
Medea (Klinger drámája) 549
— (Lidner operája) 135
Medwall (Henry) 206
Medwin följegyzései Byron beszélgetéseiről 295
Megerle (Ulrich; Abraham a Santa Clara) 508
Megjavulni sohasem késő (Reade regénye) 310
— Velencze (Otway darabja) 246
Meinhold (Wilhelm) 636
Mein Leopold (L'Arronge vígjátéka) 649
Meier-Helmbrecht (Wernher műve) 461
Meissner (Alfred) 621, 637, 638
Meister Timpe (Kretzer regénye) 645
Melanchton (Philipp) 64, 490
Melk (Heinrich von) 424
Mellin (Gustav Henrik) 158, 160
Melstedh (Bogi Th.) 59
Meltzer (Hovald) 108
Melusine (német népkönyv) 495
Menander und Glycerion (Wieland regénye) 529
Mendelssohn (Moses) 532, 538, 583
Menschenhass und Reue (Kotzebue darabja) 578
Menved Erik gyermekkora (Ingemann regénye) 87
Menschliches, Allzumenschliches (Nietzsche műve) 640
Menzel (Wolfgang) 605, 609, 612
Menzikoff (van Winter szomorújátéka) 371
Merck (Johann Heinrich) 548
Merigarto 423
Merken (Lukretia Wilhelmina van) 371
Merks Wien (Abraham a Santa Clara műve) 508
Merddin (Merlin) 17
Meredith (George) 318
Merlin (Heyse regénye) 624
— (Immermann műve) 593
Merlyn (Robert de Borron regénye) 348
Merovingi dalok 345
Merzeburgi ráolvasás 27, 28
Meschert (Willem) 377
Mese a lóról (Dalin szatirája) 128
— a szívről (Konrad von Würzburg költői elbeszélése) 459, 460
Mesék (La Fontaine művei) 389
Messenius (Johannes) 121
Messiás (Klopstock műve) 51, 518, 519, 520, 521, 522, 553, 601
Mesterdalosok 482
Metamorphoses (Mander műve) 355
Metternich (Clemens, herczeg) 600, 605
Meyer Elard (Hugó) 35, 36
— (Henrik Arnold) 388
— (Konrad Ferd.) 638, 639, 640
— (Lodowijk) 367
— (Ove Gjerloev) 78
Meyr (Melchior) 634
Michael Armstrong (Fr. Trollope regénye) 315
— Kohlhaas (H v. Kleist elbeszélése) 593
Michel Angelo 222
— — (Hebbel tragédiája) 630
Middlemarch (Eliot regénye) 316
Mikkelsen (Hans) 61, 62
Miksa (német császár) I. 478, 490, 493
Miles gloriosus (Plautus műve) 207
— Standish (Longfellow költeménye) 335
Mill (Stuart) 332
Miller (Joaquin, Cincinnatus Heine) 337
— (Johann Martin) 373, 525, 557
Milton (John) 20, 51, 237, 238, 239, 240, 243, 248, 252, 328, 362, 412, 504, 510, 512, 520
— (Macaulay essay-e) 328
Mindenféle emberek (Besant regénye) 317
Mindenkinek még van a maga hibája (Ben Jonson darabja) 215
Minerva 79
Ministreelek (németalföldi regényköltők) 349, 351
Minna von Barnhelm (Lessing vígjátéka) 533, 536
Minnedal 462, 467, 512
Minnesängerek Svédországban (Atterbom műve) 141
Minstrelsy of the Scottish Border (W. Scott népköltési gyűjteménye) 302
Mirabeau 239, 328
Miracle Plays (angol mirakulumok) 206
Mirror of Magistrates (Sackville műve) 202
Misanthrop (van Effen hetilapja) 369
Miss Hobbs (K. Jerome vígjátéka) 325
— Sara Sampson (Lessing szomorújátéka) 535, 540
Modée (Reinhold Gustaf) 128
Moe (Joergen) 107, 108
Moeller (Paul Martin) 89
Mogg Megone (Whittier költeménye) 336
Molbech (Christian Kund Frederik) 96
Molière (Jean Baptiste Poquelin) 68, 69, 70, 156, 244, 247, 272, 369, 534, 540, 578, 650
Molinet (Jehan) 353
Mol Flanders (Defoe regénye) 262
Mommsen 5
Monmouth 261, 318
Monrad (Markus Jacob) 118
— (Soeren) 78
Monsen (Kristian) 105
Montaigne (Michel) 218
Montanus (Arnoldus) 365
Montemayor (Jorge de) 232, 364, 505
Montesquieu 302
Montrose (Laube színműve) 614
Monzong (van Winter szomorújátéka) 371
Moonen (Arnold) 366
Moore (Edward) 271, 272
— (Thomas) 252, 281, 285, 286, 287, 288, 292, 295
Moral Play (angol moralitások) 206
Moral Tales (Edgeworth elbeszélései) 314
Morális gondolatok (Holberg műve) 71
More (Morus, Thomas) 234
Moreto 602
— (Klein tragédiája) 614
Morier (James) 317
Morituri (Sudermann színműve) 649
Moritz (Karl Philipp) 596
Moriz von Craon (hősköltemény) 444
Morris (William) 329
Morte Arthur (angol hegedősének) 183
Mosen (Julius) 496, 631
Moser (Gustav von) 648

Moscherosch (Johann Michael) 507
Mosenthal (Salamon) 631
Mozart (Wolfgang Amadeus) 295
— auf der Reise nach Prag (Mörike elbeszélése) 599
Mörike (Eduard) 598, 599
Mörk (Henrik) 128
Muideni-kör 359
Mulder (Lodowijk) 392
Mulgrave 305
Multatuli l. Dekker
Munch (Johan Storm) 101
— (Peter Andreas) 118
Mundt (Theodor) 605, 608
Munkácsy (Mihály) 241
Munkák és napok (Hesiodos műve) 381
Munkásnép (Kielland regénye) 116
Murner (Thomas) 495
Musaeus (August) 531
Musenalmanach (Schiller évkönyve) 567
Muspilli (világtűz, Götterdämmerung) 24, 411, 423
Musset (Alfred) 298, 617
Mutter und Kind (Hebbel eposza) 631
Muzarion (Wieland műve) 528
Mügge (Theodor) 639
Mühlbach (Luise) 608
Müllenhoff 35, 172
Müller (Friedrich) 549, 550
— (Maler) 496
— (Max) 327
— (Wilhelm) 599, 600, 610
— (Wolfgang) 621
Müllner (Adolf) 596
Münchener Dichterbuch 622
Münchhausen (G. A. Bürger műve) 525
— (Immermann műve) 594, 627
Mylius (Christlob) 538
Myller (Christof Heinrich) 587
Mynster (Jacob Peter) 99
Mysteriumok (angol) 206
— (német) 484, 485
— (németalföldi) 352
— (Hamsun Knut regénye) 118

N

Nagy Frigyes élete (Carlyle műve) 330
— Frigyes (porosz király) 328, 516, 517, 521, 541
— hősök és híres férfiak összehasonlító történetei (Holberg műve) 71
— Károly (császár) és mondái 165, 345, 347, 409, 432, 433, 434, 435, 530
— — császár és Németalföld (Geyter műve) 397
Nagy Leo, (De Lamnoy szomorujátéka) 371
— kölni krónika 486
— Otto 413, 414
— Sándor és mondái 7, 20, 94, 95, 169, 178, 207, 346, 402, 432, 436
— Theodorich 403
— Valdemár és emberei (Ingemann eposza) 87
Nagy Vladimir (Stagnelius költeménye) 149
— (Zsigmond) 345
Nal und Damajanti (Rückert fordítása) 597
Nanno (Vosmaer műve) 392
Naplójegyzetek (Oxenstierna műve) 134
Napoleon (I.) 32, 284, 290, 301, 376, 396, 583, 589—591, 600, 612
— (III.) 285
— életrajza (W. Scottól) 304
— (Grabbe drámája) 613
Narciss (Brachvogel darabja) 631
Narrenbeschwörung (Murner műve) 495
Narrenschief (Brant tanköltménye) 483, 486, 495
Nath (Thomas) 209, 233
Nathan der Weise (Lessing drámája) 537
National Airs (Moore kötete) 288
Naufragium joculare (Cowley darabja) 238
Naulahka (Kipling és Balestier műve) 319
Nächte des Orients (gr. Schack műve) 626
Nederlandsche Historien (Hooft műve) 360
— Spectator (Lindo folyóirata) 391
Nehéz idők (Dickens regénye) 310
Nemzeti akadémia (németalföldi) 357
Nemzeti lant (Luyken versei) 365, 366
Nelson (Horatio) 284
Nennius 17
Nepos 6
Nero (Gutzkow színműve) 615
Nestroy (Johann) 604, 605
Neuber (Karolina) 511, 532, 540
Neue Belustigungen (Bremer Beiträge) 514
Newton (Isac) 235
Németalföldhöz 1844 kikeletjén (Da Costa költeménye) 380
Németalföldi nyelv nagy szótára (Vries műve) 388
Németalföld szárazföldi hőstettei (Boscha műve) 379
— visszaállításának emlékirata (Palm műve) 375
Német hősmonda 346
— társaságok 498
— Lajos király 411, 412
Népdal (német) 483
Népkönyvek (német) 495
Niálssaga 47
Nibelung-ének és monda 8, 15, 39—41, 48, 405, 408, 441, 464, 472, 473, 475—478, 481
Nicholas Nickleby (Dickens regénye) 309
Nicolai (Friedrich) 532, 539, 550
Niels Klim földalatti útja (Holberg műve) 71, 80
Niels Lyhne (Jacobsen regénye) 99
Nierstrrasz (Johann Leonard) 378
Nietzsche (Friedrich) 641, 647
Nieuve Gids (németalföldi folyóirat) 383
Nieuwland (Pieter) 373
Nigel (W. Scott regénye) 303
Nikander (Karl August) 140, 149
Nikolai (Philipp) 490
Nil volentibus arduum (németalföldi művészi társaság) 367
Nilsson (Sven) 151
Niobe (Lie regénye) 116
Niobe (Müller drámája) 549
Nissel (Franz) 631
Nithart von Reuenthal 464, 467
Nietzsche 647
Nivardus 417
Nodier (Charles) 581
Noé bárkája (Fahlkranz műve) 149
Noé, vagy az első világ elveszte (Vondel műve) 362
Nomsz (Jan) 371
Nora (Ibsen drámája) 115, 317
Nordau (Max) 117
Norden (Plong dala) 95
Nordenflycht (Hedvig Gharlotte) 129
Nordenskiöld (Adolf) 151
Nordlands trompet (Dass költeménye) 66
Nordseebilder (Heine költeményei) 611
Norman (Laurentius) 123
Normandiai Rikhárd 433
Norske folkeeventyr (Asbjoernsen és Moe norvég népmese gyűjteménye) 107
North 257
Norton (Sarah) 295
Norton (Thomas) 208
Norvég népdalok (Landstad gyűjteménye) 108
Norvég társaság (irodalmi) 78
Norvégia szürkülete (Welhaven műve) 103
Norvégia története (Schoening műve) 75
Norvég tündérmesék és népmondák (Asbjoernsen gyűjteménye) 107
Notker Labeo 415
Nöthiger Vorrath zur Geschichte der deutschen dram. Dichtung (Gottsched műve) 511
Nouvelle Heloise (Rousseau regénye) 266, 557
Novalis (Friedrich v. Hardenberg) 138, 584
Novum Organum scientiarum (Bacon műve) 235
Noydekijn 348
Nővérek (Potgieter novellája) 383
Nursiai Benedek (P. Müller Fr. műve) 94
Ný félagsrit (Uj társadalmi iratok, Sigurdson Jón izlandi folyóirata) 59
Nyberg (Julia) 142
Nybom (Johan) 156
Nyugatra el! (Kingsley regénye) 314

O, O

Oasen (Ivar) 118
Oberon (Wieland költeménye) 150, 192, 527, 530, 531

Octavia (Walloth regénye) 641
Octavianus (Tieck drámája) 585
Odel (Anders) 129
Odhin (Odin, Oden) 27, 34—36, 38—41, 52, 142, 407
Odhins Trost (Dahn regénye) 641
Ódon ritkaságok tára (Dickens regénye) 309
Odovakar 403, 405, 407
Odysseia (Homeros eposza) 300, 478, 626
— (Voss fordítása) 523
Oedipe (Corneille színműve) 370
Oedipus (Dryden és Lee tragédiája) 245
— (Sophokles műve) 375, 541, 570
Oehlenschläger (Adam Gottlob) 54, 70, 79, 80, 82—86, 89, 111, 144, 145, 389, 507, 594
Oestgaard (Nicolai Ramm) 108
Offa és Thrydo (angolszász monda) 174
Ogam-írás 4
Ogier van Ardennen (frank regény) 347, 410
Okos és oktalan szüzekről (mysterium) 485
Oktavian (német népkönyv) 495
Olaf Liljekrans (Ibsen drámája) 113
Óláf Tryggvason (norvég király) 32, 46, 166
— (Szent) király 32, 46
Ólafsson (Stefán) 50
— (Eggert) 50, 53
— (Páll) 56
— (Jón) 56
Oliphant (Mary) 316
Oliver Twist (Dickens regénye) 309
Olle Kamellen (Reuter műve) 635
Olof Tryggvason (Geijer G. G. legendája) 143
Oltmans (J. F.) 386
Ompteda (Georg von) 647
Onderzoek en Phantasie (Geel műve) 379
On original composition (Young műve) 253
On the Mississippi (Mark Twain műve) 341
Oosterwyk Bruyn (J. van) 382
Oostindische Heeren en Dames (Brink regénye) 393
Onvrije kamers 353
Oper und Drama (Wagner műve) 647
Opitz (Martin) 66, 123, 356, 425, 498, 499—502, 505, 509
Opus theatricum (Ayrer műve) 492
Opzoomer (Adél) 394
— (Cornelius Willem) 388
Orániai Vilmos 354
— Móricz 366
Orendel király (német legenda) 430, 431
Orion (Nieuwland műve) 373
Orleansi szűz (Schiller drámája) 149
Oroszlánszívű Rikhárd 439
Oronooko (Ben Aphra regénye) 233
Orosius 177
Oroszlán Henrik 433
Oroszlánszívű Rikárd 179
Orrm 181
Orrmulum 181
Ortnit (német eposz) 478, 479
Orvar Odd l. Sturzen-Becker
Oscar, Ossian fia 10 13
Ossian (Ossin, Oisin) és énekei 5, 6, 8, 10—15, 275, 276, 375, 518, 543, 546, 560
Oszkár (II.) svéd király 159
O. T. (Andersen regénye) 92
Othello (Shakespeare tragédiája) 149, 218, 229, 244, 381
Otfrid 411, 412
Otthon a mamánál (Garborg műve) 117
Otthon a szülőföldön (Hardy regénye) 317
Otto (német császár) I. 419.
Ottó dán herczeg (Ingemann regénye) 87
Otto der Schütz (Kinkel műve) 625
Ottokars Glück und Ende (Grillparzer tragédiája) 602
Otway (Thomas) 246, 565
Ouida (Miss Louisa de la Ramée) 316
Overskon (Thomas) 90
Ovidius 134, 187, 188, 191, 222, 250, 355, 368, 375, 444
Oxenstierna (Axel) 123, 124
— (Johan Gabriel) 134
Ödmann (Samuel) 138
Öman (Viktor) 159
Önsegély (Smiles műve) 331
Öreg Gorm 403
Örsted (Hans Christian) 100
— (Anders Pandoe) 100
Ősapáink (Lennep elbeszélései) 381
Ősapák (Hofdik rajzai) 388
Ötven év után (Topelius drámája) 156

P

Pacius (Frigyes) 153
Pajzán, szerelmes és áhitatos daloskönyv (Bredero műve) 358
Palamedes (Vondel drámája) 362
Palice of honour (Douglas G. műve) 192
Palladius (Peter) 62
Palm (Jan Hendrik van der) 375, 376
Palmblad (Wilhelm Fredrik) 142
Palnatoke (Oelenschläger tragédiája) 84
Paludan-Müller (Frederik) 93—95, 98
Pamela (Richardson regénye) 266, 515
Panasz (a Nibelung-ének epilogusa) 475, 476
Pancatantra 188, 438
Pantaleon (Konrad von Würzburg legendája) 459
Papirius (Langendyk vígjátéka) 369
Paracelsus (R. Browning drámája) 322
Parerga und Paralipomena (Schopenhauer műve) 642
Parisina (Byron költeménye) 294, 295
Parismus (Ford lovagregénye) 233
Parzival 48, 481, 506, 507
— (Wolfram eposza) 450, 455, 469, 626
Parthenissa (Roger Boyle regénye) 233
Pastorals (Pope műve) 251
Pastor fido (Guarini műve) 502
Patkul (Gutzkow tragédiája) 615
Patriarcha (Filmer műve) 242
Patriarchadok 522, 601
Paul Clifford (Bulwer regénye) 306
Pauli (Johannes) 496
Paul Lange és Tora Parsberg (Björnson színműve) 112
Paulus (Diaconus) 410, 417
Payn (James) 317
Pálsson (Gestur) 57
Pán (Hamsun Knut regénye) 118
Pánczclos dalok (Talis Qualis műve) 156
Pásztorregények (német) 505
Peder Paars (Holberg paródiája) 69
Pedersen (Kristjern) 61
— (Absolon) 65
Peel (George) 209
Peer Gynt (Ibsen drámai költeménye) 115
Peerjan tervei (Sleeckx műve) 398
Pegnitzi pásztorok 498
Pelham (Bulwer regénye) 306
Pels (Andries) 367, 369
Pendennis (Thackeray regénye) 311
Penthesilea (H. v. Kleist tragédiája) 592
Perchevæl (brit) regénye 348
Percy (Thomas) 184, 195, 198—200, 275, 276, 524
Peregrine Pickle (Smollet műve) 268
Peregrinus Proteus (Wieland regénye) 529
Peringskiöld 123
Persius 375
Peter Bell (Wordsworth költeménye) 282
— — Shelley szatirája ellene 290
Peter Camenzind (Hesse regénye) 647
Petermann (Etterlin) 486
Peter Schlemihl (Chamisso meséje) 600
Peter Simple (Marryat regénye) 301
Petőfi (Sándor) 12, 159, 220, 223, 276, 277, 288, 626
Petrarca (Francesco) 186, 187, 190, 202—204, 217, 324, 600
Petri (Laurentius) 120
— (Olavus) 119, 120, 147
Petúrsson (Brynjulfur) 52
— (Hallgimur) 50
— (Sigurdur) 51, 57
— (Pétur) 59
Petz (Gedeon) 31, 163
Peveril (W. Scott regénye) 303
Péter és Pál (Vondel drámája) 362
Péterfy (Jenő) 342
Pfeiffer (Franz) 464, 475

Phædon (Mendelssohn műve) 538
Phædra (Racine műve) 571
Phantasien im Bremer Ratskeller (Hauff novellái) 599
Phantasiestücke stb. (A. Hoffmann elbeszélései) 593
Pheander (H. Robert lovagregénye) 233
Philosophie des Unbewussten (Hartmann műve) 642
Philotas (Lessing szomorújátéka) 536
Phosphoros (svéd folyóirat) 138, 139
Phönicia (Ayrer műve) 492
Physiognomische Fragmente (Lavater műve) 522
Picard 571
Pichler (Karoline) 602
Pierson (Allard) 392, 393
Piligrim (püspök) 165
Pillangó-sors (Muiopotmos) Spenzer műve 204
Pindaros 238
Pipin 433
Pitt (William, Earl of Chatham) 265, 328, 329
Pitt und Fox (Gottschall vígjátéka) 631
Platen (August Graf von Pl. Hallermünde) 582, 593, 596, 622
Plato 234, 235, 584
Plautus 70, 207, 215, 360, 414, 532, 534, 535
Pleasaunt Poesye of Princelie Practice (Forrest allegorikus költeménye) 202
Pleasures of Imagination (Akenside műve) 252
Plinius Secundus (Hall műve) 377
Ploug (Parmo Karl) 95
Plutarchos 223
Poe (Edgar) 318, 336, 338
Poems and ballads (Swinburne kötete) 323
Poestion 59
Poetischer Trichter (Harsdörfer műve) 498
Poetisk Kalender 139
Poetaster (Ben Jonson vígjátéka) 216
Poirters (Adriæn) 359
Polenz (Wilhelm von) 645
Polexandre (Gomberville regénye) 233
litikai vagy galáns regények (német) 525
Polly (Gay darabja) 256
Polyolbion (Drayton műve) 238
Polyphem (svéd folyóirat) 138
Pompfret (John) 252
Pompéji utolsó napjai (Bulwer regénye) 306
Ponciánus históriája 438
Pontopiddan (Erik) 72
Poot (Huibert Corneliszoon) 368
Popanilla kapitány kalandjai (D'Israeli regénye) 307
Pope (Alexander) 51, 76, 187, 247—254, 273—275, 277, 280, 297, 306, 375, 515, 530
— — Homeros fordítása 248
— — Shakespeare kiadása 251
Popular Tales (Edgeworth elbeszélései) 314
Pothan (Henrik Gabriel) 131
Post van den Helicon (Kinker kritikai műve) 373
Pot (C. W. van der) 388
Potgieter (Everard Johannes) 382, 383, 387, 390, 391, 392
Pór és nemes (Cremer színműve) 392
Prae-Raphaelite-Brotherhood 323, 324
Pram (Kristen Henriksen) 79
Prehauser (Gottfried) 540
Prescott (William Henry) 341
Preussische Kriegslieder eines Grenadiers (Gleim dalai) 517
Prevost (abbé) 271
Priamel (német költői műfaj) 484
Pricke of conscience (Hampole költeménye 181
Prinsterer (G. Groen van) 379
Prinz Friedrich von Homburg (H. v. Kleist drámája) 592
Prinz Zerbino (Tieck vígjátéka) 585
Prior (Mathew) 252
Problematische Naturen (Spielhagen regénye) 637
Procter (Bryan Waller) 290, 300
— — (Adelaide) 300
Prometheus (Goethe műve) 551
— stb. (Wagner szatirája) 550
Promise of May (Tennyson drámája) 320
Prophecy of Dante (Byron költeménye) 294
Provincialblade (Fasting lapja) 78
Prosodia Germanica (Opitz műve) 500
Provoked husband (Vanbrugh darabja) 255
Prutz (Robert) 618
Prynne (William) 237
Psyche (Heiberg J. L. drámája) 88
Pufendorf 68, 123
Pugatscheff (Gutzkow drámája) 615
Puskin (Sándor) 298, 626
Puttkammer (Alberta von) 644
Pyra 187
Pyramus és Thisbe (Asteropherus vigjátéka) 121
Pyrker (László, felsőőri) 522
Pytheas 20

Q

Quarles (Francis) 238
Quarterly Review 284, 304
Queen Mary (Tennyson drámája) 320
Quentin Durward (W. Scott regénye) 303
Quincey (Thomas de) 331
Quintus Fixlein (Jean Paul regénye) 576

R

Raabe (Wilhelm) 638
Rabelais (François) 218, 493
Rabener (Gottlieb Wilhelm) 515
Racine (Jean) 247, 366, 374, 521, 571
Radó (Antal) 298, 335
Rafael 295
Ragnars-saga 47
Rahbek (Kund Lyne) 79
Raimund (Ferdinand) 603, 604
Rajnai dal (Becker költeménye) 617
Rajzok a mindennapi életből (Brenner Fr. ciklusa) 157
Raleigh (Walter) 233, 314
Ramido Marinesco (Almquist drámája) 152
Ramler (Karl) 517, 532
Ramsay (Allan) 277
Ranch (Hieronimus Justesen) 66
Rank (Josef) 634
Rask (Rasmus) 53, 100
Rasselas (S. Johnson regénye) 274
Raspe (Rud. Erich) 525
Ratcliff (Heine drámája) 596
Raupach (Ernst) 594, 595
Ravenscroft 248
Rákóczi-dal 620
Reade (Charles) 316
Recke (Ernst von der) 99
Reden an die deutsche Nation (Fichte műve) 589
Rederijkerskamers 352
Redwitz (Oscar) 625
Reeve (Clara) 302
Regenbogen (Barthel) 482
Regin 39, 40
Regia defensio (Salmasius műve) 239
Regina von Emmeritz (Topelius drámája) 156
Reginald (Theodor) l. Aalholm
»Reginsmál« (Edda-ének) 39
Regulus (H. J. Collin tragédiája) 577
Reimarus (Hermann Samuel) 535
Reimar 464
Rein (Jonas) 79
Reinardus Vulpes (állateposz) 349
Reineke Fuchs (Goethe eposza) 560
Reinke de Vos (állateposz) 62, 121, 122, 481
Reinhart (Glichesaere állateposza) 418
— és Gabriotto (Wickram lovagregénye) 497
Reinmar von Hagenau 466
Reisebilder (Heine műve) 611
Reise in die mittäglichen Provinzen von Frankreich (Thümmel műve) 531
Rembrand hazája (Busken Huet műve) 391
Renan (Ernest) 150
Renout van Montelbaan (frank regény) 347
René király leánya (H. Hertz drámája) 90
Representative Men (Emerson műve) 341, 342
Reuchlin (Johann) 490
Reuter (Fritz) 635
Retzius (Anders) 138
Reuterholm (svéd kormányzó) 132
Revius (Jacobus) 359
Revolution der Literatur (Bleibtreu műve) 641
Reynolds 11
Régészeti levelek (Lessing műve) 535

Régi és új istenek (Drachmann költeményei) 98
Rénszarvasvadászok (Runeberg költeménye) 154
Réveil (németalföldi irodalmi mozgalom) 380
Rheinische Thalia Schiller folyóirata) 563
Rice (James) 317
II. Richárd (Shakespeare tragédiája) 225
Richard Savage (Gutzkow színműve) 615
Richardson (Samuel) 14, 266–268, 275, 514, 515, 535
Richelieu 306
Rider Haggard 317
Riehl (Wilhelm) 636, 640
Rienzi (Bulwer regénye) 306
— (Wagner operája) 306
»Ringsthula« (Edda-dal) 37
Rikárd (angol király) II. 186
— — — III. 225, 234
Ríma (rimur, rímes forma) 48, 50
Rinaldo Rinaldini (Vulpius regénye) 577
Ritchie (Anne Elisabeth) 315
Ritter Wahn (Mosen műve) 631
Robert (Henry) 233
Robert Elsmere (Humphrey Ward regénye) 315
— Guiscard (H. v. Kleist drámája) 592
Robertson (William) 302
Robespierre (Maria delle Grazie eposza) 645
Robin Hood (angol balladasorozat) 193, 201
Robinson (Defoe regénye) 233, 236, 258, 261–264, 269, 301, 507
— — magyar fordításai 264
Robinzonádok (német) 506, 507
Rob Roy (W. Scott regénye) 303
Rochester 243, 247
Rodenberg (Julius) 641
Rodenburgh (Dirk) 357
Roderick Random (Smollett műve) 268
Roelandslied (frank regény) 347, 348
Roeses (Max) 398
Rogers (Samuel) 281
— utirajzai 262
Roland és Ronald-dal 15 410, 425, 434, 435, 441, 626
— (Fr. Schlegel eposza) 584
Rolf Krage (Ewald drámája) 77
Rollenhagen Georg 494
Rollo (Hrolf) 166
Rollwagenbüchlein (Jörg Wickram műve) 496
Roemer (Anna) 360
Róma hét bölcse (németalföldi regény) 348
Roman Comique (Scarron műve) 364
— (eposz) 444
— d' Enéas 443
Roman de Brut (Wace lovagregénye) 20
Romance of Yachting (Hart J. C. műve) 230
Romanzen vom Rosenkranz (Brentano műve) 586
Romanzero (Heine dalai) 610, 611
Romeo és Julia (Shakespeare tragédiája) 218, 223–227, 381, 592
Romola (Eliot regénye) 315
Ronsard (Pierre) 123, 125
Roquette (Otto) 625
Rosalinda és Helén (Shelley műve) 289
Rosalynde (Lodge novellája) 192
Roovere (Antonis de) 353
Rosa Berndt (Hauptmann drámája) 649
Rosegger (Peter) 634, 640, 646
Rosenhane (Gustaf) 125
Rosenmontag (Hartleben színműve) 650
Rosenplut (H.) 485
Rosenstein (Nils von) 134
Rosetti (Dante Gabriel) 323
Rosimunda (Hjärne tragédiája) 125
Rosmersholm (Ibsen drámája) 115
Rostand 650
Rostem und Suhrab (Rückert fordítása) 517
Rostgaard 69
Rotgans (Lucas) 368
Rotharis (longobárd király) 430
Rothe (Tyge) 74
Rother király (német monda) 429
Rotterdam (Erasmus von) 490
Rotterdami iskola 377
Rousseau (Jean Jacques) 14, 15, 131, 132, 135, 151, 239, 263, 266, 507, 512, 526, 546, 549, 555, 557, 562, 564
Rout of the Dandies (S. Norton müve) 300
Rowe (Nicolas) 254
Rowley barát l. Chatterton
Roxana (Defoe regénye) 262
Royster-Doyster (első angol vígjáték) 207
Röpke hirek (Vlugmaren, Vosmaer művei) 392
Rudbeck (Olof) 123, 134
Rudolf gróf (német legenda) 431
— von Ems 458
— — Habsburg (Pyrker eposza) 601
Ruhe ist die erste Bürgerpflicht (Wilibald Alexis műve) 635
Rule Britannia (Thomson dala, Anglia nemzeti himnusza) 253
Rúnák 27, 31, 177
Runeberg (Johan Ludvig) 136, 150–156, 158
— (Victor) 145
Rungsted boldog órái (Ewald költeménye) 77
Runius (Johan) 125
Ruodlieb (regény) 416, 417
Ruskin (John) 282, 332, 333
Rusztem 407
Rutland (Lie regénye) 116
Ruusbroec (Jan van) 352
Rückert (Friedrich; Freimund Reimar) 156, 597
Rydberg (Viktor) 158, 159
Rydelius (Anders) 126
Rydquist (Johan Erik) 151

S, Sz

Sacher Masoch (Leopold, von) 634
Sachs (Hans) 490, 493, 551, 554, 558
Sachsenspiegel (Eike von Repgow jogi műve) 470
Sackville (Thomas, lord Buckhurst) 202, 208
Sacred Songs (Moore dalai) 287
Sæmund Sigfússon 33, 35, 45
Sæmundsson (Tomas) 52, 54
Sakuntala (Bodenstedt műve) 626
Säve (Karl) 151
Saga-irodalom 45–49
Sagamenn 46
Sagen (Lyder) 101
Saint-Aubin (Andreas, Carl Bernhard) 90
Sainte More (Benoit de) 444
Saladin (szultán) 438
Salamon (Vondel drámája) 362
— király 431
— — bányái (Rider Haggard regénye) 317
— von Golaw l. Logau
Salis (Gaudenz, von) 576
Sallustius 21, 376
Salome (Wilde drámája) 326
Salomo (Williram műve) 422
Salomon (Prior tankölteménye) 252
Salman és Morolf (költemény) 432
Samarow (Georg) 641
Samsoe (Ole Johan) 80
Samson Agonistes (Milton tragédiája) 241
Sand (George) 612
Sander (Levin Christian) 80
Sannazarius 368
Sannazaro (Jacopo) 505
Sappho 16
— (Grillparzer darabja) 561, 602, 603
Sarah de Bezerger (Ingelow regénye) 316
Sardanapalus (Byron műve) 294
Sartor Resartus (Carlyle műve) 329
Saturday Review 333
Satyros (Goethe műve) 558
Savonarola (Austin drámája) 325,
— (Lenau költeménye) 619, 620
Saul (Gutzkow színműve) 615
Saxo Grammaticus 48, 61, 65, 86, 223
Sáhnámeh 15
Sándor dal (A. de Besançon műve) 436, 441
Scaliger (Julius Cæsar) 500
Sándor-mondák 346
Scarron 364, 368
Schack (Adolf, Graf von) 623, 626
Schackburg 334
Schack von Staffeldt (Adolph Wilhelm) 85
Schæpman (H. I. A. M.) 395
Schau um dich stb. (Hammer műve) 627
Schaffgotsch-család 499, 500
Schandorph (Sophus Christian Frederik) 98
Schartan (Henrik) 138
Schatzgräber (Goethe balladája) 567
Schaubühne (Gottsched drámagyűjteménye) 511

Schäferei von der Nymphe Hercynie (Opitz műve) 499
Schéele 131
Schefer (Leopold) 597
Scheffel (Josef Viktor) 338, 414, 623, 626, 635
Schefferus 123
Scheffler (Johann) Angelus Silesius 501
Shelley (Percy Bysshe) 281, 284, 285, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 299, 300, 307
Schelling (Wilhelm Joseph) 81, 83, 89, 138, 141, 580
Schelmenzunft (Murner műve) 495
Schems el Nihar (Almquist műve) 152
Schenkendorf (Max, von) 591
Schermer (Lucas) 368
Schernberk (Theodor) 485
Scherz, List und Rache (Goethe vígjátéka) 558, 587
Schiking (Rückert fordítása) 597
Schildburger(adomagyűjtemény) 495
Schiller (Friedrich) 54, 55, 81, 84, 138, 144, 149, 217, 277, 329, 387, 389, 394, 446, 496, 508, 512, 520, 522, 526, 531, 541, 545, 546, 548, 550, 560—572, 575—582, 587, 589—591, 593—595, 597, 603, 615, 622, 629
Schillers Heimatjahre (Kurtz regénye) 636
Schiller-ünnep 622
Schimmel (Hendrik Jan) 387
Schimpf und Ernst (Johannes Pauli műve) 496
Schlaf (Johannes) 645, 647
Schlegel (August Wilhelm) 523, 581, 582, 584, 587, 595, 600
— (Friedrich) 434, 581, 583, 584, 600
— (Johann Elias) 515
testvérek 138, 581, 582, 585
Schleiermacher (Friedrich) 584
Schmetterlingsschlacht (Sudermann színmű̈ve) 649
Schmidt (Heinrich) 639
Schnabel (Ludwig) 507
Schnabelewobski (Heine műve) 611
Schnitzler (Artur) 650
Schoening (Gerhard) 75
School for Scandal (Sheridan darabja) 272
Schopenhauer (Artur, 638, 641, 642, 647
Schottel (Justus, Georg) 587
Schönkopf (Katharine) 524
Schreyvogel (Josef) 602
Schriften des Waldschulmeisters (Rosegger novellái) 634
Schröder (Friedrich Ludwig) 525, 540
Schubart (Daniel) 496, 548, 550, 564
Schupp (Johann Balthasar) 507
Schur (Ernst) 645
Schücking (Levin) 639
Schück-Warburg 118
Schulze (Ernst) 593
— (Hans) 108
Schutt (Gróf Auersperg műve) 617
Schwab (Gustav) 598
Schwabe (Johann Joachim) 511, 514
Schwabenspiegel (Berthold barát jogi műve) 470
Schwach (Conrad Nicolai) 101
Schwanenlied der Romantik (Hamerling műve) 627
Schwartz (Maria Sofie) 158
Schwarzwälder Dorfgeschichten (Auerbach elbeszélései) 633
Schweckhart (Katalin Emilia) 374
Schweitzer 55
Scolastica (Petrus Comertor műve) 350
Scott (Walter) 47, 87, 148, 183, 258, 266, 271, 281, 292, 301—306, 338, 381, 385, 387, 557, 581
Scribe (Eugène) 614, 615, 616
Scriptores rerum Danicarum medii ævi (Langebek gyűjteménye) 72
Scriverius (Petrus) 357
Scudéry (Madelaine, de) 505
Sealsfield (Charles) 639
Sebaldus Nothanker (Nicolai műve) 539
Segher (Dengotgaf) 347
Seghelijn van Jerusalem (Loy Latewært regény) 348
Sehlstedt (Elias) 156
Seidl (Joh. Gabriel) 622
Sejanus his fall (Ben Jonson tragédiája) 213, 215
Seland (Charles) 338
Seneca (Lucius Annæus) 355, 364, 499, 502
Sentimental Journey (Sterne műve) 379
Seraphikus költemények (Klopstock művei) 553
Servatius legendája (Veldeke műve) 443
Seume (Johann Gottfried) 577
Shaftesbury (Lord) 249, 251, 526
Shakespeare (William) 15, 54, 66, 138, 149, 156, 186, 190, 192, 205, 208, 209, 210, 211, 215—231, 233, 236, 237, 244, 245, 247, 251—253, 273, 275, 276, 300, 312, 323, 334, 364, 381, 388, 444, 492, 503, 510, 515, 516, 531, 534, 536, 540, 541, 543, 544, 546, 547, 548, 552, 554, 557, 560, 562, 569, 577, 582, 584, 589, 592, 593, 595, 603, 626, 629, 631
Shakespeare-fordítások (magyar) 223
— — (Schlegel és Tieck-féle 585
Shakespeare-Studien (O. Ludwig műve) 629
She (Rider Haggard regénye) 317
Sheridan (Richard Brinsley Butler) 255, 265, 272, 273, 288, 300
Sheridan Knowles 325
Shirley (Carrer Bell regénye) 315
Sibich (Bikki) 404
Sidea (Ayrer műve) 492
Sidney (Sir Philipp) 203, 204, 232, 364, 505
Siebenkäs (Jean Paul regénye) 576
Sieben Legenden (Keller műve) 63
Sievers 176
Signe története (Thoresen M. elbeszélése) 116
Signill (Messenius drámája) 121
Sigmund 405
Sigovesus 3
Sigurd 39, 40, 42; 405, 406
— Jorsalafar (Björnson drámája) 111
— Slembe (Björnson drámai trilógiája) 111
»Sigurdarkvida« (Edda-dal) 42
Sigurdsson (Páll) 57
— (Jón) 58
Sigwart (Miller műve) 373, 525, 557
Silas Marner (Eliot regénye) 316
Silverstolpe (Gustaf Abraham) 137
— (Axel Gabriel) 137
Silvester (Konrad von Würzburg legendája) 459
Simai Kristóf 71
Simon mágusz 426
Simplicissimus (Grimmelshausen regénye) 506, 507
Simrock (Karl) 38, 626
Sind Götter? (Dahn regénye) 641
Singleton kapitány kalózkodása (Defoe regénye) 262
Singoalla (Rydberg regénye) 159
Sinjeur Semeyns (Schimmel regénye) 387
Sinklarvisa (Strom népéneke) 79
Sinnepoppen (Visscher műve) 356
Sir Charles Grandison (Richardson műve) 266
Sir Harry Wildair (Farquhar) darabja) 255
Siri Brache och Johan Gyllenstierna (III. Gusztáv vígjátéka) 133
Sir Lancelot Greaves (Smollett műve) 268
Sir Patrick Spence (angol ballada; és Arany János feldolgozása 199
Sivertson (Sylvester) 105
Sjöberg (Erik = Vitalis) 149
Sjur Gabriel (Skram regénye) 117
»Skaldskaparmál« (Snorri Eddadala) 44
Skandia illustrata (Mersenius műve) 121
Skelton 206
Sketch book of Geoffrey Crayon (W. Irwing műve) 339
»Skírnismál« (Edda-dal) 37, 42
Skópok 7, 166
Skram (Amalie) 117
(Erik) 99
Slatterölet (Envallson vígjáték) 135
Sleeckx (Dominicus) 398
Sluyter (Willem) 366
Smiles (Samuel 331
Smith (Adam) 265
— (W. H.) 230
Smits (Dirk) 370
Smollett (Tobias) 266, 268
Sneedorf (Jens Schelderup) 79
Smärre dikter af C.*** (XV. Károly király versei) 159

Snellman (Johan Vilhelm) 151
Snieders (Jan Remier) 398
Snobok könyve (Thackeray műve) 311
Snoilsky (Carl Johan Gustav) 159
Snorri Sturluson 33, 44, 45, 46
— Eddája (ifjabb Edda) 44, 45, 86
Sodoms Ende (Sudermann drámája) 649
Sahir (Klinger regénye) 549
Sokrates (Oehlenschläger tragédiája 85
Soliloquia (Augustinus műve) 177
Soll und Haben (Freytag regénye) 636
Solness építőmester (Ibsen színműve) 115
Sommermärchen (Wieland költeménye) 529
Sommerville (Mary) 331
Songs of the Sierras (J. Miller kötete) 337
Sonnenfels (Joseph) 540
Sophiens Reise stb. (Hermes regénye) 531
Sophokles 15, 142, 154, 375, 499, 536, 560, 650
Sordello (R. Browning költeménye) 322
Sorterup (Joergen) 72
Sötét hatalmak (Lie regénye) 116
Southampton gróf 219, 223
Southerne (Thomas) 254
Southey (Robert) 281, 282, 283, 284, 286, 292, 581
Spandaw (Hajo, Albert) 376
Spaniolen (H. Wegeland műve) 103
Spanyol tragédia (Kyd színműve) 211
Sparre (Per) 158
Spastara grófnő halála (Lidner költeménye) 135
Spaziergänge eines Wiener Poeten (Gróf Auersperg költeményei) 617
Spe (Friedrich, von) 501
Spectator (Addison folyóirata) 368, 369
Spectator-Club 391, 392
»Spectator« irodalom (németalföldi folyóiratok) 368
Speculum Historiale (Beauvais műve) 350
Spegel (Hakon) 125
Spencer (Herbert) 315, 332, 333
Spener (Philipp Jakob) 509
Spenser (Edmund) 20, 203, 204, 205, 238, 250, 251
Speratus (Paul) 489, 490
Schwänke (Hans Sachs műve) 391
Spiegel (Hendrik) 355, 356
— Historiæl (Mærlant tankölteménye) 350
Spiele (passió-játékok) 484
Spielhagen (Friedrich) 637
Spielleute (német hegedősök) 441
Spielmannsbuch (W. Hertz fordításai) 626
Spiess-féle Faust népkönyv 213
Sproke van Beatrijs (németalföldi vallásos legenda) 349
Spruch-költészet 469
Spruch 463
Squire of low degree (angol epikus költemény) 184
Staëlné 582
Stagnelius (Erik Johan) 148
Stahl und Stein (Anzengruber darabja) 132
Stapleton 244
Staring (A. C. W.) 376
Starkey (Thomas) 233
Starter (Jan) 358, 365
Statius 6, 250
Stägemann (August, van) 591
Steele (Richard) 255, 257, 259, 262, 271
Steenwyk (Frans van) 369
Steffens (Henrik) 82, 83, 84, 97
Stein (Charlotte von) 558, 558
Stella (Goethe műve) 557, 559
Stenersen (Peter Kristofer) 76
Stensen (Steno Nils) 65
Stephensen (Magnús) 51, 52
Stevenson (Robert) 318
Sterne (Lawrence) 268, 269, 379, 575
St. galleni krónika (IV. Ekkehard műve) 413
St. George and St. Michael (Macdonald műve) 305
Stichtelijke Rijmen (Camphuysen verses műve) 359
Stifter (Adalbert) 634
Still (John) 207
Stille Lieder (Beck költeményei) 621
Stjernstolpe (Jonas Magnus) 150
Stiernhielm (Georg) 123, 124, 125
Stiernhöök (Johan) 123
Stijl (Simon) 371
Stockfleth (Thomas) 78
Stockholmsposten (Kellgren lapja) 133, 136
Stolberg (Friedrich Leopold, Graf von) 525
— — (Christian) 525
Storegut (Vinje eposza) 108
Storm (Theodor) 82, 638, 640, 644
Story of Rimini (Hunt költői elbeszélése) 285
St Patrick's Day (Sheridan darabja) 272
Strachwitz (Moritz) 618
Strafford (Klein tragédiája) 614
— (R. Browning drámája) 322
Strandberg (Karl Vilhelm August) l. Talis Qualis
Stranitzky (Johann) 508, 540
Strauss (David Friedrich) 607, 639
Strathmore (Ouida regénye) 316
Stimmen der Völker in Liedern (Herder dalfordításai) 542
Stricker 470
Strindberg (August) 160, 641
Strinnholm 151
Stroem (Haas) 75, 81
Strom (Edvard) 79
Struensee (Laube színműve) 614
— (Schimmel tragédiája) 387
— (miniszter) 73, 74, 75
St. Simon 612
Stuart Mária (Schiller műve) 389
— — Skótországban (Björnson drámája) 111
Stuart Mill (John) 330
Stub (Ambrosius) 72
Studenten Alma (németalföldi folyóirat) 393
Studien (Stifter műve) 634
Sturm (Julius) 627
Sturmflut (Spielhagen regénye) 637
Sturm und Drang 151, 520, 522, 539, 546—548, 550, 551, 558, 560, 563—565, 570, 579, 606, 641
— — — (Klinger drámája) 549
Sturzen-Becker (Oskar Patrick= Orvar Odd) 150, 158
Suckling (John) 238
Sudermann (Hermann) 646, 649
Sue (Eugène) 632
Suhm (Peter Fredrik) 75
Susanna Broukhorst (Loosjes regénye) 376
Sváb iskola 585, 597, 598
Svea (Svédország; Tegnér verse) 143
Surrey l. Howard
Suso (Heinrich) 486
Suttner (Bertha von) 647
Swarth (Helene) 395
Svájczi krónikák 486
Svéd akadémia 131
Svéd énekesek és költők (Atterbom műve) 142
— irodalmi folyóirat 138
— képek (Snoilsky versei) 160
— krónika (Petri műve) 120
— színház 131
Svedberg (Jesper) 125
Svedenberg (Emauel) 127
Sveinsson (Benedikt) 59
— (Bryniólf) 33
Sven (dán király) 166
Svend dyring háza (Hertz tragédiája) 90
— Grathe (Hauch drámája) 89
Sverre király (Björnson drámája) 111
— — ifjúsága (Munch ünnepi játéka) 106
Sweet Williams Ghost (angol ballada) 195
Swift (Jonathan) 250, 257, 258, 259, 260, 304
Swinburne (Algernon) 295, 322, 323, 325
Swinnas (Willem) 365
Sybil (D'Israeli regénye) 307
Symonds (John Addington) 327
Synnöve Solbakken (Björnson elbeszélése) 111, 114
Syv (Peder) 65
Szabad szinház 649
Szakállas Otto (Konrad von Würzburg költői elbeszélése) 459
Szatira a mi ostoba poétáink ellen (Trievald költeménye) 125
Száróni liliomok (Stagnelius dalciklusa) 149
Szász (Károly) 197, 199, 223, 295, 328, 477
Szász krónika (angolszász) 177
Szegény nemes ember (Conscience műve) 398
Szekér Alajos 264

Szellemi elődeink (Gest lijke Vooronders) 393
Szendrei névtelen (Szilágyi és Hajmásija) 190
Szeget szeggel (Shakespeare vígjáték) 218
Szendrey (Julia) 92
Szent Benedek regulája 178, 411
— Brandán utazása (németalföldi vallásos elbeszélés) 349
— Erzsébet 439
— Ferencz élete (Maerlant műve) 350
— György (Skram regénye) 117
Szentek élete (németalföldi vallásos elbeszélések) 349
Szentivánesti játék (Oehlenschläger drámája) 84
Szentivánéj (Ibsen drámája) 113
— álom (Shakespeare drámája) 190, 205, 216, 220, 229, 230, 244, 503, 531
Szent Jeromos 3
— Miklós estéje (Genestet műve) 390
— Olaf (Oehlenschläger tragédiája) 85
— Oszwald (német legenda) 430, 431
— Patrik 11, 12, 16
— Pál 3
Szerelem az udvarnál (P. Müller Fr. vígjátéka) 93
— harisnya néikül (Wessel bohózata) 77, 78
Szénégető fiucska (E. E. Geiger költeménye) 143
Szép és hasznos tudományokat terjesztő Társaság (dán) 76
Széphajú Harold 32
Szerelmes Diana (Montemayor pásztorregénye) 232
Szerelmet Szerelemért (Congreve vígjátéka) 247
Szerelem a kórházban (Focquenbroch vígjátéka) 368
Szigfrid és mondái 8, 24, 26, 38, 39, 405, 412, 473—475
Szini irodalom (németalföldi) 364
Szohrab 408
Szombat estve (Burns költeménye) 277, 279
Szomoru feleség (Rowe műve) 254
Szonettek (Shakespeare költeményei) 221, 222, 223
Szózat (Vörösmarty költeménye) 153
Szkáldok 7, 33, 34, 43, 44, 45, 51

T

Tacitus 7, 21—27, 163, 360, 370, 401
Taine (Hyppolite Adolphe) 220, 240, 258
Tale of a Tub (Swift műve) 259
Talfourd (Thomas) 325
Talis Qualis (K. V. A. Strandberg) 150, 156
Tamás bátya kunyhója (Beecher-Stowe regénye) 339
Tamerlan (Marlowe tragédiája 213
Tancred (D'Israeli regénye) 307
Tancred (Voltaire drámája) 569
Tannhäuser (Wagner dalműve) 439, 467, 469
— (J. Wolf műve) 626
Tasso (Torquato) 66, 155, 295, 389, 593, 601
— halála (K. A. Nikander műve) 149
Tauchnitz-Edition 334
Tauler (Johann) 486
Tausen (Hans) 61, 62
Tavastjerna (Karl August) 160
Távoli barátok (Beets műve) 386
Taylor (Bayard) 338
— (Georg) 640
— (Jeremy) 236
Teatable-Miscellany (Ramsay népdalgyüjteménye) 277
Tedd magad az ő helyébe (Reade regénye) 316
Tegnér (Ezsajás) 47, 54, 85, 128—130, 137, 139—147, 154—156, 625
Tekla (Mörk regénye) 128
Télemaque (Fénelon színműve) 369
Téli rege (Shakespeare drámája) 216, 220
Tell-monda 48, 496
Temple (William) 257, 258
Temple of glas (Lydgate műve) 192
Ten Brink 173, 176
Tengerész (ó-angol dal) 168
Tengeri dalok (Schermer művei) 368
Tennyson (Alfréd) 20, 325
Terentius 70, 121, 207, 414, 415, 418, 532
Teseide (Boccaccio műve) 190
Tesselschade (Mária) 360
Tessin (Karl Gustav) 126, 128
Teutscher Merkur (és Neuer teutscher Merkur; Wieland folyóiratai) 521
Thaarup (Thomas) 80
Thackeray (William Makepeace 311, 333, 391
Thalia (Focquenbroch vigjátéka) 368
The adventures of Joseph Andrews stb. (Fielding regénye) 268
The ambitious stepmother (Rowe darabja) 254
The battle of Otterbourne 196
The Bells (Poe verse) 337
The Borderers (Wordsworth drámája) 283
The Caxtons (Bulwer regénye) 306
The Choice (Pompfrét műve) 252
The Coming Race (Bulwer regénye) 306
The Complaint or Night Thoughts (Young műve) 253
The constant Couple (Farquhar darabja) 255
The conscious lovers (Steele darabja) 255
The Daily News 333
— Telegraph 333
The Dead Secret (Collins regénye) 316
The Defense of Guinevere (Morris műve) 324
The deserted village (Goldsmith költeménye) 271
The Duenna (Sheridan darabja) 272
The Duke of Milan (Massinger drámája 212
The english Rogue (R. Heads regénye) 233
The Englishman (Addisson és Steele lapja) 257, 262
The Epicurean (Moore regénye) 287
The Færie Queene l. Tündérek királynője
The fatal Dovry (Massinger drámája) 212
The fatal marriage (Southerne darabja) 254
The Faulcon (Tennyson drámája) 320
The funeral (Steele darabja) 255
The gentleman Dancingmaster (Wicherley darabja) 247
The Globe (angol színház) 209, 220, 225
The Graphic 333
The Guardian (A gyám; Addison és Steele lapja) 257
— — (Cowley darabja) 238
The Hind and the Panther (Dryden műve) 245
The Idler (S. Johnson lapja) 274
The Illustrated London News 333
The Isles of Palmes (Wilson műve) 281
The Jungle Book (Kipling műve) 319
The Knight of the burning Pestle (Fletcher és Beaumont darabja) 215
The Lament of Tasso (Byron műve) 295
The Liberal (Byron és Shelley lapja) 285, 294
The life and surprising adventures of Robinson Crusoe l. Robinson
The lying lover (Steele darabja) 255
The Ladys dressing-room (Swift szatirája) 259
The Lover (Addison és Steele lapja) 257
The luck of Roaring Camp (Bret Harte elbeszélése) 340
The Lytle French Lawyer (Fletcher vígjátéka) 216
The Massacre at Paris (Marlowe tragédiája) 213
The Most excellent Comedie of Alexander, Campaspe and Diogenes (Lyly műve) 207
The nut-browne Mayd (angol ballada) 198
Theodorich l. Berni Detre
Theokritos 375
Theophilus (mysterium) 485
Theophrastus 532
The plain-dealer (Wicherley darabja) 247
Theophilus legendája (németalföldi) 349
— — (német) 420
The philosophy of composition (Poe műve) 336

The progress of Beauty (Swift szatirája) 259
The Punch 333
The Rambler (S. Johnson lapja) 273
The Reliques of ancient English Poetry (Percy népdalgyüjteménye) 200, 275, 276
The regement of princes (Occleve ciklusa) 192
The Rehearsal (Villers müve) 245
The Relapse (Vanbrugh darabja) 255
The Rise of Iskender (D'Israeli regénye) 307
The Rivals (Sheridan darabja) 272
The Rose (angol szinház) 209, 219
The Schole Master (R. Ascham müve) 233
The Seasons (Thomson müve) 252
The Shepherd's Calendar (Spencer E. müve) 204
— — Week (Gaymüve) 252
The Siege of Rhodus (Davenant darabja) 243
The Sophy (Denham tragédiája) 237
The Spanish Curate (Fletcher vígjátéka) 216
The Spectator (Addison és Steele folyóirata) 127, 257, 258
The Standard 333
The Swan (angol szinház) 226
The taming of the shrew (Shakespeare darabja) 364
The Tatler (Addison és Steele folyóirata) 257
The temple of Fame (Pope müve) 187
The tender husband (Steele darabja) 255
The thrissill and the rois (Dunbar müve) 192
The Times 334
The traveller (Goldsmith költeménye) 270
The true-born Englishman (Defoe müve) 261
Then Svenska Argus (Dalin folyóirata) 128
Théodicée (Leibniz müve) 508
The Times 333
Theuerdank (Miksa császár eposza) 493
The Undying One (S. Norton mondája) 300
The Woman in the Moone (Lyly müve) 207
»Thidreks-saga« 48, 416, 430
Thierry and Theodoret (Fletcher drámája) 212
Thirza (Feit szomorújátéka) 373
Thomas de Bretagne 456
Thomasius (Christian) 68, 508
Thomasin von Zerkläre 469, 470
Thomasson (Per) 158
Thomsen (Grimur) 55
Thomson (James) 252, 253, 277, 281, 504, 517
Thór (Donar) 25, 34, 36, 37, 405
Thórarensen (Bjarni) 52, 54, 55
Thorbecke (J. R.) 379
Thoresen (Magdalena) 116
Thorild (Thomas) 132, 135, 151
Thorkelsson (Jón) 58
Thorlákson (Gúdbrand) 50
— (Jón) 51
Thóroddsen (Jón) 55, 57
Thoroddsen (Thorvaldur) 58
Thorsteinsson (Steingrimur) 56
Thorvaldsen (Bertels) 59, 84
»Thrymskvida« (Edda-dal) 36, 37, 42
Thulei királykisasszony (Black regénye) 318
Thümmel (August) 531
Tiberius (Hauch drámája) 89
Till Eulenspiegel 495
Tieck (Dorothea) 585
— (Ludwig) 138, 141, 507, 584, 585, 587, 596, 600, 610
Tiedge (August) 577
'Tis a pity she is a Whore (Ford müve) 212
Titan (Jean Paul regénye) 576
Tithmarsh Sámuel története (Thackeray regénye) 311, 333
Titurel (Wolfram, eposza) 451, 455
Titus Andronicus (Shakespeare tragédiája) 223
Tóbiás komédiája (Olavus Petri drámája) 120
Tode (Johan Clemens) 80
Toldi Miklós és mondája 47, 183, 192, 413
Tollens (Hendrik) 377, 378, 386, 388
Tolsztoj (Leo N.) 64
Tom Jones (Fielding regénye) 267, 268
Tommy (Kipling verskötete) 324
Tom O Shanter (Burns verse) 279
Tom Sawyer (Mark Twain müve) 341
Topelius (Zakarias) 150, 156
Topsöe (Vilhelm) 99
Tor utazása Jotunheimba (Oelenschläger eposza) 84
Torfason (Thormódhur, [Torfæns]) 51
Törnrosens bok (Almquist müve) 152
Torquato Tasso (Goethe drámája) 158, 551, 559—561, 603
Totenkränze (Zedlitz elégiái) 600
Toursi Gergely 173
Toussaint (Anna Louisa) 386
Többet ér a szerencse, mint az ész (Wessel vígjátéka) 78
Törring (August, Graf) 577
Tovote (Heinz) 645
Transformed Deformed (Byron darabja) 295
Travesztált Aeneis (Blumauer müve) 150, 531
Treschow (Nils) 118
Treue um Treue (Platen drámája) 516
Triewald (Samuel) 125
Trilby (Du Maurier regénye) 317
Trionfo della Fama (Petrarca költeménye) 187
Trip to Scarlborough (Sheridan darabja) 255
Tristan (W. Hertz fordítása) 626
Tristan und Isolde (Immermann müve) 594
Trisztan-eposz (Gottfrid müve) 47, 48, 456, 457
Tristram Shandy (Sterne regénye) 269
Troilus and Cressida (Shakespeare drámája) 186, 244, 245, 444
— — Cryseide (Chaucer müve) 185, 186
— és Briseida (Halberstadt müve) 444
Trója Pusztulásáról (Sainte More regénye) 444
Trollope (Anthony) 314, 315
— (Frances) 315
Trompeter von Säkkingen (Scheffel költeménye) 626
Trösteinsamkeit l. Zeitung für Einsiedler
Trostgedichte (Opitz müve) 498
Trouring voor het jonge Holland (Veer müve) 392
Trutz-Nachtigall (Spe dalai) 501
— Simplex (Grimmelshausen regénye) 507
Tschudi (Gilg) 496
Tuisto és Mannus 25, 27,
Tulifäntchen (Immermann müve) 594
Tullin (Kristían Braunmann) 76
Tungdalus-legenda 424
Tunisias (Pyrker eposza) 601
Tunyaság vára (Thomson müve) 252
Turandot (Gozzi színmüve) 571
Turgenyev (Iván) 57
Turturell (Zedlitz drámája) 596
Tündérek királynője (Spencer eposza) 20, 204, 205
Tündérkirálynő (Queen Mab, Shelley költeménye) 289, 290, 291
Tvedt (Jens) 118
Tweespraak van de Nederduitse Letterkunst (Spieghel müve) 356
Twinger von Königshofen (Jacob) 486
Two Men of Shandy Bar (Bret Harte drámája) 340
Two treatises on civil government (Locke müve) 248
Tycho Brahe ifjusága (Hauch müve) 89

U, Ü

Udall (Nicolas) 207
Ugolino (Gerstenberg drámája) 548
Uhland (Ludwig) 155, 429, 496, 584, 594, 597—600, 610, 611
Utalume (Poe verse) 337
Uli der Knecht (Gotthelf elbeszélése) 628
Ulrich von Lichtenstein 451, 464, 468
— von Türheim 457
Ulfilas (püspök) 1, 21, 402
Ulyssus von Ithacia (Holberg darabja) 70
Um den Kaiserstuhl (Jensen regénye) 641
Und Pippa tanzt (Hauptmann színmüve) 649

Undine (Fouquée müve) 591
Ungarischer Kriegsroman (Happel regénye) 505
— Simplicissimus 507
Unokafivérek (Bergh vígjátéka) 382
Unpolitische Lieder (Hoffmann Henrik költeményei) 618
Unsühnbahr (Ebner-Eschenbach regénye) 647
Unterhaltungen deutscher Ausgewanderter (Goethe novellái) 560
Up the Rhine (Hood müve) 299
Upmarck (Johan) 123
Urania (Tiedge müve) 577
Uriel Acosta (Gutzkow tragédiája) 615
Ur Svenska flottans minnen (II. Oszkár müve) 159
Usong (Haller regénye) 513
Utazás Izlandon át (Eggert Olafsson müve) 51
Utenhoven (Willem van) 350
Utópia (Th. Morus államregénye) 234
Uz (Johann Peter) 187, 517, 528
Über Anmut und Würde (Schiller müve) 566
- - naive und sentimentale Dichtung (Schiller müve) 566
— Sprache und Weisheit der Indier (Fr. Schlegel müve) 583

V

Vadrózsák (Talis Qualis versei) 156
«Vafthrúdnismál» (Eddal-dal) 36
Vagy-vagy (Kierkegaard müve) 94
Valdemar Atterdag (Hauch románczciklusa) 89
— Sejr (Hauch románczciklusa) 89
Valerius (Johan David) 136
— Messala Corvinus (Hall müve) 377
Valkyriák 34, 38, 42
Vanbrugh (John) 255
Van den Lande van Oversee (Maerlant müve) 350
— - - levene ons Heren (németalföldi elbeszélés) 349
— Vos Reinaerde (állateposz) 349
Vanheppa (Tvedt müve) 118
Varnhagenné (Rahel) 612
Varnhagen von Ense 509
Vasárnapi könyv (Grundtvig prédikácziói) 66
Vastag Károly király 432
Vaterlandsche Historie (Wagenaar müve) 371
Vaulundurssaga (Oehlenschläger müve) 84
Väter und Söhne (Wildenbruch drámája) 648
Vándor (ó angol költemény) 167
Vár kisértete (Lewis drámája) 301
Vázlatok a papi életből (Eliot müve) 315
Vedel (Anders Soerensen) 65
Veer (Hendrik de) 392
«Vegtamskvida» (Baldrs draumar) 35
Veit Weber 483
Veldeke (Heinrik van) 346, 347, 349, 465
Velenczei kalmár (Shakespeare tragédiája) 218, 225, 229
Velthem (Lodowyk van) 348
Velten (Magister Johannes) 508
Venezia (D'Israeli regénye) 307, 295
Venne (Adrian van de) 358
Venus es Adonis (Shakespeare müve) 222, 323
Verbrechen aus Ehrsucht (Iffland darabja) 579
Verdandi (izlandi folyóirat) 56
Vergilius 6, 14, 134, 187, 251, 355, 414, 415, 443, 531, 601
Verne (Jules) 337
Versuch einer kritischen Dichtkunst für die Deutschen (Gottsched müve) 510, 511
Versunkene Glocke (Hauptmann szinmüve) 649
Vetenskapsakademien 126
Vetenskapssocieteten 126
Végzettragédia (német) 595, 596
Végzetes kiváncsiság (Lillo drámája) 596
Vértanuk (Stagnelius tragédiája) 149
Vibe (Johan) 78
Vidám Otto (osztrák herczeg) 467
Viebig (Klara) 647
Vier Heemskinderen (frank regény) 347
Vigfússon (Gudbrandur) 58
Vikevaka (tánczdal) 50
Vikingen (A viking; Geijer G. G. müve) 142
Viktória (angol királynő) 307, 313
Világkrónika (Rudolf von Ems müve) 458
Világ útja (Congreve darabja) 247
Vilette (Currer Bell regénye) 315
Vilhelm Zabern (Hauch regénye) 89
Vilkinasaga (német népdal) 408
Villers (Georg) l. Buckingham
Villon (François) 323
Vilma (Németalföld királynője) 385
Vilmos (hollandi király) I. 378
- - - III. 366, 385
- - — — V 374
— (angol király) II. 329
— — — III. 245, 248—250, 253, 256, 261
I. Vilmos élete (Langendyk elbeszélő költeménye) 369
III. Vilmos haditetteiről (Rotgans verses elbeszélése) 368
Vinders (Zeggers, németalföldi regések) 351
Vinje (Aasmund Olavsson) 108
Vischer (Friedrich Theodor) 607, 640
Vision of Piers the Plowman (Langland költeménye) 181, 182, 193, 201
Visscher (Anna) 356
— (Roemer) 355, 356, 359, 360
Visszanyert paradicsom (Milton müve) 241
Vita propria (Huygens müve) 363
Vitterhetsakadamien 126
Vivian Gray (D'Israeli regénye) 306
Vizi malom (Eliot regénye) 316
Vizkereszt (Shakespeare vigjátéka) 220
Vlaming (Pieter) 368
Vocabularium (St. Gallus müve) 415
Vogels van diverse pluimage (Vosmaer müve) 392
Vogl (Joh. Nep.) 622
Voinovich (Géza) 201, 223
Volksmärchen (Musaeus müve) 531
Volpone (Jonson vígjátéka) 215
Volkslieder l. Stimmen der Völker
Voltaire 131, 133, 243, 248, 255, 266, 272, 294, 302, 366, 369, 526, 534, 540, 550, 569, 570, 607, 614
— (Klein vígjátéka) 614
Vom Geist der hebräischen Poesie (Herdes müve) 543
Vom Wunderbaren in der Poesie (Bodmer müve) 512
Vondel (Joost van) 360—366, 381, 383, 502, 503
— arczképei (Alberdingk novellái) 390
— met roskam en rommel pót (Bakhuizen müve) 383
Von dem grossen lutherischen Narren (Murner müve) 495
Von der deutschen Poeterei l. Prosodia Germanica 500
Von deutscher Art und Kunst (Herder müve) 543
Von Gottes Gnaden (Rodenberg regénye) 641
Vor Sonnenaufgang (Hauptmann szinmüve) 649
Vortigern (brit vezér) 403
Vos (Jan) 365, 368
Vosmaer (Károly) 393
Voss (Johann Heinrich) 377, 523, 568, 587
Votre Serviteur (Wessel lapja) 78
Völund (Wéland, Wieland, Velent) 37, 38, 48
«Völundarkvida» (Edda-dal) 37, 42, 48
«Völsunga-saga» 47
Völuspá 34, 35, 36, 42
Völva 34
Vörösmarty (Mihály) 143, 147, 153, 220, 223
Vries (Mathijs de) 588
— (Simon de) 364
Vrije hamers 353
Vroni (Heyse regénye) 624
Vulgata 201
Vulpius (Christian August) 157, 577
— (Christiane, Goethe neje) 575
Vuylsteke (Julius) 397
Vÿftig lustighe Historiën (Coornhert müve) 355

W

Wace (Róbert) 20, 182
Wadman (Johan Anders) 150
Wagenaar (Jan) 371
Wagner (Heinrich Leopold) 550, 565

Wagner (Richard) 306, 439, 457, 468, 469, 476, 548, 591, 640, 648
— operái 648
Wahlverwandtschaften (Goethe műve) 552
Wahrheit und Dichtung (Goethe műve) 270
Waldere (ó-angol eposz) 169
Waldfräulein (Zedlitz műve) 600
Waldmeisters Brautfahrt (Roquette műve) 625
Walewein (Penninc és Pieter Vostaert regénye) 348
Walker Burns-életrajza 278
Walladmor (Willibald Alexis regénye) 635
Wallenberg (Jakob) 128
Wallenstein (Schiller trilogiája) 508, 569, 570, 578
Waller (Edmund) 238
Wallin (Johan Olof) 132, 138, 148
Wallis A. S. C. (Opzoomer Adél irói álneve) 394
Wallmark (Per Adaru) 139
Walloth (Wilhelm) 640
Walpole 306, 328, 329
Wally (Gutzkow regénye) 605, 812
Walter de Lille 420
Waltharius (hős monda) 407, 416, 417, 477, 635
Walther archidiaconus (Gualterus Calenius) 19
Walther (Waltharius-, Waldere-) monda 169
Walther von der Vogelweide 415, 416, 439, 450, 464, 466, 467, 469, 598
Wanda (Ouida regénye) 316
Wandsbecker Bote (Claudius lapja) 525
Wapene Martijn (Maerlant költeménye 350
Warbeck (Schiller műve) 571
Warenar (Hooft műve) 360
Warner 238
Was will das werden (Spielhagen regénye) 637
Watl (Martin) 75
Wat Tyler (Southey drámája) 284
Wawerley (W. Scott regénye) 303
Weber (Friedrich Wilhelm) 625
Webster (John) 209, 212
Wedekind (Franz) 650
Weghorst 64
Weh dem, der lügt (Grillparzer vígjátéka) 603
Weilen (Weil, Josef) 631
Weise (Christian) 502, 503, 504
Weiskern (Wilhelm) 540
Weisse (Christian Felix) 538
Weisthümer (német népies jogi döntvények) 471
Welhaven (Johan Sebastian Cammermeyer) 103, 104, 105, 106, 107, 108
Wellekens (Jan Baptista) 368
Wennerberg (Gunar) 156
Wergeland (Henrik) 103, 104, 105, 106
— (Nicolai) 102
Werner (Byron drámája) 297
— E. 647
— (Gutzkow színműve) 615
Werner (Zacharias) 596, 600
Wenzel cseh király 464
Wernher 424
Werther (Goethe műve) 135, 157, 276, 306, 373, 525 551, 555, 557
Wessel (Johan Herman) 77, 78
Wesselényi-féle összeesküvés 394
Wessobrunni imádság 409
Westerbaen (Jacob) 364
Westminster Review 333
Westöstlicher Diwan (Goethe műve) 552, 573, 596
Wetsteen der vernuften (Brune regénye) 364
Wetterbergh (Karl Anton = Onkel Adam) 158
Whitman (Walt) 337
Whittier (John Greenleof) 336
Wicherley (William) 246, 247, 248, 250
Wichert (Ernst) 641
Wickram (Jörg) 496, 497
Wiclif (John) 201
Widsith (ó-angol eposz) 169, 174
Wie die Alten den Tod gebildet (Lessing értekezése) 535
Wieland (Christoph Martin) 191 373, 446, 512, 514, 516 517, 522, 523, 526—531 534, 541, 545, 560, 586, 593, 602, 627
Wieland (Velent, Weland) 37, 48, 167, 626
Wiele (Joannes Stalpaert van der) 359
Wienbarg (Ludolf) 605, 608
Wien Neêrlandsch bloed door d'aders vloeit (Tollens műve) 377
Wilbrandt (Adolf) 647
Wilde (Oscar) 326
Wildenbruch (Ernst) 640, 648
Wildfeuer (Halm vígjátéka) 631
Wilhelm Meister (Goethe regénye) 229, 506, 329, 568, 581, 584, 585
Wilhelm Tell (Bodmer drámája) 511
— von Orange (Wolfram eposza) 451
Wilhelmus van Nassauwe (Marnix eposza) 354
— Tell (Schiller drámája) 571
Wilibald (Alexis) 635
Willamor (Joh. Gottl.) 522
Willehalm (Wolfram eposza) 455
Willem (németalföldi meseiró) 349
— van Oringen (Claes van Haerlem regénye) 347
Willems (Jan Frans) 397
William Lovell (Tieck regénye) 584
Williram 422
Wilson (John) 281
Wilster (Christian) 90
Winckelmann (Johann, Joachim) 81, 137, 538, 541, 554
Windsori víg asszonyok (Shakespeare vígjátéka) 216
Winkler Prms (A.) 389
Winsbekin (német tanköltemény) 469
Winter (Nicolaas Simon van) 370
Wintermärchen (Wieland költeménye) 529
Winterche Avonden (Vries műve) 364
Winther (Christian Ferdinand) 90, 91
Wiseman (bibornok) 314
Wit at several Weapons (Beaumont és Fletcher vígjátéka) 215
Wither George) 238
Witt 366
Wiwalins (Lars) 122, 124
Woden főisten 23, 24, 193
Wodan-mythosz (a nibelung monda része) 405, 431
Wolf (Christian) 508
— 117
— Frigyes Ágost 475
— (Julius) 626
Wolfdietrich (német eposz) 479
Wolff Erzsébet (Bekker Erzsébet) 373
— (Simon Olaus) 101
Wolfram von Eschenbach 445, 450, 451, 452, 453, 455, 456, 448, 466, 469
Wolzogen (Ernst von) 650
Wolzogen Henrietta 563
Woman-Hater (Fletcher vígjátéka) 216
Woodstock (W. Scott regénye) 303
Wordsworth (William) 282, 282, 285, 290, 292, 295, 320, 581
Worm (Ole) 65
Worse hajós (Kielland regénye) 116
Wullenweber (Gutzkow drámája) 615
Wuotan 433
Würtemberg (Alex. Graf von) 621
Wyatt (Sir Thomas) 202, 204
Wynfreth (Winfrid sz. Bonifacius) 165, 175

X

Xantippe (Langendyk vígjátéka) 369
Xaverl (Heyse regénye) 624
Xeniák (Schiller és Goethe epigrammái) 567

Y

Yankee Doodle (Schackburg dala) 334
Yeast (Kingsley regénye) 314
Ygrdrasil (a világ fája) 34, 36
Young (Edward) 253, 275, 514
Yrsa (Oehlenschläger tragédiája) 85

Z

Zachariae (Friedrich Wilhelm) 187, 515, 516
Zalán futása (Vörösmarty eposza) 141
Zarathustra (Nietzsche műve) 642
Zarine (Brun tragédiája) 77, 78
Zauberlehrling (Goethe balladája) 567

Zedlitz (Joseph, von) 596, 600
Zeeuwsche Nachtegall (a dordrechti Iskola anthologiája) 358
Zeggelen (W. J. vau) 382
Zeggers l. Vinders
Zeising (Adolf) 623
Zeitung für Einsiedler (Tröst-einsamkeit; a romantikusok lapja) 586, 587
Zenobia (Klein tragédiája) 614
Zesen (Philipp, von) 505
Zetlitz (Jens) 79
Zetternam l. Diriksen
Zevecote (Jacob, van) 357
Ziegler (Anselm, von) 505
Zichy (Mihály) 394
Zlatna (Opitz költeménye) 499
Zlatorog (Baumbach műve) 926
Zola (Émile) 395, 641, 645, 646
Zopf und Schwert (Gutzkow vígjátéka) 615
Zrinyi (Körner drámája) 591
Zsarnoki szerelem (Dryden drámája) 244
Zschokke (Heinrich) 577
Zsigmond lengyel király 121
Zsófia levelei Feithhez (Kinker műve) 373
Zsófiához (Feith költői levelei) 373
Zsoltárköltés (izlandi) 56
— — (karolingi) 345
Zsoltárkönyv (Landstad műve) 108
-- (Olavus Petri műve)
Zuydt Hollandtsche Thessália (Bos műve) 364
Züricher Novellen (Keller műve) 638
Zwerg Laurin (eposz) 481
Zwischen Himmel und Erde (O. Ludwig elbeszélése) 634

